

William H. McNeill

CEU PRESS

EDITURA
ARC

ASCENSIUNEA OCCIDENTULUI:

o istorie a comunității umane
și un eseu retrospectiv

Este cea mai importantă operă a eminentului istoric american William H. McNeill (n. 1917, Vancouver) și unul dintre cele mai valoroase studii istorice. Apărută în 1963, cartea s-a bucurat de un succes imediat, suportând numeroase reeditări și traduceri.

Ascensiunea Occidentului cuprinde cinci milenii de istorie umană și e axată pe ideea că civilizațiile sau popoarele mai puțin prospere au evoluat prin contactul cu alte civilizații având un grad înalt de dezvoltare.

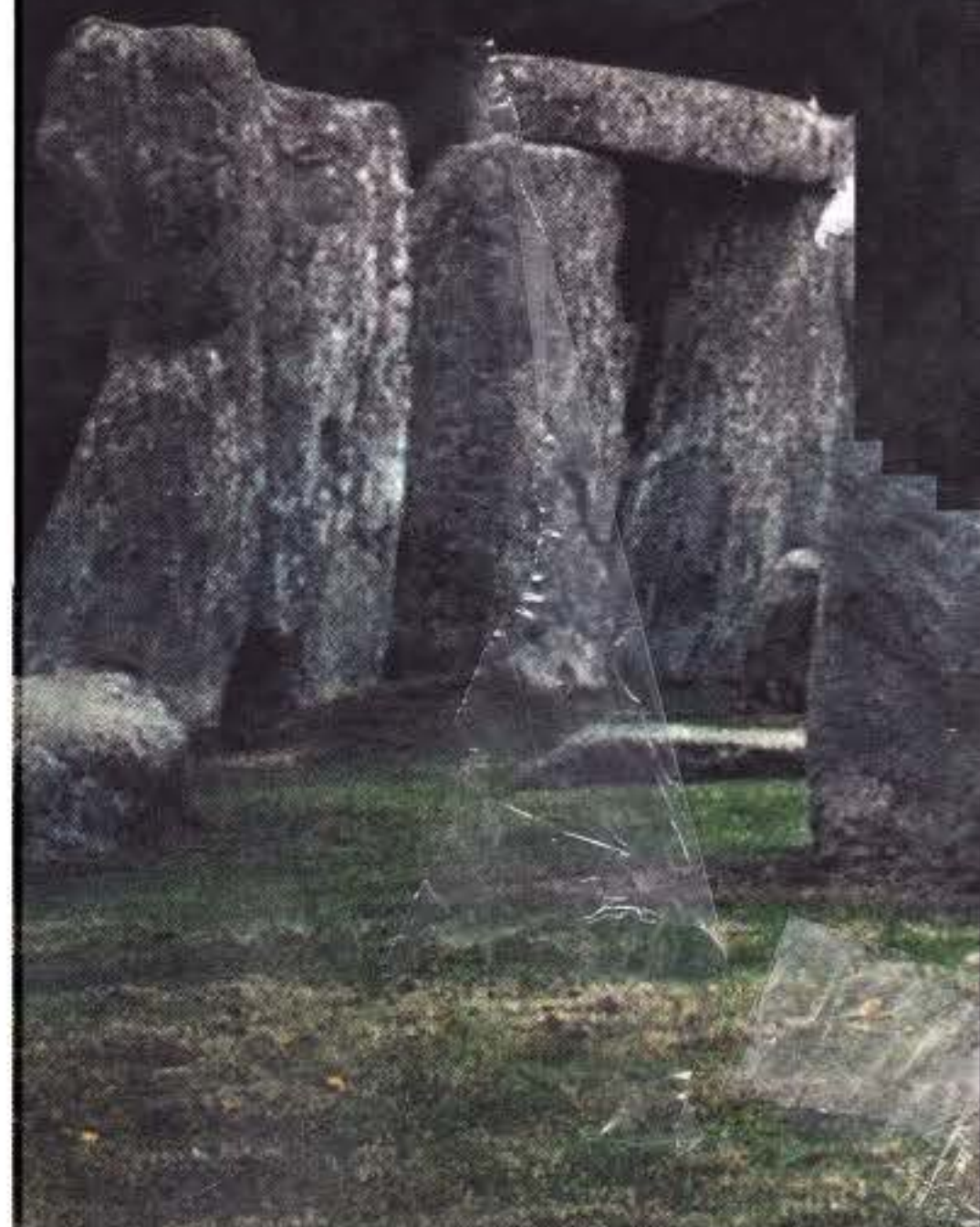
Dar, conchide autorul, între noul importat și tradițiile sau instituțiile locale nu întotdeauna s-au stabilit legături armonioase. Acest contact presupune totuși

„principalul motor al schimbării sociale”.

W. McNeill urmărește minuțios transfuzia de idei și tehnici de la o civilizație la alta, analizând cronologic epocile din timpuri imemorabile până în zilele noastre.

Cartea a adunat superlativele admirative ale celebrităților în materie. „Cea mai aprofundată științific și cea mai inteligentă, dar și cea mai [...] fascinantă carte”, scria

H.R. Trevor-Roper în *New York Times Book Review*. Arnold Toynbee o aprecia drept „cea mai lucidă expunere a istoriei omenirii”.

William H. McNeill

ASCENSIUNEA OCCIDENTULUI:

*o istorie a comunității umane
și un eseu retrospectiv*

Traducere: Diana Stanciu

Editura ARC
2000

Coperta: *Mihai Bacinschi*
Lectori: *Gheorghe Chiriță,*
Eugen Lungu

Copyright © 1963 THE RISE OF THE WEST by William H. McNeill.
All rights reserved.
Copyright © for the Romanian language edition by Open Society Institute, 2000.

This edition was published with the support of the "Central European University Translation Project", sponsored by the OSI-Zug Foundation and with the contribution of the Center for Publishing Development of the Open Society Institute-Budapest and the Soros Foundation Moldova.

Cuprins

Ilustrații	x
Ascensiunea Occidentului după douăzeci și cinci de ani	xiv
Prefață	xxx

PARTEA I EPOCA DOMINAȚIEI ORIENTULUI MIJLOCIU DE LA ORIGINI PÎNĂ ÎN ANUL 500 î.Hr.

I. La început	3
II. Începuturile civilizației mesopotamiene	29
III. Răspîndirea civilizației: prima fază	64
A. Introducere	64
B. Civilizațiile Nilului și Indului pînă la 1700 î.Hr.	69
1. EGIPTUL ANTIC	69
2. CIVILIZAȚIA INDULUI	84
C. Transferarea civilizației în zonele pluvioase: Asia Mică și Creta	89
1. INTRODUCERE	89
2. ASIA MICĂ	93
3. CRETA	94
D. Impactul civilizației asupra regiunilor agricole periferice	98
1. PROTOCIVILIZAȚIA MEGALITICĂ	98
2. BARBARIA STEPEI EURASIATICE	102
IV. Apariția unei civilizații cosmopolite în Orientul Mijlociu, 1700-500 î.Hr.	110
A. Introducere	110
B. Schimbări politico-militare	116
C. Sisteme administrative	122
D. Structură socială	129
E. Conservare culturală și progres	135
1. BABILON	135
2. EGIPT	138
3. REGIUNILE INTERMEDIARE	144
4. ZOROASTRISM ȘI IUDAISM	150
V. Formarea unor civilizații periferice în India, Grecia și China, 1700-500 î.Hr. ..	166
A. Introducere	166
B. Formarea civilizației indiene	169
C. Formarea civilizației grecești	187

1. DEZVOLTAREA SOCIALĂ ȘI POLITICĂ	187
2. DEZVOLTAREA CULTURALĂ	203
Religia	203
Arta	207
Literatura	208
Filozofia	209
D. Civilizația chineză de la începuturi până la 500 î.Hr.	215
E. Schimbări în lumea barbară până în 500 î.Hr.	230

PARTEA A II-A

ECHILIBRUL CULTURAL EURASIATIC — 500 Î.HR.-1500 D.HR.

Introducere generală	245
VI. Expansiunea elenismului — 500-146 î.Hr.	250
A. Înflorirea culturii grecești, 500-336 î.Hr.	251
1. INTRODUCERE	251
2. EVOLUȚIE POLITICĂ, 500-336 î.Hr.	254
3. PERFECTIONAREA FORMELOR CULTURALE GRECEȘTI	256
Tragedia	256
Filozofia	258
Istorie și retorică	263
Arta monumentală	265
Rezumat	266
B. Expansiunea elenismului în Europa barbară	268
C. Elenizarea Orientului, 500-146 î.Hr.	272
1. MILITARĂ ȘI POLITICĂ	272
2. SOCIALĂ ȘI CULTURALĂ	281
VII. Delimitarea perimetrului civilizației eurasiatice, 500 î.Hr.- 200 d.Hr.	290
A. Introducere	290
B. Expansiunea și dezvoltarea civilizațiilor nonelenice din zona eurasiatică, 500 - 100 î.Hr.	293
1. INDIA	293
2. CHINA	299
3. OCCIDENTUL ÎNDEPĂRTAT: ROMA ȘI EUROPA DE VEST, 336-146 î.Hr.	306
C. Civilizația eurasiatică, 100 î.Hr. — 200 d.Hr.	311
1. EVOLUȚIE POLITICĂ ȘI SOCIALĂ	311
2. DEZVOLTARE ȘI SCHIMB CULTURAL	323
Arta	323
Religia	329
3. ALTE ASPECTE ALE ÎNALTEI TRADIȚII CULTURALE EURASIATICE, 100 î.Hr. - 200 d.Hr.	347
VIII. Atacurile barbare și reacția lumii civilizate, 200-600 d.Hr.	354
A. Introducere	354
B. Înflorirea culturii indiene	356
1. CADRUL POLITIC ȘI SOCIAL	356

2. REALIZĂRI CULTURALE	360
Limba	361
Literatura	361
Religia și filozofia	364
Știința	365
Arta	367
Alte aspecte ale culturii indiene	368
C. Expansiunea civilizației indiene	368
1. ASIA SUD-ESTICĂ	370
2. ESTUL MEDITERANEI, IRANUL ȘI ASIA CENTRALĂ	372
3. CHINA	374
D. Frontiera nordică: atacurile barbare și reacția lumii civilizate, 200-600 d.Hr.	377
1. MARILE MIGRAȚII	377
2. CONSECINȚELE MIGRAȚIILOR	382
Civilizarea barbarilor	383
Modificarea instituțiilor militare și politice civilizate din zona eurasiatică vestică	385
Schimbări culturale în Persia și la Roma	391
E. Zonele periferice, 200-600 d.Hr.	402
IX. Renașterea Orientului Mijlociu, 600-1000 d.Hr.	408
A. Introducere	408
B. Lumea musulmană până în anul 1000 d.Hr.	411
C. Lumea creștină	431
D. India	446
E. China și Orientul Îndepărtat	452
F. Regiunile periferice	469
X. Cuceritorii din stepă și Occidentul european, 1000-1500 d.Hr.	473
A. Introducere	473
B. Infiltrare și cucerire dinspre stepă	475
C. Reacția Islamului la presiunea stepei	483
1. POLITICĂ ȘI SOCIALĂ	483
2. CULTURALĂ	488
D. Indieni, creștini și evrei sub dominația musulmană	496
1. ZONELE MUSULMANE CENTRALE	496
2. INDIA	498
3. LUMEA CREȘTINĂ ORTODOXĂ	500
E. Orientul Îndepărtat	512
1. CHINA	512
2. PERIFERIILE CHINEI	522
F. Occidentul Îndepărtat	525
1. INTRODUCERE	525
2. LUPTA PENTRU ORGANIZARE POLITICĂ	527
3. EXPANSIUNEA EUROPEI DE VEST	532
4. EVOLUȚIA CULTURALĂ: EVUL MEDIU CENTRAL	534
5. CARACTERISTICI UNICE ALE CIVILIZAȚIEI EUROPEI OCCIDENTALE	544
G. Periferiile civilizației	546

PARTEA A III-A
EPOCA DOMINAȚIEI OCCIDENTALE DE LA 1500 D.HR.
PÎNĂ ÎN PREZENT. INTRODUCERE GENERALĂ

Introducere generală	553
XI. Provocarea Occidentului adresată întregii lumi, 1500-1700 d.Hr.	557
<i>A. Marile explorări europene și consecințele lor mondiale</i>	<i>557</i>
<i>B. Transformarea Europei, 1500-1650 d.Hr.</i>	<i>566</i>
1. <i>POLITICA</i>	<i>566</i>
2. <i>ECONOMIE</i>	<i>571</i>
3. <i>CULTURA</i>	<i>573</i>
<i>C. Prelungirile Europei: cele două Americi și Rusia, 1500-1650 d.Hr.</i>	<i>587</i>
1. <i>CELE DOUĂ AMERICI</i>	<i>587</i>
2. <i>RUSIA</i>	<i>592</i>
<i>D. Echilibrul fluctuant al civilizației, 1500-1700 d.Hr.</i>	<i>599</i>
1. <i>LUMEA MUSULMANĂ</i>	<i>599</i>
Cruciada iberică și răspunsul musulman	601
Ascensiunea Rusiei și consecințele ei pentru Islam	604
Conflictul dintre sîiți și sunniți și consecințele sale pentru Islam	606
2. <i>COMUNITĂȚILE RELIGIOASE SUPUSE DIN LUMEA MUSULMANĂ</i>	<i>620</i>
India hindusă și Asia Sud-Estică budistă	620
Creștinii sub stăpînire musulmană	623
Evreii din zona musulmană	626
3. <i>ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT</i>	<i>627</i>
China	627
Japonia	632
Tibetul, Mongolia și stepe central-asiatică	636
4. <i>AFRICA</i>	<i>637</i>
<i>E. Concluzie</i>	<i>638</i>
XII. Instabilitatea mondială, 1700-1850 d.Hr.	640
<i>A. Introducere</i>	<i>640</i>
<i>B. Vechiul Regim european, 1650-1789 d.Hr.</i>	<i>641</i>
1. <i>EXPANSIUNEA EUROPEANĂ SPRE NOI TERITORII</i>	<i>643</i>
Explorare, comerț și rivalități naționale	643
Plantațiile și transformarea conștientă a economiilor tropicale și subtropicale	646
Extinderea coloniilor europene	648
2. <i>ACULTURAȚIA LA VECHILE GRANITE ALE EUROPEI: AMERICA ȘI RUSIA</i>	<i>651</i>
Coloniile spaniole din America	652
Brazilia și America de Nord	653
Rusia	657
3. <i>COMPROMISURILE VECHIULUI REGIM ÎN EUROPA</i>	<i>662</i>
Compromisuri politice și sociale	662
Compromisuri intelectuale	670
Compromisuri în artă	675
Elemente de instabilitate în Vechiul Regim	678

C. Declinul lumii musulmane, 1700-1850 d.Hr.	681
1. REFORMA MUSULMANĂ ȘI REBELIUNE CREȘTINĂ	682
2. IRAN ȘI TURKESTAN	687
3. DEZINTEGRAREA IMPERIULUI MOGULILOR ÎN INDIA	689
4. ISLAMUL ÎN AFRICA ȘI ÎN ASIA SUD-ESTICĂ	691
D. Asia hindusă și budistă, 1700-1850 d.Hr.	692
E. Extinderea crizei în Orientul Îndepărtat, 1700-1850 d.Hr.	697
1. CHINA	697
2. JAPONIA	704
F. Retragerea barbariei, 1700-1850 d.Hr.	709
XIII. Ascensiunea Occidentului: cosmopolitismul la nivel global, 1850-1950 d.Hr. ...	712
A. Introducere	712
B. Explozia occidentală, 1789-1917 d.Hr.	716
1. EXPANSIUNE TERITORIALĂ	716
2. INDUSTRIALIZARE	717
Prima fază (sau britanică)	717
A doua fază (sau germană și americană, pînă în 1917)	722
3. REVOLUȚIA DEMOCRATICĂ	729
4. ASPECTE ARTISTICE ȘI INTELECTUALE	738
C. Lumea nonoccidentală, 1850-1950 d.Hr.	749
1. SCHIMBAREA FORMEI ȘI STILULUI CIVILIZAȚIEI	750
2. LUMEA MUSULMANĂ	759
3. INDIA HINDUSĂ	762
4. CHINA	768
5. JAPONIA	772
6. ALTE PĂRȚI ALE LUMII	779
Concluzie	780
A. Sistemul politicii	780
B. Sfera politicii	781
C. Dilemele puterii	785
Indice de nume proprii	792

Ilustrații

HĂRȚI

<i>Originile agriculturii</i>	27
<i>Mesopotamia antică</i>	42
<i>Egiptul antic</i>	70
<i>Căi maritime și stepe, 3000 - 300 î.Hr.</i>	106
<i>Orientul Mijlociu în jurul anului 1700 î.Hr.</i>	111
<i>India antică</i>	172
<i>Grecia antică</i>	193
<i>China antică între 1500 - 221 î.Hr.</i>	217
<i>Condițiile migrațiilor primitive</i>	238
<i>Prima delimitare a perimetrului civilizației eurasiatice</i>	312
<i>Răspîndirea elenismului</i>	329
<i>Răspîndirea religiilor lumii</i>	378
<i>Extinderea cavaleriei în armură</i>	390
<i>Ascensiunea Islamului către 750 d.Hr.</i>	416
<i>Structuri comerciale clasice și medievale pînă în anul 1000 d.Hr.</i>	440
<i>Expansiunea mongolă pînă la 1300 d.Hr.</i>	480
<i>Expansiunea musulmană și cea europeană, 1000 - 1700 d.Hr.</i>	565
<i>Expansiunea Europei, 1500 - 1850 d.Hr.</i>	644

GRAFICE

<i>Ciclul anual</i>	21
<i>Schimbarea rolurilor economice ale bărbaților și femeilor</i>	26
<i>Evoluția societății mesopotamiene</i>	45
<i>Societatea mare a lui Hammurabi</i>	57
<i>Evoluția societății egiptene</i>	75
<i>Dezvoltarea civilizației în zonele pluvioase</i>	96
<i>De la bronz la fier</i>	118
<i>Nivelul bazei economice locale în Orientul antic</i>	132
<i>Dezvoltarea monoteismului</i>	162-163
<i>Relații între civilizațiile lumii antice</i>	168
<i>Societatea indiană și concepția despre lume</i>	182-183
<i>Evoluția societății grecești</i>	202-203

<i>Concepția elenistică despre lume față de cea orientală</i>	210
<i>Evoluția societății chineze între 1500 î.Hr. - 220 î.Hr.</i>	226
<i>Epoca elenistică</i>	280
<i>Evoluția concepției elenistice asupra lumii</i>	288
<i>Concepții chineze despre lume</i>	307
<i>China și stepa</i>	314
<i>Religiile lumii</i>	345
<i>Structura societății indiene</i>	359
<i>Persia sasanidă</i>	396
<i>Islamul</i>	414
<i>Compromisul Abbasizilor</i>	424
<i>India și Islamul până în 1000 d.Hr.</i>	450
<i>Structura societății T'ang</i>	457
<i>Structura Imperiului Otoman</i>	489
<i>Bizanțul în declin</i>	503
<i>Echilibrul instabil al societății chineze</i>	516
<i>Occidentul European Îndepărtat în Evul Mediu</i>	530-531
<i>Politica lumii creștine occidentale</i>	532
<i>Concepția creștină despre lume</i>	538-539
<i>Consecințe demografice ale schimbării structurilor de comunicare</i>	560-561
<i>Cultura europeană, 1000 - 1700 d.Hr.</i>	582-583
<i>Structuri familiale și amestecuri rasiale</i>	590
<i>Șiiți și sunniți – scindarea din interiorul Islamului</i>	607
<i>Renașterea hinduismului</i>	624
<i>China sub manciurieni</i>	630
<i>Japonia, 1500 - 1650 d.Hr.</i>	635
<i>Alternative ale frontierei</i>	649
<i>Rusia sub Petru cel Mare</i>	658
<i>Vechiul Regim în teorie și practică</i>	665
<i>Provocări intelectuale față de Vechiul Regim</i>	676
<i>Destrămarea Imperiului Otoman</i>	686
<i>Concepția indiană despre lume în jurul anului 1850</i>	696
<i>Ascensiunea Occidentului</i>	714
<i>Revoluția industrială</i>	728
<i>Ambiguități ale Revoluției Franceze</i>	731
<i>Lumea se micșorează</i>	754-755
<i>Democrație și comunism</i>	757
<i>Mesajul lui Gandhi</i>	765
<i>Realinieri politice, 1918 - 1950</i>	782
<i>Guvern și societate începând cu 1917</i>	784
<i>Teoria și practica dictaturii moderne</i>	787

PLANȘE

<i>Topor din paleolitic</i>	7
<i>Pictură rupestră din paleolitic</i>	9
<i>Vas pictat din paleolitic</i>	17
<i>Preoți sau zei mesopotamieni</i>	35
<i>Impresiune a unui sigiliu cilindric</i>	37
<i>Vas de alabastru</i>	39
<i>Naram Sin ca zeu și cuceritor</i>	49
<i>Sargon din Akkad și Hammurabi din Babilon</i>	55
<i>Capra iscoditoare</i>	59
<i>Cuțit de piatră din Egipt</i>	67
<i>Paletă de fard a faraonului Narmer-Menes</i>	73
<i>Kefren, stăpîn al Egiptului de Sus și de Jos</i>	77
<i>Impresiuni de sigilii din civilizația Indului</i>	83
<i>Statuete din valea Indului</i>	87
<i>Basorelief hitit</i>	95
<i>Marea și palatul lui Minos</i>	99
<i>Megaliți europeni</i>	101
<i>Carul de luptă în acțiune</i>	115
<i>Cele două fețe ale Asiriei</i>	121
<i>Ce e adevărul?</i>	141
<i>Povara Egiptului</i>	143
<i>Regi ai oamenilor și animalelor</i>	149
<i>Zidurile Babilonului</i>	151
<i>Coloanele din Persepolis</i>	153
<i>Poarta spre Micene</i>	189
<i>Falanga</i>	195
<i>Ucenicia sculptorilor greci</i>	205
<i>Formarea stilului grec</i>	206
<i>Apariția stilului artei chineze</i>	219
<i>Bronzuri antice chinezești</i>	223
<i>Revoluția cavaleriei</i>	233
<i>Artă chineză și amerindiană</i>	237
<i>Două aspecte ale Greciei clasice</i>	267
<i>Expansiunea elenismului</i>	274-275
<i>Epoca elenistică</i>	287
<i>India lui Ashoka</i>	298
<i>Perioada de vîrf a elenismului în Est și în Vest</i>	321-322
<i>Stiluri de sculptură din Gandhara și China</i>	326
<i>Marea stupă de la Sanchi</i>	328
<i>Stiluri scitice și chineze de reprezentare a animalelor</i>	330

<i>Arta Gupta în India</i>	369
<i>Războinici sassanizi</i>	386
<i>Împărat roman din secolul al IV-lea (?)</i>	399
<i>Împărăteasa Theodora</i>	403
<i>Vedere interioară din Sf. Sofia</i>	405
<i>Moschee veche</i>	418
<i>O evanghelie irlandeză</i>	445
<i>Temple hinduiste</i>	448
<i>Un Boddhisattva chinez</i>	462
<i>Pompa și eleganța Chinei imperiale</i>	464
<i>Domul moscheii din Cairo</i>	495
<i>Shiva dansînd</i>	501
<i>Războinici bizantini</i>	505
<i>Domnul și mîntuitorul nostru, Isus Hristos</i>	511
<i>Înțelepți chinezi</i>	520-521
<i>Sfînta Biserică Catolică</i>	537
<i>Un orășean flamand</i>	545
<i>Portughezi în Japonia</i>	563
<i>Renașterea și Reforma</i>	574-575
<i>Noi înălțimi și adîncimi</i>	584-585
<i>Două imagini ale Catedralei Sf. Vasile din Moscova</i>	597
<i>Islamul în secolul al XVII-lea</i>	612-613
<i>O moschee persană și o madrasa</i>	615
<i>Un covor persan și o fereastră indiană</i>	618-619
<i>Înalta societate și clasele de jos în Vechiul Regim</i>	668-669
<i>O aristocrată din secolul al XVIII-lea</i>	703
<i>Trei picturi japoneze</i>	710
<i>Noul Regim european</i>	739
<i>Nesiguranță și minie în secolul al XX-lea</i>	740
<i>Femeia primordială</i>	751
<i>Sfîrșitul și începutul</i>	790

Ascensiunea Occidentului după douăzeci și cinci de ani

Istoricii își abordează subiectul de pe platforma mobilă a propriului timp și, drept rezultat, trecutul își schimbă continuu forma. Toți cei care ajung să-și citească propriile lucrări la multă vreme după ce au fost scrise trebuie să se aștepte deci să găsească în ele semne ale inevitabilelor dislocări pe care timpul le produce în înțelegerea istoriei. Acest truism mi-a fost sugerat de un seminar dedicat operei mele, *Ascensiunea Occidentului*, la Williams College, unde am fost profesor invitat în 1988. A fost prima dată în douăzeci și cinci de ani când mi-am citit cartea și experiența de a vizita un vechi prieten – și un duh¹ – a fost umilitoare dar și înălțătoare.

Cartea a avut un succes rapid și surprinzător când a apărut în 1963. Laudele fără rezerve ale lui Hugh Trevor-Roper din *New York Times Book Review* și creșterea vânzărilor din preajma Crăciunului au propulsat-o imediat spre statutul de *best-seller*; de atunci ea s-a retipărit continuu. O ediție de volume ieftine, broșate (\$ 1,25 pentru 828 de pagini!) s-a epuizat complet într-un singur an, iar vânzările cumulate ale versiunii complete se ridică acum la mai mult de 75 000.

Retrospectiv, e clar că *Ascensiunea Occidentului* trebuie considerată expresia punctului de vedere imperialist manifestat în Statele Unite după război. Anvergura și concepția ei reprezintă o formă de imperialism intelectual, o dată ce se referă la lume în totalitatea ei și încearcă să înțeleagă istoria globală pe baza concepției difuziunii culturale dezvoltate de antropologii americani din anii '30. *Ascensiunea Occidentului* este, în special, creată pornind de la ideea că principalul factor generator de schimbări sociale, semnificative din punct de vedere istoric, este contactul cu populații străine, posedând tehnici noi și neobișnuite. Ca un corolar al acestei propoziții, se poate afirma că acele centre ale noilor tehnici (numite civilizații) tind să producă dezechilibre la populațiile învecinate, expuse la și atrase de respectivele noutăți. Popoarele din împrejurimi, cărora le lipsesc noile tehnici ale civilizației, sînt obligate să și le însușească pentru a obține ele însele bogăția, puterea, adevărul și frumusețea pe care acestea le conferă posesorilor lor. Astfel de eforturi provoacă însă o dureroasă ambivalență între

¹ În timp ce scriam *Ascensiunea Occidentului* treceam, în drum spre casă, pe lângă un ulm care își pierduse o creangă mare într-o furtună și își acoperea acum încet rana cu o puzderie de lăstari. Mă întrebam dacă îmi voi termina cartea înainte sau după ce copacul se va fi vindecat. De fapt, mi-am predat volumul editorului cu un an înainte ca ulmul să se usuce din cauza bolii ulmului olandez, cu pecetea rănii încă neacoperite, astfel că nu am mai ajuns să-mi port cartea terminată pe lângă copacul vindecat.

puternica tendință de a imita și dorința, la fel de puternică, de a păstra tradițiile și instituțiile care îi protejează pe posibili beneficiari ai tehnicilor împrumutate împotriva nedreptăților și denaturărilor, de asemenea inerente civilizației.

Un al doilea corolar al afirmației că acest contact cu populațiile străine presupune principalul motor al schimbării sociale este: contactul între civilizațiile contemporane ar trebui să se afle în centrul atenției istoricilor lumii pentru că un astfel de contact poate schimba armonia și expresia înaltelor tehnici pe care le posedă fiecare civilizație, afectând astfel structura locală a distribuției tehnicilor la care ne-am referit mai sus. Mai mult, de câte ori o civilizație, printr-o superioritate aparentă a tehnicilor sale, devine capabilă să influențeze pe oricare alta, cu care vine în contact, așa-zisul fir al istoriei omenirii începe să se desfășoare într-o singură direcție. Astfel, observând receptarea unor idei și tehnici noi în zone îndepărtate, istoricul poate da formă și sens confuziei de detalii care alcătuiește istoria altfel — aproape literal — de neînțeles a omenirii.

Între anii 1954 și 1963, când a fost scrisă cartea, datorită tehnicilor și avuției lor, Statele Unite au fost în culmea capacității lor de a-i influența pe alții. De aici urmează că viziunea mea asupra trecutului omenirii ar putea fi respinsă ca o simplă raționalizare a hegemoniei americane, proiectând situația din decadele următoare celui de-al doilea război mondial asupra întregului trecut și pretinzând că structuri analoge dominației și difuziunii culturale au existat întotdeauna. (La aceasta s-ar putea evident riposta evidențiind faptul că perioada următoare celui de al doilea război mondial a fost ea însăși o parte din istoria omenirii, conformându-se unor structuri anterioare într-un mod de care americanii înșiși nu au fost conștienți în acea vreme.)

Nici un istoric nu poate nega faptul că imaginea sa asupra trecutului reflectă experiențele propriului timp și interacționează cu o tradiție academică ce poartă, la rîndul ei, pecetea timpului și locului în care s-a dezvoltat. Eu pot totuși să afirm că atunci când am scris cartea nu am fost deloc conștient de modul în care metoda mea de a înțelege istoria omenirii se conforma experienței mondiale temporare a Statelor Unite. Retrospectiv, se pare că entuziasmul cu care a fost primită cartea la începutul anilor '60 s-a datorat, într-adevăr, în mare parte acestei congruențe. Dar chiar și așa stînd lucrurile, nici eu și nici critica de specialitate nu ne-am dat atunci seama de asta. Adecvarea dintre analiza făcută de mine întregii istorii umane și rolul temporar jucat atunci, la nivel mondial, de Statele Unite, căruia i se potrivea ca o mînușă, a funcționat probabil, dacă într-adevăr a funcționat, doar la nivelul subconștientului pentru toți cei implicați.

Date fiind modificările survenite în istoriografie în ultimii douăzeci și cinci de ani, un al doilea reproș, mult mai evident, ar putea fi adus viziunii mele asupra trecutului. *Ascensiunea Occidentului* tinde să se înregimenteze în viziunea învingătorilor asupra istoriei — a celor ați și privilegiați să conducă societatea — și arată un interes fulgurant pentru suferințele victimelor schimbărilor istorice. Aceasta reflectă desigur prejudecăți personale — de familie, etnie, clasă sau provenite din alte identități și experiențe — care m-au făcut să apreciez rezultatele capacității acumulate de umanitate de a controla

mediul natural și social și a-l adapta dorințelor noastre. Profitând de această capacitate, așa cum o facem cu toții, chiar și populațiile cele mai sărace existente astăzi, eu cred că trebuie să-i admirăm pe inițiatorii acestei dezvoltări și să considerăm că aventura umană pe pământ e povestea unui uimitor succes, în ciuda tuturor suferințelor cauzate. Un echilibru judicios în cântărirea câștigurilor și pierderilor inerente fiecărei realizări umane ar fi desigur ideal. Am încercat, desigur, să ating un astfel de echilibru, dar ceea ce pentru mine înseamnă echilibru le-ar putea părea altora o jalnică apologie pentru cei aflați în vîrf (bărbați adulți), care conduc toate marile civilizații ale lumii.

Aceste considerații generale au fost rareori discutate în seminarul de la Williams College. În schimb, lucrînd timp de o săptămînă la un capitol, mi-am dat seama de diferențele calitative dureros de mari dintre capitole. Cel mai slab mi s-a părut capitolul al patrulea, intitulat „Apariția unei civilizații cosmopolite în Orientul Mijlociu, 1700-500 î.Hr.” După o scurtă introducere, acest capitol își propune să descrie schimbările politico-militare, sistemele administrative, structura socială și conservarea culturală, avansînd de-a lungul a 1200 de ani printre zeci de popoare și state vizate. Rezultatul este chinuit și fragmentat, producînd mai mult confuzie decît iluminare chiar unui cititor răbdător și perseverent.

În capitolul al patrulea am făcut greșeala fundamentală de a abandona ordinea cronologică în favoarea celei tematice într-un loc unde aceasta din urmă nu se potrivea. Două epoci care ar fi trebuit tratate în succesiune au fost studiate la un loc: epoca bronzului, a carelor de luptă și guvernării aristocratice, pe de o parte, și epoca fierului, a luptelor și culturii democratizate, pe de altă parte. O astfel de stîngăcie nu are nici o scuză. Noile cercetări nu au adus prea multe date noi față de cele folosite de mine atunci și nici sensibilitatea contemporană nu a suferit experiențe care să-i producă mari schimbări, față de 1963, în ce privește apariția cosmopolitismului din Orientul Mijlociu în Antichitate. Avem aici de-a face cu un simplu caz de organizare defectuoasă, care nu ține seama de evoluția firească a lucrurilor și maschează modalitatea mai simplă, mai adevărată și mai adecvată de înțelegere a respectivei istorii. În plus, succesiunea epocilor bronzului și fierului era deja un loc comun în literatura de specialitate și, privind în urmă, nu-mi pot imagina de ce nu am folosit această modalitate de organizare a materialului cînd mi-am scris capitolul.

Arhitectonica acestui capitol este viciată și de existența altei deficiențe, care apare, după părerea mea, și în ultima parte a cărții. *Ascensiunea Occidentului* pornește de la supoziția că diferitele civilizații formează grupări umane reale și importante și că interacțiunile dintre ele constituie tema principală a istoriei lumii. În acest capitol a trebuit totuși să mă ocup de contopirea a ceea ce fuseseră cîndva civilizații separate într-un nou cosmopolitism, care s-a extins în Orientul Mijlociu fără să șteargă diferențele locale. Aceste diferențe erau considerabile pentru că, după 2500 î.Hr., un grup de societăți satelit și intermediare, toate posedînd marca civilizației, au apărut în zonele pluvioase existente împrejurul sau între cîmpiile inundabile ale Egiptului sau Mesopotamiei.

Drept rezultat, din moment ce eu gîndeam mai ales în termenii unor civilizații separate, scena istorică a devenit brusc foarte aglomerată. Și nu trebuie să ne surprindă caracterul fragmentat, de incompletitudine al acestui capitol, care provine din efortul meu de a spune cîte ceva despre modul în care fiecare popor, distinct cultural, a exprimat sau exemplificat fiecare din temele pe care eu voiam să le evidențiez. Ar fi fost nevoie de o accentuare a cosmopolitismului și ar fi trebuit să mă gîndesc cu mai multă atenție la noile tipuri de activități care uneau popoarele Orientului Mijlociu și să le fi evidențiat cu mai multă claritate. Dar pentru asta era nevoie de noi premise și concepte, pe care nu le dețineam în acea perioadă și pe care nu le-am explorat decît sporadic ulterior.

O a doua greșeală, mai puțin jenantă dar mai importantă, a apărut în capitolul al zecelea, care se referă la istoria lumii între anii 1000 și 1500 d.Hr. În acest caz, cercetările noi, de după 1963, au deschis drumul unei mai bune și mai sigure înțelegeri a ceea ce se întîmplase în lumea eurasiatică și e clar de ce eu nu am reușit să explic rolul important jucat de China și de civilizația chineză în aceste secole. În schimb, atenția mea s-a îndreptat mai mult spre „Cuceritorii din stepă și Occidentul european”, pentru a cita titlul capitolului meu. Această greșeală mi se poate însă ierta. Privind în urmă, e clar că importanța acordată cuceritorilor din stepă și apariției Europei medievale se datora influențelor educaționale. Capitolul privește zona eurasiatică din punctul de vedere naiv occidental. Astfel, în cartea mea, turcii și mongolii vin brusc și, am putea spune, chiar misterios în galopul cailor dinspre orizontul estic, deși am avut grijă să observ sistemul de conducere birocratic ce a făcut armatele lui Genghis Han atît de teribile. Totuși nu am reușit să evidențiez legătura dintre uimitorul val de forță nomadă și faptul că noile metode birocratice de administrare militară folosite de mongoli erau împrumutate direct de la chinezi. Drept rezultat, am trecut cu vederea adevăratul factor ce a perturbat, în ultimă instanță, echilibrul mondial în epocă: înflorirea civilizației chineze, care a ridicat cultura, bogăția și puterea Chinei la un nou nivel, mult deasupra restului lumii, pe o perioadă de patru sau cinci sute de ani.

În plus, am acordat prea multă atenție lumii creștine latine încercînd, cu nerăbdare, să caut germeii și semnele prevestitoare ale ascensiunii Europei la conducerea lumii după 1500. Această atitudine e perfect legitimă, dar ar fi mai potrivită ca prefată la capitolul următor. Cunoștințele existente în anii '50 ar fi trebuit să mă facă să înțeleg că, în ciuda viguroasei sale dezvoltări, civilizația Europei Vestice a rămas marginală civilizației și ar fi trebuit să i se acorde tot atîta atenție cîtă am acordat eu maturizării civilizației japoneze în aceeași perioadă. În loc de asta însă, am considerat cuceririle turce și mongole precum și ascensiunea Europei medievale de o importanță majoră pentru întreaga umanitate. Am ajuns chiar să trec China pe un plan secund, printre victimele civilizate ale asaltului nomazilor, ocupîndu-mă în primul rînd de transformările lumii musulmane doar pentru că aveam mai multe cunoștințe în acest domeniu.

Retrospectiv, e fascinant totuși să observ că o parte din materialul necesar pentru o corectă apreciere a priorității Chinei între 1000 și 1500 d.Hr. îmi era deja accesibil înainte de 1963. În special, am folosit articolele lui Stefan Balazs despre transformările

economice din China în perioada Tang² și am consultat și primele volume ale monumentalului studiu scris de Joseph Needham: *Știință și civilizație în China*. Totuși, pînă cînd Robert Hartwell nu a evidențiat ponderea metalurgiei feroase și conducerea economică atît de sofisticată sub dinastia Sung³, pînă cînd Yoshinobu Shiba nu ne-a oferit o imagine a economiei comerciale Sung în totalitatea ei⁴ și Mark Elvin a lansat o îndrăzneată interpretare speculativă a întregului trecut al Chinei⁵, sensul transformărilor suferite de China în jurul anului 1000 mi-a scăpat complet.

Singura mea scuză este că istoriografia accesibilă generației trecute reflecta încă aprecierile tradiționale referitoare la trecutul Chinei. Astfel, un regim incapabil să controleze provinciile din extremul nord al Chinei istorice era considerat, prin definiție, inferior aceloră din epoci în care China era intactă și unită sub conducerea unui împărat puternic. O dată ce dinastia Sung (960 - 1279 d.Hr.) nu i-a putut niciodată controla pe barbarii din nord și a pierdut provinciile chineze nordice, cucerite de aceștia încă de la început, se putea trage concluzia că acea epocă nu a fost printre cele mai mărețe ale Chinei, chiar dacă se recunoștea faptul că arta și literatura înfloriseră sub dinastia Sung așa cum nu se mai întimplase niciodată pînă atunci. Aceasta nu compensa însă eșecul politic și nimeni înaintea lui Jacques Gernet⁶ nu pare să fi observat că eșecul armatelor Sung la marginea stepei s-au datorat faptului că noile tehnici ale chinezilor se răspîndiseră dincolo de granițele tradiționale ale țării, modificînd echilibrul anterior dintre China și vecinii săi nomazi. Așa cum avea să o demonstreze curînd cariera lui Genghis Han, aceste tehnici se răspîndeau, de fapt, în întreaga zonă eurasiatică.

Ținînd seama de modul în care este construită *Ascensiunea Occidentului*, incapacitatea mea de a înțelege rolul prioritar al Chinei între 1000 și 1500 d.Hr. este regretabilă cu atît mai mult cu cît cartea ar fi căpătat astfel o structură mult mai simplă și mai elegantă. În prezent, partea din mijloc a cărții, intitulată „Echilibrul cultural eurasiatic, 500 î.Hr. - 1500 d.Hr.” este construită în jurul ideii că elenismul mediteranean (500 î.Hr. - 200 d.Hr.), India (200 - 600 d.Hr.) și Orientul Mijlociu, reintegrat sub musulmani (600 - 1000 d.Hr.), au cunoscut perioade succesive de înflorire culturală care le-au asigurat, pe rînd, perioade în care au predominat asupra popoarelor lumii antice. A urma o structurare simplă a trecutului, cu o înflorire și o dominație asupra civilizației din partea Chinei în Orientul Îndepărtat (1000 - 1500) și din partea Europei în Occidentul Îndepărtat (1500 - 2000?), presupune o organizare și o precizie pe care faptele însele o susțin⁷ dar pe care propria mea ignoranță (și reminiscențele de eurocentrism) mi-au ascuns-o în 1963.

² Stefan Balazs, "Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang Zeit", *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, XXXIV : 21-25; XXXV (1932) : 27-73.

³ Robert Hartwell, "Markets, Technology and Structures of Enterprise in the Development of Eleventh Century Chinese Iron and Steel Industry", *Journal of Economic History*, XXVI (1966) : 29-58.

⁴ Yoshinobu Shiba, *Commerce and Society in Sung China* (Ann Arbor, 1970).

⁵ Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past* (Stanford, 1973).

⁶ Jacques Gernet, *Le Monde Chinois* (Paris, 1972).

⁷ Praful de pușcă, tiparul și busola, trei factori importanți pentru ascensiunea Europei în lume după 1500, erau invenții ale chinezilor și au ajuns în vest atunci cînd unificarea politică a nordului eurasiatic de către mongoli

Aceasta este într-adevăr indiscutabila lipsă a cărții. Există, desigur, și alte pasaje depășite de noile cercetări, de după 1963, dar acestea sînt aproape totdeauna chestiuni de detaliu. O excepție este Africa, în cazul căreia cercetările din ultimii douăzeci și cinci de ani au revelat o întrepătrundere mult mai complexă de popoare și culturi decît cea cunoscută pe cînd scriam eu *Ascensiunea Occidentului*. Totuși Africa subsahariană nu a devenit niciodată leagănul unei civilizații majore și continentul a rămas astfel într-o poziție periferică față de restul lumii pînă în epoca actuală. Chiar dacă scurtele pasaje referitoare la istoria Africii sînt acum depășite și inadecvate, acest defect nu deformează imaginea de ansamblu a trecutului în măsura în care o face incapacitatea de a recunoaște, în capitolul al zecelea, perioada de predominantă mondială a Chinei.

În general, presupunerea că reacția la contactele cu civilizațiile străine a fost motorul principal al schimbării istorice mi se pare în continuare corectă și accentuarea anumitor aspecte în funcție de această presupunere e încă foarte rațională, cu excepția eșecului de a-i recunoaște Chinei adevăratul merit între 1000 și 1500. În acest sens, întoarcerea la *Ascensiunea Occidentului* a fost o experiență plăcută, chiar însuflețitoare. Cu toate defectele ei, încă este o carte bună și merită să se numere printre momentele importante din dezvoltarea unei istoriografii globale autentice.

Totuși, la un alt nivel, mi se pare acum că adevărata greșeală a cărții este presupunerea că diferitele civilizații separate constituiau entități sociale autonome ale căror interacțiuni defineau istoria la scară globală. Nu e clar la ce se referă cu adevărat termenul „civilizație”, deși i-am urmat pe Gordon Childe⁸ și pe ceilalți în echivalarea civilizației cu o societate în care specializarea activităților a creat posibilitatea apariției unor înalte tehnici administrative, militare, artizanale, literare și artistice. Această definiție poate fi adecvată pentru a distinge civilizațiile timpurii de societățile neolitice rurale, dar nu aduce lămuriri asupra granițelor geografice și sociale din epocile următoare, cînd s-au ridicat o multitudine de societăți și cînd cel puțin o parte din specializarea parțială a activităților s-a extins printre popoarele furnizoare de materii prime pentru îndepărtații consumatori civilizați și care nu pot fi totuși, cu drept cuvînt, considerate ele însele civilizate.

Astfel, ajungem să ne întrebăm cine aparține cu adevărat unei civilizații. Copiii nou-născuți nu-și obțin cetățenia înainte de a-și învăța rolul cultural. Ce putem spune însă despre cei săraci și neîndemînatici, al căror rol este cel puțin limitat? Dar despre cei ce locuiesc la mare distanță și sînt supuși poate — cel puțin ocazional — unei forțe superioare dar străine? Și cum se pot încadra într-un tot mai mult sau mai puțin coerent diferitele tehnici, obiceiuri și concepții ale membrilor unei civilizații? Pentru a afirma realitatea acestei coeziuni, am apelat la expresia „stil de viață”. Însă această metaforă, împrumutată din istoria artei, rămîne totuși doar o metaforă și nu ne ajută în practica reală, o dată ce

a asigurat frecvența, ușurința și siguranța călătoriilor de-a lungul și de-a latul continentului. Joseph Needham, în *Stîință și civilizație în China: epopeea prafului de pușcă* (Cambridge, 1967) stăruie asupra noțiunii egalității Europei cu China în dezvoltarea tehnologiilor primare de fabricare a prafului de pușcă și stabilește răspîndirea lor în vest cu o nouă precizie.

⁸ V. Gordon Childe, *What Happened in History*, Harmondsworth, 1943.

afinitățile stilistice nu sînt la fel de ușor de observat atunci cînd comparăm obiceiuri și stări de spirit umane ca atunci cînd ne referim la obiecte de artă sau la alte lucruri materiale.

Poate că istoricul nu e obligat să se refere explicit la aceste lucruri. Dacă insistăm asupra definirii precise a termenilor, discursul degenerază imediat într-o dezbateră epistemologică și nu vom mai reuși nicicînd să ieșim din acest labirint. E de ajuns deci să spun că mie civilizațiile mi se par cu adevărat reale și că ele au unit milioane de oameni pe întinsul unor suprafețe de milioane de kilometri și de-a lungul multor secole în diferite moduri. Există însă și alți actori pe scena istoriei mondiale și acest lucru nu am reușit să-l accentuez îndeajuns în *Ascensiunea Occidentului*. Să încerc deci să explic mai departe punctul meu de vedere.

Un canon literar împărtășit și așteptările referitoare la comportamentul uman, formulate în acest canon, sînt probabil esențiale pentru ceea ce noi numim civilizație. Însă nu se poate spune că acest canon este accesibil tuturor. Elitele, educate pentru a respecta un corpus literar ce stabilește regulile comportamentului uman, sînt cele care practic delimitează o civilizație. Cei mai puțin privilegiați împărtășesc aceste idei în grade diferite și nimeni, de fapt, nu le întrupează complet — nici măcar cel ce practică morala pînă la sfîntenie. Așteptările convenționale permit atît lipsuri individuale, cît și de grup; clasele inferioare și cei de la periferia societății își formulează propriile lor coduri morale, mai limitate, și propriile lor practici comune adaptînd și ajustînd modalitățile claselor superioare — respectînd și ascultînd atunci cînd trebuie, rezervîndu-și zone de particularități și diferențe cînd pot.

Pentru a menține unitatea unei civilizații, este totuși nevoie de circulația continuă a informației și nuanțelor de sens de la un oraș la altul, de la o regiune la alta, între diferite clase sociale și grupuri etnice care alcătuiesc societatea. O circulație continuă a astfel de mesaje e necesară pentru a menține îndeajuns de multă coerență în timp și spațiu, pentru a da impresia de tot unitar, al unei singure civilizații. Există desigur grade diferite de coeziune și caracteristicile comune se estompează pe măsură ce ne apropiem de frontieră. A desena granițe precise pe o hartă e întotdeauna un lucru arbitrar. Există totuși diferențe culturale și, atunci cînd ele devin acute, limita geografică a unui anumit stil de viață poate deveni, într-adevăr, destul de evidentă pentru oricare scop practic.

Fără îndoială, mijloacele de transport și comunicații sînt fundamentale pentru circulația mesajelor în cadrul unei civilizații date; pe măsură ce ele se schimbă, granițele și sfera de influență ale unei civilizații se schimbă la rîndul lor. Existența unei noi dimensiuni e presupusă atunci cînd, o dată cu dezvoltarea comunicațiilor, diferite civilizații încep să se influențeze reciproc tot mai mult și mai presant, căci în aceste circumstanțe autonomia și independența civilizațiilor separate începe să scadă și o nouă entitate cosmopolită — ceea ce Wallerstein numește sistem mondial⁹ — poate începe să devină factorul-cheie al dezvoltării istorice ulterioare. Acesta este procesul de care m-am ocupat cu atîta stîngăcie în capitolul al patrulea și pe care l-am omis aproape total cînd m-am referit la era creștină pînă în preajma anului 1850.

⁹ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, 3 vols., New York, 1974-1988.

Astfel, pe lângă problemele din capitolul al patrulea, punctul slab în metodologia cărții mele este că, în timp ce ea accentuează interacțiunea dincolo de granițele civilizațiilor, nu acordă suficientă atenție apariției sistemului civilizației mondiale în interiorul căruia trăim noi astăzi. În loc să-mi organizez cartea doar în jurul unei serii de cristalizări petrecute succesiv în câte o civilizație separată, ar fi trebuit să mă refer la aceste procese în ansamblul civilizației mondiale. Rămâne de văzut cum s-ar putea face acest lucru. Evaluarea autonomiei unor civilizații separate (și a tuturor celorlalte culturi mai mici și cu tehnici mai puțin perfecționate) din ultimii două mii de ani trebuie cumva combinată cu imaginea unui sistem mondial în dezvoltare, cuprinzând un număr tot mai mare de persoane de-a lungul și de-a latul granițelor civilizațiilor.

Pentru ca acest proiect să devină posibil, e nevoie de o imagine clară și distinctă a apariției sistemului mondial mai întâi în Orientul Mijlociu, în Antichitate și a doua oară în lumea modernă. Apoi, trebuie să reflectăm la modul în care s-au intersectat aceste două sisteme cu mediul local de civilizație și cultură asupra căruia s-au impus. Nu urmează de aici că cele două sisteme mondiale erau la fel. În măsura în care fiecare depindea de o rețea de transport și comunicații în continuă dezvoltare, e clar că baza tehnică era esențial diferită. Și, o dată ce fiecare sistem a fost generat de un comportament politic, militar sau economic, merită să ne amintim că moștenirea instituțională a mileniilor I și II î.Hr. era foarte diferită de cea a mileniilor I și II d.Hr.

Dacă ne gândim la situația de după 1870, când comunicațiile rapide și transportul mecanizat au început să-și manifeste global influența, e clar că sistemul mondial modern se bazează în primul rând pe complementaritate și schimb economic, în al doilea rând pe aranjamente instituționale — mai ales politico-militare — și pe transmiterea de idei, tehnici și gusturi care urmează schimbării comportamentului economic și politic. S-ar putea presupune că o similară prioritate a schimburilor economice a existat și în trecut, încă de la începuturile civilizației în Mesopotamia, chiar dacă vreme îndelungată aceste schimburi erau marginale — în sensul că se reduceau la articole de lux și strategice. Nici nu putea să fie altfel o dată ce, transportul fiind sporadic și deseori întrerupt, oamenii nu puteau conta pe niște bunuri venite de la mare distanță pentru satisfacerea nevoilor zilnice.

Cu toate acestea, orașele constituiau o excepție. Toate erau nevoite să importe alimente și de multe ori era dificil să găsească cereale în cantități suficiente în zonele învecinate. Cu mult înainte de a se putea baza pe un sistem de piață pentru furnizarea de bunuri din regiuni îndepărtate, câteva capitale mari depindeau de hrana venită de la distanțe relativ mari sub forma necompensată economic a taxelor și tributului. Astfel, sistemul de canale din China a fost mai întâi folosit pentru transportul hranei și al altor bunuri furnizate curții, armatei imperiale și mulțimii de nepoțiți ce-și pierdeau vremea prin capitală. La fel, Roma imperială își întreținea mulțimile din tributul de grâne sosit din Egipt sau nordul Africii. Mecca și Medina, orașele sfinte ale Islamului, depindeau și ele de subsidii de grâne din Egipt, la începuturile califatului, și multe alte centre imperiale și religioase au înflorit și s-au dezvoltat datorită tributului și taxelor sub forma rezervelor de hrană venind de la mare distanță.

Nu e deloc exagerată afirmația că valoarea culturală și forța militară a vechilor civilizații depindea de concentrarea de hrană și alte bunuri la curte sau în jurul templelor, prin exercitarea directă a autorității. Noțiunea însăși de civilizații separate, autonome înregistrează această timpurie diviziune a muncii, în care mulțimile trudeau pe câmpuri și puținii privilegiați profitau de beneficiile taxelor și chiriiilor și se îndeletniceau cu tot ceea ce ține de domeniul artelor civilizației. Și totuși, încă de la început, această polaritate simplă dintre contribuabili și consumatori a fost complicată de existența unor excepții — persoane scutite de plata taxelor și chiriiilor obișnuite dar cu un important rol în comerț. Ei erau furnizori de mărfuri rare ce nu puteau fi obținute prin exercitarea unui control direct, căci se aflau în afara sferei de influență a autorităților instituite.

Pentru cei ce doreau astfel de bunuri, una din posibilități era să trimită expediții armate în căutarea a ceea ce nu le era accesibil acasă. Incursiunea lui Ghilgameș în pădurile Libanului ne oferă un exemplu literar timpuriu al acestor expediții, iar campaniile militare ale lui Sargon din Akkad (cca 2350 î.Hr.) ar fi putut avea ca scop obținerea de metal și alte bunuri cu valoare strategică pe care nu le puteau avea la dispoziție în Mesopotamia aluvionară. Exercitarea directă a forței pentru a obține bunuri strategice inaccesibile prin intermediul administrației și sistemului de taxe obișnuit era totuși mult mai puțin eficientă decât schimbul. Stocuri de produse de lux create de meșteșugari specializați pentru temple și pentru curte puteau fi în special oferite unor potențai din zone îndepărtate, care puteau, la rândul lor, organiza forța de muncă locală pentru a excava minereuri, a prelucra lemnul sau a cultiva grânele necesare într-un centru de civilizație. În acest fel, fiecare dintre vechile civilizații și-a creat împrejur un perimetru de parteneri comerciali, al căror apetit pentru bunurile create în atelierele specializate era la fel de flexibil ca și apetitul membrilor respectivei civilizații pentru materii prime și alte rarități. Chiar și în timpuri străvechi, astfel de legături se întindeau la sute de kilometri. Folosirea regulată a caravelor și a corăbiilor pentru astfel de schimburi comerciale la distanță datează cel puțin din mileniul al treilea î.Hr., ca și stabilirea unui statut legal special pentru negustorii care transportau bunurile dincolo de granițe politice și culturale.

Atât timp cât fiecare civilizație a fost astfel înconjurată de o rețea de furnizori care depindeau de corăbii și caravane pentru transportul unor mărfuri rare de la locul unde erau produse spre locul unde erau consumate, noțiunea de civilizații separate, autonome ne oferă un model adecvat pentru înțelegerea istoriei. Alături de bunuri, se schimbau desigur și tehnici și idei, iar din când în când barbarii de la periferie cucereau centrele civilizate, căci neîncrederea dintre conducători și conduși tindea să contracareze superioritatea numerică pe care puteau conta oricând popoarele civilizate.

În Antichitate, în Orientul Mijlociu, interacțiunile dintre popoare trăind pe fundalul unor peisaje diferite, vorbind limbi diferite și manifestând și alte semne exterioare ale diferențelor de civilizație, au dus la apariția unui sistem mondial cosmopolit între 1500 și 700 î.Hr. Spre deosebire de sistemul mondial din ultimele secole, în Orientul Mijlociu

antic primatul autorității s-a menținut în interiorul unor granițe din ce în ce mai largi, în succesiunea marilor imperii: egiptean, hitit, asirian, babilonian și persan. Însă birocrația ce susținea aceste imperii, percepend taxele și tributul, se afla într-o relație simbiotică atât cu rețelele de caravane, cât și cu cele navale, care precedaseră imperiile și ale căror zone de activitate se extinseseră mereu dincolo de frontierele politice, oricât de largi ar fi fost acestea. Astfel, negoțul a înflorit și s-a extins în fisurile lăsate de sistemele de taxe și arenzii, realizând profituri din vânzări în funcție de necesități vechi și noi.

Rezultatul poate fi considerat o versiune la scară largă în teritoriu a tipului de civilizație de la care a pornit evoluția însăși, și asta am și făcut eu în *Ascensiunea Occidentului*. Totuși acest mod de a gândi nu ține cont de continua diversitate a religiilor, limbilor și sistemelor morale care au supraviețuit apariției noilor imperii și minimalizează rolul economic al piețelor și al comerțului cu parteneri îndepărtați în menținerea coeziunii Orientului Mijlociu în Antichitate și a legăturilor cu periferia, mereu în expansiune și independentă din punct de vedere politic. Relațiile de piață, în măsura în care au apărut în urma unei alegeri umane libere, erau diferite într-un mod simplu dar important de modul mai vechi de concentrare a resurselor prin arenzii și percepere de taxe. Oamenii lucrează mai eficient când lucrează de bunăvoie. Drept rezultat, când pot cumpăra și vinde după bunul-plac, satisfacându-și astfel măcar o parte din necesități, rezultatul e o creștere generală a bogăției. Acest lucru mi se pare mie că a început să fie descoperit în mileniul al doilea î.Hr. și a devenit normă în mileniul următor — cel puțin pentru principală arenă în care au apărut germeii sistemului mondial pe baze comerciale, adică pentru un Orient Mijlociu din ce în ce mai cosmopolit.

Ideea aceasta este sugerată în *Ascensiunea Occidentului* fără a fi însă prea mult dezvoltată. De exemplu, am folosit fraza „societate mare” pentru a mă referi la modul în care comerțul și piața au existat în simbioză cu taxele și arenzile din Mesopotamia lui Hammurabi. Dar această idee nu a fost folosită pentru a organiza istoria secolelor următoare și a dispărut, pur și simplu, în restul cărții. Fiind prea mult preocupat de noțiunea de civilizație, am greșit când nu am acordat suficientă atenție apariției procesului transcivilizațional.

Într-adevăr, într-un sens, apariția civilizațiilor în bazinul Mării Egee (mai târziu al Mediteranei) și în India, după 1500 î.Hr., a fost și a rămas o parte componentă a apariției sistemului mondial centrat în Orientul Mijlociu. Istoricii au știut întotdeauna că grecii antici au împrumutat substanțial de la popoarele din Asia și Egipt. O situație asemănătoare a apărut în nordul Indiei. Toate trei regiunile și popoarele lor au avut legături strânse și neîntrerupte pe parcursul întregii perioade clasice; apoi, la momentul potrivit, armatele lui Alexandru Macedon i-au învins pe perși și i-au transformat pe greci și pe macedoneni în stăpînii Orientului Mijlociu. De ce nu ar fi atunci grecii considerați ca parte a familiei de popoare participante într-un proiect tot mai cosmopolit? Fără îndoială că răspunsul tradițional la această întrebare se bazează în mare măsură pe ce s-a întâmplat ulterior și reflectă antagonismul istoric dintre creștinism și islam, pe de o parte, și între India hindusă și conducătorii musulmani, pe de altă parte — deși

În aceste epoci ulterioare relațiile comerciale și de alt tip, dincolo de granițele religioase și culturale disputate, au fost mereu active și au evoluat o dată cu trecerea timpului.

În orice caz, fără a reflecta cu adevărat la alegerea făcută, m-am conformat opiniilor anterioare organizând istoria eurasiatică din primul mileniu al erei noastre în jurul a trei civilizații distincte: Orientul Mijlociu, India și Grecia. Totuși ceea ce s-a întâmplat poate fi la fel de bine descris ca expansiunea „societății mari” a Orientului Mijlociu asupra unor noi regiuni și popoare, cu caracteristici culturale proprii. Din acest punct de vedere al civilizației mondiale, chiar și China a început să intre în sistem după anul 100 î.Hr., când caravanele ce făceau legătura între Siria și China au început să circule regulat pe așa-numitul drum al mătăsii. În plus, caravanele au fost, aproape în același timp, dublate de corăbii ce legau lumea mediteraneană de India și India de China.

Acest sistem al lumii antice a suferit un regres substanțial după numai două-trei secole de expansiune mai ales din cauza molimelor, care se răspindeau prin intermediul noilor trasee comerciale și provocau pierderi catastrofale de vieți omenești mai ales în Imperiul Roman și în cel Chinez. Scăderile demografice au făcut posibile sau chiar au facilitat invaziile barbarilor și începuturile evului întunecat¹⁰ în istoria europeană. O dezmembrare similară, dar mai puțin distructivă a avut loc în China după răsturnarea dinastiei Han în 220 d.Hr. Comerțul eurasiatic a scăzut deci continuu pînă la a deveni nesemnificativ datorită sărăcirii și lipsei de stabilitate politică ce au survenit la cele două extremități ale civilizației. Totuși traversarea Oceanului Indian și a apelor adiacente nu pare să fi suferit un declin comparabil, deși informațiile sînt atît de limitate încît nu putem fi siguri.

În ciuda Evului Mediu și a dezmembrării primului sistem mondial, o renaștere a stabilității contactelor la distanțe mari a putut fi curînd percepută, la fel cum s-a întâmplat în Orientul Mijlociu după invaziile barbarilor din epoca fierului, care au condus la dezagregarea cosmopolitismului incipient din epoca bronzului. Mai mult, cînd această reluare a contactelor a început, Orientul Mijlociu s-a aflat din nou în centru. La aceasta a contribuit și domesticirea cămilelor, care începuse să pună atît la dispoziția războinicilor, cît și a negustorilor un mijloc de transport mult mai bun. După Richard Bulliet¹¹, domesticirea cămilelor a fost un proces de lungă durată, început în sudul Arabiei, probabil în jurul anului 3000 î.Hr., dar atîngînd o importanță decisivă pentru lumea civilizată abia între anii 300 și 500 d.Hr. În timpul acestor secole, cămilele au înlocuit vehiculele pe roți ca mijloc de transport în Orientul Mijlociu și au devenit curînd cele mai importante în transportul de mărfuri din Asia Centrală, nordul Africii și zonele învecinate.

Cămilele puteau traversa deșerturi altfel de nestrăbătut. Efectul lor pe uscat, din punct de vedere geografic și cultural, a fost analog deschiderii, mult mai bine cunoscute, inițiate de marinarii europeni după 1500 în străbaterea oceanelor. Locuri înainte izolate deveniseră acum accesibile caravelor cu cămile și ponderea rețelelor de comerț civilizate a crescut, în consecință. Arabia, oazele și deșerturile din Asia Centrală, stepele din

¹⁰ The Dark Ages — Evul Mediu (timpuriu).

¹¹ Richard Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Cambridge, Mass., 1975.

nord și Africa subsahariană erau regiunile cele mai afectate de evoluția caravanelor ca mijloace de transport. Toate aceste zone au stabilit contacte mult mai strânse decât înainte cu centrele de civilizație consacrate — mai ales cu Orientul Mijlociu și China. Drept rezultat, între 500 și 1000 d.Hr., în sistemul civilizației mondiale a început să se manifeste problema autonomiei culturale, proces evidențiat mai ales de răspîndirea Islamului în noile regiuni periferice ale Lumii Vechi.

Într-adevăr, a existat o strînsă legătură între ascensiunea Islamului și renașterea unui sistem mondial ce depășea granițele culturale și de civilizație, cele două fenomene putînd fi privite ca aspecte ale aceluiași proces. E sigur că, în primele secole musulmane, comunitatea de credincioși ce acceptau revelația lui Mahomed era doar una dintre multe alte comunități religioase care coexistau în Orientul Mijlociu și în regiunile adiacente. Pluralismul religios și cultural a fost de fapt instituționalizat de prescripțiile Coranului, prin care li se cerea musulmanilor să fie toleranți cu creștinii și evreii. Civilizația islamică a devenit deci un mozaic în care comunități religioase diferite își duceau existența într-o atmosferă deosebit de tolerantă. Cuceririle și conversiunile ce au urmat anului 1000 d.Hr. și care au dus Islamul în India, în Asia Sud-Estică, în stepele eurasiatice dar și în sud-estul Europei și într-o mare parte a Africii subsahariene, au făcut acest mozaic și mai variat. Doar la extremitățile lumii civilizate, în China și Japonia sau în Europa de Nord și de Vest s-a păstrat în continuare vechea omogenitate socială și culturală.

Pluralismul cultural din lumea islamică era în perfect acord cu restricțiile impuse autorității politice de legea islamică. Aceasta însemna mai multă autonomie pentru comerț și comportamentul comercial decât se obișnuia în lumea anterioară Islamului. Autogovernarea comunităților de negustori era rareori completă în schema de organizare musulmană, dar aceștia erau respectați și puteau conta pe protecția autorităților politice musulmane. Pînă la urmă, înainte de a deveni profet, Mahomed fusese negustor și nici nu se putea imagina o mai bună legitimare a vieții de negustor decât aceasta.

Următorul punct de reper în istoria acestui sistem comercial în ascensiune îl constituie împrumuturile făcute de China din India și Orientul Mijlociu, operînd într-un mediu natural diferit și folosind un sistem de transport mai nou și mai eficient. Chinezii au împrumutat din Orientul Mijlociu o mulțime de obiceiuri, practici și atitudini morale care susțineau întreaga rețea de trasee comerciale pe distanțe mari. Budismul, ajuns în China prin intermediul drumurilor comerciale din Asia Centrală, a constituit principalul agent de transfer, implantînd moduri de gîndire și reguli morale care se potriveau vieții de negustor. (Confucianismul, prin comparație, a continuat să disprețuiască negustoria, considerîndu-i pe negustori paraziți sociali, care își cîștigau existența cumpărînd ieftin și vînzînd scump, fără a contribui cu ceva la bunurile pe care le manipula.)

Ceea ce a conferit însă o importanță deosebită răspîndirii manierei și punctului de vedere comercial în China a fost faptul că exista deja o rețea de canale între Valea

Fluviului Galben și valea mai largă a fluviului Yangtze. O barjă sau o pinasă¹² se putea mișca înainte și înapoi cu ușurință și în perfectă siguranță pe acele canale, încărcată fiind cu mari cantități de marfă. Canalele fuseseră construite în China, cu multe secole în urmă, în scopuri agricole și pentru stringerea taxelor. Apoi, în 605 d.Hr., când a fost terminat Marele Canal, ce lega bazinele celor două mari fluvii, rețeaua hidrografică internă a Chinei a devenit capabilă să facă legătura între regiuni cu resurse contrastante și complementare. Drept rezultat, comerțul a dobândit o mult mai mare importanță în China decât în Orientul Mijlociu sau altundeva. Au fost depășite toate vechile plafoane ale interdependenței și schimburilor regionale. A crescut integrarea comercială a efortului uman o dată ce oameni obișnuiți, chiar și săteni săraci, puteau fi dependenți de vânzare și cumpărare pentru a-și plăti taxele sau pentru a-și asigura hrana sau alte produse de consum curent.

Totuși nu trebuie să exagerăm. Nu toți țărani cumpărau orez pentru a se putea specializa în creșterea viermilor de mătase, de exemplu, și mulți dintre ei încă își produceau singuri hrana necesară pentru consumul zilnic. Cu toate acestea, când specializarea s-a dovedit destul de rentabilă, chiar sub forma unei ușoare îmbunătățiri a standardului de viață, țărani și orașenii chinezi au început să se specializeze într-un grad niciodată atins de vreo altă societate civilizată. Rezultatul a fost, desigur, perfecționarea tehnicilor de lucru și creșterea substanțială a bogăției întregii societăți. S-a înregistrat aproape o dublare a populației sub dinastia Sung și tehnicile meșteșugărești din China le-au depășit pe cele din întreaga lume. Mătasea, porțelanul, praful de pușcă și ambarcațiunile navale se numărau printre cele mai importante exemple ale superiorității Chinei, dar mai erau încă multe altele. Tîrguiala prin nenumărate piețe aglomerate și numeroasa flotilă de pinase mențineau circulația continuă a mărfurilor și surplusul existent într-o regiune putea fi oferit în schimbul surplusului din altă regiune cu o eficiență și siguranță ce nu mai fuseseră nicicând posibile.

Efectele dezvoltării comerțului în China nu au fost niciodată limitate de granițe politice. Dimpotrivă, caravanele de negustori ce treceau frontierele terestre ale Chinei se înmulțeau continuu, iar comerțul naval căpăta și el o pondere tot mai mare, ducând tot mai multe mărfuri chinezești în Oceanul Indian și, peste mare, în Japonia. Sistemul mondial, avînd anterior ca puncte nodale marile orașe și bazaruri ale Orientului Mijlociu, a obținut astfel un nou centru, mult mai productiv și extinderea sferei sale de acțiune în Europa de Vest și alte zone, pînă atunci marginale, ca Japonia, nu a fost urmarea unei simple coincidențe.¹³

Medieviștii au recunoscut cu mult timp în urmă importanța dezvoltării orașelor pentru Europa, în jurul anului 1000, și rolul comerțului cu mirodenii în contactele consumatorilor europeni cu furnizorii din îndepărtatele Indii. Totuși istoricii încă nu s-au obișnuit cu ideea că toate acestea au fost doar o parte a unui fenomen mai larg — expansiunea

¹² Barcă specială pentru circulația pe canale.

¹³ William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000* (Chicago, 1982). Capitolul al doilea prezintă modul în care înțeleg eu dezvoltarea comerțului în China și rolul său mondial atît de important între 1000 și 1500, cu note de subsol mult mai substanțiale decât cele din prezentul volum.

și intensificarea unui sistem mondial în dezvoltare care ajunsese să cuprindă întreaga zonă eurasiatică și o mare parte din Africa. Nici istoricii Islamului și nici cei europeni nu și-au dat încă seama că dezvoltarea civilizației europene medievale după anul 1000 d.Hr. a coincis cu o deplasare spre est a centrului sistemului mondial, dinspre Orientul Mijlociu spre China. Acest lucru nu ar trebui să ne surprindă. Dat fiind interesul medievistilor pentru istoria Franței și a Angliei — proiectînd automat asupra trecutului îndepărtat situația existentă în secolul al XIX-lea, cînd imperiile britanic și francez acopereau aproape întreg globul —, e nevoie de un adevărat salt al imaginației pentru a putea recunoaște prioritatea Chinei, cu toate relațiile călătoriilor lui Marco Polo.

Următorul mare capitol din dezvoltarea sistemului mondial modern este, desigur, mult mai bine cunoscut, și savantul care a conferit celebritate frazei, Immanuel Wallerstein, credea cîndva că sistemul a început abia în 1500, cu descoperirile geografice europene și apariția capitalismului. Descoperirile au modificat, desigur, structura comerțului mondial și relațiile culturale mondiale, aducînd America și nenumăratele insule oceanice în vârtejul expansiunii sistemului mondial. Surprinzător, în cîteva zeci de ani, centrul de maximă inventivitate s-a deplasat dinspre China înspre Atlantic și Europa. Înainte de 1500, capitalismul obținuse o remarcabilă autonomie în interiorul citorva orașe-state italiene și nord-europene; chiar după căderea respectivelor regimuri politice, cîteva din noile monarhii și state naționale în curs de apariție, care acordau autonomie orașelor europene, au continuat să le asigure negustorilor și bancherilor extinderea aproape nestingherită a afacerilor, în timp ce în China și în lumea musulmană predominau regimuri ce nu simpatizau acumulările de capital privat. Sub aparența de bună guvernare, conducătorii asiatici controlau efectiv dezvoltarea antreprenorială la scară largă prin taxe ridicate, pe de o parte, și prin reglementarea prețurilor în interesul consumatorilor, pe de altă parte. Astfel, întreprinderile comerciale la scară largă, ca și mineritul sau agricultura, au început să se dezvolte mai ales în Europa. În consecință, a început ascensiunea Occidentului spre hegemonia mondială atinsă în prezent.

Cercetările științifice ale situației din China, incluzînd motivele pentru care dinastia Ming a hotărît să abandoneze expedițiile maritime după 1430, sînt extrem de reduse în comparație cu bogata literatură asupra explorării lumii noi de către navigatorii europeni. Un studiu comparativ al dinamicii expansiunii chineze și europene înainte și după momentul de vîrf, apărut între 1450 și 1500, poate fi un subiect extrem de tentant pentru cercetarea istorică actuală, la cumpăna secolelor al XX-lea și al XXI-lea, cînd s-ar putea să fim martorii reversului fenomenului de substituire a Orientului Îndepărtat cu Occidentul Îndepărtat, petrecut în secolul al XVI-lea.

Merită totuși să observăm că, la fel cum ascensiunea Chinei după anul 1000 d.Hr. a depins de împrumuturi din Orientul Mijlociu, și succesul Europei după 1500 a depins de împrumuturi din China. Și dacă recordul economic al Japoniei după cel de al doilea război mondial s-a dovedit a fi semnul unui și mai mare viitor triumf pe coasta Pacificului, e clar că acest succes depinde de împrumutul tehnicilor europene și americane. Aceasta pare una din cele mai clare structuri din istoria mondială și este de

așteptat să funcționeze astfel atita timp cît nici un popor nu poate întrece și lăsa în urmă întreaga lume fără a folosi cele mai puternice și eficace instrumente cunoscute pe Pămînt; și, prin definiție, aceste instrumente se află în centrele mondiale de bogăție și putere — oriunde s-ar afla acestea. Astfel, orice substituție geografică a conducerii lumii trebuie prefăcută de împrumuturi ale unor tehnici superioare dominante din centrele anterior stabilite.

Evoluția fluctuantă a acestui tip de sistem mondial, cu centre schimbătoare și o multitudine de popoare și culturi implicate, îmi pare acum o parte a istoriei mondiale care mi-a scăpat atunci cînd am scris *Ascensiunea Occidentului*. Chiar și pentru secolele de după 1500 am folosit cu bună știință umbrela civilizațională pentru a-mi organiza afirmațiile; doar în ce privește perioada de după 1850, am sugerat că autonomia diferitelor civilizații asiatice s-a destrămat, cedînd în fața unui nou cosmopolitism la nivel global. Autonomia începuse să scadă însă cu mult înainte de 1850, de 1500 și chiar de 1000. Procesul acesta a început, cred eu acum, o dată cu istoria civilizației și ar fi trebuit prezentat ca atare, alături de istoria diferitelor civilizații și a interacțiunilor lor.

Nu e ușor de specificat cum ar putea cuprinde o relatare simultan aceste două aspecte ale trecutului umanității. Posibilitatea poate fi testată doar încercînd, și aceasta ar trebui să-și propună acum istoricii mari ai lumii. Pluralismul cultural și diferențierea sînt trăsături dominante ale istoriei umane; totuși dincolo de și în spatele acestui pluralism se află importante trăsături comune. Acestea și-au găsit expresia în apariția unui sistem mondial ce a depășit granițele politice și culturale, pentru că oamenii au vrut să obțină anumite rezultate prin operarea acestui sistem. Cu alte cuvinte, ei au dorit să aibă acces la bunuri rare și valoroase ce nu le erau altfel la îndemînă și, de asemenea, și-au dorit bogăția pe care o poate genera și menține schimbul pe piață, prin recompensarea producătorilor eficienți. Proporțional, cu cît a crescut numărul indivizilor ce se ocupau cu activități comerciale, cu atît a evoluat sistemul mondial de la poziția sa periferică inițială la centralitatea de care se bucură în prezent. Totuși acest tip de schimbare și interdependență rămîne perfect compatibil cu diversitatea culturală și, cel puțin pînă acum, cu pluralismul și rivalitatea politică. Toate trei fac parte, într-un anumit fel, dintr-o istorie adevărată a lumii.

În final, există și un alt nivel al experienței umane care merită atenția istoricilor, și anume întîlnirile și ciocnirile omului cu toate celelalte organisme care compun ecosistemul planetei. Un capitol al acestei povestiri este agricultura. Un altul este incidența fluctuantă a bolilor, iar recenta afirmare a cercetării științifice și controlul substanțial pe care o astfel de cercetare îl poate permite este a treia dimensiune a povestirii. După cum am sugerat mai sus, bolile au afectat istoria sistemului comercial mondial în primele secole creștine și, încă o dată, pe o durată mai scurtă, în secolul al XIV-lea, cînd ciuma a bîntuit China, Orientul Mijlociu și Europa. Mai mult, în cadrul civilizațiilor, bolile au generat adeseori scăderea moralului și a independenței popoarelor de curînd supuse acțiunilor lor nimicitoare. Dezastrul care i-a lovit pe

băștinașii americani după 1492, cînd au fost dintr-o dată expuși la bolile europene și africane, este cel mai dramatic, dar nicidecum singurul exemplu al acestui fenomen.¹⁴ Răspîndirea culturilor agricole, a creșterii animalelor domestice și a nedoritelor boli contagioase sau infestări reprezintă o altă fațetă mai puțin cunoscută a istoriei privite din perspectivă ecologică.¹⁵ Totuși e clar că și acestea au influențat istoria economică și politică la fel ca și epidemiile, permițînd înflorirea unor civilizații și degradarea sau chiar distrugerea altora.

Aceste dimensiuni ale istoriei umane merită și ele un loc în orice interpretare serioasă a faptelor trecute; ele trebuie întreșute în relatarea ascensiunii și elaborării diferitelor civilizații și culturi și privite ca procese de ansamblu, comparabile ca importanță cu apariția unui sistem mondial de complementaritate economică și simbioză culturală.

O astfel de agendă încărcată pentru istoricii lumii poate părea foarte îndrăzneată. Totuși, dacă ne rezumăm la mai puțin, riscăm o inadecvare totală la complexitățile condiției umane așa cum o înțelegem noi azi. Istoricii se confruntă întotdeauna cu această sarcină, chiar și atunci cînd scriu despre un număr comparativ redus de oameni și o perioadă limitată de timp. Informația este aproape totdeauna mai mult decît abundentă și totul poate deveni inteligibil doar prin selecție și ordonare, cumva materializate într-un flux de cuvinte pentru a crea imaginea trecutului în mintea cititorilor. E o artă pe care istoricii au cultivat-o întotdeauna și sîntem acum în situația de a aplica această artă la întregul trecut uman cu o precizie, bogăție și acuratețe ce depășesc orice încercare anterioară. Aceasta se poate întîmpla numai pentru că cercetarea istorică a explorat întregul glob cum nu a făcut-o niciodată pînă acum, iar evoluția conceptelor istorice a atins un asemenea grad de subtilitate încît toate eforturile precedente, chiar unul relativ recent cum este al meu, par fundamental demodate, necesitatea înlocuirii lor fiind evidentă.

¹⁴ William H. McNeill, *Plagues and People* (New York, 1976) rămîne cel mai bun studiu general pe această temă. Un scurt eseu, William H. McNeill, *The Human Condition: An Ecological and Historical View* (Princeton, 1980) oferă o trecere în revistă preliminară a interferențelor dintre ecologie și istorie așa cum sînt ele înțelese în general.

¹⁵ Alfred Crosby, *Ecological Imperialism* (Cambridge, 1988) este un efort cu adevărat remarcabil de depășire a acestei lipse de informație, dar nu constituie decît un început.

Prefață

Această carte a fost proiectată în 1936, începută în 1954 și terminată în 1962. În notele de subsol sînt menționate majoritatea operelor consultate pe parcursul scrierii ei, dar nu am făcut nici un efort sistematic de a înregistra sursele ideilor și informațiilor acumulate anterior. Rezultatul este o lipsă de simetrie a citării, căci pasajele referitoare la istoria europeană, spre care s-au îndreptat mai ales interesele mele profesionale, sînt aproape complet lipsite de aparat critic. O lipsă de simetrie și mai accentuată există în textul însuși datorită faptului că am presupus o cunoaștere convenabilă a istoriei occidentale și, referindu-mă la propriul nostru trecut, am hotărît să evidențiez probleme de obicei subestimate menționîndu-le doar în treacăt pe cele bine cunoscute sau trecîndu-le pur și simplu cu vederea. De aceea cartea nu poate fi folosită ca manual de școală, ci este, să sperăm, potrivită pentru cei deja inițiați în istorie, pentru publicul occidental adult. Sper ca și urmașii altor civilizații să considere interesante aceste pagini, dar ei vor descoperi probabil pasaje ce conțin explicații inutile asupra unor fapte evidente alternînd cu neclarități de neînvins.

Diferențele dintre cunoștințele cu care e familiarizat cititorul și presupunerile autorului întotdeauna generează astfel de disproporții și o carte care încearcă să trateze un subiect atît de vast ca istoria lumii poate provoca neînțelegeri la scară extrem de largă. Totuși, numai atunci cînd alții preiau aspecte a ceea ce un autor a gîndit sau a spus pentru a dezvolta, deforma sau reinterpreta ideile sale în funcție de propriile lor predilecții și pentru a răspunde la propriile lor probleme, litera moartă a unei pagini tipărite prinde viață; și, dacă aceasta se întîmplă destul de des, o singură carte, cum e aceasta, poate deveni o adevărată forță în istoria culturală a omenirii. Deci, fără ironie, sper ca această carte a mea să fie mult și repetat neînțeleasă.

Originile civilizației occidentale este o carte proiectată ca o masă pe trei picioare pentru că textul, fotografiile precum și hărțile sau graficele lui Béla Petheo sînt destinate să se sprijine și să se evidențieze reciproc. În principiu și probabil și în practică, examinarea atentă a oricăreia dintre cele trei componente ale cărții ar trebui să asigure o înțelegere limitată dar totuși coerentă a istoriei comunității umane, în timp ce combinarea celor trei este prevăzută să multiplice forța și să îmbogățească sensul fiecăreia luate separat.

Într-un sens, toți cei pe care i-am cunoscut și tot ceea ce am citit se află în această carte. O relație mai apropiată cu paginile ce vor urma au avut studenții care mi-au fost asistenți în timpul scrierii lor: Hsio Yen Shih, Albert S. Hanser, George W. Smalley și Jean A. Whitenack, cărora le sînt profund îndatorat pentru culegerea și editarea perfectă a textului. Printre colegii și prietenii care au citit și criticat manuscrisul sau o parte din el se numără: Robert M. Adams, Robert J. Braidwood, Mihail Cerniavski, Pinhas Delougaz, Mircea Eliade, Louis Gottschalk, Robert M. Grant, David Grene, Stephen Hay, Marshall G.S. Hodgson, Bert F. Hoselitz, Walter Johnson, Donald Lach, Christian W. Mackauer, J.A.B. van Buitenen, Karl J. Weintraub și John A. Wilson de la Universitatea din Chicago, Edward Bastian de la Earlham College, Pratulchandra Gupta de la Universitatea Jodavpur din Calcutta, Peter Hardy de la Universitatea din Londra, Bryce Lyon de la Universitatea din California, Walter Porges de la Pierce College, California, Earl Pritchard de la Universitatea din Arizona, Arnold J. Toynbee de la Institutul Regal al Afacerilor Interne, G. E. von Grunebaum de la Universitatea din California, Los Angeles, Y.C. Wang de la Universitatea din Kansas, Martin Wight de la Universitatea din Sussex și tatăl meu, John T. McNeill de la Union Theological Seminary, New York. Toți aceștia au contribuit mai mult sau mai puțin la îmbunătățirea calității acestui volum, dar nici unul nu este deloc responsabil de vreo posibilă eroare de informație sau interpretare care încă îi desfigurează paginile.

O bursă Ford, în 1954-1955, mi-a oferit timpul liber și mi-a dat curajul pentru a începe cartea și o generoasă bursă a Corporației Carnegie din New York mi-a permis să dedic șase luni în fiecare an, din 1957 pînă în 1962, muncii susținute la acest proiect. Fără acest ajutor, cartea nu ar fi putut fi niciodată începută și desigur nu ar fi fost terminată.

În final, Universitatea din Chicago a constituit matricea de geniu în care gîndurile și investigațiile mele au luat naștere și au prins ulterior formă, iar, într-un cerc mai restrîns, familia mea a fost cea care a suportat cu eleganță „puil de cuc în cuib“, cum a fost acest volum pentru ei pe parcursul ultimilor opt ani. În ambele cazuri, le sînt tuturor profund recunoscător.

William H. McNeill

25 septembrie 1962

**Epoca dominației
Orientului Mijlociu
de la origini
până în anul 500 î.Hr.**

La început

La început, istoria umanității se pierde într-un mare întuneric. Fragmentele de schelete aparent umane, descoperite în diverse regiuni ale Pământului, nu ne pot spune prea mult despre evoluția omului. Anatomia comparată și embriologia clasifică specia *homo sapiens* în categoria primatelor, alături de maimuțe și babuini, dar nu există detalii certe ale evoluției omului. Pietrele cioplite, fragmentele de vase și alte vestigii arheologice nu constituie, din nefericire, dovezile adecvate pentru culturile dispărute, chiar dacă o comparare a stilurilor și formațiunilor umane împreună cu stratificarea obiectelor găsite le permit unor arheologi experimentați să ajungă la concluzii pertinente în legătură cu elaborarea gradată a uneltelor și să deducă cel puțin câteva caracteristici ale vieții umane din timpuri ce transcend limitele cunoașterii noastre. Totuși, prin aceste două moduri de investigare nu se poate încă obține decât o imagine de probă. Nu e de mirare deci că experții au opinii diferite și controversele științifice constituie mai degrabă regula decât excepția.

Craniile și alte fragmente de oase recuperate din diferite părți ale lumii vechi demonstrează că nu numai unul, ci mai multe tipuri de hominizi au apărut în perioada geologică a pleistocenului.¹ Folosirea uneltelor de lemn și piatră nu a fost monopolul actualei specii umane și obiecte de necontestat ale omului primitiv au fost descoperite

¹ Clasificarea realizată pe baza puținelor fragmente de schelet cunoscute este aleatorie, dar descoperirile recente, mai ales în Africa, fac posibilă o clasificare generală tripartită, după cum urmează:

pleistocenul timpuriu	australopithecus
(cu 1 000 000 - 500 000 de ani în urmă)	
pleistocenul mediu	pithecanthropus
(cu 500 000 - 100 000 de ani în urmă)	
pleistocenul târziu	homo
(cu 100 000 de ani în urmă)	

În cadrul acestor genuri există subgenuri și specii: de exemplu, *homo* se împarte în *homo neanderthalensis*, *homo rhodesiensis*, *homo sapiens* etc. Cf. John Grahame Douglas Clark, *World Prehistory: An Outline*, Cambridge, Cambridge University Press, 1961, p. 16-25; S.L. Washburn și F. Clark Howell, "Human Evolution and Culture", în Sol Tax (ed.), *Evolution after Darwin*, Chicago, University of Chicago Press, 1960, II, p. 35-46.

în China, în legătură cu omul de Pekin, și altele, mai îndoielnice, în Africa și Asia Sud-Estică. De la omul de Pekin au rămas, la intrarea peșterilor locuite de acesta, și urme de folosire a focului, iar, în Europa, se pare că omul de Neanderthal folosea atât focul, cât și diferite unelte. În Africa au fost descoperite îndeajuns de multe vestigii umane și ale hominizilor pentru a sugera că acest continent a fost leagănul omenirii.² Savana ce se întinde astăzi ca un arc în nordul și estul pădurilor ecuatoriale din Africa este mediul natural în care au apărut probabil primii noștri strămoși umani. Aceasta este o zonă bogată în vînat mare, cu pîlcuri de copaci răsărite într-o mare de iarbă și cu un climat ferit de frig și ger. Avînd în vedere că factorii de climă s-au schimbat drastic de o jumătate de milion de ani încoace, e posibil ca în perioada în care ghetarii încă acopereau o parte din Europa să fi existat o zonă de savană tropicală, în continuă deplasare, undeva în Africa sau chiar în Arabia și o parte a Indiei. O astfel de zonă, unde hrana vegetală putea fi suplimentată de carnea animalelor, unde copacii ofereau adăpost pe timpul nopții sau în caz de primejdie și unde clima le permitea oamenilor să umble goi, a fost desigur cea mai potrivită pentru apariția unei specii ai cărei urmași erau atât de vulnerabili la naștere și se maturizau atât de greu încît constituiau o povară grea pentru adulți.

Într-adevăr, faptul că descendenții oamenilor erau atât de neajutorați la început trebuie să fi fost un adevărat pericol pentru supraviețuire. Dar acest handicap era compensat de alte aspecte care, în timp, s-au întors, într-un mod extraordinar, în avantajul omenirii. La momentul potrivit, evoluția culturală a devenit mijlocul prin care animalul uman, cu toate că nu impresiona prin mușchi sau dinți puternici, a reușit să domine printre celelalte animale de pradă. Făcînd posibilă sau chiar necesară instruirea urmașilor în arta supraviețuirii, copilăria prelungită a favorizat ridicarea comunităților umane deasupra nivelului animal de la care au pornit. Artă supraviețuirii s-a dovedit capabilă de elaborări și acumulări extraordinare și, de-a lungul timpului, l-a ajutat pe om să domine nu numai resursele animale, ci și cele vegetale și minerale ale pămîntului, supunîndu-le tot mai mult scopurilor sale.

* * *

Evoluția culturală trebuie să fi început o dată cu strămoșii preumani ai omului actual. O educație rudimentară a nou-născuților poate fi observată la multe tipuri de animale superioare și toate cele cu care omul e îndeaproape înrudit posedă modalități de viață socială și capacități vocale. Aceste trăsături au furnizat probabil o bază pentru dezvoltarea aptitudinilor vînatorești în cadrul comunităților umane primitive. O dată ce bărbații au învățat să-și coordoneze activitățile din ce în ce mai eficient prin limbaj și folosirea uneltelor, ei au devenit capabili să ucidă regulat mari cantități de vînat. În aceste condiții, e ușor de imaginat că, și după ce mînceau pe săturate, mai

² Cf. John Desmond Clark, *The Prehistory of Southern Africa*, Harmondsworth, Penguin Books, 1959, p. 24-130 și *passim*; L.S.B. Leakey, "The Origin of the Genus Homo", în *Evolution after Darwin*, II, 17-31; Robert Ardrey, *African Genesis*, London, Collins, 1961, ne oferă un studiu de popularizare, dar bine informat.

rămînea ceva carne pentru femei și copii. Acest lucru a făcut posibil un nou grad de specializare a celor două sexe. Bărbații și-au putut permite să renunțe la stringerea continuă de fructe de pădure, rădăcini și alte materii comestibile, ce constituiseră anterior sursa principală de hrană, și să se concentreze asupra vînătorii. Femeile, în schimb, au continuat stringerea hranei ca și mai înainte dar, eliberate de grijile obținerii ei zilnice, au putut dedica mai mult timp și atenție protecției și educării copiilor. Doar într-o astfel de comunitate umană primitivă, în care grupuri de vînători specializați furnizau resursele principale de hrană, era posibilă supraviețuirea unor nou-născuți atât de vulnerabili și de incapabili să-și obțină rapid independența cum trebuie să fi fost primii mutanți umani.³

Arheologia și antropologia fizică nu au reușit încă să stabilească numărul de tipuri umane apărute. E posibil ca diversitatea raselor actuale să rezulte din evoluția paralelă a tipurilor de hominizi pînă la statutul uman în regiuni diferite și efectiv izolate ale lumii vechi.⁴ Dovezile fragmentare existente pot fi însă la fel de bine interpretate pentru a susține ipoteza alternativă și anume că *homo sapiens* a apărut într-un singur centru și a suferit diferențieri rasiale în cursul migrației spre diferite regiuni ale Pămîntului.⁵

Homo sapiens a apărut în Europa numai după ce ultimele straturi glaciare au început să se topească, retrăgîndu-se spre nord, probabil cu 30 000 de ani în urmă. Avem motive să credem că venea din vestul Asiei pe două rute, una prin nordul și alta prin sudul Mediteranei.⁶ Nou-veniții erau vînători pricepuți, fără îndoială atrași pe pămînturi europene de turmele de reni, cai, mamuți și alte erbivore care pășteau în tundră și prin pădurile rare apărute spre sud, în urma retragerii ghețarilor. Omul de Neanderthal, care trăise anterior în Europa, a dispărut pe măsură ce *homo sapiens* avansa. Poate că nou-veniții i-au hăituit pe predecesorii lor pînă la dispariție sau poate că o altă schimbare — o epidemie, de exemplu — a distrus populația de Neanderthal. Nu este exclusă nici ipoteza unei încrucișări rasiale, deși nu au fost găsite schelete cu

³ Din punct de vedere biologic, trăsătura distinctivă a umanității a fost retardarea sistematică în dezvoltare, accentuînd infantilismul copiilor în comparație cu adultul uman primitiv. Unele trăsături ale adultului uman sînt, de asemenea infantile, cînd le comparăm cu ale unei primat: de exemplu, creșterea accentuată a dimensiunilor creierului în comparație cu restul corpului, creșterea mai slabă a dinților și a arcadelor. Retardarea în dezvoltare însemna însă maleabilitate crescută și astfel perioada de învățare putea fi prelungită. Astfel, evoluția culturală, opusă uneia exclusiv biologică, s-a extins foarte mult și umanitatea și-a început o extraordinară carieră istorică, nu doar biologică.

⁴ Cf. Wilhelm Volz, "Die geographischen Grundlagen der menschlichen Rassenbildung", în *Saeculum* II (1951), p. 10-45. Autorul distinge cinci mari regiuni locuibile ale lumii vechi — Europa și Asia Vestică, Asia Estică, Africa subsahariană, Asia Sud-Estică și India — și sugerează că în fiecare din aceste regiuni s-a dezvoltat un tip rasial distinct în timpul ultimei ere glaciare.

⁵ Cf. Carleton S. Coon, *The Story of Man*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1954, p. 41, 73, 195-215; William W. Howells, "The Distribution of Man", în *Scientific American*, CCIII, September 1960, p. 113-127.

⁶ Schelete cu caracteristici mixte, ale omului de Neanderthal și ale omului actual, au fost găsite în peșteri din Muntele Carmel, în Palestina. Aceasta ar putea însemna că tipul european al omului actual s-a dezvoltat în Orientul Mijlociu din tipuri asemănătoare omului de Neanderthal în momentul în care straturile de gheață au izolat populația de Neanderthal a Europei de restul umanității primitive. Cf. F. Clark Howell, "The Place of Neanderthal Man in Human Evolution", în *American Journal of Physical Anthropology* (n.s.), IX, 1951, 409-412. Dar dacă cineva crede că omul actual a apărut mai devreme și în altă parte, aceleași dovezi pot fi considerate rezultatul încrucișărilor rasiale între populațiile *sapiens* și Neanderthal. Enigma se menține.

caracteristici mixte în Europa. În schimb, în America, *homo sapiens* pare să fi intrat în teritoriul nelocuite anterior, deși perioada sosirii sale acolo (10 000 - 7000 î.Hr.) și chiar caracteristicile scheletelor rămase de la primii „imigranți” pe teritoriul Americii sînt încă neelucidate.

În regiunile lumii în care schimbările generate de retragerea ghetarilor nu au fost cu adevărat drastice nu pare să fi existat o dezvoltare autentică a uneltelor.⁷ Într-adevăr, se poate ca în paleoliticul tîrziu inventivitatea umană să fi fost solicitată mai ales la limita nordică a lumii eurasiatice locuibile și, în principal, în părțile ei vestice.⁸ Aici, clima mai aspră sau flora și fauna în continuă schimbare au constituit condiții ce au stimulat adaptabilitatea umană. Deci s-ar putea ca aparenta predominanță a obiectelor din paleoliticul european să nu se datoreze doar descoperirilor întîmplătoare.

Se pare că de la primele momente ale sosirii lor în Europa populațiile de *homo sapiens* au folosit o mare varietate de unelte. Instrumentele de fildeș, os și corn de cerb se adăugau celor de silex (și probabil lemn) folosite de omul de Neanderthal. Din os și din corn de cerb puteau fi obținute forme imposibile pentru silex. Accesorii importante ca acele sau cîngile de harpon puteau fi inventate doar exploatînd caracteristicile unor materiale mai moi și mai elastice decît silexul. Secretul obținerii de unelte din os și corn de cerb stătea în producerea unor unelte speciale din piatră pentru tăiat. Se pare că *homo sapiens* a fost primul care a inventat unelte pentru fabricarea altor unelte și deținerea acestora este una din cheile succesului speciei noastre în adaptarea la condițiile Europei subarctice.⁹

Prin analogie cu popoarele de vînători ce au supraviețuit pînă în prezent, putem deduce că oamenii din paleolitic trăiau în grupuri mici, de douăzeci pînă la șaiszeci de oameni. Astfel de comunități puteau foarte bine să fie migratoare, întorcîndu-se la peșterile lor sau la alt adăpost stabil doar pentru o anumită parte a anului. Conducerea grupului de vînători îi revenea, se pare, unui singur individ, care își cîștiga autoritatea prin aptitudini deosebite și curaj. Există probabil o rețea de relații între grupurile de vînători aparținînd unor comunități învecinate. Se practicau exogamia și asocierile ceremoniale în cadrul grupului și, fără îndoială, izbucneau și conflicte cînd vreuna dintre comunități încălca teritoriul alteia. Există și cîteva dovezi de schimb la distanță¹⁰, deși este adeseori imposibil să decidem dacă un obiect adus de departe a ajuns într-un anumit loc prin intermediul schimbului sau a fost înșușit în timpul migrațiilor sezoniere sau de altă natură.

⁷ Hallam L. Movius, Jr., "Paleolithic Archaeology in Southern and Eastern Asia, Exclusive of India", în *Cahiers d'histoire mondiale*, II, 1954-1955, p. 257-282, 520-553; J.G.D. Clark, *World Prehistory: An Outline*, p. 45-50.

⁸ În Orientul Îndepărtat, depunerile de loess din nordul Chinei par să fi apărut în timpul erei glaciare și atestă o perioadă îndelungată de deșert rece în respectiva regiune. Atîta timp cît astfel de condiții au fost dominante, e clar că nu exista destulă umiditate pentru a menține o faună abundentă, ca aceea pe care o puteau vîna populațiile europene din paleoliticul tîrziu.

⁹ Cf. C. S. Coon, *The Story of Man*, p. 78-83.

¹⁰ J.G.D. Clark, *Prehistoric Europe: The Economic Basis*, New York and London: Methuen & Co., 1952, p. 241-281.

TOPOR DIN PALEOLITIC

Acest silex cioplit, vechi probabil de 500 000 de ani, a fost găsit în Anglia, pe malurile Tamisei. Are aproximativ zece centimetri și unul din capete e destul de rotunjit pentru a fi ținut în palma omului. Pentru privitorul modern, toporul pare să aibă și o valoare estetică, nu numai una utilitară. Chiar dacă cel ce l-a confectionat nici nu se gândea să îl facă să fie frumos, nu putem să nu admirăm măiestria cu care el a cioplit piatra dură pentru a produce o armă atât de echilibrată și de simetrică.

Carleton Coon, The Story of Man, Plate V. Alfred A. Knopf, Inc. Photograph by Reuben Goldberg.

Sculpturile rudimentare, semnele ciudate și minunatele fresce cu animale din adâncul citorva peșteri aflate în Franța și Spania¹¹ ne oferă aproape singurele mărturii ale ideilor și practicilor religioase ale omului din paleolitic. Interpretarea acestor reminiscențe nu este sigur corectă. E posibil să fi avut loc ceremonii, dansuri rituale, în care oamenii se deghizau în animale, în adâncurile întunecate ale peșterilor. Poate că scopul acestor ceremonii era de a-i aduce pe vânători în contact cu viitoarea pradă — de a îmbuna spiritele animale și de a le crește fecunditatea. S-ar putea ca peșterile să fi fost folosite pentru aceste ritualuri, pentru că adâncurile lor întunecate păreau a permite accesul spre pîntecele Pămîntului Mamă, de unde oameni și animale ieșiseră și unde aveau să se întoarcă cu toții. Toate acestea sînt însă doar pură speculație.¹²

Proeminența figurilor animale în arta rupestră ne poate aminti cît de precar a fost succesul vîntătorilor din paleolitic. Existența lor depindea de vînat care, la rîndul lui, depindea de un echilibru ecologic schimbător. Cu aproximativ zece mii de ani în urmă, ghetarii, care de un milion de ani oscilaseră pe suprafața Europei și a Americii de Nord, au început pentru prima dată să se retragă. Tundra și pădurile răzlețe de mesteacăn și molid creșteau în urma gheții, ce se retrăgea spre nord, în timp ce păduri dese de foioase începeau să cuprindă vestul Europei. Cirezile și-au urmat habitatul lor subarctic spre nord și noi animale, ce trebuiau vîinate cu metode noi, au început să apară în pădurile dese.

În jurul anului 8000 î.Hr. a început deci să predomine un nou stil de viață în Europa Vestică.¹³ Există mărturii ale sosirii unei noi populații, venite probabil dinspre est. Nu se știe dacă acești invadatori s-au amestecat cu predecesorii lor sau dacă vechii locuitori și-au urmat vînatul spre nord și spre est, lăsînd în urmă teritorii aproape nelocuite.¹⁴ În orice caz, nou-veniții au furnizat adăugiri fundamentale la trusa de unelte europene folosite în paleolitic: arcuri și săgeți, plase de pescuit, pirogi, sănii și schiuri, precum și cîini domesticiți, folosiți probabil ca ajutoare la vînațoare.

Vestigiile rămase din acest așa-numit mezolitic (cca 8000 - 4500 î.Hr.) sînt, în general, mai puțin impresionante decît cele rămase din paleolitic. Uneltele din silex sînt mai mici și picturile rupestre, descoperite mai ales în Spania, nu mai sînt la fel de frumoase. Totuși, ar fi greșită presupuziția unui declin al culturii europene. Chiar dacă, la prima vedere, un vîrf de săgeată sau un cîrlig de pescuit sînt mai puțin impresionante

¹¹ *Izvestia*, 24 septembrie 1961 a anunțat descoperirea de fresce cu animale asemănătoare aceloră din Franța și Spania într-o peșteră din Munții Ural.

¹² Cf. Gertrude Rachel Levy, *The Gate of Horn: A Study of the Religious Conceptions of the Stone Age and Their Influence upon European Thought*, London: Faber & Faber, Ltd., 1948, p. 3-70, pentru o încercare interesantă de a lămuri religia peșterilor.

¹³ O schimbare similară a apărut simultan și din același motiv în pădurile estice ale Americii de Nord. Pădurile ce se extindeau au eliminat cîteva resurse vechi de hrană și au oferit altele noi, obligînd, în consecință, populațiile umane să-și schimbe stilul de viață. Cf. Gordon R. Willey, "Historical Patterns and Evolution in Native New World Cultures", în *Evolution after Darwin*, II, 120.

¹⁴ Părți mari din Siberia au fost locuite încă din mileniul al treilea î.Hr. de oameni care se asemănau fizic cu vîntătorii din paleolitic din vestul Europei. Cf. Karl Jettmar, "Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften", în *Archiv für Völkerkunde*, III (1948), 13. Aceasta sugerează că măcar o parte a populației vest-europene a urmat cirezile spre nord o dată cu schimbarea cliimei.

Arhives photographiques, Paris.

PICTURĂ RUPESTRĂ DIN PALEOLITIC

Acest taur negru este una din numeroasele figuri similare pictate pe pereții unei peșteri de lângă Lascaux, în Franța de Centru-Sud. A fost probabil pictată de vânătorii magdalenieni care au locuit în regiune cu aproximativ 16 000 de ani în urmă. E greu de presupus de ce au coborât ei în adâncurile întunecate ale pământului pentru a picta astfel de imagini. Observându-le atent, concentrându-ne asupra poziției caracteristice, chiar atunci când anumite detalii, ca urechile sau coarnele, sînt optic incorecte, putem percepe forța remarcabilă a acestor picturi. Imaginile îi evocă observatorului modern un sentiment al puterii animalului — latentă, admirabilă și totuși potențial amenințătoare. Astfel de sentimente pot corespunde, în fond, într-o oarecare măsură, ambiguității emoționale care îi lega pe vânătorii primitivi de prada lor și pe care aceste picturi o exprimau cumva pentru creatorii lor.

decît un harpon, arcul cu săgeți și undița pot fi mult mai eficiente în obținerea hranei. Faptul că nu au rămas aproape deloc urme ale vieții religioase din mezolitic nu înseamnă că religia a încetat să ocupe un loc în mintea oamenilor sau că vechile tradiții religioase au fost uitate. Despre aceste lucruri pur și simplu nu știm nimic.

În timpul paleoliticului și mezoliticului, omul a început să stăpînească regnul animal în sensul că el era cel mai important și mai adaptabil dintre prădători. Dar în ciuda uneltelor sale, a organizării sociale și a capacității cu totul speciale de a-și dezvolta și transmite cultura, omul a rămas încă foarte dependent de echilibrul natural. Următorul pas important în ascensiunea umanității spre stăpînirea Pămîntului a fost descoperirea mijloacelor prin care mediul natural putea fi schimbat în folosul omului. O dată cu domesticirea animalelor și cultivarea plantelor și cu dezvoltarea unor metode prin care pădurile puteau fi transformate în terenuri cultivabile, omul a înaintat spre un nou nivel de viață. El a încetat să fie un simplu răpitor, devenind capabil să modeleze fauna și flora din jurul său.

Acest pas înainte a deschis o fază complet nouă în istoria omenirii. Modul de viață al animalelor de pradă limitează automat numărul de indivizi; răpitorii mari, asemeni omului de odinioară și leilor de azi, trebuie să rămînă, prin forța lucrurilor, puțini în natură. Astfel, populațiile numeroase, cu toate posibilitățile de specializare și diferențiere socială, favorizate de numărul mai mare de indivizi, puteau fi menținute doar de niște comunități umane care au găsit modalitățile de a depăși limitele naturale impuse de trecutul lor de răpitori. Aceasta a fost probabil cea mai elementară dintre revoluțiile umane. Întreaga istorie a omenirii a depins desigur de mărirea rezervelor de hrană prin agricultură și domesticirea animalelor. Totuși, costurile acestora erau reale, căci munca grea de destelenire a pămîntului substituia cu greu bucuriile crude, eforturile susținute și satisfacțiile instinctuale ale vînătorii. Exercițarea puterii de către om s-a dovedit încă de la început a fi cu două tăișuri, pentru că dominația unei populații de cultivatori asupra naturii și depășirea limitelor anterioare în obținerea rezervelor de hrană a însemnat de asemenea dependența totală față de semințe, sol și anotimp.

Descoperirile arheologice nu ne pot lămuri deocamdată în legătură cu această transformare fundamentală a vieții umane. Poate că omul primitiv a influențat, fără să-și dea seama, distribuția și evoluția soiurilor de plante care i-au atras atenția. Vînătorii apreciau probabil mai ales acele plante din care puteau obține coloranți, narcotice, substanțe stimulante sau otrăvuri. Poate că primele eforturi de a controla creșterea și reproducerea plantelor s-au concentrat mai ales asupra acestora decît asupra produselor agricole obișnuite de mai tîrziu.¹⁵

Cultivarea plantelor a fost un proces și nu doar un eveniment. Combinările și recombinările genetice, încrucișările între plante cultivate și plante sălbatice și selectarea lor — atît conștientă, cît și inconștientă¹⁶ — au generat evoluția biologică rapidă a anumitor

¹⁵ Cf. Edgar Anderson, "The Evolution of Domestication" în *Evolution after Darwin*, II, p. 74-83.

¹⁶ Incendierea pădurilor de către oameni a afectat grav răspîndirea locală a plantelor transformînd, de exemplu, pădurile în savane. Unele din ierburile existente aici ar fi putut fi strămoșii cerealelor cultivate în agricultura Orientului Mijlociu.

tipuri de plante spre o legătură simbiotică mai eficientă cu omul. În anumite cazuri, cultivarea plantelor putea ajunge atât de departe încât însăși supraviețuirea plantei depindea de acțiunea umană — cum ar fi cazul porumbului. Reciproc, supraviețuirea umană a ajuns cu timpul să depindă, în aceeași măsură, de cultivarea plantelor.

Probabil că agricultura a fost de mai multe ori inventată. Faptul că terenurile cultivate din America precolumbiană erau destul de diferite din punct de vedere botanic de cele din lumea veche a fost considerat de mulți cercetători o dovadă că agricultura a evoluat independent în America.¹⁷ Chiar în limitele lumii vechi, agricultura a apărut separat în cel puțin două regiuni diferite. Principala dovadă în acest sens este contrastul menținut pînă de curînd între cele două stiluri principale din agricultura eurasiatică. Agricultura pe terenuri întinse, dependentă de înmulțirea prin semințe, domina Europa și Orientul Mijlociu, unde cerealele constituiau principalele plante de cultură. Pe de altă parte, grădinăritul, implicînd dezvoltarea culturilor prin replantarea lăstarilor unei plante adulte, a predominat în mare parte din Asia musonică și în insulele din Pacific, unde culturile de rădăcinoase erau de o mare importanță.¹⁸ Astfel de diferențe sînt fundamentale și pot proveni din descoperiri independente ale posibilității obținerii hranei vegetale prin acțiuni umane deliberate. Totuși, contrastul poate să apară și datorită unei exploatare inteligente a unei flore locale variate în condițiile impuse de diferite zone de climă.¹⁹

Agricultura din Orientul Mijlociu, orientată spre cultivarea cerealelor, a furnizat bazele primelor societăți civilizate. Munca atentă a arheologilor ne ajută să aflăm cîte ceva despre condițiile naturale care au făcut posibilă dezvoltarea acestei agriculturi. Datarea cu carbon radioactiv ne sugerează că ar trebui să căutăm începuturile agriculturii în Orientul Mijlociu în jurul anului 6500 î.Hr., cînd calota glaciară a dispărut din Europa continentală și zonele de climă ale Pămîntului erau probabil mai mult sau mai puțin distribuite ca în prezent. În Europa Vestică și centrală aceasta a însemnat apariția pădurilor dese și trecerea de la uneltele din paleolitic la cele din mezolitic. Spre sud, alizeele uscate începuseră deja formarea deșerturilor Sahara, Arabiei, Gedrosian și Tar în zone care fuseseră inițial centre importante ale populației umane.

¹⁷ Aceasta nu este totuși o opinie universală, căci unii consideră că voiajurile peste Pacific sau migrațiile din Asia în America, prin Strîmtorrea Bering, ar fi putut permite introducerea *ideii* de agricultură, chiar dacă noile plante, bazate pe flora americană, trebuiau să fie curînd cultivate. Cf. Carl O. Sauer, *Agricultural Origins and Dispersals*, New York, American Geographical Society, 1952.

¹⁸ Cultivarea orezului, care predomină în Asia, și pe continent și în unele insule din Pacific, se conformează doar parțial acestei agriculturi bazate pe „grădinărit.” Reproducerea se face prin semințe, dar practica replantării răsădurilor se aseamănă cu aceea a culturilor de rădăcinoase. Se poate ca, inițial, orezul să fi crescut ca o buruiiană prin culturile de rădăcinoase și doar mai tîrziu să fi fost recunoscut ca o plantă valoroasă în sine. Cf. André G. Haudricourt și Louis Hedin, *L'homme et les plantes cultivées*, Paris, Librairie, Gallimard, 1943, p. 91, 153.

¹⁹ Divergențele din lumea veche între stilul agricol predominant al culturilor de rădăcinoase, depinzînd de reproducerea vegetativă, și stilul existent mai spre nord, al culturilor de cereale, depinzînd de reproducerea prin semințe, s-au manifestat și în America. Porumbul, fasolea și dovleacul erau principalele produse ale agriculturii nord-americane. Cartofii, batatele și alte rădăcini erau produsele principale din zonele înalte sud-americane și din Insulele Caraibe. Reflectă oare aceasta o simplă adaptare la condițiile de climă? Sau să fie un semn că agricultura a fost de două ori inventată și în America? Sau de două ori importată?

Exista și o zonă intermediară de tranziție, unde alizele băteau doar jumătate din an, iar, în timpul iernii, furtunile ciclonice venite dinspre Atlantic aduceau precipitații dătătoare de viață. Aceasta era zona climatului mediteranean în care se află cea mai mare parte a Orientului Mijlociu. Aici vegetația era mai săracă decât în zonele umede din nord, dar înainte ca oamenii și animalele domesticate de ei să fi despădurit complet regiunea, câmpiile erau acoperite de copaci răzleți, printre care tot felul de ierburi creșteau primăvara, se uscau în arșița verii și renășteau o dată cu ploile de iarnă. Prin contrast, dealurile și munții, beneficiind de mai multe precipitații, își aveau versanții aflați în bătaia vântului acoperiți de păduri dese.

Un peisaj atât de variat era extrem de potrivit pentru om.²⁰ Resursele de hrană, inaccesibile în pădurile de foioase din nord, se aflau la discreția omului în Orientul Mijlociu. Ierburile purtătoare de sămință, strămoși ai cerealelor de astăzi, creșteau probabil sălbatic pe opt-nouă mii de ani în urmă, în zonele de dealuri dintre Anatolia și Munții Zagros, cum încă mai cresc, de altfel, anumite varietăți de grâu și orz. În acest caz, ne putem imagina că, încă din timpuri imemorabile, femeile din aceste regiuni căutau petice de grâu sau orz cu semințe coapte și adunau acea recoltă sălbatică cu mâinile goale sau cu unelte simple de tăiat. Aceste femei au descoperit probabil, cu timpul, metode de a ajuta creșterea cerealelor — de exemplu, prin smulgerea plantelor concurente — și e posibil ca secerile primitive să fi fost inventate pentru a grăbi strînsul recoltei cu mult înainte ca agricultura, în sensul strict al cuvîntului, să fie practică.

O adevărată revoluție a avut loc probabil atunci cînd cei ce culegeau cerealele sălbatic au ajuns să înțeleagă că, lăsînd să cadă o parte din semințe pe pămînt în timpul recoltei, își asigurau o recoltă mai mare în anul următor. Poate că această idee era legată de credințele în spiritul cerealelor, în îmblînzirea aceluia spirit și în recompensa oferită unui culegător pios, care lăsa o parte din prețioasele semințe neculese. O a doua revoluție a apărut o dată cu descoperirea că, împrăștiind semințele pe un teren dinainte pregătit, femeile puteau obține culturi de cereale și acolo unde ele nu creșteau în mod natural. Totuși, practicile laborioase de destelenire a pămîntului cu cîte un băț ascuțit și de acoperire a semințelor pentru a le feri de păsări s-au răspîndit probabil destul de încet, chiar și după ce posibilele recompense ale acestei munci au fost bine înțelese, căci comunitățile de vînători rareori stăteau îndeajuns într-un loc pentru a se angaja într-un proces autentic de destelenire a pămîntului.

Cu toate acestea, dezvoltarea agriculturii în Orientul Mijlociu a fost rapidă în comparație cu progresele anterioare ale omenirii. Răspîndirea culturilor de cereale a mărit într-atît resursele umane de hrană încît oamenii au început să depășească definitiv trecutul lor de răpitori și limitele de număr sau densitate a populației, ce determinaseră

²⁰ Se aseamăna cu savanele, care au fost probabil cel mai vechi leagăn al umanității, fiind diferit numai prin existența unui climat în care variațiile anotimpurilor și de temperatură erau mai accentuate. Asemănarea se datorează faptului că savana tropicală se află la limita sudică, iar zona mediteraneană la limita nordică a alizeelor, care suflă pe fața pămîntului în funcție de mișcările soarelui, uscînd pe rînd fiecare zonă cu răsuflarea lor fierbinte.

o reprezentare destul de slabă a oamenilor în ansamblul naturii.²¹ Nu se poate stabili cu certitudine data acestei mari tranziții și nici o dovadă arheologică satisfăcătoare a ei nu a fost încă adusă la lumină. Presupunând însă că noile metode de producere a hranei s-au dovedit avantajoase și s-au răspândit pretutindeni printre culegătorii de cereale din Orientul Mijlociu și presupunând, în continuare, că resursele de hrană suplimentare au generat o creștere rapidă a populației, e posibil să ajungem la concluzia că această agricultură timpurie nu a apărut cu mult înainte de 6500 î.Hr. Satele, create din necesitatea unei existențe sedentare, cind terenurile agricole trebuiau cultivate și păzite de animale hoinare, nu au apărut înainte de 6250 î.Hr. (plus-minus 200 de ani), dar au devenit din ce în ce mai numeroase ulterior.²²

Agricultura din Orientul Mijlociu trebuie să fi fost mai întâi un domeniu restrâns de activitate, mai ales al femeilor. Vânătoarea era în sarcina bărbaților și prin simpla descoperire a agriculturii femeile au schimbat echilibrul ecologic destul de delicat. Vânătorii au devenit prea numeroși în comparație cu vînatul — cel aflat în zona ogoarelor de cereale ce germinau a fost probabil rapid exterminat.²³ Ca urmare, agricultura a înlocuit treptat vînatul ca ocupație de bază a comunităților umane. Bărbații, ale căror arcuiri au devenit curînd nefolositoare, ar fi putut fi convinși să ia parte la muncile agricole: ridicînd îngrădiri pentru a ține animalele la distanță sau ajutînd la strîngerea recoltei înainte ca semintele să se împrăștie pe pămînt. În cele din urmă, pe măsură ce rezervele de hrană anuale au început să depindă de dimensiunile terenului cultivat, bărbații din multe comunități au luat, împotriva voinței lor, sapa și lopata și au început să lucreze pămîntul alături de femei.

Exista însă și o altă posibilitate. Oamenii puteau domestici unele din animalele pe care erau obișnuiți să le vîneze. Era logic pentru niște vînători inteligenți, confrunțați cu scăderea rezervelor de vînat, să-și protejeze victimele potențiale împotriva animalelor de pradă rivale și să păstreze cirezile pentru propriul lor folos. Aceasta nu constituie însă domesticirea completă a animalelor, care implică exploatarea laptelui, lînei sau chiar a singelui animalului viu.

Nimeni nu știe cu adevărat cum sau prin ce stadii viața bazată pe vînat arie și cules a cedat locul agriculturii și creșterii animalelor. Poate că primele animale domesticate au fost folosite pentru ademenirea semenilor lor sălbatici, care urmau să fie vînați. Alte foloase pe care le puteau aduce au fost probabil descoperite cu timpul, abia după ce numărul cirezilor sălbatice a scăzut. Fără îndoială că inovatorii nu au putut prevedea cum le va schimba domesticirea animalelor obiceiurile de zi cu zi. Probabil că această transformare nu a avut o bază rațională, căci relația omului cu animalele

²¹ Cf. calculele lui Edward S. Deevey, Jr., "The Human Population", în *Scientific American*, CCIII, septembrie, 1960, p. 195-204, care sugerează că populația umană s-a înmulțit de aproape șaisprezece ori între 8000 și 4000 î.Hr. ca o consecință a revoluției agricole.

²² Urmez aici datele și argumentele recente ale lui R.J. Braidwood din "The Agricultural Revolution", în *Scientific American*, CCIII, septembrie, 1960, p. 130-148.

²³ Există motive să credem că vînătorii din America de Nord au contribuit la dispariția citorva specii de animale ce puteau fi domesticate, cum ar fi calul, în timpuri mai recente. Cf. J.G.D. Clark, "New World Origins", în *Antiquity*, XIV, 1940, p. 128.

era saturată de concepții magice. Uciderea rituală a animalelor capturate juca un rol important în religiile unora din populațiile de vânători. Protejarea și creșterea cirezilor de potențiale victime cu scopul asigurării unei vânători mai bune prin importante sacrificii regulate părea probabil singurul răspuns potrivit la scăderea tot mai accentuată a numărului de animale sălbatice care ar fi putut fi vinate.

Tot ce se poate spune cu certitudine este că oamenii din Orientul Mijlociu au reușit să domesticească oaia, capra, porcul și vaca într-un stadiu timpuriu al dezvoltării agriculturii și au fost capabili să asigure continuu un supliment de carne și alte produse animale din ce în ce mai mare probabil. De asemenea, e posibil ca domesticirea animalelor să fi început chiar înainte ca agricultura să genereze o creștere a populației umane dincolo de nivelul ce putea fi menținut prin vânătoare. Chiar și așa însă, s-ar putea ca turmele și cirezile domestice să fi avut o importanță limitată înainte ca vânătorii să observe o scădere a prăzii lor obișnuite. Atita timp cît vânătoarea a continuat să furnizeze cantitatea obișnuită de hrană, de ce să se fi renunțat la modul de viață imprimat de practica atîtor generații și legitimat de valori morale și religioase ferme?²⁴

Descoperirile din Orientul Mijlociu sugerează că, o dată ce agricultura a început să transforme viața oamenilor, gama de unelte aflate la dispoziția noilor comunități de fermieri s-a dezvoltat rapid. E posibil ca noile unelte să apară destul de brusc în straturile arheologice datorită unor lacune de înregistrare. Totuși, noile obiceiuri ale vieții de zi cu zi au impus probabil necesitatea unor noi unelte și noi metode, iar răspunsul din partea omului la noile nevoi a fost probabil destul de rapid. E posibil ca transformarea implicită, în trecerea de la vânătoare la agricultură și creșterea animalelor, să fi eliberat temporar inventivitatea umană de constrîngerile tradițiilor. Rezistența obișnuită la inovație a fost redusă pentru un timp pînă cînd o serie de invenții extraordinare și adaptări de vechi metode au creat baza pentru un mod de viață nou și mulțumitor, care la rîndul lui a format o structură stabilă, tradițională — aceea a comunității rurale neolitice.

Arheologia ne ajută să cunoaștem cîte ceva din latura tehnică și materială a acestei mutații sociale. La cultivarea pămîntului și creșterea animalelor s-au adăugat țesutul, fabricarea berii, olăritul și confecționarea uneltelor de piatră șlefuite. S-au descoperit și locuri cu urme de ocupații agricole, dar unde nu se practica încă olăritul. A fost desigur nevoie de cîteva secole pînă cînd comunitățile primitive de agricultori din Orientul Mijlociu au creat și adaptat ansamblul de unelte numite de arheologi „neolitice”.

²⁴ Aceasta este o considerațiune însemnată împotriva ideii dezvoltate de „Școala de etnologi de la Viena”, susținînd că domesticirea animalelor a apărut mai întîi la vînătorii din nordul eurasiatic (începînd probabil cu renul), în timp ce cultivarea plantelor a început undeva în sudul marelui lanț muntos al continentului. Conform acestei teorii, stilul de agricultură stabilit în Orientul Mijlociu și în Europa, care combină cultivarea plantelor cu creșterea animalelor, a apărut din combinarea acestor două stiluri mai vechi de viață, originar independente. Pentru o explicare recentă a acestui punct de vedere, cf. Carl J. Narr, „Hirten, Pflanzen, Bauern: Produktionsstufe”, în Fritz Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, Bern: Francke, 1953, II, p. 66-100. Cea mai importantă obiecție la această teorie este totuși absența dovezilor arheologice databile; de asemenea, nu e corect din punct de vedere logic să presupunem că modul de viață caracteristic al crescătorilor de vite primitivi din Siberia de azi și al agricultorilor primitivi din sud-estul Asiei este neapărat mai vechi decît economia mult mai complexă a Orientului Mijlociu din vechime.

O dată ce comunitatea începea să se bazeze pe cereale pentru hrană, membrii ei deveneau automat mult mai legați de pământ decât în perioada economiei bazate pe vânătoare.²⁵ De-a lungul sezonului de creștere a plantelor, aproape întreaga comunitate trebuia să păzească plantele cultivate pentru a nu fi păscute de animale și chiar în restul anului dificultatea de a transporta cerealele culese și nevoia de a lucra terenurile vechi și de a pregăti altele noi le ținea pe femeile din comunitate legate de un anumit loc pe parcursul întregului ciclu al anului.

O dată cu stabilirea așezărilor permanente a devenit posibilă acumularea de bunuri de uz casnic, oricât de masive, grele sau fragile. Vasele de lut, de exemplu, au înlocuit cu succes vasele mai ușoare și mai puțin fragile confecționate din piei de animale, coajă de dovleac și nuiele de salcie împletite, folosite pînă atunci. La început, diferențele față de vechile tipuri au fost minime. Vasele foarte timpurii par a fi fost modelate în lut copiind formele vaselor din dovleac sau nuiele. Ne putem imagina că primele vase de lut au apărut atunci cînd a devenit necesar să fie îmbrăcate vechile vase într-un strat de lut, rezistent la apă și la foc, pentru a găti noua fiertură de cereale. Carnea putea fi friptă într-o frigare de lemn, dar pentru cereale era nevoie de un vas rezistent la foc și apă, de un vas de lut.

Cele mai vechi mostre de țesături provin din așezările neolitice. Aceasta nu înseamnă că țesăturile nu erau cunoscute anterior. Țesutul, ca și olăritul, avea antecedente în paleolitic, în producerea coșurilor. Însă înainte de cultivarea inului și de folosirea părului și lînei animalelor domestice, cantitatea de fibre era probabil mult prea restrînsă pentru a permite producerea a mai multă pînză, chiar dacă se practicau deja torsul și țesutul. Agricultură și domesticirea animalelor au mărit totuși cantitatea de fibre astfel încît țesutul pînzei a devenit și el o componentă a noului mod de viață.

Uneltele de piatră șlefuite, mai ales topoarele, constituie semnul distinctiv al oricărei așezări neolitice. Silexul, cioplit și șlefuit pentru a produce margini tăioase, era foarte potrivit pentru vîrfurile de săgeți, cuțitele și răzuitoarele necesare vîntătorilor, dar silexul era prea sfîrîmicios pentru a tăia copaci sau pentru a-i curăța de scoarță și ramuri. Topoarele trebuiau confecționate dintr-o piatră mult mai dură, care nu putea fi prelucrată prin metodele tradiționale de concasare a silexului. Soluția acestei probleme a fost găsită prin transferarea la un tip de piatră mai dură a metodelor de tăiere și șlefuire folosite anterior pentru os și corn de animal. Topoarele de piatră șlefuite și alte unelte de acest tip au devenit deci caracteristice așezărilor agricole și marea diferență dintre ele și vechile topoare de silex i-a determinat pe arheologi să numească astfel de vestigii „neolitice” cu mult înainte ca legătura dintre tehnicile de producere a uneltelor și noile cerințe ale comunității să fi fost înțeleasă.

Primii agricultori nu erau pe deplin sedentari. Solul cultivat își pierdea regulat fertilitatea după cîțiva ani și, pentru a menține recolte, vechile terenuri trebuiau abandonate și altele noi destelenite din cînd în cînd. Tipul de teren favorabil agriculturii

²⁵ Aceasta i-a condus pe unii cercetători moderni la presupunerea că primele comunități agricole au apărut probabil printre pescari, al căror mod de viață permitea o existență sedentară încă din mezolitic.

primitive a fost acela acoperit de păduri dese, unde copacii au oprit creșterea masivă de subarboret. În astfel de zone, o dată ce copacii erau distruși prin înlăturarea scoarței, solul de sub ei rămânea relativ curat și putea fi ușor săpat cu un băț ascuțit, cu sapa sau cu cazmaua, în jurul buturugilor rămase. După un sezon sau două de cultivare a acestui teren, fertilitatea putea fi redobândită prin arderea crengilor uscate și a trunchiurilor de copaci și prin împrăștierea cenușii-pe suprafața solului. În schimb, terenurile pline de ierburi opuneau rezistență la unelte de lemn pentru săpat și a opri refacerea ierburilor ce sufocau cerealele era aproape imposibil. De aceea primii agricultori din Orientul Mijlociu, asemeni pionierilor americani din secolul al XVIII-lea, au preferat terenurile împădurite și s-au menținut la început în zonele de la poalele sau de pe pantele dealurilor, unde copacii creșteau în mod natural. Probabil că acest gen de agricultură — „taie și arde” — implicând un model de viață parțial nomadă, era practicat în satele neolitice „mature” din Orientul Mijlociu antic, așa cum este încă practicat de agricultorii primitivi din pădurile tropicale și din cele subarctice, de mesteacăn și molid, aflate la limitele zonelor agricole.²⁶

Pe măsură ce agricultura a evoluat în Orientul Mijlociu, economiile mixte, combinând cultura cerealelor și creșterea animalelor, au devenit caracteristice. Fără îndoială că unele comunități puneau mai mult accent pe una sau alta din aceste activități. La altitudini mai joase, pe marginea pădurilor, unde ierburile se pierdeau în deșert, domesticirea animalelor a creat posibilitatea unei vieți predominant pastorale. Și, la fel cum Avraam a plecat din Urul Caldeii, cu turmele, cirezile și cu tot neamul său,²⁷ multe alte grupuri ar fi putut face la fel, atât înaintea lui, cât și după el.

O dată ce populațiile de păstori lasă prea puține urme pentru arheologi, e greu de stabilit când a apărut pentru prima dată o divergență serioasă între modul de viață pastoral și cel agricol. Ocuparea stepei și deșertului s-a petrecut gradat. Viața pastorală nomadă nu și-a împlinit toate posibilitățile pînă cînd oamenii nu au ajuns să-și călătorească în mod constant caii, adică nu înainte de 900 î.Hr. De asemenea, populațiile primitive care și-au urmat turmele spre zonele de păscut cultivau uneori cite un petic de pămînt, astfel încît diferența dintre cele două moduri de viață a fost mai mult una de grad decît de gen.

După toate probabilitățile, viața pastorală a devenit complet separată de cea agricolă doar în comunitățile în care oamenii au rămas vînători pînă cînd expansiunea nomadă a crescătorilor de animale le-a atras atenția asupra unui nou mod de viață, aceștia încălcînd poate unele din terenurile lor de vînătoare obișnuite. E clar că vînătorilor nu putea să le placă munca la cîmp, dar meșteșugul creșterii animalelor se potrivea destul de bine cu tradițiile vînătorii. Deci, în cazul în care pentru vreun motiv anume vînătorii au fost nevoiți să-și modifice obiceiurile, nu e greu de înțeles că ar fi putut accepta domesticirea animalelor cu ușurință și ar fi putut respinge cultivarea pămîntului ca nedemnă de niște oameni liberi. În consecință, viața pastorală a apărut mai ales la periferia primelor centre

²⁶ J.G.D. Clark, *Prehistoric Europe: The Economic Basis*, p. 91-98.

²⁷ Facerea, 11: 31.

Museum of Far Eastern Antiquities (Ostasiatiska Museet), Stockholm.

VAS PICTAT DIN NEOLITIC

Acest frumos vas a fost descoperit într-o așezare neolitică din provincia Kansu, China. Decorațiunile curbilinii se aseamănă atât de mult cu stilurile de ceramică neolitică din Ucraina și din regiunea Dunării de Jos încât arheologii consideră că tehnicile producerii unor astfel de vase au avut o origine comună și au fost transmise spre est și spre vest de către cultivatorii seminomazi de cereale.

ale vieții agricole — în stepele Europei și Asiei Centrale precum și în nordul Arabiei, unde ierburile făceau cultivarea pământului cel puțin dificilă.²⁸

Ocuparea savanei de către populațiile de păstori a însemnat că două stiluri divergente de viață umană, parțial independente și capabile de nesfârșite interacțiuni, au ajuns să coexiste în Orientul Mijlociu. Așa cum fac și astăzi, păstorii își aduceau probabil animalele să mănince paiele rămase după cules. Fără îndoială că au intrat, încă de la început, în relații de schimb cu populațiile agricole pentru că surplusul agriculturii și al păstorului erau complementare; iar viața mai mobilă a păstorului i-a înlesnit acestuia posibilitatea de a deveni, în mod natural, cel ce transportă bunuri speciale și prețioase ca piatra dură pentru topoare, cochilii pentru decorațiuni și alte bunuri de valoare care nu au supraviețuit vremurilor și nu au lăsat urme arheologice. În cele din urmă, veșnica luptă dintre agricultor și crescătorul de animale, simbolizată în povestea biblică a lui Cain și Abel, a generat probabil violențe neîntrerupte în viața populațiilor neolitice.

Comunitățile de vânători, al căror mod de viață era esențial uniform pe zone întinse și ale căror aptitudini erau minunat adaptate la mediul înconjurător, nu puteau fi stimulate prea mult spre schimbare socială de contactul cu grupurile umane vecine. O dată cu dezvoltarea agriculturii și păstoritului însă, modurile de viață nu au mai fost uniforme. Un nou și puternic stimul spre noi disocieri și-a făcut apariția pe scena istorică. O dată ce oamenii au început să-și re-creeze mediul înconjurător conform propriilor nevoi, vechile limite puse schimbării sociale au fost înlăturate și a început ascensiunea spectaculoasă spre nivelul nostru contemporan de tehnici în manipularea forțelor naturii.

* * *

Pentru agricultor și păstor deopotrivă, ciclul anotimpurilor a căpătat o importanță neegalată în vechea viață de vânător. Furtunile și seceta, apărind în mod neregulat dar totuși în cadrul structurii, în mare previzibile, a succesiunii anotimpurilor, trasau ritmul elementar al vieții în comunitățile dependente de culturile de cereale și de pășuni. Anotimpurile în Orientul Mijlociu nu erau, probabil, foarte diferite de cele de acum — uneori neregulate, dar bine marcate. Această zonă este azi caracterizată prin ploi în timpul iernii, urmate de o creștere luxuriantă a vegetației primăvara, urmată, la rândul ei, de seceta și arșița verii. Nu se poate însă conta întotdeauna pe ploile, formate la limitele sudice ale ciclonilor veniți din Atlantic. Anii cu ploi abundente aduc recolte bune și pășuni bogate, iar anii în care precipitațiile sînt scăzute înseamnă foamete pentru oameni și animale.²⁹

²⁸ Cf. Karl Jettmar, "Les plus anciennes civilisations d'éleveurs des steppes d'Asie centrale, în *Cahiers d'histoire mondiale*, I (1954), 775-76.

²⁹ Desigur că Orientul Mijlociu nu a fost întotdeauna la fel de secetos ca astăzi; mare parte din această uscăciune a fost generată de agentul uman prin distrugerea vegetației, accelerarea eroziunii și a deplasărilor de teren. Totuși, chiar dacă precipitațiile cădeau în cantități mai mari în milenii ale șaselea și al cincilea î.Hr., variabilitatea căderii lor tot ar fi fost o problemă constantă pentru primii agricultori.

În mod necesar, deci, capriciile vremii și ale anotimpurilor au constituit principalele teme ale religiei neolitice din Orientul Mijlociu. Aspectele generative și distructive ale pământului, ploii și soarelui s-au impus atenției agricultorilor și ceremoniile religioase s-au dezvoltat corespunzător în speranța convingerii sau constrangerii forțelor naturii să acționeze în acord cu dorințele omului. Vechile forme de pietate, concentrate asupra spiritelor animale și vegetale, s-au menținut, iar riturile destinate să îmbuneze sau să stimuleze fertilitatea acestor spirite s-au contopit cu noile sau cu mai nou importante forme de cult ale pământului, cerului și soarelui pentru a genera „religiile fertilității” din Orientul Mijlociu.

O schimbare largă a relațiilor umane generată de tranziția de la vânătoare la agricultură pare, de asemenea, să fi afectat formele de cult neolitice. Proportional, pe măsură ce femeile au devenit principalii furnizori de hrană din comunitate, independența și autoritatea lor a crescut probabil și menținerea de-a lungul istoriei a sistemelor familiale matrilineare demonstrează predominanța lor în multe comunități neolitice. De asemenea, răspîndirea agriculturii a fost pretutindeni legată de creșterea importanței preoteselor și zeităților feminine.³⁰ Pământul însuși era imaginat ca femeie — prototipul Marii Mame din religiile de mai târziu — și numeroasele figurine feminine găsite în așezările neolitice ar putea fi reprezentări ale zețelor pământului și ale fertilității.³¹ Pe lângă acestea, topoarele de piatră (cu care se defrișau terenurile pentru a fi cultivate), focul sacru (care fertiliza cîmpurile și le ținea în viață), munții sacri, copacii și pietrele par să fi jucat diferite roluri în credințele religioase din neolitic. Într-adevăr, ne putem imagina că, la fel cum un nou set de unelte s-a dezvoltat pe baza elaborării vechilor elemente, tot astfel aspectele intelectuale, emoționale și morale ale noii societăți agricole au fost curînd cuprinse în mituri, au devenit rituale prin practică și au fost inundate de sentimentul sacralului.

Deși punctele focale ale practicii, simbolurilor și ritualurilor religioase au fost astfel schimbate drastic, nu a existat nici o ruptură fundamentală de vechiul animism al vînaătorilor din paleolitic și mezolitic. Într-un anumit sens, totuși, structura vieții și a religiei din neolitic a marcat o schimbare importantă, exprimată ritual în adorarea lunii și practic în necesitatea calculării timpului. Fazele lunii au oferit populațiilor primitive singurul calendar sigur. În plus, o dată ce coarnele vitelor se aseamănă cu luna nouă, cultivatorii primitivi au început să asocieze zețele lunii și ale vitelor cu dificila artă de calculare a anotimpurilor în modalități de complexități diferite, ale căror detalii nu putem spera să le aflăm vreodată.³²

³⁰ Cf. Robert Briffault, *The Mothers*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1927, III, 45 și *passim*; Pia Laviosa-Zambotti, *Ursprung und Ausbreitung der Kultur*, trans. Ferdinand Siebert, Baden-Baden, Verlag für Kunst & Wissenschaft, 1950, p. 164-168.

³¹ Prin contrast, zeitățile masculine apar mult mai târziu, cînd schimbările politice și de altă natură au schimbat drastic structura socială a vechilor comunități rurale din neolitic. Gertrude Rachel Levy, *Gate of Horn*, p. 86-88.

³² Asocierea dintre vite, lună și fertilitate s-ar fi putut dezvolta doar după inventarea plugului, care a conferit vitelor un rol important în aratul pământului.

Importanța măsurării și calculului pentru obiceiurile agricole ale Orientului Mijlociu a afectat dezvoltarea societății și gândirii umane. Pentru vânători, nici măsurarea spațiului, nici a timpului nu contează prea mult. Viața constă în alternarea meselor îmbelșugate cu foametea, uneori ușor atenuată prin congelarea sau uscarea surplusului de carne și prin depozitarea de rădăcini și semințe ale plantelor sălbatice. Însă perioada ce trebuia să treacă pînă la următoarea vînătoare reușită nu putea fi calculată și nici păstrarea și depozitarea hranei pentru o perioadă definită de lipsuri nu era practicabilă. Situația este însă diferită pentru un cultivator. Pentru el, anotimpurile stabilesc un ritm elementar al existenței, cu momente fixe și previzibile de belșug și de lipsuri. Raționalizarea consumului de cereale pentru a fi de ajuns pînă la următoarea recoltă, păstrarea surplusului pentru anii secetoși și calcularea necesarului pentru semănat — cît pămînt să fie săpat și cînd să înceapă săpatul — toate acestea și alte acțiuni asemănătoare, de prevedere și măsurare, erau necesare pentru agricultorii primitivi. Pentru toate aceste calcule era vitală metoda de cunoaștere anticipată a anotimpurilor — cît va mai dura pînă cînd semănatul și recolta vor reîncepe. Astfel, în condițiile Orientului Mijlociu, arta măsurării constituia o parte vitală și indispensabilă a instrumentelor agricultorului.

Măsurarea aproximativă a diferitelor dimensiuni, destul de corectă pentru a le permite oamenilor să știe cîtă sămîntă să păstreze pentru semănarea unui anumit teren, nu constituia probabil o problemă pentru primii agricultori. Aici puteau funcționa reguli empirice. Un coș de semințe pentru fiecare teren, coșul și terenul fiind „atît” de mari, reprezentau o măsurătoare acceptabilă. Nu a fost nevoie de măsurători spațiale mai amănunțite decît atunci cînd oamenii au introdus irigațiile și au început să construiască unele clădiri monumentale. Măsurarea timpului însă constituia o problemă serioasă pentru că, în condițiile Orientului Mijlociu, sosirea ploilor de iarnă nu se anunță anual într-un mod foarte clar. Ploi torențiale neregulate, de vară sau de toamnă, îl pot determina pe un agricultor infometat să-și semene prețioasa sămîntă prea repede și cerealele sale vor încolți doar pentru a se vesteji sub o nouă secetă. Faptul că fazele lunii nu se potrivesc întru totul cu anul solar a complicat și mai mult problema. Numai atunci cînd oamenii au învățat să interpreteze corect mișcările ritmice ale lunii, soarelui și stelelor, ei au putut ști cu siguranță sub care ciclu lunar să-și planteze terenurile. Marea importanță a măsurării corecte a anotimpurilor și dificultatea ei a constituit un stimul elementar pentru dezvoltarea intelectuală și științifică în Orientul Mijlociu.³³ Problema nu a fost însă rezolvată, prin crearea unor calendare sigure, înainte de apariția civilizației sumeriene și a celei egiptene.

Merită să observăm aici că problema măsurării timpului nu a fost deloc la fel de gravă în Asia musonică. Cu excepția zonelor periferice, musonul se anunță cu cea mai mare claritate și sezonul vegetației începe o dată cu sosirea ploilor. Nu există problema semănatului prea devreme sau prea tîrziu și nu e nevoie de un calendar exact. Poate că nu e total nerealist să sugerăm că bine cunoscuta

³³ Cf. O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1952, p. 161.

indiferență a civilizației indiene față de timp era legată de această diferență fundamentală de ciclu agricol. Dimpotrivă, preocuparea agricultorilor din Orientul Mijlociu, din cele mai vechi timpuri, pentru măsurarea timpului ar fi putut influența modul de a gândi al occidentalilor și musulmanilor, avînd la bază trecutul lor din Mediterana și Orientul Mijlociu.

În comunitățile agricole, conducerea masculină a vînătorii a încetat să mai fie importantă. O dată cu decăderea disciplinei impuse de cetele de vînători, instituțiile politice ale primelor așezări rurale s-au găsit probabil într-o anarhie ce a rămas pînă azi modelul țăranilor pașnici de pretutindeni. Poate că demnitarii religioși, mediatori între omenirea neajutorată și fertilitatea nesigură a pămîntului, constituiau o formă importantă de conducere socială. Vînătorul puternic și curajos, a cărui ocupație a fost împinsă la periferia societății, și-a pierdut dominația neîndoielnică de altădată. Subordonarea fermă față de un conducător, necesară pentru reușita vînătorii, putea slăbi considerabil în condițiile în care culturile de cereale au devenit centrul existenței comunităților.

Totuși, printre popoarele de păstori instituțiile politico-religioase au avut o dezvoltare diferită. Pentru a proteja turmele împotriva animalelor de pradă era nevoie de același curaj și disciplină socială de care aveau nevoie și vînătorii. De asemenea, printre păstori, principală activitate economică — centrată ca și în cazul vînătorilor pe relația parazită cu animalele — a continuat să fie rezervată bărbaților. De aici, un sistem de familii patrilineare, organizate în grupuri înrudite sub autoritatea unui șef de trib, responsabil de deciziile zilnice în privința căutării pășunilor, era cel mai potrivit pentru viața pastorală. În plus, păstoriile erau gata să acorde importanță practicilor și disciplinei războiului. În fond, acapararea cu forța a animalelor și pășunilor altcuiva era calea cea mai simplă și mai rapidă spre îmbogățire și probabil singurul mod de a supraviețui în anii secetoși.

Astfel de atitudini războinice erau total străine comunităților ce lucrau pămîntul. Vestigiile arheologice din primele sate neolitice ne sugerează că aceste comunități erau extrem de pașnice. Atîta timp cît aveau pămînt cultivabil din belșug și o gospodărie nu putea produce, prin munca ei, un surplus semnificativ, nu erau prea multe motive de război. Tradițiile violente și organizatorice ale vînătorilor se pierduseră în astfel de societăți și au fost probabil revigorate doar atunci cînd păstoriile au reintrodus în satele pașnice de agricultori elementele de organizare războinică, din care s-au dezvoltat toate instituțiile politice civilizate, fără excepție.

Cu toate limitele sale tehnice, stilul agriculturii din Orientul Mijlociu antic oferea avantaje substanțiale față de vechea existență a grupurilor de vînători. Chiar dacă viața nu mai era la fel de captivantă, hrana era asigurată în mai mare măsură și mai mulți oameni reușeau să supraviețuiască într-o regiune dată. Aceste avantaje au făcut ca agricultura să se răspîndească, pornind de la locul ei de origine, stabilindu-se oriunde se putea cultiva ușor pămîntul. În Europa cel puțin, aceasta a însemnat preferința pentru soluri moi, mai ales loess, și versanți cu compoziție calcaroasă, cu un bun drenaj natural, unde pămîntul se putea lucra cu ușurință.

Agricultura a pătruns în Europa pe două căi: una din nordul și alta din sudul Mediteranei. Mișcările nordice, masive, i-au purtat pe așa-zișii cultivatori „danubieni” spre Europa Centrală și Vestică între anii 4500 - 4000 î.Hr. Valul sudic de agricultori și crescători de animale primitivi au traversat nordul Africii și au trecut prin Strimtoarea Gibraltar pentru a se întâlni și a se contopi cu grupul danubian. Populațiile mai vechi de vânători ale Europei nu au fost distruse. Ele au supraviețuit în păduri timp de secole după ce agricultorii au ocupat versanții și vîrfurile dealurilor. Probabil că a avut loc și un amestec considerabil al populațiilor, iar vînatarii ar fi putut împrumuta uneori tehnicile nou-veniților, asimilîndu-se astfel cu masele de agricultori.³⁴

O expansiune similară a agricultorilor a avut loc în Kazahstan și în centrul Siberiei, probabil la o mie de ani după ce primii agricultori au ajuns în vestul Europei. În jurul anului 2500 î.Hr., economia de vînațoare a început să cedeze, în aceste societăți, în fața societăților dependente de creșterea animalelor și de agricultură, ale căror vase de ceramică demonstrează clare afinități cu Orientul Mijlociu. În plus, aceste popoare dețineau mici cantități de bronz, iar în regiunile metalifere unele comunități au început să se îndeletnicească cu mineritul.³⁵

În alte părți ale lumii nu se știe însă nimic despre răspîndirea agriculturii în neolitic. În India, de pildă, nu s-au găsit nici un fel de dovezi pînă acum că oamenii lucrau cînta pămîntul doar cu unelte de piatră și lemn, deși s-au păstrat tipuri de unelte neolitice multe milenii după introducerea metalelor.³⁶ Fără îndoială, agricultura și creșterea animalelor s-au răspîndit totuși din Orientul Mijlociu în India și au stat la baza formării civilizației Indului.³⁷ În China, pe de altă parte, s-au găsit mărturii arheologice directe ale neoliticului în Valea Fluviului Galben. Stilurile de ceramică descoperite pe locul unor vechi așezări chineze se aseamănă destul de mult cu cele din stepa vestică — din sudul Rusiei și estul Iranului — pentru a sugera existența unei legături între culturile neolitice ale celor două regiuni. Data relativ tîrzie atribuită descoperirilor neolitice chineze — aproximativ 2400 î.Hr. — ne face să credem că agricultorii seminomazi, porniți din zonele de deal ale Orientului Mijlociu, cîndva după 6500 î.Hr., au avut destul timp să ocupe malurile fertile ale rîurilor și versanții muntoși împăduriți din toată Asia Centrală, contopindu-se probabil cu populațiile autohtone la toate nivelurile, pînă cînd primii pionieri au dus elemente ale tehnicilor agricole din Orientul Mijlociu pînă în Valea Fluviului Galben. În același timp, vestigiile neolitice

³⁴ C.F.C. Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe to the Mycenaean Age*, London, Methuen & Co., Ltd., 1940, p. 87-134. M. Richard Pittioni, „Zur Urgeschichte des Bauerntums”, în *Anzeiger der oesterreichischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse, Nr. 21 (1957), p. 326, 341; J.G.D. Clark, *World Prehistory*, p. 119-129.

³⁵ Karl Jettmar, „Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften”, p. 14-15.

³⁶ Stuart W. Piggott, *Prehistoric India to 1000 B.C.*, Harmondsworth, Penguin Books, 1950, p. 37; Robert Eric Mortimer Wheeler, *Early India and Pakistan to Ashoka*, London, Thames & Hudson, 1959, p. 80-92; D.H. Gordon, *The Prehistoric Background of Indian Culture*, Bombay, N.M. Tripathi, Ltd., 1958, p. 26-33.

³⁷ Acest raționament se bazează pe afinitatea dintre ceramică și motivele artistice ale civilizației Indului și acelea din Iran, Siria și chiar Creta. Cf. Heinz Mode, *Indische Frühkulturen und ihre Beziehungen zum Westen*, Basel, Benno Schwabe & Co. Verlag, 1944, p. 131 și *passim*; Willibald Kirfel, „Vorgeschichtliche Besiedlung Indiens und seine kulturellen Parallelen zum alten Mittelmeerraum” în *Saeculum*, VI (1955), 166-179.

din China au anumite trăsături ce pot fi cel mai bine explicate prin presupunerea existenței unei societăți agricole primitive în sudul Fluviului Galben. Cea mai clară dovadă este prezența orezului, care se consideră a fi fost cultivat pentru prima oară în Asia musonică.³⁸ Se pare deci că tehnicile culturii cerealelor, care au apărut în Orientul Mijlociu, s-au întâlnit și s-au combinat, în nordul Chinei, în mileniul al treilea î.Hr., cu un alt stil de cultivare a solului, derivând din Asia musonică. Aceasta întărește ipoteza că agricultura a apărut în două zone separate ale lumii vechi.

* * *

Cu mult înainte ca mînuitorii uneltelor agricole să fi atins limitele expansiunii lor eurasiatice, alte forme de agricultură, mai dezvoltate, au apărut în Orientul Mijlociu. Poate că o lipsă și mai mare de teren cultivabil a impus sau încurajat inovațiile și îmbunătățirea tehnicilor. Pe măsură ce populațiile agricole primitive s-au înmulțit, a sosit, mai devreme sau mai târziu, un moment în care tot terenul cultivabil din raza de acțiune a unei comunități date era folosit la maximum. Era necesar atunci fie să migreze — cum au și făcut unele comunități —, fie să se întoarcă la intervale regulate și să lucreze pămîntul a cărui fertilitate fusese deja secătuită de culturile anuale.

Problema astfel apărută pentru popoarele obișnuite cu tipul de agricultură „taie și arde” a fost rezolvată de două invenții elementare. Una a fost ogorul necultivat și alta plugul cu tracțiune. Cele două erau strîns legate una de alta. Doar cu o muncă uriașă se putea ara satisfăcător o suprafață întinsă de pămînt întelenit fără ajutorul forței animalelor. Dar, o dată ce a avut cineva ideea de a atașa o cazma modificată în spatele unuia sau a mai multor animale, folosind astfel puterea acestora pentru a desțeleni pămîntul, a devenit relativ simplu pentru o familie obișnuită să cultive mai mult pămînt decît era nevoie pentru hrana membrilor ei. Lăsînd nesemănat o parte din pămîntul astfel pregătit și arîndu-l de cîteva ori în timpul anotimpului vegetației, pentru a distruge buruienile și a menține umiditatea, se putea păstra fertilitatea ogoarelor pe o perioadă nelimitată, chiar dacă nu se mai putea atinge nivelul de abundență al pămîntului virgin, proaspăt defrișat.

³⁸ Cf. J. Gunar Andersson, *Children of the Yellow Earth*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1934, p. 184-187; C.W. Bishop, "Long-Houses and Dragon-Boats" în *Antiquity*, XII (1938), 411-24; W. Eberhard, "Eine neue Arbeitshypothese über den Aufbau der frühchinesischen Kultur" în *Tagungsberichte der Gesellschaft für Völkerkunde*, Nr. 2, Leipzig, 1936; Folke Bergman, *Archaeological Researches in Sinkiang*, Stockholm, Bokförlags Aktiebolaget Thule, 1939, p. 14-26. Lucrări recente ale arheologilor chinezi tind să minimalizeze asemănările dintre ceramica pictată din nord-vestul Chinei și cea din Ucraina și vestul Asiei. Investigațiile anterioare, pe de altă parte, au exagerat asemănările, insistînd asupra anumitor aspecte particulare în defavoarea ansamblului total de obiecte ale omului primitiv, recuperate din diferite așezări. Totuși, cercetarea chineză actuală nu poate să nu fie influențată atît de mîndria națională, cît și de doctrinele marxiste asupra perioadei preistorice, care discreditează semnificația migrațiilor. Pentru o discuție neangajată a descoperirilor recente, cf. Cheng Te-k'un, *Archaeology in China. I: Prehistoric China*, Cambridge, W. Heffer & Sons, 1959, p. 73-87 și *passim*.

Tipul de difuziune al tehnicilor agricole și de decorare a vaselor de ceramică, ce a avut loc probabil, nu presupune o migrație masivă în toată Asia. Populațiile locale, mai ales cînd erau confruntate cu amenințarea foametei, primeau cu bunăvoință probabil noile resurse de hrană și împrumutau tehnicile de cultivare de la vecinii lor agricultori pentru ca, la rîndul lor, să preia rolul de pionieri pentru popoarele aflate la și mai mare distanță de centrul principal de răspîndire a noilor tehnici.

Nu e sigur cum și când s-a inventat plugul cu tracțiune. Se folosea în Orientul Mijlociu cîndva înainte de 3000 î.Hr., o dată ce plugurile simple apar în cele mai vechi izvoare sumeriene și egiptene, datînd din acea perioadă. Nu se poate însă stabili cu cît timp înainte și unde anume au reușit oamenii, pentru primă dată, să fixeze un dispozitiv asemănător unei cazmale la spatele unui animal.³⁹

Inovația tehnică nu pare a fi prea mare în ea însăși. Așa-numitul plug de picior fusese realizat foarte devreme și se răspîndise probabil foarte repede pretutindeni, o dată cu sapa și cazmaua sau la scurt timp după acestea. Plugul de picior e o cazma obișnuită ușor modificată. Are un mîner lung, curbat, care îi permite utilizatorului să răstoarne pămîntul doar prin apăsarea mînerului și nu prin ridicare. Piciorul se poate ține pe un cui aflat la baza mînerului. Lăsîndu-și greutatea pe el, omul poate împinge lama în pămînt la un unghi aproape de orizontală.⁴⁰

A transforma o astfel de unealtă într-un plug cu tracțiune era destul de simplu. Era nevoie doar de o frînghie sau cureaua pentru a lega partea de jos a mînerului și de un animal legat la celălalt capăt al frînghiei. Vitele puteau fi legate simplu de coarne și unele din primele pluguri reprezentate pe monumentele sumeriene sau egiptene apar exact în acest fel.⁴¹ Vitele și mai ales boii au ajuns deci să fie primele animale de tracțiune, dînd naștere la o nouă asociere între cornute și fertilitatea pămîntului.⁴²

Primele pluguri nu erau prevăzute cu cormană pentru răsturnarea brazdei. Ele doar brăzdau ușor pămîntul la suprafață, la numai cîțiva centimetri, transformîndu-l în bulgări. Încă de la început se ara probabil în lung și în lat și terenurile aproape pătrate sînt întotdeauna asociate cu acest gen de pluguri primitive, ce brazdează pămîntul numai la suprafață.

Limitele tehnice ale primelor pluguri au determinat oarecum structura așezărilor umane. Fiînd mici și ușoare, aceste pluguri nu puteau ara solurile dure și mai ales huma. De aceea primii agricultori europeni preferau loessul, pămîntul calcaros și solurile argiloase ușoare chiar și atunci cînd aratul devenise modalitatea normală de cultivare.

Înhămarea animalelor pentru aratul pămîntului a fost un pas de o semnificație majoră. Resursele umane au crescut considerabil pentru că omul folosea pentru prima dată o sursă de energie mecanică mai mare decît puteau degaja propriii săi mușchi.

³⁹ Paul Leser, *Entstehung und verbreitung des Pfluges*, *Anthropos Bibliothek*, III, Nr. 3, Münster, Aschendorff, 1931, 568-69.

⁴⁰ Cf. E. C. Curwen, *Plough and Pasture: The Early History of Farming*, New York, Henry Scuman, 1953, p. 71.

⁴¹ Cf. Paul Leser, *Entstehung und verbreitung des Pfluges*, p. 551-60. Asinii, alte animale domestice, destul de mari pentru a trage un plug, deținute de primii agricultori, nu au putut fi înhămați atît de ușor. Totuși, e interesant de știut că în Irlanda, pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea d.Hr., era un obicei de a se înhăma caii la plug legîndu-le nuiile de salcie în coadă. Charles Hughes, *Shakespeare's Europe: Unpublished Chapters in Fynes Moryson's Itinerary*, London, Sherat & Hughes, 1930, p. 214.

⁴² Argumentul adus de Eduard Hahn, *Die Entstehung der Pflugkultur* (Heidelberg, Carl Winter, 1909), că inventarea plugului a fost rezultatul unui ritual religios destinat să promoveze fertilitatea, pare să pună căruța înaintea cailor — sau mai degrabă plugul înaintea boilor! Ritualurile religioase sînt inerent conservatoare și permit cu greu inovația; e mult mai rațional să afirmăm că riturile fertilității, apropiînd vitele de cîmp, au apărut după plug și nu înaintea lui. Prefer să cred că un om, bătut la cap de nevasta lui pentru că nu-și îndeplinea partea de muncă la cîmp, a fost genul hărțuit care a găsit mijlocul de a-și îndeplini datoria de cultivator și, în același timp, de a-și păstra

Folosirea forței animalelor a stabilit și o relație mult mai strânsă între creșterea animalelor și agricultură. Activitățile mixte, combinând creșterea animalelor cu cultivarea pământului, au devenit caracteristice pentru vestul eurasiatic. Oamenii de aici se bucurau astfel de un standard de viață mai înalt și de mai mult timp liber decât cei care se bazau doar pe forța mușchilor lor.

Răspîndirea plugului cu tracțiune a avut, de asemenea, funcția de a inversa rolul celor două sexe în agricultură. Vinarea și îngrijirea animalelor fusese întotdeauna domeniul de lucru al bărbaților și, cînd animalele au început să aibă un rol în munca cîmpului, a crescut și rolul bărbaților. Femeile și-au pierdut dominația anterioară asupra culturilor de cereale și, în urma plugului, bărbații au redevenit principalii furnizori de hrană. Ei au reușit să-și recîștige supremația în familie și în societate. În perioada din care ne-au parvenit primele izvoare scrise, familiile patrilineare și dominația masculină erau universale printre toate popoarele de agricultori din Orientul Mijlociu, deși rămăseseră destule urme ale unui sistem anterior pentru a sugera că lucrurile nu fuseseră dintotdeauna și pretutindeni la fel. Apariția preoților și zeităților masculine — trăsături definitorii ale religiei sumeriene și egiptene — poate fi legată de noul rol al bărbaților în agricultură. Organizarea politică a fost probabil mai puțin afectată. Urme ale sistemului de guvernare bazat pe deciziile luate de sfatul bătrînilor s-au menținut și mai tîrziu în Mesopotamia⁴³, și acest tip de „democrație primitivă” pare un model pentru forma de guvernare de care aveau nevoie primele sate de agricultori după descoperirea plugului.

SCHIMBAREA ROLURILOR ECONOMICE ALE BĂRBATILOR ȘI FEMEILOR

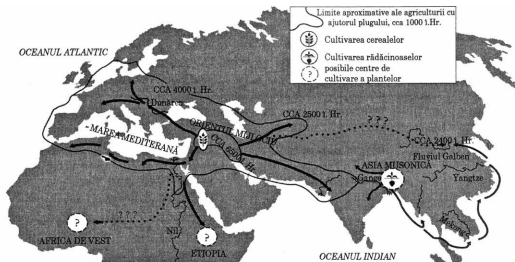
VÎNĂTOARE ȘI CULES

AGRICULTURĂ CU SAPA

PLUGĂRIT

demnitatea masculină de stăpîn al animalelor!

⁴³ Thorkild Jacobsen, "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia", in *Journal of Near Eastern Studies*, II,

ORIGINILE AGRICULTURII

Plugăritul s-a răspândit din punctul său de origine, aflat în Orientul Mijlociu, asemeni vechii agriculturi făcute cu sapa și lopata. Mărturii ale terenurilor arate cu plugul au fost descoperite în Danemarca, datînd aproximativ din 1500 î.Hr.⁴⁴ De asemenea, mărturii adiacente sugerează că arienii, care au invadat nord-vestul Indiei cam la aceeași dată, au adus plugul în această zonă pentru prima dată.⁴⁵ În China, primele dovezi sigure de folosire a plugului datează din perioada dinastiei Chou, probabil din 350 î.Hr.⁴⁶

Fie că se lucra pămîntul cu sapa, cazmaua sau plugul, agricultura neolitică presupunea muncă grea și de lungă durată în anumite perioade ale anului. Mai ales în perioada strîngerii recoltei, rezervele de hrană pentru întregul an depindeau de efortul intens și constant al fiecărui bărbat, copil sau femeie. În alte anotimpuri, în schimb, nu era nimic special de făcut pe cîmp vreme îndelungată. Astfel de perioade de destindere, în care bărbații erau eliberați de necesitatea imediată de a găsi hrană, ofereau posibilități neegale pînă atunci pentru elaborarea culturii umane.

Nu se poate ști foarte bine cum au folosit primii agricultori timpul liber atît de greu cîștigat. Se pare că au existat cîntecul, dansul și artele mai puțin evanescente ca tatuajul, vopsirea textilelor, sculptura și construcțiile din lemn, realizarea de obiecte din pene și piele sau decorațiuni ale materialelor perisabile, dar totul e doar pură deducție. Cioburile de ceramică, cu cîteva statuete și modele din lut ars, constituie cea

1943, 159-72.

⁴⁴ E. C. Curwen, "The Furrows in Prehistoric Fields in Denmark", în *Antiquity*, XX, 1946, 38-39.

⁴⁵ Stuart W. Piggott, *Prehistoric India*, p. 265.

⁴⁶ C.W. Bishop, "Origin and Early Diffusion of the Traction Plow", în *Smithsonian Institution Annual Report of the Board of Regents*, 1937, p. 531-547.

mai mare cantitate de obiecte confecționate de omul primitiv, în timp ce uneltele de piatră lustruite sînt cele mai evidente. Cîteva bucăți de aramă găsite în așezările rurale atestă începuturile metalurgiei. Astfel de fragmente rămase sînt de ajuns cel puțin pentru a indica varietatea și complexitatea crescîndă a meșteșugurilor în neolitic, în comparație cu ceea ce fusese înainte.

Aceste meșteșuguri își aveau propriile limite. Cu posibila excepție a celor ce se ocupau de domeniul supranaturalului, e greu de crezut că cineva din satele neolitice se specializa doar în practicarea vreunui meșteșug. Cu acestea se îndeletniceau doar în perioadele de pauză din timpul anului agricol. Astfel, un nivel complet profesional al acestor tehnici nu se putea atinge în contextul comunităților rurale. Obținerea unor astfel de tehnici specializate a fost semnul distinctiv al primelor societăți urbane civilizate, care au apărut în Orientul Mijlociu spre sfîrșitul mileniului al patrulea î.Hr.

* * *

Din punct de vedere cronologic, răspîndirea agriculturii neolitice și a vieții rurale în lumea veche s-a suprapus peste apariția societăților civilizate în valea Tigrului și a Eufratului, a Nilului și a Indului. Cînd populațiile din aceste zone au devenit civilizate, ele au început să exercite o mare influență asupra vecinilor lor, afectînd astfel viața rurală pe suprafețe întinse din zona eurasiatică. Să ne îndreptăm deci spre istoria civilizațiilor din valea acestor fluvii și să observăm repercusiunile ascensiunii lor asupra populațiilor limitrofe.

Începuturile civilizației mesopotamiene

Pe măsură ce se obținea tot mai mult teren cultivabil, prin defrișarea pădurilor de pe versanți, în Orientul Mijlociu și zona devenea tot mai populată, presiunea acestei populații în creștere îi determina pe locuitori să se deplaseze spre exterior, în toate direcțiile. Văile marilor râuri, ce curgeau spre sud dinspre munți, printre savane și deșerturi, i-au tentat pe unii dintre posibili colonişti și i-au speriat pe alții. Peștele și păsările de apă se găseau acolo din abundență, solul aluvionar era fertil și ușor de lucrat, iar curmalii ofereau un bogat supliment de hrană la dieta alcătuită în principal din cereale. Pe de altă parte, atunci când cineva se muta spre altitudini și latitudini mai joase, ploile dătătoare de viață deveneau tot mai slabe, aproape dispărând. Sămînța putea fi ușor semănată în nămolul rămas în urma inundațiilor de primăvară, dar plantele tinere nu ar fi putut supraviețui în arșița verii dacă nu se găsea o cale de a aduce în mod artificial apa la cerealele în creștere.

Totuși, la puțin timp după anul 4000 î.Hr., așezări agricole de dimensiuni și complexități egale cu cele din zonele udate în mod natural de ploi au început să apară în văile inferioare ale Tigrului și Eufratului. Se poate deduce astfel că pionierii acestor locuri reușiseră să aducă în mod artificial apa pînă la terenurile cultivate. La început, eforturile lor erau desigur destul de limitate. S-ar putea ca tehnicile de irigare să fi fost introduse mai întîi de-a lungul cursurilor minore de apă, în regiuni unde recoltele obișnuite erau amenințate, iar torențele coborau dinspre dealurile relativ bine udate și se pierdeau în deșertul Mesopotamiei.¹ O dată demonstrată însă posibilitatea cultivării plantelor cu ajutorul rezervelor artificiale de apă, așezările agricole din marile văi deșertice, aflate pe cursul inferior al fluviilor Tigr și Eufrat, au deschis noi posibilități comunităților umane.

Așezările din Mesopotamia de Jos s-au concentrat probabil inițial pe o fișie îngustă din apropierea râurilor. Irigațiile însemnau aici simpla tăiere de canale prin zăgazul de aluviuni depozitate lîngă mal, permițînd astfel apei să curgă spre zonele mai joase din împrejurimi. Doar atunci cînd cultivatorii și-au ales terenuri agricole mai îndepărtate de râu a fost nevoie de un sistem mai complicat de canale și diguri.

¹ Cf. Robert M. Adams, „Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran”, în *Science*, CXXXVI (1962), 112-13.

Noul mediu de viață era extrem de diferit de zonele deluroase unde s-a practicat agricultura pentru prima dată. Rîurile, cu labirintul lor de mlaștini și bălți, ofereau condiții pentru pescuit și pentru vînarea păsărilor de apă. În mod surprinzător, creșterea animalelor a rămas și ea o îndeletnicire importantă.² Continua reduplicare a unor comunități rurale substanțial identice, trăind la o distanță convenabilă una de alta, nu mai era deci posibilă cînd bogăția limitată din văile rîurilor a determinat mărirea densității populației și a impus adaptarea pescarilor, crescătorilor de animale și agricultorilor la diferite interese și puncte de vedere divergente, o dată ce erau obligați să trăiască în perfect acord unii cu alții.

Astfel de condiții necesitau entități sociale mai ample decît simplul sat neolitic și obișnuitele conflicte, suscitade din cauza intereselor ocupaționale diferite în cadrul unei populații destul de dense, impuneau apariția unei clase conducătoare autorizate pentru a rezolva respectivele conflicte. Două caracteristici tehnice ale agriculturii mesopotamiene timpurii au făcut posibilă soluționarea acestei probleme politice. În primul rînd, terenul aproape neted și fără pietre din văile inferioare ale Tigrului și Eufratului favoriza aratul cu plugul³ și acest fapt, împreună cu bogatul sol aluvionar, a ușurat obținerea unui surplus de cereale, suficient pentru a permite întreținerea unei clase conducătoare. În al doilea rînd, inundațiile anuale aduceau de fiecare dată un strat proaspăt de nămol pe terenurile agricole, menținînd astfel fertilitatea pămîntului⁴ și făcînd migrația agricultorilor complet inutilă. Surplusul agricol produs de o populație sedentară a făcut astfel posibilă apariția unor comunități teritoriale definite, conduse de cei ce girau relația omului cu supranaturalul. Rudenia, cea mai veche relație aflată la baza societății umane, a ajuns să fie suplimentată și apoi înlocuită de un nou principiu al coeziunii sociale: simpla vecinătate.⁵

² Departe de apele dătătoare de viață, vegetația Mesopotamiei de Jos se ofilea rapid, transformîndu-se într-un deșert în cea mai mare parte a anului. Cînd începeau însă ploile de iarnă, deșertul înflorea din abundență, dar pentru scurtă durată. În celelalte perioade ale anului se puteau găsi zone limitate de pășuni în zonele înguste de trecere aflate între mlaștini și deșert. Oile, caprele și asinii puteau supraviețui hrănindu-se cu paie cînd pășunile verzi lipseau cu desăvîrșire.

³ Dificultatea de a ara un teren denivelat sau plin de buturugi scădea mult valoarea practică a plugului în agricultura de tip „taie și arde.” Astfel, e posibil ca inventarea plugului să fi avut loc abia atunci cînd oamenii au început să cultive solul aluvionar. Dacă așa au stat lucrurile, răspîndirea aratului cu plugul, discutată anterior, a fost printre primele consecințe ale apariției civilizației care s-au propagat în restul lumii locuite. Nu avem totuși destule dovezi pentru a putea clarifica această problemă. Cf. Robert M. Adams, „Agriculture and Urban Life in Early South-western Iran”, p. 112-113.

⁴ De-a lungul secolelor, evaporarea apei folosite pentru irigații poate determina acumularea de săruri în sol. Aceasta a devenit probabil o problemă serioasă și de neînlăturat și în Mesopotamia. Măsurată însă la scara unei singure vieți umane, problema acestor săruri nu putea fi prea importantă. Cf. Thorkild Jacobsen și Robert M. Adams, „Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, în *Science*, CXXVIII, 1958, 1251-58.

⁵ Cum s-a întîmplat acest lucru putem doar să ghicim. Faptul concret că toți cei ce locuiau în aceeași localitate se supuneau aceluiași divinități ale potopului și furtunii ar fi putut avea o aplicare logică în subordonarea tuturor celor înrudiți și locuind într-o anumită parte a malului rîului față de reprezentanți umani, numiți de zeii înșiși, adică față de preoți. Dar, avînd în vedere că frontierele teritoriale erau mult mai flexibile decît liniile de rudenie, noua bază a coeziunii sociale a oferit un cadru la rîndul lui mai flexibil pentru activitatea umană. Ea s-a dovedit chiar capabilă de a susține complexitățile și schimbările existente în cadrul unei adevărate civilizații și le-a permis unor oameni, care nu se mai văzuseră în viața lor și care puteau locui la sute de kilometri depărtare unii de alții, să se considere membri ai statului în interiorul granițelor căruia se aflau.

Trăsăturile caracteristice ale malurilor deșertice ne ajută mult să explicăm direcția evoluției sociale în cadrul primelor comunități agricole care au apărut în văile inferioare ale Tigrului și Eufratului după anul 4000 î.Hr. Însăși poziția geografică de ansamblu a acestui habitat stimulează inventivitatea umană, invitând și chiar obligând la transport și comunicații mai ample. Aceasta înseamnă că stimulul creat de contactele cu civilizații străine nu le-a lipsit niciodată primilor locuitori ai zonei. Bărcile și plutele străbăteau cu ușurință râurile, lagunele și bălțile din regiune, navigând chiar și în Golful Persic (sau mai departe) fără a întâmpina alte dificultăți decât cele naturale — vânturi sau valuri puternice. Pe uscat, situația era similară: nici un obstacol nu se afla în calea caravelor în drumul lor spre munții ce înconjurau cîmpia mesopotamiană la sud, est și vest. Faptul că fierul, piatra și lemnul lipseau din cîmpia aluvionară a Mesopotamiei de Jos constituia un motiv serios pentru a călători. Atunci cînd locuitorii regiunii aveau nevoie de aceste materii prime, ei trebuiau fie să organizeze expediții militare pentru a găsi, pregăti și aduce acasă ceea ce le era necesar, fie să convingă populațiile vecine să le furnizeze piatră, lemn sau metale în schimbul surplusului lor de produse agricole. Pe măsură ce specializarea se accentua în structura socială a populațiilor din vale, comerțul dintre cei de la deal și cei de la vale căpăta o importanță tot mai mare, iar orașele ce se ridicau de-a lungul râurilor deveneau importante centre de comunicare, stimulînd continuu întreaga regiune.

Populații relativ dense s-au putut astfel dezvolta în văile râurilor din Mesopotamia, iar prezența acestor populații a furnizat forța de muncă necesară pentru ridicarea unor construcții monumentale, pentru extinderea sistemului de canale și diguri pe zone din ce în ce mai întinse și pentru întreținerea comerțului la distanță, impus de complexitatea crescîndă a stilului lor de viață.

Au existat, desigur, și limite în expansiunea unor astfel de comunități. Apa nu putea fi pompată în susul dealului și pantele nu puteau fi irigate așa cum nici zonele joase, cuprinse de mlaștini, nu puteau fi asanate. Totuși, cu excepția malurilor ușor ridicate, văile inferioare ale Tigrului și Eufratului constituiau o regiune extrem de netedă. Canalele artificiale puteau astfel duce apa la cîtiva kilometri distanță de malul fluviului, profitînd de cea mai mică înclinare a terenului în direcția de vărsare a fluviului. Totuși, un astfel de sistem elaborat de canale prezenta și inconveniente în anii cu debit scăzut al revărsărilor fluviului, cînd apa nu atingea nivelul necesar pentru a ajunge în zonele mai depărtate. Și mai periculoși erau anii cînd fluviul se revărsa cu un debit prea mare, căci atunci canalele și digurile principale puteau fi distruse. Din cînd în cînd Eufratul își schimba cursul, obligînd populația din anumite zone să amenajeze imediat noi sisteme de irigații pentru a nu rămîne complet neajutorată în fața secetei. În general, cu cît deveneau tehnicile de irigare mai elaborate, cu atît era mai complicată întreținerea sistemelor și se mărea riscul distrugerii lor. Ca o crudă ironie, populațiile dependente de canale și diguri se expuneau cu atît mai mult unor dezastre periodice cu cît atingeau culmi de măiestrie tehnică în sistemele lor de irigații, bazate pe scurgerea apei în funcție de forța gravitațională.

Comunitatea umană a constituit și ea un factor important în dezvoltarea sistemului de irigații din Mesopotamia. O societate care depindea de apa venită printr-un canal, ce putea fi blocat la câțiva kilometri mai sus de terenurile agricole, era foarte vulnerabilă la atacuri războinice. O poziție în amonte căpăta astfel o mare importanță strategică în politica și războaiele mesopotamiene, populațiile din aval fiind automat la discreția celor din amonte, ce puteau controla rezervele de apă.

Astfel, atât natura, cât și omul au contribuit la limitarea dezvoltării agriculturii și sistemelor de irigații în văile inferioare ale Tigrului și Eufratului. Dar, înainte ca limita să fie atinsă, a apărut un nou stil de viață, caracterizat de o complexitate, bogăție și măreție care justifică epitetul „civilizat.” Între 3900 î.Hr. și 3500 î.Hr. au fost explorate toate posibilitățile agriculturii și irigațiilor în Mesopotamia, au apărut așezări omenești în sudul câmpiei Sumerului și s-a încheiat faza de pionierat a adaptării grupurilor umane și activității agricole la noul mediu. Apoi, în jurul anului 3500 î.Hr., a început o dezvoltare rapidă a instituțiilor, ideilor, ceremonialelor, tehnicilor, până în jurul anului 3000 î.Hr., când documentele descifrabile ne facilitează o mai bună cunoaștere a societății antice și când începe să se afirme ceva deja destul de vechi, bine stabilit și, în adevăratul sens al cuvântului, matur: civilizația sumeriană.

Nu se poate ști cine au fost sumerienii și de unde au venit. Limba lor nu pare înrudită cu nici o altă limbă, iar scheletele lor nu ne oferă nici un indiciu sigur al afinităților rasiale. În religia și arta sumeriană se acorda o mare importanță animalelor, aceasta sugerând că o parte a populației se îndeletnicise cîndva cu păstoritul. Tradiții certe ale acestei civilizații afirmă că sumerienii au venit pe mare dinspre sud, dar nu se poate ști cu siguranță în ce regiune anume își au originile.⁶

Conform primelor relatări istorice, un amestec de populații s-a stabilit în văile Mesopotamiei. Ne putem imagina că, pe măsură ce solul era pregătit pentru agricultură, zona era colonizată din toate părțile, așa cum a continuat să fie și mai târziu în istoria ei. Cele mai vechi izvoare accesibile ne arată că sumerienii trăiau alături de populații semitice.⁷ Sumerienii erau predominanți în sud, semii în nord, dar în multe zone existau amestecuri de populații pe arii întinse.⁸ În ciuda acestor amestecuri, se obișnuiește ca cea mai veche civilizație să fie numită „sumeriană”, o dată ce primele izvoare scrise au apărut în acea limbă și primele orașe mai dezvoltate s-au concentrat în partea sudică a câmpiei aluvionare, unde sumerienii erau mai numeroși.

Civilizația sumeriană era o civilizație a orașelor. Dintr-un anumit punct de vedere, un oraș sumerian nu era decât un sat mai mare, majoritatea locuitorilor fiind agricultori. Dincolo

⁶ Un rezumat al diferitelor teorii avansate de-a lungul timpului poate fi găsit în A. Parrot, *Archéologie mésopotamienne: technique et problèmes*, Paris, Albin Michel, 1953, p. 308-331.

⁷ Bilingvismul a persistat și a avut probabil consecințe importante pentru dezvoltarea intelectuală din Mesopotamia. În comparație cu documentele egiptene, există foarte puțină magie a cuvântului în izvoarele mesopotamiene. O distincție între cuvînt și concept sau între cuvînt și obiect e aproape forțată în cazul învățătorilor mesopotamieni, avînd în vedere familiaritatea lor cu cel puțin două limbi destul de puțin înrudite. Această înclinație spre abstracțiunea intelectuală a contribuit probabil la evoluția unei matematici extrem de sofisticate.

⁸ Thorkild Jacobsen, „The Assumed Conflict between Sumerians and Semites in Early Mesopotamian History”, în *Journal of the American Oriental Society*, LIX, 1939, 485-495.

de aceasta însă, ca mărime și mai ales ca structură, orașul era fundamental diferit de comunitățile rurale neolitice pentru simplul motiv că irigațiile, necesare pentru supraviețuire, impuneau un efort susținut al întregii comunități. În loc să cultive terenuri mici, familiale, cum făceau, cu siguranță, agricultorii din neolitic, sumerienii împărțeau terenul irigat în suprafețe mari, „deținute” de un zeu și administrate de preoți în numele lui. Una sau mai multe astfel de comunități grupate în jurul unui templu constituiau un oraș.

Efectul practic al acestui sistem de împărțire a pământului a fost gruparea sumerienilor în formațiuni de lucru cuprinzând sute sau chiar mii de indivizi. Cu unele simple, manuale, astfel de grupuri puteau realiza și menține lucrări extinse de irigare, necesare pentru a exploata la maximă capacitate apele râurilor. Detaliile modului de organizare a muncii nu pot fi reconstituite din puținele date ce ni s-au păstrat și au existat probabil diferențe de la oraș la oraș despre care nu mai avem nici o informație. Tăblitele de ceramică din Lagash arată că terenurile orașului (și, de asemenea, recolta) erau împărțite în trei categorii: 1) terenuri deținute de zeu și lucrate în numele lui; 2) terenuri închiriate anual diferiților indivizi; 3) terenuri de diferite mărimi, oferite gratis și în mod permanent unor indivizi.⁹ Din alte orașe nu avem nici un fel de informații.

E clar totuși că preoții erau în mod curent administratori, coordonatori ce planificau eforturile maselor umane, fără de care civilizația sumeriană nu ar fi putut apărea sau rezista prea mult. Ei supravegheau alocarea terenurilor, mențineau hotarele, aveau grijă ca o parte considerabilă din recoltă să fie depozitată în hambarele templelor și îndrumau grupurile de lucrători care curățau anual canalele și consolidau digurile. Autoritatea preoților era astfel destul de mare, dar și serviciile aduse de ei comunității erau, în mod corespunzător, vitale. Preoții erau singurii care știau să calculeze sosirea anotimpurilor, să traseze canale, să înregistreze date fără de care nu ar fi fost posibilă coordonarea eficientă a eforturilor comunității. Și mai importantă pentru consolidarea puterii sacerdotale era aura supranaturală ce-i învăluia pe cei aleși de puternicii zei pentru a comunica prin intermediul lor cu oamenii. Înarmați cu o astfel de autoritate, preoții erau liberi să-și dezvolte capacitățile de organizare atât în sfera religioasă, cât și în cea practică pînă cînd au reușit să ridice societatea sumeriană la nivelul primar de civilizație.

O dată ce s-au stabilit comunitățile din jurul templelor în Sumer, a devenit normal pentru cultivatori să producă un surplus de hrană suficient pentru a menține un grup de

⁹ Anna Schneider, *Die Anfänge der Kulturwirtschaft: Die sumerische Tempelstadt*, *Staatswissenschaftliche Beiträge*, Heft IV, Essen, 1920; A. Falkenstein, „La cité-temple sumérienne”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1954, 791. Au existat și comunități agrare ce au supraviețuit probabil în Sumerul antic fără a depinde de vreun templu, cum a sugerat A.L. Oppenheim, „A Bird's-Eye View of Mesopotamian Economic History”, în Karl Polanyi et al., *Trade and Market in Early Empires*, Glencoe, III, Free Press, 1957, p. 27-37. Aceasta nu infirmă însă ipoteza că ceea ce a fost nou și esențial pentru elaborarea civilizației sumeriene a fost comunitatea templului, cu specializarea rolurilor socio-economice pe care sistemul social le permitea.

E interesant să observăm că cele mai vechi izvoare sumeriene aflate la dispoziția cercetătorilor de azi nu arată nici o urmă de organizare tribală sau în funcție de grupurile de rudenie. Grupările teritoriale și micile unități familiale par să apară în mod regulat. Aceasta înseamnă că sumerienii aveau cîteva secole de viață agricolă în urma lor, înainte de apariția izvoarelor scrise și în acest timp toate legăturile tribale cîndva existente între străbunii lor se estompaseră, lăsînd comunitățile rurale să fie compuse din mici unități familiale — materia primă, din punct de vedere social, din care s-au format orașele mature.

lucrători specializați, care nu mai erau obligați să muncească la câmp. Această diferențiere socială, aflată la baza oricărei civilizații, nu e nici naturală, nici automată. În societățile primitive contemporane oamenii rareori încearcă să producă mai mult decât au imediat nevoie. Totuși, în Mesopotamia antică zeci de mii de agricultori au fost convinși să lucreze pentru a-i hrăni pe alții. Un astfel de comportament, aparent irațional, s-a datorat probabil unor temeri mai vechi ce i-au obligat pe oameni, încă din timpuri străvechi, să ofere o parte din hrana lor pentru a îmblânzi spiritele geloase, care altfel ar ascunde hrana de omenire definitiv condamnată să moară de foame. Teologia sumeriană, așa cum a fost ea consemnată mai târziu, susținea că oamenii au fost creați tocmai pentru a-i elibera pe zei de necesitatea de a lucra pentru a se întreține. Omul era astfel considerat un sclav al zeilor, obligat să-i servească neîncetat și asiduă, sub amenințarea durerii sau a celei mai aspre pedepse — potopul, seceta și foametea ce urma în mod necesar. Astfel de idei au avut desigur o istorie lungă înainte de a fi înregistrate în scris și au justificat probabil începuturile practicii de a depozita cereale și alte bunuri în hambarele templelor, unde erau folosite de preoți, ca intermediari, pentru satisfacerea nevoilor zeilor.

Fiecare templu sumerian era considerat, în sens propriu, casa unui anumit zeu. Preoții și ceilalți slujitori constituiau personalul respectivului zeu.¹⁰ Prima lor îndatorire era să îndeplinească dorințele stăpînului lor divin prin ceremonii și sacrificii. O a doua îndatorire era să acționeze ca mediatori între zeu și sclavii săi umani: să descopere dorința zeului, să-i calmeze mînia sau să afle timpul potrivit, legitimat de divinitate pentru orice acțiune umană. Pe măsură ce bogăția templelor creștea, complexitatea și fastul riturilor sacre creșteau și ele, pînă cînd serviciul divin a devenit o activitate economică importantă, incluzînd, pe lîngă preoți, și multe alte profesii, cum ar fi diferitele tipuri de meșteșugari.

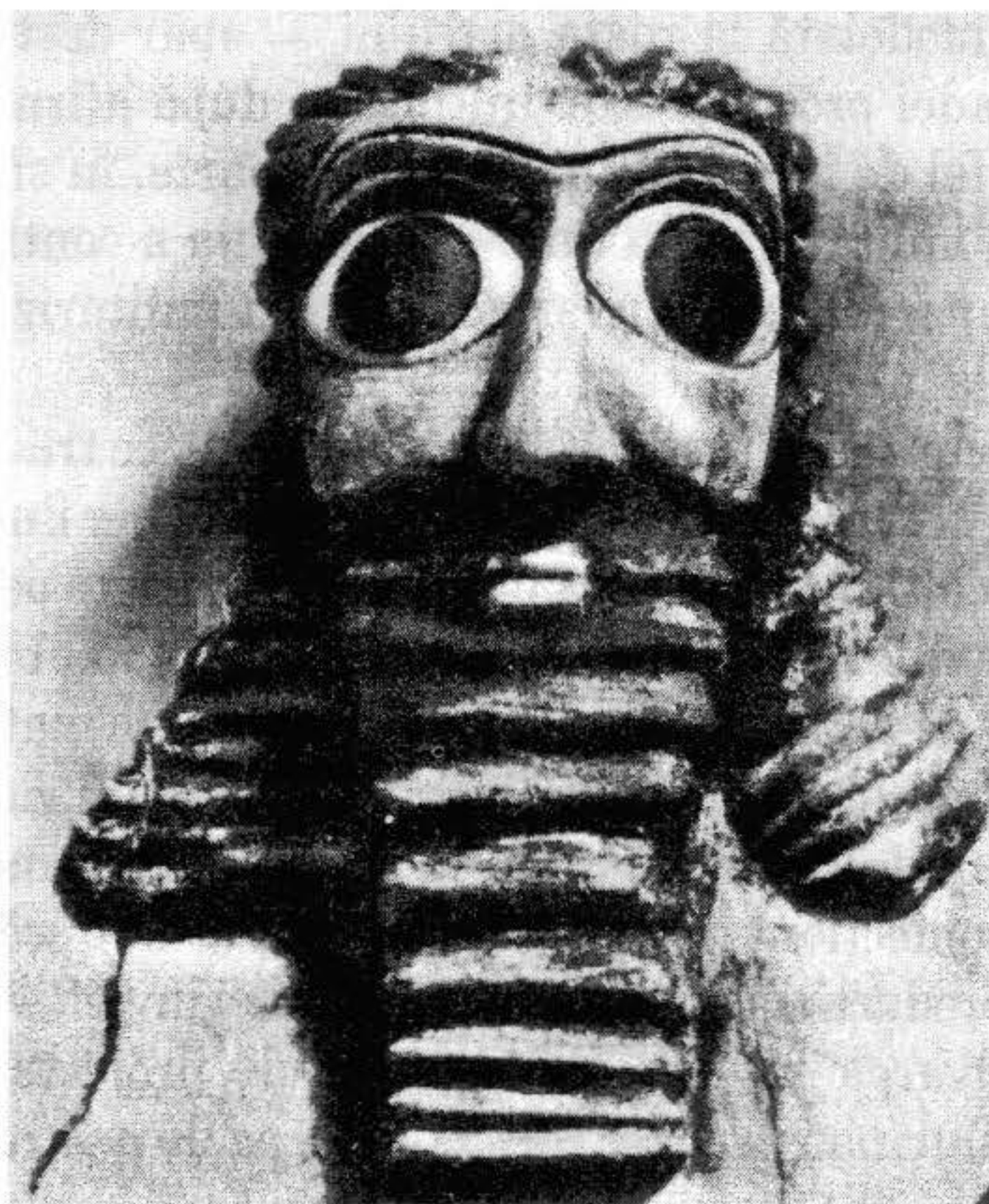
Un astfel de comportament se baza pe presupunerea că zeul trebuia măgulit și îmbunat pentru a nu trimite potop, secetă sau boli sau pentru a nu ridica vreun inamic periculos împotriva poporului său. Frecvența cu care astfel de dezastre afectau totuși orașele mesopotamiene a determinat desigur înrădăcinarea unei atitudini de anxietate față de divinități, care acționau adeseori capricios și într-un mod ce depășea înțelegerea umană. Evitarea greșelilor neintenționate, ce le-ar produce neplăcere zeilor, și interpretarea corectă a semnelor și prevestirilor trimise de aceștia au devenit probleme de mare importanță. Doar o clasă de preoți învățați și experimentați puteau aduce astfel de servicii oamenilor de rînd.

Astfel, însăși nesiguranța vieții în vechile orașe sumeriene garanta puterea și influența preoților. Controlul acestora, pe de altă parte, permitea proliferarea meșteșugarilor și administratorilor specializați, a căror capacitate de a-și concentra toată atenția asupra unor îndatoriri diferite de muncile agricole a creat bazele unei dezvoltări rapide a tuturor tehnicilor și ideilor. Totuși, diferențierea socială tot mai mare s-a articulat într-un cadru îndeaproape coordonat: comunitatea din jurul templului.

¹⁰ Cf. F.R. Kraus, „Le Rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylon”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1954, 519-21.

PREOȚI SAU ZEI MESOPOTAMIENI

Oriental Institute, University of Chicago.

Aceste statuete au fost descoperite printre ruinele unui templu antic de la Tell Asmar, Irak. Ele datează din mileniul al treilea î.Hr., dar provin dintr-o regiune îndepărtată a Mesopotamiei. Tehnica relativ rudimentară a sculpturii exemplificate aici se afla cu mult în urma realizărilor din centrele active ale civilizației sumeriene. Aceste statuete păstrează deci caracteristici mai vechi și ne ajută să intuim înseși începuturile civilizației sumeriene, căci straniețea și imobilitatea acestor figuri, cu mâinile strânse într-un gest ritual, probabil de rugă, cu ochi enormi, privind în sus, și cu o atitudine generală de așteptare încordată, sugerează anxietatea și nerăbdarea cu care mesopotamienii antici căutau să-și servească zeii capricioși, stabilind astfel cea mai veche civilizație de pe pământ.

Nu e prea clar în ce măsură au beneficiat populațiile rurale de această specializare. Pentru multă vreme probabil preoții și, ceva mai târziu, soldații erau principalii consumatori umani ai produselor create în atelierele meșteșugărești. Și totuși trebuie să fi existat o anumită formă de schimb între țărani și meșteșugari încă din vremuri străvechi. Într-un an bun, chiar după ce-și îndeplinea obligațiile față de zei, un țăran putea să rămână cu mai multă hrană decât avea nevoie și astfel să poată schimba cerealele sau curmale pe unelte sau vasele create de meșteșugari. Astfel de schimburi erau totuși marginale în economia templului, ce domina efortul social sumerian.

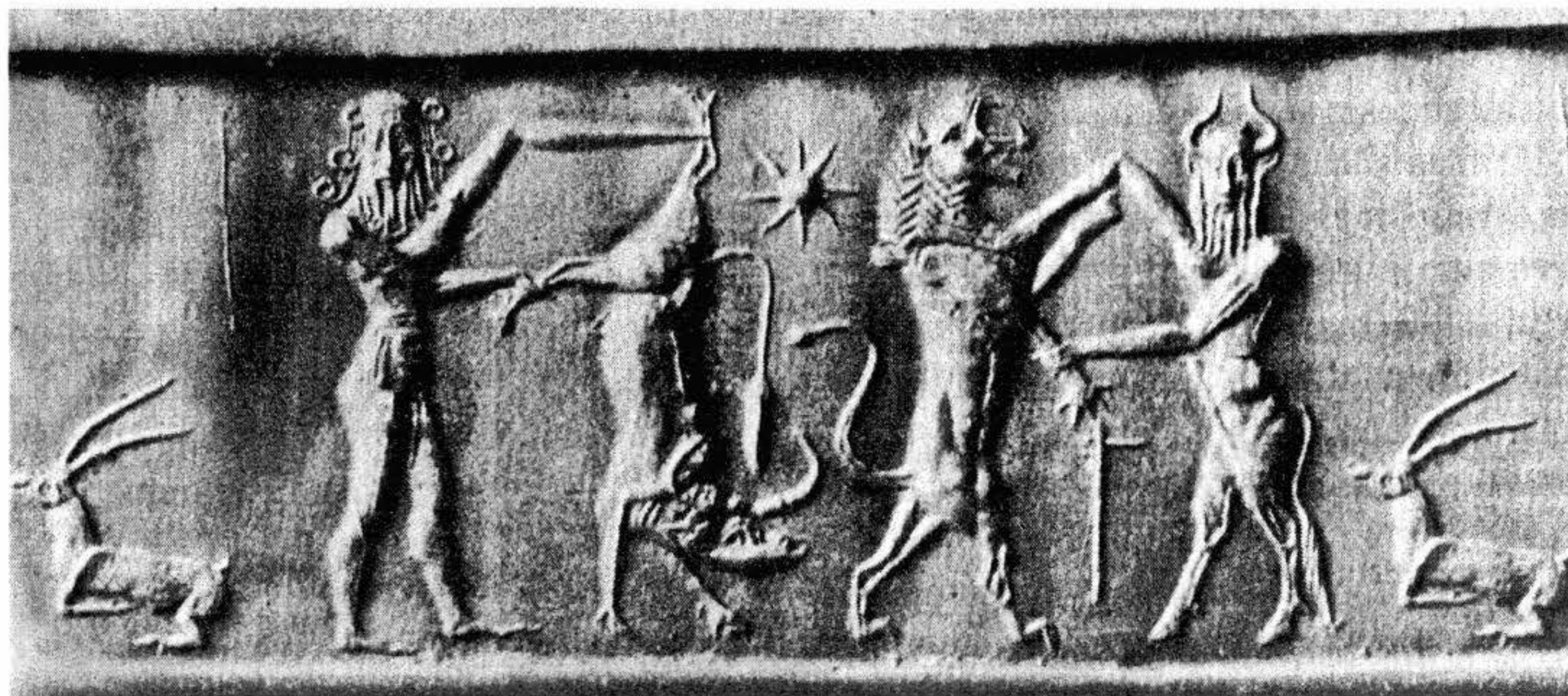
Faptul important este următorul: pentru prima dată în istoria umanității, comunitățile sumeriene din jurul templelor au permis din punct de vedere tehnic și au impus din punct de vedere psihologic producerea unui surplus agricol și au folosit acest surplus pentru a-i sprijini pe lucrătorii specializați, care au devenit și au rămas, ca locuitori ai orașelor, creatori, susținători și organizatori ai vieții civilizate.

* * *

Rapiditatea cu care liniile principale ale civilizației sumeriene s-au cristalizat în perioada protoliterară (înainte de 3000 î.Hr.) este evidentă mai ales în artă, pentru că marile forme și motive ale stilului sumerian erau deja dezvoltate și surprinzător de „mature” înainte de apariția primelor izvoare scrise. Punctul de vedere teologic ce i-a susținut pe sumerieni și pe urmașii lor din Mesopotamia de-a lungul istoriei a prins probabil formă în aceeași perioadă de dezvoltare. Același lucru se verifică în tehnologie, unde câteva invenții importante — irigațiile, vehiculele pe roți, ambarcațiunile cu pânze, metalurgia, ceramica arsă în cuptor și modelată la roata olarului — apar destul de brusc în izvoarele arheologice ale perioadei protoliterare, în timp ce după afirmarea culturii scrise nu mai există invenții la fel de importante. Pe de altă parte, în sferele administrației politice și ale organizării militare, viața din Mesopotamia a continuat să evolueze în timpul istoric o dată ce apariția unei guvernări laice și militarizate a modificat drastic sistemul economic inițial al comunității templului.

Totuși, chiar și cele mai stabile aspecte ale culturii mesopotamiene antice trădează fluctuații minore dar continue de-a lungul secolelor. Acest fapt e cel mai bine ilustrat de examinarea atentă a sigiliilor cilindrice — opere de artă miniaturale folosite pentru imprimarea semnului de proprietate pe diferite recipiente. Mii de astfel de obiecte, aparținând unor epoci diferite, au rezistat de-a lungul vremurilor și ne oferă un material de neegalat pentru studiul istoriei artei mesopotamiene. Cele mai vechi sigilii, datînd din perioada protoliterară, „au ajuns la o perfecțiune uimitoare”,¹¹ și au introdus motive ce s-au menținut pe întreaga perioadă a confecționării lor. Ulterior, a survenit o scădere a nivelului artistic, probabil ca urmare a producției în masă sau a orientării inventivității artistice spre alte domenii, după rezolvarea problemelor inițiale de proiectare și confecționare. În consecință, au apărut fluctuații de stil, influențate, pe de o parte, de

¹¹ Henri Frankfort, *Cylinder Seals*, London, Macmillan & Co., 1939, p. 15.

Oriental Institute, University of Chicago.

IMPRESIUNE A UNUI SIGILIU CILINDRIC

Această impresiune de sigiliu, găsită la Tell Asmar și datînd aproximativ din perioada lui Sargon din Akkad, arată cît de pricepuți erau gravorii de sigilii mesopotamieni. Această artă presupunea dimensiuni minuscule: fotografia prezentată e de două ori mai mare decît originalul. În plus, pe lîngă faptul că figurinele erau tăiate invers în piatra dură, ele mai erau și incizate pe suprafața curbă a unui cilindru destul de mic. Rulînd un astfel de sigiliu pe lut ud, figurinele puteau fi reproduse la infinit, cum demonstrează dubla apariție a antilopei care sare. Această scenă ar fi putut avea o semnificație mitologică, dar oricare ar fi fost aceea, ea nu mai este accesibilă cunoașterii moderne.

modificări minore ale tehnicilor de producție și, pe de altă parte, de îmbogățirea repertoriului de motive. Artă s-a păstrat însă întotdeauna în limite destul de stricte și a continuat să adere la convențiile stabilite într-o perioadă anterioară.

Istoria altor arte sumeriene, mai puțin documentată decât aceea a sigiliilor cilindrice, pare să se încadreze în aceleași structuri. Convențiile stilistice s-au cristalizat devreme atât în sculptură, cât și în confecționarea de bijuterii și perioadele ulterioare nu au cunoscut decât fluctuații minore. Arhitectura a cunoscut variațiuni mai accentuate. Mărimea și complexitatea templelor a crescut progresiv până când ziguratele au ajuns la forma lor clasică, în vremea celei de-a treia dinastii din Ur (cca 2050 - 1950 î.Hr.). În vremurile străvechi ale vieții citadine sumeriene, templul era o simplă clădire rectangulară, ridicată pentru zeu, pe o platformă înaltă care avea probabil menirea de a o proteja împotriva incendiilor. Mai târziu, templul a fost ridicat din ce în ce mai sus, introducând noi stadii între nivelul solului și sanctuarul interior — numeroase incinte sacre secundare adăugate la baza întregii structuri. Totuși, planul fundamental al templului a rămas neschimbat.¹²

Nici o serie de documente, comparabile cu sigiliile cilindrice, nu aduce vreo lămurire asupra religiei mesopotamiene. În timpul istoric (și încă de la începuturile culturii sumeriene, probabil) marii zei ai pământului erau imaginați în formă umană, personificând forțele naturii — cer, soare, pământ, apă și furtună. Ciclul anotimpurilor era reprezentat în mitul unui zeu muribund al vegetației, a cărui dispariție periodică în lumea subterană cauza vestejirea plantelor, eliberarea lui permițând revenirea vieții vegetale. Alte mituri se refereau la crearea lumii, la descoperirea artelor civilizației, la genealogiile zeilor și la relația omului cu divinitatea.¹³

Marile serbări corespundeau punctelor-cheie ale anului agricol și erau conduse cu mare pompă și ceremonial de către preoți. Templele deveniseră structuri impresionante, ridicându-se mult deasupra orașului, împodobite cu splendide decorațiuni, sculpturi și materiale prețioase. Oamenii de rând erau simpli privitori la ceremoniile publice, dar în locuința fiecărei familii exista o nișă amenajată pentru reprezentările zeităților mai mărunte, cu care indivizii aveau o legătură directă. Doar în cazuri excepționale ar fi putut o persoană oarecare să se apropie de marele zeu al templului.¹⁴

Practica religioasă și doctrina teologică au căpătat probabil forme suportabile în perioada timpurie a construirii orașelor sumeriene, evoluind o dată cu consolidarea administrării de către preoți a comunității templului, cu care se aflau într-o strînsă interdependență. Fiecare oraș era privit ca proprietatea unui anumit zeu, iar locuitorii orașului ca sclavi ai respectivului zeu. Dar fiecare zeu local era supus voinței comune

¹² Cf. Heinrich J. Lenzen, *Die Entwicklung der Zikkurat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1942; André Parrot, *Ziggurats et Tour de Babel*, Paris, Albin Michel, 1949; Charles Leonard Woolley, *The Development of Sumerian Art*, New York, Scribner's Sons, 1953; A. Parrot, *Sumer*, Paris, Librairie Gallimard, 1960.

¹³ Cf. S.N. Kramer, *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1944; Thorkild Jacobsen, *capitolul din Henri Frankfort et al., Before Philosophy*, Harmondsworth, Penguin Books, 1941, p. 137-199.

¹⁴ Cf. Édouard Dhorme, *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, Presses universitaires, 1945, p. 174-282.

VAS DE ALABASTRU

Acest vas era probabil folosit în ritualurile templului. A fost găsit la Uruk și datează din perioada protoliterară. Reliefurile sculptate înfățișează probabil serbările Anului Nou. În partea de sus, e reprezentată zeița, primind darurile sclavilor săi umani, al căror destin este să o slujească, așa cum destinul plantelor și animalelor, înfățișate în partea de jos a vasului, este să servească nevoilor și dorințelor umane. În centru, oameni purtând daruri pentru zeiță completează lanțul ființei, așa cum și-l imaginau vechii sumerieni. Vasul înfățișează deci structura esențială a comunității templului din Sumer.

a tuturor zeilor, care se adunau la începutul fiecărui an pentru a hotărî destinul omenirii pentru următoarele douăsprezece luni și care puteau împreună influența chiar voința unuia dintre ei. Astfel, chiar dacă sclavii unui anumit zeu îl slujiseră pe acesta în modul cel mai mulțumitor posibil, voința zeilor rivali putea încă să determine hotărîrea divină ca dezastrul să se abată asupra respectivei comunități. În astfel de cazuri, sumerienii credeau că Enlil, zeul furtunii, exercita o autoritate supremă, distrugînd un oraș sau altul în funcție de dorința comună a zeilor.¹⁶ Astfel, teologia sumeriană explica destul de plauzibil vicisitudinile vieții umane în condițiile precare ale agriculturii și irigațiilor din văile Tigrului și Eufratului și, prin doctrina conform căreia oamenii erau sclavii zeilor, introducea efectiv ascultarea față de preoți.

Tendințele conservatoare în religie și chiar în artă ni se par perfect normale, în timp ce tehnologia constituie, în timpurile moderne, un domeniu de inovație continuă. În Sumer însă lucrurile nu stăteau astfel. În perioada primelor așezări umane, cînd începuseră să se dezvolte meșteșugurile, tehnicile de irigare și metodele de administrare a surplusului agricol, cînd comerțul la distanță cunoștea o expansiune rapidă, au apărut ori s-au aplicat pentru prima dată o serie de invenții importante. În timpul acestor secole ale perioadei protoliterare s-a dezvoltat echipamentul tehnic elementar al civilizației mesopotamiene antice. După aceea nu au mai apărut decît îmbunătățiri minore.

Această stagnare tehnologică reflectă, fără îndoială, consolidarea altor aspecte ale vieții. O dată ce comunitățile din jurul templelor se definitivaseră, devenind capabile de a-și organiza producția sau de a-și concentra și distribui averea, prin intermediul unor invenții ca scrisul, plugul, vehiculele pe roți, ambarcațiunile cu pînze, uneltele și armele de bronz, toate necesitățile importante erau astfel satisfăcute în mod adecvat. Viața tindea să-și stabilească rutina ei sacră și imuabilă și nici un fel de stimul nu mai era de ajuns pentru a depăși inerția socială.

Ar fi totuși fals să considerăm că nu au apărut schimbări tehnice deloc. În unele domenii — de exemplu, construirea de ambarcațiuni cu pînze — lipsa de informație nu ne permite să tragem nici un fel de concluzii, dar acolo unde dovezile materiale abundă, se pot observa schimbări minore ce apar totuși continuu, dar într-un cadru general fix. Astfel, într-o perioadă foarte timpurie, mesopotamienii au avut idea de a folosi cărămizi de pămînt de mărime și forme constante pentru construcțiile lor monumentale și au

¹⁶ Henri Frankfort et al., *Before Philosophy*, p. 229-231. Într-o versiune timpurie a mitului, zeul Marduk, zeul Babilonului, i se acordase această funcție executivă, dar aici e vorba aproape sigur de o substituție tardivă, datînd din perioada supremației babiloniene.

Putem fi tentați să interpretăm această relație între zei ca o reflectare a stadiilor timpurii ale dezvoltării politice sumeriene, cînd deciziile importante erau luate probabil de adunări ale locuitorilor orașelor. În acest caz, miturile respective au apărut probabil înainte ca instituțiile politice sumeriene să fi ajuns la forma lor istorică. Cf. Thorkild Jacobsen, „Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”, în *Journal of Near Eastern Studies*, II (1943), 159-72. Jacobsen a descoperit, de asemenea, anumite vestigii ale „democrației primitive” în perioada lui Hammurabi și teza lui este susținută de simpla citire corectă a textelor. Totuși, chiar dacă raționamentul său e corect, termenul de „oligarhie primitivă” ar putea fi la fel de bun pentru descrierea regimului politic a cărui existență o deduce el.

Interpretarea miturilor mesopotamiene de către Jacobsen nu este universal acceptată. Alți cercetători consideră că Pantheonul mesopotamian a apărut numai după ce regalitatea fusese instituită. Cf. Anton Moortgat, „Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur”, în Fritz Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, II, Bern, 1953, p. 239.

continuat această practică de-a lungul întregii lor istorii. Totuși, mărimea și forma clădirilor individuale erau diferite și dimensiunile exacte ale cărămizilor din care erau construite se modificau și ele, astfel că o metodă importantă în datarea clădirilor este determinarea mărimii exacte a cărămizilor folosite la construirea lor.

În metalurgie, de asemenea, s-au păstrat destule mostre pentru a demonstra că sumerienii foloseau destul de mult bronzul încă din perioada primelor izvoare scrise. Totuși, mai târziu, uneltele și armele se confecționau mai mult din cupru pur. Această aparentă regresie — cuprul e mai moale decât aliajul său, bronzul — s-ar fi putut datora lipsei de cositor. Avem motive să credem că, atunci când bronzul a reapărut la sfârșitul perioadei lui Sargon (cca 2350 î.Hr.), cositorul trebuia adus de la mari depărtări, din Europa Centrală.¹⁶ În ciuda tuturor problemelor de aprovizionare, uneltele și armele de metal au devenit tot mai numeroase o dată cu trecerea timpului. Aceasta reflectă, în primul rând, o activitate războinică neîncetată a orașelor sumeriene. Războiul a creat cerința imperativă de rezerve tot mai mari de metal, fără de care o armată nu-și putea echipa soldații cu coifuri de metal, vîrfuri de săgeți și scuturi. Dar schimbările survenite în cantitatea de echipament militar nu au fost însoțite și de schimbări ale modelelor de arme folosite. Observăm și aici variațiuni în limitele unei tradiții aproape de neschimbat.

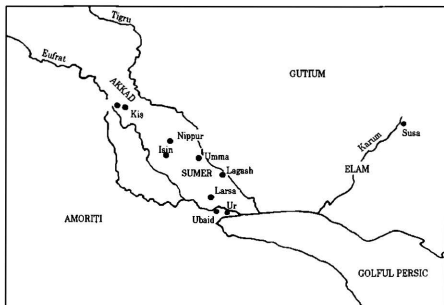
* * *

Folosirea crescîndă a metalului pentru activități războinice sugerează faptul că orașele-state sumeriene independente nu prea erau capabile să mențină o ordine tolerabilă printre comunitățile civilizate sau să se apere împotriva atacurilor barbare. Dezvoltarea ulterioară a civilizației mesopotamiene pînă în 1700 î.Hr. a fost, în general, consecința acestui defect politic grav al stilului de viață apărut în Sumer în jurul anului 3000 î.Hr.

Instabilitatea politică a societăților sumeriene timpurii se datora, în mare parte, așezării geografice. Spre deosebire de Egipt, Mesopotamia nu era în nici un fel apărată de natura înconjurătoare — de fiecare parte, văile se întindeau deschise atacurilor barbare. Imediat ce au început să înflorească orașele din cîmpie, ele au devenit adevărate ținte ale jafurilor populațiilor barbare din împrejurimi. Totuși, primele comunități sumeriene ale templelor, a căror disciplină socială era îndreptată mai degrabă spre îmblînzirea zeilor decît spre acțiunile războinice, nu se aflau într-o poziție favorabilă în a-și demonstra superioritatea față de grupurile de păstori ce-i atacau, al căror mod de viață presupunea disciplină și aptitudini militare sau, cel puțin, paramilitare.

Relațiile între orașe creau probleme la fel de serioase. Atîta timp cît comunitățile erau separate de mlaștini sau deșerturi întinse, nu apăruseră nici un fel de conflicte. Într-adevăr, uimitorul omogenitate a culturii sumeriene protoistorice demonstrează clar contactele directe și schimbul de experiență între preoții din toate orașele apărute. Prestigiul religios al orașului Nippur și marea importanță acordată, în teologia sumeriană timpurie, zeului acestuia, Enlil, reflectă probabil existența unui timp în care mormintele

¹⁶ R.J. Forbes, *Metalurgy in Antiquity*, Leiden, E.J. Brill, 1950, p. 251.

orașului erau folosite ca punct de întâlnire periodică a preoților din diferite temple ale Sumerului.¹⁷ Dar aceste relații presupus armonioase s-au schimbat radical imediat ce o mare parte din terenul ușor irigabil al Mesopotamiei de Jos a început să fie cultivat și terenurile unei comunități au ajuns să se afle în imediata vecinătate a terenurilor altei comunități. O dată ce nu exista nici o autoritate care să determine granițele dintre orașe și nici un mod legal de alocare a apei în vremuri de secetă, granițele comune au dat naștere unor conflicte permanente, ducând până la război.

În jurul anului 3000 î.Hr., războaiele dintre orașe erau deja frecvente. Comunitatea templului devenise o unitate administrativă prea mică și prea specializată pentru a face față problemelor ridicate de comunitățile dependente de sisteme de irigații mai mult sau mai puțin învecinate, acoperind zonele mai joase ale întregii văi. Prima consecință a deficiențelor din administrația preoților a fost apariția unei regalități semilaice în paralel cu vechea administrație a templului. Nu se știe sigur cum s-a întâmplat acest lucru. Tradiții ulterioare susțin că, după potop, zeii i-au numit regi pe conducătorii din Kis și mai mulți monarhi, de-a lungul istoriei, par să fi recunoscut prestigiul acestui titlu antic numindu-se ei înșiși „regi din Kis” chiar după ce orașul își pierduse definitiv puterea politică.¹⁸ Kis era situat spre granița nordică a vechiului Sumer și a fost ulterior locuit mai ales de o populație de limbă akkadiană. Poate că

¹⁷ Cf. Thorkild Jacobsen, „Early Political Development in Mesopotamia”, în *Zeitschrift für Assyriologie*, N.F., XVIII, 1957, 104-110; Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 2 vols.; Heidelberg, Carl Winter, 1920-25, II, 6-8; Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago, University of Chicago Press, 1948, p. 216-217. Vezi rolul jucat de Delphi în istoria Greciei antice.

¹⁸ A. Falkenstein, „La Cité-temple sumérienne”, p. 805.

idea „regalității” — distinctă de administrația templului, de origine tipic sumeriană — a fost introdusă în Mesopotamia de descendenții triburilor de păstori care, în contextul cîmpiei irigate de revărsările riurilor, și-ar fi putut transforma tipul de conducere tribală tradițională în regalitate de tip teritorial.¹⁹

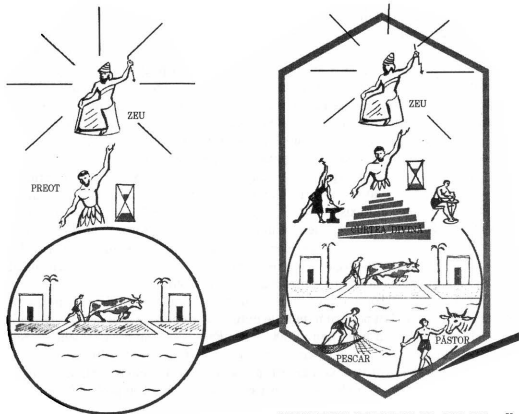
Oricare i-ar fi în cele din urmă originea, instituția regalității a fost stabilită în Sumer prin suprapunerea unor relații militare peste un sistem politico-religios mai vechi. Autoritatea unui comandant asupra armatei sale a servit drept prototip pentru autoritatea regală asupra orașului, iar apariția regalității poate fi privită ca un proces prin care puterea extraordinară conferită în timp de război devenea normală și în timp de pace.²⁰ Regii își arogau autoritatea militară și judiciară supremă și își organizau curtea regală prin analogie cu lăcașurile dedicate divinității de către comunitatea templului. În felul acesta, ei subminau autoritatea preoților și relația dintre rege și preot a devenit cu timpul una destul de dificilă. Poate că uneori se stabileau acorduri, fără prelungirea disputelor sau violențe deschise, dar există și informații că, de exemplu, Urukaghina, regele din Lagash (cca 2400 î.Hr.) s-a ridicat deschis împotriva preoților, propunându-și să readucă vremurile de altădată prin protejarea celor slabi și săraci împotriva opresiunii preoților. Totuși, cu timpul, uzurparea regală a fost legitimată prin mit și ritual, în care principalul act era nunta ceremonială anuală dintre rege și zeița orașului.

Pe măsură ce războiul a devenit ceva obișnuit, regalitatea a devenit necesară. Concentrarea autorității politice în mâinile unui singur om pare să fi devenit o regulă în orașele sumeriene, în jurul anului 3000 î.Hr. Fără îndoială, această schimbare a îmbunătățit apărarea locală împotriva atacurilor barbare, mai ales din momentul în care au început să se construiască ziduri masive de apărare în jurul orașelor. În schimb, luptele dintre diferitele orașe s-au accentuat și au absorbit probabil o parte tot mai mare din energia sumerienilor.

Se pare că evoluția relațiilor interstatale în mileniul al treilea î.Hr. a fost paralelă cu dezvoltarea sistemelor statale ulterioare, complet documentate istoric. Ne putem imagina că ceea ce a început ca simplă neînțelegere locală între comunități vecine a generat în timp sisteme de alianțe rivale cuprinzînd majoritatea orașelor civilizate din cîmpie. Conform datelor istorice, începînd cu cca 2500 î.Hr., Lagash și Umma au devenit principalele orașe în jurul cărora s-au format sistemele de alianțe rivale. Gradat, s-a redus autonomia orașelor, cel puțin a celor mai slabe. Conducătorii deosebit de puternici

¹⁹ Unii experți consideră că pot detecta în artă și arhitectură semne ale impactului akkadian asupra stilului sumerian, mai vechi și mai pur, și sînt înclinați să atribuie regelui din Kiș un imperiu ce se întindea de la Golful Persic pînă la cursul mediu al Eufratului. Cf. Anton Moortgat, „Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur”, p. 235-239. Alții, nu mai puțin pătrunzători, nu au reușit totuși să detecteze astfel de schimbări — sau, mai corect, nu au avut nici un motiv să atribuie unei erupții masive de populații semitice în cîmpia aluvionară a văii Tigrlui și Eufratului toate schimbările ce pot fi detectate. Cf. T. Jacobsen, „The Assumed Conflict between Sumerians and Semites”, p. 285-295.

²⁰ Faptul că s-au păstrat doi termeni diferiți pentru „rege” în tradiția literară sumeriană sugerează că regalitatea ar fi putut avea o dublă origine. Cf. Thorkild Jacobsen, „Appraisal of Breasted and Childs on Mesopotamia”, în *Human Origins*, curs introductiv de antropologie, antologie de texte, seria a 2-a, reproduc la mimeograf; Chicago, University of Chicago Press, 1946, p. 252.

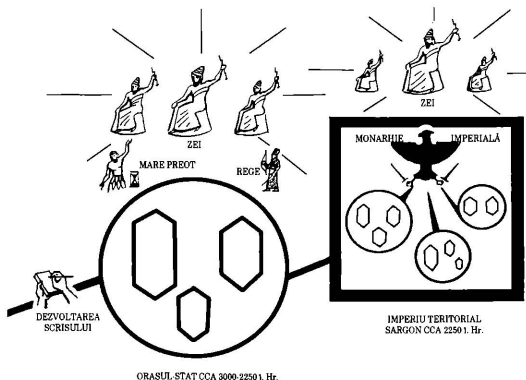
COMUNITATEA TEMPLULUI CCA 3500-3000 î. Hr.

COMUNITATE RURALĂ CCA 5000 î. Hr.

creau mici „imperii” prin unirea câtorva comunități sub comanda lor, dar astfel de structuri erau extrem de instabile și se destrămau de câte ori se ivea ocazia. Orașele-state ale Greciei antice și Italiei renascentiste au evoluat conform acestui cadru general și puținele informații istorice pe care le avem arată că și orașele Sumerului antic au respectat același cadru.

În orice caz, cucerirea imperială a început să confere o nouă dimensiune politicii mesopotamiene în cea de-a doua jumătate a mileniului al treilea î.Hr.²¹ Lugalzaggisi din Umma pare să fi fost primul conducător care a unit majoritatea orașelor din Sumer

²¹ Majoritatea calculurilor din cronologia mesopotamiană se raportează la momente anterioare sau ulterioare domniei lui Hammurabi, ale cărei date sînt, din nefericire, încă disputate. Cercetătorii căzuseră cîndva de acord asupra unei date în preajma anului 2000 î.Hr., dar descoperirile arheologice recente din Siria și din alte zone au convins mulți cercetători să accepte o dată mai apropiată, plasînd perioada lui Hammurabi fie la începutul, fie la sfîrșitul secolului al optsprezecelea î.Hr. În fața unor astfel de contradicții între experți, pare o soluție mai bună să considerăm, în mod arbitrar, anul 1700 î.Hr. ca un fel de jalon asociat cu domnia lui Hammurabi. Pentru o discuție

(cca 2375 î.Hr.)²², dar o unificare de durată a avut loc abia cu o generație mai târziu, o dată cu cuceririle lui Sargon din Akkad. Ținuturile akkadiene se aflau în susul fluviului și locuitorii lor vorbeau o limbă semitică, neînrudită cu sumeriana. Conform unei tradiții antice, Sargon și-a început cariera ca paharnic al regelui din Kiș, în zona nordică a Sumerului. Când și-a pornit independent cuceririle, el și-a datorat probabil puterea soldaților recrutați dintre confrății săi akkadieni. În acea perioadă, Akkadul era o zonă de tranziție între civilizația înaltă din sud și barbarismul regiunilor mărginașe. Akkadienii se aflau astfel în poziția favorabilă de a uni curajul barbarilor cu tehnica

asupra acestei probleme, vezi Sidney Smith, *Alalakh and Chronology*, London, Luzac & Co., 1940; Benno Landsberger, „Assyrische Königsliste und 'Dunkles Zeitalter'”, in *Journal of Cuneiform Studies*, VIII, 1954, 31-45, 47-73, 106-133; Arnold Toynbee, *A Study of History*, New York and London, Oxford University Press, 1954, X, 171-212; Friedrich Schmidtke, *Der Aufbau der babylonischen Chronologie*, Münster, Aschendorff, 1952; P. van der Meer, *The Chronology of Ancient Western Asia and Egypt* (Leiden: E.J. Brill, 1955; André Parrot, *Archéologie mésopotamienne: technique et problèmes*, p. 332-445; Sabatino Moscati, „Nuovi Aspetti della Cronologia dell'Antico Oriente Anteriore”, in *Relazioni del X. Congresso Internazionale di Scienza Storiche*, II, 1955, 167-198.

²² Un număr de predecesori necunoscuți încercaseră probabil să afirme un fel de hegemonie militară asupra întregii Mesopotamii chiar înaintea lui Lugalzaggisi din Umma, a cărui carieră este întâmplător menționată în câteva inscripții ce ne-au parvenit. Cf. Thorkild Jacobsen, „Early Political Development in Mesopotamia”, p. 122-136.

civilizației pentru a obține o puternică forță politică. De fapt, Sargon a fost unul dintre primii conducători — dintr-un lung șir — ce au creat imperii prin exploatarea cu succes a unei astfel de poziții strategice, aflate la granița dintre civilizație și barbarie.

Cuceririle lui Sargon nu par să fi adus schimbări majore în vechile orașe sumeriene. Comunitățile din jurul templelor și-au continuat existența ca și mai înainte, iar regii locali au devenit tributari cuceritorului. În Akkad însă, cariera lui Sargon a marcat punctul culminant al unei transformări deosebit de importante. Regiunea fusese îndelung supusă influenței sumeriene și în timpul lui Sargon civilizația sumeriană a început să prindă rădăcini adânci pe cursul mediu al Tigrului și Eufratului.

Totuși, în Akkad comunitatea templului nu a avut niciodată importanța cîștigată în Sumer. Conducătorii triburilor și clanurilor, mai degrabă decît preoții, erau cei ce girau folosirea terenurilor agricole și a pășunilor. Cu timpul, pe măsură ce vechile relații tribale au început să se destrame, sub influența vieții sedentare și a condițiilor vieții urbane, a început să se dezvolte o formă de proprietate privată asupra pămîntului. Au fost ridicate temple după modelul sumerian, dar zeul era doar un proprietar de pămînturi ca oricare altul și uneori chiar depindea de rege pentru susținere economică. Prin urmare, preoții din centrul Mesopotamiei nu au deținut niciodată monopolul asupra pămîntului, cum se pare că se întîmpla în vechiul Sumer.²³

Această diferență poate fi înțeleasă în lumina drumului diferit al akkadienilor spre civilizație. Ne putem imagina că triburile semitice, a căror viață era centrată în mod tradițional în jurul turmelor și cirezilor, nu erau deloc tentate de munca grea și obositoare la cîmp, de săpăturile și construcțiile de baraje necesare oricui voia să se ocupe de agricultură în Mesopotamia. Totuși, în a doua jumătate a mileniului al treilea î.Hr., s-au introdus definitiv irigațiile în Akkad, asigurînd baza economică pentru extinderea civilizației în acea parte a cîmpiei aluvionare din văile Tigrului și Eufratului. Nu există nici un dubiu că această transformare a fost generată de irigații, dar ea a apărut în cadrul unui sistem social care se dezvoltase în acord cu necesitățile vieții pastorale. În primul rînd, era vorba de o societate condusă de șefi de trib, a căror funcție era să coordoneze efortul comun necesar pentru siguranța turmelor și trecerea lor de la o pășune la alta. O dată cu stabilirea agriculturii și irigațiilor în Akkad, acest tip de autoritate tradițională s-a extins și s-a transformat: șefii de trib au început să mobilizeze și să supravegheze grupurile de lucrători pentru a construi și menține sistemele de irigații. Obstacolul major din evoluția acestui proces a fost probabil respingerea de către păstori a muncii la cîmp, susținute și prelungite. E posibil ca irigațiile să se fi extins în susul fluviului doar o dată cu apariția unei clase de membri săraci ai tribului care, nemaifiind în stare să-și asigure existența de pe urma turmelor, s-au văzut constrînși să destelenească și să lucreze

²³ Cf. F.R. Kraus, „Le rôle des temples“, p. 524, 533-540; A. Falkenstein, „La Cité-temple sumérienne“, p. 804-814. Nu am reușit să descopăr cum își asigurau regii orașelor sumeriene veniturile. Probabil că aleseseră calea cea mai simplă și mai evidentă —, aceea de a confisca o parte din veniturile templelor, lăsînd în seama preoților administrarea cotidiană a pămînturilor și a forței de muncă. Ulterior, veniturile regale obținute din comerț au devenit tot mai semnificative. Cf. W.F. Leemans, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden: E.J. Brill, 1960, p. 55-56.

pământul. Sclavii, prizonieri de război, jucau probabil și ei un rol important în răspîndirea agriculturii și a irigațiilor spre nord.²⁴

Akkadienii, care învățau pentru prima dată cum să irige terenurile, știau foarte bine că numai controlînd revărsările fluviilor dar și furia zeilor puteau spera să obțină recolte bogate. De aceea ei au împrumutat atît tehnicile de irigare, cît și metodele de a comunica cu zeii de la preoții sumerieni. Ei și-au însușit și tradițiile literare, artistice și intelectuale ale Sumerului pentru că acestea se aflau sub influența preoților, al căror ajutor era indispensabil pentru o bună comunicare cu zeii. Învățînd repede și bine, akkadienii au împrumutat de la sumerieni și respectul pentru tradiție — sursa oricărei forme de autoritate și a oricărui tehnici. În consecință, extinderea civilizației la akkadieni nu a determinat schimbări majore ale vechilor forme culturale mesopotamiene de expresie.²⁵ Limba a fost o excepție importantă, căci akkadienii și-au păstrat limba lor semitică, limbă care a devenit gradual limba obișnuită de comunicare în întreaga Mesopotamie. Scrierea cuneiformă, folosită de sumerieni, a fost cu ușurință adaptată la limba akkadiană.²⁶ În același timp, păstrarea limbii sumeriene în ritualuri a impus compilarea unor dicționare bilingve, a căror descoperire a simplificat mult descifrarea de către cercetătorii moderni a textelor sumeriene.

Ascensiunea limbii akkadiene și eclipsarea celei sumeriene au fost procese treptate, încheiate abia la cinci sute de ani după stăpînirea lui Sargon. La fel, transferul de putere economică și politică spre nord, simbolizat de cariera plină de victorii a lui Sargon, a fost tot un proces îndelungat. Nu trebuie să ne imaginăm o invazie și o cucerire akkadiană masivă și rapidă, ci o infiltrație constantă, un proces lent și gradat de aculturație apărut încă de la începuturile dezvoltării civilizației sumeriene. Drept rezultat, curînd după anul 2000 î.Hr., realizările culturale akkadiene au ajuns la un nivel mai mult sau mai puțin egal cu cele ale vechiului Sumer. Astfel, preponderența numerică a popoarelor semitice — întărită continuu de infiltrații dinspre zonele înverzite dimprejur — a determinat o supremație a limbii lor care se menține încă în Mesopotamia.²⁷

Succesul transferului de cultură sumeriană în amonte, printre akkadieni, a marcat un stadiu important în evoluția civilizației. Barierea socială, care limitase anterior viața civilizată la comunitățile organizate și conduse de preoți, a fost depășită pentru prima

²⁴ Nu există totuși dovezi clare că akkadienii și-au folosit sclavii la munca câmpului. Cf. A. Falkenstein, „La Cité-temple sumérienne”, p. 793, 811. În perioada lui Sargon, prizonierii de război deveneau sclavi dar, după cît știm, aceasta a fost prima dată cînd sclavia a devenit o instituție importantă în Mesopotamia.

²⁵ Există întotdeauna mult subiectivism într-o astfel de afirmație. Judecata este cu atît mai arbitrară cu cît vestigiile artistice (cu excepția sigiliilor) sînt fragmentare, iar operele literare au o istorie textuală complexă, ajungînd (dar cît de mult?) pînă la surse sumeriene. Unii cercetători au detectat schimbări importante în arta și literatura din timpul lui Sargon — de exemplu, Anton Moortgat, „Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur”, p. 254-256. Dar acest punct de vedere este la fel de subiectiv ca și opusul lui.

²⁶ Principiul prin care „2” simbolizează „doi”, „zwei”, „deux” etc. opera în general pentru a face simbolurile cuneiforme transferabile de la o limbă la alta.

²⁷ Creșterea conținutului de săruri din pămînt, din cauza evaporării apei de irigare (problemă serioasă din agricultura actuală a Irakului), a subminat agricultura din sud între 2400 și 1700 î.Hr., ducînd-o aproape de distrugere. Această decadere a agriculturii a avut și ea probabil un efect în procesul de eclipsare a culturii și limbii sumeriene. Cf. Thorkild Jacobsen și R.M. Adams, „Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, p. 1252.

dată. Comunitățile din jurul templului, apărute în civilizația sumeriană și constituind centrele sale de organizare, erau greu de transplatat în noile teritorii. Înainte ca preoții să se poată asigura de obediența străinilor, ei trebuiau să convingă cumva întreaga populație să se supună unor idei și sancțiuni supranaturale străine tradiției religioase locale. Acest lucru era probabil în sine destul de dificil și o restricție și mai puternică era reprezentată de faptul că posesorii înțelepciunii religioase aveau toate motivele să păstreze toate secretele și învățăturile pentru ei înșiși. De ce le-ar fi oferit unor străini și potențiali dușmani avantajul accesului sigur la domeniul supranatural?²⁸

Prin contrast, orice conducător putea urma exemplul akkadian și folosi forța militară pentru a organiza forța de muncă necesară în irigații. Prin astfel de mijloace, agricultura pe scară largă s-a putut extinde în amonte destul de rapid. Tipul akkadian de organizare socială avea capacitatea de a acumula și utiliza surplusul agricol aproape la fel de eficient ca și comunitatea sumeriană a templului mai înainte. În plus, structura mai flexibilă și mai variată a societății akkadiene — combinând diferite tipuri de proprietate asupra pământului: tribală, individuală, regală și a templelor și divizând administrația între rege și preoți —, a favorizat evoluția civilizației mesopotamiene mult mai mult decât ar fi fost capabile să o facă societățile închise ale comunităților din jurul templelor sumeriene.

* * *

Monarhia imperială, unind toate orașele din cîmpie și împrăștiind teroarea printre populațiile de la granițe, era desigur soluția cea mai bună pentru dificultățile politice ale orașelor-state sumeriene. Totuși, imperiul lui Sargon nu a rezistat mai mult decât un secol. Atacurile gutienilor barbari din regiunea Tigrului superior au devenit tot mai puternice spre sfîrșitul stăpînirii nepotului lui Sargon, Naram Sin. Curînd după aceea, structura imperială s-a destrămat.

Respectarea unor loialități locale a jucat desigur un rol important în dezbinarea imperiului lui Sargon. Și mai importantă a fost poziția geografică expusă atacurilor pe care o avea imperiul, căci potențialii dușmani priveau cu ochi lacomi din toate direcțiile, așteptînd cel mai mic semn de slăbiciune militară. O a treia dificultate, inerentă, se datora cuceririlor atît de extinse ale lui Sargon într-o perioadă în care metodele administrative rudimentare nu permiteau un control eficient al unor teritorii mai largi. Naram Sin a recurs la metoda înlocuirii conducătorilor locali cu propriile sale rude și a încercat să-și învâluie propria persoană în mantia divinității. Dar în Mesopotamia, ca și în alte părți, rudele regale nu se dovedeau întotdeauna supuse față de capul familiei,

²⁸ Comerțanții și coloniile de comercianți lucrînd în favoarea comunității templului din Sumer erau totuși capabili să transmită elemente importante ale civilizației sumeriene comunităților barbare. Astfel de grupuri de comercianți au avut probabil un rol important în civilizarea akkadienilor de pe cursul mediu al Tigrului și Eufratului, cum s-a întîmplat și mai departe spre nord, în cazul Asur-ului, centrul în jurul căruia s-a format ulterior statul asirian. Pentru influența sumeriană asupra asirienilor în perioada anterioară stăpînirii lui Sargon, cf. A. T. Olmstead, *History of Assyria*, New York, Scribner's Sons, 1923, p. 15-16.

Musée du Louvre and Archives photographiques, Paris.

NARAM SIN CA ZEU ȘI CUCERITOR

Nepotul și succesorul lui Sargon este portretizat aici doborîndu-și dușmanii în Munții Zagros, la mare depărtare, spre nord-vest, de zona centrală a Mesopotamiei. Muntele conic precum și modelul striat al ramurilor copacilor cu frunză căzătoare demonstrează cît de puțin familiar le era acest peisaj sculptorilor mesopotamieni de la sfîrșitul mileniului al treilea î.Hr. Coarnele de tipul celor purtate de Naram Sin erau rezervate doar reprezentării zeităților din arta mesopotamiană, imaginea afirmînd nu numai puterea militară a regelui, ci și divinitatea lui. Această pretenție a fost ulterior abandonată în Mesopotamia cînd s-au găsit și alte baze pentru monarhia imperială.

iar zeitățile deliberat create în scopuri politice nu deveneau atît de ușor niște zei adevărați. În absența unei birocratii dezvoltate, limitele practice ale puterii centrale erau probabil foarte strîmte, abia extinzîndu-se dincolo de domeniul în care atenția personală a monarhului se putea manifesta. Acolo unde era regele, puterea sa era reală; în alte părți, subordonarea conducătorilor locali, a preoților sau a altor autorități era probabil mai mult teoretică decît practică.

Au continuat totuși să existe forțe ce conduceau la consolidarea imperiului. De îndată ce a eșuat centralizarea instituită de regalitate, au reînceput să se manifeste vechile structuri ale războaielor și relațiilor diplomatice dintre orașele-state, creînd noi posibilități pentru unificarea politică prin cucerire. În cursul acestor tulburări, limitele efective ale puterii unui monarh influent au început să cedeze treptat și guvernări imperiale succesive s-au dovedit mai eficiente în Mesopotamia decît aceea a lui Sargon. Totuși, stabilitatea politică nu a putut fi niciodată atinsă pentru o perioadă mai lungă. Pe măsură ce structura imperială devenea tot mai puternică în Mesopotamia, creștea proporțional și forța atacurilor popoarelor și statelor din împrejurimi. Barbarii, care cunoșteau deja noile tehnologii ale civilizației și prinseseră gustul huzurului din Babilon, erau vecini teribili chiar pentru cel mai războinic imperiu din cîmpiile aluvionare. De cîte ori slăbea autoritatea centrală, astfel de populații erau gata să pătrundă în zonele centrale ale imperiului prin simple atacuri scurte sau prin cuceriri.

Jocul acestor tendințe de divizare și de unificare a produs un ritm de alternanță în istoria politică a Mesopotamiei. Un cuceritor de la periferia lumii civilizate, cum a fost Sargon, putea într-adevăr dobîndi o autoritate centrală eficientă dar, după cîteva generații, grupul de cuceritori era gata să-și abandoneze obiceiurile războinice în favoarea unor mai blînde și mai luxoase, tipic urbane. Relaxarea, renunțarea la disciplina militară și degradarea spiritului războinic deschideau drumul fie revoltelor interne, fie unor noi cuceriri din exterior. Revoltele domestice coincideau adeseori cu atacuri din cîteva direcții diferite. Astfel, o dată cu degradarea puterii unui mare conducător, puteau apărea perioade prelungite de confuzie înainte ca o nouă unificare teritorială a Mesopotamiei să aibă loc în invălmășeala de state și populații concurente.

Istoria dinastiilor mesopotamiene de la Sargon la Hammurabi se potrivește fără nici o dificultate acestei scheme. Cînd a căzut imperiul lui Sargon, gutienii au pătruns în cîmpia aluvionară dinspre nord-est și au pus bazele unui stat mai puțin centralizat, care a rezistat timp de aproape un secol. Revoltele interne au pus capăt puterii gutiene și așa-numita dinastie a treia din Ur a condus Sumerul pentru încă un secol (cca 2050 - 1950 î.Hr.). Această ultimă perioadă a independenței politice a Sumerului a fost martora unei îmbogățiri semnificative a culturii mesopotamiene. Sculptura în piatră a devenit tot mai rafinată și multe tradiții și mituri orale au fost pentru prima dată înregistrate în scris. Regii din Ur par să-și fi dezvoltat metode mai eficiente de administrare decît predecesorii lor. Inscriptiile atestă existența unui

tip de birocrație regală, iar templele par să fi fost controlate prin numiri ale rudelor regale în funcția de preot.²⁹

Slăbită de conflictele succesive cu elamiții semicivilizați din est și cu amoriții barbari din vest, dinastia a treia din Ur a fost răsturnată în jurul anului 1950 î.Hr. În timpul următoarelor două secole și jumătate, Mesopotamia a rămas dezbinată politic. Puterea a fost împărțită oarecum între dinastii rivale stabilite respectiv în Larsa și Isin, dar curînd după aceea invadatorii amoriți au pus bazele unui al treilea imperiu în jurul ului. În acele vremuri, organizarea societății civilizate se răspîndise deja dincolo de limitele cîmpiei aluvionare mesopotamiene, astfel încît regate puternice și relativ stabile se aflau acum la granițele vechilor centre din care începuse cîndva să se răspîndească civilizația mesopotamiană. Echilibrul de forțe nu a mai fost deci o problemă reglabilă între Sumer și Akkad, ci a cuprins structuri organizatorice mai largi și regiuni mai întinse. E drept însă că vechile orașe sumeriene par să fi devenit simpli pioni pe o tablă de șah diplomatică și chiar suveranii din Isin și Larsa au început să depîndă de ajutorul amoriților și elamiților.

Această balanță a puterii, ce nu înclina deloc în favoarea orașelor din cîmpie, a fost inversată spre sfîrșitul secolului al optprezecelea î.Hr. de către conducătorul amorit Hammurabi din Babilon (cca 1700 î.Hr.). Hammurabi a cucerit atît Isin, cît și Larsa și, asemeni lui Sargon înaintea lui, a unit Mesopotamia, mutîndu-i centrul cu încă un pas mai spre nord. Totuși, dinastia noului cuceritor a condus nestîngerită mai puțin de un secol înainte ca obișnuitul proces să se repete. Kasiti barbari au venit dinspre nord și i-au tot hărțuit pe amoriți mai mult de un secol, învingîndu-i în final cu totul (cca 1525 î.Hr.). Totuși, cucerirea kasită nu s-a asemănat întru totul cu victoriile barbare anterioare. A apărut ca parte a unei mișcări mai largi de populații, ce a afectat toate zonele lumii civilizate, din Creta pînă în Egipt și India, marcînd astfel un moment de cotitură în istoria civilizației antice.

* * *

Dacă încercăm să descoperim, în această confuzie de evenimente, liniile principale de dezvoltare ale civilizației mesopotamiene, stimulul cel mai important pentru noi diferențieri trebuie căutat în sfera politico-militară. Locuitorii cîmpiilor aluvionare rareori aveau cîte un răgaz în mijlocul primejdiilor; ei trăiau aproape continuu sub presiunea necesității de a-și îmbunătăți sistemul de apărare împotriva amenințării războiului sau chiar a materializării acestei amenințări. Forța efectivă a acestei presiuni avea să determine centralizarea politică. Nu e de mirare deci să constatăm că în vremea lui Hammurabi patru aspecte ale vieții mesopotamiene erau îndeajuns de dezvoltate

²⁹ În particular, templele par să fi devenit dependente economic de fondurile oferite de rege. Cf. F.R. Kraus, „Le Rôle des temples”, p. 524-533. Probabil că terenurile, cîndva administrate de temple în orașele sumeriene, au fost confiscate sau declarate ca fiind proprietatea regelui, privind astfel templele de venituri în cazul în care regele nu le oferea preoților o parte din acestea.

pentru a susține autoritatea laică centralizată. Acestea erau: 1) dezvoltarea unei teorii politice imperiale și a unei loialități politice mai largi, opuse neîntreruptei localizării ce caracterizase prima perioadă sumeriană; 2) dezvoltarea unei birocratii și a unei armate profesionale; 3) îmbunătățirea tehnicilor administrative mai ales prin folosirea comunicării scrise; 4) dezvoltarea schimburilor comerciale între orașe și regiuni și apariția unei clase independente de negustori. Fiecare dintre aceste patru aspecte merită să fie studiat cu atenție.

1) *Teoria politică și loialitatea.* Conform unui principiu de bază al credințelor mesopotamiene antice, capacitatea de a conduce venea de la zei. Un astfel de punct de vedere putea desigur să fie folosit pentru a justifica orice reușită în consolidarea puterii: conducătorul care reușea să se afirme se dovedea *ipso facto* a fi instrumentul ales de zei pentru a-și manifesta voința. Astfel a apărut probabil o teorie politică ceva mai elaborată în perioada revoltei băștinașilor împotriva gutienilor (cca 2050 î.Hr.). Conform acestei teorii, „Pământul” — adică lumea civilizată din văile fluviilor — fusese întotdeauna unit sub un singur monarh. Pentru a susține această convingere s-au înregistrat vechi tradiții și dovezi, ulterior compilându-se un document cunoscut drept cartea regilor sumerieni.³⁰ Acest document istoric, reformulat, a fost folosit de guvernarea centralizată ca un bun instrument de propagandă. Dacă „Pământul” fusese dintotdeauna unit sub un monarh suprem, era drept și potrivit să continue în același fel.³¹

Unii dintre marii regi mesopotamieni pretindeau un statut divin pentru propria persoană și aceasta se întâmpla mai ales în cadrul celei de-a treia dinastii din Ur (cca 2050 - 1950 î.Hr.). Această idee, o imitație probabil a practicii egiptene, nu a devenit totuși dominantă în Mesopotamia și conducătorii de mai târziu au renunțat la ideea divinității lor.³² Totuși, regalitatea era investită cu o puternică aură religioasă prin participarea personală a regelui în ritualurile religioase din templu.

Sint greu de găsit dovezi multumitoare ale transferului de loialitate politică dinspre orașele-state spre un tot mai larg. Totuși, o dată cu pierderea practică a independenței, cu venirea funcționarilor regali în locul sau în ajutorul celor regionali și cu experiența comună a cuceririlor barbare, loialitatea față de vechile orașe-state a scăzut treptat. Avem dovezi despre existența unei puternice conștiințe de sine babiloniene, ce s-a menținut chiar după ce Babilonul și-a pierdut independența politică în fața unor structuri imperiale mai mari ca Asiria sau Persia. Ridicarea zeului babilonian Marduk la rangul suprem printre

³⁰ Cf. Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List*, Chicago, University of Chicago Press, 1930, p. 140. Ca de obicei, cercetătorii nu au ajuns la o unitate de vedere. Unii preferă să atribuie mai multă acuratețe istorică teoriei antice a unei înalte regalități ce unea toate zonele „Pământului”, de exemplu, Anton Moortgat, „Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur”, p. 235-239. Nu este în mod universal acceptat nici faptul că respectiva carte a regilor și aproape întreaga literatură sumeriană au fost scrise în timpul celei de-a treia dinastii din Ur. Unii cercetători consideră că aceasta a apărut doar cu două sute de ani mai târziu, în timpul conducătorilor din Isin. Cf. Adam Falkenstein și Wolfram von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich, Artemis Verlag, 1953, p. 11-13; F.R. Kraus, „Zur Liste der älteren Könige von Babylonien”, în *Zeitschrift für Assyriologie*, N.F., L., 1952, 47.

³¹ Henri Frankfort et al., *Before Philosophy*, p. 210.

³² Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, p. 301-302.

ceilalți zei ne oferă simbolul și măsura acestei loialități lărgite, deși nu există dovezi clare ale unei astfel de transformări înainte de stăpânirea lui Hammurabi.³³

2) *Dezvoltarea birocrăției și a unei armate profesioniste.* Unora dintre primii conducători, ca Lugalzaggisi și Sargon, le lipsea complet o curte oficială, care să-i ajute în a-și controla cuceririle. Sargon a avut totuși la dispoziție mulți curteni — conform unei inscripții, 5400 de bărbați „luau masa cu el zilnic.”³⁴ Aceștia erau probabil mai ales soldați. O astfel de forță era, desigur, dificil de menținut în jurul regelui, pe timp de pace; numai o organizare bine articulată putea aduna la un loc rezervele de hrană, arme, îmbrăcăminte de care aveau nevoie atîta oameni. Sargon nu dispunea de o astfel de organizare, dar dislocarea trupelor și staționarea lor la o oarecare distanță de propria persoană presupunea riscul pierderii controlului asupra lor. Unica soluție era să pornească în fiecare an cîte o campanie, căci pe cîmpul de luptă armata s-ar fi putut hrăni și întreține din jafuri. Aceasta este pură speculație, dar ea pare să explice activitatea militară neîncetată, caracteristică atît pentru stăpînirea lui Sargon din Akkad, cît și a nepotului și succesorului său Naram Sin.

În timpul lui Hammurabi problema fusese deja rezolvată.³⁵ Aparatul administrativ al lui Hammurabi era destul de dezvoltat pentru a-i permite să-și plaseze soldații în diferite puncte, departe de sine însuși, și să-i convoace oricînd era nevoie. Sistemul era mult mai economic decît al lui Sargon, căci evita dilema alegerii între concentrarea de rezerve masive într-un singur loc și viața de continuă pradă. Era nevoie însă de o birocrăție numeroasă și bine organizată pentru a înregistra nume, adrese și obligații ale miilor de luptători.

Primul pas în stabilirea unui aparat administrativ poate fi detectat în obiceiul, din timpul lui Naram Sin, de a-i înlocui pe conducătorii locali și pe preoți cu propriile rude ale regelui. De la aceste începuturi primitive, curtea regală s-a dezvoltat continuu pînă cînd, în vremea lui Hammurabi, judecătoria, percepția și comandantii de garnizoană ajunseseră să acopere întregul teritoriu. Curtea regală însăși a trecut printr-un proces de considerabilă elaborare și specializare. Titlurile multor funcționari oficiali au ajuns pînă la noi, chiar dacă funcția exactă a fiecăruia și ierarhia în guvernare nu sînt prea clare.³⁶ Un rege activ ca Hammurabi supraveghea și cele mai mici detalii, așa cum o dovedesc sute de scrisori rămase de la el. În cazul unor monarhi mai puțin activi, controlul central asupra funcționarilor locali scădea, fără îndoială. Substanța puterii regale înseși putea să dispară atunci rapid și pămînturile cădeau pradă noilor atacuri de la graniță.

³³ Încă din mileniul al treilea î.Hr., o inscripție din vremea lui Urukaghina, regele din Lagash (cca 2400 î.Hr.) îi prezenta pe sumerieni prin contrast cu invadatorii barbari din Gutium. Această tăbliță a fost interpretată (oral în 1958) de Thorkild Jacobsen ca o dovadă a apariției unui sentiment al apartenenței de grup la sumerieni, depășind loialitățile față de diferitele orașe ce împărțeau teritoriul Sumerului în zone rivale atît înainte, cît și după stăpînirea lui Urukaghina.

³⁴ Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 84.

³⁵ Există indicații că guvernul birocratic a devenit pentru prima dată eficient în perioada celei de-a treia dinastii din Ur.

³⁶ Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 116-27.

3) *Îmbunătățirea tehnicilor administrative.* Controlul central al birocrăției și al militarilor, răspîndiți pretutindeni, în calitatea lor de proprietari de pămînturi, depindea de comunicarea scrisă. Folosirea scrisului pentru a depăși dificultățile generate de distanță ne este atât de familiară încît e greu de imaginat o societate în care o astfel de comunicare nu a devenit deja rutină. Totuși, lucrurile nu au stat întotdeauna astfel, iar mesopotamienii par să fi fost primii care să fi adaptat folosirea semnelor scrise la acest scop.

Scrisul a început în Sumer ca un fel de evidență contabilă simbolică, prin care se ținea socoteala bunurilor aduse în sau trimise din depozitele templelor. Pictogramele simple și un sistem de notație numerică puteau fi folosite destul de bine în acest scop, cu excepția posibilelor dificultăți ce apăreau cînd era nevoie să se noteze nume individuale pentru a înregistra creditorii sau debitorii. Poate că această necesitate de a nota numele individuale i-a stimulat pe scribii sumerieni să atribuie valori fonetice anumitor pictograme. Oricum, o generalizare a acestui principiu a făcut eventual posibilă transpunerea completă a vorbirii curențe în scris. Totuși, multă vreme această tehnică nu a fost pe deplin exploatată. Scrisul se folosea mai ales în registrele templelor sau, ulterior, pentru înregistrarea contractelor economice individuale, dar nu era utilizat aproape deloc în alte scopuri.

Se pare că doar necesitățile guvernului centralizat au determinat extinderea scrisului. Pînă la un punct, un conducător putea să-și amintească de angajamentele dintre el și subordonații săi, la fel cum și astăzi există, în birocrățiile moderne, în inșiși centrele puterii, tranzacții secrete, neînregistrate în scris. Însă mult înainte de stăpînirea lui Hammurabi, guvernarea a devenit prea complexă pentru ca un singur om să poată reține toate detaliile. Documentele scrise, la care se putea face referință, au devenit instrumente indispensabile ale guvernării. Înregistrarea drepturilor de proprietate asupra pămîntului, a obligațiilor individuale, a deciziilor judecătorești și a instrucțiunilor administrative avea rolul de a da coerență și amploare acțiunii de guvernare, pe distanțe și perioade de timp tot mai mari.³⁷ Dezvoltarea scrisului pînă la transpunerea completă a vorbirii curențe a permis și stabilirea uniformă a justiției regale pe toată întinderea imperiului. Codul lui Hammurabi este un exemplu bine cunoscut pentru ceea ce se putea realiza prin substituirea legii transmise oral cu expresia ei scrisă.³⁸

³⁷ Cf. Ignace J. Gelb, *A Study of Writing*, Chicago, University of Chicago Press, 1952, p. 61 ff.; Thorkild Jacobsen, „The Relative Roles of Technology and Literacy in the Development of Old World Civilization”, în *Human Origins*, antologie de texte pentru un curs introductiv de antropologie la Universitatea din Chicago, ed. a 2-a; Chicago, University of Chicago Press, 1946, p. 245-249.

³⁸ Nici nu mai e necesar poate să accentuăm cît de importantă putea fi administrarea justiției în guvernarea centrală și la distanță prin punerea în contact direct a reprezentanților monarhiei cu problemele diferiților indivizi și ale grupurilor locale. În plus, dreptul de a face apel la rege, în persoană sau reprezentat de unul din judecătorii săi, transforma autoritatea centrală în izvorul ultim al justiției pentru întreaga populație, subminînd astfel influența oricăror conducători locali, care administrau desigur doar legi sau tradiții locale. Nu e sigur totuși că respectivul cod promulgat de Hammurabi a fost aplicat extensiv în majoritatea curților de justiție. Documentele conținînd proceduri legale, ce au fost descoperite și descifrate, nu par să se conformeze prevederilor sale. Cf. Wilhelm Eilers, *Die Gesetzesstelle Hammurabis* (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1932), p. 8-9. Aceasta nu înseamnă totuși că nu a existat o justiție regală uniformă în Babilonul antic, folosind alte reguli procedurale decît acelea înregistrate în cunoscutul cod al lui Hammurabi.

Directorate General of Antiquities, Government of Iraq.

Musée du Louvre and Archives photographiques, Paris.

SARGON DIN AKKAD ȘI HAMMURABI DIN BABILON

Atribuirea acestor două portrete celor mai vestiți monarhi din Mesopotamia antică este cu totul arbitrară. Totuși, în acest fel erau probabil portretizați majoritatea oamenilor. Bronzul turnat, detaliile minuțioase ale părului și bărbii, buzele bine conturate, expresia mândră (efect pe care nici măcar cuțitul jefuitorului de comori, care a extras brutal pietrele prețioase ce reprezentau ochii lui „Sargon“, nu a reușit să-l elimine, ba chiar l-a accentuat poate) reflectă o epocă mai activă și mai optimistă decât cea reprezentată de figura de granit mai calmă, mai tristă și poate mai înțeleaptă a lui „Hammurabi“, aflată în dreapta. Barba, cascheta și alte detalii, precum sprâncenele de exemplu, demonstrează continuitatea tradiției artistice care leagă cele două statui. Totuși, efectul total diferit al celor două opere de artă demonstrează cât de multă variație poate să apară în limitele unor astfel de convenții.

4) *Dezvoltarea comerțului și a clasei negustorilor.* Viața cotidiană a populației rurale majoritare din Sumer și Akkad nu a fost probabil prea mult afectată de stabilirea unei autorități politice centralizate. Din timpuri imemorabile, obiceiurile vieții agricole rămăseseră aproape neschimbate: semănatul și culesul, curățarea canalelor de irigație, precum și plata taxelor și chirilor. Nu avea prea mare importanță dacă elitele sociale erau reprezentate de funcționari ai regelui, preoți ai templului sau proprietari de pământuri, o dată ce agricultorii înșiși nu prea aveau contacte directe cu funcționarii oficiali sau cu curtea regală.

În timpul lui Hammurabi, începuse să se interpună un grup social semnificativ, în ciuda dimensiunilor restrânse, între populația majoritară și clasele conducătoare. Acest grup era constituit din negustori, care desfășurau un comerț la distanță, parțial în numele claselor guvernante și parțial pe cont propriu. Sub un conducător puternic asemeni lui Hammurabi, comerțul pare să se fi desfășurat mai ales în numele conducătorului, la fel cum se desfășurase în numele zeilor în vechile comunități sumeriene ale templului.³⁹ Totuși, comerțul pe cont propriu a continuat să existe chiar și în timpul lui Hammurabi, chiar dacă era supus controlului licențelor regale.

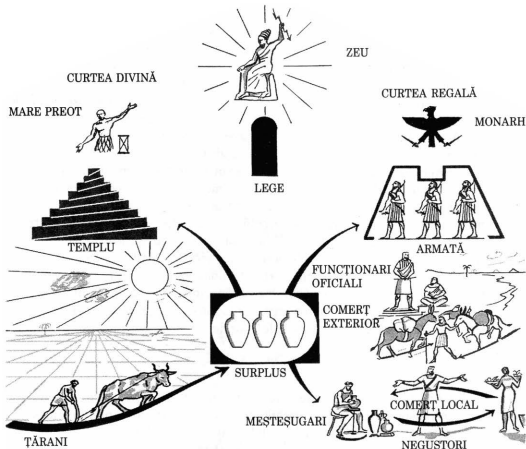
Comerțul extern a fost întotdeauna o necesitate pentru populațiile civilizate din Mesopotamia, pentru că principalele materii prime trebuiau importate. Când simpla confiscare nu era posibilă, atelierele din Mesopotamia puteau oferi diferite produse de calitate la schimb.⁴⁰ Nici un conducător nu-și putea permite să rămână indiferent la un astfel de comerț, căci fără metal, piatră și lemn el nu putea nici să-și întrețină armata, nici să construiască temple pentru zei. E posibil ca unele dintre campaniile militare ale lui Sargon să fi fost pregătite pentru a asigura accesul la bunuri străine, iar sclavii capturați în război erau probabil un element important în curtea și guvernarea sa. La fel, codul lui Hammurabi demonstrează încercările regelui de a controla și taxa activitatea comercială din regatul său; legile regale, ce prevedeau deja contactele comerciale, protejau grupurile de negustori. Într-adevăr, existența unei legi uniforme și a funcționarilor regali care să o aplice trebuie să fi fost un mare avantaj pentru negustorii ce călătoreau în diverse localități.

Documentele păstrate sugerează că negustorii profesioniști, angajați în schimburi comerciale la scară largă, erau destul de puțini chiar și în perioadele în care guvernării le acordau mai multă independență decât Hammurabi, de pildă.⁴¹ Cu toate acestea, prin însăși natura activității lor, negustorii, mari sau mici, au schimbat treptat vechea bază a organizării sociale. Pentru fiecare negustor care pleca în țări străine era nevoie de zeci de meșteșugari care să producă bunuri exportabile în schimbul materiilor prime necesare. În plus, negustorii distribuiau și redistribuiau continuu produsele locale chiar în cadrul societății babiloniene. Fără îndoială că templele și curtea regală erau principalii

³⁹ W.F. Leemans, *The Old-Babylonian Merchant: His Business and Social Position*, „Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia”, III, Leiden: E.J. Brill, 1950, p. 113-121 și *passim*.

⁴⁰ W.F. Leemans, în *Foreign Trade in the Old-Babylonian Period*, a alcătuit o listă de câteva zeci de articole comerciale, incluzând multe piese reexportate de comercianții babilonieni, de data asta în calitate de intermediari.

⁴¹ W.F. Leemans, *The Old-Babylonian Merchant*, p. 49-69.

SOCIETATEA MARE A LUI HAMMURABI

consumatori de mărfuri străine, dar existau și multe persoane particulare — proprietari de pământuri, funcționari oficiali sau militari — care cumpărau produse meșteșugărești și se dezvoltase o piață destul de mare de cereale, pește și alte alimente pentru a deservi populația din vechiul Babilon.

Pe măsură ce relațiile comerciale deveneau tot mai semnificative, apăreau noi principii ce reglau eforturile sociale și individuale. Alături de vechile grupări agrare — fie ele comunități ale templului sau domenii ale proprietarilor de pământuri — a apărut „societatea mare“, cu o structură mai flexibilă și mai dispersată geografic, ai cărei membri puteau fi supuși justiției și taxelor regale și a cărei orientare politică era mai puțin închisă decât în cazul comunității templului, în care agricultorii, meșteșugarii și elitele responsabile de administrarea terenurilor reprezentau totalitatea societății civilizate. Scopul dominant al acestei „societăți mari“, în curs de apariție, nu mai era serviciul divin, ci satisfacerea nevoilor umane curente, deși zeii continuau să primească ceea ce li se cuvenea în mod tradițional. Deciziile în legătură cu relațiile dintre membrii

acestei „societăți mari“ erau luate, pe de o parte, de oficialități, judecători și militari și, pe de altă parte, de negustorii și meșteșugarii de rînd, care puteau lua un număr limitat dar important de hotărîri în mod independent (de exemplu, calitatea, prețul sau sortimentul produselor). Fără îndoială că toți cei interesați acționau de obicei orbește, conform liniilor tradiționale, dar fiecare membru putea totuși să-și adapteze acțiunile în funcție de propriile calcule. Posibilitatea dezvoltării și a schimbării sociale majore era inerentă în cazul relativei dispersări din procesul deciziei în cazul unei astfel de „societăți mari.“ Inovatorii de succes își găsesc întotdeauna imitatori, și nici o autoritate nu a putut preveni vreodată acceptarea unor căi noi ce pot fi puternic recomandate de funcționarea impersonală a pieței — cu atît mai mult cu cît la început condițiile ce afectau funcționarea pieței păreau complet mistificatoare.⁴²

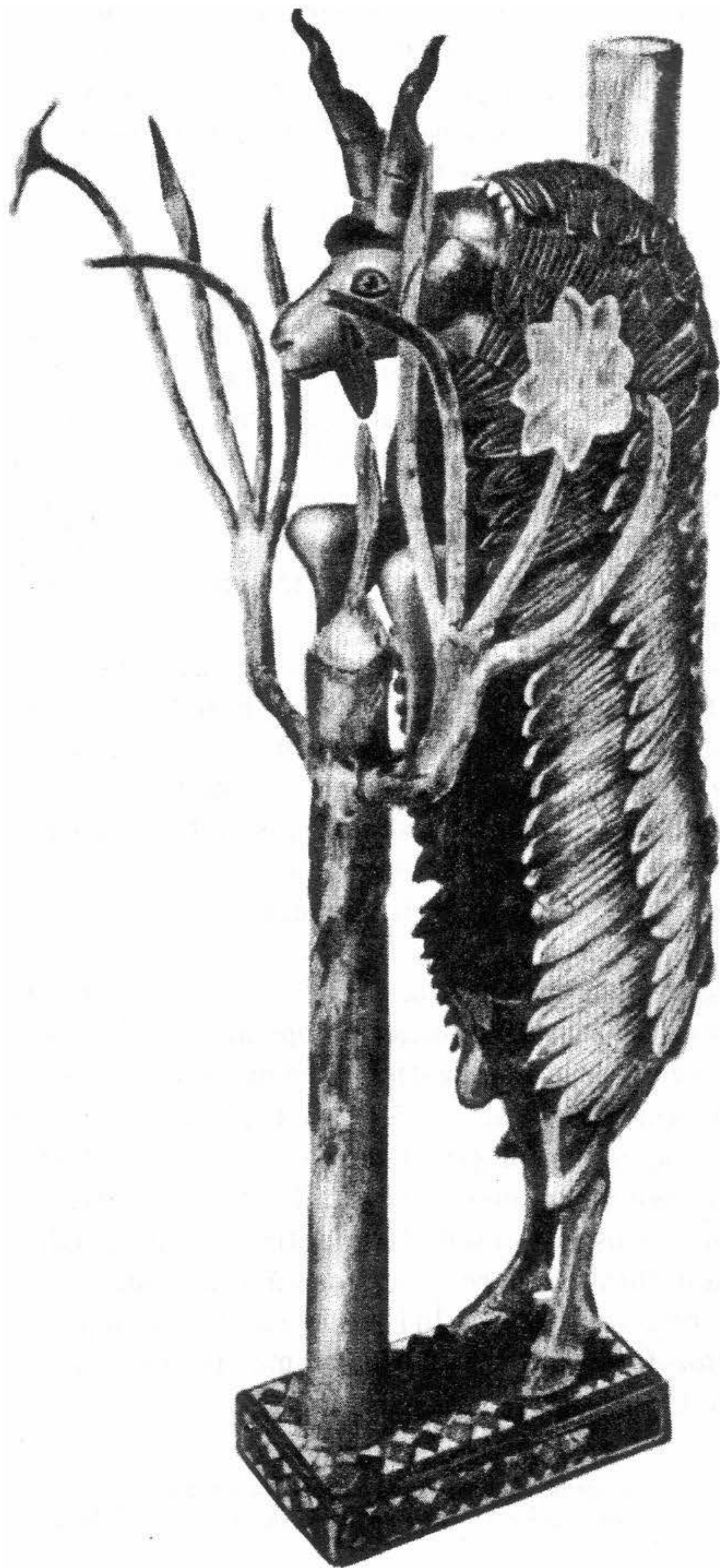
Agricultura a rămas, desigur, preponderentă — lucru reflectat în tenacitatea păstrării vechilor forme culturale, susținute de preoți bine organizați, ce păzeau doctrina tradițională și ritualul cu un conservatorism plin de devoțiune. Oricum, apariția „societății mari“ a marcat un moment important în evoluția structurilor societății civilizate și a stimulat apariția unor noi forme de expresie în cultura mesopotamiană. Mai ales, apariția pentru prima dată a poeziei scrise și a matematicilor superioare s-a produs în perioada cînd începea să se afirme o societate laică în văile celor două mari fluvii.

Cînd tehnica scrisului a devenit adecvată pentru înregistrarea vorbirii obișnuite, a fost posibilă și transpunerea în scris a vechilor mituri și fraze rituale, anterior transmise doar oral. Acestea au cristalizat formele rituale și au înlesnit educarea tinerilor pentru serviciul divin. Pînă în 1800 - 1600 î.Hr., s-au afirmat personalități individuale care, asemeni lui Homer sau Hesiod în Grecia, au folosit vechile mituri pentru a crea noi și ample opere de artă.

Cele două mari monumente ale acestei literaturi în formare sînt *Epopaea lui Ghilgameș* și *Epopaea creației*. Fiecare se bazează pe elemente mitice eterogene pentru a construi o poveste ce prezintă o imagine destul de coerentă a naturii lumii și a locului omului în cadrul ei. Tema centrală în *Epopaea lui Ghilgameș* este deșertăciunea oricărui efort uman de a scăpa de moarte, chiar dacă protagonistul este un erou „două treimi divin și doar o treime uman“. *Epopaea creației* este o elaborată glorificare a lui Marduk, zeul suprem al Babilonului. Ca o justificare a pretențiilor lui Marduk la o poziție dominantă printre zei și oameni, autorul a dedicat aproape jumătate din poemul său creației și

⁴² Efortul lui Karl Polanyi de a defini natura relațiilor comerciale în Mesopotamia antică nu contrazice — dacă îi înțeleg eu bine afirmațiile — punctele de vedere susținute aici. Comerțul la distanță, desfășurat de-a lungul unor linii de monopol, pe baza unei comenzi, este încă un tip de relație de piață: toate părțile implicate în schimb trebuie să cadă de acord asupra unui *quid pro quo*, oricum s-ar calcula echivalențele și oricît de puternic înrădăcinate ar fi prin definiții tradiționale și legale. Prețurile fluctuînd „rațional“ în funcție de cerere și ofertă nu mi se par o caracteristică necesară a relațiilor de piață; termenul „piață“, cum e folosit aici, nu implică o relație atît de instabilă. Cf. Karl Polanyi, „Marketless Trading in Hammurabi's Time“, în Karl Polanyi et al., *Trade and Market in the Early Empires*, p. 12-26.

Trustees of the British Museum.

CAPRA ISCODITOARE

Această statueta, lucrată din aur, lapis-lazuli, sidef și argint, toate încrustate într-un tip special de bitum, a fost găsită în mormintele regale ale celei de-a treia dinastii din Ur și datează aproximativ din 2000 î.Hr. Motivul caprei ce se urcă într-un copac apare destul de des în arta mesopotamiană. Nu se știe însă la ce a fost folosită inițial sau ce simboliza această statueta. Puține exemple comparabile în ce privește arta orfevrăriei și a pietrelor prețioase ni s-au păstrat, căci capra are o înălțime de aproximativ cincizeci de centimetri. Ea sugerează ochiului modern imaginea luxului și a ușurinței, aspecte ale civilizației mesopotamiene mai puțin revelate de celelalte opere de artă păstrate.

rolului lui Marduk în acest proces, în timp ce a doua parte constă într-o enumerare liturgică a numelor și puterilor zeului. Dincolo de pasajele ce ar putea părea bizare cititorului modern, temele principale ale acestor poeme — moartea și creația — au rămas motive centrale în gândirea și sentimentele umane pînă în ziua de azi. Și dacă cineva le citește cu destulă flexibilitate, pentru a se adapta la forma lor mitică și la naivitatea ocazională a incidentelor relatate, poate descoperi sentimente extrem de familiare la poezii care au conceput și scris aceste epopei.⁴³

Ambele poeme neagă adevărul doctrinei religioase tradiționale. *Epopeea lui Ghilgamesh* protestează împotriva injustiției zeilor cînd le refuză oamenilor darul nemuririi, iar *Epopeea creației* reformulează vechi mituri pentru a justifica faima crescîndă a lui Marduk și a orașului său. În același spirit este creat și un al treilea poem, uneori numit *Dreptul care suferă*.⁴⁴ În maniera Cărții lui Iov, poemul descrie suferințele inexplicabile cauzate de zei, sub forma unei boli cumplite, unui om pios și fără vină. Autorul ajunge la concluzia că acțiunile zeilor sînt de neînțeles pentru oameni, chiar dacă pietatea convențională este oarecum restaurată în final prin faptul că cel care suferise redevine sănătos și fericit.

Autorul poemului *Dreptul care suferă* pare să sugereze că zeii ar trebui să fie drepti față de oameni și nu să se comporte în mod arbitrar. Această credință e afirmată cu optimism într-un poem dedicat zeului soarelui, Shamash, considerat garantul justiției printre oameni, cel ce îi pedepsește pe răufăcători și îi ajută pe cei oprimați.⁴⁵ Shamash a fost zeul care i-a transmis lui Hammurabi legile sale, conform inscripției din partea de sus a tăblițelor ce cuprind vestitul cod de legi. Accentuarea ideii că zeii trebuie să fie drepti ar putea fi legată de extinderea unui administrări eficiente a justiției regale printre oameni.⁴⁶

O astfel de idee nu își avea însă locul în vechea concepție religioasă, și atunci cînd frământările politice au distrus încă o dată aparatul justiției mesopotamiene, dreptatea zeilor a redevenit greu de aflat. În condițiile acestea, curiozitatea nu putea duce decît la lipsă de pietate. Nu e de mirare deci să descoperim că, după 1500 î.Hr., preoții și scribii au abandonat speculațiile teologice, cosmologice și morale și s-au concentrat în schimb asupra compilării de cataloage voluminoase și liste de cuvinte, care s-au transformat treptat în enciclopedii ale cunoștințelor și doctrinelor tradiționale. Erudiția a înlocuit literatura și îndrăzneala autorilor care contestaseră sau modificaseră interpretările religioase tradiționale nu s-a mai repetat. În locul folosirii miturilor pentru crearea de epopei sau drame filozofice, cum s-a întîmplat mai tîrziu la greci, mesopotamienii antichi s-au mulțumit cu ceea ce se crease deja.

⁴³ O antologie de texte aparținînd acestei literaturi, cuprinzînd atît traducerea *Epopeii lui Ghilgamesh*, cit și a *Epopeii creației*, poate fi găsită în James B. Pritchard (ed.) *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1955, p. 60-119.

⁴⁴ O traducere în engleză poate fi găsită în S.H. Langdon, *Babylonian Wisdom*, London, Luzac & Co., 1923, p. 35-66.

⁴⁵ O traducere în engleză poate fi găsită în Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, p. 387-389.

⁴⁶ Această discuție asupra literaturii mesopotamiene se bazează pe expunerea atît de elegantă a lui Thorkild Jacobsen din Henri Frankfort et al., *Before Philosophy*, p. 187-199, 223-331.

Acest rezultat repeta modelul de inovație urmat în stabilizarea timpurie, caracteristică începuturilor artei sumeriene. Strinsa legătură dintre grupurile de preoți și artiști sau scriitori explică probabil încetarea inovației artistice și literare exact în momentul în care, pentru omul modern, problemele și posibilitățile au devenit cu adevărat interesante. Nu trebuie totuși să uităm că atunci când încercăm să creăm portretul zeilor sau al eroilor — fie în cuvinte, fie cu dalta sculptorului — noutatea e, în mod necesar, foarte aproape de erezie. Adevărata doctrină este cea veche și adevărata pietate presupune păstrarea cu sfințenie a vechilor practici și idei. În plus, sistemul educațional din Babilonul antic susținea cu toată puterea vechiul conservatorism ierarhic. Școlile de scribi erau organizate asemenea breslelor meșteșugărești și au devenit în curând corporații ce păzeau cu gelozie și cu rigoarea imparțialității atât standardele, cât și privilegiile profesionale. Era nevoie de mulți ani de ucenicie pentru a stăpîni subtilitățile limbilor sumeriană și akkadiană precum și scrierea cuneiformă, nemaivorbind de matematică și muzică, de asemenea incluse printre materiile de studiu. În jurul anului 1500 î.Hr., sarcina aceasta a fost ușurată de o serie de texte și compendii de cunoștințe tradiționale care le facilitau scribilor aspiranți accesul la toate aspectele ce trebuiau cunoscute. Tot ce nu își avea locul în acest canon avea să fie trecut cu vederea și uitat în cele din urmă. Toate conflictele și neclaritățile din corpusul de cunoștințe păstrat din Mesopotamia antică erau explicate de cei instruiți în conspecte și manuale. Drept rezultat, trecînd prin acest proces educativ de lungă durată, necesar formării unui scrib instruit, oricare elev talentat ajungea, în mod necesar, să aibă o gândire complet convențională.⁴⁷

Dat fiind cadrul instituțional al educației în Babilonul antic, e mai degrabă surprinzător faptul că au existat cîțiva indivizi care au găsit inspirația să creeze mari epoei decît acela că astfel de situații nu s-au mai repetat. Ambele poeme par să fi apărut într-o scurtă perioadă de instabilitate socială și intelectuală, cam atunci cînd Hammurabi și-a extins autoritatea asupra vechilor orașe sumeriene și akkadiene. Cuceritorii amoriti erau încă destul de aproape de originile lor pastorale; ideile și atitudinile lor religioase originare veneau probabil în conflict cu cele ale sumerienilor și akkadienilor mai civilizați. În plus, proeminența de curînd cîștigată de Babilon implica în mod logic și o ascensiune a zeului său, Marduk, la poziția supremă printre ceilalți zei ai pămîntului. Această uzurpare le-a impus însă preoților lui Marduk să treacă peste scrupulele lor profesionale împotriva apropierii de vechile mituri și povești sacre, pînă atunci evitate cu succes, după cum atestă și *Epopeea creației*, un monument impresionant al ambiției lor nemărginite și al unei pietăți rigide.

Nici un alt motiv al creării *Epopeii lui Ghilgamesh* sau a poemului *Dreptul care suferă* nu poate fi detectat îndeajuns de clar. Totuși, într-o perioadă de schimbări politice și sociale, cînd amoriti se contopeau cu populațiile mai vechi și mai civilizate și cînd puterea, bogăția și supremația religioasă se deplasau spre noua capitală, vechea religie

⁴⁷ În legătură cu școlile babiloniene și cu „canonizarea” literaturii babiloniene, vezi Adam Falkenstein, „Die babylonische Schule”, în *Saeculum*, IV, 1953, 125-37; S.N. Kramer, „Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe”, în *Journal of the American Oriental Society*, LXIX, 1949, p. 199-215; Adam Falkenstein și Wolfram von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, p. 15-16.

trecea desigur prin momente de cumpănă. Asemeni mării înghețate, sub forța valurilor de primăvară, expresia cristalizată a religiei existente se disloca și crăpa. Vechile formulări deveneau inadecvate și anumiți indivizi erau capabili să folosească tehnica scrisului, foarte potrivită pentru a înregistra această disidență față de tradiția moștenită.

O astfel de lipsă de respect și condițiile care au provocat-o nu puteau totuși să dureze prea mult. Conservatorismul preoților și scribilor s-a adaptat imediat la remodelările vechilor tradiții și a descurajat cu hotărâre orice posibilitate de noi modificări. Copierea și nu creația era atitudinea cu adevărat pioasă și erudită; copierea a fost astfel continuată spre folosul cercetătorilor moderni, care au descoperit multiple copii ale marilor epoei, de multe ori mutilate, dar destul de asemănătoare totuși pentru a ne permite folosirea unui text pentru a completa lacunele altuia.

Dezvoltarea matematicii în Babilon, atât cit se poate ști, a urmat aceeași curbă. Niște tăblițe din perioada lui Hammurabi ne revelează un elegant sistem numeric sexagesimal care folosea principiul valorii spațiale, cunoscute nouă din sistemul numerales „arabice.” Într-adevăr, singura deficiență a notației numerelor în Babilon, în secolul al optsprezecelea î.Hr., în comparație cu notația noastră, era absența cifrei zero. Sistemul babilonian s-a dezvoltat din notația numerelor folosită în evidențele contabile, iar baza sexagesimală a rezultat din faptul că măsurile de greutate babiloniene pentru argint — o măsură importantă a valorii în perioada lui Hammurabi — erau ierarhizate în multipli de șaizeci. Cam în aceeași perioadă, matematicienii au reușit să depășească limitele pur utilitare și unele tăblițe demonstrează un interes teoretic și aptitudini deosebite pentru relații algebrice complexe. Se descoperiseră metode pentru rezolvarea ecuațiilor de gradul patru și cazurile speciale de ecuații folosind chiar exponenți mai mari puteau fi, de asemenea, rezolvate. Numerele și relațiile dintre ele au avut mereu o mare importanță în matematica babiloniană, evident în contrast cu interesul grecilor pentru geometrie.

Problemele păstrării și descoperirii documentelor ne-ar putea distorsiona destul de mult imaginea asupra dezvoltării matematicii babiloniene. Totuși, e uimitor faptul că, după influxul de creativitate din perioada lui Hammurabi, nu au mai apărut alte evoluții pînă în epoca Seleucizilor (312 - 263 î.Hr.), cînd vechea erudiție babiloniană a fost stimulată de contactul cu cunoștințele științifice grecești. Epoca inovațiilor pare să fi fost la fel de scurtă în matematică precum a fost și în literatură. După primii pionieri ai științelor matematice, generații succesive de scribi babilonieni par să fi rămas la același sistem de calcul moștenit pînă cînd, după mai mult de un mileniu, geometria greacă le-a atras atenția ca o nouă provocare.⁴⁸

* * *

În concluzie, există două trăsături caracteristice care definesc realizările mesopotamiene pînă în jurul anului 1700 î.Hr. În primul rînd, prin organizarea populațiilor rurale în cadrul

⁴⁸ O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, p. 19. Referitor la matematica babiloniană vezi și M.E.M. Bruins, *Nouvelles découvertes sur les mathématiques babyloniennes*, Paris, Presses universitaires, 1951.

comunităților templului, vechii sumerieni au reușit să creeze condițiile apariției civilizației. Bazându-se pe o perspectivă religioasă, dar susținută și de serviciile practice aduse de preoți populațiilor rurale, comunitatea templului a permis concentrarea unui surplus considerabil de produse agricole și a folosit acest surplus pentru întreținerea preoților și a unui grup notabil de meșteșugari. O astfel de specializare a dus la dezvoltarea rapidă a tehnicilor și la cristalizarea tradițiilor artistice, intelectuale și tehnologice. Spre sfârșitul celui de al treilea mileniu î.Hr., pe lângă comunitățile sumeriene ale templului au apărut și alte tipuri, laice, de sisteme sociale ale agricultorilor, în care proprietarii de pământuri au preluat rolul economic al grupurilor de preoți și au reușit să adune bogății considerabile, nu ca agenți ai divinității, ci în virtutea forței militare și a prerogativelor tradiționale ale conducerii sociale.

Comunitatea agrară — fie cea din jurul templului, fie cea laică — a rămas întotdeauna celula fundamentală a societății mesopotamiene antice. Astfel de comunități asigurau cadrul de viață și muncă pentru majoritatea populației și menținerea lor de-a lungul generațiilor, secolelor și mileniilor — supuse continuu distrugerii prin inundații, foamă sau război, dar capabile de regenerare rapidă — a asigurat remarcabila unitate a civilizației mesopotamiene și extraordinara putere de regenerare în fața dezastrelor.

A doua mare descoperire mesopotamiană a fost dezvoltarea lentă și parțială a unei entități sociale mai largi, „societatea mare“, ce se insinua ca un fluid printre comunitățile agricole unindu-le într-un tot mai cuprinzător. Această societate avea și ea o legitimare religioasă, dar mult mai slabă. În plus, legea, administrația, forța militară și relațiile comerciale impersonale contribuiau deopotrivă la organizarea ei. În comparație cu comunitățile agrare, coeziunea acestei „societăți mari“ era mai slabă și ușor de distrus. Modalitatea diferită de existență în cadrul ei nu afecta decât un mic segment al populației și nu a pătruns niciodată prea adânc în rutina cotidiană a comunităților agrare. Cu toată slăbiciunea și instabilitatea sa inițială, acest tip nou de organizare socială a furnizat, mai ales în aspectele sale laice, contextul de bază pentru dezvoltarea ulterioară a civilizației în Mesopotamia și chiar dincolo de granițele acestui ținut străvechi.

* * *

Popoarele Mesopotamiei nu trăiau într-o completă izolare, ele erau constant înconjurăte de populații străine, care amenințau uneori cu atacuri și ofereau întotdeauna bunuri pentru schimburi comerciale. Strălucirea și măreția civilizației mesopotamiene nu s-au pierdut la aceste popoare. Încă de la început, s-a putut detecta un proces de difuziune în care populațiile vecine imitau ceea ce se întâmpla în Mesopotamia sau, stimulate de realizările mesopotamiene, își începeau propria dezvoltare socială și culturală. Următorul capitol va urmări în detaliu stadiile acestui proces.

Răspîndirea civilizației: prima fază

A. INTRODUCERE

Micile comunități agricole, apărute pentru prima dată în jurul anului 6500 î.Hr., în Orientul Mijlociu, s-au multiplicat și s-au extins în zone noi după același model simplu. Acest proces a continuat în mileniul al cincilea și al patrulea, pînă în 3000 î.Hr., cînd comunitățile agricole cultivatoare de cereale au ajuns pînă în Europa, apoi, de-a lungul coastei nordice a Africii, în India și, traversînd platoul iranian, în Asia Centrală. În același timp, a început și un proces de diferențiere socială în cadrul acestor comunități agricole care, în cazuri speciale și deosebit de favorabile, ca în Mesopotamia, a dus la apariția civilizației.

Mesopotamia constituia cea mai mare vale irigabilă din zona agricolă centrală a Orientului Mijlociu. Acest lucru a constituit desigur un avans în drumul său spre civilizație și, atunci cînd potențialul agricol al cîmpiei aluvionare s-a materializat, ascensiunea spre civilizație a fost accelerată de relațiile complexe dintre grupurile atît de diferite cultural care își forțau intrarea în zona terenurilor irigate. Primii agricultori mesopotamieni nu au putut niciodată să-și stabilească o rutină sigură și imuabilă. După cum am văzut deja, apropierea și presiunea diferitelor populații străine îi obliga la combinații, elaborări și descoperiri de noi modalități de supraviețuire în mediul înconjurător, dificil dar foarte bogat, pînă cînd, între 3500 și 3000 î.Hr., ceva ce ar fi putut trece drept societate civilizată a început să se contureze.

Începuturile civilizației nu au inhibat însă diferitele reacții sociale. Dimpotrivă, apariția în bazinul inferior al Tigrului și Eufratului a unei societăți cu atîtea aptitudini, atît de elegante, puternice și bogate și, mai ales, avînd atîta nevoie de materii prime din afară, a dat un nou avînt proceselor sociale. În căutare de metale, lemn și piatră, populațiile civilizate erau obligate fie să trimită expediții pentru a tăia copaci de pe versanții muntoși, pentru a scoate minereul din pămînt sau a tăia piatră sus pe stînci, fie să-i convingă pe băștinași să îndeplinească aceste munci pentru ei. În oricare dintre aceste cazuri, se stabileau relații apropiate între cei ce stăpîneau artele civilizației și vecinii lor barbari. Oriunde ajungeau comercianții și soldații mesopotamieni, rămîneau

în urmă semnele mișcărilor sociale. Drept rezultat, acele elemente ale modului de viață civilizat care se potriveau populațiilor bășinașe și puteau fi aplicate în contextul structurilor lor sociale, tehnologiilor și mediului geografic, aveau tendința de a se răspândi repede și departe.

Într-un sens, această răspândire a tradițiilor și tehnicilor nu era ceva nou. Încă de la începutul apariției lor, grupurile umane au împrumutat și adaptat diferite moduri de activitate de la vecinii lor. Însă societatea civilizată avea multe de oferit și prea puține de învățat de la populațiile încă necivilizate. Deci, o dată cu apariția civilizației, procesul social al acestor împrumuturi a devenit unidirecțional, dinspre centrul civilizației spre periferia comunității agricole. Astfel, în a doua parte a mileniului al patrulea și de-a lungul celui de-al treilea, două frontiere sociale se aflau în continuă mișcare în Lumea Veche: o frontieră a agriculturii între barbarie din neolitic și sălbăticia din paleolitic și o frontieră a civilizației între „urbanism” și barbarie.

Civilizația nu se putea însă răspândi la fel ca agricultura și comunitățile agricole. Nu era nevoie de condiții speciale pentru a transforma pământul întelenit în teren agricol, o dată ce tehnicile agricole elementare erau cunoscute. Solurile potrivite erau împărțite în fișii largi și se puteau pune bazele unor noi așezări nu departe de cele vechi, formându-se astfel o zonă agricolă mai mult sau mai puțin continuă. Acest lucru nu era posibil în cazul civilizației care, în prima ei fază, necesita condiții geografice speciale pentru a înflori și anume o zonă aluvionară irigabilă.

Irigațiile erau vitale pentru civilizațiile timpurii pentru că permiteau obținerea cu ușurință a unui surplus agricol în mod regulat de către agricultorii primitivi. Și mai important era faptul că, impunând o bună coordonare a efortului social, irigațiile favorizau crearea unui aparat social pentru concentrarea surplusului de hrană în minile unui grup de administratori. Și, o dată stabilit dreptul acestui grup de a colecta o parte din surplusul agricol, se puteau angaja tot mai mulți oameni pentru a săpa canale, dar și pentru a elabora un cult divin, pentru acțiuni militare și pentru a se specializa ca meșteșugari, artiști sau muzicieni: pe scurt, pentru a crea o civilizație.

Toate acestea nu s-ar fi putut întâmpla într-o zonă udată doar de ploii. Era dificil sau chiar imposibil de obținut un surplus agricol fără a beneficia de aluviunile și umiditatea furnizate de râu. Era la fel de dificil pentru un grup de administratori să stabilească un control eficient asupra surplusului existent fără un efort organizat, colectiv, la scară largă pentru întreținerea canalelor și digurilor.

De aici, răspândirea civilizației a început să se producă în salturi, parcurgând distanțe mari de la valea irigabilă a unui râu la alta. O dată ce majoritatea văilor irigabile erau separate de mari întinderi de teren neprielnic, noile civilizații, pe măsură ce apăreau, se bucurau de o independență deplină. Aspectele sociale locale — tradiții, culte religioase, instituții politice — constituiau baza formării noilor civilizații din văile râurilor. Însă în perioada critică a tranziției la civilizație, înainte să se găsească soluții locale la problemele inerente creării unei societăți complexe, existau momente în care stimulul extern era extrem de important, grăbind și

facilitînd apariția unor noi stiluri de civilizație în toate regiunile potrivite pentru aceasta din sfera de influență a Mesopotamiei.

Un număr de văi irigabile ale rîurilor se aflau în zonele agricole ale mileniului al patrulea. Unele erau destul de mici, ca cea a rîului Karun, ce se alătură cursului inferior al Tigrului și Eufratului, dar care în Antichitate își croia drum singur spre Golful Persic. Acest rîu și altele din apropiere au constituit baza formării timpurii a civilizației elamitelor, dar el se afla atît de aproape de complexul mult mai mare al Tigrului și Eufratului încît dezvoltarea inițial independentă a Elamului a fost curînd subsumată celei mesopotamiene.¹ La fel, un curs de apă semnificativ din apropierea Iordanului a stat la baza dezvoltării timpurii a Ierihonului, o mică insulă de civilizație și cultură într-o mare de barbarie.² Existau, fără îndoială, și alte mici centre ale agriculturii și irigațiilor în Orientul Mijlociu care susțineau orașe mici, ai căror locuitori erau capabili chiar în mileniul al patrulea să-și creeze cel puțin bazele unui stil civilizat de viață. Astfel de centre izolate nu se puteau însă proteja destul de bine împotriva atacurilor barbare și cînd, în al doilea mileniu î.Hr., întreaga putere a civilizațiilor mesopotamiană și egipteană le-a copleșit, ele au fost integrate în societatea mai largă și cosmopolită ce se stabilea încet-încet în Orientul Mijlociu.

La granițele Orientului Mijlociu se aflau totuși alte trei fluvii ale căror văi, mai mari, erau foarte potrivite pentru dezvoltarea unor mari civilizații. Două dintre cele trei fluvii, Nilul și Indul, au fost de fapt amenajate pentru nevoile umane încă din 3000 î.Hr., iar civilizațiile de pe malurile lor au concurat în curînd Mesopotamia. Al treilea bazin fluvial periferic, Oxus-Jaxartes, nu a devenit, după cît știm, scena nici unei dezvoltări paralele, la fel de timpurii,³ dar poate că un arheolog tenace ar mai putea încă descoperi urme ale vreunei civilizații dispărute și uitate în acele locuri. În fond, descoperirea civilizației sumeriene datează doar din anii 1890, iar civilizația Indului a fost complet necunoscută pînă în 1922.

Localizarea văilor Oxus-Jaxartes le făcea însă mult mai puțin accesibile stimulului civilizației mesopotamiene decît erau Indul sau Nilul. Încă din mileniul al patrulea î.Hr., corăbiile sumeriene navigau în Golful Persic, spre Arabia, și în Marea Roșie, stabilind astfel contactul cu Egiptul antic.⁴ Deși nu există nici o dovadă

¹ George G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, University of Chicago Press, 1936, p. 33-34; Clément Huart și Louis Delaporte, *L'Iran antique*, Paris, Albin Michel, 1943, p. 74 ff.

² Kathleen M. Kenyon, „Jericho and Its Setting in Near Eastern History”, *Antiquity*, XXX, 1955, p. 184-194; Kathleen M. Kenyon, *Digging up Jericho*, London, E. Benn, 1957.

³ Sergei P. Tolstov, *Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur*, Berlin, Verlag Kultur & Fortschritt, 1953, p. 73-100.

⁴ Sculpturi predinastice în piatră, reprezentînd corăbii de tip mesopotamian, au fost descoperite în Wadi-Hammamat, o vale aridă ce creează o linie naturală de comunicație între Egiptul de Sus și coastele Mării Roșii. S-ar putea ca astfel de corăbii să nu fi venit direct din Sumer. Probabil că mulți alți intermediari cutreierau coastele Mării Roșii, dar în măsura în care ei înșiși erau influențați de civilizația sumeriană, acest fapt nu contrazică realitatea contactelor maritime dintre Sumer și Egipt, oricît de fragile și sporadice ar fi fost acestea. Cf. Helene J. Kantor, „The Early Relations of Egypt with Asia”, în *Journal of Near Eastern Studies*, I, 1945, p. 174-213; Helene J. Kantor, „Further Evidence for Early Mesopotamian Relations with Egypt”, *ibid.*, XI, 1952, p. 239-250. Contactul pe uscat între Sumer și Egipt nu trebuie nici el exclus. Cf. W.F. Albright, „Syrien, Phönizien und Palästina”, în F. Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, II, p. 339.

Musée du Louvre, Paris

CUȚIT DE PIATRĂ DIN EGIPT

Această armă a fost găsită la Gebel el-Arak, Egipt, și datează din perioada pre-dinastică târzie. Minerul de fildeș, ale cărui ambe părți sînt arătate aici, demonstrează clare influențe mesopotamiene. În stînga, trupurile căzute ale morților se contopesc spre plăsele cu corăbii de un tip des întîlnit pe sigiliile mesopotamiene. La celălalt capăt al mînerului e reprezentată o luptă desfășurată cu destulă solemnitate. Între navigatorii sumerieni, ajunși pe coastele Mării Roșii, și băștinași se iscau probabil destul de des astfel de încăierări. Cealaltă parte a mînerului repetă motive mesopotamiene: omul cu barbă, flancat de doi lei furioși, reprezintă o scenă obișnuită în arta mesopotamiană, la fel ca și leul care sare asupra prăzii, înfățișat imediat sub ornamentul în relief. Impresia generală lăsată de aceste incrustații este aceea de imitație locală inteligentă, dar încă primitivă a înaltei arte mesopotamiene.

a unor legături maritime la fel de timpurii între Sumer și valea Indului, aceiași căpitani de corăbii ce ajunseseră în Marea Roșie ar fi putut ajunge desigur (probabil au și făcut-o) și la gurile Indului. Nici o cale maritimă nu a ușurat însă legăturile dintre Mesopotamia și valea Oxus-Jaxartes. O dată ce transportul pe uscat era mult mai scump și mai periculos decît cel pe apă, e posibil ca tentaculele, firave dar electrizante, ce se întindeau din Sumer și par să fi grăbit evoluția civilizației în valea Nilului și a Indului, să nu fi reușit să pătrundă atît de departe spre nord-est. În acest caz, descoperirea în viitor a unei vechi civilizații uitate în bazinul Oxus-Jaxartes pare puțin probabilă.

Potențialul agricol mărit datorită irigațiilor în văile Nilului și Indului a permis apariția civilizației egiptene și indiene imediat după anul 3000 î.Hr., iar contactele ocazionale cu tehnicile sumeriene au accelerat acest proces. Însă civilizațiile egipteană și indiană au putut recepta influențele sumeriene doar în măsura în care ele au ajuns la un anumit stadiu de dezvoltare, ca urmare a unui puternic impuls propriu. Arhitectura monumentală era minunată, dar modelele sumeriene erau complet lipsite de sens înainte să apară în societățile locale indivizi interesați să construiască astfel de structuri uriașe și capabili să conducă forța de muncă necesară. La fel, chiar un dispozitiv atît de simplu ca roata olarului — care, la fel ca arhitectura monumentală, pare să fi fost preluată în Egipt din Mesopotamia — nu s-a putut răspîndi pînă cînd nu au apărut în Egipt olari profesioniști, capabili să învețe și să dezvolte tehnicile necesare confecționării de vase cu ajutorul unei roți ce se învîrtește repede.

Cînd Egiptul și India și-au dezvoltat propriile lor stiluri de viață civilizată, ele au devenit noi centre ale frămîntărilor sociale, acționînd asupra populațiilor mai puțin civilizate dimprejur într-o manieră asemănătoare Mesopotamiei. Anvergura și intensitatea schimburilor culturale între populațiile civilizate și cele barbare a crescut, și s-a accelerat ritmul evoluției sociale în întregul Orient Mijlociu ca și în regiunile învecinate, pînă cînd un tip de barbarie mai evoluat, ce includea multe din elementele civilizațiilor din vale, a început să se răspîndească în Europa și Asia. Arheologii numesc această fază a istoriei umane epoca bronzului, care în Europa cuprinde perioada dintre 1800 și 1000 î.Hr.

Dezvoltarea acestei barbarii mai evolute a modificat fundamental echilibrul lumii. Populațiile civilizate erau mai expuse ca niciodată la cuceririle barbare datorită acumulării de către acestea a armelor și tehnicilor de luptă ale civilizației. Această transformare fundamentală a ceea ce s-ar putea numi „scara socială” eurasiatică s-a manifestat curînd după anul 1700 î.Hr. și poate fi considerată un semn al sfîrșitului primei faze din istoria civilizației.

Să ne orientăm acum spre versiunile timpurii ale civilizațiilor din văile fluviilor în Egipt și India și să încercăm să determinăm, atît cît ne permit informațiile sumare, influența pe care acestea, împreună cu civilizația mesopotamiană, au exercitat-o asupra lumii barbare.

B. CIVILIZAȚIILE NILULUI ȘI INDULUI PÎNĂ LA 1700 Î.HR.

1. EGIPTUL ANTIC

În comparație cu evoluția civilizației mesopotamiene de-a lungul unei perioade de o mie de ani, maturizarea culturii și societății egiptene a fost una deosebit de precoce. Succesele extraordinare ale vechilor egipteni în crearea unui stat, în elaborarea unui sistem religios, a unei arte noi și, în general, în formarea unui stil de viață civilizată, unic și cu mare putere de atracție, au cîntărit mult în evoluția generațiilor ulterioare. Urmașilor primei mari perioade din istoria Egiptului li s-a părut dificil chiar și să mențină realizările trecutului. O dată ce poziția geografică a țării le-a asigurat o îndelungată imunitate la presiunile exterioare serioase, populațiile Egiptului nu au avut stimuli exteriori prea puternici pentru noi schimbări și, în ciuda unor începuturi strălucitoare, civilizația lor a început, sub anumite aspecte, să rămînă în urma dezvoltării mai frămîntate, dar și mai persistente a societății mesopotamiene.

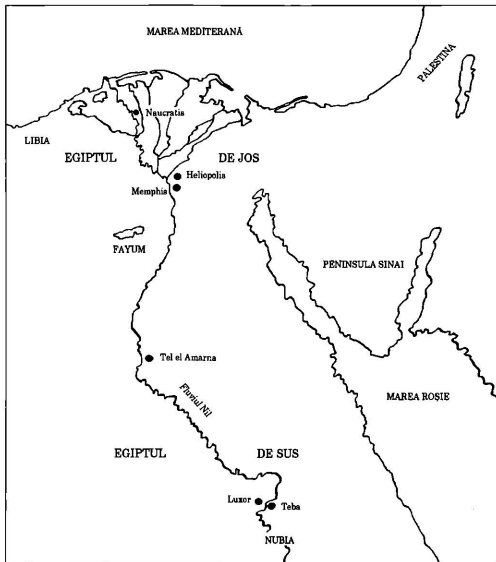
Dezvoltarea Egiptului a fost evident precoce în domeniul politic. În jurul anului 3100 î.Hr., cînd valea Nilului era probabil în mare parte alcătuită fie din deșerturi, fie din mlaștini neasenate, cînd comunitățile băstinașe abia depășiseră simplitatea satelor neolitice și cînd tradițiile intelectuale și artistice nu se formaseră încă, țara era unită sub un singur conducător, cunoscut în mod tradițional sub numele de Menes.⁵ În ciuda schimbărilor dinastice, însoțite probabil, în unele cazuri, de perioade de dezordine, unificarea politică a țării a rămas o realitate timp de mai mult de 900 de ani.

Cum putea oare un monarh, fără ajutorul aparatului administrativ atît de puternic dezvoltat în Mesopotamia, să mențină unit un stat atît de mare încă de la începuturile istoriei egiptene?

Geografia nu ne ajută prea mult în explicarea acestei aparente anomalii. Deșertul îi furniza Egiptului granițe bine definite și ușor de apărat, în timp ce Nilul constituia „coloana vertebrală” și „sistemul nervos”. Apărarea frontierelor împotriva năvălitorilor străini a fost rareori o problemă pentru faraonii Egiptului. Desigur că invaziile libienilor dinspre vest și ale asiaticilor dinspre est impuneau uneori acțiuni militare la marginile Deltei, iar micile conflicte cu nubienii de la frontiera sudică erau deja bine cunoscute. Totuși, astfel de pericole din partea barbarilor erau minore în cel de-al treilea mileniu î.Hr. și nu puteau constitui o amenințare serioasă pentru măreția faraonilor. Astfel, unul dintre importanții factori destabilizatori din istoria politică a Mesopotamiei era complet nesemnificativ în cazul Egiptului.

Integrarea atît de timpurie a tuturor teritoriilor într-un singur stat s-a datorat faptului că Nilul era ușor navigabil. Fluviul purta, în curgerea sa, corăbiile spre nord și, spre norocul lor, vinturile băteau în Egipt mai ales dinspre nord, așa că drumul în

⁵ Deși nu se cunosc date exacte, cronologia egipteană veche este mult mai puțin dominată de nesigurantă decît cea mesopotamiană. Pentru a simplifica lucrurile, am adoptat cifrele rotunde folosite de John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, Chicago, University of Chicago Press, 1951, p. VII-VIII.

EGIPTUL ANTIC

amonte devenea mai ușor cu ajutorul pînzelor. Controlînd navigația, faraonul putea foarte ușor să controleze și transportul de oameni și bunuri, deținînd astfel mijloacele de a conduce Egiptul în mod eficient.⁶ Prin contrast, conducătorii mesopotamieni nu se puteau folosi de nici un avantaj natural pentru asigurarea autorității centrale. Ei au trebuit să-și dezvolte, încet și cu efort, legea și administrația birocratică ca substitute artificiale pentru organizarea naturală pe care geografia sa i-o conferea Egiptului.⁷

Factorii sociali au accentuat efectul centralizator al geografiei Egiptului. Înainte de 3100 î.Hr., nu au existat în Egipt nici un fel de forme de organizare puternice, bogate, cu o adevărată conștiință de sine, comparabile cu comunitățile templului sau cu orașele-state din Sumer. Subdiviziunile teritoriale locale, nomarhiile, fuseseră recunoscute drept unități administrative ale regatului din cele mai vechi timpuri, iar dualitatea dintre Egiptul de Sus și cel de Jos, între valea strîmtă a Nilului și cîmpiile mlăștinoase din Deltă, a rămas întotdeauna clar demarcată în nomenclatura oficială. Aceste subdiviziuni aveau probabil la bază unități politice anterioare unificării celor două zone. Autoritatea exercitată local de către preoți, de diferite alte căpetenii sau regi-preoți era probabil mult mai slabă și mai puțin dezvoltată în Egipt în comparație cu autoritatea aceluiași tip de conducători în Sumer.⁸ Altfel nu ar fi putut apărea o atît de mare concentrare a puterii supreme în jurul curții faraonilor din Regatul Vechi. Mai mult, dacă e să considerăm corectă tradiția conform căreia primul monarh al Egiptului de Sus și de Jos aparținea unor populații pastorale de cuceritori din sud, atunci prerogativele cu adevărat extraordinare ale faraonilor de mai tîrziu ar fi putut apărea ca urmare a aplicării, și în cazul populațiilor de agricultori cucerite, a principiului puterii absolute conferite de orice comunitate pastorală prosperă conducătorului ei.

Faptul că în valea Nilului, spre deosebire de Mesopotamia, nu se dezvoltaseră orașe importante, care să funcționeze fiecare ca o matrice a unei culturi majore, poate fi considerat un corolar al unificării politice atît de timpurii a Egiptului. Începuturile

⁶ Herman Kees, *Das alte Ägypten: eine kleine Landeskunde*, Berlin, Akademie Verlag, 1955, p. 50-56.

⁷ Tigul și Eufratul sînt fluviu turbulente. Cu toate că plutele și bărcile ușoare se puteau deplasa în aval în perioadele în care fluviile nu erau nici prea umflate, nici prea scăzute pentru o navigație în siguranță, deplasarea în amonte era complet nepractică. Astfel, transportul pe uscat, care nu se putea limita la o rută exactă, în cîmpia aluvionară, era calea obișnuită de a transporta bunurile spre nord, est sau vest.

⁸ Nu e sigur cît de mult fuseseră dezvoltate irigațiile înainte de desăvîrșirea unificării politice a Egiptului, dar avem motive să credem că dezvoltarea ei majoră a avut loc după încheierea cuceririlor lui Menes și nu înainte. În acest caz, caracterul încă primitiv și subdezvoltat al instituțiilor politico-religioase începe să capete sens. Cf. J.A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p. 31.

Metodele de irigare folosite în Egiptul antic erau fundamentale diferite de cele folosite în Mesopotamia. Egiptenii nu au construit canale artificiale înainte de perioada imperială. Ei foloseau însă revărsările Nilului, reținînd apele în spatele unor diguri solide pînă cînd solul se îmbiba de apă și apoi le dădeau drumul să curgă la vale. Prin acest procedeu se evita pericolul creșterii cantității de săruri din sol, problemă ce-i hărțuia pe mesopotamieni.

Acest tip de irigație „în bazin” presupunea săpături mult mai reduse decît tipul mesopotamian și revărsarea sau retragerea periodică a apelor Nilului ușura munca de întreținere. Aceasta explică de ce țărani egipteni au avut timp și forță de muncă pentru a ridica piramide. În condițiile agriculturii egiptene timpurii, existau cîteva luni pe an, după culesul recoltei și înainte de o nouă revărsare a Nilului, în care era foarte puțin sau nu era deloc de lucru la cîmp. În Mesopotamia, dimpotrivă, era întotdeauna de lucru la canale și diguri cînd se terminau activitățile sezoniere. Cf. Charles Singer (ed.), *A History of Technology*, Oxford Clarendon Press, 1955, I, 535-555; Herman Kees, *Das alte Ägypten*, p. 22.

civilizației Egiptului se datorează curții faraonului, care s-a dezvoltat într-atît încît a devenit, prin specializarea diferitelor sale părți componente, un oraș în sine. Reușind să direcționeze forța de muncă a unui număr mare de agricultori din întreaga țară, administratorii și inginerii de la curte au putut duce la îndeplinire operațiuni extraordinare, cum ar fi construirea marilor piramide, în timp ce artiștii au pus bazele unei tradiții, de asemenea extraordinare, în sculptura și pictura egipteană. Faptul cel mai uimitor este acela că ei au reușit să obțină toate aceste succese în numai cîteva secole de la începuturile civilizației în valea Nilului.

Satul a rămas unitatea socială de bază a Egiptului. Se pare că în primele secole ale istoriei Egiptului nici nu au existat grupuri sociale intermediare importante între sat și curtea faraonului. Mai tîrziu, unele temple importante au început probabil să angajeze grupuri de administratori, artizani și slujitori, oarecum în maniera celor mesopotamiene. Însă astfel de centre nu au ajuns niciodată în Egipt la importanța centrelor mesopotamiene. Un rol mai important însă l-au avut potenții locali, dintre care mulți fuseseră inițial funcționari ai administrației faraonului. Începînd din prima perioadă intermediară și de-a lungul Regatului de Mijloc (2200-1800 î.Hr.), această aristocrație, alcătuită din mari proprietari de pămînturi dar și din nobili mărunți, a reușit să se interpună între sate și autoritatea centrală. Din punctul de vedere al agricultorilor însă, aceasta nu a însemnat probabil decît o simplă schimbare de stăpîni. Organizarea vieții rurale și, alături de ea, baza societății egiptene nu s-au schimbat foarte mult. Orașele în sensul mesopotamian al cuvîntului — adică centre de producție meșteșugărească și de comerț existînd independent de curtea regală — nu au putut apărea în Egipt înainte de perioada imperială; chiar și ulterior aceste centre au fost puține la număr, rămînd mai degrabă corpuri străine în textura societății egiptene.

Egiptul antic era asemeni unei comunități a templului unice și mult mai mari. E ca și cum primii conducători ai Egiptului unit ar fi preluat sistemul social din Sumer și l-ar fi îmbunătățit lărgindu-i baza teritorială, astfel încît să cuprindă întregul curs navigabil al Nilului inferior și să rezolve astfel problema politică generată de conflictul dintre statele vecine din vechiul ținut.

Cel puțin din două puncte de vedere, organizarea economică și socială a Egiptului se aseamăna cu aceea a comunității sumeriene a templului din perioada de început. În primul rînd, societatea era împărțită între masa de agricultori și curtea divină. Faptul că în Egipt zeul era întrupat într-un conducător uman, în timp ce în Mesopotamia zeul era suprauman și vorbea doar prin intermediul preoților nu trebuie să ne împiedice de a observa autentică asemănare dintre cele două societăți. În al doilea rînd, comerțul și toate celelalte întreprinderi economice mai ample erau conduse de reprezentanți ai curții divine. Din cînd în cînd, faraonii trimiteau expediții semimilitare în Siria pentru lemn, în Sinai pentru cupru, în Nubia pentru aur și în Punt pentru mirt. În interiorul țării, expediții similare aduceau granit și alte tipuri de piatră din Egiptul de Sus, percepînd, în același timp, taxe în natură pentru faraon. În măsura în care aceste bunuri nu erau direct utilizate de faraonul-zeu pentru întreținerea curții sale sau pentru

Director-General of Antiquities, Egyptian Museum, Cairo.

PALETĂ DE FARD A FARAONULUI NARMER-MENES

Aceste modele sînt într-un contrast evident cu modelele imitative de pe mînerul cuțitului de la Geber el-Arak. Ceea ce avea să devină ulterior stilul specific al artei egiptene este aici tocmai pe punctul de a fi definit. Totuși, această paletă a fost probabil creată în timpul primei dinastii pentru că preamărește victoriile lui Menes, care a unit cele două regiuni ale Egiptului într-una singură. Paleta este, de asemenea, interesantă pentru că pare să fie anterioară definitivării hieroglifelor. Elemente structurale ce au contribuit ulterior la crearea hieroglifelor pot fi observate în astfel de figuri asemeni șoimului din stînga. Această parte a compoziției poate fi, de fapt, citită ca o hieroglifă.

Comparația dintre reprezentările de animale de pe paleta de fard și cele de pe mînerul cuțitului de la Geber el-Arak (p. 67) sînt deosebit de instructive pentru că se observă imediat accentul pus în Egipt pe structură și lipsa de interes pentru detalii realiste de musculatură sau gest. La fel, principiul reprezentării fiecărei siluete la dimensiuni proporționale cu importanța ei este bine evidențiat aici, după cum se vede în dreapta sus, unde faraonul e reprezentat cercetînd corpurile decapitate ale dușmanilor săi învinși.

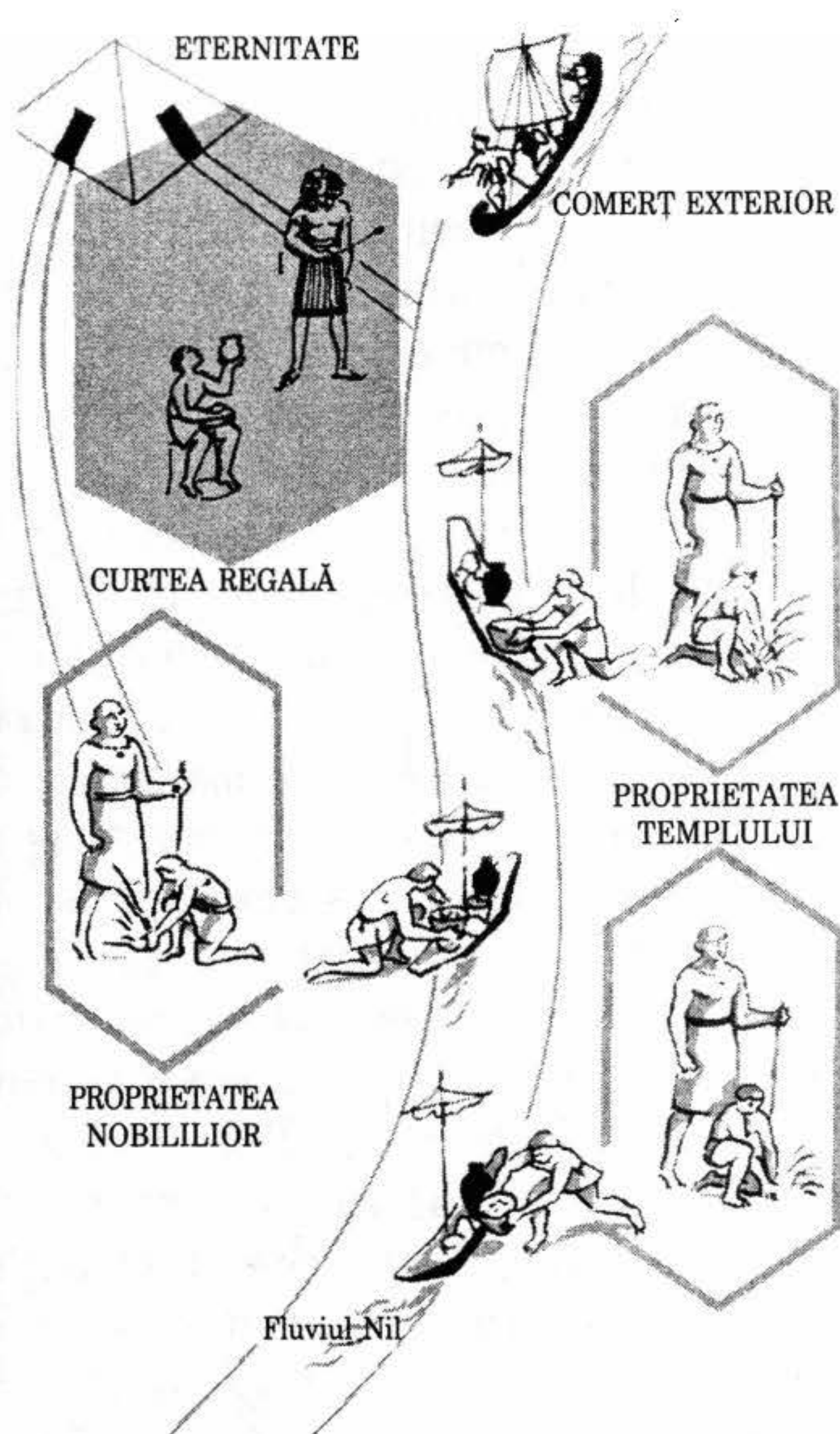
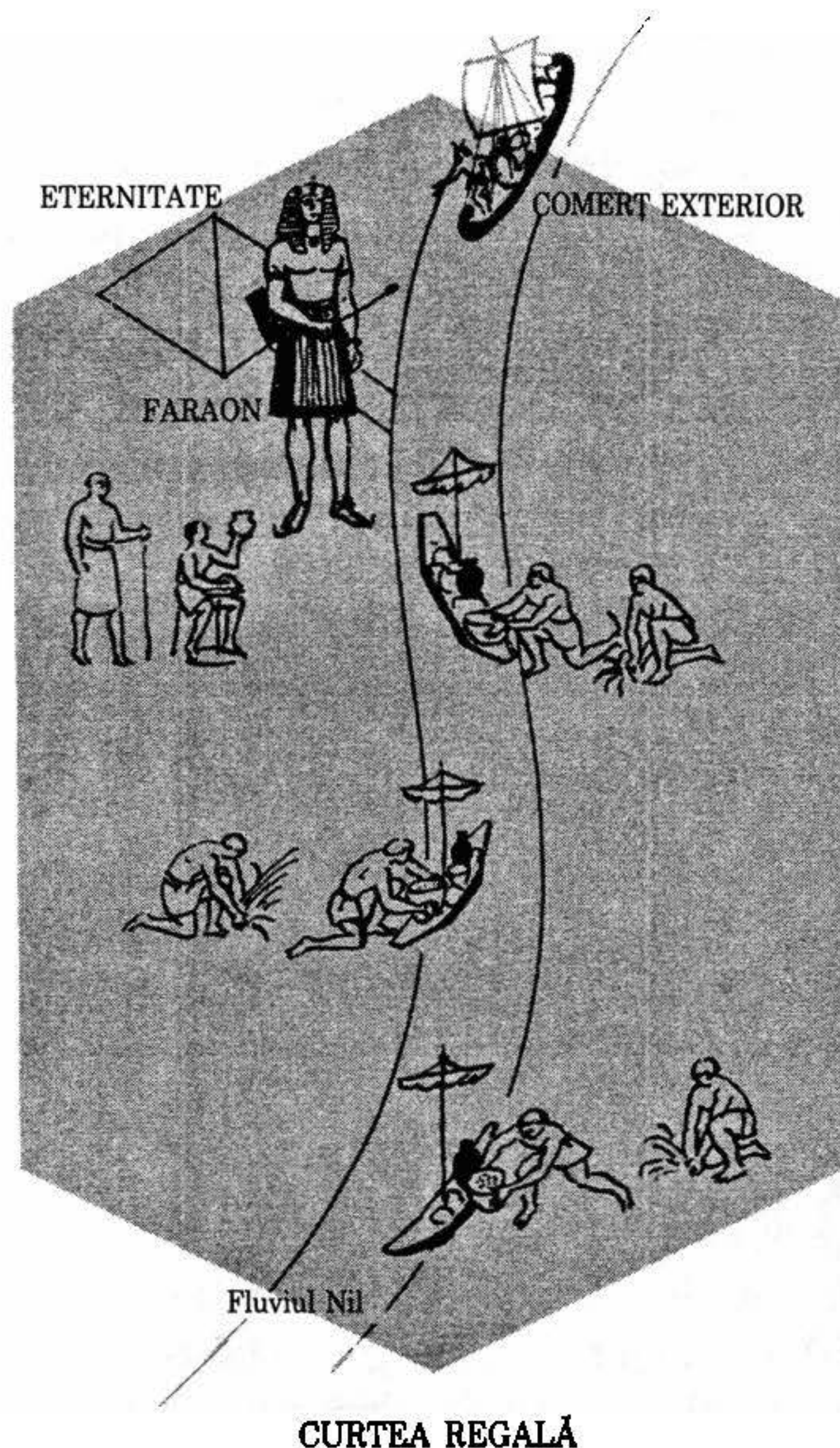
construirea mormîntului său ori a altor clădiri, ele erau distribuite curtenilor. Vechea organizare economică a comunității sumeriene a templului era probabil destul de similară. Însă, în timp ce în Mesopotamia negustoria și alte activități ale laicilor și-au găsit locul în zona intermediară dintre diferitele comunități ale templului, în Egipt organizarea monolitică a Vechiului Regat a împiedicat orice aranjament similar.

Pe termen lung, această coeziune monolitică a împiedicat probabil însăși dezvoltarea societății egiptene, dar la început ea a constituit un mare avantaj. Statutul divin al faraonului oferea guvernării centrale o stabilitate niciodată atinsă de mari regi ai Mesopotamiei, pentru că doctrinele religioase egiptene îi confereau faraonului-zeu o autoritate asupra supușilor săi de neegalat într-o țară ai cărei conducători, oricît de puternici, nu erau totuși divini.

În Egipt, faraonul, fiind zeu, era considerat (prin definiție) nemuritor. Era nevoie astfel de măsuri speciale pentru păstrarea corpului său și pentru asigurarea unui spațiu potrivit ce urma să fie locuit de spiritul său. Așa au apărut piramidele. Însă în timpul Vechiului Regat, egiptenii credeau că nici un om obișnuit, nici chiar cel mai pios preot sau funcționar oficial, nu putea obține nemurirea prin forța propriei personalități. Nemurirea depindea de găsirea unui loc în suita faraonului mort. Din acest motiv, oficialitățile din Vechiul Regat făceau mari eforturi să-și construiască mormintele cît mai aproape de cel al faraonului, dacă acesta le permitea. Inscripțiile murale din aceste morminte subliniază serviciile aduse de mort faraonului-zeu, probabil în speranța că spiritul nemuritor, oricît de neatent al faraonului, ar putea fi astfel stimulat să-și amintească cît de indispensabile îi fuseseră serviciile funcționarului decedat.

Supraviețuirea după moarte pare să fi fost dintotdeauna foarte importantă pentru egipteni. Atîta timp cît ei erau pe deplin convingiți că singura lor speranță de nemurire depindea de bunul-plac al faraonului, era simplu pentru orice monarh să-și asigure loialitatea și obediența supușilor față de ordinea sa. Cine ar fi stîrnit cu bună știință minia faraonului cînd pedepsele pentru neascultare erau atît de drastice, iar recompensele pentru bună purtare erau atît de promițătoare? Aici se află desigur secretul Vechiului Regat. În loc să încerce să-și controleze subordonații prin intermediul legilor și al scrisorilor, în maniera umană doar a lui Hammurabi, faraonul le putea oferi, drept recompensă, nemurirea celor ce-l ascultau întru totul.

Totuși, chiar în zilele de aur ale Vechiului Regat, sentimentul specificului local mocnea chair sub această aparență de centralizare. Faraonul și curtea sa se aflau mult deasupra populației agricole, adînc ancorate în localismul ei căci, cu excepția administrației centrale, existau puține legături între localități. Cea mai bună dovadă a acestui localism este însăși religia egipteană. Confuzia teribilă din panteonul egiptean reflectă existența, supraviețuirea și elaborarea unor diverse culte locale, inițial independente unele de altele, greu de armonizat chiar și atunci cînd o singură autoritate politică a unit cele două zone ale Egiptului. Unitatea cu adevărat extraordinară și coerența stilistică a civilizației egiptene s-a datorat curții faraonului, nu populației în ansamblul ei. În religie — acea sferă în care se pot observa atitudinile rurale locale — întîlnim o teribilă confuzie, nicidecum coerență.

EVOLUȚIA SOCIETĂȚII EGIPTENE

Istoria Egiptului sub primele trei dinastii e destul de puțin cunoscută (cca 3100-2650 î.Hr.). În această perioadă, influența mesopotamiană a continuat să aibă un rol important în evoluția culturii egiptene. Un număr de opere de artă din respectiva perioadă reproduc motive sumeriene într-o manieră inconfundabilă. Dezvoltarea metalurgiei, introducerea roții olarului și a arhitecturii monumentale, realizate din cărămizi de pământ, au fost de asemenea considerate urmări ale influențelor mesopotamiene. Poate că și ideea reprezentării vorbirii prin scriere provenea din aceeași sursă. Hieroglifile egiptene nu au nici un fel de legătură cu cuneiformele mesopotamiene și au apărut desigur independent, dar unele situații recente demonstrează că indivizi inventivi pot crea un sistem de scriere nou doar ca urmare a contactului cu alți indivizi care cunosc deja scrierea. Scrierea egipteană exista deja la începutul perioadei dinastice, dar nu ne-au parvenit nici un fel de dovezi ale vreunei

dezvoltări anterioare. E posibil deci ca scrierea hieroglifică să fi fost inventată într-o perioadă foarte scurtă, ca urmare a contactului cu scrierea mesopotamiană.⁹

În orice caz, perioada de tutelă a fost scurtă. Egiptul se deosebea de Mesopotamia prin accesul liber la piatră de construcție de calitate, aflată de-a lungul fișiei deșertice care mărginea valea Nilului pe toată lungimea ei, și arhitecții egipteni învățaseră cu mult înainte să exploateze posibilitățile construcției în piatră. Primul mormînt de piatră a fost construit pentru unul dintre ultimii faraoni ai dinastiei a treia (cca 2700 î.Hr.). Astfel, într-un timp extrem de scurt, egiptenii au reușit să stăpînească tehnicile de construcție și arhitectura lor a ajuns să o depășească net pe cea mesopotamiană. Cea mai mare piramidă a fost construită doar la un secol și jumătate după realizarea primului mormînt de piatră cunoscut, iar rafinamentul și perfecțiunea detaliilor, pentru a nu mai vorbi de mărimea ei, nu au putut fi nicicînd depășite ulterior.¹⁰

Perfecționarea rapidă a tehnicilor construcției în piatră a fost doar una din manifestările unei evoluții generale, căci în această perioadă aproape toate aspectele culturii egiptene au ajuns la maturitate stilistică. Aceasta se poate observa cel mai bine în sculptură și pictură, două arte asociate îndeaproape cu construcțiile.

În sfera religiei, nu s-a găsit totuși nici un fel de definiție universal acceptată și persistentă pentru credință sau pentru ritual. Tradiția locală se împotriva unei astfel de definiții și nu a putut fi reformulată într-un mod coerent nici chiar după ce unificarea Egiptului sub un faraon-zeu unic a creat presiuni centralizatoare asupra diversității primitive a cultului și teologiei. Totuși, încercarea de a reconcilia practica religioasă și logica părea necesară mai ales datorită pretențiilor faraonului de a fi considerat de rang divin. Primul faraon și-a găsit loc printre zeii pămîntului pretinzînd mai întîi a fi însuși Horus, zeul-șoim al cerului, și identificîndu-și înaintașii regali (și presupus nemuritori) cu Osiris, stăpînul tărîmului morților. Horus și Osiris și-ar fi putut avea inițial originea în regiuni diferite ale Egiptului. Caracteristicile lor demonstrează desigur că unul se trăgea dintr-un trecut nomad și războinic iar celălalt intrupa clar interesul agricultorilor pentru succesiunea anotimpurilor și reînnoirea

⁹ Cf. Ignace J. Gelb, *A Study of Writing*, Chicago, University of Chicago Press, 1952, p. 72-81, 206-210, 214-215. Inventarea în mod deliberat a unei scrieri diferite de tot ce apăruse înainte nu pare să fie un lucru rar atunci cînd un popor — sau un individ inteligent, mai degrabă — vine în contact cu o cultură scrisă. Se cunosc mai multe exemple de acest gen în secolele al XIX-lea și al XX-lea, la amerindieni și la anumite triburi din Africa și Siberia. Cf. David Diringer, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*, New York, Philosophical Library, 1948, p. 150-157, pentru detalii.

¹⁰ Somers Clarke și R. Engelbach, *Ancient Egyptian Masonry*, Oxford, Oxford University Press, 1930, p. 5-11 și *passim*. Diferențele majore dintre tehnologia construcțiilor din piatră și ale celor din cărămidă i-au forțat practic pe egipteni să se elibereze de dependența față de exemplele arhitectonice mesopotamiene imediat ce s-au hotărît să construiască în piatră. Cărămizile de pămînt trebuiau să aibă dimensiuni mici pentru a permite uscarea uniformă la aer, în timp ce dificultatea de a tăia piatra în forme regulate făcea mai avantajoasă construcția din blocuri cît mai mari — atît cît puteau fi ridicate. (Cu cît mai mare e blocul de piatră, cu atît e mai mică suprafața sa în raport cu volumul și, de asemenea, efortul necesar pentru obținerea unui zid de o anumită înălțime). Această diferență de mărime a mai avut și alte consecințe. Modelele geometrice decorative, obținute prin expunerea diferitelor fațete ale cărămizilor, constituiau caracteristica principală a construcțiilor mesopotamiene. Ele erau însă imposibil de realizat în cazul folosirii unor mari blocuri de piatră de mărimi inegale. Existau însă posibilități de a compensa această lipsă — de exemplu, construirea de coloane și arhitrave, imposibile în cazul arhitecturii din cărămidă.

Director-General of Antiquities, Egyptian Museum, Cairo.

KEFREN, STĂPÎN AL EGIPTULUI DE SUS ȘI DE JOS

Această statuie șezînd, din diorit, găsită în templul funerar al lui Kefren, din Gizeh, îl reprezintă pe faraonul divin atît în formă umană, cît și ca Horus, zeul-șoim. Sculptorul a depășit magnific dificultatea reprezentării unei astfel de figuri, căci aripile protectoare ale șoimului unesc indisolubil cele două figuri, iar severitatea sublimă a figurii umane a faraonului e reafirmată de bunăvoința stranie din expresia șoimului. O astfel de sculptură era simbolică, în felul acesta definind probabil și accentuînd rolul atît de important al faraonului-zeu în Egiptul antic. Această operă de artă, perfectă din punct de vedere stilistic, a fost executată sub cea de-a patra dinastie (2650-2500 î.Hr.), cînd toate resursele Egiptului erau folosite pentru construirea marilor piramide. (Piramida lui Kefren este depășită în dimensiuni doar de aceea a predecesorului său, cunoscut lui Herodot sub numele de Keops și egiptologilor sub acela de Khufu.)

vieții vegetale.¹¹ Identificarea faraonului aflat la putere cu Horus și a predecesorilor săi cu Osiris nu a fost niciodată abandonată în istoria Egiptului dar, o dată cu dinastia a cincea (2500-2350 î.Hr.), faraonul a început de asemenea să se numească fiu al lui Ra, zeul soarelui. Această idee reflecta desigur influența preoților templului din Heliopolis și o veche tradiție susținea într-adevăr că dinastia a cincea a fost fondată de preoți ai lui Ra din acel templu.

Pentru omul modern, e greu de înțeles acest amestec de fiu al lui Osiris, fiu al lui Ra și zeu-șoim Horus, într-o treime incompatibilă, și identificarea persoanei faraonului cu divinitatea multiformă rezultată. Și totuși acest gen de confuzie predomina în întreaga religie egipteană. Fără îndoială că majoritatea egiptenilor nu simțeau nici un fel de inconsistență logică în faptul că adevărau la formule și obiceiuri religioase tradiționale și îndelung venerate.¹² În anii eforturilor de definire istorică a culturii egiptene, câteva minți reflexive au sesizat totuși discrepanțele dintre miturile și ritualurile locale și au încercat să creeze sisteme teologice speculative, reconciliind diferențele și explicînd relațiile dintre diferiții zei într-o modalitate mai satisfăcătoare din punct de vedere logic.

Cercetătorii moderni cunosc trei astfel de sisteme, apărute în temple puternice și importante, deși unele dintre izvoarele relevante sînt fragmentare. Toate cele trei sisteme teologice au încercat să stabilească linii de descendență a zeilor dintr-un prim zeu unic, creator, prin intermediul unor perechi succesive.¹³ Poate că cea mai sofisticată și mai interesantă dintre cele trei încercări a fost aceea a preoților lui Ptah din Memphis. Teologia creată în Memphis îi atribuia zeului Ptah rolul de creator și dovedea, în general, destul de clar propaganda în favoarea lui. Textul descrie actul de creație al lui Ptah ca pe unul de concepere a lumii în inima sa, urmat de o rostire a buzelor sale. Prin acest act, se considera că el a creat nu numai lumea fizică, ci și comunitatea zeilor și a oamenilor, precum și legăturile sociale dintre oameni. Acțiunile lui Ptah par să fi fost modelate după cele ale faraonului din lumea reală. În fond, gîndurile faraonului-zeu și cuvintele rostite de el aveau rolul de a crea piramide, de a conferi nemurire slujitorilor săi credincioși și de a răspîndi confuzia printre barbari.

Totuși, eforturile sistematice de a raționaliza tradiția religioasă egipteană nu au fost dominante. Chiar dacă preoții lui Ptah din capitala faraonilor, Memphis, au încercat să afirme supremația zeului lor asupra celorlalți, existau și preoți dedicați altor zei și altor morminte, a căror pietate le impunea să se opună oricărei părăsiri a tradiției lor sacre locale. În final, egiptenii au ales totuși calea cea mai ușoară — de a accepta expresia religioasă existentă în toată varietatea ei în loc de a o remodela. Religia oficială alături în mod normal

¹¹ Cf. Joachim Spiegel, *Das Werden der altägyptischen Hochkultur*, Heidelberg, F.H. Kerle Verlag, 1953, p. 87-96.

¹² Cf. eforturile lui Henri Frankfort de a apăra consistența și unitatea religiei egiptene, ca manifestare a „gîndirii creatoare de mituri”, și care a găsit „o multitudine de abordări” ale manifestărilor puterii divine în cartea sa *Ancient Egyptian Religion*, New York, Columbia University Press, 1948, p. 16-22 și *passim*. Vezi și capitolele lui din Frankfort et al., *Before Philosophy*, Harmondsworth, Penguin Books, 1941.

¹³ Adolf Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1934, p. 88-96 oferă o simplă parafrază; pentru o abordare interpretativă, vezi John A. Wilson în *Before Philosophy*, p. 59-70; Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago, University of Chicago Press, 1948, p. 24-35; Hermann Junker, *Pyramidenzeit: Das Wesen der altägyptischen Religion*, Einsiedeln, Benziger Verlag, 1949.

doctrine incompatibile logic și practica stabilită se modifica doar atunci cînd o dinastie nouă, devotată propriilor zei și culte, venea la putere. Astfel, atunci cînd conducătorii Tebei, din Egiptul de Sus, au venit la putere, o zeităte locală din Teba, Amon, a venit și el la putere o dată cu ei și, prin asocierea cu zeul soarelui, a devenit Amon-Ra. Însă nu s-a renunțat nici la vechii zei. Faraonul a continuat să se considere Horus. Osiris le conferea nemurirea celor morți, în competiție cu Ra, ca și mai înainte, și toată varietatea de practici locale s-a păstrat, chiar atunci cînd a fost parțial mascată de asimilarea nominală a zeităților locale cu unul sau altul din marii zei prețuiți de guvernarea regală.

Mentținerea multiplicității religioase poate fi înțeleasă doar ca o consecință a păstrării mormintelor și preoților locali, care se bucurau de o oarecare independență față de guvernarea centrală. Anumite documente sugerează că, o dată cu trecerea timpului, puterea unora dintre acești preoți a crescut, în comparație cu cea a puterii centrale.¹⁴ Totuși, nu atît preoții cît funcționarii oficiali nesupuși au subminat și, eventual, distrus autoritatea faraonului-zeu.

Nu e de mirare însă că nesupunerea a apărut într-un tîrziu ci, dimpotrivă, că a apărut atît de tîrziu. Cînd Vechiul Regat se afla în perioada sa de înflorire, sub dinastiile a patra și a cincea (2650-2350 î.Hr.), un număr relativ mic de funcționari par să fi administrat Egiptul. Mulți dintre ei erau rude ale faraonului și toți aceștia, ca membri ai curții, depindeau direct de bunăvoința acestuia pentru toate onorurile și favorurile pe care le-ar fi putut spera cîndva, atît în viața curentă, cît și în cea viitoare. O dată cu trecerea timpului însă, a crescut și numărul de funcționari și, prin însuși acest fapt, legăturile psihologice dintre faraonul-zeu și supușii săi au slăbit probabil. Cum ar fi putut spera un mic funcționar, aflat la mare depărtare de curte, că va obține viața eternă, ca membru al curții faraonului, dacă zeul însuși nici măcar nu-l cunoștea? Un fapt și mai semnificativ a fost probabil acela că funcțiile tindeau să devină ereditare. Aceasta bloca ascensiunea oamenilor talentați și ambițioși și menținea în posturi înalte moștenitori ineficienți. Cum fiul îi era succesor tatălui în districtele îndepărtate, legăturile cu persoanele, spațiile și divinitățile locale trebuie să fi devenit tot mai puternice, pînă cînd au făcut să înceteze cu totul vechea supunere automată față de faraonul-zeu.

Drept rezultat, aparatul administrativ s-a dezmembrat treptat. Dezintegrarea a început în timpul celei de-a șasea dinastii (2350-2200 î.Hr.) și, curînd după aceea, principii și potenții locali au început să-și aroge puteri supreme, unii chiar pretinzînd simultan autoritate regală supremă, fără a fi totuși capabili de a o impune rivalilor lor.

Această așa-numită Primă Perioadă Intermediară (2200-2050 î.Hr.) a fost caracterizată de degenerare artistică. A scăzut drastic ponderea construcțiilor monumentale și au început să se manifeste tehnici și stiluri inferioare, cu variații locale foarte clar perceptibile.¹⁵ Situația se poate explica prin faptul că arta înaltă fusese înainte produsul casei faraonului. Totuși, în domeniul gîndirii și scrisului, această perioadă de

¹⁴ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p. 98-99.

¹⁵ Cf. William C. Hayes, *The Scepter of Egypt*, Partea I: *From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom*, New York, Harper and Bros., 1953, p. 135-148.

frământări sociale a provocat o extindere notabilă a tradiției egiptene. Scribii, al căror loc în ierarhia socială a fost mult afectat de decăderea guvernării centralizate, au început să protesteze și să deplîngă în scris ceea ce se întîmpla în Egipt. Unele opere literare păstrate din această perioadă trădeză o mare disperare, altele proclamă un hedonism total, dar mai sînt și altele care caută o bază pentru restaurarea ordinii sociale insistînd asupra necesității corectitudinii fiecărei persoane în parte.¹⁶

Idealele etice exprimate de autorii aparținînd acestui al treilea grup au stîrnit uneori admirația cercetătorilor moderni,¹⁷ dar principiile morale impresionante propuse de acești scribi plini de indignare nu au fost niciodată introduse în sistemul religios egiptean. Cînd dezordinea socială ce a provocat respectivele producții literare a încetat, idealurile proclamate în momente de conflict au dispărut, lăsînd prea puține urme în civilizația egipteană.¹⁸ Conservatorismul fundamental al instituțiilor religioase egiptene, care învinsese mai înainte eforturile de raționalizare ale teologilor din Memphis, a dominat și asupra acestor reinterprețări literare ale fundamentelor vieții umane, aproape anihilîndu-le impactul. Într-o singură privință a generat dezmembrarea Vechiului Regat schimbări permanente în religie: nemurirea a încetat să mai fie asociată doar cu faraonul-zeu, ea fiindu-le accesibilă și persoanelor de mai mică însemnătate, dacă mormintele potrivite, riturile și toate celelalte erau asigurate.

Literatura egipteană e clar orientată spre lumea aceasta.¹⁹ Autorii scrierilor literare erau scribii angajați în activități laice sau semilaice și, în consecință, atrași de lumea oamenilor. Astfel, regulile de bună comportare, puse pe seama personalităților oficiale, ocupă un loc important în literatura Vechiului Regat. Aceste reguli erau destinate instruirii tinerilor în arta parvenirii pe scara socială printr-un comportament care să le placă superiorilor și să fie corect față de inferiori. Teama de zei, în spirit mesopotamian, nu intra deloc în calcul. Chiar și în momentele de criză ce au urmat decăderii Vechiului Regat, scribii egipteni considerau că oamenii neasupuși erau cauza dezordinii și a dezastrului, nu zeii.

Orientarea literaturii egiptene spre lumea exterioară indică un contrast fundamental între gîndirea mesopotamiană și cea egipteană în Antichitate. Diferența este în general atribuită siguranței relative a Egiptului față de atacurile unor populații

¹⁶ Traduceri din aceste producții literare pot fi găsite în Adolf Erman, *The Literature of the Ancient Egyptians*, Aylward M. Blackman (trans.), London, Methuen & Co., 1927, p. 75-108.

¹⁷ Cf. James Henry Breasted, *The Dawn of Conscience*, New York and London, Scribner's Sons, 1935, p. 207 ff. Alți cercetători au detectat semne de revoluție socială și de conflicte de clasă în aceste texte, fără a înceta să-și exprime admirația: cf. Joachim Spiegel, *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im alten Ägypten*, Heidelberg, F.H. Kerle Verlag, 1950, p. 7-56.

¹⁸ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p. 124.

¹⁹ Tradițiile sacre ale Egiptului nu au fost consemnate în scris. Există indicii ale unor cicluri mitice în textele păstrate, dar grecul Plutarh, care a trăit în secolul al II-lea d.Hr., cînd civilizația Egiptului era deja de domeniul trecutului, pare să fi fost primul care să fi înregistrat relatarea unui astfel de mit — cel al lui Osiris, Isis și Horus. Noi cunoaștem astăzi această povestire numai datorită lui Plutarh, o sursă destul de puțin credibilă cînd e vorba de un element al religiei egiptene considerat central pentru formele de pietate ale întregii civilizații. Mesopotamienii, pe de altă parte, și-au consemnat în scris înțelepciunea religioasă doar atunci cînd limba sumeriană a devenit o limbă de cultură, ale cărei înțelesuri trebuiau explicate. Nici o problemă asemănătoare, de transmitere a limbii, nu i-a obligat pe preoții egipteni să-și scrie marile secrete.

străine sau față de dezastrele naturale.²⁰ Într-o țară în care se putea conta pe acțiunile zeilor, unde Nilul se revărsa în mod regulat și unde nu apăreau brusc la orizont nici un fel de barbari cu gînduri de cucerire, scribii învățați își puteau permite să-i ignore pe zei, cu excepția ocaziilor rituale. Neavînd prea multă importanță pentru supraviețuirea în această lume, zelul religios se concentra asupra obținerii nemuririi în cealaltă lume, iar compozițiile literare puteau foarte bine să fie direcționate spre problemele cotidiene. Acest lucru nu se putea întîmpla în Mesopotamia, unde dezastrele naturale sau militare constituiau o amenințare continuă și unde zeii erau astfel considerați a fi intenționat capricioși, cînd neașteptat de periculoși, cînd extrem de benefici, dar niciodată de neglijat.

Discrepanța creată astfel în Egipt între literatura scrisă și miturile religioase, transmise oral, le oferea scribilor egipteni mult mai multă libertate decît aveau cei mesopotamieni. Așa se explică faptul că literatura egipteană s-a dezvoltat înaintea celei mesopotamiene și au apărut foarte curînd genuri complet laice cum ar fi povestirile, proverbele, dialogurile și poeziile de dragoste, foarte puțin sau deloc reprezentate în Mesopotamia.²¹

Fără îndoială, dezordinea care a urmat dezmembrării Vechiului Regat a produs multe neplăceri locuitorilor Egiptului și idealul unei țări unite, supuse unui faraon-zeu, nu a dispărut niciodată. Cu timpul, spre mijlocul secolului al XXI-lea î.Hr., conducătorul Tebei, din sudul Egiptului, a obținut puterea militară și a unit țara încă o dată, inaugurînd astfel așa-numitul Regat de Mijloc (2050-1800 î.Hr.).²² Această nouă dinastie, a douăsprezecea, a reinstaurat într-un fel centralizarea Vechiului Regat. Dar asemănarea masca reale diferențe. Potentații și preoții locali nu au fost înlocuiți, ei au rămas la putere, constituind o verigă intermediară între funcționarii de la curte și agricultori. Autoritatea centrală era mai puțin accentuată, mai puțin absolută. Nu mai era posibil ca forța de muncă a întregului Egipt să fie solicitată pentru construirea mormintului faraonului și nici nu se mai susținea în mod oficial că nemurirea se putea obține doar prin asocierea cu faraonul în viața de apoi.²³ O trăsătură simptomatică pentru noile fundamente ale vieții în Egipt este aceea că stilurile artistice au continuat să demonstreze diferențe regionale minore, dar perceptibile, față de canonul păstrat din Vechiul Regat.²⁴ Totuși, cîțiva faraoni mai energici din dinastia a douăsprezecea au reușit să obțină puterea supremă în Egipt, chiar dacă altora mai slabi le-au scăpat din mînă friele puterii.

În jurul anului 1800 î.Hr., Egiptul și-a pierdut din nou coeziunea politică. Egiptenii nu se mai puteau opune așadar unui fenomen nou și ciudat în istoria lor: invazia străină în forță. Începînd aproximativ cu 1730 î.Hr., așa-numiții hiksoși au traversat

²⁰ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p. 12-13.

²¹ Cf. T. Eric Peet, *A Comparative Study of the Literatures of Egypt, Palestine and Mesopotamia*, London, Oxford University Press, 1931, p. 17 și *passim*.

²² Cucerirea tebană a fost cumva asemănătoare cuceririi inițiale a lui Menes în sensul că ambele au pornit din sud și dinspre zone îndepărtate, de frontieră. Cele două unificări ale țării demonstrează avantajele unui războinic puternic ce înaintează, în lupta sa pentru putere, printre mici state aproximativ civilizate. Vezi comentariile anterioare în legătură cu Sargon din Akkad.

²³ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p. 112-137.

²⁴ William C. Hayes, *The Scepter of Egypt*, Part I, p. 154.

Deșertul Sinai și au pătruns în Egipt, cucerind cu ușurință regiunile de nord ale țării și stabilind o conducere străină ce a durat pînă în 1570 î.Hr. aproximativ.

Hiksoșii au ajuns în curînd ca o duhoare ce le pătrundea continuu în nări egiptenilor, ceva teribil de supărător. Preoții și aristocrații egipteni, multă vreme obișnuiți să se considere net superiori tuturor celorlalte popoare, se vedeau acum supuși asiaticilor barbari, care la distrugeau templele și tradițiile cele mai sfinte. Această experiență a produs o schimbare fundamentală în mentalitatea egipteană. Chiar și după ce un nou faraon a venit din sud pentru a elibera cele două țărmuri de mult urîți hiksoși, egiptenii nu se mai simțeau în siguranță în mijlocul deșertului, care acționase cîndva ca o barieră împotriva invaziilor. Ei au pus capăt astfel izolării lor de restul lumii și, în următorii o mie de ani, au participat, în calitatea lor de mare imperiu, la complexele lupte pentru putere din Orientul Mijlociu. Astfel, o dată cu expulzarea hiksoșilor, conducătorii Egiptului și-au început cariera cosmopolită, în contact direct și în competiție cu cealaltă mare civilizație a Orientului Mijlociu, cea mesopotamiană. Ne vom opri aici în ce-i privește pe egipteni, într-un moment în care stilul lor unic de viață era pe punctul de a se manifesta pe o scenă mai largă de acțiune.

Rezumînd, în anumite privințe, realizările Egiptului în cel de-al treilea mileniu î.Hr. au depășit orice alte realizări cunoscute altundeva. Arta și arhitectura egipteană au un efect mult mai puternic asupra sensibilității moderne decît orice domeniu cunoscut al culturii mesopotamiene. Ideile etice exprimate în anumite scrieri literare au și ele o rezonanță specială în gîndirea modernă.²⁵ În cele din urmă, nu putem să nu admirăm deosebita unitate politică a Vechiului Regat, atît de bine simbolizată de soliditatea, simplitatea și monumentalitatea marilor piramide.

Totuși, într-un alt sens, Egiptul a rămas în urma realizărilor mesopotamiene. În valea Nilului nu a apărut nimic de genul „societății mari” a lui Hammurabi. Polaritatea extremă dintre faraonul-zeu și curtea sa, pe de o parte, și populația agricolă, pe de altă parte, a rămas caracteristică chiar și pentru Regatul Mijlociu, iar verigile intermediare — potenții locali și preoții din temple — nu puteau să asigure societății egiptene forța internă, varietatea și capacitatea de dezvoltare existente latent în structurile mesopotamiene. Egiptului îi lipsea baza structurală a monarhiei, pe care teoria politică, legea scrisă și clasa bogată de negustori o asigurau Mesopotamiei. În loc de asta, întreaga povară a guvernării — scribi, constructori, arhitecți, artiști, funcționari și preoți — cădea asupra unei populații rurale obediente. O astfel de societate nu putea avea perspective prea bune de dezvoltare. Nici chiar contactele tot mai dese cu populațiile străine, inițiate de Noul Regat, nu au reușit în final să-i conducă pe egipteni decît la reafirmarea validității vechilor lor idei și la respingerea oricărei influențe străine. În ciuda tuturor relațiilor imperiului, în politica sa, cu populațiile străine, egiptenii și-au păstrat izolarea spirituală în toată perioada antică. Pînă la încorporarea lor în Imperiul Roman, ei au rămas un popor aparte, cu totul special, depozitar al unor vechi tradiții fără a mai reuși să creeze ceva nou.

²⁵ Din punct de vedere literar, totuși — judecînd după traducerile existente —, mi se pare că *Epopeea lui Gilgameș* depășește orice ne-a rămas de la egipteni.

Trustees of the British Museum.

IMPRESIUNI DE SIGILII DIN CIVILIZAȚIA INDULUI

Legătura dintre Mesopotamia și civilizația Indului este demonstrată de primele două dintre aceste impresiuni de sigilii, căci sigiliul din stînga a fost descoperit printre ruinele portului sumerian Ur, iar al doilea provine din Mohenjo-daro, una din cele două capitale gemene ale Indului, unde au mai fost descoperite multe altele aproximativ asemănătoare. E clar că primul sigiliu a fost adus în Ur din zona Indului de vreun negustor, probabil. A treia impresiune de sigiliu e interesantă din alt punct de vedere. Silueta cu trei chipuri, șezînd cu picioarele încrucișate și înconjurată de un tigr, de elefanți și de alte fiare sălbatice, se potrivește poziției în care mai tîrziu va fi reprezentat zeul hindus Shiva, în calitate de Parupati, stăpînul fiarelor. O astfel de continuitate demonstrează păstrarea unor elemente ale culturii Indului în hinduismul ulterior. Cercetătorii de astăzi nu au reușit însă să decodeze scrierea de pe aceste sigilii.

2. CIVILIZAȚIA INDULUI

Civilizația Egiptului s-a asemănat destul de mult cu o altă civilizație, care a apărut cam în același timp în India. Două mari orașe și numeroase altele mai mici, precum și multe sate au înflorit pe malurile Indului și ale afluenților săi între 2500 și 1500 î.Hr. Locuitorii acestora cunoșteau scrierea și foloseau atât cuprul, cât și bronzul. Ei au construit clădiri monumentale din cărămidă arsă și au creat statui și sigilii într-o manieră cu totul deosebită. Pe scurt, latura materială a civilizației lor era echivalentă cu aceea a Mesopotamiei sau Egiptului contemporan. Însă din cauza dovezilor insuficiente și mai ales a incapacității cercetătorilor moderni de a citi scrierea civilizației Indului, nu știm prea mult despre aspectele spirituale ale acestei civilizații și aproape nimic despre dezvoltarea ei istorică.

Avem dovezi sigure despre marile orașe Mohenjo-daro și Harappa doar din perioada lor de maximă înflorire, fără vreo urmă de dezvoltare gradată, pornind de la începuturi mai primitive. Pînă freatică i-a împiedicat pînă acum pe arheologi să descopere straturile mai adînci ale acestor localități, iar straturile deja excavate, reprezentînd probabil rămășițele multor secole, nu par să arate decît decadență față de realizările inițiale.²⁶ Startificarea descoperirilor arheologice minore nu pare nici ea să reveleze semne clare ale dezvoltării, de la începuturile primitive pînă la întreaga sistematizare a orașului, ce se poate evidenția la Harappa și Mohenjo-daro.²⁷ Doar descoperirea în Mesopotamia a cîtorva sigilii indiene, în contexte care permit o datare aproximativă, le permite cercetătorilor să considere că 2500-1500 î.Hr. a constituit, în mare, perioada de dezvoltare a civilizației Indului.²⁸

Existența relațiilor comerciale între Mesopotamia și valea Indului în 2500 î.Hr. (și probabil chiar cu cîteva sute de ani mai înainte) sugerează că sumerienii ar fi putut juca, în stadiile de început ale civilizației Indului, un rol asemănător cu acela jucat în cazul Egiptului. Contactul peste mare cu Sumerul ar fi putut furniza modele deja existente și idei pe care populațiile Indului le-ar fi putut adapta la tradiția lor culturală locală.²⁹ În acest caz, civilizația Indului s-a dezvoltat probabil rapid, în mai puțin de cîteva secole.

Planurile extrem de sistematice ale celor două orașe, Harappa și Mohenjo-daro, justifică însă și alte raționamente. Planurile ambelor orașe se aseamănă unei table de

²⁶ Stuart W. Piggott, *Prehistoric India to 1000 B.C.*, Harmondsworth, Penguin Books, 1950, p. 167, 200-201.

²⁷ R.F.M. Wheeler, *The Indus Civilization: The Cambridge History of India*, Supplementary Volume, Cambridge, Cambridge University Press, 1953, p. 8-14.

²⁸ Descoperirea unor sigilii în Mohenjo-daro care se aseamănă cu acelea obișnuite în Mesopotamia în jurul anului 3000 î.Hr. îi face pe unii cercetători să susțină o datare anterioară a celor mai vechi vestigii din valea Indului. Cf. Heinz Mode, *Die indischen Frühkulturen und ihre Beziehungen zum Westen*, Basel, Benno Schwabe & Co., 1944, p. 127-128. E totuși greu de crezut că astfel de orașe complexe ca cele din valea Indului ar fi putut apărea mai înainte. Obiecte asemenea sigiliilor în discuție ar fi putut fi încă folosite ca niște curiozități valoroase sau ar fi putut fi aduse în Mohenjo-daro dintr-o zonă marginală a Mesopotamiei, unde stiluri mai vechi se păstraseră mai mult timp decît în centrele culturale active ale țării.

²⁹ Heinz Mode, *Die indischen Frühkulturen*, p. 86-87, 128-138; R.E.M. Wheeler, *Early India and Pakistan to Ashoka*, London, Thames and Hudson, 1959, p. 100-104.

șah.³⁰ La marginea vestică a fiecăruia dintre ele se ridica o cetate, înălțată în mod artificial deasupra cîmpiei. Ambele orașe posedau hambare încăpătoare, construite regulat, conform unui plan fix, precum și cartiere de locuințe geometric construite, probabil pentru cei ce munciau. Toate acestea sugerează o administrație puternic centralizată, acumulînd mari cantități de cereale provenite din tribut și controlînd grupuri de lucrători destul de numeroase pentru a construi un întreg oraș. De asemenea, descoperirile sugerează că orașele erau construite după un plan bine conceput în zone anterior virane. Mohenjo-daro și Harappa au apărut probabil ca două capitale gemene ale unui stat deja consolidat și cel puțin semicivilizat.³¹

În plus, uniformitatea remarcabilă a vestigiilor sugerează că structura politică a civilizației Indului a devenit destul de centralizată încă de timpuriu în istoria sa. Cele două capitale se aflau la aproximativ 600 de kilometri depărtare, iar orașele mai mici nu erau separate de mai mult de 1500 de kilometri. Cele aproximativ șaiszeci de locuri în care s-au descoperit urme de civilizație se află fie în cîmpia aluvionară a Indului și a afluenților săi, fie de-a lungul coastelor Mării Arabiei, întinzîndu-se spre sud pînă la gurile riului Narbada. Totuși, pe tot cuprinsul acestei zone destul de întinse,³² nu apar nici un fel de variații stilistice locale. Doar o unificare politică timpurie, analoagă celei din Egipt, poate explica o astfel de uniformitate.

E imposibil de explicat cum se putea organiza și menține unit un stat atît de întins. În cea de-a doua jumătate a mileniului al treilea, cînd civilizația Indului era în plină înflorire, orașele sale par să fi fost construite fără a se ține prea mult seama de pericolul unui atac militar. Nu s-au descoperit ziduri de cetate, iar vestigiile de arme sau armuri sînt destul de puține, formele lor diferind de cele obișnuite în Mesopotamia contemporană.³³ Structura politică a statului nu pare deci să fie aceea a unui imperiu militar, ca în cazul celui ridicat de Sargon din Akkad, ci a unui stat al preoților, asemeni Vechiului Regat al Egiptului.

Cu excepția sigiliilor gravate, destul de numeroase, care rivalizează uneori cu cele mai frumoase exemple mesopotamiene, vestigiile artistice din localitățile Indului sînt extrem de puține. În plus, puținele obiecte ce au fost descoperite prezintă discrepante stilistice de neînțeles.³⁴ Astfel de incertitudini caracterizează și religia civilizației Indului. Figurine feminine, destul de rudimentare și caracterizate uneori prin trăsături sexuale exagerate, atestă probabil rituri ale fertilității și adorarea unei zeițe de tipul „Marii

³⁰ O mare parte a vechii așezări Harappa a fost distrusă în secolul al XIX-lea, materialele de acolo fiind folosite ca balast pentru construirea de căi ferate. De aceea planul orașului nu a mai rămas destul de clar, deși pare să se potrivească îndeaproape cu cel de la Mohenjo-daro.

³¹ Orașele mesopotamiene, prin contrast, aveau străzi și clădiri întortochiate. Compară contrastul dintre Washington, D.C., Canberra sau Brasília și irregularitățile unor orașe ca London, Paris, Lisabona.

³² Porțiunea civilizată a Egiptului se întindea de-a lungul a numai 900 de kilometri, pe cursul Nilului, iar cîmpia aluvionară mesopotamiană, deși mai largă, avea oarecum o întindere chiar mai mică. Cf. R.E.M. Wheeler, *The Indus Civilization*, p. 2-3.

³³ De exemplu, nu au fost găsite coifuri și scuturi, care constituiau echipamentul standard în războaiele mesopotamiene încă de la începutul mileniului al treilea. Cf. R.E.M. Wheeler, *The Indus Civilization*, p. 52-56.

³⁴ Cf. D.H. Gordon, *The Pre-historic Background of Indian Culture*, Bombay, N.M. Tripathi, Ltd., 1958, p. 69. Chiar dacă, asemeni lui Gordon, cineva respinge ipoteza autenticității a două torsuri de piatră din Harappa și le

Mame.” Cultul copacului și al falusului au o semnificație asemănătoare. Însă fără cunoașterea scrierii acestei civilizații nu se poate reconstitui mitologia care ar da sens acestor imagini dispersate și simbolurilor păstrate.

Există semne că vitalitatea și disciplina socială a civilizației Indului intrase într-un declin serios înainte ca cele două capitale să fi fost distruse. La Mohenjo-daro, de exemplu, inundațiile catastrofale au făcut, în repetate rânduri, necesară reconstruirea întregului oraș din temelii. Vechile străzi și clădiri erau, la început, fidel reconstruite conform cu vechile modele, dar în ultima perioadă din existența orașului, zidurile ajunseseră să fie reconstruite fără a mai ține cont, în fiecare caz, de vechile planuri ale străzilor. Construcții mai mici și mai puțin rezistente au apărut în locul vechilor structuri monumentale. E clar că disciplina socială care dictase la început și apoi menținuse precizia geometrică a planului orașului slăbise cumva.

Nu se pot face decât simple supoziții în legătură cu cauzele unui astfel de declin. Poate că asanările sau tăierea pădurilor făcuseră revărsările riurilor mult mai distructive și agricultura mai puțin productivă decât înainte.³⁵ Însă, în lumina a ceea ce știm despre declinul Vechiului Regat al Egiptului, am putea fi tentați să atribuim distrugerea ordinii sociale a civilizației Indului unor schimbări politice interne. Dacă, din nu se știe ce motiv, a slăbit puterea guvernării centrale asupra populației tributare, atunci capitalele au fost probabil imediat atinse de sărăcie și dezorganizare, cum s-a întâmplat la Mohenjo-daro.

Incursiunile dinspre zonele de deal spre nord și vest au jucat probabil un rol important în slăbirea autorității centrale.³⁶ Dar lovitura de grație a venit probabil când barbarii războinici, spunându-și arieni și vorbind o limbă indo-europeană, din care s-a dezvoltat ulterior sanscrita, au descins dinspre dealuri pentru a prăda valea Indului, arzând totul în calea lor. Cu o furie într-adevăr barbară, ei au redus orașele Indului la simple grămezi de pietre fumegînde.

Harappa și Mohenjo-daro nu și-au mai revenit niciodată. Ordinea socială care susținuse cîndva viața celor două capitale gemene a fost distrusă, iar locul pe care se înălțase cîndva Mohenjo-daro a fost ocupat doar de bande de străini stabiliți acolo fără nici o autorizație. Totuși, în timp ce capitalele și aparatul administrativ au fost distruse în așa măsură încît însăși amintirea civilizației Indului s-a pierdut, satele au reușit să se mențină. Probabil că această continuare a vieții rurale a transmis generațiilor următoare motivele religiozității civilizației Indului, ce aveau să apară pe neașteptate în hinduismul de mai târziu.

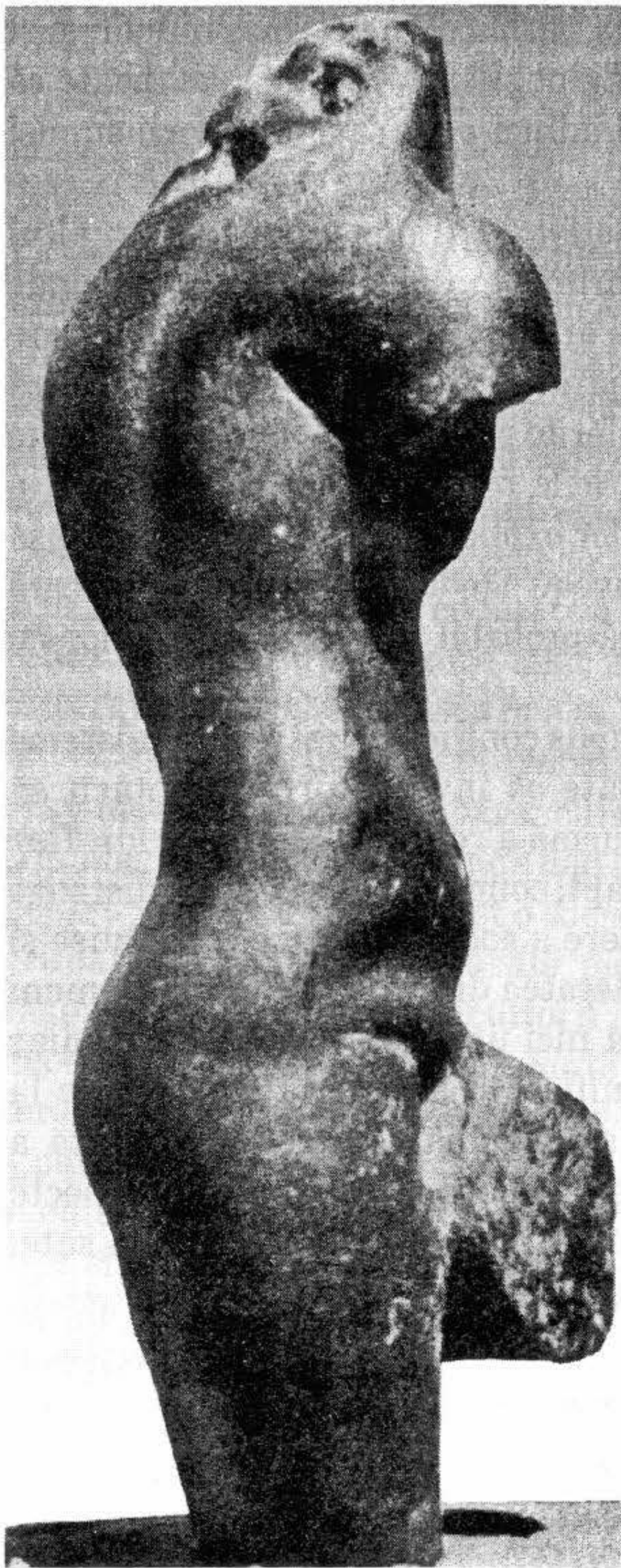
* * *

Merită să ne întrebăm de ce s-a dezintegrat civilizația Indului în urma atacurilor barbare, în timp ce Mesopotamia și Egiptul au rezistat și eventual s-au și

atribuie unei perioade mult mai târzii, budiste, ele ajungînd cumva să fie îngropate în straturile mai adînci, rămîine totuși un contrast destul de mare între „portretele” destul de rudimentare și grația dansatoarei din bronz descoperite la Mohenjo-daro.

³⁵ Cf. remarcile prudente ale lui R.E.M. Wheeler, *The Indus Civilization*, p. 91.

³⁶ Stuart Piggott, în *Prehistoric India*, p. 208-221, remarcă un aflux de influențe culturale din Balucistan în ultimele faze ale civilizației Indului.

National Museum of India, New Delhi.

STATUETE DIN VALEA INDULUI

Torsul gol din stînga și figura rudimentară lucrată, dar totuși semeată, din dreapta au fost găsite la Harappa și respectiv Mohenjo-daro. Nimeni nu ar fi înclinat să creadă că cele două provin din aceeași tradiție artistică, și unii cercetători au sugerat că ar putea fi vorba de o intruziune din timpuri mult ulterioare, budiste. Această ipoteză e confirmată de lipsa de acuratețe a registrelor ținute de cei ce au participat la săpăturile arheologice; alternativa ca cele două figurine să aparțină unui stadiu arhaic, complet dezvoltat al sculpturii din valea Indului este evident imposibilă. Grația mlădioasă a uneia precum și semeția celeilalte vor continua să-i obsedeze și să-i nedumerească pe cercetătorii culturii Indului.

reafirmat în urma unor atacuri similare. Poate că barbarii au fost mai numeroși și atacurile mai violente în valea Indului decît în Egipt și Mesopotamia sau poate că civilizația Indului era mai fragilă, fără rădăcini adînci printre agricultorii supuși controlului unei minorități conducătoare.

Informația existentă nu justifică însă un astfel de argument și nici un altul posibil. Și totuși ar putea fi găsit un indiciu important în Rig Veda,³⁷ care cuprinde elemente ce provin probabil din perioada cuceririi ariene:³⁸ de exemplu, felul în care zeul războiului, Indra, a asaltat fortărețe înconjurate de ziduri și i-a distrus fără milă pe dușmanii săi cu piele de culoare închisă. Diferite pasaje ar putea fi interpretate ca demonstrînd dezgustul arienilor față de practicile religioase ale popoarelor din valea Indului și oroarea lor sacră față de riturile lor explicit orgiastice.³⁹ În plus, așa cum e clar din Rig Veda însăși, invadatorii arieni aveau o teologie destul de sofisticată și o preoțime bine organizată, care se formaseră probabil în urma contactelor cu ideile religioase sumeriene și babiloniene.⁴⁰

E posibil deci ca invazia arienilor să fi presupus conflictul dintre două sisteme religioase și două tipuri diferite de preoți. Poate că învingătorii au hotărît să șteargă, sistematic și plini de zel religios, orice urmă a religiei inamicilor lor. Dar dacă vechea societate din valea Indului era, de fapt, condusă de preoți, a-i distruge pe aceștia însemna să distrugi întreaga conducere a societății, care construisese și menținuse civilizația însăși. Mai mult, dacă societatea din valea Indului, asemeni aceleia din Vechiul Regat al Egiptului, nu avea nici un strat social intermediar între preoții conducători, din cetățile lor magnifice, și populația agricolă de la sate, atunci distrugerea grupurilor de preoți a însemnat stingerea treptată a civilizației Indului, fără nici o posibilitate de revigorare. Doar acele aspecte fragmentare ale vechii culturi, accesibile înțelegerii și practicii celor de la sate, se puteau deci păstra și asta pare să se fi și întîmplat.⁴¹

³⁷ Cercetătorii sînt de acord că în *Rig Veda* pot fi găsite cele mai vechi materiale existente din literatura sanscrită.

³⁸ R. C. Majumdar (ed.), *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1951), p. 225-228, 360.

³⁹ Interpretarea pasajelor relevante din *Rig Veda* este încă disputată. Unii cercetători indieni consideră că frazele în cauză condamnă doar sexualitatea excesivă fără a ataca obiceiurile populației preariene. Cf. R. C. Majumdar (ed.), *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age*, p. 187.

⁴⁰ Cf. V. Gordon Childe, *The Aryans: A Study of Indo-European Origins*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1926, I, 80-81; Louis Renou și Jean Filliozat, *L'Inde classique: Manuel des études indiennes*, Paris, Payot, 1947, p. 516; Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism: An Historical Sketch*, London, Edward Arnold & Co., 1921, I, p. 60-61; James Hope Moulton, *Early Religious Poetry of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1911, p. 37, 44-45. Negustorii și fierarii, ce călătoreau dinspre zonele muntoase ale Orientului Mijlociu înspre stepele din nord, li învățaseră, desigur, o mulțime de lucruri pe indo-europenii primitivi — de exemplu, cuvîntul indo-european pentru cupru provine din denumirea sumeriană a metalului. Pe lingă cunoștințele concrete, e posibil să fi fost transmise și unele religioase de către reprezentanții unei culturi, pînă la urmă, mai sofisticate decît aceea a stepelor, căci asemănările dintre pantheonul indo-european și cel mesopotamian sînt prea mari pentru a fi întîmplătoare. Cf. modul în care Mahomed a împrumutat idei religioase iudeo-creștine, cu care venise în contact probabil prin intermediul activității comerciale din tinerete.

⁴¹ Cf. soarta civilizației amerindiene cînd preoții și conducătorii săi au fost uciși sau converțiți de soldații spanioli, respectiv de misionarii creștini.

C. TRANSFERAREA CIVILIZAȚIEI ÎN ZONELE PLUVIOASE: ASIA MICĂ ȘI CRETA

1. INTRODUCERE

La începutul celui de-al treilea mileniu î.Hr., organizarea socială și echipamentul tehnic existent în agricultura Orientului Mijlociu erau încă atât de primitive încât societățile civilizate puteau apărea doar în zonele irigabile. La sfârșitul mileniului însă situația se schimbase, căci puțin înainte de 2000 î.Hr. au început să apară, dincolo de zona cîmpiilor aluvionare, un număr mare de civilizații distincte stilistic dar totuși avînd legături între ele. Acest început a permis întregului proces al civilizației să se multiplice continuu. Orice regiune cu terenuri agricole destul de bune a devenit un potențial spațiu al civilizației și expansiunea societății civilizate a început să oscileze într-o mișcare amplă, de flux și reflux, pe întinsul unor zone mult mai largi și continue de uscat, decît să evolueze în salturi, dintr-o vale de fluviu în alta, cum se întîmplase pînă atunci.

Cum a apărut această tranziție de la terenurile irigate la cele neirigate? Un răspuns la această întrebare, chiar și foarte general, poate fi încercat doar dînd frîu liber imaginației. Trebuie mai întîi să presupunem că punctul de plecare comun pentru viața civilizată a fost o societate agricolă, mai mult sau mai puțin egalitară, grupată în comunități rurale mai mult sau mai puțin autonome. O dată cu răspîndirea plugului, agricultorii au reușit să obțină mai multă hrană decît le era necesar, chiar și pe terenuri udate doar de ploaie. Tehnica cultivării alternative a terenurilor, al cărei succes depindea de înlăturarea buruienilor prin aratul frecvent, a permis simultan cultivarea continuă a anumitor terenuri și a dus la depășirea vechiului stil seminomad. Agricultorii au devenit astfel, pentru prima dată, legați de o singură localitate. Locuitorii satelor, printr-o evoluție normală, au absorbit repede surplusul de hrană, obținut prin îmbunătățirea tehnicilor agricole, printr-o creștere a numărului lor, pînă cînd o populație mai densă a restabilit echilibrul⁴² cu resursele de hrană mai bogate. Așezări rurale mai dense au putut astfel să se

O distrugere similară ar fi putut surveni în cazul civilizației egiptene dacă valea Nilului ar fi fost cucerită de barbari ostili din punct de vedere religios în zilele în care curtea faraonului constituia singura depozitară a manifestărilor culturii egiptene înalte. Însă în momentul în care hiksosii au ajuns să cucerească Egiptul, distrugînd templele și preoții, aici exista deja un strat social intermediar, destul de redus, dar vital, de scribi și „aristocrați” (adică potenți locali și proprietari de pămînturi), care susțineau, alături de curtea faraonului și de preoți, tradițiile culturale egiptene. Acești scribi și potenți locali au rezistat și sub hiksosi pentru că aceștia din urmă i-au folosit pentru a strînge taxe și a administra satele. Supraviețuirea lor a însemnat însă și supraviețuirea vechilor tradiții culturale egiptene, cum s-a și dovedit atunci cînd un potentat local, stăpînul Tebei, a condus o revoltă incununată de succes împotriva hiksosilor și a reinstaurat modelele vechii civilizații egiptene. Cf. și repetatele momente de reafirmare a culturii chineze, după lungi perioade de cucerire barbară, precum și renașterea culturală a Rusiei după stăpînirea mongolă.

Dacă vom presupune deci că civilizația Indului se afla puțin în urma celei egiptene și a continuat să fie organizată conform modelelor din Vechiul Regat al Egiptului pînă la invazia arienilor, atunci eșecul înaltei tradiții a culturii Indului în încercarea de a supraviețui devine perfect inteligibil.

⁴² Adică, pînă cînd lipsa de terenuri a devenit limita cea mai importantă în sporirea cantității de hrană, înlocuind vechea limită a posibilităților tehnice.

dezvolte fără a crea nici o diferențiere importantă la nivelul claselor sociale și fără a conduce la vreo schimbare majoră a modului de viață.⁴³

Dar comunitățile rurale trăind în limitele civilizațiilor din văile râurilor au fost rareori lăsate să urmeze evoluția naturală a lucrurilor. Războiul și comerțul s-au combinat pentru a-i pune pe agricultori în contact cu modalitățile de viață din cîmpiile aluvionare. În același timp, populațiile pastorale de la periferia zonelor agricole îi hărțuiau continuu și chiar îi cucereau uneori. Între ciocan și nicovală, comunitățile rurale ale Orientului Mijlociu antic nu au reușit să-și urmeze firul normal al evoluției lor, ci au devenit subordonate, în mileniul al treilea î.Hr., unor stăpîni aspri și străini. Tocmai acest fapt a contribuit însă la răspîndirea civilizației în zonele pluvioase. Diferențierea, uneori chiar dusă la extrem, dintre agricultor și stăpînul pămînturilor a permis acestuia din urmă să acumuleze destul de multe bogății, în condiții favorabile, pentru a menține grupuri de specialiști capabile să genereze sau să mențină un stil independent de viață civilizat.

E ușor de înțeles cum a dus faptul că agricultorii au fost cuceriti de către popoarele pastorale la acest rezultat. Disciplina războinică, inerentă vieții pastorale, le conferea crescătorilor de animale un avantaj militar considerabil împotriva agricultorilor dispersați și pașnici. Războinici, obișnuiți cu o dependență parazită față de turmele și cirezile lor, crescătorilor de animale li s-a părut ușor și extrem de avantajos să-și transfere acest parazitism față de animale asupra oamenilor, atunci cînd au găsit comunități destul de bogate pentru a rezista cererilor lor și destul de vulnerabile pentru a fi cucerite. Astfel de comunități au apărut dincolo de granițele zonelor irigate doar după ce agricultura cu ajutorul plugului a stabilizat și extins producția agricolă în zonele pluvioase. Apariția unor state destul de puțin consolidate, guvernate de o aristocrație ce deținea pămînturile, a fost astfel însoțită de răspîndirea plugului.⁴⁴

O dată ce cuceritorii aparținînd diferitelor civilizații erau mai puțin înclinați decît crescătorii de animale să se stabilească printre populații agricole îndepărtate, invaziile lor au avut un efect mult mai slab asupra vieții rurale locale. Totuși, în oricare din cazuri, o clasă de potenți locali, care pretindeau o parte din produsele agricultorilor, a fost creată și consolidată. Cuceririle militare pornind dinspre cîmpiile aluvionare au început cu puțin înaintea carierei militare a lui Sargon (cca 2350 î.Hr.). Cu toate acestea, armatele lui Sargon au ajuns la Marea Mediterană și chiar la Marea Neagră probabil, au trecut Munții Zagros spre est și au ajuns pînă în valea Tigrului.⁴⁵ Oriunde ajungea, marele rege pretindea inevitabil un tribut în natură și își trimitea reprezentanții să colecteze orice fel de bunuri i-ar fi putut oferi localnicii. Oricine reușea să organizeze

⁴³ Acesta a fost cazul, de exemplu, în vechiul Latium, unde solul vulcanic era deosebit de fertil. Cf. Tenney Frank, *An Economic History of Rome*, 2d rev. ed.; Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1927, p. 1-12.

⁴⁴ E posibil, într-adevăr, ca răspîndirea plugului să fi fost accelerată de administrarea pămîntului de către aristocrație, căci agricultorii astfel echipați deveneau mult mai valoroși pentru stăpînii lor. Totuși, eu nu știu să existe dovezi certe ale acestei ipoteze.

⁴⁵ Nu se cunoaște cu precizie adevărata amploare a cuceririlor lui Sargon. Cf. Sidney Smith, *Early History of Assyria to 1000 î.Hr.*, London, Chatto & Windus, 1928, p. 80-94.

forța de muncă astfel încât să se conformeze ordinelor lui Sargon se afla în poziția de a extinde și consolida ceea ce s-ar putea numi o formă „protoindustrială” de diferențiere socială printre săteni. Un lucru și mai important era că locuitorii satelor deveneau țărani, în sensul în care universul lor social se extindea pentru a cuprinde o participare imperfectă la marea lume civilizată.⁴⁶

Impactul negoțului asupra comunităților rurale a fost mai complex și a variat probabil de la caz la caz. Negustorii nesușinuți de o putere militară puteau doar să încerce să-i tenteze pe agricultori să producă diferite bunuri de care ei aveau nevoie. Membrii unei comunități rurale autonome, strâns unite, puteau să reziste însă inițial tentației pinzei fine sau a micilor bijuterii, preferind să trăiască la fel ca înainte decât să lucreze pentru străini. Dar în alte sate, unde pământul bun devenea tot mai puțin, oamenii ar fi putut fi trimiși să taie copaci sau să extragă minereuri din pământ în schimbul mărfurilor aduse de negustori. Dezvoltând relațiile comerciale locale, negustorii, ce călătoreau pe distanțe mari, au făcut în curând posibilă stabilirea populațiilor rurale în zonele de deal, unde resursele de hrană erau neadecvate, dar unde puteau fi găsite lemnul și minereurile, pieile de oaie și lina. Așa a început să apară diferența dintre deal și câmpie, între satele cu deficit de hrană și cele cu surplus, diferență ce a rămas fundamentală pentru viața din Orientul Mijlociu și din zona mediteraneană până în zilele noastre.

Cum populațiile de la deal au devenit dependente de locuitorii de la câmpie datorită necesarului de hrană, a apărut astfel o nouă forță ce putea perturba echilibrul comunităților de cultivatori. Chiar și conflicte politice îndepărtate puteau împiedica buna circulație a bunurilor, de care depindea existența celor de la deal. De câte ori era împiedicat comerțul, ei erau forțați să ia cu forța ceea ce nu mai puteau obține prin schimb. Dacă anumite comunități din câmpie nu reușeau să riposteze sau să refacă un sistem comercial reciproc profitabil, astfel de atacuri se puteau transforma foarte ușor în adevărate cuceriri. Astfel, în perioada următoare, locuitorii de la deal au început să rivalizeze cu crescătorii de animale nomazi, ca atacatori și cuceritori ai celor din câmpie.

Pentru comunitățile deja subordonate unui conducător, expansiunea comerțului nu a făcut decât să accentueze această subordonare. Nemaifiind deja capabili să-și decidă singuri soarta, sătenii supuși puteau fi obligați să furnizeze materii prime după dorința negustorilor străini, care le furnizau în schimb stăpînilor aristocrați produse de lux. Cu alte cuvinte, comerțul a înmulțit gama de servicii pe care aristocrații militarizați le puteau pretinde supușilor lor. De asemenea, le-a deschis gustul războinicilor barbari pentru bunurile civilizației. Aflînd despre bogăția și minunatele resurse ale anumitor regiuni, bandele de războinici dornici de pradă și glorie erau continuu tentate să ridice armele împotriva centrelor civilizației. Curînd după 2000 î.Hr. deci, popoarele civilizate din Orientul Mijlociu s-au văzut expuse atacurilor călăreților semibarbari, stăpîni ai regiunilor de la periferia lumii agricole, venind de la distanțe tot mai mari.

⁴⁶ Pentru o discuție tentantă despre ceea ce înseamnă a fi țaran, cf. Robert Redfield, *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization*, Chicago, University of Chicago Press, 1956; Robert Redfield, *The Primitive World and Its Transformations*, Ithaca, Cornell University Press, 1953.

Astfel, activitățile negustorilor civilizați și ale cuceritorilor, care au grăbit instaurarea stăpînirii militare străine asupra agricultorilor din comunitățile rurale de graniță, în mileniul al treilea î.Hr., au ajuns să se întoarcă împotriva comunităților civilizate însele. În mileniul al doilea î.Hr., agricultorii din lumea civilizată, ca și sătenii primitivi din zonele de graniță, s-au văzut cumva prinși între pericolul populațiilor de la deal și al celor nomade. Cei mai teribili erau acei foști nomazi sau foști locuitori de la deal care, exploatînd comunitățile rurale, deveniseră liberi pentru a-și dedica întreaga energie prăzii și războiului. Peisajul social al Orientului Mijlociu a devenit astfel extrem de complex. Nomazii, populațiile de la deal și aristocrații războinici se alăturau țăranilor, artizanilor, preoților, negustorilor și birocratilor într-o simbioză destul de precară, dar totuși de neevitat.

Scena socială era tot mai mult dominată de bande de aristocrați militari. Totuși, poziția fiecăreia din aceste bande era inerent instabilă. În primele faze ale cuceririi, cînd un astfel de grup avea succese militare neobișnuite și reușea să-și impună autoritatea asupra unei regiuni agricole, membrii semibarbari ai grupului acceptau o subordonare destul de nesigură față de conducătorii lor. Căpeteniile unor grupuri barbare învingătoare (sau urmașii lor) luptau însă, în mod normal, pentru a depăși limitele, impuse de obiceiuri autorității lor personale, invocînd principiile conducerii absolute și birocratice, dezvoltate de comunitățile civilizate. Tensiunile dintre monarh și aristocrați erau deci ceva obișnuit și, cînd disciplina obișnuită a grupurilor de războinici se destrăma ca urmare a unor astfel de tensiuni, se deschideau drumuri pentru noi cuceriri, noi monarhi, noi aristocrați și noi conflicte între un conducător cu tendințe centralizatoare și cei ce-l urmau împotriva voinței lor.

În ciuda aparentei confuzii, aceste structuri superficiale, ciclice ale cuceririi politice, consolidării și distrugerii generau schimbări tot mai lente, dar mai rezistente. Puterea și bogăția conducătorilor de la frontiere depindea mai ales de chirii, taxe și de munca forțată a țăranilor. Acestea erau suplimentate în diferite moduri de veniturile obținute din comerț căci, pe lângă organizarea producției și exportului de materii prime precum și a comerțului pe cont propriu, regii puteau să se aștepte la plăți din partea negustorilor pentru protecția caravanelor ce la străbăteau teritoriile. De-a lungul timpului, comunitățile meșteșugărești au început să se ridice în umbra curții regale, producînd parțial pentru export și parțial pentru satisfacerea cererilor locale ale casei regale. Pe scurt, structura socială a zonelor de frontieră a început să semene tot mai mult cu vechea diversificare a cîmpiei aluvionare mesopotamiene, iar artele și tehnicile civilizației au pătruns, prin urmare, pe un tărîm nou.

Un alt mod de a descrie acest proces este de a spune că în preajma anului 2000 î.Hr. „societatea mare” mesopotamiană a început să-și dezvolte o mulțime de sateliți sub forma societăților semicivilizate, doar parțial încorporați în corpul său politic. Această evoluție a cuprins deopotrivă sate și orașe, crescători de animale și războinici, negustori și artizani, preoți și țărani, aflați într-o relație mai strînsă și extinsă pe distanțe mult mai mari decît înainte. Comunitățile rurale de sine stătătoare, asemeni

acelora ce punctau peisajul Orientului Mijlociu în milenii al cincilea și al patrulea, nu mai puteau supraviețui decât în zone foarte îndepărtate.

Dar interdependența economică, socială și culturală a depășit limitele consolidării politice. Aceasta a confruntat societatea din Orientul Mijlociu cu o problemă asemănătoare celeia din orașele-state sumeriene de la început și care s-a manifestat mereu similar de-a lungul timpului. La fel ca în mileniul al treilea î.Hr., când luptele intestinale dintre orașele sumeriene au încetat doar o dată cu consolidarea imperială a întregii cîmpii aluvionare mesopotamiene, la fel în primul și al doilea mileniu î.Hr., conflictele dintre statele rivale ale Orientului Mijlociu au culminat cu ridicarea unei structuri imperiale mult mai vaste, Imperiul Persan, care a unit toate zonele Orientului civilizat sub o administrație unică.

2. ASIA MICĂ

Orice încercare de a schița dezvoltarea civilizației în zonele de graniță mesopotamiene nu poate fi decât hazardată, pentru că există foarte puțină informație detaliată. Totuși, descoperirile arheologice ne permit să intuim câte ceva din condițiile de viață ale acelor regiuni. De exemplu, tăblițele scrise în cuneiforme de negustorii asirieni pot fi relevante pentru mersul afacerilor în estul Anatoliei în jurul anului 1900 î.Hr. Acea zonă a fost ulterior împărțită în numeroase principate și unele dintre capitale au început să capete caracteristici de centre urbane. Prezența unor colonii de negustori stabilite acolo în mod constant, ai căror membri corespundau cu negustorii din orașul lor natal, Assur — el însuși un avanpost îndepărtat al civilizației mesopotamiene — atestă prezența unui comerț la distanță destul de dezvoltat. O dată cu acest comerț, s-a propagat și un curent puternic de influențe culturale astfel că, atunci când a apărut un puternic stat hitit în Anatolia (după 1800 î.Hr.), arta, religia și scrisul de la curte demonstrau afinități clare cu modelele mesopotamiene.⁴⁷ Totuși, imitarea tehnicilor și stilurilor mesopotamiene nu presupunea abandonarea completă a tradițiilor native. Mai degrabă, amestecul dintre elementele barbare și cele civilizate a produs cu timpul o cultură și o societate hitită derivate din cea mesopotamiană și totuși distincte stilistic de aceasta.⁴⁸

Civilizația hitită a fost doar una dintre cele cîteva care s-au dezvoltat la granițele celei mesopotamiene în jurul anului 2000 î.Hr.: huriții, canaanii, asirienii, kasii, elamii.⁴⁹ Cu excepția canaanitilor, toate aceste civilizații au pus bazele unor puternice state militare. Chiar și pe îndepărtatele coaste ale Mării Egee, troienii au construit un

⁴⁷ Scrierea hitită păstra unele din caracteristicile scrierii cuneiforme mesopotamiene din perioada celei de-a treia dinastii din Ur (cca 2050-1950). Aceasta sugerează că băștinașii din Asia Mică au învățat scrierea de la scribii mesopotamieni din acea perioadă.

⁴⁸ Aceste remarci sumare asupra fundalului și originilor dezvoltării civilizației hitite provin din următoarele publicații: O.R. Gurney, *The Hittites*, Harmondsworth, Penguin Books, 1954; Margarete Riemschneider, *Die Welt der Hethiter*, Stuttgart, Gustav Kilpper Verlag, 1954; Eugène Cavaignac, *Le Problème Hittite*, Paris, Librairie Ernest Leroux, 1935.

⁴⁹ Probabil și populațiile din sudul Arabiei. Cf. Carl Rathjens, „Die Weihrauchstrasse in Arabien”, *Tribus: Jahrbuch des Lindenmuseums*, N.F. II/III, 1952-1953, 290-295; Richard Le Baron Bowen, Jr., Frank P. Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1958, p. 87.

oraș mic dar bogat, în jurul anului 2000 î.Hr., și au ajuns să cunoască unele din binefacerile civilizației.⁵⁰ După toate probabilitățile, bogăția troienilor provenea din exploatarea populației agrare locale, dar e posibil ca transportul maritim și comerțul să fi contribuit de asemenea la prosperitatea orașului. Stilul de viață al troienilor reprezintă astfel o formă intermediară între tipul de civilizație dezvoltată de aristocrațiile războinice, asemeni celei hitite, și acela bazat pe transportul maritim, ca în Creta Minoică, de exemplu.

3. CRETA

E posibil ca invaziile dinspre Asia Mică să fi constituit începutul primei faze a civilizației minoice.⁵¹ Distincția dintre cuceritori și cuceriti ar fi putut crea astfel primele diferențieri sociale în Creta. Avînd în vedere însă dificultatea atacurilor îndreptate asupra unei insule, se poate considera că propagarea civilizației prin intermediul operațiunilor militare nu s-a desfășurat oarecum continuu, ca pe continent. Creta a ajuns la civilizație pe o altă cale — e vorba de avuțiile cîștigate în urma comerțului pe mare, care au stimulat contactele cu populații mai avansate, în acest fel ajungînd locuitorii Cretei la arta și eleganța revelate de ruinele palatului din Cnossos.

Navigația în Marea Mediterană a început probabil în jurul anului 4000 î.Hr., cînd au apărut și primele așezări neolitice în Creta.⁵² Influențele culturale dinspre continent au continuat să se strecoare dincolo de mare cel puțin sporadic, timp de o mie de ani. În straturile arheologice datînd din perioada 3000 î.Hr. există semne evidente de comerț cu Egiptul. Cum a început acest comerț nu se poate deduce însă din dovezile arheologice. Dezvoltarea comerțului cu Egiptul trebuie totuși să fi accentuat diferențierile sociale din Creta între comercianți, pe de o parte, și oamenii de rînd, pe de altă parte. Cîneva trebuie să fi organizat tăierea copacilor sau exportul de ulei de măsline, care erau probabil principalele activități de comerț exterior ale Cretei și oricine ar fi făcut asta se afla într-o foarte bună poziție de a-și mări averea și puterea.

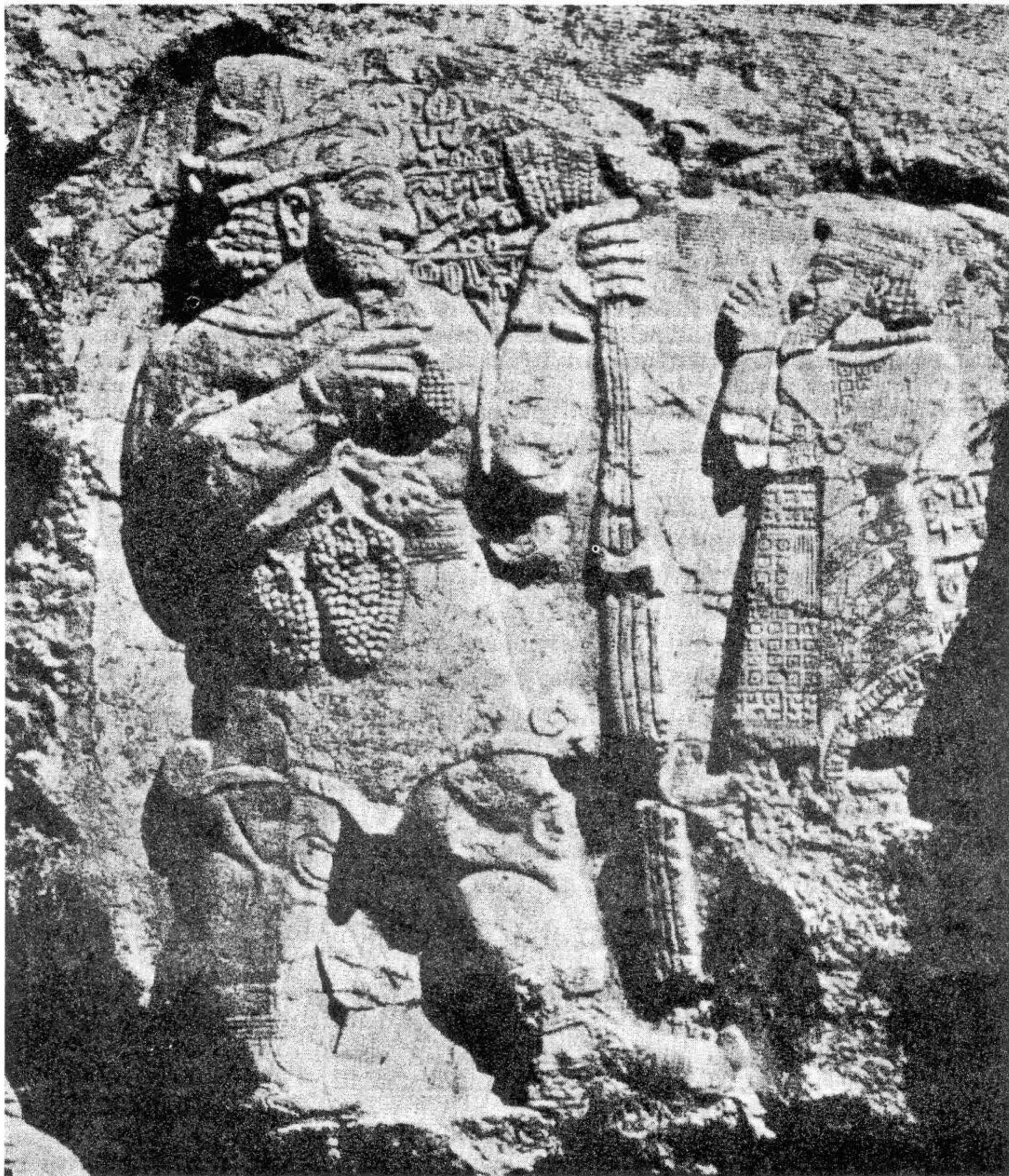
Mărturia tăcută a obiectelor materiale nu ne ajută să aflăm evoluția internă a societății minoice, dar vestigiile arheologice indică faptul că în jurul anului 2100 î.Hr. a apărut o civilizație complet dezvoltată pe insulă (prima civilizație minoică mijlocie). Marele palat al lui Minos a fost construit în aceeași perioadă, au apărut uneltele și armele din bronz, roata olarului cu învîrtire rapidă a făcut posibilă crearea unei ceramici minunate și a început să intre în uz și o modalitate de scriere pictografică.

Ținînd cont de comerțul care lega Creta de malurile Mediteranei, nu e de mirare că existau diferite afinități cu civilizațiile de pe continent în cultura cretană. Se pare că

⁵⁰ Carl W. Blegen *et al.*, *Troy*, Princeton, N.Y., Princeton University Press, 1950, vol. I, Part I, p. 41, 204-213.

⁵¹ J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete: An Introduction* (London: Methuen & Co., 1939), p. 53. Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos*, London, Macmillan & Co., 1921, I, 66, a sugerat, la începutul capitolului despre prima civilizație minoică timpurie, că s-ar putea să fi existat o colonizare egipteană a Cretei. Aceste două cărți constituie baza tuturor afirmațiilor mele despre civilizația minoică.

⁵² Avînd în vedere că nu s-au găsit nici un fel de izvoare din paleolitic în Creta, se poate presupune că insula nu a fost locuită înainte de colonizarea ei de către navigatorii neolitici.

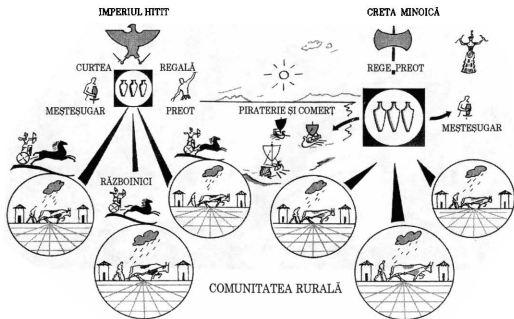

E. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter.

BASORELIEF HITIT

Această scenă îl reprezintă pe rege (*silueta mai mică din dreapta*) rugîndu-se zeului vegetației pentru poporul său. Există urme clare ale influențelor artistice mesopotamiene în stilul de reprezentare a hainelor regelui sau al bărbii și părului, de exemplu. Totuși, figurile grosiere, mai primitiv sculptate, rămîn tipic hitite.

religia cretană își avea originile în Asia Mică, căci marea zeiță mamă din arta minoică, simbolizată printr-un topor dublu și asociată cu șarpele și cu taurul sacru, prezintă evidente asemănări cu zeițăți venerate ulterior în Anatolia. Pictura cretană, pe de altă parte, demonstrează influențe egiptene clare. După stimulul inițial, primit dinspre țărmurile Nilului, cretanii și-au dezvoltat foarte repede un stil artistic propriu, ale cărui culori vii și un accentuat naturalism atrag puternic gustul modern.⁵³

DEZVOLTAREA CIVILIZAȚIEI ÎN ZONELE PLUVIOASE

⁵³ O sugestie interesantă, care necesită după părerea mea mai multe dovezi, este că formele artistice naturaliste ale culturii neolitice sau cel puțin precivilizate, a „ceramicii pictate”, atât în Creta, cât și în valea Indului, își au originea în nordul Mesopotamiei și Siriei, cu câteva secole înainte ca formele artistice sumeriene și egiptene să prindă formă. Cf. Heinz Mode, *Die indischen Frühkulturen*, p. 137-138 și *passim*. Mode reușește să indice paralele extrem de interesante între motive artistice și simboluri religioase ale civilizațiilor Indului și Cretei minoice. Zeița-mamă, topoare duble, șerpi și tauri apar și în arta Indului. Naturalismul unor statuete din valea Indului își are corespondentul în naturalismul cretan și, cel puțin dintr-un anumit punct de vedere, pare să anticipeze în mod surprinzător stilul clasic grecesc. Autenticitatea torsului în cauză (reprodus la pagina 87, în stînga) este totuși disputată.

Până la descifrarea vechii scrieri minoice, nu se pot face decât speculații în legătură cu structura societății cretane. Faptul că locuințele regale nu erau cetăți fortificate, ci luxoase palate labirintice, având drept centru o anumită sală, folosită probabil pentru ceremonii religioase, sugerează că preoții și nu războinicii predominau în viața politică cretană. Probabil că puterea și bogăția conducătorilor din Cnossos depindeau mai mult de comerțul exterior și de prerogativele religioase decât de arendarea pământului și de munca forțată. Dacă acești conducători controlau flota comercială care străbătea marea între Creta, Egipt, Levant și vestul Mediteranei,⁵⁴ era posibil ca ei să fi acumulat destule bogății pentru a întreține grupurile de meșteșugari desăvârșiți care le-au construit și decorat palatul-templu, fără a fi nevoiți să oprească populația agricolă a Cretei cu chirii uriașe și alte corvezi. În orice caz, ceva din imponderabilitatea, exuberanța și grația artei minoice pare să reflecte o societate mai liberă și mai optimistă decât acelea din Anatolia sau Mesopotamia, dar nu putem fi siguri de asta.

Poate că nu e lipsit de sens să încercăm a detecta în arta Cretei minoice o anticipare a spiritului liber ce avea să caracterizeze ulterior civilizația greacă. Amintirea „talasocrației minoice“ a rămas vie până în perioada clasică⁵⁵, iar religia greacă clasică a moștenit câteva zeități și rituri cretane.⁵⁶ Chiar dacă tradițiile civilizației minoice au pătruns într-o formă atenuată, prin intermediul grecilor, în fluxul istoriei europene ulterioare, adevărul este totuși că civilizația minoică, chiar și în perioada ei de vîrf, a rămas o plantă de seră, avînd nevoie de protecția specială a unei poziții insulare pentru a exista și înflori. Cînd pirății aparținînd triburilor războinice indo-europene au început să străbată mările prădînd și jefuind, pe la mijlocul mileniului al doilea î.Hr., flotilele cretane nu au reușit să le reziste. Curînd după aceea, înalta civilizație cretană s-a confruntat cu o decădere la fel de gravă ca și aceea ce se manifesta aproape simultan în civilizația Indului, la cealaltă extremitate a lumii civilizate.

Aheii, care au distrus talasocrația minoică, nu au făcut acest lucru în mod deliberat.⁵⁷ Jefuind însă flota și centrele comerciale, ei au împiedicat probabil schimbul de produse care constituia baza însăși a civilizației cretane. Astfel, cînd bande de prădători au atacat și au ars palatul din Cnossos în jurul anului 1400 î.Hr., acesta

⁵⁴ Vestigii minoice au fost găsite pînă în Sardinia și în asemenea cantitate încît să se poată trage concluzia că o colonie de negustori se stabilește pe acea insulă îndepărtată, atrasă, fără îndoială, de zăcămintele de cupru, pentru care Sardinia era bine cunoscută de-a lungul întregii perioade antice. Cf. C.F.C. Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, London, Methuen & Co., 1940, p. 156.

⁵⁵ Tucidee, I, 4.

⁵⁶ Martin P. Nilsson, *The Minoan-Mycenean Religion and Its Survival in Greek Religion*, 2d rev. ed., Lund, C.W.K. Gleerup, 1950.

⁵⁷ Descifrarea linearului B minoic, conținînd o formă arhaică a limbii grecești, demonstrează că orașele Cretei minoice se aflau deja sub controlul unor conducători greci în ultimele faze ale înfloririi lor. Se pare că aceștia nu distruseseră în nici un fel civilizația existentă și nici măcar nu putem găsi urme importante ale prezenței lor printre vestigiile arheologice nonliterare. Cf. Michael Ventris și John Chadwick, „Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives“, în *Journal of Hellenic Studies*, LXXIII, 1953, p. 84-103; John Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958.

nu a mai putut fi reconstruit. Numai o dată cu stabilirea unei thalassocrații grecești militarizate, în secolele al șaptelea și al șaselea î.Hr., s-a putut dezvolta o a doua civilizație maritimă în Marea Egee.

D. IMPACTUL CIVILIZAȚIEI ASUPRA REGIUNILOR AGRICOLE PERIFERICE

Tocmai am văzut cum marile civilizații fluviale mesopotamiene și egiptene, cu ajutorul locuitorilor de la deal și al populațiilor pastorale cuceritoare de la periferia civilizațiilor, au determinat apariția unei întregi constelații de civilizații secundare. Însă forța de transformare a stilului de viață civilizat nu s-a oprit aici. Populațiile mai îndepărtate au început și ele să răspundă tentației diferitelor aspecte ale vieții civilizate ce le erau accesibile. Și așa cum civilizațiile continentale ale celui de-al doilea mileniu î.Hr. se deosebeau în multe și importante privințe de civilizația maritimă a Cretei, la fel și propagarea, pe uscat, a trăsăturilor specifice civilizației spre periferia lumii civilizate se deosebea fundamental de propagarea lor pe mare.

1. PROTOCIVILIZAȚIA MEGALITICĂ

Dintr-o perspectivă corectă, trebuie să privim dezvoltarea civilizației cretane ca parte a unei dezvoltări mult mai extinse a zonelor maritime. Corăbiile cretane nu erau singurele care brăzdau liniștita Mediterană. Mult spre vest, o a doua insulă, mai mică decît Creta, și anume Malta, a devenit centrul unei mari culturi maritime, ce a depășit oarecum Mediterana de Vest, ajungînd pînă în Atlantic. Mărturiile sînt desigur arheologice și extrem de dificil de interpretat pentru că singurele urme sigure rămase de la acei vechi navigatori sînt mormintele și monumentele megalitice prezente pretutindeni pe coastele europene și africane dinspre Atlantic, din sudul Suediei pînă în Sahara.

Disputele între cercetători continuă cu privire la interpretarea corectă a acestor megaliti, căci ei prezintă diferențe tipologice și datele construirii lor sînt nesigure. Probabil că forma originală a fost un mormînt tăiat în piatră de tipul celor bine cunoscute în zona Mării Egee. În Europa de Vest s-au dezvoltat însă forme mai simple, cu variații locale în funcție de bogăția și capacitățile constructorilor. Malta pare să fi fost centrul de care depindea în oarecare măsură această răspîndire de megaliti spre vest. Insula reprezenta un nod comercial între estul și vestul Mediteranei și cîteva temple de dimensiuni considerabile precum și alte structuri ne sugerează că avea o populație extrem de religioasă.⁵⁸ În orice caz, mormintele megalitice de diferite forme s-au răspîndit pe toate coastele din vestul Mediteranei și dincolo de ele, spre țărmurile franceze,

⁵⁸ Themistocles Zammit, *Prehistoric Malta: The Traxja Temple*, London, Oxford University Press, 1931; John Davies Evans, *Malta*, London, Thames and Hudson, 1959.

Epstein Print Library.

MAREA ȘI CURTEA LUI MINOS

Atât această sinuoasă caracatiță, cât și un detaliu de frescă din palatul minoic din Cnossos, Creta au fost probabil pictate în secolul al cincisprezecelea î.Hr. Pentru privitorul modern, ochiul îndrăzneț și mirat conferă chipului feminin o expresie distinctă de șiretenie. E posibil însă ca unele din convențiile artei minoice să-i fi ferit pe privitorii din vechime de orice reacție similară la vederea unui ochi pictat frontal pe o față reprezentată din profil, căci e posibil ca respectivul creator să fi încercat să reprezinte aici solemnitatea și divinitatea. Totuși, dacă vom compara trăsăturile greoaie hitite cu subțirimea și concentrarea prescrise de convențiile artei minoice, contrastul va reflecta desigur diferența fundamentală dintre un imperiu militar, cu putere pe uscat, din mileniul al doilea î.Hr., și viața mult mai veselă și mai liberă susținută de bogățiile dăruite de mare.

britanice și baltice ale Atlanticului. Un stil de viață înrudit cu cel al civilizației megalitice s-a păstrat pînă în secolul al XIV-lea în îndepărtatele Insule Canare.⁵⁹

Expansiunea acestei culturi megalitice a fost probabil asociată cu răspîndirea unei religii care promitea o anumită formă de viață dincolo de moarte. Numai o astfel de supoziție poate fi adecvată pentru a explica efortul depus pentru construirea de morminte. Nu putem cunoaște doctrinele religioase care îi puteau convinge pe niște agricultori simpli din vestul Europei să taie și să transporte enormele blocuri de piatră din care erau construite mormintele megalitice. Era totuși nevoie de un număr destul de mare de oameni pentru a construi monumentele mai complexe.⁶⁰ Construcțiile în piatră și importanța acordată vieții de apoi sugerează o posibilă legătură cu civilizația egipteană, deși alte influențe, dinspre Marea Egee probabil, au fost de asemenea cuprinse în dezvoltarea culturii megalitice.⁶¹

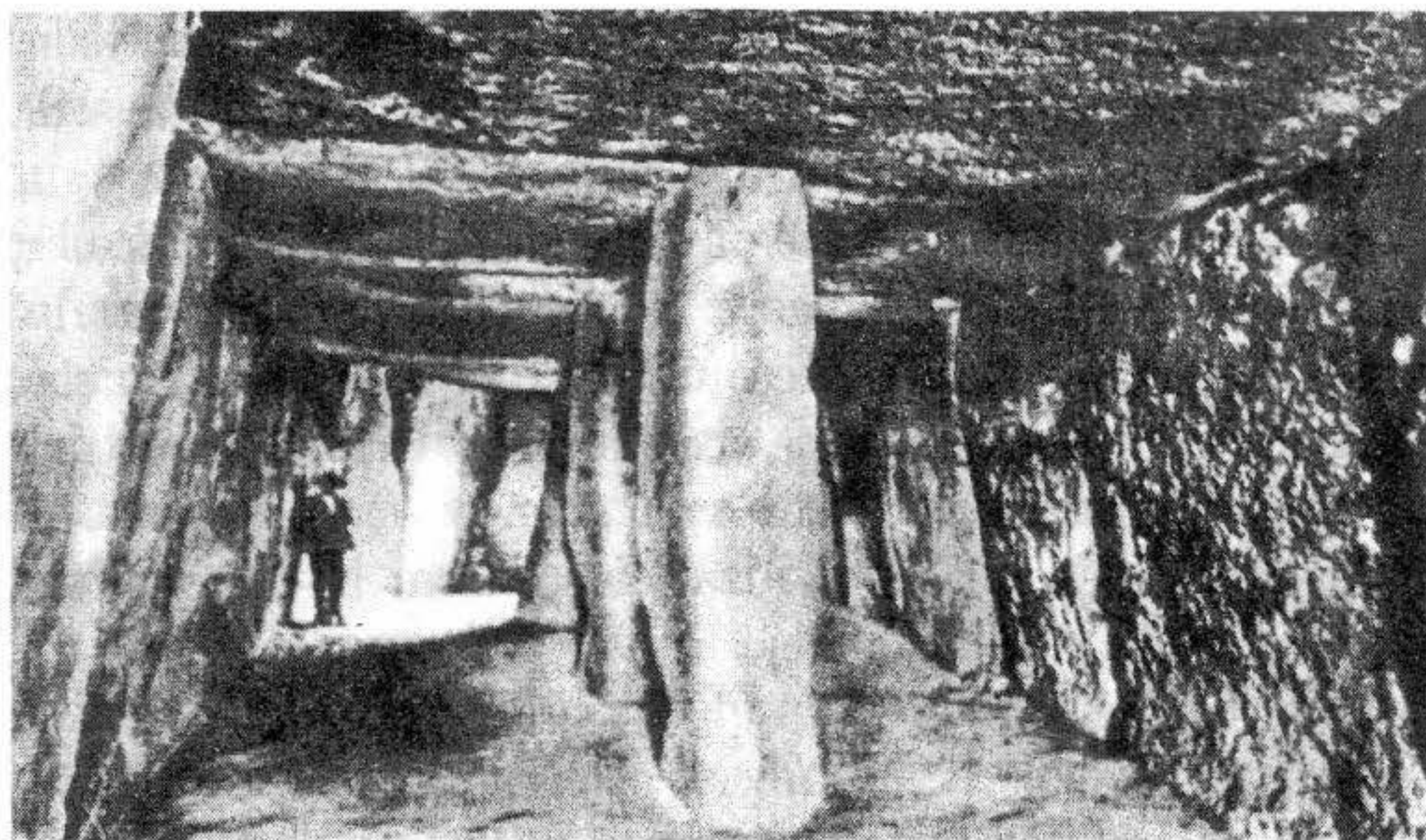
Distribuția megalitilor europeni și ceea ce putem noi presupune în legătură cu datele ridicării lor ne ajută să ne imaginăm că, în jurul anului 2500 î.Hr., navigatori obișnuiți cu unele tehnici și inspirați de idei înrudite cu acelea din centrele de civilizație ale Orientului Mijlociu s-au stabilit pe coastele Mediteranei Vestice și ale Atlanticului, unde au reușit să schimbe, sub anumite aspecte, viața simplă a agricultorilor și pescarilor autohtoni. Propagarea civilizației megalitilor pare să se fi făcut în mod pașnic. Probabil că elitele puțin numeroase ale preoților și negustorilor au colonizat localitate după localitate, asemeni urmașilor lor spirituali, călugării irlandezi din Evul Mediu timpuriu, și în fiecare așezare nouă au reușit (oferind nemurirea?) atât să schimbe modul de a gândi al băștinașilor, cît și să le organizeze forța de muncă în vederea unor scopuri noi.

Monumentele megalitice nu au apărut nicidecum doar pe coastele Mediteranei și Atlanticului. Pe malurile Africii Estice, Indiei Sudice, Asiei Sud-Estice și în cîteva insule din Pacific se găsesc, de asemenea, structuri megalitice asemănătoare celor europene. La fel ca în vest, concentrarea unor astfel de structuri de-a lungul coastelor pare să ateste o difuziune a lor în zonele maritime mai ales și e plauzibilă ideea unor rădăcini ale acestei mișcări în Orientul Mijlociu. Totuși, oricare ar fi înrudirea dintre megalitii din est și cei din vest, există totuși o mare deosebire între ei: data ridicării lor. Investigațiile arheologice recente par să demonstreze că megalitii indieni nu ar fi putut fi ridicați decît tîrziu, în mileniul întii î.Hr. și, în cazul în care constructorii de megaliti ar fi migrat spre est din India, mormintele și megalitii din Asia Sud-Estică și

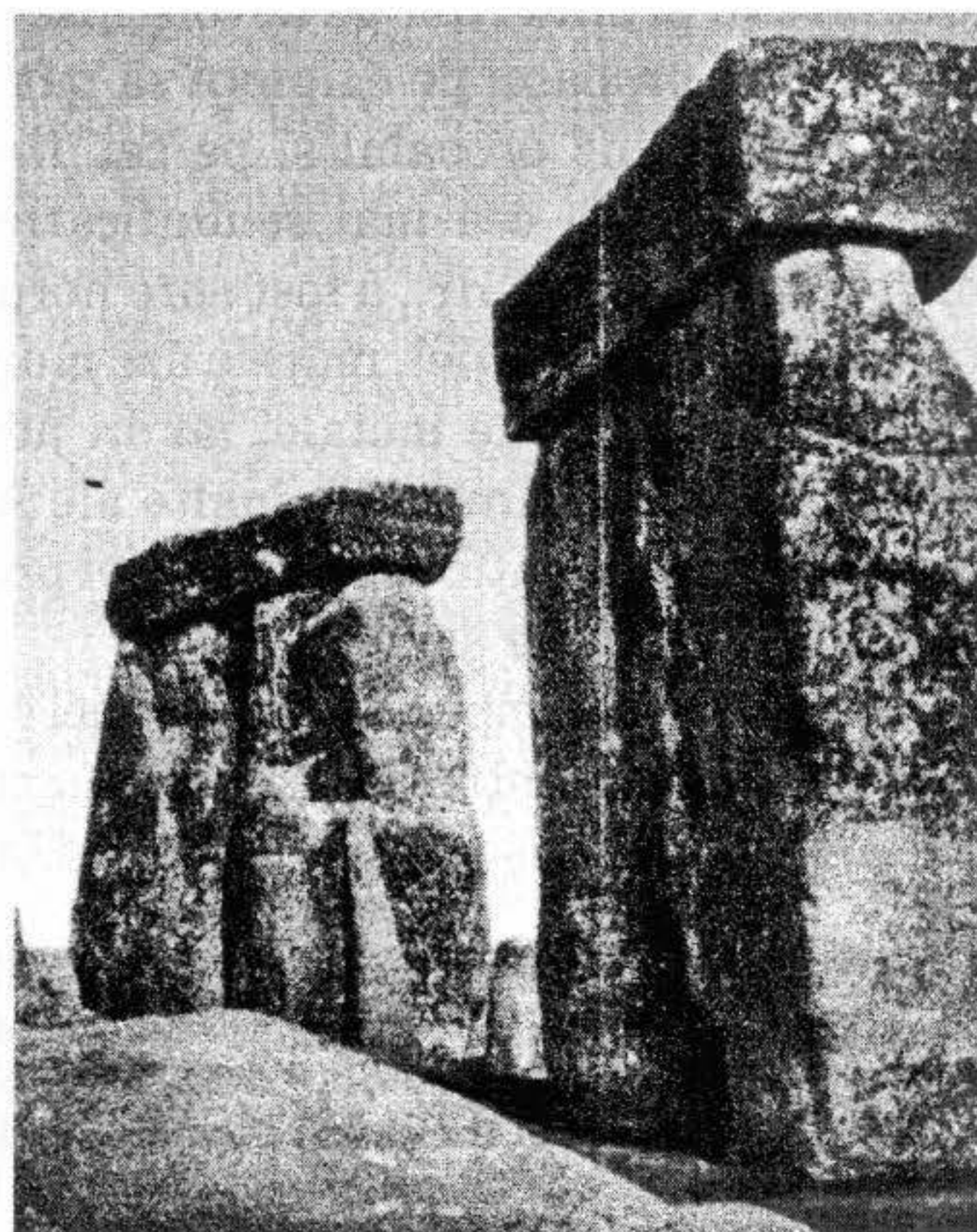
⁵⁹ Dominick Josef Wölfel, „Die kanarischen Inseln, die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer“, *Paideuma*, IV, 1950, p. 231-253; Leonardo Torriani, *Die kanarischen Inseln und ihre Urbewohner*, übersetzt von Dominick Wölfel, Leipzig, K.F. Kochler Verlag, 1940.

⁶⁰ E posibil, de asemenea, ca misionarii religiei megalitice să fi mobilizat forța de muncă locală pentru activități miniere (sau de prelucrare a lemnului poate) și să fi inițiat activități comerciale la distanță, căci, deși mormintele insule nu conțin nici un obiect de metal — conservatorismul religios poate să fi exclus metalul din viața de apoi — e interesant faptul că marile concentrări de structuri megalitice au apărut toate în locuri în care metale cum ar fi cuprul, cositorul, aurul sau alte substanțe prețioase precum chihlimbarul puteau fi găsite.

⁶¹ Probabil că numai un grup restrîns, de elită, avea acces la secretele religiei și înțelepciunii megalitice. În orice caz, continuarea stilurilor de ceramică locale demonstrează că răspîndirea ideilor și practicilor megalitice nu a produs schimbări fundamentale asupra aspectelor mai umile ale vieții de zi cu zi.

T.H. Mason & Sons, Ltd., Dublin.

T.H. Mason & Sons, Ltd., Dublin.

MEGALIȚII EUROPENI

Aceste fotografii demonstrează varietatea structurilor numite în mod obișnuit megaliti. Imaginea interiorului unui templu megalitic maltez, din fotografia de sus, poate reprezenta rămășițele unei „biserici megalitice” preistorice, de unde misionarii obișnuiau să pornească pe mare spre Europa și Africa. Dolmenele irlandeze, din stînga jos, reprezintă un tip mult mai comun de megaliti, chiar dacă acest specimen este mult mai spectaculos decît multe altele. Pe de altă parte, cercurile de megaliti verticali, uniți în perechi de către arhitravele masive, ca la Stonehenge, în Anglia, sînt, comparativ, destul de rare.

din Pacific ar trebui să fi apărut și mai târziu.⁶² Se pare deci că ideile și practicile megalitice au fost cumva întîrziate în răspîndirea lor spre vest cu aproape 1500 de ani, deși nu e prea clar cum s-a întîmplat acest lucru.⁶³

Deși aria geografică a mișcării megalitice poate părea surprinzător de mare la prima vedere, în realitate navigația de-a lungul coastei, în ape atît de calme ca ale Mediteranei și ale Oceanului Indian, nu presupunea mari dificultăți pentru niște ambarcațiuni mici și primitive care puteau acosta pe orice fel de țărm ori de cite ori erau amenințate de vreme rea. Călătoriile pe uscat erau însă cu totul altceva și dificultățile lor au restrîns zona de influență a civilizației pe uscat la dimensiuni relativ modeste.

2. BARBARIA STEPEI EURASIATICE

Incursiunile popoarelor civilizate în marea înconjurătoare de barbarie par să fi fost generate în primul rînd de nevoia insațiabilă de metal. Astfel, aurul nubienilor i-a determinat probabil pe egipteni să pătrundă în valea Nilului de Sus și tot același mobil i-a împins probabil și pe cei din valea Indului în regiunile metalifere ale Deccanului. Însă cea mai semnificativă direcție de expansiune a civilizației, în mileniul al treilea î.Hr., a fost spre nord, înspre stepa vestică și centrală. Încă de la începuturile civilizației, marele arc muntos din nordul și estul Mesopotamiei a fost o sursă prețioasă de metale, iar în jurul anului 2500 î.Hr. rutele comerciale pe uscat străbăteau ținuturile înalte ale Armeniei de azi — cel mai vechi și mai bine dezvoltat centru antic al metalurgiei probabil — și se îndreptau spre Asia Mică sau spre Munții Caucaz și Zagros.

Răspîndirea timpurie a metalurgiei s-a datorat aproape sigur căutătorilor de metale și fierarilor itineranți, care își păstrau cu sfințenie secretele meseriei, purtau semne speciale de recunoaștere și erau asemănați unor semizei de către străinii printre care

⁶² Cf. Alphonse Riesenfeld, *The Megalitic Culture of Melanesia*, Leiden, E.J. Brill, 1950; Robert Heine-Geldern, „Die Megalithen Südostasiens und ihre Bedeutung für die Klärung der Megalithenfrage in Europa und Polynesien“, în *Anthropos*, XXIII, 1928, 276-315; K.P. Srinivasan și N.R. Benerjee, „Survey of South Indian Megaliths“, în *Ancient India*, IX, 1953, 103-115; Christoph von Fürer-Haimendorf, „Altindien“, în Fritz Valjavee (ed.), *Historia Mundi*, II, 490-492. E posibil ca două culturi și sisteme religioase distincte să fi contribuit la crearea megalitilor din Asia. Cf. R.E.M. Wheeler, *Early India and Pakistan to Ashoka*, p. 150-169.

⁶³ Africa de Est sau poate Arabia Sudică ar putea fi locurile în care constructorii de megaliti s-au stabilit de-a lungul acelei lungi perioade. Vreo evoluție religioasă sau îmbunătățirea tehnicilor de construire a ambarcațiunilor, împreună cu achiziționarea de unelte de metal ar fi putut accentua procesul expansiunii, de data asta de-a lungul și de-a latul oceanului, pe distanțe mari, nu doar de-a lungul coastelor.

Pe lângă cărțile citate separat, am mai consultat și următoarele publicații în problema megalitilor: C.F.C. Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, p. 159 ff.; V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, 4th ed.; London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1947, p. 208-218, 293-311, 316-20; C. Daryll Forde, „Early Cultures of Atlantic Europe“, în *American Anthropologist*, XXXII, 1930, 19-100; Ernst Sprockhoff, *Die nordische Megalithkultur*, Berlin și Leipzig, Walther de Gruyter & Co., 1938, p. 150-153; Harold Peake și Herbert J. Fleure, *The Way of the Sea*, New Haven, Yale University Press, 1929, p. 29-42. Pentru încercările interesante de a reconstrui idei ale religiei megalitice, cf. Hermann Baumann, *Das doppelte Geschlecht: Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos*, Berlin, Dietrich Reimer, 1955; Horst Kirchner, *Die Menhire in Mitteleuropa und der Menhirgedanke*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1955.

își desfășurau activitatea.⁶⁴ Nimic nu-i împiedica pe acești meșteșugari primitivi să călătorească fie în nordul, fie în sudul zonei muntoase metalifere, căci triburile barbare din stepă și șefii lor au ajuns curînd să-i primească cu toate onorurile pe străinii care cunoșteau secretele fabricării unor obiecte atît de valoroase ca topoarele, cuțitele sau podoabele de metal. Primele dovezi arheologice ale difuziunii metalurgiei spre stepele din nord datează din 2500 î.Hr., cînd șefii de trib din valea Kuban, din nordul Caucazului, au început să achiziționeze arme de metal și bijuterii.⁶⁵ În timpul secolelor următoare, tehnicile civilizației — mai ales cele folosite în războiului — au continuat să pătrundă în stepa vestică.

Stadiile geografice și cronologice exacte ale acestui proces nu sînt prea clare. Înainte ca influențele războiului și tehnologiei caracteristice popoarelor civilizate să devină importante în regiunea din nordul Mării Negre, anumite populații de invadatori au început să se îndrepte spre vest, spre pădurile Europei. Aceștia sînt cunoscuți arheologilor sub denumirea de populații ale „toporului de luptă.” Relația lor îndepărtată, dar totuși reală cu marile culturi ale Orientului Mijlociu este ilustrată de faptul că, atunci cînd au început să invadeze Europa Centrală, arma lor de luptă specifică era încă din piatră, chiar dacă forma era aceeași cu a prototipurilor sumeriene din metal.

Chiar dacă migrația populațiilor din stepă spre Europa a fost începută de „topoarele de luptă”, ea a fost mult accelerată atunci cînd generațiile următoare au început să stăpînească metalurgia bronzului. Astfel, în jurul anului 1700 î.Hr., barbarii cu arme de bronz și vorbind limbi indo-europene au ajuns la marginile Europei, unde i-au întîlnit și supus pe pașnicii constructori de megaliti de pe coastele Atlanticului. Probabil că noii cuceritori s-au impus ca un fel de aristocrație și au început să perceapă taxe de la populațiile băștinașe. Nu au fost însă, în nici un caz, distruse toate urmele culturii megalitice. Se pare că cele mai mari monumente megalitice, cercurile de megaliti verticali, au fost ridicate după indicațiile cuceritorilor, fiind transpunerii în piatră ale cercurilor de trunchiuri de copaci — un stil de arhitectură sacră care și-ar putea foarte bine avea originea în nordul și estul Europei și s-a răspîndit spre vest o dată cu triburile indo-europene.⁶⁶

Răspîndirea acestor culturi războinice a adus o mare revoluție în viața populațiilor europene. În locul agricultorilor pașnici sau al vîntătorilor și pescarilor retrași, Europa era acum dominată de barbari războinici care cunoșteau metalurgia bronzului. În sens lingvistic, Europa a fost europenizată, căci limba popoarelor războinice a înlocuit probabil vechile limbi de pe continent.⁶⁷ De asemenea, într-un sens mai profund, etosul războinic

⁶⁴ Cf. Ernst Herzfeld, *Iran in the Ancient East*, New York and London, Oxford University Press, 1941, p. 156-161; R.J. Forbes, *Metalurgy in Antiquity*, Leiden, E.J. Brill, 1950, p. 69-73.

⁶⁵ C.F.C. Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, p. 221-222; V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, p. 148-158.

⁶⁶ Harold Peake și Herbert J. Fleure, *Merchant Ventures in Bronze*, New Haven, Yale University Press, 1931, p. 37-40; C.F.C. Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, p. 314-316; V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, p. 321-329. Analiza cu carbon-14 a unei bucăți de mîngal găsite la Stonehenge, în sud-estul Angliei și considerată mai „veche” a indicat data de 1747 î.Hr. \pm 275, ceea ce ar confirma destul de bine această ipoteză.

⁶⁷ Cu excepția zonei basce din Pirinei.

al epocii bronzului i-a conferit societății europene tendințe specifice și definitorii. Europeanii au devenit războinici, prețuind curajul individual mai mult decît ar fi considerat potrivit orice alt popor civilizat (cu excepția poate a japonezilor) și aceste atitudini, provenite în ultimă instanță din stilul de viață al crescătorilor de animale războinici din stepele vestice, au rămas o parte definitorie a moștenirii europene pînă astăzi.

Barbaria europeană din epoca bronzului avea doar legături indirecte cu centrele de civilizație din Orientul Mijlociu pentru că munții dificil de trecut ai Anatoliei și Caucazul au limitat răspîndirea spre nord a civilizației materiale doar la armele de metal și la alte cîteva obiecte ușor de transportat și tehnici ușor de transmis. Mai spre est totuși, acolo unde platoul iranian se învecinează cu stepele eurasiatice, nu există nici o astfel de barieră muntoasă care să fi restrîns răspîndirea civilizației mesopotamiene. Începînd cu mileniul al patrulea î.Hr., au început să se adune comunități agricole pe terenurile mai bine irigate ale acestui platou și agricultura a căpătat și mai multă importanță acolo probabil în mileniul al doilea î.Hr.⁶⁸ Pe pajiștile existente în jurul acestor așezări agricole și între ele trăiau crescători de animale barbari, vorbind o limbă asemănătoare cu cea a războinicilor din stepele vestice. Prin intermediul populațiilor de agricultori din mijlocul lor, acești crescători de animale au devenit din ce în ce mai expuși la influențele venite dinspre centrele de civilizație mesopotamiene îndepărtate. În acest context, nu mult înainte de 1700 î.Hr., pare să fi apărut o contopire extrem de importantă a tehnicilor civilizației și a curajului barbarilor căci se pare că aici a fost inventat sau măcar perfecționat carul de luptă pe două roți, ce avea să devină arbitrul suprem pe cîmpurile de luptă eurasiatice.

Populațiile din stepă au domesticit calul în jurul anului 3000 î.Hr., folosindu-l inițial numai pentru hrană.⁶⁹ Ideea înhămării cailor sau a măgarilor sălbatici la vehiculele pe roți aparținea mesopotamienilor și le fusese cunoscută și sumerienilor. Însă carele sumeriene pe patru roți, care puteau fi întoarse doar mișcîndu-se roțile lateral, erau prea încete și greoaie pentru a putea fi folosite pe cîmpul de luptă, oricît ar fi fost ele de impresionante în timpul procesiunilor și de folositoare pentru tracțiune. Erau necesare îmbunătățiri serioase ale structurii vehiculelor trase de cai pentru ca acestea să poată fi îndeajuns de ușor mînuite și să atingă viteza care făcea atît de formidabil carul de luptă. În special, roțile ușoare, cu spițe, învîrtindu-se în jurul unui ax fix și un tip de harnășament ce permitea ca o parte a greutății vehiculului să fie purtată de cai erau necesare pentru ca un car pe două roți să poată fi folosit în război.

În forma sa perfecționată, noul tip de armament cuprindea trei elemente distincte: carul de luptă, un arc compus puternic și practica ridicării de fortificații simple, sub formă de patrulater și construite din pămînt pe întregul teritoriu. Din partea barbarilor, inovația cea mai importantă a fost folosirea cailor ca animale de tracțiune. Fără îndoială că această idee, împreună cu tehnicile tîmplăriei și pielăriei,

⁶⁸ Karl Jettmar, „The Altai before the Turks”, Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, *Bulletin*, XXIII, 1951, 142-43; Ernst Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, London, Oxford University Press, 1935, p. 6-9.

⁶⁹ Franz Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, XI, 1955, p. 542-544 și tabelul 12.

a dus la producerea roților cu spițe, a butucului de roată perforat și a unui harnașament potrivit, derivat din cel mesopotamian.⁷⁰

S-ar putea ca arcul compus să nu fi fost nici el complet nou în mileniul al doilea î.Hr.,⁷¹ dar faptul că era arma potrivită pentru carele de luptă i-a conferit o nouă importanță. Un arc de lemn, întărit cu oase și tendoane de animal pentru a-i mări rezistența, putea fi scurtat fără teama că ar fi mai puțin puternic, permițându-i-se astfel unui luptător să tragă fără dificultate peste parapetul protector al carului de luptă, dintr-o poziție ghemuită, din spatele acestuia. Era astfel posibil ca o companie de care de luptă să străbată în galop întregul câmp de luptă trăgând continuu. Nici chiar cea mai bine echipată și disciplinată infanterie din mileniul al doilea î.Hr. nu ar fi putut rezista sub ploaia de săgeți lansate de la adăpostul carelor de luptă. Și atunci când infanteriștii neajutorati erau risipiți de săgeți, o șarjă a tuturor carelor de luptă la un loc putea decide soarta bătăliei. La o astfel de tactică nu se putea rezista.

Armatele de tip vechi puteau spera să câștige o bătălie doar atacându-i pe conducătorii carelor de luptă după ce coborau și-și deshămau caii. Pentru a se feri de surprize în astfel de situații, conducătorii carelor de luptă din Orientul Mijlociu au adoptat practica construirii în câmp de fortificații simple, cu baza un patruleter.⁷²

Adoptând aceste noi tehnici de luptă, călăreții barbari din stepa centrală au devenit cu adevărat formidabili. Faptul că viața lor pastorală presupunea o tradiție socială ce combina marea admirație pentru curajul individual cu organizarea politică sub autoritatea unor puternici șefi de trib le-a mărit și mai mult eficiența militară.

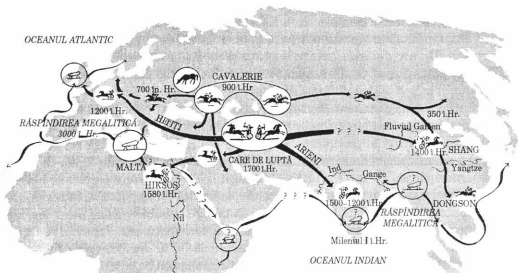
Noua tehnologie de luptă a schimbat curînd întregul echilibru social eurasianic. Nici un popor sau stat din lumea civilizată nu a putut rezista războinicilor în care de luptă. Din această schimbare bruscă a echilibrului puterii au rezultat cuceriri rapide și de proporții precum și mișcări de populații pe întregul continent. Pe măsură ce cucereau noi popoare, bandele barbare aduceau pretutindeni schimbări, uneori fundamentale, alteori doar superficiale, în viața celor pe care îi supuneau. Societățile civilizate nu se mai bucurau de superioritate militară față de vecinii lor barbari. Ierarhia socială nu se

⁷⁰ Evoluția gradată de la roțile solide la cele cu spițe poate fi observată și la vestigiile mesopotamiene, dar carul ușor manevrabil, pe două roți, pare să fi apărut destul de brusc. E plauzibilă ideea că o astfel de soluție la problema vitezei și manevrabilității a apărut numai atunci cînd posibilitățile carului de luptă au fost întrevăzute de aristocrații războinici, posesori de cai, de la granițele Mesopotamiei, care îi puteau pune la lucru pe meșteșugari pentru a crea un vehicul destinat mai degrabă să transporte războinici decît bunuri. Cf. Franz Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*, p. 548-551; Joseph Wiesner, *Fahren und Reiten in Alteuropa und im alten Orient*, *Der alte Orient*, Band 38; Leipzig, 1939, p. 19-22; Richard Le Fèvre de Noëttes, *L'Attelage et le cheval de selle à travers les âges*, Paris, Editions A. Picard, 1931, p. 21-35.

⁷¹ Există dovezi destul de îndoielnice că arcurile compuse erau cunoscute încă din vremea lui Naram Sin (cca 2300 î.Hr.). Cf. Hans Bonnet, *Die Waffen der Völker des alten Orients*, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1926, p. 138-139; W.F. Albright, „Mitannian Maryannu, „Chariot-Warrior” and the Canaanite and Egyptian Equivalents”, în *Archiv für Orientforschung*, VI, 1930-1931, p. 219. Pe de altă parte, arcul compus pare să fi fost la el acasă printre vînătorii mongoli încă din timpuri foarte vechi, unde lipsa de hrană potrivită face extrem de plauzibilă inventarea arcului. Cf. Karl Jettmar, „Hunnen und Hsiung-Nü — ein archäologisches Problem”, în *Archiv für Völkerkunde*, VI/VII, 1951-1952, p. 174-175. În orice caz, folosirea arcului compus pe scară largă era ceva nou în Orientul Mijlociu în mileniul al doilea î.Hr. și a apărut o dată cu carele de luptă.

⁷² W.F. Albright, „Mitannian Maryannu”, p. 219.

CĂI MARITIME ȘI STEPE 3000-300 Î.HR.

mai putea stabili cu aceeași ușurință, dinspre înălțimile civilizației Orientului Mijlociu spre regiunile agricole periferice, ca în mileniul al treilea î.Hr., ci era tot mai mult complicată de sporadice mișcări reversibile, ce aduceau valuri masive de cuceritori semicivilizați în vechile centre de civilizație. Drept rezultat, cuceritori barbari precum kasiții în Mesopotamia, hiksosii în Egipt și mitanii în Siria își trăgeau puterea din stăpânirea noilor tehnici ale războiului cu care de luptă.

În mod sigur însă, cucerirea indo-europeană a vestului european îndepărtat s-a făcut fără ajutorul carelor de luptă. Triburile din stepă care au supus satele pașnice și triburile mai slabe de vânători din peninsula europeană nu aveau nevoie de cele mai noi tehnici de luptă. Oricum, probabil că nici nu aveau meșteșugari destul de pricepuți pentru a produce roți cu spițe, harnașament și celelalte accesorii necesare carelor de luptă. De-a lungul timpului, noua armă de luptă s-a răspândit într-adevăr și în Europa, dar mai mult cu valoare simbolică și ceremonială, fiind destinată a demonstra demnitatea și măreția posesorului ei, decât ca un instrument ce putea fi folosit pe câmpul de luptă. Pentru respectiva tactică a carelor de luptă și a trasului cu arcul era nevoie de câmp deschis și acesta era greu de găsit în zonele împădurite ale Europei Vestice și Nordice.⁷³

⁷³ Desene pe piatră ale unor care de luptă în sudul Suediei au fost datate cca 1300 î.Hr. Cf. Charles Singer (ed.), *A History of Technology*, Oxford, Clarendon Press, 1955, p. 722. Când carele de luptă au pătruns în vestul Europei, arcurile și tactica de luptă bazată pe minuirea lor nu au însoțit noile dispozitive de luptă. Eroi homerici și corespondenții lor mai tîrziu din teritoriile celtice luptau cu lănci și alte arme de luptă corp la corp, adeseori coborînd din carele lor de luptă pentru aceasta. Trasul cu arcul nu este considerat prea elegant de Homer și este practicat doar de eroi mai îndoienici, asemeni lui Paris din Troia.

La fel, în regiunile nordice ale Asiei nu există semne că tactica respectivă a carelor de luptă ar fi fost vreodată adoptată.⁷⁴ În mod sigur însă, la începutul mileniului al doilea î.Hr., grupuri de războinici din stepă, strâns înrudiți cu cei din stepa pontică, au pătruns spre est până la fluviul Enisei și au pus bazele unei societăți de tip aristocratic în inima Siberiei. Dar aici, la fel ca și în regiunile nordice ale Europei, nu existau prea multe atracții pentru grupurile de jefuitori, dornice de pradă. O dată istovite bogățiile din Orientul Mijlociu și India, era de așteptat ca războinicii echipați cu care de luptă extrem de primejdioase, dar și extrem de scumpe, să-și îndrepte atenția mai degrabă spre centura de oaze mici, dar intens populate de grupuri de agricultori, ce se întindeau în Asia Centrală și Sudică, din Iran și bazinul Oxus-Jaxartes, prin Turkestanul chinez, până la Fluviul Galben.

Cercetările arheologice din Turkestan nu sînt destul de avansate pentru a arăta dacă există urme ale războinicilor învingători, posedînd care de luptă, îngropate în oazele din acea regiune.⁷⁵ Dar în Valea Fluviului Galben, calul și carul de luptă, împreună cu armurile și armele de bronz, arcul compus și fortificațiile în formă de patrulater erau cu toate prezente și bine dezvoltate în jurul anului 1300 î.Hr.⁷⁶ O astfel de asemănare cu tacticile și echipamentul de luptă din Orientul Mijlociu este prea mare pentru a putea fi doar întîmplătoare. Grupuri războinice de la marginile platoului iranian sau poate dinspre est, din Altai, înaintaseră probabil pas cu pas, din oază în oază, străbătînd Turkestanul chinez, ajungînd în Valea Fluviului Galben și cucerind aici populațiile agricole neolitice existente.⁷⁷

În cursul acestei treceri triumfale prin Asia, de-a lungul a două sute de ani sau mai mult, posesorii carelor de luptă au suferit probabil importante transformări lingvistice și etnice. Membrii unui grup victorios, stabilindu-se temporar în vreuna din oazele de curînd cucerite, își luau desigur nevastă dintre localnici și își trimiteau probabil fiii mai departe, spre o nouă oază, la diferență doar de o generație. Nu e deci necesar să

Carele de luptă au ajuns aproape sigur în Grecia și în restul Europei datorită influențelor din Asia Mică. Cf. Wiesner, *Fahren und Reiten*, p. 34-35. Se pare că înaltul prestigiu pe care și l-au cîștigat carele de luptă în Antichitate i-a îndemnat pe luptătorii din Europa să le adopte fără a-și adapta totuși armele și regulile de luptă pentru a profita de mobilitatea acestora. Tacticile de luptă prezentate de Homer sînt absurde, carele sale de luptă nu sînt cu mult mai mult decît simple piese decorative, dar descrierea bătăliei de la Micene nu e neapărat simplă ficțiune. Luptătorii obișnuinți cu lupta corp la corp și cu un cod al onoarei ce impunea expunerea propriei persoane și a propriei vieți la orice fel de primejdii s-ar fi putut comporta într-adevăr așa cum relatează Homer, folosind puternica mașină de luptă asiatică doar ca simbol al bogăției și importanței personale, ca mijloc convențional de deplasare înspre și dinspre cîmpul de luptă.

⁷⁴ Karl Jettmar, „Archäologische Spuren von Indogermanen in Zentralasien“, în *Paideuma*, V, 1950-54, 237-239. Cf. și rezumatul lui Roman Ghirshman la S.V. Kisselev, *Drevniaia Istoria Iuzhnoi Sibiri*, 2d ed.; Moscow, 1951, „Histoire ancienne de la Sibirie du sud“, în *Artibus Asiae*, XIV, 1951, 169-189.

⁷⁵ Rezultatele cercetărilor făcute pînă în 1934 sînt destul de bine rezumate, alături de un catalog al ultimelor descoperiri, în Folke Bergman, *Archeological Researches in Sinkiang*, Stockholm, Bokforlags Aktienbolaget Thule, 1939. Nu am reușit să găsesc rapoarte ale unor cercetări mai noi.

⁷⁶ Herrlee Glessner Creel, *The Birth of China*, London, Jonathan Cape, Ltd., 1936, p. 141-157; H. G. Creel, *Studies in Early Chinese Culture*, Baltimore, Md., Waverly Press, 1937, p. 133-254; Cheng Te-K'un, *Archéologie in China*, II, *Shang China*, Cambridge, W. Heffer & Sons, 1960, p. 243-249.

⁷⁷ Artă și ceramica specifice capitalei Shang din Anyang ne oferă, de asemenea, indicii izolate, dar destul de sigure, ale legăturilor cu zona de cultură mesopotamiană, deși tradiția principală este independentă. Cf. Li Chi, *The Beginnings of Chinese Civilization*, Seattle, University of Washington Press, 1957, p. 25-29.

creдем că indo-europenii au cucerit vreodată China. De asemenea, cuceritorii veniți din oază în oază nu erau în mod necesar foarte numeroși, căci oazele din bazinul Tarim sînt mult prea mici pentru a susține grupuri mari de luptători, cu carele lor de luptă și cu tot echipamentul lor complicat. Într-adevăr, dimensiunile reduse ale oazelor și dificultatea găsirii spațiului necesar pentru urmași în limitele lor fixe trebuie să fi fost un motiv serios pentru continua deplasare spre vest.

În absența studiilor arheologice necesare, reconstruirea legăturilor dintre Asia Vestică și China rămîne o simplă speculație. Legătura dintre Asia Vestică și India este însă mult mai clară, căci între 1500 - 1200 î.Hr., valuri succesive de conducători de care de luptă și arcași de origine ariană au migrat spre sud, dinspre Iranul de Est spre valea Indului,⁷⁸ unde, cum am văzut deja, și-au folosit superioritatea militară pentru a distruge civilizația Indului.

Astfel de cuceriri de proporții însemnau că procesul prin care zonele mesopotamiene de graniță fuseseră cîndva incluse în lumea civilizată se repeta acum, cu respectivele variații locale, pe întreaga întindere eurasiatică, de la Atlantic la Pacific. Diferențierea socială dintre cuceritori și cucerțiți însemna că bogăția se concentra probabil pentru a susține dezvoltarea civilizației pretutindeni în regiunea agricolă eurasiatică. Totuși, doar în cîteva locuri deosebit de favorizate au apărut astfel de evoluții în urma carelor de luptă cuceritoare. Pe termen scurt, militarizarea societății și expansiunea teribilă a războinicilor din stepă a avut adeseori, de fapt, efecte distructive, cum s-a întîmplat în India. Războiul, violența continuă și exploatarea de multe ori brutală a populațiilor de agricultori dependente nu constituiau deloc bazele necesare apariției unor noi civilizații, deși militarismul cuceritorilor din stepă a reușit cu adevărat să transforme viața oamenilor din acele regiuni eurasiatice unde populația era destul de densă pentru a merita să fie cucerită. Numai îndepărtatele jungle din sud-estul Asiei și nordul arctic au scăpat de impactul barbariei militarizate din mileniul al doilea î.Hr.

Militarizarea societății eurasiatice a blocat dezvoltarea tipului de protocivilizație maritimă. Călăreții războinici, cu îngustul lor cod de onoare, nu puteau nici să înțeleagă, nici să respecte modul de viață al negustorilor, văzînd în ambarcațiunile încărcate de produse doar prăzi bogate și ușor de cîștigat. Într-o astfel de situație, unele din liniile comerciale maritime preistorice au fost întrerupte. Călătoriile lungi nu mai erau deloc sigure din cauza piratilor locali și au fost, în mod necesar, abandonate. Numai în Golful Bengal și în Pacificul de Sud-Est și-au păstrat călătoriile pe mare vechiul lor caracter și importanța pînă în mileniul întîi î.Hr., căci coastele Asiei de Sud-Est au continuat să rămînă ocupate de societăți pașnice, încă neatînse de militarismul modului de viață civilizat-pastoral.

⁷⁸ În general, data anterioară pare mai plauzibilă, dacă atribuim arienilor distrugerea civilizației Indului, în timp ce importante afinități lingvistice dintre *Rig Veda* și *Avesta* par să sugereze o plecare din Iran la o dată ulterioară. Dificultatea aceasta poate fi însă depășită dacă presupunem că epopeile eroice și imnurile datînd din perioada primelor valuri ale invaziei au fost traduse în dialectul invadatorilor de mai tîrziu, amestecîndu-se astfel cu literatura sacră de mai tîrziu pentru a produce *Rig Veda*.

În regiunile eurasiatice nordice și centrale, echilibrul politico-militar a fost însă concentrat în zonele de uscat, iar rutele maritime și-au pierdut importanța inițială. Dincolo de ciocnirile și tumultul luptelor, se desfășura, pe nesimțite, dar foarte eficient, o interacțiune culturală extrem de complicată, neîncetată și de neevitat. Ciocnirile puternice dintre popoare extrem de diferite au generat și susținut schimbările sociale în asemenea măsură încât populațiile pașnice din sud-estul Asiei au fost curînd considerate arhaice. Expunerea continuă la formidabilul pericol militar extern împiedica orice comunitate să trăiască o viață rutinieră pentru multă vreme. În ciuda frecventelor obstacole datorate războiului și devastărilor, dimensiunea generării și exercitării puterii în cadrul societății civilizate s-a dezvoltat însă continuu.

Apariția unei civilizații cosmopolite în Orientul Mijlociu, 1700-500 î.Hr.

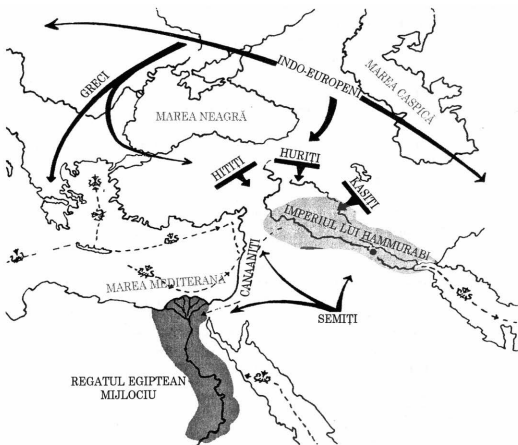
A. INTRODUCERE

Începînd cu 1700 î.Hr., un val de invazii barbare a inițiat schimbări de amploare pe harta politică și culturală a Orientului Mijlociu și, la scurtă vreme după aceea, dezvoltarea tehnologiei carelor de luptă a conferit un și mai mare avînt înaintării grupurilor barbare.

În 1700, numeroase mici regate și orașe-state își împărțeau suveranitatea asupra Siriei și Palestinei de azi, în timp ce Egiptul era cufundat în anarhie încă de la decăderea dinastiei a douăsprezecea. Nici unul din aceste teritorii nu a reușit să reziste incursiunilor bandelor de jefuitori barbari înaintînd dinspre deșerturile sudice sau dinspre zonele muntoase din nord. Aceste grupuri erau probabil omogene lingvistic și etnic la început, dar în scurtă vreme grupuri de origini total diferite au început să atace împreună. Drept rezultat, afinitățile etnice și culturale ale hiksoșilor, care s-au infiltrat primii în Egipt și Palestina și și-au organizat acolo în mod stabil autoritatea politică, în jurul anului 1680 î.Hr., ne-au rămas necunoscute pînă în ziua de azi.

În scurt timp, presiunea unor atacuri asemănătoare s-a făcut simțită și în Mesopotamia. Administrația centralizată a lui Hammurabi nu a putut împiedica raidurile barbare dinspre zonele de deal. Ele au devenit tot mai puternice după moartea sa și au continuat mai mult de un secol, pînă cînd kasiții barbari și-au stabilit oarecum hegemonia asupra întregii Mesopotamii, în jurul lui 1525 î.Hr. Monarhii kasiți, asemeni hiksoșilor, comandau grupuri mixte de războinici și cel puțin două elemente lingvistice erau reprezentate printre supușii lor.

În general vorbind, trei grupuri de invadatori au colaborat la supunerea vechilor centre ale civilizației Orientului Mijlociu. Dinspre deșerturile din sud au venit semii, dinspre dealuri au venit huritii și kasitii, iar dinspre stepele îndepărtate au venit indo-europenii. Probabil datorită măiestriei lor în mînuirea carelor de luptă, războinicii indo-europeni par să-i fi organizat și condus pe cei de la deal în asalturile lor asupra societăților civilizate din cîmpie. În orice caz, atât statul kasit din Mesopotamia Centrală, cît și noul imperiu al mitanilor în valea Eufratului de Sus erau conduse de regi ce venerau zeități cu nume indo-europene. Mai puține dovezi indică însă prezența indo-europenilor printre hiksosi. În general, indo-europenii nu par să fi fost prea numeroși.

ORIENTUL MIJLOCIU ÎN JURUL ANULUI 1700 Î.HR.

Ca strat conducător restrîns la număr, ei au adoptat curînd limbile celor ce-i urmau, fie aceștia huriți, kasiți sau semiți. În consecință, s-au păstrat foarte puține urme ale identității lor lingvistice.¹

Expunerea prelungită la raidurile și cuceririle barbare a făcut ca granițele lumii civilizate din Orientul Mijlociu să se retragă în mod temporar. Mesopotamia și Egiptul au rezistat cel mai bine șocului datorită populațiilor lor destul de numeroase și puternicelor tradiții culturale. Însă dincolo de granițele cîmpiilor aluvionare, acolo unde civilizația nu avea rădăcini atît de puternice, atacurile barbare puneau în primejdie citeodată viața civilizată în totalitatea ei. Unele orașe au fost distruse pînă la temelii; în cazul unor comunități ceva mai dezvoltate, populațiile semibarbare au venit să locuiască printre ruine. Totuși, cu toată violența și cu tot jaful lor, barbarii nu doreau în mod fundamental să distrugă civilizația, ci să se bucure de avantajele ei. Gradat, pe măsură ce noii cuceritori deveneau sedentari și începeau să apere ceea ce cuceriseră, viața orașelor și structurile vieții civilizate începeau să revină la normal. În secolul al XV-lea î.Hr., state puternice și civilizate, majoritatea conduse de descendenții invadatorilor barbari din generațiile anterioare, își împărțeau terenurile agricole fertile ale Orientului antic, punînd bazele unei vieți diplomatice, comerciale și culturale intense. Vechile bariere geografice și culturale fuseseră depășite și o civilizație cosmopolită, cuprinzînd atît Egiptul, cît și Mesopotamia într-un tot mai cuprinzător, a început să apară în Orientul Mijlociu.

Această schimbare de anvergură a organizării și activității umane a repetat, pe o scară geografică și socială mult mai largă, dezvoltarea anterioară a societății mesopotamiene. Primele unități ale organizării sociale și politice civilizate mesopotamiene au fost comunitățile din jurul templului, grupate într-un oarecare număr de orașe-state independente. Apoi, după crearea și dezmembrarea imperiului lui Sargon (cca 2350 î.Hr.), orașele-state au fost eclipsate de grupări politice și sociale mai largi. Aglomerările imperiale sau tribale din cîmpia aluvionară mesopotamiană sau dimprejurul ei au devenit unitățile principale ale oricărei acțiuni politice sau militare și noi grupuri sociale ocupaționale au apărut pentru a uni aceste grupări sociale mai largi într-o „societate mare”, mai puțin încheată. În secolul al XV-lea î.Hr., totuși, cîmpia mesopotamiană și regiunile ei periferice nu mai constituiau teatrul, mai mult sau mai puțin de sine stătător, al acțiunilor politice și sociale. Întreaga zonă agricolă a Semilunii Rodnice — din Egipt, prin Palestina și Siria, pînă în Mesopotamia — a preluat rolul regiunii centrale civilizate jucat cîndva doar de Mesopotamia și (la scară mai

¹ Cf. T. Sève-Söderbergh, „The Hyksos Rule in Egypt”, in *Journal of Egyptian Archaeology*, XXXVII, 1951, p. 53-71; Robert M. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, Chicago, Chicago University Press, 1939; E.A. Speiser, „Ethnic Movements in the Near East in the Second Millennium B.C.”, in *Annual of the American Schools of Oriental Research*, XIII, 1931-1932, p. 13-54; Ignace J. Gelb, *Hurrians and Subarians*, Chicago, University of Chicago Press, 1944; Albrecht Götze, *Hethiter, Churitter und Assyrer*, Oslo, H. Aschehoug & Co., 1936; Theodore Burton-Brown, *Early Mediterranean Migrations*, Manchester, Manchester University Press, 1959, p. 63-76. O comparație a presupusului rol al triburilor indo-europene între 1700 și 1400 î.Hr. cu binecunoscutul rol jucat de vikingi în istoria europeană între 900 și 1200 d.Hr. ne-ar putea ajuta poate. În ambele cazuri, am putea considera că puternicele aptitudini pentru război se combinau cu o mare adaptabilitate culturală.

mică) de Egipt, în timp ce zonele de graniță se extindeau pentru a include atât zona semifertilă de la limita deșertului, în sud, precum și zona de stepă din nord. În plus, în est și vest, platoul iranian și, respectiv, cel anatolian au intervenit puternic în echilibrul puterii pentru prima dată.

Invaziile barbare din secolele al XVIII-lea - XVI-lea î.Hr. au făcut să înceteze definitiv izolarea Egiptului de restul lumii. Egiptul a rămas desigur întotdeauna un teritoriu special, care nu a renunțat niciodată la zeii săi antici și la tradițiile culturale. De asemenea, formele distincte ale religiei și artei mesopotamiene au rămas o realitate vie în țara celor două fluvii. În ciuda menținerii acestor contraste culturale însă și a creării sau modificării a numeroase tradiții ale civilizațiilor locale, s-a manifestat totuși gradat o oarecare uniformitate aproximativă a structurilor sociale în întregul Orient Mijlociu. Cu alte cuvinte, putem spune că între 1500 și 500 î.Hr. a apărut o „societate mare” în întreaga zonă a Semilunii Rodnice, deținând administratori specializați, militari, negustori și meșteșugari și fiind condusă de legi și de necesitățile pieței.

La capătul acestei perioade, Imperiul Persan a reușit să asigure un cadru politic unic acestei societăți cosmopolite. La fel cum Sargon din Akkad unise orașele-state sumeriene, iar Hammurabi statele tribale mesopotamiene, Cyrus cel Mare a unit, la rândul său, statele naționale și imperiale din Orientul Mijlociu. Reușind mai bine decât oricare dintre predecesori, Imperiul Persan a adus pacea în regiunile centrale ale civilizației Orientului Mijlociu și a construit un larg taluz protector la granițele civilizației cu lumea barbară.

* * *

Am văzut că istoria politică a Mesopotamiei de la Sargon la Hammurabi demonstrează o alternanță neregulată de perioade ale consolidării imperiale și perioade ale invaziilor barbare și fragmentării interne. Pe o scară geografică și cronologică mai largă, un ritm similar a continuat să se manifeste și ulterior. Astfel, istoria politică a Orientului Mijlociu între 1700 și 500 î.Hr. poate fi sistematizată astfel:

a) Pe măsură ce valul de invazii ale carelor de luptă barbare a mai scăzut în jurul anului 1500 î.Hr., „reacțiile autohtone” împotriva intrușilor au început să se manifeste tot mai puternic. În Egipt, expulzarea hiksoșilor de către o dinastie locală a condus la crearea Imperiului Egiptean (1465-1165 î.Hr.). Acesta a devenit puterea dominantă în epocă, extinzându-se din Nubia până la Eufrat (până când hitiții au împins înapoi frontiera egipteană din nordul Siriei). În nord și est, reacția băștinașilor a fost mai puțin pronunțată pentru că diferiții conducători mitani, kasiți și hitiți au acceptat în mare măsură tradițiile culturale ale supușilor lor și au încetat astfel să fie percepuți ca străini. Cu toate acestea, regii locali ai Asiriei, care au răsturnat conducerea mitană (cca 1380 î.Hr.), au ridicat imediat statul lor la rangul de forță de primă mărime, destul de puternic pentru a distruge imperiul mitanilor în jurul anului 1270 î.Hr. și pentru a subordona imperiul kasiților. Asirienii au devenit astfel un imperiu rival pentru îndepărtații hitiți și egipteni.

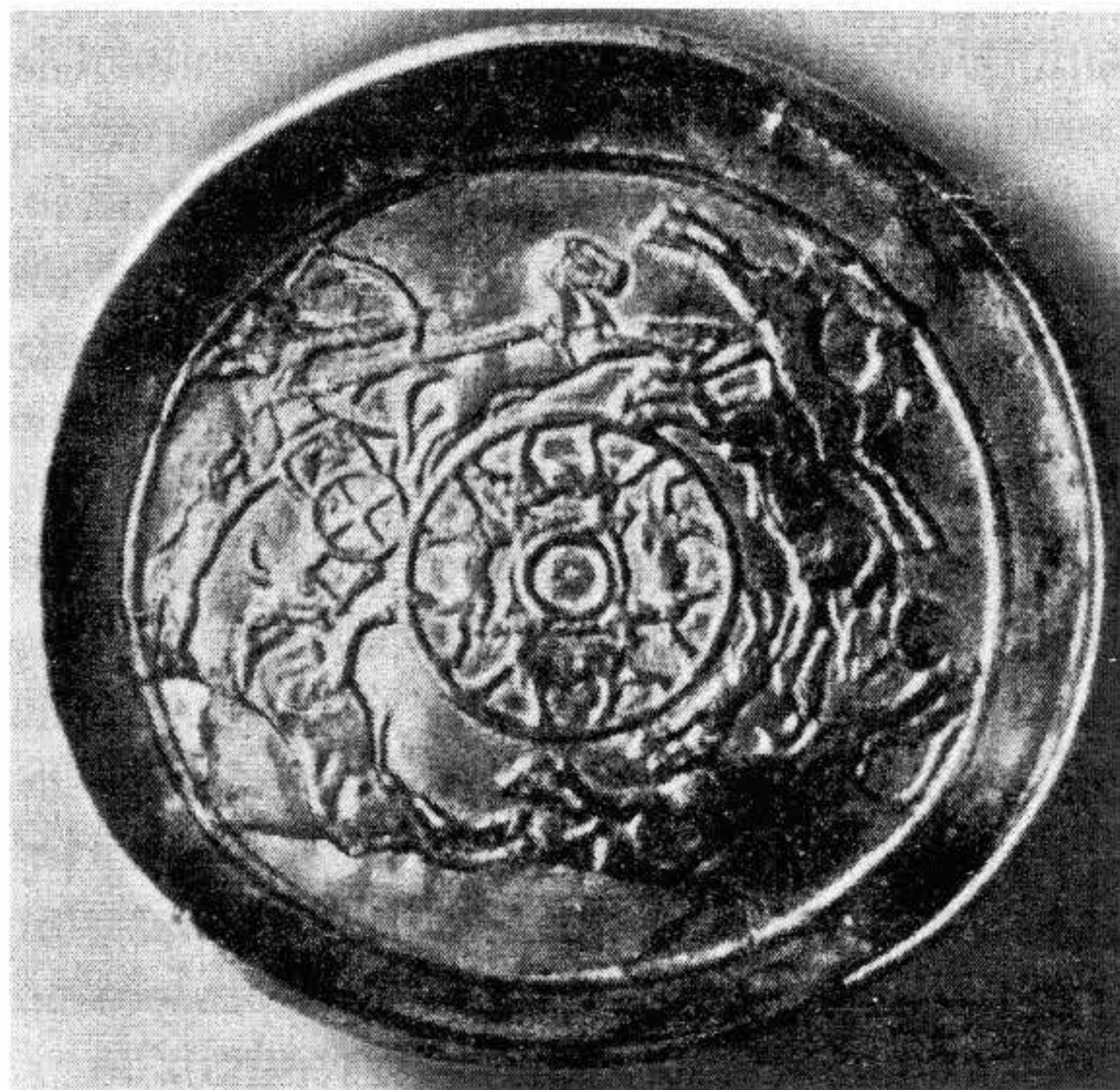
b) Curînd după 1200 î.Hr., un nou val de invazii barbare s-a abătut asupra popoarelor civilizate din Orientul Mijlociu și a distrus echilibrul de forțe stabilit între cele trei mari puteri: imperiile egiptean, asirian și hitit. Din nou populațiile din cîmpie, de la deal sau din stepă au început să se amestece. Acest nou val de invazii a fost mai puțin devastator decît cel dinainte, căci nici Egiptul, nici Asiria nu au fost pe deplin învinse. Totuși, puterea asaltului a fost îndeajuns de mare pentru a separa cele trei imperii și a le schimba considerabil harta lingvistică și etnică. În timpul acestei perioade de peregrinări, diferite triburi și populații cunoscute nouă precum evreii, filistinii, arameenii, frigienii, dorienii, caldeenii și mezii și-au dobîndit ținuturile lor istorice.

c) O dată ce aceste invazii au încetat curînd după 1100 î.Hr., a apărut și o a doua reacție a băștinașilor, centrată mai ales în Asiria, de data aceasta. Prin campanii aproape neîntrerupte și extrem de sîngeroase, asirienii și-au extins treptat puterea, pînă cînd imperiul lor, deja în culmea puterii (745-612 î.Hr.), a ajuns aproape să unească întreaga regiune civilizată a Orientului Mijlociu într-un singur corp politic. Totuși succesul armatelor asiriene în cucerirea Babilonului și Egiptului s-a dovedit cu două tășuri, căci aceste vechi tărîmuri ale civilizației s-au dovedit a fi de neînglobate din punct de vedere cultural. Atît babilonienii, cît și egiptenii, conștienți de măreția lor din vechime, îi disprețuiau pe asirienii considerați înapoiți și nu au putut fi pentru multă vreme obligați să rămînă într-o dependență politică umiltoare, după cum o considerau ei. Drept rezultat, revoltele curente din Babilon și dezordinea de neînlăturat din Egipt și Palestina constituiau probleme grave pentru asirieni, pe care ei nu au reușit nicicînd să le rezolve.

Astfel, imperiul asirian era construit pe baze nesigure. Poate că forța de muncă asiriană nu era suficientă pentru a menține garnizoane și structuri oficiale în întregul Orient Mijlociu sau poate că efortul necesar pentru aceasta a istovit în mare măsură resursele asirienilor. În orice caz, combinația clasică de asalt barbar (mezii din Iran și scitii din stepele nordice) și revoltă internă (centrată în) a determinat decăderea bruscă a puterii asiriene (612-606 î.Hr.). Ninive, capitala, a fost părăsită, iar națiunea asiriană a dispărut pentru totdeauna ca entitate politică.

d) După un scurt interludiu, în timpul căruia mezii, caldeenii și egiptenii și-au împărțit moștenirea Asiriei decăzute, un nou cuceritor semibarbar a perturbat din nou echilibrul de forțe destul de precar stabilit între aceste trei popoare. Cyrus, conducătorul perșilor, a pornit, în jurul anului 550 î.Hr., din regiunile sud-vestice ale platoului iranian și a cucerit într-o perioadă de timp uimitor de scurtă aproape întregul Orient Mijlociu. Cînd fiul și succesorul său, Cambises, a cucerit Egiptul, în 525 î.Hr., imperiul perșilor se întindea de la Nil pînă la Oxus.

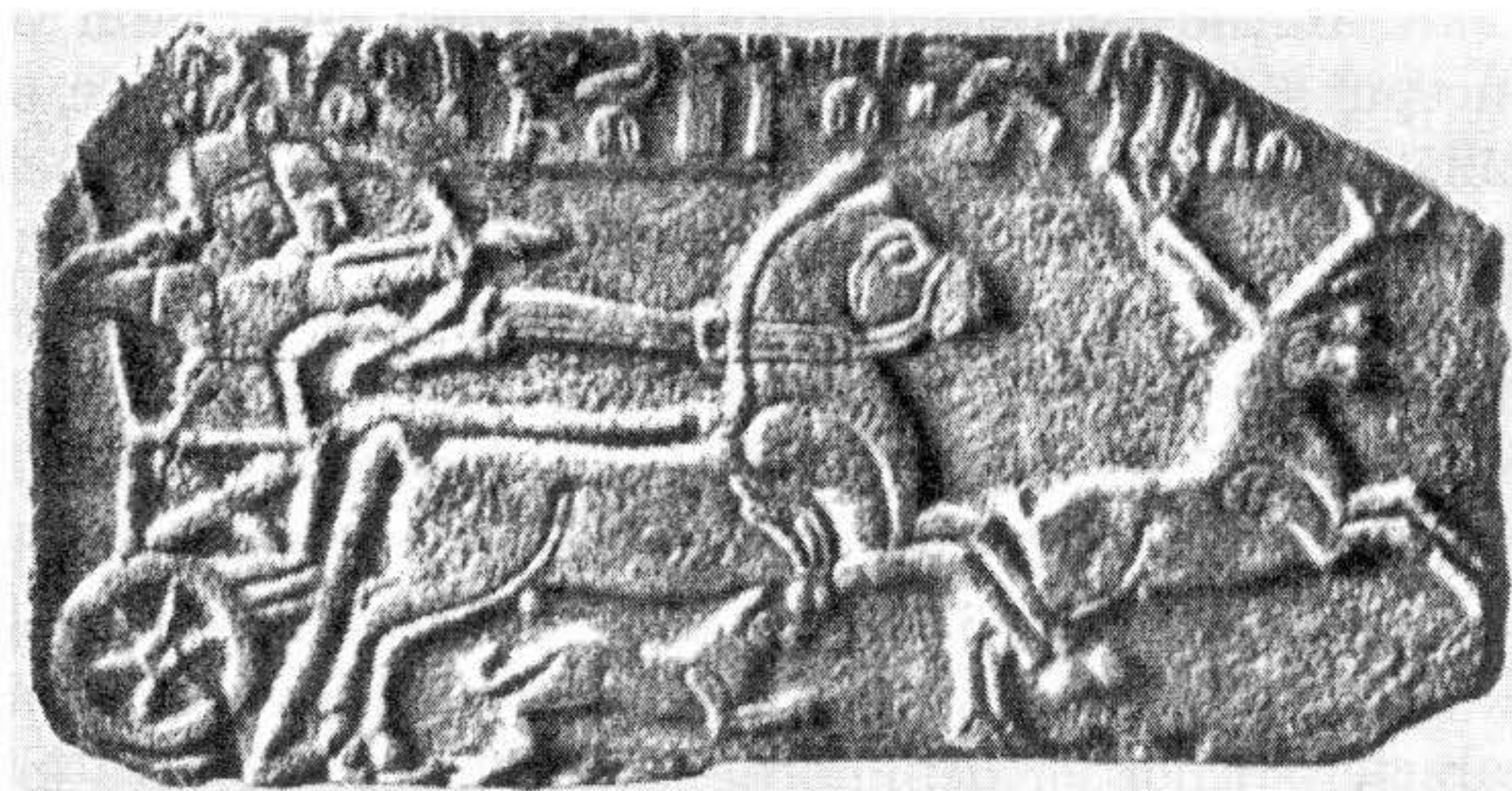
Hegemonia perșilor nu a eliminat sentimentele separatiste ale babilonienilor și egiptenilor și revolte de proporții în ambele regiuni au izbucnit în repetate rînduri. Însă perșii aveau probabil la îndemînă o mai mare forță militară decît asirienii și ei au fost capabili să reprime fiecare acțiune de acest fel. În plus, predecesorii lor asirieni descurajaseră îndeajuns de mult rezistența locală față de puterea imperială și chiar mîndria Egiptului sau a Babilonului a început să cedeze, după repetate eșecuri militare. Drept

Henri Frankfort, Art and Architecture of the Ancient Orient.

CARUL DE LUPTĂ ÎN ACȚIUNE

Artiștii din trei state parțial civilizate, aflate la granița nordică a Orientului Antic, înregistrează spectacolul oferit de arma redutabilă a epocii lor — carul de luptă ușor, pe două roți — folosit pentru vânătoare aici și nu pentru adevăratul său scop: războiul. Vasul de aur de sus, găsit la Ras Shamra, în Siria, este probabil de origine mitană. În centru sînt reprezentați niște războinici hitiți care încă mai încearcă să deprindă subtilitățile conducerii carului de luptă de la vecinii lor mitani, din secolul al XIV-lea î.Hr. Ei par să aibă dificultăți în a le impune cailor un ritm potrivit, în timp ce sigiliul micenian de jos reprezintă un galop dezlănțuit, în care harnașamentul e complet uitat și înseși legile gravității sfidate.

National Museum, Athens. Photo by Carl Albiker.

Musée du Louvre, Paris.

rezultat, puterea militară a Persiei, susținută de comerț și de schimburile culturale precum și de îmbunătățirea metodelor de administrație și a mijloacelor de comunicație, a conferit imperiului o relativă stabilitate.

O dată cu aceste realizări, evoluția politică a Orientului antic a ajuns la un deznodământ logic, dacă nu și istoric. Vechea lume civilizată a fost unită sub o administrație unică, iar lumea barbară a fost și ea înglobată. Dar la frontiera lor nordică, perșii se confruntau cu o problemă pe care s-au dovedit incapabili să o rezolve. Chiar înainte de venirea la conducere a lui Cyrus, un grup de mici orașe-state grecești au început să creeze o civilizație care, deși împrumută o mulțime de elemente din Orient, demonstra totuși o calitate profund diferită. Această civilizație a devenit curînd strălucitoare pentru popoarele barbare din Macedonia, Tracia și sudul Rusiei, ajungînd să fie admirată chiar și în Persia. Încă din 479 î.Hr., neașteptatele victorii grecești de la Salamina și Plateea au forțat retragerea perșilor. Un secol și jumătate mai târziu, macedonenii elenizați și aliații lor greci au năvălit asupra imperiului perșilor și l-au distrus (334-330 î.Hr.), împropătînd astfel vechea civilizație a Orientului Mijlociu cu o forță culturală nouă și redutabilă.

Evoluția civilizației grecești de la statutul de periferie, în Orientului Mijlociu, la egalitatea și chiar superioritatea față de vechiul centru de civilizație a marcat o mare cotitură în istoria civilizației. Epoca dominației Orientului Mijlociu a ajuns astfel la final și schimburi culturale complexe au început să aibă loc între comunitățile civilizate majore ale Europei, Orientului Mijlociu, Indiei și Chinei. A început să apară un fel de echilibru cultural eurasian, echilibru ce avea să dureze pînă după 1500 d.Hr., cînd Europa a început să-și afirme dominația asupra tuturor popoarelor și culturilor lumii.

O dată a încheierii dominației Orientului Mijlociu nu poate fi stabilită desigur decît în mod arbitrar. Dar anul 500 î.Hr. pare a fi o cifră rotundă destul de convenabilă, reprezentînd punctul de maximă putere și prestigiu al imperiului perșilor atît la granița vechii lumi orientale cu Grecia, cît și la cea cu India, înainte ca revolta ioniană din 499 î.Hr. să fi apărut ca o provocare la adresa puterii Marelui Rege. În jurul anului 500 î.Hr., de asemenea, civilizațiile Greciei, Indiei și Chinei ajunseseră să-și dezvolte majoritatea caracteristicilor lor definitorii. Arta și filozofia greacă începuseră să se afirme, iar Confucius, în China, și Buddha, în India, confereau civilizației chineze și respectiv indiene mare parte din formele lor de exprimare caracteristice pînă în ziua de azi.

B. SCHIMBĂRI POLITICO-MILITARE

În perioada 1700-500 î.Hr., echilibrul de forțe între statele civilizate și vecinii lor barbari a rămas fundamental pentru istoria politico-militară a Orientului Mijlociu, dar acest echilibru nu a fost nicicînd unul ușor de stabilit. În general, numărul de locuitori, disciplina, resursele mai bogate și aptitudinile mai dezvoltate păreau a fi în favoarea popoarelor civilizate, dar revoltele interne, provocate în mod curent de nemulțumirea față de conducători sau demnitari opresivi și uneori complet străini de cultura locală,

contracarau adeseori aceste avantaje. În plus, barbarii demonstau o mare flexibilitate în inventarea și exploatarea unor noi tehnici de luptă. Aceasta s-a întâmplat în secolul al șaptelea î.Hr., când popoarele de la granițele nord-estice ale lumii mesopotamiene au perfecționat carul de luptă. O creștere similară a puterii de atac barbare a fost generată de introducerea armelor de fier (sau mai degrabă de oțel), care au contribuit la succesul celui de-al doilea val de invazii (1200-1000 î.Hr.).

Tehnicile de prelucrare a minereurilor feroase erau utilizate în mod curent în nord-estul Anatoliei în jurul anului 1400 î.Hr., dar ele au rămas totuși secrete și locale pentru multă vreme.² Apoi, după distrugerea imperiului hitit (probabil de către invadatorii frigieni) în jurul anului 1200 î.Hr., fierarii din Asia Mică, care se pare că erau supuși hitiților, s-au împrăștiat care încotro. Abia după aceea, metalurgia feroasă a început să capete importanță pretutindeni, atât în Orientul Mijlociu, cât și în Europa, unde semițelurile au înlocuit bronzul atât în confecționarea armelor, cât și a uneltelor, între 1200 și 1000 î.Hr.³

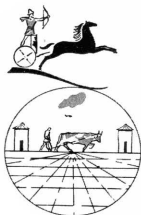
Oțelurile imperfecte din Antichitate erau rareori superioare bronzului și dezavantajul lor principal era că rugineau destul de ușor. Importanța metalurgiei feroase stătea însă în faptul că minereurile feroase se găseau din abundență și erau comparativ mai ieftine. Astfel, agricultorii de rînd își puteau permite să achiziționeze pluguri, secere și coase de fier. Astfel de unelte le ușurau considerabil munca și productivitatea agriculturii creștea. Mai ales solurile dure, pietroase, care abia se puteau lucra anterior cu pluguri de lemn sau piatră, puteau fi acum lucrate în mod normal. Oferta de astfel de unelte de oțel a mărit deci aria geografică precum și productivitatea agriculturii, pe care se baza pînă la urmă existența celor de la oraș și civilizația însăși.⁴

Și mai evident a fost efectul noii metalurgii asupra războiului. O dată ce armurile și armele de oțel erau destul de ieftine pentru ca oamenii de rînd să și le poată permite, importanța numărului de luptători a crescut corespunzător. Protejată de armuri, scuturi și coifuri de metal, infanteria de rînd a devenit capabilă să reziste săgeților trase chiar de cei mai nobili conducători de care de luptă și să răspundă cu aceeași monedă. În consecință, bătăliile nu mai puteau fi câștigate doar prin mînuirea citorva zeci de care. Infanteria din ce în ce mai numeroasă a devenit factorul decisiv.

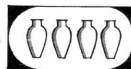
² R.J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden, E.J. Brill, 1950, p. 418-419. Tehnica prelucrării fierului era fundamental diferită de cea a bronzului. Noul metal nu putea fi turnat ca bronzul fără a obține și produse reziduale nefolositoare. El trebuia bătut și călit la temperaturi foarte mari pentru a se obține o lamă bună. În plus, el trebuia carbonizat pentru a se produce măcar un semițel dacă se dorea ca produsul finit să egaleze măcar bronzul în durabilitate și duritate. Aceasta se făcea prin punerea în contact direct a fierului pe jumătate topit cu combustibilul (măgar), care era un carbon impur. Acest procedeu de prelucrare era total diferit de cel al cuprului și al cositorului — în creuzete înainte de turnarea metalului în forme. Nu era vorba deci doar de un metal nou, ci de o tehnică a metalurgiei complet nouă, care trebuia inventată. R.J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, p. 404-414.

³ Profesorul Cyril Smith a sugerat (oral, în decembrie 1961) că e posibil ca răspîndirea rapidă a metalurgiei feroase în aceste secole să se fi datorat introducerii tehnicilor, încă neînțelese, prin care fierarii din acea vreme puteau controla cantitatea de carbon care pătrundea în metal, producînd astfel un oțel uniform, cu o duritate și flexibilitate la fel sau chiar mai mari decît ale bronzului. Ar putea tocmai introducerea mangalului, ca un combustibil standard pentru prelucrarea fierului, determina apariția unui astfel de produs uniform și îmbunătățit?

⁴ V. Gordon Childe, *What Happened in History*, Harmondsworth, Penguin Books, 1943, p. 175-176.

PRELUCRAREA FIERULUI

SURPLUS MĂRIT

DE LA BRONZ LA FIER

Triburile barbare relativ omogene, în care fiecare bărbat era efectiv și soldat, au fost primele care au exploatat posibilitățile noului metal în război. Comunităților civilizate le-a venit mai greu să folosească noua tehnologie militară. Aristocrații ce conduceau lumea civilizată nu doreau și nici nu îndrăzneau să înarmeze mulțimile. Astfel, puterea militară a regiunilor civilizate a fost viciată de puternicele diferențieri sociale dintre aristocrații războinici și populația supusă, nemilitarizată, care era adeseori atât de înstrăinată de conducătorii ei încât să devină activ sau pasiv neloială. Nu e de mirare deci că triburi barbare destul de primitive au fost în stare să învingă celele de luptă ale aristocraților hitiți în Anatolia sau ale micenienilor în Grecia, aducând ambele regiuni la un fel de neobarbarie.

Mai aproape de centrul Orientului Mijlociu, structura vieții civilizate s-a dovedit totuși mai solidă. Atât egiptenii, cât și asirienii și-au pierdut posesiunile imperiale în fața invadatorilor barbari, dar au putut evita cucerirea propriilor lor regiuni de baștină. Astfel, cele două centre ale civilizației Orientului Mijlociu și-au păstrat autonomia politică, în timp ce harta etnică, lingvistică și politică s-a schimbat fundamental la periferia zonei fertile și mai ales în secțiunea mediană, mai expusă, dintre Egipt și Mesopotamia.

* * *

Aceste considerații tehnice pot explica succesul invaziilor barbare, definitoriu pentru istoria Orientului Antic spre sfârșitul celui de-al doilea mileniu î.Hr. Mișcările contrare, de „reacție a localnicilor”, trebuie atribuite însă în mare măsură factorilor

psihologici. Cei ce colectau taxe și chirii nu aveau cum să câștige simpatia victimelor lor și putem presupune că stăpînitorii barbari erau rareori populari printre supușii lor. În plus, diferențele culturale între conducători și conduși le ofereau oricînd conducătorilor locali motivul de a mobiliza populația nemulțumită. Observarea tehnicilor îmbunătățite de luptă, care favorizaseră inițial cucerirea barbară, le permitea unor astfel de conducători locali să învețe de la asupritorii lor și să mărească forța revoltei lor. În timp ce tehnicile militare locale se îmbunătățeau în acest fel, un proces complementar submina forța stăpînitorilor străini ai pămînturilor căci, pe măsură ce războinicii barbari și descendenții lor se obișnuiau cu luxul civilizației, ei își pierdeau treptat coeziunea și capacitatea militară. Scena era astfel pregătită pentru reușita unei „reacții locale.”

Istoria Egiptului sub hiksosi ne oferă un exemplu clar al acestui dublu proces. Ultimii conducători hiksosi au fost prinși în mrejele civilizației egiptene, în timp ce localnicii rebeli nu au putut câștiga o victorie decisivă decît atunci cînd au împrumutat și și-au însușit tehnologia carelor de luptă de la stăpînitorii străini, pe care îi urau atît de mult. Atunci cînd faraonii reinstaurați și-au început ofensiva în Palestina și Siria și și-au stabilit stăpînirea pînă la Eufrat, arma redutabilă a noului tip de armată egipteană au constituit-o carele de luptă, conduse de mercenari profesioniști, recrutați în mare parte dintre barbarii de la granițele Egiptului și plătiți din prăzile de război și din taxele impuse populațiilor subjugate.⁵

Bazîndu-se pe vechea administrație egipteană centralizată, faraonii au creat astfel o organizare militară superioară oricăreia reușite de conducătorii barbari sau de descendenții lor. Conducătorii de care de luptă ai faraonului erau angajați și puteau fi concentrați într-o garnizoană, în fortărețe aflate în punctele strategice ale imperiului și menținuți oricînd în stare de alertă, gata de luptă. O astfel de forță avea un avantaj net asupra armatelor rivale, care trebuiau adunate prin convocarea descendenților războinicilor barbari cîndva victorioși, aflați acum fiecare pe propriile lor domenii. În același timp însă, dacă un faraon nu reușea să-și păstreze autoritatea asupra trupelor, exista pericolul iminent al nerespectării disciplinei și dezintegrării rapide a armatei. O astfel de situație a apărut într-adevăr în timpul faraonului Iknaton (1380-1362 î.Hr.), care s-a dedicat reformei religioase în defavoarea activităților militare necesare pentru a-și păstra imperiul.

După dezastrele militare din timpul conducerii lui Iknaton, reorganizarea armatei a fost începută de faraonul Haremhab (1349-1319 î.Hr.) — el însuși, în mod semnificativ, militar profesionist care uzurpase tronul. Faraonii războinici ai celei de-a nouăsprezecea dinastii (1349-1200 î.Hr.) au folosit această forță recunoscută pentru a recuceri Palestina și o parte din Siria. Totuși, vechea supremație se încheiase pentru totdeauna. Din 1280 î.Hr. înainte Egiptul a intrat în defensivă în fața atacurilor din ce în ce mai puternice ale „popoarelor de la malul mării” — hoinari de origini diverse veniți dinspre nord și

⁵ Asupra armatei egiptene, cf. Adolf Erman, *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*, neu bearbeitet von Hermann Ranke, Tübingen, J.C.B. Mohr Verlag, 1923, p. 649-657; George Steindorff și Keith C. Steele, *When Egypt Ruled the East*, (rev. ed.), Chicago, Chicago University Press, 1957), p. 90-93.

vest și înarmați, cel puțin pe la sfârșitul mileniului, cu arme de fier ieftine și numeroase. Egiptenii au fost forțați să se retragă în fața acestor atacuri și după 1165 î.Hr. și-au pierdut toate teritoriile de dincolo de valea Nilului. Armata profesionistă și bine instruită, de care de luptă, care construise imperiul, era acum depășită și o dată ce în valea Nilului nu se găseau minereuri feroase, era dificil pentru egipteni să profite de noua tehnologie militară. De fapt, ei nici măcar nu au încercat să o facă. Egiptul a renunțat la ambițiile imperiale și s-a menținut, pe cât posibil, în limitele unei politici de izolare, înconjurat și protejat fiind de deșerturi.⁶

Asirienii se aflau într-o poziție mai bună pentru a iniția o „reacție locală” împotriva barbarilor care cuceriseră statele civilizate în secolele al XII-lea și al XI-lea î.Hr. Minereurile de fier se găseau din abundență în munții din nordul Mesopotamiei și monarhilor asirieni din primul mileniu î.Hr. le-a fost ușor să-și echipeze soldații cu arme confecționate din noul metal. Ei au folosit avantajul abundenței minereurilor feroase și pentru a mări efectivele armatelor lor dincolo de limitele cunoscute până atunci. În caz de urgență, regii asirieni puteau mobiliza întreaga populație masculină a țării, opunând astfel un număr superior de membri ai unei populații sedentare grupurilor de războinici barbari.

La început, soldații erau recrutați din rândurile agricultorilor asirieni, iar aristocrația băstinașă furniza conducători militari semiprofesioniști pentru aceștia. Însă o dată cu creșterea dimensiunilor imperiului și cu campaniile la distanțe tot mai mari, numărul de băstinași asirieni s-a dovedit insuficient. Politica regală s-a schimbat deci înmulțindu-se rândurile soldaților asirieni prin încorporarea armatelor cucerite și prin recrutări ale sclavilor domestici și ale populațiilor cucerite. Astfel de practici purtau însă în ele sămânța dezastrului. La prăbușirea imperiului asirian (612 î.Hr.), armata se compunea mai ales din străini și din populații supuse, care nu aveau cum să fie profund loiale stăpînilor lor.

Ceea ce le lipsea însă armatelor asiriene din ultima perioadă a imperiului în privința spiritului național era compensat de aptitudinile organizatorice și disciplina sistematică. În timpul perioadei de maximă expansiune a Asiriei (mijlocul secolului al VIII-lea î.Hr. și după aceea), armata se împărțea în patru ramuri importante: infanteria ușoară, infanteria grea, cavaleria (introdusă în preajma anului 875 î.Hr.) și vechile care de luptă. Dintre acestea, infanteria era de departe cea mai numeroasă și era organizată în unități regulate. Armata asiriană era apoi împărțită în corpul de elită, forțele mobilizate în garnizoane și o „rezervă” constind în veterani lăsați la vatră și în persoane cărora li se oferiseră pământuri în schimbul obligativității serviciului militar în caz de urgență. Corpul de ofițeri constituia un grup social aparte în statul asirian, iar ofițerii superiori par să fi fost recrutați exclusiv dintr-un mic cerc de familii de militari. Numirile și promovările dintr-un post în altul se făceau în mod regulat în numele regelui, o nouă guvernare presupunând, în general, și o schimbare a înalților ofițeri.

⁶ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, Chicago, University of Chicago Press, 1951, p. 239-254, 258-260, 274.

Museum of Fine Arts, Boston.

Soprintendenza alle Antichità-Egitologia, Turin. Photo by Rampazzi.

CELE DOUĂ FETE ALE ASIRIEI

Aceste reprezentări sculpturale a doi regi asirieni, Assur-nasir-appl (883-859 î.Hr.) în stînga și Sargon al II-lea (722-705 î.Hr.) în dreapta, ilustrează respectiv conservatorismul religios și raționalitatea administrativă de neclintit caracteristice imperiului asirian. Assur-nasir-appl apare într-o postură rituală, specifică celor mai vechi statuete sumeriene (p. 35) și, asemenea lor, așteaptă cu teamă decizia zeilor, transmisă lui prin intermediul unei preoțimi a cărei artă provenea direct din Sumerul antic. Profilul fioros al lui Sargon al II-lea avea și el antecedente în trecutul mesopotamian îndepărtat (cf. p. 55, stînga), dar tradiția acțiunilor militare și a consolidării militare, urmărită de el pretutindeni, a pus capăt multor obiceiuri, tradiții și forme de pietate. Tensiunea dintre conservatismul absolut și raționalitatea radicală, între preot și rege, templu și palat, a rămas fundamentală în toată istoria consemnată în scris a Mesopotamiei. Asirienii au continuat doar vechea polaritate, ducînd-o pînă la o nouă și, în final, insuportabilă extremă: caracteristică a imperiului lor sugerată aici în piatră.

Nu se știe aproape nimic despre tactica de luptă a asirienilor. Se pare că nu existau formațiuni de luptă regulate, această flexibilitate organizatorică dându-le probabil mai multă libertate de mișcare arcașilor și oferind o țintă mult mai dispersată trăgătorilor străini. Sculpturile, reprezentând scene de luptă, ce decorau cindva palatele regale, sugerează că infanteria de arcași constituia forța de luptă principală. Fiecare arcaș era protejat de un purtător de scut bine înarmat, ce avea și o lance pentru lupta corp la corp. Cavaleria și carele de luptă dețineau o poziție marginală, chiar dacă onorifică, fiind folosite la urmărirea unei armate deja dispersate. Asirienii și-au construit un număr considerabil de mașini grele pentru dărîmarea sau escaladarea zidurilor și erau extrem de eficienți în asediarea fortărețelor. De asemenea, astfel de caracteristici precum deschiderea de drumuri pentru carele de luptă în terenuri accidentate, transportarea oamenilor și echipamentelor peste riuri și înaintarea pe distanțe lungi cu o rapiditate nemaiîntîlnită pentru a-și surprinde inamicul nepregătit erau deja intrate în rutină, reflectînd excelența organizare militară asiriană.

În general, organizarea armatei asiriene pare să fi fost neașteptat de modernă. Armatele europene din ultimii trei sute de ani, precum și armatele imperiale ale Romei și Persiei se asemănau în multe privințe cu armata asiriană.⁷ Dezvoltarea unui astfel de instrument fundamental al puterii statale, precum masele de infanteriști, a fost desigur o mare realizare pe care nu putem să nu le-o recunoaștem nemiloșilor asirieni, oricît de mult ne-am împotrivi modului în care ei le foloseau.⁸

C. SISTEME ADMINISTRATIVE

Fluctuația de populații și armate din zonele agricole fertile ale Orientului Mijlociu între 1700 și 500 î.Hr. a generat îmbunătățiri sporadice ale aparatului administrativ capabil să asigure unitatea statului. Astfel de evoluții erau totuși întrerupte de lungi perioade de stagnare astfel încît abia în timpul imperiilor asirian și persan s-a ajuns la o îmbunătățire simțitoare a metodelor administrative instaurate de Hammurabi. Conducătorii carelor

⁷ Organizarea armatei persane a urmat îndeaproape modelul asirian, în unități zecimale, de mărimi gradual mai mari, de la escadroane de zece pînă la corpuri de armată de 60 000 de oameni, cu comandanți de origine persană în fruntea fiecărei unități mai mari. Regii persi înregimentau și mai multe națiuni supuse în armatele lor decît asirienii înaintea lor. Cf. registrele lui Herodot privitoare la forțele de invazie ale lui Xerxes din 480 î.Hr., VII, 60-88, ce par să se bazeze pe surse persane oficiale.

Dintr-un anumit punct de vedere, persii i-au depășit pe asirieni, căci ei au angajat nave și marinari egipteni, fenicieni și greci în marina lor. Ajutați de forțe militare superioare celor asiriene, persii au reușit să-și extindă cuceririle mai mult decît oricare din predecesorii lor. În legătură cu organizarea militară persană, vezi A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago, University of Chicago Press, 1948, p. 237-247; *Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1926, IV, p. 270-276.

⁸ În legătură cu organizarea militară asiriană vezi Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, Heidelberg, Carl Winter, 1920, I, p. 89-114; Johannes Hunger, *Heerwesen und Kriegsführung der Assyrier auf der Höhe ihrer Macht*, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1911. Reorganizarea infanteriei ca structură de bază a operațiunilor militare a deschis desigur posibilitatea unei forme de guvernare mai democratice, dar numai grecii, la marginile lumii orientale, erau în poziția de a-și remodela instituțiile în această direcție. În Orientul propriu-zis, tradiția monarhică birocratică era prea puternică pentru a putea fi cîntită de schimbările de pe cîmpul de luptă apărute la începutul primului mileniu î.Hr., ca rezultat al introducerii fierului.

de luptă, care au cucerit Orientul Mijlociu între 1700 și 500 î.Hr., au pus bazele unor state „feudale” destul de slab centralizate. Conducătorii armatelor invingătoare împărțeau pur și simplu pământul cucerit între acoliții lor. Însuși spiritul organizării barbare făcea orice altă politică de neconceput, căci un rege care ar fi încercat să păstreze pentru sine puterea și prerogativele exercitate cîndva de monarhi precum Hammurabi le-ar fi părut un tiran și un uzurpator luptătorilor săi. Astfel, aparatul administrativ pe care se bazase puterea lui Hammurabi a fost parțial distrus și lăsat să decadă.

La început, cuceritorii au considerat, desigur, că tradițiile lor tribale și războinice vor rămîne neschimbate, că acțiunile militare se vor desfășura ca și înainte: cînd o campanie părea dezirabilă, regele își convoca toți oamenii influenți, care veneau de pe domeniile lor, cu arme și care de luptă, gata de o nouă aventură. Dar acești potențai locali, aflați în siguranță pe proprietățile lor, erau din ce în ce mai puțin atrași de idealuri eroice, tentați fiind de noi idei și de noile posibilități ce li se deschideau ca proprietari de pămînturi și conducători ai unor populații civilizate. Astfel de oameni nu agreau întotdeauna ideea unei noi campanii militare și nici nu mai răspundeau în mod spontan poruncii regale. Nesupunerea pe plan local creștea în paralel cu ambițiile regale, căci un rege ce guverna asupra unor populații urbane obișnuite cu tradițiile guvernării birocratice centralizate era întotdeauna tentat să încerce reinstaurarea autocrației de care se bucuraseră predecesorii săi în întreaga țară. Astfel, stabilirea unor războinici barbari victorioși în mijlocul unei populații civilizate genera inevitabil tensiuni între rege și aristocrație. Felul în care balanța puterii se înclina efectiv între puterea centrală și cea locală varia însă în funcție de personalități și circumstanțe.

Datele păstrate conțin rareori informații detaliate. Cîte o stelă de piatră găsită în poate indica totuși că se mai păstrase cîte ceva din vechile prerogative regale. Există inscripții ale kasiților indicînd că monarhul garanta uneori scutirea de taxe și imunitatea față de jurisdicția regală cîte unui aristocrat sau, mai rar, cîte unui oraș. Aceste scutiri erau însă destul de numeroase și slăbiciunea statului kasit în confruntările cu alte populații lasă să se întrevadă cît de puțin se păstrase din substanța puterii regale centrale.⁹

Mai spre nord, la periferia civilizației, tipul barbar de guvern feudal s-a bucurat de mai mult succes. Între aproximativ 1600 și 1400 î.Hr., regii mitani au pus bazele unui stat mare, chiar dacă slab centralizat, care își exercita suzeranitatea asupra nordului Mesopotamiei, Siriei și, probabil, asupra unor părți din Anatolia. În aceste regiuni, unde viața urbană era comparativ mai slab dezvoltată și unde eforturi constante erau necesare pentru respingerea unor noi atacuri barbare dinspre dealurile și stepele din nord, spiritul războinic și disciplina nu au decăzut, probabil, la fel de rapid ca în Babilonul kasit. Cînd puterea mitanilor a slăbit și s-a prăbușit, în cele din urmă (cca 1380-1270 î.Hr.), un alt stat imperial de tip feudal, cel hitit, s-a ridicat la frontiera nord-vestică a societății civilizate din Orientul Mijlociu. Astfel, se pare că vitejia barbarilor și disciplina militară au intrat în declin mai devreme la kasiți, apoi la mitani, și cel mai tîrziu la

⁹ Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, p. 127-129.

îndepărtații hitiți, care în secolul al XIV-lea î.Hr. mai învățau încă tehnicile mînuirii carelor de luptă de la specialiștii mitani.¹⁰

Principalul urmaș al acestor imperii barbare a fost Egiptul imperial și totuși faraonii cuceritori nu au introdus nici o schimbare administrativă importantă. În cadrul Egiptului însuși, monopolul absolut al puterii, deținut pe viață de faraonul-zeu, a fost reinstaurat integral după expulzarea hiksșilor, dar faptul interesant este că problemele practice ale administrației, chiar și în valea Nilului, se asemănau foarte mult cu acelea ale monarhiilor barbare contemporane, descentralizate. În mod special, bogăția și privilegiile citorva temple mari tindeau să creeze un fel de „stat în stat” ecleziastic, iar armata mobilizată constituia un nou instrument al puterii care juca un rol decisiv uneori în intrigi de palat și lovături de stat. Astfel, preoții privilegiați și militarii profesioniști au schimbat realitățile interioare ale guvernării egiptene, chiar dacă vechile forme și formule au rămas intacte.

Dincolo de granițele Egiptului, în sud, Nubia a fost încorporată în structura administrativă a statului egiptean, dar în nord, în Palestina și Siria, faraonii urmau precedentul creat de barbari și-i lăsau pe aristocrații și potenții locali să-și mențină pozițiile doar cu condiția de a plăti tribut și de a trimite contingente înarmate pentru armata egipteană în timpul campaniilor militare. Administrația egipteană directă a acestor provincii era limitată la sfera militară, căci comandanții de garnizoană staționau în puncte strategice sub comanda funcționarilor oficiali egipteni.¹¹ Nimic asemănător codului de legi al lui Hammurabi sau măcar ierarhiei birocratice din sistemul său administrativ nu unea mai strîns provinciile asiatice ale Egiptului. Poate că sistemul egiptean autohton de administrație, dependent fiind de Nil și de principiile teologice care îl făceau pe faraon un fel de zeu pe pămînt, nu puteau fi transplantate pe tărîmuri străine, unde nici geografia, nici tradițiile religioase și culturale nu-i erau favorabile. Cu excepția Nubiei, se pare că nici măcar nu s-a încercat. Imperiul Egiptean nu a încercat niciodată să obțină în Asia mai mult de o hegemonie destul de slabă asupra unui grup de principate locale dispersate.

* * *

Statele barbare apărute în secolele al XII-lea și al XI-lea î.Hr. se deosebeau în multe privințe importante de cele anterioare, din secolele al XVIII-lea - al XVI-lea î.Hr. Abundența fierului a democratizat acțiunile războinice astfel încît marile imperii aristocratice nu se mai puteau adapta la realitățile militare.¹² Triburile și grupurile de

¹⁰ Cf. analiza acestor evoluții din mileniul al doilea î.Hr. în Albrecht Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrier*, p. 101-112 și *passim*.

¹¹ Cf. J.A. Wilson, *Burden of Egypt*, p. 181-185; Steindorff and Seele, *When Egypt Ruled the East*, p. 103-105.

¹² Reafirmarea localismului politic era mult facilitată și de abundența zăcămintelor de minereu de fier, care îi împiedica pe cei cîțiva monopolști bine plasați să instituie un control al comerțului. Cînd a trebuit să se caute cositor la mari distanțe, a fost destul de ușor pentru regi și aristocrați să-i controleze pe negustorii care importau astfel de rarități. Dar atunci cînd surse de metal se aflau la îndemînă, cu sutele, chiar și pentru acele părți ale Egiptului care nu aveau zăcămintele de fier, comerțul cu metal, ca și războiul, s-a democratizat. Triburile locale și agricultorii nu mai

jefuitori care au pătruns în Orientul Mijlociu între 1200 și 1100 î.Hr. au stabilit, în mod caracteristic, state mai mici, în care micii proprietari de pământ și țărani liberi au contrabalansat presiunile spre centralizare politică menținând cu încăpăținare, deși, în final, fără nici un rezultat, tradițiile egalitariste primitive, care măsurau valoarea personală în funcție de puterea brațelor și a curajului în luptă.

Printre aceste state noi, doar comunitatea evreiască e destul de bine cunoscută pentru a ne permite să înțelegem ceva din dezvoltarea ei. Înainte de Saul (cca 1020 î.Hr.), evreii erau conduși, dar nu și organizați cu adevărat, de „judecători”, triburile separate fiind abia unite într-o comunitate religioasă, ale cărei întâlniri ocazionale erau prezidate de preoți ai sanctuarului din Șilo.¹³ Situația din Palestina era probabil neobișnuită prin faptul că invadatorii evrei aveau doar un ușor avantaj militar față de canaanii pe care i-au atacat. Așezările lor tindeau să se concentreze deci în zonele înalte și regiunile agricole periferice din sud-estul Palestinei, în timp ce cîmpiile mai bogate de pe coastă au fost cucerite de filistenii mai bine echipați, ce dețineau mai mult fier decât evreii.¹⁴

În regiunile în care invadatorii se bucurau de o mai mare superioritate militară, ei s-au afirmat ca o clasă privilegiată uneori, asemeni filistenilor, ce se așezaseră în orașe, lăsînd munca cîmpului pe seama băștinașilor subjugati. În Siria și sudul Mesopotamiei, cuceritorii arameeni și caldeeni par să fi urmat același sistem, cum au făcut și dorienii în Grecia. Orașele-state sau micile uniuni tribale tindeau să înlocuiască deci modelul imperial și feudal de guvernare, care caracterizase perioada cărelor de luptă. Aceste mici unități politice erau automat instabile pentru că luptele dintre statele și populațiile învecinate au dus destul de rapid la concentrarea unei autorități din ce în ce mai mari în mâinile conducătorilor războinici care, pe măsură ce aveau mai mult succes, puneau bazele unor state din ce în ce mai mari și ale unor rudimente, cel puțin, de armată profesionistă și de administrație birocratică.

Povestirea biblică a ridicării poporului evreu sub conducerea regilor Saul, David, Solomon (1090-925 î.Hr.) ne oferă intuiții profunde asupra unor detalii ale acestui proces printre vechii israeliți. Rezistența populară la taxele și corvezile impuse de administrația regală poate fi văzută în povestirea „păcatului” lui David de a număra oamenii.¹⁵ Denunțarea comportamentului personal al lui David de către profetul Nathan¹⁶ ilustrează ciocnirea dintre codul moral tradițional și tentațiile ce-l copleșeau pe un monarh puternic sprijinit de un corp puternic de armată profesionistă, incluzînd,

puteau fi înfricoșate de aristocrații ale căror arme erau doar cu puțin mai bune decât ale lor. Marile state teritoriale nu mai puteau prospera atunci cînd pînă și grupuri relativ mici ale populațiilor locale puteau ajunge la o forță militară aproape echivalentă cu oricare alta, ce s-ar fi putut ridica împotriva lor. Cf. Fritz M. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden, A.W. Sijthoff, 1938, I, p. 205-207.

¹³ W.F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1940, p. 214-217.

¹⁴ Cf. Judecători, 1:19: „Și a fost Domnul cu Iuda și acesta a luat în stăpînire partea muntoasă; dar pe locuitorii din vale nu i-a putut alunga, pentru că ei aveau care de fier”. *Biblia sau Sf. Scriptură* tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române cu aprobarea Sf. Sinod, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1982.

¹⁵ II Samuel, 24: 1-10.

¹⁶ II Samuel, 12: 1-13.

după cum ne amintește numele hititului Urie, și mercenari pe lângă israeliți. În timpul lui Solomon, o asimilare de guvernare și cult a structurilor civilizației feniciene și ale celei din nordul Siriei era în plin avânt. Dar pe măsură ce regatul evreu devenea tot mai civilizat, conducătorii săi se îndepărtau de vechile tradiții populare și norme de comportament. Această fisură, care s-a mărit cu timpul, i-a făcut pe marii profeti ai secolului al optulea î.Hr. să denunțe, în numele lui Iehova și al adevăratei religii, inovațiile împotriva Legii aduse de regi și de supușii lor.

Fără îndoială că evoluția regatului evreu a fost unică din anumite puncte de vedere. Religia profetică nu s-a mai dezvoltat nicăieri într-o asemenea măsură. Dar state vecine ca Damasc, Tyr, Hamat, Alep, Karkemiș s-au dezvoltat probabil într-o manieră asemănătoare, din comunități tribale sau orașe-state locale în mici regate. Evoluția politică în epoca fierului a repetat-o astfel pe aceea din Sumer și Akkad în mileniile al treilea și al doilea î.Hr. Dar ritmul era mult mai accelerat de data asta datorită modelelor de administrație centralizată păstrate în state decadente și totuși încă impunătoare asemeni Egiptului și Babilonului. Un monarh local ambițios și energic avea întotdeauna la îndemină un model de guvernare centralizată gata pregătit, la care să aspire. Era mult mai ușor să se preia integral elementele sistemului birocratic al lui Hammurabi decât să se inventeze un sistem original. Astfel, într-o singură generație, se putea ajunge la un grad de unificare politică ce se putea compara cu acela atins în vechea Mesopotamie după un întreg mileniu de dezvoltare.

Consolidarea politică și birocratizarea nu s-au oprit nicicum la apariția unor state centralizate, dar cu mică întindere geografică în Orientul Mijlociu. Dimpotrivă, au continuat să se exercite și chiar să se extindă geografic presiunile politico-militare care favorizaseră cîndva administrația regală centralizată. În momentul în care statul asirian a devenit, teritorial, un vast imperiu, unificarea sa administrativă a egalat astfel și chiar a depășit, în anumite privințe, realizările lui Hammurabi.

Începînd cu guvernarea lui Tiglath-Pileșar al III-lea (745-727 î.Hr.), teritoriul central al puterii asiriene a fost împărțit în provincii artificiale, administrate de funcționari regali, care supravegheau stringerea taxelor, mobilizau forța de muncă pentru diferite corvezi în slujba regelui sau pentru serviciul militar, soluționau din punct de vedere legal disputele și mențineau relații de comunicare regulate cu palatul regal. La periferia imperiului, unde se aplicau mai greu principiile puterii centralizate, asirienii i-au transformat pe conducătorii locali în vasali dar, ca și în cazul Imperiului Roman de mai târziu, existau puternice tendințe de a transforma, mai devreme sau mai târziu, aceste state vasale în provincii administrate, în mod regulat.

Cum era și normal pentru moștenitorii unei culturi babiloniene atât de vechi, asirienii și-au dezvoltat de timpuriu un corp de legi scrise. Unele erau clar modelate după faimosul cod al lui Hammurabi, dar altele reflectau condiții și atitudini oarecum mai primitive și mai aspre de viață. Aceste legi par să fi fost aplicate pretutindeni în provinciile imperiului, oferind astfel un sistem juridic comun unei părți considerabile din Orientul Mijlociu. În statele vasale totuși, s-a continuat aplicarea legilor locale în toată diversitatea lor.

O altă legătură importantă ce unea imperiul asirian era comerțul. Chiar în zilele măreției lor imperiale, asirienii înșiși nu erau un popor foarte activ din punct de vedere comercial. Cei ce dominau comerțul intern erau arameenii, iar fenicienii se afirmaseră în comerțul exterior. Pacea, chiar și imperfectă, a unei mari regiuni civilizate facilita comerțul ca și extinderea legii asiriene asupra unei mari părți a imperiului, de altfel. Cea mai importantă însă era rețeaua de drumuri, construite în scopuri militare. În anumite locuri, aceste drumuri erau pavate cu piatră, fiind destul de largi pentru a permite trecerea carelor de luptă. Ținând cont însă că circulația armatelor și a bunurilor se desfășura cu mijloace aproape identice, o consecință importantă a construirii acestor drumuri a fost și facilitarea transportului și comerțului la distanță.

În ciuda eforturilor monarhilor asirieni și a funcționarilor lor de a asigura stabilitatea imperiului, revoltele locale erau o amenințare constantă. Teamă pe care o inspirau pretutindeni asirienii, la care se referă atât de des multe inscripții regale, nu elimina pericolul, dimpotrivă, putea chiar să facă rezistența, o dată începută, definitivă și disperată. Totuși, două măsuri administrative luate de asirieni pentru a micșora posibilitățile de revoltă au avut efecte importante în istoria Orientului Mijlociu. Una a fost stabilirea de colonii militare în mijlocul populațiilor rebele. Astfel de colonii constituiau probabil, inițial, adevărate deschideri pentru țăranii asirieni doritori de pământuri noi. Dar, înainte ca imperiul să ajungă în culmea puterii sale, acest surplus de țăranii asirieni nu mai era de găsit. Astfel, noile colonii militare au ajuns să cuprindă oameni de diferite origini, în ele asociindu-se multe tradiții culturale. O a doua măsură de precauție a asirienilor a fost strămutarea integrală a populațiilor rebele din zonele lor de baștină în alte colțuri îndepărtate ale imperiului. O astfel de reșezare zguduia din rădăcini tiparele tradiționale ale coeziunii sociale și asigurau amestecul de diferite popoare și tradiții pe o scară mult mai largă decât se întâmpla în mod obișnuit.

Astfel de politici și caracterul poliglot al armatei asiriene, dezvoltarea comerțului și răspândirea limbii aramaice ca *lingua franca*, precum și a alfabetului aramaic au facilitat apariția rapidă a unei culturi cosmopolite în Orientul Mijlociu. Această cultură îngloba multe tradiții locale divergente, dar reducea, într-un grad mai mare sau mai mic, aceste diferențe locale la un numitor comun. Acest cosmopolitism incipient a fost probabil realizarea cea mai durabilă a Imperiului Asirian, dar nici structura administrativă și militară în care a apărut această evoluție culturală nu era de neglijat, oferind modele convingătoare pentru organizarea guvernării în viitoarele imperii ale Orientului Mijlociu și ale zonei mediteraneene.¹⁷

Perșii au imitat metodele administrației asiriene, deși abia în timpul lui Darius cel Mare (522-486 î.Hr.) s-a definitivat structura guvernamentală persană. Cyrus și Cambyses nu prea aveau timp de altceva în afară de război și nu au stabilit o administrare uniformă a teritoriilor cucerite. Cyrus chiar a contrariat o parte din

¹⁷ Remarcile de mai sus asupra administrației asiriene se bazează pe lucrarea lui Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 130-146; A.T. Olmstead, *A History of Assyria*, New York and London, Scribner's Sons, 1923, p. 606-611; *Cambridge Ancient History*, III, p. 92-99, 108.

eforturile asirienilor când a permis și chiar a încurajat reintroducerea instituțiilor religioase locale distruse de predecesorii săi. Poate că el își datora în mare parte succesul acestei politici, care i-a permis să joace rolul unui eliberator, nu numai față de evrei, pe care i-a eliberat din robia Babilonului, ci și față de alte popoare, în egală măsură.

Totuși, logica imperiului i-a forțat curînd pe perși să se întoarcă la modelele asiriene. Darius, a cărui succesiune ereditară la tron era disputată, nu-și putea construi autoritatea doar pe baza rolului tradițional de conducător al unui război național, cum încercaseră să facă Cyrus și fiul său Cambyse.¹⁸ El a stabilit, dimpotrivă, o birocrație regulată, și-a organizat armata într-o ierarhie uniform definită și a promulgat un cod de legi. În acest fel, el s-a inspirat direct din modelul asirian și din cel babilonian. Darius a inițiat însă și o îmbunătățire semnificativă a acestor modele: din cînd în cînd, el trimitea inspectori speciali, „ochii regelui” pentru a raporta asupra stării provinciilor și asupra loialității și competenței funcționarilor oficiali locali.¹⁹

La sfîrșitul guvernării lui Darius și mai mult în timpul guvernării fiului său, Xerxes (486-465 î.Hr.), regii perși au fost obligați să urmeze și mai îndeaproape precedentul asirian. Politica lui Cyrus de a garanta autonomia preoțimii templului și altor instituții religioase sau politice locale oferea un instrument al puterii gata pregătit și un focar de nemulțumiri pe care îl puteau folosi anumiți conducători locali ambițioși pentru a organiza o revoltă. La sfîrșitul domniei lui Darius s-a ridicat Egiptul și imediat după aceea a apărut o revoltă similară și în Babilon. Xerxes s-a răzbunat distrugînd templul lui Marduk și dispersînd vechea preoție, depozitară a însăși esenței întregii civilizații antice babiloniene. Egiptul nu a suferit o pedeapsă la fel de drastică pînă în 343 î.Hr., cînd, după încă o revoltă, perșii au jefuit marile temple ale aceluia pămînt străvechi și i-au împrăștiat pe preoți.

Această subminare de către perși a organizării templelor în Babilon și Egipt a marcat stingerea efectivă a vechilor tradiții separatiste ale civilizațiilor babiloniană și egipteană. Desigur că vechea preoție și-a recîștigat pozițiile dar, cel puțin în Mesopotamia, continuitatea încetase pentru totdeauna. Față de generațiile următoare, marii preoți babilonieni nu și-au mai putut păstra semeția lor de necontestat, stabilită din timpuri imemorabile. Ei au început să comunice însă cu lumea exterioară încercînd să-și reafirme moștenirea culturală. Mai ales asimilările complexe dintre zoroastrism și teme sau idei religioase babiloniene au început să transforme ambele tradiții chiar înainte ca valul influențelor grecești aduse de Alexandru cel Mare (334-323 î.Hr.) să pătrundă în Orientul Antic și să inaugureze o nouă eră culturală în Mesopotamia.

Cultura Egiptului antic, pe de altă parte, nu a ieșit prea curînd din carapacea sa protectoare. Chiar și sub Ptolemei (323-30 î.Hr.), în ciuda prezenței unor populații intens elenizate în Egipt, atît preoții, cît și țărani egipteni păreau să-și continue

¹⁸ Cambyse (530-521 î.Hr.) a descoperit capcana ascunsă în spatele politicii tatălui său de toleranță religioasă cînd lipsa lui de considerație pentru sensibilitățile religioase egiptene aproape a provocat revolte în respectiva provincie. Dar moartea sa prematură a amînat cu o generație ciocnirea intereselor imperiale persane cu xenofobia egiptenilor.

¹⁹ Asupra administrației persane, cf. A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, p. 119-134, 185-194; *Cambridge Ancient History*, IV, 184-201.

modul tradițional de viață ca și înainte. Abia cu puțin înainte de epoca romană au apărut semnele unei interacțiuni culturale fructuoase între egiptenii autohtoni și tradițiile cosmopolite elenistic-orientale. Din acel moment, egiptenii, ca și mesopotamienii înaintea lor, au început să-și piardă vechea lor identitate culturală și s-au contopit treptat cu civilizația mai largă din jurul lor, reacționând la aceleași influențe culturale ca și restul lumii orientale și începând să dovedească o nouă capacitate de dezvoltare și inovație.

D. STRUCTURĂ SOCIALĂ

Dacă încercăm să obținem o viziune de ansamblu asupra structurii sociale a Orientului Mijlociu între 1700 și 500 î.Hr. — o viziune care să cuprindă diferitele regiuni ce se întind de la granițele Egiptului până la platoul iranian și din Anatolia până în Golful Persic — impresia generală este una de estompare a diferențelor și găsire a unui numitor comun. Orașele au apărut în regiuni care la începutul acestei perioade erau locuite doar de comunități tribale sau rurale. Principiile coeziunii și organizării sociale, care fuseseră inițial limitate la teritoriile mesopotamiene și imediat învecinate, s-au extins cuprinzând treptat întregul Orient Mijlociu. Pe scurt, „societatea mare” a lui Hammurabi a supraviețuit atacurilor barbare și a reapărut, mai puternică decât oricând, întinzându-și tentaculele în întregul Orient antic.

Satele au rămas, ca și în perioada neolitică, unitatea socială în care își duceau viața majoritatea oamenilor. În zonele de deal, astfel de comunități erau încă destul de libere și de puțin afectate de schimbările politice și culturale din zonele de câmpie. La fel, viața triburilor de la marginea deșertului a rămas aceeași ca în mileniul al treilea î.Hr. Aceste două zone barbare au păstrat deci un puternic spirit egalitar, mândru și primitiv, care contrasta puternic cu îndepărtarea psihologică față de cei superiori din punct de vedere social, caracteristică țăranimii supuse din câmpiile civilizate unde, cu mult înainte de 1700 î.Hr., proprietarii de pământuri începuseră să conducă activitatea cultivatorilor și să pretindă o parte din recoltă. Invaziile din următoarele câteva secole nu au schimbat această relație, deși asemănările lingvistice și culturale ale grupurilor de proprietari de pământuri fluctuau în funcție de evoluția evenimentelor militare.

Folosirea fierului și noile invazii barbare din secolele al doisprezecelea și al unsprezecelea î.Hr. au avut un impact mai mare asupra vieții țăranilor din Orientul Mijlociu. De data aceasta, invadatorii barbari nu au mai venit ca o aristocrație cuceritoare, instalată comod în carele de luptă și nerăbdătoare să-și instituie dominația asupra populațiilor agricole, ci ca un trib de barbari, înarmați cu arme de oțel și hotărâți să păstreze egalitarismul primitiv al strămoșilor lor. Drept efect, au apărut în anumite părți ale Orientului Mijlociu țărani liberi și independenți, ce acceptau o supunere tribală sau personală destul de vagă față de conducătorii lor războinici sau față de judecători.

În ce măsură au condus migrațiile din epoca fierului la apariția țăranilor liberi în Orientul Mijlociu nu se poate spune cu certitudine. În Babilon și Egipt, dependența tradițională față de preoți, rege sau alți proprietari de pământuri s-a păstrat fără modificări semnificative și chiar în comunitățile cu progres mai lent, asemeni celei din Israel, pretențiile conducătorilor militari locali de a percepe taxe, de a impune serviciul militar și munca forțată au început, în jurul anului 1000 î.Hr., să submineze statutul de independență și libertatea personală a țăranilor. Factorii politici și militari erau compleți de procesul diferențierii economice, care opera de cite ori banii deveneau importanți.²⁰ Aceasta se datora faptului că banii și mentalitatea comercială au generat camăta, iar aceasta a reușit să destrame comunitățile agricole foarte curînd. Într-un sezon nefavorabil, țăranii independenți puteau face datorii considerabile, pierzîndu-și întîi pămînturile și apoi propria libertate în fața unor oameni care acumulasera deja stocuri de bani sau de semințe. Interdicțiile biblice orientate împotriva cametei și denunțările profetice orientate împotriva celor bogați trebuiesc înțelese în acest context.²¹

În momentul în care Imperiul Asirian a ajuns să domine întregul Orient Mijlociu, domeniile mari și țăranimea dependentă reîncepuseră să predomine în zonă. Totuși, legea asiriană le oferea o oarecare protecție țăranilor dependenți (de exemplu, dobînda la împrumuturile pentru culturile agricole se percepea numai după data convenită de rambursare a cheltuielilor) și chiar sclavii aveau anumite drepturi prin lege, ca și obligații față de stat de a-și satisface serviciul militar.²² Probabil că s-au păstrat și urme slabe ale unei epoci mai libere și egalitariste în aceste prevederi legale dar, în general, comunitățile țăărănești din Orientul Mijlociu par să fi recăzut în statutul lor de libertate parțială din mileniul al doilea î.Hr.

Totuși, la fel cum țăranii din imperiile asirian și persan au continuat să se bucure de avantajul plugurilor și al secerilor de metal, ca o moștenire a invaziilor din epoca fierului, tot astfel reîntoarcerea țăranilor la statutul lor de dependență nu i-a exclus de la participarea ceva mai mare la economia de piață a „societății mari” din Orientul Mijlociu. Reîntoarcerea la condițiile celui de-al doilea mileniu nu a fost deci completă căci, chiar după ce proprietarii de pământuri, colecții de taxe și cămătarii își luau fiecare ce i se cuvenea, cel puțin unii dintre țărani mai aveau încă un surplus de produse de vîndut pe piață. Aceasta le permitea să-și cumpere unelte și alte produse meșteșugărești. Faptul că uneltele de metal au

²⁰ Banii, în sensul european obișnuit, au fost prima oară inventați în Lydia, probabil în secolul al șaptelea î.Hr., dar cu mult înainte de asta metalul turnat la greutatea standard și uneori imprimate cu diferite semne pentru a indica greutatea și puritatea fusese folosit în și în Asiria. În perioada lui Hammurabi, „shekeli” de argint constituiau standardul de valoare predominant, chiar dacă vechiul standard, măsura de orz, era de asemenea folosit. În timpul asirienilor, moneda de metal de greutate standard a intrat în uzul comun. Cuprul era și el turnat ca și argintul pentru a furniza unități mai mici de valoare, facilitînd astfel micul comerț local. Cu excepția formei de disc a banilor lydieni și a faptului că în Asiria statul pare să nu fi monopolizat emisiile monetare, nu par să existe diferențe importante între banii asirieni și cei de mai tirziu — lydieni, greci, persani. Cf. A.T. Olmstead, *History of Assyria*, p. 536-538.

²¹ E.g., Amos, 2: 6-8; 8: 4-6.

²² A.T. Olmstead, *History of Assyria*, p. 510-524; *Cambridge Ancient History*, III, 98-99.

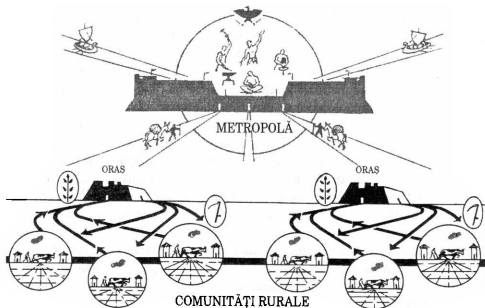
ușurat munca agricultorilor și au făcut-o mai productivă a contribuit la asigurarea unui surplus modest măcar pentru țărani. Invers, o dată ce prelucrarea metalelor pentru producerea de unelte presupunea echipamente și tehnici speciale, depășind posibilitățile unui agricultor obișnuit, necesitatea de a cumpăra astfel de unelte le impunea țăranilor să găsească un astfel de surplus.

E imposibil de știut cât de răspîdit era comerțul local între țărani și meșteșugari. Acesta varia desigur în funcție de localitate și perioadă de timp. În general, cu cât era mai mare partea din produsele lor pe care țăranii erau obligați să o cedeze sub forma, necompensată, a chiriilor, taxelor și dobînzilor, cu atît era mai mică partea de care puteau dispune ei pe piețele urbane. Însă, pe măsură ce s-au dezvoltat orașele, în primul mileniu î.Hr., populațiile rurale au continuat probabil să dispună, în general, de mici surplusuri pe care le puteau schimba pe produsele meșteșugarilor și neguțătorilor din orașe. Fără o astfel de circulație locală a bunurilor între sate și orașe și fără o specializare tot mai accentuată între meșteșugarii de la orașe și țăranii agricultori, orașele ar fi rămas, în primul rînd, centrele administrative și religioase care tindeau să fie în mileniul al doilea î.Hr. Faptul că dimensiunile și numărul centrelor urbane au crescut a însemnat și că meșteșugarii au încetat să-i servească doar pe aristocrații proprietari de pămînturi, începînd să lucreze și pentru comunitatea mai largă de țărani și orașeni săraci.

Importanța unei astfel de specializări nu trebuie totuși exagerată. Viața în Orientul Mijlociu a continuat în mare parte să se desfășoare în același cerc închis al comunității rurale, unde nu predominau relațiile de piață și unde orașenii erau totdeauna priviți ca niște străini, în care nu se putea avea încredere, chiar dacă ei cunoșteau secretele unor meșteșuguri prețioase precum metalurgia și olăritul. Totuși, comunitățile rurale, a căror origine era anterioară apariției primelor societăți civilizate cu aproape două mii de ani, erau acum definitiv, chiar dacă marginal, încorporate în „societatea mare” ce se formase încet în jurul centrelor importante ale civilizației. Agricultorii nu mai puteau fi autosuficienți, ca în mileniul al patrulea î.Hr., și nici nu mai erau doar victimele celor superiori lor din punct de vedere social, susținînd cultura stăpînilor lor prin muncă forțată, ca la sfîrșitul mileniului al treilea și în mileniul al doilea î.Hr. Țăranii înșiși începeau să pătrundă modest, dar semnificativ în „societatea mare”, schimbînd o parte din surplusul produselor lor pe produse din fier și alte bunuri folosite sau necesare pentru metodele lor îmbunătățite din agricultură. Efectul era că i se permitea clasei celei mai umile din societate să beneficieze, modest dar real, de diferențierea și specializarea sat-oraș.

Aceste structuri ale schimbului local au creat Orientului Mijlociu o nouă bază economică. Chiar atunci cînd evenimentele politice sau militare întrerupeau comerțul la distanță și forțau diferite regiuni să se descurce cu propriile resurse, structura economică și socială permitea o diviziune a muncii între oraș și sat, între meșteșugar și țăran. În aceste condiții, viața urbană nu putea dispărea niciodată cu adevărat și o dată cu ea continua și posibilitatea unei culturi înalte a civilizației, chiar dacă rezultatele superioare ale vieții urbane erau încă doar privilegiul cîtorva din rîndul elitelor, care

NIVELUL BAZEI ECONOMICE LOCALE ÎN ORIENTUL ANTIC

se bucurau de mai multă bogăție și timp liber decât putea să dobândească vreodată un simplu meșteșugar. Stilurile de expresie culturală au continuat desigur să fie fluctuante, originalitatea și rafinamentul culturii înalte din Orientul Mijlociu variind extrem de mult de-a lungul secolelor. Specializarea economică dintre sat și oraș a constituit însă o matrice socială stabilă, în care se putea restabili relativ repede și ușor viața civilizată, chiar după ce fusese temporar întreruptă. Cu toate vicisitudinile prin care a trecut, Orientul Mijlociu nu și-a pierdut nicodată această bază fundamentală a civilizației.

Realizarea în regiunile fertile ale Orientului Mijlociu a unui nivel al bazei socio-economice potrivit sprijinului meșteșugarilor a constituit o evoluție importantă în istoria umană. În mileniul al treilea î.Hr., civilizația era aproape inaccesibilă în zonele pluvioase. În mileniul al doilea î.Hr., civilizația a început să se răspândească dincolo de limitele câmpiilor aluvionare din bazinele fluviale. Totuși, în regiunile ce nu puteau fi irigate, civilizația a rămas o plantă fragilă, cu rădăcini superficiale, depinzând mereu de o concentrare precară de bogății în mâinile unui număr mic de conducători, proprietari de pământuri sau meșteșugari. Prin contrast, în mileniul întâi î.Hr., răsturnarea unui anumit regim politic, distrugerea unui anumit grup de proprietari de pământuri cultivați sau întreruperea unei structuri de comerț la distanță, ce funcționase îndelung, nu mai însemna și dispariția vieții urbane și, o dată cu ea, a specializării economice și a complexității sociale necesare pentru a susține o civilizație. Civilizația devenise endemică în Orientul Mijlociu și, pentru prima dată, adaptată la viața regiunilor pluvioase.

Economia de piață care s-a infiltrat astfel în satele din Orientul Mijlociu antic funcționa la mai multe niveluri. La primul nivel se afla comerțul local între țărani și meșteșugari. La al doilea erau meșteșugarii și comercianții din numeroasele orașe provinciale, care îi serveau pe proprietarii de pământuri și pe preoții locali precum și pe ceilalți demnitari, oferindu-le atât produse confecționate local, precum și produse de lux importate. În vîrf se aflau cele cîteva metropole comerciale și manufacturiere, ale căror rețele de relații comerciale se extindeau în întreaga lume civilizată și chiar mai departe.

În centrul acestei rețele se aflau orașele mesopotamiene, legate unele de altele și de porturi prin traseele caravanelor, deseori dezvoltate de guvernările asiriană și persană în adevărate drumuri regulate. Babilonul era cea mai mare metropolă din zonă, dar multe alte vechi centre urbane mesopotamiene au continuat să se dezvolte în primul mileniu. Sub conducerea kasită și asiriană, unele dintre ele dețineau diplome imperiale care le garantau o autonomie considerabilă, cu diferite drepturi speciale chiar și în afara zidurilor lor. Cetățenii respectivelor orașe erau, de pildă, scutiți de serviciul militar în armata asiriană, iar magistrații și preoții locali continuau să conducă afacerile interne ale orașului fără ca demnitarii imperiali să intervină prea mult. Chiar după ce au fost încorporate, mai întîi în Imperiul Asirian și apoi în Imperiul Persan, astfel de comunități au rămas de fapt orașe-stat tributare, complet independente față de administrația obișnuită a provinciilor.

Existau și alte orașe mari, ce obținuseră privilegii similare de la guvernările imperiale, împrejurul vechilor centre mesopotamiene. Cît timp s-a menținut stăpînirea asiriană, capitalele imperiale Assur și Ninive au fost centre comerciale și industriale importante. Damascul, în Siria, a devenit un punct important de oprire în drumul dintre Fenicia și Babilon, iar Karkemiș, mai spre nord, pe cursul superior al Eufratului, a jucat un rol similar în comerțul cu Anatolia. Spre sud-est, Susa fuse un centru comercial important cu mult înainte de a deveni una dintre capitalele Imperiului Persan, deși alte orașe persane precum Ecbatana, Pasargade și Persepolis par să nu fi fost decît centre administrative. La fel erau și majoritatea orașelor din Anatolia, deși Sardis, capitala Lydiei, era un centru comercial și industrial proeminent, precum și o fortăreață și un palat în același timp. De-a lungul coastelor Anatoliei, un număr de orașe comerciale au început să înflorească după 900 î.Hr., iar un secol și jumătate mai tîrziu comerțul a devenit de asemenea important în toată Marea Egee și în întreaga Grecie.

Pe malurile estice ale Mediteranei, orașele feniciene au devenit centre comerciale și manufacturiere majore după 1000 î.Hr. Tyrul și Sidonul au devenit foarte importante în colonizarea vestului Mediteranei și navigația bine dezvoltată aducea bogății din întreaga Mediterană în aceste porturi. Marinarii fenicieni ajunseseră pînă în Britania și pe coasta Africii, din Atlantic.²³ Comerțul fenician a urmat astfel modelele stabilite

²³ E posibil chiar ca navele feniciene să fi înconjurat Africa în presajma anului 600 î.Hr. Cf. Herodot, IV, 42.

Pinza vopsită cu purpură de Tyr era un produs tipic al exportului fenician, precum și delicatesele sau mărfurile de lux ca vinul, obiectele de artă din bronz sau obiectele din sticlă. Importurile dinspre coastele Atlanticului și Mediteranei constau mai ales în materii prime și sclavi. G. Contenau, *La Civilisation Phénicienne*, Paris, Payot, 1926, p. 298-308.

anterior de navigatorii din Creta minoică și din Micene, stabilind legături între ținuturile împădurite mediteraneene și atelierele comunităților civilizate.

În Egipt, primele orașe care au fost mai mult decât simple comunități în jurul templului sau al palatului au apărut în timpul imperiului (1465-1165 î.Hr.).²⁴ Memphis, în capătul Deltei, și Teba, în Egiptul de Sus, erau cele mai mari dintre acestea, dar în ambele orașe viața comercială și laică au continuat să fie dominate de puternice elemente religioase și regale. În Deltă însă au apărut orașe mai accentuat comerciale, printre care Naucratis era cel mai proeminent. Un fapt semnificativ este însă acela că Naucratis este încă recunoscut sub numele său grec, căci a fost fondat și, în mare parte, populat de greci. De regulă, egiptenii nu se ocupau cu comerțul exterior, lăsând această îndeletnicire în seama străinilor.

Mările sudice, ce uneau Egiptul cu Mesopotamia și India, au continuat desigur să fie traversate de vase comerciale în primul și al doilea mileniu î.Hr. Cucerirea Indiei de către arieni a întrerupt pentru câteva secole majoritatea activităților de pînă atunci, cu excepția probabil a unui comerț sporadic pe mare între subcontinent și Orientul Mijlociu,²⁵ dar după cucerirea unei părți a văii Indului de către persi, Darius a devenit puternic interesat în redeschiderea posibilităților de comunicare pe mare cu această provincie îndepărtată. El nu pare să se fi bucurat de un succes răsunător, deși nu ne putem baza prea mult pe prea puținele date păstrate în legătură cu istoria comerțului în mările și golfurile dimprejurul Arabiei.²⁶ Introducerea cămilelor, care a ușurat comerțul dintre Egipt și Mesopotamia, mai degrabă prin deșert decât de-a lungul coastelor peninsulei, a contribuit probabil la decăderea (sau numai stagnarea poate) navigației în apele Arabiei în timpul primului mileniu î.Hr.²⁷

Ca întotdeauna, comerțul a presupus influențe culturale complexe. În cadrul zonei civilizate a Orientului Mijlociu, efectul a fost de înlăturare treptată a diferențelor locale

²⁴ J.A. Wilson, *Burden of Egypt*, p. 204-205.

²⁵ Citeva referințe în *Rig Veda* par să implice existența unui comerț pe mare cu ținuturi îndepărtate, dar acesta a fost probabil foarte redus cantitativ și nu foarte important. Cf. R.C. Majumdar (ed.), *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1951, p. 396-397.

Nu trebuie să uităm că India și Pacificul de Sud-Vest au fost martorii unei întinse culturi „megalitice” în primul mileniu î.Hr., care a afectat sudul Indiei, Asia de Sud-Est, unele din insulele Pacificului de Sud-Vest și s-a extins în nord spre Japonia. Vezi supra, p. 98-102.

²⁶ Un căpitan de corabie grec, Scylax, a fost trimis de Darius să cerceteze Valea Indului și rutele maritime ce o legau de celelalte teritorii ale sale. Marele rege chiar se gîndea că ar fi rentabil să construiască un canal între Nil și Marea Roșie pentru a permite navelor să treacă din Mediterana spre mările sudice. Nu se știe însă cît s-a dezvoltat efectiv activitatea comercială ca urmare a acestor eforturi. Canalul lui Darius a fost oricum lăsat în curînd să se umple de nămol și deși există date în privința existenței unor orașe în India, ele ar fi putut fi centre religioase și administrative, dar nu și comerciale sau industriale. Cf. A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, p. 144-147.

²⁷ Introducerea cămilelor ca animale folosite în transportul mărfurilor curînd după 1000 î.Hr. a mărit considerabil mobilitatea nomazilor din deșert și a înlesnit trecerea unor obstacole geografice de netrecut pînă atunci atît pentru comerț, cît și pentru război, mai ales în nordul și centrul Arabiei. Cămilele par să fi fost domesticate în număr mic curînd după 2000 î.Hr. dar a mai durat o mie de ani pînă cînd animalele, destul de îndărătnice, au devenit îndeajuns de des folosite pentru a avea vreo importanță pentru societatea umană. Cf. Joseph P. Free, „Abraham's Camels”, *Journal of Near Eastern Studies*, III, 1944, 187-93; Reinhard Walz, „Zum Problem des Zeitpunkts der Domestikation der altweltlichen Cameliden”, în *Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft*, CI, 1951, 29-51; Reinhard Walz, „Neue Untersuchungen zum Domestikationsproblem der altweltlichen Cameliden”, loc. cit., CIV, 1954, 47-50.

în cultură. Mai departe, în lumea pe jumătate barbară din India și Grecia și în regiunile și mai pronunțat barbare din vestul Mediteranei, efectul a fost stimularea localnicilor de a imita, adapta și schimba ceea ce li se părea demn de admirație în civilizația Orientului Mijlociu și de a-și crea propriul stil de viață civilizat, periferic, dar și esențial independent de celelalte civilizații.

Astfel, legea și administrația imperiilor asirian și persan, împreună cu corăbiile și caravanele negustorilor din orașe au creat împreună în Orientul Mijlociu așa-numita „societate mare“, comparabilă cu aceea existentă în timpul lui Hammurabi, în limitele civilizației mesopotamiene. Doar o mică parte din totalul populației participa direct la această „societate mare“, căci comerțul la distanță și activitățile guvernării centrale implicau doar o minoritate restrinsă. Economia metropolelor și structurile politice imperiale dovedeau deci o oarecare fragilitate, în contrast cu rețeaua mult mai stabilă a schimbului local dintre țărani și meșteșugari, care asigura menținerea unei urbanizări modeste cel puțin, chiar în cazul unui dezastru politic sau economic.

E. CONSERVARE CULTURALĂ ȘI PROGRES

Între 1700 și 500 î.Hr., cultura Orientului Mijlociu a prezentat relații complexe între eforturile conservatoare, arhaizante și impulsurile cosmopolite spre sincretism și inovație. Spiritul conservator avea rădăcini mai puternice în Babilon și Egipt, căci preoții aveau multe privilegii de păstrat și cu greu ajungeau să creadă că ceva nou le-ar putea merita atenția. Sincretismul era cel mai evident în Siria și Palestina, unde provinciile culturale egiptene și mesopotamiene se întâlneau și se suprapuneau uneori. Un astfel de sincretism presupunea o combinație de tradiții autohtone cu motive artistice sau intelectuale mesopotamiene sau egiptene, iar rezultatelor le lipsea adeseori orice coeziune stilistică. La marginile lumii civilizate totuși, unde tradiția locală era mai puternică și influența modelelor civilizației mai puțin presantă, au apărut progrese culturale importante.

1. BABILON

Cucerirea kasită, urmată de o lungă perioadă de dominație asiriană și, eventual, de anexare, a generat extrem de puține schimbări în cultura babiloniană. Din puținele urme rămase din perioada kasită am putea deduce un oarecare regres, dar impresia generală este de păstrare extrem de conservatoare a vechilor forme culturale.

Conservatorismul cultural babilonian se datorează parțial faptului că expansiunea geografică a stilului de viață mesopotamian înainte de 1700 î.Hr. a constituit un fel de tampon între aria centrală și comunitățile culturale dimprejur, total diferite. Înainte ca acei cuceritori veniți de la periferie să fi pătruns în orașele din cîmpiile aluvionare, ei dobîndiseră desigur o spoială de civilizație mesopotamiană, așa cum se naturalizase ea în regiunile de graniță. Kasitii și asirienii nu intraseră deci în orașe ca niște populații

complet străine, ci ca niște rude de la țară, pregătite să primească o inițiere completă în misterele înaltei culturi babiloniene. Acest lucru a contribuit foarte mult la stabilitatea culturală babiloniană după 1700 î.Hr., căci artiștii, scriitorii și preoții babilonieni nu au fost obligați să se acomodeze unei noi și diferite imagini despre lume sau unei impresionante arte sau tradiții literare străine. Ei și-au putut păstra în liniște vechile modele, transmise din timpuri mai vechi și mai bune.

Colegiile de preoți, extrem de conservatoare, și școlile de scribi au continuat să constituie cadrul instituțional principal pentru cultura babiloniană. Autoritatea preoților a crescut, de fapt, pe măsură ce autonomia politică a scăzut, căci dezastrul politic și militar putea fi oricând interpretat ca rezultat al miniei divine și furniza un nou argument pentru servirea cu și mai mare asiduitate a zeilor. Astfel, când suveranitatea politică a căzut în mâinile străinilor, sentimentele colective ale babilonienilor au avut tendința de a se concentra tot mai mult asupra colegiilor de preoți, mai ales asupra celor ce-i slujeau lui Marduk.

Religia publică a rămas în mare aceeași din timpul lui Hammurabi. Ritualul s-a stabilit în forme fixe și, atunci când preoții din Babilon au stabilit versiuni potrivite de rugăciuni, imnuri și litanii pentru fiecare ocazie ceremonială, toate celelalte versiuni au fost date uitării. În acest proces, literatura religioasă mai veche pare să fi fost sistematic purificată de conceptele devenite contradictorii față de pietatea datorată lui Marduk. De exemplu, imnurile sumeriene referindu-se la conducători ca la niște divinități au fost fie interzise, fie de-a dreptul uitate.²⁸ Religia babiloniană de mai târziu a accentuat și mai mult poziția zeului suprem al pantheonului, Marduk, dar moștenirea provenită din vechiul Sumer și Akkad era prea puternică pentru a permite apariția a ceea ce s-ar fi putut numi monoteism. A existat totuși o tendință în acea direcție.

Desigur, nici o cristalizare absolută a formelor culturale nu a apărut. În artă, puținele urme ale perioadei kasite demonstrează inovații în arhitectura palatelor, presupunând folosirea coloanelor și a cărămizilor modelate pentru a crea basoreliefuri. Dar vechile tradiții ale arhitecturii religioase au fost păstrate cu sfințenie și nu se pot detecta nici un fel de schimbări semnificative în stilul sculptural. Acolo unde predomina influența preotului, regula era o stabilitate încremenită, temperată doar de lipsa ocazională de rafinament a meșteșugarului. Originalitatea artistică era limitată la curte și la palatul regal.²⁹

Religia însăși nu era totuși complet imună la inovații, în ciuda aparenței total neschimbate a ceremoniilor tradiționale ale comunității. În perioadele anterioare, problemele personale erau lăsate în seama zeilor minori, cu care fiecare cap de familie comunica direct. Aceste zeități mărunte erau probabil considerate intercesori pe lângă marii zei ce guvernau cosmosul. În perioada kasită și în cea asiriană, indivizii ținteau la o comunicare personală mai eficientă cu conducătorii divini ai lumii adresându-li-se direct marilor zei, folosind procedee de divinație, rezervate

²⁸ Cf. Adam Falkenstein și Wolfram von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich, Artemis Verlag, 1953, p. 16-18.

²⁹ Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Harmondsworth, Penguin Books, 1954, p. 62-64.

anterior problemeor de interes public și comunitar. Marduk și restul zeilor din panteon au fost astfel, pe de o parte, democratizați, pe de altă parte, universalizați și, de asemenea, coboriți din importanța lor o dată ce li se cerea să fie atenți la măruntele probleme individuale. Preoții au profitat cel mai mult pentru că ei au obținut noi funcții sociale și surse de venit încercând să medieze între persoanele particulare și marii zei,³⁰ iar acest nou rol nu a micșorat cu nimic vechile lor prerogative de conducători ai ceremoniilor publice.

Se pare că numai clasele sociale superioare au fost afectate de aceste schimbări și, oricum, numai cei bogați își puteau permite taxele necesare pentru satisfacerea propriilor anxietăți religioase. Totuși, această individualizare a practicii religioase babiloniene înseamnă că măcar unele persoane erau conștiente de serioasele lipsuri ale vechii religii a colectivității. În mediul metropolitan al Babilonului, indivizii nu se mai puteau identifica la fel de bine cu soarta grupurilor sociale cărora le aparțineau; orașul natal, asociația ocupațională și chiar familia au încetat să mai ocupe un loc de neclintit în sentimentele umane. Însă, în măsura în care un punct de vedere mai individualizat câștiga teren, acesta submina valorile și idealurile civilizației mesopotamiene. Dacă bunăstarea trecută și prezentă a familiei și a orașului nu mai ofereau criteriul adecvat pentru relația efectivă cu zeii, ce consolare mai putea găsi un muritor neajutorat în doctrinele tradiționale ale religiei babiloniene?

Nu trebuie să ne surprindă deci faptul că unele opere literare ale primului mileniu î.Hr. exprimă istovire spirituală, pesimism și protest fără speranță împotriva mersului acestei lumi. Un exemplu este acrostihul numit uneori *Ecclesiastul babilonian*, scris sub forma unui dialog. La început, primul personaj își deplinge nefericirea și proferă invective împotriva nesăbuiței și nedreptății generale a oamenilor. El îi condamnă pe zei pentru a se fi ascuns de lumea pe care au creat-o, pentru a fi oferit răspunsuri diferite sau echivoce la întrebările sale și pentru a nu fi reușit să-i protejeze pe cei cu adevărat buni și pioși împotriva nemeritatelor dezastre. Interlocutorul îi oferă la început doar răspunsuri pioase convenționale, referindu-se la caracterul de neînțeles al hotărârilor divine și îndemnând la răbdare dar, în final, el pare a fi cucerit de ideea că nu există dreptate pe pământ sau în cer.³¹ Nu se poate spune, desigur, cu certitudine cât de mult se extinsese acest spirit în Babilon, în primul mileniu î.Hr., dar simplul fapt că un astfel de poem a fost scris și păstrat sugerează declinul ce se manifesta sub fațada ceremoniilor și rutinelor

³⁰ În acest sens, marii preoți au urmat exemplul judecătorilor regali din perioada lui Hammurabi și chiar dinainte. Când jurisdicția regală a încetat să se ocupe doar de colectivități și a început să fie aplicată și indivizilor, puterea efectivă și influența guvernării regale a crescut enorm. La fel, au crescut și veniturile provenite din taxe și amenzi. Exact aceleași considerații se aplică expansiunii funcțiilor preoțești în sfera privată: autoritatea preoților asupra acțiunilor și gândurilor umane a crescut și venitul lor s-a mărit datorită taxelor și donațiilor oferite de persoane particulare, în căutarea ajutorului divin sau a îndrumării.

³¹ Traducerea engleză poate fi găsită în James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1955, p. 438-440. Vezi și un alt poem în care un sclav își îndeamnă stăpînul să-l învețe pe zeu „să alege după el ca un cline” refuzînd să-i ofere sacrificii! *Idem*.

tradiționale neschimbate. E clar că autorul acestui poem (precum și cei care l-au citit și copiat) nu mai găsea prea multă consolare în religia tradițională și nici prea multă satisfacție în viața de zi cu zi.

Alții au căutat totuși sprijin în încercarea de a reinstaura aspecte ale măreției trecute. Cțiva regi asirieni, mai ales Assurbanipal (668-626 î.Hr.), au căutat tot felul de tăblițe vechi și apoi le-au copiat și le-au păstrat în bibliotecile regale. Nabonidus (555-539 î.Hr.), ultimul rege al Babilonului înainte de cucerirea persană, a făcut săpături pe locul vechilor temple cu intenția de a descoperi vechile planuri de construcție astfel încât să le poată poată reconstrui ca replici exacte. Aceste eforturi sugerează un sentiment al inadecvării ca și cum Assurbanipal și Nabonidus ar fi sperat să recâștige încrederea pierdută prin păstrarea cunoașterii sau restaurarea construcțiilor unei epoci considerate a avea calități ce lipseau propriei lor epoci.

Astfel, trăsătura caracteristică a istoriei culturale a ului, după 1700 î.Hr., pare a fi o fosilizare exterioară combinată cu un declin interior secret.

2. EGIPT

În timpul acelorasi secole, tradițiile vechii civilizații egiptene au întâmpinat obstacole mult mai serioase decât cele provenite din gândirea mesopotamiană sofisticată, plictisită de lumea înconjurătoare. Rezultatul final a fost cam același: un arhaism conștient, încercînd să ascundă o incertitudine interioară. Înainte să ajungă însă cultura egipteană în acest impas, conducătorii, preoții, artiștii și scribii Egiptului de Sus și de Jos au fost nevoiți să țină cont pentru prima dată de realizările altor popoare. Încetarea vechii și încăpăținatei izolări a generat tendința de a cocheta continuu cu tradiții străine, urmată de tendința opusă de a respinge tot ce era străin.

În timpul Regatului Vechi și al celui de Mijloc, barierele geografice în calea oricăror contacte cu străinii le permisese locuitorilor din valea Nilului să se considere superiori tuturor celorlalte popoare.³² Cucerirea Egiptului de către hiksoși a fost o adevărată provocare pentru aceste pretenții de superioritate iar, după expulzarea lor, aventura imperială a Egiptului în Asia a făcut imposibilă ignorarea ideilor și practicilor străine. O dată cu dezvoltarea comerțului în timpul imperiului, noile orașe au atras grupuri de străini pe solul Egiptului însuși, iar armatele imperiale egiptene erau recrutate în mare parte dintre popoarele barbare vecine.

În aceste condiții, structura moștenită a societății egiptene a demonstrat o fragilitate îngrijorătoare. O mare slăbiciune o reprezentau prerogativele teoretic nelimitate ale faraonului-zeu, căci aceleași forțe care menținuseră în mod tradițional vechea pietate și bună creștere puteau fi folosite la fel de bine și pentru a le

³² Comerțul cu regiunile învecinate i-a pus în contact pe egipteni cu regiuni mult mai puțin dezvoltate cultural. Singura excepție fusese probabil Creta minoică, dar în cazul în care comerțul s-a desfășurat mai ales prin intermediul corăbiilor cretane, după 2100 î.Hr., după cum se pare, egiptenii au aflat destul de puțin și au fost și mai puțin interesați de realizările cretanilor acasă, pe insula lor.

contracara. În plus, în calitatea sa de cuceritor și apărător al unor ținuturi ciudate și de comandant suprem al unei armate compuse în primul rând din mercenari străini, faraonul era în mod constant expus noutăților de tot felul. Pericolul ca el să devină un apostat era deci real.

Faraonul Amenhotep al IV-lea (1380-1362 î.Hr.), care și-a schimbat numele în Iknaton, a exploatat de fapt aceste prerogative tradiționale pentru a deveni un monarh revoluționar extrem de radical. Convertit la noua (sau reînnoita și revizuita) religie a discului solar, Aton, el a încercat să interzică orice altă formă de pietate și să transforme adorarea lui Aton și a sa, ca fiu al zeului, în unica religie a imperiului.³³ Faraonul revoluționar a închis vechile temple și a șters numele lui Amon, cel mai mare dintre vechii zei, din toate inscripțiile publice, încercând probabil să distrugă și puterea lui o dată cu numele. Afișând însă spiritul unui fanatic, Iknaton a întins însă peste limite coarda obedienței tradiționale, care îi dăduse aceste puteri³⁴ și, în cele din urmă, a provocat o mișcare contrară la fel de fanatică din partea adherenților religiei tradiționale.

Doctrina atonistă considera că puterea discului solar divin se împrăstia în mod egal asupra tuturor oamenilor, fie ei între granițele Imperiului Egiptean sau în afara lor. Un astfel de universalism ar putea fi reflectarea unei reacții radical raționaliste față de diversitatea religioasă a omenirii — diversitate care fusese supusă atenției egiptenilor cu toată forța unei noi revelații când armatele și demnitarii lor au început, în perioada imperială, să se deplaseze în ținuturi îndepărtate și printre popoare străine. Cei pioși, tulburați de o astfel de varietate religioasă, au fost probabil uimiți de prezența de necontestat a soarelui în oricare parte a lumii, strălucind măreț deasupra tuturor oamenilor. Aveau deci de-a face cu un adevărat zeu, manifestat și de necontestat, unic, universal și benefic. Prin comparație, alte așa-numite zeități au început să pară false, distorsionate, contrafăcute.³⁵ Nu avem totuși nici un motiv să presupunem că atoniștii au constituit un grup numeros sau că astfel de vederi ar fi devenit importante fără sprijinul faraonului. Mișcarea a luat sfârșit imediat după moartea lui Iknaton și nu a lăsat prea multe urme.

Atonismul a fost revoluționar în artă și literatură la fel ca și în religie. Conceptul-cheie al reformatorilor era *maat* sau justiția-adevăr, a cărei întrupare era Aton. Acest concept nu era nou în gândirea egipteană, dar aplicarea lui în artă și literatură de către atoniști a fost uimitor de diferită de punctul de vedere tradițional.

³³ Iknaton a încercat să reînvie vechea doctrină a Vechiului Regat conform căreia viața de după moarte era un dar al faraonului și nu putea fi obținută altfel. Întreaga mișcare referitoare la zeul Aton a apărut probabil ca o reafirmare și ca o reformă a vechiului cult al zeului solar din Heliopolis, Ra. În cazul acesta, o presupusă întoarcere la vechea puritate justifică ruptura radicală cu trecutul imediat. La fel ca în epoca mult mai târzie a Reformei europene, spiritul revoluționar și arhaismul s-au unit pentru a respinge prezentul.

³⁴ În timpul vieții lui Iknaton nu a izbucnit nici o revoltă și nici măcar dezastrele militare de la granițele imperiului nu au provocat proteste concrete în Egipt. O astfel de pasivitate reflectă spaima ciudată a conservatorilor căci, printr-o supremă ironie, într-un univers social clădit pe obediența față de un zeu încarnat, vechea pietate nu putea fi susținută decât prin ascultarea față de faraonul care le repudia.

³⁵ Faptul că adorarea soarelui exista deja în Egipt și acela că preoții lui Ra din Heliopolis auziseră de vremuri în care un zeu atât de important ca Amon din Teba nici nu era măcar cunoscut au ajutat probabil la apariția religiei lui Aton și au oferit și modele ale adevăratei pietăți față de un adevărat zeu.

Înțelegerea atonistă a conceptului *maat* a transformat arhitectura, căci se considera că rugăciunea în încăperile secrete ale unor temple închise, așa cum făceau preoții lui Amon, nu e în acord cu *maat*. Pentru Aton era nevoie de un spațiu deschis, unde se puteau simți direct razele soarelui, și arhitectura noii capitale a lui Iknaton a fost concepută în consecință. În sculptură și pictură, atonismul a creat un stil mai liber și mai naturalist. Reprezentarea naturii și a omului în acord cu *maat* presupunea portretizarea cu acuratețe — chiar exagerată — a tuturor anormalităților din persoana lui Iknaton. E caracteristic, pentru limitele artei atoniste, faptul că figura osoasă și musculară flască a lui Iknaton au devenit noul standard în portretistică, așa încât curtenii săi erau adeseori reprezentați astfel ca să semene cu el. Ruptura cea mai profundă între atonism și arta egipteană tradițională a fost probabil respingerea de către atoniști a idealului monumentalității și eternității. Artiștii din perioada lui Iknaton au încercat să surprindă emoția umană și sentimentul momentului trecător. La fel, Iknaton și familia sa erau uneori portrețiți în posturi uimitor de neceremonioase, deloc în acord cu rolul faraonului de zeu încarnat.

Aplicat în literatură, *maat* însemna o mai mare conformitate cu vorbirea de zi cu zi. Rezultatul a fost evoluția rapidă a vocabularului și sintaxei limbii egiptene. S-au păstrat totuși multe din vechile structuri ale limbajului: imnurile dedicate lui Aton au continuat să folosească fraze și epitete tradiționale, iar limba scrisă a păstrat majoritatea vechilor forme gramaticale. Și totuși se simte un spirit nou într-o astfel de capodoperă ca Imnul lui Aton, ce laudă puterea universală și binefacerile discului solar. Bucuria în fața frumuseților naturii și absența referințelor la nenumăratele nume și activități mitice ale zeului diferențiază acest imn de imnurile tradiționale egiptene.³⁶

Reformele lui Iknaton au afectat și alte sfere de activitate, nu numai pe cea religioasă și pe cea estetică, deși acestea sînt singurele aspecte ale mișcării atoniste ușor accesibile cercetătorilor moderni. Probabil că ciocnirile dintre religia lui Amon și cea a lui Aton au presupus și lupte crâncene între absolutism și oligarhie. Preoții lui Amon aveau legături cu unele familii aristocratice importante, ai căror membri se bucuraseră de monopolul funcțiilor importante în stat timp de generații. Contestîndu-i pe Amon și pe preoții săi, Iknaton a contestat desigur și puterea și privilegiile acestor familii. Susținătorii lui par să fi fost mai ales parveniți și soldați, astfel încît am putea interpreta mișcarea atonistă ca pe o luptă între armată și preoțime pentru dominația în stat. Atîta timp cît elemente străine au dominat armata și au fost influente la curtea faraonului, lupta s-a dat și între străinii „subversivi” și băstinașii privilegiați.³⁷

³⁶ Atribuirea de puteri universale și supreme unui singur zeu mai poate fi întâlnită și în alte cîteva imnuri din perioada imperială. Calea simplă a sincretismului (și probabil tendința naturală de a flata zeul adorat) i-au făcut pe oameni să afirme puterea lui Amon-Ra sau a altui zeu ca și cum aceștia ar coplesii întreaga lume, fără a deduce însă din asta că jurisdicția și puterea altor zeități înceta în sectoarele lor proprii. Negînd divinitatea tuturor celorlalți, cu excepția lui Aton și a faraonului, atonismul a făcut un pas mai mare spre monoteism decît religia egipteană anterioară, dar frazele „monoteiste” care, interpretate literal, indică prezența unui singur zeu, pot fi găsite cu ușurință și în textele religioase ale epocii imperiale, înainte și după erezia lui Iknaton. Exemple de astfel de texte pot fi găsite în J.B. Pritchard, *Ancient Near East Texts*, p. 365-369. Imnul lui Aton e tradus în același volum, p. 370-372.

³⁷ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p. 206-208.

Oriental Institute, University of Chicago.

CE E ADEVĂRUL?

Imaginea de sus, descoperită pe o casetă din mormântul lui Tutankhamon (1362-1349 î.Hr.) îl arată pe faraonul imperial distrugându-și dușmanii cu mare grație. Basorelieful de mai jos reprezintă plăcerile domestice ale faraonului Ikhnaton (1380-1362 î.Hr.). Contrastul dintre cele două scene reflectă forța revoluției atoniste. Ikhnaton este reprezentat șezând sub razele protectoare ale lui Aton, discul solar, susținător al lui *maat*, în timp ce Tutankhamon îl are pe șoimul Horus reprezentat decorativ deasupra capului (cf. p. 77). Familia lui Ikhnaton este portretizată într-o manieră destinată să nege orice concept tradițional al demnității faraonului, în timp ce caseta lui Tutankhamon îl prezintă pe faraon jucând, chiar dacă fără convingere, un rol militar străvechi și complet tradițional (cf. p. 73). În ciuda unor astfel de contraste deliberate, aceste opere de artă împărtășesc același stil artistic extrem de rafinat și ambele sugerează slăbiciune și incertitudine morală.

Cu alte cuvinte, reformele lui Ikhnaton pot fi descrise ca un efort disperat de a adapta viața și gândirea egipteană la lumea cosmopolită ce se ridica în Orientul Mijlociu. Lipsa de logică a religiei tradiționale, monumentalitatea încremenită a artei egiptene și rigiditatea structurii sociale egiptene nu aveau cum să nu pară tot mai limitate și arhaice celor ce experimentaseră varietatea vieții și a credinței din lumea de dincolo de granițele Egiptului.

Totuși, la fel ca religia raționalistă din Memphis, cu mai mult de o mie de ani în urmă, întreaga mișcare atonistă a avut o viață scurtă. În ultimii ani ai lui Ikhnaton s-au făcut, se pare, anumite eforturi de compromis cu vechea ordine, iar succesorul său, Tutankhamon, a făcut și mai multe concesii. Dar, o dată abandonat fanatismul reformelor atoniste, nici un compromis nu putea rezista, căci preoții și nobilii, ale căror privilegii fuseseră puternic atacate, nu puteau avea liniște pînă nu erau șterse și ultimele urme a ceea ce ei percepeau ca pe o subversiune revoluționară străină pe pămînturile Egiptului.³⁸ Armata pare să se fi împăcat destul de ușor cu această reacție. În orice caz, atunci cînd comandantul militar Horemhab a uzurpat tronul (1349 î.Hr.), el și-a îndreptat atenția asupra salvării imperiului în Asia lăsînd problemele interne în seama preoților lui Amon și a aliaților lor.

De aici înainte, deși faraonul a continuat să fie în mod oficial un zeu, el a devenit un zeu marionetă condus de preoții lui Amon. Nu se mai putea întreprinde nimic important fără consultarea în prealabil a oracolului lui Amon și preoții, care interpretau spusele oracolului, au cîștigat astfel o foarte mare influență. Armata a rămas o forță rivală în țară, contrabalansînd această influență și, din cînd în cînd, mai apăreau conflicte între militari și preoți. Dar, în general, preoții erau forța dominantă. Se făcea deci efortul, în mod oficial, de a se păstra vechile forme și de a se reprima orice fel de inovație — mai ales acelea care păreau a purta influențe străine.

Schimbările culturale ce au însoțit mișcarea atonistă nu puteau fi însă atît de ușor șterse și poate că acei contrarevoluționari, care au anihilat atonismul, nici nu voiau să le șteargă. S-a renunțat la extremism în artă și a urmat o întoarcere parțială la vechile convenții, dar a rămas totuși ceva din stilul mai liber și mai variat impus de revoluția lui Ikhnaton — noile „hieroglife“ au fost, în continuare, folosite în scopuri literare și monumentale. În general, nivelul artistic a scăzut. Dimensiunile gigantice ale statuiilor și arhitecturii au luat locul calităților artistice mai ales în perioada lui Ramses al II-lea (1301-1234 î.Hr.), cînd gloria imperiului a fost ostentativ reafirmată, deși Egiptul își pierduse deja hegemonia de nedisputat înainte în Asia și trebuia să împartă puterea cu noile imperii: hitit și asirian.

După pierderea, în final, a tuturor posesiunilor imperiale în Asia (cca 1165 î.Hr.), Egiptul a suferit foarte puține schimbări perceptibile. Pe cînd țara decădea pînă la statutul de putere de rangul al doilea, iar comerțul trecea treptat în miinile străinilor,

³⁸ Noi grupuri de tăietori de piatră au fost trimiși de astă dată să șteargă numele lui Aton de pe toate inscripțiile găsite, la fel cum fusese șters și numele lui Amon înainte. Palatele și templele construite de Ikhnaton au fost distruse și noua lui capitală abandonată pentru a nu mai fi populată niciodată. Arheologii au avut astfel avantajul unui loc relativ ferit de alte influențe cînd au început să sape la Tel Amarna, unde se aflase cîndva capitala lui Ikhnaton.

Trustees of the British Museum.

Director-General of Antiquities, Egyptian Museum, Cairo.

Soprintendenza alle Antichità-Egittologia, Turin. Photo by Rampazzi.

POVARA EGIPTULUI

Varietatea artei egiptene este reprezentată de aceste trei portrete complet diferite. Zîmbetul încrezător al lui Amenhotep al III-lea (1417-1379 î.Hr.) (*stînga sus*), transformat de generația următoare în figura melancolică a fiului și succesorului său, Ikhnaton (1380-1362 î.Hr.) (*dreapta sus*) și urmată, la mai puțin de un secol, de portretul deliberat arhaizant al lui Ramses al II-lea (1292-1225 î.Hr.) (*stînga jos*), simbolizează efectiv transformarea mentalității egiptene în funcție de revoluția religioasă încercată de Ikhnaton. Convingerea de neclintit a superiorității imperiale egiptene față de restul întregii lumi se poate vedea în portretul lui Amenhotep, în timp ce figura lui Ikhnaton exprimă adoptarea doctrinară a unor adevăruri transcendente, iar înstrăinarea retrasă a pozei lui Ramses exprimă retragerea deliberată a egiptenilor în trecutul lor — retragere care s-a accentuat progresiv o dată cu decăderea imperiului.

egiptenii au început să se întoarcă tot mai mult asupra propriei identități și să privească spre trecut. Arhaismul și-a găsit expresia în imitația deliberată (și uneori foarte reușită) a stilurilor arhitecturii, sculpturii și picturii din Vechiul Regat. Și totuși, mai puțin evident, căci erau mai profunde, au existat și schimbări importante în cultura egipteană. Unele inscripții care s-au păstrat sugerează apariția unei pietăți mai personale și exprimă recunoștința sau căința individului față de un anumit zeu. Nemurirea a fost „democratizată”, căci singura cerință pentru o viață de apoi fericită era apelul la anumite incantații și formule magice care, scrise și introduse în sicrii cuiva, îi ofereau sufletului celui plecat întreaga protecție necesară față de primejdiile lumii de dincolo.³⁹ În aceste dezvoltări putem vedea o analogie cu mentalitatea mai individualistă care a apărut simultan în Babilon. Însă pietatea tradițională a fost mult mai puțin amenințată în Egipt decât în Mesopotamia. Doctrinile egiptene ofereau măcar consolarea nemuririi pentru cei plictisiți de această lume, lucru ce nu se întâmpla în religia babiloniană, și această speranță i-a susținut pe egipteni chiar în cele mai grele vremuri.

3. REGIUNILE INTERMEDIARE

Perioada 1700-1200 î.Hr. — a carelor de luptă și a imperiilor de tip feudal — a fost martora unui amestec de influențe culturale mesopotamiene, egiptene și egeene în toate zonele de coastă ale Levantului. Aceasta era o epocă „internaționalistă”, când regii schimbau daruri bogate, pecetluiau alianțe prin căsătoriile fiicelor lor și corespondau regulat în scrierea cuneiformă akkadiană. Până și semetii egipteni își desfășurau acțiunile diplomatice și își organizau arhivele în limba akkadiană.

În interiorul continentului, unde curți regale puternice ofereau un patronaj generos, au apărut stiluri artistice și literare semiautonome. De exemplu, săpăturile pe locul capitalei hitite din Anatolia au scos la iveală un stil de sculptură distinct, ușor greoi și primitiv, derivat fără îndoială din prototipuri mesopotamiene. Dar sculptorii hitiți nu au trecut niciodată dincolo de stadiul unei ucenicii rudimentare, viguroase și, în felul ei, fermecătoare. Ei încă se luptau cu problemele tăierii pietrei și abia începuseră să se desprindă de modelele străine când invaziile din secolul al XII-lea î.Hr. le-au distrus puternicii patroni regali. După aceea, din arta hitită nu s-au mai păstrat decât stiluri provinciale inferioare.⁴⁰ Literatura hitită a fost, de asemenea, dependentă în mare măsură de modele mesopotamiene și a folosit scrierea cuneiformă. Totuși, scribii hitiți au scris și în limba lor și au înregistrat un număr de mituri legate de propriii lor zei.⁴¹

Putine se știau însă despre cultura mitanilor înainte să fi fost făcute săpături arheologice și pe teritoriul capitalei lor. Au fost totuși recuperate câteva sculpturi care demonstrează, mai ales în tratarea animalelor, afinități cu arta asiriană de mai târziu.⁴²

³⁹ Cf. J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, p. 34-36, 390-381.

⁴⁰ Cf. colecția foarte bună de fotografii din Margarete Riemachneider, *Die Welt der Hethiter*, Stuttgart, Gustav Kallper Verlag, 1954.

⁴¹ Traducerea poate fi găsită în J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, p. 120-128.

⁴² Cf. Albrecht Götz, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, p. 183-185.

În zonele centrale ale Orientului Mijlociu nu s-a manifestat niciodată o astfel de independență stilistică. Artă siriană din mileniul al doilea î.Hr. ne oferă o combinație, ciudat de dizarmonică, de elemente egiptene, egeene și mesopotamiene, în care nu se remarcă nici talentul creatorilor, nici integritatea stilistică.⁴³ Literatura siriană a acelei epoci a fost ceva mai valoroasă. Tăblițele cu inscripții descoperite în anticul Ugarit (îngă actualul Beirut) conțin înregistrările unor cicluri epice ale zeilor, regilor și eroilor. Aceste poeme sînt reminiscențe ale unor mituri mesopotamiene dar, în detalii, arată multe caracteristici siriene și prozodia lor anticipează, de asemenea, multe trăsături ale viitoarei psalmodiei evreiești.⁴⁴

În secolul al XIV-lea î.Hr., cînd s-a scris pe aceste tăblițe, orașul Ugarit era un centru comercial cosmopolit. Se foloseau curent cel puțin șase tipuri de scrieri străine: akkadiană, sumeriană, hitită, hurită, egipteană și cipriotă. Scribilor locali trebuie să le fi fost destul de dificil să stăpînească toate subtilitățile atîtor stiluri de scriere, fiecare presupunînd folosirea cîtorva zeci sau chiar sute de semne. Era evident nevoie de un sistem mai simplu de scriere și scribii din Ugarit aveau toate condițiile să inventeze unul. Expuși la multiple influențe străine și neavînd nici o tradiție literară antică și bine consolidată local, ei erau liberi să experimenteze o simplificare radicală cînd s-au confruntat cu dificila sarcină de a înregistra contacte comerciale și alte documente utilitare în limba semitică locală. Drept rezultat, scribii din Ugarit au redus numărul de semne necesare pentru înregistrarea limbii lor materne la treizeci. Acest proces nu a fost tipic pentru Ugarit căci, în toată zona centrală a Semilunii Rodnice, erau adaptate sisteme similare de scriere simplificată la diferite limbi în aceeași perioadă.⁴⁵

Astfel de scrieri simplificate au făcut posibilă răspîndirea științei de carte în rîndurile unor segmente sociale mult mai largi. Aceasta a fost o schimbare fundamentală, generînd multe alte schimbări importante în structura socială. Atîta timp cît erau

⁴³ Cf. Henri Frankfort, *Art and Architecture of the Ancient Orient*, p. 139-163.

⁴⁴ Tăblițele descoperite la Ugarit sînt extrem de interesante pentru cercetătorii moderni pentru că ele reprezintă cea mai bogată informație — de altfel, aproape singura — referitoare la natura religiei canaanite a fertilității, care a concurat, în secolele următoare, cu cultul lui Iehova printre evrei. Pentru traduceri, vezi J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, p. 129-155 și Cyrus H. Gordon, *Ugaritic Literature: A Comprehensive Translation of the Poetic and Prose Texts*, Rome, Pontificium Institutum Biblicum, 1949. Pentru comentarii vezi G.A.S. Kapelrud, *Baal in the Ras Shamra Texts*, Copenhagen, G.E.C. Gad, 1952.

⁴⁵ Treizeci de semne puteau fi învățate la fel de repede ca și alfabetul actual, cu singura diferență că vocalele nu erau indicate, ci trebuiau completate de către cititor din cunoștințele sale asupra respectivei limbi. Acest lucru nu era însă mult mai dificil decît e astăzi interpretarea pronunției limbii engleze.

În regiunile mai îndepărtate — Elan, nordul Mesopotamiei și Anatolia — scrierea a evoluat de asemenea în direcția simplificării, eliminînd multe semne ale cuvintelor și bazîndu-se mai ales pe simboluri silabice. Doar în centrul Mesopotamiei sau al Egiptului s-a menținut întreaga complexitate a vechilor scrieri. Cf. Ignace J. Gelb, *A Study of Writing*, Chicago, University of Chicago Press, 1952, p. 120-147. Eforturile de a stabili locul și momentul exact în care a fost inventat cel mai vechi alfabet protosemitic nu au dus încă la nici un rezultat. Cf. David Diringer, „Problems of the Present Day on the Origin of the Phoenician Alphabet”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, IV, 1957, 40-58. Diringer consideră Palestina sau Siria în timpul perioadei hiksșoilor (1730-1580 î.Hr.) locurile cele mai probabile de origine a alfabetului semitic.

S-a încetățenit obiceiul de a considera aceste scrieri semitice drept alfabetice. Acest punct de vedere a fost contestat de I.J. Gelb în *A Study of Writing*. Gelb consideră că ele erau silabice și că primul alfabet a fost inventat de greci. Cf. Marcel Cohen, *La Grande invention de l'écriture et son évolution*, Paris, Imprimerie nationale, 1958, I, p. 138-143.

necesari ani de efort pentru învățarea scrierii, discipolul ajungea să prețuiască această complexitate ca pe un scop în sine. Cum se putea păstra altfel înțelepciunea trecutului? Cum puteau fi opriti intruși să stăpânească puternicele secrete umane și divine? Rareori cel care trecea prin tot acest proces de învățare își mai putea păstra prospețimea gândului sau dorința de a pune sub semnul întrebării ideile primite, atât de strâns legate de semnele atât de complicate pe care le învățase în ani de zile.

Aceste rigidități nu-i caracterizau și pe oamenii care învățau scrierea cu mult mai puțin efort, ca instrument folositor în tranzacțiile comerciale zilnice. La fel ca vechea scriere cuneiformă a sumerienilor, apărută ca o contabilitate simbolică, scrierea simplificată din mileniul al doilea î.Hr. a fost folosită multă vreme doar în scopuri comerciale și, în general, practice. Până în secolul al X-lea î.Hr. textele cu pretenții literare au menținut vechiul și complexul stil de scriere.

O a doua schimbare în mecanica științei de carte a devenit importantă spre sfârșitul celui de-al doilea mileniu î.Hr.: folosirea papirusului și a pieilor de animale sau a altor materiale perisabile precum tăblițele de ceară sau de lemn ca materiale obișnuite pentru scris.⁴⁶ Egiptul a deschis drumul acestor evoluții. Papirusul se confecționase și se folosea acolo pentru scris încă din vremea Vechiului Regat⁴⁷ și a fost dezvoltat un tip special de hieroglife cursive, potrivite mișcărilor unui toc de scris. Din cauza perisabilității papirusului e imposibil să aflăm cât de repede s-a răspândit această scriere cursivă dincolo de granițele Egiptului. Cu toate acestea, inscripțiile găsite întâmplător pe bucăți de ceramică demonstrează că, în jurul anului 1300 î.Hr., scrierea cursivă și simplificată era folosită în mod obișnuit în Palestina și Siria. Folosirea citeodată a unui ciob pentru înregistrarea unei probleme obișnuite sugerează că scrierea se răspândise până departe, în josul scării sociale.⁴⁸

Ar fi greșit totuși să presupunem că în cel de-al doilea sau chiar în primul mileniu î.Hr. simplificarea scrierii a transformat brusc viața și gândirea în orientul Mijlociu. Negustorii fenicieni și arameeni foloseau, fără îndoială, scrierea în afacerile lor, dar la fel făcuseră și babilonienii cu o mie de ani în urmă. În mare parte, scrierea a continuat să fie apanajul preoților sau scribilor — și unii și ceilalți fiind extrem de convenționali, dar aceasta nu se întâmpla în mod complet și definitiv. Chiar și cîteva excepții au fost de ajuns pentru a schimba pe parcurs fizionomia culturală a Orientului Mijlociu. Atunci cînd scrierea a fost folosită pentru a înregistra gândurile unor personalități profetice și rebele, care depășeau cu mult limitele stabilite, o enzimă puternică și versatilă a pătruns în corpul pietății și erudiției tradiționale. Profetiile și protestele, critica obiceiurilor înstăpînite și afirmarea radicală a unor noi standarde ale dreptății puteau crea doar tulburări temporare și locale atîta timp cît impactul lor se datora doar vocii unui individ și memoriei ascultătorilor săi. Cînd astfel de izbucniri erau însă consemnate în scris, poezia înfricoșătoare a unui Amos, Ieremia, Isaia sau Zoroastru devenea extrem de

⁴⁶ Tăblițele de lut au continuat să fie folosite în Mesopotamia pînă în secolul I d.Hr. Cu mult înainte însă, materialele mai ușoare dar perisabile au început să predominie în Mesopotamia însăși și au înlocuit complet tăblițele cu scriere cuneiformă în zonele periferice ale Mesopotamiei.

⁴⁷ Stephen R.K. Glanville, *The Legacy of Egypt*, Oxford, Clarendon Press, 1942, p. 137.

⁴⁸ W.F. Albright, *From Stone Age to Christianity*, p. 192-193.

vibrantă, capabilă de a afecta viața milioanelor de oameni din întreaga lume în moduri neprevăzute și chiar nedorite de cei ce predicaseră cu atîta vehemență. Dacă scrierea ar fi rămas monopolul unui grup de privilegiați, cuvintele pline de mînie ale profetilor, care atacau direct practicile stabilite, nu ar fi fost nicicînd scrise. De aceea democratizarea științei de carte, implicită în apariția scrierii simplificate, trebuie considerată drept unul din momentele importante din istoria civilizației.

* * *

Invaziile barbare din secolele XIII - XI î.Hr. nu au adus schimbări definitive pe scena culturală a Orientului Mijlociu. Siria a rămas cazanul de topire al întregii regiuni și, atunci cînd orașele feniciene au ajuns să domine comerțul în Marea Mediterană, atelierele din Tyr și Sidon au început să producă obiecte din metal demonstrînd un amestec destul de stingaci de motive și stiluri, puțin diferite de cele care înfloriseră pe aceleași pămînturi cu două-trei sute de ani în urmă. Ca și atunci, noile stiluri importante din artă erau produsul curților regale.

Încă din secolul al XIII-lea î.Hr., arta asiriană demonstra anumite caracteristici care aveau să se mențină în întreaga perioadă imperială ulterioară. Măiestria reprezentării figurinelor animale, mai ales lei, și lăsarea unui spațiu liber între figurine pentru a atrage atenția asupra protagoniștilor pot fi văzute deja la unele gravuri de pe sigilii. Mai tîrziu, cînd regii asirieni au vrut să-și demonstreze măreția construind palate vaste și noi orașe, sculptorii au transferat cu succes această tradiție a miniaturii în frizele de mărimi considerabile, tăiate în piatră. Aceste frize pot fi considerate un fel de înregistrări ale faptelor istorice. Inscriptii ocazionale identificau anumite incidente din campaniile militare sau din expedițiile de vînătoare și decorul neobișnuit era menit să amintească privitorilor faptele cu totul deosebite pe care sculptorul le imortaliza. Unele scene reproduceau efectiv furia și confuzia de pe cîmpul de luptă, dar capodoperele artei asiriene sînt scenele de vînătoare, care reușesc să redea atît mindria vînătorului, cît și puterea și patosul fiarei rănite. Sculptura asiriană palatină era o artă laică și independentă deci de tradiția religioasă mesopotamiană. Nici un precedent pios sau model antic nu limita realizările artistului, care erau de primă mînă.⁴⁹

Totuși, limitele inovației artistice asiriene erau foarte strîmte. Izvoarele literare arată că marii regi ai frizelor sculptate erau, de fapt, prizonieri ai preoților care, în calitatea lor de apărători ai vechiului ritual și interpreți ai oracolelor, controlau minuțios toate acțiunile zilnice ale monarhilor.⁵⁰ Preoții asirieni par să fi fost aproape la fel de puternici în stat ca și contemporanii lor din Babilon și la fel de hotărîți în păstrarea unui trecut muribund, dacă nu chiar mort deja.⁵¹

⁴⁹ Motive din alte tradiții artistice — de exemplu, discul solar cu aripi egiptean ca emblemă a divinității — erau folosite ocazional, deși erau perfect absorbite într-un nou stil, viguros și realist.

⁵⁰ Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago, University of Chicago Press, 1948, p. 235-255.

⁵¹ În perioada imperială, cultul lui Assur nu era, se pare, prea diferit de cel al lui Marduk și fusese desigur modelat după cultul babilonian.

Autoritatea preoților era evidențiată de faptul că asirienii, deși creatorii celui mai rațional și puternic stat al lumii, încercau totuși să păstreze cu pioșenie și credință fiecare urmă a religiei și erudiției moștenite de la Sumer și Babilon. În fond, mare parte din literatura și doctrina religioasă a acestor vechi târmuri ne este cunoscută din copii asiriene, sistematic achiziționate de scribi și bibliotecarii regali. Compozițiile noi erau rare. Doar anele regale, constituind un tip elementar de scrieri istorice, au continuat dincolo de precedentul literar antic, permițându-le câteodată cercetătorilor moderni să refacă întreaga cronologie asiriană cu o exactitate incomparabilă cu perioadele anterioare. În rest, literatura, erudiția și religia asiriană au dovedit același conservatorism rigid din Babilonul contemporan.

Cînd conducătorii caldeeni ai Babilonului își împărțeau dominația în Orientul Mijlociu cu mezii, vechea lor capitală s-a bucurat pentru scurt timp de o nouă perioadă de măreție. Puterea imperială reinstaurată a orașului era fidel reflectată în artă, căci Nabucodonosor (604-562 î.Hr.), asemeni predecesorilor săi asirieni, a construit nenumărate clădiri monumentale și un palat pentru el însuși. Partea inferioară a zidurilor palatului lui Nabucodonosor, singura încă păstrată, e decorată cu plăci colorate de ceramică smălțuită, modelate pentru a forma figurine într-un basorelief. Cît de fidele erau aceste frize vechilor modele babiloniene nu putem spune, avînd în vedere că fațadele exterioare ale vechilor clădiri monumentale din cărămidă nu au supraviețuit.⁵²

Arta persană, pentru care palatul lui Darius din Persepolis este cel mai impresionant exemplu dintre cele păstrate, era mai austeră. Există asemănări evidente cu arta palatină asiriană, dar vechile motive și tehnici au fost cumva transformate. Trăsăturile distinctive ale acestei arte depindeau parțial de folosirea unor noi elemente de către perși, asemeni coloanelor ce se înalță cu grandoare deasupra ruinelor palatului din Persepolis.⁵³ Lucru și mai important, artiștii imperiali perși nu încercau să reprezinte puterea și demnitatea marelui rege prin relatarea anumitor fapte de vitejie, cum făcuseră asirienii, ci prin simbolizarea relației abstracte dintre suveran și supus în compoziții statice, dar extrem de armonioase uneori. Artiști ionieni și din multe alte părți ale imperiului au lucrat la construirea palatului din Persepolis dar, în ciuda originii lor diferite, efectul general este demnitatea și echilibrul decorativ, pătruns de un spirit persan caracteristic.⁵⁴

Spre deosebire de asirieni, perșii, în epoca lor imperială, nu au rămas doar moștenitorii pasivi ai unei vechi tradiții religioase și literare. Cultura asiriană apăruse, în fond, în mileniul al treilea î.Hr., cînd orașul Assur a fost ridicat ca un avanpost al civilizației sumeriene și, pînă la căderea imperiului lor, asirienii și-au păstrat respectul pentru Babilon și pentru regiunile sudice, de unde provenea cultura lor. Dimpotrivă, cînd perșii au cucerit lumea orientală, ei erau încă barbari. Se pare că nu au ajuns să folosească

⁵² Animalele fantastice, care constituie elementul principal în frizele lui Nabucodonosor, precum și caracterul hieratic, de procesiune al compoziției, par a fi cu totul în spiritul vechiului Sumer.

⁵³ Astfel de coloane ar putea constitui transpuneri în piatră ale trunchiurilor de copaci într-o arhitectură primitivă locală.

⁵⁴ Henri Frankfort, *Art and Architecture of the Ancient Orient*, p. 215-233.

Oriental Institute, University of Chicago.

Trustees of the British Museum.

REGI AI OAMENILOR ȘI ANIMALELOR

Simpatia lui Milton pentru Satan pare să fi avut un precedent în eforturile făcute de sculptorii asirieni anonimi de a reda puterea și patosul leilor răpuși în timpul vânătorii stăpînilor lor regali. Astfel de expediții erau înlocuitori dar și antrenament pentru război, după cum ne amintește apariția a doi infanteriști în partea de sus a paginii.

scrierea decât în timpul lui Cyrus și în cea mai veche scriere persană — un gen simplificat de cuneiforme — nu pare să se fi scris vreodată o compoziție literară de marcă.

Un motiv al realizărilor literare limitate ale persilor în perioada Ahemenizilor (550-330 î.Hr.) a fost probabil faptul că ei foloseau extensiv limba aramaică pentru comunicarea scrisă. O limbă semitică, introdusă în lumea civilizată în secolul al XII-lea î.Hr., aramaica era transpusă într-o scriere simplificată, asemeni limbii fenicienilor și, în timpul Imperiului Asirian, a înlocuit akkadiana ca *lingua franca* în Orientul Mijlociu. Neavînd un grup de scribi care să cunoască persana, Ahemenizii considerau aramaica cea mai potrivită limbă pentru administrarea îndepărtatelor lor teritorii și au restrîns folosirea limbii lor materne la folosirea orală tradițională, între ei.

Tradiția literară persană nu s-a născut deci la curtea Ahemenizilor, ci s-a datorat mișcării religioase asociate cu numele lui Zoroastru. Și totuși *Avesta*, scrierea sacră a zoroastrismului, nu a fost scrisă în forma ei prezentă înainte de secolele al IV-lea și al VI-lea d.Hr. Pînă atunci, scrierile sacre au avut o evoluție complicată, ale cărei stadii sînt complet obscure. Doar un scurt fragment din *Avesta* și anume *Gathas* pare să fi fost compus în timpul sau chiar înaintea secolului al șaselea î.Hr.⁵⁵ *Gathas* provine probabil din poemele originar declamate public de către Zoroastru, dar limba e atît de dificilă și plină de neclarități gramaticale încît traducătorii moderni au dificultăți în determinarea sensului anumitor pasaje și nu pot transmite forța lor literară originală.⁵⁶

În orice caz, importanța poemelor lui Zoroastru era mai degrabă religioasă decît literară. Ele erau poeme ale timpului lor, căci transformarea sensibilității religioase apărute în secolul al șaselea î.Hr. a pus în umbră orice altă realizare culturală a Orientului Mijlociu antic.

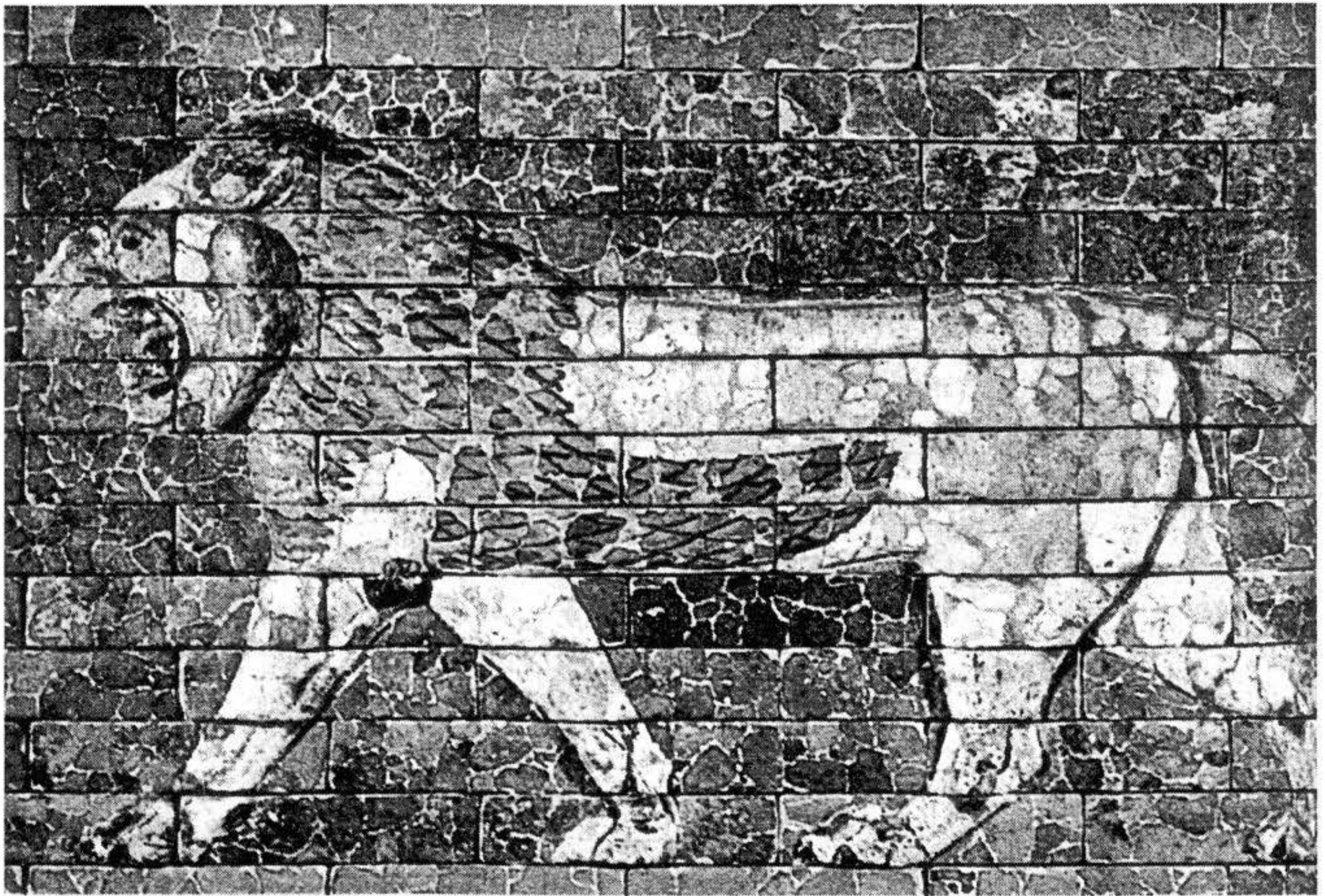
4. ZOROASTRISM ȘI IUDAISM

Încă din perioada sumeriană, viața culturală a Orientului Mijlociu era polarizată între sacru și profan, templu și palat, preot și curtean. De-a lungul mileniului al doilea î.Hr., realizările culturale importante au fost laice, religia rămînînd un bastion de conservatorism și imobilitate. Situația s-a inversat însă în primul mileniu î.Hr., cînd au apărut în religie inovații care au eclipsat cu timpul cele mai mari realizări ale curților imperiale. Doctrinile religioase și concepțiile despre lume legate de numele lui Zoroastru și ale profetilor biblici s-au păstrat și după ce Ninive și Susa au căzut în ruină și chiar numele regilor care le-au clădit au fost uitate.

Am discutat deja despre conservatorismul rigid din Egipt și Mesopotamia, care a continuat să reprezinte regula în toate problemele religioase. La periferia lumii civilizate, totuși, nici un angajament definitiv față de vechile formule nu a paralizat gîndirea. În

⁵⁵ Jack Finegan, *The Archeology of World Religions*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1952, p. 75-76, 110, 113. Restul poemului *Avesta* a fost scris la o dată ulterioară și întregul corpus a evoluat spre forma de astăzi mai ales în perioada partă (250 î.Hr.-229 d.Hr.) și sasaniană (229-651 d.Hr.) a istoriei persane.

⁵⁶ James Hope Moulton, *Early Religious Poetry of Persia*, Cambridge, 1911, p. 80-85. O traducere engleză pentru *Gathas* poate fi găsită în J.H. Moulton, *Early Zoroastrism*, London, Williams & Norgate, 1913, p. 344-390.

Vorderasiatisches Museum. Staatliche Museen zu Berlin.

ZIDURILE BABILONULUI

Acești lei decorau zidurile palatului lui Nabucodonosor din Babilon. Din distrugerea timpurie a imperiului și palatului său s-a păstrat numai această porțiune de zid, îngropată sub dărîmăturile etajelor superioare. Plăcile multicolore de ceramică smălțuită erau deja o trăsătură a arhitecturii mesopotamiene, dar numai un astfel de accident precum dărîmarea palatului lui Nabucodonosor ne îngăduie astăzi să fim martorii unei străluciri existente cîndva în locuri unde nu mai găsim acum decît mormane de cărămidă sfărîmată.

anumite regiuni, unde s-au combinat mai multe tradiții culturale rivale, mințile reflexive erau stimulate să se confrunte din nou cu marile întrebări referitoare la soarta și destinul uman. O astfel de regiune se afla în estul Persiei, unde se întâlneau influențe mesopotamiene și indiene și unde a apărut zoroastrismul. A doua a fost Israelul, unde se confruntau civilizația mesopotamiană și cea egipteană, de astă dată, și unde a căpătat formă iudaismul. O a treia, nu atât de importantă și bine cunoscută ca celelalte a fost Asia Mică, unde se întrepătrundeau cultura mesopotamiană și cea egeeană și unde pare să se fi născut cultul lui Orfeu. Istoria orfismului e atât de puțin cunoscută încât pare mai înțelept să ne limităm la a spune că riturile de purificare, pentru asigurarea vieții de după moarte, se află în centrul acestei religii.⁵⁷ Zoroastrismul și iudaismul, dimpotrivă, merită să fie cercetate mai îndeaproape.

Originile zoroastrismului sînt încă disputate. Strămoșii îndepărtați ai mezilor și perșilor din perioada imperială aveau probabil o veche religie, atestată și în *Rig Veda*, presupunînd adorarea unor forțe ale naturii vag personificate și a unor spirite prezidînd asupra anumitor arte și locuri.⁵⁸ Cînd perșii au început să adopte un mod de viață sedentar, îndeletnicindu-se cu agricultura, și cînd influențele culturale mesopotamiene au devenit mai intense, religia și etica lor veche, dezvoltată în condițiile unei vieți pastorale, a fost probabil supusă unor serioase presiuni. Poate că astfel a fost deschisă calea pentru receptarea zoroastrismului în rîndurile iranienilor din perioada Ahemenizilor.⁵⁹

Cariera istorică a lui Zoroastru este aproape în întregime incertă. Există multe opinii referitoare la perioada în care a trăit și locul unde a predicat și chiar legătura dintre zoroastrism și religia dinastiei Ahemenizilor este pusă uneori la îndoială. Există un singur punct asupra căruia s-a căzut, în general, de acord și anume că gîndirea lui Zoroastru și chiar cuvintele sale sînt păstrate în *Gathas*. Totuși, dificultatea și caracterul nesistematic al acestor poeme îngreunează decodarea mesajului său.

Totuși, Zoroastru a avut un mesaj de transmis. Într-unul din poeme se referă la experiența convertirii, în care Ahura Mazda (adică Stăpînul Înțelepciunii) l-a inițiat pentru prima dată în adevărurile religiei.⁶⁰ Termenul central al acestei inițieri poate fi sugerat printr-un citat:

„Voi vorbi despre ceea ce Cel Preasfînt mi-a spus că e cuvîntul cel mai bine de urmat de către muritori: el, Mazda Ahura (a spus): Cei care la îndemnul meu îl ascultă pe el (Zoroastru) vor obține Bunăstarea și Nemurirea prin acțiunea Bunului Spirit.”

„...În nemurire se va bucura sufletul celui drept, nesfîrșite vor fi chinurile Mincinoșilor. Totul este lucrarea lui Mazda Ahura prin Puterea sa.”⁶¹

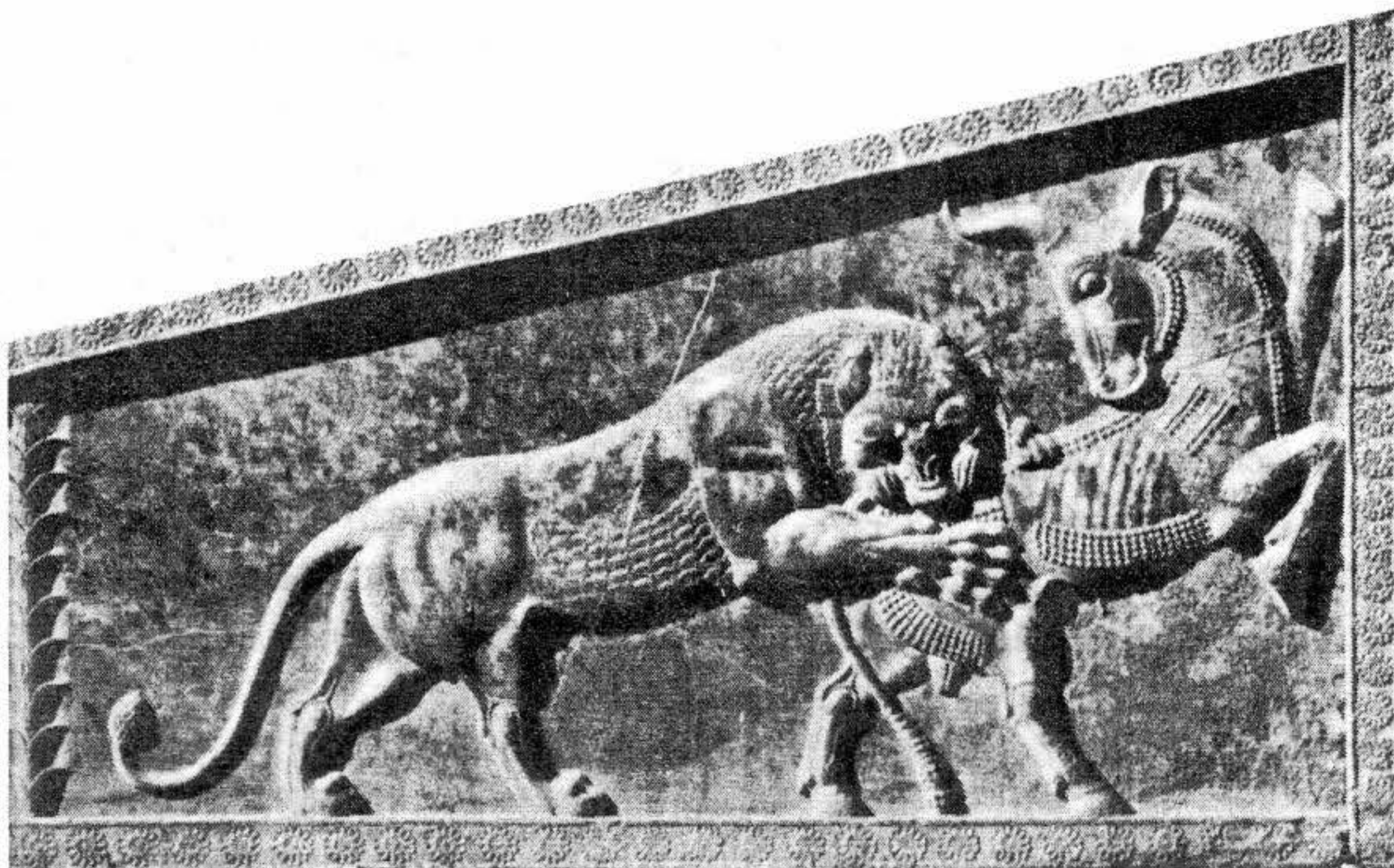
⁵⁷ De comparat cu caracterul incert al religiei megalitice, discutate mai înainte, p. 98-102.

⁵⁸ Concepții religioase comparabile erau probabil comune tuturor triburilor indo-europene și s-ar putea să se fi dezvoltat dintr-o și mai veche formă de religiozitate, ca rezultat al contactului indirect cu panteonul vechiului Sumer, ai cărui zei ai furtunii, soarelui și cerului se aseamănă oarecum cu divinitățile ariene, grecești și cu alte zeități indo-europene.

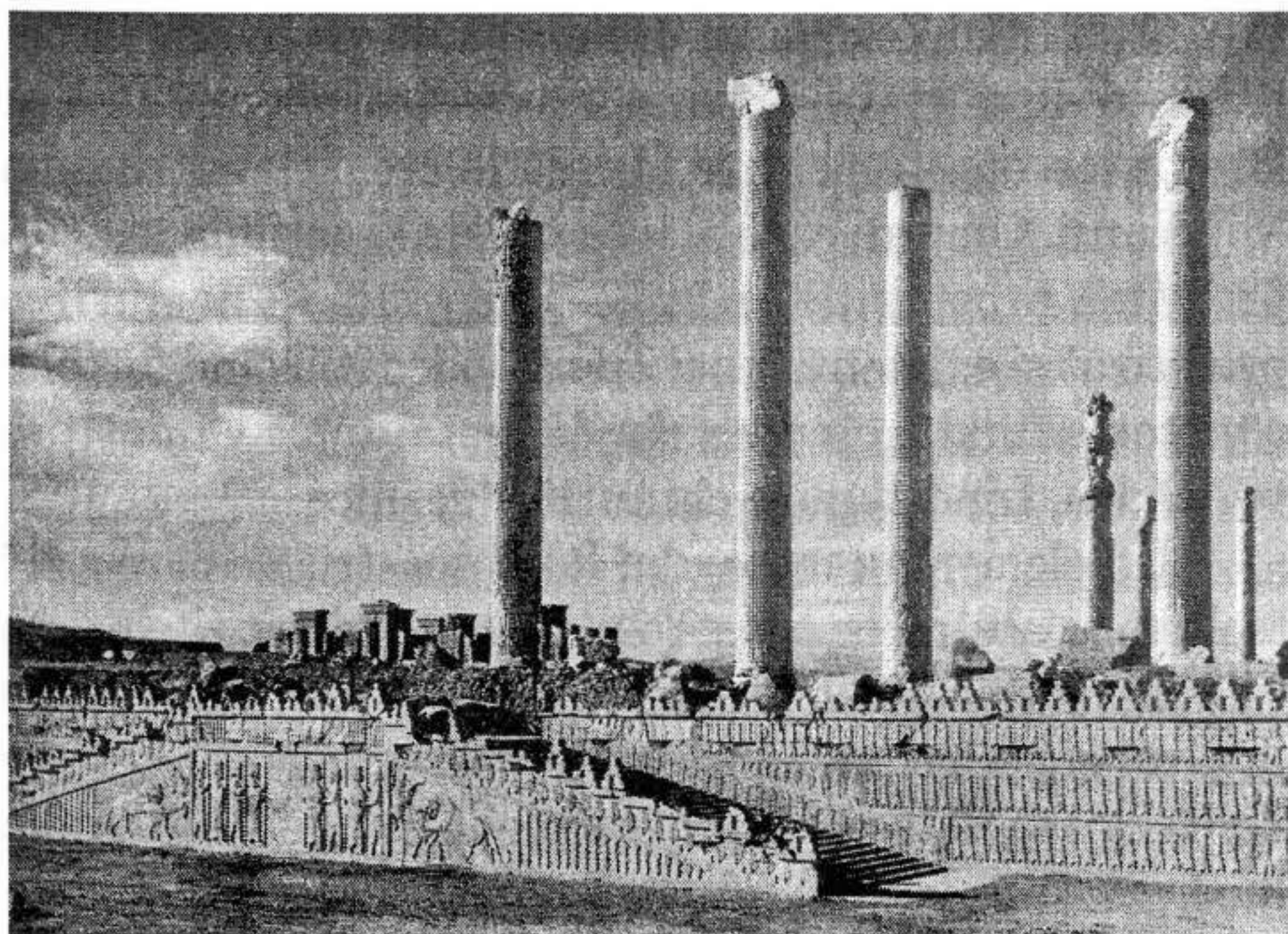
⁵⁹ Eduard Meyer, în *Geschichte des Altertums*, Stuttgart, J.C. Cotta, 1910, III, 101, a aplicat atributul „agricolă” la religia lui Zoroastru și e clar că profetul nu-i susținea de loc pe păstorii nomazi care atacau comunitățile sedentare de la periferia Iranului (unde locuia probabil Zoroastru). Uneori el pare să fi identificat forțele răului cu atacatorii nomazi.

⁶⁰ Yasna 43: 11.

⁶¹ Yasna 45: 5-7. Această și următoarele citate sînt preluate din Moulton, *Early Zoroastrianism*, p. 334 ff.

Oriental Institute, University of Chicago.

COLOANELE DIN PERSEPOLIS

Chiar în ruine și păstrat fragmentar, palatul lui Darius rămîne încă măreț și impozant. Seninătatea și caracterul static al frizelor contrastează puternic atît cu violența caracteristică artei palatine asiriene (p. 149), cît și cu modelele pline de culoare ale cărămizii smălțuite din palatul lui Nabucodonosor. Chiar atunci cînd sculptorii lui Darius au hotărît să umple unul din colțuri cu familiarul motiv mesopotamian al leului atacîndu-și prada (preluat aici din decorațiunile de pe o treaptă și mărit), compoziția lor a căpătat un caracter heraldic, dînd un accent nou, specific persan chiar și artelor împrumutate (cf. p. 67). Figura cu aripi din stînga jos este o reprezentare a divinității supreme a zoroastrismului, Ahura Mazda. Efortul sculptorului de a-l reprezenta pe Ahura Mazda, el însuși o abatere de la zoroastrismul strict, se baza pe vechiul motiv mesopotamian (sau poate egiptean, în cele din urmă) al discului solar cu aripi.

Ascultarea față de Zoroastru și față de Ahura Mazda prevedea respectarea unor modeste obligații cultice, în care recitarea de imnuri și rugăciuni juca un rol central, în timp ce sacrificiile singeroase erau în mod expres interzise. Dar aspectul ceremonial al religiei, predominant în perioade ulterioare, nu era deloc accentuat în *Gathas*. Accentul se punea, în schimb, pe acțiunea practică în această lume. Zoroastru își chema ascultătorii la luptă, chiar armată, dacă era necesar, împotriva celor ce susțin Minciuna, adică împotriva aderenților religiilor păgine, nereformate și a forțelor răului în general. Zoroastru îl concepea pe Ahura Mazda într-o manieră abstractă și înaltă:

„Cel care, la început, a gândit astfel: «Să fie lumină pe tărmurile sfinte», este cel care, prin înțelepciunea sa, a creat Dreptatea ... Te-am întruchipat în gândul meu, o Mazda, ca fiind Primul dar și Ultimul, Tatăl Bunului Gînd... și Stăpînul care judecă acțiunile vieții.”⁶²

Totuși, Zoroastru nu credea că lumea e un loc în care domnesc definitiv adevărul și bunătatea în acord cu voința lui Ahura Mazda. Dimpotrivă, el își imagina universul ca pe locul unei lupte continue între bine și rău. Forța practică a învățării lui Zoroastru era aceea de a-i îndemna pe oameni să facă binele și să trăiască după sfatul spiritelor angelice, pe jumătate personificate — Bunul Gînd, Dreptatea etc. — pe care Mazda le crease pentru a-l ajuta în lupta lui împotriva Minciunii. Omului care alegea binele și acționa în acord cu dreptatea, Zoroastru îi promitea prosperitatea în această viață și nemurirea după aceea. El pare să fi profetizat și existența unei Zile a Judecării, cînd forțele lui Ahura Mazda vor obține o victorie finală, cînd un rîu de metal topit va purifica pămîntul și forțele răului vor cădea, fiind supuse chinurilor veșnice.

Un element al mesajului lui Zoroastru, ce pare a fi într-o ciudată dizarmonie cu teologia sa abstractă, a fost rolul special atribuit vitelor. Această caracteristică a gândirii sale provenea desigur din timpuri primitive, în care viața triburilor de persi se desfășura în jurul cirezilor lor.⁶³ Însă astfel de reminiscențe erau rare. În cea mai mare parte, Zoroastru se detașa conștient și deliberat de toate tradițiile religioase contemporane lui. Diferite pasaje din *Gathas* denunță practici ale cultelor păgine cum ar fi sacrificiile singeroase și beția rituală⁶⁴, dar Zoroastru nu a sugerat niciodată ideea că el ar încerca doar să purifice o veche tradiție religioasă. El nu avea decît ură pentru vechii zei ai panteonului persan, care se însciau printre spiritele rele ce serveau minciuna. El se

⁶² Yasna 31: 7-8.

⁶³ Într-unul din poemele lui Zoroastru, de exemplu, Sufletul boului îl roagă pe Mazda să-l protejeze împotriva violențelor îndreptate împotriva vitelor pe pămînt de către oameni și diavoli. Mazda îi oferă învățătura lui Zoroastru ca o cale de a repara răul suferit. Sufletul boului nu e inițial mulțumit de „cuvintele fără efect ale unui om neputincios... cînd eu doresc comanda cuiva cu adevărat puternic”, dar se liniștește cînd Zoroastru predică în favoarea unor sălaşuri bune și a păcii pentru boi: „O, Ahura, acum ne ajută; vom fi întotdeauna gata să-i servim pe cei ce vin de la tine!” Yasna 29: 1-11. Aceasta se poate interpreta ca o afirmare metaforică a concepției lui Zoroastru în legătură cu misiunea sa: de a-i proteja pe oamenii pașnici și cirezile lor împotriva atacatorilor nomazi. Cu toate acestea, astfel de pasaje din *Gathas* par să fie ecoul unui trecut foarte îndepărtat, căci Sufletul boului rămîne unul dintre spiritele animale din arta paleolitică.

⁶⁴ Yasna 32: 12 și 44: 20, de exemplu.

considera fondatorul unei noi religii, direct inspirată de Ahura Mazda și condusă de Bunul Gînd și de ceilalți îngeri.⁶⁵

Deși zoroastrismul nu s-a răspîndit prea mult dincolo de granițele perșilor, nimic din învățătura sa nu făcea acest lucru imposibil. Dimpotrivă, mesajul lui era adresat întregii umanități. Într-un pasaj, de exemplu, profetul îl imploră pe Ahura Mazda să-i reveleze planul său divin pentru întreaga lume pentru ca „tu cu gura ta să poți converti întreaga umanitate.”⁶⁶ Pentru Zoroastru, omul individual era unitatea religioasă și nu națiunea, ca pentru vechii profeți evrei, și el considera întreaga lume o scenă pe care urma să se joace drama divină.

Aceste aspecte universaliste ale învățăturii lui Zoroastru sugerează că el a trăit într-o vreme cînd legăturile tribale începeau să slăbească și cînd cunoștințe despre lumea mare începuseră să pătrundă în ținuturile muntoase ale perșilor, iar miturile și ritualurile religiei tradiționale își pierduseră puterea de a-i satisface pe cei sensibili și plini de curiozitate. Caracterul sofisticat, elevat din punct de vedere etic, abstract și universalist al zoroastrismului pare să recomande o dată mai tîrzie: probabil secolul al șaselea î.Hr., cînd mezii și perșii ajunseseră deja sub puternica influență a civilizației mesopotamiene și începuseră să fie expuși tendințelor individualiste și universaliste ale gîndirii civilizate contemporane.⁶⁷

Dacă Zoroastru a predicat în timpul lui Cyrus, cînd puterea perșilor se extindea asupra întregii lumi civilizate, noua religie trebuie să fi avut încă prospețimea unei noi revelații atunci cînd Darius și Xerxes au atribuit autoritatea lor dorinței lui Ahura Mazda. Nu se poate spune în ce măsură populația a acceptat zoroastrismul. Probabil că la început a fost doar o credință a cercurilor aristocratice și de la curte. Dacă acesta era adevărul, supraviețuirea noii religii a fost extrem de precară, căci printre Ahemenizi numai Darius cel Mare și succesorul său, Xerxes, au folosit cu adevărat limbajul zoroastrian în inscripțiile monumentale. Ulterior, preoții mezi, magii, care au profesat unele din doctrinele atît de emfatic respinse de Zoroastru, au început să joace un rol foarte important la curte. Și mai tîrziu, sub influența ideilor mesopotamiene, au apărut și mai multe modificări ale religiei de curte a perșilor. Regele Artaxerxes al II-lea (404-359 î.Hr.), de exemplu, a plasat statui pentru cult în temple — practică neagreată nici de zoroastrism, nici de magi.

Totuși, aceste schimbări nu au presupus o respingere deschisă a zoroastrismului sau a lui Ahura Mazda ci, mai degrabă, o serie de compromisuri care au introdus unii zei antichi în teologia zoroastriană într-o manieră destul de atipică.⁶⁸

⁶⁵ În această completă respingere a vechii credințe, ca și în anumite aspecte ale gîndirii sale — de exemplu, formele materiale și exterioare în care el își imagina recompensele pentru ascultarea lui Ahura Mazda — Zoroastru se aseamănă foarte mult cu Mahomed.

⁶⁶ Yasna 31: 3.

⁶⁷ Doctrinile lui Zoroastru fuseseră desigur formulate înainte de succesiunea la tron a lui Darius în 522 î.Hr., căci una din vechile inscripții ale lui Darius folosește fără îndoială terminologie zoroastriană. Aceasta ne oferă un clar *terminus ante quem* pentru activitatea lui Zoroastru, dar numai atît.

⁶⁸ Procesul poate fi comparat cu dezvoltarea cristologiei și cultului marian în tradiția creștină.

Mitra, de exemplu, zeu al soarelui și membru al panteonului perșilor, a început să fie considerat un fel de mediator între omenire și transcendentul și neînrupatul Ahura Mazda, iar Anahita, inițial zeiță a râurilor, a apelor, a fost nepotrivit adoptată în zoroastrism ca zeiță a fertilității.

În ciuda tuturor obscurităților istoriei, ideile religioase s-au dezvoltat, fără îndoială, rapid și impresionant în rindurile perșilor din prima epocă imperială. Zoroastru s-a luptat să aducă în atenția religiei noua deschidere spre lume a poporului său și, în acest sens, a avut un mare succes. Oricât de mult au fost elaborate, sistematizate sau degradate aceste doctrine de către generațiile următoare, ele au rămas vii în mintea oamenilor. Învățăturile lui Zoroastru au afectat serios ideile religioase și comportamentul perșilor, care conduceau lumea civilizată. Acest fapt singur a fost de ajuns pentru a-i aduce ideile în atenția amestecului de populații ale imperiului. Zoroastrismul a ajuns astfel să influențeze alte tradiții religioase, mai ales iudaismul, iar prin intermediul iudaismului el a jucat un rol mult mai important în istoria lumii decât ar putea sugera numărul relativ modest al acelor care, de-a lungul timpului, l-au privit pe Zoroastru ca pe fondatorul credinței lor.⁶⁹

* * *

E dificil de stabilit pînă unde a mers influența zoroastrismului asupra iudaismului. Diferențele dintre cele două religii erau desigur majore. Evoluția gradată a iudaismului contrasta cu revelarea bruscă a zoroastrismului căci, în locul unei personalități centrale, care să le eclipseze pe toate celelalte, evreii au avut mulți profeti, de-a lungul a șase secole. Deși atît Zoroastru, cît și profetii evrei au fost puternic afectați de trecutul național respectiv, Zoroastru a respins categoric tradiția religioasă a perșilor, în timp ce profetii evrei au apelat întotdeauna la o religie ancestrală mai pură pe care încercau să o reînstaureze. În ultimă instanță, evoluțiile naționale ale celor două popoare nici n-ar fi putut fi mai diferite căci, în timp ce perșii cucereau lumea, evreii pierdeau Pămîntul Făgăduinței. Profetii evrei au trebuit astfel să se lupte cu un teribil dezastru național și cu o mare suferință umană, pe care zoroastrismul nici n-ar fi putut-o explica.

Între cele două religii sînt însă și multe similitudină. În ceea ce privește doctrina, de exemplu, așteptarea fariseică a unei Zile a Judecării de Apoi, cînd răul va fi învins și puterea lui Dumnezeu se va manifesta se aseamăna îndeaproape cu escatologia zoroastrismului, ca și credința în nemurire, combinînd răsplata pentru cei buni și pedeapsa pentru cei răi. În ce măsură aceste concepții au apărut în iudaism ca o consecință a spiritului religios general din epocă și în ce măsură a

⁶⁹ Pe lingă cele citate mai sus, am consultat și următoarele cărți referitor la zoroastrism: Ernst Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, Oxford, Oxford University Press, 1935, p. 40-43; Ernst Herzfeld, *Zoroaster and His World*, 2 vols., Princeton, N.J., Princeton University Press, 1947; H.S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1938; A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*; *Cambridge Ancient History*, IV, 205-221; Maneckji N. Dhalla, *History of Zoroastrianism*, New York, Oxford University Press, 1938; R.C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1961.

împrumutat direct, chiar dacă inconștient, idei din zoroastrism nu se poate spune. În unele detalii — credința în îngeri, de exemplu —, e vorba, se pare, de o influență directă de necontestat a zoroastrismului.⁷⁰

Astfel de congruente doctrinare au fost sprijinite de uimitoare asemănări ale mediului social și psihologic caracteristic zoroastrismului și iudaismului profetic. Zoroastru a predicat probabil comunităților aflate într-un proces de trecere de la vechile tradiții la un mod de viață civilizat, bazat pe îndeletniciri agricole, dar pentru care asimilarea stilului civilizat de viață a fost complicată de existența a două modele, unul mesopotamian și unul indian. Mediul social al profetilor evrei a fost cam același. Poporul lor trecuse și el de la viața nomadă la agricultură destul de recent, iar atracțiile rivale ale stilului de viață civilizat al Egiptului și Mesopotamiei au făcut ca nici una dintre aceste două culturi impresionante să nu dețină o autoritate incontestabilă. Acestea sînt probabil condiții ideale pentru manifestarea inventivității intelectuale. Confruntate cu condiții noi acasă și cu modele variate din exterior, mințile subtile nu consideră nici simpla afirmare a ideilor prestabilite, nici împrumutul pasiv de idei străine cu adevărat multumitoare. E nevoie de reinterpretare și reflecție, de combinarea elementelor noi și vechi, autohtone și străine, personale și tradiționale, într-un tot convingător logic și emoțional. Atît Zoroastru, cît și profetii evrei au făcut față acestei provocări cu atît de mult succes încît ideile și atitudinile cărora le-au dat naștere nu au încetat de atunci încoace să influențeze mintea oamenilor.

* * *

Tradiția biblică afirmă că Avraam, strămoșul poporului evreu, a migrat în jurul anului 1950 î.Hr.⁷¹ dinspre metropola sumeriană Ur spre nordul Haranului și de acolo în Palestina. Această povestire ar putea avea o bază reală și e posibil ca Dumnezeu lui Avraam să fi fost inițial un zeu de familie, una din zeitățile minore ale vechiului Sumer.⁷²

Începutul clar al religiei ebraice trebuie considerat totuși în perioada exodului din Egipt. Doar o parte — probabil o parte destul de mică — a populației evreiești locuia în Egipt, pornind să străbătă deșertul cîndva în secolul al XIII-lea î.Hr. sub conducerea lui Moise. Schimbarea bruscă a modului lor de viață, de la munca forțată în interesul public la viața hoinară din deșert — deși era ca o întoarcere la structuri deja cunoscute din trecutul lor nomad — necesita legi explicite. Anii din Egipt au erodat probabil vechile obiceiuri și cei ce l-au urmat pe Moise erau probabil de origini diferite, lipsindu-le conducerea tradițională și organizarea.

Era natural și inevitabil ca legea lui Moise să îmbrace o formă religioasă și nu avem motive să ne îndoim de acuratețea relatării biblice a reușitei de a ieși din Egipt, apoi a

⁷⁰ Cf. J.H. Moulton, *Early Zoroastrianism*, p. 286-331; W.F. Albright, *From Stone Age to Christianity*, p. 275-80.

⁷¹ Această dată se bazează pe calcule făcute conform genealogiilor biblice.

⁷² Cf. Leonard C. Woolley, *Abraham: Recent Discoveries and Hebrew Origins*, New York, Scribner's Sons, 1939; Jack Finegan, *Light from the Ancient Past: The Archeological Background of Hebrew-Christian Religion*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1946, p. 57-61. Data plecării lui Avraam din Ur, derivată din genealogiile biblice, coincide cu sfîrșitul celei de-a treia dinastii din Ur. O astfel de coincidență face povestea biblică mai verosimilă.

urcării lui Moise pe Muntele Sinai pentru a comunica cu Iehova și a întoarcerii lui cu un simplu cod de legi — cele zece porunci. Acceptarea formală de către oameni a celor zece porunci a constituit legământul lor cu Iehova, pe care l-au recunoscut din acel moment ca apărător divin și autoritate supremă.⁷³ Când tribul pe care Moise l-a re-format astfel și-a ocupat locul în Palestina, alături de alte triburi evreiești, religia lui Iehova și legea mozaică au oferit o valoroasă punte de legătură cu comunitatea largă. Celelalte triburi, de curând venite din deșert, nu aveau probabil o lege scrisă, o organizare a preoților sau o religie revelată definitivă. În condițiile cuceririi și colonizării Palestinei, ei au început să simtă deja nevoia acestor lucruri, ca un supliment pentru vechea organizare tribală și obiceiurile deja existente. Găsind un sistem potrivit la îndemână, la o populație înrudită și învecinată, ei au adoptat imediat religia lui Iehova și și-au însușit-o.⁷⁴

Trecerea la îndeletniciri agricole a presupus schimbări radicale ale modului de viață, cu profunde repercusiuni politice și religioase. Din punct de vedere politic, nevoia de apărare împotriva vecinilor nomazi din est și a formidabililor filistenii din vest a condus, în secolul al XI-lea î.Hr., la apariția monarhiei ebraice. Din punct de vedere religios, cultul lui Iehova a pierdut teren în favoarea cultelor fertilității, obișnuite în Canaan înainte de sosirea triburilor evreiești. În fond, Iehova era un zeu al deșertului și al războiului și, atunci când viața a început să depindă de agricultură, reîntoarcerea la divinități ale fertilității — *Baalii* — care își dovediseră deja eficacitatea în asigurarea recoltei, a părut logică.

Iehova, ca zeu național al războiului, a fost în continuare venerat, căci era frecvent nevoia de ajutorul lui în bătăliile împotriva popoarelor vecine. Acțiunea militară prin care Saul a pus bazele monarhiei a avut deci și efectul întâmplător de a reafirma cultul

⁷³ Îșișirea, 18: 13 - 20: 17; 24: 1-8. Narațiunea biblică e desigur un foarte complicat mozaic, alcătuit din tradiții divergente și izvoare scrise. Nu vreau să sugerez că Decalogul din Îșișirea, 20: 2-17 reproduce cu exactitate legile lui Moise, deși s-ar putea ca așa să fie. Desigur că „legile lui Moise”, care apar între capitolele 18 și 24, au căpătat formă, în mare parte, mult mai târziu, reflectând o epocă în care evreii se stabiliseră deja la o viață de agricultori.

Întrebarea dacă Moise a fost un monoteist sau nu — mai precis, dacă a predicat că Iehova este unicul Dumnezeu adevărat și toți ceilalți sînt doar idoli falși sau dacă religia mozaică l-a început a afirma doar că Iehova a fost unicul zeu care trebuie adorat de cei cu care a făcut un legământ, apărîndu-i, protejîndu-i și judecîndu-i la fel cum și alți zei supravegheau viețile altor națiuni — este dificilă și mult disputată. O sugestie a lui W.F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore, Md., 1946, p. 117-118, pare convingătoare, deși nu poate fi considerată o concluzie definitivă. Albright subliniază că Moise, care avusese probabil contacte cu gîndirea religioasă a secolului al XIII-lea î.Hr., și-ar fi putut imagina un singur Dumnezeu universal, stăpînînd asupra tuturor popoarelor. Aceasta fusese și direcția expresiei religioase egiptene imperiale. Apoi, sugerează Albright, cînd cosmopolitismul Epocii Bronzului a lăsat loc localismului Epocii Fierului, căci comerțul pe scară largă, între popoare și regiuni aflate la mare distanță, a scăzut considerabil în secolele al XII-lea și al XI-lea î.Hr., acest punct de vedere universalist din religie s-a estompat și a fost înlocuit de ideea că Iehova, Dumnezeu lui Israel, era doar unul dintre alți zei naționali, fiecare ocupîndu-se de poporul său. Conform acestei ipoteze, reafirmarea unui monoteism clar de către profeții evrei începînd cu secolul al optulea î.Hr. a apărut numai atunci cînd situația politică internațională a favorizat din nou apariția marilor imperii și a adus diferite populații străine în relații foarte apropiate, astfel încît soarta unei națiuni era acum dependentă de acțiunile și șansele unei mari varietăți de alte popoare și state.

⁷⁴ Conform acestei ipoteze, e posibil ca Dumnezeul lui Avraam și Dumnezeul lui Moise să nu fi avut originar nici o legătură. Povestea patriarhilor, pîstrată în prima carte a Vechiului Testament, ar putea fi o revizuire și reinterpretare a tradițiilor curente ale evreilor care nu fuseseră în Egipt, avînd drept țel armonizarea acestor povestiri cu autoritatea religiei mozaice revelate.

lui Iehova. Chiar dacă David,⁷⁵ Solomon⁷⁶ și succesorii lor din regatele divizate ale lui Israel și Iuda s-au dovedit deschiși cultelor străine, cultul lui Iehova a rămas mereu puternic și viu. În mod special, Iehova căpăta mai multă importanță decît toți ceilalți zei în vremuri de restriște.

Civilizația, sub toate aspectele ei, a pătruns la evrei în zilele monarhiei. Interdicția mozaică de a-și face chip cioplit a inhibat desigur dezvoltarea artei,⁷⁷ dar realizările literare ale evreilor au compensat din plin acest defect. Vechile tradiții, probabil orale în mare măsură, erau organizate în narațiuni — povestiri ale patriarhilor, ale lui Moise și Iosua sau ale judecătorilor lui Israel. Și mai impresionante au fost relatările atît de vii și bine informate despre fapte contemporane sau aproape contemporane ale lui David și ale oamenilor lui.⁷⁸ Reputația de cîntăreț a lui David și de înțelept a lui Solomon atestă, fără îndoială, cultivarea poeziei lirice și a literaturii gnomice sub auspiciile monarhiei, dar e greu de spus care din psalmii rămași sau din proverbe poate fi atribuit acestei perioade timpurii.

Scrierile istorice ale evreilor au fost pătrunse de religia lui Iehova, a cărui mînă i-a îndrumat continuu pe evrei, în toate evenimentele lor. Rolul special al lui Iehova ca Dumnezeu al Oștirilor însemna că puterea lui se manifesta cel mai distinct în sfera politică și militară. Relatarea biblică a ieșirii din Egipt este o extraordinară exemplificare a ideii că Dumnezeu s-a revelat în istorie. El se putea, într-adevăr, arăta ca un stîlp de fum ziua și de foc noaptea, dar el s-a revelat și mai convingător prin eliberarea poporului său din sclavia faraonului.

Ca zeitate ce conducea cursul istoriei, Iehova a fost unic în Orientul Mijlociu. Alți zei ai războiului erau în același timp zei ai naturii — cum erau, în mod caracteristic, zeii furtunii din vechiul Sumer. Cultul lor s-a transformat astfel destul de ușor într-un cult al fertilității, căci furtuna nu avea doar efecte distructive, ea aducea și ploaie și o nouă viață pentru vegetație. Iehova nu era însă astfel. Cultul său era izolat, accentuat opus religiei cîmpurilor. În aceste condiții, vechile răni, rămase din conflictul inițial între Dumnezeul Oștirilor, venit din deșert, și zeitățile rurale din Canaan, nu au putut fi nicicînd vindecate pe deplin.

Profeții au devenit principalii purtători de cuvînt ai religiei lui Iehova în societatea evreiască timpurie. În timpul lui Saul și David, profeția era un fenomen extatic și de grup. Dansul și cîntecul provocau stări de transă, care erau considerate stări de comunicare directă cu Dumnezeu, și oamenii care cădeau într-o astfel de transă inspirau un respect ce le conferea deja un statut parțial de sfințenie. Întreaga comunitate le cerea sfatul în orice problemă importantă, de care Dumnezeu ar fi putut fi interesat.

⁷⁵ David a creat probabil un cult imperial în Ierusalim după modelele iebusite și după alte modele străine, ca o accentuare a propriei sale relații cu Iehova. Cf. Ivan Engnell, *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East*, Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri, A.B., 1943, p. 173-177; H.H. Rowley (ed.), *The Old Testament and Modern Study*, Oxford, Clarendon Press, 1951, p. 189-200, 294.

⁷⁶ I Regi, 11: 8.

⁷⁷ Cînd Solomon a început să construiască templul lui Iehova în Ierusalim, nu avea nici un fel de tradiție autohtonă pe care s-ar fi putut baza. Astfel, a angajat constructori fenicieni, combinînd motive feniciene, egiptene și babiloniene în construcția sa. W.F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, p. 142-155.

⁷⁸ Păstrate în II Samuel, 9-20.

Ca purtători de cuvânt ai lui Iehova, profeții îi afirmau pretențiile de Dumnezeu unic și denunțau cultele lui Baal. În același timp, ca reprezentanți ai vechii religii a deșertului, ei au intrat în conflict cu toate modalitățile noi de viață ale societății sedentare. Bazându-se pe forța sfinteniei lor manifestate și susținuți de convingerea lor interioară, ei au avut chiar îndrăzneala să atace monarhia și nedreptățile celor bogați și puternici.⁷⁹ Astfel profeții au ajuns și reprezentanți privilegiați ai claselor mai umile în societatea din ce în ce mai stratificată din zilele lor.

În secolul al optulea î.Hr., tradiția profetică a suferit o mare transformare. În locul grupurilor de profeți extatici s-au ridicat profeți individuali, care se simțeau inspirați de Iehova pentru a denunța abuzurile sociale și corupția religioasă într-o poezie extrem de aspră. Amos (cca 750 î.Hr.) a fost primul dintre acești profeți poeți ale căror creații au fost păstrate, dar el a fost curînd urmat de Osea și primul Isaia. Apoi, tradiția literară a continuat aproape neîntreruptă pînă în timpul autorului Cărții lui Daniel (cca 150 î.Hr.). Acești profeți individuali au moștenit și ei măcar o parte din aura de sfîntenie a predecesorilor lor. Cuvintele unui profet nu puteau fi ignorate nici măcar de regii și preoții ale căror acțiuni le denunța. Cei săraci și oprimați, ale căror gânduri și sentimente erau deseori exprimate și orientate prin intermediul cuvintelor profetice, ascultau desigur cu atenție și luau în serios previziunile făcute în numele lui Iehova, chiar și atunci cînd evenimentele imediate nu anunțau un dezastru iminent.

Tema principală a primilor profeți era simplă. Iehova era un Dumnezeu drept dar aspru, care le cerea oamenilor un comportament corect și îi pedepsea pe cei ce încălcau poruncile sale. Însă israeliții își încălcaseră legămîntul cu Iehova, uitîndu-i legile și închinîndu-se unor zei falși. În consecință, aveau să urmeze mari dezastre: o Zi a lui Iehova, cînd păcatele oamenilor vor fi judecate și slava lui Dumnezeu revelată întregii umanități. Profeții nu spuneau cu claritate sub ce formă va veni Ziua lui Iehova, dar multe profeții includeau dezastre militare și politice pentru regatele lui Israel și Iuda.

O consecință a acestui punct de vedere a fost aceea că Iehova a controlat nu numai destinul poporului său ales, ci al întregii omeniri. Dacă asirienii, de exemplu, îi învingeau pe israeliți, Iehova era cel care ridicase armatele asirienilor pentru a pedepsi păcatele lui Israel. Astfel, profeții au dezvoltat ideea că Dumnezeu se revelează în istorie pentru a-și afirma supremația asupra întregii lumi. Apărînd și susținînd puterea lui Iehova, ei au dat de o parte toate pretențiile și cultele celorlalte divinități și au proclamat monoteismul în forma lui cea mai clară și mai radicală.

Însă profeții proclamau și dreptatea și mila lui Dumnezeu, nu numai puterea sa, susținînd că motivul pentru care el intervenea în viața oamenilor era ajutarea celor drepti și pedepsirea răului. Această combinație de putere universală și dreptate absolută a exaltat, în mod logic, tendințele spre universalism religios și individualism etic, apărute și în alte religii ale Orientului Mijlociu în aceeași perioadă. Dar alte popoare, legate de

⁷⁹ Vezi povestirea despre Natan și David, care ne ajută să înțelegem poziția profeților față de monarhie, deși s-ar putea să nu fie un adevăr istoric. Povestea lui Ilie și a uciderii preoților lui Baal arată cît de puternici puteau fi efectiv profeții cînd făceau să apere religia lui Iehova și se opuneau monarhului și curții sale. Mai tirziu, primul Isaia și Ieremia au continuat tradiția opoziției profetice față de autoritățile politice constituite.

tradiția lor de a recunoaște o multitudine de zei, nu puteau accepta monoteismul fără a se rupe de moștenirea lor religioasă. Gîndirea religioasă în Iuda și Israel era avantajată din acest punct de vedere, căci faptul că Iehova fusese întotdeauna un Dumnezeu gelos, într-un antagonism continuu cu toate cultele locale ale fertilității și pretinzînd să fie unicul Dumnezeu adorat, a făcut trecerea la un monoteism radical destul de ușoară. Printr-o simplă reinterpretare a trecutului lor religios, Israel și Iuda au devenit complet liberi să ducă pînă la capăt curente monoteiste deja puternice în întregul Orient Mijlociu. Profetii evrei, începînd cu secolul al optulea î.Hr., au exploatat din plin acest avantaj strategic.

Logica însăși era în favoarea monoteismului. Nici Iehova și nici vreo altă zeitate nu și-ar fi putut menține autoritatea locală într-o epocă în care soarta națiunilor și a oamenilor depindea de acțiunile unor regiuni îndepărtate ca Asiria și Egiptul. E puțin probabil ca profetii evrei să fi ajuns să-și afirme cu atîta claritate și forță ideea puterii universale a lui Dumnezeu dacă nu ar fi existat aceste condiții politice. Însă chiar dacă respectiva epocă și-a lăsat amprenta în dezvoltarea religiei ebraice, forma profetiilor și pasiunea cu care erau exprimate depindeau de experiențe umane individuale din contextul trecutului religios național al evreilor.

Interacțiunea dintre evoluția religioasă și cea politică a fost clar ilustrată de următorul pas important în dezvoltarea iudaismului. Dezastrul politic s-a abătut asupra evreilor în 721 î.Hr., cînd asirienii au învins regatul lui Israel și multe familii importante au plecat în exil. Sub impresia aparentei împliniri a unei profetii, a apărut curînd un grup de reformatori religioși în regatul încă existent al lui Iuda. La aproape un secol după aceea, acest grup a ajuns la putere cînd regele Iosia (638-609 î.Hr.) a început o importantă campanie de purificare a religiei lui Iehova și de reprimare a tuturor celorlalte culte. Reformatorii au concentrat cultul lui Iehova în jurul Templului din Ierusalim și au încredințat sarcini rituale preoților care încercau să se conformeze vechii religii, nepervertite în nici un fel. Aceasta presupunea efortul de a colecta și decoda toate sursele religioase existente și acestei încercări posteritatea îi datorează atît cartea Deuteronomului, cît și fixarea altor părți din Vechiul Testament în forma lor prezentă.⁸⁰

În ciuda reformelor Deuteronomului însă, Iuda a avut aceeași soartă ca și Israel. Regele Iosia abia a reușit să-și mențină independența și aproape imediat după moartea sa regatul a acceptat stăpînirea babiloniană. Apoi, după o acțiune militară parțial inspirată de asigurări profetice în legătură cu ajutorul divin, regele Nabucodonosor a capturat și distrus Ierusalimul (586 î.Hr.), înrobînd o mare parte din populația orașului și ducînd-o la Babilon.

Eșecul lui Iehova de a preveni acest dezastru a însemnat o nouă și teribilă problemă pentru urmașii tradiției profetice. Reformele deuteronomice nu reușiseră deci să

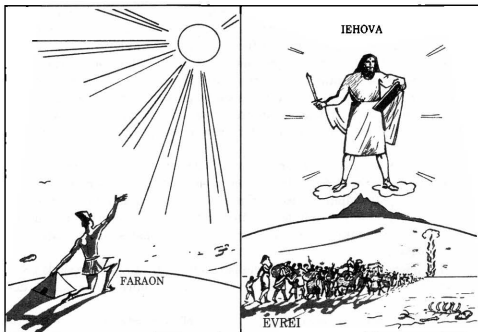
⁸⁰ E interesant de observat că această cercetare energică a vechilor surse religioase, păstrarea și editarea lor sistematică au corespuns în timp cu expresia completă a arhaismului religios atît în Egipt, cît și în Mesopotamia. Cf. W.F. Albright, *From Stone Age to Christianity*, p. 241-244.

îmblânzească mînia divină. Ce mai voia deci Dumnezeu? Care era planul său? Pentru ca religia lui Iehova să poată supraviețui trebuiau date răspunsuri convingătoare la aceste întrebări, căci oamenii nu ar fi rămas credincioși unui Dumnezeu care îi abandonase pe neașteptate atunci cînd aveau mai multă nevoie de el.

În această criză, profeții Ezechiel și al doilea Isaia au avut curajul să încerce, din exilul lor în, să justifice relația dintre om și Dumnezeu. Ezechiel cerea o ascultare și mai deplină a poruncilor lui Iehova și prevedea răsplata unei eventuale restabiliri a regatului unit al lui Israel și Iuda. Căderea Ierusalimului o atribuia persistenței practicilor păgine chiar și după reformele regelui Iosia și el considera necesare reforme și mai stricte în viitor. Al doilea Isaia, a cărui poezie atît de elocventă a fost compusă în timpul lui Cyrus cel Mare, a văzut în victoriile perșilor asupra Babilonului un semn sigur că se apropie ziua cînd păcatele lui Israel vor fi iertate și slava lui Dumnezeu se va manifesta înaintea tuturor popoarelor. El considera că suferințele lui Israel nu erau simple pedepse pentru neascultarea sa, ci făceau parte dintr-un plan divin mult mai complex. Căci atunci cînd Israel se va purifica și se va căi, redîndu-i-se toată gloria, adevărata religie și guvernarea dreaptă se vor înstăpîni pretutindeni. În locul unui popor mic și persecutat, expus disprețului unor națiuni mai norocoase, copiii lui Israel își vor relua locul de drept, ca o lumină pentru neamuri, garantînd domnia dreptății pînă la capătul pămîntului.⁸¹

⁸¹ Isaia, 42: 1-9; 49: 1-13.

DEZVOLTAREA

ATONISM

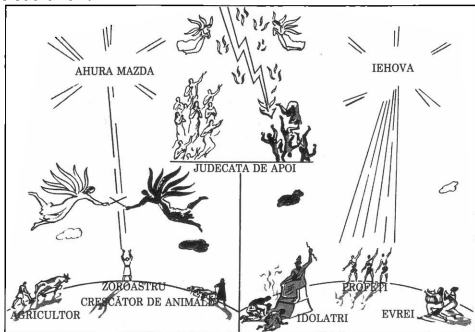
MONOTEISM MOZAIC

Astfel de speranțe extravagante nu au fost niciodată împlinite, dar Ezechiel și al doilea Isaia au introdus un nou ton emoțional în iudaism. Profetia era la început denunțătoare, iar Ziua lui Iehova plutea ca o amenințare a unei groaznice damnări. Acum exista speranța — mereu amănată dar niciodată uitată — a unei zile în care, după purificarea necesară, omenirea va fi martora venirii împărăției lui Dumnezeu pe pământ. Cu ochii încrezători la acest viitor, greutățile și dezamăgirile au devenit mai ușor de suportat. În mod paradoxal, cei cu adevărat pioși chiar se bucurau de suferința lor: cu cât le era mai greu, cu atât era mai bine, căci cu cât creșteau suferințele prezente, cu atât părea mai sigură și mai iminentă ziua răscumpărării finale.

Astfel de speranțe escatologice nu erau incompatibile cu elaborarea atentă a regulilor de purificare rituală. În mediul metropolei babiloniene, astfel de reguli erau, de fapt, un substitut psihologic foarte folositor pentru organizarea vieții în comunități mici, omogene. Drept rezultat, ritualurile comunității exilate i-au ajutat pe membrii ei să-și păstreze o conștiință de sine puternică și un etos distinct în mijlocul ului. În plus, după ce regele persan Cyrus învinsese marea putere a Babilonului și cîțiva evrei începuseră se se strecoare înapoi, spre Ierusalim, prescripțiile rituale, elaborate de Ezechiel și de alți profeti, au oferit un model pentru organizarea noii vieți comunitare.

La început, exilații reînțorși sau o parte din ei și-au pus speranțele în reinstaurarea regatului lui David într-o personalitate laică, cu o pretinsă descendență din casa regală,

MONOTEISMULUI

ZOROASTRISM

IUDAISM PROFETIC

dar această mișcare a fost curînd descoperită și reprimată de autoritățile persane. Apoi, Templul a devenit unicul centru și factor unificator pentru comunitatea evreiască, instabilă și într-o continuă luptă, din Palestina. Abia cînd Neemia (cca 444 î.Hr.) și Ezra (cca 397 î.Hr.) au reorganizat cultul lui Iehova în Ierusalim comunitatea de exilați întorși acasă a început să înflorească. Acest succes parțial nu se compara totuși cu marile speranțe legate de Ziua lui Iehova și așteptarea ei s-a dovedit tot mai puternică și omniprezentă, gata să se transforme într-o revoltă politică împotriva stăpînirii străine oricînd se ivea un candidat promițător pentru rolul de Mesia — unsul lui Dumnezeu.

Două alte aspecte ale activității lui Ezechiel și a lui Isaia al doilea trebuie, de asemenea, menționate. Ezechiel a subliniat, cum nu a făcut-o nici un predecesor de-al său, relația dintre individ și Dumnezeu — desigur, un răspuns la slăbirea solidarității comunității locale printre exilații din marile orașe ale Babilonului. Această individualizare a responsabilității religioase se va adînci în viitor, la fel ca și accentul pus de Isaia pe bunătatea și iubirea paternă a lui Dumnezeu precum și pe răbdarea cu care el îndura încălcările voinței sale. Judecătorului aspru și Dumnezeului gelos al vechilor profeții i s-a suprapus o concepție mai blîndă despre Dumnezeu, care s-a combinat cu mai vechile concepții într-un mod logic incompatibil, dar psihologic perfect convingător.

Astfel, în jurul anului 500 î.Hr., religia lui Iehova suferise importante transformări, care au ajutat-o se se mențină ca o religie universală. Iudaismul nu mai era doar religia unui trib, ca în zilele lui Moise, ci o lege și o doctrină care pretindeau validitate universală, considerînd toate celelalte doctrine și legi niște erori. În plus, sub greutatea exilului, cultul lui Iehova a supraviețuit chiar și fără suportul Templului din Ierusalim și fără un teritoriu stabil. Oriunde se adunau credincioșii, rugăciunile, psalmii și versetele citite din cărțile sfinte păstrau doctrina și speranțele religiei evreilor vii în mințile și inimile aderenților săi. Iudaismul a păstrat un puternic concept al poporului ales, unit cu Dumnezeu printr-un legămint anume, care-i deosebea de toate celelalte neamuri. Și totuși, în cadrul acestei colectivități s-a dezvoltat credința în relația directă cu Dumnezeu prin actele morale și rituale individuale.

Atît individualismul, cît și universalismul religios au fost astfel cuprinse într-un cadru național, moștenit din timpuri străvechi, primitive. Oameni cu diferite moduri de viață și provenind din medii culturale complet diferite au reușit astfel să rămînă credincioși religiei strămoșilor lor. Deși anumite obiceiuri păgîne le erau interzise credincioșilor, peregrinările lor ulterioare i-au determinat pe evrei să imite tot felul de obiceiuri locale. Însă o astfel de asimilare nu mai însemna apostazie. Religia devenise un element separat în cadrul complexului cultural și evreii puteau să-și păstreze credința și în același timp să adopte formele societății în care se întîmpla să se afle.

Avem aici de-a face cu un nou fenomen: o religie care a trăit o viață a ei proprie, independentă de localizarea geografică și de cultura laică. În timpurile noastre este ceva obișnuit și poate chiar părea natural. Conform standardelor acelor epoci îndepărtate însă, cînd religia era în strînsă legătură cu întregul mod de viață, fiind astfel inseparabilă de o anumită comunitate socială, trăind într-o arie geografică mai mult

sau mai puțin fixă, sociologic vorbind, noul caracter al iudaismului putea părea straniu și complet nou.⁸²

Puterea emoțională, pregnanța și distincția literară a Vechiului Testament nu mai au nevoie de nici o demonstrație. Poezia lui Isaia al doilea nu poate fi ușor egalată și același lucru se poate spune și despre mulți dintre psalmi sau despre o capodoperă literară cum este Cartea lui Iov. Dintr-un punct de vedere intelectual, revelația, manifestându-se în afirmații dogmatice și denunțări violente, poate părea un substitut total nepotrivit al raționamentului și, dacă cercetătorii moderni interpretează corect intenția profetilor, ea se dovedește și din punct de vedere practic inutilă, căci profetiile politice erau adeseori greșite. Totuși, profetii lui Iuda și Israel s-au străduit să rezolve dilema tuturor religiilor din vestul Asiei și anume: cum pot fi justificate nedreptățile aparente și suferințele pe care divinitatea le impunea oamenilor drepți. După cum am văzut, în Mesopotamia nu s-a putut găsi nici o soluție la această problemă și sentimentul dezamăgirii față de religie a cistigat teren. În Egipt, după respingerea reformei atoniste, a început să predomine un formalism religios arhaic tot mai pronunțat. În mințile profetilor evrei însă, așteptarea a luat locul disperării, dezamăgirea a intensificat în loc să slăbească orice convingere religioasă și speranța venirii lui Mesia și a împărăției lui Dumnezeu pe pământ a fost o puternică mângiere în vremuri de restrînte.

Această convingere și minunata poezie în care a fost înfățișată au devenit părți componente ale moștenirii culturale europene și nu ne putem înfrîna admirația față de cei care au putut crea ceva atât de durabil. Într-o perioadă în care civilizația Orientului Mijlociu lăsa locul unui cosmopolitism lipsit de personalitate și cînd cele două mari civilizații străvechi ale Egiptului și Babilonului intraseră în descompunere, religia și literatura evreilor demonstra o extraordinară vigoare și putere. În puternica ei influență asupra minților și inimilor umane, combinînd într-un mod unic individualismul cu universalismul religios și cu naționalismul, se află puterea iudaismului și secretul rolului său viitor în transformarea lumii.

⁸² Pe lângă cele citate separat, am mai consultat și următoarele cărți în legătură cu dezvoltarea iudaismului: Julius A. Bewer, *The Literature of the Old Testament*, 2d rev. ed.; Chicago, University of Chicago Press, 1938; J.M.P. Smith, *The Prophets and their Times*, 2d rev. ed.; Chicago, University of Chicago Press, 1941; A.T. Olmstead, *History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquest*, New York, London, Scribner's Sons, 1931; W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, 2d rev. ed.; Harmondsworth, Penguin Books, 1956; Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, II, 187-362; III, 157-221; Eric Voegelin, *Order and History I: Israel and Revelation*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1956; Adolphe Lods, *Histoire de littérature hébraïque et juive depuis les origines jusqu'à la ruine de l'état juif*, Paris, Payot, 1950.

Formarea unor civilizații periferice în India, Grecia și China, 1700-500 î.Hr.

A. INTRODUCERE

Secolele care au urmat invaziilor barbare din epoca bronzului au fost martorele apariției a trei noi civilizații în regiunea eurasiatică.

În India și Grecia, la periferia vechii lumi civilizate, noile civilizații au păstrat câte ceva de la predecesorii lor din Valea Indului și din Creta minoică, câte ceva de la invadatorii barbari care îi cuceriseră pe aceștia și câte ceva din contactul cu vechea cultură a Orientului Mijlociu, de asemenea. Și totuși rădăcinile multiple și elementele disparate din care s-au format civilizațiile Indiei și Greciei nu au împiedicat dezvoltarea originalității lor, ba chiar au încurajat-o. Treptat deci, uniformitatea crescândă din Orientul Mijlociu a început să fie înconjurată, în India și Grecia, de noi și diferite stiluri de viață. În același timp, o a treia civilizație a început să se dezvolte la extremitatea estică a zonei eurasiatice. China a fost mai izolată decât India și Grecia în ceea ce privește contactele cu barbarii, dar izolarea ei nu a fost niciodată completă. Oricât de indirect și sporadic, China a participat și ea la procesul eurasiatic de interacțiuni sociale în a doua jumătate a mileniului al doilea î.Hr.

Pentru fiecare dintre aceste civilizații nou formate, expansiunea barbarilor din secolul al XVIII-lea î.Hr. și din următoarele a constituit un fel de punct de pornire. Toate trei au apărut în urma interacțiunilor dintre invadatorii în care de luptă și agricultorii indigeni. Nu e deci nici o coincidență în faptul că multe trăsături caracteristice ale celor trei civilizații au apărut simultan. Secolul al VI-lea î.Hr. a fost

martorul activității lui Buddha și Confucius, precum și prima expresie a filozofiei raționaliste în Grecia. În 500 î.Hr., instituțiile sociale fundamentale din India și Grecia — sistemul castelor (probabil) și cetatea (sigur) — erau deja complet dezvoltate. Poate că din cauza izolării Chinei, instituțiile s-au dezvoltat mai lent în acea țară, astfel încât cadrul familial și imperial birocratic al civilizației chineze mature a fost stabilit doar o dată cu dinastia Han (202 î.Hr.).

În mod sigur, au urmat elaborări și redefiniri ale tuturor celor trei civilizații — indiană, greacă și chineză — care au generat schimbări importante și totuși în jurul anului 500 î.Hr. direcția fundamentală a evoluției fusese deja stabilită în India și Grecia, în timp ce China rămăsese ușor în urmă în definirea caracterului și direcției de dezvoltare a civilizației ei.

În jurul aceleiași date, Orientul Mijlociu domina încă, din punct de vedere cultural, întreaga lume civilizată. Grecia arhaică a învățat mult de la Orient înainte ca războaiele cu persii și înflorirea culturii grecești însăși să limiteze deschiderea Greciei spre minunile și înțelepciunea Orientului. Efectul civilizației Orientului Mijlociu asupra Indiei e mai mult ipotetic, dar astfel de realizări importante ca scrierea alfabetică și metalurgia feroasă au pătruns desigur acolo dinspre vechile centre ale civilizației.

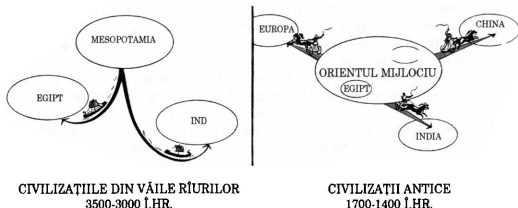
Cazul Chinei era diferit, dar e vorba numai de o diferență de grad. Regiunile întinse de stepă, munți și deșert constituiau obstacole formidabile în calea comunicației între Valea Fluviului Galben și Orientul Mijlociu. Contactele directe și regulate între diferitele regiuni ale Asiei au început abia în primul secol î.Hr., când puternicele imperii militare din China și din Iran au deschis Drumul Mătăsii, ce străbătea oazele Asiei Centrale. Marea, care oferise o cale relativ ușoară de comunicație, legând Orientul Mijlociu de India și de Grecia, nu a fost de mare folos, se pare, pentru a lega China de India și de Orientul Mijlociu înainte de secolul I d.Hr. Astfel, când civilizația chineză se afla în perioada de formare, doar acele elemente care au putut fi transmise prin intermediul barbarilor războinici au putut trece dinspre vestul spre estul Asiei. Armele de bronz și carele de luptă au fost astfel de elemente. Cele subtile, ca scrierea alfabetică, de exemplu, nu au putut trece de barierele geografice și de barbari. Când aceste bariere au fost înlăturate, în secolul al II-lea î.Hr., astfel încât chinezii au putut afla despre scrierea alfabetică, legătura dintre limba și cultura lor și ideograme era prea profundă pentru a mai permite vreo schimbare.

Încă de la început, deci, civilizația chineză a fost mai puțin influențată de modelul Orientului Mijlociu decât cea indiană sau cea greacă. Într-un sens, dezvoltarea culturală a regiunii eurasiatice după 1500 î.Hr. a avut mai degrabă două componente decât patru. Civilizația Orientului Mijlociu, cea indiană și cea greacă au constituit oarecum un continuum geografic, cu zone de tranziție între cele trei segmente principale, în timp ce civilizația chineză a rămas deoparte, izolată în Orientul Îndepărtat. Având în vedere evoluția istorică ulterioară, e mai bine să tratăm diferențiat stilurile de viață dezvoltate în India și Grecia, în jurul anului 500 î.Hr., deși ele se aflau în strânsă

legătură și erau comparabile ca magnitudine și importanță istorică cu prototipul lor din Orientul Mijlociu și cu îndepărtata Chină.

Putem observa aici o dublă evoluție istorică la scară largă. În epoca dezvoltării civilizațiilor din văile fluviilor, civilizația mesopotamiană a stimulat dezvoltarea celor din Egipt și din Valea Indului până când ele au ajuns la o perfecțiune și un echilibru interior care au inhibat împrumuturile din afară. Au existat apoi aproape o mie de ani de echilibru aproximativ, între 2700 și 1700 î.Hr., când civilizațiile mesopotamiană, egipteană și hindusă s-au dezvoltat separat, în funcție de propriile lor impulsuri. Acest echilibru s-a modificat ușor în ultimele secole ale mileniului al treilea î.Hr. și în primele din mileniul al doilea î.Hr. prin apariția comunităților civilizate în zonele pluvioase, mai ales celea aflate la granițele Mesopotamiei. Schimbarea definitivă a survenit însă, în vechile civilizații din văile râurilor, după 1700 î.Hr., când barbarii din stepă, înarmați cu ultimele descoperiri ale tehnologiei, au năvălit în vechile centre de civilizație. Cum am văzut în ultimul capitol, după confuzia și distrugerile provocate de invazii, a apărut treptat o civilizație cosmopolită în Orientul Mijlociu. În aceleași secole, în regiunile agricole periferice eurasiatice, în nordul Indiei, în Grecia și în nordul Chinei, începeau să prindă formă noi modele de civilizație. Și, la fel cum civilizațiile din Egiptul antic și din Valea Indului au fost considerabil stimulate de contactele sporadice cu Mesopotamia, în anii 1700-500 î.Hr., civilizația bine înrădăcinată și impresionantă a Orientului Mijlociu a oferit stimuli importanți popoarelor din India, Grecia și chiar China, în efortul lor spre civilizație. În jurul anului 500 î.Hr. totuși, caracteristicile de bază ale acestor civilizații periferice au început să se contureze. După aceea, la fel ca în mileniul al treilea î.Hr., un echilibru politic și cultural efectiv, chiar dacă precar, s-a restabilit în lumea civilizată. Aria geografică s-a mărit simțitor și ritmurile temporale s-au lărgit și

RELĂȚII ÎNTRE CIVILIZAȚIILE LUMII ANTICE

ele căci, de data asta, echilibrul cultural a durat aproximativ două mii de ani, pînă cînd expansiunea Europei a perturbat încă o dată echilibrul, la acea dată deja extrem de vechi, al lumii.

B. FORMAREA CIVILIZAȚIEI INDIENE

Istoria Indiei înainte de 500 î.Hr. este învăluită în ceață. Sursele arheologice au foarte multe lacune și, pînă recent, cercetările referitoare la materialele literare din această perioadă s-au limitat la simple studii filologice. Imnurile și textele rituale ale literaturii vedice și înrudite nu au lămurit aproape deloc acele aspecte ce ar putea fi de interes pentru istoric. Desigur că genealogiile regale și povestirile eroice supraviețuiesc în poemele epice și în cărțile „tradiționale”, dar acestea nu și-au dobîndit forma actuală decît după începutul erei creștine. Oricare ar fi nucleul de istorie laică autentică existent în ele, e complet ascuns de pietatea preoților și de totală lipsă de cronologie.

Într-adevăr, ceața aproape totală în care se pierde cronologia istoriei timpurii a Indiei constituie adevăratul mare obstacol în calea investigației istorice. Canonul vedic a ajuns probabil la forma sa actuală după 600 î.Hr.,¹ dar e imposibil de precizat cînd au fost compuse diferitele sale părți. O dată ce literatura vedică era orală, ea s-a transmis de la maestru la discipol, prin simplă memorare, generație după generație.² Doar atunci cînd păstrarea atît de dificilă a vechilor formule verbale a început să pară esențială pentru desfășurarea ritualului, a ajuns limba vedică să fie turnată într-o formă fixă. De aici decurge faptul că *Rig Veda*, care constituie baza întregii literaturi vedice, e scrisă într-o limbă aproape unitară. Nu există nici un criteriu lingvistic prin care să se poată distinge compozițiile mai vechi de cele mai noi.³ Astfel, oricît de minunate pentru filolog, *Vedele* sînt o mlaștină totală pentru istoric.

Și totuși există unele puncte de reper în istoria veche a Indiei. Imediat după invazia arienilor, a urmat o perioadă eroică, comparabilă cu cea miceniană din istoria Greciei. Desigur, nu a fost descoperită nici o Micene a Indiei și nici nu va fi vreodată descoperită probabil, căci nu avem nici un indiciu în sursele scrise că arienii ar fi construit fortificații din piatră și cărămidă. Dar marea epopee a Indiei, *Mahabharata*, se centrează în jurul războiului dintre două coalitii rivale de

¹ R.C. Majumdar (ed.), *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1951), p. 227.

² Cînd cercetătorii occidentali din secolul al XVIII-lea au început să se intereseze de tradiția vedică, primul pas a fost să-i ceară unui preot brahman să dicteze textele sacre unui scrib. Aceasta n-a fost însă în mod necesar prima dată cînd ele au fost încredințate scrisului, dar nu exista nici o „tradiție manuscrisă” asemeni celei cunoscute medievalilor europeni. Înțelepții indieni considerau transmisia scrisă mult mai puțin satisfăcătoare decît comunicarea orală și, avînd în vedere că era un vehicul inferior, au considerat că scrierea nu e demnă de textele lor sacre. O dată ce numai forma orală și memorarea îi puteau revela discipolului adevăratul sens și valoarea tradiției, textele scrise nu erau folosite în mod normal de către învățații care au păstrat vie literatura vedică.

³ Anumite diferențe gramaticale deosebesc totuși ultima carte din *Rig Veda* de celelalte și arată că ea trebuie să se fi cristalizat în forma actuală la o dată mai tîrzie.

aristocrați, conducători ai cailor de luptă. Războiul lor, în maniera celui din *Iliada*,⁴ a fost povestea unor lupte eroice individuale, în care zeii se întrupau ocazional pentru a-și sfătui sau ajuta protejații. Pasajele din *Mahabharata* care descriu acest război pot fi considerate ca o reflecție literară asupra unei epoci aristocratice, războinice și barbare, dar evenimentele propriu-zise, care au furnizat probabil baza elaborării artistice a poemului, nu pot fi identificate. În plus, lunga evoluție a textului pînă la forma lui prezentă transformă *Mahabharata* într-o sursă deloc credibilă în ce privește detaliile istorice.⁵

Războinicii aristocrați, în carele lor de luptă, ce dominau războiul și politica în epoca erică, își pierduseră supremația în secolul al VI-lea î.Hr. Armele de fier au constituit probabil instrumentul distrugerii lor,⁶ dacă putem să extrapolăm evoluția tacticii și a structurii sociale din Orientul Mijlociu și Europa. În orice caz, în secolul al VI-lea î.Hr., războiul ajunsese să se ducă în India cu mijloacele infanteriei și cavaleriei, iar carele de luptă erau folosite doar cu titlu onorific în ordinea de luptă.

La fel ca în Orientul Mijlociu, această schimbare militară a deschis drumul unor noi evoluții politice. Operele budiste timpurii scot la iveală urme ale unor societăți aristocratice și republicane, comparabile cu cetățile Greciei. Astfel de comunități s-au dezvoltat în zonele de deal de la poalele Munților Himalaia și par să fi fost destul de numeroase. Dar în câmpiile largi din văile marilor fluvii, mai ales în Valea Gangelui, scena politică era dominată de state monarhice centralizate începînd cu secolul al VIII-lea î.Hr. Războiul și cuceririle, consolidarea administrativă, fortificarea punctelor strategice și, probabil, construirea de mari sisteme de irigații au contribuit cu toate la consolidarea puterii regale. În secolul al VI-lea î.Hr., aceste monarhii anexaseră sau își extinseseră hegemonia asupra majorității statelor mici din nordul Indiei.⁷

⁴ Tactica era totuși mai rațională în India, căci arcul era arma principală și trasul cu săgeți din carul de luptă în mișcare era, aparent, modalitatea standard de luptă. Arienii veniseră în fond în India din estul Iranului, de lângă un centru în care tehnologia carelor de luptă s-a dezvoltat probabil pentru prima dată.

⁵ *Mahabharata* a existat sub o formă sau alta încă din anul 400 î.Hr., dar versiunea actuală, incluzînd o mare cantitate de evlavie sacerdotală, adăugată probabil la un nucleu original laic, datează din 200-400 d.Hr. E ca și cum Homer ar fi fost transformat de Părinții Creștini într-o alegorie și un manual al doctrinei creștine, lăsînd doar unele urme din spiritul original al poemului. Cf. N.D. Sidhanta, *The Heroic Age of India: A Comparative Study*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1930, p. 48-49. Au fost făcute diferite eforturi de a data războiului Bharata, datele propuse fiind între 1400 și 900 î.Hr., în funcție de presupunerile făcute în legătură cu istoricitatea anumitor genealogii regale găsite în *Purane* și de calculul lungimii medii a regatului. Cf. F.E. Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, London, Oxford University Press, 1922, p. 179-183; Majumdar, *History and Culture of the Indian People*, p. 268-269.

⁶ Herodot, VII, 65 afirmă că trupele indiene din armata lui Xerxes aveau săgeți cu virfuri de fier. Aceasta e prima referință clar datată la folosirea fierului de către indieni, dar metalul le era familiar, fără îndoială, încă din 480 î.Hr. *Atharva Veda* menționează săbii de metal negru, care trebuie să fi fost fier, și, dacă am considera că acest text își capătă deja forma finală în 800 î.Hr., aceasta ar însemna că fierul era deja folosit în secolul al IX-lea î.Hr. Cf. Narayanchandra Bandyopadhyaya, *Economic Life and Progress in Ancient India: Hindu Period*, 2d ed.; Calcutta, University of Calcutta Press, 1945, I, 156-59; D.H. Gordon, „The Early Use of Metals in India and Pakistan”, *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, LXXX, 1950, p. 55-78.

⁷ Asupra evoluției politice în India, vezi Majumdar, *History and Culture of the Indian People*, p. 425-433, 482-488; *Cambridge History of India*, Cambridge, Cambridge University Press, 1922; Paul Masson-Oursel et al., *Ancient India and Indian Civilization*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1934, p. 88-105; Hermann Goetz, *Epochen der Indischen Kultur*, Leipzig, Verlag Karl Hiesemann, 1929, p. 83-88; T.W. Rhys Davids, *Buddhist India*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1903, p. 1-34.

Această evoluție politică a fost însoțită de un transfer al centrelor vitale indiene spre est, din valea Indului spre cea a Gangelui. Nu se cunosc detalii în legătură cu infiltrarea grupurilor ariene și cucerirea Indiei de Est și de Sud și chiar liniile mari ale desfășurării acestui proces, ca să nu mai vorbim de date, au rămas necunoscute. Cuceritorii nu puteau fi atrași, probabil, de jungla din Valea Gangelui înainte de a avea topoare de fier și alte unelte care să-i ajute să taie copacii și apoi să lucreze pământul întelenit și plin de rădăcini. După toate probabilitățile, defrișarea junglei și începerea agriculturii în aceste zone a avut loc pe scară largă numai în preajma anului 800 î.Hr.⁸ După două sute de ani, Valea Gangelui în zona cursului superior și mediu al fluviului devenise cel mai activ centru cultural al Indiei și regiunea cu cele mai puternice regate.

Apariția regatelor de pe Gange cum ar fi Kosala și Magadha, în secolele al VII-lea și al VI-lea î.Hr., pare a fi astfel un caz tipic în care aristocrația războinică exploatează o poziție aflată la periferia civilizației pentru a construi state mai mari și autocratice decît ar fi fost posibil în vechile centre, unde feudele aristocrațiilor și pretențiile preoților obstrucționau deopotrivă administrația regală. În plus, puternice condiții de climă au contribuit la consolidarea politică atît de precoce din cîmpia Gangelui. Musonul furniza destulă apă pentru ca orezul să rodească aici mai bine ca oriunde și acesta a și devenit principala plantă cultivată în regiune. Dar orezul avea nevoie de irigații pentru a se obține productivitatea maximă, iar irigațiile necesitau canale și diguri, care puteau fi construite numai prin munca unui număr mare de oameni, sub conducerea și organizarea unei anumite autorități. Începînd cu secolul al VI-lea î.Hr., regii din zona Gangelui par să fi preluat organizarea sistemelor locale de irigații, sporindu-și astfel autoritatea prin această întemeiere a ei pe viața și pe nevoile zilnice ale cultivatorilor.⁹

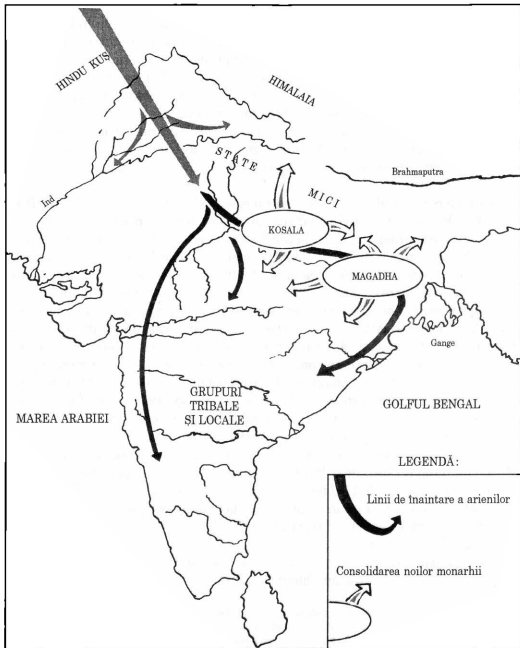
În regiunea Indului, prin contrast, irigațiile erau puțin dezvoltate, iar culturile principale erau grîul și orzul, nu orezul. Acestea se cultivau cu metode destul de primitive, căci un teren secătuit de culturile succesive era, pur și simplu, lăsat necultivat cîtiva ani pînă redevenea fertil și putea să fie recultivat. În astfel de condiții, populația trebuie să fi rămas relativ rară în valea Indului, iar statele să fi fost, în consecință, mai mici și slab consolidate. Astfel, urbanizarea cîmpiei Gangelui se bucura de slabe analogii în partea nord-vestică a Indiei.¹⁰

Comerțul și meșteșugurile au căpătat o nouă importanță în India după 800 î.Hr., cînd a fost reluat comerțul cu Babilonul. Diferite ambarcațiuni navigau pe Ind și pe Gange și

⁸ Cf. Walter Ruben, *Einführung in den Indienkunde*, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1954, p. 103.

⁹ Prima dovadă sigură de supraveghere a lucrărilor de irigații de către rege datează din perioada lui Chandragupta (cca 321-297 î.Hr.), dar irigațiile pe o scară mai restrînsă erau cunoscute încă din perioada *Rig Vedei*. Oricum, complexa administrație a irigațiilor din timpul lui Chandragupta trebuie să fi avut nevoie de mult timp pentru a evolua astfel. Cf. *Cambridge History of India*, I, 417, 475; Majumdar, *History and Culture of the Indian People*, p. 399; N. Bandyopadhyaya, *Economic Life and Progress*, p. 130-131.

¹⁰ Un factor aditional care a contribuit la puterea militară a regilor din zona Gangelui a fost accesul lor mai ușor la elefanți. Aceștia au contrabalansat numărul mai mare de cai din regiunea Indului datorită zonei din nordul munților. Așa cum a descoperit mai tîrziu Alexandru Macedon, elefanții îi speriau de moarte în război pe caii neantrenați și îi făceau complet nefolositori pe cîmpul de luptă. Cf. Rhys Davids, *Buddhist India*, p. 266-267.

INDIA ANTICĂ

traversau probabil Oceanul Indian pentru a vizita ținuturile barbare din estul Africii și sud-estul Asiei. Existau negustori și conducători de caravane sau, cel puțin, denumirile acestor ocupații. Dar banii sub formă de monede, un element care înlesnește cu adevărat comerțul, nu au fost introdusi decât în secolul al VI-lea î.Hr., ca urmare a cuceririi Punjabului de către persi.¹¹

O dată ce legăturile tribale au lăsat locul subordonării teritoriale și agricultura a înlocuit creșterea vitelor, vechile solidarități tribal-aristocratice ariene s-au pierdut. Prin cuceriri locale, daruri regale sau transformări ale vechilor obligații tribale, anumite chirii și servicii au devenit obligatorii și pentru războinicii arieni liberi.¹² În consecință, s-au redus diferențierile dintre membrii mai umili ai comunității ariene și populațiile preariene subjugate, până când au ajuns să existe doar diferențe de obiceiuri între această populație ariană de rînd și țăranii de origine preariană.¹³

Paradoxal, această egalizare a constituit probabil un stimul pentru dezvoltarea uneia dintre instituțiile specifice Indiei: casta. Invadatorii arieni erau conștienți de diferențele rasiale și priveau cu dispreț la populația de culoare subjugată de ei în India. Astfel, când populația ariană săracă a coborît la statutul social al disprețuitelor populații de culoare, ei au încercat, cu atât mai mult, să păstreze măcar credințele și practicile ce-i deosebeau de nonarieni.¹⁴

Cel puțin trei elemente s-au mai adăugat însă la formarea sistemului castelor. Unul a fost conceptul de puritate ceremonială, care presupunea tabu-uri elaborate împotriva contactului fizic cu persoane impure și mai ales a consumării unor alimente atinse de astfel de persoane. Astfel de idei au apărut mai ales în textele sanscrite, dar și literatura budistă ne oferă dovezi că acest concept era deja folosit în timpul lui Buddha sau după aceea.¹⁵ Puritatea ceremonială diferenția, în primul rînd, casta preoților sau a brahmanilor de celelalte.

La fel de importantă în apariția conștiinței de castă a fost menținerea sentimentelor apartenenței de grup la populațiile preariene. O dată ce arienii și-au consolidat puterea în India, populațiile indigene au fost, desigur, obligate să-și readapteze vechile obiceiuri în funcție de dorințele puternicilor nou-veniți și erau adeseori forțate să plătească un fel de tribut. Însă vechea coeziune socială, a comunităților tribale sau rurale, nu a dispărut totuși. Dimpotrivă, prejudițiile arienilor au stabilit obstacole de netrecut împotriva căsătoriilor mixte, cu nativii de culoare, grupurile sociale subordonate menținându-și și ele identitatea separată, ca protocaste.¹⁶

¹¹ Cf. N. Bandyopadhyaya, *Economic Life and Progress*, p. 169-190; 220-229; 253; 255-263; Majumdar, *History and Culture of the Indian People*, p. 396-398; 461-462; *Cambridge History of India*, I, 135-137; 198-219. Colierele de aur și argint erau folosite ca mijloc de schimb înainte ca monezile să fie introduse în India.

¹² Ca și în Orientul Mijlociu, datoriile au jucat probabil un rol important în aducerea claselor de jos la dependența față de stăpînii pămînturilor, dar nu avem dovezi în acest sens.

¹³ *Cambridge History of India*, I, 128-29.

¹⁴ Sînt cunoscute atitudini similare ale „albilor săraci” din sudul Statelor Unite față de negri.

¹⁵ Richard Fick, *Die soziale Gliederung im nordöstlichen Indien zu Buddhas Zeit*, Kiel, C.F. Haeseler, 1897, p. 24-39.

¹⁶ *Cambridge History of India*, I, 129. În zonele periferice din Assam, de exemplu, grupurile tribale nou intrate în matricea societății indiene continuă încă să formeze noi caste. Cf. J.H. Hutton, *Caste in India: Its Nature, Function and Origins*, Cambridge, Cambridge University Press, 1946, p. 101, 186.

În cele din urmă, un al treilea element al sistemului l-a constituit teoria, clar exprimată pentru prima dată în comentariile vedice, cunoscute sub numele de *Brahmane*, că societatea era împărțită de către divinitate în patru caste: mai întâi *brahmanii*, răspunzători de sacrificiile specifice ceremoniilor religioase, apoi *kshatrya*, cei ce luptau și guvernau, în al treilea rând, *vaisya*, implicați în diferite activități aducătoare de câștig și, în partea inferioară a scărilor sociale, *sudra*, cei ce îndeplineau cele mai umiltoare munci, mai ales acelea stigmatizate de religie. Primele trei caste erau ariene, iar a treia non-ariană. Literatura brahmanică subliniază atât caracterul ereditar al apartenenței la o anumită castă, cât și relația ierarhică dintre caste.

Practica nu a corespons niciodată cu această teorie a castelor. Conducătorii și războinicii nu au acceptat subordonarea față de brahmani de bună voie și se putea întâmpla uneori ca indivizii să treacă dintr-o castă într-alta.¹⁷ Dincolo de structura teoretică a celor patru caste, au existat întotdeauna numeroase subcaste și intercaste. Oricât de inexactă în descrierea practicilor sociale, teoria a fost totuși influentă și poate fi considerată responsabilă pentru accentuarea ierarhiei castelor, devenită foarte importantă în perioadele ulterioare.¹⁸

În loc de patru caste, astăzi sînt mii în India, dacă definim casta ca grup social ai cărui membri mînîncă împreună și se căsătoresc între ei. Multe caste sînt organizate mai mult sau mai puțin formal și își disciplinează membrii cu amenințarea excluderii tuturor celor care încalcă tradițiile respectivei caste.¹⁹ Castele definesc universul social al unui individ. Standardele de comportament personal, precum și atitudinile și așteptările față de alții sînt stabilite prin sistemul de castă și prin relațiile ierarhice dintre castele separate în cadrul societății largi. Rezultatul este combinarea avantajelor de a trăi într-un grup mic, apropiat cu faptul de a fi membrul unei societăți mult mai mari, mai nedefinite și mai impersonale.

Ca aproape tot ceea ce ține de trecutul Indiei, istoria principiului castelor e complet obscură. Nu se poate spune cu siguranță la ce dată au apărut aceste caste. E clar că multe caste din ziua de azi sînt destul de recente, fiind formate mai ales în jurul unor grupuri ocupaționale.²⁰ În plus, cuceritorii succesivi ai Indiei au încercat să se adapteze sistemului, uneori fără să-și dea seama. Populația anglo-indiană, de exemplu, a constituit ceva asemănător unei caste, chiar dacă indivizii care plecau din Anglia spre India nu aveau nici un sentiment de castă (în sensul indian al cuvîntului) înainte de a ajunge acolo. Într-adevăr, o dată ce ideea de castă a ajuns să fie considerată naturală și inevitabilă în organizarea relațiilor umane, sistemul a dovedit o indefinită elasticitate. Vechile caste se pot împărți în două sau trei caste noi. Grupurile ocupaționale, cu indivizi de origini foarte diferite inițial, pot deveni foarte curînd noi caste, datorită modului în care sînt tratați de cei din jur. Orice grup de „nou-veniți” e obligat curînd să se conformeze restricțiilor de castă dominante, în

¹⁷ Majumdar, *History and Culture*, p. 451-452, 507-510; Fick, *Die soziale Gliederung*, p. 1-8.

¹⁸ J.H. Hutton, *Caste in India*, p. 155-156, 164.

¹⁹ *Ibid.*, p. 41-96.

²⁰ O castă a celor ce se ocupă de întreținerea mașinilor era pe punctul de a se forma acum cîțiva ani.

ce privește căsătoria și servirea mesei împreună, pentru simplul fapt că obiceiurile exclusiviste ale vecinilor lor îi forțează la asta.

Complexul sistem de caste al Indiei moderne exista numai schematic în 500 î.Hr. Germanii lui erau deja prezenți; ei existau probabil încă de la primele contacte dintre arieni și non-arieni (dacă nu cumva societatea preariană nu era ea însăși împărțită în caste).²¹ Perioada dintre 700 și 500 î.Hr., când orașele au devenit pentru prima dată importante în India, a fost probabil critică pentru principiul castelor. Indivizi de diferite origini, amestecându-se în mediul urban, erau probabil mult mai liberi atunci să-și schimbe statutul social. Abia după 500 î.Hr. a început principiul castelor să cîștige teren în mediul urban, în timp ce în mediul rural predomina un sistem de caste bine definit încă din timpul lui Buddha.²²

Importanța fundamentală a castelor (sau a protocastelor) pentru structura societății indiene, în general, a avut consecințe politice importante. Instabilitatea statelor și imperiilor Indiei, de-a lungul istoriei, se datorează în parte faptului că loialitățile indivizilor nu se îndreaptă în primul rînd spre o entitate teritorială, ci spre o castă nedeterminată teritorial. Ideea de a fi total dedicat unei societăți manifestate într-un stat teritorial, caracteristică pentru istoria europeană, era ceva imposibil într-o societate în care castele constituiau principalele grupuri sociale. Atîta timp cît identitatea oamenilor era dată de identificarea în primul rînd cu o castă, conducătorii și demnitarii oficiali nu puteau fi decît niște străini care creau tot felul de probleme și, în cel mai rău caz, deveneau asupritori. Cerințele și activitățile lor nu aveau decît o legătură superficială cu relațiile vitale de zi cu zi.

În aceste condiții, guvernarea și politica erau evident mai limitate în India decît în Orientul Mijlociu sau în Europa. Puterea statului asupra gîndurilor și pasiunilor umane — chiar dacă nu și asupra propriilor lor persoane — era desigur mai mică. Războiul și politica au devenit deci preocuparea relativ nesemnificativă a cîtorva specialiști ai violenței — probleme care puteau fi trecute cu vederea în literatură o dată ce nu aveau mare rezonanță nici în viața curentă. Defectele specifice tradiției

²¹ Megasthenes, ambasador grec la curtea lui Chandragupta la sfîrșitul secolului al IV-lea î.Hr., menționează șapte astfel de grupuri asemănătoare unor caste în care societatea indiană era împărțită și afirmă că nu erau permise căsătoriile între membrii unor grupuri diferite. O traducere engleză a remarcilor lui Megasthenes și comentariile lor pot fi găsite în N. K. Dutt, *Origin and Growth of Caste in India*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1931, p. 280-294. La fel, și literatura budistă menționează multe astfel de grupuri. Cf. Fick, *Die soziale Gliederung, passim*.

²² Comunitatea rurală din Orientul Mijlociu era, în multe privințe, comparabilă cu o castă indiană. Un individ se naștea într-un sat și rareori pleca de acolo; exista o linie de demarcație clară între membrii comunității rurale și străini. O serie strict definită de atitudini și așteptări definea relația dintre membrii comunității, iar relațiile lor cu cei din afară erau stabilite printr-un cod la fel de bine definit. Însă în comunitățile urbane din Orientul Mijlociu aceste grupuri închise tindeau să se dezmembreze. Breslele urbane și asociațiile ocupaționale din Orientul Mijlociu se asemănau poate uneori cu o castă, dar nu s-au instituționalizat niciodată restricții în ce privește căsătoria sau luarea mesei împreună, nici în sate, nici în orașe. În plus, un om putea oricînd să-și depășească statutul conferit de ereditate mult mai ușor decît în India, unde casta a ajuns să fie ceva de neșters, natural, necesar.

Poate că diversitatea rasială și culturală a populațiilor Indiei și noțiunea de impuritate ceremonială legată de această diversitate au accentuat sentimentele de grup ale triburilor rurale sau din păduri, permițîndu-le acestor comunități să supraviețuiască în mediul urban.

literare indiene, chinuitoare pentru istoricul care își dorește un cadru politic și cronologic, pot fi înțelese mai bine cînd cineva privește problema în acest fel.

* * *

Ar fi o greșeală să considerăm castele din India ca grupuri sociale autonome sau izolate. Procesul zilnic al amestecului între membrii diferitelor caste presupunea desigur adaptări reciproce foarte complexe. În plus, anumite presupozitii și păreri comune asupra naturii lucrurilor uneau castele într-un tot cultural. Fără această unitate a punctelor de vedere, ar apărea la fel de multe moduri de viață cîte caste, și civilizația indiană nici n-ar mai exista. Dar există o civilizație indiană și ceea ce o menține unită este religia. Chiar și în secolul al XX-lea, un ascet a exercitat în India o influență mai mare decît a oricărui rege sau cuceritor din vechime, iar succesul lui Gandhi în zilele noastre se baza, de fapt, pe activitatea a nenumărați asceți, care au modelat tradițiile civilizației indiene încă din timpuri străvechi. Activitățile conducătorilor, războinicilor, negustorilor și meșteșugarilor — grupuri ce au jucat un rol important în dezvoltarea culturală a Orientului Mijlociu și au dominat-o pe cea a Greciei — au fost mult mai puțin importante pe tărîmurile lui Buddha și ale lui Gandhi.

Această diferență ar putea fi oarecum iluzorie, căci aproape tot ce știm despre civilizația indiană veche provine din documente transmise de preoți și călugări, dar însuși acest lucru ne poate sugera rolul special pe care religia și căutarea sfînteniei l-au jucat în viața Indiei. A existat și o perioadă de înflorire a literaturii laice în India, cum arată și nucleul epic al *Mahabharatei*, dar aceste tradiții laice au fost fie pierdute și uitate, fie înglobate în literatura religioasă. Puterea de absorbție a religiei indiene nu poate fi mai bine demonstrată decît de structura stranie a poemului *Mahabharata* căci, asemeni stridiilor de pe coasta Malabur, ce formau o perlă în jurul unui grăunte de nisip, poezia religioasă a Indiei antice a răspuns gloriei deșarte a războaielor eroice, învăluind brutalitatea originară în veșmîntul instrucției religioase sau al alegoriei și ascunzînd astfel tema evidentă a poemului: războiul fratricid.

Cum oare a putut fi transformat spiritul aspru al luptătorilor arieni, care credeau cu tărie în puterea armelor lor, în distrugerea dușmanilor și în numărul vitelor lor, astfel încît preoții și asceții să reușească să dea tonul întregii dezvoltări intelectuale a Indiei, pretinzînd astfel și poziția cea mai înaltă în societate? De ce, cu alte cuvinte, a evoluat etosul arian într-o direcție atît de diferită de cea care a predominat în Europa?

În astfel de situații trebuie acceptată întotdeauna prezența unei urme de mister, dar există totuși doi factori care ne-ar putea ajuta să explicăm direcția specială a evoluției culturale în India. Unul este clima. Formularea decisivă a culturii și atitudinii față de viață nu a avut loc în nord-vestul Indiei, unde condițiile de climă erau oarecum asemănătoare celor din Orientul Mijlociu, ci în cîmpia Gangelui, unde musonul domina întregul ciclu anual. Se deschid deci posibilități diferite într-un astfel de climat față de regiunile mediteraneene, cu o climă mai uscată și mai aspră. De exemplu, o literatură extrem de bogată și de influență a fost creată în desișul pădurilor, unde diferiți asceți

își duceau viața — lipsiți de hrană și veșminte — căutând cunoașterea religioasă și iluminarea. Extremele la care astfel de oameni au împins ascetismul ar fi condus la o moarte rapidă într-un climat mai rece și, într-o zonă cu zăpezi și cu temperaturi la limita înghețului, nu s-ar fi ajuns niciodată la înțelepciunea pe care le-o transmiteau asceții discipolilor lor. În al doilea rând, populațiile ariene care au cucerit India nu erau lipsite de tradiții culturale, deși nu le cunoaștem formele și instituțiile specifice. Totuși, o mare parte din specificul civilizației indiene s-ar fi putut datora tradițiilor preariene, modificate desigur pentru a se adapta la atitudini și instituții ariene și elaborate cu inventivitate în forme noi.²³

Nu pot fi stabilite date sigure pentru istoria religioasă a Indiei antice înainte de perioada lui Buddha (m. cca 485 î.Hr.). Idei religioase divergente, supraviețuind în literatura păstrată, și-au găsit expresia în diferite momente și în cadrul unor diferite grupuri sociale din diferite părți ale Indiei. În plus, la apariția școlilor și curentelor de gândire, acestea nu au înlocuit, pur și simplu, vechea doctrină și ritualul, ci au generat un proces complex de interacțiuni și adaptări între noile și vechile puncte de vedere religioase. În mijlocul unei astfel de incertitudini și confuzii, cercetătorii au reușit să distingă patru „stadii” ale religiei indiene. Acest artificiu pare acceptabil dacă nu confundăm prezentarea logică cu o succesiune cronologică definitivă.

Colecția de imnuri cunoscută sub denumirea de *Rig Veda* este cel mai vechi strat al literaturii indiene ce ni s-a păstrat. Zeii din *Rig Veda* erau mai mult personificări nereușite ale unor forțe și fenomene naturale — mai ales ale soarelui, tunetului, zorilor, focului și ale băuturii sacre *soma*. Cultul, chiar în contextul unei extreme elaborări a detaliilor, era destul de simplu, concentrându-se în jurul unui foc sacrificial aprins în aer liber și presupunând sacrificarea unor animale și dedicarea unor substanțe precum *soma* sau *ghee* (unt topit). Zeii erau puternici, uneori capricioși, dar nu aveau personalități separate bine definite. Multe imnuri folosesc termeni care pot fi înțeleși în egală măsură ca abstracțiuni, invocând un zeu, sau concret, referindu-se la anumite obiecte rituale. Poate că absența oricăror reprezentări artistice ale zeilor a contribuit la această indistinție. În orice caz, generațiile ulterioare au reușit să schimbe vechile concepții despre divinitate fără a respinge explicit imnurile vedice. O astfel de maleabilitate era deja vizibilă în anumite părți din *Rig Veda* și anunța pluralismul și metamorfozele din religia indiană de mai târziu, prin identificarea liberă a zeilor importanți ai panteonului între ei.²⁴

²³ Ca un exemplu, să luăm statutul preoților brahmani. Aceștia pretindeau că formează casta cea mai importantă și, în afirmațiile mai extremiste, chiar se identificau cu zeii. Astfel de pretenții veneau probabil dintr-un statut social real, pe care îl aveau preoții în cadrul civilizației Indului. Obişnuindu-se cu acest statut deţinut de preoți în cadrul populaţiilor băştinaşe, preoţii arieni s-au simţit probabil îndemnaţi să-şi extindă propriile pretenţii la demnitate socială, putere şi bogăţie. Pentru a-şi susţine astfel de pretenţii, ei aveau la îndemână instrumentele intelectuale necesare şi anume concepţia despre puterile magice ale preoţilor existentă la populaţiile preariene.

F.E. Pragier, în *Ancient Indian Historical Tradition*, London, Oxford University Press, 1922, p. 303-311, susţine că familiile conducătoare de brahmani proveneau din populaţii preariene. Opinia lui se bazează pe examinarea *Puranelor* şi depinde de identificările regatelor ariene şi preariene în relaţiile confuze despre un trecut îndepărtat.

²⁴ Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism: An Historical Sketch*, 3 vols., London, Edward Arnold & Co., 1921, I, 56-58.

O dată ce primele forme de religie vedică nu se potriveau agricultorilor sedentari, când arienii și-au ales un mod de viață în care agricultura predomina și războiul era din ce în ce mai puțin important, au început să fie tot mai atrași de ideile religioase preariene. În orice caz, zeii vedici au rămas din ce în ce mai mult la dispoziția preoților cunoscători ai elaboratelor gesturi și cuvinte rituale. Această transformare este anunțată chiar de *Vede*, căci forma lor existentă reflectă folosirea imnurilor în ceremonii liturgice.²⁵ Dar afirmarea explicită a schimbării doctrinei apare în corpul de comentarii vedice cunoscute sub numele de *Brahmane*. Aici, zeii din *Rig Veda* devin complet insignifianți. Tendința de a amesteca divinități disparate este continuată mai ales prin importanța acordată acum zeului Prajapati, considerat stăpîn al tuturor creaturilor și creator al universului. Însuși actul sacrificial ajunsese să fie considerat un act de re-creare a lui Prajapati și, în acest fel, o re-creare microcosmică a universului însuși. Astfel, preoții care desfășurau sacrificiul erau mai mari decît zeii, afirmație liberă și chiar accentuată în texte.²⁶

Brahmanii care ridicau astfel de pretenții formau o castă închisă, privilegiată, căreia îi puteau aparține numai fiii de brahmani. Se aștepta ca un brahman să aibă o comportare ireproșabilă, să învețe pe de rost măcar una dintre *Vede* și să înțeleagă sensul sacrificiului, explicat în *Brahmane*. În schimbul serviciilor aduse ca preoți, brahmanii pretindeau să fie scutiți de orice formă de control laic, taxe sau molestări de orice fel și așteptau plăți și daruri generoase. Un preot ce pretindea că îi conține în sine pe toți zeii nici nu putea aștepta mai puțin.

Două aspecte ale acestei dezvoltări merită o atenție specială. În primul rînd, brahmanul era un erudit și își dobîndea cunoștințele în preajma unui maestru care cunoștea formulele exacte ale textelor sacre. Întreaga instrucție era orală, depinzînd de memorare, iar indivizii vestiți prin acuratețea și vastitatea cunoștințelor lor atrăgeau, în mod natural, un stol de elevi sînguincioși, alcătuiind astfel școli neoficiale.

În al doilea rînd, apariția școlilor a creat cadrul instituțional care a încurajat și chiar a impus explicații complete și comentarii adiționale ale textelor sacre, care deveneau tot mai puțin inteligibile o dată cu evoluția limbii colocviale. *Brahmane*le au fost primele produse ale acestor școli. Ele au permis cele mai extravagante speculații, neînhibate de cunoștințe filologice sau istorice sau de concepte teologice bine definite. Într-adevăr, inventarea unor idei noi și explicații fantastice ale vechilor rituri era limitată doar de ingeniozitatea și de competența lingvistică a inventatorilor și ar fi o greșeală să confundăm exuberanța doctrinelor lor cu religia populară sau cu practica

²⁵ M. Winternitz, *A History of Indian Literature*, 2 vols.; Calcutta, University of Calcutta Press, 1927-1933, I, 158-63.

²⁶ Merită poate să cităm aici două definiții: „Un brahman descendent dintr-un rîș (adică un mag și un autor de imnuri vedice) este totalitatea zeilor” și „Brahmanul este cea mai înaltă divinitate” provenite din *Satapatha Brahmana*, XII, 4, 4-6 în *Leges* lui Manu, IX, 319 respectiv, citate în Winternitz, *A History of Indian Literature*, I, 200.

Cf. cuvintele papei Inocențiu al III-lea: „... preoții simpli nu trebuie vorbiți de rău nici măcar de către erudiți, căci funcția sacerdotală trebuie respectată la ei. În acest scop a poruncit Domnul în Lege: „Nu-ți vei vorbi de rău pe zeu”, Ieșirea 22: 28, în *King's James Bible*; tradus „judecatori” în loc de „zei” ca în Biblia română ediția 1982, n.tr., referindu-se la preoți, numiți aici zei pentru demnitatea rangului lor și demnitatea funcției lor.” *Letter to the Faithful at Metz*, trans. Saul Levin din J.P. Migne, ed., *Patrologiae Cursus Completus*, CCXIV, Paris, 1890, p. 697.

reală din societate. Avem motive să credem că brahmanii nu se bucurau, de fapt, de supremația și demnitatea socială pretinsă de ei. Aristocrații, regii și războinicii îi respectau probabil, chiar se temeau de puterile lor magice, dar nu puteau fi ușor convinși să cedeze pretențiilor extravagante ale acestor preoți.²⁷

Alte dovezi că realitatea nu se conforma pretențiilor brahmanilor pot fi găsite în însăși dezvoltarea religiei în India. Orientarea sacerdotală și ritualistă a școlilor brahmanice nu a rămas multă vreme necontestată. Retragera ascetică în colțuri îndepărtate ale junglei, în căutarea sfînteniei și a iluminării, prin orice mijloc recomandat individului, a fost o parte a scenei religioase în India încă din perioada preariană. Fie că acesta era cazul, fie că nu, ascetismul a devenit o instituție socială importantă în India înainte de secolul al VI-lea î.Hr. Asceți de o mare sfîntenie deveniseră vestiți pretutindeni și atrăgeau discipoli asemenea brahmanilor erudiți. A apărut astfel un al doilea sistem, oarecum rival, de educație, în care efortul de a descoperi adevărul religios s-a desprins total de orice relație directă cu vechile texte vedice. Precipitatul literar al acestor școli ale pădurilor este reprezentat de tratatele cunoscute sub numele de *Upanișade*. Doctrinile lor marchează un al treilea stadiu în dezvoltarea religiei în India.

Deși *Upanișadele* sînt nesistematice în formă și uneori și în doctrină, chiar și cele mai vechi dintre ele dezvoltă anumite teme distincte. Ele resping sacrificiul și funcția sacerdotală, declarînd că „iluminarea” este țelul vieții religioase, accesibilă prin stăpînirea unor cunoștințe ezoterice și nu doar prin îndeplinirea corectă a actelor rituale. Astfel de cunoștințe pot fi suplimentate prin instrucție și practici ascetice, ele culminînd într-o experiență mistică, esențial incomunicabilă prin limbaj.

Upanișadele au încercat însă să meargă cît de departe posibil cu exprimarea acestei experiențe în cuvinte. Aici au apărut multe din doctrinele de bază ale hinduismului de mai târziu, mai ales conceptele de *Brahman*, *Atman* și *Karma*. Acești termeni nu sînt perfect traductibili, căci echivalenții lor în limba engleză, de pildă, sînt prea încărcați de conotațiile gîndirii religioase și filozofice europene. Astfel, îl putem descrie pe *Brahman* drept realitate spirituală universală aflată în spatele aparenței furnizate de simțuri, și îl putem identifica pe *Atman* cu sufletul uman. Totuși, aceste aproximări ale sensurilor din limba sanscrită nu ne ajută să înțelegem perfect afirmația „Tu ești Acela”, însemnînd că *Brahman* și *Atman* sînt unul și același lucru.²⁸ La fel, *Karma* înseamnă „act” sau „păcat” de un tip special, presupunînd defect moral și intelectual deopotrivă.

²⁷ Pentru urmele conflictului dintre clasa războinicilor și cea a preoților în vechea societate indiană, vezi Majumdar, *History and Culture*, p. 280-282; Pragiter, în *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 176; Hutton, *Caste in India*, p. 135.

²⁸ Numeroase alegorii din *Upanișade* ilustrează sensul lui „Tu ești Acela” cum ar fi acest dialog dintre regele Aruni și fiul său Svetaketu:

„Aceste riuri curg spre est și vest, ele vin din mare spre est și spre vest și se întorc în mare. Ele devin mare și numai mare. Ele nu știu că acela este acest riu și celălalt acesta. La fel e și cu toate viețuitoarele. Ele vin din real și nu știu că vin din el și devin astfel, în această viață, fie lei, fie vulpi, mistreți, viermi, molii sau gîndaci sau țîntari. Toată această lume e animată de suprasensibil. Acesta este real, acesta este Sine. TU EȘTI ACELA, Svetaketu.” Din *Upanishads*, trad. Engl. Swami Prabhavananda și Frederick Manchester, Mentor Pocket ed.; New York, New American Library of World Literature, 1957, p. 90.

Scopul celor sfinți și înțelepți era extazul mistic, prin care se putea ajunge la identitatea dintre *Brahman* și *Atman*. *Karma* era obstacolul, distrăgându-l și obstrucționându-l pe *Atman* de la obținerea comuniunii mistice cu *Brahman*. În plus, *Karma* era moștenită, căci sufletele erau considerate nemuritoare, ducând cu ele în orice nouă încarnare *Karma* acumulată în viețile anterioare. Autodisciplină, asceza și instrucția verbală îl puteau ajuta pe *Atman* să scape de partea sa personală de *Karma* și să se deschidă spre ultima eliberare, dincolo de obstacolele unui trup material, cu toate dorințele sale carnale. *Atman* ar fi putut astfel obține identitatea cu *Brahman* în mod complet și etern. Scopul ultim și perfect al efortului religios era astfel atins fără ajutorul preoților, fără sacrificii sau ritualuri și fără acțiuni manifeste de vreun anume tip.²⁹

Astfel de doctrine constituiau o provocare conștientă la adresa accentului pus de brahmani pe sacrificiul ritual și pe prerogativele de castă. Totuși, cu adaptibilitatea caracteristică, brahmanii nu au considerat multă vreme *Upanișadele* drept eretice. Deși aceste tratate nu au fost niciodată considerate sacre, precum *Vedele*, ele au ajuns însă o parte importantă și recunoscută a canonului religios hinduist. Paradoxal, obscuritatea inerentă și caracterul ezoteric al doctrinelor lor a făcut ca brahmanii să le accepte mai ușor. *Upanișadele* puteau afecta în mod direct doar elita intelectuală, iar brahmanii au creat un loc pentru astfel de persoane în schema lor declarând că o căutare ascetică a sfințeniei, în afara demnităților sacerdotale, era foarte potrivită pentru un om spre sfârșitul vieții sale, după ce va fi oferit respectul cuvenit preoților și-și va fi îndeplinit obligațiile în familie în anii de viață activă. Numai atunci când budiștii și jainiștii au popularizat idei afirmate în *Upanișade* și le-au proclamat ca unic standard al vieții religioase, compromisul între brahmani și noile secte a devenit imposibil.

Schimbarea orientării filozofice, care a căpătat o expresie sofisticată și complexă pentru prima dată în *Upanișade*, a fost una radicală. Religia vedică avea țeluri destul de „pămîntești”, susținând că prosperitatea, viața lungă și sănătatea erau modalitățile în care era răsplătită o bună relație cu zeii. *Brahmanele* aduceau doar o mică diferență, suplimentând răsplata materială cu promisiunea că sacrificiile meticuloase realizate asigurau reîncarnarea într-un corp nemuritor. *Upanișadele* disprețuiau însă plăcerile lumesti și proclamau anihilarea personalității în universalul *Brahman*, răsplata supremă a vieții religioase.

Speculația asupra motivelor unei astfel de schimbări ar fi total neîntemeiată avînd în vedere că știm atît de puțin despre societatea indiană antică. Practicile ascetice și credința că puteri miraculoase pot fi obținute printr-o disciplină ascetică potrivită ar putea fi de origine preariană. Totuși, *Upanișadele* presupun, se pare, distrugerea sistemelor mai vechi și mai naive de valori. Această distrugere chiar apăruse în secolele al VII-lea și al VI-lea, cînd modul de viață liber, aristocratic, reprezentat politic în

²⁹ Încercînd acest rezumat al doctrinei *Upanișadelor*, am consultat Winternitz, *A History of Indian Literature*, I, 247-67; Eliot, *Hinduism and Buddhism*, I, 71-86; S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, 2 vols., New York, Macmillan Co., 1927, I, 137-267; Arthur Berriedale Keith, *The Religion and Philosophy of the Vedas and Upanishads*, Oxford, Oxford University Press, 1925, II, 440-600.

republicile tribale și micile state din nordul Indiei, s-a prăbușit sub influența presiunilor urbanismului și a monarhiei absolute, centralizate și birocratice.³⁰ În astfel de condiții, ce ar fi putut face un om născut într-o familie nobilă și cu mari așteptări într-o lume în care statutul său social tradițional dispăruse? Unii se alăturau desigur învingătorilor și deveneau supușii monarhiilor ce se afirmau, dar spiritele sensibile sau îndărătnice au găsit probabil o nouă formă de libertate și un substitut al vieții obișnuite în ascetismul din deșul pădurii, unde speculațiile metafizice și psihologice asupra naturii și sensului transeelor mistice au dat naștere *Upanișadelor*.³¹

Această rezolvare spirituală a frustrărilor din realitatea curentă a ajuns cu timpul o dominantă a civilizației indiene, deosebind-o de vecinii și contemporanii săi din Orientul Mijlociu și din Europa. Înainte de secolul al VI-lea î.Hr., dezvoltarea Indiei nu a fost atât de divergentă față de tot ce se întâmpla în celelalte regiuni civilizate. Adaptarea etosului războinicilor arieni invadatori la un mod de viață aristocratic și bazat pe agricultură avea corespondențe în Orientul Mijlociu și în Europa. Însă când aristocrații din zona Gangelui au fost atacați de monarhii absolute și centralizate, răspunsul lor a fost unic căci, pe baza tehnicilor ascetice, probabil preariene, ei și-au formulat idealuri mistice complet noi. Căpătându-și expresia literară în *Upanișade*, aceste idealuri i-au atras curînd pe locuitorii dezrădăcinați ai orașelor, pentru care devenise urgentă evadarea din conflictele personale și incertitudinile de curînd apărutului urbanism. Pline de indivizi fugiți din orașele în curs de formare, deșeurile junglei ofereau un cadru instituțional în care un misticism ascetic de mare subtilitate putea fi elaborat. Curtea și bazarul împreună cu jungla au contribuit la apariția unei noi viziuni religioase asupra lumii, capabilă să satisfacă mintea cu subtilități filozofice și, în aceeași măsură, inima cu extazuri mistice.

Tendințele intelectuale și afective ale *Upanișadelor* au fost popularizate de doi mari conducători religioși, ce au trăit în a doua jumătate a secolului al VI-lea î.Hr. —

³⁰ Ca o paralelă îndepărtată, să ne gîndim ce s-ar fi întîmplat cu lumea frumosului și a adevărului din Atena secolului al VI-lea î.Hr. dacă o putere străină, Persia, de exemplu, ar fi intervenit în afacerile ateniensilor, ar fi ridicat tot felul de parvenii și de străini în poziții de autoritate și ar fi subminat poziția socială și economică a familiilor aristocratice locale în mod deliberat. O astfel de eventualitate ar fi fost complet paralizantă pentru cetatea atiniană, iar cultura atiniană ar fi urmat desigur altă direcție. Cînd, în secolul al IV-lea î.Hr., o lovitură de masă, mai puțin gravă, s-a abătut totuși asupra aristocrației ateniene, o personalitate cu adevărat aristocratică, Platon, a adoptat un transcendențialism nu foarte diferit de idealurile *Upanișadelor* sau ale budismului. Vezi relatările lui Platon, în legătură cu frustrările sale politice, din *Scrisoarea VIII*.

Asupra conflictului dintre aristocrația indiană și guvernarea oficială, vezi Majumdar, *History and Culture*, p. 432. Există o tradiție, probabil bine fondată, că un rege a atacat și a distrus clanul aristocratic în care Buddha s-a născut chiar în timpul vieții sale. T.W. Rhys Davids, *Buddhist India*, p. 11.

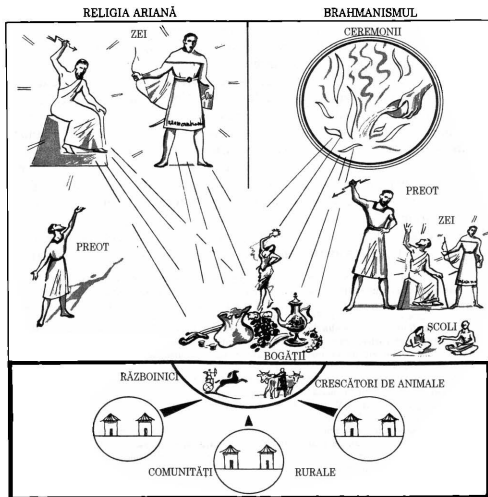
³¹ În secolele următoare, tehnica principală pentru a induce transe mistice a fost controlul respirației, în care adeptul își ținea respirația pentru a reduce cantitatea de oxigen din sânge pînă la un punct în care starea de conștiență înceta. Fără vreo pregătire specială, un om obișnuit, ținîndu-și respirația pînă la limita controlului conștient, putea să-și inducă o stare de amețeală, dar practica putea să creeze efecte mult mai spectaculoase, vizuale și psihologice, printr-o privare de oxigen a creierului pe o durată mai lungă. E posibil și chiar probabil ca acest control al respirației să fi fost tehnica fundamentală a ascetismului *Upanișadelor* și a celui prearian.

Consecințele culturale și politice ale acestor factori fiziologici au fost enorme. Nu numai religiile Indiei, cea musulmană și cea creștină, ci chiar și budismul chinez au fost influențate, în grade diferite, de idealurile mistico-ascetice apărute în (sau măcar reafirmate de) viziunile produse de lipsa de oxigen.

Mahavira, fondatorul (sau reformatorul) jainismului și Buddha Gautama. Datele exacte ale vieții și activității lor nu se cunosc, dar se știe că cei doi au fost contemporani și probabil că amândoi își începuseră deja activitatea înainte de 500 î.Hr.³² Viețile și predicile lor au dat naștere unor mișcări religioase ample și extrem de importante, ce constituie al patrulea stadiu în dezvoltarea religioasă a Indiei.

Provocarea pe care au constituit-o jainiștii și budiștii la adresa ritualismului brahmanilor a primit un răspuns rapid. La numai două secole după moartea lui Bud-

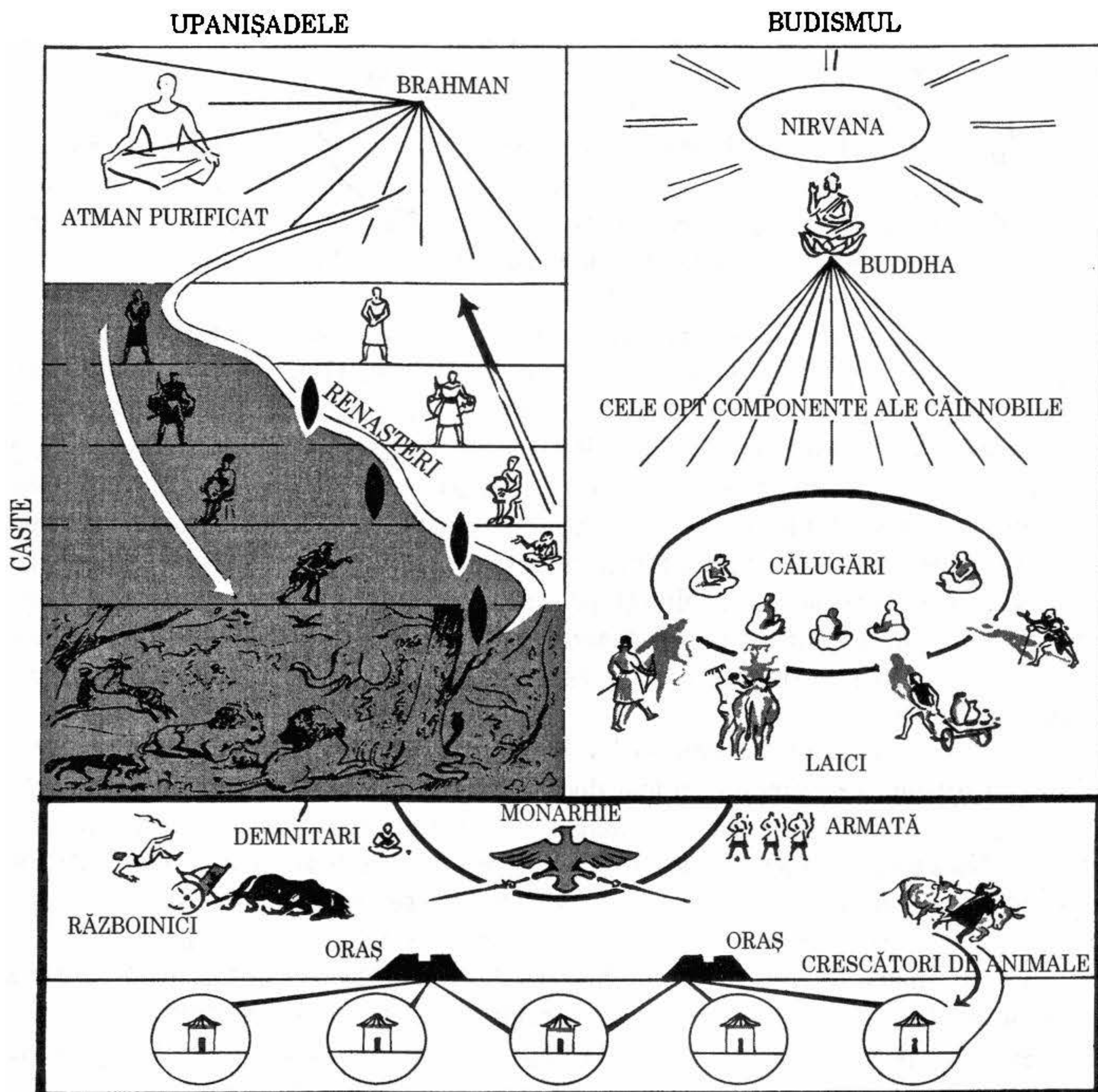
³² Buddha a murit probabil în jurul anului 485 î.Hr. Datele ce se referă la Mahavira sînt mai puțin cunoscute, el murind cîndva între 527 și 477 î.Hr., conform unor sisteme de datare și tradiții diferite. Cf. Winternitz, *History of Indian Literature*, II, Appendix I; Jack Finegan, *Archaeology of World Religions*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1952, p. 197-199, 248.

dha, India era pe punctul de a deveni o regiune budistă. Brahmanismul a supraviețuit și a contracarat acest atac numai transformându-se în ceea ce poate fi numit hinduism, înglobând, în acest proces, multe din idealurile și atitudinile pentru prima dată afirmate de *Upanișade* și popularizate ulterior de jainiști și budiști.

O dată cu promulgarea și organizarea jainismului și budismului s-au dezvoltat ideile despre lume caracteristice civilizației indiene, cristalizate în jurul unui vechi nucleu. La sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr., toate elementele a ceea ce s-a numit „fедераția culturilor, cunoscută, în termeni populari, drept hinduism”³³ erau deja prezente și schimbările ulterioare nu au depășit niciodată acest cadru fundamental.

³³ Expresia apare în N.K. Bose, „Caste in India”, *Man in India*, XXXI, 1951, 113.

Nu e cazul să ne preocupe aici complexitățile jainismului și budismului. Ideile originale ale lui Mahavira și ale lui Buddha mai pot fi cu greu distinse printre elementele adăugate ulterior mesajului lor. Nu există totuși nici un motiv de a crede că, în primii lor ani, jainismul și budismul au suferit vreo reformulare fundamentală, cum s-a întâmplat cu creștinismul, când a părăsit leagănul religiei ebraice.

Existau multe elemente comune în jainism și budism. Ambele credințe susțineau speranța salvării fără ajutorul preoților și al sacrificiului, amândouă se concentraseră în jurul unor căutători înverșunați ai iluminării sau al unor „călugări”, care atrăgeau în jurul lor grupuri de laici, cu obligații mai puțin împovăratore. Amândouă considerau reîncarnarea un principiu fundamental al universului și căutau o scăpare din ciclul nașterilor și al morților succesive prin cunoaștere și comportare corectă. Ambele erau ateiste.

În detalii însă, cele două doctrine prezintă diferențe semnificative. Jainiștii considerau că *Atman* e o entitate permanentă și prețuia ascetismul, ajungând chiar să se înfometeze pînă la a-și cauza moartea, considerînd că e singurul mijloc de a-și elibera sufletul de *Karma*. Buddha, dimpotrivă, nega permanența lui *Atman* și a orice altceva din lume. După ce a încercat ascetismul extrem la început, a decis că autotortura este inutilă și a recomandat calea de mijloc — o viață liniștită, moderată, de contemplație, discuții pe teme religioase și autocontrol — ca adevărata cale spre iluminarea religioasă.

Doctrina buddhistă și-a dezvoltat însă atît de multe complexități încît ar putea copleși orice începător. Totuși, ideea centrală a lui Buddha Gautama, că orice existență presupune suferință și că o cunoaștere corectă și bunele obiceiuri în viață pot alina această suferință, pare destul de simplă. Definirea modului în care se poate obține eliberarea este de asemenea destul de clar, căci „cele opt componente ale căii nobile” spre iluminare sînt: opinia corectă, aspirația corectă, vorbirea corectă, conduita corectă, existența corectă, efortul corect, atenția corectă și contemplarea corectă. În mod sigur, Buddha nu a încercat să dea explicații precise în legătură cu ceea ce însemna „corect” în aceste expresii. El folosea mai degrabă exemplele pentru învățatura sa și de aceea literatura budistă timpurie constă mai ales în povestiri ale faptelor (adesea miraculoase) și spuselor lui Buddha.

Dar ceea ce a făcut activitatea lui Buddha atît de semnificativă pentru istoria Indiei și a întregii omeniri nu au fost doctrinele expuse de el, care oricum au suferit multe schimbări în generațiile ulterioare,³⁴ ci organizarea practică a aspirației spre sfințenie. Nu a fost un proces deliberat. Mai degrabă, așa cum discipolii lui se confruntau cu noi probleme în fiecare zi, la fel și lui Buddha i se cerea continuu cîte o părere și în felul acesta el a creat un corp de învățături, dezvoltat de generațiile următoare.

Buddha însuși a trăit o viață de hoinar, dar obișnuia să rămînă pe loc în timpul anotimpului ploios. Încă din timpul vieții sale, laici pioși îi ofereau pămînturi sau locuințe unde își putea petrece această perioadă împreună cu călugării săi. Astfel, au apărut

³⁴ Budismul popular nu a corespuns probabil niciodată complet viziunii abstracte, impersonale despre univers pe care erudiții i-o atribuie (fără o bază autentică) lui Buddha însuși.

așezămintele monahice care au rămas pînă astăzi principalele centre organizaționale ale budismului. La început, admiterea în cercul de discipoli se făcea în urma unei discuții cu Buddha însuși dar, atunci cînd numărul discipolilor a crescut, călugării dintr-un anumit așezămint acceptau novici în rîndurile lor în urma unei simple ceremonii. Disciplina era voluntară, nu impusă de norme. Călugării se întîlneau regulat pentru clarificarea anumitor probleme și se așteptau ca, în astfel de ocazii, indivizii care greșiseră să-și mărturisească public vina.

Primele mănăstiri budiste și-au modelat probabil disciplina și principiile de conducere după practicile clanurilor aristocratice republicane dintr-o perioadă anterioară.³⁵ Nu exista o ierarhie fixă a autorității. Deciziile se luau în prezența tuturor călugărilor și anumiți indivizi erau desemnați pentru anumite sarcini printr-un fel de alegeri neprotocolare. Astfel, în ciuda circumstanțelor politice care au făcut vechile republici aristocratice neviabile, Buddha a reușit să păstreze libertatea și prietenia pe care le cunoscuse în tinerețe în cadrul noii comunități de aspiranți la sfințenie și adevăr. Astfel, el a democratizat comunitatea oamenilor liberi, căci orice aspirant îndeajuns de hotărît era binevenit în rîndurile budiștilor fără a se ține cont de descendența lui. În plus, criteriul asocierii fiind religios, Buddha și discipolii săi au scăpat efectiv de impasul prin care trecuseră monarhiile în dezvoltare, ce distrugneau comunitatea politică aristocratică, o dată cunoscută de Buddha în copilăria sa.³⁶

Fondînd o comunitate de aspiranți la iluminarea religioasă și la pace, Buddha nu părea să aducă nimic nou. Asceții și discipolii lor erau de mult o prezență caracteristică în peisajul social al Indiei. Nu avem nici un motiv să credem că Buddha se aștepta la început ca grupurile de adepți să devină atît de numeroase. Dar însăși mărimea acestor grupuri, forța remarcabilă a personalității sale și, dincolo de toate, regulile practice pe care le-a trasat pentru a defini comportamentul zilnic al fiecărui membru al comunității s-au combinat pentru a menține coeziunea adepților săi, generație după generație.³⁷

Astfel, fără vreo intenție clară, a apărut un fel de biserică, la început fără organizarea ierarhică și cultul public atît de caracteristice bisericilor creștine, deși aceste elemente s-au adăugat mai tîrziu și în cazul comunităților budiste.

Fără îndoială, societatea indiană, cu structura sa federală de caste, era în mod deosebit deschisă față de crearea unei organizări sociale îndreptate spre țeluri religioase și separate, pe cît posibil, de situația politică. Totuși, nu trebuie să trecem cu vederea natura remarcabilă a unei astfel de instituții. Căutarea individuală a sfințeniei în afara cadrului vieții normale le-ar fi părut de neconceput contemporanilor greci ai lui Buddha, pentru care religia și statul erau inseparabile. Ciocnirile continue între biserică

³⁵ Datorez această intuiție lui Ernst Waldschmidt, „Indien in vedischer und frühbuddhistischer Zeit“, în Fritz Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, II, 545.

³⁶ Dacă e să credem povestirile pioase, Buddha se născuse ca prinț într-o republică aristocratică. În ciuda ciocnirilor dintre astfel de societăți și monarhiile în ascensiune, unii dintre regii din cîmpia Gangelui patronau activ așezăminte budiste. Probabil că beneficiile supranaturale cîntăreau considerabil pentru acești conducători, dar comunitățile monastice aveau desigur și rolul unei supape de siguranță, o dată ce indivizii nemulțumiți puteau găsi o ieșire nepolitică din frustrările lor politice, devenind călugări.

³⁷ Vezi rolul jucat de Sf. Benedict din Nursia pentru monasticismul din cadrul creștinătății latine.

și stat în Europa ilustrează dificultatea pe care europenii au avut-o întotdeauna de a separa religia de celelalte domenii ale vieții. Istoria Indiei nu a fost tulburată de astfel de probleme. Budiștii sau orice altă sectă religioasă, apăreau în peisajul indian ca o nouă castă și conducătorii politici erau întotdeauna gata să le acorde o largă autonomie tuturor acestor grupuri sociale.

Modul de viață budist, menținut prin intermediul organizării monastice, a atras milioane de oameni, canalizându-le comportamentul spre căi noi. Relația trecătoare maestru-discipol, ce-l lega pe Buddha de adepții săi, a fost instituționalizată și perpetuată.³⁸ Rezultatul a fost amplificarea nemăsurată a intuiției și personalității unui om. Viziunea particulară asupra lumii care a apărut printre asceții Indiei a ajuns să fie cu timpul a întregii țări, iar forme modificate ale ei s-au răspândit în China, Japonia, Birmania, Siam și Tibet.

Lunga și variata carieră a budismului a fost posibilă, desigur, numai în urma cristalizării versiunilor tradiționale ale învățăturilor lui Buddha într-un corp literar cu autoritate. Citeva canoane budiste diferite există acum, fiecare diferențiindu-se substanțial de celelalte. Canonul Pali, folosit în Ceylon, ar putea fi cel mai apropiat de mesajul lui Buddha, dar chiar dacă majoritatea cercetătorilor acceptă faptul că unele pasaje din acest canon sînt versiuni destul de exacte ale predicilor lui Buddha, e imposibil de spus unde se sfîrșește istoria și unde începe fantezia. Figura lui Buddha Gautama a fost de foarte timpuriu investită cu o aură supranaturală, iar epocile ulterioare l-au respectat ca pe un zeu și pe un mîntuitor, în clară contradicție cu doctrina sa originară.³⁹

Din multe puncte de vedere, cultura Indiei era încă în formare la moartea lui Buddha sau Mahavira. De exemplu, artele vizuale nu par să se fi dezvoltat înainte de perioada budistă. Avînd în vedere că brahmanismul nu impunea nici temple, nici statui pentru cultul religios, e posibil ca aptitudinile artistice să se fi limitat la prelucrarea lemnului și decorarea diferitelor obiecte uzuale. De asemenea, organizarea politică a țării era instabilă, mari părți din țară erau acoperite de junglă, iar sudul Indiei avea o viață proprie despre care nu se știe practic nimic. Trebuie să ne amintim că nu budismul, ci un tip remodelat și modernizat de brahmanism — hinduismul — predomina eventual în India, astfel că evoluția religioasă a țării nu a ajuns nicidecum la stagnare o dată cu budismul.

Cu alte cuvinte, civilizația Indiei în secolul al V-lea î.Hr. era ca un organism viu, în creștere, cu o lungă istorie în fața sa. Direcțiile acestei creșteri și unele limite ale sale erau totuși definite deja la moartea lui Buddha. Castele și principalele idei religioase, ce aveau să guverneze toată istoria ulterioară a Indiei pînă în prezent, apăruseră și ele. Pe scurt, civilizația Indiei se definise în forma ei distinctă.

³⁸ Corporația productivă modernă are o relație similară cu mai vechile întreprinderi sau parteneriate din istoria economică a Europei. Consecințele practice ale afacerilor corporației nu trebuie să ne mire, în felul lor, mai mult decît rezultatele practice ale corporațiilor religioase populare, dintre care „bisericele” jainiste și budiste par să fie primele exemple.

³⁹ Pentru acest rezumat al vieții și învățăturii lui Buddha am consultat următoarele publicații: Eliot, *Hinduism and Buddhism*, I, p. 127-345; Winternitz, *A History of Indian Literature*, II, p. 1-423; T.W. Rhys Davids, *Buddhism: Its History and Literature*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1896; S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, 581-611.

C. FORMAREA CIVILIZAȚIEI GRECEȘTI

Despre istoria Greciei antice se știe mult mai multe decât despre apariția simultană a civilizației în India. Începînd cu 1500 î.Hr., pot fi stabilite date aproximative pentru majoritatea momentelor importante din dezvoltarea Greciei. În secolul al VI-lea, î.Hr., cel mai critic poate pentru formarea civilizației în Grecia, ca și în India, evenimentele și indivizii încep să se profileze cu o claritate și precizie neegale în sudul Himalaiei. Acest contrast poate fi atribuit, în parte, faptului că regiunea Mării Egee era în relații mult mai apropiate cu vechea civilizație a Orientului decât India. E posibil deci adeseori să datăm descoperirile arheologice din Grecia cu ajutorul obiectelor importate din Orientul Mijlociu. În unele cazuri, surse egiptene și hitite menționează legăturile avute cu popoarele din regiunea Mării Egee. Aceste urme ale Orientului Mijlociu, mai degrabă decât cele lăsate de grecii înșiși, permit stabilirea unei cronologii relativ exacte pentru istoria Greciei în mileniul al doilea î.Hr.

Un motiv cu adevărat fundamental al cunoștințelor noastre superioare în privința Greciei este faptul că grecii înșiși au fost mult mai interesați de istorie decât contemporanii lor indieni și s-au străduit să o consemneze într-un fel sau altul. Aristotel spunea că omul e o ființă politică și definiția lui se potrivea foarte bine antichității grecești, cînd *polis*-ul sau cetatea cuprindea toate problemele umane în cadrul său instituționalizat. Prin contrast, gînditorii indieni, preocupați de infinitul din și dincolo de ființa umană, erau aproape indiferenți la aspectele temporale și accidentale ale vieții obișnuite. În consecință, literatura indiană ne oferă extrem de puține date în legătură cu evenimentele politice sau condițiile sociale, în timp ce grecii au inventat și istoria laică și teoria politică.

În condițiile în care valorile culturale ale grecilor erau legate de viața individuală și colectivă din lumea cotidiană, istoria a căpătat o importanță pentru ei cum nu ar fi putut avea niciodată pentru înțelepții indieni. Cu toate acestea, o înșiruire logică a evenimentelor nu a fost posibilă decât în secolul al V-lea î.Hr. și chiar și atunci Atena și Sparta aveau tendința de a domina scena istoriei, excluzînd alte state grecești. Pentru perioadele anterioare se pot schița doar liniile generale ale istoriei Greciei și rămîn multe date incerte.

1. DEZVOLTAREA SOCIALĂ ȘI POLITICĂ

Nu există dovezi arheologice sau literare care să marcheze într-un mod indiscutabil sosirea primelor triburi de vorbitori ai limbii grecești în Peninsula Balcanică. Primele astfel de grupuri au ajuns probabil în Grecia curînd după anul 2000 î.Hr.⁴⁰ Timp de cîteva secole totuși, viața în zona continentală a Greciei și în insulele din Marea Egee a rămas mult în urma celei din Creta.

⁴⁰ Apariția războinicilor greci în actuala lor țară a făcut parte dintr-o migrație mai amplă de populații care au răspîndit eventual metalurgia bronzului și limbile așa-numite indo-europene în întreaga Europă. Vezi supra, p. 102-108.

În jurul anului 1600 î.Hr., a apărut un stil de viață mai avansat pe continent, în jurul câtorva centre ca Micene, de exemplu. Această civilizație a fost puternic influențată de Creta minoică și multe dintre primele obiecte de artă păstrate sînt aproape identice cu cele din Creta contemporană. E totuși de presupus că alte aspecte ale vieții pe continent erau diferite de acelea predominante în Creta. În special, orașele miceniene erau dominate de fortificații puternice și vestigiile arheologice demonstrează o importanță a armelor și armurilor care nu este egalată în Creta. E clar că războinicii și nu regii-preoți guvernau Micene.⁴¹

Apariția civilizației în zona continentală a Greciei presupunea un grad înalt de centralizare politică și economică. Un număr impresionant de oameni a fost probabil necesar pentru a construi marile fortificații de la Micene, pentru a nu le mai aminti pe acelea din localitățile mai mici. Nu se poate ști însă cum s-a produs această centralizare. Cuceritorii, uniți de o disciplină de fier, testată în timpul luptei, au împărțit probabil întreaga regiune în „fiefuri” ale căpeteniilor lor sau poate că o consolidare treptată a puterii le-a asigurat o hegemonie precară conducătorilor din Micene.

În orice caz, la baza structurii sociale miceniene se afla caracterul aristocratic al războiului din epocă. Carele de luptă au fost introduse în Grecia pe la mijlocul mileniului al doilea î.Hr., iar detaliile de construcție și ale harnașamentului carelor demonstrează că cele miceniene urmau modelele siriene.⁴² Poate că grupuri de aventurieri de dincolo de mare (din mitologicul Pelops poate) au adus noile tehnologii de luptă în Grecia sau, dimpotrivă, meșteșugari capabili să construiască și care de luptă au fost capturați în timpul atacurilor asupra coastei levantine. Oricum ar fi fost adoptată, rezultatul noii tehnologii era acela de a confirma puterea unei aristocrații ai cărei membri erau singurii care-și puteau permite achiziționarea echipamentului necesar pentru războiul cu care de luptă.

Astfel, dezvoltarea miceniană a fost analoagă celei din Orientul Mijlociu. Ca și statele kasit, mitan, hitit și hiksos, statul micenian se baza și el pe o aristocrație militară recrutată din rîndurile triburilor barbare. Și, așa cum acești cuceritori din Orientul Mijlociu împrumutaseră și adaptaseră cultura supușilor și vecinilor lor civilizați, la fel și micenienii au adoptat exemplul civilizației care le era cel mai la îndemînă — cea cretană —, însușindu-și imediat semnele exterioare ale acelei civilizații.⁴³

Și totuși exista o diferență importantă între societatea miceniană și celelalte — hitită, kasită sau mitană. Aceste popoare își duceau viața exclusiv pe uscat, în timp ce micenienii dețineau flote cu care brăzdau mările, fie ca negustori, fie ca pirăți. Navigația miceniană se desfășura pe distanțe mari. Contactele cu Asia Mică, Ciprul, Levantul și Egiptul erau numeroase și urme miceniene s-au descoperit chiar și în Sicilia, Sardinia

⁴¹ Pentru relațiile dintre Creta și Micene, vezi Helene J. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.*, Archaeological Institute of America, Monograph No. 1, Bloomington, Ind., Principia Press, 1947.

⁴² Eugen von Mercklin, *Der Rennwagen in Griechenland*, Leipzig, Druck von Radelli und Hilde, 1909, p. 1-2.

⁴³ E posibil ca meșteșugarii cretani, capturați în război sau atrași de patronajul princiar, să fi executat multe dintre operele de artă găsite în zonele Greciei continentale, căci arta miceniană nu prezintă diferențe stilistice față de cea cretană, înainte de distrugerea Cnossos-ului în 1400 î.Hr.

Photograph by Max Hirmer. Munich.

POARTA SPRE MICENE

Aceasta era intrarea principală în fortăreața lui Agamemnon, sus, în vârful unui deal abrupt, deasupra cîmpiei fertile a Argosului și controla trecătoarea montană ce ducea, spre nord, în Golful Corint. Leii furioși reiau un motiv familiar al artei mesopotamiene (p. 67). Masivitatea fortificației, ca și detaliile de proiectare — războinicii normali, ce luptau cu mîna dreaptă, erau obligați, la apropierea de această poartă, să-și expună partea corpului neprotejată de armură la proiectilele lansate dinspre bastionul aflat în extrema dreaptă a acestei fotografii — reflectă caracterul războinic al societății miceniene.

sau, mai îndoielnice, în Spania și Britania.⁴⁴ E greu de știut dacă navigatorii micenieni erau în primul rând negustori sau pirăți și distincția dintre cele două ocupații era, fără îndoială, destul de vagă. Totuși, atâta timp cât Imperiul Egiptean a rămas o putere militară, adică pînă în secolul al XIV-lea î.Hr., nu există dovezi că flotele miceniene se ocupau cu altceva decît cu un comerț pașnic de-a lungul coastelor Levantului. Poate că amintirea „talasocrației cretane” reflecta acea epocă în care puternica flotă cretană ținea pirateria sub control în Marea Egee. Totuși, după 1400 î.Hr., flota cretană a fost dispersată, pirateria și atacurile dinspre mare devenind din ce în ce mai dese. Chiar Cnossos a fost probabil victima unui atac dinspre mare, pornit din Grecia continentală. La fel, marinarii micenieni se aflau în liga „popoarelor mării”, care au atacat Egiptul spre sfîrșitul secolului al XIII-lea î.Hr.⁴⁵ *Iliada* reprezintă probabil amintirea unei a treia astfel de aventuri, îndreptată spre nord, asupra Troiei, la intrarea în Strîmtorea Dardanele, datată în mod tradițional (și corect probabil) în 1184 î.Hr.

După toate probabilitățile, bogățiile adunate de pe mare susțineau Imperiul Micenian. Doar cu aurul și cu toate celelalte valori aflate la dispoziția sa ar fi putut puternicul rege din Micene să-și răsplătească aliații și acoliții așa cum aceștia se așteptau și numai printr-o generozitate bine gîndită ar fi putut un astfel de conducător să mențină o forță armată suficientă pentru a descuraja orice formă de disidență printre vasalii săi. Cînd tulburările din imperiile egiptean și hitit au început însă să îngreuneze comerțul pe mare, reducînd astfel bogățiile Micenei, regii au fost probabil obligați să ia cu forța ceea ce nu mai puteau obține prin mijloace pașnice.⁴⁶

Pe termen lung însă, folosirea forței a subminat poziția regelui. Fiecare oraș jefuit imputina resursele necesare pentru a susține aparatul centralizării politice. O expediție eșuată, asemeni celei pornite împotriva Egiptului, la începutul secolului al XII-lea î.Hr., i-a descurajat probabil pe prinți și pe alți aristocrați de a mai răspunde la alte chemări la luptă. Într-un astfel de moment, după o expediție ratată, cînd resursele regelui se micșoraseră simțitor, acoliții săi, dezamăgiți, și rivalii domestici puteau foarte bine să

⁴⁴ *Cambridge Ancient History*, II, 459; Pierson Dixon, *The Iberians of Spain and Their Relations with the Aegean World*, Oxford, Oxford University Press, 1940, p. 18-21.

⁴⁵ Ei au fost definitiv respinși în jurul anului 1190 î.Hr., cînd armata și flota faraonului au învins forțele de uscat și maritime ce se susțineau reciproc și care veniseră din nord. Supraviețuitorii atacatorilor învinși s-au așezat în Palestina, ei fiind filistenii din istoria biblică, ce au dat numele etniei lor și regiunii. Cf. A.R. Burn, *Minoans, Philistines and Greeks, B.C. 1400-900*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1930.

⁴⁶ Acesta poate fi considerat un caz special al relației mai generalizate și mai simple dintre deal și cîmpie în Orientul Mijlociu și Mediterana, analizate mai sus. Diferența este că „vikingii” micenieni nu erau îndemnați să atace din lipsa resurselor de hrană, ci de nevoia lor de prestigiu și de obiecte de lux, cu care să poată menține puterea marelui rege din Micene, prin distribuirea de aur, bronz și sclavi acoliților săi. Adevăratele ținte nu erau deci satele simple, ci centrele urbane ale marilor civilizații. Așa cum satele de munte se aflau într-o poziție periferică față de cîmpii, la fel și statul micenian era periferic față de civilizațiile mai bogate și mai evaluate ale Orientului Mijlociu. Întreaga pompă a lui Agamemnon n-ar fi putut fi menținută doar cu propriile sale forțe, ci cu bogățiile provenite din țări străine, prin comerț sau război. Cu alte cuvinte centralizarea politică miceniană nu putea fi posibilă decît în urma relației parazite cu vechile și bogatele comunități civilizate — mai întîi Creta și apoi întreaga zonă de coastă a Levantului. Vezi și relația dintre imperiile din stepă și societatea civilizată din timpul lui Hsiung-Nu (secolul al III-lea î.Hr.) pînă în secolul al XVIII-lea d.Hr., cînd armatele chineze și vîrsatul de vînt s-au asociat pentru a distruge ultimele urme ale puterii stepelor, confederația kalmucilor.

se revolte. Astfel de dezordini interioare favorizau, desigur, invaziile barbarilor primitivi — dorienii din istoria viitoare a Greciei — care urmau să distrugă puterea micenienilor. Putem presupune deci că, o dată porniți pe calea jafului, marii regi din Micene au început să lupte cu disperare, dar în van, împotriva dezintegrării puterii lor.

În orice caz, imediat după 1200 î.Hr., grecii doriani au venit dinspre nord, jefuind cetățile și distrugând imperiul.⁴⁷ Marile migrații asociate acestor invazii au durat până în 1000 î.Hr. și au presupus, fără îndoială, amestecuri precum și dislocări de populații. Dorienii s-au așezat mai ales în fostele centre ale puterii miceniene, pentru că acolo au găsit probabil cel mai bun teren agricol și cele mai bune prăzi. Drept rezultat, părțile fertile ale Peloponesului, Creta și sud-vestul Asiei Mici au devenit doriene, în timp ce restul regiunilor mai puțin favorizate au rămas în stăpânirea celorlalți greci, ai căror strămoși veniseră pe aceste pământuri înaintea dorienilor. Atica, de exemplu, a devenit „ioniană” ca și un grup de orașe aflate în bazinul Mării Egee, în zona centrală a coastelor Asiei Mici. Aceste orașe, întemeiate de refugiații din Grecia continentală în timpul invaziilor doriene, și-au dezvoltat curînd rudimentele unui nou stil de viață, ce a stat la baza înfloririi ulterioare a civilizației clasice grecești.

Dezvoltarea precoce a Ioniei s-a datorat în parte relațiilor strînse cu civilizația Orientului, rezultată din poziția geografică a regiunii. Poate că anumite urme ale culturii miceniene s-au transmis, de asemenea, dincolo de Marea Egee. Originea ioniană (sau eolic-ioniană) a epopeilor homerice e o bună dovadă în acest sens, căci aceste poeme cuprind ecouri ale epocii miceniene și reprezintă o ultimă înflorire a tradiției barzilor, ce-și avea rădăcinile în perioada predoriană.⁴⁸

Un alt stimul al dezvoltării ioniene a apărut din necesitatea organizării unei baze efective a coeziunii sociale și politice într-un mediu străin și potențial ostil. Refugiații, veniți din regiuni diferite și cu tradiții familiale diferite probabil, erau obligați să ia viața de la început și ruptura cu trecutul a avut efect mai ales pentru că drumul pe mare întrerupsese orice continuitate a tradiției sociale.⁴⁹ Colonistii greci din Ionia s-au bucurat astfel (ori au suferit) de o mare flexibilitate a circumstanțelor exterioare cînd au fost nevoiți să-și aleagă un cadru social și politic în care să trăiască. Răspunsul lor a fost crearea bazelor a ceea ce urma să devină instituția principală a civilizației grecești, *polis*-ul.⁵⁰

⁴⁷ Invasia dorienilor a fost însoțită sau urmată la scurt timp de introducerea uneltelor și armelor de fier în Grecia, cu consecințe sociale similare celor observate deja în Orient, adică democratizarea războiului și localizarea autorității politice.

⁴⁸ Cf. Martin P. Nilsson, *Homer and Mycene*, London, Methuen & Co., 1933; Danys L. Page, *History and the Homeric Iliad*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1959; M.I. Finley, *The World of Odysseus*, New York, Viking, 1954.

⁴⁹ Cf. remarcile lui A.J. Toynbee despre efectul mișcărilor de peste mări asupra maleabilității sociale a migratorilor în *A Study of History*, London, H. Milford, Oxford University Press, 1934, I, 84-100.

⁵⁰ Evoluțiile din Ionia și din zonele învecinate de pe coasta Asiei Mici sînt la fel de puțin cunoscute ca și evenimentele din Grecia continentală în timpul „perioadei întunecate” ce a urmat invaziei dorienilor. Liga ioniană a evoluat probabil dintr-un regat ionian, existent încă de la începuturile așezării lor pe acele teritorii. Cercetările arheologice, mai ales cele din „Vechea Smîrnă” arată clar că populațiile grecești ce au colonizat Ionia se adunaseră la un loc pentru a se proteja împotriva băștinașilor ostili, de obicei în peninsule și în alte zone ușor de apărat. Nevoia de

Polis-ul (sau cetatea) a constituit celula fundamentală a vieții civilizate atât pentru greci, cât și pentru romani. Ca entitate fizică, acesta era un oraș mai mare sau mai mic, cu o zonă cultivabilă și de pășune împrejur. Ca entitate politică, era o comunitate guvernată de magistrați și legi. Ca entitate psihologică, era un grup închis, independent, cu un segment al populației privilegiat — membrii adulți, de sex masculin ai comunității — și din care nu numai străinii erau excluși, ci și sclavii, femeile sau copiii. În forma sa matură, cetatea pretindea o loialitate absolută din partea cetățenilor săi. În acest cadru au început să se dezvolte economia, politica, precum și religia, arta, literatura și filozofia.

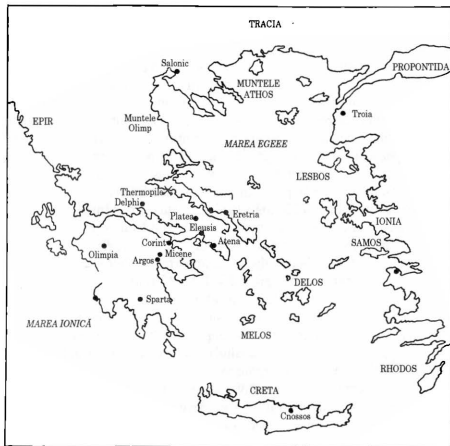
Terenul muntos al Greciei a favorizat desigur stabilirea unor unități politice de dimensiuni mici. Însă nu geografia determina aceste lucruri cu adevărat, căci multe cetăți grecești includeau cimpuri separate (de exemplu, Atena și Sparta) în timp ce, în alte cazuri, zone întinse de pământ fertil erau împărțite în mai multe unități politice separate (de exemplu, cetățile Beotiei și Ahaiei).⁵¹ Deci nu geografia, ci condițiile și instituțiile sociale i-au conferit cetății grecești caracterul ei distinctiv.

O dată ce mișcările de populații asociate cu invaziile dorienilor au încetat, agricultura a devenit mai stabilă în lumea greacă. Terenurile nu mai erau cultivate la refuz pentru a fi curînd părăsite, cînd tribul se muta. Au început să se cultive terenurile alternativ, pentru a nu epuiza resursele solului și, o dată cu introducerea unei mici îmbunătățiri tehnice asemenea acestor culturi alternative, fiecare familie putea să se stabilească undeva și să revendice o parcelă de pământ, pe care să o ia în proprietate definitivă. În același timp, au slăbit legăturile tribale, căci șefii de trib s-au transformat în aristocrație improprietărită cu pămînturi, iar societatea tindea să se dezintegreze într-un număr mare de gospodării.⁵²

protecție reciprocă i-a forțat astfel să se adune în acele zone ce au devenit curînd orașe, în timp ce nevoia de a ține la distanță populațiile din zona centrală a regiunii i-a determinat probabil pe ionieni să-și dezvolte o organizare politico-militară mai puternică și mai eficientă în cadrul cetății. Prin comparație, grecii din zona continentală au rămas în urmă în dezvoltarea urbanismului și organizării politice bazate pe cetăți. Ei au pornit de la un sistem de colonizare destul de dispersat și erau organizați în funcție de legături tribale și familiale. În Ionia, dimpotrivă, relațiile de rudenie se pierduseră din cauza fugii pe mare; și atunci cînd era nevoie de fiecare bărbat pentru a se apăra împotriva băștinașilor a fost inventat un cadru politic nou, inclusiv, ce avea să ia locul vechilor legături de rudenie. Unitatea teritorială a cetății — acesta a fost răspunsul ionienilor. Despre Ionia antică, vezi discuția edificatoare din Carl Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, New York: Archaeological Institute of America, 1959, p. 24-41.

⁵¹ Republicile din nordul Indiei din secolul al VI-lea î.Hr. și cîteva orașe-state din Orientul Mijlociu, care au apărut la începutul primului mileniu î.Hr. se asemănau probabil cu cetatea greacă. Însă aceste comunități au fost împiedicate să se dezvolte de ridicarea marilor monarhii teritoriale. În timp ce cele grecești au reușit să reziste acestei amenințări în timpul războaielor cu perșii din 493-479 î.Hr. Relația lor periferică cu centrul civilizației Orientului Mijlociu și dependența perșilor de bunurile transportate pe mare au făcut posibil un astfel de rezultat. Nici un avantaj geografic comparabil nu a venit în ajutorul cetăților indiene sau din Orientul Mijlociu atunci cînd au avut nevoie. În acest sens, geografia a contribuit mai mult la succesul organizării cetății grecești decît au lăsat eu să se înțeleagă în text.

⁵² E posibil ca în unele regiuni din Grecia continentală să se fi păstrat urme ale organizării și administrației publice miceniene, cum erau sigur în Ionia. Aceasta era probabil situația în Atica, unde legenda spune că Theseu a unit pentru prima dată aceste teritorii în perioada micenienilor și succesul său, Codrus, a ridicat forțele din toată Atica pentru a respinge atacurile dorienilor. Un ecou similar al moștenirii miceniene a apărut și în pretențiile Argivei asupra Peloponezului.

GRECIA ANTICĂ

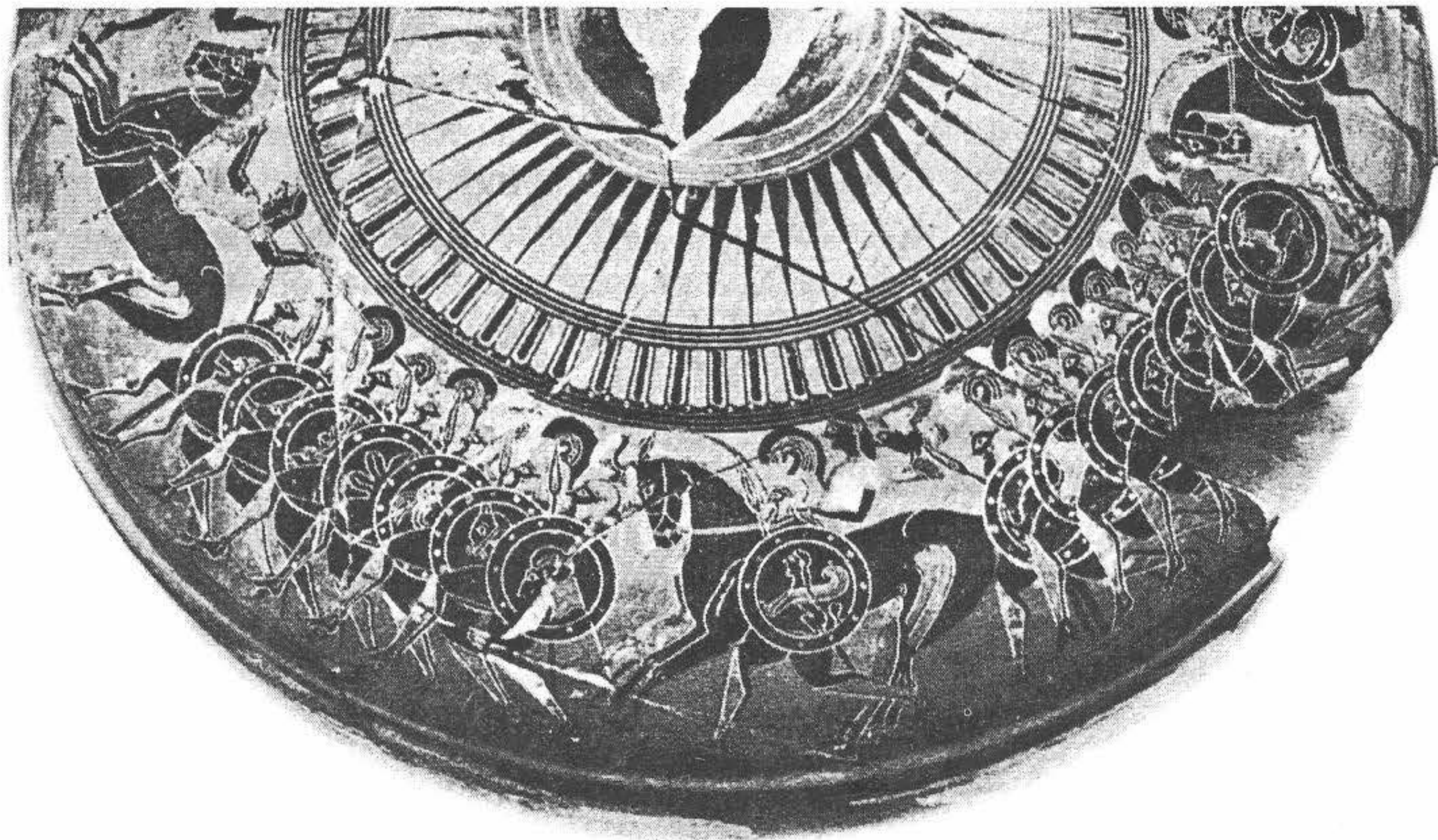
Însă au rămas anumite probleme pe care gospodăriile separate nu le puteau rezolva. Una era asigurarea securității personale. La începuturi, delictele erau în general răzbunate de victima însăși sau de rude, dar o astfel de vrajbă între familii scăpa uneori de sub control, devenind periculoasă pentru toți cei implicați. Așa au apărut probabil funcțiile publice, căci părțile implicate într-un astfel de conflict voiau uneori să-l rezolve în fața judecătorilor. Conducătorii tribali aveau cîndva sarcina medierii acestor conflicte, căci altfel ar fi fost amenințată însăși coeziunea grupului. Acest aspect al conducerii tradiționale s-a păstrat chiar după încetarea marilor migrații, deși nu e prea clar cum putea un rege să-și impună deciziile de la distanță asupra familiilor recalcitrante. O modalitate de a spori autoritatea deciziilor regale a fost asocierea unui consiliu de membri importanți ai comunității, care să decidă alături de rege în cazurile de o importanță deosebită. Un împiricinat nemulțumit sau care sfida autoritatea regală ar fi avut atunci de-a face cu forțele aristocraților influenți și ar fi fost mai puțin tentat să folosească armele pentru soluționarea conflictului.

O a doua funcție publică a fost conducerea războiului. Natura organizării militare grecești între 1000 și 600 î.Hr. e mai puțin cunoscută, dar se știe că la cea de-a doua dată cavaleria juca un rol important în tehnica de luptă a grecilor. Călăreții aveau multe avantaje: se puteau mișca repede pentru a-l surprinde pe inamic și atacau cu un avînt greu de contracara de către infanterie. Însă numai acei bărbați cu un potențial agricol ridicat puteau deveni cavaleriști, căci iarba era atît de rară în Grecia încît caii trebuiau să mînce aproape tot anul cereale. Astfel, cu cît a devenit cavaleria mai importantă în luptă, cu atît proprietarii de pămînturi au avut o influență tot mai mare în afacerile publice. Echilibrul de forțe din societatea greacă timpurie era de așa natură încît încuraja familiile aristocratice să se unească și să submineze puterea regală. Aceasta s-a întîmplat mai întîi prin numirea unor membri ai aristocrației ca sfătuitori ai regelui pe o perioadă limitată de timp. În plus, o dată ce acest tip primitiv de magistrați nu erau întotdeauna de încredere și nu serveau întotdeauna interesele generale ale proprietarilor de pămînt, se întrunea un consiliu general al aristocrației care începuse să participe tot mai mult la luarea deciziilor importante. Detaliile acestui proces erau diferite de la stat la stat, dar în secolul al VIII-lea î.Hr. aristocrația uzurpase puterea regală în majoritatea părților mai dezvoltate ale Greciei. În Atena, de exemplu, monarhia încetase să mai fie ereditară, iar „regele” însuși devenise mai mult un magistrat, numit pe o perioadă fixă, avînd mai mult funcție religioasă. Alți magistrați erau numiți pentru probleme judiciare sau militare, iar consiliul aristocraților, Areopagul, exercita funcția de control general asupra afacerilor publice.

Familiiile aristocratice active în guvernare aveau tendința de a-și stabili reședința în apropierea centrului administrativ, care a devenit treptat un oraș în sine. Un astfel de centru, ales de obicei pentru capacitatea defensivă ridicată, atrăgea de asemenea meșteșugari și comercianți, chiar dacă aceste grupuri au fost mai puțin importante la început. Viața orașelor era inițial aristocratică, nu mercantilă sau productivă. Acest fapt a conferit o caracteristică specifică vieții urbane grecești. Chiar și în cele mai active centre comerciale și productive din secolele următoare, idealul aristocratic al vieții publice și private nu a fost niciodată contestat.⁵³

În mediul rural, de asemenea, puterea aristocrației a crescut cu timpul. Încă din momentul în care grecii au început să practice agricultura, ca populație sedentară, conducătorii triburilor ocupaseră, desigur, terenuri mai întinse decît populația de rînd. În secolul al VII-lea î.Hr., creșterea populației devenise o problemă în multe părți ale Greciei. Fermele erau subîmpărțite și, în anii cu recolte slabe, un agricultor sărac putea fi obligat să împrumute semințe sau hrană de la vecinii mai bogați. El își punea terenul sau libertatea drept garanție și le pierdea în cazul în care nu putea returna împrumutul.

⁵³ Aceasta deosebește orașele grecești de cele apărute în nordul Europei în Evul Mediu central. Conducătorii și magistrații orașelor medievale erau negustori ce-și dezvoltaseră un etos mai mult sau mai puțin opus idealurilor aristocrației, ale marilor proprietari de pămînt. O dată ce manifestările culturale superioare erau, din Antichitate pînă în timpurile moderne, produsul populațiilor urbane, această diferență de origine între orașul antic și cel modern a influențat subtil, dar profund întreaga civilizație a celor două ere. Munca asiduă, de exemplu, nu a fost niciodată o virtute pentru greci sau romani, iar comerțul și meșteșugurile au purtat întotdeauna o notă de activitate înjositoare.

Soprintendenza alle Antichità della Campania, Naples.

Antikensammlungen, Munich.

FALANGA

Primul dintre cele două vase grecești datează de la sfârșitul secolului al VII-lea î.Hr., când falanga era încă o invenție nouă, în timp ce vasul de jos, mai bine păstrat, a fost pictat două generații mai târziu. Fotografia de sus arată două rânduri din falangă atacând cu maximă viteză, dar păstrând perfect cadența, în timp ce cavaleria susține flancurile, la capetele de linie. Într-o bătălie autentică, rândurile din spate din falangă se adunau în spatele liniei întâi, transformând întreaga formațiune de luptă într-o masă unitară de oameni perfect disciplinați. Cel ce a pictat vasul a fost nevoit să separe rândurile și a arătat numai două dintre ele din motive artistice. Detaliile echipamentului hopliților — cască, scut, lance și gambiere — pot fi mai bine văzute în fotografia de mai jos.

Aristocrația bogată, protejată de terenurile mai mari și mai fertile, chiar în anii cu recoltă slabă, era astfel în postura de a-i împrumuta pe ceilalți și de a profita de pe urma acestor împrumuturi.⁵⁴ Drept rezultat, a izbucnit un puternic conflict de clasă în multe regiuni dar, atâta timp cât aristocrația se bucura încă de preponderență economică și militară, cei săraci nu au prea avut șansa de a-și recupera pierderile.

O schimbare importantă în tactica militară a influențat pentru câteva secole evoluția societății grecești spre modelul din Orientul Mijlociu, de polarizare socială între aristocrația bogată și populația oprimată și săracă. În a doua jumătate a secolului al VII-lea î.Hr. și mai ales în secolul al VI-lea î.Hr., hopliții — infanteriști bine înarmați și cu armuri — au înlocuit cavaleria ca element decisiv în luptă. Masați într-o falangă — formație regulată de luptă, antrenată să atace la unison — hopliții puteau învinge chiar și cavaleria și împrăștiau rapid infanteria obișnuită, mai puțin organizată. Deși formațiunile de luptă organizate nu erau ceva nou în Grecia sau în Orientul Mijlociu,⁵⁵ combinația de armuri grele, ordine desăvârșită și, mai presus de toate, coordonarea atacului în masă din falangă a crescut eficacitatea infanteriei grecești la un nivel până atunci neatins.

În forma ei completă, falanga cuprindea opt rânduri, atât de strînse încât scutul fiecărui soldat îl proteja și pe vecinul său din stînga, aflat pe aceeași linie. Nu se știe dacă acest aranjament a predominat încă de timpuriu dar, la începutul secolului al VI-lea î.Hr., atacul unei falange bine antrenate și bine echipate, cu miile de soldați acționînd ca unul singur, ținînd ritmul în sunetul unui pean, s-a dovedit infailibil.⁵⁶ Cavaleria nu se putea opune înaintării unei astfel de unități și nici n-o putea face să rupă rândurile. Numai din flanc sau din spate puteau cavaleriștii să atace totuși falanga.

Această schimbare a atras după sine consecințe sociale profunde. Însăși baza poziției dominante a aristocrației a fost zguduită în momentul în care agricultorii hopliți au devenit principala forță de luptă. Și mai important a fost efectul psihologic al exercițiilor destinate antrenamentului membrilor unei falange pentru a menține formațiunea de luptă și a executa toate manevrele repede și eficient în fața inamicului. În aceste formațiuni de luptă toți erau egali, viața fiecărui hoplit depindea de comportamentul vecinului său din linia de luptă. Nu mai contau diferențele de situație materială sau statut social; puterea, curajul și disciplina erau singurele lucruri importante. Toate acestea creau un sentiment de solidaritate și egalitate între soldații dintr-o falangă. În plus, așa cum poate să-și dea seama orice tînăr care și-a făcut pregătirea militară într-o armată modernă, exercițiile repetate, implicînd mișcări ritmice ale unor mase de oameni, însoțite de cîntec, acționează ca o forță hipnotică, inducînd un sentiment irațional de bunăstare și solidaritate.

⁵⁴ Aceste evoluții au coincis probabil cronologic cu introducerea cavaleriei în războaiele purtate de greci, care le dădea aristocraților o nouă sursă de putere.

⁵⁵ De exemplu, Ahile își avea mirmidonii săi (*Iliada*, II, 683-685), iar asirienii și-au organizat armata pe baza unităților de infanterie.

⁵⁶ Noua eficiență a infanteriei bine antrenate și echipate a fost probabil demonstrată pentru prima dată în timpul războiului dintre Chalcis și Eretria, de la mijlocul secolului al VII-lea î.Hr. După aceea, noua formațiune s-a răspîndit rapid și în alte cetăți grecești, căci nici una nu-și putea permite să ignore puterea, deja dovedită, a falangei.

Ca o prelungire a sentimentelor generate în falangă, un nou standard comportamental a cîștigat teren printre greci. Afișarea comportamentelor aristocratice a ajuns să fie considerată ceva nongrecesc, barbar. Măsura unui bun om și cetățean era viața moderată a unui agricultor, deținînd destul pămînt pentru a trăi decent, capabil să se înarmeze cu lance, scut și cască și gata oricînd să-și facă datoria pe cîmpul de luptă. Pe măsură ce acest ideal era tot mai mult acceptat, acumularea de bogății de către individ își pierdea din valoare și, la sfîrșitul secolului al VI-lea î.Hr., chiar aristocrații bogăți începuseră să se îmbrace și să vorbească simplu. Faimosul consum, pe întrecute, caracteristic aristocrației, a fost reorientat spre alte direcții, căci cei bogăți au început să finanțeze clădiri și servicii publice cu o generozitate pe care n-ar fi îndrăznit să o mai etaleze în propriul lor interes. Astfel, modul de viață grecesc a început să se distingă prin spirit egalitar și solidaritate civică.³⁷

Introducerea falangei a avut consecințe politice și sociale importante. Cu cît era mai mare falanga, cu atît mai puternică era cetatea. Un sistem social, în care proprietarii bogăți puteau să achiziționeze pămînturile semenilor lor și să aducă populația agricolă mai săracă în pragul foametei și al sclaviei, a devenit de netolerat. Orice astfel de coborîre a statutului social însemna diminuarea falangei, deci o cetate mai slabă și mai multă nesiguranță pentru toți. În consecință, atît Sparta, cît și Atena (singurele două state despre care avem destule informații) au făcut eforturi, la sfîrșitul secolului al VII-lea î.Hr., să prevină decăderea falangelor respective.

Soluția Spartei în problema organizării și menținerii unei falange eficiente a luat forma drastică a așa-numitei constituții a lui Licurg. Introdusă probabil la sfîrșitul secolului al VII-lea, singurul țel al acestei constituții era de a face falanga spartană cît de puternică și numeroasă era posibil. Ea a impus un sistem de pregătire militară obligatorie pe durata întregii vieți a fiecărui cetățean. Spartanii au suprimat orice diferențe exterioare de rang sau avere, numindu-se oficial *homoroi*, adică egali. Toți cetățenii normali și sănătoși deveneau soldați profesioniști, o adevărată garnizoană plantată în mijlocul unei populații supuse de oameni liberi și sclavi, lipsiți de dreptul la vot, obligați să muncească pămîntul și să-i întrețină pe membrii cetății. Drept rezultat al pregătirii militare continue, pe toată durata anului, falanga spartană a devenit de departe cea mai bună din Grecia. Totuși, teama continuă că cetățenii ar putea fi corupți, dacă ar fi expuși la tentațiile unei vieți mai libere în afara cetății, împreună cu frica și mai mare de o revoltă în straturile de jos ale societății, i-a împiedicat pe conducătorii Spartei să folosească această superioritate militară pentru a susține o politică imperială față de celelalte cetăți grecești. În loc de asta, ei au stabilit o ligă nu foarte unitară de cetăți aflate sub conducerea lor rigid conservatoare.

Soluția Atenei față de amenințarea decăderii falangei sale a fost și ea destul de drastică, dar nu s-a ajuns la înrolarea tuturor cetățenilor, forțați să trăiască o viață de cazarmă. Atenienii l-au numit pe Solon ca magistrat cu puteri extraordinare de a revizui legile. Solon a interzis sclavia cauzată de datorii și, anulînd datorii importante, le-a

³⁷ Grecii din perioada clasică considerau aceste sentimente ca fiind distinctive pentru eleni, în opoziție cu barbarii. Cf. Tucicide, I, 6 și Herodot, VI, 207.

înapoiat micilor fermieri pământurile și statutul de cetățeni liberi. În felul acesta, unele din cele mai grave inegalități economice din statul atenian au fost îndepărtate și puterea falangei recâștigată.⁵⁸

Falanga a fost deci școala la care s-a format cetatea greacă. A pus capăt opulenței aristocratice și a impus un ideal de moderație în toate manifestările exterioare. A confirmat, dacă nu a creat chiar, idealul autoidentificării cu cetatea și al devotamentului total față de ea. În final, a extins considerabil clasa acelor care participau activ la viața cetății, căci hopliții care apărau cetatea pe câmpul de luptă nu puteau fi excluși de la participarea în problemele civile și nici nu au fost. Legile lui Solon, de exemplu, garantau clasei hopliților dreptul de a funcționa ca o curte de apel pentru deciziile curților judiciare alcătuite din magistrați aristocrați. La fel, în Sparta, constituția lui Licurg conferea adunării cetățenilor hopliți puterea de a alege toți magistrații. În acest mod, dreptul de a se exprima în legătură cu afacerile publice, doar apanajul aristocrației înainte, a fost extins la toți cetățenii ce aveau mijloacele necesare de a se echipa pentru falangă. „Privilegiile hopliților” au rămas un ideal conservator pentru multe cetăți grecești din secolul al V-lea î.Hr. și de mai târziu.

Totuși, nu toți cetățenii aveau mijloacele să se echipeze cu sabie, lance, cască și scut. Mulți erau prea săraci, căci metalul era încă destul de scump. Erău, de asemenea, o mulțime de indivizi ce hoinăreau prin lumea greacă și care nu aveau nici o cetate sau care își părăsiseră căminele și trăiau în afara cetăților, complet lipsiți de drepturi. Pe măsură ce a crescut populația, importanța acestor grupuri a început să crească și ea astfel încât, încă înainte ca privilegiile hopliților să devină un ideal, au început să apară noi presiuni în corpul politic din majoritatea centrelor comerciale ca Atena, Corint sau Milet.

Oamenii fără pământ suficient pentru agricultură erau forțați să caute alte mijloace de viață. Existau două ieșiri: comerțul sau meșteșugurile, pe de o parte, și emigrația, pe de altă parte. Cele două erau complementare, căci noile colonii importau adeseori produse din fosta patrie și, după cîțiva ani, au început și ele să producă grîne și alte produse în surplus, pentru export. Atît importanța comerțului, cît și a emigrației a crescut pe la mijlocul secolului al VIII-lea î.Hr. Orașele ioniene, mai ales Miletul, dețineau monopolul colonizărilor, dar și alte orașe precum Corint, Chalcis și Eretria le-au urmat îndeaproape. Mișcarea colonială a durat aproximativ între 750 î.Hr. și 550 î.Hr. După aceea, opoziția cartagineză și cea etruscă au închis Mediterana vestică eventualelor încercări de colonizare venite dinspre Grecia. În același timp, prosperitatea comercială crescîndă a cîtorva vechi cetăți grecești le permitea chiar și celor lipsiți de pământ să-și cîștige existența în mod decent mai aproape de casă.

Sistemul comercial apărut în timpul acestor două secole a rămas unul foarte important în istoria greacă și apoi romană. Mai înainte, agricultorii greci produseseeră ei înșiși majoritatea celor necesare în gospodărie, vînzînd cîte ceva numai pentru a cumpăra

⁵⁸ Rezultatele practice s-au văzut cînd ateniienii din următoarea generație au reușit să cîștige Salamina de la vecinii lor din Megara.

în schimb produse speciale ca armele și uneltele de metal. Acum însă, în regiuni importante ale Greciei, agricultura însăși se desfășura pe o bază comercială. În timp ce grânele au rămas fundamentale, a început să se depună tot mai mult efort pentru prepararea a două produse destul de prețioase și ușor de transportat: vinul și uleiul de măsline. Vinul era desigur foarte prețuit ca băutură specială pentru ocazii festive. Uleiul de măsline era și mai versatil, reprezentând nu numai un element important în dieta mediteraneană, săracă în grăsimi, ci și un substitut pentru săpun și cel mai ieftin și ușor de obținut combustibil pentru iluminat. În aceste condiții, nu e de mirare că barbarii erau gata să plătească pentru vinul și uleiul Greciei cantități mari de grâne, metal, lemn sau alte materii prime.

În ciuda avantajelor clare ale cultivării strugurilor și măslinelor, răspîndirea lor nu a fost foarte rapidă. Chiar în regiunile în care nu existau bariere climatice care să împiedice cultivarea viței-de-vie și a măslinilor, procedeele neobișnuite (curățarea pomilor și a viei, altoirea) și munca istovitoare necesită de aceste culturi au ținut pe loc răspîndirea livezilor de măslini și a podgoriilor. Și mai important a fost faptul că trebuiau să treacă vreo cîțiva ani de la plantare și pînă la primele recolte. Mulți agricultori nu-și puteau permite să se lipsească de recolta unui an chiar dacă înțelegeau foarte bine avantajele mărite pe care le puteau obține ulterior din struguri și măsline. În Atica, de exemplu, noul stil de agricultură comercială s-a răspîndit numai după 560 î.Hr., cînd tiranul Pisistrat a introdus o politică de acordare a împrumuturilor de stat în termeni foarte convenabili fermierilor care își plantau terenurile cu struguri și măsline.

Tranziția spre agricultura comercială a adus avantaje enorme primelor orașe care au adoptat-o — Milet, Eretria și Atena. Drept efect, exportînd ulei și vin, aceste orașe au putut obține mult mai multe cereale (și alte bunuri) decît ar fi putut produce pe plan local. În plus, agricultura bazată pe struguri și măsline a mărit suprafața de sol productiv din Grecia, căci măslinii și, în mai mică măsură, vița-de-vie puteau crește pe pante abrupte și pietroase, unde cerealele cu greu ar fi putut fi cultivate. Agricultura comercială putea susține deci o populație mult mai numeroasă decît agricultura de subzistență. A devenit astfel posibilă dezvoltarea unui nou tip de economie urbană.

Trecerea la cultivarea viței-de-vie și a măslinilor a accentuat tendințele de democratizare inerente deja în tactica falangei și a accentuat diferențele dintre modelul social grecesc și cel din Orientul Mijlociu. Orașele comerciale din Orientul Mijlociu exportau de mult bunuri manufacturiere ca pînza sau obiectele de metal în schimbul metalului, lemnului și al altor materii prime. Aceste orașe își asigurau hrana din regiunile imediat apropiate, în mare parte sub forma chiriiilor și a taxelor. Astfel, agricultorii din Orientul Mijlociu constituiau o populație rurală doar parțial implicată în rețeaua comercială urbană. Majoritatea țărănească a unei astfel de societăți tindea întotdeauna să-i considere pe orășeni ca străini și opresori — adeseori cu motive întemeiate. În Grecia, dimpotrivă, fermierii care produceau vinul și uleiul, necesare comerțului urban, se considerau și erau considerați și de ceilalți un tip ideal de cetățeni. Ei aveau un rol important în viața politică, duceau

greul războiului în falangă și cumpărau produsele atelierelor de la orașe, fiind la fel de liberi ca orice locuitor al orașului.

Drept rezultat, relațiile de piață au pătruns mult mai adânc în societatea greacă decât în Orientul Mijlociu și au reunit o proporție mult mai mare din totalul populației într-o unitate caracterizată prin coeziune, conștiință și mândrie de sine. O țărânie pasivă, acceptând cu indiferență orice schimbare politică, văzând în ea doar o schimbare a stăpînitorilor ce nu le putea aduce lor nici un avantaj, era caracteristică Orientului. În Grecia, dimpotrivă, populația rurală era vital și activ preocupată de afacerile statului. Aici stă, în mare parte, secretul eficienței militare grecești împotriva inamicilor din Orient și, chiar dacă Herodot a exagerat probabil contrastul dintre soldații persi, miinați în luptă cu biciul, și grecii luptînd din propria lor inițiativă, acest tablou al evenimentelor conține totuși o parte de adevăr.

Comerțul avea o importanță minoră pentru majoritatea orașelor grecești. Majoritatea dintre ele, ca Sparta, au rămas centre agricole în primul rînd, unde privilegiile hopliților și atitudinile sociale corespunzătoare au rămas norma vieții politice și personale. Acele orașe care, asemeni Atenei, au devenit centre comerciale și industriale, au suferit în continuare convulsii politice, căci, ridicîndu-se o clasă a comercianților și meșteșugarilor, aceasta făcea presiuni în vederea obținerii unui rol cît mai important în viața cetății. Mulți locuitori ai orașelor, mai ales meșteșugarii și marinarii, nu aveau destulă avere pentru a fi considerați hopliți. Nemulțumirile lor, adeseori unindu-se cu acelea ale micilor fermieri, ce dețineau terenuri mult prea mici pentru o viață decentă, au generat o răspîndire a tiraniei în orașele grecești în timpul secolelor al VII-lea și al VI-lea î.Hr.

Un tiran obținea puterea prin lovitură de stat și guverna în afara legii. Mulți dintre ei îi favorizau pe cei săraci, în defavoarea celor bogați, confiscînd uneori domenii întinse și împărțindu-le celor fără de proprietăți. Totuși, regimurile tiranice erau rareori sigure. Nuanța de ilegalitate era greu de depășit și clasa hopliților, ce constituia coloana vertebrală a statului, putea fi nemulțumită de pierderea controlului asupra vieții publice. De aceea tiraniile nu erau prea strălucite în războaie și tiranii aveau continuu nevoie de o gardă de mercenari pentru a-i proteja de supușii lor. Această slăbiciune internă poate explica pasivitatea cu care orașele grecești din Asia Mică, unde tiraniile erau mai numeroase, s-au supus mai întîi Imperiului Lydian și apoi Imperiului Persan. În Grecia, totuși, spartanii și-au propus în mod special, spre sfîrșitul secolului al VI-lea î.Hr., să răstoarne orice tiranie dacă era posibil. Atîta forță militară a dovedit falanga spartană încît, la începerea războaielor cu persii, nu mai existau tirani în Grecia continentală.

Și totuși acțiunile Spartei împotriva tiranilor nu au schimbat condițiile sociale care generaseră apariția lor. Existau două posibile opțiuni pentru orașele active comercial ale Greciei: fie represiunea politică a celor săraci prin intermediul unui guvern oligarhic, cu limitarea drastică a privilegiilor cetățenilor, fie orientarea radicală spre o democrație cu o reprezentare mai largă decât permiteau privilegiile hopliților. Corintul a fost primul care a pornit în această direcție, dar oligarhia istmului depindea de ajutorul

militar al Spartei pentru a-și menține funcțiile și a paralizat acțiunea efectivă în cadrul propriului oraș divizând populația în două facțiuni rivale. Atena a adoptat cealaltă direcție. După răsturnarea tiranului Pisistrat, în 510 î.Hr., evoluția constituțională a favorizat apariția unei democrații radicale. Chiar și cetățenii fără pământuri și-au cîștigat dreptul de exprimare în legătură cu afacerile publice în adunările populare și în curțile de justiție. Pînă în 483 î.Hr. însă, cînd Temistocle a încurajat dezvoltarea flotei ateniene, această ordine politică a rămas extrem de precară, mai degrabă un episod al rivalităților personale dintre aristocrați decît o reflexie a echilibrului interior al societății ateniene. Cînd Atena a ajuns însă să dețină o flotă puternică, în care era nevoie de vislași, cetățenii atenieni lipsiți de pământuri, a căror singură proprietate era un spate puternic, au putut să participe la acțiunile militare ale orașului. Ca vislași ai triremelor, ei contribuiau la fel de mult ca și hopliții la siguranța militară și bogăția Atenei. Deci dreptul lor de a se face auziți în adunările publice era asigurat. Într-adevăr, în secolul al V-lea, vislași din Atena și populația urbană, din care proveneau, tindeau să-i împingă pe fermierii hopliți la periferia scenei politice.

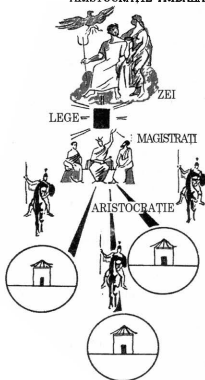
Dacă falanga a fost școala elementară a cetății grecești, flota a fost școala care a definitivat democrația. Și dacă ferma personală a fost baza economică a democrației restrînse, reprezentată de privilegiile hopliților, flota comercială, alături de atelierele, depozitele și piețele necesare, a oferit structura economică a democrației radicale.

Cu toate acestea, democrația greacă nu a fost niciodată totală. Sclavii, foarte numeroși în unele orașe, erau complet lipsiți de drepturi politice, femeile erau și ele lipsite de privilegii, iar străinii ce locuiau în cetate erau considerați cetățeni doar în situații excepționale. Ideea că cetățenii erau un grup închis, ereditar, cu strînse legături de rudenie, nu a fost abandonată în Grecia decît după 500 î.Hr. Corpul cetățenesc a rămas întotdeauna o corporație privilegiată, în care nu era admis de la sine orice adult de sex masculin ce locuia pe teritoriul orașului.

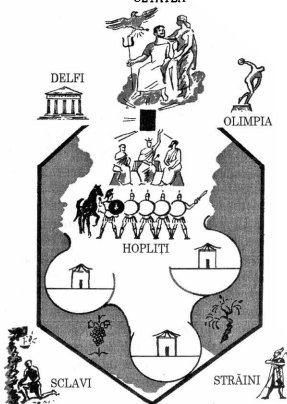
Idealurile aristocratice au continuat să domine chiar și în cetatea radical democratică. Un bun cetățean trebuia să fie un om ce dispunea de ceva timp liber, căci altfel nu ar fi putut participa la afacerile publice în curțile de justiție, adunările populare și festivitățile religioase și nu se putea pregăti corespunzător pentru acțiunile armate ale cetății. Munca manuală nu era incompatibilă cu statutul de cetățean respectat atîta timp cît lăsa destul timp liber pentru activitățile politice. Acest ideal al cetățeanului era moștenirea directă a etosului aristocratic dintr-o perioadă anterioară. Drept efect, clasele sociale mai umile, dornice să-i imite pe cei superiori lor, au pus, cu abilitate, vechiul ideal aristocratic pe baze cetățenești prin substituirea înălțării individului, urmărită cu asiduitate de eroii lui Homer, cu înălțarea colectivității, a orașului.

Comunitatea rurală de mici fermieri independenți a constituit idealul politic grecesc cel puțin pînă în secolul al IV-lea î.Hr. Atenienii înșiși tindeau să considere activitățile de producție și comerciale din orașul lor ca o situație nefericită, departe de a fi cea mai bună. Cea mai mare ambiție a unui vislaș obișnuit din flota ateniană era probabil aceea de a obține o pradă bogată în vreo expediție militară reușită și de a-și cumpăra o

ARISTOCRAȚIE TRIBALĂ

CETATEA

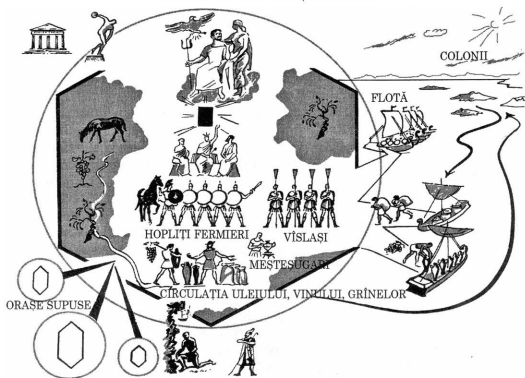
EVOLUȚIA

fermă, unde să trăiască apoi ca un om liber și cetățean al orașului. Nici activitățile meșteșugărești, nici abilitatea de a obține ciștiguri pe piață nu au fost vreodată respectate în Grecia,⁵⁹ și în secolele al VI-lea și al V-lea î.Hr. chiar și deținerea de pământuri era suspectă dacă proprietarul nu-și folosea averea în scopuri publice.

Cetatea greacă matură avea o mare influență în viața cetățenilor săi. Politica tindea să se confunde cu viața însăși și domeniul privat era destul de restrâns. Atenei democratice i se părea normal să dispună de timpul, averea și devotamentul absolut al cetățenilor în activitățile publice, în timp ce Sparta a întrecut orice regim totalitar modern prin cererile și regulile impuse cetățenilor săi. Totuși, această violare a intimității pare să fi fost acceptată cu destulă ușurință poate pentru că, într-o măsură

⁵⁹ Agricultura grecească era sezonieră și timp de câteva luni pe an nu prea era nimic de lucru. Activitatea de fermier lăsa deci timpul liber necesar unui adevărat cetățean, în timp ce un meșteșugar, mai ales dacă lucra în schimbul unui salariu, nu-și putea permite să renunțe nici măcar la o zi de lucru pentru a participa la activitățile cetății. De aceea poate acțiunile meșteșugărești erau, în mare parte, lăsate pe seama sclavilor și a străinilor. În cea de-a doua jumătate a secolului al V-lea, demosul Atenei depindea într-o proporție surprinzătoare de slujbele oferite de stat: vislași, jurați etc. Cf. *Old Oligarch*, I, 2-3.

CETATEA DEMOCRATICĂ ȘI IMPERIALĂ

SOCIETĂȚII GRECEȘTI

neegalată ulterior, cetățenii constituiau într-adevăr statul. Fiecare individ putea să simtă, pe bună dreptate, că cetatea nu era o entitate străină, exterioară, ci o extindere efectivă și o amplificare la nivelul colectivității a vieții și puterii sale personale. În aceste condiții, experiențele puteau fi împărtășite fără a se pierde intensitatea lor, ci revelând noi dimensiuni ale caracterului uman și eliberând noi energii colective pentru a facilita extraordinara înflorire a culturii clasice grecești.

2. DEZVOLTAREA CULTURALĂ

Istoria religiei, artei și literaturii grecești ilustrează o lărgire de orizont a cetății care, mai ales în perioada de formare, din secolul al VI-lea î.Hr., a început să înglobeze toate aceste activități în sfera sa.

RELIGIA. Ceremoniile religioase publice din Grecia au avut la bază ritualurile specifice curții regale. O dată cu scăderea puterii regale, magistratii au preluat funcțiile religioase ale monarhului și acestea au fost considerabil elaborate și îmbogățite o dată cu întărirea bogăției și organizării statului.

Din timpuri străvechi, religia greacă a avut un caracter dublu:⁶⁰ panteonul din Olimp și ceea ce grecii numeau „mistere.” De fapt, zeii din Olimp constituiau ei înșiși un amestec, provenind, pe de o parte, din zeități indo-europene ale cerului și naturii și, pe de altă parte, din protectorii autohtoni ai populațiilor pregrecești. Totuși poezii, mai ales Homer și Hesiod, au adus o oarecare ordine și stabilitate în concepțiile grecilor despre zeii olimpici. Datorită măiestriei de neegalat a *Iliadei* și *Odissei*, teologia antropomorfică a lui Homer a rămas de neuitat. Misterele nu aveau totuși prea mare legătură cu această teologie. Riturile orfice și dionisiace, de exemplu, își aveau originea, se pare, în Orient și s-au răspândit în Grecia în secolele al VIII-lea și al VII-lea î.Hr. Altele, ca misterele din Eleusis, erau aparent indigene, avându-și probabil originea în riturile de fertilitate ale agricultorilor din neolitic, din mileniul al treilea î.Hr., și apărind în Grecia în perioada miceniană sau premiceniană.

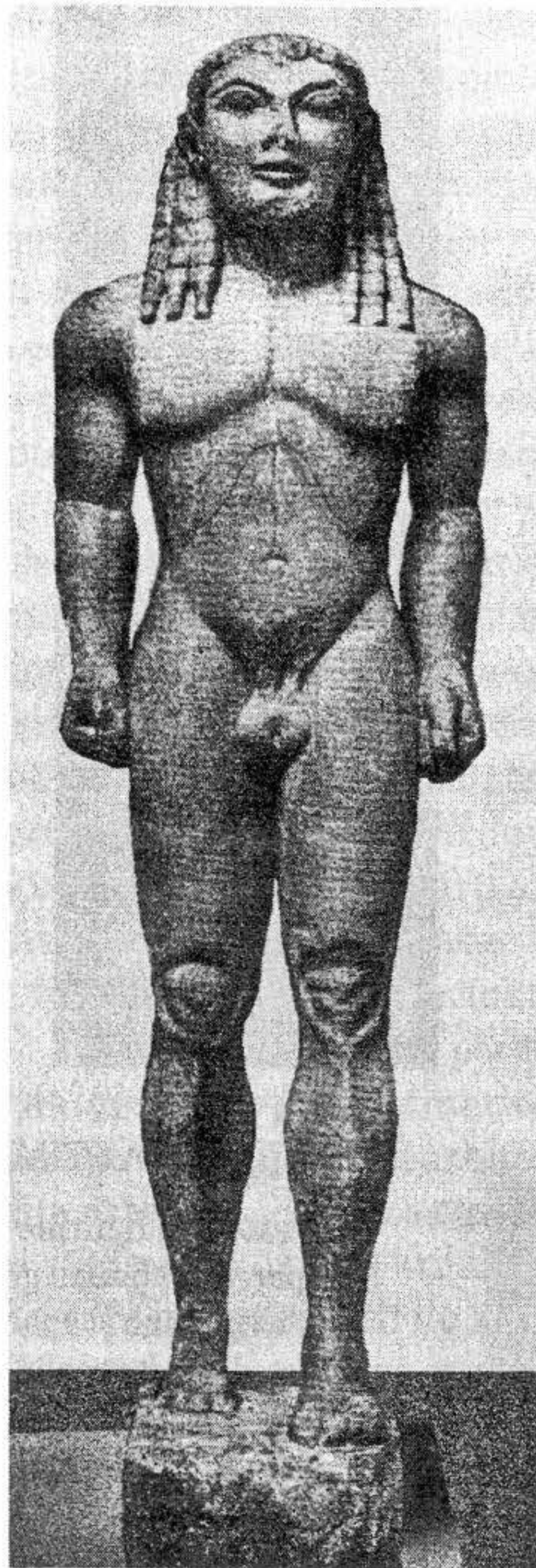
Cetatea a rezolvat toate discrepanțele din religia greacă unind zeii olimpici și misterele nu într-o sinteză intelectuală, ci într-o inventivitate ceremonială. Ceremoniile publice în onoarea zeilor olimpici se alăturau celebrării publice a misterelor și, cel puțin, în unele cazuri, cele două tipuri de ceremonii fuzionau. Procesiunea panateniană poate fi considerată un simbol al acestei fuziuni. Concepută (sau măcar reorganizată) de tiranul Pisistrate ca o ceremonie în onoarea zeiței Atena, protecția olimpică a orașului, procesiunea începea totuși în incinta sacră de la Eleusis, unde se celebrau misterele Marii Mame, și se încheia pe Acropole, în inima cetății ateniene. La fel, teatrul prezentat în cadrul festivalurilor dionisiace de la Atena se inspira din miturile și legendele grecești, deși acestea erau destul de străine cultului dionisiac. Astfel, chiar dacă ele rămăneau teoretic diferite, tendințele, incompatibile, ale religiei grecești au fost practic reconciliate în cadrul cetății.

Totuși, nu toate aspectele religiei grecești și-au găsit locul în cadrul cetății. Mai ales în cazul claselor sociale superioare, splendidele festivaluri publice nu au anihilat riturile familiale și exista un aspect privat al misterelor — promisiunea mântuirii și a vieții dincolo de moarte⁶¹ — care nu s-a numărat niciodată printre manifestările publice ale religiei statului. La cealaltă extremă, anumite instituții religioase importante aveau un caracter religios panelenic, încercând să unească diferitele cetăți grecești într-o comunitate mai mare. Cel mai important în acest sens era oracolul din Delfi, ai cărui preoți iscusiți au jucat un rol important în reglarea relațiilor dintre cetăți în secolul al VI-lea î.Hr. și au fost extrem de favorabili mișcării de colonizare.⁶² Jocurile sportive desfășurate o dată la patru ani în Olimpia împreună cu cele, similare, din Corint și din alte părți, aveau și ele un caracter religios panelenic. Aici, sub egida zeilor, vechiul ideal aristocratic de vitejie își mai găsea încă rostul și o oarecare solidaritate aristocratică, depășind granițele cetății, specifică secolelor al

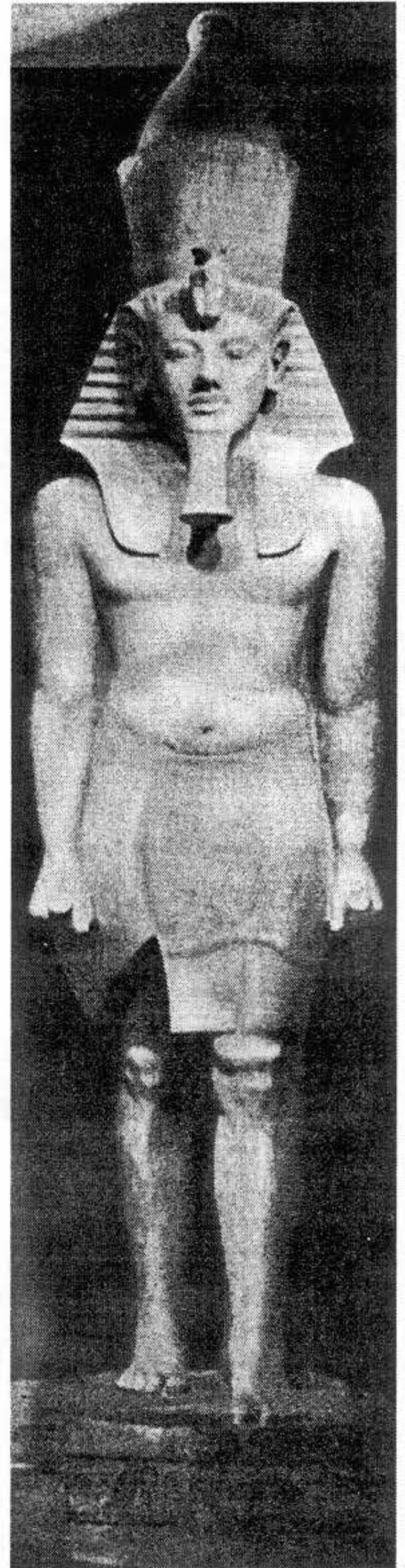
⁶⁰ Cf. Raffaele Pettazzoni, „Introduction to the History of Greek Religion”, în *Essays on the History of Religion*, trad. H.S. Rose, Leiden, E.J. Brill, 1954, p. 68-80.

⁶¹ Vezi presupusul caracter al religiei megalitice, discutat mai sus.

⁶² Oracolul a pierdut mult din prestigiu când i-a susținut pe persi în 480 î.Hr. și nu și-a mai recâștigat niciodată întreaga autoritate.

Oriental Institute, University of Chicago.

Delphi Museum, Delphi, Greece.

UCENICIA SCULPTORILOR GRECI

Aceste două statui ilustrează importanța modelelor egiptene în stimularea primilor sculptori greci. În stînga se află o statuie a lui Tutankhamon (1362-1349 î.Hr.), reprezentat într-o poziție tradițională deja de o mie de ani în arta egipteană. Cînd grecii au început să sculpteze siluete umane, stilul artei egiptene era de departe cel mai impresionant cunoscut de ei. Consecința este evidentă. Detaliile pozei și chiar reprezentarea neobișnuită a părului statuii din dreapta, care datează din aproximativ 590 î.Hr. provin, evident, din vechea și bine stabilita tradiție egipteană. Nuditatea grecească, reflectînd importanța cultivării fizicului, i-ar fi șocat totuși pe egipteni.

Musée du Louvre, Dépôt du Musée d'Auxerre.

Musée du Louvre, Paris.

FORMAREA STILULUI GREC

Aceste trei figurine feminine ilustrează emanciparea sculpturii grecești față de prototipurile sale egiptene și apariția unui stil grec autentic, bine dezvoltat tehnic și splendid din punct de vedere estetic. Cea mai veche dintre statui datează din secolul al VII-lea și încă prezintă influențe egiptene. Așa-numita Hera din Samos, din dreapta (cca 575 î.Hr.), se deosebește deja de stilul egiptean printr-o armonie sinuoasă a liniilor. Combinația de veșminte decorative și figuri umane reprezentate naturalist, ce avea să devină o caracteristică importantă a sculpturii grecești nu e evidențiată încă, dar apare totuși la a treia statuie, sculptată spre sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. Veșmintele bogate și zîmbetul rezervat al acestei „fecioare de pe Acropole” din Atena reprezintă epoca aristocratică în timpul căreia a fost creată.

Acropolis Museum, Athens.

VIII-lea și al IX-lea î.Hr., se putea simți încă și la participanți și la spectatori, care se adunau aici, din toată lumea greacă.

E greu de apreciat importanța acordată de fiecare individ, în mintea și inima sa, acelor aspecte ale religiei grecești și ale cultului, care nu au fost niciodată asimilate în cadrul orașului. Însă oricare ar fi fost ponderea pietății private, a riturilor familiale și a sărbătorilor pănelenice, acestea nu au constituit însă baza pe care s-au ridicat marile monumente ale Greciei antice. Religia în varianta ei acceptată și transformată de cetate a fost cea care a contribuit la ridicarea templelor și a stimulată teatrul antic atenian. Ceea ce s-a mai păstrat din elenism avea să facă subiectul admirației generațiilor următoare. Cel puțin în acest sens, semnificația religiei publice a depășit-o cu mult pe aceea a oricărui rituri și credințe ce au reușit să reziste împotriva jurisdicției cetății.

ARTA. Primii sculptori greci s-au afirmat sub influența patronajului aristocratic. Unele statui erau concepute ca imagini ale anumitor persoane,⁶³ având rolul de a glorifica atât pe zeul căruia îi era dedicată statuia, cât și pe aristocratul care comandase lucrarea. De asemenea, nu e o simplă închipuire dacă vedem în costumele elaborate și „zîmbetul arhaic” rezervat al „fecioarelor de pe Acropole” o oglindă a grației și eleganței vieții aristocratice înainte ca simplitatea și severitatea să devină normele cetății.

Însă arta monumentală greacă a fost treptat absorbită în cadrul cetății. Adevărata înflorire a artei publice grecești a survenit numai după 500 î.Hr., chiar dacă se începuse construirea de temple monumentale în multe părți ale Greciei încă din secolul al VI-lea î.Hr. Astfel de inițiative aveau întotdeauna un caracter public și în majoritatea cazurilor templele erau destinate zeului sau zeiței protectoare a orașului. Sculptorii au primit însărcinări noi (sau mai ample): de a decora pereții și frontoanele templelor și, de asemenea, de a sculpta statui de cult pentru interioare.

Astfel, în generațiile în care sculptorii și arhitecții greci își perfecționau tehnicile și își stabileau convențiile artei lor, ei erau angajați din ce în ce mai mult de stat și acest lucru a avut o mare influență asupra stilului artei grecești. E clar că portretul realist, de tipul celui ce va caracteriza mai târziu arta romană, nu era solicitat. Sarcina sculptorului grec era de a crea o reprezentare generalizată a unei umanități idealizate și a unei divinități umanizate. În plus, caracterul sacru al construcțiilor publice monumentale necesită aderarea strictă la modelele arhitecturale tradiționale.⁶⁴ Aceste limitări ale inventivității i-au determinat pe arhitecți să se concentreze mai mult asupra detaliilor de decorațiune, proporție și simetrie, care au conferit templelor grecești frumusețea lor desăvârșită. Primii arhitecți greci nu ar fi putut ajunge la o astfel de măsură și perfecțiune dacă li s-ar fi permis să inventeze noi planuri și fațade de clădiri, asemeni contemporanilor lor care construiau Ninive și Persepolis.

⁶³ Gisela A.M. Richter, *Kouroi: A Study of the Development of the Greek Kouros from the Late Seventh to the Early Fifth Century B.C.*, New York, Oxford University Press, 1942, p. 3-4; W. Deonna, *Dédale, ou la statue de la Grèce archaïque*, Paris, E. de Boccard, 1930, I, 56-59.

⁶⁴ Multe detalii ale arhitecturii grecești pot fi explicate doar ca imitație în piatră a construcțiilor de lemn anterioare. Extremitățile în formă de raze și alte caracteristici care au avut cândva un rol funcțional au fost complet reproduse în piatră ca elemente decorative convenționale.

Orientarea artei grecești în funcție de normele cetății a diferențiat-o de cea orientală, anterioară, și de cea romană, posterioară. Totuși, nu toate caracteristicile sculpturii și arhitecturii grecești pot fi astfel explicate. Sculptura greacă veche imitase desigur modelele egiptene. Cum grecii excela în sculptura în piatră, ei au reușit să se depărteze de convențiile egiptene, demonstrând un naturalism și o maleabilitate mai pronunțate. Caracterul public din ce în ce mai accentuat al artei grecești nu impunea însă acest lucru. Poate că imaginea complet umană a zeilor homerici i-a împins pe artiști spre naturalism sau poate că posibilitatea de a observa și studia mișcările corpului uman în sălile de sport i-a tentat pe sculptori să creeze opere perfecte din punct de vedere anatomic. Dar acestea sînt presupuneri și motivele pentru care arta grecească a evoluat în această direcție (cum se întîmplă în cazul oricărui stil artistic important) rămîn esențial misterioase.⁶⁵

LITERATURA. *Iliada* și *Odiseea*, cele mai vechi și mai valoroase poeme grecești care ni s-au păstrat, nu par să aibă nici o legătură cu normele cetății și același lucru se verifică și în cazul operei lui Hesiod. Totuși, aceste poeme, mai ales cele ale lui Homer, aveau să joace un rol extrem de important în cultura greacă de mai târziu. Idealul aristocratic și eroic al *Iliadei*, combinînd cruzimea și plăcerea acțiunii cu un puternic sentiment al inevitabilității morții și a destinului, a devenit un element fundamental al concepției grecești asupra condiției umane. Eroii homerici luptau pentru glorie și cîștig personal; grecii din perioada clasică urmăreau însă, în teorie dacă nu și în practică, gloria și cîștigul orașului. Chiar cu această modificare însă, idealurile homerice au rămas aproape neschimbate.

Poezia lirică greacă a fost, de asemenea, creația unei epoci aristocratice și a fost prea puțin influențată de disciplina cetății. Tonul primilor poeți a fost adeseori extrem de personal, uneori chiar autobiografic, și autoafirmarea unei aristocrații neînfîrinate

⁶⁵ Pictura și sculptura minoică fuseseră și ele naturaliste. Totuși, e greu de crezut că ar fi existat o continuitate a tradițiilor artistice între arta minoică și miceniană și aceea a Greciei clasice, căci cele două stiluri erau separate de o perioadă geometrică, cînd ceramica — singura formă artistică grecească păstrată din perioada postdoriană — nu era absolut deloc decorată într-o manieră naturalistă.

Dacă presupunem că efortul artistic este destinat în primul rînd să îi amintească privitorului o experiență vizuală — deși nu sînt sigur că aceasta este o afirmație validă — atunci poate că paralelismul între arta minoică și cea greacă clasică poate fi înțeles în felul următor: orice efort de a exploata un nou mediu sau tehnică pentru a crea amintirea unei experiențe vizuale eșuează, în general, datorită imperfecțiunii tehnicilor artistice. Într-o societate ce avea puține legături cu alte stiluri artistice era foarte probabil ca primele încercări artistice să devină ele însele obiectul imitației și ceea ce începuse ca un efort, pe jumătate dus la bun sfîrșit, de a genera amintirea unei experiențe artistice putea stabili ulterior convențiile unei tradiții artistice nonnaturaliste.

Popoarele aflate în contact cu un număr de stiluri artistice divergente, nonnaturaliste sau imperfect naturaliste le era însă mai greu, probabil, să îl transforme pe oricare dintre acestea într-un obiect al imitației. Astfel de popoare s-au simțit probabil încurajate să prelungească efortul de a imita natura pînă cînd capacitățile tehnice se dezvoltau și apărea un stil puternic naturalist. Altfel Creta, cit și Grecia erau în contact cu stilurile artistice de pe coastele Mediteranei și, destul de repede, artiștii din ambele societăți au ajuns la o virtuozitate tehnică care le permitea să obțină efecte naturaliste pregnante.

Totuși, presupunerea inițială rămîne încă sub semnul întrebării. Unele tradiții artistice erau, desigur, încîntate de distorsionarea fantastică a realității vizuale — de exemplu, felul în care scîiții reprezentau animalele. Ar trebui deci să considerăm că, atîta timp cît amintirea unei experiențe vizuale devine țel artistic, artiștii aflați în contact cu diferite tradiții artistice sînt mai tentați decît artiștii izolați să persiste în eforturile îndreptate în direcția naturalismului pînă cînd se ajunge la o mai mare măiestrie tehnică.

străbate multe din aceste versuri. Pe de altă parte, poetul Tirteu își folosea arta pentru a glorifica cetatea spartană și pentru a compune marșuri pentru de curind organizata falangă. El afirma cu cea mai mare hotărâre idealul sacrificiului pentru stat. Într-un spirit politic similar, dar mult mai moderat ca ton, Solon folosea poezia pentru a exprima concepțiile de justiție și lege, care îl conduseseră în reformarea constituției ateniene.

În general, totuși, poezia nu a fost definitiv influențată de cetate mai ales pentru că formele poetice căpătaseră o puternică nuanță emoțională. Era totuși posibil ca poezia să fie adaptată la țelurile cetății, proces înlesnit, fără îndoială, de faptul că idealurile cetății cuprindeau o mare parte din etosul aristocratic al epocii anterioare. Relația era reciprocă, pentru că farmecul poeziei era cea mai puternică forță ce promova supraviețuirea unui ideal aristocratic în lumea democratică a cetății. Educați în spiritul homeric, grecii erei clasice erau automat influențați de viziunea eroică atât de puternic exprimată în poemele sale.

Proza nu s-a dezvoltat prea mult în Grecia înainte de 500 î.Hr. Cu excepția lui Hecateu, ale cărui descrieri geografice și povestiri fabuloase despre țărîmuri îndepărtate nu ni s-au păstrat, singurele creații de marcă în proză au fost, în acea perioadă, celea ale filozofilor.

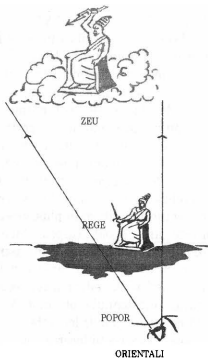
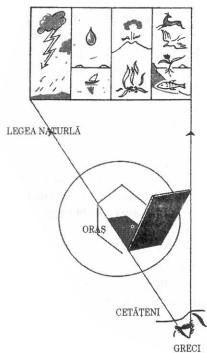
FILOZOFIA. În secolul al VI-lea î.Hr., cel puțin două din punctele slabe ale concepției despre univers, aflate în opera lui Homer, începuseră să-i preocupe pe greci. Una era relația ambiguă dintre destin și zeii Olimpului. În unele pasaje homerice, Zeus e declarat atotputernic, în timp ce în altele se consideră că e condus de destin. O a doua anomalie era constituită de slăbiciunile umane atribuite de Homer zeilor olimpieni. Grecii perioadei clasice, ale căror norme juridice apăruseră o dată cu fondarea de legi și instituții, nu se puteau mulțumi cu portretul homeric al unor zeități ce se luau continuu la hărță, se înșelau unii pe alții asemenea oamenilor și se lăsau în voia a tot felul de impulsuri dubioase din punct de vedere moral.

Deficiențele teologice ale lui Homer făceau parte din dezordinea generală existentă în tradiția religioasă a secolului al VI-lea, rezultată din combinația imperfectă de mituri divergente și incompatibile. În plus, grecii nu aveau o clasă sacerdotală organizată și cu autoritate care să poată corecta sau ascunde astfel de inconsistențe. Ceremoniile religioase publice erau conduse de magistrații aleși care, politicieni fiind, deci mai mult cu orientare practică, aveau rareori înclinații speculative. Nu exista nici un fel de autoritate constituită, îndreptățită să explice natura lumii, mai ales aspectele ei supranaturale, cetățeanului obișnuit. Această sarcină, atât cât a fost ea îndeplinită, a fost lăsată pe seama indivizilor izolați.

În epoca veche, poezii încercau, cu curaj, să explice orice se putea explica. Ei erau considerați profeti, inspirați de o forță divină și erau înconjurați de o aură de respect, dacă nu chiar teamă. Totuși, în comparație cu preoții orientali, poezii greci erau împiedicați de două handicapuri serioase în încercarea lor de a impune ordinea și de a crea un sistem al zeilor și oamenilor. Mai întâi, grația verbală și perfecțiunea poeziei lor facilitau memorarea, dar împiedicau o posibilă îmbunătățire a textului. Aceasta însemna că ideile

generațiilor anterioare nu puteau fi ușor modificate pentru a se potrivi epocilor ulterioare fără a respinge deschis autoritățile poetice. Generațiile succesive de preoți orientali puteau, în spiritul unei absolute pietăți, reinterpretă, transforma și înflori vechi credințe în funcție de cunoștințele și gustul contemporan, dar gânditori ca Xenofan și Heraclit, știind perfect ceea ce spusese Homer și Hesiod, se simțeau obligați să denunțe ca minciuni afirmațiile predecesorilor lor, în timp ce filozofii din Milet încercau să evite astfel de lezări ale înaintașilor ignorând întreaga tradiție poetică. În al doilea rând, poeții greci nu aparțineau unui grup organizat, ce se autoperpetuează și, ca indivizi, nu puteau deține monopolul adevărului. Un preot oriental, intonând mituri și ritualuri sacre, putea invoca o lungă linie de înaintași, de la care învățase tot ce știa, în sprijinul autorității sale. Poetul grec avea doar inspirația personală, rațiunea și imaginația.

Astfel, grecii, predispuși spre cercetare și reflecție, nu aveau nici un sistem bine organizat de mituri și doctrine care să le ofere o orientare intelectuală și emoțională în lume. Totuși, când au început călătoriile și comerțul în Orient, ei au aflat acolo sisteme

teologice și cosmologice impresionante și multe cunoștințe folositoare. Au început atunci să-și pună întrebări asupra naturii lucrurilor, adică să inventeze filozofia. Se presupune că Thales din Milet (cca 585 î.Hr.), considerat, în mod tradițional, primul filozof grec, a pus în practică cunoștințele de geometrie învățate în Egipt. Ideea lui că apa era elementul primordial al lumii amintește de una dintre vechile cosmologii babiloniene, care considera apa primul element al creației. Într-adevăr, doctrinele lui Thales pot fi privite ca reformulări ale mitologiei babiloniene, cu o diferență importantă — aceea că Thales a omis divinitățile aflate în centrul cosmologiei orientale.

Dacă filozofia greacă a început ca o încercare de a întări cadrul poetic, din punct de vedere intelectual, cu ajutorul unor intuiții orientale, nu a mai trecut multă vreme și filozofii, ca și sculptorii greci contemporani, s-au eliberat de această dependență față de orice stimul de origine străină și au lăsat frâu liber propriei speculații.

Școala filozofică ce a apărut în Ionia spre sfârșitul secolului al VI-lea era preocupată mai ales de lumea exterioară, naturală și încerca să reducă fenomenele fizice la o regularitate comprehensibilă. Acest efort a dus mai departe tradiția intelectuală care l-a condus pe Homer (sau pe înaintașii săi necunoscuți) să organizeze și să definească panteonul olimpic, căci Thales, Anaximandru și Anaximene au eliminat zeii antropomorfi ai lui Homer și au căutat în schimb să analizeze natura și sensul destinului la Homer.⁶⁶

Atât cât putem judeca după fragmentele păstrate din cărțile lor, metoda filozofilor din Milet nu se deosebea foarte mult de cea a poetilor anteriori lor. Simpla afirmație constituia regula și la ei, mai degrabă decât argumentarea rațională dar, cel puțin Anaximandru a început să dezvolte, se pare, reguli mai riguroase ale raționamentelor.⁶⁷

Filozofii ionieni s-au distanțat definitiv de concepția orientală despre lume respingând principiile vitalismului. În ciuda diferențelor locale din cadrul tradiției intelectuale a Orientului Mijlociu, exista un consens general în ce privea ideea că procesele naturii depindeau de acțiunea și voința ființelor supraumane. Universul era interpretat conform imaginii omului: totul se întâmpla pentru că un anumit zeu sau spirit, condus de impulsuri asemeni celor umane, voia să se întâmple astfel. Filozofii ionieni îi ignorau pe zei și considerau că universul e condus de anumite legi, deci e și inteligibil. Ei nu negau existența spiritelor sau a sufletelor, dar credeau că sufletele, ca și alte lucruri, se supuneau legilor naturii.⁶⁸

⁶⁶ Cf. F. M. Cornford, *From Religion to Philosophy: A Study in the Origins of Western Speculation*, London, Edward Arnold, 1912, p.144.

⁶⁷ John Burnet, *Early Greek Philosophy*, 4th ed., London, A. și C. Black, Ltd., 1930, p. 53-54.

⁶⁸ Ateismul lui Buddha și refuzul constant al lui Confucius de a face speculații asupra divinității (sau asupra vieții de după moarte) se asemănau oarecum cu mișcarea intelectuală a contemporanilor lor din Ionia. Cu toții au întors spatele zeilor dar în maniere diferite. Ionienii erau curioși să afle cum funcționa lumea și încercau să descopere legile naturii. Buddha era total neinteresat de legile fizice și lupta să se retragă din lumea pe care ionienii o găseau atât de atrăgătoare. Confucius a urmat o a treia cale, căci el era interesat doar de problemele umane și încerca să găsească o „legă” sau normă de comportament conform tradițiilor și riturilor unui trecut îndepărtat. El nu a căutat o bază a principiilor sociale în natura lucrurilor, așa cum aveau să facă urmașii ionienilor în secolul al IV-lea î.Hr., când filozofii greci nu mai acceptau universul cetății ca pe ceva dat o dată pentru totdeauna. Astfel, Calea din confucianism (*Tao*), Nirvana budistă și legile naturii la greci erau foarte diferite unele de altele, cu toate că respingeau cu toatele explicarea lumii și a locului ființei umane în lume doar prin intermediul zeilor (sau zeului).

De atunci înainte, ideea că legile naturii ar putea fi un fel de cheie a universului a apărut în toate tradițiile intelectuale influențate de Grecia antică. Oamenii de știință, filozofii și teologii creștini și musulmani au fost nevoiți să ia întotdeauna în considerare conceptul ionian al unei naturi guvernate de legi fixe și aproape toți au fost de acord că legea naturală izola cel puțin parțial universul de acțiunile arbitrare ale unei voințe divine neprevăzute.

Fără îndoială, au existat mai mulți factori care au condus la această ruptură fundamentală cu vechile modele de gândire. Contactul cu societățile orientale și barbare i-a obișnuit pe ionieni cu diversitatea doctrinelor religioase existente și chiar dacă ei au depășit teologia homerică, au reținut totuși conceptul unui destin impersonal și inexorabil, înlănțuindu-i și controlându-i și pe oameni și pe zei. Dar factorul cu adevărat decisiv ne duce înapoi la cetatea greacă. În Ionia secolului al VI-lea î.Hr., acțiunile umane erau reglate destul de bine de legi impersonale, uniforme, necesare și — să sperăm — juste. Evident că legile naturii, pe care filozofii ionieni sperau să le poată descoperi în universul înconjurător, se asemănau cu legile cetății care, sigur, chiar dacă în mod invizibil, le guvernau propriile vieți. Începuturile filozofiei grecești pot fi privite astfel ca o proiecție naivă, dar extrem de fructuoasă a lumii active și organizate a cetății asupra cosmosului.

Primii gânditori, atât greci, cât și barbari, își proiectaseră și ei mediul social asupra cosmosului.⁶⁹ Dar în majoritatea societăților mai vechi, oamenii fuseseră supuși tuturor capriciilor naturii sau voinței arbitrare a celor superiori lor din punct de vedere social sau ambelor. Atât timp cât rezervele de hrană ale comunității depindeau de o vreme capricioasă și bunăstarea generală de bunul-plac al vreunui stăpîn îndepărtat, cât viața însăși era expusă constant atacurilor și epidemiilor, orice imagine a universului care nu accentua natura imprevizibilă și lipsită de reguli a acestuia era complet absurdă. Dar într-un oraș prosper și independent ca Miletul, viața și bunăstarea cetățenilor depindea în primul rînd de propria lor activitate coordonată, reglată prin lege. Recoltele proaste nu mai erau o amenințare atât de teribilă din momentul în care corăbiile puteau aduce grîne de la mari depărtări în oraș de cîte ori era nevoie. Nici un monarh îndepărtat nu ținea în mînă soarta locuitorilor Miletului. Chiar și războiul depindea de antrenamentul și de disciplina soldaților-cetățeni. Cetatea pune astfel un tampon

Ca un extraordinar tribut adus puterii de convingere a ideilor specifice Orientului Mijlociu, atât gîndirea indiană, cât și cea occidentală s-au întors la o interpretare teologică a lumii. Însă nici indienii, nici urmașii creștini și musulmani ai filozofilor greci nu și-au ascuns complet în felul acesta moștenirea tendințelor nonteiste. Ei au combinat interpretări noi și vechi ale lumii în moduri diferite (budismul aproape l-a transformat pe Gautama, în ciuda tendințelor ateiste, într-o divinitate), percepend mai mult sau mai puțin tensiunile logice implicite într-un astfel de compromis. La fel, în China, orientarea confucianistă spre această lume, cu tonul său calm și utilitarist, nu a rămas necontestată. Taoismul s-a ridicat aproape imediat pentru a oferi o doctrină vitalistă (deși nu cu adevărat teistă, în sensul occidental) în opoziție cu confucianismul. Budismul a accentuat această tendință a gîndirii chineze șapte sau opt secole mai tîrziu.

⁶⁹ Predecesorii lui Homer, de exemplu, și-au imaginat, evident, guvernarea Olimpului ca fiind asemănătoare guvernării destul de excentrice a lui Agamemnon în Micene. În același fel, preoții sumerieni (sau predecesorii lor) din mileniul al patrulea î.Hr. își imaginaseră panteonul mesopotamian conform cu „democrația primitivă” (sau oligarhia) satelor dezvoltate din cîmpia aluvionară a Tigrlului și Eufratului.

între membrii ei și capriciile naturii, o cămașă de forță în jurul impulsurilor arbitrare ale magistratilor și conducătorilor și, prin pregătire militară, reușea chiar să reducă la minimum riscurile războiului. Cetățeanul unui astfel de oraș era cît se poate de liber de influența oricărei voințe străine, dar viața sa era totuși riguros controlată de lege. Astfel, nu e de mirare că un număr de cetățeni cu înclinații speculative și-au imaginat că universul întreg ar putea fi guvernat în aceeași manieră. Oricît de puțin plauzibilă, această supoziție a conferit o tendință specifică întregii gândiri grecești (și europene) ulterioare. Acest lucru era deja remarcabil, dar și mai important este că, dincolo de varietatea întâmplărilor particulare, legile naturii chiar par să existe.⁷⁰

Dacă ionienii au afirmat importanța cetății proiectîndu-i structura asupra întregului univers, școala pitagoreică, care a înflorit mai ales în Italia și Sicilia, poate fi considerată complet atipică, fiind inspirată mai ales de o revoltă privată, disperată, împotriva vieții publice atotcuprinzătoare, dar inadecvate a cetății. Pitagora însuși și-a părăsit Samosul natal și s-a stabilit în Crotona, în sudul Italiei (cca 525 î.Hr.), unde a înființat o societate sau ordin de spirite înalte în căutarea sfințeniei și a mîntuirii sufletelor lor. Pitagora a fost deci mai mult un reformator al religiei decît un iubitor de înțelepciune în sine. Dar distincția nu era foarte clară, căci el pare să fi susținut că cea mai bună cale pentru purificarea sufletului este căutarea înțelepciunii. Punîndu-și în aplicare această doctrină, el și adepții săi au contribuit considerabil la evoluția studiului matematicii, deși nu uitau să caute purificarea și prin post sau alte forme de ascetism.⁷¹

Tradiția pitagoreică a adus în filozofie dualismul fundamental al religiei grecești căci, la fel cum filozofia ioniană a fost, într-un sens, o reformă raționalistă a teologiei olimpiene, pitagoreismul poate fi descris ca o mișcare similară în cadrul cultului orfic. Cele două reforme au evoluat paralel, căci inovația cea mai importantă a lui Pitagora a fost accentul pe care l-a pus pe cunoaștere și știință ca posibile căi spre mîntuire, ceea ce a implicat desigur o scădere a valorii manifestărilor emoționale primare, ce caracterizau orfismul și celelalte mistere din Grecia.

Pitagora însuși nu a scris nimic și învățătura sa a fost multă vreme ținută secretă în cadrul ordinului pe care l-a fondat. E greu deci să găsim informații certe despre ideile sale, dar e clar că idealul pitagoreic al căutării sfințeniei personale era fundamental incompatibil cu cerințele impuse de cetatea greacă membrilor ei. Retragera din cadrul de viață normal al cetății în vederea unei vieți religioase și intelectuale superioare — practică niciodată contestată în India — era de neconceput în contextul societății grecești. Drept rezultat, istoria ordinului pitagoreic a fost destul de zbuciumată.

⁷⁰ O intuiție atît de bine potrivită a apărut numai o dată în întreaga istorie umană. Chiar și fondatorii școlii ioniene ar fi surprinși de felul în care legile naturii, care proiectau condițiile locale, evanescente ale citorva cetăți grecești asupra întregului univers, au dat naștere științelor naturale ale ultimelor secole.

⁷¹ Se poate ca Pitagora să fi avut ceva cunoștințe despre gîndirea filozofică și religioasă contemporană a Indiei. Aceasta ar explica de ce unele doctrine ale *Upanișadelor* se aseamănă uimitor cu puținele principii pitagoreice pe care le cunoaștem. E știut faptul că, în tinerețea lui Pitagora, Samosul avea strînse relații comerciale cu Egiptul și sînt motive să credem că exista permanent o colonie de negustori indieni la Memphis în jurul anului 500 î.Hr. Contactele pe uscat, prin intermediul curții persane, care guverna atît provincii grecești, cît și indiene, erau de asemenea posibile. Cf. Nilakanta Sasri, „Ancient Indian Contacts with Western Lands”, *Diogenes*, No. 28, 1959, p. 44-57.

Uneori ordinul domina cetatea, cum s-a întâmplat, se pare, în primii ani după stabilirea lui Pitagora în Crotona, iar alteori cetatea contraataca și dispersa ordinul, cum e posibil să se fi întâmplat spre sfârșitul vieții lui Pitagora. Conflicte asemănătoare cu autoritățile civice au continuat să-i urmărească pe pitagoreici timp de un secol pînă cînd cetățenii suspicioși și magistrații invidioși au reușit să le destrame ultimele comunități.

Structura mai slabă a organizării politice și sociale din India permitea existența unor astfel de grupuri cu mult mai mare ușurință, dar controlul exercitat de cetate asupra vieții cetățenilor săi a interzis cu desăvîrșire existența oricărui alt grup similar în contextul social grecesc. Putem, într-adevăr, considera istoria ordinului pitagoreic ca un prim conflict între o instituție religioasă și stat din istoria europeană.

Totuși, tensiunile dintre ordin și idealurile dominante ale Greciei antice nu i-au lipsit pe pitagoreici de influența exercitată asupra gîndirii grecești ulterioare. Lupta pentru sfințenie și mîntuire individuală, efortul de a ajunge la un fel de comuniune cu divinitatea, dorința cîștigării nemuririi individuale și nu a celei datorate supraviețuirii colective a comunității — toate aceste dimensiuni ale aspirațiilor umane erau insuficient satisfăcute în cadrul cetății. Pitagora a încercat să suplinească această lipsă prin raționalizarea și redefinirea orfismului și adoptarea religiei-filozofie ca mod de viață. Astfel, el și-a depășit cu mult timpul, căci filozofia ca mod de viață a fost instituită abia în epoca elenistică și în cea romană, cînd cadrul de viață al cetății își pierduse mult din validitatea sa psihologică. Totuși, timp de două secole, filozofii ce i-au urmat — eleații și Empedocles în Italia și Platon în Atena — au fost influențați de doctrinele pitagoreice și au apărut filozofia de o completă asimilare în cadrul cetății. Oarecum din acest motiv, filozofia a devenit poate unul din principalele domenii în care cultura greacă a continuat să evolueze în perioada în care îngusta rigiditate locală a diferitelor cetăți a început să blocheze dezvoltarea civilizației grecești în ansamblu.

* * *

În 500 î.Hr., grecii reușiseră deja să-și organizeze un nou și atrăgător stil de viață. Instituția cea mai importantă, cetatea, era bine stabilită și majoritatea formelor de expresie specifice culturii grecești își găsiseră deja locul în cadrul ei. Grecii din secolul al V-lea î.Hr. mai aveau doar să ajungă la concluzia logică și perfecțiunea tehnică a principiilor stabilite de predecesorii lor în secolul al VI-lea î.Hr.

Forma în care avea să se dezvolte civilizația clasică ulterioară era deja stabilită. Cîteva caracteristici fundamentale ale acestei forme aveau să se mențină la baza întregii culturi europene de mai tîrziu. Gîndirea greacă, arta, literatura și instituțiile au rămas întotdeauna un fel de normă pentru societatea occidentală, modificată de generații succesive, dar niciodată abandonată complet.

Cea mai importantă caracteristică a societății europene — întietatea absolută a statului teritorial asupra principiului coeziunii sociale — își are originea în cetatea greacă, unde a ajuns la extreme rareori atinse de atunci înainte. Chiar și creștinismul, provenind

din surse orientale, a devenit în mare parte grec, căci primii creștini s-au inspirat din tradiția misterelor, parțial suprimate de greci și parțial înglobate în sfera religiei publice. Creștinismul a fost o reafirmare a acelei dimensiuni a personalității umane pe care cetatea greacă a făcut tot posibilul să o ignore: aspirația mîntuirii individuale și a relației personale cu Dumnezeu. Totuși, nici chiar aici nu a putut fi înlăturată influența cetății, căci biserica, asemeni ordinului pitagoreic, a avut totdeauna tendința de a deveni stat în stat. Ea a provocat deci o dualitate a devotamentului politic între cetatea lui Dumnezeu și cetatea pămîntească, dar fiecare dintre acestea preluase revendicările asupra omului în totalitatea sa de la cetatea greacă, unde fuseseră formulate pentru prima dată.

D. CIVILIZAȚIA CHINEZĂ DE LA ÎNCEPUTURI PÎNĂ LA 500 Î.HR.

Stimulul reprezentat de ideile și tehnicile Orientului Mijlociu pentru noile civilizații ale Indiei și Greciei nu au străbătut decît sporadic întreaga Asie pentru a pătrunde în China. Importanța tradițiilor culturale locale a fost deci mult mai mare în formarea stilului de viață chinez și nu trebuie să ne surprindă acest lucru. Deșerturi greu de străbătut, munți înalți și o distanță de patru pînă la șase mii de kilometri separau Valea Fluviului Galben, unde s-a născut civilizația chineză, de civilizația antică a Orientului Mijlociu. Aceste obstacole geografice au fost accentuate de bariera socială constituită, după 1700 î.Hr., de barbarii războinici, a căror vitejie eroică și violență irațională au blocat orice călătorie obișnuită, din oază în oază, în Asia Centrală chiar în perioada de formare a civilizației chineze.

Civilizația chineză nu a apărut însă într-un vid complet. Am văzut deja cum tehnicile agricole din neolitic, apărute în Orientul Mijlociu în jurul anului 6500 î.Hr., s-au răspîndit în Asia pentru a se întîlni și combina în Valea Fluviului Galben cu un stil diferit de agricultură, provenind din Asia musonică. O altă legătură sigură cu Asia Vestică este indicată de apariția în China (cca 2000 î.Hr.) a unui tip de ceramică pictată demonstrînd multe afinități tehnice și stilistice cu o ceramică pictată similară găsită în așezări neolitice din Asia și Europa de Est.⁷²

În ciuda acestor contacte, cultura chineză a fost întotdeauna pronunțat autohtonă. O dovadă a adîncînrădăcinății ei independente culturale a fost și faptul că tipul de agricultură extensivă, caracteristic Orientului Mijlociu, nu a fost adoptat niciodată de chinezi, care nu au renunțat la agricultura intensivă specifică. Plugul tras de boi, permițîndu-i unui singur om să lucreze singur o suprafață destul de întinsă, a fost inventat în Orientul Mijlociu înainte de 3000 î.Hr. dar nu există dovezi că ar fi fost folosit și în China înainte de secolul al IV-lea î.Hr.⁷³ Tipul special de sol și regimul ploilor din nordul Chinei au fost desigur motivele care au împiedicat introducerea plugului în China. Loess-ul și solul aluvionar din Valea Fluviului

⁷² E posibil ca cei ce au adus acest stil de ceramică în China să fi fost refugiați din fața asalturilor unor populații „ale poporului de luptă”, ce și-au început expansiunea la scurtă vreme după 2000 î.Hr. Cf. Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art*, London, B.T. Batsford Ltd., 1947, p. 19.

⁷³ C.W. Bishop, „Origin and Early Diffusion of the Traction Plow”, in *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*, 1937, pp. 531-547. Chiar dacă chinezii au folosit totuși plugurile înainte de secolul al IV-lea î.Hr., e clar că structura de bază a agriculturii chineze nu a fost afectată de ceea ce în Orientul Mijlociu și în Europa s-a ridicat la dimensiunile unei a doua revoluții agricole.

Galben erau ușor de lucrat cu sapa și cazmaua, iar ploile uneori rare și întotdeauna neregulate au făcut necesare irigațiile și asanările artificiale, micșorînd ponderea agriculturii extensive (pentru care era nevoie de plug).⁷⁴ Oricare ar fi fost însă motivele, faptul cert că ritmurile vieții cotidiene a chinezilor erau complet diferite de ritmurile agricole obișnuite ale țăranilor din Orientul Mijlociu, Europa și chiar India constituia (și continuă să constituie) o diferență extrem de mare, deși rareori observabilă, între comunitățile civilizate din Orientul Îndepărtat și celea din vestul eurasatic.

Istoria veche a Chinei ne este cunoscută doar în linii mari. Arheologii au descoperit că trei culturi neolitice principale, distingîndu-se clar prin stilurile de ceramică, își împărțeau teritoriul Chinei de Nord la începutul mileniului al doilea î.Hr. Dintre acestea, așa-numita cultură a ceramicii negre, ce pare să stea la baza civilizației chineze de mai târziu, cuprindea sate de dimensiuni considerabile, protejate de ziduri de pământ. Satele din cultura ceramicii negre erau probabil intens populate, fiind societăți egalitare, asigurîndu-și resursele necesare existenței din agricultura intensivă, dar lipsindu-le majoritatea tehnicilor înalte care presupuneau specializare profesională.⁷⁵

Maniera în care această societate a evoluat spre civilizație poate fi doar intuită. Tradiția istorică consideră că dinastia Hsia a reprezentat prima conducere umană a Chinei, dar investigațiile arheologice nu au scos la iveală nimic care ar putea fi identificat cu această perioadă legendară. Situația este cu totul alta în ce privește dinastia a doua din tradiția chineză, dinastia Shang (datele tradiționale sînt 1766-1122 î.Hr. sau, conform unei cronologii mai noi și mai corecte, se pare, 1523-1028 î.Hr.). În orașul Anyang, ultima dintre cele trei capitale ale acestei dinastii, conform tradiției, au fost făcute săpături arheologice cu toată meticulozitatea necesară. Vestigiile, datînd din cca 1300 î.Hr. pînă în 1000 î.Hr., scot la iveală o uimitoare combinație de elemente aparținînd culturii ceramicii negre cu tehnici complet

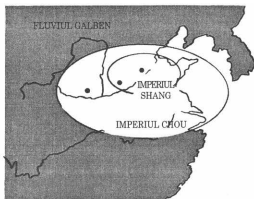
⁷⁴ E, de asemenea, posibil ca civilizației chineze să-i fi lipsit multă vreme posibilitatea folosirii plugului în agricultură, pentru că acele comunități agricole aflate în oazele din Asia Centrală, între China și Orientul Mijlociu, nu aveau nevoie de echipamente care să le impună folosirea unor animale mari asemenea boilor. Capacitatea de a lucra o suprafață mai mare de pământ nu înseamnă nimic într-o comunitate în care există doar o suprafață mică de teren arabil pentru fiecare individ și aceasta era probabil situația în oazele din Asia Centrală, la cîteva generații după ce s-au stabilit acolo primii cultivatori neolitici, ce foloseau doar sapa și atît.

Într-un sens, Valea Fluviului Galben a fost oarecum cea mai mare și cea mai estică dintre oazele Asiei Centrale. Plugul ar fi putut fi folosit la începuturile agriculturii, cînd mult teren arabil era încă necultivat. În momentul în care plugul a ajuns deja cunoscut în China (poate pe o cale nordică, prin stepă), stilul agriculturii chineze era deja stabilit. Asupra primelor pluguri siberiene, dateate în secolul al V-lea î.Hr. de către descoperitorii lor, vezi Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, London, Thames and Hudson, 1957, p. 125.

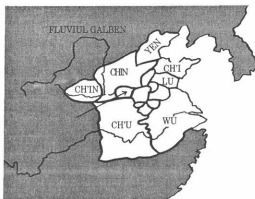
Plugul (și taurii mai degrabă decît boii) au ajuns să joace un rol important în agricultura chineză, dar forța animalelor a rămas mai ales auxiliară și agricultorii se puteau dispensa de ea. Agricultura din vestul eurasatic, prin contrast, depindea în mod absolut (sau aproape absolut) de tracțiunea animală. Legat de această diferență a fost și faptul că populația chineză, spre deosebire de cea din vestul și nordul eurasatic, se abținea de la consumul laptelui și al produselor din lapte.

Asupra avantajelor și dezavantajelor forței animale în agricultură, vezi observațiile din Fred Cottrell, *Energy and Society*, New York: McGraw-Hill, 1955, p. 20-23.

⁷⁵ Cf. J.G. Andersson, „Researches into the Prehistory of the Chinese”, in Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, *Bulletin*, XIV, 1943, 7-298; Li Chi, *The Beginnings of Chinese Civilization*, Seattle, University of Washington Press, 1957; Cheng Te-K'un, *Archaeology in China, I: Prehistoric China*, Cambridge, W. Heffer & Sons, 1959. Unii cercetători consideră că acea cultură a ceramicii negre avea afinități în vest, deși această ipoteză este în mod obișnuit respinsă. Cf. Max Loehr, „Zur Ur- und Vor-geschichte Chinas”, in *Saeculum*, III, 1952, 46-52; H. G. Creel, *Birth of China*, p. 44-49.

IMPERIILE SHANG ȘI CHOU

STATELE RIVALE

dezvoltate, în mod caracteristic asociate în Orientul Mijlociu cu invadatorii din stepă : care de luptă, arme și echipament de luptă din bronz, arcuri compuse și un plan rectangular al orașului rămas în urma încartuirii războinicilor cu care de luptă. Concluzia este imposibil de evitat : războinicii cu care de luptă au cucerit probabil și China, trecind apoi, ca și cei din Mesopotamia și Egipt, la asimilarea unei părți considerabile a culturii populației supuse.⁷⁶

Epoca dinastiei Shang a fost una aristocratică, cînd războinicii nobili exploatau o țărănime mai mult sau mai puțin neajutorată, luptau și vinau sub suzeranitatea regelui. Mare parte din cîmpia nordică a Chinei era încă o mlaștină, inundată anual de revărsările Fluviului Galben și e sigur că se aflau triburi barbare în apropierea domeniilor Shang. Probabil că agricultura intensivă, pe care se baza societatea, era concentrată la marginile cîmpiei nordice, în zone mai înalte și în văile afluenților de

⁷⁶ Am spus că această concluzie e imposibil de evitat, dar mulți cercetători ai Chinei i se opun totuși cu destulă energie emoțională — de exemplu, H. G. Creel, *Birth of China*, p. 50-51 și, mai moderat, Cheng Te-K'un, *Archaeology in China, II: Shang China*, Cambridge, W. Heffer & Sons, 1960, 243-49.

Neîndoelnică continuitate a vestigiilor neolitice și Shang în China nu este o dovadă împotriva cuceririi țării de către războinicii conducători de care de luptă, a căror tehnică se dezvoltase pentru prima dată în stepele de la periferia civilizației mesopotamiene. Nici descoperirea obiectelor confecționate parțial din bronz sau a obiectelor turnate în forme simple sau imperfecte nu demonstrează că meșteșugarii chinezi din orașele de provincie au inventat metalurgia bronzului independent de exemplele din Orientul Mijlociu.

Există totuși o obiecție pentru încercarea de a deriva civilizația chineză din suprapunerea unor populații barbare războinice peste populația ceramicii negre și anume faptul că stilul bronzurilor Shang nu pare să aibă nici o legătură cu celelalte componente anterioare ale societății Shang. Cf. Max Loehr, „Zur Ur- und Vor-geschichte Chinas”, p. 54-55 și Cheng Te-K'un, *Archaeology in China, II*, 236. Dar dacă presupunem că meșteșugarii ce au confecționat bronzurile Shang au reproduș în metal motive folosite, în mod original, la sculptura în lemn, această dificultate dispare, căci nu s-au păstrat nici un fel de obiecte din lemn din așezările neolitice chineze.

pe cursul mijlociu al Fluviului Galben. Munții și mlaștinile separau o regiune cultivată de alta și e greu de crezut că ar fi putut conducătorul din Anyang exercita mai mult de o supremație vagă asupra conducătorilor din alte districte.⁷⁷

Săpăturile din Anyang au scos la iveală cartiere ale orașului unde meșteșugarii își puteau valorifica mărfurile, dar nu există nici o urmă de bani, cu excepția unor scoici de kauri, care ar fi putut servi pentru măsurarea valorii.⁷⁸ Doar prezența a numeroase obiecte venite probabil de departe — scoici de kauri, jad etc. — demonstrează existența comerțului la distanță. Nu se poate deduce nimic din săpăturile arheologice în legătură cu statutul social al meșteșugarilor, dar clasa acestora și a negustorilor era probabil de mică importanță, dependentă fiind de aristocrației proprietari de pământuri pentru care producea bronzuri minunate și alte obiecte de lux.⁷⁹

Structura societății Shang, care apare din aceste indicații sumare, pare esențial similară cu aceea a civilizațiilor timpurii din zonele pluvioase ale Asiei Vestice. Totuși, conținutul culturii Shang era chinezesc — formele de expresie folosite în religie, artă și scris erau cele care au stat la baza întregii istorii a civilizației chineze. Religia Shang era un amestec între cultul străbunilor și al naturii. Divinități legate de marile forțe ale naturii — riuri, vânt, pământ etc. — sînt menționate în inscripțiile Shang împreună cu un număr de alte divinități, ale căror nume nu ne revelează clar funcțiile și puterile lor. Dar acești zei ai naturii sînt mult mai puțin menționați în izvoarele scrise decît spiritele străbunilor, cărora li se cerea sfatul într-un mare număr de probleme și a căror putere de a le oferi sau retrage diferite beneficii descendenților lor era considerată a fi destul de mare.⁸⁰

Arta Shang, reprezentată de numeroasele vase de bronz recuperate din Anyang și alte șantiere arheologice, demonstrează o mare virtuozitate tehnică. Decorațiuni complexe, adeseori zoomorfe, erau realizate cu o acuratețe și precizie ce stîrnește admirația colecționarilor de azi. Arta decorativă Shang era extrem de convențională și sofisticată, derivîndu-și probabil reprezentările animale dintr-o tradiție mai veche, indigenă a sculpturii în lemn. Originile unor motive specifice sînt disputate⁸¹ dar, fără

⁷⁷ Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 195-212; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin and Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1930, I, 89-93; Henri Maspero, *La Chine antique*, Paris, E. de Boccard, 1927, p. 36-55.

⁷⁸ H. G. Creel, *Birth of China*, p. 68-69, 90-94.

⁷⁹ Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 109-76.

⁸⁰ Lipsa relativă de importanță a zeilor naturii în inscripțiile Shang poate reflecta scopul limitat al izvoarelor păstrate, scrise pe o scoică sau pe un os ca niște liste de interogații oraculare. Aspectele religiei Shang ce nu aveau legătură cu acest tip de oracol nu ne sînt cunoscute. Asupra religiei Shang, vezi Creel, *Birth of China*, p. 174-216; Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 213-25.

⁸¹ O trăsătură caracteristică a bronzurilor chinezești este folosirea „măștilor” de animale, împărțite în două de-a lungul liniei mediane, așa încît astfel de elemente ca urechile și coarnele apar într-o simetrie bilaterală, separate una de alta, cu excepția gurii sau a unei alte părți unificatoare. Aceasta sugerează o transpunere pe suprafața rotundă a vaselor de bronz a ceva asemănător stilurilor totemice ai indienilor americani din nord-vestul Pacificului. O reprezentare simultană a aspectelor secundare ale unui stil totemic ar produce un model destul de asemănător vaselor Shang. Asemănările stilistice dintre bronzurile chinezești și arta indienilor americani au fost adeseori observate.

Museum of Far Eastern Antiquities (Ostasiatiska Museet), Stockholm.

Museum of Far Eastern Antiquities (Ostasiatiska Museet), Stockholm.

Museum of Far Eastern Antiquities (Ostasiatiska Museet), Stockholm.

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

APARIȚIA STILULUI ARTEI CHINEZE

Aceste patru vase ilustrează continuitatea dintre arta neolitică și cea a civilizației în China. În stînga se află două vase găsite în așezări neolitice. Forma unuia și modelul geometric cu care e decorat celălalt reapar în cazul specimenelor din dreapta, ce datează din perioada dinastiei Shang. Izolarea Chinei față de culturile străine cu oarecare tradiție artistică, capabile să stimuleze schimbarea caracteristicilor sale, e reflectată în caracterul unilinear, nedeviat al evoluției ilustrate aici. Evident, artiștii preistorici chinezi lucrau cu un repertoriu limitat de motive pentru a obține eleganța încântătoare și precizia detaliului caracteristice artei Shang.

îndoială, formele unor vase rituale de bronz din perioada Shang proveneau din tradițiile ceramicii negre din nordul Chinei.

Simbolurile folosite în divinația Shang pentru a înregistra răspunsurile oracolelor sînt în strînsă legătură cu scrierea chineză modernă. Toate procedeele și principiile scrierii chineze de mai tîrziu pot fi găsite în textele Shang, deși uneori în variante incomplet dezvoltate.⁸² Baza scrierii era ideografică, iar ideogramele nu prezintă nici un fel de asemănări cu vreun alt sistem de scriere. Descoperiri arheologice stratificate demonstrează o elaborare progresivă a scrierii și aceasta sugerează că scrierea chineză avea o origine independentă. Totuși, e posibil ca germenele scrierii — ideea că limba poate fi redusă la simboluri vizuale — să fi ajuns în China din vestul Asiei.⁸³

Oricare ar fi adevărul (și, avînd în vedere că ideile nu lasă urme arheologice, nu cred că vom afla vreodată), rămîne un fapt incontestabil acela că scrierea chineză, dezvoltată de dinastia Shang și de urmașii săi, este unică. Ea reprezintă caracterul general al acestei prime forme cunoscute a culturii chineze. Oricare ar fi stimulii veniți din Orientul Mijlociu și orice fel de tehnici ar fi adus cuceritorii barbari în China, folosirea unor astfel de elemente a căpătat un caracter tipic chinezesc. Spre deosebire de hitiți și de grecii din perioada preclasică, chinezii nu au imitat stilurile artistice mai dezvoltate și nici nu au profitat de prezența unor idei străine sofisticate. Motivul a fost, fără îndoială, faptul că vecinii Chinei nu puteau oferi nici un fel de modele demne de a fi imitate. Chinezii erau nevoiți să se raporteze doar la resursele lor locale primitive. Dezvoltînd însă materialele moștenite de la predecesorii lor neolitici și combinîndu-le cu anumite motive provenite de la popoarele vecine, din stepă, ei au creat civilizația chineză, puțin cîte puțin.

* * *

Dinastia Shang a reprezentat, fără îndoială, o fază importantă în dezvoltarea civilizației chineze. Însă perioada clasică din istoria Chinei, cînd s-au definitivat pentru prima dată ideile ce vor rămîne fundamentale pentru următorii două mii de ani din

E posibil ca o moștenire comună venită de la locuitorii coastelor asiatice ale Pacificului să fie cauza acestor asemănări. Cf. Osvald Siren, *A History of Early Chinese Art: The Prehistoric and Pre-Han Periods*, London, Ernest Benn, Ltd., 1929, p. 20 și planșa 21. Sînt, de asemenea, importante paralelele dintre motivele chinezești și celea din arta scitilor. Cf. Gregory Borovka, *Scythian Art*, New York, Frederick A. Stokes Co., 1928, p. 82-89. E posibil ca dinastia Shang să fi adoptat decorațiunile cu figurine de animale din stepă. Așa sugerează Ludwig Bachhofer în *A Short History of Chinese Art*, p. 28, dar se poate susține și contrariul — că scitii au împrumutat stilul chinezilor: vezi Creel, *Birth of China*, p. 121. Teoria cea mai plauzibilă mi se pare aceea că un stil foarte vechi de sculptură în lemn, apărut în estul și nordul Asiei, a fost dezvoltat în diferite direcții de către chinezi, sciti și amerindienii de pe coastele Pacificului, dar orice opinie asupra acestor probleme trebuie să rămînă provizorie.

⁸² Creel, *Birth of China*, p. 159-160.

⁸³ Vezi mai sus argumentul „răspîndirii stimulilor” artei scrisului în Egipt. Un cercetător rus, S.P. Tolstov, pretinde că a descoperit o scriere în regiunea Oxus-Jaxartes legată de scrierile elamite și din Valea Indului și de o vechime comparabilă. Dacă aceste raționamente sînt corecte, atunci conducătorii de care de luptă care au cucerit China ar fi putut cunoaște această posibilitate de scriere. Cf. Karl Jettmar, „Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften, „ *Archiv für Völkerkunde*, III, 1948, 18. De asemenea, I.J. Gelb, *A Study of Writing*, p. 217-220; David Diringer, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*, New York: Philosophical Library, 1948, p. 98-106.

viața țării, a început abia după răsturnarea dinastiei Shang. Puțin înainte de anul 1000 î.Hr.,⁸⁴ invadatorii din Valea Wei, în Kansu de astăzi, au stabilit o nouă dinastie, Chou, care s-a menținut, prin multe vicisitudini, pînă în 256 î.Hr. Perioada guvernării sale cuprinde două perioade diferite. Mai mult de două secole, capitala dinastiei Chou a rămas în vestul Chinei și autoritatea imperială efectivă s-a extins probabil spre nord. Totuși, în 771 î.Hr., barbarii au jefuit capitala, l-au ucis pe împărat și au zdrobit puterea centrală.⁸⁵ Un descendent al casei imperiale și-a stabilit tronul în Loyang, în apropierea marilor centre ale civilizației chineze, dar noua linie imperială (cunoscută ca dinastia Chou din est, pentru a fi deosebită de dinastia Chou anterioară, din vest) deținea puterea mai mult cu numele decît în mod real. Conducerea efectivă a Chinei a trecut succesiv în mîinile diferitelor case princiare.

Cînd dinastia Chou a cucerit primele centre ale civilizației Shang, ea cuprindea războinici aspri și bine pregătiți la școala dură a luptelor de frontieră împotriva barbarilor din afară, ce înconjurau lumea chineză. Războinicii Chou i-au folosit pe barbari ca aliați în cucerirea Chinei. Totuși, ca mulți alți locuitori ai regiunilor de graniță, Chou fuseseră deja influențați de cultura Shang încă înainte de a le cuceri teritoriul și sub conducerea lor cultura chineză a continuat să se dezvolte.

Sub dinastia Chou a început să ia ființă literatura chineză dar, chiar dacă multe din temele principale, încorporate ulterior în literatura clasică chineză, își au originea în perioada Chou, literatura nu este un ghid de încredere pentru cineva doritor să înțeleagă acea epocă. Literatura clasică nu și-a căpătat forma definitivă înainte de Confucius și pînă atunci literații chinezi nu s-au sfiit să extindă, interpreteze, ștergă și modifice vechile texte. Singura operă literară care pare să fi ajuns la forma ei actuală înainte de 500 î.Hr. este *Cartea poemelor*, o colecție de ceva mai mult de trei sute de poeme foarte diferite între ele. Unele par simple cîntece țărănești, altele provin din mediile aristocratice și preamăresc remarcabile fapte de vitejie, unele sînt satire împotriva nobililor și prinților și multe altele sînt cîntece de dragoste sau lamentații pentru suferințe ale diferiților indivizi. Nu se știe cum s-a alcătuit această colecție și în ce scop,⁸⁶ dar citatele din *Cartea poemelor* au devenit în curînd caracteristica unui om educat. În plus, în perioadele ulterioare, poemele erau interpretate liber, uneori într-o manieră alegorică împinsă pînă foarte departe, pentru a le face să însemne mai mult decît păreau la prima vedere.

⁸⁴ Două cronologii discordante pentru istoria chineză veche au fost păstrate în tradiția literară, considerînd anii 1123 î.Hr. și, respectiv, 1051 î.Hr. drept început al dinastiei Chou. Cercetătorii moderni susțin cea de-a doua dată sau una chiar mai apropiată de anul 1000 î.Hr., dar nu există unanimitate în acest sens. După 841 î.Hr., cronologiile tradiționale cad de acord și cercetătorii moderni nu mai au prea multe motive de dispută în această privință — un remarcabil tribut adus preocupărilor chinezilor pentru istorie și continuității tradiției literare chineze timp de trei mii de ani.

⁸⁵ Căderea dinastiei Chou din vest s-a datorat, probabil, relațiilor politico-militare nesigure apărute în nordul și centrul eurasiatic ca o consecință a dezvoltării tacticilor cavaleriei și a migrațiilor diferitelor populații în goana cailor. Vezi mai jos, p. 231-236.

⁸⁶ Se considera, în mod tradițional, că aceste poeme ar fi fost selectate și ordonate de Confucius, dar sînt puține șanse să fie adevărat. Cf. H. G. Creel, *Confucius: The Man and the Myth*, New York, John Day Co., 1949, p. 102.

Dovezi mai evidente, oricât ar fi ele de limitate, ale dezvoltării culturii chineze ne sînt oferite de seria de vase rituale din bronz ce s-au păstrat din perioadele Shang și Chou. Ele, cel puțin, nu au fost transformate de generațiile următoare. În perioada Shang, formele și motivele decorative au devenit tot mai ornamentale dar, curînd după cucerirea țării de către dinastia Chou, s-a afirmat un stil mult mai sever. La început, folosind doar unele din motivele și formele artei Shang, stilul Chou a suferit îndelungi elaborări pînă cînd o nouă perioadă de încărcătură decorativă a pregătit o nouă reacție în favoarea simplității decorative.⁸⁷

E uimitor cum istoria artei pare să se potrivească cu ceea ce se cunoaște despre istoria politică și socială a Chinei antice. Cînd bronzurile Shang au devenit din ce în ce mai elaborate, societatea Shang a devenit din ce în ce mai decadentă. Stilul mai simplu, introdus la începuturile dinastiei Chou, cu repertoriul redus de motive și tipuri de vase, corespundea unei purificări și simplificări a manierelor în general și a vechilor practici religioase și culte în particular. Apoi, culmea elaborării bronzurilor Chou a coincis aproximativ cu răsturnarea dinastiei din vest (771 î.Hr.). În secolele următoare, cînd puterea politică era împărțită între numeroase state mărunte, cîteva stiluri diferite își disputau înțietatea în China, fiecare pîrînd să lupte pentru o nouă simplitate și proporționalitate. Acestea au fost dobîndite numai după 550 î.Hr., într-un moment în care, într-un domeniu cultural complet diferit, Confucius aducea ordine și simetrie în ideile morale chineze. Aici, ca și în alte multe părți, istoria artei corespunde într-un mod misterios și subtil cu schimbările din dezvoltarea socială și politică.⁸⁸

Prima perioadă Chou pare să fi stabilit pentru ideile și instituțiile chineze niște orientări care au rămas normative și în cazul generațiilor următoare. E sigur că ei au pus noi accente pe evoluția religiei chineze și e posibil să fi inițiat și dezvoltarea teoriei politice. Dar nici în religie, nici în politică, dinastia Chou nu a părăsit complet tradițiile dinastiei Shang cum nu a făcut-o nici în artă. Ei au selectat și remodelat mai degrabă materiale mai vechi, introducînd pe alocuri noțiuni noi, care au susținut unitatea întregii structuri într-un mod natural, neforțat.

Teoria politică dominantă în China pînă la răsturnarea dinastiei manciuriene în 1911 d.Hr. și-a avut originea probabil în perioada dinastiei Chou. Conform acestei teorii, Tien (Cerul) conferea un mandat oricui era numit pentru a exercita puterea politică, dar acest mandat putea fi retras în orice moment în același mod misterios în care fusese inițial conferit.⁸⁹ Această idee avea două corolare importante. Mai întîi, o dată ce Cerul înconjură pămîntul, un împărat numit de Cer era sau trebuia să fie, prin natura lucrurilor, un monarh universal. Noțiunea că toate popoarele, chineze și barbare deopotrivă, trebuiau să se supună unui unic „Fiu al Cerului” a devenit fundamentală pentru întreaga gîndire politică chineză de mai tîrziu și a făcut ca o

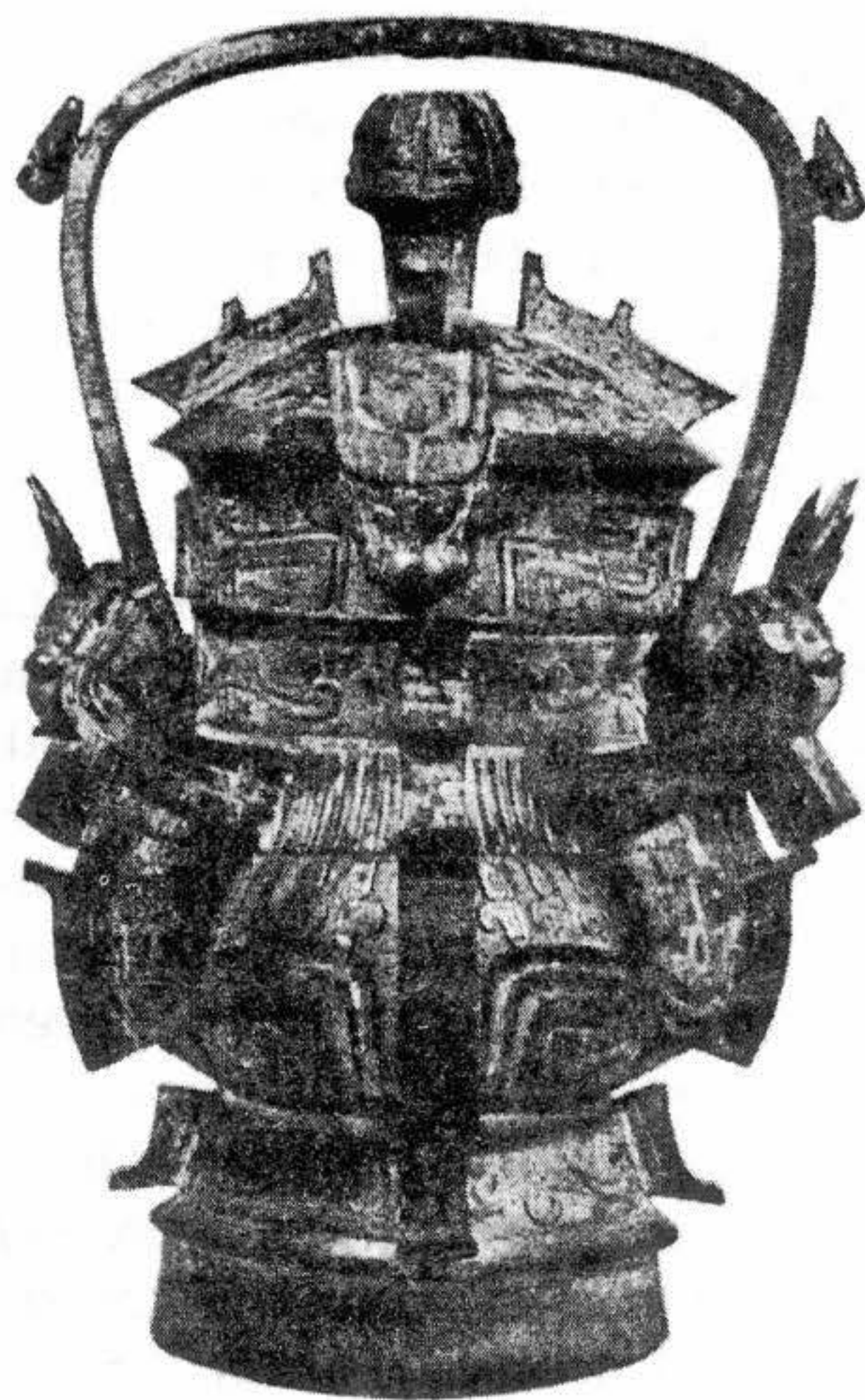
⁸⁷ Bachhofer, *A Short History of Chinese Art*, p. 28-54.

⁸⁸ Bachhofer pune în evidență aceste paralele; eu parafrazez doar expunerea sa.

⁸⁹ E tentant să acceptăm sugestia lui Creel că teoria conform căreia dreptul împăratului de a guverna depindea de hotărîrea cerului era un instrument al propagandei folosite de dinastia uzurpatoare Chou pentru a-și justifica ascensiunea la putere în defavoarea vechii dinastii Shang. Creel, *The Birth of China*, p. 367-375.

Victoria and Albert Museum, London.

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

BRONZURI ANTICE CHINEZEȘTI

Aceste trei recipiente de bronz ilustrează fluctuațiile stilului decorativ care au apărut în limitele relativ stricte ale formelor tradiționale, definite probabil printr-o utilizare ceremonială fixă. Contrastul dintre cele două vase din stînga arată simplificarea elementelor decorative care a urmat cuceririi Chinei de către dinastia Chou. Vasul din dreapta sus a fost confecționat la o dată mai tîrzie, cînd decorațiunile reîncepuseră să prolifereze.

China dezmembrată să pară o enormitate morală și politică în același timp. Acest mod de gândire a consolidat foarte mult imperiul sub dinastii succesive și a menținut țara unită cu mult mai multă forță decât ar fi reușit să o facă simplul echilibru de forțe militare. Pe de altă parte, credința în superioritatea unică a împăratului chinez, explicabilă în relațiile cu barbarii învecinați, a complicat mult relația cu conducători mai civilizați și mai puternici atunci când, într-o perioadă ulterioară, chinezii au fost obligați să trateze cu ei.

Al doilea corolar al teoriei politice Chou era că împăratul, numit fiind de Cer, își menținea poziția doar atâta timp cât se conforma voinței Cerului. Generații întregi de gânditori s-au străduit deci să înțeleagă care erau problemele de autentică importanță pentru conducătorii țării. În general, ei au tras concluzia că Cerul era mulțumit când sacrificiile și celelalte rituri erau somptuoz executate. Însă Cerul era mulțumit și de comportamentul moral și de buna guvernare. Eșecul împăratului în oricare dintre aceste domenii aducea dezastrul asupra țării — potop, foamete sau epidemie — și, în cazuri extreme, putea să provoace retragerea mandatului de către Cer și căderea dinastiei pentru totdeauna.

O astfel de teorie a guvernării, deși justifica uzurparea sau revolta, limita totuși puterea militară brută a unui cuceritor. Chiar și după 771 î.Hr., când a dispărut realitatea puterii centrale, teoria s-a păstrat ca un ideal. Reîntărită de confucianism, ea a folosit la consolidarea și, în același timp, limitarea puterii tuturor împăraților din istoria ulterioară a Chinei.

Un sistem cosmologic complicat suplimenta aspectele politice ale acestei teorii. Pământul a devenit o imagine a Cerului, lăcașul tuturor spiritelor bune și al bunei orînduiri. Împăratul, „Fiu al Cerului“, era veriga de legătură dintre cele două tărîmuri și, la fel cum cerurile se învîrteau în jurul Stelei Polare, la fel trebuiau să se învîrtească toate obiectele de pe pământ în jurul împăratului. În jurul acestui nucleu, erudiții au început să descopere complexe corespondențe între fenomenele cerești și cele terestre, în maniera astrologilor occidentali.⁹⁰ Dar noile accente din religia chineză nu au dus la înlocuirea vechiului cult sau a vechilor zei ai pământului, râurilor, munților.⁹¹ Vechile culte s-au păstrat aproape intacte, deși sacrificiile umane și alte cruzimi din timpul dinastiei Shang au fost abandonate.

Statul Chou era o monarhie de tip feudal. Împăratul victorios împărțea teritoriile cucerite rudelor și aliaților săi și aceștia, la rîndul lor, îl împărțeau acoliților lor aristocrați, fiecare avînd un șir întreg de supuși. Pentru mai multă siguranță, într-un pământ străin

⁹⁰ Dacă astronomia chineză datoră ceva celei babiloniene nu se știe precis. Cf. Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, Cambridge, Cambridge University Press, 1954, I, 151-52. Din unele puncte de vedere, dinastia Chou trădează un contact cu ideile babiloniene, căci ei au introdus săptămîna cu șapte zile în China în locul celei cu zece zile din timpul dinastiei Shang. C.W. Bishop, *Origin of the Far Eastern Civilizations*, „Smithsonian Institution War Background Studies“, No. 1, 1942, p. 23. Doctrina corespondenței între cer și pământ pare să fie însă atestată și de oracolele Shang. Cf. Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 225.

⁹¹ E de notat că divinitățile Chou erau în general zeiță masculine, în timp ce zeițele feminine jucaseră un rol proeminent în formele de pietate Shang. Bishop, *Origin of the Far Eastern Civilizations*, p. 41. Schimbarea sexului divinităților nu e totuși un fenomen atît de rar cum am fi inclinați să credem.

s: la început ostil, aceste curți nobiliare erau fortificate și unele dintre ele au devenit cu timpul orașe. În fiecare primăvară, locuitorii părăseau incinta fortificată pentru a-și cultiva pămînturile și își instalau tabăra în aer liber. După culesul recoltei, ei se întorceau să-și petreacă lunile de iarnă în spatele zidurilor de pămînt.⁹² Populațiile cucerite erau obligate să plătească tribut, dar continuau probabil să trăiască în cadrul acelorași instituții, cu aceeași conducători, mai mult sau mai puțin separate de învingători.

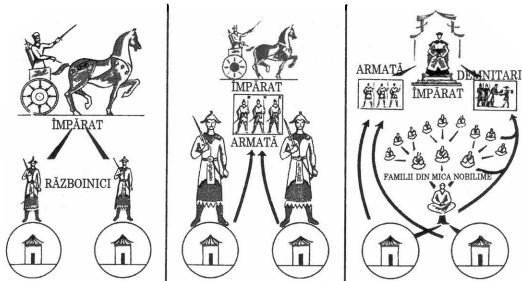
La început, un împărat Chou putea să confiște pămînturile unei familii aristocratice nesupuse, dar ocuparea pămîntului a ajuns cu timpul să se întrepătrundă într-atît cu tot felul de temeri religioase încît nici împăratul, nici altcineva nu mai îndrăzneau să intervină. Dacă puternicele spirite ale străbunilor apărau cu adevărat pămînturile marilor familii aristocratice, nici un om indeajuns de prudent nu le-ar fi stîrnit minia prin întreruperea liniei de succesiune legitime. Aceste credințe au controlat probabil virulența luptelor interne între nobili și, deși limitau destul de mult autoritatea practică a împăratului, un respect similar față de linia dinastică îi apăra pe cei din dinastia Chou de uzurpatori.

Două obiceiuri funcționau în primele două secole ale guvernării dinastiei Chou pentru a contracara tendințele centrifuge inerente sistemului feudal. În primul rînd, fiecare nobil era dator să-și servească superiorul în război și să participe la riturile sau ceremoniile de la curtea sa. O altă practică, mai puțin obișnuită, era aceea de a-i trimite pe fiii mai mari ai nobililor importanți la o școală din capitală unde era educat și conducătorul tronului. La școala imperială, împărați succesivi își puteau cunoaște indeaproape principalii vasali, iar rezidența îndelungată în capitală, în tinerețea lor, adinea probabil sentimentul de solidaritate al vasalilor cu casa imperială. Nobilii mărunti și fiii mai mici erau și ei trimiși la școli, dar în provincie. Toți urmau același tip de pregătire: trasul cu arcul și condusul carelor de luptă, riturile și ceremoniile, scrierea și aritmetica. Perioada de pregătire dura zece ani, perioadă indeajuns de lungă pentru a uniformiza oarecum aristocrația Chou.⁹³

După căderea dinastiei Chou din vest, în 771 î.Hr., mai mult de zece prinți chinezi își împărțeau practic (dar nu și teoretic) suveranitatea asupra țării. Istoria secolelor viitoare ilustrează foarte bine avantajele unei poziții aproape de frontieră, căci toate statele devenite puternice se aflau la periferia lumii chineze. Cucerindu-i pe barbarii din împrejurimi și aducîndu-i în cercul culturii chineze, aceste state și-au mărit dimensiunile și au devenit atît de puternice încît au depășit puterea militară a vecinilor lor civilizați dinspre centru, unde expansiunea teritorială era blocată de diplomația echilibrului puterii. Chiar atunci cînd autoritatea imperială a scăzut drastic, chinezii și-au păstrat un puternic sentiment al comunității lor, diferite de cea a barbarilor din

⁹² Această interpretare a sistemului îi aparține lui Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, Leiden: E.J. Brill, 1952, p. 6-9.

⁹³ Henri Maspero, *La Chine antique*, p. 131-132. Dacă vom compara acest feudalism chinez cu feudalismul Europei medievale sau cu organizarea analogă a imperiului lui Hammurabi din Babilon, rolul proeminent jucat de știința de carte și de pregătirea religioasă din sistemul chinez este cu totul unic. Acest lucru era necesar pentru că diferitele corporații religioase, ca sacerdoțiul babilonian sau ca biserica medievală, nu existau în China. Drept rezultat, nobilimea nu se putea specializa doar în arta războiului. Fiecare nobil chinez trebuia să fie propriul său preot cînd trebuia să aducă sacrificii străbunilor săi.

EVOLUȚIA SOCIETĂȚII CHINEZE ÎNTRE 1500 ȘI 220 Î.HR.

afară. Acest sentiment și-a găsit expresia politică în eforturile de a substitui unității imperiale „acțiunea concertată a prinților” în vederea menținerii păcii printre diferitele state chinezești. Aceste eforturi au avut succes în secolele al VIII-lea și al VII-lea î.Hr. și, chiar atunci când au izbucnit războaie între statele chineze, acestea nu au produs distrugeri grave datorită unui cod elaborat al onoarei cavaleresti ce interzicea distrugerea definitivă a inamicului învins.

În secolul al VI-lea î.Hr. echilibrul acesta de forțe și codul cavaleresc au început totuși să dea semne de degradare. Succesul „acțiunii concertate a prinților” depindea de recunoașterea înțietății unuia sau altuia dintre state și când un nou-venit nega această înțietate — cum s-a și întâmplat în multe cazuri — urma imediat un conflict între state. Sistemul s-a destrămat deci în secolul al VI-lea î.Hr., când patru state puternice, de frontieră, au pretins simultan înțietatea în lumea chineză. A urmat o luptă complexă, dusă mai ales pe teritoriul statelor mai slabe din centru. Războiul a devenit ceva obișnuit și intensitatea sa a început să crească pe măsură ce decădea vechiul cod cavaleresc.

Și totuși dezordinea interioară prelungită determina expansiunea în teritorii noi a culturii chineze, nu o împiedica. Refugiați și aventurieri, dezrădăcinați de războaiele de acasă, purtau cu ei idei și atitudini tipic chineze la barbarii din vecinătate. Prin acest proces, Peninsula Shantung și regiunile de coastă din nord-estul ei au fost prinse în cercul civilizației chineze. O extindere comparabilă a avut loc de-a lungul coastelor nordice și vestice ale Chinei. Cea mai mare expansiune teritorială a avut loc în sud totuși, unde valea lui Yangtze și regiunile de coastă de o parte și de alta a deltei sale au

începu să fie tot mai mult organizate după modelul chinez. Barbarii de aici au contribuit considerabil la evoluția culturii chineze. Poezia chineză, de exemplu, a fost mult influențată de cea din statul Ch'u, aflat într-un fost teritoriu barbar din sud⁹⁴ și anumite idei religioase noi, preluate ulterior de taoiști, își au probabil originea în aceeași perioadă. Dar dacă destrămarea vechii ordini politice a creat anumite beneficii regiunilor periferice ale lumii chineze, situația era total diferită pentru statele mici aflate în vechile centre de civilizație chineză, de pe cursul mediu și inferior al Fluviului Galben. Începînd cu secolul al VI-lea, aceste state au devenit simpli pioni pe scena politică, fiind supuse unor invazii repetate și unor atacuri diplomatice din partea statelor mai primitive, dar și mai puternice dimprejur. Domeniile imperiale, cu centrul la Loyang, nu se aflau într-o situație mai bună, cu toate pretențiile de autoritate supremă ale împăratului. În acest haos politic, clasele educate și-ar fi dorit, desigur, o revenire a vremurilor trecute, cînd puterea imperială fusese o realitate. Această nostalgie a fost unul din izvoarele din care s-a născut confucianismul.

În astfel de timpuri grele, vechea moralitate și buna guvernare nu mai stăpîneau nicăieri. Jurăminte și tratate, consfințite de cele mai solemne ritualuri, în prezența străbunilor, erau încălcate în mod repetat. Violența și intriga erau în plin avînt la curțile princiare și ticăloșii cei mai lipsiți de scrupule reușeau cel mai bine în viață. Unde se mai afla Cerul într-o astfel de lume? De ce acceptau augustele spirite ale străbunilor să le fie numele luat în deșert? Și cum trebuia să se comporte un om cînd toate tradițiile păreau să decadă?

Acestea erau problemele cu care se confrunta Confucius în timpul vieții sale (datele tradiționale sînt 551-479 î.Hr.) și răspunsurile date de el aveau să se dovedească fundamentale pentru viitoarea civilizație chineză. Totuși, ca și în cazul altor mari învățători ai umanității, sînt greu de separat faptele de legendă și doctrinele sale de adăugirile generațiilor ulterioare. Nu există nici o carte scrisă în mod sigur de Confucius și sentințele sale, transmise de discipolii săi, au fost compilate și editate mult mai tîrziu. În consecință, nici chiar *Analectele* universal acceptate ca cele mai autentice expresii ale învățaturii lui Confucius nu pot fi considerate, în totalitate, reprezentative pentru gîndirea sa.⁹⁵

Unele puncte sînt totuși clare. Confucius privea desigur înapoi, spre zilele minunate de altădată cu cele mai calde sentimente; acestea au rămas pentru el un standard existențial. După cum spune în *Analecte*: „Eu transmit, nu inventez. Sînt credincios cărților vechi și le verez.”⁹⁶ Dar cum putea un om care iubea cărțile vechi să trăiască într-o

⁹⁴ Arthur Waley, *The Temple and Other Poems, with an Introductory Essay on Early Chinese Poetry*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1923, p. 12.

⁹⁵ H. G. Creel, *Confucius: The Man and the Myth*, p. 7-11 rezumă această problemă. Cf. Arthur Waley, *The Analects of Confucius*, London, Allen and Unwin, Ltd., 1938, p. 13-26.

⁹⁶ VII, 1. Aceasta și următoarele citate sînt preluate din traducerea în limba română a Florentinei Vișan — Confucius, *Analecte*, București, Humanitas, 1995 (n.tr.). Confucius credea că ideile și idealurile sale principale erau simple reformulări ale principiilor care îl călăuziseră pe Tan, un nobil Chou. Conform tradiției, ducele Tan, un frate al primului cuceritor Chou, a preluat puterea imperială în perioada în care moștenitorul tronului era încă minor, pentru a contracara rebeliunile și și-a folosit poziția pentru a înființa noi instituții și a regulariza guvernarea înainte de a-i ceda tronul nepotului său. Există motive să credem că încercarea lui Confucius de a se considera un moștenitor

lume care nu le iubea deloc? Aceasta era problema centrală a lui Confucius și, avînd în vedere că moralitatea decădea continuu, forța practică a doctrinei sale a depășit simpla transmitere, fără a inventa nimic. Confucius a subliniat doar cîteva din vechile idealuri aristocratice de comportament, respingîndu-le sau ignorîndu-le pe altele, combinația obținută fiind în mare parte nouă.

Diferența cea mai importantă față de vechea concepție aristocratică este respingerea ideii că noblețea era înăscută. Noblețea (sau, mai bine, distincția) era pentru el o problemă de educație și comportament. Un individ lipsit de origine nobiliară, prin pregătire și predispoziție naturală, putea totuși să devină un om ales.⁹⁷ Semnele unui om ales erau bunătatea, înțelepciunea și curajul — virtuți ce presupuneau moderație a comportamentului dar și a emoțiilor, precum și cunoașterea ritualurilor și manierelor tradiționale, respectarea promisiunilor, credința față de superiori și disocierea de cei cărora le lipseau astfel de calități.⁹⁸ Un astfel de om ar fi trebuit să găsească satisfacție în simpla cultivare a virtuților. „Cel ce este înțelept nu poate fi îndoit. Cel ce e om cu adevărat nu poate fi nefericit. Cel ce e curajos nu poate fi înspăimîntat.”⁹⁹ Însă adevărata menire și cariera potrivită unui om ales era guvernarea. Ca și Platon mai tîrziu, Confucius a fost obsedat toată viața de refuzul conducătorilor și politicienilor de a-i adopta preceptele sau de a-l numi într-o funcție înaltă, unde ar fi putut să-și pună principiile în aplicare. S-a consolatat cum a putut la gîndul că virtutea era propria lui răsplată, capabilă să depășească chiar și sărăcia.¹⁰⁰ Dar nici Confucius, nici adepții săi nu au renunțat vreodată la convingerea că adevărata expresie a virtuții unui om ales poate fi atinsă doar prin guvernare.¹⁰¹

Confucius și-a însumat toată învățătura în cuvîntul *Tao*.¹⁰² Acest cuvînt e greu de înțeles în toate sensurile sale pentru că, deși Confucius l-a folosit curent, nu l-a explicat niciodată. *Tao* însemna practicarea tuturor virtuților pentru a deveni un om ales. Dincolo de asta, Confucius pare să fi considerat că un comportament în acord cu *Tao* era în acord cu întregul univers sau, mai aproape de spiritul limbii chineze, se conforma voinței Cerului. Poate că el concepușe noțiunea de *Tao* pornind de la modelul relațiilor civilizate și politicoase din cadrul unei vechi familii aristocratice și încerca să transpună acest model familial la nivelul întregului sistem politic.¹⁰³

Doctrina confucianistă se deosebea de vechile moravuri aristocratice din cîteva puncte de vedere importante. Confucius condamna violența și acorda foarte puțină

spiritual al lui Tan, care a avut probabil o influență considerabilă în dezvoltarea instituțiilor din perioada dinastiei Chou, nu era complet greșită.

⁹⁷ *Analecte*, IV, 5; VI, 4; VII, 7; IX, 7.

⁹⁸ *Analecte*, IV, 17, 18; VI, 25; VII, 24, 36; VIII, 8, 16; IX, 24.

⁹⁹ *Analecte*, IX, 29. Cf. IV, 14.

¹⁰⁰ *Analecte*, IV, 8, 9.

¹⁰¹ *Analecte*, VII, 32.

¹⁰² *Tao* poate fi tradus prin „Cale” dacă folosim acest cuvînt în toate sensurile posibile. Termenul a fost foarte important și în alte școli de gîndire — una din școlile ce critică sever confucianismul este chiar numită taoism.

¹⁰³ Creel, *Confucius: The Man and the Myth*, p. 125. Confucius însuși, atît cît ne pot permite *Analectele* să judecăm, nu a accentuat în mod special pietatea filială. Poate că el a considerat-o de la sine înțeleasă, în timp ce adepții săi de mai tîrziu au susținut necesitatea prezentării explicate a acestui aspect. În orice caz, moștenitorii tradiției confucianiste au pus mult accent pe pietatea filială, ca cea mai importantă dintre virtuți.

atenție pregătirii militare, aflate în centrul educației tradiționale. Politețea, un concept drag lui, interzicea recurgerea la forță în toate situațiile obișnuite și maestrul pare să fi crezut în posibilitatea guvernării „prin ritual și compromis”,¹⁰⁴ adică cedînd cu grație în favoarea celorlalți, în funcție de reguli ale precedentului și buneicuvîințe, stabilite în codul bunelor maniere. Într-adevăr, orice altă manieră de guvernare, considera el, genera răzbunări nesfîrșite, intrigi și violență — înseși defectele vieții politice din epoca sa.

Confucius a modificat vechea tradiție și într-un alt mod — respingînd convingerea că simpla credință și sacrificiile corecte ar putea asigura bunăvoința spiritelor străbunilor și succesul în lume. El susținea că virtutea își este suficientă sieși și trebuia să recunoască, plin de durere, că practicarea ei nu garanta succesul în lume. Nu fusese el însuși lipsit de puterea politică necesară pentru a-și pune principiile în aplicare? În ce privește spiritele și acțiunea lor în lumea oamenilor, el a rămas întotdeauna rezervat. Nu avem motive să credem că el se îndoia de existența sau puterea lor, dar el a refuzat sistematic să discute probleme teologice sau metafizice, în general. Sacrificiile tradiționale și ritualurile religioase făceau parte din viața unui om ales și nu trebuiau neglijate, dar aceasta era tot ce voia el să spună referitor la acest aspect. Lumea oamenilor și a moralei avea întietate, speculațiile în legătură cu Cerul și viața de după moarte trebuiau lăsate deoparte.¹⁰⁵ O astfel de atitudine trecea peste incertitudinile religioase ale vremii și a lăsat un gol în doctrina confucianistă, exploatat mai tîrziu de taoiști, cu stilul lor îndrăzneț, fantastic de teoretizare metafizică. Dar rezerva lui Confucius în privința acestor probleme era în acord cu scopul practic pe care el l-a urmărit întotdeauna: să-i instruiască pe oamenii aleși pentru a guverna bine.

Confucius și-a considerat propria viață un eșec. El nu a ajuns niciodată în exercițiul puterii și o viață privată, oricît de virtuoasă, avea în ochii săi doar o valoare limitată. Totuși, în perspectivă, puterea lui s-a dovedit mult mai mare și mai durabilă decît a oricărui monarh, căci ideile sale au fost un catalizator în definirea civilizației chineze din punct de vedere instituțional și intelectual. În cele două secole și jumătate după moartea maestrului (479 î.Hr.), confucianismul a continuat să existe în China — uneori la conducere, uneori nu —, dar numai după ce China a fost din nou unificată, în urma unor acțiuni violente, primii împărați din dinastia Han (202-209 î.Hr.) le-au încredințat adepților confucianismului conducerea administrativă a statului. De atunci pînă azi,¹⁰⁶ confucianismul și-a menținut aproape constant poziția în cadrul serviciilor publice.

Adepții lui Confucius au adus multe schimbări doctrinelor lui înainte ca speranțele sale să fie împlinite, dar amprenta maestrului nu s-a șters niciodată. Idealul omului

¹⁰⁴ *Analecte*, IV, 3; cf. XII, 1.

¹⁰⁵ *Analecte*, V, 12; VII, 20; XI, 11. Pentru remarci referitoare la asemănările și deosebirile dintre doctrinele lui Confucius, Buddha și ale primilor filozofi greci, vezi supra, p. 211 n.

¹⁰⁶ E bine să ne amintim că Mao Zedong i-a studiat în tinerețe pe clasicii confucianismului și a ajuns la marxism doar la maturitate, la vîrsta de 27 de ani.

ales, condus de o etică tradițională, dar totuși individuală, separată de speculația teologică, dedicat comportamentului politicos, respingând violența și ținând mereu spre *Tao*, nu a fost niciodată lăsat în umbră. Astfel de oameni aleși, oricât de imperfect ar fi întrupat ideea confucianistă, au condus China timp de două milenii, conferind aproape constant o remarcabilă stabilitate și coerență politicii și culturii chineze. Puțini sînt cei cărora posteritatea le-a ridicat un asemenea monument.

E. SCHIMBĂRI ÎN LUMEA BARBARĂ PÎNĂ ÎN 500 Î.HR.

Consolidarea unei civilizații cosmopolite în Orientul Mijlociu și ascensiunea unor puternice civilizații în India, Grecia și China au mărit numărul influențelor exercitate asupra lumii barbare. O mare parte a istoriei timpurii din India, Grecia sau China este de fapt istoria aducerii barbarilor la propriile lor stiluri de viață civilizată. În 500 î.Hr., sudul Indiei, centrul și sudul Chinei și aproape întreaga zonă de coastă a Mediteranei și a Mării Negre fuseseră fie cuprinse de civilizație, fie se îndreptau spre ea.

Doar în regiunea Mării Mediterane și Negre se pot urmări în detaliu treptele expansiunii civilizației. Mai ales trei popoare — fenicienii, etruscii și grecii — au fost responsabile pentru aducerea germenilor civilizației în aceste zone. Între 800 și 550 î.Hr., cea mai mare parte a zonei de coastă a Mării Mediterane și a Mării Negre a intrat în sfera de influență a unuia dintre aceste trei popoare și a început să se dezvolte comerțul, ce lega litoralul mediteranean cu civilizațiile mai dezvoltate de pe malurile estice. De multe ori, comerțul era urmat de colonizare. Coloniile grecești și feniciene urmau modelul orașelor-state de acasă, iar orașele etrusce, care ar fi putut fi fondate de o populație fugită din Asia Mică (sau nu) se asemănau și ele oarecum cu așezările grecești și feniciene.¹⁰⁷ O dată cu stabilirea acestor comunități, astfel de realizări ale civilizației precum scrierea, artele și construcțiile monumentale au început să apară pe teritoriile pînă atunci barbare, iar relațiile comerciale cu interiorul au introdus viața civilizată în zonele îndepărtate ale Europei și Africii.

În jurul anului 500 î.Hr. au rămas însă în afara razei de acțiune a civilizației cinci zone ale vieții sălbatice sau barbare. Trei erau în Lumea Veche: 1) Africa din sudul Saharei și al Masivului Abisinian; 2) pădurile musonice din sud-estul Asiei și insulele vecine din Indonezia; 3) zonele de stepă și de pădure din nordul eurasiatic. Și mai departe se aflau cele două regiuni insulare, separate de ocean: 4) Australia și 5) Americile.

Investigațiile arheologice din aceste regiuni nu au progresat uniform și e prea devreme, probabil, să stabilim influențele, dacă au fost vreunele, ce s-au exercitat asupra lor dinspre centrele civilizației eurasiatice în timpul primului mileniu î.Hr. Australia a rămas desigur o lume aparte și mult timp, chiar după 500 î.Hr., Africa subsahariană a rămas și ea aparent neafectată de mișcările sociale din centrele apărute în nord. Doar o pătrundere, geografic modestă, a influențelor egiptene în Nubia — Sudanul de azi —

¹⁰⁷ Cf. M. Pallottino, *Gli Etruschi*, Rome, Casa Editrice Carlo Colombo, 1939, p. 43-72, 129-154; Luisa Banti, *Die Welt der Etrusker*, Stuttgart, Gustav Kiper Verlag, 1960, p. 132-135.

a fost pînă acum atestată arheologic.¹⁰⁸ Situația din sud-estul Asiei înainte de 500 î.Hr. este, de asemenea, neclară. Cele mai vechi izvoare scrise în legătură cu această regiune datează din secolul al II-lea d.Hr., cînd cuceritorii și diplomații chinezi au venit în contact cu unele din statele parțial influențate de hinduism ca Birmania de Nord, Annam, și Cochinchina. Nu e sigur cu cît timp înainte s-au manifestat influențele indiene în Asia de Sud-Est.¹⁰⁹ Descoperirile arheologice sugerează că, înainte ca orice fel de contacte directe să fi fost stabilite fie cu civilizația indiană, fie cu cea chineză, bogățiile acumulate datorită comerțului pe mare creaseră baza dezvoltării unei protocivilizații cu centrul pe coasta sudică a Chinei și în Vietnamul de Nord.¹¹⁰

Totuși, orice ar putea adăuga viitoarele descoperiri arheologice la cunoștințele prezente ale Asiei de Sud-Est preistorice și ale Africii subsahariene, se pare că aceste regiuni, ca și Australia sau Americile, au stagnat din punct de vedere cultural. Schimbările care au zguduit lumea, afectînd întreaga structură a zonei civilizate eurasiatice, nu par să fi provenit de aici. Situația a fost însă mult diferită în stepa eurasiatică și în regiunile împădurite. În secolul al XVIII-lea î.Hr., conducătorii carelor de luptă, echipați cu arme de bronz, au pornit din această zonă cu consecințe dramatice pentru popoarele civilizate de pretutindeni. Cu aproape o mie de ani mai tîrziu, în secolele IX-VIII î.Hr., a avut loc o a doua perturbare a echilibrului de forțe militare între popoarele din stepă și cele civilizate, deși schimbarea nu a fost atît de drastică de data asta și expansiunea geografică a cuceritorilor din stepă a fost mai modestă.

Faptul critic era următorul: barbarii din stepă au început să călărească în mod obișnuit și au învățat să o facă fără a-și folosi mîinile, lăsate astfel libere cel puțin pentru o perioadă de timp. Ei puteau astfel să lanseze o ploaie de săgeți din goana calului.

¹⁰⁸ H. Ahimien, *Préhistoire de l'Afrique* (Paris: Éditions N. Boubée & Cie, 1955); Sonia Cole, *The Prehistory of East Africa*, Harmondsworth, Penguin Books, 1954, p. 271-285; Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas*, Cologne, Greven, 1952, p. 3-20. Trebuie să subliniem totuși că o cronologie preistorică în Africa este rezultatul purei intuiții. E posibil, de exemplu, ca influențele „megalitice” să fi existat atît de-a lungul coastei estice, mai ales în regiunea Capului Gardafui, cît și în vestul Africii cu mult înainte de 500 î.Hr. Cf. Dominik Josef Wölfe, „Die kanarischen Inseln: die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer”, în *Paidema*, IV, 1950, 231-253. Comerțul cartaginez de-a lungul coastei africane dinspre Atlantic s-a extins probabil pînă la Rio del Oro, deși exploratorii au mers, desigur, și mai departe. Aurul a fost cel care a atras corăbiile cartagineze atît de departe, acolo unde predomină comerțul „tăcut”, în care cele două părți se retrăgeau după ce-și expunea fiecare bunurile, pentru a evita contactul direct cu ceilalți. Cf. B.H. Warmington, *Carthage*, London, Robert Hale, Ltd., 1960, p. 59-66.

¹⁰⁹ Monumentele megalitice din India de Sud, în sud-estul Asiei, și din cîteva insule aflate în vestul Pacificului atestă poate un fel de legătură între aceste regiuni diferite în primul mileniu î.Hr.

¹¹⁰ D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, New York, St. Martin's Press, 1955, p. 7-9; C.W. Bishop, „Long-Houses and Dragon-Boats” în *Antiquity*, XII, 1938, 411-24; Wolfram Eberhard, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, p. 326-331; G. Coëdes, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris, E. de Boccard, 1948, p. 25-26. Această protocivilizație din sud-estul Asiei, numită cultura Dongson, după așezarea unde s-au găsit cele mai importante vestigii arheologice, sugerează unele similarități cu vechea civilizație a Cretei. Totuși, cultura Dongson nu a ajuns niciodată să reziste la fel de mult sau să se dezvolte asemeni civilizației cretane, probabil din cauză că poziția ei pe continent a adus-o încă de timpuriu în calea expansiunii militare și a puterii culturale a Chinei din timpul dinastiei Han. De comparat cu civilizația eșuată a vikingilor în Scandinavia, analizată de A.J. Toynbee, *A Study of History*, I, 340-60. O tradiție a călătorilor pe mare s-a păstrat totuși în Borneo și alte insule indoneziene, manifestată, eventual, printre altele, în colonizarea Madagascărului la începutul erei creștine. Cf. George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, New York, McGraw Hill, 1959, p. 45, 212-216. Dispersarea polineziană din primul mileniu al erei noastre ar fi putut proveni din aceleași rădăcini.

Nu putem decât să bănuim când și unde s-a folosit pentru prima dată noul stil al războiului cavaleriei. Călăria mai fusese încercată, dar numai ocazional, încă din mileniul al treilea î.Hr., dar marele succes al cărelor de luptă, împreună cu realele dificultăți generate de strunirea unui cal fără șă, friu și pintenii, au făcut ca o metodă atât de simplă de exploatare a vitezei animalului să devină neimportantă. Apariția motivului centaurului pe sigiliile mesopotamiene în secolul al XIII-lea î.Hr. sugerează că devenise destul de comună călăria la acea dată printre popoarele din stepă, dar adevărata ei perfecționare și importanța pentru viața din stepă și pentru acțiunile militare ale popoarelor civilizate datează numai din secolul al IX-lea î.Hr.¹¹¹ Centrul din care a început să se răspândească un mod perfecționat de a călări a fost probabil acela din care se răspîndiseră și carele de luptă cu aproximativ nouă sute de ani în urmă — zona stepei iraniane.¹¹²

Călăria a fost numai o parte a adaptării necesare pentru stăpînirea stepei. Nomazii au trebuit să-și creeze echipament ușor de transportat, veșminte potrivite pentru călărie (pantaloni) și o dietă mai puțin (sau deloc) dependentă de produsele agricole. Doar după aceea au devenit ei liberi să-și urmeze cirezile la pășune, străbătînd sute de kilometri poate în căutarea celei mai bune pășuni.

Perfecționarea vieții nomade cu ajutorul cailor a impus astfel schimbări importante în viața comunităților răspîndite ce locuiseră înainte în stepa europeană și central-asiatică. Dar acestea au fost doar preliminară față de completa transformare a echilibrului militar și social eurasiatic, căci noua viață nomadă a făcut să apară o numeroasă cavalerie a stepei, nerăbdătoare și capabilă să supună apărarea popoarelor civilizate la tensiuni mult mai mari și mai susținute decât pînă atunci.

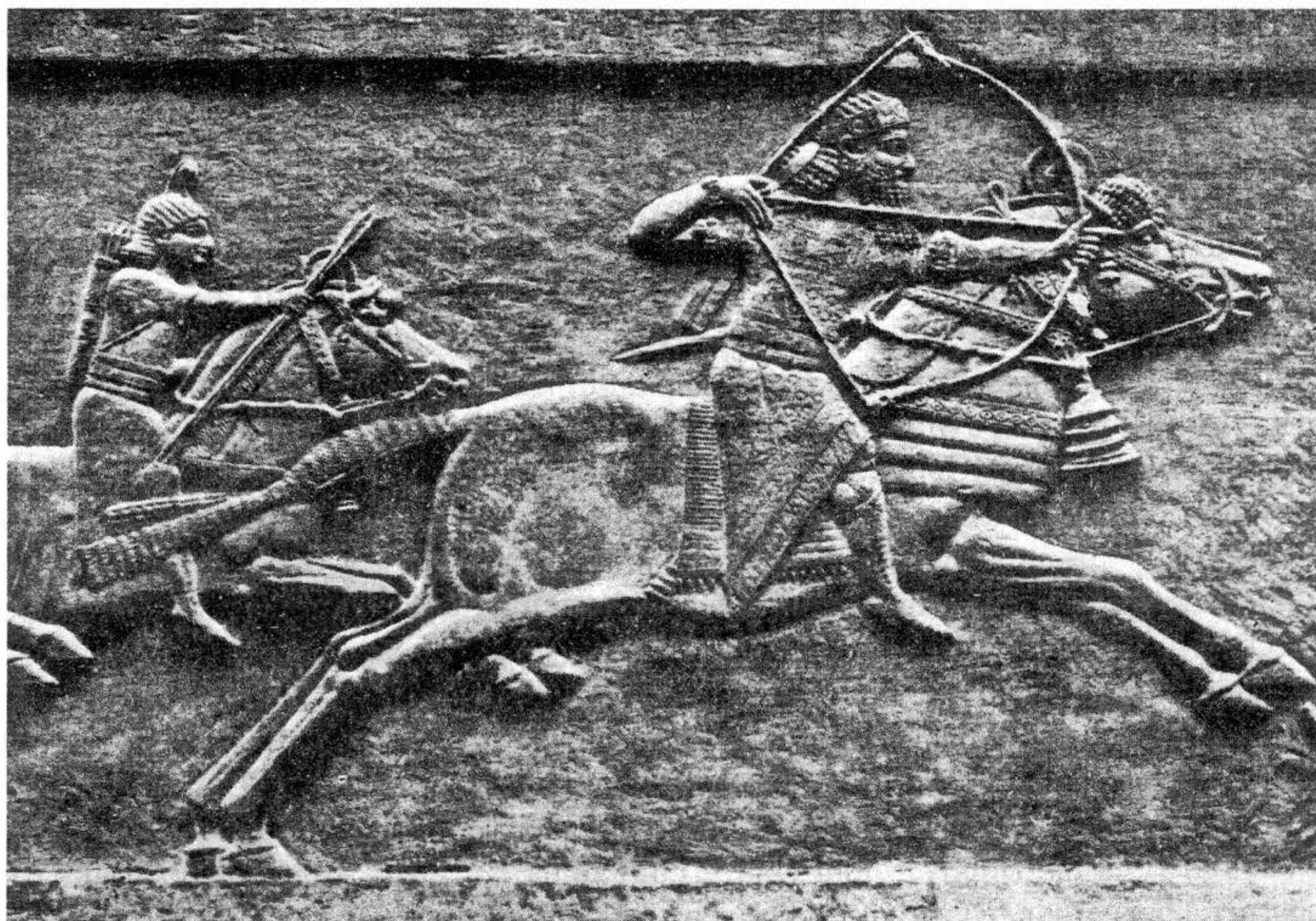
Stăpînirea artelor călăriei le-a conferit crescătorilor de animale din stepă un nou avantaj. Fiecare nomad trebuia să aibă cai și fiecare bărbat cu un cal sub el și cu un arc în mină a devenit un potențial soldat de primă mînă. Viteza unui cal în galop le-a creat destulă siguranță pentru a renunța la armurile de metal și la alte echipamente scumpe. Astfel, tehnicile și materialele (virfurile de săgeți din piatră sînt foarte potrivite pentru a ucide un om) deținute de fiecare trib nomad au devenit perfect potrivite pentru a ataca cu succes chiar și cele mai noi și bine apărute așezări militare. Pentru prima dată, stepa eurasiatică a devenit, astfel, în lung și-n lat, o pepinieră de războinici capabili să atace comunitățile civilizate cu toate șansele de succes.¹¹³

Călăreții din stepă puteau călători mai repede și mai departe decât orice alt tip de trupe, strecurîndu-se prin orice trecătoare și traversînd orice rîu cu o mare

¹¹¹ Franz Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*, p. 551-563; William Ridgeway, *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse*, Cambridge, Cambridge University Press, 1905, p. 94, 98, susține că întîrzierea normalizării activității de a călări s-a datorat faptului că primele tipuri de cai domesticiți nu aveau spatele destul de puternic pentru a purta un om vreme îndelungată.

¹¹² Franz Hančar, *Das Pferd*, p. 555; Karl Jettmar, „Archaeologische Spuren von Indogermanen in Zentralasien“, în *Paidеuma*, V, 1950-54, 236-37.

¹¹³ De comparat cu modul în care oțelul mai ieftin a mărit eficacitatea infanteriei barbare în secolul al XIII-lea î.Hr., după cum am observat mai sus, p. 117-119. Un rezumat folositor al istoriei stepei, de la cimerieni pînă la huni, poate fi găsit în E.D. Philips, „New Light on the Ancient History of the Eurasian Steppe“, în *American Journal of Archaeology*, LXI, 1959, 268-80.

Trustees of the British Museum.

REVOLUȚIA CAVALERIEI

Acest basoreliev asirian, din palatul lui Asurbanipal (668-625 î.Hr.) din Ninive este portretul plin de viață și destul de timpuriu al unui călăreț, reprezentat aici la vânătoare, nu în luptă. Nepotrivirea dintre veșmintele asiriene și noul mijloc de locomotie este evidentă în păstrarea costumului asemănător unei fuste, incomod pentru un călăreț. Apoi, absența pintenilor îl lăsa pe călăreț oarecum la discreția animalului. Doar în caii foarte bine antrenați se putea avea încredere că își vor menține viteza și direcția când călărețul slăbește frîul pentru a-și încorda arcul.

ușurință. O „armată” nomadă nu era de fapt decât grupul bărbaților tribului sau al uniunilor de triburi, circulând așa cum făcuseră întotdeauna, dar fără povara femeilor, copiilor și cirezilor. Când se confruntau cu inamici mai puțin mobili, acești călăreți puteau ataca și fugi aproape fără a fi atinși. Doar ciocnirea cu forțe de același tip sau lipsa de nutreț pentru caii lor le puteau limita jafurile.

Istoria primului mileniu î.Hr. reflectă astfel avantajele militare obținute de oamenii din stepă. Orientul Mijlociu, prin apropierea sa de centrul din care a început să se răspindească noul stil de viață nomadă, a fost, natural, primul care a simțit asaltul. Într-adevăr, documentele asiriene asupra unor masive invazii nomade, începute spre sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr.,¹¹⁴ sînt cele care ne permit să deducem schimbarea survenită în viață din stepă. În acel moment, grupurile de călăreți, cunoscuți grecilor sub numele de cimerieni, au ieșit din stepele din sudul Rusiei și au început să atace în dreapta și-n stînga, în toate regiunile Asiei Mici. E posibil ca ei să fi început această ofensivă sub presiunea altor triburi, sciții, care porniseră spre vest din zonele lor de baștină, din Asia Centrală,¹¹⁵ puțin înainte de 700 î.Hr., și ocupaseră cele mai bogate pășuni, deținute cîndva de cimerieni. Sciții, la rîndul lor, i-au urmat pe cimerieni spre sud și au jucat un rol important în coaliția acelor forțe care au răsturnat imperiul asirian în 612 î.Hr. Astfel, revoluționarea modului de viață din stepa eurasiatică a contribuit la căderea Asiriei și la ascensiunea Persiei.¹¹⁶

Urmașii imperiali ai asirienilor, mezii și persii, s-au confruntat și ei cu necesitatea apărării comunităților civilizate din Orientul Mijlociu de noile și formidabilele hărțuiri nomade. În ciuda excelenței lor organizări militare, conducătorii Ahemenizi se confruntau cu o sarcină deloc ușoară, cum ne pot dovedi moartea lui Cyrus la frontierele estice ale imperiului (530 î.Hr.) și dificila campanie europeană a lui Darius împotriva sciților (512 î.Hr.). Poarta iraniană spre stepă era extrem de vulnerabilă și numai prin angajarea ca mercenari a unor călăreți din stepă au reușit Ahemenizii să oprească jafurile barbare la frontiera nordică și estică a imperiului.¹¹⁷

În Europa barbară, apariția călăreților nomazi a avut consecințe la fel de spectaculoase. Încă de timpuriu, în secolul al VI-lea, sciții au creat un „imperi” puternic, chiar dacă era slab consolidat, în sudul Rusiei și și-au extins puterea spre vest, pînă în Cîmpia Panonică. Ca și persii, popor înrudit cu ei dar și inamic, ei s-au impus ca o clasă conducătoare vechilor locuitori. Însă, spre deosebire de persi, sciții au continuat să trăiască o viață seminomadă, cu o disciplină tribală.¹¹⁸

Mai spre vest, triburile celtice au fost primele care au stăpînit arta călăriei și expansiunea lor, începută în sudul Germaniei și cuprinzînd treptat mare parte din

¹¹⁴ Înregistrările lui Herodot sunt de asemenea folositoare.

¹¹⁵ Karl Jettmar, „The Altai Before the Turks”, in Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, *Bulletin*, XXIII, 1951, 154-55.

¹¹⁶ M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, Clarendon Press, 1922, p. 35-44.

¹¹⁷ Karl Jettmar, „The Altai Before the Turks”, p. 156-157.

¹¹⁸ Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, p. 35-44.

nord-vestul Europei, a fost înlesnită de folosirea tacticilor cavaleriei. Celții nu au adoptat totuși întreg echipamentul de război al nomazilor din stepă: nu arcul, ci o sabie mare, minuită cu ambele mîini, a devenit arma lor caracteristică.¹¹⁹

Spre est, progresul cavaleriei e mai puțin cunoscut. Triburile care stăpîneau deja noul stil de viață al călăreților nomazi aveau puține motive să se deplaseze spre est, unde pășunile și climatul erau mai puțin favorabile. Astfel, tehnicile călăreților nomazi s-au răspîndit probabil destul de lent spre Mongolia, pe măsură ce, trib după trib, împrumutau elemente ale noului stil de viață de la vecinii lor din vest.¹²⁰ Procesul a avut probabil nevoie de vreo patru sute de ani pentru a ajunge la final, căci primele izvoare chineze menționînd tacticile cavaleriei la barbarii de la frontiera nord-vestică datează doar din secolul al IV-lea î.Hr.¹²¹

Apariția unor pîlcuri mobile de corturi din pîslă neagră în stepele Mongoliei au creat tensiuni la fel de mari în China cum se întîmplase și în Orientul Mijlociu cu trei secole în urmă. Statul Ch'in, din nord-vestul Chinei, a dus greul luptei. La început, atacurile nomade nu erau organizate la un nivel suficient pentru a înfrînge rezistența chineză, dar ele i-au obligat pe conducătorii din Ch'in să adopte tacticile cavaleriei și să-și creeze o armată de arcași călare. Această forță nouă a oprit atacurile barbare și s-a dovedit capabilă să învingă toate statele chineze rivale, permițîndu-i astfel conducătorului din Ch'in să devină în 221 î.Hr. împăratul unei Chine unite.¹²²

Totuși, s-ar putea ca stabilirea stilului de viață al călăreților nomazi în Mongolia, în timpul secolului al IV-lea î.Hr., să nu fi constituit primul contact al Orientului Îndepărtat cu cavaleria războinică. Există dovezi arheologice în acest sens ce presupun multe incertitudini — mai ales problema mult dezbătută a stilului artistic „scitic” sau „animalier.” Faptele sînt următoarele: motivele artistice scitice, cunoscute din sudul Rusiei și vestul Asiei, demonstrează asemănări cu arta chineză, iar arta chineză din

¹¹⁹ Asupra expansiunii celților, vezi Henri Hubert, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène*, Paris, La Renaissance du livre, 1932. Pentru valoarea cavaleriei pentru celți vezi William McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1939, p. 46-48. Nu e prea clar de ce tipul de cavalerie din stepă nu a pătruns în Europa Vestică și de ce au preferat celții săbiile arcurilor. Poate că alegerea se datora în parte terenului împădurit și deseori mîlășinos din Europa Vestică; într-o pădure deasă, arcurile nu pot fi folosite la întreaga lor capacitate și războinicii trebuiau să se apropie mai mult de dușmanii lor. Însă tradiții vechi, iraționale ar fi putut, de asemenea, juca un rol important. Vezi și referirile, la războaiele homerice, de mai sus, p. 107 n.

¹²⁰ Karl Jettmar, „Zur Herkunft der türkischen Völkerkunde”, în *Archiv für Völkerkunde*, III, 1948, 16-17; Karl Jettmar, „The Altai”, 148-50; B. Rubin, „Das neue Bild der Geschichte Eurasiens”, în *Jarbücher für Geschichte Osteuropas*, N.F. II, 1954, 106-7.

Cunoscuta răspîndire a călăriei spre nord, printre amerindienii din Marile Cimpii între secolele XVI—XVIII d.Hr. prezintă un paralelism perfect. În cazul american, e sigur că viața nomadă cu ajutorul cailor a apărut nu datorită cuceririlor, ci a fost împrumutată; și aici mișcarea a străbătut o zonă în care clima se degrada progresiv, devenind din ce în ce mai puțin favorabilă. Această pantă a fost mai puțin evidentă totuși în America delect în zona eurasiatică, căci în America scad doar temperaturile și lungimea anotimpului cald cu cît te deplasezi spre nord, trecînd prin Marile Cimpii, în timp ce mișcarea spre est, prin stepe eurasiatică, spre Mongolia presupune și precipitații din ce în ce mai multe.

¹²¹ W. McGovern, *Early Empires of Central Asia*, p. 100-101.

¹²² Ascensiunea regatului Ch'in ne oferă un exemplu clasic al posibilității ca un conducător războinic să profite de poziția sa nefavorabilă. Dintr-un punct de vedere diferit, atît imperiul Ch'in, cît și cel persan pot fi considerate „reații autohtone” la amenințarea de curînd perfecționată vîetî nomade în goana calului.

ultima perioadă a dinastiei Chou demonstrează trăsături „scitice.” În plus, într-o regiune de pe coasta sudică a Chinei, ce se extindea pînă în nordul Vietnamului, a fost excavat sau a intrat în muzee, provenind din surse necunoscute, un număr considerabil de obiecte ce demonstrează asemănări uimitoare cu materiale găsite în îndepărtatele stepe din regiunea Mării Negre.¹²³

Nu e prea clar cum pot fi interpretate aceste informații. E posibil ca triburi scitice din regiunea Altai, după ce și-au însușit noile tehnici ale călăriei, să-și fi folosit poziția geografică, aflată atunci (în secolul al VIII-lea î.Hr.) la marginea estică a zonei noului stil de viață nomad, pentru a lansa atacuri asupra oazelor din Turkestanul chinez, urmînd probabil rutele carelor de luptă din mileniul precedent. Căderea dinastiei Chou din vest în 771 î.Hr. s-ar fi putut datora tocmai unui astfel de atac brusc și scurt. Aproape în același timp, alte grupuri de călăreți ar fi putut ajunge, prin Szechuan, pe coasta de sud a Chinei.¹²⁴

Conform acestei ipoteze, au trecut o generație sau două de cînd sciții au atacat China pînă cînd și-au întors caii spre vest și au intrat în istorie ca urmare a ciocnirii lor cu popoarele civilizate ale Orientului Mijlociu. O astfel de întîrziere s-ar putea explica prin posibilitatea ca mișcarea spre vest să fi fost blocată de prezența altor nomazi călare, extrem de puternici, de la care sciții ar fi putut învăța, în fond, arta călăriei. Abia după ce astfel de vecini au putut fi învinși în luptă sau cuprinși într-o uniune războinică mai mare, au reușit probabil sciții să se aventureze spre vest. Dar cînd au făcut-o, au descoperit imediat pășunile mai mari și mai bogate din sudul Rusiei. După ce i-au învins pe ocupanții cimerieni din zonă, sciții ar fi putut să-și deplaseze majoritatea populației spre Ucraina, abandonînd China și rămînînd doar o mică parte dintre ei în Asia Centrală.

Oricît de ciudat ar părea, răsturnările politice și schimbul de tehnici și motive artistice, care au urmat atacurilor sciților, nu s-au limitat probabil la Lumea Veche. Există un număr de dovezi care sugerează că oamenii au traversat Pacificul cu cîteva secole înaintea erei creștine, în ciuda distanțelor uriașe. Paralelismul dintre unele descoperiri arheologice din Peru și Mexico și altele de pe coastele Asiei de Sud-Est pare să fie cel mai bine explicat de această ipoteză.¹²⁵ Caracterul botanic și distribuția

¹²³ Gregory Borovka, *Scythian Art*; M.I. Rostovtzeff, *The Animal Style in South Russia and China*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1929; Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art*, p. 46; Robert Heine-Geldern, „Das Tocharerproblem und die pontische Wanderung”, în *Saeculum*, II, 1951, 225-55; Karl Jettmar, „The Altai Before the Turks”, 148-156.

¹²⁴ Această reconstituire a fost generată de o problemă ridicată de Jettmar în articolul său, „The Altai Before the Turks”, și e desigur pură speculație. Abia după o cercetare arheologică în Turkestanul chinez și în vestul Chinei ar putea fi această ipoteză și întreaga construcție speculativă, legată de rutele carelor de luptă în mileniul precedent, fie dovedite, fie infirmate. Ocuparea oazelor din Bazinul Tarim, la periferia Chinei, de către indo-europeni — „tocharieni” — ar fi putut surveni în perioada sciților. Cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 79. Dacă aceasta a fost realitatea, păstrarea limbii acestora pînă tîrziu ar putea constitui o mărturie concretă în sprijinul interpretării propuse.

¹²⁵ Conform cronologiei lui Robert Heine-Geldern, „Die asiatische Herkunft der sudamerikanischen Metalltechnik”, în *Paideuma*, V, 1954, 347-423, migrația dincolo de Pacific a motivelor artistice și a metodelor tehnologice a devenit extrem de importantă curînd după ce călăreții din stepă au atins coastele sudice ale Chinei, adică în sau imediat după

A

B

C

D

E

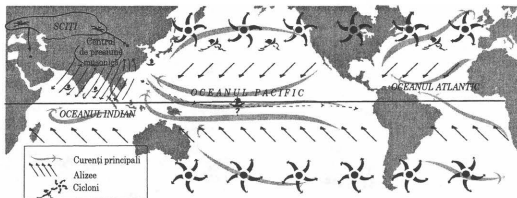

F

ARTĂ CHINEZĂ ȘI AMERINDIANĂ

Osvold Siren, Art ancien.

Cele trei obiecte din stînga sînt de proveniență chineză, iar cele din dreapta vin din America Centrală. Astfel de asemănări par prea mari pentru a fi accidentale. Paralele asemănătoare (chiar dacă nu la fel de apropiate) există din abundență. Numai traversarea Pacificului ar putea explica aceste asemănări.

anumitor plante cultivate de pe ambele țărmuri ale Pacificului sugerează, de asemenea, că semințe sau lăstari au fost purtate peste ocean de oameni încă din timpuri străvechi.¹²⁶

O dată ce europenii au fost incapabili să traverseze Atlanticul înainte de anul 1000 d.Hr. și apoi nu au reușit să se instaleze în mod permanent pe malul celălalt pentru încă cinci sute de ani, ideea că asiaticii ar fi reușit să traverseze imensul Pacific în epoca precreștină ar putea părea absurdă, la prima vedere. Există totuși două circumstanțe care o pot face mai puțin improbabilă. Mai întâi, cucerirea Europei de războinici barbari în epoca bronzului a avut drept efect distrugerea tehnicilor vechilor navigatori megalitici și o altă populație capabilă să navigheze nu a mai apărut în Europa Vestică înaintea vikingilor în Scandina.¹²⁷ Cu toate acestea, faptul că atât Insulele Azore, cât și Insulele Canare erau locuite de populații aflate la nivelul epocii pietrei,

secolul al VII-lea î.Hr. Poate că o societate „Dongson” semibarbară a combinat vechile aptitudini de navigatori cu spiritul de aventură și curajul unui grup de războinici, de curind veniți din Asia Centrală, care abia învățaseră tehnicile călăriei. Într-un astfel de amalgam, obiceiurile și structurile sociale ar putea fi neobișnuit de maleabile și o epocă de aventuri pe mare nemaiîntâlnite ar fi putut constitui un aspect al răspunsului la astfel de circumstanțe.

Nu e necesar să acceptăm convingerea lui Heine-Geldern că a fost stabilit un trafic în dublu sens în Pacific. Dacă numai o singură ambarcațiune a traversat Pacificul — dusă poate de furtună pînă cînd a părut mai înțelept să navigheze mai departe decît să se întoarcă și să înfrunte vîntul într-un vas ce nu era destul de sigur pentru asta — acest lucru ar fi de ajuns pentru a înțelege asemănările care par să lege America de Asia de Sud-Est. Un grup de naufragiați ar fi putut totuși să aibă o astfel de importanță doar în condiții foarte speciale. Însă dacă amerindienii din Peru sau Mexic aveau culturi dezvoltate pînă la punctul în care tehnicile superioare (de exemplu, metalurgia cuprului și bronzului) și motivele artistice (cu puteri magice) specifice unui echipaj de aventurieri din Asia ar fi putut fi încorporate cu succes în structura socială locală, atunci cel mai slab și trecător contact ar fi putut fi de ajuns pentru a-i stimula pe amerindieni să facă schimbări revoluționare în tehnicile și stilurile lor artistice preexistente.

¹²⁶ George F. Carter, „Plant Evidence for Early Contacts with America”, în *Southwestern Journal of Anthropology*, VI, 1960, 161-82; George F. Carter, „Plants across the Pacific”, în *Society for American Archaeology, Memoirs*, Nr. 9, 1953, 62-72.

¹²⁷ Supraviețuirea navigației megalitice în Irlanda a facilitat călătoriile pe mare ale irlandezilor în era creștină. Descoperirea și colonizarea Islandei a fost cea mai mare realizare autentică a acestor secole. Relatările mitice despre „Insula Sfîntului Brendan” ar putea reflecta contacte cu alte insule din Atlantic sau chiar cu America.

cînd au sosit acolo descoperitorii europeni în secolul al XIV-lea î.Hr., indică oarecum că oameni primitivi, a căror cultură pare să fi fost „megalitică“, reușiseră, voit sau întîmplător, să ajungă pînă departe în Atlantic și chiar să trimită refugiați sau marinari zguduți de furtună poate pînă în Lumea Nouă.¹²⁸

În al doilea rînd, există regiuni mai ușor navigabile ale oceanelor și altele mai dificile. Europa se află într-una din cele mai furtunoase și mai dominate de marea zone maritime și oceanice ale lumii și ideile Vestului despre călătoria pe ocean sînt formate conform amintirilor despre traversarea Atlanticului de Nord. La o latitudine mai joasă însă, mai ales în zonele oceanice unde suflă alizeele cu forță și direcție aproape constante tot anul, călătoria pe ocean devine o experiență complet diferită. Vase foarte mici și primitive — plute, canoe, bărci din nuiele împletite — se pot aventura fără probleme în ape atît de liniștite și, cu o combinație potrivită de plîze, cîrmă și chilă, o ambarcațiune simplă poate naviga la mare depărtare, în direcția vîntului dar și împotriva lui.¹²⁹

Totuși, în Atlantic alizeele predomină la latitudinea Deșertului Sahara (ele l-au și creat), unde pînă de curînd nu au putut exista decît populații reduse și primitive, incapabile de o dezvoltare a navigației.¹³⁰ Dar în Pacific, alizeele se abat în timpul iernii asupra coastelor fertile din sudul Chinei, pentru ca vara să fie înlocuite de un muson, care suflă cam cu aceeași forță, dar din direcție diferită. Astfel, Asia de Sud-Est oferea o bază de unde se putea începe navigația pe distanțe mari și, după cum am văzut, dovezile indică tocmai că aptitudinile de navigatori s-au dezvoltat de-a lungul coastei sudice a Chinei cu secole înainte ca regiunea să fie încorporată în zona chineză de cultură.

Dacă nu ne mai gîndim la numărul de kilometri, ci la dificultățile întîmpinate de primii marinari în Pacificul Central și în Atlanticul de Nord, se pare că distanțele mari au constituit cea mai mică barieră. Traversarea Pacificului era tehnic posibilă și e, de asemenea, posibil ca marinarii veniți din Asia (poate prin intermediul unor popasuri în diferite insule, asemenea polinezienilor de mai tîrziu) să fi contribuit la apariția civilizației

¹²⁸ Miturile aztece despre cei ce au adus cultura dinspre vest ar putea fi o dovadă a călătoriilor transatlantice a unor astfel de oameni. Asupra afinităților culturale și a dovezilor în legătură cu stadiul de dezvoltare al Insulelor Canare atunci cînd le-au descoperit europenii, vezi Dominik J. Wölfel, „Die kanarischen Inseln: die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer“, în *Paideuma*, IV, 1950, 231-53.

¹²⁹ Nici chiar Atlanticul de Nord nu a fost complet închis pentru ambarcațiunile primitive. Cîteva caiacuri ale eschimoșilor, cu oameni la bord, l-au traversat din Groenlanda pînă în Scoția în secolul al XVII-lea. Cf. Ian Whitaker, „The Scottish Kayaks and the Finnmen“, în *Antiquity*, XXVIII, 1954, 99-104. Povestiri similare și autentice, se pare, despre niște pescari japonezi care au supraviețuit unor furtuni din nordul Pacificului în epoca modernă dovedesc faptul că Asia și America nu erau chiar definitiv separate de oceanele furtunoase din nord. Cf. Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific*, Wellington, N.Z., Polynesian Society, 1956, p. 60. Apele liniștite erau desigur mult mai navigabile de către ambarcațiunile primitive. Argumentul convingător al lui Sharp cînd susține că polinezienii se aventurau, cu bună știință, în călătorii între insule aflate la o distanță de la trei sute pînă la cinci sute de kilometri, nu înseamnă că nu erau întreprinse și călătorii mai lungi atunci cînd nu reușeau să ajungă la destinație și insula pe care o doreau ei nu apărea din vastitatea oceanului. Dimpotrivă, Sharp se străduiește să înregistreze numeroase cazuri dovedite în care astfel de călătorii mai lungi s-au produs accidental în timpul celorlalte decade cînd europenii au ajuns în Oceania, iar navigația autohtonă a continuat în maniera tradițională.

¹³⁰ Abia după ce europenii moderni au ajuns în apele din preajma Saharei a avut loc descoperirea Americii de către spanioli. Columb știa destul de multe despre alizeele și curenții din Atlantic pentru a naviga spre sud, înspre Azore, unde vinurile îl puteau purta spre vest. Cf. S.E. Morison, *Admiral of the Ocean Sea*, Boston, Little Brown and Co., 1942, I, 265-70.

în Lumea Nouă. Totuși, deși Americile nu au fost complet izolate, contactele transoceanice timpurii erau prea limitate și sporadice pentru a le permite amerindienilor să împrumute extensiv de la centrele avansate de cultură din Lumea Veche. Drept rezultat, civilizațiile andine și mexicane s-au dezvoltat cu întârziere și nu au ajuns nicicând să-și domine mediul la un nivel comparabil cu al contemporanilor lor din zona eurasiatică.¹³¹

* * *

Civilizațiile Greciei și Indiei erau la adăpost față de atacul călăreților din stepă. Munții înalți și bariera politică interpusă de imperiile persan și seleucid au păstrat imunitatea Indiei față de hărțuierile barbarilor până în secolul al II-lea î.Hr., când o populație din stepă, cunoscută sub numele de shaka¹³², a traversat Hinducșul și a întemeiat, pe scurtă durată, o serie de state în nord-vestul Indiei. La fel, barierele munților și ale unor formidabile triburi barbare, precum tracii, au protejat Grecia și litoralul mediteranean. Vestul îndepărtat a scăpat de invaziile barbare până în secolul al IV-lea d.Hr. dar, cu un mileniu înainte, luptele de pe Dunăre au adus Europa civilizată într-un contact sporadic cu nomazii veniți călare din stepă.

Influența stepei s-a făcut simțită în acest mod indirect în Europa mediteraneană încă din perioada invadării Scitiei de către Darius în 512 î.Hr. până la înfrângerea romanilor la Adrianopole în 378 d.Hr. Caracterul periferic al acestei influențe este indicat de eșecul europenilor de a-și adapta tehnica militară pentru a face față nomazilor. Cavaleria juca un rol modest în războaiele grecilor și ale romanilor și trasul cu arcul era, de asemenea, puțin folosit. O infanterie disciplinată, luptând în formații de luptă bine organizate, a rămas caracteristica artei militare europene din secolul al VII-lea î.Hr. până în secolul al IV-lea d.Hr.¹³²

Popoarele din stepă, care avuseseră o influență atât de puternică asupra zonei eurasiatice începând cu secolul al VIII-lea î.Hr., erau ele însele atrase de binefacerile civilizației dar numai în măsura în care acestea se potriveau cu viața nomadă. Astfel, armele de metal, pînza și aurul au fost întotdeauna bine primite, dar nu și construcțiile monumentale sau matematica superioară.

¹³¹ În problema primelor traversări ale Pacificului, vezi colecția de articole din M.W. Smith, *Asia and North America: Trans-Pacific Contacts*, Society for American Archaeology, Memoir, No. 9, 1953. Posibilitatea acestor contacte a fost negată de majoritatea antropologilor americani și susținută mai ales de etnologi germani ca Heine-Geldern sau Walter Krickeberg, *Alt mexikanische Kulturen*, Berlin, Safari Verlag, 1956, p. 568-575. Nici una din părți, în această dispută, care a generat adeseori reacții emoționale considerabile, nu a luat în considerație condițiile de navigație în traversarea Pacificului — vânturile, curenții, aptitudinile marinarilor și limitele navigației primitive. Thor Heyerdahl, în *American Indians in the Pacific*, Stockholm, Bokförlaget Formas, 1952, a adăugat această dimensiune la dezbateri, dar discutarea tehnicilor de navigație polineziene în Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific*, p. 60-61 și *passim*, contrazice teza lui Heyerdahl asupra unui trafic într-un singur sens dinspre America, spre vest, prin Pacific.

¹³² Numele sanscrit al scitilor (n. tr.).

¹³³ Folosirea tacticii cavaleriei de șoc de către Alexandru este una din puținele excepții probabil. Tehnica de luptă macedoniană din timpul său fusese inspirată parțial de luptele din nord împotriva tracilor și a altor triburi barbare, în încercarea de a împinge frontiera imperiului spre Dunăre. Aceasta i-a adus pe macedonieni în contact cu populațiile din stepă. Dar tacticile cavaleriei lui Alexandru Macedon nu se bazau pe trasul cu arcul. S-ar putea spune că el a adoptat pentru cavaleria sa tactica falangei de a ataca în mare viteză și a înfringe orice opoziție prin simpla impetuzitate a atacului. Cavaleria lui Alexandru Macedon era, de fapt, o falangă călare.

În mare, bunurile și influența civilizației puteau ajunge în stepă în două moduri. O uniune nomadă puternică putea cere răscumpărări de la o anumită comunitate civilizată, chiar îndepărtată, obținînd un tribut în produsele care se coformau gustului nomad. Dar aceasta era o relație esențial parazită și, cînd respectiva uniune se destrăma, fluxul de produse se întrerupea brusc.¹³³

Comerțul pașnic putea pătrunde în societatea nomadă ceva mai adînc. Posibilitățile unei astfel de relații erau bine ilustrate de difuziunea gusturilor și stilurilor grecești în Scitia, unde clasele superioare puteau să se bucure de vinurile, uleiul și alte produse grecești, obligîndu-și supușii să cultive cerealele, de care aveau nevoie grecii. În plus, cu timpul, amestecîndu-se cu grecii din coloniile de pe coastele Mării Negre, cel puțin unii dintre nobilii sciți au dobîndit o oarecare spoială de cultură greacă.¹³⁴

Sciții serveau și ca intermediari între regiunile civilizate din sud și țărmurile barbare îndepărtate din nord și est. În secolul al VII-lea î.Hr., o rută comercială destul de bine stabilită pornea de la gurile Donului, trecînd prin sudul Siberiei și ajungînd pînă la Munții Altai, de unde venea probabil aurul, care se găsește din belșug în mormintele scitice. Alți negustori ar fi putut duce aurul din Altai în nord-vestul Chinei.¹³⁵ Acest tip de comerț la distanță pe uscat a fost probabil sporadic și neînsemnat cantitativ, dar a reușit să transforme marea de iarbă central-eurasiatică într-un mediu conductor de influențe între comunitățile aflate la margine. Această conductivitate s-a limitat totuși la obiecte și idei pe care nomazii neștiutori de carte le puteau purta cu ei pe distanțe lungi.

Nu toate părțile stepei eurasiatice erau în mod egal deschise influențelor civilizației. În Mongolia și în regiunile învecinate agricultura era total imposibilă. Lipsa de apă și de vegetație determina o viață nomadă și pastorală severă. Într-adevăr, adaptarea locuitorilor la condițiile geografice nefavorabile ale regiunii a devenit atît de perfectă încît nu mai era loc pentru prea multe schimbări. Totuși, la marginea vestică a stepei, ploile erau destul de abundente, agricultura se putea practica în multe localități cu succes și era posibilă apariția unei societăți mult mai diverse și mai complexe. În consecință, nomazii din stepa europeană erau capabili de a-și însuși obiceiuri ale vieții civilizate. În schimb, spre vest, populația era forțată să păstreze o viață nomadă pură și bunurile civilizației veneau spre ei doar sub forma tributului, dacă veneau.

Totuși, dificultățile geografice din Mongolia nu rămîneau total necompensate. Căliți de mediul lor atît de aspru, nomazii din stepa estică s-au bucurat întotdeauna de o oarecare superioritate militară asupra vecinilor din est, care pierdeau gustul războiului pe măsură ce îndrăgeau mai mult confortul vieții sedentare. Rezultatul a fost un număr mare de migrații ale nomazilor dinspre est spre vest, începînd cu invazia sciților în

¹³³ Cf. Wolfram Eberhard, „Der Prozess der Staatenbildung bei mittelasiatischen Nomadenvölker, in *Forschungen und Fortschritte*, XXV, 1949, 52-54.

¹³⁴ Cf. Herodot, IV, 78-80, unde povesteste cum un rege scit a fost înjunghiat de supușii săi pentru că era prea grec, în gusturi și stil de viață.

¹³⁵ G.F. Hudson, *Europe and China*, London, Edward Arnold & Co., 1931, p. 27-45; Gregory Borovka, *Scythian Art*, p. 29; Karl Jettmar, „The Altai before the Turks”, 145-48, 154-56; George Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven, Yale University Press, 1943, p. 56-74.

sudul Rusiei spre sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr., ajungând la punctul culminant cu marea expansiune a mongolilor în secolul al XIII-lea d.Hr. și încheindu-se abia în secolul al XVIII-lea, când kalmucii fugiți din China și-au găsit refugiu în Rusia. În cele două milenii și jumătate dintre aceste două extreme, mișcări nomade continue, dar similare au constituit una din trăsăturile specifice ale istoriei politice eurasiatice. Trib după trib, nomazii se deplasau spre nord și spre sud, dându-i de-o parte pe rivalii mai puțin războinici, câștigând pășuni mai bogate pentru turmele lor sau stabilindu-se ca stăpâni ai vreunei populații agricole. Alte zeci de astfel de triburi au pierit, fără îndoială, în astfel de încercări.

* * *

Numai după ce nomazii călare s-au răspândit pînă la marginile estice ale zonei asiatice de pășuni a început să funcționeze relația socio-economică est-vest în stepa eurasiatică. Aceasta s-a întîmplat cu mai mult de un secol înainte de anul 500 î.Hr. iar civilizația Chinei nu a ajuns la o formă definitivă decît mai tîrziu. Anul 500 î.Hr., pe care l-am luat ca simbol al sfîrșitului unei ere din istoria lumii și al începutului alteia, este deci ales oarecum arbitrar. Însă dacă trecem peste această delimitare fictivă, perioada respectivă marchează totuși o transformare fundamentală. După această perioadă, dominația culturală a Orientului Mijlociu devenise de domeniul trecutului, dominația Europei se afla încă într-un viitor îndepărtat și, timp de două mii de ani, cele patru mari civilizații eurasiatice au evoluat separat, afectate adesea de tot ce trecea dincolo de frontiere, uneori împrumutînd elemente culturale una de la alta și fiind continuu expuse atacurilor nomade. Totuși, începînd cu 500 î.Hr. și pînă în 1500 d.Hr., în ciuda unor nesfîrșite provocări din exterior, fiecare civilizație s-a dezvoltat mai ales conform unei logici interioare și unor impulsuri proprii.

O analiză a epocii de echilibru cultural în zona eurasiatică va constitui deci a doua parte a acestei cărți.

PARTEA a **II-a**

**Echilibrul cultural
eurasiatic —
500 î.Hr.-1500 d.Hr.**

Introducere generală

Civilizațiile ar putea fi asemănate cu lanțurile muntoase, ce se ridică în decursul unor lungi ere geologice pentru ca apoi forțele de eroziune să le tocească lent, dar inevitabil, pînă cînd ajung la nivelul formelor de relief înconjurătoare. În cadrul desfășurării mult mai rapide a istoriei umane, civilizațiile sînt și ele expuse eroziunii din clipa în care trece conjunctura favorabilă care le-a propulsat și încep să se ridice popoarele învecinate la noi înălțimi culturale, împrumutînd de la vechea civilizație sau opunîndu-i-se. Se întîmplă însă doar în cadrul paleontologiei geografice și al istoriei universale ca munții și civilizațiile să se ridice și să dispară. Pe o scară temporală mai redusă, ambele constituie importante puncte de reper. Cît de mult pot rezista civilizațiile ne putem da seama dacă vom aplica această comparație hărții culturale eurasiatice din jurul anului 500 î.Hr. și vom compara apoi rezultatele cu aceeași hartă după două mii de ani.

La începutul secolului al V-lea î.Hr., existau patru regiuni culturale distincte în zona eurasiatică. Cea mai mare dintre ele era vechiul și parțial erodatul platou al Orientului Mijlociu, unde rămășițele vechilor culturi fuseseră nivelate în cosmopolitismul obosit al Imperiului Persan. Din acest vechi centru porneau încă două lanțuri mai tinere și mai abrupte, unul în bazinul Mării Egee, cu prelungiri în Italia și Sicilia, iar altul în văile Indului și Gangelui din nordul Indiei. Departate, spre est și mult mai izolat, se afla „masivul” cultural chinez, încă ridicîndu-se spre formele caracteristice maturității sale.

Două mii de ani mai tîrziu, fizionomia regiunii eurasiatice era aproximativ aceeași. Cele trei mari regiuni culturale erau încă acolo, fiecare mult mai extinsă în teritoriu și schimbată interior sub multe aspecte, dar conformîndu-se structurii sale fundamentale, vizibile deja cu două milenii în urmă. Această statornicie pe parcursul a aproximativ optzeci de generații era dovada unui echilibru cultural precar, dar real, în zona eurasiatică, ce definește o epocă a istoriei lumii.

Echilibrul a fost întotdeauna precar, mai ales în Orientul Mijlociu, unde trei din cele patru civilizații eurasiatice se învecinau în teritoriu, în timp ce potențialul barbar al stepei se afla la nord. Această regiune a reprezentat un centru în care s-au jucat toate marile drame din cei două mii de ani de istorie. Mai tîrziu, elenismul, sub Alexandru

Macedon și urmașii săi, a început ofensiva și a părut, pentru o vreme, că va arunca civilizația orientală în uitare. În același timp, elenismul avea un succes și mai mare în Europa unde, sub Imperiul Roman, a început să-și întindă tentaculele chiar și în îndepărtata Britanie o civilizație tot mai cosmopolită dar încă esențial elenistică.

Înainte să se oprească expansiunea elenismului, în formele modificate și amestecate specifice Imperiului Roman, reacțiile împotriva sa au început să cîștige teren în Occident și au dus la o infiltrare de atitudine și idei orientale în înșeși locurile de baștină ale elenismului. În același timp, o puternică expansiune a civilizației indiene, deși nu la fel de militarizată, a început să modifice echilibrul cultural eurasiatic. Propagarea budismului în Asia Centrală și spre nord-est, în China și Japonia, a fost un aspect al acestei expansiuni. Altul a fost adoptarea masivă a culturii indiene de către societățile comparativ primitive din sudul Indiei și din sud-estul Asiei.¹

O dată cu începerea erei musulmane, „reacția orientală” a căpătat o nouă forță și rapiditate. Într-adevăr, reformularea civilizației Orientului Mijlociu de către musulmani a marcat o revigorare a vechii dominații culturale a acestei regiuni în zona eurasiatică. Între 632 d.Hr., cînd a murit Mahomed, și 1500 d.Hr., cînd Europa de Est s-a opus Islamului și a reușit să-l înfrîngă, lumea musulmană a fost într-o continuă expansiune, chiar dacă existau intermitențe și pași înapoi, datorită atît creștinismului, cît și hinduismului. În plus, musulmanii au convertit savana africană și mare parte din stepa eurasiatică, au ajuns în China pe drumul caravelor din Asia Centrală și, în același timp, în urma unor călătorii pe mare, au impus versiuni locale al culturii islamice în estul Africii, sud-estul Asiei, Indonezia și Filipine.

În repetate rînduri deci, între 500 î.Hr. și 1500 d.Hr., fluxul și refluxul schimbării frontierelor dintre Orientul Mijlociu, India și civilizația elenistică a amenințat să perturbe echilibrul cultural între cele patru mari zone culturale eurasiatice. Și totuși dinamismul elenismului mai întii, apoi al civilizației chineze și, în cele din urmă, al Islamului, nu au reușit să distrugă acest echilibru și nici contopirea anumitor elemente, derivate din civilizații separate, dar învecinate, ale zonei eurasiatice vestice, nu a întrerupt continuitatea esențială a celor trei tradiții separate.

Cea mai mare parte a Chinei se afla în afara ariei centrale a lumii civilizate. În plus, între 600 și 1000 d.Hr., noi stiluri ale vieții civilizate au început să capete formă în Japonia, Europa de Vest și Rusia. Datorită poziției lor periferice, aceste patru societăți au putut evita impactul perturbărilor generate în marile centre culturale ale epocii. Totuși, nici una nu a fost complet izolată și fiecare tindea, evident, spre expansiune geografică. Astfel, stilul chinez de viață exercita presiuni spre sud și spre interiorul

¹ Frontul dublu al acestei expansiuni indiene se aseamăna îndeaproape cu vechea dualitate a expansiunii elenismului. Astfel, amprenta lăsată de India asupra Chinei și Japoniei se aseamăna cu amprenta elenismului în Orient — superficială chiar și atunci cînd a creat noi deschideri, în timp ce amprenta celor două societăți asupra vecinilor lor barbari — elenismul spre vest, în Europa, prin Marea Mediterană și India spre sud și est, prin Golful Bengal — a fost mult mai adîncă, avînd în vedere că modelele culturale locale erau rivali ușor de învins de către atracția unor astfel de civilizații. Paralela aceasta poate fi completată prin menționarea încă a unui fapt: la fel cum ecouri alabe ale elenismului (majoritatea în haină budistă) au ajuns pînă în China și unele ecouri ale stilului de pietate indian par să fi fost încorporate în lumea elenistică, travestite în veșmînt creștin.

continentului, dezvoltându-și regiuni coloniale în Coreea, Annam, Tibet și Turkestan. Cultura japoneză, ea însăși pe jumătate dependentă de China, s-a răspândit spre nord-vest, în arhipelagul japonez. În aceeași perioadă, civilizația vest-europeană s-a extins spre est, dincolo de Elba, spre nord, în Scandinavia, spre vest, până la granițele celtice ale Atlanticului, și spre sud, în Spania și Italia. Cruciatiții europeni au încercat chiar, deși succesul lor a fost trecător, să stabilească o zonă colonială peste mare, în Levant și de-a lungul coastelor Mării Egee și Mării Negre. Expansiunea Rusiei a fost mai puțin spectaculoasă, căci centrele pirateresti inițiale în jurul cărora s-a dezvoltat statul rus erau încă de la început foarte larg răspândite prin văile diferitelor râuri. Expansiunea Rusiei în aceste secole a constat deci într-o activitate extinsă de pionierat, în cursul căreia agricultorii veneau din așezările lor inițiale, de pe malurile râurilor și se stabileau în pădurile nesfârșite ale cîmpiei est-europene.

Aceste procese au coincis cu expansiunea continuă și consolidarea teritorială a civilizațiilor musulmană și indiană, mai aproape de centrul continentului. Drept rezultat, spațiile nelocuite dintre civilizațiile eurasiatice s-au îngustat sau au dispărut cu totul și densitatea contactelor dintre ele a început să tindă clar, chiar și sporadic, spre o creștere considerabilă. După secolul al II-lea î.Hr., de exemplu, zonele „de penumbră” chineze și indiene au început să se suprapună într-o zonă numită inițial (și corect) Indochina. Cîteva secole mai târziu, după cum am văzut, s-a adăugat componenta musulmană la schimburile culturale intermediare de oceanele din sud.

Două alte mari canale de comunicație legau marile civilizații eurasiatice: 1) vechiul drum din oază în oază, prin Asia Centrală, pe unde începuseră să circule caravanele în secolul al II-lea î.Hr. cînd, pentru prima dată, un lanț de state imperiale au organizat, apărât și taxat așa-numitul Drum al Mătăsii între China și Levant și 2) mai nou, dar totuși anticul drum ce străbătea pășunile din stepă, unde nomazii barbari uneori prădau și uneori făceau comerț cu vecinii lor civilizați dinspre sud.

Circulația pe aceste două rute era diferită de la o perioadă la alta și la fel erau și schimburile culturale rezultate dintr-o astfel de circulație. În general, cu excepția schimbării frontierelor culturale în zonele centrale, ca rezultat al acțiunilor militare, împrumuturile între civilizațiile eurasiatice erau selective, spontane și de importanță comparativ mică. Atîta timp cît fiecare dinte cele patru mari civilizații importante a rămas aproximativ la același nivel cu celelalte, oamenii civilizați nu au avut motive de a abandona tradițiile părinților lor în favoarea a ceva cu totul nou și de pe alte tărîmuri. Doar atunci cînd cuceriri din afară sau decăderea interioară amenințau puternic instituțiile stabilite, purtătorii oricăreia dintre cele patru mari civilizații deveneau mai receptivi față de moduri de viață străine.

Calea cea mai nordică de acces între civilizațiile eurasiatice, trecînd prin stepă, era mai importantă decît celelalte în promovarea schimbărilor culturale. Aceasta se întîmpla datorită faptului că nomazii continuau să constituie o amenințare militară serioasă pentru populațiile agricole aflate în raza săgeților lor pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Orice slăbiciune locală deschidea drumul unui nou atac și al unei noi

cuceriri, uneori chiar de proporții considerabile. Astfel, Europa de Est, China, Orientul Mijlociu și India de Nord-Vest au fost în mod repetat atacate. Chiar îndepărtatul și împăduritul vest al Europei a simțit din când în când forța unor războinici din stepă, ajunși neașteptat de departe, asemeni hunilor ce l-au urmat pe Attila.

Cuceririle nomazilor erau rareori de o mare importanță în ele însele, căci barbarii se grăbeau să adopte cît de mult puteau din civilizația popoarelor cucerite. Totuși, infiltrarea lor și cuceririle repetate provocau, într-adevăr, schimbări profunde uneori. Aceasta se întîmpla mai ales în Orientul Mijlociu, unde dominația turcă a transformat societatea islamică după 1000 î.Hr. și a provocat o nouă expansiune militară care a dus credința în Mahomed departe, în Europa și India. În plus, oamenii din stepă creau uneori cîte un nou compus cultural prin amestecarea elementelor împrumutate de la mai multe civilizații; de exemplu, turcii otomani în Europa și Mogulii în India au combinat conștient tradițiile islamice cu cele autohtone la scară largă.

Echilibrul cultural eurasiatic între 500 î.Hr. și 1500 d.Hr. a apărut deci în funcție de teritoriu. Fiecare civilizație, pe lîngă rezistența la decăderea interioară și la inamicii din lumea civilizată, trebuia să-și păzească frontierele continuu împotriva hărțuieților barbarilor. Contactele pe mare au rămas mai puțin importante.

* * *

La începutul erei creștine, apăruseră societăți civilizate în Peru și Mexic. În comparație cu contemporanele lor eurasiatice, aceste civilizații nou apărute au rămas întotdeauna fragile, analoge din multe puncte de vedere cu acele culturi care înfloriseră în Mesopotamia, Egipt și valea Indului în mileniul al treilea î.Hr. În contextul mai larg, al istoriei lumii, deci, civilizațiile amerindiene s-au dezvoltat prea tîrziu pentru a face față expasiunii europene. În acest sens, civilizațiile amerindiene au eșuat și au intrat în istorie doar ca victime ale ascensiunii Occidentului.

Același lucru se poate spune despre culturile premusulmane din Africa. În jurul secolului al VII-lea î.Hr., cîteva societăți evoluau spre un fel de protocivilizație în savana vest-africană din sudul Saharei și, puțin mai tîrziu, au urmat și altele, în zonele muntoase din estul Africii. Aceste culturi n-au fost niciodată independente de marile civilizații eurasiatice și nu au ajuns niciodată la un nivel care să le permită să reziste mai mult timp asalturilor musulmane și europene a căror țintă au început să fie după secolul al XV-lea.

În ce privește celălalt continent locuibil, Australia, aceasta a rămas, se pare, complet izolată de interacțiunea civilizațiilor pînă în secolul al XVIII-lea d.Hr.

Problema prezentării a ceea ce poate fi o poveste inerent foarte complexă într-o formă inteligibilă, încercînd să fim fideli, pe cît posibil, faptelor, e mult mai complicată în această a doua secțiune a cărții decît a fost în prima sau va fi în a treia secțiune, ce se ocupă de perioade în care aproape întreaga istorie a lumii se raporta la un singur centru.

În timpul perioadei de echilibru cultural eurasiatic, nu a existat o astfel de simplitate. Fiecare dintre cele patru civilizații importante s-a dezvoltat mai mult sau

mai puțin liberă, conform propriului specific. Influențele culturale și stimulul reciproc circulau pretutindeni în lumea barbară și printre marile civilizații. Cum ar putea cineva reduce un model atât de complex la un discurs linear?

Soluția mea a fost să descriu în primul rând și pe larg principalele centre de unde ar fi putut proveni dezechilibrul în lumea eurasiatică, în perioade succesive de timp, și apoi să atrag atenția și asupra zonelor marginale, descriindu-le mai sumar dezvoltarea. O astfel de procedură ar putea accentua rolul Orientului Mijlociu și al civilizațiilor imediat învecinate din estul Mediteranei și din nordul Indiei, căci aici se suprapuneau frontierele unor civilizații rivale într-o astfel de măsură încât schimbările, când surveneau neobișnuit de repede sau erau foarte extinse, amenințau să perturbe echilibrul cultural dintre cele patru civilizații ale Lumii Vechi. Poate că, din perspectiva mai largă a istoriei lumii, aceste perturbări în zona centrală a civilizației eurasiatice erau mai puțin importante decât inexorabilele năvăliri barbare, chiar dacă acestea nu surveneau neîntrerupt. Aceste atacuri au determinat varietatea interioară a civilizațiilor separate ale lumii și au mărit frecvența contactelor dintre ele, pregătind drumul pentru spectaculoasa unificare a întregii lumi, ce a apărut în ultimele trei-patru secole.

Totuși, încercarea de a aduce expansiunea unor civilizații separate în primul plan și a organiza istoria lumii în jurul acestei teme ar putea crea alte probleme. Mai ales, de câte ori sferile geografice a două sau mai multe civilizații s-ar intersecta ori s-ar confrunta, ar apărea necesitatea unei alegeri ciudate între repetiție și distorsionare. În plus, dacă am accentua caracterul separat al fiecărei civilizații și am considera contactele și ciocnirile simple situații subordonate (sau chiar accidentale), am pune în umbră o sursă majoră — poate chiar cea mai importantă, până astăzi — a schimbărilor sociale chiar și în cadrul civilizațiilor separate și anume stimulul constituit de contactul cu o populație străină.

Deci Partea a II-a e organizată după un plan care pare cel mai potrivit din două alternative nepotrivite și anume să păstrez în minte continuu echilibrul cultural și să mă refer la perturbările succesive așa cum se manifestă ele în istoria separată a societăților civilizate.

Expansiunea elenismului — 500-146 î.Hr.

Stilul grec de viață civilizată, organizat și exprimat în cadrul instituțiilor cetății, ocupa o zonă foarte restrânsă la începutul secolului al V-lea î.Hr. Chiar în cadrul Greciei însăși, o regiune închisă asemenea Arcadiei era civilizată destul de îndoielnic, iar Thesalia era o „zonă crepusculară”, în nordul și vestul căreia se aflau barbarii. Cîteva sute de ani mai tîrziu, un elenism mult modificat se răspîndise pe toate coastele Mediteranei și pătrunsese în Europa pînă la fluviile Tweed, Rin și Dunăre. Elemente ale acestui elenism fuseseră impuse Orientului Mijlociu civilizată și se infiltraseră și în India, în timp ce ecouri slabe, dar evidente, începeau să fie percepute în China.

Aceasta a fost o carieră remarcabilă pentru un stil de viață atît de restrîns geografic în 500 î.Hr. Într-adevăr, perturbarea echilibrului cultural eurasiatic, determinată de un elenism în plină expansiune, poate fi considerată ca fapt istoric central în anii 500 î.Hr. - 200 d.Hr. Totuși, procesul expansiunii a presupus atît amestecul cu alte tradiții, cît și transformări sociologice profunde ale elenismului însuși, cu rezultatul că, după secolul al IV-lea î.Hr., elanul său inițial a început să mai scadă.

Cînd inițialul înveliș protector al cetății fusese părăsit, a apărut un nou cosmopolitism, elenistic de astă dată, încorporînd și dezvoltînd în continuare coordonarea socială care apăruse pentru prima dată în „societatea mare” a Mesopotamiei antice. Structura politică și socială a civilizației grecești a asimilat vechile motive orientale. Astfel, multe din accentele culturii elenistice și-au pierdut din vigoare pentru a fi înlocuite tot mai mult de idei și atitudini înrudite sau provenind din vechile civilizații ale Orientului Mijlociu.

Cucerirea definitivă a Greciei de către romani (146 î.Hr.) marchează jumătatea perioadei elenistice. Reacția orientală nu se făcuse încă simțită și elenismul avea să

mai ajungă atât în vestul îndepărtat, cât și în estul îndepărtat. Totuși, civilizația greacă și-a pierdut definitiv din vigoare când âcviile romane au distrus aproape totul cu excepția suveranității locale a cetății. În inima culturii clasice rămăseseră doar forme politice goale, sate depopulate, o populație urbană sărăcită și o cultură înaltă, aleasă, mai mult preocupată de găsirea unui mod de viață suportabil, pentru oameni cărora nu le fuseseră lăsate prea multe idealuri pentru care să trăiască, decât de adevăr, frumos, libertate sau oricare dintre vechile idealuri atât de minunat exprimate de greci.

Pare mai potrivit deci să împărțim acest capitol în două, conform evoluției elenismului, în funcție de momentul în care individualitatea sa culturală, inițial extrem de intensă, s-a dizolvat în structuri sociale mai normale, dar mai puțin atrăgătoare din punct de vedere sociologic și intelectual.

A. ÎNFLORIREA CULTURII GRECEȘTI — 500-336 Î.HR.

1. INTRODUCERE

Cînd Xerxes, fiul lui Darius, a urcat pe tronul Persiei în 485 î.Hr., el moștenea două probleme politico-militare. Una — și cea mai urgentă — era revolta din Egipt, pe care armatele sale au înfrînt-o numai după lupte grele. A doua era apărarea frontierei vestice, de-a lungul coastelor spre Marea Egee, împotriva instabilității rezultate din refuzul unei părți a lumii grecești, de dincolo de mare, să recunoască stăpînirea persană. În plus, Xerxes avea de susținut o tradiție militară: predecesorii săi, Cyrus, Cambyses și Darius fuseseră cu toții mari cuceritori și Darius chiar crescuse prestigiul perșilor prin proiectul de a-i îngenunchea pe greci. Astfel, imediat după ce i-a învins pe egipteni, Xerxes și-a adunat armatele și flotele pentru cucerirea Greciei.

Mulți greci, printre care și înțelepții și bine informații preoți din Delfi, considerau că micile comunități grecești nu aveau nici o șansă împotriva puterii perșilor. Totuși, o coaliție destul de slabă, alcătuită din nu mai mult de douăzeci de orașe grecești, defavorizată de sfaturi diferite și de o strategie ezitantă, a reușit, împotriva tuturor așteptărilor, să-i alunge pe perși. În anii ce au urmat, grecii, sub conducerea Atenei, au preluat ofensiva și, într-o serie de campanii militare, ce au durat pînă în 448 î.Hr., au eliberat toate orașele grecești (și nu numai grecești) din Marea Egee de sub stăpînirea perșilor.

Efectul asupra grecilor a fost la fel de extraordinar ca și victoria însăși. Sparta, anterior cea mai mare putere a Greciei, s-a retras într-o imobilitate conservatoare, după ce simțise primejdiile, inerente în ideea de imperiu, pentru ordinea sa socială interioară.¹ Atena a ales însă calea opusă, riscînd totul și nerefuzînd nimic. Înainte de războaiele cu perșii, Atena nu se număra printre cele mai bogate și prospere orașe ale Greciei. După războaie și mai ales datorită lor Atena a devenit centrul factorilor celor mai activi ai civilizației grecești. Din punct de vedere economic, atenienii dominau

¹ Vezi cariera regelui spartan Pausanius care, după ce comandase armatele grecești în bătălia de la Plateea (479 î.Hr.), visa să exploateze această victorie prin ridicarea unui regat propriu, dar ale cărui planuri au eșuat atât de jalnic încît a murit de foame cînd spartanii au zidit ieșirile templului în care își găsisese refugiu.

comerțul în regiunile din estul Mediteranei și din Marea Neagră. Din punct de vedere politic, ei formaseră și conduseseră o puternică uniune de state, care îi combătuseră cu succes pe persi și părea, la un moment dat, să domine întreaga lume greacă. Din punct de vedere cultural, literatura și arta lor eclipsau toate realizările obținute în alte regiuni ale Greciei și i-au conferit elenismului expresia lui perfectă, devenită standard oriunde se vorbea limba greacă. Într-adevăr, evoluția Atenei în jumătatea de secol dintre alungarea persilor din Europa și izbucnirea războiului peloponesian în 431 î.Hr. a fost poate cea mai concentrată „epocă de aur” din istorie.²

Cheia extraordinarului succes al Atenei era flota. Aceasta fusese înființată puțin înainte de războaiele cu persii, când Temistocle convinsese adunarea atenienilor să finanțeze construcția de ambarcațiuni cu banii obținuți în urma exploatarea noilor zăcămintele de argint descoperite în Atica. Două sute de trireme noi i-au permis Atenei să joace un rol important în război, căci înfrângerea flotei persilor la Salamina (480 î.Hr.) a forțat o mare parte a armatei acestora să se retragă în Asia din lipsă de provizii.³ Flota ateniană a făcut, în plus, posibilă purtarea războiului în Marea Egee și eliberarea cetăților grecești din Asia Mică de dominația persilor. Pe deasupra, controlând Marea Egee și apele învecinate, flota a atras produsele din estul Mediteranei în portul atenian Pireu.

Flota a mai avut încă două consecințe importante pentru cetatea ateniană. În primul rând, a întărit democrația ateniană și a mărit agresivitatea ei în luptă. Pe mare, cei mai săraci cetățeni jucau rolul cel mai important, căci vislașii nu aveau nevoie de nici un echipament, ci doar de mușchi bine antrenați.⁴ În consecință, formele democratice

² Mai puțin de un sfert de milion de persoane au participat la „epoca de aur” a Atenei. Bărbații adulți din Atena erau probabil în număr de la 35 000 până la 50 000 înainte de războiul peloponesian, iar populația totală din Atica se ridica probabil de la 250 000 până la 350 000, dintre care mai puțin de jumătate erau sclavi și străini fără drept de vot. Cf. Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1886, p. 99-101; A.W. Gomme, *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Oxford, Basil Blackwell, 1957, Appendix: „The Citizen Population of Athens during the Peloponnesian War.”

³ Cf. George B. Grundy, *The Great Persian War*, London, John Murray, 1901 pentru o fascinantă reconstituire a relațiilor uneori confuze ale lui Herodot.

⁴ Antrenamentul era totuși extrem de important căci numai vislind ritmic și respectând toate comenzile putea o corabie să-și învingă adversarele. O dată ce tactica navală ateniană privea corabia însăși ca pe un proiectil ce se repezea de-a curmezisul asupra navei inamice, totul depindea de viteza și manevrabilitatea fiecărei nave și de coordonarea mișcărilor mai multor corăbii în formații.

Antrenamentul și vislindul ritmic erau, în general, comparabile ca efort cu ritmul și antrenamentul necesar pentru salangă. De fapt, echipajele corăbiilor trebuiau să fie chiar mai disciplinate pentru că fiecare vislaș, așezat cu spatele spre direcția de înaintare, trebuia să acționeze orbeste, ca o parte a unui mecanism, și nu se putea opri să se uite încotro se îndreaptă corabia sau ce primejdii o amenință. Disciplina vislașilor nu putea folosi nici acea ferocitate instintivă, inerentă în lupta corp la corp. În ciuda acestor diferențe, care subliniau importanța supunerii absolute față de căpitan și cîrmaci, pregătirea vislașilor, ca și a hopliților, tindea totuși să identifice aspirațiile individuale cu succesul comun.

Există totuși o noutate absolută. Atîta timp cît salanga a fost principala forță armată a cetății, pregătirea militară și sentimentele de solidaritate ale cetățenilor tindeau să coincidă. Cînd s-a ridicat o a doua forță militară, s-a creat o potențială ruptură între hopliți și vislași. Atîta timp cît flota ateniană a operat mai ales dincolo de mare și victoriile ei nu-i afectau pe fermierii ce constituiau baza salangei, această ruptură nu a fost importantă. Însă cînd, în cursul războiului peloponesian, agresivitatea Atenei, concentrată mai mult la nivelul flotei sale, a provocat distrugerii fermierilor hopliți prin ocuparea Aticii de către forțe inamice, tensiunile dintre hopliții deținători de proprietăți și vislași lipsiți de proprietăți au devenit acute.

ale guvernării ateniene au fost considerabil întărite când atenienii prea săraci pentru a se echipa de luptă ca hopliți au dobândit un rol vital din punct de vedere militar — acela de vislași. Mai mult, agresivitatea cetății ateniene a fost accentuată când plata și prăzile vislașilor au devenit pentru un număr surprinzător de mare de cetățeni atenieni o suplimentare mult dorită a resurselor familiale.⁵ În aceste condiții, se pot înțelege acțiunile militare neîncetate și fără milă ale flotei ateniene, care au amenințat întreaga lume greacă între 480 și 404 î.Hr.

În al doilea rând, cum cetățenii atenieni întâlneau locuri străine și obiceiuri ciudate în călătoriile lor peste mări și cum străinii se adunau continuu în oraș, căci acesta devenise un vad comercial pentru întreaga Mediterană de Est, credințele și atitudinile tradiționale au fost curind erodate. Instituțiile obișnuite și articulația cunoscută a societății între aristocrat și omul de rând, fermier și cel fără de pământ, om liber și sclav s-au transformat fundamental și noi idei despre viața umană și locul omului în univers au găsit un teren favorabil, având în vedere că atât de multe repere cunoscute dispărușeră.

Totuși, pentru o jumătate de secol, pînă cînd greutățile și eventuala înfringere din războiul peloponesian (431-404 î.Hr.) au oprit înflorirea acestei încrederi a ateniienilor în propriile forțe și au scos la iveală conflictele care, în zilele mai bune, rămăseseră ascunse, abandonarea vechilor căi și atitudini trebuie să le fi părut majorității ateniienilor o eliberare mai mult decît o pierdere. Sărăcia cetățenilor ce nu dețineau destul pământ pentru a-și asigura subzistența era ușurată de bogățiile aduse de jafuri, tribut și comerț. Nu păreau să existe limite pentru bogăția pe care o puteau obține ateniienii. Devotamentul fiecărui cetățean față de sarcina menținerii gloriei și măreției Atenei părea un ideal suficient și satisfăcător, destul de larg pentru a dezvolta și folosi talentele tuturor cetățenilor, de orice rang și condiție.

Pe scurt, pentru cîteva decade scurte, dar vibrante, succesul Atenei a demonstrat, spre satisfacția aproape tuturor ateniienilor, că structura legală moștenită și valorile morale ale cetății constituiau cadrul potrivit pentru viețile lor. Totuși, în acest cadru încă necontestat, noi contacte cu lumea largă și diferită au împins mințile reflexive spre speculație, provocîndu-le să reinterpreteze legătura dintre om și univers. Sigur orientați emoțional către un cadru social familiar și cu mințile dezlegate de orice dependență față de o anumită idee, atenienii erau astfel într-o poziție ideală pentru creativitatea culturală. Admirația tuturor epocilor succesive atestă felul în care și-au folosit această șansă.

⁵ Creșterea rapidă a populației nu le-a lăsat micilor fermieri atenieni decît șansa să privească spre străinătate pentru obținerea de venituri suplimentare, căci o fermă, creată într-o generație, nu mai era de ajuns pentru a întreține familiile fiilor lor. Aristotel, în *Constituția ateniană*, 24, arată că în timpul războiului peloponesian figurau în registrul public de plăți 20 000 de oameni. Nu toți vislașii erau cetățeni și totuși, dacă cineva ia cifrele de 35 000 pînă la 50 000 drept numărul posibil de cetățeni ai Atenei în 431 î.Hr., cînd se ajunsese la cifra maximă, e clar că populația Atenei depindea de expedițiile navale anuale pentru a completa bugetul familiei. Intensitatea presiunii populației este, de asemenea, ilustrată de faptul că aproximativ 10 000 de familii au emigrat din Atica în colonii între 479 și 431 î.Hr.

2. EVOLUȚIE POLITICĂ, 500-336 î.Hr.

Istoria politică a orașelor-state grecești din secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr. ne oferă un exemplu clasic despre felul în care suveranitatea dispersată, operind în cadrul unui sistem de echilibru al puterii, poate evolua, printr-o serie de alianțe instabile, spre hegemonia unui singur stat.⁶

Cetatea suverană a cîștigat cel mai mare succes al ei în războaiele cu persii. Rezultatul surprinzător al invaziei lui Xerxes (480 î.Hr.) le-a dovedit multora, cum i-a dovedit și lui Herodot (cca 484-435 î.Hr.) că, sub protecția zeilor, oamenii liberi organizați în orașe-state nu trebuie să se teamă de nici un pericol militar din afară. Se poate avea încredere în ei că vor reuși să-și dezvolte un mai mare curaj individual și o mai mare glorie colectivă decît ar putea să apară într-o societate autoritaristă.⁷ Totuși, sub aceste aparențe se afla paradoxul, pentru că a fost clar în curînd că urmărirea gloriei unei singure cetăți presupunea încălcarea libertății și scăderea gloriei vecinilor ei. Chiar și în secolul al VI-lea î.Hr., hegemonia Spartei în Pelopones a generat problema limitelor legitime asupra libertății fiecărei cetăți în afacerile externe (adică dintre cetăți). Această problemă a devenit acută după 466 î.Hr., cînd Atena a pornit să transforme ceea ce începuse ca o ligă voluntar înființată pentru apărarea împotriva persilor într-un imperiu de supuși plătitori de tribut.⁸

Imperialismul atenian a scos la iveală astfel foarte repede și drastic un defect existent în idealul cetății moștenit din secolul al VI-lea și înfrîngerea Atenei nu a rezolvat problema, căci, deși Sparta și aliații ei au participat la războiul peloponesian (434-404 î.Hr.) cu scopul mărturisit de a recîștiga libertatea grecilor, rezultatul practic a fost complet diferit. După 404 î.Hr., Sparta victorioasă a intervenit în problemele interne ale altor cetăți chiar mai mult decît Atena mai înainte, iar Teba și Macedonia au făcut la fel mai tirziu. Adevărul era că suveranitatea zeilor de orașe-state nu mai putea fi susținută într-o epocă în care mari flote și armate puteau fi susținute prin tribut și jaf. Totuși, chiar și în secolele al III-lea și al II-lea î.Hr., în ciuda eforturilor, cu succes la nivel local, ale conducerii confederației, specificul grec părea să permită fie o uniune stabilă în interior, fie un control ferm din afară. Numai marea superioritate militară a Romei a pus capăt războaielor dintre cetăți.

⁶ O dezvoltare analogă probabil, în istoria timpurie a Mesopotamiei, a fost observată mai sus. Nu mă îndoiesc că aici e vorba de un model ce revenea în politica dintre state și care va mai reveni și în viitor. Exemplul grec ar putea totuși revendica un loc mai special, căci farmecul discursiv al lui Herodot, stăpînirea și rezerva lui Tucidee și oratoria lui Demostene ne îngăduie să pătrundem mai adînc în fazele critice ale acestui model de evoluție politică din Grecia decît ar fi posibil în cazul altora din alte timpuri și locuri. Aceasta îi conferă studiului istoriei Greciei clasice un interes intelectual special și îl face să fie, chiar pentru cineva lipsit de imaginație, ceea ce lordul Acton dorea să fie întreaga istorie: „nu o povară pentru memorie, ci o iluminare pentru suflet.” John Emerich Edward Dalberg, Lord Acton, *Lectures on Modern History*, London, Macmillan & Co., 1906, p. 317. Cf. comentariile lui A.J. Toynbee asupra actualității Greciei clasice pentru mintile moderne în *The Tragedy of Greece*, Oxford, Clarendon Press, 1921, p. 8-15.

⁷ Această temă este dominantă în cartea lui Herodot, dar mai ales în dialogul dintre Demaratus și Xerxes, VII, 102-4.

⁸ Atena a devenit astfel, poate chiar și în proprii ochi, un „oraș tiran”, ce viola libertatea grecilor, pe care înaintașii lor o apăraseră atît de strălucit la Salamina și Plateea. Vezi cuvintele lui Pericle, citate de Tucidee, II, 63.

Războiul peloponesian a grăbit atât răspîndirea culturii grecești, cît și declinul ei. Ceea ce începuse în 431 ca un război local în zona continentală a Greciei s-a răspîndit pe o arie mult mai largă în timpul luptelor, căci fiecare parte își căuta aliați unde putea. Imperiul Atenian a fost învins numai după ce Sparta a folosit puterea militară a Persiei împotriva Atenei. Alte regiuni periferice — Sicilia și sudul Italiei, Tracia, Macedonia și Epir — au fost de asemenea implicate în luptă, uneori devenind scenă de desfășurare a ostilităților și deseori furnizînd mercenari și strategii de luptă. Astfel, curțile satrapilor perși și ale regilor traci, consiliile tribale ale celor din Epir și adunările orașenești din Sicilia și sudul Italiei s-au unit cu toate într-un unic echilibru de forțe diplomatico-militare, cu centrul în bazinul Mării Egee. Avînd în vedere că același bazin al Mării Egee era și centrul celei mai înalte expresii a culturii elenistice, străinii aduși de război în contact cu această civilizație erau cu toții impresionați de ea dintr-un punct de vedere sau altul. Potentați perși ca Cyrus cel Tânăr, mercenari din Acarnania barbară, greci din Sicilia, care luaseră ca sclavi pe cei rămași în viață din armata grecilor și care îi eliberaseră, conform legendei, pe cei ce puteau recita din versurile lui Euripide, toți aceștia și alții ca ei au învățat să cunoască și să admire diferite aspecte ale culturii ateniene.

Totuși, în inima civilizației grecești, războiul peloponesian a subminat viața cetății. În multe orașe-state, sentimentele de solidaritate dintre cetățeni deveniseră tot mai încordate și chiar subminate de greutățile și șansele războiului. Ceea ce s-a întîmplat nu poate fi mai bine descris decît cu propriile cuvinte ale lui Tucidide:

„... întreaga lume elenă era convulsionată, se dădeau lupte pretutindeni între reprezentanții celor de rînd, care doreau să-i cheme pe ateniени, și oligarhie, care îi dorea pe lacedemonieni (adică spartani). Pe timp de pace nu ar fi existat nici pretextul și nici dorința unei astfel de invitații, dar în război, cu o alianță ce putea fi invocată de orice facțiune în defavoarea inamicilor săi și spre propriul său folos, posibilitățile de a-i chema pe străini nu le lipseau niciodată revoluționarilor...

Astfel, toate formele de nedreptate au prins rădăcini în țările elene din cauza tulburărilor. Vechea simplitate, care cuprindea onoarea însăși, era batjocorită și dispărea, iar societatea s-a împărțit în tabere în care nimeni nu mai avea încredere în tovarășul său.”⁹

Orașele-state grecești nu și-au mai revenit niciodată după astfel de experiențe distructive. În Atena, după război, suspiciunea și adversitatea îi separa pe cei puțini de cei mulți, pe bogați de săraci¹⁰ și astfel de sentimente predominau în majoritatea orașelor grecești.

⁹ După traducerea engleză a lui R. Crawley, III, 82, 83.

¹⁰ Cetățenilor fără de pămînt și ale căror ferme se apropiau de mărimea minimă necesară subzistenței le era probabil foarte greu să piardă veniturile provenite din serviciul militar și imperial, din care se putuseră întreține înaltașii lor din secolul al V-lea. Însă scăderea populației era destul de accentuată datorită războiului peloponesian și poate că aceasta i-a ajutat pe supraviețuitori să se descurce. S-au luat deci precauțiuni cum ar fi lăsarea în voia soartei a copiilor pentru a preveni creșterile masive de populație, ce caracterizaseră vremurile mult mai bogate din perioada gloriei imperiale. Cf. A.H.M. Jones, „The Social Structure of Athens in the Fourth Century î.Hr.”, în *Economic History Review*, VIII, 1955, 141-55.

Vechiul concept periclean al calității de a fi cetățean, cu toate cerințele sale, n-a putut fi menținut. Individualismul, pasivitatea politică și sentimentul înstrăinării de comunitate au început să cîștige teren. Cariera lui Xenofon (cca 430-355), un ateniian care s-a aventurat în inima Asiei ca mercenar în serviciul lui Cyrus cel Tânăr și s-a retras apoi pe o proprietate a sa, în Pelopones, exemplifică slăbirea legăturilor din interiorul cetății, caracteristice secolului al IV-lea. Epilogul la istoria Greciei scrisă de el reflectă probabil oboseala și confuzia generală a unei generații pentru care vechiul ideal al cetății nu mai era potrivit și pentru care nu se deschidea nici o alternativă de ordine politică și morală. Referindu-se la bătălia de la Mantinea (362 î.Hr.),¹¹ Xenofon scria :

„Rezultatul luptei a fost exact opusul la ceea ce se aștepta toată lumea... fiecare parte pretindea că a învins, deși nici una nu putea dovedi nici cel mai mic cîștig teritorial, aliați sau putere în plus față de ce aveau înainte de luptă. Dimpotrivă, era și mai multă dezordine în Elada după bătălie decît înaintea ei, dar eu nu doresc acum să-mi mai continuu povestirea și las urmarea în seama oricărui alt istoric ce va vrea s-o povestească.”¹²

În Atena, singura cetate greacă despre care avem informații suficiente, secolul al IV-lea î.Hr. a adus o specializare crescîndă a funcțiilor care în secolul al V-lea fuseseră exercitate în mod unitar de totalitatea cetățenilor. Soldații și generali de profesie preluau tot mai mult problemele militare, așa cum făcuseră și în timpul războiului peloponesian. Oratorii și demagogii începuseră să domine adunarea cetățenilor, iar specialiștii în finanțe preluaseră sarcina asigurării echilibrului bugetului de stat.

Invocarea trecutului și a vechii glorie a cetății lor mai stîrnea încă ecouri printre ateniieni, dar nici chiar elocvența lui Demostene (m. 322 î.Hr.) nu a reușit decît să sufle în tăciuni aproape stinși, pentru o ultimă scîlipire. Comunitatea locală, strîns unită în 500 î.Hr. se transformase într-o societate mult mai largă, mai cosmopolită dar și mai puțin viguroasă. Extraordinarele energii umane stîrnite de scurta perioadă de glorie a Atenei nu mai puteau fi reînviat. Și totuși formele de expresie culturală apărute în Atena în secolul al V-lea î.Hr. s-au păstrat ca modele pentru generațiile viitoare, determinînd astfel caracteristicile specifice și permanente, precum și atracția perenă pe care o exercită civilizația elenă.

3. PERFECȚIONAREA FORMELOR CULTURALE GRECEȘTI

TRAGEDIA. Deși „alaiurile de țapi” pornite în cinstea zeului atît de popular dar oarecum rău famat, Dionysos, erau deja obișnuite în cîteva orașe grecești încă din perioada arhaică, numai în Atena s-a ajuns la o înaltă formă artistică pe baza acestui ritual primitiv. Geniul cîtorva poeți și bogăția ce a permis o punere în scenă grandioasă au făcut acest lucru posibil. Și mai important — și mult mai rar în istorie — a fost însă

¹¹ Adică bătălia care a făcut să înceteze scurta supremație a Tebei asupra Greciei și unde fiul lui Xenofon a fost ucis.

¹² *Hellenica*, VII, 5. Traducerea lui A.J. Toynbee în *Greek Historical Thought*, New York, New American Library, 1953.

raportul atât de complex între autor și publicul său, evoluind din puternica coeziune a societății ateniene — coeziune pe care serbările dionisiace, asemeni tuturor ceremoniilor religioase, o exprimau și o reînnoiau prin ritualul actului dramatic însuși.

Caracterul religios al artei lor le oferea tragedienilor un subiect convențional: ceea ce noi numim mit, dar pe care grecii înșiși îl considerau istorie veche, păstrată de poeți în versiuni nesistematice și uneori contradictorii. Ritualul din care s-a dezvoltat tragedia stabilea și el convenții dramatice importante: corul, actorii mascați, muzica și coregrafia stilizate. Incapacitatea de a reconstrui aceste ultime aspecte ale teatrului grec i-a făcut pe cercetătorii moderni să se concentreze asupra ideilor autorului, dar adevăratul impact al tragediei asupra publicului originar se datora probabil ritmurilor muzicii și dansului, precum și spectacolului vizual creat de actorii mascați, mișcându-se în fața unor decoruri pictate.¹³ Tragedia ateniană a fost, de fapt, îmbogățită în timpul secolului al V-lea î.Hr. tocmai prin inovații referitoare la aceste aspecte. De exemplu, Sofocle era vestit și pentru că a introdus decorurile pictate, care puteau produce iluzia tridimensionalității; de asemenea, un nou stil de solo era asociat cu ultimele piese ale lui Euripide.¹⁴ O dezvoltare paralelă, despre care, întâmplător, sîntem bine informați a fost creșterea numărului de actori ce apăreau simultan pe scenă și scăderea corespunzătoare a importanței corului.

Aceste dezvoltări au schimbat substanțial reprezentarea tragediei grecești din Atena în cursul secolului al V-lea, dar tradiția extrem de convențională s-a menținut neîntreruptă. Chiar și Euripide (484 sau 480-406 î.Hr.), cu toată inteligența lui atât de frământată, și-a ales subiectele tragediilor tot din miturile date și a păstrat corul precum și alte convenții moștenite. La începutul și la mijlocul secolului, cadrul tradițional al tragediei din Atica le permisesese lui Eschil (525-456 î.Hr.) și lui Sofocle (495-406 î.Hr.) să-și exprime liber gândurile, stîrnind interesul publicului prin schimbările față de convențiile păstrate. Ei au reușit astfel să elibereze și să adîncească arta tragediei fără a distruge ritualul, legătura religioasă dintre ei și publicul lor. Aparent, nici Eschil, nici Sofocle nu s-au sfiit să adapteze și să reinterpreteze anumite incidente din miturile cunoscute pentru a servi scopurilor sale dramatice, deși punctul de vedere tradițional în privința relațiilor dintre zei și oameni a rămas fundamental în opera lor. Implicațiile morale și teologice ale tragediilor lor, încă extensiv studiate de cercetătorii moderni, rămîneau probabil de neînțeles pentru o mare parte a publicului, dar acest element era totuși prezent pentru a face ocazia și mai plăcută pentru inteligențele pătrunzătoare ale cîtorva spectatori, în timp ce intriga povestirilor tradiționale și binecunoscute, împreună cu ritmul, cîntecul și spectacolul vizual îi încîntau pe cetățenii obișnuiți.

O dată cu Euripide, totuși, convențiile tragediei încep să cedeze tocmai pentru că lumea sa intelectuală era una aparte față de cea a semenilor săi din cetate și el nu mai putea să-și exprime liber și complet propriile opinii în cadrul formelor

¹³ Montările actuale, lipsite de muzica, costumele și decorurile originare oferă doar o aproximare a teatrului grec.

¹⁴ D.W. Lucas, *The Greek Tragic Poets*, London, Cohen & West, 1950, p. 41-48.

tradiționale.¹⁵ El și-a afirmat sentimentele presărîndu-și piesele cu caricaturi de zei și eroi, ducînd parodia pînă aproape de sacrilegiu.

O dată cu deschiderea acelei breșe între elita intelectuală și restul populației, a dispărut tipul de tragedie conceput de marii trágedieni din secolul al V-lea în Atena. Cînd mințile cele mai subtile nu mai puteau împărtași ideile și atitudinile comunității, îmbogățind și reinterpretînd noțiunile populare în lumina propriilor experiențe și reflexii, teatrul public a încetat să fie un vehicul pentru enunțarea unor idei înalte. De aceea, în secolul al IV-lea nu au mai fost create tragedii noi, scena fiind acum ocupată doar de reluări ale pieselor clasice. Poetii contemporani se concentrau asupra comediei, o formă dramatică ce desconsidera ideile serioase, insistînd asupra vorbelor de duh, a spectacolului, a caracterelor și a intrigii cu suspans, o specie care continua să atragă atenția publicului ateniian.¹⁶ Explorarea ideilor religioase și morale, anterior condusă public de poeți și dramaturgi, a fost transferată în competența privată a filozofilor, mult mai ermetici.

FILOZOFIA. Filozofia ateniiană a rămas urmașa tragediei. Toți cei care citeș primele dialoguri ale lui Platon nu pot să nu recunoască și calitățile lor dramatice. Într-adevăr, forma dialogală¹⁷ e doar o manifestare exterioară a afinității adînci a lui Platon pentru dramă, căci el a continuat, în secolul al IV-lea î.Hr., discuția tipului de probleme politice și etice cu care se luptau și marii trágedieni ai secolului al V-lea. Seriozitatea intelectuală a lui Platon a fost posibilă datorită faptului că, spre deosebire de Euripide, el nu mai trebuia să mulțumească publicul larg, ci se putea adresa unei elite intelectuale autoselectate. Un astfel de public era prin natura lui în afara limitelor oricărei cetăți. Oriunde se găseau minți subtile și iscoditoare, cunoscînd limba atică, dialogurile lui Platon puteau fi receptate favorabil.

Atena nu fusese un centru al gîndirii grecești vechi dar, la mijlocul secolului al V-lea, orașul devenise resortul principal al unui nou tip de învățător: sofistul. Sofiștii îi învățau pe elevii lor cunoștințele și tehnicile necesare pentru a se afirma într-o cetate democratică. O importantă contribuție la dezvoltarea filozofiei grecești — împărțită cu eleații din Italia — a fost descoperirea că limba putea fi analizată și manipulată în funcție de reguli logice evidente.¹⁸ E greu, desigur, să determinăm natura precisă a învățăturii sofistilor avînd în vedere că nu s-au păstrat decît fragmente din scrierile lor. Platon le-a

¹⁵ În ciuda popularității sale postume, care i-a eclipsat pe marii săi predecesori, tradiția susține că, în timpul său, Euripide nu era foarte bine receptat de publicul ateniian. Ideile sale erau, desigur, prea iconoclaste, prea îndepărtate de pietatea tradițională și de convențiile respectate pentru a avea succes.

¹⁶ Puternicul contrast dintre pamfletele politice triviale din „vechea comedie” și absența aproape completă a personalităților și subiectelor politice din comedia apărută după războiul peloponesian ilustrează declinul cetății grecești ca un cadru atotcuprinzător — sau aproape atotcuprinzător — al existențelor personale și dezvoltarea unei sfere private mult mai largi decît în timpul lui Pericle.

¹⁷ Platon nu a inventat dialogul. El l-a folosit doar într-un mod cu totul nou. Cf. Leon Robin, *La Pensée hellénique des origines à Epicure*, Paris, Presses Universitaires, 1942, p. 111.

¹⁸ Eleații — Parmenide (n. cca 514 î.Hr.) și discipolul său Zenon (cca 480-430 î.Hr.) — au evidențiat conexiuni logice spectaculoase. Ne putem întreba dacă paradoxurile la care conduceau raționamentele lor erau acceptate ca enunțări adevrate ale adevărului chiar de către creatorii lor. În orice caz, această nouă metodă intelectuală a făcut ca afirmațiile simple ale ionienilor și pitagoreicilor dinainte să pară extrem de inadecvate.

creat tuturor o faimă proastă, dar observînd impactul stilului și metodei sofistilor asupra unor oameni ca Tucidide sau Euripide și cu puțină imaginație care să ne ducă dincolo de ce pot dovedi sursele păstrate, putem oarecum înțelege impactul inițial al sofistilor asupra tinerilor inteligenți din Atena, care se maturizaseră între 450 și 431 î.Hr.

Sofistii își propuneau să-i învețe arta prin care un om ambițios, chiar fără naștere aleasă, putea învăța să influențeze adunarea și să-i conducă pe oameni numai cu ajutorul unei potrivite minuii a cuvintelor. Dar, dincolo de asta, sofistii pretindeau că au o metodă de raționament verbal, în conformitate cu anumite reguli precise ale argumentării, prin care omul putea spera să reveleze toate misterele universului dacă avea acuitatea mentală necesară și cantitatea potrivită de informație. A înțelege conotațiile radicale ale faimoasei expresii „Omul e măsura tuturor lucrurilor“, atribuite lui Protagoras (cca 480-410 î.Hr.), a descoperi limitele înguste ale conceptelor ateniene tradiționale de zeu, lume și locul omului în ea, a căuta noi adevăruri care să înlocuiască superstițiile necercetate ale trecutului — toate acestea erau probabil extrem de tentante și, în primul rînd, eliberatoare. Mintea extrem de ageră și pasiunea pentru cunoaștere a lui Tucidide este cea mai bună dovadă pentru noi despre felul în care astfel de învățături revelau noi dimensiuni ale realității umane și aduceau o nouă rigoare și subtilitate în definirea adevărului despre problemele umane.

Totuși, la sfîrșitul secolului al V-lea, consecințele distructive ale raționalismului verbal au început să apară. Sofistii puseseră sub semnul întrebării înseși bazele cetății grecești. Dacă legea era o conspirație a celor slabi împotriva celor puternici, iar moralitatea nimic mai mult decît o convenție umană, cum susțineau unii sofisti, atunci sentimentele de devotament și sacrificiu pentru binele cetății — atît de puternic înrădăcinate la generațiile anterioare — nu erau decît iluzii. Un om adevărat trebuia să depășească astfel de ficțiuni și să-și conducă viața în acord cu propriile impulsuri „naturale“ atîta timp cît se simțea în siguranță astfel, fără a ține seama de scopurile comune sau binele public. Astfel de doctrine îi atrăgeau în primul rînd pe membrii claselor superioare ateniene, care trebuiau să contribuie cu sume substanțiale de bani, în fiecare an, pentru menținerea flotei, dar nu reușeau niciodată să-și impună opiniile pentru că voturile lor erau mult mai puține decît ale populației de rînd în cazul deciziilor militare sau politice. Sofistii îi ofereau deci oligarhiei justificarea potrivită pentru violența și tertipurile pe care le-a folosit cînd a vrut să răstoarne democrația în 411 î.Hr. și din nou în 404 î.Hr.

Democrația a fost curînd reinstaurată, dar problema găsirii unui sistem de valori pentru a înlocui vechea și naiva identificare a sinelui cu cetatea a rămas. Clasele superioare, fără a avea încredere în populație și, la rîndul lor, fără a avea încrederea ei, nu mai puteau fi complet loiale orașului și conducătorilor lui. Pe de altă parte, nimeni nu mai putea avea succes în cariera politică fără a flata poporul și a se pleca în fața prejudecăților lui. Cum se putea obține deci o viață bună? Și cum trebuiau conduși individul și comunitatea? Acestea erau întrebările adresate de Platon însuși (427-347 î.Hr.), întrebări recurente în opera sa. El a rămas întotdeauna un om al cetății, un atenian, privind cu regret de pe margine desfășurarea evenimentelor. Prin naștere

(pretindea că descinde din regii Atenei) și educație, se simțea potrivit pentru a governa dar, prin temperamentul său, el se simțea incapabil de compromisuri față de principiile sale pentru a dobîndi influență politică.

Socrate (469-399 î.Hr.) a anticipat oarecum înstrăinarea lui Platon de cetatea ateniană. El și-a petrecut anii maturității criticînd cu agilitate verbală devastatoare ignoranța și înfumurarea conducătorilor democrației ateniene. În final, ei s-au răzbunat executîndu-l pentru coruperea tineretului și pentru lipsă de pietate. Totuși, Socrate își servise orașul ca hoplit și ca magistrat; acțiunile, dacă nu și opiniile sale, se potriveau cu standardele timpului așa cum acțiunile lui Platon nu s-au potrivit niciodată.

Portretul făcut de Platon maestrului său atît de respectat e atît de puternic încît va colora întotdeauna concepția noastră despre personajul istoric Socrate. Desigur, relatările lui Xenofon și parodia lui Aristofan sînt în puternic contrast cu portretul lui Platon. Probabil că înșiși contemporanii lui Socrate nu prea știau sigur care erau cu adevărat ideile sale, o dată ce el se dedicase demolării pretențiilor de înțelepciune ale celorlalți și evita să se angajeze el însuși în rostirea unor afirmații definitive. Cu toate acestea, e clar, în general, că Socrate era un conservator radical. În politică, era conservator cînd susținea punctul de vedere al oligarhiei, că Atena trebuia condusă de oameni buni și înțelepți, și era radical cînd definea înțelepciunea și bunătatea drept ceva mai mult decît simpla combinație dintre nașterea aristocratică și educația aleasă. Din punct de vedere intelectual, el era conservator pentru că susținea că binele și răul sînt absolute, nu doar convenții impuse de om. Era totuși radical în încercarea de a aplica absolutului definiții și demonstrații raționale. Paradoxuri similare pot fi întîlnite în religia sa: conservator în respectul față de oracole și forme exterioare de pietate — „cocoșul datorat lui Asclepios”¹⁹ — el auzea totuși voci și cădea în transe, negînd credința în zeii tradiționali.

În toate aceste domenii, conservatorismul lui Socrate era superficial, iar radicalismul profund. Platon a dus paradoxul mai departe și radicalismul soluțiilor sale pentru bolile cetății ateniene, prezentate în *Republica* și chiar în versiunea mai blîndă din *Legile*, era atît de definitiv încît uneori nu mai putem recunoaște caracterul conservator al cetății ideale spre care ne conduc speculațiile sale radicale. Totuși, diviziunea tripartită și în principal ereditară a claselor sociale în *Republica* corespunde îndeaproape diviziunii societății grecești din secolul al VI-lea î.Hr., între sclavii și străinii care lucrau, cetățenii care luptau și aristocrații care conduceau cetatea.

Deși problemele politice au rămas întotdeauna centrale pentru Platon personal, alte aspecte ale filozofiei sale au atras mai mult atenția ulterior și aceasta ar fi putut fi situația chiar și în timpul său. Poate că el a înființat Academia tocmai pentru a forma o nouă generație de politicieni, crescuți în spiritul adevărului și capabili astfel să reformeze Atena și alte state grecești.²⁰ Totuși, în anii maturității sale, în dialoguri ca

¹⁹ Phaidon, 118.

²⁰ Cf. David Grene, *Man in His Pride: A Study in the Political Philosophy of Thucydides and Plato*, Chicago, University of Chicago Press, 1950, p. 100. Paralela dintre cariera lui Confucius și a lui Platon este uimitoare. În viață, amîndoi au fost frustrați în aspirațiile lor politice dar au devenit, după moarte, maeștrii incontestabili ai unei birocratii imperiale.

Timaios, *Philebos*, *Theaitetos* și *Parmenide*, se pare că Platon, politicianul frustrat, a început să găsească un oarecare substitut al acțiunii politice în speculația și sinteza intelectuală ca scopuri în sine. În orice caz, mai mult decât oricine înaintea lui, Platon a combinat diferite tradiții intelectuale din diferite părți ale lumii grecești. A reușit asta cu o artă neegalată și i-a oferit filozofiei grecești și europene ulterioare principalele teme și probleme, precum și o mare parte a limbajului specific.

Generațiile următoare au accentuat desigur anumite aspecte ale gândirii platonice în detrimentul altora. Antichitatea tirzie s-a concentrat asupra dualismului persistent în pasajele în care Platon discută antiteza dintre trup și suflet, idei și obiecte, cunoaștere și opinie, ființă și devenire. În această versiune, platonismul a pătruns devreme și profund în tradiția creștină, în care s-a maturizat ulterior civilizația europeană. În consecință, lumea transcendentă a ideilor, deși pentru Platon însuși nu a constituit probabil niciodată un concept satisfăcător și se pare că l-a și respins în ultima parte a vieții sale,²¹ a devenit nucleul platonismului istoric și a influențat astfel mințile oamenilor timp de multe secole. În acest fel (probabil denaturat) Platon a ajuns să merite o poziție doar cu puțin în urma marilor învățători ai lumii — Buddha, Confucius, Hristos, Mahomed.²²

Însăși bogăția, complexitatea și subtilitatea gândirii lui Platon demonstau faptul că ele se adresau unui public limitat — celor educați și extrem de inteligenți. În timpul lui Platon și mai ales după moartea lui, acest public al filozofilor consta mai ales în proprietari de pământuri care, pierzându-și rolul tradițional de conducători ai cetății, se trezeau adeseori că au rămas fără nici un rost. Astfel de persoane nu se mai puteau muțumi cu vechile forme de pietate. Iluminarea intelectuală adusă de sofisti în lumea greacă făcea acest lucru imposibil. Era nevoie deci de filozofie, cerută din ce în ce mai insistent și mai insidios, ca un mod de viață alternativ și un cod comportamental al oamenilor aleși, care își pierduseră atât funcția lor socială ancestrală, cât și convingerile religioase ale înaintașilor lor. Într-un astfel de mediu, tensiunea dintre impulsul de a-i urma rațiunii, oriunde ar duce ea, și voința de a crede într-un univers favorabil omului a rămas constantă.

Elementul speculativ era desigur mult mai accentuat la Platon, cum era și de așteptat avînd în vedere caracterul gândirii grecești anterioare. Succesul lui practic, deși nu la fel de îndelungat ca al lui Confucius, a fost totuși real. Patru sau cinci secole după moartea lui Platon, educația conducătorilor lumii elenistice continua să continue o spolia de filozofie care, deși nu era platonică în sensul direct, deriva oricum din modelul platonice. Înainte de a ajunge să conducă în China, adepții confucianismului s-au îndepărtat oarecum, desigur, de învățăturile maestrului, la fel cum și stoicii s-au îndepărtat de învățătura lui Platon.

²¹ *Parmenide*, 129-37.

²² Asemănările dintre elemente ale platonismului și ale doctrinei budiste — de exemplu, orientarea spre lumea de dincolo, considerarea lumii simțurilor ca un vâl interpus între om și adevărul transcendent — ne fac să ne întrebăm dacă nu a existat cumva vreun contact între tradiția speculativă indiană și cea greacă înainte de perioada elenistică. Nu există însă nici o dovadă clară în sprijinul acestei ipoteze. Dar cf. E.J. Urwick, *The Message of Plato*, London, Methuen & Co., 1920, p. 15-42; K.A. Nilakanta Sastri, „Ancient Indian Contacts with Western Lands”, *Diogenes*, Nr. 29, 1959s, p. 49-50. Absența oricăror documente păstrate în legătură cu o posibilă călătorie a vreunui înțelept indian în Grecia sau cu întoarcerea vreunui grec curios din India, cu informații despre speculația filozofică și religioasă indiană, nu dovedește că nu au existat nici un fel de contacte. Pe de altă parte, se poate argumenta că aristocrații dezmoeșteniți Buddha și Platon și-au îndreptat în mod natural gândurile în aceeași direcție, căci amîndoi au crescut în condiții aproximativ asemănătoare, în care guvernarea republicană și societatea aristocratică au fost tulburate de noi forțe sociale și politice.

Tensiunea dintre cele două atitudini opuse explică în mare parte istoria ulterioară a filozofiei grecești. La început au dominat încrederea în rațiune și un impuls vorace de a absorbi, organiza, înțelege și interpreta din ce în ce mai multă informație. Scepticismul succesorilor lui Platon în Academie și sistemul grandios construit de elevul lui Platon, Aristotel, au intrat într-o competiție puternică, dar au împărtășit totuși încrederea în rațiune, ca fiind singura cale ce poate dezlega misterele acestei lumi. Absorbția de noi informații a dus repede la specializare — la separarea științei de filozofie precum și a filologiei, retoricii, criticii de alte ramuri ale cunoașterii. Ceea ce a rămas și a continuat să fie profesional numită filozofie a pierdut treptat contactul cu aceste domenii înrudite. În consecință, filozofii s-au izolat de stimulul constituit de noile informații, deosebindu-se astfel de predecesorii lor. Preocupările lor profesionale s-au restrâns, limitându-se la promulgarea unui cod al eticii omului ales, susținut de tot felul de doctrine metafizice, fizice sau epistemologice. Când acest proces s-a încheiat — deja în secolul al II-lea î.Hr. — filozofia greacă a devenit un simplu surrogat pentru religie și nici măcar unul perfect satisfăcător datorită negării componentei emoționale, caracteristice tuturor școlilor elenistice.

Dar înainte ca filozofia să se fi distilat astfel într-un simplu cod de etică, oricât de nobil și eroic, opera lui Aristotel (384-322 î.Hr.) a introdus un corpus de cunoștințe și un raționament bine argumentat în gândirea greacă ce rivalizau cu realizările lui Platon însuși. Spre deosebire de marele său maestru, Aristotel nu era un om al cetății; el era un gânditor de profesie. Evoluția politicii ateniene era pentru el un interesant subiect de studiu, nu îl angaja emoțional în mod serios. El nici nu era măcar atenian și avea legături destul de accidentale cu orașul său natal din Tracia, Stagira. Aristotel și-a început astfel opera acolo unde Platon, împotriva voinței sale, s-a oprit, înstrăinat fiind de cetate, căutând cunoașterea ca scop în sine.

Anvergura și grandoarea arhitectonică a operei lui Aristotel impun admirația. A ajuns să însumeze aproape toate cunoștințele timpului său, iar raționalismul său robust face ca unele zboruri ale imaginației platoniciene să pară copilărești. Însă, pe de altă parte, el nu are nici strălucirea, nici poezia lui Platon; pare a fi mai mult o mașină de gândit decât un om. Ca o ironie, imensitatea operei aristotelice (împreună cu proza seacă și uneori greu de înțeles a scrierilor care s-au păstrat de la el) au făcut influența sa pentru posteritate mai mică decât a lui Platon. În interiorul propriului său sistem, Aristotel a dat aproape toate răspunsurile. Discipolii puteau doar să-i admire opera maestrului, umplînd doar micile fisuri lăsate de el neexplorate, precum Teofrast cu istoria plantelor. Toate problemele vitale și arzătoare au primit răspunsurile calme și raționale ale lui Aristotel. Discipolilor nu le mai rămăsese aproape nimic de făcut și, în decursul a cîtorva secole, nemaiavind nimic de discutat, s-au împrăștiat pur și simplu, lăsînd opera lui Aristotel să cadă într-o nemeritată uitare.

Însumînd acum totul, eliberarea inițială a gândirii speculative grecești a avut loc în cadrul cetății, mai întîi la ionieni și apoi căpătînd un nou impuls și o mai mare

varietate de probleme în opera eleaților și a sofistilor. Cu Socrate și Platon speculația filozofică a început să depășească limitele cetății, cu Aristotel, și-a întins aripile pentru a cerceta întreaga lume, nestingherită și foarte puțin influențată de comunitatea cetății în care a apărut. Această tradiție intelectuală aflată deasupra cetății s-a integrat totuși într-un alt tip de comunitate, oricât de indefinită — aceea a oamenilor aleși, cu aptitudini intelectuale speciale din lumea elenă. Filozofii, pierzând orice speranță de a influența sau transforma afacerile publice, s-au concentrat tot mai mult asupra vieții personale și a manierelor.

Perioada de aur a filozofiei a fost aceea a ieșirii ei din cadrul limitat al cetății, când tehnicile argumentării logice se perfecționaseră deja și numeroase informații noi apăreau spre a fi asimilate. Totuși, pe măsură ce informația devenea tot mai abundentă, specializarea și scepticismul se dezvoltau. Reacionând împotriva unei astfel de destrămări a tradiției filozofice, oamenii au început să caute modesta certitudine a codurilor practice de comportament. Astfel, marile construcții de sisteme filozofice ale primelor generații de filozofi s-au redus la formulări intelectuale din ce în ce mai puțin ambițioase, în care prescripțiile etice jucau rolul principal, iar idealul adevărului ca scop în sine s-a redus la raționalismul rece și sec al școlilor elenismului.

ISTORIE ȘI RETORICĂ. Cercetarea de către Herodot din Halicarnas (m. cca 425 î.Hr.) a lucrurilor divine și umane a luat o direcție altă de diferită de cea a poetilor și filozofilor care l-au precedat încât el a ajuns să stabilească un nou gen literar și anume istoria. Datorită lungilor sale călătorii atât în lumea greacă, cât și în Orient, Herodot a ajuns să cunoască un număr considerabil de povestiri ale oamenilor despre trecut. Relatarea războaielor cu persii se bazează, în mare parte, pe povestirile auzite, redată apoi cu o desăvârșită artă literară.

Ca și primii filozofi ionieni, Herodot a fost interesat de lumea naturală, dar mai mult în diferențele și miracolele ei decât în uniformitatea și regularitatea căutate de filozofi. La fel ca poetii tragici, el a scris despre zei și despre relația dintre ei și oameni, dar el a fost de-a dreptul fascinat mai ales de diferitele întrupări ale divinității în diferitele regiuni ale pământului și mai puțin interesat de încercarea poetilor de afirmare a unui adevăr religios. Herodot avea însă tendințe moralizatoare și a avut grijă să arate cum mândria umană excesivă și îngîmfarea atrăgeau uneori pedeapsa zeilor.

Calitățile epice ale narațiunii sale sînt păstrate de la Homer și, asemenea lui Homer, Herodot se ridică deasupra credințelor partizane înguste. Încrederea sa în valoarea modului grec de viață i-a permis în egală măsură să le ofere barbarilor „lauda bine meritată a gloriei lor“, dar și să sublinieze momente ale „infantilismului elenilor“ în comparație cu înțelepciunea imemorială a Orientului. Viziunea lui Herodot asupra războaielor cu persii, ca fiind fundamental o luptă dintre libertate și sclavie, a făcut ca opera lui să fie o afirmație optimistă a lumii cetății în care el însuși locuia și i-a permis să-și exprime admirația față de toți grecii și mai ales față de atenieni. E un tribut extraordinar pentru „părintele istoriei“ faptul că interpretarea dată de el faptelor, în ciuda parțialității evidente, domină încă cercetarea istorică.

Deși Tucidide (m. cca 400 î.Hr.) a fost contemporan cu Herodot, el a trăit într-o atmosferă intelectuală complet diferită. Aristocrat atenian și, la un moment dat, general al cetății ateniene, Tucidide s-a aflat în contact direct cu noile curente de gândire care circulau în Atena secolului al V-lea î.Hr. Disciplina retorică și logică a mișcării sofiste i-a format lui Tucidide atît stilul, cît și criteriul riguros al relevanței aplicat temei sale — războiul peloponesian. Observarea atentă a faptelor și efortul de a stabili cauzele reale ale convulsiilor create de războiul peloponesian în lumea greacă ar putea reprezenta un efort conștient de transferare a metodelor medicale ale lui Hipocrate la corpul politic. Acuitatea diagnosticului lui Tucidide și plauzibilitatea efortului său de a privi evenimentele particulare ca pe niște momente ale unor fenomene mai generale au trezit o nesfîrșită admirație și au transformat cartea sa în ceea ce el însuși declara a fi: „Nu o încercare de moment, ci o realizare pentru totdeauna.”²³

Spre deosebire de Herodot, Tucidide a fost el însuși un adevărat om al cetății. Nimeni nu poate citi relatarea dezastruoasei expediții în Sicilia fără a fi cuprins de milă și teamă, pe măsură ce drumul Atenei imperiale duce inexorabil spre un deznodămînt tragic. Probabil că Tucidide ajunsese să vadă soarta orașului său natal ca pe o tragedie în sensul aristotelic — o cădere generată de vina tragică, adică lăcomia tragică a atenienilor — ridicată la proporțiile tragicului de uriașul efort făcut de ambele părți beligerante.²⁴ Această concepție dramatică, chiar mai mult decît analiza penetrantă și retorica subtilă, îi oferă istoriei scrise de Tucidide o extraordinară forță intelectuală și emoțională.

Într-un anumit sens, atît viața, cît și cartea lui Tucidide au constituit un rămas-bun spus fără de voie micii lumi închise a cetății. Nu e sigur dacă s-a mai întors la Atena după ce rivalii săi politici, făcîndu-l țap ispășitor pentru o importantă înfrîngere militară, l-au exilat din Atica în 425 î.Hr. În timp ce cartea sa înregistrează și analizează meschina dezbinare a devotamentului diferitelor facțiuni sub presiunea războiului peloponesian, consecințele acestei dezintegrări pentru scrierea istoriei s-au manifestat în opera lui Xenofon (431-354 î.Hr.), care a continuat relatările lui Tucidide. Ca om de litere, interesat mai mult de o întorsătură măiastră de frază și o morală eficientă decît de marea complexitate a problemelor umane, Xenofon a anunțat cumva degenerarea ulterioară a istoriei, devenită o simplă ramură a retoricii.

* * *

Atîta timp cît orașele grecești au continuat să se bucure măcar de o mică parte din vechea lor suveranitate, retorica a jucat un rol important în viața politică. În Atena secolului al IV-lea, de exemplu, deciziile erau încă luate de adunarea poporului. De asemenea, în curțile de justiție, retorica juca un rol important, căci juriile votau pentru condamnare sau achitare în funcție de forța discursurilor protagoniștilor. O dată cu fragmentarea generală și profesionalizarea vieții în secolul al IV-lea, discursurile orale și scrise au rămas din ce în

²³ I, 22.

²⁴ Cf. F. M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, London, Edward Arnold & Co., 1907.

ce mai mult în sarcina oratorilor specializați, pentru care elocvența și plauzibilitatea locvace tindeau să devină scopuri în sine. Isocrate (436-338 î.Hr.) și Demostene (384-322 î.Hr.) au încercat să folosească retorica în scopuri politice și etice înalte. Dar în secolul al III-lea î.Hr., când nu se mai decideau acțiunile politice în urma discursurilor publice, ci în consilii secrete ale regilor și generalilor, elocvența și grația discursului erau menite să ascundă sub această virtuozitate absența oricărui sens. Retorica a devenit artă de dragul artei, stilul un scop în sine, iar cuvintele, în loc să servească drept călăuze ale acțiunii sau ferestre spre adevăr, au început să fie prețuite pentru ele însele.

ARTA MONUMENTALĂ. În secolul al V-lea î.Hr., arta monumentală greacă a fost aproape în întregime publică. Arhitecții păstrau formele tradiționale și se mulțumeau să perfecționeze proporțiile și detaliile de execuție. Totuși, nici unul dintre cei care au urcat pe Acropole, au văzut Partenonul și au admirat elegantele decorațiuni ale Erehteionului nu va considera aceste detalii neimportante. Precizia detaliului are și ea o puternică influență asupra observatorului și arhitecții greci ai secolului al V-lea î.Hr. au obținut acest lucru cu un succes unic sau aproape unic.

Sculptorii, pe de altă parte, și-au luat libertatea de a se depărta de modelele mai vechi, dezvoltându-și o virtuozitate tehnică a anatomiei și compoziției — fie pentru o singură statuie, fie pentru grupuri sculpturale integrate în frontoane sau frize — care a rămas neîntrecută. Chiar dacă vicisitudinile vremurilor au distrus majoritatea sculpturilor originale din secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr., a rămas²⁵ destul pentru a permite cercetătorilor să refacă istoria artei grecești. Ca și în celelalte domenii, Atena deține cele mai mari valori, dar și sculptorii din alte cetăți, precum Argos și Sicyon, puteau fi rivali de temut.

Fidias din Atena (m. cca 432 î.Hr.) a fost considerat de generațiile următoare cel mai mare sculptor grec. Operele lui, statuia Atenei din Partenon și a lui Zeus din Olimpia, sînt definitiv pierdute din cauza faptului că au fost lucrate în fildeș și aur. Descrierile literare ne mai pot însă spune cîte ceva despre opera lui, iar frizele păstrate în Partenon au fost sculptate sub supravegherea lui și, probabil, conform planurilor lui. Statuile zeilor create de Fidias erau tradiționale în sensul că păstrau toate atributele și simbolurile mitologice.²⁶ Se pare totuși că frumusețea și măreția celor două statui din Atena și din Olimpia adăugau ceva tradiției religioase,²⁷ oferind formă vizuală unor zeități mai senine, mai mărețe și mai universale decît au fost vreodată concepute de mitologia tradițională. Astfel, Fidias, asemeni lui Sofocle, creatorul atîtor mari tragedii, a reușit să reinterpreteze tradiția într-o astfel de manieră încît să satisfacă inteligențele mai critice și mai sofisticate

²⁵ Celor citorva statui originale din secolul al V-lea î.Hr., ce pot fi cercetate de specialiști, li se adaugă numeroasele copii executate în secolele următoare și răspîndite în întreaga lume greco-romană de către comercianții de artă alexandrini. Calitatea artistică a acestor copii variază foarte mult. Încercarea de a descoperi „familiile” statuiilor existente, ajungînd pînă la originalul clasic, și reconstituirea lui pe baza diferitelor copii constituie principala preocupare a istoricilor artei clasice. Absența originalilor deschide drumul imaginației aproape nestăvilit.

²⁶ O anecdotă despre Fidias ni-l prezintă declarînd, înainte de a începe statuia lui Zeus din Olimpia, că intenționează să-l intruzeze pe Zeus cel creat în cuvinte de Homer. Cf. E.A. Gardiner, *A Handbook of Greek Sculpture*, rev. ed., London, Macmillan and Co., 1909, p.262.

²⁷ Quintilian (secolul I d.Hr.), *Inst. Orat.* XII, 10, 9.

ale epocii lui și să producă o impresie profundă celor de mai târziu, pentru care religia antropomorfică a Greciei antice nu mai era decât un mit încântător.

Sculptorii din secolul al IV-lea î.Hr. au transformat zeii în figuri frumoase, dar aproape umane — grațioase, uneori senzuale, însă fără acea aură a măreției, specifice statuilor lui Fidias. Hermes al lui Praxitele (cca 385-320 î.Hr.), una din puținele statui originale create de un mare sculptor care ni s-au păstrat intacte, ilustrează această schimbare: o schimbare a atitudinii sculptorului față de divinitate, analoagă atitudinii aproape ireverențioase a lui Euripide față de zeii olimpici. În secolul al IV-lea, într-adevăr, sculptura a devenit o artă conștientă de sine, urmărind virtuozitatea și efectul dramatic cu o perfecțiune tehnică nemaiîntâlnită. Toată această virtuozitate nu compensa totuși pierderea rolului inițial al sculptorului, de mediator între zei și oameni.

REZUMAT. Marea epocă a Greciei clasice s-a încheiat în 338 î.Hr., când bătălia de la Cheronea a demonstrat pentru prima dată marea superioritate militară a Macedoniei. Ulterior, idealul suveranității fiecărei cetăți separate, mai mult încălcat decât respectat, a ajuns doar un sentiment nostalgic, chiar dacă destul de puternic încă. Autonomia cetăților-state individuale a încetat să fie o opțiune practică, cu excepția unor scurte momente în care constelația mereu schimbătoare a marilor puteri permitea o recrudescență temporară a specificului cetății.

Această transformare a scenei grecești a avut un efect negativ asupra multor aspecte ale activității culturale. Nici un individ obișnuit nu putea spera să influențeze echilibrul politico-militar confuz și continuu schimbător din secolele al III-lea și al II-lea î.Hr. Drept rezultat, atât minunatul sentiment al libertății, cât și corolarul său, recunoașterea responsabilității personale față de comunitate, s-au diluat sau au dispărut cu totul. Breșa din ce în ce mai mare dintre clasele educate și majoritatea cetățenilor a accentuat efectul psihologic negativ al pierderii independenței cetății. Însăși complexitatea și bogăția gândului și scrierilor grecești, atât de admirate de generațiile viitoare, erau acum rezervate celor ce dispuneau de timpul liber necesar unei educații superioare. Astfel, printr-o ironie inerentă probabil marilor realizări umane, însuși succesul obținut de Grecia secolelor V-IV î.Hr. în dezvoltarea culturii moștenite sub o formă rudimentară de la înaintași a exprimat slăbirea și a grăbit distrugerea vechilor relații sociale care îi stimulasera și îi susținuseră creativitatea.

Acest parazitism sociologic nu trebuie să ne umbrească admirația și respectul față de măreția realizărilor culturale ale Greciei. Un grup mic de oameni a reușit să definească formele intelectuale, literare și artistice ale Antichității clasice târzii și au afectat profund civilizația europeană care a ajuns, în ultimele secole, să domine întregul glob. Acesta nu era puțin lucru desigur și însăși strălucirea secolelor V-IV î.Hr. a cântărit greu în evoluția generațiilor următoare. Astfel de modele convingătoare erau greu de depășit și imposibil de uitat.

Pe termen scurt, totuși, astfel de limitări nu se mai simteau. Se deschideau noi lumi pentru a fi cucerite, noi bogății de cîștigat, noi glorii de cucerit și orizonturi îndepărtate

Antikensammlungen, Munich.

Alinari Photo.

DOUĂ ASPECTE ALE GRECIEI CLASICE

Menada, dansînd cuprinsă de extaz în onoarea lui Dionysos, sugerează un aspect al civilizației grecești clasice aflat într-o continuă tensiune cu idealul olimpien exprimat aici de faimosul Hermes al lui Praxitele. Pentru scurtă durată, cînd Grecia clasică își atingea apogeul, cetatea greacă a fost capabilă să reunească aceste două aspecte culturale atît de diferite. Cînd vasul a fost pictat, curînd după 500 î.Hr., succesul cetății în îmblînzirea izbucnirilor emoționale primitive ale cultului dionisiac nu era încă definitiv, dar atunci cînd Praxitele și-a sculptat statuia (cca 350 î.Hr.), orice credință în zeii Olimpului dispăruse în mediul claselor cultivate ale Greciei. Cele două fotografii reflectă deci și evoluția culturală a Greciei dinspre o intensitate nedisciplinată spre un stil de viață blînd, plăcut și ușor decadent.

de explorat. Aceste posibilități tentante au apărut datorită extraordinarei expansiuni geografice a elenismului în perioada lui Alexandru cel Mare și a succesorilor săi.

B. EXPANSIUNEA ELENISMULUI ÎN EUROPA BARBARĂ

Expansiunea Macedoniei în inima civilizației grecești a fost rezultatul răspîndirii anumitor aspecte ale civilizației elene dinspre Marea Egee spre nord, căci numai după ce regele Filip (a guvernat între 356-336 î.Hr.) și-a organizat armata după modelul grecesc, a ajuns superioritatea numerică a macedonenilor să joace un rol pe scena politică grecească. Răspîndirea elenismului spre nord și în interiorul țării, spre regiuni rămase în urmă asemenea Macedoniei, a impus adaptarea la un mediu social și economic radical diferit de cel în care apăruse și înflorise cultura greacă.

În secolul al V-lea î.Hr., manifestările înaltei culturi grecești erau împărtășite numai de orașele de pe coastă sau din apropierea ei. Atena, ca și Cnossos, mai înainte, sau ca Veneția, mai târziu, depindea de mare. Fără venituri substanțiale provenite de peste mări, doar prin emigrări, nu s-ar fi putut pune capăt dezbinării sociale și sărăciei din secolul al VI-lea î.Hr. și Atena nu ar fi ajuns niciodată o mare atracție pentru oamenii plini de talent din întreaga Grecie.

Aceasta s-a întîmplat pentru că anumiți factori tehnici au restrîns considerabil capacitățile lumii clasice de a obține bogății. Cu excepția culturilor irigate, simpla producție agricolă locală nu mai putea asigura subzistența unor populații dense. Doar prin exploatarea colectivă a unui comerț avantajos — ulei și vin în schimbul cerealelor²⁶ — sau prin exploatarea directă a comunităților mai slabe, forțate să plătească tribut, puteau un număr considerabil de cetățeni să-și mențină nivelul modest, dar totuși suportabil, al existenței materiale, necesar pentru participarea la viața culturală în Grecia.

Lipsa de mijloace de transport ieftine însemna că nici o comunitate urbană mare nu se putea dezvolta departe de mare. Deci numai recapitulînd procesul diferențierii sociale, prin care societățile civilizate au apărut pentru prima dată în zonele pluvioase în mileniul al doilea î.Hr., ar fi putut fructul delicat al urbanității grecești să apară în regiuni mai îndepărtate de mare. Cuceritorii străini sau șefii de trib locali, deveniți colectori de taxe și chirii, au reușit totuși să concentreze bogățiile locale în mîinile lor. Cu acestea au cumpărat mai întîi produse de lux grecești și au încercat eventual să susțină cîțiva meșteșugari și specialiști locali (adeseori grupați într-un oraș de provincie) care puteau furniza bunuri și servicii în stilul dezvoltat mai întîi în cadrul colectivităților din cadrul cetăților aflate la malul mării.

Coloniile grecești erau intermediari importanți în difuziunea produselor de lux din marile orașe. Negustorii din colonii erau gata și chiar nerăbdători să-și

²⁶ Avantajul stătea în faptul că suprafața de pămînt și forța de muncă necesare pentru producerea unei cantități date de vin sau ulei erau mult mai mici decît suprafața de pămînt și forța de muncă necesare pentru producerea cantității de cereale în schimbul căreia erau oferite.

extindă afacerile în interiorul țării, oriunde se puteau obține metal, lemn, cereale sau alte mărfuri valoroase. Producerea unor astfel de bunuri era în general organizată de șefii de trib sau conducători barbari, care prinseseră gustul vinului grecesc, al uleiului sau al produselor meșteșugărești. Astfel de schimburi sînt atestate de descoperirea unor vase grecești în localități îndepărtate din Bulgaria sau sudul Rusiei, centrul Italiei sau sudul Franței. În unele cazuri, comerțul a stimulat un interes și mai profund pentru cultura greacă din partea barbarilor, dar atunci cînd lipsea elementul de frică sau obligație, majoritatea oamenilor își schimbau ideile sau obiceiurile doar superficial.

Totuși, civilizația greacă nu s-a răspîndit numai prin mijloace pașnice. În secolul al V-lea și la începutul secolului al IV-lea î.Hr., organizarea și tactica militară din Grecia se bucura de o superioritate netă asupra tuturor rivalilor. Chiar înainte de războiul peloponesian, satrapii persani le făceau vecinilor lor răsculați un mare compliment angajîndu-i ca mercenari.²⁹ Însă cei care au adoptat cu un mare succes metodele de luptă ale grecilor au fost regii macedoneni. Ei nu au angajat trupe grecești — le lipseau lichiditățile pentru așa ceva — ci au înrolat țărani macedoneni într-o falangă regală înarmată și antrenată după modelul grec.³⁰ Combinînd masa unei astfel de falange cu forța de atac a cavaleriei tradiționale, recrutate dintre nobilii macedoneni, regele Filip a creat o armată neegalată în Grecia sau în altă parte.

Elenizarea Macedoniei nu a fost exclusiv militară. Încă din secolul al V-lea î.Hr. casa regală macedoneană a pretins o descendență greacă și a dat naștere și cîtorva personalități literare grecești, printre care și Euripide. Filip însuși a avut contacte apropiate cu politica, războiul și cultura metropolelor grecești în cei trei ani ai tinereții sale, petrecuți ca ostatic la Teba. El l-a angajat pe Aristotel ca profesor al fiului său, Alexandru. Într-adevăr, curtea regală pare să fi fost principalul agent prin intermediul căruia s-a răspîndit cultura elenă în Macedonia.

La început, influența greacă a constituit un pericol potențial pentru monarhia macedoneană, căci grecii își redusese de mult regii la rolul de simple efigii sau îi înlăturaseră de-a dreptul. În consecință, la începutul secolului al IV-lea, un grup de orașe macedonene, întărite de un element grec,³¹ datorat imigrației, a încercat să submineze monarhia macedoneană printr-o ligă de orașe organizate după modelul grec. Intervenția militară spartană a cauzat eșecul acestei încercări (379 î.Hr.) și după aceea orașele macedonene au rămas supuse regelui lor.

²⁹ H.W. Parke, *Greek Mercenary Soldiers*, Oxford, Clarendon Press, 1933, p. 14-15.

³⁰ Pedestrații macedoneni purtau lăncii mai lungi decît cele obișnuite la greci și falanga lor avea astfel o arie de acțiune mai mare. Astfel, Filip nu numai că a împrumutat metode militare grecești, ci le-a și îmbunătățit. Cf. F.E. Adcock, *The Greek and Macedonian Art of War*, Berkeley, University of California Press, 1957, p. 50-51 și passim. Filip a folosit și cîțiva mercenari greci mai ales în cadrul garnizoanelor. Cf. Parke, *Greek Mercenary Soldiers*, p. 155-164.

³¹ Stanley Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the earliest Times down to the Time of Philip, Son of Amyntas*, Oxford, Oxford University Press, 1926, p. 80-86.

În restul secolului al IV-lea î.Hr., elenizarea a mers în paralel cu întărirea monarhiei macedonene. Tinerii nobili macedoneni, rezidenți la curte și luptând în armata regală, au căpătat gustul luxului vieții grecești. Această experiență — poate chiar mai mult decât plata și prăzile — a apropiat aristocrația macedoneană de casa regală căci, o dată obișnuiți cu o viață mai atrăgătoare, tinerii nobili se îndepărtau pentru totdeauna de aspra viață rurală de clan, care îi făcuse cândva pe nobilii macedoneni imposibil de guvernat.³² Puterea seducției culturii elenizante de la curte a constituit adevăratul secret al extraordinarului succes politic al lui Filip, căci el și-a asigurat astfel o aristocrație fidelă care să conducă armatele sale reorganizate.

Elenizarea țărănimii macedonene și a soldaților de rînd nu a fost însă posibilă nici în timpul lui Filip și nici mai târziu. Însuși succesul lor în luptă le-a inspirat soldaților de rînd un puternic dispreț pentru grecii decadenți. Pînă în timpul romanilor, cînd eșecurile militare au umilit falanga macedoneană, regiunile din centrul țării, de unde veneau soldații falangei, au rămas zone ale unei societăți aproape egalitare, în care nu puteau apărea orașe autentice. Avuția personală necesară pentru a menține stilul potrivit unui aristocrat elenizat rareori exista în Macedonia, unde conducerea socială tradițională a aristocrațiilor nu se manifesta prin impunerea unor chirii împovărătoare. Doar regele, obținînd venituri din prăzile de război și din exploatarea pădurilor și a minelor, putea susține un cerc elenizant în jurul său. În același timp — și asta îi lega cu adevărat pe nobili de monarh — un nobil macedonean parțial elenizat putea trăi viața pe care și-o dorea doar servindu-l pe rege. Desigur că Macedonia nu a fost singurul stat barbar care a căpătat importanță politică asimilînd aspecte ale elenismului. Regatul Odrisian din Tracia evolua în aceeași direcție cînd cucerirea lui Filip i-a curmat evoluția. De asemenea, Epirul i-a urmat curînd Macedoniei, iar pe malurile Mării Negre, atît regatul Bosforic dimprejurul Mării Azov, cît și Bitinia, în nordul Asiei Mici, au avut dinastii elenizante în secolul al IV-lea î.Hr.

În Mediterana centrală, existența a trei importante culturi rivale, greacă, cartagineză și etruscă, a complicat dar nu a încetinit deloc răspîndirea civilizației. Zona de conflict a fost mai ales Sicilia, unde orașele grecești s-au luptat cu Cartagina fără nici un rezultat, mai mult de două secole, pînă cînd au intervenit romanii cu o superioritate militară copleșitoare în timpul primului război punic (264-241 î.Hr.) și au creat prima provincie romană în Sicilia. O altă zonă de conflict a existat pentru scurtă durată în partea vestică a Italiei, unde se confruntau etruscii și grecii. Dar o victorie navală a grecilor, la Cumae (cca 473 î.Hr.) i-a obligat pe etrusci să se retragă din Campania și a asigurat probabil, în cele din urmă, eliberarea Romei de sub controlul etrusc. După aceea, Liga Latină sub conducerea Romei s-a interpus ca un fel de tampon între greci și rivalii lor etrusci.³³

³² Cf. felul în care au folosit Habsburgii cultura barocă de la Viena — reprezentată nu numai de Contrareformă și de arta monumentală, ci și de pompa de la curte, muzica suavă și doamnele elegante — pentru a îmblîzni nobilimea ungară mai rustică, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea d.Hr.

³³ Creșterea timpurie a puterii romanilor a evoluat lent, pornind de la aceste începuturi. Cînd Alexandru a atacat Persia, romanii controlau numai Latium și Campania în Italia Central-Vestică. Așa cum se potriveau unei societăți

Etruria, Cartagina, orașele grecești din sudul Italiei și Sicilia desfășurau un comerț înfloritor atât între ele, cât și cu alte comunități mai puțin dezvoltate de pe coastele vestice ale Mediteranei. La rândul lor, aceste avanposturi ale civilizației reușeau să mențină o relație destul de strânsă cu Mediterana vestică. Atât Cartagina, cât și Etruria, mai ales a doua, adoptaseră stiluri artistice grecești, aduceau uneori artiști greci sau le imitau pe plan local realizările. În a doua parte a secolului al IV-lea, Cartagina, ca și Persia, a început să aprecieze calitățile mercenarilor greci. În secolul al III-lea, aristocrații cartaginezi cunoșteau limba greacă și acceptaseră aparent și anumite idei grecești în religia lor conservatoare și destul de primitivă altminteri. Totuși, cu toată aprecierea față de anumite aspecte ale civilizației grecești, nici Etruria, nici Cartagina nu pot fi descrise ca membre ale familiei națiunilor elenizate. În Etruria, un stil autohton a persistat sub aparența de elenizare,³⁴ iar republica aristocratică din nordul Africii a rămas credincioasă moștenirii sale culturale feniciene chiar și atunci când Fenicia însăși a intrat într-o fază elenizantă.³⁵

Astfel, în timp ce elenismul a fost, evident, cea mai puternică tendință culturală din Mediterana centrală între 500 și 336 î.Hr., victoria asupra rivalilor săi a fost departe de a fi completă, iar la nivel politico-militar a avut dificultăți să-și păstreze propria independență.

Echilibrul politic și cultural schimbător din vestul Mediteranei nu a avut un efect prea mare asupra Greciei până la sfârșitul secolului al III-lea î.Hr. Însă în plan economic, răspîndirea tehnicilor înaltei civilizații grecești a lucrat puternic în dezavantajul nucleului egeean. În Tracia și de-a lungul coastelor Mării Negre, coloniile grecești au adoptat treptat noi tehnici meșteșugărești care, în secolul al V-lea, se concentră în orașe ca Atena și Corint. În vest, orașele grecești și etrusce au procedat la fel. Și mai dezastruoasă pentru Grecia a fost dezvoltarea producției de ulei și de vin în Sicilia, în sudul Italiei și în teritoriile cartagineze din nordul Africii, precum și a viticulturii în centrul Italiei, Tracia, Bitinia și Crimeea.

O dată cu apariția acestor schimbări, s-au destrămat treptat structurile comerciale care concentraseră anterior bogăția în câteva orașe comerciale egeene. Regiuni periferice

rurale, splendorile și luxul civilizației, fie ea etruscă sau greacă, erau încă străine viitoare capitale a lumii mediteranene. Aceasta era situația aleasă de romani, nu decurgea din lipsa de contacte. Independența politică a Romei fusese obținută (509 î.Hr.) prin respingerea civilizației etrusce, reprezentate de monarhie. Campionii timpurilor de aur apuse, oricât de aristocratice le-ar fi fost familiile, nu se puteau totuși întoarce și maimuțări civilizația regalității respinse. Astfel, un egalitarism economic primitiv, dorința frustră de pământ pentru a oferi fiecărei familii o parcelă și o conducere aristocratică, eficiență tocmai pentru că păstrase vechea structură economică a comunității, caracterizau Roma republicană, deosebind-o de popoarele vecine. Efectele de divizare a societății generate de pătrunderea civilizației, printr-un proces de diferențiere socială rapidă, au slăbit forțele rivalilor Romei și au deschis calea unei accelerări a expansiunii romane în Italia și mai departe. O copilărie astfel prelungită în mod artificial și deliberat a permis comunității politice romane să devină mai mare și mai puternică decât comunitățile multora dintre civilizațiile precece, precum cea etruscă, cea cartagineză sau chiar cea macedoneană, ar fi putut spera să devină.

³⁴ Influența greacă în Etruria trebuie măsurată mai ales prin vestigiile artistice, căci scrierea etruscă nu a fost încă descifrată. Cf. expunerea foarte bună din Gisela M.A. Richter, *Ancient Italy: A Study of the Interrelations of Its Peoples as Shown in Their Arts*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1955, p. 1-33.

³⁵ Stéphane Gsell, *Historie ancienne de l'Afrique du Nord. IV: La civilisation carthaginoise*, Paris, Hachette, 1920, p. 190-193, 484-486 și *passim*; B.H. Warmington, *Carthage*, London, Robert Hale Ltd., 1960, p. 134-135.

au început să se bucure de avantajele comerciale ale vinului și uleiului față de cereale. Astfel s-a instaurat un puternic declin economic la centru.³⁶ Scăderea condițiilor de viață pentru pătura săracă a populației de acasă alimenta continuu armatele de mercenari, devenite o trăsătură caracteristică a societății grecești, și asprul lor „război civil”, care a paralizat atât de multe orașe grecești începînd cu secolul al IV-lea, a fost un răspuns normal, oricît de deplorabil l-am considera, la o prosperitate pe cale de dispariție.

Consecințele expansiunii elenismului și a tehnicilor sale nu au fost întotdeauna fericite pentru comunitățile care puseseră bazele civilizației grecești. Tulburările interne, războaiele neîntrerupte, adeseori între cetăți, și condițiile de viață scăzute au deschis drumul hegemoniei macedonene. Totuși, cînd Alexandru cel Mare a folosit această hegemonie pentru a întoarce energiile societății elene în afară — cînd a deschis lumea vastă și variată a Orientului pentru întreprinzătorii greci și macedoneni —, efectul acestei acțiuni asupra metropolelor grecești a fost asemeni prăbușirii unui baraj. În urma armatelor lui Alexandru, mii — poate chiar sute de mii — de greci au emigrat pentru a-și căuta norocul în est. Influența elenă asupra Orientului astfel rezultată a fost mult mai mare decît s-ar fi putut realiza prin simpla cucerire militară.

C. ELENIZAREA ORIENTULUI — 500-146 Î.HR.

1. MILITARĂ ȘI POLITICĂ

În Europa barbară impactul total al culturii elene nu s-a putut simți pînă cînd un proces lent și dureros de diferențiere socială și economică nu a pregătit mediul potrivit în care binefacerile civilizației să fie apreciate și susținute material. Nici un astfel de obstacol nu a întîrziat răspîndirea spre vest a culturii grecești. În Orient exista deja de multă vreme o societate diferențiată și clasa bogată și cultivată a guvernanților, proprietarilor de pămînturi și negustorilor era gata oricînd să folosească produsele și tehnicile grecești de cîte ori acestea se dovedeau superioare celor autohtone. Încă din secolul al IV-lea î.Hr., vinul și uleiul grecesc, precum și diferite produse meșteșugărești erau consumate în mari cantități în Egipt și chiar în Levant,³⁷ deși regiunile mai îndepărtate de mare nu fuseseră încă atinse de acest comerț. Produsele grecești nu erau îndeajuns de valoroase în proporție cu întreaga lor cantitate pentru a circula departe de mare și de rutele fluviale, deși s-au găsit cioburi dispartate de vase din Atica, datînd din secolul al IV-lea î.Hr., în Iran. În general însă, pătrunderea comerțului grecesc în interiorul Imperiului Persan a avut loc abia după ce cuceririle lui Alexandru Macedon au dus la stabilirea coloniilor grecești în interiorul Asiei.

³⁶ M. Rostovtzeff, în *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, Clarendon Press, 1941, I, 104-25, a adunat indicații sumare dar convingătoare în sprijinul acestei generalizări.

³⁷ Vinzarea en gros și specializarea predominau în acest tip de comerț într-un grad surprinzător de înalt. Într-un loc numit Al-Mina, pe coasta Siriei, arheologii au descoperit depozite unde erau păstrate separat vase din Atica (împreună cu produsele locale) în funcție de categorie — lămpi, recipiente cu gura largă sau altele cu gura strîmtă etc., fiecare într-o cameră separată. Aceasta sugerează un comerț en gros destul de extins. Cf. M. Rostovtzeff, în *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, 85 ff.

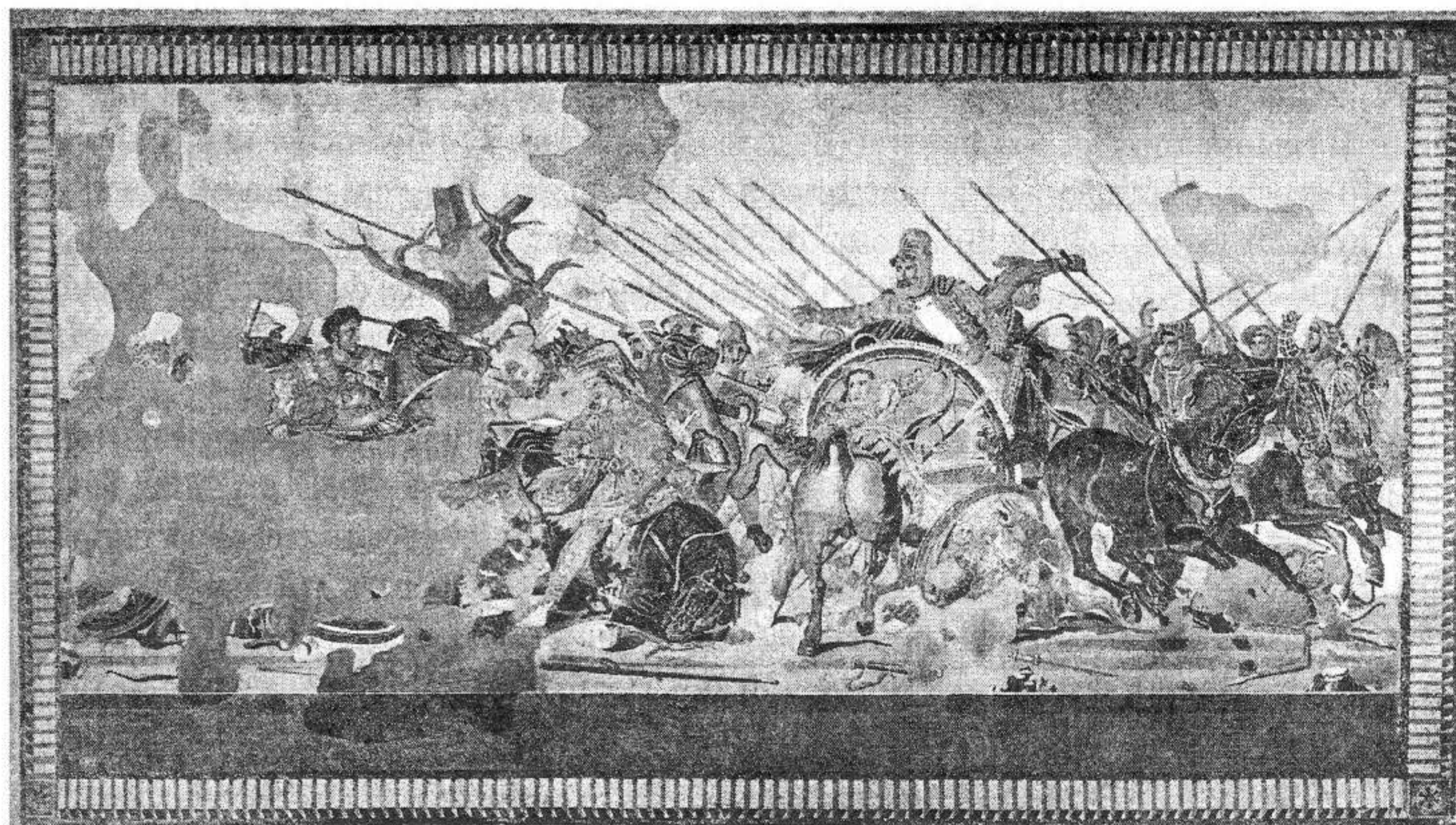
Mercenarii i-au secondat pe negustori în răspîndirea civilizației grecești în Orient. Totuși, relațiile militare și politice rezultate din folosirea aurului persilor pentru a angaja soldați greci erau destul de complicate. Pe de o parte, dorința grecilor de a lupta pentru persi în schimbul plății le permitea satrapilor din Asia Mică să devină arbitri ai politicii grecești în timpul războiului peloponesian și după aceea. Însă în același timp, prestigiul grecilor ca luptători era atât de mare încît fiecare potentat persan și însuși marele rege încercau să-și asigure puterea prin angajarea unei gărzii personale de greci. Aceasta însemna că rebeliunile care zguduiau frecvent imperiul persilor în timpul secolului al IV-lea î.Hr. au ajuns să semene tot mai mult a războaie civile grecești, în care falange rivale de mercenari se înfruntau, iar susținerea trupelor orientale devenea o parte secundară și puțin cam indistinctă a activității lor. Astfel, cînd Alexandru a atacat Persia, trupele cele mai de temut și comandanții cei mai încercați pe care a fost nevoie să-i învingă erau greci.³⁸

În această lumină, cariera meteorică a lui Alexandru pare mai puțin o întrerupere cît o urmare logică a lungului proces de interpenetrare dintre civilizațiile Greciei și Orientului. Cînd a atacat Persia în 334 î.Hr., el a făcut-o în calitate de susținător declarat al elenismului și a purtat cu el un contingent de trupe ridicate dintre orașele confederației elene, al cărei conducător era. El a reinstaurat suveranitatea greacă în orașele Asiei Mici, iar în teritoriile mai îndepărtate, unde influența greacă era mai slabă sau neexistentă, el a jucat conștient și continuu rolul susținătorului civilizației grecești. El organiza deseori jocuri în maniera greacă și însuși armata lui constituia un fel de stat greco-macedonean mobil, ce mărsăluia prin Asia Vestică. Și mai semnificativă pentru viitor era fondarea unor orașe grecești de către Alexandru, orașe prevăzute cu instituții grecești și privilegii speciale, de-a lungul frontierelor imperiului său. Cel mai mare număr de astfel de orașe s-au adunat în zonele mlăștinoase din estul Iranului, unde protecția împotriva atacurilor frecvente dinspre stepă era o problemă serioasă. Din toate orașele însă, Alexandria, aflată în Egipt, la cealaltă extremitate a imperiului, în sud, cunoștea cea mai mare înflorire.

După ce Darius al III-lea, ultimul dintre Ahemenizi, a fost trădat și asasinat de acoliții săi în 330 î.Hr., Alexandru și-a schimbat rolul de apărător autonom al elenismului, pretinzînd, de data asta, a fi și succesorul legitim al regilor Persiei. Astfel, el a încercat o asociere între persi, macedoneni și greci, ca elemente conducătoare în imperiul său. Alexandru a pus el însuși în scenă această politică prin căsătoria cu o nobilă de origine persană și prin aranjarea unei căsătorii în masă a 10 000 dintre soldații săi cu femei persane din Susa, după întoarcerea din India.

La vîrsta de 33 de ani, la mai puțin de doisprezece ani de la începutul invaziei sale în Persia, Alexandru a murit. A fost astfel scutit de înfrîngeri — nu în luptă, căci în această direcție nu prea avea de ce să se teamă, ci în concepția sa asupra felului în care trebuiau conduse mulțimile de popoare atât de diferite pe care le cucerise. Căci nici chiar Alexandru nu și-ar fi putut păstra prea mult timp popularitatea printre egipteni

³⁸ H.W. Parke, *Greek Mercenary Soldiers*, p. 23-41, 57-62, 105-112, 165-169, 177-185. Demnitarii persani aveau deseori suspiciuni întemeiate în legătură cu loialitatea căpitanilor greci de mercenari. Acest lucru a slăbit mult rezistența persilor în fața armatelor lui Alexandru Macedon în Asia Mică și i-a asigurat probabil și victoria la Granicus.

Soprintendenza alle Antichità della Campania, Naples.

EXPANSIUNEA ELENISMULUI

În dreapta, statuia lui Mausol, satrapul Cariei, din sud-estul Asiei Mici (377-353 î.Hr.), reprezintă un barbar îmbrăcat și imortalizat în stilul grec. De fapt, cei mai faimoși sculptori greci ai timpului fuseseră angajați de văduva lui Mausol pentru a decora mormântul impresionant destinat soțului ei — de unde și termenul de „mausoleu”. O astfel de pătrundere pașnică a civilizației grecești în noile teritorii a fost suplimentată de cuceririle lui Alexandru reprezentate în dreapta. Scena îl arată pe Alexandru în bătălia de la Issus (333 î.Hr.) conducându-și cavaleria în atacul împotriva regelui Darius al III-lea, care își întoarce carul de luptă pentru a fugi din fața teribililor macedoneni.

Trustees of the British Museum.

și babilonieni, care îl salutaseră inițial ca pe un eliberator de sub stăpânirea persilor încercînd, în același timp, să împace mîndria națională a macedonenilor și a persilor, asigurîndu-și și cooperarea grecilor.

Generalii care se luptaseră pentru conducerea imperiului lui Alexandru, după moartea sa, și îl împărțiseră apoi între ei nu aveau cum să-i urmeze politica față de popoarele supuse. Uzurpatori fără drepturi ereditare de conducere, străini printre supușii lor, ei depindeau întru totul de loialitatea și obediința soldaților macedoneni pentru a-și menține puterea. A ignora prejudecățile soldaților însemna să riște ca aceștia să dezerteze sau să se răscoale, ceea ce ar fi putut distruge peste noapte cea mai promițătoare carieră. Soldații macedoneni nu-i plăceau pe greci, îi disprețuiau pe orientali și doreau imposibilul: ca instituțiile și manierele primitive din pădurile Macedoniei să fie menținute și fiecare soldat să obțină prăzi și bogăție mai mult decît și-ar fi putut imagina.

Conducătorii macedoneni ce au avut succes au fost aceia care i-au făcut fericiți pe soldații macedoneni plătindu-i din belșug și afectînd un stil de viață regal, ce accentua manierele grosolane ale taberei de luptă. Cu excepția regiunilor autohtone, neînțelegerile dintre greci și macedoneni au încetat curînd. Era destul loc și pentru unii și pentru alții în noile monarhii elenistice, căci regii macedoneni aveau mare nevoie de talentul administrativ și de capacitatea economică a grecilor pentru a exploata eficient resursele noilor regate și a obține mijloacele de a-și întreține soldații, de care depindea cu totul puterea lor.

După 281 î.Hr., cînd un minimum de stabilitate a fost obținut în urma luptelor dintre generalii lui Alexandru, imperiul lui a fost împărțit în trei mari state: regatul seleucid în vestul Asiei, regatul ptolemeic în Egipt, și Macedonia antigonidă în Europa, reconstituită în limite ceva mai strîmte decît avea ea în zilele lui Alexandru cel Mare. Orașele grecești ocupau o poziție mai puțin comodă, fiind libere doar cu numele, în majoritatea cazurilor, dar aliate cu una din marile monarhii elenistice ale zilei și, într-o anumită măsură, supuse ei.

Sistemele administrative ale statelor principale se conformau îndeaproape mai vechiului precedent. În Macedonia, elenizarea claselor superioare a continuat constant și s-au dezvoltat și orașe în stilul grec, dar satele au rămas în posesia unei țărâni libere sau aproape libere pînă după cucerirea romană.³⁹ Guvernul Egiptului ptolemeic devenise o versiune mai rațională și, probabil, mai aspră a vechiului sistem al faraonilor. Ptolemeii monopolizaseră principalele produse agricole, le ofereau sămîntă (uneori varietăți îmbunătățite) țăranilor, controlau și extindeau lucrările de irigații și taxau populația cu o meticulozitate fără egal. În regatul seleucid exista un sistem administrativ mult mai îngăduitor, organizat după sistemul vechilor satrapii persane. Nu se putea vorbi de un control asupra satelor și indivizilor, asemeni celui exercitat de Ptolemei, în acele teritorii vaste și variate. O largă diversitate de organizații

³⁹ Populația Macedoniei a fost probabil considerabil redusă prin emigrarea celor tineri, ce plecau să-și găsească norocul în Orient. În orice caz, armatele antigonide erau mult mai mici decît cele ale lui Filip și Alexandru, iar mercenarii aveau un rol mai important decît înainte.

locale — proprietari de pământuri semiprinciari, temple, orașe-state — dominau administrația locală și plăteau diferite tributuri autorităților centrale. Persii și, înaintea lor, asirienii, guvernaseră în același mod.

Cu toate acestea, cuceririle macedonene aveau un efect semnificativ asupra structurii și formelor exterioare ale vieții sociale din Orient. Mulțimea de greci înfometati și de macedoneni robusți care emigrau din țările lor suprapopulate a adus modul de viață elen în atenția orientalilor. Atracția civilizației elene a fost accentuată de pozițiile dominante ocupate de greci în societatea elenistică. Ca o măsură de siguranță împotriva unor potențiale revolte, conducătorii macedoneni ai Egiptului și Asiei și-au angajat în administrație cât mai mulți greci. Dar nu toți emigranții obțineau posturi înalte; mulți se ocupau cu negoțul sau practicau diferite meserii — doctori, profesori, atleti, actori, arhitecți.

Pentru a micșora costul întreținerii armatelor și a calma setea de pământ a soldaților-țărani, care plecaseră de acasă pentru a face avere, atît Ptolemeii, cît și Seleucizii au adoptat politica încadrării unui număr considerabil de soldați în colonii militare speciale unde, în schimbul unui lot de pământ, erau obligați să se întoarcă în serviciul activ la orice apel. În regatul seleucid, dacă nu și în Egipt, astfel de colonii militare s-au dezvoltat devenind adevărate orașe în stil grec. Regele le permitea acest lucru și le încuraja să creeze instituțiile standard ale cetății grecești: magistrați, un consiliu și o adunare a cetățenilor.

Locuitorii acestor orașe elenistice și ai altora erau extrem de amestecați. În orașele care s-au dezvoltat și au înflorit cu adevărat, majoritatea populației era probabil de origine nonelenă. Dar privilegiile de cetățean erau rezervate de obicei acelor care, prin naștere sau educație, puteau dovedi afinități grecești sau macedonene. O dată ce aceste privilegii meritau să fie obținute, a devenit rapid o modă a claselor superioare din centre vechi precum Antiohia sau Susa să adopte stilul de viață grec. Deci aceste orașe și multe altele, noi și vechi, au devenit insule de elenism într-o mare de orientalism, în care domina o copie mai mult sau mai puțin fidelă a vieții cetății grecești — cel puțin printre clasele superioare, ce se bucurau de drepturi cetățenești.⁴⁰

* * *

Înainte de cuceririle macedonenilor, nucleul civilizației Orientului Mijlociu includea Mesopotamia, Siria și Egiptul, cu prelungiri în Iran și Anatolia. Alexandru cel Mare a adăugat și regiunile de coastă din Marea Egee precum și Asia Mică la vechiul nucleu, în timp ce nordul Indiei, spre est, și regiunile mediteraneene centrale, spre vest, au devenit prelungiri ale noii civilizații elenistic-orientale.

* Frumusețe clădiri publice — săli de sport, teatre, temple — și structuri utilitare precum zidurile cetății, apeducte sau amenajări portuare deveniseră caracteristice ale fiecărui oraș ce se respecta din perioada elenistică. Planul orașului era deseori sistematic trasat, pe baza unor structuri rectilinii, cu două străzi principale, perpendiculare împărțind orașul în patru părți, iar clădirile publice importante aflându-se în această intersecție centrală. Însă adunarea, curțile de justiție și consiliul făceau parte din viața orașului la fel de mult ca și toate aceste aparențe.

Diversitatea culturală a continuat desigur să predomină. Amestecul de forme culturale și instituții grecești a adăugat un curent nou la deja complexa varietate a Orientului Mijlociu. Elenizarea claselor superioare din țările orientale nu a fost probabil niciodată un fenomen de adâncime, dar Grecia și Orientul au devenit, totuși, ca niciodată pînă atunci, o singură entitate. Evenimentele din Egipt sau Siria, Iran sau Anatolia, Grecia sau Macedonia se influențau puternic unele pe altele. O dată cu trecerea timpului, Roma și Cartagina, precum și statele din nordul Indiei deveneau tot mai strîns cuprinse în rețeaua politico-militară și economică ale cărei centre extrem de active se aflau pe malurile Mării Egee și Mediterane.

În cadrul acestui nucleu, o lungă serie de războaie și realinieri diplomatice frecvente au conferit politicii elenistice o teribilă complexitate. Ptolemei și Seleucizii se luptau din cînd în cînd pentru a cîștiga controlul asupra sudului Siriei și Palestinei. Macedonia și Egiptul se aflau într-o competiție similară pentru controlul platformei Mării Egee. La început, eficiența centralizată a administrației egiptene, cu fondurile considerabile prevăzute de sistemul său fiscal, le-a conferit Ptolemeilor un oarecare avantaj asupra rivalilor lor mai puțin eficienți și mai puțin bogați. Spre sfîrșitul secolului al III-lea î.Hr., totuși, Egiptul a intrat într-un declin radical, cînd corupția și lenea birocrăției a început să macine bogățiile pe care primii Ptolemei le adunaseră cu atîta talent și le exploataseră fără milă.

Statul seleucid, mai puțin consolidat, suferea și el dezordini interne. Încă de timpuriu în istoria sa, provinciile periferice și-au afirmat independența. Pergamul, în Asia Mică de Vest, Partia, în sud-estul Mării Caspice, și Bactria, în nord-estul îndepărtat, s-au separat toate în secolul al III-lea î.Hr. iar, la mijlocul celui de-al II-lea secol î.Hr., statul evreu al Macabeilor le-a urmat. Totuși, regatul seleucid s-a bucurat de o rezistență mai mare decît a Egiptului ptolemeic. Doi dintre ultimii conducători seleucizi, Antioh al III-lea (227-187 î.Hr.) și Antioh al IV-lea (175-163 î.Hr.)⁴¹ au recîștigat temporar vaste teritorii estice, deși nici unul nu a reușit să reziste puterii romane, pe de o parte, și să elimine hărțuiele, slab organizate, dar tenace ale parților, pe de altă parte.⁴²

Evoluțiile din statele mai mici complică și mai mult detaliile istoriei politice a elenismului. State-tampon au apărut în Grecia, Asia Mică și Iudeea, unde se întîlneau

⁴¹ Cariera lui Antioh al III-lea (cel Mare) e bine cunoscută mai ales datorită lui Polibius, aceea a lui Antioh al IV-lea Epiphanes, geniu rău al Cărții Macabeilor, e mult mai puțin cunoscută. Doar alăturarea inscripțiilor de pe monezi și a diferitelor referințe disperate ne permite să deducem că reprezentantul și ruda sa, a fost cel care a răsturnat dinastia greacă din Bactria și a impus abandonarea cuceririi Indiei, începute de acea dinastie cu cîțiva ani înainte. Pentru o reconstituire fascinantă a acestor capitole pierdute din istoria elenismului vezi W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge, Cambridge University Press, 1951, p. 183-224. Reconstituirea de către Tarn a politicii lui Antioh al IV-lea în Orient nu a rămas însă fără critici. Cf. A.K. Narain, *The Indo-Greeks*, Oxford: Clarendon Press, 1959, p. 53-57.

⁴² Vastele fluctuații geografice ale puterii Seleucizilor în regiunile estice ale teritoriilor lor reflectă poate faptul că orașele elenizate din acele regiuni îi preferau poate pe Seleucizi altor suzerani și își deschideau de bună voie porțile în fața armatelor fluturînd steaguri seleucide. Aceasta a făcut „recucerirea” mult mai ușoară, în timp ce rivalii lor trebuiau să cîștige orașele unul cîte unul, distrugîndu-le terenurile agricole dependente și oprindu-le caravanele pînă cînd autoritățile orașelor ajungeau la o înțelegere cu stăpînii cîmpurilor: parți, șaka (sciti), satrapi răsculați sau oricare alții.

sferele de influență ale celor trei mari monarhii.⁴³ În nordul lumii elene, un lanț de mici state de frontieră — Epir, Bitinia și Pont — au evoluat asemănător cu Macedonia în secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr., curtea regală și aristocrația adoptând fără șovăială cultura greacă. Regatul Pergamului, datorită așezării sale strategice în nord-vestul Asiei Mici, a fost mai profund elenizat, având câteva orașe grecești pe teritoriul său și bucurându-se sub conducerea Atalizilor de prosperitate considerabilă.

O dată cu slăbirea regatului seleucid, o altă serie de state de frontieră au apărut în Asia. Dintre acestea, Galatia și Cappadocia în Asia Mică au rămas barbare în cea mai mare parte până în timpul romanilor, dar regatul Partiei, fondat în jurul anului 247 î.Hr. de către triburi iraniene de lângă Marea Caspică, a devenit scena unei interesante simbioze între orașele elenizate și o monarhie de tip „feudal.” În general, conducătorii partilor au favorizat, se pare, orașele — unul dintre primii conducători chiar și-a spus „Philhelene.” Regii partii erau desigur conștienți de posibilitatea obținerii unui venit considerabil din taxarea negoțului caravanelor ce unea marile orașe ale Asiei Vestice. De asemenea, poate că ei au găsit ceva de admirat în cultura greacă pur și simplu. În orice caz, în timp ce sistemul lor militar se baza pe o nobilime iraniană, ei par să fi acordat orașelor elenizate o completă autonomie. Astfel, conducerea Mesopotamiei de către partii (după 141 î.Hr.) a afectat foarte puțin viața înfloritoare a orașelor din această regiune și nu a micșorat deloc influența greacă existentă.

În Bactria a existat un parteneriat asemănător între orașele elenizate și satele iraniene, cu diferența că Bactria avea conducători greci.⁴⁴ O dată ce istoria acestui regat nu ni s-a păstrat, doar eventualele cercetări arheologice în Afganistan, Pakistan și partea central-asiatică a Rusiei ar putea atesta vigoarea culturii grecești în aceste zone.⁴⁵

* * *

Expansiunea militară și politică a elenismului, atât de puternică în secolele al IV-lea și al III-lea î.Hr., a început să scadă în intensitate după anul 200 î.Hr. Fluxul de emigranți greci a scăzut și apoi aproape a încetat și din cauza scăderii densității populației de acasă. Fără aportul tinerilor greci entuziaști și înfometați, care li ajutaseră

⁴³ În Grecia însăși, efortul de a forma ligi federale destul de puternice pentru a trata cu marile puteri de pe o poziție de egalitate a avut ceva succese, dar Grecia nu a ajuns niciodată să fie un stat unitar și statele grecești nici nu au reușit măcar să formeze un front comun împotriva străinilor.

⁴⁴ Dezvoltarea agricolă și urbanizarea incipientă începuseră în aceste regiuni sub Ahemenizi. Factorii-cheie ai acestei expansiuni a zonei civilizate spre Asia Vestică constau nu numai în pacificarea adusă de conducerea persană și apoi de cea elenistică, ci și în dezvoltarea canalelor de irigație subterane care, prin reducerea evaporării, au făcut posibilă păstrarea resurselor sărace de apă din zonă. Cf. R. Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam*, Paris, Payot, 1951, p. 180. Tehnica irigației prin canale subterane s-a dezvoltat prin transferarea tehnicilor miniere la instalațiile hidraulice și a fost probabil încercată pentru prima dată în Armenia, în timpul Ahemenizilor. Cf. Charles Singer et al., *A History of Technology*, Oxford, Clarendon Press, 1956, II, 666. După această realizare tehnică, o nouă Mesopotamie, chiar dacă mai puțin bogată, s-a putut ridica la periferia estică a Iranului, în bazinul Oxus-Jaxartes. Regatul grec al Bactriei a fost primul dar nu și ultimul stat creat pe baza unei oaze în care se practica agricultura. Alte oaze spre est au profitat și ele de această descoperire tehnică ceva mai târziu.

⁴⁵ Cf. W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, p. 225-408; A.K. Narain, *The Indo-Greeks*.

EPOCA ELENISTICĂ

RELIGII ALE MISTERELOR

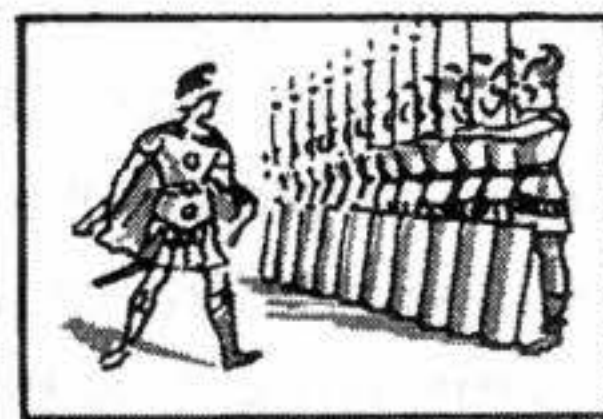
ASTROLOGIE

DEMNITARI

REGE

ARMATĂ PROFESIONISTĂ

LEGE

ARISTOCRAȚIE

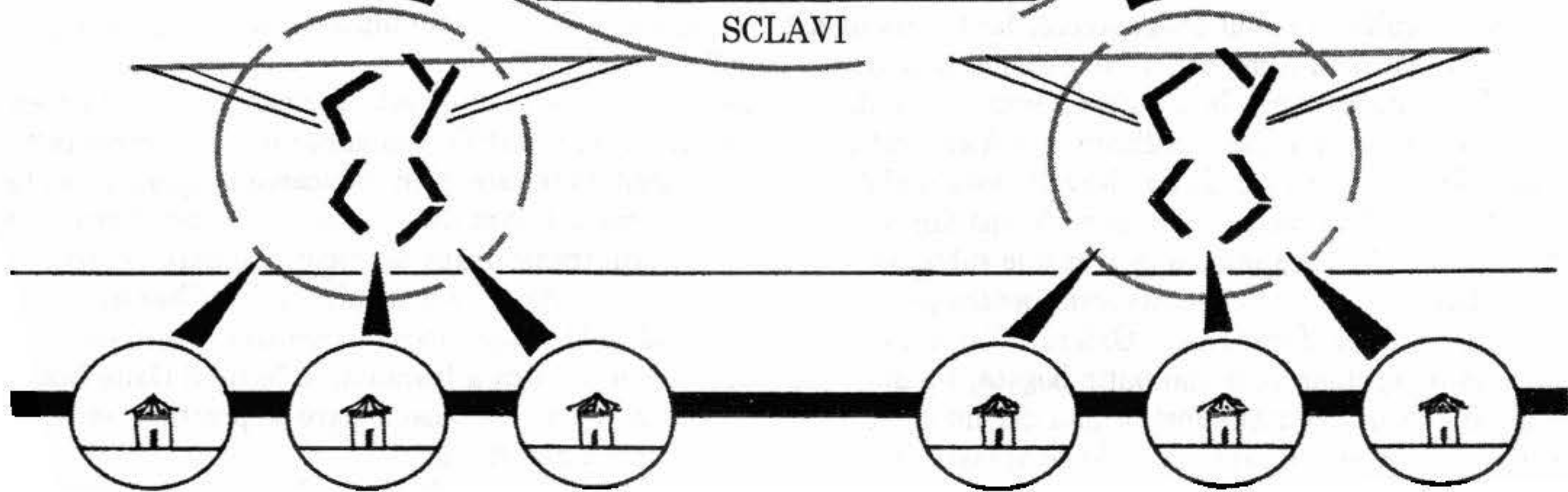
METROPOLĂ

POPULAȚIA CIVILĂ

SCLAVI

atît de mult pe Seleucizi și pe Ptolemei, forța celor două monarhii elenistice a scăzut considerabil. Aristocrația elenizată din Alexandria și Antiohia nu putea furniza buni soldați, iar țărani din Egipt și Asia nu prea-i iubeau pe stăpînii lor macedoneni.⁴⁶

N-a mai durat mult pînă cînd slăbirea statelor elenistice a fost demonstrată și pe cîmpul de luptă. Romanii au obținut controlul asupra Macedoniei și Greciei cu o remarcabilă ușurință între 200 și 146 î.Hr. Aproape simultan, Seleucizii au pierdut provinciile de la extremitatea estică în fața atacatorilor shaka (sciți) (între 165 și 128 î.Hr.), în timp ce Mesopotamia a fost invinsă de parți.⁴⁷ Astfel, în a doua parte a secolului al II-lea î.Hr., granițele politice ale elenismului au fost împinse dincolo de Eufrat și statele supraviețuitoare în Asia Mică, Siria și Egipt puteau aspira la independență doar stîrnindu-i pe romani împotriva parților. Atît romanii, cît și parții ajunseseră sub influența tradițiilor elenismului. Totuși, succesul lor militar evident împotriva statelor elenistice, de la mijlocul secolului al II-lea î.Hr., semnifică stingerea primei faze a expansiunii elenismului.

2. SOCIALĂ ȘI CULTURALĂ

Amestecul de greci și orientali din orașele elenistice a provocat schimbări sociale și culturale importante de ambele părți. În primul secol după cuceririle lui Alexandru, împrumuturile culturale păreau să meargă toate în aceeași direcție — dinspre Elada spre exterior. Încrederea cuceritorilor în propriile forțe era încă nediminuată, iar forța societății grecești de acasă încă destul de mare. Emigranții greci se deplasau continuu spre est, purtînd cu ei stilul de viață caracteristic. Clasele superioare din orașele elenistice, oricare le-ar fi fost originea sau baza culturală, doreau să treacă drept buni eleni și copiau modul grec de viață în totalitate.⁴⁸ Limba greacă se răspîndea și mai repede decît cultura greacă, căci numai cei bogați și-o puteau permite pe a doua în timp ce orice negustor putea învăța greaca comună simplificată, numită și *koine*. Aceasta a înlocuit limba aramaică în multe localități ca *lingua franca* a Orientului Mijlociu și a devenit limba maternă a multor locuitori ai orașelor, ce nu pretindeau totuși deloc a fi eleni.⁴⁹

⁴⁶ Ptolemei au descoperit acest lucru după bătălia de la Rafia, în 217 î.Hr., pe care au cîștigat-o cu ajutorul unei falange egiptene doar pentru a fi ulterior confrunțați cu o revoltă dezastruoasă cînd egiptenii învingători s-au întors acasă. Vezi și experiența hiksșilor în guvernarea Egiptului, cu o mie de ani mai înainte.

⁴⁷ Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago, University of Chicago Press, 1938, p. 21-28.

⁴⁸ Cît de departe a ajuns acest proces e ilustrat în Cartea Macabeilor, în descrierile comportamentului conducătorilor evrei ai comunității templului în timpul lui Antioh al IV-lea Epiphanes. Din toate societățile lumii elenistice, cea evreiască era probabil cea mai puțin permeabilă la influențele exterioare. Totuși, conform autorului Cărții Macabeilor, un înalt preot al templului din Ierusalim, numit în mod sugestiv Iason, „a început să învețe obiceiuri grecești pe cei din neamul său.” Iason i-a jignit profund, de fapt, pe compatrioții săi mai conservatori, renumind Ierusalimul „Antiohia” și încercînd să introducă instituțiile grecești obișnuite. Cea mai șocantă era sala de sport, unde el și prietenii săi se distrau practicînd sportul într-un mod nepotrivit, adică goi, după obiceiul grecilor. II Macabei 4 : 7-15, Biblia, ed. București, 1982.

⁴⁹ Cea mai bună dovadă pentru asta provine din nou din surse evreiești. *Septuaginta*, traducerea în limba greacă a Pentateuhului, făcută cîndva în secolul al III-lea î.Hr., devenise pentru evreii din diaspora ceea ce a devenit mai tîrziu versiunea King's James pentru creștinii vorbitori de limbă engleză : însuși textul sacru. Pentru preponderența limbii grecești chiar și în Palestina vezi Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 2d ed., Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1952, I, 185-87.

Totuși, cu toată lipsa de simetrie a acestei faze a contactelor culturale greco-orientale, în aceste decade, structura socială greacă autohtonă a fost asimilată de structurile familiare ale Orientului Mijlociu. În perioada elenistică, orașele Greciei, la fel ca cele ale Asiei, au început să fie dominate de oligarhie chiar și acolo unde formele democrației erau păstrate, ca în Atena, de exemplu. Factori economici necunoscuți au favorizat aparent dezvoltarea unor mari domenii lucrate de muncitori sezonieri sau de sclavi, în timp ce vechii cetățeni fermieri și proprietățile lor familiale au dispărut treptat. În orașe s-a adunat încet-încet un fel de proletariat sărac. Salariile nu au crescut în ritmul creșterii generale a prețurilor, ce a urmat dispersării de către Alexandru a aurului imperial persan. Cei ce trăiau din salariu aveau probabil o viață foarte grea.⁵⁰ Rezervele de hrană care, pentru majoritatea orașelor grecești, trebuiau să vină din exterior erau o adevărată problemă, căci chiar și cele mai mici schimbări în livrările de cereale produceau fluctuații radicale ale prețurilor și o scurtă întrerupere a furnizării lor putea conduce la foamete pe plan local.

În aceste condiții, cei puțini deveneau mai bogați, iar restul tot mai săraci. Se auzeau frecvent cereri revoluționare de abolire a datoriilor și de redistribuire a pământurilor și au existat chiar câteva revolte disperate ale claselor de jos, mai ales în Sparta, la sfârșitul secolului al III-lea î.Hr. În toate aceste cazuri, mișcările erau înăbușite cu ajutorul unor forțe din exterior, dar simpla represiune nu putea rezolva problemele societății grecești. Bogați și săraci, educați și needucați tindeau să-și urmeze drumul lor separat. Subtilitatea și superstiția, rafinamentul elegant și sărăcia cea mai cumplită, luxul lucrărilor publice și ajutorul social pentru săraci existau la un loc în orașele grecești, în timp ce satele erau lăsate în seama muncitorilor sezonieri și a sclavilor.⁵¹

E ușor, într-o epocă democratică, să deplîngem transformările sociale care au avut loc în principalele orașe grecești din perioada elenistică. Restrîngerea cercului social care participa la cultura înaltă a Greciei a fost oricum un corolar necesar al răspîndirii geografice a civilizației, care a făcut imposibilă exploatarea militară și comercială a coastelor Mediteranei de către micul nucleu din Marea Egee, așa cum se întîmplase în cazul Atenei, care își obținuse întreaga putere economică în acest fel, în zilele ei de glorie.

Problema era că limitările tehnologiei antice făcuseră civilizația foarte costisitoare. Doar atunci cînd cei mulți sufereau tot felul de privațiuni puteau cei puțini să se bucure de timpul liber și viața ușoară necesare pentru crearea și menținerea culturii înalte. Modelul social al epocii elenistice nu era deci nou, în principiu, oricît de grave erau consecințele aplicării lui.

În secolul al V-lea î.Hr., corporațiile cetățenești — mai ales din Atena — exploatau în mod colectiv populațiile mai slabe menținînd, în același timp, un uimitor sentiment al coeziunii sociale și egalității acasă. Departe de a regreta tratamentul aspru pe care îl aplicau victimelor lor, atenienii și alții ca ei se mîndreau, de fapt, cu vitejia lor, prin care își satisfăceau pretențiile la bunurile obținute din munca altora. În epoca elenistică,

⁵⁰ Aproape singurul document în legătură cu salariile și prețurile provine din listele templelor din Delos, îndelung cercetate de mai mulți specialiști. Cf. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, 235-36.

⁵¹ Pentru o relatare plină de acuitate a situației sociale și economice din orașele grecești în perioada elenismului, vezi W. W. Tarn și G. T. Griffith, *Hellenistic Civilization*, 3d ed., London, Edward Arnold & Co., 1952, p. 79-125.

exploatarea colectivă a lăsat locul unei exploatări similare (dar mai blânde) de către anumiți indivizi ai populațiilor aflate în imediata apropiere. Cu alte cuvinte, veniturile proveneau acum mai ales din chirii și nu din tribut, în timp ce profiturile obținute din comerț, de o mare importanță în economia Atenei imperiale, deveniseră un mijloc mai puțin onorabil de obținere a averii necesare vieții civilizate.

Pe măsură ce mijloacele de concentrare a bogăției în mâna câtorva aleși căpătau tot mai mult o bază individuală și locală, expansiunea în teritoriu a elenismului era mult accelerată. Era clar acum că stilul grec de viață nu putea fi separat de condițiile geografice și sociale foarte complicate care l-au produs. Era, în cele din urmă, mult mai ușor pentru barbari să se civilizeze dacă nu trebuiau să construiască mai întâi o nouă Atenă. Proprietatea locală asupra pământului și chiriile destul de ridicate, împreună cu puțină educație formală, puteau fi de ajuns.

Pe de altă parte, totuși, schimbarea structurii sociale în elenism însemna că, pînă și în inima lumii clasice, barbarii erau acum continuu și fără scăpare în interiorul cetății. Țăranii, sclavii și meșteșugarii, asigurînd confortul stăpînilor lor, dar excluși de la orice participare la lumea socială și intelectuală a acestora, ajungeau foarte ușor să se simtă lezați. În astfel de condiții, clasele superioare se confruntau cu o dilemă morală acută. Unii chiar regretau suferințele celor săraci, alții erau interesați numai de a opri orice posibil parvenit de a ajunge în cercul celor privilegiați. Răspîndirea geografică a comunității civilizate a avut și un al doilea efect distructiv din punct de vedere psihologic. În zilele de glorie ale Atenei, populațiile supuse și tributare cetății locuiau dincolo de mare, în timp ce cetățenii privilegiați se aflau într-o zonă destul de restrînsă, sprijinindu-se și stimulîndu-se reciproc în folosirea creativă a bogăției lor și a timpului liber. Cînd proprietarii de pămînturi s-au răspîndit pe o arie mult mai întinsă, devenind moștenitorii culturii elene, legăturile de grup au devenit mai difuze și indivizii mai izolați. Doar cîteva dintre marile orașe ale elenismului — Alexandria, Atena, Siracuza, Pergam, Rhodos și, mai tîrziu, Roma — puteau concentra un număr suficient de oameni cu un înalt grad de civilizație pentru a se stimula reciproc și a se susține moral.

Chiar și în aceste orașe mari, comunității oamenilor aleși, ale căror nevoi fizice erau satisfăcute prin munca sclavilor și care considerau un venit personal decent sau un salariu plătit de stat o necesitate pentru viața civilizată, îi lipsea totuși ceva ce atenienii mai puțin rafinați din perioada lui Pericle aveau. Unirea armonioasă a intelectului și a emoției într-o întreprindere comună nu mai era posibilă. Rațiunea avea rolul ei în filozofie și în știință, emoția făcea ravagii în excese neînfrîinate.³² Însă aspirațiile înalte și serioase, cuprinzînd atît latura rațională, cît și cea emoțională a personalității umane erau greu de păstrat în lumea elenismului — sofisticată, urbanizată, cosmopolită și individualistă. În acele vremuri (care se aseamănă cu ale noastre oarecum), individului îi lipsea o cauză supremă, căreia să-i dedice toată energia lui. Claselor superioare le lipsea, de

³² Ca și multe altele, arta iubirii a devenit și ea profesionalizată. Faima câtorva curtezane rivaliza cu faima atleților și actorilor profesioniști.

asemena, și religia care să le susțină în vremuri de criză. Ele se bazau doar pe mîngîierea rece a filozofiei raționaliste și a aristocratiei „forme perfecte.”

* * *

Rapiditatea cu care aceste schimbări s-au produs în lumea greacă nu trebuie totuși exagerată. În primul avînt al cuceririlor, cînd armele și cultura grecească păreau să-și fi demonstrat superioritatea asupra unicului rival civilizat cunoscut de greci, spiritul de aventură și entuziasmul predominau. Nu numai că existau noi pămînturi de colonizat și administrat, noi bogății de cucerit prin comerț și jaf și noi experiențe de căutat prin călătorii și aventuri, dar erau și noi cunoștințe de acumulat și decantat, noi cîntece de cîntat și povești de povestit și un public larg pentru artiștii de orice fel — sculptori, arhitecți, pictori și actori, doctori și atleți, profesori și acrobați. Localismul îngust din trecut, cînd Atena, Sparta, Corint sau Teba le păreau locuitorilor lor a fi centrul lumii, era de domeniul trecutului. Apăruse un adevărat spirit cosmopolit și un om cu o bună educație greacă se putea simți acasă oriunde în lumea civilizată.

În această societate ocupată, largă și bogată, activitatea culturală era intensă și pretutindeni răspîdită. Pergamul și Alexandria rivalizau cu Atena ca centre artistice și intelectuale, unde oamenii cu ambiția reușitei se adunau din toată lumea greacă și pe jumătate greacă. Totuși, după părerea generațiilor următoare ale Antichității clasice, realizările culturale ale elenismului nu s-au ridicat la valoarea celor din secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr. și din acest motiv generațiile de azi sînt în general sfătuite să nu judece această problemă în mod izolat. Nu ni s-a păstrat decît o mică parte din enormele realizări artistice și literare ale elenismului și e riscant să condamnăm o epocă atît de brusc pe baza unor mărturii atît de limitate. Cu toate acestea, gustul modern tinde să emită judecăți negative la adresa clasicismului tîrziu.

O caracteristică uimitoare a culturii elenistice a fost înaltul grad de organizare. În Atena au înflorit patru școli filozofice — academică, peripatetică, epicuriană și stoică. Fiecare oferea cursuri mai mult sau mai puțin regulate și avea la dispoziție biblioteci și săli de lectură. Muzeul din Alexandria și biblioteca din Pergam erau instituții de stat unde personalul salariat își desfășura activitatea literară și științifică. Aproape fiecare oraș elenistic avea un fel de sistem educațional susținut din finanțele publice. Deși profesorii particulari și părinții se ocupau în general de educația la nivel elementar, existau și gimnaziile, oferind o educație la un nivel avansat, ce erau de multe ori finanțate din taxele publice sau din donații private. În plus, educația publică, dedicată anterior aproape în întregime pregătirii militare, era suplimentată de instrucția în domeniul manierelor grecești, al literaturii, filozofiei și retoricii.⁶³

⁶³ Cf. A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford, Clarendon Press, 1940, p. 220-226. Organizarea educației oferă un exemplu de largă dezvoltare a asociațiilor profesionale în lumea elenistică. De exemplu, profesia de actor a căpătat o organizare într-atît de elaborată încît actorii dionisiaci tratau uneori cu orașele și statele în probleme de liberă trecere și termeni ai contractului de angajare ca un grup de sine stătător și suveran. Aceste asociații profesionale și comerciale par să fi reprodus în miniatură majoritatea instituțiilor cetății grecești —

Cum e probabil normal când viața intelectuală și artistică e atât de bine organizată, spontaneitatea și izvoarele emoției tindeau să sece, și numai în acele domenii unde intelectul singur era de ajuns s-au distins realizările elenismului.

În literatură, s-a întreprins o operă uriașă de editare și stabilizare a textelor autorilor antici, mai ales la Alexandria. Dar în aceeași măsură în care cercetătorii se orientau asupra literaturii, noile opere tindeau să devină artificiale, pline de referințe erudite și lipsite de interes pentru cei ce nu aveau o cultură literară solidă. Prețiozitatea și-a generat propria antiteză sub forma unei literaturi populare triviale și deseori chiar obscene — pantomima —, la fel cum în sălile somptuoase unde se întâlneau filozofii — dar în afara școlilor — cinicii își dezlănțuiau disprețul asupra intelectului, a argumentelor subtile și a traiului liniștit al filozofilor din înalta societate.⁵⁴

Arta monumentală nu a putut fi cuprinsă în valul de organizări pe scară largă pînă în aproximativ 100 î.Hr., când au fost descoperite metode științifice, dar și practice, pentru crearea de copii ale statuilor și decorațiunilor arhitectonice.⁵⁵ Înainte de acest moment, o statuie sau o clădire trebuiau create special pentru o ocazie, iar înaltele tehnici cu care sculptorii și arhitecții îndeplineau sarcini noi nu aveau cum să decadă. Se puteau observa mai multă virtuozitate decît înainte, o gamă mai largă de subiecte și o mai mare varietate stilistică: o statuie putea fi realist, dramatic sau idealizant concepută; o clădire putea fi în stil doric, ionic sau corintic. Totuși, diferitele stiluri erau toate de proveniență greacă și sculptorul unei astfel de capodopere ca Nike din Samothrace a fost desigur un urmaș demn al unora dintre cei mai mari predecesori ai săi.

Organizarea efortului intelectual și experiența îmbogățită cu privire la lumea întreagă au fost profitabile pentru științele naturii. Grecii eleniști excela în matematică, geografie, astronomie și medicină. Fizica și chimia — științele-cheie ale Europei moderne — au progresat mai puțin, probabil pentru că practicantul ar fi trebuit să-și murdărească minile și ar fi avut nevoie să folosească și alte instrumente decît cele de scris — comportament nepotrivit pentru un om ales din perioada elenistică.⁵⁶

Geometria euclidiană (cca. 300 î.Hr.) a apărut înainte ca savanții din Alexandria să ajungă să aflu despre realizările matematicii și astronomiei babiloniene. Însă dezvoltarea completă a astronomiei elenistice s-a datorat mult celei babiloniene, unde erau păstrate înregistrări ale mișcărilor corpurilor cerești încă din secolul al VIII-lea î.Hr. Folosind aceste date, astronomii babilonieni din secolele al IV-lea și al III-lea î.Hr. au descoperit regularități matematice ale fenomenelor observate — de exemplu, periodicitatea eclipselor și coordonatele matematice definind drumul exact al Lunii și Soarelui.

consiliu, magistratură, ceremonii religioase, legi etc. O dată ce baza teritorială a comunității cetății a fost distrusă, indivizii se străduiau poate să reproducă acel sentiment al identificării personale cu o entitate socială mai largă prin asociații profesionale și le modelau pe acestea după structura cetății. Vezi caracterul sociologic similar al primelor mănăstiri budiste, după cum am sugerat mai sus.

⁵⁴ Aceste antinomii reflectau desigur polarizarea societății grecești între bogați și săraci.

⁵⁵ Asupra principiilor geometrice și dispozitivelor practice (pantografe tridimensionale) prin care erau copiate statuile în perioada clasică, vezi discuția din Gisela M.A. Richter, *Ancient Italy*, p. 105-116.

⁵⁶ Arhimede din Siracusa (m. 212 î.Hr.) constituie o excepție notabilă de la această regulă, căci el era și matematician și inginer și a formulat principiile hidrostatice ale fizicii, care încă îi poartă numele.

Babilonienii înșiși nu au încercat să explice geometric mișcările observate. Însă când au apărut traduceri ale datelor de observație babiloniene, astronomii greci au încercat imediat să creeze un model geometric care să poată explica precizia de curind constatată a mișcărilor corpurilor cerești. Eudoxos, un contemporan al lui Platon, a fost cel care a încercat acest lucru pentru prima dată. După două secole și jumătate de discuții, în cursul cărora diferite modele (printre care și cel heliocentric)⁵⁷ au fost propuse și respinse, Hipparchus din Niceea (cca 146-126) a elaborat schema devenită clasică. Hipparchus a afirmat că există mai multe sfere cristaline (deci invizibile) care se rotesc în jurul Pământului. Mișcarea planetară retrogradă a explicat-o ca pe rezultatul mișcărilor combinate ale unei sfere fixate pe Pământ și ale unui „epiciclu” mai mic, în mișcare de rotație, purtând întreaga planetă cu el în jurul unui punct de pe suprafața (în mișcare) a primei sfere. Orice nouă observație, mai subtilă, putea fi explicată în cadrul sistemului prin inventarea unui nou epiciclu (chiar în interiorul unui vechi epiciclu, dacă era nevoie) pentru a descrie și explica noua mișcare observată. O astfel de mașinărie celestă voluminoasă (cu tendința de a se încălca și mai mult o dată cu trecerea anilor) avea totuși calitatea de a explica, cu precizie geometrică, toate iregularitățile obișnuite ale mișcării planetelor.

Poate că rezultatul cel mai important al acestor studii a fost însă dezvoltarea unor posibilități de măsurare mai precise. Desigur, acest aspect al astronomiei elenistice este cel ce s-a păstrat pînă azi: diviziunea timpului în ore, minute și secunde; diviziunea analoagă a cerului în grade, minute și secunde; folosirea coordonatelor sferei pentru a localiza cu precizie orice punct de pe cer sau de pe pământ și calcularea unor astfel de cantități astronomice importante precum lungimea unei zile sau a unui an, mărimea Pământului, Soarelui, Lunii și distanțele dintre ele. Într-unele din aceste calcule, astronomii perioadei elenistice au ajuns la valori aproape identice cu cele acceptate astăzi. În altele — de exemplu, distanța dintre Pământ și Lună sau Soare — au obținut valori complet greșite. În ciuda unor astfel de erori și a conceptului complet eronat al mecanicii cerești la Hipparchus, astronomia a ajuns la un grad de precizie și sofisticare matematică care s-a păstrat aproape constant după aceea.

În astrologie, ca și în astronomie, combinația de elemente grecești cu altele orientale s-a dovedit extrem de fertilă. Dintr-un prim centru, în Alexandria, astrologia s-a răspîndit în toată lumea elenistică și a devenit un element de bază în concepția oamenilor asupra relației lor cu universul. Ideea principală era de sorginte babiloniană și anume că cerul și Pământul își corespund în așa fel încît evenimentele celeste predictibile prevesteau evenimente terestre. Astrologii elenistici au aplicat această veche noțiune într-un mod cu totul nou, stabilind conexiunea dintre previziunile evenimentelor celeste și viețile individuale. Ei au reușit acest lucru 1) presupunînd că o conjuncție a planetelor sau a altor corpuri celeste mișcătoare din momentul nașterii omului îi controlau întreaga viață și 2) dezvoltînd

⁵⁷ Aristarh din Samos (cca 310-230 î.Hr.) a fost cel mai cunoscut susținător al teoriei că Pământul și alte planete se mișcă în jurul Soarelui. Aceasta a fost curînd discreditată prin demonstrații geometrice corecte datorită absenței unui paralax stelar observabil, dar ideea nu a fost niciodată cu totul uitată.

Musée du Louvre and Archives photographiques, Paris.

Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund. 1909.

EPOCA ELENISTICĂ

Aceste statui demonstrează separarea claselor superioare de cele inferioare în lumea elenistică, în mod intenționat și cu o virtuozitate nostalgică. Bătrâna pietăreasă, înclinată nu numai sub greutatea coșului, ci și sub întreaga povară a vieții, nu are nimic în comun cu magnifica Nike din Samothrace, atât de mândru, atât de îndrăzneț și atât de etern înălțându-se spre perspectiva unor lumi noi de cucerit. Virtuozitatea stilistică ce unește cele două statui este evidentă. Atitudinea morală care a creat posibilitatea găsirii unui subiect pentru arta înaltă în urfienia sărăciei urbane este încă un tribut adus sentimentului păstrat încă al solidarității civice, care îi unea cîndva atât de puternic pe locuitorii unei cetăți.

un talmeș-balmeș greco-egiptean prin care orice astfel de conjuncție dobîndea valori speciale de predicție. Astrologia a avut însă meritul de a menține tradiția astronomico-matematică în secolele următoare. Erau necesare calcule minuțioase pentru a stabili poziția planetelor într-o anumită zi, din trecut probabil, înainte ca fantezia astrologică să găsească date pe baza cărora să speculeze, și exista tendința unei rigori constante, căci, cu cît erau mai precise calculele inițiale, cu atît era mai impresionantă prescripția finală.⁵⁸

Alexandria le-a mai oferit și altă mîngiere celor nedumeriți — cultul lui Serapis,⁵⁹ zeul orașului Alexandria, inventat în perioada lui Ptolemeu I, combinînd elemente din cultul lui Osiris, al lui Zeus și al lui Marduk. Cultul le oferea mîntuirea și viața eternă celor care, prin ritualurile potrivite, se identificau cu zeul. Vechile mistere ale Greciei au contribuit și ele la această religie, dar elementele egiptene predominau mai ales doctrina nemuririi. În ciuda caracterului său eclectic și oficial, un număr surprinzător de locuitori ai Alexandriei (și, cu timpul, ai altor orașe, de asemenea) considerau că e convenabil să creadă într-o divinitate atotputernică, ce le putea elibera sufletele din păienjeniișul soartei și să-i ridice într-o lume a fericirii eterne după moarte.

⁵⁸ Cf. O. Neugebauer, „The History of Ancient Astronomy: Problems and Methods”, in *Journal of Near Eastern Studies*, IV, 1945, 1-38, pentru o discuție foarte interesantă asupra acestui subiect.

⁵⁹ Serapis făcea parte, de fapt, dintr-o treime, în care era inclusă și zeița egipteană Isis, precum și o figură mai puțin importantă, Anubis.

LUME ARHAICĂ

DESTIN

ZEI

CLASICĂ

LEGEA NATURALĂ

ZEI

ELENISTICĂ

SOARTĂ (NOROC) ASTROLOGIE

DESTIN

ZEUL NECUNOSCU

FILOZOFIE

SAT

CETATE

CETATE

Cultul lui Serapis nu era unic, căci alte religii ale misterelor, unele dezvoltate din vechile rituri orifice, altele provenind din mediul anatolian sau sirian, concureau cu cultul egiptean. Totuși, cei educați în tradiția greacă nu puteau ceda ușor obscurantismului unor asemenea credințe. Pentru ei, filozofia oferea o alternativă la religie — o concepție despre lume complet imună față de sentimente, cu afinități mai mult intelectuale.

Există totuși o latură defetistă în întreaga filozofie elenistică. Cele două școli principale, epicuriană și stoică, au adoptat lama bine călită a logicii grecești pentru a ajunge la concluzii ce descurajau urmărirea prea energică a oricărui țel, chiar a adevărului sau logicii. Conform ambelor doctrine, omul înțelept la modul ideal trebuia să se rupă de lumea înconjurătoare astfel încât, ținând cont doar să fie egal cu sine, să rămână liber interior și invulnerabil, chiar și în fața celui mai sever test moral — șansa neașteptată —, tocmai pentru că nu era legat de nimic.

Acest punct de vedere nu era nici ignobil, nici nerezonabil într-o perioadă de răsturnări politice. Totuși, respingând și încercând să reprime emoțiile, filozofii mergeau împotriva naturii umane. Doctrinile lor puteau avea rezonanță doar pentru oamenii cu un intelect nativ puternic sau pentru cei puțini, favorizați de soartă, care primeau în viață tot ce era mai bun. Filozofia elenistică a devenit astfel echivalentul religiilor, mult mai puternice emoțional, ale misterelor pentru clasele superioare. Când cucerirea romană a pus capăt liniștii aristocraților elenismului, când soldați neciopliți le-au călcat în picioare grădinile, le-au furat obiectele prețioase și le-au ucis prietenii, filozofia aristocratică a rămas secătuită și religiile misterelor de tip oriental i-au luat locul.

* * *

În 146 î.Hr., când Macedonia a devenit provincie romană și Grecia colonie romană, o mare parte a energiei cu care grecii începuseră exploatarea Orientului s-a stins, iar creativitatea științifică, literară și filozofică s-a tocit. Concepția orientală a subordonării individului sau a națiunii față de puteri supranaturale, controlabile, eventual, doar prin rugăciune și prosternare rituală, a ajuns să predomină asupra spiritului cândva raționalist, plin de curiozitate și neliniște al Eladei. În mod sigur, Orientul Apropiat purta încă aparențele elenismului — orașe splendide, cu săli de sport și teatre —, iar limba greacă rămăsese limba comună celor educați și chiar needucați uneori. Însă spiritul epocii se schimbase complet. Reacția orientală începuse să se manifeste cu putere sub aparența greacă. Forța de expansiune a elenismului se istovise.

Cucerirea romană a ajutat la definitivarea acestor schimbări. Totuși, după faimoasa frază a lui Horațiu, grecii captivi i-au luat în captivitate pe învingători⁶⁰ și elenismul, deși în forme diluate și modificate, avea să mai reziste, chiar dacă era deja în amurg, nu numai în Imperiul Roman, ci și spre est, printre parți, shaka (sciti), kușanași, indieni și chiar la îndepărtatii chinezi.

⁶⁰ *Epistolae*, 2, 1, rîndul 156.

Delimitarea perimetrului civilizației eurasiatice, 500 î.Hr.- 200 d.Hr.

A. INTRODUCERE

Legiunile, care au devastat Corintul în 146 î.Hr. și le-au demonstrat grecilor slăbiciunea politică în care căzuseră mindele lor orașe de altădată, nu-i purtau aici nici pe primii, nici pe ultimii jefuitori romani din lumea greacă. După aceasta, timp de mai mult de un secol, generali, guvernatori, colectori de taxe și aventurieri de tot felul au tot venit dinspre vest pentru a obține faimă și bogăție pe seama popoarelor elenistice. În acest proces, ei au extins guvernarea romană asupra tuturor regiunilor Mediteranei estice, profitând de majoritatea bogățiilor acumulate aici. Multe orașe grecești, mai ales acelea aflate în zona centrală a civilizației grecești, au suferit lovituri din care nu și-au mai revenit niciodată. Se extindeau zonele depopulate și energiile ce înălțaseră cindva elenismul atât de sus încetaseră să se mai manifeste.

În 128 î.Hr., doar la optsprezece ani după cucerirea romană a Greciei, un diplomat chinez aventurier, numit Chang k'ien a călătorit spre vest spre bazinul Oxus-Jaxartes, unde a descoperit — spre surprinderea sa — limita estică a civilizației Orientului Mijlociu. După aceea, chinezii au menținut contacte diplomatice și comerciale sporadice cu Asia Centrală, pînă cînd, în 101 î.Hr., armatele chineze l-au urmat pe Chang k'ien și au cucerit un întreg șir de oaze, ajungînd pînă la Jaxartes. Această enormă expansiune spre vest a suzeranității chineze a dus la stabilirea unui traseu regulat al caravanelor între China și Orientul Mijlociu — așa-numitul „Drum al Mătăsii”.¹

¹ Cf. Albert Hermann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1910, p. 1-7 și harta de la sfîrșit. Menținerea Drumului Mătăsii depindea desigur de complicate condiții politice, militare și economice de pe toată lungimea sa, dar un alt factor important erau înseși mijloacele de transport. Numai cămila bactriană, cu două cocoase, putea căra cantități semnificative de bunuri prin deserturile reci și greu de străbătut dintre China și Orientul Mijlociu, iar tehnicile organizării și conducerii unei caravane erau la fel de complicate ca și cele necesare navigației. Nu avem informații clare despre momentul domesticirii cămilor

Aproape simultan, traseele navale din Oceanul Indian s-au dezvoltat și ele. Începînd cu invaziile barbare din epoca bronzului (1500-1200 î.Hr.), principatele semi-pirateresti stabilite de-a lungul coastelor împiedicaseră navigația de coastă din Marea Arabiei și din apele învecinate ale Golfului Persic și Mării Roșii. În ciuda acestor dificultăți, marinarii aflați în serviciul regelui Ptolemeu al II-lea Evergetul al Egiptului s-au încumetat să pornească într-o călătorie pînă în India, în jurul anului 120 î.Hr. Ulterior, nici măcar tulburările politice din Egipt, culminînd cu cucerirea romană (30 î.Hr.) nu au închis această rută maritimă. O dată obișnuiei cu musonii din Oceanul Indian, căpitanii corăbiilor greco-romane și-au făcut curaj și au încercat curînd să scurteze drumul spre India (și să scape de controlul de pe coastă) aventurîndu-se tot mai mult în larg. În secolul I d.Hr., călătoriile directe, în largul Mării Arabiei, din Strîmtoarea Aden pînă în sudul Indiei, deveniseră ceva obișnuit. Drept rezultat, transportul între Mediterană și Oceanul Indian a devenit mai ieftin și mai rapid și un flux tot mai mare de mărfuri, între aceste două regiuni, trecea prin Alexandria. Acest comerț la distanță a menținut Alexandria prosperă chiar și atunci cînd regiunile înconjurătoare din valea Nilului au trecut printr-un proces de regresie economică, sub stăpînirea romană. O dată ce navigatorii au reușit să-și manevreze corăbiile astfel încît musonul să le umfle pinzele în Marea Arabiei, astfel de voiaje au continuat și mai departe, spre est. Pe malurile estice ale Golfului Bengal, negustorii stabileau contacte cu alți marinari, ce veneau de pe coastele sudice ale Chinei. Prin urmare, China și India au fost unite prin aceste rute maritime la fel cum bazinul Mediteranei fusese (doar cu puțin înainte probabil)² legat de India. În secolul al II-lea î.Hr. (poate chiar mai devreme) diferitele segmente, la început separate, ale călătoriei pe mare între teritoriile romane și chineze — din Egipt în sudul Indiei, din sudul Indiei în Malaya și din Malaya în China — s-au unit într-o rețea comercială mai mult sau mai puțin continuă, cuprinzînd toată suprafața mărilor sudice dintre Africa și sudul Chinei.³

bactriene. Ele le erau cunoscute, probabil ca rarități, Ahemenizilor (cf. cămila bactriană reprezentată la Persepolis alături de mărfuri exotice, primite ca tribut) și chinezii le cunoșteau, de asemenea, dar deja domesticite, în secolul al V-lea î.Hr. și, cu siguranță, înainte de 221 î.Hr. „Cămila e neîntrecută în călătoriile prin nisipuri mișcătoare; încărcată cu o mie de catti, poate străbate trei sute de li.” (Trad. engl. a lui Hsio Yen Shih din *Tai ping yü lan* 901/6/b.)

Răspîndirea spre vest a cămilei arabe, cu o cocoasă, în aproximativ aceeași perioadă (sau poate puțin mai devreme) a avut același efect în deschiderea deserturilor fierbînti din vestul Africii. Cămilele arabe erau destul de numeroase și importante în Persia Ahemenizilor, dar nu s-au răspîndit în Africa de Nord înainte de perioada elenistică și, în vest, pînă în cea romană. Cf. W.W. Hyde, *Ancient Greek Mariners*, New York, Oxford University Press, 1947, p. 184-185; Stéphane Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, Paris, Hachette, 1920, IV, 139; Herodot, VII, 83-86; Xenofon, *Anabasis*, VI, 1.

² Istoricul chinez Pan Ku consideră că aceste contacte cu India s-au stabilit în timpul împăratului Wu-ti (140-86 î.Hr.), dar nu dă o dată exactă.

³ Cf. Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers*, Harmondsworth, Pelican, 1955, p. 141-183; E.H. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and China*, Cambridge, Cambridge University Press, 1928, p. 1-34; W.W. Hyde, *Ancient Greek Mariners*, p. 169-232; J. J. L. Duyvendak, *China's Discovery of Africa*, London, Arthur Probsthain, 1949, p. 7-12; K.A. Nilakanta Sastri, „The Beginnings of Intercourse between India and China”, in *The Indian Historical Quarterly*, XIV, 1938, 380-387; G.F. Hudson, *Europe and China*, London, Edward Arnold & Co., 1931, p. 53-102; Radhakumud Mookerji, *A History of Indian Shipping and Maritime Activity*, London, Longmans, Green, 1912, p. 116-141 și *passim*.

Astfel, în următoarele decade ale secolului al II-lea î.Hr., China a stabilit deliberat contacte regulate cu alte civilizații eurasiatice. Trasee comerciale bine organizate, pe uscat și pe mare, au legat în curînd cele patru mari culturi din regiune. În plus, steпа eurasiatică centrală a constituit o a treia legătură, mai mult din punct de vedere militar decît comercial. În secolul al IV-lea î.Hr., caii erau folosiți de toate triburile nomade din stepă. Relațiile tumultuoase dintre triburi și dintre acestea și diferitele civilizații din sud transmiteau în mod regulat, de la un capăt al continentului la altul, reverberațiile fiecărei mișcări politico-militare importante. Astfel, regiunea civilizată eurasiatică era mai delimitată ca oricînd.

Această situație poate fi comparată cu bine cunoscuta delimitare a perimetrului civilizației mondiale în secolele XVI-XVIII, cînd exploratorii europeni, comercianții și misionarii pregăteau sistematic regiunile de coastă și insulele întregii lumi pentru intervenția Occidentului. Expansiunea europeană a avut loc, desigur, la scară geografică mult mai largă și consecințele sale politice, sociale și culturale au fost totuși mult mai dramatice decît în cazul anterior. În anii 200 î.Hr. - 200 d.Hr., cele patru civilizații eurasiatice majore se aflau într-o perioadă de echilibru tehnologic și estetic astfel încît nu a mai avut loc nici o renaștere radicală a modelelor existențiale stabilite în cadrul nici uneia dintre ele. Împrumuturile culturale, apărute în urma acestei prime delimitări a zonei civilizate, se limitau deci la acele aspecte dorite de receptor. În consecință, activitatea marinarilor, a soldaților și a conducătorilor de caravane nu a creat nimic asemănător cu revoluția timpurilor moderne, ce a amenințat autonomia culturală a întregii lumi noneuropene. Dimpotrivă, echilibrul cultural eurasiatic a rămas aproximativ neschimbat.

Cu toate acestea, prima delimitare a zonei civilizate a produs schimbări importante în structura generală a istoriei eurasiatice. Două zone cîndva marginale față de lumea civilizată au devenit nuclee ale noilor trasee comerciale: sudul Indiei și bazinele fluviale aflate de ambele părți ale Hindușului. Probabil că nu e o coincidență faptul că cele două regiuni au devenit centre de mare inovație culturală în următoarele două sau trei secole. Sudul Indiei pare să fie zona în care au apărut cultele lui Shiva și Vishnu, ce au conferit un caracter cu totul aparte hinduismului de mai tîrziu. În același timp, în Hinduș s-a dezvoltat, se pare, budismul Mahayana.

Ne-am putem aștepta la creativitate culturală într-o zonă unde comerțul și urbanizarea le permit oamenilor din diferite medii culturale să se întîlnească și să se amestece. Dar nici sudul Indiei, unde se întîlniseră culturile ariană, dravidiană și est-mediteraneană, nici Asia Centrală, unde se întîlniseră culturile chineză, indiană, greacă, nomadă și din Orientul Mijlociu, nu au dat naștere la ceea ce s-ar putea numi o nouă civilizație. În aceste regiuni, conservatorismul intern și atractivitatea exterioară a vechilor civilizații eurasiatice a înăbușit curînd creșterea independentă a unor noi stiluri de viață civilizată. Totuși, atît sudul Indiei, cît și Asia Centrală au fost capabile să transmită, combine și producă anumite modificări ale vechilor elemente culturale, impunînd noi motive pentru a fi acceptate, respinse sau și mai mult modificate de comunitățile civilizate mai vechi în funcție de noile opțiuni locale.

În general, supuse fiind unui adevărat proces de difracție, elementele elenistice au atras în continuare atenția mai mult decât realizările celorlalte culturi ale lumii între 200 î.Hr. și 200 d.Hr. Istoria artei ne oferă cea mai bună dovadă în acest sens, căci atât stilurile artistice indiene, cât și cele chineze ale timpului au fost profund influențate de sculptura greacă. În religie și știință a avut loc un proces paralel, dar mai puțin vizibil. Budismul Mahayana prezintă, de exemplu, influența concepțiilor religioase elenistice, în timp ce astronomia și astrologia indiană și chineză au preluat multe elemente elenistice, în ciuda tuturor diferențelor locale, destul de importante. Puternicul impact al elenismului asupra Romei și a teritoriilor din vestul Europei nu mai trebuie demonstrat căci, în această direcție, modelul cultural grec nu avea rivali serioși. Astfel, chiar după ce zona centrală, din bazinul Mării Egee, a elenismului și-a pierdut orice urmă de creativitate, răspindirea culturii elenistice nu s-a încheiat ci, asemeni luminii de la o stea deja stinsă, a continuat să se propage în depărtări, spre periferia lumii civilizate, timp de încă două sau trei secole.

În timp ce ideile și tehnicile provenite din aria greacă de cultură se răspindeau în întreaga regiune eurasiatică, nici celelalte civilizații nu erau total inerte. Receptarea și transformarea unor elemente grecești erau semne de putere asimilativă din partea indienilor și a chinezilor, căci nici o forță exterioară nu-i obliga să accepte inovații străine. Mai mult, cucerind și convertind diferite populații barbare, atât India, cât și China și-au extins rapid zona geografică dominată de propriile stiluri de viață. Între timp, continuau să apară noi curente în zonele lor centrale, dar fără a perturba coeziunea stilistică specifică, deja obținută de respectiva civilizație.

Înainte de a analiza direcția principală a schimburilor culturale, rezultate din delimitarea regiunii civilizate eurasiatice, va fi deci nevoie să trecem în revistă fiecare civilizație separat, din Asia pînă în Occidentul European îndepărtat, anterior oricărui astfel de schimburi culturale.

B. EXPANSIUNEA ȘI DEZVOLTAREA CIVILIZAȚIILOR NONELENICE DIN ZONA EURASIATICĂ, 500 - 100 Î.HR.

1. INDIA

Cel mai activ centru al civilizației în 500 î.Hr. era valea Gangelui, unde regate centralizate puternice distrugau vechile societăți tribale și aristocratice. Valea Indului, care se afla atunci sub stăpînirea perșilor, a rămas divizată politic și conservatoare din punct de vedere social, deși numeroase influențe din Orientul Mijlociu — de exemplu, banii sub formă de monede — au pătruns în India din această direcție. Sudul, pentru care nu există nici un fel de dovezi scrise, se afla probabil într-un proces de arianizare datorită contactelor cu nordul mai avansat.

Cînd Alexandru a invadat India (327 î.Hr.), regatul Magadha din valea Gangelui cucerise deja mare parte din nord-estul Indiei. La scurt timp după aceea, Chandragupta

Maurya (a guvernat între 322 și 298 î.Hr.) a unit văile Gangelui și Indului într-un singur mare imperiu, în jurul unui nucleu, care a fost regatul Magadha.⁴ În timpul nepotului său, Ashoka (a guvernat între cca 273-232 î.Hr.), imperiul ajunsese la cea mai mare înflorire, controlînd întreaga Indie, cu excepția unei arii restrinse în sudul extrem. Moștenitorii lui Ashoka nu au fost capabili să mențină unitatea acestui stat atât de întins, care s-a dezintegrat curînd în mici state aflate probabil în competiție. În jurul lui 185 î.Hr., un uzurpator l-a alungat pe ultimul rege Maurya de pe tronul Magadhei. Simultan sau curînd după aceea, invadatorii din nord-vest — mai întîi grecii din Bactria, apoi triburile din Scitia și Hindușuș — au creat un nou chip politicii indiene. Acești invadatori nu au cucerit India integral; controlul lor s-a extins doar sporadic dincolo de Punjab. În sud și est, alte state, ale căror nume și granițe sînt deseori nesigure, și-au împărțit moștenirea lăsată de regii Maurya.

Incertitudinile cronologice fac imposibilă scrierea istoriei acestor perioade. Totuși, e clar că întreaga cultură indiană a continuat să se dezvolte de-a lungul unor linii deja definite. Literatura și orice fel de cunoștințe se transmiteau, de regulă, oral în timpul lui Buddha (m. cca 486 î.Hr.), iar obiceiul de a așterne textele pe hîrtie se impunea cu o mare încetineală.⁵ Forma sa orală i-a conferit literaturii indiene o mare flexibilitate. Noi idei și accente, glose și omisiuni au fost aproape imperceptibil adăugate vechilor materiale, o dată ce maestru după maestru au reușit să-și transmită înțelepciunea discipolilor lor. Doar textele sacre, precum *Vedele*, sau cele clasice, recunoscute, precum gramatica sanscrită a lui Panini, au putut evita o astfel de evoluție proteică de-a lungul generațiilor.

Evoluția orală a literaturii indiene face aproape inutile uneltele criticii literare, pe care cercetătorii occidentali s-au obișnuit să o folosească în analiza dezvoltării gîndirii. Manuscrisele existente, toate datînd dintr-o perioadă relativ recentă, reprezintă stratificări ale unor evoluții seculare și nu există nici o cale sigură de a detecta acele pasaje care s-au păstrat nemodificate și pe acelea care sînt noi sau orice date cronologice legate de acestea. Drept rezultat, cronologia și autenticitatea întregii literaturi indiene timpurii este subiectul unei controverse fundamentale și insolubile.

În ciuda nesiguranței predominante, textele păstrate arată clar că brahmanismul a intrat în defensivă începînd cu secolul al V-lea î.Hr. și pînă după perioada lui Ashoka. Vechea înțelepciune vedică, dezvoltată în *Brahmane* și *Upanișade*, a continuat să fie studiată în școlile brahmanice. Au apărut noi comentarii și decantări ale acestei înțelepciuni — așa-numitele *sutre* (fire) — care încercau să aplice doctrina tradițională la diversitatea circumstanțelor sacrificiale și de zi cu zi și care ar fi putut pune în încurcătură pe orice brahman pios. În plus, problema creată de divergența crescîndă dintre limbile vorbite și

⁴ În 305 î.Hr., Chandragupta l-a convins pe Seleucus I să-i cedeze lui zonele cucerite cîndva de Alexandru în India. După aceasta, cei doi monarhi au continuat să păstreze relații diplomatice cordiale. Chandragupta sau fiul său s-au căsătorit probabil cu o prințesă seleucidă și s-a sugerat chiar că vestitul său succesor, Ashoka, ar fi fost fructul acestei căsătorii. Cf. K.H. Dhruva, „Historical Contents of the Yagapurana”, în *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, XVI, 1930, 35.

⁵ Termenii pentru „carte”, „toc de scris” și „cerneală” din limba sanscrită sînt derivați din greacă. Cultura scrisă pare deci să fi pătruns în India datorită influențelor comerțului de carte elenistic. Cf. A.L. Basham, *The Wonder that Was India*, London, Sidgwick & Jackson, 1954, p. 230.

limba vedică sacră a dat naștere unei științe lingvistice impresionante, în ciuda unei accentuate obscurități. Capodopera acestor noi studii a fost gramatica sanscrită a lui Panini, datînd probabil din secolul al IV-lea î.Hr. Această carte cuprindea reguli ale sanscritei „clasice” — o limbă oarecum diferită de limba *Vedelor*, dar provenind direct din ea.⁶

În general, brahmanilor pare să le fi fost greu să se adapteze la scena socială în continuă schimbare a Indiei. Apariția orașelor, unde se amestecau grupuri de negustori și meșteșugari, precum și indivizi ce pretindeau un statut social superior prin naștere, nu prea se potrivea cu tabuurile și respectarea ritualurilor religiei brahmanice. Diferite *sutre* interziceau, de exemplu, navigația și nu existau ritualuri vedice pentru situații tipic urbane. Orașele erau abia menționate în *sutre* sau, pur și simplu, trecute cu vederea.⁷

Scriitorii budiști ne oferă o imagine mult mai complexă a societății indiene. Negustorii (și călătoriile lor la mari distanțe) sînt reprezentați într-o lumină favorabilă în povestirile moralizatoare și pioase care constituie baza acestei literaturi, aceste creații literare păstrînd doar urme slabe ale mindriei ascendentei și importanței purității rituale, atît de caracteristice literaturii brahmanice. Se pare, deci, că budismul (și jainismul) s-au adresat în primul rînd grupurilor urbane din India. Faptul că primii călugări budiști predica în limba străzii, fără a mai cultiva o limbă semiarhaică și misterioasă asemenea sanscritei, i-a ajutat probabil să cîștige atenția oamenilor.

O problemă majoră atît pentru budiști, cît și pentru jainiști a fost definirea canonului respectiv. Datele păstrate conțin ecouri clare ale disputelor și schismelor ce au afectat ambele religii. Recunoașterea unui canon scriptural cu autoritate era calea evidentă de a limita conflictele doctrinare, dar budiștii indieni, cu efervescența caracteristică, au creat cîteva colecții de texte sacre și nu au reușit cu adevărat niciodată să definitiveze canonul și nici să hotărască ce variantă a unei povestiri sau predici este cea autentică.⁸ Împăratul Ashoka a încercat probabil să impună un minimum de ordine în această confuzie generală convocîndu-și înalții demnitari religioși la un conciliu, dar el nu a considerat totuși potrivit să menționeze acest conciliu în edictele sale, ce constituie singura sursă sigură pentru istoria Indiei din acea epocă.

Aceste inscripții, încrustate pe pietre și coloane la ordinul lui Ashoka, ne spun că împăratul a fost atras pe calea budismului după deziluziile sale din tinerețe față de metodele mai violente și mai tradiționale de a conduce statul. La începutul guvernării sale, Ashoka a invadat și, după o luptă sîngeroasă, a anexat unicul stat indian important care nu fusese cucerit încă de bunicul său. După aceea el a renunțat la operațiunile militare în favoarea cuceririlor spirituale și a inițiat o serie de misiuni religioase, de

⁶ Pe lingă textele erudite și sacre, o literatură sanscrită eroică, potrivită cu gustul regilor și al războinicilor, a circulat, desigur, oral. În anumite ocazii sacrificiale, preoții brahmani recitau probabil versuri derivate din această tradiție laică, pentru a-i comemora și sanctifica pe strămoșii patronilor lor nobili. Din această întîlnire a genurilor literare sacre și profane avea să se dezvolte mai tirziu poezia epică indiană.

⁷ Cf. *Cambridge History of India*, I, 237, 240, 248; A.L. Basham, *The Wonder that Was India*, p. 231.

⁸ Versiunea textelor sacre budiste din Pali — unul dintre curențele populare din timpul lui Buddha, se pare — conține probabil o parte mai mare din materialul vechi, autentic decît alte colecții. Totuși, noi texte și glose au fost adăugate la canonul Pali în jurul anului 500 d.Hr. și aceste adăuguri s-au oprit atunci numai pentru că, datorită evoluției limbii în India, Pali s-a transformat într-o limbă erudită și sacră, asupra căreia nu se mai putea interveni.

răspîndire a budismului printre proprii săi supuși și printre cei din vecinătate.⁹ Înainte de asta, budismul se bucurase de succes la granițele estice și sudice ale Indiei ariene, unde brahmanismul se bucura doar parțial de asentimentul populației autohtone.¹⁰ Activitățile misionare din timpul lui Ashoka au dus la răspîndirea budismului în întreaga Indie și în Ceylon și i-a creat cel puțin un pilon de susținere în Asia Centrală.

Religia care a atras astfel sprijinul lui Ashoka și pe care a luptat să o impună era deja diferită de pesimismul metafizic și de disciplina morală predicate (probabil) de Buddha Gautama. La nucleul originar se adăugase un cult popular rudimentar, concentrîndu-se în jurul *stupelor* (morminte) construite în jurul relicvelor cîte unui ascet¹¹ sau în alte locuri sacre. Coloanele și copacii care aminteau de copacul sub care Buddha trăise iluminarea erau adeseori asociați cu *stupele*.

Prin astfel de modificări, budismul a asimilat vechi tradiții locale. Respectul pentru relicvele sfinților a creat posibilitatea ca diferite locuri și spirite sfinte să primească o aparență budistă, iar figura lui Buddha însuși a căpătat tot mai mult un caracter suprauman. Cele mai importante morminte sfinte erau acelea asociate anumitor momente cruciale din viața lui Buddha sau construite în jurul unor relicve, cum ar fi cenușa sa — împărțită, conform tradiției, cîtorva stupe imediat după moartea sa și în continuare distribuită, datorită pietății lui Ashoka, la un număr mare de *stupe* noi, ridicate în jurul rămășițelor pămîntesti ale lui Buddha în diferite părți ale imperiului.

Cu ajutorul statului și cu un cult accesibil înțelegerii celor simpli, budismul a ajuns astfel o religie larg răspîndită în India. Pentru Ashoka însuși și pentru majoritatea coreligionarilor săi, doctrina și ritualul budist se asociau cu o moralitate generoasă și cuprinzătoare. Tema principală din inscripțiile lui Ashoka a fost exact aceasta: îndemnuri pentru poporul său de a se comporta în acord cu *dharma*. Propria lui definiție a *dharmeri*, prezentată în așa-numitul edict al celei de-a doua coloane, era următoarea: „Dharma e bună, dar în ce constă dharma? Constă în puține păcate și foarte multe fapte bune — de blîndețe, de îngăduință, de adevăr și de puritate.”¹² Mai concret, *dharma* presupunea pentru Ashoka toleranța și respectul reciproc între diferitele grupuri religioase din imperiul său, precum și abținerea de la uciderea oamenilor și animalelor. El a interzis sacrificiile animale, ridicînd astfel puterea statului împotriva vechilor ritualuri vedice, care presupuneau astfel de sacrificii, și a renunțat la vînătoare și război, activități regale tradiționale în India ca și în alte locuri.

⁹ Aceste misiuni au fost trimise (probabil în 255 î.Hr.) la diferite curți: seleucidă, ptolemaică, macedoneană, egiptotă (?) și cirenaică, dar nu s-a păstrat nici un document elenistic în legătură cu această receptare.

¹⁰ Nalinaksha, Dutt, *Aspects of Mahayana Buddhism and Its Relation to Hinayana*, London, Luzac & Co., 1930, p. 14-21. Pe lângă centrele originare din Valea Gangelui, unde predicase Buddha însuși, se pare că primii discipoli budiști stabiliseră un centru în vestul Indiei, în regatul Avanti. Poate că aici a luat naștere canonul Pali al scrierilor budiste. Cf. *Cambridge History of India*, I, 184-85; A.L. Basham, *The Wonder that Was India*, p. 391.

¹¹ *Stupa* budistă își datora forma și planul de construcție unor simpli tumuli funerari. Ideea pare să fi fost de a onora relicvele unui om sînt prin construirea unui tumul, gol pe dinăuntru, pentru a permite accesul celor vii la sursa sfințeniei. Se construia astfel un dom circular, cu acces, printr-un pasaj îngust, la o cameră mică, unde se aflau relicvele sfințului. Cf. A.L. Basham, *The Wonder that Was India*, p. 262-263.

¹² N.A. Nikam și Richard McKeon (eds.), *The Edict of Ashoka*, Chicago, University of Chicago Press, 1959, p. 4.

Ca om religios, Ashoka a fost una din personalitățile cele mai tipic indiene care au urcat vreodată pe tron, dar el a fost și un monarh cu pretenții de universalism și din acest punct de vedere el se aseamăna cu tatăl și bunicul său, meritând ca și ei epitetul „filoelen.”¹³ Ideea imperiului universal a ajuns probabil în India din Persia Ahemenizilor. Investigațiile arheologice ne oferă mărturii concrete asupra asemănărilor dintre curtea Maurya și cea persană, sugerînd, de exemplu, că palatul din Pataliputra a fost construit în jurul unei mari săli cu coloane, în stilul de la Persepolis. Și mai sugestivă este asemănarea dintre sculptura Maurya și modelele persane și grecești.¹⁴

Noțiunea greacă a supremației statului asupra tuturor aspectelor activității umane i-a atras, de asemenea, pe monarhii Maurya și ei au încercat probabil să înființeze o administrație birocratică eficientă, ca aceea a lui Ptolemeu, în Egipt. Totuși, obișnuita incertitudine persistă, căci principală mărturie asupra guvernării Maurya — *Arthashastra* — nu este în mod sigur autentică.¹⁵ Oricum, fie că această carte descrie practici reale, fie că nu, ea poartă marca profundă a ideilor elenismului. Mai ales doctrina că legea regală e supremă, trecînd peste precedentele și tradițiile sacre, este complet străină tradițiilor indiene mai vechi și mai noi.¹⁶ Ar trebui să interpretăm *Arthashastra* mai puțin ca pe o descriere a practicilor concrete și mai mult ca pe o carte de sfaturi prin care conducătorul ar putea învăța cum să-și mărească puterea.¹⁷ În această lumină, *Arthashastra*, precum și efortul militar general al regilor Maurya ar putea fi privite ca o încercare de a implanta în societatea indiană, refractară la influențe exterioare, un concept greco-iranian al supremației statului, împotriva tuturor celorlalte forme de asociere umană.¹⁸ Totuși, în practică, administrația Maurya se baza fără îndoială pe mai vechiul precedent din regatul Magadha. Și chiar dacă Chandragupta și succesorii săi au fost orbiți de conceptul elenistic al guvernării, a rămas dominant, pînă la urmă, substratul indian autohton.¹⁹

¹³ Conferit regelui din „Palibothra” (e vorba de capitala dinastiei Maurya, Pataliputra) de către Diodorus Siculus (sec. I î.Hr.), II, 60.

¹⁴ Într-adevăr, artiștii care au sculptat lei din virful coloanelor lui Ashoka ar fi putut fi greci sau iranieni, aduși aici de o curte ce o introducea tehnicile structurii în piatră în India. Cf. Niharranjan Ray, „Mauryan Art”, în K.A. Nilakanta Sastri, *Age of the Nandas and Mauryas*, p. 356-361. Cunoscutele edicte ale lui Ashoka, încrustate în piatră, sînt de asemenea o adaptare a unui obicei ahemenid și chiar titlurile sale se conformează faimoaselor inscripții Behistun, realizate din ordinul lui Darius cel Mare.

¹⁵ Controversele științifice asupra acestei probleme sînt foarte puternice. Cartea se recomandă drept opera unui brahman numit Kautilya, care fusese un fel de prim-ministru al lui Chandragupta și, conform legendei, avusese o contribuție importantă la preluarea puterii de către monarh și la victoriile sale ulterioare. Pentru un rezumat al argumentelor pro și contra originii mauryene a acestei cărți, vezi K.A. Nilakanta Sastri, *Age of the Nandas and Mauryas*, p. 190-201. Oricare i-ar fi însă originea, cartea nu pare să fi ajuns la forma sa finală înainte de 300 d.Hr. Cf. A. Berriedale Keith, *A History of Sanskrit Literature*, London, Oxford University Press, 1928, p. 461.

¹⁶ „Ori de cîte ori legea sacră e în dezacord cu legea rațională (sau, în altă traducere, legea regală) rațiunea are mai multă autoritate...” *Arthashastra*, III, 1, citată în R. Shamasastri, *Kautilya's Arthashastra*, Mysore, Wesleyan Mission Press, 1929, p. 171. Traducerile alternative îi aparțin lui R. Shamasastri.

¹⁷ Machiavelli, *Principele*.

¹⁸ Cf. părerea lui K.A. Nilakanta Sastri: „... sistemul de administrație Maurya, la fel ca și arta Maurya, au fost în esență lor oarecum exotice — o paranteză care a întrerupt dezvoltarea indigenă normală.” *Age of the Nandas and Mauryas*, p. 190.

¹⁹ Sculptura păstrată reflectă clar aspectul de Ianus cu două fețe al societății Maurya, căci capitellurile cu lei ale lui Ashoka erau dublate de altele ce ne amintesc unele impresiuni de sigiliu din vechea civilizație a Indului.

Archaeological Survey of India. New Delhi.

Department of Archaeology, Government of India.

Department of Archaeology, Government of India.

INDIA LUI ASHOKA

În stînga, leii cu mustăți, mai rudimentari, din Sarnath, India, aparțin unui stil total diferit de cel al taurului, mult mai delicat conturat, din Rampurwa (fotografia din dreapta). Ambele sculpturi se aflau pe capitelurile coloanelor ridicate de împăratul Ashoka în secolul al III-lea î.Hr. În stînga jos este o impresiune de sigiliu din Mohenjo-daro care sugerează o continuitate a motivelor și chiar o idee sculpturală din vechea civilizație a Indului. Concepția și execuția capitelului cu lei, pe de altă parte, dovedește asemănări cu motive din Orientul Mijlociu și chiar elenistice. Totuși, sculptorilor lui Ashoka nu li s-a părut dificil să combine motive străine și autohtone — fapt bine ilustrat de „roata legii” budistă, ce împodobește soclul pe care stau leii, și de motivul frunzelor de palmier, provenit din Mediterana, ce apare sub picioarele taurului.

Pe scurt, dezvoltarea Indiei până în timpul invaziei lui Alexandru cel Mare pare să fi urmat aceleași linii trasate la începutul secolului al V-lea î.Hr. sau chiar mai înainte. O dată cu noua apropiere dintre India și lumea elenistică, care a rezultat din incursiunea lui Alexandru, și cu ascensiunea dinastiei „filoelene” Maurya în India, au apărut influențe străine noi, dar relativ superficiale în societatea indiană. Curtea regală patrona un stil artistic occidentalizant și impunea, probabil, modele administrative și de teorie politică greco-iraniene. În afara curții însă, influența străină era probabil nesemnificativă încă multă vreme după dinastia Maurya, când contactele militare și comerciale stabile cu Mediterana au permis pătrunderea influențelor elenistice și romane în societatea indiană ca totalitate.

2. CHINA

Între anii 500-100 î.Hr., China se mișcă într-o lume a ei proprie. Înainte de deschiderea Drumului Mătăsii, în secolul I î.Hr., comunicațiile pe mare și pe uscat între China și Asia Vestică erau prea restrânse pentru a lăsa urme în oricare din cele două societăți. Aceste secole au constituit însă o perioadă de activitate literară și intelectuală intensă în China, când operele clasice ale gândirii chineze au luat ființă.

Transmiterea scrisă a literaturii și învățaturii a devenit obișnuită în China încă înainte de perioada lui Confucius (m. 479 î.Hr.), astfel încât nici un fel de tradiție orală proteică, asemeni celei din India, nu-i pune piedici istoricului de astăzi. Încă din perioada dinastiei Han, chinezii înșiși au depus mult efort pentru studiul istoriei și au păstrat documente destul de exacte din punctul de vedere al cronologiei. Drept rezultat, istoria Chinei e mult mai bine cunoscută decât a Indiei. Există totuși multe aspecte neclare pentru interpretarea vechilor texte și documentele editate și reeditate de-a lungul mileniilor nu pot fi judecate la prima vedere. Într-adevăr, însăși multitudinea materialelor păstrate complică sarcina clarificării liniilor principale ale dezvoltării Chinei, a obținerii unei precizii necontestate a istoriei politice și a unor generalizări sociologice îndeajuns de legitime.

Între secolul al V-lea și al II-lea, vechea societate feudală din perioada Chou a fost distrusă și a apărut un sistem social mult mai complicat, în care demnitarii, erudiții și negustorii jucau un rol deosebit de important, alături de clasele anterioare: țărani și proprietari de pământuri. Par să fi survenit două transformări cruciale, aflate în strinsă legătură una cu alta : 1) apariția unei noi forme de proprietate asupra pământului, ce a înlocuit vechile domenii feudale și 2) elaborarea unui mecanism administrativ birocratic, aflat în serviciul diferiților prinți. Ambele schimbări pot fi interpretate ca semne ale dispariției vechii distincții dintre populațiile autohtone și cuceritorii Chou, care se ținuseră inițial la distanță de supușii lor. În strinsă legătură cu aceste schimbări, a început să se răspîndească o economie bazată pe circulația banilor, apariția negustorilor, piețelor, orașelor și pe mobilitatea socială mult mai mare asociată cu aceste fenomene. Unii dintre cercetătorii moderni au folosit expresia „ascensiunea micilor proprietari” pentru a descrie transformarea proprietății asupra pământului care a apărut în China

între perioada lui Confucius și venirea la putere a dinastiei Han. Esența schimbării pare să fi constat într-o relație economică mai directă între proprietarii de pământuri și țărani, ce a înlocuit regimul drepturilor și îndatoririlor tradiționale stabilite între stăpini, în ordine ierarhică, și supușii lor. Nu se știe precis cum s-a întâmplat acest lucru. Introducerea banilor și apariția piețelor au fost desigur factori importanți. În plus, nobilii Chou par să fi încercat să-și consolideze pozițiile și să-și mărească veniturile angajând agenți²⁰ pentru stringerea chirilor direct de la familiile țăranilor în loc să strângă tributul prin intermediul conducătorului unui sat, cum se proceda în mod tradițional.

Un alt factor a fost cel militar. Vechii recruți ai societății feudale erau descendenți ai primilor invadatori Chou, care-i datorau credință suzeranului lor în mod tradițional, dar nu și automat. Astfel, mărirea contingentelor și încrederea inspirată de armatele feudale erau limitate și nobilii mai ambițioși au început să-și înmulțească forțele prin recrutarea țăranilor. Astfel, nobilii Chou au început să-și piardă treptat statutul special și să se amestece cu restul populației. Pe de altă parte, puterea unui nobil energic, atît asupra supușilor săi, cît și a rivalilor din exterior, a crescut substanțial.

Însă, o dată admise schimbări ale relațiilor militare și economice tradiționale, s-a pus întrebarea la ce nivel al vechii ierarhii feudale se va face simțită creșterea puterii și a bogăției datorate noilor tehnici administrative sau de altă natură. Colectorii de chirii și agenții de recrutări ai unui mic nobil constituiau o birocrație în miniatură dar, spre vîrfurile piramidei feudale, aceleași dorințe de putere și bogăție îi obligau pe principi să creeze birocrații mai largi, capabile să colecteze taxe și să organizeze armatele în teritorii mai largi. Dacă ultimii împărați Chou n-ar fi fost niște simple marionete neajutorate, guvernul central ar fi întreprins desigur acțiuni similare. Dorința nobilimii locale de a stoarce cît mai multe averi și servicii de la țărani intra desigur în conflict cu dorința principelui de a mări taxele și de a recruta mai mulți soldați din aceeași sursă. Astfel, un acut conflict de interese, nerezolvat de nici o tradiție sau lege, a distrus vechea ierarhie feudală Chou. Nimic altceva decît forța mai putea soluționa disputele apărute.

Războaiele continue și din ce în ce mai dure deveniseră o caracteristică a acestor secole, în decursul cărora multe familii de nobili Chou și-au pierdut proprietățile sau au fost de-a dreptul exterminate. Pământurile lor intrau în posesia altora — parveniți gata să plătească taxe și să accepte subordonarea față de prinț și față de demnitarii lui și care nu mai păstrasera vechile atitudini cavalești și paternaliste în relațiile cu superiorii sau inferiorii. Astfel, în jurul anului 300 î.Hr., cînd asemenea parveniți — așa-numiți „mici proprietari” — au devenit o clasă bine consolidată a proprietarilor de pământuri, vechile tradiții ale nobilimii Chou erau pe cale de dispariție.²¹

²⁰ Astfel de agenți, lucrînd cu locuitorii satelor în calitate de colectori de taxe străini, proveneau adeseori dintre marchitani și alți negustori mărunti, al căror succes depindea de capacitatea lor de a-i trata în aceeași manieră impersonală atît pe cumpărători, cît și pe vînzători.

²¹ Cf. Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, p. 8-17; Henri Maspero, *La Chine antique*, p. 134-137; Marcel Granet, *Chinese Civilization*, New York, Barnes & Noble, 1951, p. 234. Termenul de „ascensiune a micilor proprietari” este desigur împrumutat din istoria socială a Angliei în timpul dinastiei Tudor. Situațiile par îndajuns de asemănătoare pentru a legitima folosirea termenului.

Consolidarea administrației princiare a fost de asemenea facilitată prin îmbunătățiri în domeniul comunicațiilor și mai ales prin construirea de canale, ce au devenit deosebit de importante în China numai după 500 î.Hr.²² Canalele au intensificat și extins agricultura prin facilitarea atât a desecărilor, cât și a irigațiilor terenurilor. Ele au permis, de asemenea, transportul ieftin al unor mari cantități de bunuri pe distanțe considerabile. Acestea au avut un efect profund asupra Chinei. Peisajul însuși s-a schimbat: agricultura se practica în zone restrânse, risipite pe întreg teritoriul, mai ales pe dealuri sau pe anumite terenuri în pantă, care se puteau asana ușor, dar canalele și lucrările de irigații au permis extinderea culturilor în josul pantelor până când vechile terenuri agricole au fost curînd înglobate într-o zonă cultivată vastă și continuă, cuprinzînd întreaga cîmpie aluvionară din nordul Chinei. Consecințele au fost puternice pentru puterea principilor. Terenurile beneficiind de astfel de ameliorări funciare puteau fi privite ca niște terenuri cucerite, adică administrate în afara vechilor relații feudale și aducînd noi fonduri în vistieria prințului. Mai mult, pe măsură ce canalele și drumurile străbăteau tot mai departe cîmpiile, devenea posibilă concentrarea unei mari cantități de bunuri în capitală, asigurînd astfel suportul material pentru burocrația și armata din ce în ce mai numeroase. În cele din urmă, îmbunătățirea transporturilor a promovat comerțul și meșteșugurile și i-a creat o nouă sursă de venituri prințului sub forma taxelor și a diferitelor corvezi impuse.²³

Cînd principatele de la frontieră au demonstrat cît poate cîștiga guvernarea birocratică centralizată din ameliorările funciare, chiar și statele mai mici și mai slabe din centrul Chinei au început să imite succesele vecinilor lor. Această situație a înclinat decisiv balanța împotriva nobililor locali, ale căror domenii nu erau destul de întinse pentru a permite luarea unor măsuri de control al inundațiilor. Totuși, victoria principilor a fost iluzorie căci, pe măsură ce-și întăreau pozițiile acasă, ei se trezeau atrași în lupte din ce în ce mai dure cu alți principii rivali, în exterior. Drept rezultat, secole întregi de război au eliminat principat după principat, pînă cînd, în 221 î.Hr., Shih Huang-ti, conducătorul din Ch'in, a ajuns să stăpînească, din punct de vedere politic și militar, întreaga Chină.

Ch'in se bucura de avantajele obișnuite ale unui stat aflat la frontiera societății civilizate și tehnicile sale militare se perfecționaseră la școala luptelor de frontieră împotriva nomazilor călare, veniți din stepa nordică. Datorită marilor eforturi pentru a se apăra continuu de nomazii de la frontieră, conducătorii din Ch'in au rămas, probabil, ei înșiși pe jumătate

²² Karl A. Wittfogel, „The Foundations and Stages of Chinese Economic History”, în *Zeitschrift für Sozialforschung*, IV, 1935, 40-42.

²³ Importanța acordată hidrotehnicii în China antică a devenit un subiect disputat printre specialiști. Karl Wittfogel a elaborat o teorie conform căreia „despotismul oriental” reprezintă un tip distinct și bine definit de organizare socială, comun Indiei, Chinei și anumitor părți din Orientul Mijlociu, care se bazează pe hidrotehnică — mai ales pe construcția de canale și pe irigații. Vezi expunerea sa completă în Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1957. Ca multe alte teorii îndrăznețe, și aceasta pare să cadă în greșeala monocausalității: ideile lui Wittfogel au fost criticate serios, în ce privește China, de alți cercetători asemenea lui Eberhard, *Conquerors and Rulers*, p. 18-51 sau Henri Maspero și Jean Escarra, *Les institutions de la Chine*, Paris, Presses Universitaires, 1952.

barbari. În mod special, ei se deosebeau de rivalii lor mai civilizați printr-o teribilă asprime și prin puternica tendință de a desconsidera toate tradițiile sociale și politice chineze.

Într-un anumit sens, Shih Huang-ti a încercat să-i imite pe primii împărați Chou.²⁴ A distrus toate formele politice chineze și a extins instituțiile din Ch'in în întreaga Chină. Cu aproximativ opt secole în urmă, cuceritorii Chou procedaseră într-o manieră asemănătoare dar, conform stadiului tehnologiei și al societății înseși din acel moment, regimul instituit de ei fusese de tip feudal, impus asupra unei vieți rurale mai mult sau mai puțin autonome, ce a reușit să păstreze diferite tradiții locale timp de secole. Regimul Ch'in era radical diferit: un sistem centralizat, militarizat, birocratic, în principiu uniform (deși nu și în practică) în întreaga Chină.

Shih Huang-ti a inițiat reforme importante, care au dăinuit în China. A împărțit țara în provincii și prefecturi, guvernate de demintari militari și civili, în funcție de o ierarhie a rangurilor fiecăruia. Acest principiu, deja pus în practică în multe alte state, nu numai în Ch'in, a fost ulterior păstrat de toți conducătorii Chinei. Shih Huang-ti a decretat standardizarea scrierii, adaptând-o caligrafiei specifice din Ch'in și această reformă, beneficiind și de simplificările aduse de generațiile următoare, a creat scrierea chineză standard de mai târziu.²⁵ Shih Huang-ti a contribuit și la grandioase lucrări publice, cea mai vestită dintre ele fiind Marele Zid chinezesc și cea mai importantă un sistem complex de drumuri și o rețea poștală. Acestea s-au menținut pe parcursul întregii istorii a Chinei.²⁶

Tradiția chineză de mai târziu a repudiat totuși alte aspecte ale regimului Ch'in. Concepția lui Shih Huang-ti că împăratul trebuie să aibă autoritate absolută, că voința lui putea trece peste orice urmă de tradiție, politețe, bună-cuviință, se opunea direct învățăturilor lui Confucius. Într-adevăr, pentru a suprima doctrinele subversive pentru regimul său, Shih Huang-ti a ordonat (în 213 î.Hr.) ca toate operele lui Confucius și ale altor câțiva autori să fie arse, cu excepția unor copii oficiale, ce urmau a fi păstrate în arhivele regale. Reprezentanții confucianismului din generațiile următoare nu i-au iertat niciodată lui Shih Huang-ti această faptă și l-au blamat continuu în istoriografia ulterioară.²⁷

Probabil că pînă și unui stat atît de viguros precum Ch'in îi era greu să se lupte cu întreaga tradiție chineză antică și metodele autocratice ale lui Shih Huang-ti au scăzut popularitatea dinastiei provenite din Ch'in. Cînd Shih Huang-ti a murit în 210 î.Hr., o succesiune incertă a deschis porțile revoltei. După un război scurt, dar violent, Kao-

²⁴ Statul Ch'in se afla, de fapt, în aceeași regiune de unde pornise și dinastia Chou cîndva: Valea Wei.

²⁵ Se pare că folosirea unei pensuli pentru a scrie a devenit obișnuită în această perioadă, ceea ce constituia o mare îmbunătățire față de bețișorul de bambus folosit anterior. Mișcările pensulei erau diferite de acelea ale unui bețișor rigid și caracterele au fost modificate în consecință. Cf. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1931, I, 239.

²⁶ Marele Zid a unit cîteva părți separate de zid, construite anterior, și avea capacitatea, cînd era bine folosit, să oprească raidurile nomazilor din stepa nordică. În mod similar, sistemul de drumuri a unit vechile drumuri deja existente și i-a oferit astfel Chinei un adevărat „sistem nervos central”, permițîndu-le mesagerilor și soldaților, demnitarilor și împăratului însuși să călătorească rapid în orice direcție și cu relativă siguranță. Canalele erau foarte potrivite pentru transportul mai lent, al produselor grele, dar era nevoie de drumuri pentru călătorii rapide.

²⁷ Aceste referiri la unificarea Chinei de către cuceritorii din Ch'in se datorează în primul rînd cărții lui Derk Bodde, *China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu*, Leiden, E.J. Brill, 1938.

tsu, un mic demnitar ajuns general, a devenit conducător suprem al Chinei și fondator al dinastiei Han (202 î.Hr.).

Kao-tsu a acceptat la început principiile societății feudale, numind sau recunoscind conducători autonomi în vechile state în care era de multă vreme împărțită China. Treptat, însă, el a reușit să-i înlăture pe acești conducători locali și să reinstaureze principiul Ch'in al guvernării birocratice centralizate. Exista totuși o diferență la această birocrație și anume că nu se mai puteau întoarce zilele de militarism și puternică centralizare din perioada Ch'in. Kao-tsu și-a datorat succesul unei atitudini studiat blinde față de subordonați, rivali și supuși. Nucleul noii birocrații Han era format din tovarășii de arme ai lui Kao-tsu care li propulsaseră la putere, dar încă de la început li s-au deschis porțile tuturor celor „cu bună reputație și virtute neîndoieinică.”²⁸ Practic, aceștia erau micii proprietari, care în decursul a două generații au fost inițiați în tradiția confucianistă și educați conform idealurilor confucianiste.

Fără îndoială, dezgustul față de războiul neîncetat a ajutat la consolidarea puterii noii dinastii Han. Un stat unificat părea singurul capabil să asigure cât de cât pacea și ordinea între comunitățile rivale în care era împărțită China de cinci sute de ani, iar un guvern imperial, care conducea cu blindețe, respecta erudiția și acorda proprietarilor de pământuri un rol important în viața oficială și neoficială, avea toate șansele să obțină sprijin din toate direcțiile. Prin urmare, deși Kao-tsu (m. 195 î.Hr.) a fost urmat la tron mai întâi de un băiețel și apoi de un copil, intrigile de palat destul de serioase, provocate de un astfel de vid al demnităților imperiale, nu au reușit totuși să zdruncine dinastia Han în întreaga țară.

După o perioadă de refacere în urma războiului civil, împărații Han au îndreptat energiile poporului chinez spre exterior, atacând o confederație nomadă — imperiul Hsiung-nu — care devenise extrem de puternic în nord-vest. Popoarele mai slabe din sudul Chinei au simțit și ele puterea militară a dinastiei Han.²⁹ În timpul lungii guvernări a lui Wu-ti (140-87 î.Hr.), supranumit „împăratul marțial”, puterea Chinei unite a fost demonstrată la scară largă. Sub steagurile acestui împărat, soldații chinezi au cucerit oazele din Asia Centrală și au deschis drum liber contactelor dintre China și lumea civilizată din Asia Vestică. Cucerind o parte din Coreea, Wu-ti a pregătit răspîndirea culturii chineze în Japonia. El a luat de asemenea contact cu sfera culturii indiene prin cuceririle din Annam și atacurile din Yunnan. Într-adevăr, cum am văzut deja, această expansiune bruscă și deosebit de amplă a puterii chineze a dus la delimitarea zonei civilizate la începutul secolului I î.Hr.

Stăpînirea lui Wu-ti a marcat și un moment crucial în cultura chineză, căci el a oficializat confucianismul (cca 136 î.Hr.).³⁰ Filozofia lui Confucius începuse să

²⁸ O traducere a unui edict din 196 î.Hr., citată în Homer H. Dubs (trad.), *The History of the Former Han Dynasty* by Pan Ku, Baltimore, Md., Waverly Press, 1938, I, 18.

²⁹ Împăratul din Ch'in demonstrase deja cum putea cîștiga o Chină unită împotriva vecinilor ei, împingîndu-i pe nomazi la nord de cîntul mare al Fluviului Galben și ajungînd în sud pînă pe coastă. O dată cu destrămarea acestei guvernări, totuși, puterea chineză s-a retras din aceste regiuni, pînă cînd ele au devenit în mod permanent o parte a imperiului chinez sub dinastia Han. Asupra cuceririlor dinastiei din Ch'in, vezi O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, 228-29.

³⁰ Probabil că în acest an Wu-ti a acceptat propunerea cunoscutului erudit Tung Chung-shu de a „interzice tot ce se afla în afara domeniului celor șase discipline sau arte ale lui Confucius.” Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, Peiping, Henri Vetch, 1937, I, 403.

dobîndească tot mai multă influență la curte încă din vremea lui Kao-tsu, astfel încît Wu-ti a pus doar sigiliul recunoașterii imperiale asupra unei schimbări de mult începute. În secolele ce aveau să vină, orientarea conservatoare și umanistă a confucianismului oficial s-a dovedit perfect potrivită pentru micii proprietari chinezi. Ca moștenitori și succesori ai societății feudale din timpul dinastiei Chou, ei erau predispuși de însuși modul lor de viață la o filozofie care a raționalizat și subtilizat vechiul cod de comportament cavaleresc. În plus, învățătorii confucianiști nu au pierdut niciodată din vedere țelul maestrului lor — acela de a-i învăța pe oameni să conducă și atunci cînd, sub dinastia Han, o carieră de demnitar devenise principalul scop al unui om ambițios, o pregătire destinată special formării de demnitari loiali și capabili avea un avantaj clar asupra altor școli mai speculative și mai subiective.

Reintrarea confucianismului în grațiile puterii în timpul dinastiei Han a presupus refacerea textelor interzise de către dinastia din Ch'in. Era nevoie deci de o alăturare a amintirilor diferiților erudiți și a manuscriselor păstrate încă.³¹ Efortul depus pentru refacerea și transcrierea textelor confucianismului clasic i-a creat erudiției chinezești o formă literar-istorică ce s-a păstrat pînă azi.³² O astfel de uimitoare continuitate a erudiției avea și părțile ei negative, căci un spirit instructiv arhaic, limitîndu-se doar la comentarea textelor consacrate, a dominat după aceea activitatea literară chineză și încercările îndrăznețe ce au caracterizat secolele imediat următoare s-au stins curînd.

Cristalizarea tradiției nu a fost decît o reacție normală față de stabilizarea socială și politică generală din întreaga Chină în timpul dinastiei Han. Haosul și disperarea ce animaseră orice efort intelectual din perioada războaielor nu mai putea afecta societatea chineză ca înainte. Se redescoperise valoarea intrinsecă impresionantă a textelor confucianismului clasic și cunoașterea lor deschidea drumul unor cariere atrăgătoare în serviciul statului. A dispărut astfel orice stimul pentru inovația intelectuală radicală.³³

Înainte ca gîndirea chineză să-și piardă astfel spiritul de aventură, ea a cunoscut totuși o perioadă de mare înflorire, comparabilă prin diversitatea și subtilitatea ideilor cu realizările similare din Grecia sau India. Istoricii chinezi au făcut ulterior distincția între șase școli ale filozofiei chineze: confucianistă, moistă, taoistă, legalistă, logică și yin-yang. Această clasificare e oarecum arbitrară, căci se pare că au existat diverse aspecte diferite în cadrul fiecărei școli, fără cea mai mică urmă de elemente împrumutate între cele șase școli. Parafrizarea doctrinelor lor e neobișnuit de riscantă, căci schimbările de caligrafie survenite în scriere sub dinastia din Ch'in au avut efectul de a face vechile scrieri ilizibile chiar și pentru unii dintre cei mai învățați. Textele filozofice vechi au fost reeditate conform fanteziei adepților confucianismului din perioada Han și sensul original, opus interpretării tradiționale a erudiților confucianismului, a devenit îndoielnic.³⁴

³¹ Vechile texte trebuiau oricum reeditate datorită noului stil de caligrafie, care folosea pensula în locul bețșorului de bambus și datorită căruia vechile scrieri deveniseră ilizibile pentru învățații mai puțin erudiți.

³² Cf. Derk Bodde, *China's First Unifier*, p. 166.

³³ Vezi transformarea analoagă a filozofiei elenistice (mai ales în perioada romană).

³⁴ Vezi marile diferențe de sens ce apar între două interpretări moderne ale textelor taoiste, reproduse în Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, II, 109-11.

Afirmatia că gândirea chineză a conținut întotdeauna un puternic filon practic pare destul de îndreptățită, deși acest lucru s-ar putea datora selecției învățătorilor din perioada dinastiei Han, cei ce au hotărât care dintre vechile texte merită să fie păstrate. Totuși Confucius, moștii și legalistii par să fi fost preocupați cu toții de îndreptarea răului social și politic, atât de puternic manifestat în perioada războaielor. Moștii formau un grup extrem de disciplinat, cu caracter semimilitar, gata să folosească armele când nu mai erau de ajuns cuvintele.³⁵ Legalistii i-au oferit lui Shih Huang-ti nu numai justificarea doctrinării pentru acțiunile sale militare neîndurătoare, ci și miniștrii care să-i ducă la îndeplinire politica. Taoiștii și adepții școlii yin-yang au încercat, de asemenea, să-și pună în practică influența, dar într-o manieră diferită, prin manipularea magică a forțelor naturii. În cursul experimentelor lor, ei au dezvoltat doctrine extrem de elaborate (rămasse necunoscute celor de azi) asupra fenomenelor cosmologice, fizice și psihologice. Numai logicienii par să se fi mulțumit cu activitatea intelectuală, fără a avea în vedere scopuri practice imediate, căci ei prețuiau paradoxurile verbale asemenea contemporanilor lor greci eleați.

Din toate aceste școli, doar cea confucianistă și cea taoistă au supraviețuit ca elemente distincte în cultura chineză. Devenit oficial, confucianismului i s-a adăugat un cult destul de primitiv, care îl preamărea pe Întelept ca pe izvorul adevăratei doctrine și-i atribuia o măreție mai mult decât umană uneori.³⁶ Concentrându-se asupra studiului celor cinci cărți clasice,³⁷ eronat atribuite lui Confucius însuși, îmbogățit cu o nouă contribuție: Cartea lui Mencius (371-289 î.Hr.) și extins prin scrierile unor numeroși erudiți mai puțin cunoscuți, confucianismul, așa cum a evoluat el sub dinastia Han, a reușit să înglobeze elemente provenind din majoritatea școlilor filozofice rivale și să îmblânzească raționalismul sec al lui Confucius prin introducerea în canon a unei antologii de poezie veche extrem de subtilă. Doctrina politică a lui Confucius a rămas totuși aproape neatinsă chiar dacă Mencius i-a conferit o nuanță mai paternalistă prin argumentul că justificarea de bază a guvernării este bunăstarea poporului.³⁸

Precedentul, imitarea strămoșilor, politețea și pietatea filială; un împărat care guverna prin virtute și numea oameni aleși în serviciul său; o societate în care fiecare om își avea locul său și nimeni nu se ridica deasupra propriului nivel, dar nici nu cobora sub el: acesta era idealul și vreme îndelungată istoria chineză a încercat să-l aproximeze în măsura în care nesupunerea omului se poate apropia de orice ideal. Conservatorismul profund al confucianismului, dar și doctrinele sale perfect rezonabile, bogăția literaturii sale, precum și instituțiile educaționale și politice înființate pentru perpetuarea sa au conferit împreună o remarcabilă stabilitate Chinei, de-a lungul tuturor

³⁵ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, I, 81-84.

³⁶ Totuși, abia în 59 d.Hr., când împăratul a ordonat sacrificii ale tuturor școlilor în cinstea lui Confucius, cultul său s-a diferențiat de cultul obișnuit „al strămoșilor” din familiile chineze. Cf. J.K. Shryock, *Origin and Development of the State Cult of Confucius*, New York, Century Co., 1932, p. 103.

³⁷ Acestea sînt *I-ching* („Cartea schimbărilor”), *Shu-ching* („Cartea istoriei”), *Shih-ching* („Cartea poeziei”), *Chou-li* („Cartea riturilor”) și *Ch'un-chi'u* („Anale de primăvară și de toamnă”).

³⁸ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, I, 111-13.

schimbărilor dinastice ulterioare, și au facilitat de fiecare dată reinstaurarea structurilor imperiale. Nici o altă civilizație majoră nu a avut o astfel de istorie.

Taoismul a avut un rol complet diferit în viața Chinei. Era o doctrină mai personală și mai anarhistă, destinată oamenilor aleși ce nu se numărau printre demnitari. Un om aflat pe domeniul său, avînd destul timp la dispoziție pentru a se contopi cu propriul suflet, putea considera învățăturile taoiste extrem de atrăgătoare, căci ele îi permiteau să înțeleagă și eventual chiar să controleze misterele naturii.³⁹ Printre astfel de adepți, paradoxul verbal și hiperbola, împreună cu riturile destinate prelungirii vieții sau invocării forțelor supranaturale, se întrepătrundeau cu aspectele mai filozofice ale doctrinei. În esență, taoismul a oferit o alternativă poetică raționalismului prozaic și moderației reci a confucianismului. Același individ putea să adere la ambele filozofii fără nici un fel de tensiuni interioare, căci confucianismul era potrivit pentru situații publice, iar taoismul pentru cele personale. Accentele anarhiste, individualiste ale taoismului, care făceau ca o organizație taoistă să fie o contradicție în termeni,⁴⁰ revelau faptul că în China se exprimau în particular sentimentele pe care alte societăți civilizate le includeau în religia organizată. Acest fapt explică felul în care formele de guvernare chineze au reușit să se mențină mai mult de două milenii doar cu un sprijin sporadic din partea unei religii publice, puternice din punct de vedere emoțional. Astfel, împotriva polarității ideilor lor, confucianismul și taoismul erau părți ale unui tot unitar, completîndu-se reciproc, ca două aspecte complementare sau ca cele două jumătăți din simbolul yin-yang.

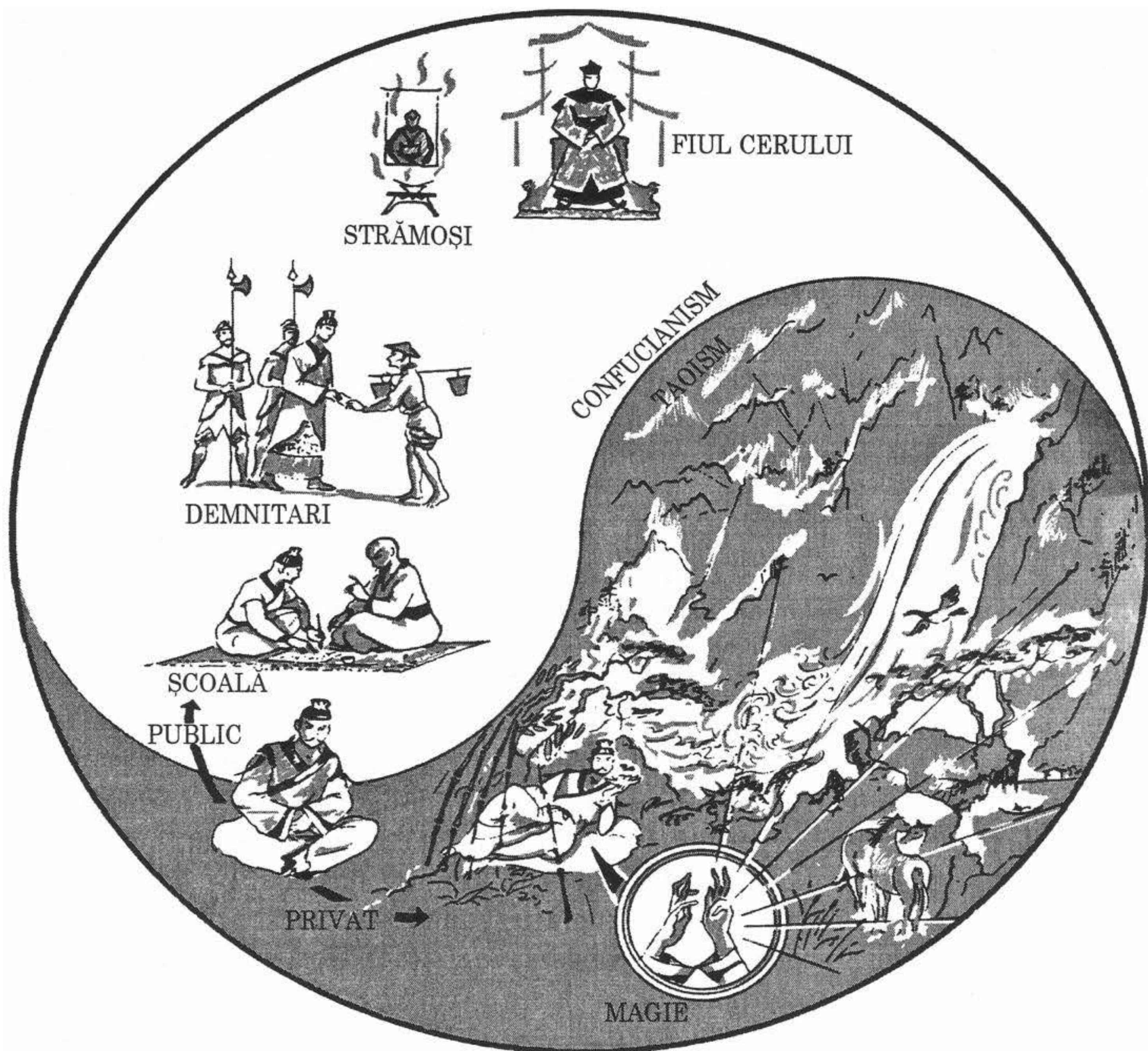
3. OCCIDENTUL ÎNDEPĂRTAT: ROMA ȘI EUROPA DE VEST, 336-146 î.Hr.

Occidentalii sînt atît de obișnuiți să-și pună istoria proprie pe primul plan încît e necesar poate să subliniem caracterul marginal al istoriei romane și europene între secolele al IV-lea și al II-lea î.Hr. Abia după 146 î.Hr., Italia romană sau Mediterana vestică au adoptat ceva mai mult decît simple aparențe ale civilizației ajunse deja la maturitate în lumea elenistică. Cînd cucerirea militară a estului și diferențierea socială de acasă au pregătit drumul pentru receptarea civilizației, grandoarea edificiului străin a fost atît de copleșitoare încît a înăbușit orice urmă de cultură romană independentă, chiar dacă literatura romană participa deja la marea simfonie elenistică.

Expansiunea spre vest a stilului elenistic de viață în zonele barbare sau semibarbare se putea compara cu mișcările similare care au apărut cam în aceeași perioadă la periferia altor societăți civilizate. Astfel, civilizația din nordul Indiei a prins rădăcini în sud încă din timpul lui Ashoka (m. 232 î.Hr.) iar, în secolele imediat

³⁹ E posibil dar nu și sigur, avînd în vedere incertitudinile existente cu privire la sensul textelor taoiste, ca în vremea războaielor taoiștii să fi fost purtători de cuvînt ai claselor de jos și mai ales ai claselor de jos din sudul Chinei, unde viața primitivă a comunităților rurale a rezistat neatinsă mai mult decît oriunde altundeva în țară și pare să fi oferit un model posibil pentru reorganizarea întregii societăți. Cf. J. Needham, *Science and Civilization in China*, II, 98-121, unde taoiștii sînt prezentați drept pionieri ai comunismului, cărora le lipsea doar Marx pentru a le explica poziția lor dialectică în istoria lumii.

⁴⁰ Existau mănăstiri taoiste în China, dar ele au apărut ca un răspuns la presiunea modului de gîndire autohton oferit de budism în primele secole ale erei creștine.

CONCEPȚII CHINEZE DESPRE LUME

următoare, sudul Indiei a demonstrat mai multă independență culturală și creativitate decât Europa de Vest. La fel, expansiunea Chinei spre sud după stabilirea dinastiei din Ch'in (221 î.Hr.) a adus regiuni noi sub influența civilizației chineze, în timp ce spre est, între secolele al III-lea și I î.Hr., Coreea și Japonia au început să-și creeze propriile variante după modelele culturale chineze. Chiar și în Orientul Mijlociu, unde, civilizația fiind mai veche, existau mai puține posibilități de expansiune în noi teritorii, aceste secole au fost martorele unei extinderi a urbanizării spre est în bazinul Oxus-Jaxartes, extindere care, așa cum am observat deja, a apărut în timpul conducerii grecești și a purtat astfel urme puternice de cultură elenistică.

Există totuși o diferență importantă, căci Roma a cucerit zona centrală a elenismului și și-a continuat cuceririle în aproape jumătate din lumea orientală, chiar mai veche decât cea greacă. În comparație cu Occidentul elenistic îndepărtat, extremitatea sudică a Indiei și extremitățile estică și sudică ale Chinei erau destul de pasive din punct de vedere politic. În timp ce Roma a creat o putere militară superioară tuturor celorlalte din lumea mediteraneană, locuitorii din Asia continentală ce asimilasera culturile indiană și chineză constituiau populații pașnice care, departe de a cucerii pe cei ce i-au civilizat, au fost ei înșiși cucerii.⁴¹ Astfel, în timp ce toate civilizațiile eurasiatice periferice și-au dezvoltat o dualitate între vechea zonă centrală și noua regiune „colonială”, dominația politică a regiunii coloniale elenistice asupra zonei sale centrale a conferit un aspect total distinct structurii acestei societăți.

Primele faze ale ascensiunii Romei pot fi privite ca un moment al unei reacții autohtone reușite împotriva presiunilor din exterior. Poziția Romei la periferie, între centrele de putere grecești și etrusce din Italia, i-au dat acesteia un avans față de o altă „reacție autohtonă” rivală — printre triburile samnite din sud. Cu toate acestea, războaiele lungi și grele împotriva confederației samniților (343-290 î.Hr.) au format preludiul supremației Romei în Italia. Învingerea samniților a fost urmată de subjugarea Etruriei și după aceste victorii romanilor li s-a părut ușor să-și consolideze puterea asupra orașelor grecești din Italia, în ciuda obstacolelor create de primele întâlniri cu întreaga forță de luptă elenistică, cum a fost cazul armatelor regelui Pirus al Epirului (282-272 î.Hr.). Drept rezultat, în jurul anului 265 î.Hr., toată Italia, la sud de Apenini, recunoștea stăpânirea romană.

Cuceririle și consolidarea politică a Italiei au fost cheia viitoarelor victorii ale romanilor, căci Italia era dens populată de o țărâtime robustă și societatea italiană era unită la toate nivelurile scării sociale așa cum societatea elenistică din est nu era. Astfel, după ce a cîștigat controlul asupra Italiei, Roma a ajuns să dispună de o forță

⁴¹ Frontiera culturală chineză se mișca, desigur, o dată cu popoarele războinice din stepă, iar cei din Ch'in au supus întreaga Chină prin tehnicile de luptă perfecționate în luptele de frontieră împotriva popoarelor din stepă. Relația dinastiei din Ch'in cu centrul civilizației chineze se aseamăna mult cu aceea dintre Roma și lumea elenistică, dar imperiul Ch'in nu a supraviețuit fondatorului său. De asemenea, în Japonia, cultura chineză a venit în contact cu o populație la fel de războinică (din nu se știe ce surse) ca oricare alta din Europa. Dar abia în secolul al XVI-lea d.Hr. Japonia a făcut un efort serios și prelungit de a repeta acțiunea războinică a romanilor — într-un moment în care divergențele dintre culturile chineză și japoneză deveniseră mult mai adânci decât cele existente între romanii barbari care rămăseseră pentru prima oară uimiți de luxul Corintului și populația autohtonă.

militară umană mult mai mare decât a vecinilor lor, pe care se putea conta. Chiar și după ce dezrădăcinarea acestei țărârimi înstărite, în timpul celui de-al doilea război punic împotriva Cartaginei (218-202 î.Hr.), a generat conflicte sociale în peninsula, numărul și curajul soldaților italieni proveniți dintre țăranii locali au continuat să le asigure generalilor romani o superioritate ușor de câștigat asupra rivalilor lor.

Contrastul între izolarea orașelor grecești și ușurința cu care romanii au reușit să stabilească o rețea de alianțe în întreaga Italie a reflectat menținerea în Italia a unor federații tribale relativ flexibile. Autoritatea nefiind nicicând puternic localizată în unități teritoriale și instituționale bine definite, asemeni orașelor-state grecești, ci fiind mai degrabă dispersată între regalitate și asociații teritoriale, federale, religioase sau militare, ea a putut fi mai bine consolidată într-o superfederație, controlată de Senat și de populația Romei, fără a contrazice loialitățile italiene autohtone bine stabilite. Desigur că orașele grecești din Italia nu au renunțat cu aceeași ușurință la independența și suveranitatea lor și, atunci când Hannibal părea să le ofere o alternativă, destul de multe dintre ele și-au declinat loialitatea față de romani. Dar atunci când Cartagina a încetat să fie un rival serios pentru Roma (202 î.Hr.), marea forță a populației Italiei s-a unit sub conducerea romană și a lăsat tot mai puține șanse orașelor grecești de a-și exprima nemulțumirile.

Primul și al doilea război punic (264-202 î.Hr.) au dus la formarea Imperiului Roman. Pentru prima dată, romanii au anexat diferite provincii de peste mare ce nu fususeră anterior admise în sistemul alianțelor italiene. Al doilea război punic a produs importante schimbări în societatea italiană. Anii de nesfârșite campanii militare i-au făcut pe mulți dintre soldați să-și piardă fermele lor strămoșești și un proletariat urban lenș, care juca și un important rol politic, a început să se adune în Roma. În același timp, senatorii și colecții de taxe, care strungeau venituri din provincie, deveniseră mai bogați decât oricând în istoria romanilor.

Cum societatea romană suferea o diferențiere economică extrem de rapidă, îmbogățirii din noua capitală mediteraneană au început să se simtă atrași de luxul și rafinamentul Greciei. Spre disperarea romanilor de modă veche, asemenea lui Cato, stilul urban elenistic a început să se infiltreze în orașul de pe Tibru. Infiltrarea a devenit un adevărat potop după 146 î.Hr., când prăzile provenite din jefuirea Corintului — incluzând numeroase obiecte de artă — au fost aduse acasă. Astfel, Roma, după ce a obținut primul său mare succes politic în fruntea unei țărârimi primitive, ce se ridicase împotriva desfrîului civilizației străine, a fost ea însăși atrasă de farmecul de sirenenă al aceleiași civilizații, sub forma ei elenistică. Este o profundă ironie faptul că succesele militare ale Romei asupra popoarelor Mediteranei estice, mai civilizate dar mai divizate social și politic, a generat asimilarea rapidă a modelelor Orientului decadent și disprețuit în însăși structura socială romană.

Deși ascensiunea Imperiului Roman a fost principalul eveniment din Occidentul elenistic îndepărtat în această perioadă, Roma nu era totuși singura putere în expansiune din zonă. În nordul Alpilor, pornite dintr-o arie largă, aflată pe cursul mijlociu al Dunării, triburile de celți continuau sporadic să cucerească populații vecine mai slabe,

din Asia Mică pînă la țărmurile europene ale Atlanticului.⁴² Popoarele civilizate au simțit pentru prima dată puterea acestor barbari cînd aceștia au năvălit în valea Po (secolul al IV-lea î.Hr.) și au devastat Balcanii, înainte de a se stabili în Asia Mică (secolul al III-lea î.Hr.). Cu toată forța lor războinică teribilă, celtii nu au reușit să creeze nici o organizație politico-militară stabilă, de anvergură. Ajungînd la o oarecare ușurință tipic aristocratică, bazată pe exploatarea populațiilor cucerite, ei și-au pierdut curînd energiile lor militare primitive. Celtii mercenari sau cei luptînd în alianță cu cartaginezii constituiau o formidabilă amenințare pentru puterea romană pînă în perioada lui Hannibal dar, o dată cu înfrîngerea sa, ei au încetat să mai constituie o problemă pentru Italia. Prinsă între triburile germanice în plină expansiune din nord, a căror sârăcie transforma hoții de vite în adevărați eroi, și armatele romane la sud, a căror disciplină se transformase țăranii în soldați, aristocrația războinică celtă a simțit deodată că balanța forțelor militare înclina definitiv împotriva ei în jurul anului 150 î.Hr.

Această situație a condamnat cultura celtică la o dispariție timpurie, ea rezistînd numai la periferia vestică a Europei, unde puterea și civilizația romană nu a reușit niciodată să pătrundă definitiv. Totuși, între secolele al IV-lea și I î.Hr., celtii au dezvoltat o protocivilizație exprimată mai ales în literatura lor orală — parțial laică, lăudînd faptele eroilor din vechime, și parțial sacerdotală, expunînd doctrine religioase referitoare la cosmologie, nemurire etc. Grupurile de barzi și preoți erau cele ce creau și transmiteau această literatură și tot ele îndeplineau funcții judecătorești și profetice. Menținînd legături strînse între ele, dincolo de granițele triburilor, aceste grupuri creau o oarecare omogenitate la nivelul înalt al culturii celtice din Europa Vestică.⁴³

Druzii din Britania, Galia și Irlanda reprezentau probabil o fuziune între formele de cult indo-europene și mai vechile tradiții ale religiei „megalitice” din epoca bronzului. Un stil de civilizație tipic vest-europeană ar fi apărut probabil din aceste rădăcini dacă aria de civilizație mediteraneană nu ar fi fost atît de aproape și atît de impresionantă. Astfel, legendele arthuriene din Britania medievală și izvoarele literare păstrate de la civilizația creștină timpurie a Irlandei (secolele al IV-lea — al VII-lea d.Hr.) constituie unicele mostre ale culturii celtice păstrate. Chiar și acestea însă, în formele accesibile astăzi, sînt mult transformate de către elemente mediteraneene — în primul rînd, creștine.⁴⁴

⁴² Cuceririle celtice au început în secolul al VIII-lea și au continuat pînă în secolul al II-lea.

⁴³ Druzii din Galia, de exemplu, mergeau regulat în Britania pentru a studia aspectele ezoterice ale religiei lor. Iulius Cezar, *Războiul galic*, VI, 13.

⁴⁴ Pentru aceste referiri la istoria celtilor am consultat: Henri Hubert, *Les Celtes depuis l'époque de la Tène*, Paris, Renaissance du livre, 1932, p. 223-226; J.A. MacCulloch, *The religion of the Ancient Celts*, Edinburgh, T. & T. Clark, 1911, p. 293-316 și *passim*; T.D. Kendrick, *The Druids: A Study in Celtic Prehistory*, London, Methuen & Co., 1972, p. 194-211 și *passim*; T.G.E. Powell, *The Celts*, London, Thames & Hudson, 1958.

Paralela dintre cultura ariană timpurie din nordul Indiei și cea a celtilor din vestul Europei e evidentă și a fost deseori remarcată. Asemănările nu ne mai par deloc surprinzătoare dacă ne aducem aminte că nordul Indiei și vestul Europei au reprezentat cele două extreme ale expansiunii războinicilor din stepă în epoca bronzului. La ambele flancuri extreme ale lumii civilizate de atunci, triburile indo-europene au cucerit, după toate probabilitățile, societăți arhaice, conduse de preoți — societăți care, la rîndul lor, aveau legături îndepărtate cu primele centre ale civilizației din Orientul Mijlociu. Druzii și brahmanii se asemănau probabil atît de mult deoarece apăruseră și unii și alții dintr-o fuziune între clasa sacerdotală indo-europeană și tradițiile sacerdotale derivate din societățile megalitice și, respectiv, din cele de pe Valea Indului.

C. CIVILIZAȚIA EURASIATICĂ, 100 î.HR. - 200 D.HR.

1. EVOLUȚIE POLITICĂ ȘI SOCIALĂ

Stabilirea unei garnizoane chineze în oaza Fergana, în 101 î.Hr., a facilitat depășirea distanțelor geografice care separaseră anterior China de contemporanii săi civilizați din Asia Vestică. După mai puțin de patruzeci de ani, granițele Imperiului Roman se întindeau pînă spre cursul superior al Eufratului, care a devenit ulterior o frontieră aproape permanentă, deși mult disputată, între romani și parți. Apoi, în secolul I d.Hr. (sau chiar mai devreme poate), consolidarea imperiului kușanașilor a creat o nouă legătură între Partia și China, completînd lanțul de imperii civilizate ce se întindeau în întreaga regiune eurasiatică, de la Atlantic la Pacific. Pe toată lungimea ei, această linie de civilizație eurasiatică se confrunta continuu cu nomazii din stepă, ale căror atacuri și migrații nu încetaseră, asemeni valurilor mării, să cadă, din cînd în cînd, asupra societăților sedentare de la periferia civilizației. Provocarea nomadă era destul de importantă pentru ca istoria politică a lumii civilizate să poată fi considerată, în mare parte, ca o consecință a diferitelor presiuni exercitate dinspre stepă asupra diferitelor segmente ale lumii civilizate.

* * *

Pe măsură ce pășunile cele mai bune se umpleau de triburi nomade călare, lupta pentru dreptul de pășunat ducea la formarea unor largi uniuni de triburi, realizate în timpul unei campanii războinice sub comanda unui singur conducător dar, altfel, dispersate pe întinsul pășunilor, alături de cirezile lor.

La sfîrșitul secolului al III-lea î.Hr., o astfel de uniune, cu centrul în Mongolia, a ajuns la o mărime și coeziune care a făcut-o de temut pentru însuși Imperiul Chinez. Istoricii chinezi numeau această uniune Imperiul Hsiung-nu.⁴⁵ Evenimentul decisiv în consolidarea sa pare să fi fost constituit de atacurile împăratului din Ch'in împotriva vecinilor nomazi,⁴⁶ fără astîmpăr, dar divizați politic ai Chinei căci, în 214 î.Hr., Shih Huang-ti a împins grupurile ce au devenit nucleul uniunii Hsiung-nu din centru spre periferia Mongoliei. În noua regiune,

⁴⁵ În perioada sa de maximă ascensiune, „imperiul” Hsiung-nu se întindea din Manciuria pînă în centrul Asiei și exercita o suzeranitate generală asupra locuitorilor oazelor aflate între China și Jaxartes, cit și asupra grupurilor nomade, pînă la Lacul Aral. În această uniune existau multe grupuri lingvistice. Grupul predominant vorbea probabil o limbă asemănătoare cu turca și se înrudea probabil cu hunii din istoria de mai tîrziu a Europei. Problema este însă destul de obscură și controversată pentru că există o mare diferență, atît cronologică, cit și geografică, între ultimele date înregistrate în China despre Hsiung-nu, care au plecat spre vest în secolul al II-lea d.Hr., și apariția hunilor în sudul Rusiei, la sfîrșitul secolului al IV-lea d.Hr. Între aceste două date era destul timp pentru dezintegrări și reîntegrări ale grupurilor războinice și ale alianțelor dintre micile grupuri în care s-a dizolvat fiecare „stat” nomad cînd a venit timpul să-și urmeze cirezile în stepă. Continuitatea dintre asocierea politico-militară cunoscută de chinezi sub numele de imperiul Hsiung-nu și uniunea similară de populații cunoscute de europeni sub numele de huni a fost, se pare, foarte vagă. Cf. William M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, p. 87-121, 467-470; E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, University Press, 1948, p. 43-46; Franz Altheim, *Reich gegen Mitternacht: Die Asiens Weg nach Europa*, Hamburg, Rowohlt, 1955, p. 27-29.

⁴⁶ Vezi presupusa reacție barbară față de pătrunderea lui Sargon din Akkad dincolo de granițele Mesopotamiei, menționată mai sus, p. 91-92.

PRIMA DELIMITARE A PERIMETRULUI CIVILIZAȚIEI EURASIATICE

refugiații și-au dezvoltat o formidabilă organizare militară, acceptând principiul obedienței absolute față de un comandant de război unic și renunțând la vechile antagonisme între triburi în favoarea loialității față de uniunea războinică.

Fără îndoială, această organizare militară a fost în primul rând îndreptată asupra băștinașilor din zonele periferice ale Mongoliei. Dar, o dată cu izbucnirea războiului civil în China, după moartea lui Shih Huang-ti (208 î.Hr.), triburile Hsiung-nu și-au recuperat treptat vechile pășuni din centrul Mongoliei și au început să atace China. După o campanie dificilă și aproape dezastruoasă, primul împărat din dinastia Han a fost nevoit să încheie un tratat prin care ceda întreaga Mongolie triburilor Hsiung-nu și accepta să plătească tribut noului stat barbar.⁴⁷

Apariția unei formidabile uniuni războinice în Mongolia constituia o amenințare serioasă pentru populațiile din stepă aflate mai spre vest. Hsiung-nu treceau peste orice fel de obstacol politic sau geografic și-și continuau expansiunea militară în stepă,

⁴⁷ Acordurile diplomatice astfel încheiate (200 î.Hr.) au exprimat ceea ce am putea considera relația normală între China și nomazi. Desigur, această relație era întreruptă din când în când fie de încercările chinezilor de a distruge puterea nomadă, fie de cucerirea unor părți sau a întregii Chine de către nomazi. Relația „normală” reapărea totuși în mod regulat. Eforturile de reunire a stepei și a lumii agricole chineze într-o unitate politică nu au dat niciodată roade. Una sau alta dintre cele două jumătăți ale unui astfel de stat compozit se separa iremediabil. Fie că unii dintre cuceritorii nomazi adoptau civilizația chineză și se înstrăinau de tovarășii lor rămași păstori, fie că soldații chinezi, obligați să lupte ca nomazi din stepă, încetau să se mai supună unei curți imperiale îndepărtate și străine.

Durabilitatea relației „normale” era în funcție de avantajele pe care le oferea ambelor părți. Tributul venit din China le permitea conducătorilor războinici barbari să-și mențină curtea la un nivel princiar și, mai mult, le oferea mijloacele de a-și răsplăti supușii credincioși cu daruri de preț — mătăsuri, obiecte din metal și alte bunuri de lux — și de a-i menține astfel loiali și obedienți. Din punctul de vedere al chinezilor, astfel de „daruri” erau o formă de asigurare împotriva atacurilor venite din stepă. Cf. Owen Lattimore, *The Inner Asian Frontiers of China*, New York American Geographical Society, 1940, pentru o analiză detaliată a acestei relații seculare și a determinantilor săi geografici.

căci orice victorie însemna fie obținerea de noi pășuni, fie de noi luptători pentru uniunea tribală. Distanța crea desigur anumite limite: în lipsa unor rețele de poștă bine organizate, ordinele unui singur conducător războinic nu puteau ajunge în mod eficient la distanțe de mii de kilometri. În plus, dacă un imperiu nomad putea ajunge la o coeziune care să nu fie doar temporară, nu se putea impune ascultarea ordinelor conducătorului decât prin numirea unor demnitari locali, care nu-și datorau autoritatea șefiei de trib tradiționale, ci numirii de către însuși marele șef. Acești „secunzi” ai conducătorului imperiului nomad și-au câpătat autoritatea deplină doar în secolul al XIII-lea î.Hr., când mongolii au reușit să unească cea mai mare parte a stepei eurasiatice și au ajuns pînă în China, Orientul Mijlociu și chiar în zonele agricole europene. În secolul al II-lea î.Hr. însă, „Imperiul” Hsiung-nu era o structură mult mai simplă și mai precară. După primele cuceriri (209-174 î.Hr.), conducătorilor războinici succesivi le-a fost foarte greu să controleze triburile aliate, ai căror șefi tindeau să asculte de comenzi numai cînd era avantajos pe plan local să o facă.

Oricum, puterea militară a acestui prim mare imperiu din stepa răsăriteană a generat mișcări importante de populații, căci singura alternativă a supunerii era fuga. Mulți nomazi s-au supus, dar alții au preferat să fugă spre regiuni mai bogate și imperfect vărate, din vest și din sud. Mișcările acestea au fost începutul unui val de migrații care au afectat întreaga regiune eurasiatrică. Astfel, pentru prima dată, sub imboldul consolidării politice a Imperiului Hsiung-nu din Mongolia, mișcările reversibile din epă au intrat în funcțiune.

* * *

Populațiile de limbă iraniană au fost protagonistele tulburărilor politice rezultate, căci scitii și kușanașii din Afganistan și India, părții din Iran și sarmații din sudul Rusiei par să fi vorbit cu toții dialecte iraniene. Aceste populații au abandonat porțiunile centrale ale stepei, lăsîndu-le în seama triburilor de limbă turcă,⁴⁸ în timp ce cuceririle lor au împins frontiera politică a elenismului înapoi la Eufurat.

Detaliile și uneori chiar evoluțiile importante ale acestor migrații sînt, din păcate, destul de obscure. Incertitudinile cronologice stăruie în legătură cu faptul central al întregii drame: consolidarea imperiului kușanașilor,⁴⁹ care a închis temporar poarta iraniană spre stepă pentru alte posibile invazii nomade și a creat un climat politic

⁴⁸ Mișcările din stepă au inversat sensul migrației dinspre vest spre est, care li condusesese anterior pe primii agricultori, apoi pe conducătorii caravelor de luptă și, în final, pe nomazii călare prin oazele și regiunile de stepă ale Asiei. Schimbările lingvistice care au apărut în secolul al II-lea î.Hr. au continuat timp de încă 1600 de ani și i-au dus pe primii turci și mongoli departe spre vest. Mișcarea a fost din nou inversată în perioada modernă prin colonizarea rusească și cucerirea Siberiei și a Asiei Centrale.

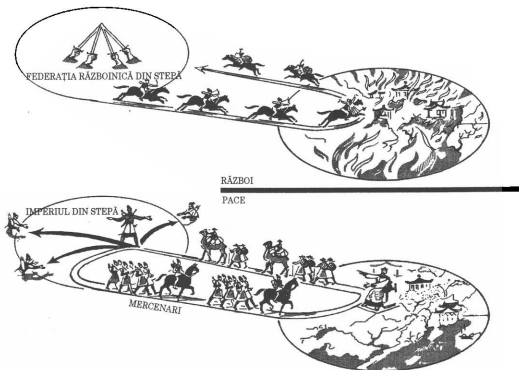
⁴⁹ Cercetătorii au plasat începutul „epocii kușanașilor” undeva între anul 80 î.Hr. și 278 d.Hr. Cf. Louis de la Vallée Poussin, *L'Inde aux temps des Mauryas et les barbares, Grecs, Scythes, Parthes, Yuetchi*, Paris, E. de Boccard, 1930, p. 343-374. Cel mai recent studiu pe care l-am consultat sugerează că, de fapt, consolidarea imperiului datează din anul 46 d.Hr. dar nu există însă dovezi suficiente în acest sens. Roman Ghirshman, *Bégram: Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans*, Cairo, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1946, p. 118-124.

propice pentru comerțul cu caravane ce lega India, China și Orientul Mijlociu mult mai strâns decât înainte. Totuși, evoluția evenimentelor în general pare destul de clară. La periferia zonei civilizate, nici Roma, nici China nu au fost prea mult afectate de evenimentele politice și militare din stepă înainte de sfârșitul secolului al II-lea d.Hr. Evoluția lor a continuat deci conform liniilor dictate mai degrabă de echilibrul de forțe din interior și asemănările evidente între istoria dinastiei Han și cea a Imperiului Roman pot fi atribuite asemănărilor de structură socială ale celor două imperii.

În mijlocul zonei eurasiatice, totuși, tulburările generate de Imperiul Hsiung-nu au fost drastic resimțite între 165 și 128 î.Hr., când o invazie masivă de triburi yueh-chi (indo-sciți)⁵⁰ și shaka (sciți) au adus un nou regim politic în estul Iranului. O consecință

⁵⁰ Triburile cunoscute sub acest nume de către istoricii chinezi fugiseră din provincia numită astăzi Kansu în jurul anului 165 î.Hr. Ele s-au stabilit mai întâi în regiunea fluviului Ili (sau Kazahstanul modern) și au migrat mai departe spre vest, pe teritoriul Afganistanului de azi, unde anumite elemente au constituit nucleul imperiului kușanaș. Nu a apărut nici un alt nume alternativ pentru yueh-chi în cercetarea modernă, deși termenul chinez ar putea produce confuzii când e aplicat unui grup vorbitor de limbă iraniană. Cf. Berthold Laufer, *The Language of the Yueh-chi or Indo-Scythians*, Chicago, R.R. Donnelly & Sons, 1917; Sten Konow, „On the Nationality of the Kausanas”, in *Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft*, LXVIII, 1914, 85-100.

CHINA ȘI STEPĂ

vădită a acestei mișcări a fost regatul grec Bactria.⁵¹ Parția a supraviețuit cu mai mult succes asaltului. Deși șocul inițial al atacurilor sciților i-a obligat pe regii parți să slăbească strînsoarea în cazul Mesopotamiei (pe care o cuceriseră de curînd de la seleucizi), în timpul regelui Mitridate al II-lea (123-87 î.Hr.), acest stat s-a bucurat de o revenire în forță. Drept rezultat, multe dintre micile principate ale sciților din estul Iranului au recunoscut suzeranitatea parților și, spre vest, Mithridate a reușit să construiască un puternic imperiu ce unea Iranul cu Mesopotamia și Armenia. Un secol sau două mai târziu, imperiul kușanaș a apărut la granițele estice ale regatului parților. Consolidarea puterii kușanașilor a dizlocat grupuri de sciți din Bactria și i-a dus spre India, unde ei au pus bazele unei noi serii de mici state. Totuși, kușanașii i-au împins în curînd pe rivalii lor învinși spre sud și au ocupat un teritoriu destul de vast în nord-vestul Indiei, pe lângă posesiunile deținute la nord de munți.⁵²

Consolidarea imperiului kușanaș a avut drept efect deplasarea rutelor migrației din stepă spre nord. În consecință, grupuri de sarmați, părăsind zona aflată undeva între Marea Caspică și Munții Ural, i-au alungat pe sciții parțial elenizați din pășunile bogate din sudul Rusiei și de pe cursul inferior al Dunării. Drept rezultat, legiunile romane staționînd la Dunăre au avut repetate ciocniri cu sarmații, ce practicau un stil de luptă tipic grupurilor de războinici din stepă, pentru prima dată în 172 d.Hr.⁵³ Dar chiar înainte de prima ciocnire, înregistrată în documente, între trupele romane și sarmate, ultima sursă a tulburărilor din stepă dispăruse. Imperiul Hsiung-nu, hărțuit de lungi războaie cu chinezii și slăbit de luptele interne, a căzut în jurul anului 160 d.Hr. datorită unui alt cuceritor venit din nordul Mongoliei.⁵⁴ Dar noua uniune războinică nomadă victorioasă nu a rezistat fondatorului ei și triburile din stepa răsăriteană s-au întors la condiția de atomizare militară, care le-a mai dat un răgaz de un secol și mai bine vecinilor lor.

* * *

Două aspecte ale reacției produse de aceste migrații trebuie observate cu atenție. În primul rînd, retragerea guvernării grecești din Mesopotamia și Iran nu a șters influența elenismului din regiune. Curtea parților înșiși era cel puțin superficial elenizată⁵⁵, iar regii au continuat să ducă o politică filoelenă față de orașele din imperiul

⁵¹ Cîțiva conducători greci s-au menținut mai mult de un secol după aceea în sudul Hinducului.

⁵² Aceste lupte sînt foarte puțin cunoscute și cronologia este și ea complet nesatisfăcătoare. Tensiunile generate atît de parți, cit și de sciți par să fi existat printre invadatorii Indiei — poate din cauză că unii dintre sciți recunoșteau încă suzeranitatea parților. Majoritatea statelor scite din India au fost mai târziu înglobate în imperiul kușanașilor și probabil că nu au acceptat nici un fel de control din exterior dect cu numele. Cf. *Cambridge History of India*, I, 563-85; La Vallée Poussin, *L'Inde aux temps des Mauryas*, p. 261-328.

⁵³ Cf. Michael I. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, p. 113-146.

⁵⁴ Acest eveniment marchează probabil prima apariție a mongolilor în istorie. Cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, Payot, 1939, p. 73, 93-94.

⁵⁵ După Plutarh, *Viața lui Crassus*, 33, regii parți și armeni, care tocmai încheiaseră o alianță prin căsătorie, priveau o reprezentare a *Bacantelor* lui Euripide cînd capul lui Crassus a fost aruncat pe scenă de către mesagerii veniți din Carrhae. Cf. Nelson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago, University of Chicago Press, 1938, p. 93.

lor. Chiar și scitii, pe jumătate barbari, când erau obligați să guverneze o țară în care viața urbană și agricultura erau deja bine organizate, se întorceau la precedentul elenistic, atât cât le permitea fondul lor primitiv.⁵⁶

În al doilea rând, părțile puteau respinge atacurile nomazilor doar pentru că și dezvoltaseră un nou stil de armament și o tactică împotriva arcașilor călare veniți din stepă. Schimbarea majoră a fost apariția unei rase mari, puternice de cai, capabile să poarte armuri destul de grele pentru ca atât calul, cât și călărețul să fie eficient protejați împotriva săgeților.⁵⁷ Călăreții în armură puteau rezista fără probleme în fața hărțuierilor cavaleriei din stepă, răspunzând la fiecare atac, până când atacatorilor le oboseau caii și li se goleau tolbele de săgeți și atunci puteau porni un ultim atac pentru a descuraja și apoi dispersa forțele călăreților din stepă. Cavaleria în armură nu putea decît rareori să intreacă în galop poneii nomazilor din stepă, dar ea putea opri accesul acestora în orice fel de așezare și le putea grăbi retragerea. Efectul clar al introducerii cavaleriei grele — sau a „catafractarilor“, cum i-au numit mai târziu bizantinii — a fost stabilirea unui echilibru perfect între tehnicile de război ale celor din stepă și ale lumii civilizate. Nomazii nu puteau adopta noul stil de armament al civilizației, căci stepa nu le oferea pășunile necesare pentru a hrăni cai atât de mari.⁵⁸ În același timp, cavaleria din regiunile civilizate nu putea înainta prea departe în stepă fără a adopta (așa cum au făcut chinezii) stilul nomad al cavaleriei ușoare. Astfel, s-a ajuns la un echilibru, ce s-a menținut sute de ani, fiecare tip de cavalerie păstrându-și supremația în propriul teritoriu, dar incapabil să pătrundă în teritoriile rivale decît ocazional, cînd organizarea militară și coeziunea socială a uneia dintre părți slăbeau.⁵⁹

⁵⁶ Vestigiile romane din Galia merovingiană ne oferă oarecum o situație paralelă cu aceea din Bactria aflată sub conducerea scitilor.

⁵⁷ Armura a fost experimentată, ca mijloc de protecție împotriva arcașilor călare, imediat după apariția tacticilor cavaleriei ușoare din stepă. Herodot afirmă, de pildă, că masagetii, care locuiau aproximativ pe aceleași teritorii de unde au venit și părții mai târziu, își protejau caii cu apărători de metal pentru piept, în 530 î.Hr. Cf. Herodot, I, 215.

Noutatea în secolul I î.Hr. nu se afla în ideea, ci în amplexarea folosirii armurii și în puterea cailor, care permitea cavaleriei să-și păstreze mobilitatea necesară chiar și atunci cînd era împovărată de mari cantități de metal, în scop defensiv. Una din teorii este că acești cai mari din estul Iranului au apărut ca urmare a unor încrucișări ale raselor. Cf. W.W. Tarn, *Hellenistic Military and Naval Developments* (Cambridge: Cambridge University Press, 1930), p. 77-83. Pe de altă parte, descoperirea că se pot hrăni caii cu lucernă, fiind astfel alimentați adecvat tot timpul anului, poate foarte potrivit pentru a explica apariția unei rase mari, puternice de cai. Este clar, din izvoare chineze, că teribili cai, galopînd „în sudori de sînge“, din estul Iranului, considerați atât de valoroși de către împăratul Wu-ti încît a trimis o expediție la Ferghana pentru a obține niște exemplare ale acestei noi rase, se hrăneau cu lucernă, care a fost și ea adusă în China (împreună cu strugurii) la întoarcerea expediției (101 î.Hr.).” Cf. W.P. Yetts, „The Horse: A Factor in Early Chinese History“, în *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, 1934, 231-55.

⁵⁸ În zonele vestice, mai umede, ale stepei acesta a fost un factor mai puțin important și sarmații dețineau, de fapt, forțe însemnate asemănătoare noii cavalerii grele. Acesta a fost probabil marea lor avantaj asupra scitilor. De asemenea, mai spre est, prestigiu (și frumusețea) noilor cai i-a făcut să devină achiziții valoroase, pe care un șef de trib și le asigura chiar la un preț foarte ridicat. Astfel, în Altai, unde condițiile neobișnuite de climă au dus la apariția unui strat permanent de gheață în mormintele păstrate, șefii de trib erau înmormînați împreună cu micii lor cai de stepă dar și cu caii cei mari. Examinînd conținutul stomacului cailor celor mari, s-a putut constata că erau hrăniți cu cereale — hrană umană! —, iar copitele lor dovedesc că erau ținute în grajduri. Cf. Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, London, Thames & Hudson, 1957, p. 71.

⁵⁹ Eficiența cavaleriei grele depindea de folosirea pîntenilor, ce-i confereau călărețului siguranță în sa și permiteau tacticile de soc. Călăreții capabili să atace cu lănci fixe (asemeni cavalerilor medievali din Europa de

În cele patru secole dintre 200 î.Hr. și 200 d.Hr., cînd părții și kușanașii au preluat conducerea în dezvoltarea armamentului capabil de a susține apărarea regiunii civilizate împotriva atacurilor călăreților din stepă, China s-a bucurat de o relativă stabilitate. În ciuda interesului lui Wu-ti față de caii „cu sudori de sînge” din Iran, împărații dinastiei Han considerau noul stil al cavaleriei grele prea scump pentru a fi dezvoltat la scară largă, căci lucerna necesară cailor mari putea fi cultivată doar prin schimbarea destinației culturilor agricole și reducerea culturilor destinate producerii hranei pentru oameni. Ei preferau să lupte folosind tacticile cavaleriei ușoare și încălecind aceiași ponei ca și inamicul din stepă.⁶⁰

Astfel de războaie de frontieră nu au afectat totuși profund afacerile interne chineze. Unitatea politică a țării a rămas neatinsă și echilibrul politico-social realizat sub primii împărați Han s-a menținut fără modificări importante pînă în anul 9 d.Hr. În acel an, un adevărat maestru al intrigii de curte, Wang Mang, a folosit legăturile sale de căsătorie cu familia imperială pentru a uzurpa tronul. El a inițiat apoi o mișcare arhaizantă, proclamînd întoarcerea la vechile tradiții, reale sau presupuse, ale dinastiei Chou împotriva degradării regimurilor Ch'in și Han. Totuși, sub masca unui confucianism doctrinar, Wang Mang nu a avut nici un fel de scrupule cînd a vrut să modifice vechile texte, corectîndu-le și „completîndu-le” ori de cîte ori avea interesul să o facă.⁶¹ Reformele sale au avut rezultate neașteptate, căci, prin discreditarea instituțiilor existente, el a favorizat o răscoală a țăranilor împotriva stăpînilor lor, a demnitarilor și a cămătarilor. În scurtă vreme însă, cei ce susțineau ordinea socială și vechea dinastie imperială s-au ridicat împotriva lui și a țăranilor rebeli în același timp. Wang Mang a

Vest), lovind cu toată forța dată de greutatea calului și a călărețului, puteau dispersa orice formație de luptă care nu folosea aceeași tactică.

Aceasta pare să fi fost marea invenție, în ce privește tactica de luptă, din Europa Vestică medievală, unde au stărunit încă vechile prejudecăți împotriva arcului cu săgeți pînă la bătăliile de la Crécy (1346) și Agincourt (1415). Cavaleria grea iraniană sau cea bizantină nu aveau astfel de prejudecăți și foloseau în mod regulat în luptă arcul, ajungînd doar rareori la lupta corp la corp. O sculptură sasaniană în piatră demonstrează însă că și călăreții iraniei foloseau lăncile fixe (vezi p. 385). Poate că din acest motiv cavalerul european nu a fost altul o invenție a Occidentului cit un eșec de a aborda întreaga gamă a tacticii cavaleriei grele.

Nu se știe cînd și unde au fost inventați pîntenii. Lynn White, în *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, Clarendon Press, 1962, consideră că pîntenii au fost folosiți pentru prima dată în India. Alții (cu dovezi insuficiente) au atribuit această invenție nomazilor din stepă. Singurul fapt sigur a fost că pîntenii au devenit ceva obișnuit în secolele al V-lea și al VI-lea d.Hr. atît în China, cît și în Europa. Cf. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, p. 130; Tamara Talbot Rice, *The Scythians* p. 50; E.H. Minns, *The Scythians and Greeks*, Cambridge University Press, 1913, p. 250; Charles Singer (ed.), *A History of Technology*, II, 556-57.

⁶⁰ Cf. Berthold Laufer, *Chinese Clay Figures. Part I: Prolegomena on the History of Defensive Warfare*, Chicago, Field Museum of Natural History, 1914, p. 218-234. Ca în cazul tuturor granițelor îndelung disputate, o clasă de luptători, care aveau mult mai multe în comun unii cu alții decît cu civilii îndepărtați, s-a dezvoltat de ambele părți ale frontierei dintre China și Hsiung-nu. Cazurile de dezertare de o parte și de alta nu erau ceva nou și conducătorii militari vestiți puteau conta pe o primire călduroasă în tabăra inamică și o funcție de conducere împotriva vechilor aliați, dacă doreau. S-a dezvoltat un adevărat cod al onoarei cavaleresti printre luptătorii de la frontieră și un conducător îndrăgnet, atacînd cu prețul pierderii propriilor soldați, cîștiga atît admirația aliaților săi, cît și pe a dușmanului. Pentru exemple ilustrative în acest sens, cf. W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, p. 130-302.

⁶¹ Efectele persistente ale modificărilor textelor lui Confucius de către Wang Mang au iscat multe controverse științifice, lăsnd probabil urme asupra versiunilor păstrate ulterior.

fost repede răsturnat de la putere (22 d.Hr.),⁶² dar aveau să mai treacă paisprezece ani de război civil până când China avea să fie din nou unită sub conducerea unui descendent al dinastiei Han.

Așa a fost inaugurată a doua dinastie Han, care s-a menținut până în 220 d.Hr. În mare parte, împărații din această perioadă le-a lipsit abilitatea și energia ce i-a caracterizat pe fondatorii liniei imperiale; intriga și violența au început să predomină la nivel înalt. După 184 î.Hr., administrația centrală a pierdut treptat controlul provinciilor. Generali rivali manevrau împărați-marionetă și încercau, cu diferite șanse de succes, să-și construiască un sistem al puterii personale. Revolte populare întinse, conduse de adepți ai taoismului, pretinzând că dețin puteri magice, accentuau starea de confuzie și împrumutau o undă de amărăciune ideologică războiului civil. Farsa unității imperiale a luat sfârșit în 220 d.Hr., când ultimul împărat din dinastia Han a abdicat în favoarea unuia dintre generalii săi, care îl avea deja în custodie de câțiva ani.

În ciuda intrigilor care desfigurau atât de des politica dinastiei Han și a dezordinii ce se instalase spre sfârșitul acestei dinastii, importanța perioadei Han nici măcar nu poate fi îndeajuns prețuită. Idealul unei Chine unite, guvernate conform principiilor confucianismului, le-a fost definitiv inoculat chinezilor de cele aproape patru secole în care acest ideal a fost susținut (cel puțin teoretic) de împărații dinastiei Han. În aceeași perioadă, frontierele Chinei istorice au fost efectiv stabilite. În cursul multor generații, soldații, demnitarii și învățații au adus întinsa regiune aflată la sud de Yangtze în perimetrul culturii chineze, iar cuceririle dinastiei Han din Coreea, Asia Centrală și Mongolia au direcționat puternice influențe ale culturii chineze în aceste regiuni de graniță. Cu alte cuvinte, sub dinastia Han, China a devenit China în adevăratul sens, geografic și politic, al cuvântului și chinezii nu au uitat acest lucru nici până astăzi, când se autonumesc, în vorbirea populară, „fiii dinastiei Han.”⁶³

* * *

Istoria Imperiului Roman se aseamănă într-un mod surprinzător cu cea a Chinei din timpul dinastiei Han. Cuceririle romane din Europa Vestică, prin care o versiune elegantă a elenismului s-a extins într-o întinsă zonă semibarbară, se asemăna cu convertirea sudului Chinei la comportamentul civilizat recomandat de confucianism în timpul dinastiei Han. Eforturile romanilor de a controla Arabia, Armenia, Caucazul și Mesopotamia se asemăna cu campaniile, încununate de mai mult succes, ale împăraților Han în Asia Centrală. Barbarii din nord, cu care luptau și făceau comerț romanii și pe care i-au angajat mai târziu ca mercenari lăsându-i chiar să se stabilească în interiorul

⁶² El a fost ucis pe tronul său, în deplina exercitare a puterii sale regale, sperînd probabil (dacă era într-adevăr un adept convins al doctrinei confucianismului) că soldații care i-au tăiat capul fără milă vor fi impresionați de augusta sa prezență și de corectitudinea și maiestatea atitudinii sale.

⁶³ Aceste remarci referitoare la politica dinastiei Han se bazează pe cartea lui W. Eberhard, *A History of China*, London, Routledge & Kegan Paul, 1948, p. 71-105; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, 358-431; Pan Ku, *The History of the Former Han Dynasty*, Homer H. Dubs (trans.), 3 vols., Baltimore, Md., Waverly Press, 1938-55.

granițelor lor, aveau o relație cu lumea mediteraneană similară aceleia dintre Hsiung-nu și China, deși romanii nu s-au confruntat niciodată cu o uniune războinică atât de întinsă ca aceea împotriva căreia au luptat împărații chinezi.

Paralelele se pot extinde și asupra afacerilor interne. Puterea ilegală și aproape exclusiv militară a lui Iulius Cezar (m. 44 î.Hr.) asupra statului roman se aseamăna îndeaproape cu poziția obținută în China de Shih Huang-ti, cu aproape două secole în urmă. În plus, cei doi uzurpatori și-au început cariera prin reorganizarea rețelelor puterii din cele două societăți fără a ține prea mult cont de situațiile și legile anterioare. Succesorii lor, după repetate izbucniri ale unor războaie civile, au considerat mai prudent să învâluie despotismul militar în formele buneicuviiințe. Astfel, August (m. 14 d.Hr.) a făcut o concesie tradițiilor politice ale Romei „reinstaurînd republica” (27 î.Hr.) fără a renunța totuși la controlul suprem în problemele militare, în timp ce primii împărați Han au recurs la doctrinele confucianismului pentru a susține și legitima victoriile propriilor armate.

Birocrația imperială romană, sub succesorii lui August, a suferit de aceleași lipsuri ca și în cazul dinastiei Han — intrigi de palat, taxe extrem de mari și demnitari corupți. Clasicismul nostalgic al perioadei antonine (117-180 d.Hr.), cu tot respectul său pentru Grecia antică, și-a avut corespondentul în China, unde erudiții confucianismului afixau o admirație necondiționată pentru dinastia Chou și chiar pentru cele anterioare. În final, militarismul aspru al lui Septimiu Sever (197-211 d.Hr.), adus pe tronul imperial de războiul civil, se aseamăna cu regimurile instituite de conducătorii războinici din ultima perioadă a dinastiei Han.

La baza acestor paralelisme se afla o asemănare semnificativă a structurilor sociale. Atît în Imperiul Roman, cît și în China, o clasă de proprietari de pămînturi cu maniere alese, trăind din chiriile dobîndite de pe urma domeniilor lor din zonele rurale, era dominantă în societate. În ambele cazuri, această clasă furniza funcționari ai administrației publice și afixa un entuziasm, treptat diminuat, față de rigorile carierei militare. Într-adevăr, modul de viață al unui patrician roman din secolul al II-lea d.Hr., locuind la oraș, colectînd taxe în numele guvernării centrale, bucurîndu-se de banchete elegante, exersîndu-se probabil în domeniul literelor sau al filozofiei și cultivîndu-și gustul pentru artă, era uimitor de asemănător cu acela al corespondentului său chinez, dacă trecem peste diferența radicală dintre formele de expresie alese de cele două tradiții culturale. Statutul țăranilor și orășenilor — primii avînd de plătit chirii împovărătoare celor superiori lor din punct de vedere social, ceilalți încercînd să lucreze după gustul stăpînilor bogați — era și el foarte asemănător în cele două imperii.

Existau desigur și importante diferențe. Imperiul Roman era definit de un accentuat pluralism cultural. În regiunile mediteraneene estice, tradiția greacă dominantă se întrepătrundea cu puternica moștenire orientală, ce redevenea proeminentă pe măsură ce scădea elanul civilizației greco-romane, în secolul I d.Hr., în timp ce în Vest, versiunile latine ale culturii elenistice nu au asimilat niciodată complet complexitatea și decadența Orientului vorbitor de limbă greacă. În China din timpul

dinastiei Han, dimpotrivă, a predominat o singură tradiție culturală în tot imperiul și variațiile regionale erau lipsite de importanță.

O altă diferență clară se referea la rolul familiei. Devotamentul față de rude, chiar de gradul al doilea sau al treilea, era foarte important pe scara virtuților la chinezi și marile familii, puternic ramificate, constituiau baza activității politice chineze. Accentele puse de confucianism pe pietatea filială și pe importanța faptului de a avea fii care să-ți preamărească pe strămoși întăreau și mai mult legăturile de familie și îi confereau micii nobilimi chineze un sistem de relații sociale confortabile în care să-și ducă existența. Toate acestea lipseau din societatea romană, unde predomina un individualism radical, astfel încât individul se confrunta cu statul aproape direct, verigile intermediare fiind puține și destul de slabe.⁶⁴

Un al treilea contrast important între Roma și China se referă la faptul că agricultura romană a fost rareori la fel de intensivă ca cea chineză. Irigațiile se practicau destul de rar în Imperiul Roman, cu excepția Egiptului și a altor citorva regiuni, unde constituiau, de secole, însăși baza existenței.⁶⁵ În consecință, productivitatea solului era relativ modestă și mijloacele de a susține aparatul de stat imperial erau, corespunzător, restrânse. Chiar și în perioada lui August țărănimea era împovărată de taxe considerabile și, o dată cu trecerea timpului, numărul soldaților și demnitarilor romani a crescut. Astfel, în perioada sa tirzie, statul roman tindea să aibă o suprastructură prea împovărată și acest lucru a făcut aproape imposibilă revenirea la un regim birocratic, centralizat, după distrugerea acestuia de către invaziile barbare. În China, dimpotrivă, irigațiile au continuat să se răspândească și, o dată cu ele, o agricultură intensivă și destul de productivă. Drept rezultat, China își putea permite mai ușor o birocrație și o armată imperială. Lor le-a fost desigur mai ușor să reconstruiască aparatul guvernării centralizate în ciuda repetatelor sale distrugerii datorate cuceririlor barbare.⁶⁶

⁶⁴ În zonele rurale, relațiile ierarhice imemorale și legăturile personale din cadrul comunităților umane au modificat mult individualismul caracteristic orașelor greco-romane. Chiar și în orașe, meșteșugarii și alte grupuri profesionale au format bresle, ce îndeplineau funcții sociale și economice. Asociațiile religioase, pentru care un bun exemplu îl constituie primele biserici creștine, erau de asemenea foarte importante. Afirmările din text se referă deci exclusiv la clasele superioare din orașele greco-romane. Neputința acestor clase de a se reproduce biologic în mod normal poate fi pusă pe seama degradării relațiilor familiale și de altă natură, care făcea nașterea și educarea copiilor să pară inutilă. Alți factori (boli, băile fierbinți) ar fi putut contribui și ele la sinuciderea biologică a claselor superioare romane. Vezi mai jos, p. 352-353.

Totuși, oricare ar fi fost cauzele, drastică diminuare numerică a claselor educate a însemnat o slăbire a civilizației clasice. În Imperiul Roman al secolului al II-lea d.Hr., cultura înaltă păgînă a fost susținută de proprietarii de pământuri și de alți rentieri. Adepții confucianismului chinez aveau aceleași surse de venit, dar accentul pus pe continuitatea familiei însemna că aceste grupuri privilegiate nu aveau probleme în a se reproduce. Supraviețuirea stilului Han de cultură confucianistă de-a lungul tuturor vicisitudinilor istoriei Chinei s-a datorat desigur și acestui fapt, în timp ce degradarea păgînismului clasic a fost facilitată de declinul demografic al principalilor săi susținători.

⁶⁵ Nordul Africii constituia o excepție, căci măsurile hidrotehnice ingenioase, introduse aici de cartaginezi, erau extrem de extinse în această provincie în perioada romană. Cf. R.M. Haywood, „Roman Africa”, în Tenney Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1948, IV, 48-49; Charles Singer et al., *A History of Technology*, Oxford, Clarendon Press, 1956, II, 670, 678.

⁶⁶ Unitatea culturală a Chinei, în contrast cu pluralismul societății romane, a fost extrem de importantă și în repetatele reînstaurări ale imperiului.

Trustees of the British Museum.

PERIOADA DE VÂRF A ELENISMULUI ÎN EST ȘI ÎN VEST

Demetrios, regele Bactriei (cca 190-160 î.Hr.), este reprezentat în dreapta purtînd o cască în formă de cap de elefant pentru a simboliza victoriile sale în India. Inscripția de pe reversul monedei este: „regele Demetrios.” Ascensiunea regatului grec al Bactriei în apropierea Hinduciușului reprezenta un moment de vîrf al dominației politice a elenismului în Asia Centrală. Un secol și jumătate mai tîrziu, departe, spre vest, consolidarea de către August a Imperiului Roman (27 î.Hr.-14 d.Hr.) a limitat oarecum expansiunea militară romană. Așa cum portretul lui Demetrios reflectă un mediu indian prin casca de pe capul său, la fel hainele militare ale lui August reflectă mediul tipic roman. Totuși, nucleul elenistic comun este destul de clar, cum demonstrează și asemănarea dintre poziția lui August și aceea de „Zeus”, de pe reversul monedei care îl reprezintă pe Demetrios.

Slăbiciunea agriculturii romane era oarecum compensată de o oarecare putere comercială și manufacturieră. Vechile structuri comerciale, conform cărora producătorii de vin și ulei exportau aceste mărfuri în regiuni mai puțin bine situate pentru a le produce, au continuat să constituie coloana vertebrală a comerțului roman. Mai întâi Italia și apoi Spania și Galia au devenit importante centre de cultură a strugurilor și măslinilor, în timp ce Egiptul și Africa de Nord se specializaseră în producerea cerealelor necesare capitalei imperiale. Totuși, la fel ca în Grecia, mai înainte, extinderea culturilor de viță-de-vie și măslini în noi centre agricole a însemnat declinul vechilor centre ale agriculturii comerciale. Astfel, la sfârșitul primului secol d.Hr., declinul economic iremediabil ce lovise Grecia în perioada elenistică s-a făcut simțit și în Italia.⁶⁷ Prin contrast, economia chineză din perioada Han nu presupunea nici un fel de specializare regională deosebită, astfel încât aproape orice provincie se bucura de o viață economică autarhică, diferită de cea romană. Aceasta i-a conferit Chinei o mai mare rezistență, căci articulația destul de subredă, necesară pentru menținerea comerțului interregional, nu avea o importanță vitală pentru economie. În schimb, fără circulația taxelor și a bunurilor de la un capăt la altul al zonei mediteranene, nici armata, nici burocrația romană nu puteau rezista prea mult timp.

În cele din urmă, condițiile de viață la frontierele celor două zone erau diferite. Triburile germanice și sarmate care au atacat Roma nu și-au unit nicicând forțele într-o uniune războinică precum aceea cunoscută sub numele de Hsiung-nu dar, fiind în număr mai mare, ei au fost și mai greu de asimilat de către romani. În plus, regatul partilor, la frontiera estică a Imperiului Roman era mai dens populat și mai dezvoltat cultural decât oricare dintre vecinii cu care trebuia să lupte China. Barbarii din stepă constituiau desigur o adevărată amenințare militară pentru China, dar succesul lor însemna invariabil încorporarea lor în corpul politic chinez. În cazul Romei, totuși, invadatorii ce reușeau să învingă nu erau predestinați romanizării, cum aveau să o și demonstreze mai târziu francii și arabii.

Astfel, o comparație între cele două mari imperii, ce au înflorit la cele două extremități ale lumii civilizate între 200 î.Hr. și 200 d.Hr., demonstrează că structurile chineze erau mult mai sigure decât cele romane. Evenimentele ulterioare pot întări, desigur, această convingere, dar discutarea declinului Romei și reînnoirii Chinei trebuie să aștepte pînă în capitolul următor. Ne mai rămîne acum să discutăm schimbările culturale survenite în regiunea civilizată eurasiatică în perioada primei sale delimitări.

2. DEZVOLTARE ȘI SCHIMB CULTURAL

ARTA. Dificultățile traducerii izolează automat aspectele literare și intelectuale ale unei culturi față de vecinii ei. E nevoie de un efort conștient pentru a depăși astfel de

⁶⁷ În secolul al II-lea î.Hr., circulația banilor în Imperiul Roman poate fi reprezentată schematic astfel: taxele plătite de provinciile estice ajutau la întreținerea soldaților din bazinul Rinului și al Dunării. Acești bani treceau de la soldați în minile proprietarilor de pămînturi din Galia și Spania, care furnizau uleiul, vinul și o parte din cerealele necesare pentru trupe. Proprietarii, la rîndul lor, își cheltuiau banii pe produse meșteșugărești create în provinciile estice, închizînd astfel cercul.

bariere, căci soldații și negustorii, ce deschid de obicei relațiile dintre diferitele comunități, nu sînt prea interesați de literatură și de erudiție. Această situație nu se verifică întru totul în cazul artelor vizuale, căci aici nu e nevoie de o pregătire specială pentru a aprecia un nou stil artistic.⁶⁸ Din acest motiv, contactele între tradiții culturale străine se reflectă, mai devreme sau mai tîrziu, în artele vizuale mai degrabă decît în acele arte legate de competența lingvistică. Delimitarea regiunii civilizate eurasiatice în secolul I î.Hr. ilustrează acest fapt, căci cele mai clar observabile împrumuturi au apărut în mediul artelor vizuale și mai ales în sculptură, în timp ce astfel de influențe sînt mai puțin distincte în literatură și în activitățile intelectuale, în general, uneori rămînînd chiar îndoielnice.

Cheia de boltă a lumii civilizate era Bactria, unde se întîlneau și se întrepătrundeau tendințe aparținînd stilurilor de viață civilizată elenistică, indiană, chineză și iraniană. Regii greci au condus țara pînă în 135 î.Hr. și unii din descendenții lor s-au menținut de cealaltă parte a munților pentru încă un secol. Monarhii sciți și kușanași care le-au urmat grecilor nu au avut o contribuție prea mare la zestrea culturală remarcabilă a acestei zone dar, fiind interesați să cîștige cît mai mult, ei au încurajat comerțul. Caravanele, circulînd între China și Mediterana estică sau înspre și dinspre India, erau în general bine primite în Bactria. Astfel, în orașele și caravanseraiurile din regiune se întîlneau oameni de diferite categorii, ce transformaseră țara într-un centru cultural deosebit de activ între 100 î.Hr. și 200 d.Hr.

Au fost descoperite vestigii artistice însemnate și numeroase de ambele părți ale Hinducuşului. Cîteva dintre primele monede ale Bactriei grecești, mai ales din secolul al III-lea î.Hr., se pot număra printre cele mai reușite artistic monede cu efigii din Antichitatea elenistică și presupun existența unor matrite perfect realizate, în tradiția sculpturii elenistice.⁶⁹ Grupuri considerabile de statui, demonstrînd puternice influențe elenistice și romane, au fost de asemenea găsite în Gandhara, în sudul Hinducuşului. Unii cercetători presupun că ele sînt opera unor artiști greci dar, atunci cînd se pot identifica personajele reprezentate, acestea se dovedesc a fi sfinți și ascetți budiști. Folosirea tipului specific lui Apollo pentru a-l reprezenta pe Buddha este complet nepotrivită și rareori reușită, dar valoarea sculpturilor din Gandhara nu depinde de reușita lor stilistică. Întrebarea este aici dacă stilurile sculpturale indiene sau chineze au fost într-adevăr puternic stimulate de prototipurile elenistice. Răspunsul la această întrebare implică o cronologie mult disputată și obscură, căci, dacă arta din Gandhara datează din secolul I î.Hr., ar fi greu de negat influența ei asupra sculpturii indiene în

⁶⁸ Înțelegerea deplină a oricărui stil artistic presupune desigur o cunoaștere largă a mediului cultural în care a apărut și a sensurilor simbolice exprimate în convențiile și subiectul însuși al unui obiect de artă. Dar această cunoaștere nu este obligatorie pentru a admira pur și simplu, pentru a imita sau pentru a achiziționa obiecte de artă — vezi influența sculpturii africane asupra unora dintre artiștii occidentali contemporani, care nu iau în seamă credințele magico-religioase exprimate prin această artă în mediul ei original.

⁶⁹ Există anumite lipsuri evidente în datele arheologice, mai ales în Afganistan, căci înălțimile Balkh, unde se înălța cîndva capitala Bactriei grecești, nu au fost niciodată excavate. Probabil că săpăturile în această zonă ar scoate la iveală multe sculpturi în aceeași tradiție.

general. Însă dacă ea este un fenomen apărut la curtea imperială kușanășă din primul sau al II-lea secol d.Hr., ea poate fi deja respinsă ca un amestec de stiluri deja consacrate. Această problemă a fost îndelung dezbătută, dar nu există îndeajuns de multe dovezi pentru a o elucida.⁷⁰

Totuși, ideea că sculptura indiană a fost profund stimulată de contactele cu modelele elenistice nu depinde de datarea materialelor din Gandhara. Cu mult înainte de Alexandru cel Mare, existau legături între India și lumea mediteraneană. În secolul al III-lea î.Hr., Ashoka a introdus monumentele de piatră și sculptura în India, unele monumente fiind probabil create de artiști iranieni. Relațiile comerciale cu orașele elenismului s-au înmulțit în următoarele două secole și cucerirea Indiei de Nord de către greci, sciți și kușanași a adus o cultură mixtă, elenistic-iraniană pe țărmurile Indiei. În aceste condiții, sculptorii și tăietorii de piatră indieni au avut șansa să vadă opere elenistice și romane cu proprii lor ochi, după cum demonstrează descoperirea unui număr destul de mare de statuete importate în India.⁷¹ Fiindcă sculptura în piatră a început în India în timpul lui Ashoka, nici o tradiție antică și sacră autohtonă nu i-a împiedicat pe sculptorii indieni să răspundă viguros și creator la stimulul pe care o simplă copie miniaturală, de mîna a doua, a vreunei capodopere elenistice îl putea oferi unui începător.

Reacția sculptorilor indieni nu a fost o imitație servilă, așa cum nici primii sculptori greci nu imitaseră total necreator modelele egiptene. Mai degrabă, la fel ca în cazul grecilor, contactul cu o artă străină, pe deplin dezvoltată și extrem de impresionantă, a grăbit maturizarea unui stil autohton, a cărui împlinire artistică depindea de o eliberare de modelele străine. Rapiditatea cu care s-a dezvoltat un stil de sculptură indian, pornind de la începuturile izolate din timpul lui Ashoka și ajungînd la bogăția artistică a marii stupe din Sanchi, abia două secole mai târziu, pare să susțină această idee. La Sanchi nu se mai disting clar influențele elenistice, stimulul din exterior fiind deja perfect

⁷⁰ Cercetătorii au ajuns la concluzii diametral opuse în această privință și diferențele au fost accentuate de sentimentele de mîndrie națională. Cf. A. Foucher, *L'Art gréco-bouddhique du Gandhara*, ed. nouă; Paris, E. Leroux, 1951; Ludwig Bachhofer, *Early Indian Sculpture*, 2 vols., New York: Harcourt, Brace & Co., 1929; A.K. Coomaraswamy, *History of Indian and Indonesian Art*, New York, E. Weyne, 1927; Benjamin Rowland, *The Art and Architecture of India*, London, Penguin Books, 1953; W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge, Cambridge University Press, 1951; H. Ingholt, *Gandharan Art in Pakistan*, New York, Pantheon Books, 1957. Dezacordul dintre acești cercetători se datorează, pe de o parte, incertitudinilor ce se mențin în legătură cu perioada scriilor și a kușanașilor, dar mai ales părerilor divergente referitoare la afinitățile sculpturii din Gandhara cu prototipurile elenistice și/ sau romane.

⁷¹ După secolul al II-lea î.Hr., statuile au început să fie produse în mod regulat în estul Mediteranei, folosindu-se metode mecanice pentru reproducerea în mărime naturală a pieselor vestite și mulate pentru cele mai puțin importante. Comerțul cu statui era direcționat mai ales spre piața romană din vest, dar nimic nu-l oprea pe un negustor cu inițiativă de a-și încerca norocul și în India. Probabil că în felul acesta au ajuns primele opere răzlețe de artă mediteraneană în India, unde au fost ulterior descoperite de arheologi.

În secolul I d.Hr., cînd comerțul dintre Imperiul Roman și India era în plin avînt, baze comerciale regulate, locuite de negustori din Imperiul Roman, se dezvoltaseră de-a lungul coastelor Indiei. Una dintre acestea, aflată în apropierea viitoarei baze comerciale franceze Pondicherry, de pe coasta sud-estică a Indiei, pare să fi semănat cu un oraș roman provincial, cu forumul și templele sale. E clar deci că, nu mai târziu de secolul I d.Hr., existau acolo cîteva „pukka sahib”, care aduseseră cu ei cît de mult putuseră din modul lor de viață autohton, incluzînd și unele opere de artă minore. Cf. R.E.M. Wheeler, „Arikamedu: An Indo-Roman Trading Station on the East Coast of India”, în *Ancient India*, II, 1946, 17-124; Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers*, Harmondsworth, Penguin Books, 1955, p. 173-178.

Victoria and Albert Museum, London.

Metropolitan Museum of Art, Kennedy Fund, 1926.

STILURI DE SCULPTURĂ DIN GANDHARA ȘI CHINA

Capul lui Buddha din stînga e un exemplar extrem de reușit de sculptură din Gandhara, în care par să se îmbine eficient stilul elenistic și cel indian. Datarea piesei este nesigură și unii cercetători consideră că a fost creată abia în secolul al V-lea d.Hr. Statuia lui Buddha din dreapta, datată, conform unei inscripții, în 477 d.Hr., este una dintre primele mostre de sculptură budistă din China care ni s-au păstrat. Inspirația greco-indiană se poate observa în detalii, precum reprezentarea părului sau expresia chipului, dar artistul chinez sau din Asia Centrală care a sculptat această statuie a transformat ceea ce cîndva era o reprezentare naturalistă a unei draperii (p. 287) într-un motiv decorativ. Atît sculptorii din Gandhara, cît și cei din China au încercat să reprezinte o zeitate benefică, pentru care tradiția elenistică naturalistă era, în general, irelevantă. De aceea au apărut probabil și transformările stilistice în paralel, în timp și spirit, cu trecerea de la stilul artistic greco-roman la cel bizantin (p. 399, 403), survenită în leagănul egeean al elenismului însuși.

înglobat într-o formă naturalistă, înrudită oarecum cu cea greacă, dar complet distinctă de ea și de orice altă tradiție artistică străină.

Relația dintre arta elenistică și romană și cea din Asia Centrală și China este mult mai clară, pentru că descoperirile arheologice le permit cercetătorilor să urmeze transmisia stilurilor artistice din Gandhara, de-a lungul Drumului Mătăsii, pînă în China. Desigur, primele statui chineze, păstrate pînă azi, care prezintă influențe elenistice datează din secolul al V-lea d.Hr., dar avem motive să credem că arta din Gandhara, fiind îndeaproape asociată cu budismul, a început să se infiltreze în China o dată cu primii misionari buđiști, care ajunseseră deja acolo în secolul I d.Hr.⁷² Însă arta budistă a fost, la început, la fel de străină tradiției chineze anterioare ca și budismul și nu a putut fi asimilată dintr-o dată. În perioada Han, vechile modele de măști animale ale bronzurilor chinezești au lăsat locul formelor geometrice, folosite mai ales pentru decorarea cadrului oglinzilor de bronz. Sculpturile reprezentînd figurine umane sau animale au rămas totuși destul de rudimentare. Ne putem imagina deci că arta budistă din Gandhara și centrul Asiei, cu statui reprezentînd oameni în mărime naturală, bogat pictate și împodobite cu aur, i-a impresionat totuși pe chinezi cu forța unei noi revelații.⁷³ În orice caz, arta chineză ulterioară s-a transformat prin acceptarea — întotdeauna cu un accent unic — naturalismului transcendent (precum și a citorva motive decorative) al artei budiste greco-indiene.

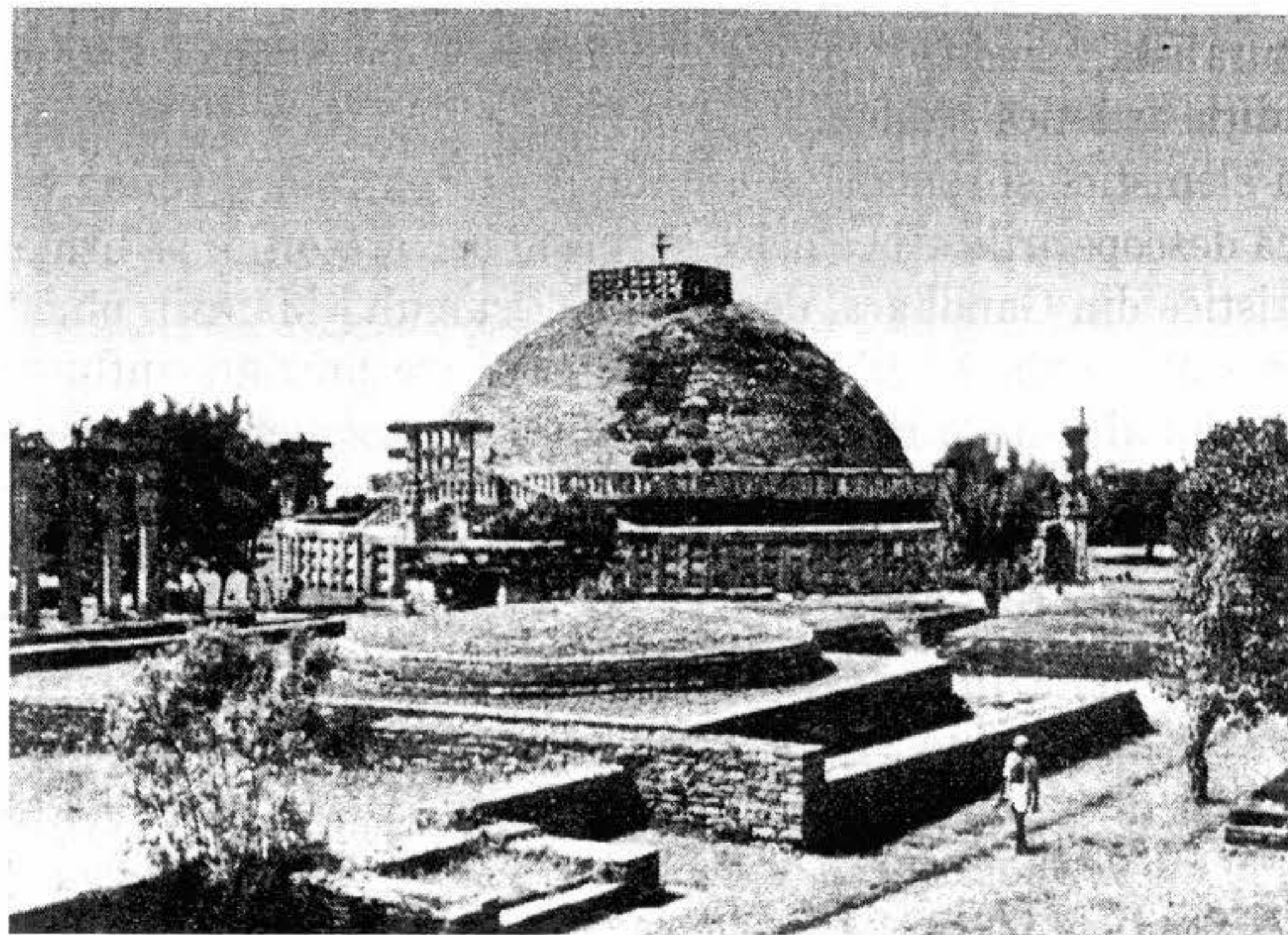
Astfel, sculptura din estul Mediteranei a influențat stilurile artistice ale tuturor popoarelor civilizate între anii 100 î.Hr. și 200 d.Hr. Desigur că însuși modelul grec s-a transformat pe măsură ce traversa Asia: convențiile nu erau bine înțelese, faldurile unei togi deveneau modele lineare pur și simplu, iar zeii prea umani ai tradiției elenistice au fost transformați în Buddha impasibili, care exprimau o concepție despre univers foarte îndepărtată de păgînismul mediteranean. Pe scurt, împrumuturile culturale nu au condus la o copiere mecanică, ci la metamorfoze, căci, așa cum un element străin e încorporat într-un nou mediu cultural, el poate să și dobîndească noi sensuri și valori simbolice, diferite de cele inițiale.

* * *

Zona de stepă a transmis și ea motive artistice în întreaga zonă eurasiatică. Din Europa de Est pînă în estul Siberiei, toate popoarele din stepă cunoșteau acel stil al reprezentărilor animaliere, apărut în secolul al VII-lea sau al VI-lea î.Hr., cînd viața nomadă din stepă a ajuns la formele sale de maturitate. Acest stil de reprezentare a animalelor împrumutase ceva din tradițiile civilizate — de exemplu, sarmații preferau

⁷² La mijlocul secolului al V-lea d.Hr., o persecuție la nivel oficial, îndreptată împotriva budismului în China, a presupus distrugerea sistematică a templelor și operelor de artă budiste. Aceasta ar putea explica lipsa unor opere de artă anterioare. Cf. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 203.

⁷³ Vezi mitul, folosit ulterior pentru a explica răspîndirea budismului în China, conform căruia împăratul Ming-ti, în anul 61 (sau 65 d.Hr.) a văzut în vis un om de aur și a fost astfel tentat să trimită soli în India pentru a afla despre Buddha. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, 407.

Archaeological Survey of India, New Delhi.

Archaeological Survey of India, New Delhi.

Ellor Elisofon and Life Magazine.

MAREA STUPĂ DE LA SANCHI

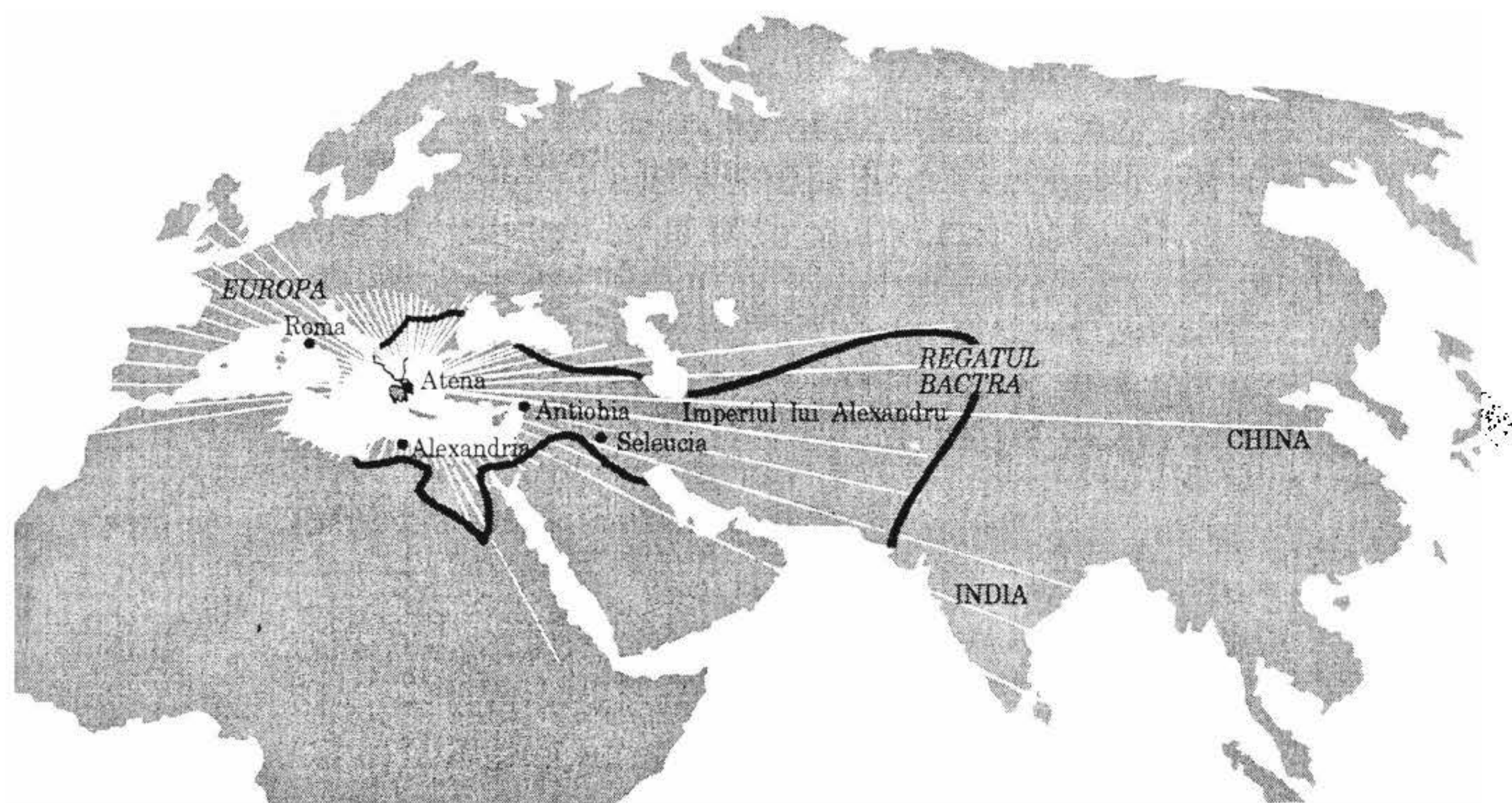
Vederea generală asupra mării stupe budiste de la Sanchi, în India, arată planul întregii structuri, cu patru porți bogat decorate, ce duc spre domul central, unde se află relicvele lui Buddha, care accentuau caracterul sacru al locului. Imaginea sculpturii decorative de pe poarta de nord (stînga jos) ne poate da o idee despre bogăția și complexitatea compoziției, pe de o parte doar decorativă și, pe de altă parte, narativă a scenelor din viața lui Buddha. Detaliul unei console de la poarta estică (dreapta jos) sugerează senzualitatea indiană și religiozitatea care se află aproape în opoziție cu tradiția ascetică atât de proeminentă în literatură.

policromia specifică artei iraniene, care li s-a transmis curînd și barbarilor din Europa și a devenit una din sursele artei medievale europene. La fel, au existat multe interacțiuni între arta chineză și cea nomadă, dincolo de frontiera stepei răsăritene. Însă, prin însăși natura vieții din stepă, arta nomazilor și-a putut găsi expresia numai în decorarea unor obiecte ușor portabile. Artă monumentală nu se putea dezvolta în asemenea condiții.⁷⁴

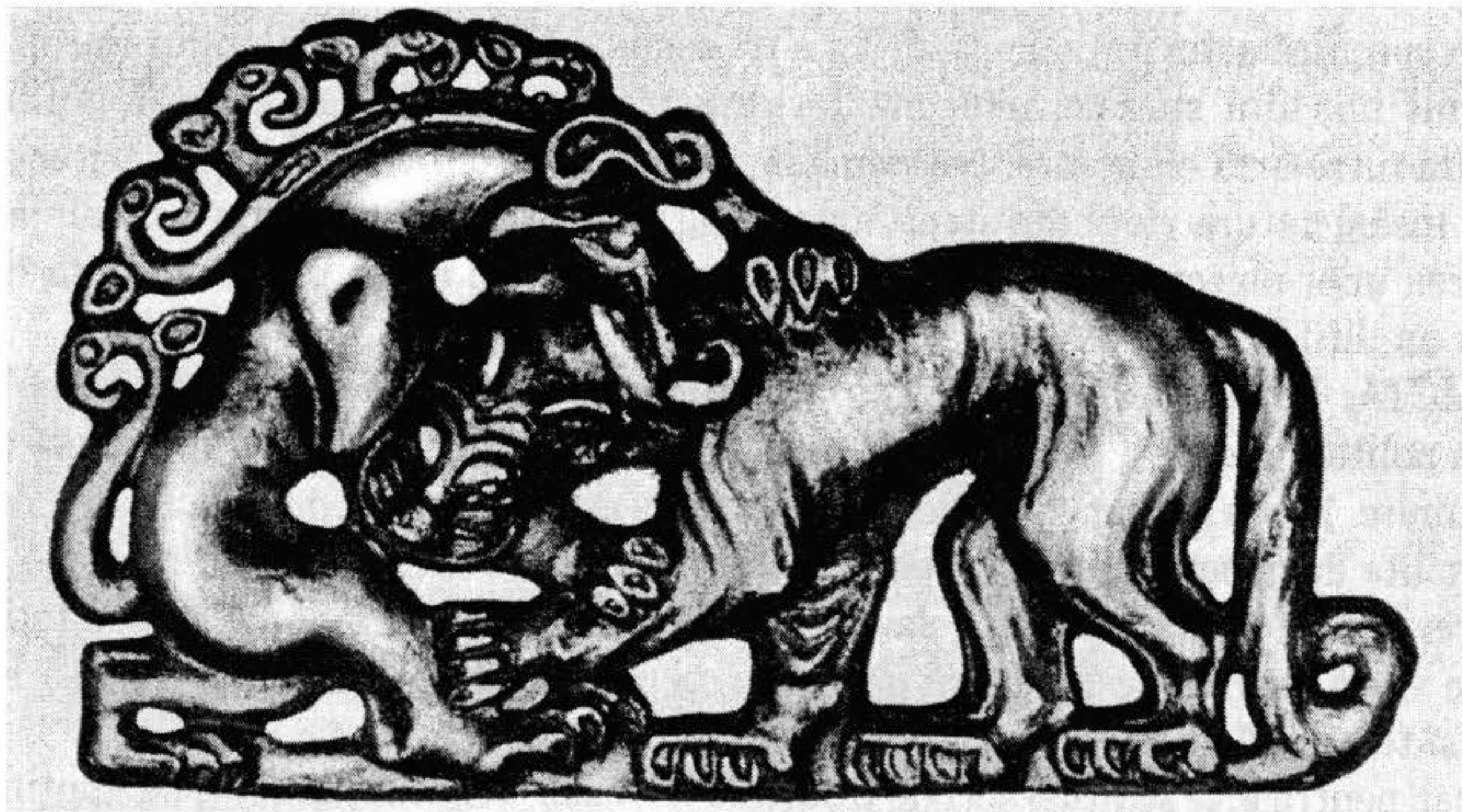
RELIGIA. Popoarele civilizate din vestul zonei eurasiatice, care trăiau sub dominația politică a Imperiului Roman, precum și a parților sau kușanașilor, par să fi fost mulțumite, în cea mai mare parte, cu instituțiile culturale și modul tradițional de viață, stabilite de generații în acele părți ale lumii. Aristocrații elenizați din orașele romane, cei din satele iraniene sau clasele superioare ariene din India aveau cu toții moduri de viață extrem de bogate și atractive, pe care trebuiau să le apere și să le păstreze, și toți au făcut acest lucru cu succes.

Totuși, pentru alte straturi sociale tradițiile civilizației însemnau mult mai puțin. Țăranii, majoritari ca număr, din fiecare comunitate civilizată participau într-o măsură foarte mică la cultura claselor superioare. Viața rurală locală și ritmurile străvechi ale

RĂSPÎNDIREA ELENISMULUI

⁷⁴ Asupra artei Hsiung-nu, cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 59-62; asupra artei sarmaților, cf. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, p. 181-208; Rostovtzeff, *The Animal Style in South Russia and China*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1929.

Metropolitan Museum of Art, Gift of Henry G. Marquand, 1883.

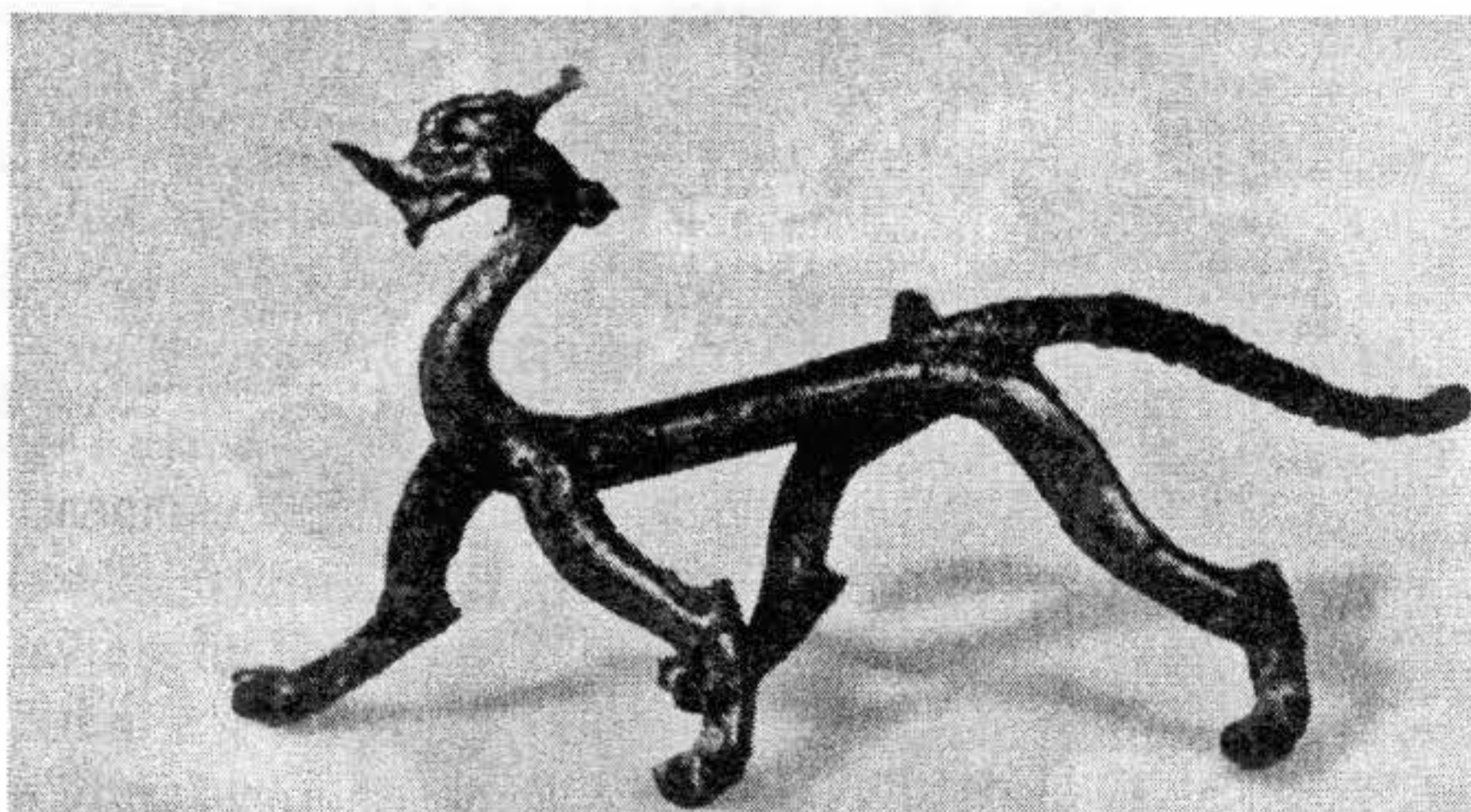
STILURI SCITICE ȘI CHINEZE DE REPREZENTARE A ANIMALELOR

Epstein Gallery.

Placa din partea de sus e o copie a unei opere de artă aparținând orfevrăriei scitice. Cele două piese de mai jos provin din magazinele de bronzuri chinezești din timpul dinastiei Han. În partea de sus sînt doi „tigri”, unul scitic și altul chinez. Asemănarea lor trădează legătura dintre arta stepelor și arta chineză datînd din secolele al VIII-VII-lea î.Hr. Pe de altă parte, dragonul în miniatură demonstrează un stil complet diferit de reprezentare a animalelor, a cărui formă unghiulară, stilizată se apropie mai mult de creația chineză ulterioară.

Epstein Gallery.

cîmpurilor, împreună cu practicile magice și respectarea anumitor ocazii festive, au constituit o tradiție culturală mai simplă, dar mai stabilă decît oricare dintre cele produse de clasele superioare. Pentru culturile înalte din India, Orientul Mijlociu și Europa nu putea veni nici o amenințare din partea țăranilor supuși, deși excluderea lor de la misterele civilizației constituia, de fapt, un semn de slăbiciune.

Situația era mult mai critică în orașe, unde veneau în contact un număr mare de oameni, veniți din diverse regiuni, cu moșteniri sociale și culturale diferite. Mai ales în noile regiuni urbane sau în cele de curînd extinse, locuitorii orașelor trebuie să se fi simțit deseori înstrăinați emoțional, fără un model stabil de comportament și credințe, la care puteau adera natural, fără să se gîndească prea mult. Cei aflați într-o astfel de poziție renunțau probabil deseori la multe dintre obligațiile morale ce divid în mod normal omenirea în comunități culturale separate.

Sufletele pierdute dintre sclavii și meșteșugarii orașelor romane făceau parte deci dintr-o masă mai largă de indivizi deposedați de cultura lor, care se vedeau psihologic înstrăinați de valorile tradiționale culturale și religioase. În acest sens, locuitorii marilor orașe comerciale din Asia Centrală, India, Iran și Mesopotamia ca și cei din centrele comerciale din estul Mediteranei și din Roma însăși, se aflau cu toții în aceeași situație. Printre astfel de populații, pentru care granițele politice și culturale deveniseră irelevante, și-au găsit un sol fertil marile dezvoltări religioase, ce au zguduit cu adevărat lumea acelor timpuri.

O altă dimensiune a hărții culturale din zona eurasiatică de vest, între 100 î.Hr. și 200 d.Hr., a contribuit decisiv la istoria religioasă. Pe lângă societățile și culturile greco-romană, iraniană și ariană, în plină ascensiune politică, existau și cîteva tradiții culturale, supuse din punct de vedere politic, dar încă vii, ai căror adepți se găseau, într-o oarecare măsură, în aceeași situație ca și populațiile dezrădăcinate din marile orașe. Egiptenii, evreii și sirienii din Imperiul Roman; evreii, babilonienii și grecii din Partia; grecii precum și dravidienii, munda și alte populații nonariene din India, erau cu toții, într-un anumit sens, deposedați de structurile sociale și politice în care trăiau. Membrii unor astfel de grupuri aveau numai două alegeri posibile: fie să părăsească tradițiile culturale ale înaintașilor și să se conformeze modurilor de viață străine, fie să trăiască o viață plină de frustrări, în care unele dintre valorile lor cele mai profunde nu-și puteau găsi expresia. Reinterpretarea și adaptarea moștenirii lor culturale, împreună cu un proces complex de sincretism cultural, erau reacțiile inevitabile în astfel de situații.

Evreii sînt singurul popor dominat politic despre care se știe ceva mai mult. Se pare totuși că situația altor cîtorva popoare se aseamăna în general, în acele vremuri, cu tribulațiile la care au fost supuși evreii în Imperiul Roman și în Partia. Desigur, evreii au supraviețuit ca popor distinct, datorită unicității tradiției lor religioase și literare și a extraordinarei discipline sociale care a menținut coeziunea comunităților evreiești într-un mediu străin și adeseori ostil. Aproape toți ceilalți și-au pierdut identitatea, mai devreme sau mai tîrziu, dar numai după eforturi îndelungate, ce și-au găsit mai

ales o expresie religioasă. Aceste populații, împreună cu clasa sclavilor și cea a artizanilor din marile orașe ale Asiei Vestice, au constituit mediul social pentru extraordinara efervescență religioasă de la începutul erei creștine.

Creștinismul și budismul Mahayana au fost desigur marile monumente ale acestei înfloriri, dar ele nu erau singurele. O mare varietate de religii ale misterelor s-au dezvoltat în Imperiul Roman. În India, sectele și mișcările religioase erau și mai diverse, căci în timpul acestor secole hinduismul a început să se dezvolte din vechiul brahmanism printr-o reevaluare a marii multiplicități a cultului local. Informații insuficiente sugerează totuși că astfel de căutări religioase se afirmau și în Mesopotamia, deși principalele manifestări ale inventivității religioase de pe acele vechi țărmuri datează dintr-o perioadă puțin mai târzie (secolele III- VI î.Hr.).

Ca zoroastrismul, iudaismul și orfismul din secolele anterioare, noile mișcări religioase se concentrau în regiuni unde se întâlneau sau se suprapuneau două sau mai multe tradiții religioase. Astfel, creștinismul a prins formă în Palestina, Siria și Anatolia, unde cultura evreiască, greacă, iraniană și (mai puțin) indiană se suprapuneau; hinduismul s-a dezvoltat cu o vigoare fără egal în sudul Indiei, unde cultura ariană impusă și (mult mai slab) cultura greco-romană se întrepătrundeau cu tradiția dravidiană autohtonă, iar budismul Mahayana a ajuns la forma sa definitivă în nord-vestul Indiei, unde se întâlneau culturile indiană, iraniană și greacă. O astfel de multitudine de culturi oferea o paletă amplă de idei și motive de pietate, din care puteau evolua noile religii.

Asemănările importante dintre creștinism, budismul Mahayana și hinduism pot fi atribuite împrumuturilor reciproce dintre tradițiile religioase anterior independente și izolate, mai mult sau mai puțin. Invenția nu trebuie nici ea scoasă din calcul însă, căci, dacă circumstanțele psihologice și sociale ale popoarelor dominate și ale claselor urbane inferioare erau oarecum asemănătoare în întreaga Asie de Vest, ne-am putea aștepta la mult mai multe asemănări între mișcările religioase care au apărut și s-au dezvoltat în astfel de medii. Aceasta și este, de fapt, situația, căci există trei caracteristici importante ale marilor mișcări religioase apărute în această perioadă care le deosebesc de toate celelalte religii cunoscute.

În primul rând, creștinismul, budismul Mahayana și hinduismul acceptau deopotrivă ideea că țelul întregii vieți umane era mîntuirea. Toate trei religiile le promiteau aderenților lor viața veșnică într-o fericită lume de apoi,⁷⁵ deși condițiile pentru a ajunge la o astfel de stare binecuvîntată și descrierile teoretice ale raiului și ale modalităților de supraviețuire după moarte erau considerabil diferite de la o religie la alta. Vechiul concept al religiei ca ceva necesar pentru menținerea unor

⁷⁵ Acest lucru nu era deloc nou, căci religia egipteană și cea megalitică, ca să nu mai vorbim de orfism, le-au inoculat aceleași speranțe aderenților lor de-a lungul mileniilor. Totuși, „mîntuirea” era nouă în sensul că religiile anterioare își imaginau lumea de dincolo ca pe o continuare a vieții așa cum era ea trăită pe pămînt, poate cu o diminuare doar a completitudinii ei. Noile religii ale mîntuirii susțineau, dimpotrivă, că viața de dincolo de mormînt presupunea schimbări radicale și îmbrînătățiri ale societății, astfel încît numai spiritele pure și purificate puteau să se bucure de viața eternă.

bune relații cu puterile supranaturale care conduceau lumea nu a fost abandonat, dar accentul s-a mutat dinspre avantajele practice, de scurtă durată, ce puteau fi așteptate în viața aceasta, spre eterna fericire din ceruri, unde își vor găsi alinarea toate suferințele acestei lumi.⁷⁶

În al doilea rând, toate religiile noi ale Asiei Vestice erau egalitariste în sensul că orice om obișnuit putea îndeplini îndatoririle și participa la riturile necesare pentru mîntuire. Și mai important, nu numai bărbații, ci și femeile erau admise să participe la serviciile religioase și considerate capabile de mîntuire. Aceasta a constituit o mare sursă de putere, căci femeile fuseseră în mod obișnuit excluse de la astfel de drepturi egale în sistemele religioase anterioare. Noile forme de cult le ofereau deci speranța de a scăpa de inegalitățile și nedreptățile din viața și munca lor zilnică. Nu trebuie să ne mirăm deci că femeile erau cele mai pioase și mai energice adepți ale noilor religii; iar prin influența lor asupra copiilor ele au reușit să asigure rapid propagarea acestora.

O a treia trăsătură comună a fost conceptul unei divinități care mîntuiește lumea și care e atât persoană, cât și entitate universală în natura sa. O astfel de divinitate îi ajuta pe credincioșii săi să se mîntuiască fie permițîndu-le să se identifice cu ea însăși, participînd astfel direct la puterea și nemurirea sa, fie printr-un transfer de merit și putere, conceput într-un mod mai mecanic, care era totuși complet adecvat pentru a asigura mîntuirea receptorului. Prăpastia dintre divinitatea universală, omniscientă și omnipotentă și individul uman neajutorat a fost trecută cu ajutorul conceptului de dumnezeu-om, care a coborît din proprie voință într-o formă umană pentru a salva omenirea. Hristos și Mithra, Vishnu și Shiva, precum și nenumărații Bodhisattva din budismul Mahayana dețineau aceste caracteristici.

Din punct de vedere logic, poate părea imposibil să combini divinitatea transcendentă cu zeul încarnat. La fel, monoteismul și politeismul pot fi antitetice din punct de vedere logic. Însă în practică aceste aspecte incompatibile se potrivesc. Creștinismul ca și hinduismul sau budismul Mahayana erau monoteiste în sensul că atribuiau toată puterea și gloria unui zeu mîntuitor, creator și susținător al lumii. Totuși, toate trei credințele au lăsat loc și pentru invocarea și adorarea unor ființe supranaturale de rang inferior: sfinții și îngerii în tradiția creștină, sau zeii și spiritele locale aflate în suita uneia sau altele dintre reîncarnările divinității supreme, în cea indiană. În general, creștinii, ca moștenitori ai monoteismului mai strict și mai puțin tolerant al evreilor, erau mai prevăzători decît hindușii sau budiștii cînd era vorba să permită obiectelor subordonate de devoțiune să distragă atenția de la divinitatea supremă. Totuși, în ciuda scrupulelor teologilor, pietatea creștină timpurie s-a caracterizat printr-un puternic cult al sfinților, esențial asemănător cu adorarea zeităților locale, care proliferau la nesfîrșit atît în hinduism, cît și în budismul Mahayana. Diferențele se află mai mult în teorie decît în practică. Însă această diferență

⁷⁶ Puterea psihologică a unor astfel de concepții asupra condiției umane nu mai trebuie subliniată. Nimeni dintre cei născuți în tradiția unei astfel de religii nu poate nega fără regrete mîntuirea unei astfel de explicații asupra locului omului în univers.

teoretică nu a rămas fără consecințe, căci viitoarea istorie a creștinismului s-a distins prin eforturi susținute și repetate de purificare a credinței prin eradicarea excrescențelor idolatrizante, în timp ce religiile indiene, acordând girul teoriei fiecărei forme de cult local, oricât de primitive și ciudate i-ar fi fost riturile, au fost scutite de astfel de crize de conștiință.⁷⁷

O persistentă istoricitate diferenția, de asemenea, concepțiile creștine de cele existente în religiile indiene contemporane. Creștinii considerau Creația, Întruparea și Judecata de Apoi evenimente unice, ce dădeau sens și speranță vieții umane obișnuite pe pământ. Împotriva acestui punct de vedere istoric, temporal, budiștii și hindușii aveau o viziune cosmologică a unor nenumărate lumi, repetînd la nesfîrșit un proces ciclic al creației și distrugerii. Întrupările divine se multiplicau, devenind de fapt infinite ca număr, astfel încît nici un eveniment divin nu putea avea pentru hinduși sau budiști semnificația pe care creștinii o atribuiau venirii lui Hristos.

În cele din urmă, religii precum creștinismul și budismul Mahayana pot fi diferențiate de alte numeroase forme de cult rivale prin importanța acordată eticii. Adepții cultului lui Serapis sau Isis precum și ai unor anumite forme de cult hinduse nu erau obligați să-și schimbe modul de viață în mod semnificativ pentru a fi demni de mîntuire. Riturile magice erau de ajuns. Însă budismul și creștinismul asociau mîntuirea eternă cu un cod etic la care se putea aspira în această lume și care putea fi perfect respectat în lumea de dincolo. Aceste aspirații etice și organizarea ecleziastică eficientă le-au asigurat acestor două credințe o influență mult mai mare asupra vieții de zi cu zi a adepților lor decît ar fi putut obține orice religie ritualistă. Aceste influențe concrete asupra vieții cotidiene a comunității credincioșilor, la fel ca și orice superioritate doctrinară, au asigurat extraordinarul succes de care s-au bucurat atît creștinismul, cît și budismul Mahayana.

Creștinismul. În sensul strict al termenului, creștinismul a început o dată cu învățăturile și moartea lui Isus din Nazaret, în 27-30 d.Hr. Totuși, o mare parte a evangheliei lui Hristos subliniază idei deja familiare în iudaismul acelei perioade. Din timpul lui Antioh al IV-lea Epiphanes (175-163 î.Hr.), care a iscat revolte prin încercarea sa de a eleniza cultul religios al evreilor, și al Macabeilor, care au stabilit un stat evreu independent în Palestina (168-42 î.Hr.), așteptarea unui Mesia, care va aduce împărăția lui Dumnezeu pe pământ, fusese de mare importanță pentru evrei. Cum trebuia să fie acest Mesia era o problemă încă în dezbatere. Unii așteptau un rege cuceritor care va reface regatul lui David, iar alții așteptau o ființă supranaturală, venind pe aripi de foc la sfîrșitul timpurilor, cînd cerurile se vor deschide pentru a revela slava inefabilă a lui Dumnezeu.⁷⁸ Condițiile dificile de viață din Palestina (care intrase indirect sub stăpînirea romană

⁷⁷ Diferența aceasta provine din timpuri străvechi. Preoții arieni încercaseră și ei, probabil, cîndva să interzică cultul pămîntului. Dar brahmanilor li s-a părut că e de preferat să accepte compromisul cu formele de pietate rurale și au justificat aceste culte prin doctrina conform căreia exista o mică parte din divinitatea abstractă în fiecare formă de cult. Teologia creștină, pe de altă parte, a moștenit vechea tensiune ebraică dintre Iehova și Baalii din Canaan și, asemeni evreilor, creștinii nu puteau nici să excludă, nici să aprobe total cultul sfinților și alte practici cultice locale.

⁷⁸ Motive iraniene și mai ales zoroastrice se puteau observa clar în figurile poetice folosite pentru descrierea sfîrșitului lumii. Evreii din Babilon au avut probabil o contribuție extrem de importantă în introducerea acestor idei în iudaism căci ei veniseră mai îndeaproape în contact cu speculațiile religioase iraniene.

după 63 î.Hr.) i-au convins pe tot mai mulți evrei că Dumnezeu nu va mai permite multă vreme astfel de nedreptăți. Au apărut comunități speciale, asemeni celor revelate de manuscrisele eseniene din Qumran, lângă Marea Moartă, ai căror membri se pregăteau pentru a fi gata oricând pentru sfârșitul lumii, încercând să evite orice era impur pentru ca Dumnezeu să nu-i găsească nedemni de împărăția lui la ziua judecării.

Legată îndeaproape de aceste viziuni mesianice era și ideea, afirmată pentru prima dată de farisei, că cei drepti trebuiau să aștepte fie nemurirea sufletului, fie învierea trupului în ziua judecării. Această doctrină, cuprinzând noțiuni iraniene și elenistice, era negată de ceilalți evrei, care nu găseau nici o bază pentru astfel de credințe nici în lege, nici în profeți. Dar lipsa de legitimare din partea tradiției nu a împiedicat o doctrină atât de atrăgătoare să prindă rădăcini puternice în comunitatea evreiască.

Evreii ce trăiau în afara Palestinei au pus bazele creștinismului într-un mod cu totul diferit. Trăind departe de Ierusalim, ei nu puteau participa regulat la serviciul divin din Templu. În loc de asta, ei au păstrat practicile religioase, dezvoltate pentru prima dată în timpul exilului în Babilon, care puteau fi urmate pe plan local. Pe lângă păstrarea regulilor în familie, care era de mare importanță, evreii din diaspora și-au păstrat obiceiul de a se întâlni săptămânal pentru lecturi publice din Scripturi, însoțite de explicări ale textelor. Clădiri speciale — sinagogile — găzduiau astfel de întruniri și au devenit centre publice pentru acțiunile comunitare ale evreilor. Ele au stat și la baza formării bisericilor creștine.

Dincolo de acest cadru instituțional, diaspora evreiască a pregătit, de asemenea, drumul spre creștinism inițiind un proces generalizat de aculturație între evrei și greci. Evreii din diaspora erau expuși inevitabil ideilor și obiceiurilor lumii urbane elenistice. Mulți dintre ei vorbeau greaca drept limbă maternă și acceptau un număr considerabil de păgini convertiți în mijlocul comunității lor. Dar chiar după acceptarea iudaismului, astfel de indivizi păstrau, fără îndoială, multe din vechile lor sentimente și moduri de gândire. Această situație și presiunile generale din mediu le-au conferit multor comunități evreiești un caracter semielenistic și nu lipseau cei care, asemeni lui Philon din Alexandria (20 î.Hr. - 50 d.Hr.), încercau să interpreteze credința iudaică în termenii filozofiei grecești. O astfel de apropiere între evrei și greci a netezit calea spre trecerea creștinismului de la statutul de sectă evreiască la cel de religie care își câștiga adepți mai ales prin convertirea păgînilor.

Chiar după ce luăm în considerație, în mare, toate aceste anticipări și pregătiri ale religiei creștine, rămîne totuși acea scînteie ce a fost unică. Aceasta s-a datorat unui grup restrîns de galileeni de condiție umilă — în primul rînd, Isus și apoi Petru cu toți ceilalți discipoli. Personalitatea lui Isus era probabil una cu totul excepțională. Învățăturile sale și exemplul personal îi îndemneau pe adepții săi cei mai devotați să trăiască la înălțimea unui ideal etic de neclintit — „Întoarce-ți celălalt obraz”; „Iubește-ți aproapele ca pe tine însuți”; „Nu face altuia ce ție nu-ți place” — proclamat inițial cu toată emoția generată de anticiparea unui iminent sfîrșit al lumii. Mesajul lui Isus, „Pocăiți-vă căci împărăția lui Dumnezeu e aproape”, a suscitat desigur emoții puternice printre adepții săi și a trezit

șperanțele mesianice ale unui grup mai larg de ascultători. Dată fiind starea emoțională exacerbată a popoarelor Palestinei în acele timpuri, nu e de mirare ca învățăturile lui Isus să fi generat o răscoală în Ierusalim și ca el să fi fost arestat și crucificat pentru blasfemie și instigare la revoltă.

Lucrul cu adevărat remarcabil a fost însă acela că învățăturile sale s-au păstrat după moartea sa. Relatarea din Faptele Apostolilor a modului în care cțiva discipoli apropiati lui s-au adunat în camera de sus a unei case și au simțit acolo pe neașteptate cum coboară Duhul asupra lor, pînă cînd au fost convinși că învățătorul lor, care murise pe cruce, era cu ei, încă poartă marca autenticității. A fost oricum un eveniment pe care nici unul din cei de față nu l-a putut uita și care era destul de miraculos pentru a nu mai fi nevoie de nici un fel de înflorituri stilistice ale povestitorului. După o astfel de experiență emoțională, care, în plus, s-a mai și repetat, cine se mai putea îndoi că Isus din Nazaret, fiul dulgherului, era cu adevărat Mesia și se va întoarce în plină slavă? Și care dintre cei ce trăiseră o astfel de experiență s-ar fi putut abține de a o spune și celorlalți, avertizîndu-i în legătură cu a doua venire a lui Hristos, ajutîndu-i să se pregătească pentru asta și explicînd semnele și dovezile mesianismului lui Isus? Predicînd și învățînd precum și solicitînd coborîrea Sfîntul Duh în mijlocul adunărilor credincioșilor, unde se depănau amintiri despre apariția miraculoasă a lui Isus Mesia printre oameni, micul nucleu al adepților lui Isus, reuțiți după răstignirea sa pe cruce, a început rapid să primească noi membri și să capete încredere în modul lor de a înțelege toate experiențele șocante și miraculoase prin care trecuseră împreună.⁷⁹

Următorul moment foarte important în istoria creștinismului a fost activitatea Sf. Pavel. Născut în Asia Mică, în orașul elenistic Tars, Sf. Pavel a fost un „cetățean al lumii largi”, nu un simplu galileean ca cei doisprezece apostoli. Un evreu pios, educat și energic, el a fost printre primii care i-au atacat pe sectanții ignoranți și lipsiți de pietate ce începuseră să predice venirea lui Mesia pe străzile Ierusalimului. Totuși, în drumul său spre Damasc, făcut cu scopul de a îndemna comunitatea evreiască din acel oraș să nu tolereze noile doctrine în mijlocul ei, Pavel a avut o viziune în care i-a apărut Isus Hristos și a fost convertit la religia pe care o atacase mai înainte. După ce l-a văzut, Pavel a început să predice învierea lui Hristos și, vorbind în limba greacă unui public obișnuit cu obiceiurile grecești, a adăugat, în mod natural, un element elenistic la noua doctrină. Sfîrșitul iminent al lumii și a doua venire a lui Hristos au rămas în centrul mesajului creștin, dar ceea ce atingea și mai puternic o coardă mult mai sensibilă a ascultătorilor păgîni ai Evangheliei era dovada pe care Pavel o oferea, din propria sa experiență, că Isus Hristos înviase cu adevărat din morți. Un astfel de mîntuitor putea avea desigur puterea de a-i învia și pe ceilalți dacă aceștia credeau cu putere în el și îl slujeau cu credință.

⁷⁹ În istoria ulterioară a creștinismului, grupuri sectare au reprodus deseori majoritatea manifestărilor psihice care i-au unit atît de puternic pe membrii primelor comunități creștine. Oamenii ale căror vieți presupun permanente frustrări trăiesc cu ușurință stări de entuziasm colectiv. În astfel de condiții o religie incandescentă poate deveni un înlocuitor al violenței în masă, la limita căreia se și află, de fapt. Persecuțiile primilor creștini și atacurile creștinilor, după aceea, împotriva unor păgîni ca Hypatia (m. 451) atestă înruditarea dintre entuziasmul religios și revoltele plebei din Imperiul Roman. Istorii sectare mai recente, atît moderne, cit și medievale, ne prezintă multe alte cazuri similare.

O întrebare care a apărut imediat în comunitățile creștine din afara Palestinei se referea la obligativitatea legii mozaice. Răspunsul lui Pavel era că Isus Hristos a revocat vechea lege deschizând o nouă cale spre mîntuire. Alți adepți ai lui Hristos susțineau că tradițiile și legea ebraică au rămas încă în vigoare. Această problemă a provocat prima controversă doctrinară în cadrul comunității creștine și, ca în orice dispută în care cei implicați sînt și unii și alții convinși că au dreptate, nici Petru și Iacob, conducătorii comunității din Ierusalim, nici Pavel și Barnaba, care veniseră din Antiohia pentru a discuta problema (40 d.Hr.?), nu s-au putut convinge unii pe alții de dreptatea lor. Aparent, s-a luat hotărîrea ca fiecare grup să ducă politica ce li se pare potrivită conducătorilor săi — ceea ce însemna, practic, că Pavel și însoțitorii săi au găsit un teren fertil printre neamuri, în timp ce comunitatea creștină din Palestina a rămas o sectă evreiască minoră. Printre evrei, discrepanța dintre marile așteptări mesianice și viața concretă a lui Isus era prea mare pentru a face ideea mesianismului lui Isus convingătoare pentru cei ce nu se alăturaseră încă acestei comunități și nu simțiseră ei înșiși prezența Duhului.

Pe măsură ce generația apostolilor îmbătrînea și se stîngea, devenise o necesitate ca amintirile lor în legătură cu faptele și învățăturile lui Isus să fie consemnate în scris. Evangheliile au apărut datorită acestor amintiri, la care s-au adăugat invenții pioase, destinate să demonstreze felul în care viața lui Isus a împlinit, de fapt, profețiile și așteptările mesianice. Comunitățile creștine au găsit, de asemenea, o expunere folositoare și plină de autoritate a doctrinei în scrisorile Sf. Pavel trimise unora dintre bisericiile pe care el însuși le înființase. S-au mai adăugat și alte scrieri, printre care mai ales viziunile apocaliptice ale apropiatului sfîrșit al lumii, cunoscute sub numele de Apocalipsa Sf. Ioan Teologul, pînă cînd, în jurul anului 200 d.Hr., o colecție standard de Scripturi a fost acceptată de majoritatea comunităților creștine ca fiind de inspirație divină. Acesta era Noul Testament, a cărui citire a devenit o parte importantă a cultului creștin. Scrierile sacre ale evreilor au fost, de asemenea, păstrate ca o parte a moștenirii creștine, în ciuda atacurilor asupra lor generate de către cîțiva neofiți cu înclinații speculative, care respingeau antropomorfismul și primitivismul moral al unora dintre pasajele Vechiului Testament.

În anul 66 d.Hr. a izbucnit o revoltă larg răspîndită în Palestina, stimulată de speranțe mesianice asemănătoare acelor iscate de Isus însuși. Roma a trimis armata pentru a reinstaura ordinea și, în războiul îndărătnic și cumplit de amar ce a urmat, Ierusalimul a fost capturat și Templul distrus (70 d.Hr.). Această revoltă a dispersat comunitatea creștină din Palestina, cei rămași unindu-se cu comunitatea mai mare de peste hotare sau reîntorcîndu-se la legea mozaică. Legăturile timpurii dintre creștinism și iudaism s-au rupt în acel moment și noua credință și-a continuat drumul ascendent în lumea greco-romană, rivalizînd nu numai cu vechile religii păgîne, ci și cu iudaismul însuși.

O dată ce neofiii aduceau cu ei vechea lor mentalitate păgînă în primele biserici creștine, creștinismul a început să semene tot mai mult cu celelalte religii elenistice, dar vechea amprentă a iudaismului nu se ștersese totuși. O puternică intoleranță față

de toate celelalte credințe și o comunitate strâns unită erau printre cele mai importante trăsături în acest sens. O mare parte din succesul creștinismului incipient se baza pe actele de caritate sistematice, prin care membrii comunității se ajutau unii pe alții, și pe întrunirile săptămânale în care se citeau și se explicau pasaje din Scriptură și se celebra (la început) Cina cea de Taină a lui Isus cu discipolii săi printr-o masă comună. Acestea erau adaptări ale practicilor obișnuite din sinagogă în vederea transmiterii noului mesaj creștin. Ținta era crearea unei comunități unite de credincioși, care considerau lumea exterioară fundamental străină și rea, dar se bucurau de prietenia lor în cadrul comunității, de disciplina socială impusă aici și de speranța arzătoare pentru viitor, care caracterizase dintotdeauna și iudaismul.

Creștinismul a combinat aceste trăsături cu o doctrină mai potrivită pentru modul de a gândi al grecilor și cu rituri lipsite de reguli și prohibiții dure, greu de suportat de către aceștia. Nici una dintre religiile misterelor din lumea romană nu avea atât de multe de oferit. O etică înaltă, scrieri sacre în manieră populară, dar legitimate de vechile profeții, calde sentimente de frăție între credincioși, promisiunea vieții eterne și fericite, încununate de așteptarea ca toate nedreptățile de pe pământ să înceteze — toate acestea aveau o mare influență asupra celor săraci și deposedați de bunurile lor din marile orașe ale Imperiului Roman și dincolo de granițele acestuia.⁸⁰

Apariția creștinismului a fost unul din momentele cele mai importante din istoria lumii. Enorma influență exercitată de Isus și de grupul său de galileeni săraci de-a lungul secolelor întrece orice imaginație. Succesul discipolilor în depășirea aparentei distrugerii a tuturor speranțelor lor pe cruce și în reinterpretarea experiențelor lor a fost extraordinar prin sine însuși, dar și mai mult prin uimitoarele consecințe pe care le-a avut, iar noile accente conferite de predicile Sf. Pavel evangheliilor creștine nu au fost nici ele mai puțin semnificative. Acțiunile, gândurile și sentimentele acestor citorva oameni au influențat profund acțiunile, gândurile și sentimentele altor sute de milioane. Ei au continuat să exercite această influență pînă astăzi și vor continua să o facă și în viitor, atât cît se poate prevedea, căci forța vie a credinței, speranței și dragostei creștine, ca și forța la fel de mare a bigotismului și superstiției, nu au fost încă epuizate.

Budismul și hinduismul. Neclaritățile din perioada începuturilor religiei creștine sînt nimic în comparație cu ambiguitățile legate de evoluția religiilor indiene. Fără îndoială, principalul motiv pentru aceasta este caracterul fundamental anistoric al gândirii indiene — timpul și spațiul devin neimportante pentru cei ce trăiesc în vecinătatea infinitului.

Prima generație a discipolilor lui Buddha a păstrat amintirea vieții și învățăturilor maestrului, la fel ca discipolii lui Isus mai târziu. Dar canonul budist al scrierilor edificatoare nu s-a definitivat niciodată, astfel că idei noi și modificări ale celor vechi

⁸⁰ Activitatea misionarilor a fost încununată de succes încă de timpuriu în Mesopotamia, Armenia, Etiopia și India, deși unii cercetători au îndoii în privința datelor pe care legendele cu privire la apariția diferitelor biserici le atribuie acestor evenimente. Cf. Johann Peter Kirsch, *Die Kirche in der antiken griechisch-römischen Kulturwelt*, Freiburg, Herder & Co., 1930, I, 135-38; Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*. Vol. I: *The First Five Centuries*, New York and London, Harper & Bros., 1937, p. 100-108.

au fost acceptate în această religie timp de încă o mie de ani după dispariția lui Gautama. Așa s-a întâmplat și cu hinduismul, cu excepția că, neavînd un fondator anume, acesta s-a desprins de istorie încă de la început. Sectele indiene au fost întotdeauna numeroase, dar au reușit să conviețuiască în pace, căci erau multe căi spre adevăr și nimeni din contextul cultural indian nu se simțea tentat să afirme că el singur deține cheia mîntuirii. Întrepătrunderea diferitelor grupuri religioase din India a făcut istoria fiecăruia dintre ele extrem de confuză.

În ciuda tuturor neclarităților, e totuși sigur că, între 200 î.Hr. și 200 d.Hr., a început să apară un hinduism popular din amalgamul de brahmanism sacerdotal, rituri rurale imemorale și un nou element: conceptul unui zeu întrupat capabil de a mîntui omenirea. Simultan, s-a dovedit că budismul nu reușise să capteze atenția întregii populații a Indiei.

Declinul budismului indian s-a datorat faptului că el nu a oferit niciodată laicilor din India o religie completă. Budismul incipient nu prescria nici un fel de ceremonial pentru naștere și moarte, nuntă, boală și alte momente importante ale vieții private și nu au reușit să se dezvolte nici reguli budiste pentru ocaziile publice. Budismul oferea un mod de viață complet și bine definit numai pentru comunitățile monastice. Populația de rînd putea adera la această credință oferindu-le sprijin călugărilor sau angajîndu-se în pelerinaje la diferitele *stupe* sau la alte locuri sacre pentru a se apropia de sacrul omniprezent în astfel de locuri. Conducătorii și cei bogați puteau construi clădiri sacre sau îi puteau ilumina pe cei săraci comandînd monumente sculptate unde era reprezentată viața și activitatea lui Buddha. Brahmanii erau însă necesari în toate momentele de criză ale vieții, gata oricînd, cu riturile și formulele lor sacre, să alunge primejdiile sau să micșoreze dezastrele. Acest fapt elementar a asigurat rezistența brahmanismului în India, în ciuda puternicului atac îndreptat împotriva sacrificiilor și pretențiilor preoților lansat de budiștii și jainiștii din secolul al VI-lea î.Hr.

Oferindu-și serviciile de experți publicului larg, brahmanii s-au acomodat treptat la punctele de vedere și atitudinile oamenilor pe care îi serveau. Satele Indiei erau locuite, atunci ca și acum, de oameni aparținînd multor etnii și unor medii culturale diferite. Din cele mai vechi timpuri, sătenii păstrasera și dezvoltaseră cultul a nenumărate zeități și spirite, unele imaginate sub formă umană și altele sub formă animală sau de altă natură. Identificînd într-un mod cît mai potrivit divinitățile locale cu figurile panteonului vedic, brahmanii au reconciliat aceste culte multiforme cu religia vedică, altoind în pietatea rurală unele din cele mai subtile speculații metafizice, dezvoltate din religia ariană originală.

De-a lungul timpului, două figuri importante — marii zei Shiva și Vishnu — au acumulat în jurul lor un complex de trăsături și legende, pînă cînd au devenit cele două mari zeități rivale dar și complementare ale hinduismului. Nu există dovezi că ciclurile de mituri — legate de doctrina *avatarurilor*, conform căreia se considera că Vishnu și (probabil doar prin imitație) Shiva se încarnaseră repetat în variate forme — au căpătat o oarecare formă canonică înainte de secolele IV-VI d.Hr. Numeroasele zeități definite ca

avataruri ale marilor zei existaseră mai întâi de sine stătător și, în plus, indienii venerau și zeci sau chiar sute de alte zeități care nu au căpătat niciodată un loc în cultul lui Vishnu sau al lui Shiva. Confruntându-se cu sarcina practică de a păstori o populație care se închina atitor zeități diferite, brahmanii au validat tot ce le-a ieșit în cale, considerând fiecare zeu minor o manifestare a realității spirituale ultime, întrupată corespunzător nivelului de înțelegere al fiecărui credincios. Acest amalgam poate fi numit hinduism, deși termenul definește mai bine o epocă ulterioară, când un panteon ceva mai sistematic și un cult mistic distinct au început să dea formă confuziei pietăților locale.

* * *

Cu timpul, budismul nu a mai reușit să-și mențină specificul față de sinteza hinduistă de înaltă metafizică și superstiție vulgară. Cu toate acestea, înainte de a se întoarce la diferitele religii din care proveniseră, unele secte budiste indiene au suferit schimbări importante, care le-au adaptat la nevoile emoționale ale laicilor, ce nu puteau sau nu voiau să accepte privațiunile regimului monastic.

Idealul budismului timpuriu fusese disciplina mentală și fizică, ce culmina cu experiențe mistice, definite ca disoluția sinelui sau *nirvana*. Indivizii care ajungeau la acest stadiu de fericire erau desemnați cu termenul de *arhat* și se considera că ei au scăpat din ciclul reîncarnărilor succesive. Dar în cele aproximativ două secole ce au trecut de la începutul erei creștine, o concepție total diferită în ce privește țelul suprem al vieții religioase a început să-și cîștige adepți printre budiști. Anumiți maeștri au început să predice ideea că, în loc de a căuta în mod „egoist” disoluția personală a sinelui și onoarea de a deveni arhat, ascetii ar trebui să se abțină de la intrarea în nirvana pentru a-i ajuta pe alții, mai păcătoși și rătăciți, să urce pe scara reîncarnărilor și să scape, în final, de suferințele existenței. Astfel de „campioni” ai religiei erau numiți *Bodhisattva* și se credea că locuiesc într-un cer al lor, așteptând atît cît considerau ei necesar pînă cînd să ajungă la ultima încarnare și să intre fericiți în nirvana.

Pașii exacti ai acestei transformări radicale din sînul budismului nu sînt foarte clari. Presiunile exercitate de laicii incapabili sau nevoină să se supună la disciplina necesară pentru a deveni un arhat, dar dorindu-și totuși mîntuirea, trebuie să fi fost un element important al acestei transformări. Un altul a fost probabil rivalitatea noilor culte ale lui Vishnu și Shiva — unele dintre detaliile, activitățile și puterile ulterioare ale diferiților Bodhisattva par să fi fost împrumutate din mitologia construită în jurul celor doi mari zei.

Dezbaterile speculative în legătură cu natura doctrinei lui Buddha au contribuit, de asemenea, la formarea noii doctrine. Lui Buddha Gautama i se atribuiseră de timpuriu puteri supranaturale miraculoase pentru ca apoi, cu timpul, personajul uman, istoric să devină de-a dreptul neimportant. Termenul „Buddha” a ajuns să desemneze principiul transcendent ce susținea întreg cosmosul și încarnările lui Buddha s-au multiplicat pînă cînd acel Buddha din secolul al VI-lea î.Hr. a devenit un moment total

neimportant într-o teorie extrem de complexă. Speculațiile în legătură cu tipul de viață ce ar putea pregăti o persoană să se reîncarneze în Buddha au dus la conceptul de Bodhisattva sau Buddha *in potentia*. La rîndul lor, diferiții Bodhisattva au căpătat dimensiuni cosmice, numărul lor s-a multiplicat la infinit și mitologii complexe s-au dezvoltat în jurul unora dintre ei. În cele din urmă, un ritual cultic, de rugăciune și devotament față de unul sau altul dintre Bodhisattva, a fost acceptat în cadrul pietății budiste. Acest budism remodelat — numit și Mahayana sau Marele Vehicul — a devenit astfel o religie ce oferea mîntuirea personală, perfect capabilă de a intra în competiție cu alte forme cultice pentru a câștiga atenția și devoțiunea laicilor.

În cadrul budismului Mahayana, idealul disoluției personale ca țel final al vieții religioase a început să pălească. Pentru a evita un vid stînjitor în vîrfurile scării reîncarnărilor, teologii Mahayana au atribuit deci esențe multiple diferiților Buddha încarnați. În timp ce una din esențe putea ajunge la nirvana și disoluție în maniera tradițională, altele rămîneau principii cosmice destinate să ajute o omenire ce luptă să se mîntuiască. Cu exuberanța tipic indiană, teologia budistă nu a postulat existența unui singur Buddha, ci a sute, zeci și chiar o infinitate de astfel de salvatori ai omenirii — la fel de mulți ca firele de nisip din Gange, conform unuia dintre texte — ale căror merite pot fi împărtășite de credincioșii care li s-au rugat pentru ajutor. Nu numai călugării, ci fiecare om, oricît de slab și păcătos, putea spera să ajungă la calea lui Buddha și, după un număr potrivit de reîncarnări, să devină un Bodhisattva și chiar un Buddha.

Unii dintre primii exponenți ai învățăturilor Mahayana par să fi trăit în sudul și estul Indiei, dar doctrina s-a dezvoltat cel mai mult în nord-vest. Probabil că împăratul kușanaș Kanishka, în secolul al II-lea d.Hr., a fost patronul budismului Mahayana. Respectiva credință a pătruns desigur în Asia Centrală în primele secole creștine și de acolo, pe Drumul Mătăsii, s-a răspîndit în China.⁸¹

În ciuda diferențelor importante între budismul Mahayana și budismul Hinayana (Micul Vehicul), mult mai conservator, călugării aparținînd celor două orientări aveau relații destul de pașnice, trăind uneori chiar în aceeași mănăstire. Doctrinile divergente nu iscau antipatii și au ajuns în China și unele învățături Hinayana, pe lingă afluența de precepte Mahayana. Succesul budismului Mahayana s-a datorat desigur speranțelor pe care le oferea chiar și laicilor — meșteșugari muncind din greu sau negustori săraci — care, în timpul curentei lor încarnări, erau obligați doar să se roage pentru mîntuire și să se abțină de la faptele rele de cîte ori puteau. În Ceylon și Birmania, s-a menținut totuși vechea doctrină probabil din cauză că în acele regiuni îndepărtate nu se dezvoltase încă deajuns urbanizarea, care crease prin alte locuri o populație deznădăcinată, rugîndu-se pentru mîntuire.

* * *

Transformarea budismului prin dezvoltarea doctrinei Mahayana a fost la fel de radicală ca și cea întîmplată în cazul creștinismului, cînd acesta a părăsit cadrul iudaic

⁸¹ Datele la care au fost traduse anumite texte Mahayana în chineză ne oferă doar un *terminus ad quem* pentru apariția budismului Mahayana în China.

și s-a lansat în lumea greco-romană. În plus, în ambele cazuri direcția transformării a fost aceeași: vechile doctrine au fost completate sau, eventual, înlocuite de o religie populară, cu înalte precepte etice pentru această lume și speranța mântuirii pentru cea de dincolo. Budologia, cu toată multiplicarea mîntuitorilor pe care a inițiat-o, se aseamăna cu cristologia: ideea întrupării divinității era centrală în ambele cazuri.

Ceva mai mult decît simpla asemănare a condițiilor sociale ale zonelor în care au apărut cele două religii pare să explice un astfel de paralelism. Oricum, erudiții budiști acordă doar în treacăt oarecare atenție întrebării dacă ideile iraniene sau elenistice au contribuit în vreun fel la apariția budismului Mahayana. Totuși, anumite detalii au atras desigur atenția cercetătorilor: de exemplu, figura viitorului Buddha, Maitreya, pare să semene cu Mithra.⁸² Unul sau doi dintre Bodhisattva au, de asemenea, atribute iraniene specifice, indicînd faptul că scriitorii budiști care le-au dat viață au împrumutat epitete și incidente din religia iraniană. Însă aceste detalii nu sînt cu nimic mai semnificative decît apariția lui Buddha sub numele de Barlaam în hagiografia creștină, în secolul al VII-lea d.Hr.

Ideea centrală atît în creștinism, cît și în budismul Mahayana este conceptul unui mîntuitor divin (sau al mai multora) care a adoptat formă umană pentru a arăta omenirii drumul spre o viață fericită după moarte. E un fapt îndeobște acceptat că soteriologia creștină provenea din gîndirea speculativă greacă și e posibil ca acest lucru să se fi întimplat și în cazul budismului Mahayana. Existaseră multe posibilități de întrepătrundere a gîndirii indiene cu cea greacă. De exemplu, unul din regii greci din nord-vestul Indiei, Menandru (secolul al II-lea î.Hr.), căpătase reputația de filozof, în cercurile indiene. Acest lucru e evidențiat de un dialog budist filozofico-religios în care el apare ca protagonist.⁸³ Ulterior perioadei lui Menandru, contactele comerciale dintre orașele indiene și elenistice din estul Mediteranei erau destul de strînse și, chiar dacă negustorii nu erau filozofi, ei erau perfect capabili să transmită genul de religie populară care se află la baza soteriologiei creștine.⁸⁴ Putem deci presupune că doctrinele Mahayana au găsit un stimul important în noțiunile elenistice. Dar s-ar putea să nu știm niciodată sigur acest lucru, o dată ce orice tip de comunicare dincolo de frontierele culturale a

⁸² Întreaga idee a unui mîntuitor destinat să vină într-un oarecare timp viitor ar fi putut proveni din surse iraniene atît în iudaism, cît și în budism. Escatologia nu a jucat însă niciodată un rol important în gîndirea indiană, căci oamenii erau obișnuți cu ideea mai multor lumi și mîntuitorii nu puteau conferi nici un fel de importanță specială disoluției apropiate a lumii în care întimplător trăiau sau următorului Buddha într-o serie infinită de încarnări ale lui Buddha.

⁸³ Cartea se numește *Milindapanha*, tradusă sub numele *Întrebările regelui Milinda*, T.W. Rhys-Davids (trad. engl.), în F. Max Müller, *The Sacred Books of the East*, Oxford, Clarendon Press, 1890-94, Vols. XXXV-XXXVI. Cel ce-i răspunde la întrebări regelui Milinda, călugărul Nagasena, a fost una din figurile importante care au dezvoltat doctrinele Mahayana. Istoricitatea dialogului este totuși mai mult decît îndoielnică.

⁸⁴ Asupra unei treceri în revistă a urmelor neașteptat de extinse lăsate în literatura indiană de „Yavanas” (sau greci), vezi Sylvain Lévi, „La Grèce et l'Inde d'après les documents indiens”, în *Revue des études grecques*, IV, 1891, 24-25. Cf. și Gauranga Nath Banerjee, *Hellenism in Ancient India*, 2d ed.; Calcutta, autorul, 1920; Eugene F.A. conte Goblet d'Alviella, *Ce que l'Inde doit à la Grèce*, Paris, Leroux, 1897; Richard Fick, „Die buddhistische Kultur und das Erbe Alexanders der Grossen”, în *Morgenland Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens*, Heft 25, 1933; K.A. Nilakanta Sastri, „Ancient Indian Contacts with Western Lands”, în *Diogenes*, Nr. 28, 1959, p. 52-62.

avut loc între persoane de condiție umilă — negustori, marinari, conducători de caravane etc. — care nu au consemnat în scris conversațiile lor cu străinii.⁸⁵

Istoria artei susține ipoteza conform căreia creștinismul și budismul Mahayana au suferit fiecare influența soteriologiei elenistice. Influența elenismului este desigur mult mai clară în arta budistă decât în teologia budistă, căci cele mai vechi portrete ale lui Buddha și Bodhisattva derivă direct din prototipuri elenistice. Într-adevăr, obiceiul grecesc de a reprezenta zeii și eroii în formă umană a servit probabil la popularizarea conceptului reîncarnării printre persoane needucate și nesofisticate. Pentru un grec sau un roman cultivat din secolul al II-lea d.Hr., o statuie a lui Apollo era desigur doar o operă de artă frumoasă, dar pentru un indian o astfel de statuie necesita explicații complexe. Cum putea un zeu să fie om? Când Buddha și Bodhisattva au început să fie de asemenea sculptați în formă umană, ideile speculative care îl transformaseră pe Buddha într-un principiu cosmic au trebuit reexamineate și reexplicate. Doctrina Mahayana ar fi putut apărea, de fapt, în urma acestei întrepătrunderi a tradițiilor artistice cu teologia speculativă.

Întrebarea trebuie să rămână deschisă totuși, deși merită să notăm că, în cazul în care ideile elenistice au jucat într-adevăr un rol formativ în apariția budismului Mahayana, atunci cele două mari religii ale timpului nostru sînt pe jumătate surori, crescînd din germeni elenistici, implantați în două „mame” diferite: una evreică și una indiană, undeva, mai sus, în acest arbore genealogic, existînd și un „socru” iranian. Desigur, inventivitatea religioasă a fost deosebit de fertilă dintotdeauna în India și o mare parte a mitologiei Mahayana, atemporalitatea fundamentală a concepției budiste și remarcabila multiplicitate a mîntuitorilor încarnați, provin desigur doar din India. Ideile grecești au furnizat probabil stimuli-cheie pentru dezvoltarea conceptului Mahayana al mîntuirii, dar elaborarea și definirea sa au luat naștere într-un mediu predominant indian.⁸⁶

Iran și China. Nu se cunosc deloc situația zoroastrismului sub regii parți, relația sa cu mithraismul și cu alte culte iraniene și nici credințele sau politica religioasă a

⁸⁵ Unele din figurile principale în dezvoltarea doctrinelor Mahayana — Ashvaghosa, poet, dramaturg și moralist budist, și Nagarjuna, filozof budist extrem de subtil — sînt asociați în mod tradițional cu curtea regală a lui Kanishka. Această curte obținea venituri fundamentale de pe urma negustorilor care traversau regatul și trebuie să fi existat în centrele comerciale un amestec constant de oameni din diverse regiuni geografice. Cf. R. Ghirshman, *Bégram*, p. 150-154.

⁸⁶ Pentru aceste remarci în legătură cu începuturile hinduismului și ale budismului Mahayana, am consultat următoarele publicații: Edward Conze, *Buddhism: Its Essence and Development*, New York, Philosophical Library, 1951; Edward J. Thomas, *The History of Buddhist Thought*, 2d ed., New York, Barnes & Noble, 1951; Nalinaksha Dutt, *Aspects of Mahayana Buddhism and its Relation to Hinayana*, London, Luzac & Co., 1930; A. Berriedale Keith, *Buddhist Philosophy in India and Ceylon*, Oxford, Clarendon Press, 1923; Helmut von Glasenapp, *Die fünf grossen Religionen*, Dusseldorf-Cologne, Eugene Diederichs Verlag, 1951, vol. 1; Har Dayal, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1932; Emil Abegg, *Der Messiasglaube in Indien und Iran*, Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1928; Paul Masson-Oursel et al., *L'Inde antique et la civilisation indienne*, Paris, Albin Michel, 1951; Paul Levy, *Buddhism: A "Mystery Religion"?*, London, Athlone Press, 1957; A. L. Basham, *The Wonder that Was India*; Helmut von Glasenapp, *Der Buddhismus in Indien und im Fernen Osten*, Berlin, Zürich, Atlantis Verlag, 1936.

regilor părți.⁸⁷ Unele monede sugerează că unii dintre aceștia ar fi putut renunța la patronajul asupra anumitor lucruri grecești și ar fi accentuat importanța religiei iraniene autohtone.⁸⁸ Se știe totuși că mithraismul a jucat un rol important pe teritoriul Imperiului Roman și a fost bine primit încă de timpuriu de populațiile de limbă latină din vest. În secolele al III-lea și al IV-lea î.Hr., cultul lui Mithra a devenit, de fapt, cel mai puternic rival al creștinismului în lumea romană.

Sub forma cunoscută de romani, mithraismul a fost o religie ce promitea nemurirea și reținuse dualismul zoroastrian, recunoscând și principiul răului în univers alături de principiul binelui. Însă motivele mesopotamiene, siriene și elenistice se adăugaseră la fundamentul iranian al mithraismului — sincretism ce a apărut probabil în Anatolia în secolul I î.Hr., în perioada în care romanii au cucerit regiunea. Marea slăbiciune a acestei religii a fost caracterul exclusiv masculin al frăției religioase, potrivit pentru o tabără militară, dar nu și pentru societate în deplinătatea ei. Poate că din acest motiv mithraismul nu a reușit, în cele din urmă, să se impună la Roma sau oriunde altundeva.

Cazul Chinei era diferit pentru că acolo a lipsit creativitatea religioasă din zona civilizată eurasiatică între anii 100 î.Hr. și 200 d.Hr. În cea mai mare parte a acestei perioade, structura politică și socială a Chinei din timpul dinastiei Han a rămas intactă, iar confucianismul și taoismul au continuat să satisfacă nevoile de religiozitate ale populației. Sub a doua dinastie Han, confucianismul s-a extins într-o doctrină ce presupunea învățături fizice, metafizice și morale. Înțeleptul a început să fie onorat prin ritualuri oficiale și familiale în același timp și confucianismul a căpătat aspectul unei religii de stat.⁸⁹ Totuși, aceste schimbări nu presupuneau deschideri de noi drumuri. Ele erau mai degrabă în natura acelei consolidări prin care un număr de doctrine și idei dezvoltate anterior de alte școli chineze — mai ales școala yin-yang — erau înglobate în confucianismul oficial.

Doar spre sfârșitul secolului al II-lea d.Hr., când statul Han începuse să se îndrepte spre propria sa disoluție, au apărut semnele unor mișcări religioase mai importante în China. Taoismul, de exemplu, s-a asociat cu mișcările populare direcționate împotriva autorităților, deși nici un fel de dezvoltare doctrinară anume nu a însoțit această manifestare politică. În același timp, budismul a început să facă progrese în China, dar a avut cu adevărat succes doar după căderea dinastiei Han, când invaziile barbare și dezordinea internă au distrus vechiul sistem social chinez și au pregătit receptarea unei doctrine atât de străine gândirii chineze anterioare.⁹⁰

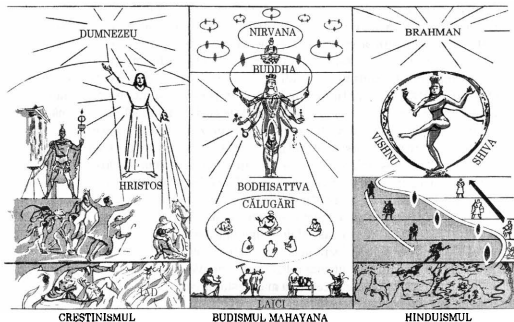
⁸⁷ Roman Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam*, Paris, Payot, 1951, p. 228, 239-243; R.C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1961.

⁸⁸ O astfel de politică alternativă a reflectat probabil tensiunile dintre orașele parțial elenizate și satele ce păstrau încă tradițiile iraniene care au caracterizat Iranul și anumite părți ale Mesopotamiei încă de la cucerirea macedoneană. Regii care contau pe sprijinul orașelor împotriva unei aristocrații iraniene întotdeauna nesupuse patronau în mod normal cultura încă slab dezvoltată a orașelor elenizate, în timp ce un monarh ce se baza pe sprijinul aristocrației rurale din Iran avea motive întemeiate să revină la zoroastrism sau la o oarecare modificare a vechilor credințe, ca semn al identității sale iraniene. Tensiunile și fluctuațiile similare ale politicii regale au devenit și mai acute în perioada sasaniană, iar cele de mai târziu dintre šiiti și sunniți, în Islam, au fost ecoul aceluiași clivaj social.

⁸⁹ Cf. Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 7-132; John K. Shryock, *Origin and Development of the State Cult of Confucius*, New York, Appleton-Century, 1932.

⁹⁰ În fond, și creștinismul s-a răspândit în Imperiul Roman în condiții similare.

RELIGIILE LUMII

Rezumat. Trăvialul religios al popoarelor supuse și al populațiilor dezdădăcinate din orașele Asiei Vestice, în primele secole ale erei creștine, marchează o schimbare profundă în istoria omenirii. Apariția creștinismului, a hinduismului și a budismului Mahayana oferea o imagine a lumii care le permitea oamenilor să privească cel mai mare dezastru cu o undă de bucurie o dată ce, conform tuturor celor trei religii, această lume era doar preludiul celei de dincolo. Decăderea statelor imperiale, care permisese delimitarea perimetrului zonei civilizate, a facilitat de fapt evoluția acestor religii. Ele au apărut în momente de criză pentru că erau gata să ofere mîngiere unei întregi societăți, așa cum alinasera, la începuturile lor, durerile celor săraci și umili.

Societățile anterioare nu cunoscuseră nimic asemănător cu aceste religii ale salvării. Poate că mișcările religioase profetice și extatice din secolele X-VIII î.Hr., manifestate în Anatolia și în zonele mediteraneene estice, puteau constitui, în mare, același tip de reacție la dezagregarea societății civilizate din acele timpuri. Însă paralela nu face decît să sublinieze cît de mult s-a dezvoltat lumea civilizată între secolele al X-lea și primul î.Hr., căci, cu excepția importantă a iudaismului profetic, aceste mișcări anterioare nu au reușit să dea naștere unor instituții și unor doctrine capabile să influențeze viața umană de-a lungul multor secole și generații. Religia egipteană, cu „democratizarea” treptată a nemuririi, organizarea sacerdotală și elaborarea ei mitologică au ajuns să anticipeze poate în mai mare măsură accentele și modurile d

organizare ale religiilor superioare, dar egiptenii considerau că viața de apoi este mai puțin importantă decât cea de pe pământ și, în același timp, lor le lipseau complet impulsurile de misionari, caracteristice atât pentru budism, cât și pentru creștinism. În plus, ideea că religia avea un caracter local, că era posesiunea de mare valoare a unui anumit popor, îi impunea religiei egiptene, ca și tuturor celorlalte religii antice, un caracter limitat, în opoziție totală cu universalismul religiilor mântuirii.

Creștinismul, hinduismul și budismul Mahayana au reprezentat poate prima adaptare satisfăcătoare a vieții umane la stilul impersonal și indiferență față de om ce predomină în marile aglomerări urbane. Religiile naturii, personificând forțele pământului și cerului, puteau satisface nevoile agriculturilor din zonele rurale, ale căror legături cu semenii lor erau strânse și personale. Religiile de stat erau adecvate pentru primele popoare civilizate, a căror moștenire culturală era aproape uniformă și care nu pierduseră sentimentul unei puternice identificări cu corpul social și politic. Însă atunci când această uniformitate și coeziune a societății civilizate s-a destrămat, cum era și normal să se întâmple o dată cu extinderea zonei civilizate și cu mărirea complexității și varietății culturilor și sistemelor sociale, astfel de religii oficiale de stat nu mai puteau satisface numărul crescând de indivizi dezrădăcinați, a căror izolare de comunitate era din ce în ce mai greu suportabilă. Am văzut cum religia babiloniană nu a reușit să satisfacă astfel de nevoi⁹¹ și religia greco-romană a cetății a manifestat aceeași deficiență când orașele-state locale și-au pierdut coeziunea psihologică de universuri sociale de sine stătătoare.

Era nevoie de ceva mai mult decât simpla religie a naturii sau decât religia de stat pentru a câștiga pacea gândului într-un mare oraș, unde erau întâlniți străini la tot pasul, unde bogații și săracii trăiau în lumi culturale complet diferite și unde forțe impersonale asemenea obligativității oficial impuse sau schimbului pe piață se răsfrungeau destul de dureros și neașteptat asupra vieții cotidiene. Ideea unui mântuitor, căruia îi păsa de fiecare atom uman rătăcit în masa acestor comunități și îl proteja, precum și încrederea într-o viață viitoare, unde tot răul și toate suferințele acestei lumi urmau să fie răsplătite, le ofereau desigur oamenilor un real ajutor în fața greutăților și a dezastrului. În plus, comunitatea religioasă însăși, unită de credința comună și de faptele bune, furniza un substitut vital al comunităților primare, în care toate relațiile erau personale, din care s-a născut umanitatea și spre care tinde probabil continuu instinctul uman. Dincolo de orice problemă de adevăr doctrinar sau de eroare, creștinismul, hinduismul și budismul Mahayana îi ajutau pe oameni să se adapteze mai bine ca oricând la viața în civilizația megalopolitană.⁹² Probabil, epifania religiilor mântuirii a asigurat, nu numai a ajutat, supraviețuirea și revigorarea societății megalopolitane.

⁹¹ Cf. și Cartea lui Iov.

⁹² Cu timpul, desigur, astfel de religii au depășit cu mult limitele orașelor, o dată ce răspunsurile date de ele la marile probleme ale vieții umane erau la fel de satisfăcătoare și pentru oamenii a căror viață era mult mai puțin atomizată decât a acelor din orașe, unde ele au apărut pentru prima dată. În același timp, existența religiilor superioare a facilitat creșterile urbane, făcându-le mai sigure și mai puternice, prin reducerea conflictelor sociale și menținerea solidarității morale între toate nivelurile ierarhice umane (atita timp cât aveau aceeași credință) la un nivel mai înalt decât s-ar fi putut atinge vreodată fără aceste religii.

3. ALTE ASPECTE ALE ÎNALTEI TRADIȚII CULTURALE EURASLATICE, 100 î.Hr.-200 d.Hr.

În ciuda preponderenței inovației religioase în regiunile interstițiale ale zonei civilizate, centrele culturale — China, India și Roma — au rămas, în general, conservatoare. Ideile și practicile străine nu prezentau nici o atracție pentru erudiții acestor civilizații, care dețineau deja o moștenire culturală destul de satisfăcătoare și-și puteau permite să ignore tot ce nu i se conforma.

Situația era diferită în Orientul Mijlociu. Civilizația cosmopolită a acestei zone suferise astfel de lovituri din partea lui Alexandru cel Mare și a succesorilor săi încît tindea să se dezmembreze în vechile ei părți componente — egipteană, mesopotamiană, evreiască și iraniană. Fiecare dintre aceste culturi în parte trebuia să se împace cu intruziunea atrăgătoare a civilizației elenistice. Nici învățătura preoților mesopotamieni și nici a celor egipteni nu a rezistat acestui șoc. Berossus din Babilon (cca 250 î.Hr.), care a migrat în insula Cos, din Marea Egee, unde a tradus în greacă textele istorice și astronomice ale preoților lui Bel Marduk, și Manetho din Egipt, care a făcut același lucru pentru tradițiile istorice din țara sa natală, cam în aceeași perioadă, reprezintă aproape ultima zvîcnire de energie intelectuală legată oarecum de tradițiile lor sacerdotale. Pierzîndu-și viabilitatea, vechile religii ale Mesopotamiei și Egiptului au început să sufere schimbări majore, amestecîndu-se cu idei și forme grecești pentru a deveni cu timpul religii orientale ale misterelor, de tipul celor care au împînzit lumea romană începînd cu secolul I î.Hr. Din Egipt proveneau cultul lui Isis și al lui Serapis, iar Mesopotamia a produs „știința” astrologiei. În astfel de forme modificate și mascate, o parte a înțelepciunii Orientului Mijlociu a continuat să reziste, dar identitatea unitară a celor două tradiții se pierduse pentru totdeauna.

Pe de altă parte, evreii au fost în stare să mențină independența tradiției lor culturale chiar și în fața unor continue dezastre politice. În timpul revoltei din 66-70 d.Hr., armatele romane au distrus Templul din Ierusalim și preoțimea sa, dar sinagogile răspîndite pretutindeni au fost capabile să păstreze credința chiar și în lipsa centrului din Ierusalim. Nici măcar distrugerea țărânimii evreiești din Iudeea, ca o consecință a unei a doua revolte palestinienne (132-135 d.Hr.), nu a însemnat dispariția iudaismului, căci comunitățile urbane din diaspora au supraviețuit. Entuziasmul mesianic ce generase revoltele dezastruoase din 66 și 132 d.Hr. a început să scadă însă; venirea lui Mesia nu mai era așteptată ca fiind ceva iminent și marile speranțe din trecut au lăsat loc exegezei legale, filologice și polemice a Scripturii. Școlile rabinice au devenit cele mai importante instituții ale iudaismului, în locul Templului, căci era nevoie de experți care să cunoască Legea și Profetii și care să poată extinde și aplica Scriptura la diferitele circumstanțe ale vieții de zi cu zi. Cea mai importantă dintre aceste școli a fost în Galileea,⁹³ unde textul canonic al Scripturii ebraice s-a definitivat în secolul al II-lea d.Hr. Iudaismul a rămas o credință vie și,

⁹³ Populația acestei regiuni nu a fost dezrădăcinată în războiul din 132-135 d.Hr.

sub conducerea rabinilor învățați, s-a dovedit capabilă să reziste atât elenismului, cât și creștinismului.⁹⁴

Cazul iranienilor s-a aflat undeva la mijloc. Tradiția literară persană și-a păstrat desigur o oarecare continuitate din timpul lui Zoroastru pînă la renașterea culturală din timpul Sassanizilor, după 226 d.Hr. Era vorba totuși și de mult sincretism, după cum demonstrează și originile intelectuale și literare obscure ale Avestei, cartea sacră a zoroastrismului sassanid.⁹⁵

Pe scurt, cosmopolitismul Orientului Mijlociu antic s-a destrămat, din punct de vedere cultural și politic, în perioada 100 î.Hr.-200 d.Hr. Influențele eleniste și indiene erau dominante în zonă, invadatorii din stepă adăugau și ei o componentă nouă, barbară la acest amestec, iar sincretismul cultural rezultat și-a găsit mai ales o expresie religioasă.

* * *

În lumea romană o astfel de fragmentare nu a avut loc. Acolo, tradițiile civilizației grecești și elenistice s-au menținut, deși uneori cu energie mult diminuată. Filozofia greacă, retorica, istoriografia și literatura s-au dezvoltat și în limba latină și în acest proces limba și-a dezvoltat un vocabular elevat, capabil să transmită cultura înaltă a Orientului grec diferitelor popoare din vestul Mediteranei. Munca de traducere și adaptare a erudiției grecești la limba și temperamentul latin a fost întreprinsă, în secolul I î.Hr., de Cicero (m. 43 î.Hr.), Lucrețiu (m. cca 55 î.Hr.) și Catul (m. cca 54 î.Hr.). În generația următoare, Vergiliu (m. 19 î.Hr.), Horațiu (m. 8 î.Hr.) și Tit Liviu (m. 17 d.Hr.) au adus literatura latină la cea mai înaltă expresie a ei. După aceea, pacea romană și viața confortabilă a aristocrației romane au frînat creația intelectuală și artistică. Diletantismul și un fel de spirit arhaic predominau, cu excepția poate doar a istoriilor lui Tacit (m. cca 117 d.Hr.).

Secolul al II-lea d.Hr. a fost martorul unei renașteri a literaturii grecești (de exemplu, Plutarh, m. cca 120 d.Hr.) și a unei codificări importante a cunoștințelor științifice grecești în opera lui Galenus (m. cca 200 d.Hr.), pentru medicină, și a lui Ptolemeu (m. după 161 d.Hr.), pentru astronomie și geografie. Însăși perfecțiunea și eleganța matematică a astronomiei lui Ptolemeu precum și complexitatea, dar și caracterul sistematic al medicinei lui Galenus le-au părut generațiilor ulterioare imposibil de depășit și astfel ele au jucat un rol extrem de important în dezvoltarea în continuare a științei grecești. Un interes tot mai puternic pentru probleme metafizice și mai ales teologice a accentuat și mai mult acest rezultat.

Legile naturii, analizate matematic și descriptiv de Ptolemeu și Galenus, dovedeau o asemănare interesantă și poate nu doar întîmplătoare cu legile națiunilor și ale naturii, definite de un lung șir de juriști romani. Jurisprudența romană și-a

⁹⁴ Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 2d ed., Philadelphia, Jewish Publication Society, 1952, II, 89-128.

⁹⁵ Jacques Duchesne-Guillemin, *Ormazd et Ahriman, L'Aventure dualiste dans l'Antiquité*, Paris, Presses Universitaires, 1953, p. 55-134; H.S. Nyberg, „Die Religionen des alten Iran“, în *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, Band 43, Leipzig: J.C. Hinrichs, 1938; R.C. Zaehner, *Dawn and Twilight of Zoroastrianism*.

atins apogeul în opera lui Ulpian sau a lui Papinian, la sfârșitul secolului al II-lea d.Hr. și la începutul secolului al III-lea. Conceptul unei legi obiective, aplicate activităților umane, operînd în același timp în acord cu natura și rațiunea, separată atît de revelația divină, cît și de izbucnirile patimilor umane, devenise specifică Romei și societăților ce au evoluat din cea romană. Existau, desigur, și alte popoare civilizate care aveau legi și coduri de legi, dar acestea se limitau la probleme de drept public și penal, lăsînd relațiile personale pe seama cutumelor sau regulilor personale.⁹⁶ Dreptul roman, dezvoltat în mediul cosmopolit al imperiului, încerca să clasifice și să impună reguli clare asupra multitudinii și confuziei afacerilor atît publice, cît și private. Concepte ca proprietate, drept de proprietate și contract — atît de obișnuite în viața noastră de azi încît abia le mai observăm existența — au fost mai precis definite, astfel încît disputele particulare puteau fi reduse la un caz legal și rezolvate în acord cu o regulă dată, într-un proces judiciar. Pentru o societate complexă, individualizată și urbanizată, avantajele unui asemenea sistem legal erau enorme, căci sporeau capacitatea de predicție și siguranța în legătură cu relațiile cu străinii chiar și în cazul lipsei unui consens cutumier. Nici o altă civilizație anterioară nu și-a dezvoltat un sistem juridic atît de subtil și general. În alte părți, obiceiurile locale, moravurile de grup și tradițiile familiale și-au păstrat preponderența și bunul plac al demnitarilor și al celor puternici se manifesta mult mai pregnant.

Valoarea dreptului roman pentru viitoarea civilizație europeană a fost extrem de mare. Cînd a început să se dezvolte urbanismul în Europa de Vest, după secolul al XI-lea, impresionantul corpus al dreptului roman se afla la îndemînă. Modelele oferite pentru reformularea cutumelor haotice, care se dezvoltaseră deja în Europa, au facilitat, stabilizat și extins automat activitatea urbană, orientată spre cerințele pieței.⁹⁷

În India, perioada dintre 100 î.Hr. și 200 d.Hr. a cunoscut o mare dezvoltare a artei și literaturii, evoluînd spre expresia „clasică” din perioada imperiului Gupta (320-535 d.Hr.). Cele două mari epoei ale literaturii indiene, *Mahabharata* și *Ramayana*, ajunseseră probabil aproape de forma lor finală în anul 200 d.Hr., iar sanscrita literară, bazată pe regulile gramaticale ale lui Panini, se dezvoltase deja într-un mediu literar original și artificial. Totuși, incertitudinile cronologice ne împiedică să stabilim o perioadă definită pentru vreuna din capodoperele literar-artistice ale sanscritei clasice, fie înainte, fie după 200 d.Hr. E mai bine să păstrăm această discuție pentru capitolul viitor, în ciuda riscului de a trece cu vederea marile realizări ale perioadei pre-Gupta.

⁹⁶ Includerea problemelor personale în sfera de interese a dreptului roman era, fără îndoială, o moștenire a totalitarismului primelor organizări ale cetății grecești, care ridicaseră statul teritorial deasupra tuturor relațiilor umane.

⁹⁷ În plus, relația între legea umană, cea naturală și cea științifică a fost una destul de strînsă întotdeauna. Cei obișnuți să caute legi care să guverneze un anumit tip de activitate erau gata să caute legi pretutindeni. Vezi remarcile de mai sus în legătură cu gîndirea speculativă ioniană și legea cetății. Dimpotrivă, în societățile unde legea nu se bucura de o astfel de anvergură și demnitate ca în cea romană, oamenii erau mai puțin tentați să aștepte sau să caute reguli, în comportament sau în materia neînsușită. Astfel, nu e o simplă fantezie ideea că știința modernă datorează mult dreptului roman. Vezi comparația atitudinilor chineze și europene față de lege, atît umană, cît și științifică, în Needham, *Science and Civilization in China*, II, 518-83.

China nu ne creează însă astfel de dificultăți cronologice; sub dinastia Han, s-a oficializat o remarcabilă consolidare a multitudinii de tradiții moștenite, sub auspiciile confucianismului. Cunoștințele matematice și astronomice s-au îmbogățit ca rezultat al disputelor în legătură cu calendarul,⁹⁸ dar erudiția literară și cea filologică au rămas totuși în centrul activității intelectuale chineze. Pentru o astfel de erudiție, autenticitatea textelor era de o importanță majoră și această problemă a provocat și ea dispute aprinse între școala „textelor noi” și aceea a „textelor vechi.”⁹⁹ Dincolo de anumite detalii de expresie, cele două școli aveau opinii diferite mai ales în ce privește măsura în care li se putea permite conceptelor yin-yang și ale celor înrudite să coloreze oarecum interpretarea confucianismului. Erudiții „textelor vechi” deplingeau denaturarea învățăturilor maestrului, cei ai „textelor noi” aveau tendința de a citi printre rânduri, căutând indicii și semnificații simbolice dincolo de sensul superficial (și uneori chiar banal) al textelor clasice. Dincolo de polemica erudită, destul de extinsă în epocă, această discuție a dus la compilarea primului dicționar chinez sistematic, aranjat, așa cum sînt și azi dicționarele chineze, în funcție de radicalul fiecărui cuvînt.

Scrierile istorice chineze au ajuns de asemenea la maturitate sub dinastia Han. Istoria în multe volume a Chinei (a întregii lumi chineze) scrisă de Ssu-ma Ch'ien (145-86 î.Hr.) a stabilit cadrul în care istoria chineză a continuat să fie scrisă pînă în zilele noastre. Ssu-ma Ch'ien a acceptat și a făcut canonică teoria conform căreia fiecare dinastie începea o dată cu un conducător extrem de virtuos și își pierdea apoi treptat acea virtute pînă cînd Cerul își pierdea și el răbdarea și o înlocuia cu o nouă dinastie. Aceasta era o idee foarte veche în China, dar Ssu-ma Ch'ien a fost primul care a ilustrat-o prin fapte și succesul său a făcut schema să devină obligatorie pentru istoricii ulteriori. Pe lîngă narațiunea politică organizată conform unui astfel de principiu, istoria lui Ssu-ma Ch'ien includea și tratate speciale despre muzică, sacrificii, hidrotehnică și metode militare, explicînd evoluția fiecărui domeniu de la începuturi pînă în perioada contemporană istoricului. Alte tratate erau dedicate carierei anumitor case nobile din China antică, în timp ce cea mai mare parte a cărții cuprindea eseuri biografice despre anumite personalități celebre. Lucrarea lui Ssu-ma Ch'ien combina anvergura lui Herodot cu exactitatea lui Tucidee (în intenție, cel puțin) și exemplul

⁹⁸ Diferite sisteme de împărțire a calendarului au devenit arme politice, mai ales în perioada uzurpării tronului de către Wang Mang (9 î.Hr.-24 d.Hr.). Drept rezultat al acestor dispute, a doua dinastie Han a instituit un nou calendar, mai puțin corect din punct de vedere astronomic decît acela folosit de Wang Mang. Cf. Wolfram Eberhard, „Contributions to the Astronomy of the Han Period, III”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I, 1936, 194-241. Pentru o discuție detaliată, dar destul de confuz aranjată din punct de vedere tehnic și topic, asupra astronomiei matematice chineze, cf. Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, III, 1-461.

⁹⁹ Primele și-au fundamentat interpretarea cărților clasice ale confucianismului pe textele reconstruite la începuturile dinastiei Han, după ce s-a renunțat la interdicțiile asupra acestor cărți instituite de către împăratul din Ch'in (213 î.Hr.). Pe de altă parte, erudiții ce susțineau textele vechi pretindeau că versiunile lor se bazează pe texte autentice, scrise în vechea caligrafie și datînd dinaintea de distrugerea cărților.

său a creat o schemă de urmat în istoriografia chineză ulterioară.¹⁰⁰ Drept rezultat, al doilea mare istoric al dinastiei Han, Pan Ku (32-92 d.Hr.) a urmat întru totul modelul predecesorului său când a scris istoria primei dinastii Han.¹⁰¹

Sintem mult mai puțin informați despre lumea intelectuală secretă din perioada dinastiei Han. Ea era probabil reprezentată de înțelepții taoiști, ce încercau, prin experimente chimice, să producă un elixir al vieții lungi sau chiar al nemuririi. O parte a terminologiei și a cadrului conceptual al alchimiei arabe și europene ulterioare pare să-și fi avut originile aici. Însă răspîndirea alchimiei spre vest, ca și aceea a astrologiei spre est, a devenit semnificativă abia după anul 200 d.Hr. Erudiția era cuprinsă de un astfel de conservatorism încît, chiar și atunci cînd comerțul a facilitat și contactele intelectuale, nu au existat schimburi importante înainte de apariția unor puternice mișcări sociale în China, India și Europa.

* * *

Tehnologia nu era atît de conservatoare, dar diferența era infimă. Au apărut aclimatizări importante ale unor plante și animale folosite, dar tehnicile meșteșugărești și secretele comerciale nu se răspîndeau la fel de ușor. De exemplu, folosirea bumbacului, a trestiei de zahăr și a găinilor, toate cultivate sau domesticate mai întîi în India, s-a răspîndit și în China și în zona eurasiatică vestică în această perioadă, în timp ce China avea de oferit caise și piersici, poate că și citrice, cireșe și migdale vestului eurasiatic. În schimb, chinezii importau lucernă și un număr de legume, precum și cai mari, iranieni.¹⁰²

Nu era greu pentru călători să aducă cu ei semințele diferitelor plante exotice, dar tehnicile și secretele meșteșugurilor nu puteau fi învățate atît de ușor. În orice caz, meșteșugarii lucrînd pentru export și negustorii angajați în comerțul exterior nu aveau nici un interes să vadă aceste informații tehnice răspîndindu-se în alte regiuni. Drept rezultat, tehnologia industrială sau protoindustrială prezintă o hartă aproape statică în această perioadă.¹⁰³

Morile de apă romane sau tehnica producerii sticlei par să fi fost cele mai bune din lume. Oțelul indian avea anumite caracteristici care îl făceau foarte căutat pe piața romană, dar nu putea fi produs acolo. Mătasea chinezească se exporta în India, Orientul Mijlociu și Roma, dar secretele fabricării sale nu au ajuns în lumea din afară

¹⁰⁰ Despre Ssu-ma Ch'ien se pot afla mai multe din Burton Watson, *Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China*, New York, Columbia University Press, 1958. Anumite părți din opera sa au fost traduse de Édouard Chavannes, *Les Mémoires historiques de Ssuma-Ts'ien*, Paris, Leroux, 1895-1905.

¹⁰¹ Homer H. Dubs a tradus secțiunea din lucrarea lui Pan Ku ce se ocupă de epocile imperiale. Pan Ku, *The History of the Former Han Dynasty*, trad. engl Homer H. Dubs, 3 vols.; Baltimore, Md., Waverly Press, 1938-55.

¹⁰² Charles Singer et al., *A History of Technology*, II, 199; Román Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam*, p. 256; Alphonse de Candolle, *The Origin of Cultivated Plants*, New York, D. Appleton & Co., 1902.

¹⁰³ Inventurile tehnice chinezești au fost probabil extrem de importante, dar și extrem de imobile. Cf. J. Needham, *Science and Civilization in China*, III, 240-43.

înainte de secolul al VI-lea d.Hr.¹⁰⁴ Tehnologia militară romană — în special tehnica de asediu și fortificațiile — aveau o reputație considerabilă în India și poate și în China;¹⁰⁵ e posibil, pe de altă parte, ca ambarcațiunile romane să fi introdus un nou stil de construcții navale în apele indiene, ceea ce a făcut posibilă remarcabila expansiune peste mări a culturii indiene în primele secole ale erei creștine.¹⁰⁶

În general, se știe însă prea puțin despre istoria tehnologiei pentru a putea obține o imagine generală a acestui domeniu. Diferențele nu erau probabil extrem de mari, tehnicile specifice diferitelor comunități civilizate fiind aproximativ echivalente. Metodele manuale predominau desigur pretutindeni, căci de abia se începuse folosirea forțelor neînsuflețite ale naturii prin introducerea morilor de apă, utilizate mai ales pentru măcinatul cerealelor.

Oriunde în lumea civilizată, bogăția depindea în primul rând de agricultură. Majoritatea covârșitoare a populației diferitelor state era rurală și marile diferențe economice apăreau între zonele unde amenajările hidrotehnice făceau agricultura capabilă de a întreține populații dense în zonele mai slab populate și mai aride, unde culturile se aflau la discreția unor ploii neregulate și adeseori prea abundente într-un anumit moment. Până când Europa de Vest și-a dezvoltat metode agricole care puteau fi folosite pe câmpiile mocirloase, agricultura s-a concentrat aici în zonele de deal și mai ales în locurile cu sol permeabil (loess sau calcar, de exemplu). Astfel, periferia vestică a regiunii civilizate a rămas în urma terenurilor mai bine asanate din Mediterana și Orientul Mijlociu și nicăieri nu a reușit agricultura din zonele pluvioase să ajungă la performanțele văilor irigabile din China, India și Orientul Mijlociu.

Toate aceste schimburi de idei și tehnici depindeau de o acțiune umană conștientă și erau blocate de indiferență, ignoranță și lipsă de atenție. Însă nici un astfel de factor nu a împiedicat răspândirea virusurilor și a bolilor. Epidemiile, cândva obișnuite doar în anumite zone ale Lumii Vechi, erau duse de corăbiile negustorilor și de caravane de la un capăt la altul al zonei eurasiatice și înapoi. Dar incertitudinile predomină și în acest domeniu și nu s-a făcut încă nici un studiu științific pe baza informațiilor existente. Nici o afirmație în legătură cu istoria anumitor boli sau cu creșterile și descreșterile de populații din lumea antică nu se poate baza, din păcate, decât pe informații incerte. Documentele indiene nici măcar atât nu ne permit să facem, dar o trecere în revistă a sistemului de canale de irigații din Mesopotamia sugerează că densitatea maximă a populației în această zonă s-a înregistrat între secolele al III-lea și al VI-lea d.Hr.¹⁰⁷ Documentele chineze și romane sînt bine cunoscute și indică un apogeu anterior al

¹⁰⁴ Charles Singer et al., *A History of Technology*, II, 57, 322, 593-601; G.F. Hudson, *Europe and China*, London, Edward Arnold & Co., 1931, p. 68-102, 120-122.

¹⁰⁵ Sir Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers*, p. 160; Homer H. Dubs, *A Roman City in Ancient China*, London, China Society, 1957.

¹⁰⁶ Această ipoteză se bazează pe lauda „frumoaselor corăbii construite de Yavanas” (adică ionieni sau greci în general) în poezia Tamil timpurie din sudul Indiei. Cf. Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers*.

¹⁰⁷ Thorkild Jacobsen și Robert M. Adams, „Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, în *Science*, CXXVIII, 1958, 1251; Robert M. Adams, „Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran”, în *Science*, CXXXVI, aprilie, 1962, 116-119.

densității populației, în secolul I d.Hr. Molimele erau un factor principal de scădere a populației atât în China, cât și în Roma începând cu secolul al II-lea și nu e de mirare că aceste comunități, aflate la periferia lumii civilizate, sufereau mai acut din cauza unor boli noi, necunoscute decât în Orientul Mijlociu, unde traficul cu zonele de graniță ale Lumii Vechi nu era ceva nou și unde populațiile locale ajunseseră probabil la un grad de imunitate față de bolile care în Orientul Îndepărtat și Occidentul Îndepărtat erau încă în stare să decimeze populații neprotejate biologic.¹⁰⁸

Epidemiile, rezultând direct din delimitarea zonei civilizate, trebuie considerate deci responsabile¹⁰⁹ pentru scăderile radicale de populație care au devenit o problemă persistentă în perioada romană imperială și au ajuns chiar la dimensiuni catastrofale în secolul al III-lea d.Hr.¹¹⁰ O scădere substanțială a populației Chinei pare să fi survenit în timpul dinastiei Han¹¹¹ și invaziile barbare, care au ajuns la proporții majore atât în Orientul Îndepărtat, cât și în Occidentul Îndepărtat, în secolele al III-lea și al IV-lea d.Hr., ar putea fi parțial atribuite scăderilor populației atât dincolo de *limes*-ul roman, cât și de Marele Zid chinezesc.¹¹²

¹⁰⁸ Consecințele pe care le putea avea o boală nouă în rândurile unei populații fără anticorpi au fost în repetate rânduri ilustrate după delimitarea zonei civilizate eurasiatice, când marinarii și alți călători au adus boli ca pojarul sau chiar simplul guturai printre amerindieni, eschimoși, polinezieni și i-au putut vedea murind pe băștinași din cauza unor boli total nepericuloase pentru europeni. Desigur, populațiile europene și asiatice se imunizaseră și ele prin expunerea la aceste boli și acest proces biologic trebuie să fi avut un punct culminant în primele secole creștine. Asupra epidemiilor, vezi Georg Sticker, *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Band I, erster Teil: *Die Geschichte der Pest*, Giessen, Alfred Töpelmann, 1908, W.H.S. Jones, *Malaria: A Neglected Factor in the History of Greece and Rome*, Cambridge, Macmillan & Bowes, 1907; Benno von Hagen, *Die Pest im Altertum*, Jena, Gustav Fischer, 1939. Asupra Chinei, cf. K. Chimin Wong și Wu Lien-teh, *History of Chinese Medicine*, Shanghai, National Quarantine Service, 1936, p. 53-138. Nici una dintre aceste lucrări nu se referă totuși la datele existente ținând cont de faptul că o anumită întrebare importantă și o istorie complexă a epidemiilor omenirii a rămas încă nescrisă.

¹⁰⁹ O dată ce explicațiile teoretice ale fluctuațiilor de populație au rămas imperfecte până în ziua de azi, când se pot obține date destul de exacte despre ceea ce se întâmplă, ar fi ridicol să afirmăm că creșterile și scăderile populațiilor pot fi adecvat înțelese. Alți factori, pe lângă gravitatea epidemiilor, rezultând din circulația mai largă a bolilor, datorită îmbunătățirii comunicațiilor, au subminat desigur populația romană. Diferite perversiuni sexuale, precum și obiceiul de a face baie în apă foarte fierbinte (distrugând astfel fertilitatea masculină) au de asemenea un rol important în explicarea neputinței de a se reproduce a claselor superioare romane. Anumite condiții economice și psihologice au afectat și rata reproducerii clasei meșteșugarilor și a țăranilor, dar importanța relativă și efectul practic al acestor factori și al altora nu pot fi determinate.

¹¹⁰ Asupra importanței fundamentale a scăderii populației în istoria romanilor vezi remarcile provocatoare ale lui Arnold Hugh Martin Jones, *Ancient Economic History: An Inaugural Lecture Delivered at University College, London*, London, H.K. Lewis, 1948.

¹¹¹ Cf. Hans Bielenstein, „The Census of China during the Period 2-742 d.Hr.”, în *Museum of Far Eastern Antiquities*, Stockholm, Bulletin, XIX, 1947, 125-63.

¹¹² Declinul drastic al populației era un mecanism cu autoreglare, căci declinul automat al productivității a afectat comerțul la distanță, o dată ce acesta se ocupa mai ales cu produse de lux. Pe măsură ce frecvența contactelor cu locuri îndepărtate și ciudate scădea, putem presupune că scădea și transmiterea bolilor, controlându-se astfel principalul factor care generase decimarea populațiilor de la periferia zonei civilizate. Pe de altă parte, supraviețuitorii se imunizaseră și asta însemna că expunerea lor la boli venite de la periferia zonei eurasiatice nu mai puteau avea vreodată astfel de consecințe letale ca în secolele al II-lea-al IV-lea d.Hr.

Atacurile barbare și reacția lumii civilizate, 200-600 d.Hr.

A. INTRODUCERE

În 200 d.Hr., elenismul își pierduse deja forța sa de expansiune. Popoarele vecine sau complet străine nu mai găseau prea multe lucruri de admirat și imitat în modul de viață al aristocrației greco-romane, moștenitoare a tradițiilor elenistice. În China, confucianismul trecea printr-o perioadă asemănătoare, deși nu la fel de drastică, de declin. El era, de asemenea limitat, la clasa proprietarilor de pământuri și a demnitarilor, iar moderația și conservatorismul manierelor nu se mai potriveau unei epoci de dezordine interne și invazii barbare, ce debutase după căderea dinastiei Han.

India, pe de altă parte, intrase într-o epocă de remarcabilă expansiune culturală atât în țară, cât și în afara ei. Sub dinastia Gupta (cca 320-535 d.Hr.), a început o adevărată „perioadă de aur” în arta și literatura indiană. În același timp, transcendențialismul caracteristic al religiozității indiene a început să exercite o puternică influență asupra străinilor. Propagarea budismului în Asia Centrală, China, Coreea și, în cele din urmă, în Japonia, a demonstrat în modul cel mai spectaculos puterea expansivă a culturii indiene în această epocă. O expansiune la fel de puternică a avut loc și pe mare, căci exact în perioada în care budismul își câștiga cele mai mari victorii ale sale în nordul Himalaiei, dezvoltarea maritimă a Indiei a dat naștere unei serii de state în sud-estul Asiei și în Indonezia, care își datorau întreaga tradiție culturală celei indiene. În Iran și estul Mediteranei, unde mai multe religii rivale dominau societatea, modelele culturale indiene au întâlnit o rezistență mai puternică. Totuși, chiar și acolo, neoplatonismul și gnosticismul prezentau afinități clare cu gândirea indiană. E posibil ca disciplina ascetismului indian să fi contribuit la apariția misticismului călugărilor creștini, iar spiritul vag, dar persistent de renunțare la lume, caracteristic pentru

creștinismul timpuriu și pentru câțiva din rivalii săi importanți (de exemplu, maniheismul), datora mult stimulului exercitat de atitudinile religioase indiene.

Dacă ne concentrăm atenția asupra circulației ideilor și mai ales asupra schimbărilor religioase, India pare să fi jucat rolul principal în întreaga regiune eurasiatică între 200 și 600 d.Hr. În ce privește însă acțiunile militare și politice, rolul Indiei se reduce simțitor și o cu totul altă zonă geografică se impune atenției noastre — lunga frontieră între popoarele civilizate și barbare, de la gurile Rinului pînă la cele ale Amurului. Echilibrul de forțe în această zonă s-a schimbat în mod decisiv la sfîrșitul secolului al IV-lea, cu rezultatul că mari migrații lingvistice și de populație au apărut în diferite zone eurasiatice.

În Occidentul Îndepărtat, grupurile războinice barbare și hoardele migratoare au năvălit în Imperiul Roman și grupuri similare, deși mai puțin numeroase, au invadat și nordul Chinei. În ambele zone, barbarii au pus bazele unor state cu o scurtă existență și au început să adopte treptat cultura supușilor lor. În secolul al VI-lea, impulsul inițial al acestor invazii se consumase deja și, în China, s-a dovedit posibilă chiar o reinstaurare a unității imperiale. Însă eforturile paralele ale lui Iustinian, în vestul Imperiului Roman, s-au bucurat de un succes efemer și imperiul pe care el reușise să-l reunească s-a destrămat din nou sub presiunea unor noi valuri de atacatori barbari. Numai după ce creștinătatea latină a adoptat (în secolul al IX-lea d.Hr.) tipul iranian de cavalerie grea, au reușit popoarele civilizate sau semicivilizate din Occidentul Îndepărtat să declanșeze o mișcare contrară de expansiune (secolele XI-XII d.Hr.)

Din punct de vedere militar și politic deci, Iranul era zona-cheie a civilizației. Cu mult înaintea anului 200 d.Hr., civilizația iraniană își dezvoltase tehnici eficiente ale cavaleriei defensive și crease instituții socio-politice capabile să susțină o formidabilă forță de cavalerie în armură, răspîndită pe tot cuprinsul țării, capabilă oricînd să facă față oricărui atac nomad local. Încet și aproape împotriva voinței lor, societățile europene și-au adaptat și ele forțele defensive și și-au modificat sistemele sociale conform modelului iranian. Această reorganizare instituțională a constituit începutul Europei „medievale.” Spre est, influența iraniană asupra Chinei a fost mult mai puțin semnificativă, dar eficacitatea cu care iranienii reușeau să apere frontierele împotriva atacurilor din stepă a salvat India de invazii și a contribuit indirect la extraordinara înflorire a culturii indiene sub dinastia Gupta.

Apariția citorva noi stiluri de viață civilizată în regiuni marginale față de vechile centre de cultură eurasiatice a fost o trăsătură importantă a perioadei 200-600 d.Hr. Irlanda, Etiopia și Japonia au devenit cu toatele regiuni ale unor civilizații noi (și potențial independente). Motivul este simplu: o dată ce legăturile comerciale dintre civilizațiile eurasiatice majore au devenit tot mai slabe, regiunile mai îndepărtate au fost oarecum obligate să se descurce cu propriile lor resurse. Întreruperea sau diminuarea drastică a contactelor cu lumea exterioară le-a permis apoi populațiilor locale să-și formeze propriul stil de viață folosind, după bunul-plac, elementele civilizației care ajunseseră pînă la ele în perioada anterioară, mai cosmopolită și caracterizată

prin călătorii mai numeroase.¹ În aceeași perioadă, s-au ridicat în Lumea Nouă civilizații ce aminteau de vechiul Sumer. Dar nu putem ști sigur dacă locuitorii din Peru și America Centrală, asemeni celor din Irlanda, Etiopia și Japonia, au primit stimuli importanți din Lumea Veche.

* * *

Având în vedere structurile atât de complexe ale istoriei lumii între 200 și 600 d.Hr., prezentarea ordonată a faptelor devine extrem de dificilă. Acest capitol va împărtăși, în mod arbitrar, zona eurasiatică în două, studiind mai întâi înflorirea și expansiunea culturii indiene, precum și impactul ei asupra Asiei de Sud-Est și asupra Chinei și apoi vestul eurasiatic și transformările organizării sociale și culturale de aici sub presiunea atacurilor barbare. Capitolul se va încheia cu câteva remarci asupra schimbărilor survenite la periferia lumii civilizate. Toate acestea tind poate să sublinieze și mai mult diviziunea lumii civilizate între cîmpuri de forțe indiene și iraniene și să minimalizeze legăturile Indiei cu Mediterana și ale Iranului cu China. Totuși, această ordine a subiectelor mi se pare cea mai potrivită pentru a revela, chiar dacă distorsionează, realitatea.

B. ÎNFLORIREA CULTURII INDIENE

Între secolele al III-lea și al VII-lea d.Hr. și mai ales în timpul epocii imperiale Gupta (320-570 d.Hr.), cultura Indiei a ajuns la o expresie elegantă și completă care a devenit normativă pentru generațiile următoare. Această epocă a fost martora unei definitive fuziuni între tradițiile culturale ariene și brahmanice și elementele derivate din cultura populațiilor preariene autohtone. În același timp, indienii au răspuns magnific stimulilor culturali primiți, în timpul secolelor anterioare, din lumea elenistică și din Iran. Perioada Gupta a fost deci o epocă de maturitate în cultura indiană și nu una de grație juvenilă nepăsătoare — a fost epoca de aur a Indiei.

1. CADRUL POLITIC ȘI SOCIAL

Imperiul kușanașilor, care în secolele I și al II-lea î.Hr. constituise cheia de boltă a lumii civilizate, nu a rezistat multă vreme propriului său succes. Puternica forță militară a Persiei sassanide (începînd cu 224 d.Hr.) a forțat zonele kușanașe din nordul Hinducuşului să recunoască suzeranitatea Persiei, iar în nord-vestul Indiei puterea kușanașilor s-a dezintegrat total. Poate că schimbările nu erau, de fapt, atât de mari totuși: doar că toți conducătorii locali, care se bucuraseră vreme îndelungată de majoritatea avantajelor suveranității, au încetat pur și simplu să se mai supună și să le mai plătească tribut regilor kușanași.

¹ Civilizația clasică grecească a apărut în circumstanțe asemănătoare, după ce invaziile din Epoca fierului distruseseră cosmopolitismul anterior, din Orientul Mijlociu, extins cîndva pînă la limita Mării Egee.

Și în alte părți ale Indiei, astfel de fragmentări politice au început să se facă simțite în secolul al III-lea d.Hr. Totuși, s-a păstrat și idealul conducerii universale, imperiale, exemplificat în trecut de statul Maurya — lucru ce a facilitat poate ascensiunea imperiului Gupta în secolul următor. Nucleul statului Gupta se afla pe cursul inferior al Gangelui, în sau lângă Bengal. Aceasta era încă o regiune de frontieră a societății indiene când primul conducător important din dinastia Gupta, Chandra-gupta I (320-330 d.Hr.),² ca oricare alt conducător din zona de frontieră de până atunci, și-a exploatat poziția strategică pentru a-și consolida autoritatea asupra tuturor statelor din câmpia gangetică. Succesorii săi, Samudra-gupta (330-380 d.Hr.) și Chandra-gupta II (380-415 d.Hr.) au adus toată India de Nord sub stăpânirea dinastiei Gupta, de la Golful Bengal până la Marea Arabiei și din Himalaia până în Deccan.

În majoritatea cazurilor, cuceririle nu presupuneau răsturnarea statelor și dinastiilor existente. Împărații Gupta îi lăsa, de obicei, pe vechii demnitari locali să conducă în continuare, dar îi obligau să se prezinte regulat la curtea imperială, să plătească tribut și să accepte, cel puțin în unele cazuri, un agent imperial pe lângă conducerea locală. Zonele învecinate cu terenurile moștenite de împărații Gupta au fost direct încorporate în vastul lor imperiu, dar dinastia Gupta nu a încercat totuși să-și extindă administrația centralizată dincolo de marginile câmpiei gangetice. Această politică blândă față de regii învinși a facilitat, fără îndoială, expansiunea imperiului Gupta și a avut și avantajul de a se conforma preceptelor morale ale teoriei politice brahmanice, care susținea că un cuceritor drept avea obligația să-l mențină pe inamicul său învins (sau pe un membru al familiei sale) la conducere.³

S-au pierdut, din păcate, toate detaliile militare care au dus la dezvoltarea imperiului, dar luptele nu au fost probabil prea grele. Literatura atestă o dezvoltare a codului onoarei cavaleriești, care făcea probabil războaiele vremii aproape inofensive pentru populația civilă și destul de puțin primejdioase pentru combatanții înșiși. Expansiunea dinastiei Gupta a marcat o perioadă de neașteptată pace în India. Cu excepția unui atac nomad din parte hunilor heftaliți, care au spart frontul iranian de la frontieră și au jefuit, pentru scurtă vreme, nordul Indiei în 460 d.Hr., nu există date care să dovedească prezența vreunui război până la sfârșitul secolului al V-lea. Deccanul și sudul Indiei nu au devenit niciodată părți ale imperiului Gupta, dar cele cinci-șase state în care se împărțeau aceste regiuni par să fi conviețuit fără vreun conflict semnificativ între ele și toate se aflau în relații comerciale și diplomatice cu imperiul Gupta din nord. Astfel, secolul al V-lea d.Hr., care a fost martorul unor mari dezastre militare și dezordini sociale în Europa și China, a fost o perioadă extrem de pașnică în India. La adăpostul acestei păci, a înflorit, sigură de sine și încrezătoare, epoca „clasică” a culturii indiene:

² Numele lui e identic în sanscrită cu cel al fondatorului dinastiei Maurya și, pentru a evita confuziile, se obișnuiește în engleză să i se scrie numele cu liniuță de unire. Anul 320 este primul an al epocii Gupta, după cum a decretat Chandra-gupta I pentru a comemora probabil propria încoronare. R.C. Majumdar et al. (eds.), *The History and Culture of the Indian People*, Bombay, Bharatiya Vidya Bhavan, 1954, III, 2.

³ A.L. Basham, *The Wonder that Was India*, London, Sidgwick & Jackson, 1954, p. 126.

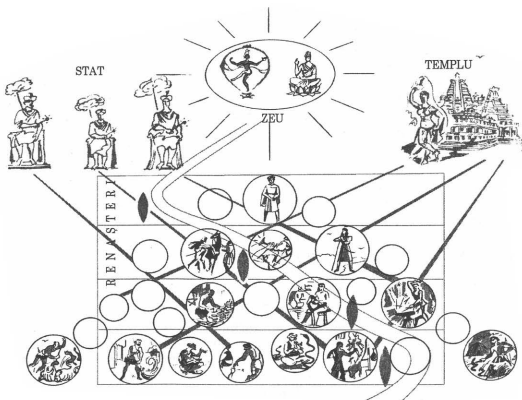
Caracterul pașnic al perioadei Gupta pare destul de ciudat în comparație cu violența cronică ce însoțea fragmentarea autorității politice în Europa, în aceeași perioadă. Pacea din India ar putea fi atribuită 1) îmblinzirii, în cele din urmă, a etosului războinic introdus de arieni în India cu aproape două mii de ani în urmă și 2) apariției unui cod obligatoriu de conduită și a unui sistem de valori prezidat de brahmani și numit convențional hinduism. Cele două motive sînt, de fapt, unul singur, căci eclipsarea vechiului ideal războinic a fost doar un aspect al procesului mai larg de sinteză culturală care a produs hinduismul brahmanic — sinteză care presupunea introducerea unor sensuri noi, provenite deseori din surse preariene, în limbile și formele culturale ariene.

Un secol de război cavaleresc, urmat de alți optzeci de ani în care cavalerismul își căuta izbînzile mai mult prin budoare decît pe cîmpul de luptă, e destul de rar în istoria civilizației pentru a ne stîrni necondiționat admirația. Recunoașterea faptului că motivul principal al limitării violenței era manifestarea unei puteri efective la toate nivelurile societății indiene nu trebuie să ne micșoreze cu nimic această admirație. Cine ocupa ce tron și cui se supunea nu mai conta pentru populația obișnuită, atîta timp cît barbarii, asemeni hunilor heftaliți, rămîneau departe, în nordul munților. Legăturile sociale ce conduceau viețile oamenilor de rînd au rămas aproape neafectate de codul cavaleresc, de pompa și de ceremonialul regilor și împăraților, căci dinastia Gupta nu intenționa să restructureze instituțiile politice indiene după modelul totalitar iranian sau elenistic, cum făcuse mai înainte dinastia Maurya. În loc de asta, ei au tolerat întreaga diversitate manifestată de secole a societății indiene și aceasta a însemnat recunoașterea puterii difuze existente în diferitele rigidități de castă, sectă sau localitate.

Numeroasele corporații autoreglabile, care constituiau structura de rezistență a societății indiene, creau limite practice de netrecut pentru autoritatea puterii centrale. Satele indiene se bucurau, de obicei, de o mare autonomie și-și rezolvau propriile probleme fără intervenții din afară. Demnitarilor oficiali percepeau taxe la produsele agricole și le impuneau uneori sătenilor să presteze munci în folosul public dar, în schimb, aceștia erau deseori scutiți de a se mai afla sub controlul proprietarilor de pămînturi.⁴ O autonomie la fel de mare a făcut breslele, orașele, mănăstirile și templele imune la orice control din exterior. Instituția castelor indiene, care era, se pare, complet dezvoltată în perioada Gupta, crea o coordonare lejeră, dar eficientă în multitudinea de grupuri sociale. Ordinea precedentei printre caste era strict definită și modelele obișnuite de comportament în cadrul și în afara fiecărei caste au oferit o definiție destul de clară a conduitei corecte în toate situațiile obișnuite din viața popoarelor din India.

Teoria castelor era un capitol important din doctrina hinduistă. Miturile hinduiste explicau apartenența la o anumită castă ca o problemă de *karma* acumulată în timpul

⁴ Pelerinul chinez Fa-hsien, care a vizitat unele morminte și mănăstiri budiste în timpul guvernării lui Chandra-gupta II, a fost foarte surprins de această slabă administrare imperială și a făcut comentarii favorabile la adresa libertăților și prosperității populației de rînd: „Oamenii sînt numeroși și fericiți, nu trebuie să-și înregistreze gospodăriile sau să se supună neapărat regulilor vreunui magnat; ... dacă vor să plece, pleacă; dacă vor să stea, stau.” J.H. Legge, *Record of the Buddhist Kingdoms, Being an Account of the Chinese Monk Fa-hsien's Travels*, Oxford, Clarendon Press, 1886, p. 42-43.

STRUCTURA SOCIETĂȚII INDIENE

reîncarnărilor anterioare. Un comportament pios în viața aceasta ar fi putut rezulta deci într-o reîncarnare ca membru al unei caste mai înalte, pînă cînd sufletul își cîștiga definitiv eliberarea din roata reîncarnărilor. O serie de cărți de legi, *Dharma Shastra*, cum erau ele numite, explicau mai exact principiile relațiilor umane, definind drepturile și îndatoririle indivizilor și grupurilor în lumina tradiției brahmanice și a textelor sacre. Într-adevăr, aceste cărți de legi au devenit curînd ele însele cărți sacre, stabilind norme pentru comportamentul individual și de grup. Prima și cea mai respectată carte din colecția *Dharma Shastra* era *Cartea lui Manu*. Se considera că ea conține instrucțiunile date primului om de către creatorul divin al universului, dar cartea evoluase, de fapt, treptat, prin acumulări de tradiție orală pînă cînd a devenit atît de sfîntă (cca 200 d.Hr.) încît nu mai erau permise nici un fel de modificări în textul ei. Gîndirea juridică s-a îndreptat deci spre alte canale, astfel încît alte patru cărți, aproape la fel de importante, din *Dharma Shastra*, dezvoltînd și uneori chiar modificînd principiile trasate în *Cartea lui Manu*, au apărut în următoarele patru sau cinci secole.

Natura relativ superficială a guvernării indiene era bine ilustrată de aceste cărți de legi. Ele considerau autoritatea religioasă și pe cea juridică drept unul și același lucru.

Cea mai înaltă sursă a legii erau *Vedele*, urmate, în ordine descendentă, de comentariile vedice, apoi de obiceiurile și exemplele ascetilor și, abia la urmă, de înclinația personală. Edictele regale erau desigur considerate doar înclinații personale, deși două din ultimele *Dharma Shastra* admiteau că, în practică, decizia regelui era finală.⁵

Influența practică a colecției de legi *Dharma Shastra* asupra societății indiene a fost imensă. Chiar și astăzi aceste cărți constituie un ghid în viața oamenilor de rînd și un puternic control pentru cei cu autoritate. Susținîndu-și originea divină, preceptele lor au fost automat considerate superioare oricărei legi umane și, teoretic dacă nu și practic, aveau putere de constrîngere chiar și asupra voinței celor mai autoritari conducători indieni. Dincolo de pietatea sau impietatea personală, monarhii indieni considerau adeseori că e mai sigur și oricum mai înțelept să se conformeze, cel puțin în aparență, principiilor de conduită stabilite de aceste cărți de legi sfinte.⁶

Puternica stabilitate a structurilor infrapolitice din societatea indiană, întărită de curînd de către legitimarea sacră a teoriei brahmanice, însemna că nici un accident al politicii geografice nu putea avea prea multă importanță asupra Indiei. În afara cercurilor regale imediate, abia conta dacă o anumită regiune cădea sub jurisdicția unui anumit monarh sau a rivalului său. Drept rezultat, ascensiunea și decăderea statelor indiene au lăsat extrem de puține urme literare. Pentru istoria imperiului Gupta, cercetătorii trebuie să recurgă la relatările de călătorie ale lui Fa-hsien și la alte cîteva documente chineze, împreună cu niște cronici ceyloneze, tibetane și arabe. Materialele indiene păstrate spun extrem de puțin, chiar atunci cînd sînt organizate după principiul cronologic, cu ajutorul diferitelor surse externe. Monedele și un număr limitat de inscripții ne oferă ceva informații, dar mențiunile directe la adresa unor evenimente politice sînt la fel de puține pentru dinastia Gupta ca și pentru orice altă dinastie mai puțin importantă.

2. REALIZĂRI CULTURALE

Literatura, filozofia, religia, arta și știința epocii Gupta sa au creat modelele pentru încercările indiene de mai tîrziu în oricare dintre aceste domenii. În plus, cu excepția filozofiei, realizările perioadei Gupta sînt în general considerate, de către cercetătorii indieni și străini, ca reprezentînd culmile întregii tradiții culturale indiene.

E important să înțelegem că, plină și în această preioadă de creativitate culturală, inovația nu era pe deplin respectabilă. Erudiția a luat forma comentariilor asupra vechilor texte, propunîndu-și desigur să regăsească înțelesul lor original. În literatură nu s-a putut evita creația deliberată, dar se prefera o limbă erudită și artificială ca sanscrita oricărei versiuni literare a limbii vorbite. Textele importante, cu autoritate,

⁵ R.C. Majumdar et al. (eds.), *The History and Culture of the Indian People*, II, 254-57, 335-59; M. Winternitz, *Geschichte der indischen Literatur*, Leipzig, Amelangs Verlag, 1920, III, 479-504; Arthur Berriedale Keith, *A History of Sanscrit Literature*, London, Oxford University Press, 1928, p. 439-448.

⁶ Morala conducerii statului, stabilită în *Dharma Shastra*, se afla într-un puternic contrast cu cea din *Arthashastra*. Poate că metodele amorale de menținere a puterii, din *Arthashastra*, descriu practici reale ale regilor indieni mai corect decît prescripțiile din *Dharma Shastra*. Însă se știu prea puține lucruri despre administrația statelor indiene pentru a putea trage vreo concluzie generală în această privință.

au continuat să fie transmise oral, căci se considera că adevărata cunoaștere nu se putea transmite decât direct de la maestru la discipol, prin comunicare orală și memorare. Corpul de cunoștințe și literatură scrisă erau doar o concreșcență a nucleului central de adevăruri transmise oral și nu ceva complet în sine.

LIMBA. În perioada lui Buddha Gautama și încă vreo câteva secole după aceea, o mare parte din literatura indiană se adresa unui public de rînd. Desigur că toate comorile orale ale brahmanilor se păstrasera, căci anumite părți din vasta literatură a *Vedelor*, *Brahmanelor* și *Upanișadelor* fuseseră dintotdeauna studiate și memorate de cei ce practicau profesiunea de preot. Pe lângă aceasta însă, și cumva chiar în opoziție cu tradiția brahmanică, exista literatura prakritică, asociată în general cu budistii și jainiștii, care scriau fabule, predici și poeme în limbi apropiate de graiul popular.

Totuși, aceste forme de literatură populară au început să se stingă după secolul al II-lea d.Hr.⁷ Sanscrita, o dată limitată la segmentele erudite ale societății brahmanilor, a avut o revenire spectaculoasă și chiar budiștii și jainiștii au început să-și scrie operele teologice și filozofice în limba veche a rivalilor lor. Din domeniul cunoașterii, sanscrita s-a răspîndit și în administrație. Guvernarea Maurya folosea una sau mai multe dintre limbile prakritice, dar inscripțiile și monedele Gupta foloseau sanscrita, iar limba administrației era probabil aceeași limbă veche, înțeleasă pretutindeni.⁸

Revenirea sanscritei după șase sau șapte sute de ani de exil la marginile educate ale societății a fost într-adevăr remarcabilă. Ea a atestat prestigiul și ponderea tradiției brahmanice și a demonstrat eficacitatea diferitelor instituții educaționale din regiune, care îi pregăteau nu numai pe preoți, ci și pe oamenii de rînd pentru a înțelege limba cultă a scripturilor hinduse. Poate că ea reflecta și retragerea treptată a budismului în spatele zidurilor mănăstirilor, lăsîndu-le brahmanilor străzile și potecile, unde predicase cîndva Gautama. Doar în Ceylon au continuat budiștii să folosească una din limbile prakritice, dar acolo pali era un vehicul al literaturii culte la fel cum sanscrita era în India. Acesta a fost poate unul din motivele pentru care literatura pali de mai tîrziu se aseamăna foarte mult cu cea sanscrită, luînd tot mai mult forma comentariilor erudite ale textelor sacre.

LITERATURA. Multe dintre capodoperele literaturii indiene antice, orale, și-au căpătat forma finală în perioada Gupta. Cele mai importante dintre acestea sînt cele două mari epopei *Mahabharata* și *Ramayana*. Ambele proveneau, în ultimă instanță,

⁷ O excepție era limba tamil, una din limbile dravidiene din sudul Indiei. Tamil a devenit limbă literară în perioada Gupta și a continuat să fie o limbă literară și după aceea.

În regiunea tamil, cunoștințele din India ariană și din Mediterana elenistică pătrunseseră ca noutăți, străine, dar fascinante, în secolele precedente. Înflorirea ulterioară a literaturii și artei tamil avea un fel de prospețime primăvărească și nu se aseamăna prea mult cu sinteza culturală matură a Indiei sanscrite, deși literatura tamil, după cum vom vedea, va contribui substanțial la civilizația și mai ales la religia din restul Indiei, între 600 și 1000 d.Hr., cînd autonomia culturală locală din sudul Indiei va fi copleșită de măreția și maturitatea realizărilor din nord. Compară relația dintre creștinismul irlandez și cel latin în aceeași perioadă de timp.

⁸ Literatura inscristă a rămas întotdeauna orală, astfel încît limba nu a încetat să fie vorbită de brahmanii educați. Aceasta însemna că cei ce nu-și cunoșteau unul altuia graiul popular, de zi cu zi, puteau conversa în sanscrită. Compară rolul latinei în Europa medievală sau al englezei în India contemporană.

din vechi balade și poezii eroice. În anumite momente, recitarea unor astfel de poeme devenise o parte a sacrificiilor religioase, astfel încât preoții brahmani au moștenit o poezie ce-și avea probabil originile printre poeții laici și războinici.

Diferite referințe geografice și de altă natură demonstrează că au fost făcute adăugiri la *Mahabharata* până în 400 d.Hr., dar o mare parte a poemului este mult mai veche, citeva pasaje putând proveni chiar din al doilea mileniu î.Hr. Printr-un proces asemănător probabil aceleia prin care poezia eroică greacă s-a format în jurul unui subiect precum războiul troian, la fel și poemul indian s-a cristalizat în jurul povestirii luptelor dintre diferiți pretendenți la tronul unui stat indian minor. *Mahabharata* demonstrează însă o mare diversitate de subiecte, multe dintre ele fiind doar tangențiale la tema centrală. Povestirile populare și miturile primitive se întrepătrund cu discursuri despre cosmologie, teologie și demnitatea de brahman. Din când în când, acțiunea rămâne suspendată pe un interval nedefinit și apar lungi povestiri ale unor evenimente fără legătură, în timp și spațiu, cu povestirea principală, ce sînt introduse doar pentru a ilustra vreo oarecare idee. Într-o astfel de elaborare uriașă (poemul este aproximativ de trei ori și jumătate mai lung decît Biblia), tema principală se pierde uneori din vedere pe parcursul a sute de pagini. Efectul general este același cu al unui templu indian din sud, unde sculptura pare să se prelingă din fiecare crăpătură, estompînd, pur și simplu, liniile structurale de bază ale clădirii, atenția privitorului fiind captată de fiecare parte separat.

Structura sa atît de neriguroasă nu a împiedicat poemul să obțină și să-și mențină o extraordinară popularitate în India pînă în prezent. Ca și în cazul epopeilor lui Homer, la greci, *Mahabharata* a fixat concepțiile populare hinduiste despre zei și relațiile lor reciproce dar, spre deosebire de epopeile homerice, *Mahabharata* oferă idei și povestiri pentru toate gusturile, de la cele mai primitive și mai naive pînă la panteismul misterios și paradoxal al fragmentului cunoscut sub numele de *Bhagavad Gîtâ*.⁹

Ramayana e mai scurtă decît *Mahabharata*, deși rămîne ea însăși un poem foarte lung, relatînd aventurile și încercările lui Rama și ale soției sale Sita. Fiind destul de coerent, s-ar putea ca întregul poem să fie opera unui singur autor. Ca și *Mahabharata*, *Ramayana* se referă la mitologia lui Vishnu, căci Rama e portretizat ca un *avatar* al zeului. Dar învățăturile religioase explicite și instrucția morală sînt mai puțin importante decît portretele vibrante și atît de umane ale eroului și soției sale credincioase. Acestea au o valoare universală și au făcut *Ramayana* aproape la fel de populară și de influentă ca și *Mahabharata* printre indieni.

⁹ *Bhagavad Gîtâ* este un dialog în care se explică natura omului și a universului, dialog între Arjuna, eroul principal din *Mahabharata*, și conducătorul carului său de luptă, Krishna, care se dovedește a fi un *avatar* al lui Vishnu și-i promite lui Arjuna mîntuirea. Chiar și în cadrul restrîns al acestui fragment, își găsesc expresia doctrine discordante, dar tonul mistic, devoțional al poemului îi conferă o unitate care, după părerea admiratorilor săi, depășește orice logică. Cf. Franklin Edgerton, *The Bhagavad Gita, Translated and Interpreted*, „Harvard Oriental Series“, vol. XXXVIII-XXXIX, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1944.

Nu există nici o traducere completă mulțumitoare a *Mahabharatei* în limba engleză. Edițiile lui Edward P. Rice, *The Mahabharata: Analysis and Index*, London, Oxford University Press, 1934 și S.C. Nott (ed.), *The Mahabharata of Vyasa Krishna Dwaipayana: Selections*, New York, Philosophical Library, 1956 sînt totuși folositoare pentru a ne oferi citeva mostre ale întregii opere.

Popularitatea acestor două poeme a fost atât de mare încât poezia epică a devenit forma obișnuită pentru orice fel de scrieri didactice în India. Cărțile de legi (*Dharma Shastra*) și marile colecții de legende și fabule, cunoscute sub denumirea de *Purane*, și-au dobândit forma poetică în perioada dinastiei Gupta și chiar un tratat eminent practic precum *Arthashastra* a fost scris în același mediu.

Pentru toate aceste tipuri de literatură, un lung proces de transmisie orală și transformare se afla în spatele versiunilor finalizate în perioada Gupta. Situația era diferită în cazul teatrului în limba sanscrită și al poeziei de curte, unde se cunosc autorii majorității exemplarelor cunoscute, care par să fi apărut, de la bun început, în formă scrisă.

Originile teatrului sanscrit nu se cunosc,¹⁰ deși e posibil ca influențele elenistice să fi facilitat ajungerea la maturitate a acestei forme de artă în India. În orice caz, anumiți termeni tehnici de proveniență greacă se foloseau în teatrul sanscrit și trupele itinerante de mimi și dansatori din Alexandria erau destul de bine cunoscute pentru a fi lăsat câteva urme în literatura indiană. Însă în perioada când au fost scrise piesele păstrate pînă azi, convențiile teatrului indian erau deja stabile și nu mai oglindeau precedentele grecești.¹¹

Reprezentările teatrale din secolele al III-lea și al IV-lea aveau loc la curte. Se pare că unii din regii Gupta au scris ei înșiși piese de teatru, dintre care s-au și păstrat câteva. *Mahabharata* și *Ramayana* le-au oferit dramaturgilor indieni majoritatea subiectelor pentru dramele lor, dar cercul celor de la curte, pentru care ei scriau, este reflectat în temele alese: povești de dragoste, identități schimbate etc. Kalidassa, care pare să fi fost asociat curții lui Chandra-gupta II (380-415 d.Hr.) a adus teatrul sanscrit la propriile sale culmi. Stilul lui era simplu, dar elegant, plin de metafore sugestive, caracterizări subtile și intrigă bine încheată, oricît de banală ar fi fost. Poezia sa lirică, care reușește uneori să ne miște chiar în traducere, demonstrează aceleași trăsături. De exemplu:

Îți văd trupul în unduirea plantei cățărătoare, privirea în ochii căprioarei speriate, obrații în lună, părul în penele păunului, iar în unduirea riului îți văd privirea iscoditoare, dar din păcate, dragă, nicăieri nu văd întreaga ta asemănare¹².

Poezia de curte și piesele de teatru au continuat să fie scrise și după perioada lui Kalidassa, dar limbajul înflorit și încilcit a devenit curînd un scop în sine, astfel încît unele dintre poemele sanscrite tîrzii se asemănau mai mult cu niște enigme în acrostihuri decît cu vorbirea obișnuită.¹³

¹⁰ Cel mai vechi fragment dramatic păstrat, o parabolă budistă, referitoare la convertirea a doi discipoli ai lui Buddha, datează aparent din anul 100 d.Hr. Cele mai vechi piese de teatru sanscrite păstrate în întregime datează probabil din secolul al IV-lea d.Hr., puțin înainte de perioada lui Kalidassa, maestrul recunoscut al dramaturgiei sanscrite și al poeziei de curte.

¹¹ Natura și ponderea influenței grecești asupra teatrului sanscrit au fost mult disputate. Cf. rezumatul din A. Berriedale Keith, *The Sanskrit Drama*, Oxford, Clarendon Press, 1924, p. 12-77.

¹² Din poemul cel mai vestit al lui Kalidassa, „Vestitorul norilor.” Trad. engl. de A.L. Basham, în *The Wonder that was India*, p. 420.

¹³ Poetul Bhati (secolul al VII-lea d.Hr.) își încheia una din opere astfel: „Acest poem nu poate fi înțeles decît dacă e explicat; e de ajuns că e un regal pentru cei inteligenți și că proștii au fost făcuți să sufere datorită dragostei mele pentru erudiție.” Citat în A.B. Keith, *History of Sanskrit Literature*, p. 357-359.

Proza era cultivată în perioada Gupta sub forma povestirilor romantice, despre dragostea și aventurile personajelor regale. În aceeași perioadă, autorul anonim al *Pancha Tantrei* a transformat povestirea cu animale într-o formă artistică extrem de rafinată. Această colecție de povestiri a fost tradusă în limba persană în secolul al VI-lea d.Hr. și de atunci s-a răspândit în lumea islamică precum și în cea creștină.¹⁴

În contrast cu literatura sanscrită rafinată, de curte, poezia tamil a vremii era mai populară și mai directă emoțional. Cele mai vechi poeme tamil păstrate au fost strînse în antologii în jurul anului 500 î.Hr., dar ele reprezintă precipitul unei mai vechi tradiții bardice, vechi deja de câteva secole. Poemele din aceste antologii se referă la sentimentele oamenilor de rînd — săteni și negustori, pescari și luptători — într-o manieră destul de realistă și lipsită de podoabe. Trăsăturile prozodice specifice, precum rima inițială, diferențiau poezia tamil de orice convenție a poeziei sanscrite, dar în secolul al VI-lea, schimbările de prozodie în direcția celei caracteristice poeziei sanscrite, precum și împrumutul multor cuvinte din limba sanscrită în vocabularul tamil, au atestat penetrarea erudiției brahmanilor în sud.

Poezia epică a avut un astfel de prestigiu în tradiția literară sanscrită încît poezii tamil, cunoscînd mai bine sanscrita, s-au simțit tentați să creeze poezie epică în propria lor limbă. *Cîntecul brățării*, o epopee tamil despre nedreptatea regală și tragedia personală pare (cel puțin în traducere) mult mai puternic și mai bine articulat decît oricare din vestitele epopei sanscrite, care l-ar fi putut inspira.¹⁵

Cele mai remarcabile și mai influente poeme tamil erau imnuri extatice, compuse de asceți rătăcitori pentru a-i slăvi pe Vishnu și Shiva. Ca și poezia epică tamil, aceste imnuri au apărut dintr-un amestec de tradiție sanscrită hinduistă cu arta barzilor tamil. Dar, chiar dacă zeii care au inspirat aceste imnuri erau bine cunoscuți în nordul Indiei, rapsozii tamil au dat glas unei religiozități total diferite. Iubirea intensă și reciprocă dintre zeu și credincios era principala notă. Un sentiment al propriei nimicnicii, amestecat cu mirarea plină de bucurie în fața grației divine și a binecuvîntării viziunii mistice a zeului suprem, erau teme ale acestei poezii, care s-au răspîndit ulterior din regiunea Tamil și în restul Indiei, conferindu-i hinduismului matur mult din vigoarea și tonul său emoțional.¹⁶

RELIGIA ȘI FILOZOFIA. Religia hindusă, exprimată doctrinar în opere ca *Mahabharata*, *Ramayana* și *Dharma Shashtra*, și reafirmată emoțional prin extazul creatorilor de imnuri tamil, a devenit dominantă în perioada Gupta. Împărații înșiși erau aderenți și patroni ai credinței reinviată și revizuite a brahmanilor și mai ales a mitologiei lui Vishnu — aparent, chiar și cei mai umili dintre indieni și-au găsit un loc în marele sistem hinduist, care îi cuprindea pe cei mai superstițioși și primitivi dintre săteni ca și pe cei mai rafinați dintre erudiți.

¹⁴ Descoperirea modului în care s-au transmis aceste povestiri a fost o capodoperă a literaturii comparate. Pentru un rezumat al rezultatelor, vezi Keith, *History of Sanskrit Literature*, p. 357-359.

¹⁵ Tradus în engleză de V.R.R. Dikshitar, *The Lay of the Anklet*, Oxford, Oxford University Press, 1939.

¹⁶ R.C. Majumdar et al., *History and Culture of the Indian People*, III, 326-40; cf. mostrele de trad. engl. din A.L. Basham, în *The Wonder that was India*, p. 330-331. Contribuția emoționalității tamil la pietatea hinduistă ne oferă un nou exemplu de cultură supusă (sau pe jumătate supusă) ce demonstrează o creativitate religioasă neobișnuită.

Drept rezultat, tocmai cînd își cîștiga cele mai mari victorii peste hotare, în țara unde apăruse, budismul era redus la condiția de simplă sectă bine situată, dar retrasă. Viața confortabilă din mănăstirile budiste, extrem de bogate, le-a tăiat probabil avîntul călugărilor de a mai predica în locuri publice, cum făcuseră Gautama și primii săi adepți. În loc de asta, dacă se poate judeca după numeroasele producții literare, călugării din perioada Gupta se dedicaseră erudiției și elaborării doctrinei printr-o îndelungată polemică împotriva oponenților brahmani. O astfel de activitate a produs expuneri teologice obscure, care au avut o oarecare importanță în China, unde neofiți entuziaști au tradus multe astfel de texte în chineză și au acordat un statut semicanonic amestecului de obscurități rezultat. Însă în India budismul s-a izolat tot mai mult, încetînd să mai aibă acea relație vie cu populația de rînd.

Jainiștii, al căror succes popular nu-l egalase niciodată pe cel al budistilor, par să fi avut o evoluție asemănătoare, deși jainismul nu a dispărut niciodată din India. Pînă în prezent, a rămas însă doar o sectă minoră, susținută mai ales de grupuri bogate de negustori.

În timpul dinastiei Gupta, un număr de recunoscute „școli” filozofice au apărut în fiecare dintre cele trei tabere religioase. Dintre acestea, numai cele șase școli ale filozofiei hinduiste s-au putut menține în timp, căci filozofia jainistă și-a pierdut treptat forța, iar budismul a dispărut. Filozofii hinduiști aveau însă mult de lucru în încercarea de a aduce oarecare ordine în confuzia multitudinii de practici populare ce continuau să tot apară. În special, cultele în ascensiune ale lui Vishnu și Shiva nu se prea potriveau, cel puțin în aparență, cu vechiul panteon vedic, în timp ce teismul rarefiat al *Upanișadelor* nu avea prea multe în comun cu nimic dintre toate acestea. S-au făcut multe eforturi pentru a explica aceste discrepanțe, dar nu a apărut nici un fel de reconciliere a diferitelor elemente din tradiția hindusă înainte de secolul al VIII-lea, o dată cu filozofia Shankara.

ȘTIINȚA. Cea mai remarcabilă știință indiană a fost gramatica, împreună cu studiile lingvistice înrudite precum lexicografia și metrica. Gramatica sanscrită a apărut din necesitatea unor reguli care să-i ajute pe brahmani să-și amintească silabele sacre ale *Vedelor*. Panini (cca secolul al IV-lea î.Hr.) i-a dat sanscritei forma sa clasică, dar gramaticienii de mai tîrziu au continuat să amplifice și să comenteze textul său timp de încă o mie de ani după aceea. Pe măsură ce sanscrita devenea o limbă cultă, studiul gramaticii devenea condiția necesară a erudiției. În perioada Gupta însă, toate principiile erau atît de bine stabilite încît gramatica sanscrită nu părea să mai poată suferi modificări importante.¹⁷ Atenția a început deci să se îndrepte spre alte ramuri ale științelor lingvistice, cu o dezvoltare a tratatelor de metrică a poeziei sanscrite și o compilare a unui dicționar al limbii sfinte, care a devenit standard în perioadele următoare.

Medicina indiană avea și ea rădăcini foarte adînci. Încă din timpurile vedice, incantația și magia, precum și medicația și chirurgia au jucat un rol important în

¹⁷ Cele două gramatici importante ale epocii erau operele unui budist și, respectiv, ale unui jainist. Fiecare pornise la lucru cu intenția de a produce un text din care să lipsească exemple brahmanice ilustrative. Cf. R.C. Majumdar et al., *History and Culture of the Indian People*, III, 319-20.

practica medicală hindusă, în timp ce doctrinele filozofice referitoare la trup și suflet, împreună cu anumite noțiuni religioase despre cosmologie, demoni și zeități, dominau teoria medicală. S-au păstrat trei tratate clasice de medicină indiană, unul datînd probabil din secolul I d.Hr., unul din secolul al IV-lea și altul din secolul al VII-lea sau al VIII-lea. Cel mai vechi, scris de Charaka, e un catalog destul de confuz și nesistematic al bolilor și remediilor, compilat din surse diverse și uneori contradictorii. Destul de diferit era manualul lui Susruta (secolul al IV-lea d.Hr.) — un manual concis, bine organizat, care a constituit un model pentru întreaga literatură medicală indiană ulterioară. Spre deosebire de Galenus, Susruta recunoștea chirurgia ca aparținînd artei medicului și chiar recomanda cercetarea cadavrelor pentru a învăța anatomia, deși cerințele purității rituale interziceau disecția.¹⁸

Deși ideile medicinei grecești și ale celei indiene demonstrează unele paralelisme care ar putea sugera un contact profesional cu curtea Ahemenizilor, corpul de cunoștințe medicale generale indian a rămas autonom. Acest lucru nu se verifica în astronomie, totuși, căci în timpul perioadei Gupta, astronomia matematică greacă (și astrologia asociată ei) au revoluționat radical conceptele indiene din aceste domenii. Totuși, noua astronomie nu a învins total vechile credințe animiste asupra mișcărilor cerești, care au rămas juxtapuse în mod cu totul nepotrivit sofisticatelor calcule matematice din textele de astronomie indiană.¹⁹

Matematica indiană a apărut cu un corp de reguli pentru construirea altarelor și a altor structuri ajutoare pentru sacrificii. Însă nu pare să existe nici o continuitate între textele ce stabileau astfel de reguli și tratatele ulterioare de matematică, mult mai formale. Cea mai veche scriere matematică indiană a fost scrisă de Aryabhata în anul 499 d.Hr. pentru a fi folosită în calculele astronomice. O mare parte a matematicii lui Aryabhata pare să fi fost preluată de la greci, deși existau inovații făcute de el însuși — de exemplu, un sistem unic de notare a numerelor. El pare să fi cunoscut și sistemul valorilor zecimale perfecționat de folosirea generalizată a semnului zero, dar el însuși nu a folosit această notație.²⁰

În secolele următoare, arabii considerau că cifrele, numite de europeni „arabice”, au fost, de fapt, inventate de indieni. În absența oricărei dovezi clare care să dovedească contrariul, e posibil ca tradiția arabă să fie corectă și ca matematicienii indieni să fi perfecționat într-adevăr sistemul notației numerice folosit astăzi în întreaga lume. Cea mai veche mărturie în legătură cu folosirea acestui sistem datează din 269-70 d.Hr.²¹

¹⁸ Henry R. Zimmer, *Hindu Medicine*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1948, p. 46-59, 175-176; Jean Fillicatz, *La Doctrine classique de la médecine indienne, ses origines et ses parallèles grecques*, Paris, Imprimerie Nationale, 1949, p. 199-215 și *passim*; A.B. Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 513-515.

¹⁹ În India nu a ajuns astronomia ptolemaică a Alexandriei, ci calcule mai vechi și mai puțin perfecționate. Există dovezi că oarecum curtea sassanidă a jucat un rol important de intermediar. Cf. Otto Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, p. 160-161, 167-169, 178, 180.

²⁰ Forma criptică și poetică, extrem de condensată, face ca interpretarea scrierilor lui Aryabhata să fie dificilă și incertă. Cf. traducerea și comentariul lui Walter Eugene Clark, *The Aryabhatiya of Aryabhata*, Chicago, University of Chicago Press, 1930.

²¹ Datorez această informație unei conversații cu Dr. David Pingree (1962), a cărui ediție în curs de apariție a operei lui Sphujidhva, *Yavanajataka*, va aduce aceste date în atenția cercetătorilor. Cea mai veche referință cunoscută anterior era în tratatul lui Aryabhata, datat în 499 d.Hr. Cf. G.R. Kaye, *Indian Mathematics*, Calcutta și Simla, Thacker, Spink & Co., 1915; A.B. Keith, *History of Sanskrit Literature*, p. 523-528.

Efectele de lungă durată ale acestei îmbunătățiri, atât în facilitarea tranzacțiilor zilnice pe piață, cât și în descoperirea misterelor științei, au fost majore. Într-adevăr, perfecționarea sistemului zecimal de notare numerică, care a simplificat atât de mult orice calcul aritmetic banal, poate fi considerată, alături de inventarea scrierii alfabetice, ca unul din marile momente printre alte realizări ale intelectului uman.

ARTA. Cele mai bune sculpturi și picturi Gupta sînt cu toatele de inspirație budistă. Acest lucru poate părea ciudat, ținînd cont de decăderea budismului, caracteristică acestei perioade. Totuși, nu e inexplicabil, căci artiștii angajați de bogatele mănăstiri budiste aveau cinci secole de tradiție artistică în urma lor, din care se puteau inspira, și dețineau, în același timp, și tehnici desăvîrșite ale sculpturii și picturii. Combinația de bogăție, tradiție artistică și tehnici perfecționate era rară. În India dinastiei Gupta, ea a produs astfel de capodopere ca picturile din peșterile Ajanta și Buddha din Sarnath, pentru a nu mai menționa un tors de Bodhisattva din Sanchi, corespondent vizual al perfecțiunii poeziei de curte a lui Kalidassa.

Arta hinduistă nu a obținut nici un astfel de succes, deși hinduismul era dominant atât la curte, cât și în zonele rurale. Iconografiei hinduiste îi lipsea orice tradiție, iar polimorfismul zeilor hinduiști trebuie să fi reprezentat o problemă serioasă pentru artiști. Unele confuzii erau probabil inevitabile înainte ca reprezentările plastice ale lui Vishnu, Shiva și ale altor zeități să fie mulțumitor definite. Sculptura hinduistă destul de stingace din perioada Gupta pare să confirme, fără îndoială, acest punct de vedere.²²

Templele nu aveau nici un rol în brahmanismul timpuriu. Ceremoniile religioase ariene aveau loc în aer liber în locuri special consacrate pentru respectiva ocazie, iar tradițiile vedice neconvenționale au dispărut curînd. Cu toate acestea, pe măsură ce zeitățile lor deveneau tot mai personale, era clar că hinduiștii doreau să-și „vadă” zeii prin intermediul sculpturii și să plaseze astfel de imagini în clădiri magnifice, potrivite pentru ele. Așa au apărut templele.

Arhitectura sacră hinduistă nu părea să aibă, aparent, nici o relație cu planul circular caracteristic unei *stupe* budiste.²³ Templele hinduiste erau construite în jurul unei chilii rectangulare și fără ferestre, unde se păstra imaginea cultică, spre care se

Merită să ne amintim că sistemul valorii poziției numerelor era cunoscut deja de către babilonieni în secolul al XVIII-lea î.Hr. și trecuse de la ei la matematicienii elenismului. Unele texte babiloniene chiar foloseau un punct pentru a-l nota pe zero, dar numai în poziție mediană, nu și finală. Astfel, 202 putea fi scris fără ambiguități, dar nu și 220. Pasul final, care pare să fi fost făcut în India, în secolul al III-lea d.Hr., a fost doar generalizarea semnului zero și eliberarea notației zecimale de amestecul ciudat cu un sistem numeric sexagesimal. Amestecul dintre sistemul numeric zecimal și cel sexagesimal era caracteristic atât pentru astronomia babiloniană, cât și pentru cea elenistică, iar matematica occidentală mai tolerează încă această ciudățenie în măsurătorile dimensiunilor cercului. Cf. O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, p. 3-22.

²² Iconoclasmul sistematic al cuceritorilor musulmani din nordul Indiei nu trebuie niciodată uitat cînd discutăm despre istoria artei indiene. E posibil, de pildă, să fi existat o artă hinduistă mai reușită în nordul Indiei, în perioada Gupta, decît monumentele păstrate, provenind mai ales din zona de sud.

²³ Templele din peșteri, săpate în stîncă, sînt anterioare clădirilor de sine stătătoare în cazul lăcașelor de cult indiene. Ele au în general un plan alungit, cu o absidă la capătul cel mai îndepărtat. Asemănarea cu o bazilică romană este uimitoare, dar accidentală probabil, căci templele din peșteri par să fi apărut din unirea incintei circulare a unei stupe cu un culoar de intrare. Cf. Benjamin Rowland, *The Art and Architecture of India*, p. 69-71.

ajungea printr-un portic cât mai impresionant.²⁴ Arhitecții au adăugat ulterior o cupolă deasupra chiliei și forma simplă inițială a început să fie acoperită de tot mai multe decorațiuni. Totuși, ca și în cazul altor alte aspecte ale culturii indiene, planul general, stabilit în perioada Gupta, a rămas la baza templelor hinduiste pînă azi.

ALTE ASPECTE ALE CULTURII INDIENE. Indienii antici recunoșteau trei țeluri principale ale acțiunii umane: *dharma* sau dreptatea, *artha* sau deprinderile practice și *kama* sau iubirea.²⁵ Această relatare în legătură cu cultura clasică indiană se referă aproape exclusiv la prima dintre aceste categorii. În mod sigur, literatura curții imperiale Gupta avea ca principală temă dragostea și acestui subiect îi erau dedicate tratate speciale. Am putea crede că, în viața cotidiană, clasele superioare și probabil întreaga populație, priveau arta iubirii cu mai puține inhibiții și cel puțin cu tot atîta preocupare ca și cultura populară a societății occidentale contemporane. La fel, deprinderile practice din India antică erau bine dezvoltate, începînd cu acelea ale meșteșugarilor mărunti pînă la subtilitățile muzicii, dansului sau administrației guvernării.

Trebuie să recunoaștem că aceste aspecte practice și erotice ale culturii indiene erau părți importante și proeminente ale întregului, mult mai puțin dominat de idealuri brahmanice și ascetice decît ne-ar putea sugera literatura păstrată.²⁶ Referitor la remarcabila expansiune geografică a culturii indiene, ce a avut loc în perioada dinastiei Gupta, nu trebuie să uităm că o parte din tentația exercitată de cultura indiană a vremii se datora luxului, rafinamentului și sexualității libere a vieții indiene. Doctrina religioasă ascetică nu era totul, chiar dacă a lăsat mult mai puține urme în literatură.

C. EXPANSIUNEA CIVILIZAȚIEI INDIENE

Într-o perioadă în care atît Imperiul Roman, cît și cel Chinez sufereau în urma atacurilor distrugătoare ale barbarilor și a convulsiiunilor interioare și cînd Iranul trebuia să facă față acestor puternice presiuni ale migratorilor din stepă, civilizația indiană cunoștea o perioadă de maximă înflorire. Supremația culturală a Indiei în perioada dinastiei Gupta a încurajat probabil negustorii și misionarii să depună mult mai multă energie, în lărgirea sferei influenței indiene, decît înainte sau după această perioadă. Rezultatul a fost o remarcabilă expansiune a civilizației indiene în sud-estul Asiei și o infiltrare la fel de remarcabilă a culturii indiene în Asia Centrală și în China. Chiar și în estul Mediteranei, ideile și practicile indiene au căpătat o mai mare importanță, în ciuda antipatiei bisericii creștine față de hinduism și budism.

²⁴ Unele dintre clădirile cele mai vechi se aseamănă foarte mult ca design general — de exemplu. Templul 17 de la Sanchi — și e posibil ca arhitectura greacă să fi avut aici oarecare influență.

²⁵ A.B. Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 450.

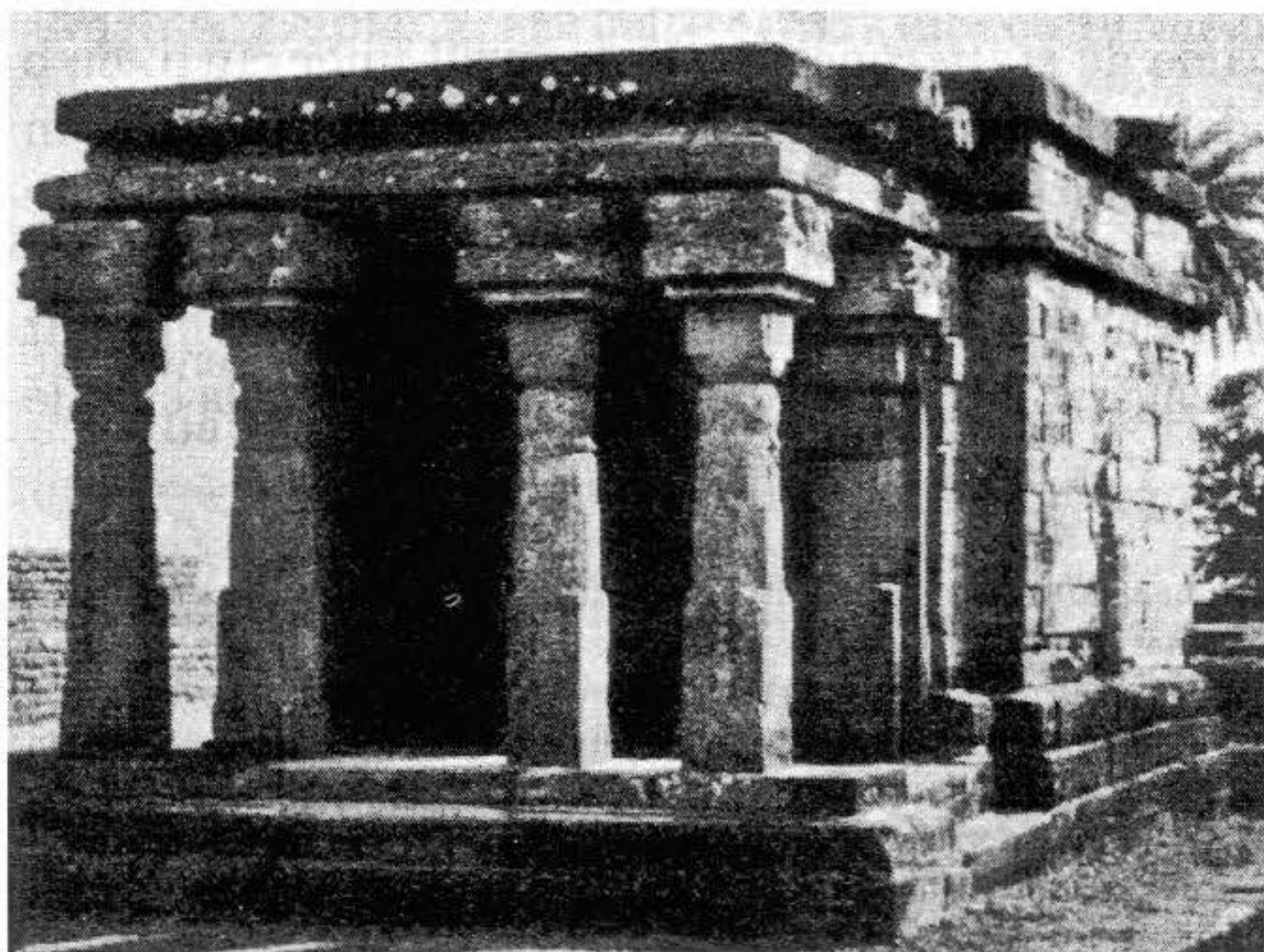
²⁶ Senzualitatea neînhibată ar fi putut fi, de fapt, un factor important în provocarea sau susținerea ascetismului indian, căci extremele de indulgență și repulsie împotriva erotismului merg de multe ori mîna în mîna. Sculptura din templele indiene demonstrează existența unei sexualități libere și explicite, recunoscute de către religia publică alături de ascetismul atît de prețuit în documentele literare. Forța extraordinară cu care hinduismul a înglobat totul în sine e demonstrată și de succesul cu care a învăluit tendințele sexuale în religie, în contrast cu puritanismul excesiv al tradițiilor creștine, musulmană și confucianistă.

Victoria and Albert Museum, London.

Archaeological Survey of India, New Delhi.

ARTA GUPTA ÎN INDIA

Contrastul dintre torsul fin cizelat de Bodhisattva din Sanchi, aflat în stînga, și basorelieful mai primitiv din dreapta, reprezentîndu-l pe Vishnu în una din încarnările sale mitologice, relevă diferența dintre cultura extrem de rafinată de la curtea regilor Gupta și hinduismul încă rudimentar, dar viguros și puternic emoțional din zonele rurale. Clădirea, aflată tot la Sanchi, e un exemplu timpuriu de templu hinduist. Liniile simple demonstrează structura fundamentală (de inspirație greacă?) pe care arhitecții de mai tîrziu au dezvoltat-o dar au și ascuns-o.

Dintr-un anumit punct de vedere, expansiunea culturii indiene era foarte diferită de expansiunea anterioară a elenismului. Cuceririle militare nu au jucat aici nici un rol; negustorii și misionarii au ținut locul armatelor lui Alexandru Macedon sau ale romanilor. În consecință, expansiunea culturii indiene a urmat rutele comerciale, mai ales pe cea maritimă spre sud-estul Asiei și spre Indonezia sau pe cea terestră ce străbătea oazele Asiei Centrale spre nord-vestul Chinei.

1. ASIA SUD-ESTICĂ

Comunicațiile dintre India și zonele din sud-estul Asiei se stabiliseră încă din vechime. Elemente comune din vestigiile preistorice ale ambelor zone sugerează că indienii și vecinii lor de dincolo de Golful Bengal păstrasera legături îndepărtate dar reale în perioada preariană.²⁷ Cea mai veche dovadă a unor contacte mai extinse datează din primele secole ale erei creștine, când corăbiile de negustori au început să plece din porturile indiene²⁸ spre Birmania, Malaya, Indonezia, Siam și Indochina. În acele vremuri, populațiile din aceste zone erau pașnice, cultivau orezul și navigau în bărci și plute, dar nu se puteau lăuda cu vreo organizare politică specială sau cu vreun sistem cultural impresionant, care ar fi putut rezista tentațiilor noii civilizații. Astfel de popoare puteau fi foarte ușor convinse că nou-veniții, cu vasele lor mari și scumpe, cu zeii lor ciudați și cu deprinderile lor practice speciale, dețineau o mare forță magică, ce trebuia asimilată cât de repede posibil. Legende de întemeierii statelor hinduiste din zonă, păstrate uneori de surse chineze, sugerează că negustorii și aventurierii indieni s-au căsătorit cu fiicele unor familii locale influente și, folosindu-se de acest avantaj, și-au asigurat curînd dominația asupra populațiilor băstinașe.

Arheologii au descoperit un număr destul de mare de inscripții sanscrite și diferite opere de artă indiene în sud-estul Asiei. Inscripțiile arată clar că, în secolele al IV-lea și al V-lea d.Hr., o mulțime de state concentrate în jurul unor curți, cu o cultură și o atmosferă generală definitiv indiene, au apărut și pe continent și în insulele din regiune. O dată ce posibilitățile de a cîștiga bogății și onoruri în aceste regiuni au devenit mai bine cunoscute în India, nu numai clasele umile ale negustorilor, care inițiaseră aceste călătorii, ci și brahmanii și războinicii au început să străbată în număr mare Golful Bengal, întărind astfel influențele indiene la curțile și în capitalele Asiei de Sud-Est.

²⁷ G. Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris, E. de Boccard, 1948, p. 23-28; H.G. Quaritch Wales, *The Making of Greater India*, London, Bernard Quaritch, 1951, p. 47-83.

²⁸ Unele din primele voiaje pornite dinspre porturile indiene au fost probabil acelea ale negustorilor aventurieri veniți din zona mediteraneeză. Cîteva obiecte de proveniență romană, datînd din secolul al II-lea d.Hr., au fost găsite în Cochinchina, iar documentele chineze relatează despre vizita unor „ambasadori” trimiși de Marc Aureliu în anul 166 d.Hr., care veniseră pe mare, din sud. Coedès, *Les États hindouisés*, p. 38. După cel de-al doilea secol d.Hr., comerțul dintre estul Mediteranei și sudul Indiei a scăzut totuși, o dată cu declinul general al prosperității lumii romane, iar negustorii indieni au acaparat imediat rutele maritime estice (dacă nu cumva ei au fost chiar pionierii lor).

Deși budiștii se aflaseră în primele rînduri în fazele incipiente ale penetrării culturii indiene în Asia de Sud-Est, majoritatea curților regale de acolo îl venerau pe Shiva în timpul dinastiei Gupta. Probabil că ritualul și conceptele acestui tip de hinduism se potriveau mai bine cu ideile religioase autohtone anterioare. În plus, accentuînd rolul magic al conducătorului în asigurarea fertilității ogoarelor, cultul lui Shiva i-a ajutat probabil pe regii locali să-și consolideze puterea asupra șefilor de trib sau a conducătorilor satelor. Statui de cult și alte opere de artă au fost aduse din India pentru a întrupa aceste noi idei și idealuri religioase. Numai după anul 600 d.Hr. a început regalitatea să patroneze sculptura și construcțiile locale și să stimuleze dezvoltarea variațiilor locale față de moștenirea indiană. Materialele păstrate din perioada anterioară sugerează o atmosferă tipică „colonială” la curțile din sud-estul Asiei, unde regii și curtenii se distingeau nu prin încurajarea artelor locale, ci prin achiziționarea celor mai bune reproduceri ale originalelor indiene.

O mare parte a populației din sud-estul Asiei a fost doar indirect afectată de cultura indiană de la curte. Viața satelor a continuat la fel ca înainte, oarecum modificată doar de creșterea autorității regale în probleme asemenea taxelor și altor corvezi. Însă oricît de superficială ar fi fost răspîndirea stilului indian de viață, trebuie să recunoaștem totuși că aria geografică implicată — din Borneo în Sumatra și din Indochina în Birmania — a depășit-o cu mult pe aceea a teritoriilor europene aduse de Imperiul Roman în sfera elenismului într-o manieră aproape la fel de superficială.

Pe măsură ce sfera culturii indiene s-a extins spre nord, de-a lungul zonei de coastă a Indochinei, frontierele civilizațiilor indiană și chineză s-au întîlnit pentru prima dată. Desigur, această confruntare a fost de scurtă durată, căci, atunci cînd China și-a revenit după decăderea generată de sfîrșitul dinastiei Han și și-a reînceput expansiunea imperială în Annam, influența indiană începuse deja să se stingă în zonele îndepărtate ale „Indiei Mari”, extinse dincolo de mare în timpul dinastiei Gupta. Reafirmarea tradițiilor culturale preindiene a avut un rol important în această schimbare. În plus, forța comercială a Indiei a scăzut considerabil după secolul al VII-lea, cînd concurența musulmanilor a început să frîneze comerțul indian din mările sudului. Retragera Indiei din Asia de Sud-Est a creat astfel un fel de zonă-tampon între aria culturală indiană și cea chineză. Respectiva zonă încă mai există, dar aceasta se datorează faptului că invazia indiană inițială a stimulat popoarele din sud-estul Asiei să se ridice ele însele la un nivel cultural aproape egal cu acela al vecinilor lor de multă vreme civilizați, umplînd astfel ceea ce fusese cîndva un vid socio-politic.²⁹

Corăbiile indiene au explorat desigur și coastele Africii, făcînd comerț și aici în perioada dinastiei Gupta, iar etnologii au detectat diferite urme ale prezenței lor

²⁹ Pe lângă cărțile citate separat, am consultat și R.C. Majumdar, *Ancient Indian Colonization in South East Asia*, Baroda, University of Baroda Press, 1955; Majumdar, *The History and Culture of the Indian People*, II, 651-658; III, 631-644.

acolo. Într-adevăr, populațiile din zona Sudanului și dinspre vest, pînă pe coastele Guineei, par să fi preluat multe plante de cultură de la corăbiile și coloniștii indieni sau indonezieni, care au adus probabil ignamele, taro și bananele pe continentul african, pe la începutul epocii creștine.³⁰

2. ESTUL MEDITERANEI, IRANUL ȘI ASIA CENTRALĂ

Pătrunderea culturii și comerțului indian în sud-estul Asiei a coincis în timp cu slăbirea relațiilor comerciale cu Egiptul. Sărăcirea lumii romane datorită molimelor și războiului ar fi putut fi principalul factor al încetării comerțului în Marea Roșie, dar statele arab și etiopian, de curînd formate, au contribuit și ele la înăbușirea acestui comerț prin taxele extrem de mari impuse corăbiilor de negustori ce trebuiau să treacă prin strîmtoarea Aden.³¹ Totuși, cu toată decăderea comerțului direct dintre India și Mediterana, comunitatea erudită a Alexandriei a început să fie tot mai interesată în înțelepciunea și puterile „gymnosofiștilor” indieni.

Motivele acestei discrepante cronologice dintre apogeul relațiilor economice și cel al relațiilor intelectuale între India și Mediterana nu sînt de căutat prea departe. Orientarea transcendențială a gîndirii indiene și disciplinele ascetice conducînd la viziuni mistice ofereau o concepție despre lume și un mod de viață la fel de coerente și de impresionante ca și toate principiile ce puteau fi susținute de filozofii aristocrați ai lumii greco-romane. Într-o perioadă în care violența și bolile subminau universul social din lumea romană și cînd religiile mîntuirii își disputau credința oamenilor, raționalismul optimist al tradiției filozofice grecești nu părea prea adecvat pentru a explica respectivele evenimente. Cum ar fi putut accepta un om rațional doctrina stoică a supremației legii naturale, de exemplu, cînd hazardul domina atît de clar politica romană, într-un imperiu hărțuit de războaie civile, uzurpări și invazii barbare? În astfel de vremuri, filozofia mistică indiană, direct validată de viziunea suprarățională a ființei transcendente — viziune pe care fiecare adept putea să o obțină printr-o pregătire potrivită și prin autodisciplină — părea să ofere o cale mai sigură spre adevăr. O figură importantă în apropierea înaltelor tradiții culturale indiene și grecești a fost Ammonius Saccas (m. 242), el însuși de origine indiană și care le-a fost profesor atît lui Plotin (m. 270),

³⁰ Faptul că Madagascarul e locuit în general de oameni vorbind o limbă indoneziană, ai căror strămoși traversaseră probabil Oceanul Indian dinspre Borneo sau altă insulă indoneziană, demonstrează capacitatea corăbiilor obișnuite de a-i transporta pe oameni pe distanțe neașteptat de lungi în mările liniștite ale sudului. Poate că navigatorii au mers mai degrabă de-a lungul coastelor Asiei Sudice decît s-au aventurat în larg, traversînd oceanul, dar nu s-au găsit nici un fel de urme ale popasurilor lor, dacă acestea au existat vreodată. Cf. George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, New York, McGraw-Hill, 1959, 212-271; James Hornell, „Indonesian Influences on East-African Culture”, în *Journal of Royal Anthropological Institute*, LXIV, 1934, 325 și *passim*; G.W.B. Huntingford, „The Hagiolithic Cultures of East Africa”, în *Eastern Anthropologist*, III, 1950, 119-133.

³¹ Cînd taxele au ajuns prea mari, bunurile au fost reorientate, prin intermediul caravanelor, spre Golful Persic. Ridicarea Palmyrei, în secolul al III-lea d.Hr., se datora parțial acestei schimbări a rutelor comerciale, dar distrugerea ei în 273 d.Hr. și lungile războaie dintre romani și perși, care au urmat, au întrerupt probabil comerțul pentru perioade mai lungi de timp și mai eficient chiar decît parazitismul statelor ce controlau Strîmtoarea Aden.

marele înnoitor al filozofiei păgine, cit și lui Origen (m. 254?), primul teologist sistematic al bisericii creștine. În orice caz, multe dintre doctrinele importante ale lui Plotin par un ecou al *Upanișadelor*, în timp ce rădăcinile platonice ale filozofiei sale, oricât de reale, erau totuși îndepărtate.³²

În cadrul creștinismului, urmele influențelor indiene sînt mai puțin vizibile. Religie dogmatică, pretinzînd că deține monopolul adevărului prin revelație, creștinismul nu putea admite astfel de influențe exterioare. De asemenea, nu există dovezi că dogmele ortodoxe ale creștinismului, apărute în urma disputelor doctrinare din primele secole ale erei noastre, ar datora ceva gândirii indiene. Numeroase alte credințe orientale, predominante în lumea romană — mai ales gnosticismul — par să fi fost mult mai deschise față de ideile indiene, deși asupra gnosticismului au acționat și importante influențe iraniene.³³

Pe de altă parte, ceea ce ar putea fi numit un „stil de sfințenie“, care se aseamăna foarte mult cu practicile și concepțiile dominante în India, s-a afirmat ca una dintre condițiile de bază ale creștinismului. Manifestările extreme ale căutării sfințeniei de către creștini, exemplificate de mării sfinți sirieni, revelează afinități de detaliu în conduita ascetică.³⁴ Mult mai importantă este întrebarea dacă monasticismul creștin s-a inspirat cumva din tradiția ascetică a Indiei. Nu ne putem aștepta la documente care să ateste acest fapt, dar anumite povestiri despre virtutea ascetilor indieni le-ar fi putut sugera primilor călugări creștini anumite indicii în drumul lor spre sfințenie și spre viziunea gloriei divine.³⁵

³² Cf. Émile Bréhier, *La Philosophie de Plotin*, Paris, Boivin & Co., 1923, p. 107-134; Jean Filliozat, *Les Relations extérieures de l'Inde*, Pondicherry, Institut Français d'Indologie, 1956, p. 27-30, 51-58.

³³ Pînă de curînd, sursele autentice care să permită studiul gnosticismului prin intermediul a ceva mai puțin opac decît polemica creștină erau aproape inexistente. După al doilea război mondial, o descoperire impresionantă de manuscrise în Egipt a deschis posibilități cu totul noi, dar obstacolele politice și de altă natură au împiedicat studiul lor imediat. Cf. Jean Doresse, *The Secret Books of the Egyptian Gnostics*, New York, Viking Press, 1960; Eva Meyerovitch, „The Gnostic Manuscripts of Upper Egypt“, în *Diogenes*, Nr. 25, 1959, 84-117; Robert M. Grant, *Gnosticism and Early Christianity*, New York, Columbia University Press, 1959; Hans Jonas, *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*, Boston, Beacon Press, 1958.

³⁴ Cf. Hippolyte Delehaye, *Les saints stylites*, Brussels, Société des Bollandistes, 1923, p. xcxi-cxcv.

³⁵ Importanța influenței indiene asupra monasticismului și asupra altor aspecte ale pietății creștine a fost atît necritic exagerată, cît și fără motive negată. Cf. rezumarea opiniilor specialiștilor, în Henri de Lubac, *La Rencontre de Bouddhisme et de l'Occident*, Paris, Aubier, 1952, p. 9-27. Exagerarea contribuției indiene la evoluția creștinismului era ceva comun mai mult acum cincizeci de ani și mai puțin astăzi. Cf. Richard Garbe, *India and Christendom: The Historical Connections between Their Religions*, LaSalle, Ill, Open Court Publishing Co., 1959; Ernst Benz, „Indische Einflüsse auf frühchristliche Theologie“, în Akademie der Wissenschaften und Literatur (Mainz), *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Nr. 3, 1951, p. 172-202; Mircea Eliade, *Le Yoga*, Paris, Payot, 1954, p. 412; Karl Heussi, *Der Ursprung des Mönchtums: Geistesgeschichte des antiken Christentums*, Munich, Carl Beck Verlag, 1955, I, 523-29.

Comunitățile ascetice evreiești, ca aceea din Qumran, și relatările biblice în legătură cu vechii profeți care se retrăseră în sălbăticie le ofereau desigur călugărilor creștini un alt model foarte important. Dar precedentele iudaice, atît cît știu eu, nu au acceptat niciodată ideea că telur vietii ascetice era viziunea gloriei divine, așa cum au susținut întotdeauna ascetii indieni. Mai mult, fenomenele psihice induse de post și alte privațiuni fizice nu erau considerate viziuni ale lui Dumnezeu. Precedentele indiene în interpretarea unor astfel de experiențe în acest sens teologic și transcendentă ar fi putut fi de o importanță majoră pentru primii mistici creștini. În acest sens larg, difuz, influențele indiene asupra creștinismului timpuriu par să fi fost destul de importante.

În Babilon și Iran, primii monarhi sassanizi (după 226 d.Hr.) au patronat o revigorare a zoroastrismului ca parte a afirmării conștiinței a independenței culturale a Persiei. Drept rezultat, Iranul și Mesopotamia, spre deosebire de China, nu au putut deveni terenuri favorabile misiunilor budiste, căci mândria persilor nu putea accepta modele culturale indiene dacă acestea nu căpătau efectiv o mască locală. Aceasta nu clarifică însă deloc istoria culturală și religioasă a Iranului și a Mesopotamiei, care rămân extrem de obscure, în ciuda eforturilor erudiților moderni de a reconstrui punctele de vedere și organizarea zoroastrismului sassanid și a altor credințe rivale precum maniheismul și mazdakismul. Putem presupune totuși că motivele indiene erau probabil mult mai proeminente în teritoriile sassanide decât în cele romane. În plus, mănăstirile budiste erau în continuare înfloritoare în zonele estice ale Persiei, așa cum fuseseră și în imperiul kușanașilor și poate chiar mai înainte. Mai spre est, de-a lungul Drumului Mătăsii, în oazele Bazinului Tarim, budismul era destul de viguros în anii 200 - 600 d.Hr. Sub egida mănăstirilor budiste, s-a răspândit în toată Asia Centrală și chiar în China o cultură mixtă, în care elementele indiene erau predominante.³⁶

3. CHINA

În China, receptarea budismului și a influențelor culturale indiene care îl însoțeau a fost o afacere complicată, întinzându-se pe lungimea a patru secole și implicând subtile întrepătrunderi ale ideilor indiene și ale vechilor tradiții chineze, mai ales taoiste. Circumstanțele de bază care i-au pregătit pe chinezi pentru receptarea budismului au fost generate de decăderea instituțiilor dinastiei Han și de aparenta inutilitate a confucianismului, care fusese atât de eficient legat de aceste instituții. Când luptele dure, dintre diferitele facțiuni, în jurul tronului au generat mai întâi revolte sociale din partea țăranilor asupriți (începând cu 184 d.Hr.) și apoi fragmentarea politică a țării, căci uzurpatorii, atacatorii barbari și războinicii locali își disputau succesiunea la conducerea imperiului, preceptele confucianismului au devenit din ce în ce mai irelevante pentru realitatea politică. S-a început atunci căutarea unei modalități alternative de interpretare a universului.³⁷

Totuși, atunci când chinezii au fost astfel pregătiți pentru receptarea unei religii care predica retragerea din familie și societate ca suprema formă de sfințenie și susținea anihilarea personalității ca principal țel al religiei — doctrine care nici nu puteau fi mai îndepărtate de valorile tradiționale ale civilizației chineze — s-a interpus o nouă dificultate și anume aceea a traducerii textelor indiene originale pentru viitorii adepți chinezi. Limbii chineze îi lipseau termenii necesari pentru a reda anumite sensuri ale budismului și abia în secolul al

³⁶ Roman Ghirshman, *Bégram*, p. 100; Sir Aurel Stein, *On Central Asian Tracks*, London, Macmillan & Co., 1933; Albert von LeCoq, *Auf Hellas Spuren in Ostturkestan*, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1926.

³⁷ Diferite eforturi de a revitaliza vechile școli chineze reflectau falimentul confucianismului și al dinastiei Han chiar înainte ca budismul să înceapă să se miste în vidul creat de aceste evenimente în cultura chineză. Cf. analiza foarte penetrantă a lui Arthur F. Wright, *Buddhism in Chinese History*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1959, p. 20-31.

V-lea a reușit un grup de erudiți să stăpânească în egală măsură chineza și indiana pentru a putea traduce textele budiste în chineză cu un minimum de acuratețe.³⁸

În general, neofiii chinezi erau mai mult atrași de budismul Mahayana, dar diferențele sectare din interiorul budismului indian nu au avut niciodată prea multă importanță pentru chinezi. La sfârșitul secolului al IV-lea, ajungând să manevreze cu oarecare ușurință conceptele și termenii budismului indian, chinezii au început să-și dezvolte propriile școli. Aceste școli au apărut fără prea mare legătură cu disputele doctrinare indiene, ci mai degrabă cu divergențele prezente deja în gândirea chineză prebudistă. Budismul, pe scurt, începea să fie complet adaptat scenei culturale chineze. O dată început acest lucru, noul chip, la început străin, al gândirii indiene a început să se împace cu diferitele curente deja existente în cultura chineză, de la erudiția taoismului și confucianismului până la magia populară locală. Budiștii au avut un uimitor succes la toate nivelurile societății chineze — în cercurile înalte de la curte și în meditația individuală a aristocraților proprietari de pământuri, dar și în ritualurile umile ale țăranilor, mereu sperînd să determine creșterea fertilității ogoarelor lor. Adaptîndu-se însă la vechile așteptări ale chinezilor, doctrinele și practicile budiste au lărgit și rafinat, în același timp sensibilitățile și aspirațiile acestora.

Arta ne oferă cel mai subtil și accesibil indiciu al întrepătrunderii, în cadrul budismului din Orientul Îndepărtat, a noilor trăsături indiene și a celor vechi, chineze. Marele prestigiu inițial al artei greco-indiene pentru chinezi ti determina pe pelerinii chinezi să se întoarcă din India și centrul Asiei cu figurine de Buddha și Bodhisattva din mitologia budismului Mahayana. În secolul al VI-lea d.Hr., totuși, a apărut o artă budistă specific chineză, în care figurine budiste cu chipuri și haine tipic chineze au continuat totuși să se supună acelorași convenții ale gestului și ornamentelor.³⁹ Rezultatul a fost adeseori foarte eficient și sinteza astfel obținută poate fi luată drept un indiciu al unei sinteze mai largi între stilul cultural budist și cel prebudist, care a început să apară în China în secolul al V-lea. Splendoarea și liniștea mănăstirilor budiste, îndelungata educație a erudiților confucianiști, manipularea magică a eremiților taoiști, pompa vieții de la curte, disciplina de pe cîmpul de luptă și munca covîrșitoare a țăranimii au intrat cu toatele în această nouă formă de echilibru social și cultural, care și-a găsit expresia politică în reunificarea Chinei sub dinastia Sui, în 589 d.Hr. Cuceritorii barbari din stepă au contribuit de asemenea la reorganizarea civilizației chineze din secolul al VI-lea d.Hr. Triburile⁴⁰ atît de diferite lingvistic care au atacat nordul Chinei după 311 d.Hr. nu erau total lipsite de tradiții culturale și nici nu erau întotdeauna gata să adopte cultura chineză. În secolul al IV-lea, unii dintre conducătorii

³⁸ Ca un exemplu al dificultăților inițiale de a traduce gândirea budistă în chineză, Wright explică faptul că termenul chinez *Tao* („Cale”) a fost în egală măsură folosit pentru a traduce *Dharma*, *Bodhi* și *Yoga* — termeni budiști care înseamnă aproximativ „dreptate”, „iluminare” și „disciplină.” Arthur F. Wright, *Buddhism in Chinese History*, p. 36.

³⁹ Cf. Laurence Binyon, „Chinese Art and Buddhism”, în *Proceedings of The British Academy*, XXII, 1936.

⁴⁰ Limba mongolă, tungusă, turcă, tibetană erau cu toatele reprezentate printre invadatorii din nordul Chinei. Deseori, aceeași uniune războinică cuprindea grupuri vorbind diferite limbi. Cf. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 54-117, pentru un rezumat al istoriei foarte confuze a epocii.

din nordul Chinei au susținut răspîndirea budismului ca un semn al propriei lor independențe culturale față de chinezi⁴¹ dar, o dată cu adaptarea budismului la tradițiile autohtone chineze, acest lucru n-a mai fost posibil. În orice caz, în secolul al VI-lea, conducătorii barbari din nord au fost complet asimilați în cadrul culturii chineze și nu mai doreau să se separe de societatea chineză. Astfel, contribuția barbarilor la noul echilibru cultural din China s-a limitat la aspecte subtile, dar importante, cum ar fi obiceiul supunerii față de conducătorii militari, o definiție mai autocratică a puterii imperiale decît ar fi putut accepta buna conduită confucianistă din perioada Han și alte aspecte exterioare ca folosirea pintenilor pentru călărie.

Fragmentarea politică a Chinei din perioada 220-589 d.Hr. n-a reușit să oprească puternica expansiune geografică a culturii chineze. Retragera garnizoanelor dinastiei Han din oazele Asiei Centrale nu a limitat cu adevărat extinderea culturii chineze spre vest, căci receptivitatea la curente budiste, mergînd spre vest, prin intermediul aceluiași oaze, a întărit de fapt legăturile culturale între China și Asia Centrală. În mod similar, diferiții cuceritori barbari din nordul Chinei încercau de obicei să combine anumite porțiuni de stepă și noile teritorii chineze achiziționate sub o unică suveranitate. Acest lucru a facilitat, de asemenea, penetrarea culturii chineze în stepă într-o măsură cel puțin la fel de mare ca cea impusă de armatele dinastiei Han. În sudul Chinei, o activitate susținută de colonizare și aculturație s-a desfășurat continuu, deși aproape imperceptibil. Efectul ultim a fost aducerea văii fluviului Yangtze pentru prima dată la nivelul economic și cultural al nordului.

„Spre est, de asemenea, în Coreea și Japonia, exemplul chinez a început să găsească teren fertil o dată ce organizarea socială și politică a regiunii se dezvolta, ajungînd la complexitățile vieții civilizate. Călugării budiști au devenit principalii purtători ai culturii chineze în Coreea și Japonia, dar conducătorii locali au înțeles repede că adoptarea instituțiilor civilizației chineze le-ar putea spori puterea și și-au transformat curțile în importante centre de răspîndire a culturii chineze. Cooperarea dintre conducători și misionari a transformat astfel budismul într-un fel de religie de stat în toate regatele Peninsulei Coreea între 372 și 528 d.Hr. Un proces similar a început în Japonia în 552 d.Hr., cînd prima misiune budistă importantă a ajuns în arhipelag. Cum Coreea și Japonia au intrat astfel în cercul popoarelor civilizate, ele au sporit și mai mult varietatea culturală a Orientului Îndepărtat. Deși modelul chinez era de mare importanță, el nu a eclipsat niciodată diferențele locale care au făcut Japonia întotdeauna și Coreea cîteodată atît de diferite de China încît să constituie civilizații separate.

* * *

Întreaga aculturație a budismului indian în Orientul Îndepărtat și recîstigare de către China a mîndriei sale politice și culturale au marcat sfîrșitul expansiunii culturale indiene de-a lungul rutelor comerciale din Asia Centrală. Incursiunile barbare în nord-vestul Indiei, care au afectat sau chiar distrus unele centre importante ale misionariatului budist,

⁴¹ Arthur F. Wright, *Buddhism in Chinese History*, p. 57.

au accelerat inversarea mișcării culturale începute atunci când dinastia T'ang (618-907) a recucerit Asia Centrală. Transformările interne, care au redus budismul indian la speculațiile unor călugări confortabil izolați de lume, au fost și mai importante pentru că au tăiat de la rădăcină inspirația misionariatului.⁴² Totuși, înainte ca forța expansiunii culturale să ajungă astfel la propria-i limită (în jurul anului 600 d.Hr.), ea a adus multe elemente noi în moștenirea culturală a mai mult de jumătate din umanitate.

D. FRONTIERA NORDICĂ: ATACURILE BARBARE ȘI REACȚIA LUMII CIVILIZATE, 200-600 D.HR.

La sfîșitul secolului al V-lea, o nouă năvălire barbară a distrus toată pacea de care se bucurase civilizația dinastiei Gupta. Hunii heftaliți⁴³ au atacat Asia Centrală, au invadat nord-vestul Indiei și amenințau să întrerupă legăturile pe uscat între India și Orientul Îndepărtat. Am remarcat deja primul lor atac în nord-vestul Indiei (cca 455 d.Hr.), care nu avea vreo importanță specială, dar între 490 și 549 d.Hr., heftaliții și-au instituit hegemonia în nordul Indiei, atacînd în toate direcțiile și lăsînd mănăstirile budiste pustiite în urma lor. Imperiul Gupta nu și-a mai revenit niciodată. Când hoarda heftaliță s-a destrămat în 549 d.Hr., India a fost cuprinsă de diviziune politică și dezordine, abia revenindu-și din cînd în cînd datorită apariției ocazionale a cîte unui conducător de succes ca Harsha (606-641 d.Hr.), care a creat un imperiu efemer în nord-vestul Indiei.

1. MARILE MIGRAȚII

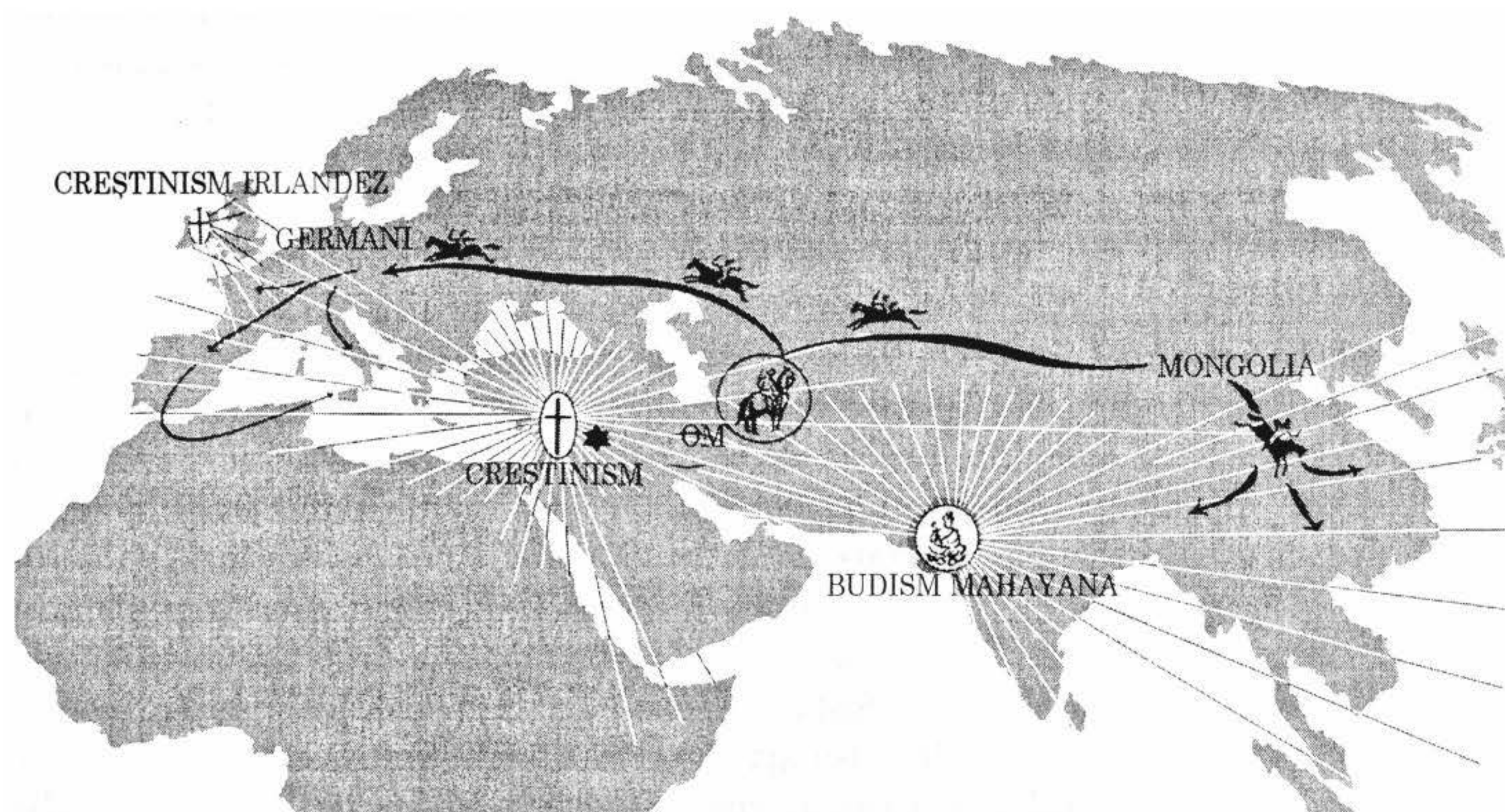
Invaziile heftaliților în India au constituit doar un moment într-o mișcare mult mai amplă de populații, care a afectat întreaga stepă eurasiatică și a pătruns adînc în pădurile și zonele agricole învecinate. Migrațiile triburilor germanice în vest făceau parte din aceeași mișcare ca și ocupația nordului Chinei de către barbari. Doar în mică măsură au reușit Persia sassanidă și Imperiul Roman de Răsărit să reziste cuceririlor barbare și să mențină o insulă de civilizație necucerită în centrul lumii civilizate.⁴⁴ Astfel, în timp ce influența civilizației indiene izvoră din sud, adăugînd un element nou la moștenirea culturală a Asiei Centrale și a Chinei, precum și, în mai mică măsură, a Iranului și estului Mediteranei, popoarele din stepă exercitau și ele o influență la fel de puternică dinspre nord, încercînd pretutindeni rezistența popoarelor civilizate, profitînd de punctele salabe și impunîndu-le imperiilor sassanid și roman să-și întărească armatele. Aceste două influențe — una religioasă și una militară — au influențat întreaga istorie eurasiatică ulterioară pînă în perioada cuceririlor arabe.

⁴² Cf. pierderea capacității elenismului de a-și cîștiga neofiti atunci cînd el s-a redus doar la realizările elegante ale claselor superioare din lumea greco-romană.

⁴³ R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephthalites*, Cairo, L'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1948, p. 115. Obişnuitele incertitudini persistă și în legătură cu limba acestei hoarde. Ghirshman susține că vorbeau o limbă iraniană. Conform unui punct de vedere mai vechi, ei erau „turco-mongoli.” Cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 110.

⁴⁴ Sudul Chinei și sudul Indiei au fost, de asemenea, imune la atacurile barbare, dar aceasta s-a întîmplat mai mult din cauza distanței geografice decît din cauza puterii militare și politice locale.

RĂSPÎNDIREA RELIGIILOR LUMII

În conformitate cu determinanții geografici ai mișcărilor din stepă, Mongolia exterioară a continuat să fie principalul centru al difuziunii nomazilor între 200 și 600 d.Hr. Din această regiune, o nouă confederație războinică, cunoscută chinezilor sub numele de Juan-juan, a început să controleze o fișie largă de teritoriu începând din Manciuria, de la limita vestică trasată de Lacul Balhaș sau chiar mai departe. Între timp alte popoare nomade pătrunseseră în cîmpiile din nordul Chinei. Unele dintre acestea, formînd confederația Toba — triburi de limbă turcă — au condus mare parte din nordul Chinei între 386 și 534 d.Hr. (dinastia Wei din nord) și s-au dovedit destul de puternice pentru a-i respinge pe nomazii din afară, chiar și după ce Juan-juan se organizaseră într-o federație puternică. Consolidarea imperiului Toba a blocat drumul relativ scurt din stepă pînă în China și a deturnat expansiunea nomadă ulterioară spre vest, de-a lungul stepei.

În timp ce aveau loc toate aceste evenimente în Orientul Îndepărtat, schimbări de aceeași amploare apăreau și spre vest, de-a lungul frontierei dintre barbarie și civilizație. Imperiul parților fusese mult încercat de tendințe divizioniste. Ori de cîte ori un rege oarecum mai energic și mai agresiv ocupa tronul, magnații rurali și prinții locali din satele iraniene încercau să se răscoale. În 226 d.Hr., un astfel de magnat, Ardashir, a

reușit să-l răstoarne pe conducătorul suprem al partilor dar apoi, în mod surprinzător, a reușit să-și consolideze poziția pe zone întinse, anterior doar slab consolidate sub regii parti. Apelurile la mindria partilor și reorganizarea zoroastrismului ca religie de stat, împreună cu recunoașterea mai multor privilegii ale aristocrației, au contribuit la consolidarea puterii lui Ardashir. Într-adevăr, succesul acestei combinații a fost atât de mare încât dinastia fondată de el — Sassanizii — au condus apoi timp de mai mult de patru sute de ani și au reușit în tot acest timp să mențină frontiera cu steпа mult mai bine decât romanii și chinezii.

În timp ce Iranul și Mesopotamia s-au bucurat de o siguranță relativă în secolul al III-lea d.Hr., coeziunea internă a statului roman părea să se clatine serios. Războiul civil dintre 193 și 197 d.Hr., care l-a adus la putere pe primul „împărat al cazărmilor“, a fost doar un preludiu al răsturnărilor dintre anii 235 și 285 d.Hr., cînd luptele constante dintre candidații rivali la tronul imperial au deschis porțile barbarilor precum și unor grave epidemii. Rezultatul a fost o scădere masivă a populației, ce micșora puterea de apărare a romanilor în vreme ce, la frontiere, primejdia atacurilor barbare creștea.

În Vestul Îndepărtat, de-a lungul Rinului, triburile germanice începuseră să devină sedentare și să practice o agricultură intensivă încă din perioada lui Tacit (cca 100 d.Hr.). Numărul lor a crescut corespunzător fără ca ele să fi renunțat mai întîi la vechiul etos războinic, moștenit de la un stil de viață pastoral, anterior.⁴⁶ De-a lungul Dunării inferioare, sarmații, care dominaseră zonele cele mai vestice ale stepei eurasiatice încă din secolul al II-lea î.Hr., au făcut loc hoardelor de goți, care au migrat spre sud din zona baltică, spre Marea Neagră, în prima parte a secolului al III-lea d.Hr. Adevărați cuceritori ai stepelor, goții (și alte triburi germanice) preferau un stil de viață pastoral, deși practicau puțin și agricultura. Din punctul de vedere al romanilor, totuși, curajul germanic, combinat cu numărul lor crescînd de-a lungul Rinului și cu mobilitatea de-a lungul Dunării, însemna dezastru.

Totuși, între numeroasele triburi germanice nu exista ceea ce s-ar putea numi simț al comunității. Ele luptau unele împotriva altora la fel de ușor cum luptau împotriva romanilor, iar coloniștii de origine germană, admiși pe teritoriul roman pe baza unor tratate, erau oricînd gata să-și apere noile pămînturi împotriva propriei lor etnii chiar dacă aceasta însemna supunerea față de romani. Divizarea din rîndul triburilor germanice și existența unei reale, deși uneori atenuate, conștiințe imperiale printre popoarele Imperiului Roman, le-a înlesnit unor împărați-soldăți ca Decius, Claudius Gothicus, Aurelian sau Dioclețian victoriile împotriva invaziilor barbare din secolul al III-lea d.Hr.

Structura reinstaurată a statului roman a mai rezistat încă un secol (285-395) datorită mai ales resurselor mai ample obținute cu forța de la populație în interesul statului în general și al armatei în particular. Însă puterea adițională, obținută cu forța, era limitată. Chiar atunci cînd a fost supranatural legitimat prin intermediul

⁴⁶ Cf. situația populațiilor latine din Italia cu aproximativ 800 de ani în urmă, cînd începuseră și ele pentru prima dată să practice agricultura și și-au rezolvat problema numărului crescînd al populației prin cuceriri ce au dat naștere, în cele din urmă, Imperiului Roman. Privit în această lumină, statul roman din vest a fost distrus de aceleași forțe care l-au creat.

bisericii creștine și susținut de rapida aculturație a populațiilor germanice de la frontiere sau din interiorul lor, în calitate de mercenari, Imperiul Roman nu a putut rezista în fața dezastrului, căci majoritatea supușilor considerau guvernarea opresivă, rapace și străină. În secolul al V-lea nu s-au mai putut evita deci înfringerile locale în provinciile vestice și puterea romană s-a dezintegrat în jumătatea latină a imperiului. Continuitatea acestuia s-a menținut doar în provinciile grecești pînă în 1204 datorită, în mare măsură, capitalei foarte bine apărate construite de Constantin (m. 337 d.Hr.) pe locul anticului Byzantium.

Cauza cea mai importantă a căderii Romei, în vest, a fost apariția bruscă a hunilor în Europa de Est. Asupra impulsului originar care a determinat aceste horde din regiunea Aral să-și părăsească stepa nu putem decît să facem presupuneri.⁴⁶ Însă în 374 d.Hr., hunii i-au învins rapid pe ostrogoți pe Nipru, i-au îngrozit pe vizigoți făcîndu-i să-și caute refugiu în sudul Dunării și au pus bazele unui mare „imperiu” nomad cu centrul în cîmpia ungară. În decadele ce au urmat, Italia și Galia, precum și Peninsula Balcanică, au simțit biciul atacurilor hunilor și în toată Europa popoarele se supuneau îngrozite sau fugeau din fața noilor cuceritori. Totuși, la moartea lui Attila (453), ultimul mare războinic hun, disensiunile interne din interiorul hoardei și revoltele popoarelor subjugate au distrus acest imperiu nomad chiar mai repede decît apăruse. Hunii rămași s-au refugiat la granițele Imperiului Roman ori s-au retras spre Vest, în regiunea Donului inferior, unde și-au reluat stilul de viață ancestral, redevenind unul dintre grupurile identice care ocupau stepa eurasiatică.

Ca o consecință a devastărilor produse de huni, guvernul roman și-a pierdut controlul asupra provinciilor vestice și o serie de „regate succesoare” germanice s-au ridicat în Italia, Galia, Spania, Britania și Africa de Nord. Ca și alți cuceritori barbari ai zonelor civilizate, popoarele germanice au încercat, pe de o parte, să-și păstreze vechea organizare tribală și, pe de altă parte, să imite bogăția, ușurința și eleganța vieții elitelor romane. Astfel, un oarecare șef războinic ce căpăta vreun domeniu trebuia să joace rolul marelui domn și stăpîn roman față de agricultorii locali dar, în același timp, trebuia și să-și păstreze manierele unui mare războinic față de tovarășii și luptătorii săi germanici. Această combinație era destul de dificilă, căci un exces de atitudine tipic romane i-ar fi îndepărtat pe germanici și ar fi generat distrugerea bazei militare a conducătorului respectiv. Pe de altă parte, dacă le dădea frîu liber războinicilor germanici, jafurile, lenea și jecmănirile lor rapace ar fi putut dispersa și distruge țărînimea, a cărei muncă dădea valoare domeniului. La fel, dorința conducătorilor tribali de a menține sistemul de taxe și alte prerogative publice ale Imperiului Roman și de a-și păstra simultan propriile prerogative tribale tradiționale

⁴⁶ Irupția bruscă a hunilor în Europa a fost precedată de o asemănătoare irupție a heftaliților în zonele estice ale statului sassanid. Primele referințe sigure asupra stabilirii heftaliților în regiunile agricole de pe Oxusul superior (Bactria antică) datează din 371 d.Hr. În acel an, Shapur al II-lea al Persiei pare să fi ajuns la o înțelegere cu heftaliții, prin care hoarda îi recunoștea suzeranitatea și i se încredința ei apărarea acestei zone a imperiului sassanid în schimbul dreptului de a guverna această zonă atît de bogată. Cf. R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, p. 82.

în cadrul comunității germanice s-a dovedit imposibilă. Astfel de state hibride erau desigur state de tranziție, nici unul dintre ele nereușind să reziste prea mult.⁴⁷

Aceste evenimente din Europa aveau paralele interesante în est. Structura socială hibridă a regatelor germanice se aseamăna aceleia a regatului heftalit din Bactria și nordul Indiei (371-576), unde barbarii relativ primitivi încercau să conducă populații civilizate conform principiilor civilizației și să-și păstreze în același timp disciplina și ferocitatea lor războinică. În China, de asemenea, imperiul Toba (385-534) a fost constituit după aceleași linii hibride.⁴⁸

Paralelele merg chiar mai departe, căci răsturnarea acestor diferite state succesoare a apărut aproape în același moment (mijlocul secolului al VI-lea) în fiecare parte a lumii civilizate și a fost rezultatul unor procese aproape similare. De fiecare dată existau trei factori care interveneau în acest proces: 1) slăbirea etosului și disciplinei grupului războinic pe măsură ce tentațiile civilizației se făceau simțite; 2) refacerea puterii imperiale mai ales datorită „reacției autohtone” împotriva invadatorilor străini; 3) apariția unei organizări politice eficiente printre ceilalți barbari, care se aflau în situația de a ataca statele succesoare dintr-o parte în timp ce imperiul, ce-și revenise, le ataca din cealaltă parte.

Protagonistii europeni ai acestei drame erau francii și Imperiul Roman de est. Sub Clovis (481-511) și fiii lui, francii au format un stat militar puternic, bazat pe o ocupare din ce în ce mai pronunțată a regiunilor din valea Rinului de către populații de agricultori. Amploarea atacului franc a fost deci mult mai mare decât aceea a grupurilor, comparativ mult mai mici, de goți și burgunzi cu care s-au ciocnit în Galia. Atacurile francilor din nord au fost respinse de atacurile sistematice ale împăratului Iustinian (527-565), ce aveau drept țință refacerea Imperiului Roman. O dată ce cuprindeau un formidabil corp de cavalerie grea, forțele lui Iustinian depășeau cu mult, din punct de vedere tehnic, trupele pe care oricare dintre regii din vest le-ar fi putut desfășura pe câmpul de bătaie. Succesul instantaneu (ca în Africa de Nord) sau asediul îndelungat, când rivalii s-au adăpostit în spatele fortificațiilor (ca în Italia) caracterizau deci campaniile lui Iustinian în vest. La moartea sa, armatele romane readuseseră Africa de Nord, Italia și o parte din Spania sub autoritatea imperială, exercitată de lângă Bosfor, din Noua Romă a lui Constantin. O mare parte a Galiei fusese însă cucerită de franci cu mult timp în urmă (507).

În Orientul Îndepărtat, dinastia Sui depășise cu mult succesele lui Iustinian, reunind întreaga Chină în 589. Victoria nu a fost însă cîștigată fără intervenția barbarilor din afară care, cu ajutorul chinezilor, au distrus confederația Juan-juan în 552. Aceste

⁴⁷ O importantă distincție geografică s-a afirmat în secolul al V-lea. În regiunile extrem nordice ale Imperiului Roman, climatul umed și rece al Atlanticului făcea imposibil tipul de agricultură mediteraneană. Acolo, structurile vieții romane s-au destrămat în fața atacurilor germanice, a căror agricultură era mai bine adaptată condițiilor climatice. Astfel, colonizarea romană a fost oprită în Britania și pe Rinul inferior și înlocuită de un stil de viață aproape complet germanic. Tipul de societate hibridă din „regatele succesoare” a predominat doar spre sud, unde populațiile romane erau mult mai stabile și unde ocupația germanică era mai redusă.

⁴⁸ Wolfram Eberhard, *Das Toba Reich Nordchinas: eine soziologische Untersuchung*, Leiden, E.J. Brill, 1949.

confruntări au deschis drumul creării unei noi confederații nomade în stepa estică, condusă de această dată de turci. Noul imperiu turc era și el o amenințare la fel de mare pentru China cum fusese și confederația Juan-juan. Dar un conflict între două ramuri ale familiei conducătoare a divizat hoarda în jumătatea estică și cea vestică, în 572. Din acel moment, diplomația chineză i-a cîștigat de partea sa pe turcii din est prin daruri amestecate cu încurajarea, foarte diplomatică, a fricțiunilor interne din cadrul hoardei.

În Asia Centrală, aceeași dramă a ajuns într-un moment de criză în 567, cînd forțele turce s-au unit cu imperiul sassanid restabilat pentru a-i răsturna de la putere pe heftaliți. În timpul împărțirii prăzii, ce a urmat, turcii din vest au cîștigat drepturi regale în oazele aflate la est de Oxus. Ca urmare, creșterea substanțială a bogăției lor s-a aflat printre factorii care au generat ruptura cu turcii din est, care nu obținuseră astfel de succese și nici nu le puteau spera, atîta timp cît puterea chineză se menținea intactă.⁴⁹

În Orientul Îndepărtat și Mijlociu, noua constelație de forțe stabilită între imperiile barbare și civilizate, apărute în a doua jumătate a secolului al VI-lea, s-a menținut aproape trei sute de ani. Dinastia Tang a înlocuit dinastia Sui în 618, iar Sassanizii, după o serie de războaie sinucigașe cu bizantinii, le-au cedat locul musulmanilor. Totuși, în ambele regiuni, imperii reînstate și revigorat e i-au ținut pe nomazi la distanță pînă în secolul al X-lea d.Hr. Nu aceasta a fost situația și în Europa, căci aici noi valuri de invadatori barbari au distrus curînd tot ceea ce crease Iustinian în vest și chiar i-au forțat pe succesorii săi să renunțe la guvernarea unei mari părți din Peninsula Balcanică. Cel mai important centru al mișcărilor care au produs acest nou val migrator era din nou plasat în stepă. Un nou grup de războinici, fugind de revoltele din Asia Centrală, și cunoscut în istoria europeană sub numele de avari,⁵⁰ s-au stabilit în cîmpia ungară în 576 și de aici, asemeni hunilor înaintea lor, lansau atacuri fulgerătoare pretutindeni, provocîndu-i pe lombarzi să invadeze Italia, pe slavi să invadeze Balcanii și permițîndu-le bulgarilor, un alt trib nomad, să se stabilească la Dunărea de Jos.

2. CONSECINȚELE MIGRAȚIILOR

Migrațiile barbare din secolele III-VI d.Hr. au favorizat trei procese generale, fiecare alterînd profund stilurile de viață din întreaga regiune eurasiatică. Primul, și nu cel mai puțin important, a fost efectul creat asupra barbarilor înșiși, care au asimilat în grade diferite stilul civilizat de viață. În al doilea rînd, comunitățile civilizate eurasiatice (cu excepția Chinei) au fost obligate să-și modifice sistemele militare, sociale și politice prin introducerea multora dintre trăsăturile pe care sîntem obișnuiți să le numim „medievale” în istoria europeană. În al treilea rînd, ridicarea religiei la o poziție foarte importantă în afacerile publice și personale a conferit un caracter radical nou înaltelor tradiții culturale atît ale Romei, cît și ale Persiei și a afectat civilizația chineză într-o manieră asemănătoare, deși nu la fel de drastică. Fiecare dintre aceste puncte necesită însă explicații suplimentare.

⁴⁹ René Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 110-115, 124-130; Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, p. 83-134.

⁵⁰ Cercetătorii nu au căzut încă de acord dacă avari erau rămășițe ale confederației Juan-juan sau a celei heftalite. Cf. Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 226-227.

CIVILIZAREA BARBARILOR. Istoria civilizației este istoria expansiunii unor modele sociale și culturale mai atrăgătoare în rindurile barbarilor, convertiți la noi stiluri de viață, pe care le considerau superioare față de ale lor. Între secolele al III-lea și al VII-lea d.Hr., India și China au jucat rolul regiunii civilizatoare într-o manieră pe care am putea-o considera normală: India prin convertirea barbarilor din afară, China prin civilizarea triburilor care și-au croit pentru prima dată drum în inima vechilor sale teritorii. De-a lungul frontierelor estice ale statului sassanid și, într-o și mai mare măsură, în vestul îndepărtat european, atacurile barbarilor aproape au copleșit viața civilizată normală. Acest lucru nu e surprinzător, căci civilizația din aceste zone s-a limitat întotdeauna la un strat superficial de proprietari de pământuri, demnitari și negustori și, cel puțin în Europa, invadatorii barbari au fost destul de numeroși. Drept rezultat, în Europa de Est și Asia Centrală, capacitatea comunității civilizate de a-i îngloba și civiliza pe barbari era destul de redusă și componenta barbară era mult mai proeminentă în acest amestec decât oriunde în altă parte.⁵¹

Totuși, chiar și aici, contactul strâns cu populațiile mai avansate a modificat curînd modul de viață al barbarilor. Heftaliții, de exemplu, deși persecutaseră religia indiană și distruseseră edificii sacre în atacurile lor din sudul Hindușului, făceau aceste lucruri în numele propriei lor credințe — probabil o religie solară, derivată din cultul primitiv iranian al soarelui. Ei au tolerat și poate chiar au patronat arta budistă în statul pe care și l-au creat în nordul munților, cu un cadru administrativ regulat, unde emiteau monede proprii și încercau să se folosească de avantajele comerțului. Dacă imperiul lor n-ar fi fost distrus de atacurile turcilor și Sassanizilor din secolul al VI-lea, acesta ar fi putut deveni foarte bine o replică aproape perfectă a statului kușanșilor, ale căror vechi teritorii le ocupa.⁵²

Turcii, care i-au învins pe heftaliți în Asia Centrală și în regiunea Oxus-Jaxartes, erau complet primitivi din punct de vedere cultural atunci cînd și-au demonstrat pentru prima dată puterea militară în lume. Totuși, înainte de destrămarea coeziunii lor politice, ei par să fi absorbit elemente de zoroastrism din Persia, să fi dezvoltat acțiuni comerciale cu regiunile învecinate și să fi acumulat o parte din rafinamentul material al civilizației sassanide.⁵³

În același fel, hoarda hunică i-a adus pe slavi și germanici, ieșiți din pădurile lor din nordul Europei, într-un contact fără precedent cu civilizația mediteraneană. Aurul și celelalte bunuri de preț, plătite de către împărații romani din est lui Attila drept tribut, tindea să circule cumva spre sud, în schimbul unor produse de lux, pe care pînă și fioroșii huni au început să și le dorească destul de curînd. Negustorii romani considerau teritoriile barbare un cîmp bun de operațiuni atunci cînd astfel de rezerve de aur îi

⁵¹ Invaziile din secolul al XVIII-lea pînă în secolul al XIII-lea î.Hr., care au distrus civilizația Indului și pe cea minoică, dar nu și civilizațiile mai puternice din Orientul Mijlociu, ne oferă o paralelă foarte apropiată. Modelul s-a repetat, deși mai puțin puternic, o dată cu invaziile din secolele XII-X î.Hr., cînd micenienii, hitiții și alte regiuni marginale mai puțin cunoscute ale lumii civilizate au revenit la barbarie.

Totuși, un mileniu de dezvoltare a civilizației nu a rămas fără efect astfel încît, între secolele al III-lea și al VII-lea d.Hr., societățile civilizate au rezistat atacurilor barbare mai eficient, au pierdut mai puțin teren și și-au revenit mai repede decât ar fi fost posibil într-o epocă anterioară.

⁵² Cf. reabilitarea heftaliților de către R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, p. 115-134.

⁵³ Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 129, 131-132.

precedau și circulația lor continuă între lumea romană și cea barbară tindea, o dată cu operațiunile militare, să unească și mai mult cele două regiuni.⁵⁴

Goții, care cuceriseră de curind (secolul al III-lea d.Hr.) regiunile de pășune din nordul și vestul Mării Negre, s-au dovedit mai receptivi față de civilizația romană decât erau triburile germanice vestice, mai egalitariste, din pădurile din Valea Rinului. Când au întâlnit pentru prima dată stilul de viață roman, goții se aflau în procesul de adaptare a tradițiilor lor populare la noul stil de viață din stepă. Acest lucru, împreună cu diferențierile sociale acute dintre aristocrați și oamenii de rând, pe care le încuraja modul de viață pastoral, a facilitat foarte mult pătrunderea luxului și învățături romanilor printre goți, în comparație cu francii, mai primitivi, din vest. Astfel, chiar înainte ca ostrogotii să pătrundă dincolo de frontierele romane, episcopul Ulfilă (m. 383) i-a convertit pe conducătorii lor la arianism și, inaugurând traducerea unor porțiuni din Biblie în limba goților, a pus bazele învățaturii în limbile germanice. Abia spre sfârșitul secolului al V-lea a acceptat Clovis, regele francilor, forma ortodoxă de creștinism și i-a obligat pe căpitani și principalii săi adepți să facă același lucru (496). Evanghelizarea Britaniei a început un secol mai târziu (596). Francii și goții avuseseră șanse aproape egale de a lua contact cu cultura romană creștină și întârzierea creștinării lor cu aproape un secol este un indiciu al încăpăținării cu care francii au rezistat la început la infiltrarea luxului și pietății străine.⁵⁵ Oricât ar fi fost de superficială conversiunea inițială a prinților și regilor germanici la creștinism,⁵⁶ botezul a atras totuși după sine nu numai biserici și mănăstiri, ci și învățătura și inițierea în tradițiile civilizației romane creștine. O dată cu negustorii greci și sirieni, misionarii creștini au devenit pionieri ai civilizației la periferia barbară a lumii romane.⁵⁷ Desigur, nivelul cultural a scăzut în general în întreaga Europă de Vest, dar însăși simplificarea și barbarizarea civilizației romane i-a permis acesteia să depășească granița Rin-Dunăre, care, din timpul lui August, a marcat limitele înaltei culturi clasice mediteranene. Simultan, consolidarea statelor germanice și diferențierea socială din cadrul societății germane a deschis calea receptării acestei forme simplificate de civilizație latină creștină. În perioada lui Clovis deci, Rinul nu mai era un punct terminus, ci forma axa unui amalgam cultural romano-germanic, din care s-a dezvoltat ulterior civilizația occidentală.

⁵⁴ Descrierea amănunțită a taberei lui Attila, făcută de Priscus, care o vizitase ca membru al unei solii romane, ne permite să întrezărim impactul civilizației romane dincolo de granițele ei. Cf. E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, Clarendon Press, 1948, p. 161-183. Imaginea vie a statului lui Attila, păstrată astfel, poate servi drept un arhetip al multor altor tabere ale unor grupuri războinice nomade, esențial similare, care au apărut atât înainte, cât și după stăpânirea lui Attila în zonele de stepă și al căror succes militar le-a adus într-o puternică simbioză cu civilizația chineză, europeană sau din Orientul Mijlociu.

⁵⁵ Cf. vechea rezistență a romanilor față de civilizația greacă și conservatorismul la fel de puternic al puritanilor din Statele Unite.

⁵⁶ Regii barbari aveau toate motivele să-i întâmpine cu bucurie pe misionarii creștini, care susțineau doctrine asupra caracterului sacru și prerogativelor guvernării dincolo de tot ceea ce acceptau tradițiile locale. Un conducător creștin putea conta pe biserică pentru un sprijin plin de entuziasm împotriva facțiunilor conservatoare care aveau să reziste la transformarea seșiei de trib războinic în regalitate teritorială permanentă și să rămână credincioși vechilor lor zei.

⁵⁷ Fenomenul nu s-a limitat la Europa de Vest. În timpul lui Iustinian, de exemplu, regiunea Caucazului a fost înglobată lumii creștine, iar în sud Etiopia a fost creștinată deja în secolul al IV-lea.

MODIFICAREA INSTITUȚIILOR MILITARE ȘI POLITICE CIVILIZATE DIN ZONA EURASLATICĂ VESTICĂ. Cele trei secole de guvernare barbară în nordul Chinei nu au reușit să schimbe prea mult instituțiile politice și militare din perioada dinastiei Han. O dată ce invadatorii erau înglobați în civilizația chineză, vechile modele ale guvernării chineze și ale administrării armatei s-au reafirmat mai ales pentru că instituțiile Ch'in și Han prinseseră ele însele formă sub presiunea stepei și erau potrivite funcției de apărare a granițelor împotriva atacurilor nomade. Situația era diferită mai spre vest, unde Persia trasa linia de evoluție, iar Bizanțul o urma fără voie, adaptînd formele moștenite de activitate războinică, guvernare și societate la cerințele de apărare împotriva atacurilor barbare.

Iranul avea un mare avans față de Imperiul Roman în acest sens, în măsura în care invazia parților (secolul al III-lea î.Hr.) dusesse la dezvoltarea unui nou tip de armament — cavaleriștii cu armuri grele sau catafractar — care permitea apărarea împotriva cavaleriei ușoare a nomazilor. A menține și organiza o forță suficientă a unor astfel de trupe era o problemă serioasă pentru societățile civilizate, căci caii mari și armurile grele costau foarte mult, iar catafractarii aveau nevoie de pregătire îndelungată pentru a fi în stare să-și manevreze echipamentul în mod eficient. Probabil că parții au fost singurii care au rezolvat această problemă în maniera „feudală”, ce a devenit cu timpul normală în întreaga zonă eurasiatică de vest. Esența sistemului era de a lega anumite sate agricole de anumiți luptători, care obțineau astfel veniturile suficiente și timpul liber necesar pentru a se echipa și antrena, precum și cîțiva tovarăși de luptă, în armuri grele, gata oricînd de autoapărare și chiar capabili, cînd exista o administrație centrală, să se adune în largi corpuri de armată pentru operațiuni majore. Dar era posibil ca luptătorii aflați pe propriile lor domenii să refuze uneori să răspundă convocării regelui lor și să nu-și urmeze de bună voie superiorii pe cîmpul de bătaie. Dezintegrarea administrației centrale efective a fost deci întotdeauna un pericol real pentru statele care mențineau o forță de cavalerie grea în acest fel.

În state cu o viață comercială înfloritoare, taxele percepute în orașe puteau finanța o forță regală de mercenari, capabilă să contrabalanseze tendințele centrifuge. O armată activă, echipată ca cea mai bună dintre forțele feudale, putea în general înăbuși posibilele revolte și forța pe aristocrații locali să se supună ordinelor regale. Un astfel de sistem dual caracteriza regimul militar al imperiului sassanid, deși pozițiile relative ale regelui, magnatilor, nobililor mărunți, orașelor și chiar, într-un anumit episod revoluționar, ale țăranilor, variaua de la regat la regat.⁵⁸

⁵⁸ Pentru detalii, vezi Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, 2d ed., Copenhagen: E. Munksgaard, 1944.

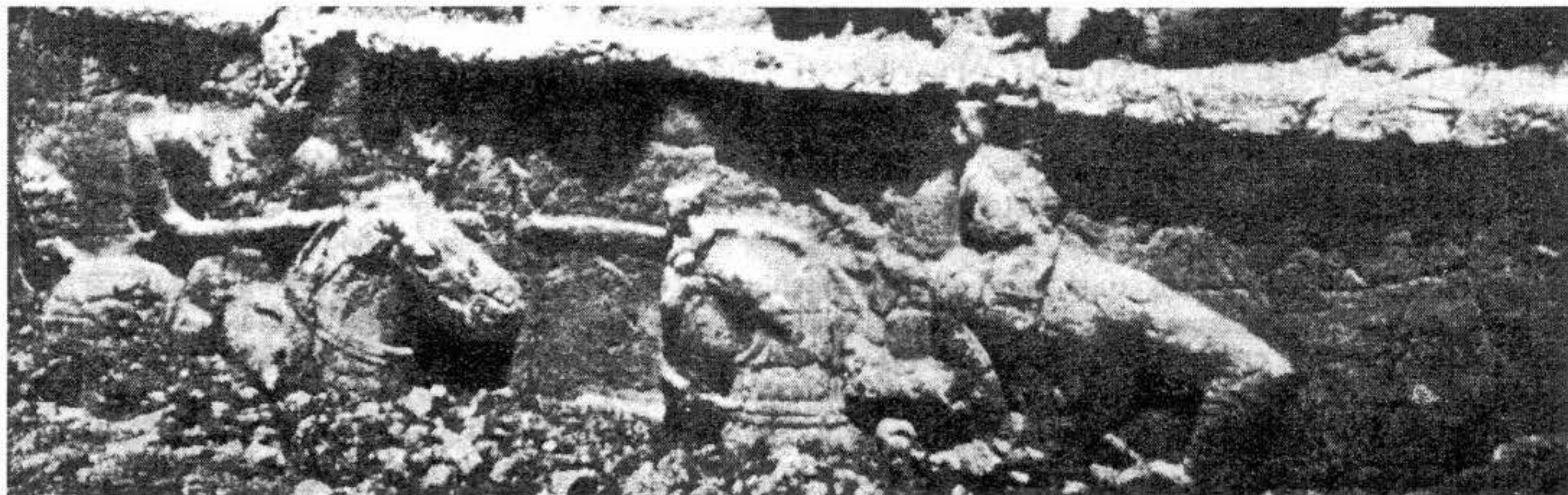
Mesopotamia a fost marele nucleu al vieții urbane în imperiile parților și Sassanizilor. Cercetări recente au demonstrat că sistemul de irigații și amenajările hidrotehnice din zonă au atins nivelul dezvoltării lor maxime sub Sassanizi, cu sisteme de canale ramificate, ecluze elaborate și invenții de construcție necesare pentru transportul pe cursuri de apă mai mici. Irigațiile și organizarea economică necesare pentru construcția și menținerea sistemelor nu au mai atins niciodată un astfel de nivel în Mesopotamia, nici măcar sub Abbasizi. Într-adevăr, pînă cînd chinezii din perioada Tang au deschis Marele Canal dintre Fluviul Galben și Yangtze, nici un fel de opere hidrotehnice de astfel de proporții nu au mai apărut nicăieri în lume. Cf. Thorkild Jacobsen și Robert M. Adams, „Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, *Science*, CXXVIII, 1957, 1253-57.

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

RĂZBOINICI SASSANIZI

Vasul de argint de sus și basorelieful destul de distrus de jos reprezintă monarhi sassanizi angajați în două activități care li se potriveau cel mai bine: vânătoarea și lupta. Timpul a șters mare parte a detaliilor sculpturii în piatră, dar a rămas totuși destul pentru a ne revela tactica acestor cavaleri de tip medieval, imortalizată aici încă din secolul al III-lea d.Hr. Vasul de argint își păstrează calitățile originare și arată cu claritate că, asemeni predecesorilor asirieni (p. 233), nici regii sassanizi nu foloseau pintenii și, spre deosebire de regii din Europa Vestică de mai târziu, nu vedeau nimic nedemn în folosirea arcului și a săgeților.

A.U. Pope, A Survey of Persian Art.

Din acest punct de vedere, regimul sassanid diferea foarte puțin de cel al partilor. Însă identificarea guvernului regal cu o religie oficială — zoroastrismul — și cu o preoție care nu numai că avea funcții religioase, ci era implicată și în probleme judiciare și de administrație publică, era ceva nou și a ajutat probabil la stabilizarea autorității centrale. Primul monarh sassanid, Ardashir (226-241), provenea dintr-o familie de preoți. El chiar și-ar fi putut datora succesul său complet și rapid sprijinului activ oferit de preoții vechilor culte iraniene,⁵⁹ care se simțeau mai amenințați ca niciodată de intruziunea budismului și creștinismului.

Succesorii lui Ardashir la tronul Persiei au încercat repetate experimente religioase din cauză poate că aveau dificultăți în a-i controla pe preoții zoroastrieni și aristocrația de care erau strins legați. Totuși, în cele din urmă, Sassanizii se întorceau mereu la religia lor strămoșească. Ei nu-și puteau permite un antagonism prea puternic cu nobilii iranieni, pe al căror curaj în luptă se baza siguranța militară a statului și societatea însăși. Populațiile urbane ale imperiului — favorizate de către partii — erau probabil gata oricând să se revolte. Infiltrarea creștinismului, înflorirea iudaismului babilonian și, dincolo de toate, mișcările religioase asociate cu numele lui Mani și Mazdak sugerează această nemulțumire a populațiilor urbane. Însă numai atunci când conflictele dintre rege și aristocrație au ajuns la un punct culminant a fost gata un monarh sassanid să susțină una sau alta dintre religiile urbane ale imperiului său. Alianța dintre regi și preoți era prea prețioasă pentru a renunța la ea, căci oferea legitimare religioasă puterii conducătorului și-i oferea statului o stabilitate la care altfel nu s-ar fi putut ajunge.⁶⁰

Caracteristicile „medievale” ale Persiei sassanide sînt destul de stranii pentru cei ce nu sînt obișnuiți decît cu istoria europeană, și pe bună dreptate, căci succesul generalizat cu care forțele militare sassanide au făcut față hărțuirilor și atacurilor⁶¹ nomade le-au transformat într-un model pentru Bizanț și, prin intermediul lui, pentru Europa Vestică, unde cavaleria grea aristocratică a devenit baza apărării locale la o mie de ani după dezvoltarea unui sistem similar în Iran.

* * *

Instituțiile romane funcționau destul de prost între secolele al III-lea și al VI-lea. Abia în a doua parte a domniei lui Iustinian (527-565) s-a apropiat partea estică a

⁵⁹ Situația religioasă în Mesopotamia și Iran sub partii era destul de neclară. E posibil ca atunci cînd Ardashir și-a început cucerirea să nu fi existat nici un cult sau doctrină zoroastriană universal acceptată în Iran. Cf. R. Ghirsham, *L'Iran des origines à l'Islam*, p. 282-286; H.S. Nyberg, *Die Religionen des alten Irans*, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1938, p. 404-410.

⁶⁰ Guvernarile îndelungate ale multora dintre monarhii sassanizi se află într-un contrast puternic cu seria de asasinate imperiale specifice istoriei romane din secolele al III-lea și al IV-lea. Numai după ce romanii au hotărît să-și aleagă și ei o religie de stat a mai scăzut frecvența rebeliunilor și a crimelor imperiale, căci un fel de aură religioasă a început să susțină puterea imperială împotriva pericolului uzurpării.

⁶¹ Atacurile la scară mică, asemeni celor care pătrundeau regulat dincolo de liniile de apărare romane de pe Dunăre, erau respinse în Iran de forțele locale ale cavaleriei grele. Era nevoie de o mare forță, asemeni celei heftalite atacînd Bactria, pentru a învinge această apărare locală a satelor persane.

Imperiului Roman de nivelul de stabilitate, acasă, și de teroare, în exterior, al Persiei. În sfera militară, conflictele continue cu perșii și cu atacatorii din stepele danubiene au forțat Imperiul Roman de Răsărit să renunțe la infanterie, ca tradiție specifică a vestului european, și să adopte cavaleria grea persană. Trecerea în masă la noul stil de cavalerie a început abia după perioada lui Constantin (324-327), deși noul tip de armată se experimentase deja.⁶² În perioada lui Iustinian, călăreții în armură, purtând lance, dar și arc, deveniseră coloana de susținere a armatei romane.⁶³

Chiar și atunci când catafractarii au devenit principala forță de luptă a romanilor, guvernarea imperială nu a rezolvat niciodată, de fapt, reala problemă — cea numerică. Politica de interzicere a stabilirii unei aristocrații militare a pământului, după modelul persan, și practica de a permite căpitanilor războinicilor să-și recruteze și să-și mențină propriile armate de cavalerie grea, care să trăiască din jaf și prăzi de război, nu a fost de ajuns pentru obținerea forțelor necesare care să apere frontierele mai expuse ale imperiului. Nici chiar căpitani ce obțineau mari succese nu reușeau să-și asigure un flux continuu de prăzi⁶⁴ și tendința de a-și asigura acest flux îi expunea tentației războiului nu de-a lungul granițelor pustii ale imperiului, ci în centre vitale, importante pentru tronul imperial și unde bogățiile orașelor și recoltele satelor puteau constitui o pradă tentantă pentru soldați. Un astfel de sistem amenința clar să perpetueze problema generalilor atotputernici, ce a dus la pieirea Imperiului Roman de Apus, dar când împăratul Mauriciu (582-602) a încercat să înlăture acest pericol impunând taxe imperiale pentru întreținerea armatei,⁶⁵ exigențele finanțelor și politicii imperiale au făcut imposibilă menținerea unui număr adecvat de catafractari de pază la frontiere.

Dilema guvernării romane era simplă, dar dureroasă. Catafractarii, plasați acolo unde puteau cu adevărat să oprească atacurile din exterior, scăpau desigur controlului imperial eficient. Cele trei alternative organizaționale — proprietarii de pământuri militarizați (după modelul persan), bandele de mercenari lucrând sub comanda guvernării imperiului (după modelul lui Iustinian), la fel ca și forțele de frontieră a căror plată (cel puțin teoretic) provenea de la guvernul imperial, dar care în practică ascultau de cîte un general puternic, ale cărui ambiții puteau ajunge pînă la purpura imperială (după modelul lui August) — erau în egală măsură periculoase pentru puterea imperială centrală. Împărații bizantini au considerat deci necesar să-și lase frontierele terestre libere în fața posibilelor atacuri și infiltrări barbare — lucru ce explică schimbarea imperceptibilă dar masivă a compoziției

⁶² Astfel de experimente datau încă din perioada lui Hadrian (117-38 d.Hr.), căci războaiele lui Traian dincolo de Dunăre aduseseră eficacitatea călăreților sarmați în armură în atenția romanilor. Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, J.B. Metzler Verlag, 1899, s.v. *cataphracta*.

⁶³ Pentru detalii, vezi Robert Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1920, p. 314-337 și *passim*.

⁶⁴ Belizarius, cel mai vestit dintre acești căpitani, avea o armată personală de 7000 de oameni, după cum afirmă Procopius, *Gothic War*, III, 1, 20. Forțele sale totale de invazie în nordul Africii, în 533, erau de 15 000 de oameni, însă cei 5000 de cavaleri ai săi în armuri constituiau adevărata putere a acestei armate.

⁶⁵ Steven Runciman, *Byzantine Civilization*, London, Edward Arnold & Co., 1933, p. 139.

etnice în Balcani, apărută atunci când mici grupuri slave au migrat gradat spre sud, înlocuind puțin câte puțin populația anterioară.⁶⁶

O serie de războaie cu persii (572-630) demonstrează în mod dramatic slăbiciunea statului bizantin în cazul unui război terestru. În ciuda handicapului de a lupta într-o țară străină și probabil ostilă, armatele persane au ajuns, de două ori, nu departe de Constantinopol (610, 626) și au cucerit Siria, Palestina și Egiptul. Și totuși Imperiul Bizantin a supraviețuit mult după ce Sassanizii au fost răsturnați de potopul musulman. Longevitatea bizantină s-a datorat mai ales forțelor maritime, care au salvat capitala însăși de multe ori și le-a conferit forțelor de uscat o mobilitate strategică limitată, dar eficientă și pe care o putere eminamente terestră ca Persia nu o putea egala. Astfel, chiar dacă bizantinii nu au reușit niciodată să-și apere într-un mod satisfăcător frontierele terestre, atâta timp cât flota le-a rămas destul de puternică pentru a seconda armatele terestre, cele două forțe imperiale au reușit împreună să apere centrele vitale ale statului.⁶⁷

Diplomația și subvențiile i-au servit guvernării bizantine ca înlocuitori pentru o pază adecvată a frontierelor. Această politică ar fi putut fi, de fapt, mai ieftină decât cea de menținere a unei armate destul de mari pentru a face față amenințărilor externe și le-a părut mai sigură probabil împăraților, care știau căi dintre predecesorii lor pieriseră în mod violent din cauza rebeliunii trupelor de frontieră. În plus, plata tributului față de barbarii din afară le permitea populațiilor pașnice de negustori ale orașelor bizantine să-și mențină dominația socială acasă într-o perioadă în care clasele urbane din Mesopotamia și Iran pierdeau teren în fața aristocraților proprietari de pământuri.⁶⁸

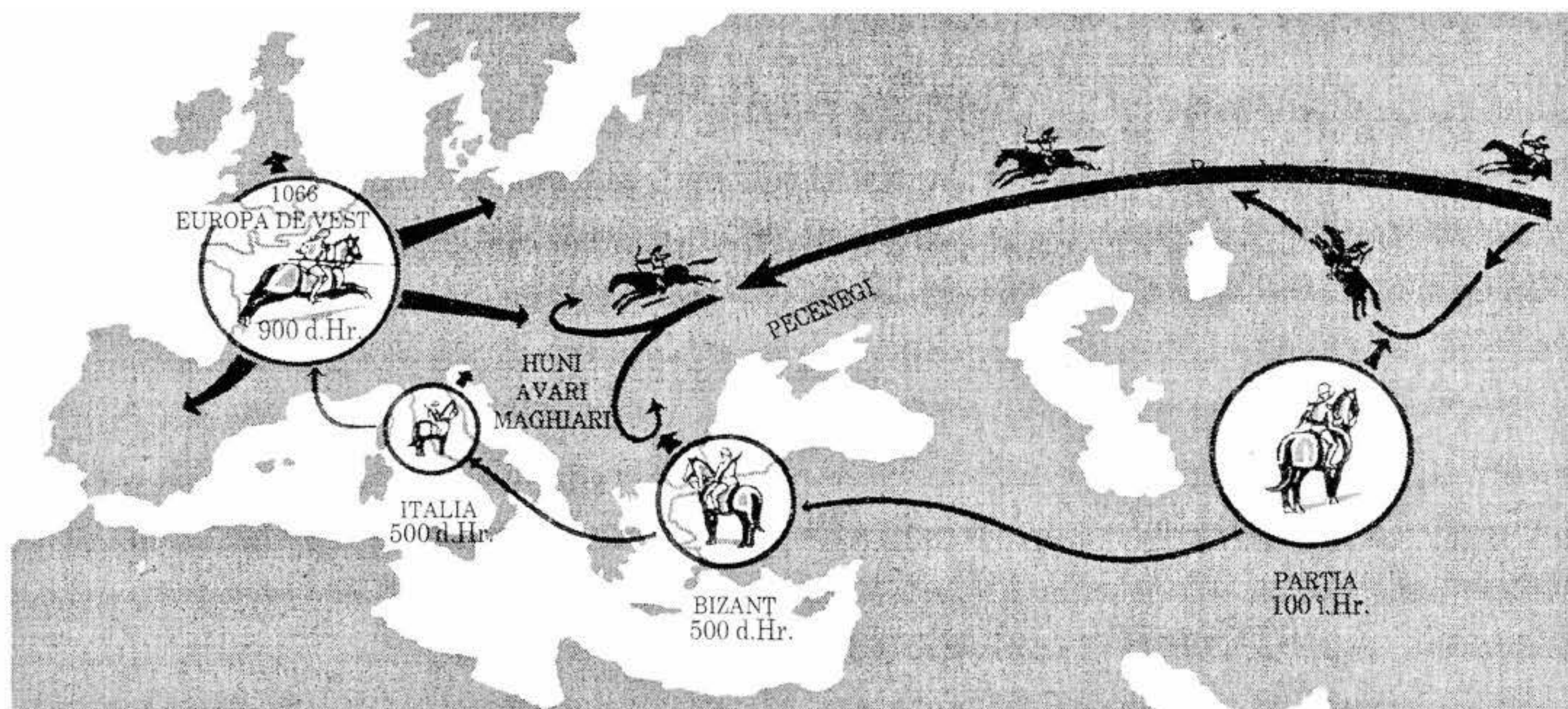
Influența persană asupra statului bizantin nu se restringea la sfera tehnologiei militare. Din timpul lui Dioclețian (284-305), conducătorii Imperiului Roman au copiat deliberat aspecte ale ritualului de curte și ale autorității persane. Însemnele puterii — diadema și sceptrul — ca și obiceiul de a le cere tuturor celor ce se apropiau de împăratul așezat pe tron să se prosternă în fața sa se

⁶⁶ Guvernul central era desigur conștient de situația nesatisfăcătoare a trupelor de la frontieră și încerca să rezolve problema obligându-i pe cei ce locuiau în apropierea granițelor să construiască fortărețe locale și să furnizeze militari pentru utilizarea lor, considerând că astfel de puncte i-ar putea întârzia pe invadatori până când trupele mobile de catafractarii ajunge la fața locului pentru a-i alunga pe jefuitori. Dar numai un atac masiv putea aduce în zonă cavaleria grea a împăratului, cele mărunte puteau fi foarte ușor trecute cu vederea.

⁶⁷ Avantajele puterii maritime erau perfect demonstrate de campaniile lui Iustinian în Mediterana Vestică și, cel mai dramatic, de războaiele lui Heraclius cu persii (610-630), când împăratul și-a părăsit capitala asediată, a navigat de-a lungul coastelor Mării Negre pentru a-i înconjura pe asediatori și i-a forțat, în cele din urmă, să se retragă. Cf. Archibald R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, 500-1100*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1951, p. 3-53.

⁶⁸ Cucerirea arabă a Siriei și Egiptului i-a lipsit pe bizantini de cele mai bogate orașe ale lor și, în timpul guvernării lui Leon al III-lea, Isaurianul (717-741), zona rurală anatoliană a început, cel puțin într-un sens limitat, să domine orașele rămase, de pe coastele Mării Egee și ale Mării Negre. O dată cu această schimbare, statul bizantin a început să se asemene tot mai mult cu cel sassanid. Interesant că numai după reformele militare ale lui Leon a devenit posibilă un fel de pază a frontierelor în Anatolia, o dată cu stabilirea unei clase de militari împroprietăriți cu pământuri, sub egida împăratului, similari cu mica nobilime persană ce constituia cel mai numeros element în armata terestră sassanidă.

EXTINDEREA CAVALERIEI ÎN ARMURĂ

aflau printre aceste împrumuturi.⁶⁹ Dioclețian, țaran după naștere, pare să fi adoptat aceste aspecte mai puțin din înclinații personale cît din speranța de a-și înconjura persoana cu o maiestate care ar inhiba tendințele asasine și ar încuraja la supunere, dar succesorii săi din secolele al IV-lea și al V-lea au luat, se pare, în serios pompa și ritualul de la curte.

După convertirea lui Constantin la creștinism, toți împărații romani, cu excepția lui Iulian (361-363) erau creștini declarați și se bucurau deci de legitimarea unei religii ai cărei reprezentanți se grăbeau să i se închine împăratului ca unui reprezentant al lui Hristos pe pămînt⁷⁰ atunci cînd nu-l considerau eretic și dușman al adevărului. Această schimbare a stilului imperial a adus instituțiile persane la un numitor comun cu practica persană,⁷¹ căci biserica și statul se întrepătrundeau, într-o ambiguitate pronunțată, încă de la începuturile perioadei sassanide.

În perioada lui Constantin și mult timp după aceea, creștinismul era o religie urbană, fără afilierile rurale, aristocratice ale zoroastrismului persan. Astfel, creștinarea imperiului a întărit dominația urbană în cadrul societății romane. Pierderea tuturor provinciilor unde orașele erau prea puține și slabe pentru a susține povara administrației birocratice romane a confirmat și mai mult aceste legături. Statul persan, depinzînd în

⁶⁹ Stilul de îmbrăcăminte, care, la fel ca și arta în general, indică destul de subtil mișcările și afiliațiile culturale, au devenit și ele „orientalizate” în secolul al V-lea, cînd hainele lungi de brocart au înlocuit toga romană. Cf. Kondakov, „Les Costumes orientaux à la cour byzantine”, în *Byzantion*, I, 1924, 7-49.

⁷⁰ Cf. Eusebius, *Viața lui Constantin*, III, 10: „[Constantin] însuși a înaintat în mijlocul adunării, ca un sol divin, iar veșmintele lui străluceau de parcă ar fi împrăștiat raze de lumină.”

⁷¹ Nici Constantin, nici succesorii săi nu au modelat conștient reorganizarea instituțiilor religioase romane conform precedentului persan. Religiozitatea era în plină ascensiune pretutindeni și Constantin, ca un militar tipic ce era, își imagina probabil că Dumnezeu creștin i-a adus victoria la Podul Milvius (312) și merita deci o atenție plină de respect și toate onorurile.

mod fundamental de sprijinul militar al unei aristocrații rurale, se afla la polul opus și religiile stabilite ale celor două imperii reflectau și susțineau astfel de divergențe.

Pe scurt, adaptarea Persiei la presiunile militare din stepă a fost mai radicală și mai reușită decât aceea a Bizanțului roman. Acest lucru s-a întâmplat nu numai datorită faptului că presiunile barbare continue și puternice de la granițele Persiei au forțat o adaptare radicală și rapidă dar și aceleia că populațiile urbane, nemilitarizate au jucat un rol mai mare în societatea romană. De-a lungul coastelor Mediteranei, Mării Egee și Mării Negre, navigația putea susține comerțul pe o scară mai largă decât era posibil pe uscat, unde transportul era, prin natura lucrurilor, mult mai costisitor. Atita timp cit Bizanțul a dominat coastele mediteraneene estice, conducerea societății și-a menținut caracterul urban și populațiile urbane puteau sau trebuiau să se adapteze doar parțial la instituțiile militare și politice tipic persane.

SCHIMBĂRI CULTURALE ÎN PERSIA ȘI LA ROMA. Timpul a afectat într-o atît de mare măsură monumentele și documentele Persiei sassanide încît o estimare exactă a realizărilor culturale ale acestei societăți e practic imposibilă. Literatura laică, dacă exista vreuna, dispăruse cu totul, iar operele de artă păstrate au fost sever afectate de trecerea timpului. Chiar și gîndirea religioasă, care domina și alte aspecte ale culturii sassanide, s-a dezintegrat în fragmente contradictorii. E clar că Sassanizii își organizaseră curtea după modelul Persiei antice și-i imitau pe Ahemenizi în artă, religie și în alte aspecte poate. Totuși, Iranul și Mesopotamia nu puteau să-și schimbe localizarea geografică; ele se aflau într-un punct nodal al civilizației lumii, unde negustori și pelerini din îndepărtate colțuri ale acesteia se întîlneau prin bazaruri, schimbau informații, lăudîndu-se fiecare cu talentul și înțelepciunea sa. Arhaismul conștient al cercului de la curte era deci ca o insulă într-o mare de sincretism cultural, la fel de conștient citeodată. La fel ca în cazul altor civilizații urbane, fără rădăcini autentice în zonele rurale, rezultatele erau grandioase și artificiale, în teologie ca și în arhitectură, iar cucerirea musulmană a pus capăt oricărei tradiții în secolul al VII-lea, la fel cum victoriile lui Alexandru întrerupseseră cîndva înalta cultură a Ahemenizilor.

Juxtapunerea caracteristică a arhaismului și sincretismului e constant reflectată în arta sassanidă, în ciuda stadiului său fragmentar. Palatele regale, care constituiau principalele monumente sassanide, foloseau vechile tehnici mesopotamiene de construcție cu cărămidă, preluînd și anumite motive decorative ahemenide. Planul de bază combina însă un dom cu bolți înalte, anticipînd oarecum arhitectura bizantină, cu pilaștri și fațade elenistice, precum și arcade fără nici o legătură cu planul interior sau cu principiile de construcție ale clădirii. Totuși, sălile răcoroase și strălucitoare de audiență, oferind un refugiu binevenit după arșița soarelui mediteranean și desfătînd ochiul cu picturi și mozaicuri pierdute acum pentru totdeauna, ar fi putut salva un stil aparent atît de incoerent și structural neîndemînic.⁷²

⁷² Cf. Oscar Reuther, „Sassanian Architecture”, în Arthur Usham Pope, *A Survey of Persian Art*, London & New York, Oxford University Press, 1938, I, 493 ff. Elementele indo-budiste pot fi găsite și în cîteva rămășițe arhitectonice sassanide.

Monarhii sassanizi îi imitau pe predecesorii lor ahemenizi comandând executarea unor sculpturi în piatră gigantice în stîncile de lângă Persepolis, dar stilul acestor opere trădează puternice afinități cu sculptura Imperiului Roman târziu⁷³ și cu arta indobudistă din estul Iranului și Asia Centrală.

India le-a oferit potențailor sassanizi două cunoscute posibilități de a-și petrece orele libere în mod plăcut, căci atît șahul, cît și povestirile cu animale din *Pancha Tantra* au fost introduse în Persia în secolul al VI-lea. La fel, în 529 d.Hr., cînd Constantin și-a dovedit credința creștină închizînd Academia din Atena, fondată de Platon cu aproximativ o mie de ani în urmă, Chosroes I (531-79) i-a primit pe filozofii refugiați la curtea sa. Însă astfel de informații disperate nu ne permit reconstruirea adecvată a părții laice din cultura sassanidă, care trebuia să se adapteze atît aristocrației iranene rurale, mai primitive, cît și complexităților sofisticate ale centrelor urbane asemenea capitalei Ctesiphon, pe Tigru.

În Persia sassanidă, ca pretutindeni în lumea civilizată la acea dată, mișcările culturale și sociale luau o formă religioasă. Tensiunile dintre arhaismul, care încerca să revigoreze zoroastrismul perioadei ahemenide, și sincretismul, care aspira să unească adevărurile tuturor credințelor într-o sinteză grandioasă și definitivă, dominau în luptele religioase ale populațiilor urbane, iar conservatorismul religios al aristocrației iranene, deși mai greu de demonstrat din documente, avea probabil o importanță la fel de mare în echilibrul politico-religios sassanid.

Cum era și normal pentru acest punct de răscruce al lumii civilizate, în Mesopotamia și Iran și-au găsit aderenți majoritatea religiilor importante ale lumii. Budiștii erau bine stabiliți în estul Iranului, unde înfloreau mănăstiri importante și instituții educaționale regulat organizate, ca și în perioada kușanașilor. Principalele misiuni budiste spre China treceau prin Imperiul Sassanid, dacă nu porneau chiar de acolo.

Evreii din Mesopotamia, care trecuseră prin multe greutăți de cînd Nabucodonosor îi adusese pe strămoșii lor în aceste pămînturi, au desfășurat o activitate religioasă neobișnuit de puternică în secolele al IV-lea și al V-lea. Într-adevăr, un grup de rabini babilonieni și-au pus amprenta asupra întregului popor evreu medieval compilînd Talmudul, ajuns să fie acceptat ca o versiune cu mai multă autoritate decît cea veche, palestiniană.⁷⁴

Comunitățile evreiești din Mesopotamia au netezit drumul creștinismului, care a cîștigat rapid poziții importante în centrele urbane sassanide, la fel ca și în cele romane din est, în același timp. Limba aramaică rivaliza cu greaca ca vehicule de propagandă creștină în Mesopotamia, situație existentă și în Siria romană. În secolul al V-lea,

⁷³ Acest lucru nu e de mirare pentru că multe monumente sassanide au fost create de „greci” capturați în război sau convinși în vreun alt fel să-și exercite talentul în serviciul Persiei. Cf. Steven Runciman, *Byzantine Civilization*, p. 259. Pentru un rezumat corect al principalelor dispute între susținătorii primatului iranian și cei ai primatului roman în geneza stilului artistic bizantin, vezi O. M. Dalton, *East Christian Art*, Oxford, Clarendon Press, 1925, p. 68-89.

⁷⁴ Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, II, 204-9, 294-98.

disputele doctrinare asupra relației exacte dintre naturile umană și divină ale lui Hristos au exacerbat această rivalitate lingvistică. Creștinii aveau și ei mari dificultăți în definirea relației lor cu statul sassanid, care uneori îi tolera, alteori îi persecuta sau nu avea încredere în ei, considerându-i potențiali agenți ai Imperiului Roman (după 324 creștin). Abia spre sfârșitul perioadei sassanide, a apărut separarea definitivă dintre biserica creștină din Constantinople și cea din Persia, când, drept rezultat al conflictelor interne și eroziunii gradate a elementului grec din biserica mesopotamiană, a început să predomine o doctrină nestoriană⁷⁵ printre creștinii din Persia.

Budismul, iudaismul și creștinismul luaseră naștere cu toatele în afara frontierelor Imperiului Sassanid și erau deci, într-o oarecare măsură, străine. Totuși, în perioada elenistică, vechiul cult al lui Bel Marduk evoluase spre astrologie, iar vechiul zoroastrism devenise un talmeș-balmeș de tradiții orale divergente, turnate într-o limbă moartă și păstrate doar de preoții templelor, mai mult aleși conform originii lor aristocratice decât datorită culturii lor vaste. Ardashir, fondatorul dinastiei sassanide, venea el însuși dintr-o astfel de familie și încerca să reinvie gloria Ahemenizilor prin promovarea cultului lui Zoroastru. Așa a apărut însă și problema reconcilierii atât de multor tradiții divergente, care se dezvoltau în diferite temple zoroastriene. Efortul (la cererea lui Ardashir) de a combina aceste tradiții, de a decide asupra unui canon și de a impune apoi unitatea doctrinară și rituală a creat probleme serioase de autenticitate. În plus, susținătorii noului cult oficial se confruntau cu argumentele și întrebările puse de aderenții la alte credințe, mai sofisticate, iar ideile destul de primitive ale zoroastrismului rural, aristocratic și tradițional, care era acum destul de temerar pentru a-și pretinde supremația, nu ofereau o bază serioasă pentru contraargumente eficiente.

La aceste două probleme s-au găsit două soluții interesante în timpul lui Shapur I (241-271), fiul și succesorul lui Ardashir. Pe de o parte, Shapur i-a încurajat pe preoții zoroastrieni să rectifice defectele evidente ale moștenirii lor intelectuale prin incorporarea în *Avesta* a unor secțiuni din înțelepciunea greacă și indiană, care să suplimenteze vechile adevăruri zoroastriene. Traduceri și compilații bine realizate în acest sens ar fi putut produce un canon sacru mult superior scripturilor creștine și budiste, pline de discrepante logice și istorice.⁷⁶ Shapur mai avea însă și o a doua coardă la arc, căci el îl privea favorabil pe noul profet, Mani (cca 216-77), care, cu o curiozitate

⁷⁵ Inițiat în jurul anului 428 de către Nestorius, un patriarh al Constantinopolului sirian, nestorianismul susținea că Maria a fost mama lui Isus doar în natura sa umană și nu trebuia numită „Theotokos”, „Măică a lui Dumnezeu.” Conciliul din Efes (431) a anatemizat oficial această idee, ce era mai ales susținută în Siria, printre creștinii vorbitori de aramaică.

⁷⁶ Practic, tot materialul enciclopedic astfel altoit pe doctrina zoroastriană s-a pierdut, căci noile texte n-au avut nici o utilizare liturgică și au fost curând uitate.

R.C. Zaehner a sugerat că un influx de filozofie greacă în cercurile intelectuale zoroastriene ar data din vremea lui Shapur I. Astfel de fenomene interesante, precum ridicarea principiului mediei din etica aristotelică la rangul de actor într-o dramă cosmică a creației, apăreau în acest proces de sincretism cultural. Cf. R.C. Zaehner, *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*, Oxford, Clarendon Press, 1955, p. 250-251 și *passim*. Remarcile mele asupra culturii și societății sassanide se bazează mai ales pe această carte, precum și pe tratatul mai cuprinzător al aceluiași autor: R.C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1961, p. 175-321 și A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*.

intelectuală uimitor de asemănătoare cu aceea a predecesorilor săi gnostici, predica o doctrină ce îmbina îndrăzneț motive zoroastriene, budiste și creștine.⁷⁷

Esența mesajului lui Mani suna familiar pentru persani, pentru că el considera lumea un câmp de luptă între forțele Întunericului și Luminii și își chema adepții să se îndrepte spre Lumină. El a dezvoltat din această idee o cosmologie elaborată, explicând toate stadiile și stratăgemiile prin care Întunericul a creat lumea prinzând raze de lumină în temnița materiei și, de asemenea, cu egală precizie, stadiile prin care cele două principii antagoniste se vor separa din nou și vor aduce lumea la propriu-i sfârșit. În cadrul cosmogoniei sale, Mani a găsit loc pentru Zoroastru, Isus, Buddha și alți trimiși divini în ajutorul umanității, care încercaseră, după părerea lui, să reveleze aceleași adevăruri religioase, dar fuseseră neînțeleși de către adepții lor. Eroarea umană a acestor adepți generase credințele divergente din vremea lui Mani însuși.⁷⁸ Rolul lui Mani era deci acela de a-i întoarce pe oameni spre adevărul original, ce fusese pierdut. El susținea că doctrina lui nu e prin nimic nouă.

Mani nu a fost doar un profet și un metafizician, el a încercat și să fondeze o biserică. A stabilit o ierarhie clară a serviciilor religioase și i-a împărțit pe aderenții săi în „aleși”, pentru care era necesară o disciplină ascetică riguroasă, și „ascultători”, care li sprijineau pe aleși cu diferite daruri și beneficiau de sanctitatea lor, de cunoștințele secrete și de virtuțile religioase. Extrem de perspicace, profetul a prescris și ritualuri potrivite, printre care imnurile cîntate alături de întreaga congregație, confesiunea și riturile de absolvere de păcate. Instrucțiuni etice detaliate și reguli de conduită pentru aleși și pentru ascultători completau această religie extrem de sistematică, pe care Mani o destinase iluminării umanității.

Nu trebuie să ne mire răspunsul foarte favorabil pe care Mani l-a primit în timpul vieții dacă ne gândim la favorurile regale de care se bucura și la interesul stîrnit de o credință ce pretindea a reuni toate adevărurile credințelor rivale, purificîndu-le de erorile umane și de inconsistențele îndărătnice ale tradiției. Însă vechea preoțime iraniană nu putea fi atît de ușor eliminată și, la moartea lui Shapur, Mani și-a pierdut protectorul regal. Un zoroastrism ortodox intolerant s-a reafirmat la curte (combinat poate cu o reacție aristocratică iraniană).⁷⁹ Drept rezultat, Mani a murit în temniță. Adepții săi și-au continuat activitatea doar neoficial, dar și-au păstrat încă multă influență în orașele Mesopotamiei.

⁷⁷ Ca mulți dintre gnosticii creștini, Mani îl considera pe Isus o figură complet supranaturală, iar doctrina lui a fost categorisită de creștini drept o formă de erezie asemănătoare cu cea monofizită. Cf. F.K. Burkitt, *The Religion of the Manichees*, Cambridge, Cambridge University Press, 1925, p. 71; Hans H. Schraeder, „Der Manichäismus nach neuen Funden und Untersuchungen”, în *Morgenland*, XXVIII, 1936, 99; H.C. Puech, *Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris, Muséum Guimet Bibliothèque de Diffusion, 1949, p. 82-83 și *passim*.

Preluarea figurii lui Isus în doctrinele lui Mani se aseamănă cu transfigurarea lui Gautama, personajul istoric, introdusă de către budismul Mahayana. Însă tradiția indiană a toleranței religioase a acceptat budismul Mahayana ca pe o formă de budism, în timp ce învățăturile lui Mani au fost de la început considerate de creștini o erezie cu atît mai diabolică cu cît încerca să se apropie și să distorsioneze revelația creștină.

⁷⁸ Fiind un profet cu o puternică conștiință de sine, Mani a încercat să preîntîmpine orice transformare a propriei sale doctrine și a început să-și scrie textele sacre, amenințîndu-i sever pe toți cei ce ar fi încercat să le copieze fără permisiunea lui. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, p. 198-199.

⁷⁹ Furia preoților zoroastrismului nu se îndrepta doar asupra lui Mani, care li învinuise de distorsionarea adevăratului mesaj al profetului lor, ci și împotriva creștinilor, evreilor, budiștilor și brahmanilor. Cf. R.C. Zaehner, *Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, p. 186-190.

Aceste prime eforturi de a impune un zoroastrism ortodox populațiilor atât de diferite din statul sassanid nu au putut pune capăt anxietăților religioase ale vremii și încercarea nici nu a durat prea mult. Fluctuațiile drastice ale politicii religioase regale au reflectat pozițiile ambigue ale conducătorilor față de preoții zoroastrieni și față de aristocrația iraniană, cu care se identifica facțiunea conservatoare a acestor preoți. O dependență prea mare față de aristocrație și față de preoți presupunea micșorarea independenței regale și o înstrăinare a populațiilor urbane, pentru care un zoroastrism ortodox conservator era prea puțin interesant. Pe de altă parte, respingerea totală a preoților și aristocrațiilor iranieni putea degenera în război civil sau revolte locale ce subminau puterea militară a statului.

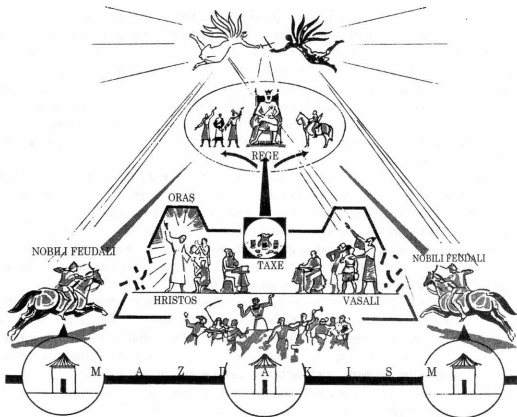
Monarhii sassanizi mai energici încercau deci în mod regulat să asigure echilibrul puterii într-o zonă mai largă decât cea dominată de preoții zoroastrieni făcând unele gesturi de încurajare în direcția religiilor urbane rivale, chiar și a creștinismului, în ciuda specificului său roman. Regele Kobad (a condus între 485-498 și 500-531) a făcut cel mai remarcabil experiment. La începutul guvernării sale, Kobad a atacat puterea nobilimii locale patronind secta radicală a mazdakiților, al căror egalitarism era o amenințare directă la adresa ordinii aristocratice a societății sassanide.⁶⁰ Dar susținerea de către rege a revoluției sociale nu a durat prea mult, căci Kobad a rupt curînd relațiile cu protejații săi de odinioară, care provocaseră războiul civil recurgînd la violență în apărarea principiilor lor. Fiul și succesorul său, Chosroes I (531-579), a suprimat brutal mișcările revoluționare, l-a executat pe Mazdak, conducătorul sectei, și a reinstituit un zoroastrism ortodox conservator. Se pare că autoritatea regală a ieșit și mai puternică din aceste confruntări. În orice caz, armatele sassanide au avut mari succese sub Chosroes și, ca urmare probabil a prestigiului cîștigat datorită acestor victorii, Chosroes a mai slăbit rigoarea zoroastrimului ortodox în anii tîrzii ai domniei sale, tolerîndu-i pe creștini și patronîndu-i pe filozofii greci care fugiseră la închiderea Academiei Platonice din Atena.

În ciuda victoriilor militare ale lui Chosroes, totuși, ușurința cu care, mai puțin de un secol după aceea, musulmanii au învins armatele perșilor și au distrus statul sassanid înseamnă desigur că zoroastrismul oficial și regimul social pe care îl susținea nu reușiseră să prindă rădăcini adînci printre popoarele imperiului. Nici calculele lui Shapur, de a îmbogăți moștenirea zoroastrimului cu înțelepciunea distilată a grecilor

Ceea ce ar fi putut adînci și mai mult controversalele a fost probabil conflictul ierarhic, din interiorul zoroastrimului, dintre o aripă mai speculativă și sincretistă — „zurvanismul” — și o altă „mazdiană”, mai conservatoare, ortodoxă și antiintellectualistă. Aceste facțiuni atât de diferite din cadrul zoroastrimului au fost consecința firească a dezlănțuirii spiritului speculativ teologic din cadrul zoroastrimului. Teologia creștină a aceluiași perioadă demonstrează aceeași fertilitate. Cf. R.C. Zaehner, *Zurvanism*, pentru o reconstruire ingenioasă a diferitelor doctrine ale zurvanismului.

⁶⁰ Mazdakiții erau acuzați de inamicii lor că favorizează deținerea în comun a proprietăților și a averii. Un cercetător a observat de curînd că acest lucru ar putea însemna nimic mai mult decât faptul că ei au pus la îndoială sentimentele de clasă și familie ale sassanizilor proclamînd legi noi pentru căsătorie și moștenire, care amenințau primatul aristocrației în societate. Cf. R.P. de Menasse, „L'Église mazdéenne dans l'empire sassanide”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, II, 1955, 561-562. Dar cf. și punctul de vedere mai vechi în A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, p. 337-340, iar pentru o interpretare marxistă vezi Ottokar Klima, *Geschichte einer sozialen Bewegung im sassanidischen Persien*, Praga, National Czechoslovak Academy, 1957.

ZOROASTRISM

PERSIA SASSANIDĂ

și a indienilor, nici sinteza speculativă a lui Mani și nici cea a lui Mazdak nu au reușit să creeze acea religie a lumii care să-i reziste Islamului. Acest eșec, marcînd gîndirea și luptele sectare din perioada sassanidă ca zgomote inutile și păgîne pentru generațiile viitoare, face imposibilă orice apreciere satisfăcătoare la adresa vieții culturale a imperiului. Cu toate acestea, cultura sassanidă a avut influențe considerabile în afara țării și acest lucru ar trebui să ne facă să-i judecăm mai puțin aspru calitățile și defectele. Oazele din Asia Centrală deveniseră dependente cultural de sassanizi o dată cu scăderea influențelor indiene după 400 d.Hr. Apoi, creștinii perși și-au atras adepți în India însăși iar, în Imperiul Roman, cele două mari credințe rivale cu care avea să se confrunte creștinismul — maniheismul și mithraismul — erau ambele de inspirație persană. Maniheismul și-a păstrat importanța pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea, după cum atestă *Confesiunile* Sf. Augustin (m. 430). Mithraismul, ce a căpătat formă în Asia Mică, unde se întîlneau și se suprapuneau lumea culturală greacă și cea persană, s-a menținut în armatele romane din vest atît cît au continuat să existe aceste forțe. O

cultură ce a avut o astfel de influență puternică asupra vecinilor ei trebuie să fi avut anumite atracții pe care noi nu mai putem decît să le ghicim astăzi.

* * *

În Imperiul Roman, ca și în cel Persan, religia a dominat scena culturală între 200 și 600 î.Hr. Cultura păgînă a claselor înalte s-a destrămat în războaiele civile din secolul al III-lea, religiile populare ridicîndu-se deasupra sedimentelor păgînismului, absorbînd anumite elemente din el, dar integrînd credințe vechi și noi într-o viziune și un mod de viață distinct. În Persia sassanidă, conflictul religios s-a soldat cu victoria unui zoroastrism oarecum arhaic și aristocratic. În Imperiul Roman, religia aristocratică i-a lăsat loc unui creștinism mult mai popular și chiar democratic.⁸¹

Creștinismul a apărut ca o religie nesuținută de nici o metafizică sau teologie sistematică. Însă nevoia de apărare împotriva criticii păgînilor și pentru soluționarea disputelor din cadrul comunității creștine însăși au dus curînd la formularea unei dogme bine definite. Doctrina creștină a început să se dezvolte sistematic în Alexandria, unde apăruse, în secolul al II-lea d.Hr., o școală pentru educarea preoților. Origene (cca 182-251) și alții care predau la această școală s-au bazat, inevitabil, pe conceptele și terminologia filozofiei grecești atunci cînd au încercat să exprime doctrina creștină într-o manieră coerentă, logică și să răspundă la obiecțiile ridicate împotriva noii credințe de către oponenții săi.

O linie importantă de demarcație a apărut în istoria bisericii cînd împăratul Constantin a legalizat creștinismul (313) și l-a favorizat în mod special (324). Înainte de aceste date, persecuții sporadice, dar uneori foarte aspre au încurajat unitatea comunității creștine, o dată ce ostilitatea lumii din afară impunea un front comun. Însă atunci cînd statul a încetat să-i amenințe pe creștini și convertirea nu mai implica nici un risc personal, unitatea comunității a slăbit probabil și din cauză că oameni din medii foarte diferite au început să pătrundă în biserica creștină și aceasta nu se întîmpla întotdeauna din motive religioase. În aceste condiții, disputele asupra unor probleme teologice și de ritual au devenit o cale prin care ambițiile personale și o mare gamă de resentimente sociale au început să-și găsească expresia. În consecință, donatiștii, în Africa, și arienii, în Egipt și Siria, au fost primii dintr-o lungă serie de grupuri disidente care au tulburat unitatea bisericii creștine.

Aceste dispute aveau multe dimensiuni. Constantin însuși a încercat să rezolve controversele donatistă și ariană și să folosească puterea autorității sale imperiale

⁸¹ Dincolo de ideea doctrinară că toate sufletele sînt egale în fața lui Dumnezeu, în compoziția socială a bisericii din primele secole predominau clasele urbane umile. Chiar și atunci cînd sprijinul statului a făcut religia creștină mai atrăgătoare pentru cei bogați și ambițioși, grupuri de genul celor formate de călugării egipteni, care au sfidat în repetate rînduri puterea imperială, au păstrat o legătură puternică cu săracii orașelor.

Într-adevăr, dincolo de autocrația militară, societatea din Imperiul Roman tîrziu și cel bizantin timpuriu era, în ansamblu, mult mai democratică decît fusese cea din Imperiul Roman timpuriu. Tăranii se puteau ridica la demnitatea imperială prin înrolarea și avansarea în armată, iar înalții demnitari ai statului și ai bisericii proveneau deseori din straturile umile ale societății. Autocrația și democrația sînt mult mai apropiate decît par la prima vedere, cum ar trebui să ne și amintescă politica secolului al XX-lea.

pentru a susține doctrina considerată ortodoxă. Drept rezultat, erezia a devenit uneori un mod de exprimare a ostilității față de guvernarea centrală. Rivalitatea dintre principalele episcopii ale bisericii — Roma, Alexandria, Antiohia și Constantinopole — a alimentat și ea diferențele teologice. În cele din urmă, controversile religioase au luat uneori tonul unor revoluții sociale sau au apărut pentru a exprima conștiința de sine a vreunui popor supus, precum berberii din nordul Africii și sirienii de limbă aramaică. Aceste fapte nu trebuie să ascundă totuși anxietatea religioasă fundamentală și autentică ce se afla la baza îndemnului de a-i obliga pe toți ereticii să înceteze răspîndirea unor doctrine false, căci altfel Dumnezeu însuși s-ar putea răzbuna pedepsindu-i atît pe falșii profeți, cît și pe cei care le îngăduiseră să predice.

Strîns legată de aceste dificultăți de definire a dogmei era nevoia de a crea o ierarhie ecleziastică și de a-i adapta jurisdicția la puterea tradițională din stat. Primele comunități creștine par să fi reușit să se conducă singure, cu foarte puțin ajutor neoficial din afară. Foarte curînd și probabil chiar de la început, fiecare biserică locală a conferit întreaga autoritate unui episcop și episcopii orașelor mai importante au început să supravegheze oarecum bisericile provinciilor din zonă. Cînd jurisdicția ecleziastică a fost mai bine definită, ea tindea să se conformeze diviziunilor politice existente, mai ales după ce statul însuși a devenit creștin. Conform acestui principiu, al doilea conciliu ecumenic (381 d.Hr.) le-a garantat episcopilor Constantinopolului jurisdicție asupra bisericii în mare parte din Asia Mică și Balcani, căci „Constantinopolul era noua Romă”.⁶²

Sucesiunea apostolică era o alternativă și o bază teologică mult mai impresionantă pe care se putea construi autoritatea bisericii. Conform acestui principiu, episcopul Romei, în calitate de succesor al apostolului Petru, presupusul fondator al bisericii creștine din acel oraș, și-a afirmat primatul asupra întregii biserici. papa Leon cel Mare (440-461) se considera îndreptățit să-și impună propria definiție a adevărului creștin ca o soluție a disputelor doctrinare care sfîșiau biserica estică. Cînd Conciliul din Calcedon (451) a aprobat *Epistola dogmatică* a papei Leon, el a interpretat acest lucru ca pe o recunoaștere definitivă a supremației Romei. Episcopii din est au interpretat același fapt ca pe o exercitare a suveranității unui conciliu general al bisericii, la care toți episcopii au avut o contribuție egală.

Totuși, acest principiu al întrunirii în concilii, la care biserica estică nu a renunțat niciodată, a fost modificat, de fapt, prin participarea împăratului la deliberările conciliilor. Constantin a prezidat primul Conciliu de la Niceea (325 d.Hr.) și l-a dominat complet.⁶³ Succesorii lui au intervenit deseori în disputele teologice, iar puterea și maiestatea împăratului făceau să domine voința sa în problemele ecleziastice, precum și în cele laice.⁶⁴ Astfel, împăratul din Constantinopole și papa de la Roma pretindeau

⁶² S. Runciman, *Byzantine Civilization*, p. 109.

⁶³ Relatările lui Eusebius, în *Viața lui Constantin*, III, 6-15, reflectă clar respectul pe care îl simțeau majoritatea episcopilor adunați la Niceea față de maiestatea împăratului.

⁶⁴ Existau însă și excepții de la aceste generalizări. De exemplu, Ambrosie (m. 397), episcopul Milanului, a fost capabil să-i impună împăratului Teodosie penitența publică pentru că ordonase masacrul de la Salonic. Concepția

Antike Denkmäler, III, 20.

ÎMPĂRAT ROMAN DIN SECOLUL AL IV-LEA (?)

Această uriașă statuie de bronz din Barletta, Italia, l-ar putea reprezenta pe împăratul Valentinian I (364-375 d.Hr.), deși identificarea nu e sigură. Ca și August (p. 321), împăratul e reprezentat în haină militară, dar detaliile mai primitive, împreună cu expresia greoaie și semeață a chipului împăratului, reflectă foarte bine schimbarea guvernării romane de la principat la despotism. Telul artistului pare să fi fost acela de a sugera maiestatea și puterea, în timp ce în perioada lui August, un portret mai naturalist era de ajuns pentru a sugera o atmosferă mai calmă de autoritate.

fiecare autoritate supremă asupra bisericii și tindeau să folosească diferitele concilii mai mult pentru ratificarea propriilor lor decizii decât pe post de corpuri legislative suverane. Teoriile papale și cele conciliare au rămas adeseori în dezacord și au constituit un factor destabilizator în relațiile dintre bisericile creștinismului latin din vest, care sprijineau, în general, Roma și bisericile grecești din est, care aveau, de obicei, la hotărârile conciliilor.

Înstrăinarea dintre creștinii latini și cei greci marca o separare mai profundă a celor două jumătăți ale lumii mediteranene. Reorganizarea administrativă a lui Dioclețian (285-305) împărțise imperiul într-o parte estică și una vestică, dar în Balcani și de-a lungul Dunării, imperiul estic a inclus importante zone în care se vorbea latina. Astfel, latina se putea auzi pe străzi și în sălile de consiliu din Constantinopol mult timp după ce greaca dispăruse din vest.⁸⁵ O dată cu pierderea provinciilor din vest în fața populațiilor germanice și a celor din Balcani în fața slavilor, latina a decăzut și a dispărut din Imperiul Roman de Est, acum cu adevărat bizantin. Necunoașterea limbii celorlalți s-a generalizat și a alimentat dezacordul dintre latini și greci, trăsătură evidentă a creștinismului medieval.

În cadrul imperiului estic, o a doua diviziune cultural-lingvistică a devenit tot mai importantă în secolele al VI-lea și al VII-lea. Printre populațiile din Egipt și din Siria, unde elenismul se suprapusese unei tradiții culturale mai vechi, s-a dezvoltat o ostilitate puternică atât față de elenism, cât și față de dominația ecleziastico-politică a Constantinopolului. Acest separatism și-a găsit expresia în aderarea la definiția monofizită a naturii lui Hristos.⁸⁶ Când conciliul din Calcedon (451) a declarat această doctrină eretică, episcopii și credincioșii din estul „siriac” nu s-au supus. Eforturile împăraților și demnitarilor bisericii de a propune o soluție mulțumitoare pentru ambele părți nu au făcut decât să mărească diferențele. Violente și persecuții sporadice au ascuțit și mai mult conflictul pînă cînd, în secolul al VII-lea, cucerirea musulmană a Siriei și a Egiptului a eliberat aceste două țări, rămase cu încăpăținare monofizite, de sub controlul ecleziastic și politic al Constantinopolului.

Disputele doctrinare și dificultățile juridice din interiorul bisericii au provocat o adevărată inflație de tratate polemice și teologice care, împreună cu imnurile, predicile, povestirile ecleziastice, viețile sfinților și comentariile biblice, au format o literatură creștină impresionantă. Cel mai mare scriitor creștin al epocii a fost Augustin (m. 430), ale cărui comentarii biblice, tratate asupra doctrinei, *Confesiunile* și *Cetatea lui Dumnezeu*, toate la un loc, au creat cadrul intelectual major în care s-a dezvoltat ulterior creștinismul latin. Nici un scriitor din biserica estică nu a mai fost la fel de influent. Grecii respectau un număr mare de teologi, care ofereau o interpretare mai variată, deși cu mai puțină autoritate, a doctrinei creștine.

Înaltă a lui Ambrosie despre funcția preoțească și-a găsit principalul suport în vest, unde, după secolul al V-lea, puterea civilă era slabă sau inexistentă și episcopii au devenit și conducători politici, nu numai spirituali ai comunităților lor.

⁸⁵ Iustinian, de exemplu, vorbea latina ca limbă maternă, deși era născut în orașul, astăzi iugoslav, Niș.

⁸⁶ Adică doctrina conform căreia Hristos a fost exclusiv divin și întruparea sa a însemnat doar adoptarea aparenței de umanitate fără a-și întina esența reală.

Epoca a fost de asemenea vestită pentru asceții ei. Sfinți, mistici și asceți atrăgeau respectul profund al populației și reconcilieră inspirației uneori excentrice a acestor oameni cu doctrina ortodoxă constituia o problemă importantă a ierarhiei ecleziastice. Totuși, văpaia ascetismului și viziunile mistice puteau deveni parte a unei rutine, cum a demonstrat Sf. Pahomie (cca 290-345) când a adunat anahoreții egipteni din deșert în comunități monastice. Puțin mai târziu, Sf. Vasile (329-379) a pregătit un set de reguli monastice care au devenit ulterior standard în estul grec. Mișcarea monastică s-a răspândit mai greu în vest. Abia în 529, Sf. Benedict din Nursia și-a formulat regula monastică, care a creat structurile viitoare ale monasticismului latin. Viața monastică a atras multe persoane de o mare subtilitate intelectuală pentru că oferea unui om posibilitatea, într-o lume turbulentă, să-și cultive sufletul și mintea. O dată cu decăderea centrelor laice de educație, mănăstirile au devenit, mai ales în vest, locuri de refugiu pentru erudiție.

Captând viața culturală a Imperiului Roman atît de complet, creștinismul a respins totuși anumite părți din trecutul păgîn, a schimbat anumite părți acceptate, dar a și menținut o cunoaștere cel puțin limitată a vechii literaturi grecești și romane. Gramatica uneia sau a alteia din cele două limbi clasice a continuat să fie predată în școlile creștine la fel ca înainte în cele păgîne, astfel că, în ciuda diferențelor tot mai mari între vorbirea curentă și formele literare ale limbii latine sau grecești, cel puțin cîțiva oameni învățați i-au putut citi întotdeauna pe Homer (în est) și pe Vergiliu (în vest). Dincolo de această continuitate literară, cea mai mare moștenire din trecutul păgîn provine însă din sfera legii. La începutul domniei sale, Iustinian a comandat compilarea unui cod care să cuprindă toate legile imperiului, iar această colecție, împreună cu comentariile aferente, asupra principiilor de jurisprudență, a exercitat o influență enormă asupra ideilor și practicilor legale europene ulterioare, sub numele de *Corpus Iuris Civilis*.

* * *

Arta creștină a Imperiului Roman de răsărit e mult mai accesibilă omului modern decît literatura, erudiția, polemica și pietatea din epocă. Sculptura a fost întotdeauna tratată cu suspiciune datorită primejdiei idolatriei, dar arhitectura bizantină și mozaicurile se pot compara cu orice stil artistic din lume. Concepțiile artistice bizantine ar fi putut proveni din Siria sau Persia. În orice caz, idealul elenistic al reprezentării naturaliste a fost definitiv abandonat. În schimb, desenul simplu și coloritul bogat erau pretutindeni folosite pentru a obține o reprezentare simbolică imediată și puternică a maiestății lui Hristos și a sfinților sau a împăratului și a curții sale. Folosirea tehnicii mozaicului, cu sticlă sau alte materiale colorate fixate pe un fundal auriu, avea drept efect o irizare extraordinară a luminii, extrem de sugestivă pentru eternitatea transcendentă pe care artiștii bizantini au căutat să o reveleze prin figurile simbolice din compozițiile lor.

Arhitectii, asemeni mozaicarilor, nu mai găseau nici o satisfacție în a lucra conform vechilor tehnici ale stilului elenistic sau ale celui roman. În locul bazilicii romane lungi, cu coloane, ca formă fundamentală a arhitecturii religioase (ca în vestul latin), bizantinii

și-au căutat noi modele de inspirație în Siria, Armenia și Mesopotamia. În Sf. Sofia, marea bazilică a lui Iustinian din Constantinopol, s-a perfecționat un stil radical nou de construcție religioasă, cu planul în formă de cruce și dominat de un dom mare central, unde figura impunătoare a lui Hristos cel Atotputernic reprezenta Cerul însuși pentru masa credincioșilor adunați dedesubt.⁸⁷

Uimitoarea transformare a culturii lumii romane de la naturalismul și raționalismul elenismului la transcendentalismul și misticismul secolelor al V-lea și al VI-lea nu avea nici o altă paralelă în altă parte a lumii civilizate. Civilizațiile Indiei, Orientului Mijlociu și Chinei nu au trecut niciodată printr-o remodelare atât de drastică după formularea principiilor lor de bază.⁸⁸ Și instabilitatea culturală a Europei nu a încetat o dată cu stabilirea stilului civilizației creștine, căci cultura modernă occidentală, ca și societatea, sînt cel puțin la fel de diferite de lumea creștină a secolelor III-VI pe cît a fost de diferită această civilizație de cele pămînturi anterioare. O neobișnuită instabilitate, provenind din oscilațiile violente de la o extremă la alta, ar putea fi, de fapt, cea mai autentică și distinctivă caracteristică a stilului civilizației europene.

E. ZONELE PERIFERICE, 200-600 D.HR.

Cu excepția Australiei și a părților sudice ale continentului african, unde predomina încă epoca de piatră și unde oamenii continuau să vîneze în grupuri mici, așa cum făcuseră și strămoșii lor din timpuri imemorabile, majoritatea regiunilor locuibile ale lumii începuseră să simtă, oricît de puțin, forța culturii civilizate între 200 și 600 d.Hr.

În Africa de Est, o dată cu slăbirea activităților comerciale ale romanilor, în secolul al II-lea d.Hr., regatul Etiopiei a preluat controlul Strîmtorii Aden și, din această poziție strategică, a intrat într-o perioadă de dominație comercială asupra Mării Arabiei și Mării Roșii. În secolul al IV-lea, etiopienii au acceptat creștinismul și în secolul al VI-lea i-au urmat și vecinii lor nubieni. În sud, de-a lungul coastei africane, o populație indoneziană imigrantă, ai cărei urmași sînt malgașii din Madagascar, a jucat un important rol comercial și colonizator, în timp ce, de cealaltă parte a continentului, regatul Ghanei începuse deja să se dezvolte probabil în vestul Sudanului, încă din secolele al III-lea sau al IV-lea d.Hr., pe baza unei populații agricole și a comerțului cu aur cu nordul transsaharian. În același timp, pădurile ecuatoriale din bazinul Congo erau deja împînzite de triburile Bantu, al căror stil agricol „taie și arde” depindea în mare parte de culturi provenite din agricultura tropicală a îndepărtatei Indonezii.⁸⁹

⁸⁷ Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 2d ed., Paris, Éditions A. Picard, 1925, I, 9-23 și *passim*; O.M. Dalton, *East Christian Art*, Oxford, Clarendon Press, 1925, p. 1-14 și *passim*.

⁸⁸ Transformarea arienilor războinici și iubitori de plăcere în aceștia *Upanișadelor* a fost probabil una la fel de drastică, dar aceasta s-a întimplat înainte ca stilul de viață indian să depășească definitiv nivelul barbar.

⁸⁹ Cf. George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, New York, McGraw-Hill, 1959, p. 45 și *passim*. Metoda lui Murdock de a descoperi terenurile agricole și difuziunea culturilor nu e infailibilă poate, dar cartea lui reprezintă un avans față de toate celelalte care au încercat să descopere istoria preislamică a Africii. Cf. Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas: Staatenbildungen südlich der Sahara*, Cologne, Greven, 1925, 276-301 și *passim*; E. Wallace Budge, *A History of Ethiopia*, London, Methuen & Co., 1928, I, 52-103, 204-64.

Silvana Editoriale d'Arte, Milan.

ÎMPĂRĂTEASA THEODORA

Acesta este un detaliu din vestitul mozaic, aflat în bazilica San Vitale din Ravenna, în care e reprezentată împărăteasa Teodora și suita sa. Aspectul impunător și privirea ce pare suspendată undeva sus, în depărtare, într-o realitate transcendentă îi conferă portretului o forță deosebită. Lipsa de interes a artistului pentru detaliile naturaliste ale corpurilor constituie o schimbare totală față de preocuparea artei eleniste (p. 287) pentru astfel de aspecte.

Migrația stilurilor artistice din stepă în Germania și Scandinavia atestă o infiltrare similară de influențe ale civilizației în zonele de tundră și pădure din nordul eurasiatic. Bijuteriile găsite în morminte constituie principala dovadă a acestor fapte, dar valoarea unor astfel de obiecte este ea însăși o dovadă suficientă despre apariția unei barbarii mai evoluate în acele zone, cu o diferențiere socială incipientă și începuturi concomitente de consolidare politică.⁹⁰ În Siberia, de asemenea, descoperirile dintr-un mormânt de la Minusinsk arată că arta din stepă a pătruns și în zonele de pădure — proces început cu secole înainte datorită faptului că în apele fluviului Enisei se găsea aur, ceea ce-i atrăsese pe negustori acolo.⁹¹

Spre vest, la periferia Europei, celții au cunoscut o extraordinară înflorire culturală în secolele al V-lea și al VI-lea d.Hr. Ca și în cazul Etiopiei, la celălalt capăt al Imperiului Roman, drumurile maritime îi legau pe celții din Bretania, Britania Vestică și Irlanda între ei, dar și cu centrele civilizației mediteranene. Viața Sf. Patrick (m. 461), născut în Wales (?), educat în Galia și activând în Irlanda, ilustrează destul de bine importanța acestor legături maritime.

Dezvoltarea rapidă a culturii creștine irlandeze, care a făcut ca Irlanda să fie centrul unui creștinism viguros și al unei erudiții mai largi decât cea din Galia, rămîne un exemplu remarcabil al influenței fertile a creștinismului asupra unei societăți abia ieșite din barbaria ei.⁹² Poziția izolată a Irlandei, în afara traseelor marilor invazii, a încurajat această înflorire culturală timpurie într-o epocă în care Britania și continentul erau continuu hărțuite de barbari. Cînd vikingii, veniți din Scandinavia, au pus capăt acestei imunități a Irlandei, civilizația de aici s-a stins și Irlanda a rămas doar un avanpost îndepărtat al creștinismului latin, unde se mai păstrau cîteva tradiții vechi și ciudate. Totuși, înainte să dispară, creștinismul irlandez a transmis o parte din forța sa Britaniei și continentului. O serie de misionari, dintre care primul a fost Sf. Columbanus (m. 597), au adus creștinismul irlandez în Scoția și nordul Angliei și, din acest punct, alți misionari au pornit spre nord-estul Europei.

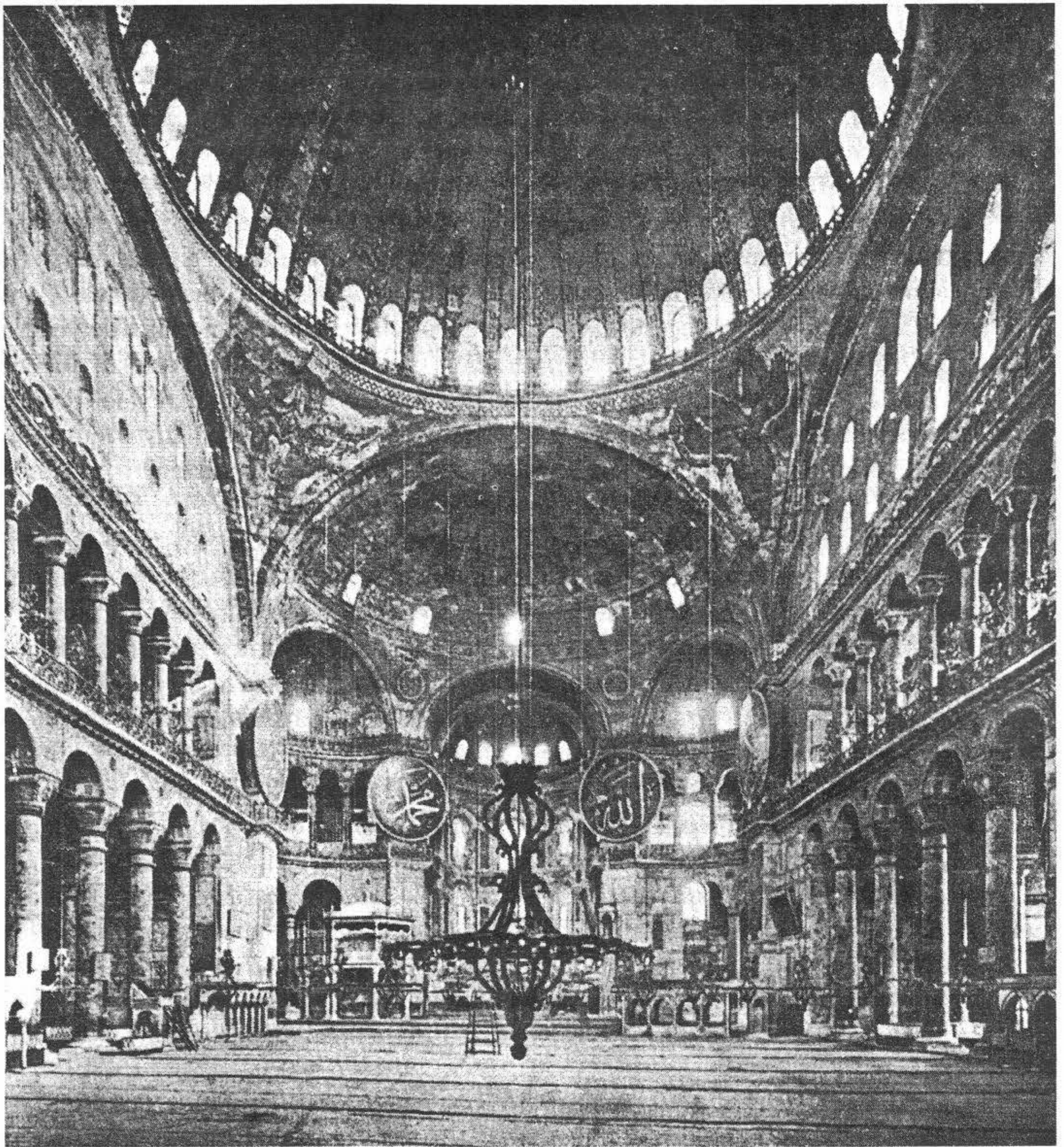
* * *

Între timp, două centre majore de cultură s-au dezvoltat în America — unul în munții Americii Centrale, celălalt în văile din apropierea coastei și în ținuturile înalte din Peru. Culturile acestea erau, desigur, rezultatul a secole întregi de dezvoltare. Porumbul, hrana de bază în ambele regiuni, a fost probabil cultivat în Mexic încă din anul 2500 î.Hr., iar viața rurală a apărut probabil înainte de 1500 î.Hr. Același tip de dezvoltare pare să fi apărut și în Peru, dar cu oarecare întârziere: cultivarea porumbului

⁹⁰ M.I. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, p. 189-191, 206-208.

⁹¹ Cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 109-110.

⁹² Unele dintre caracteristicile unice ale creștinismului irlandez aveau poate rădăcini în druidismul celtic, iar în spatele acestuia se afla vechea religie megalitică a Europei de Vest. De exemplu, înaltul statut social al ascetilor irlandezi și accentul pus pe erudiție în mănăstirile irlandeze se aseamănă foarte mult cu ceea ce se știe despre funcția sacerdotală la druizi (și în civilizația megalitică).

Hayford Peirce and Royall Taylor, L'Art Byzantin.

VEDERE INTERIOARĂ DIN SF. SOFIA

Această fotografie înfățișează interiorul marii bazilici a lui Iustinian din Constantinopol, pe vremea când era folosită ca moschee. Așa se explică medalioanele cu citate din Coran și absența mozaicurilor, pe care turcii le-au acoperit cu un strat de vopsea, considerându-le idolatre. Principiul structural care a ridicat domul atât de sus deasupra suprafeței centrale e destul de clar totuși, căci se pot vedea două dintre pendentivele pe care se sprijină domul.

și anumite tehnici importante par să fi ajuns aici, din nord, abia în 700 î.Hr.⁹³ În acest caz, peruanii, ca și egiptenii antici, au compensat acest start întârziat printr-o dezvoltare mult mai rapidă.⁹⁴ În orice caz, civilizația „clasică” maya pare să fi apărut în zonele muntoase din Guatemala aproape în același timp cu formarea unor culturi „clasice” comparabile în centrul Mexicului și în Peru.⁹⁵

Toate cele trei civilizații aveau o mulțime de lucruri în comun. Ca și în Sumerul antic, preoții par să fi fost principalii conducători ai societății, căci, în toate trei regiunile, templele, piramidele, drumurile sacre și alte semne ale cultului religios constituie cele mai clare vestigii. Totuși, fiecare dintre aceste societăți avea un stil al ei atît din punct de vedere religios, unde diferențele se pot vedea ușor, cît și în sensul cel mai general posibil.

Civilizația maya s-a concentrat în jurul a citorva centre mari ceremoniale care au apărut în zonele de junglă din Guatemala și în părți învecinate din Mexic. Existau probabil schimburi de experiență între preoții diferitelor comunități pentru a menține în armonie stilurile artistice și dezvoltarea intelectuală — mai ales elaborarea unui calendar foarte detaliat și extrem de precis. Comunitățile rurale se adunau în jurul marilor temple, practicînd o agricultură primitivă, care necesita un minimum de efort pentru producerea necesarului de hrană.⁹⁶ Prin mijloace necunoscute nouă, preoții au organizat timpul liber al agricultorilor pentru a ridica acele vaste construcții, preocupîndu-se și de sculptură sau fernerie și formînd oameni care să lucreze în aceste domenii și să producă rafinate opere de artă. În plus, preoții maya și-au dezvoltat un sistem de scriere și notație matematică, folosit în calculele lor astronomice și ale calendarului lor atît de corect.

În conul de umbră al civilizației maya, nu departe de nucleul ei, se aflau un număr de societăți minore ce foloseau totuși aceleași tehnici ca și mayașii. Se pare însă că doar în platoul central al Mexicului, în apropierea orașului Mexico de astăzi, s-au dezvoltat temple comparabile cu acelea ale zonei mayașe, înainte de anul 600 d.Hr. Arta și arhitectura platoului mexican se deosebeau stilistic de arta și arhitectura maya, dar sistemele sociale ale celor două zone erau similare.

În Peru, poziția geografică a determinat o dezvoltare mai variată. Scurte văi de rîuri, coborînd din Anzi spre Pacific ofereau posibilitatea apariției mai multor așezări de coastă,

⁹³ Gordon R. Willey, „Prehistoric Civilizations of Nuclear America”, în *American Anthropologist*, LVII, p. 571-593; G.H.S. Bushnell, *Peru*, New York, Praeger, 1957, p. 52-53.

⁹⁴ Peru al incasilor, adică între secolele al XIV-lea și al XVI-lea d.Hr., se aseamăna Egiptului faraonilor și prin extraordinara centralizare politică și economică. Poate că Rusia stalinistă din secolul al XX-lea nu e decît cea mai recentă dintr-un lung șir de societăți care au pornit — conștient sau nu — să „depășească și să lase în urmă” o civilizație mai veche prin centralizare forțată.

⁹⁵ Doar cronologia mayașă ne permite un oarecare grad de siguranță datorită faptului că hieroglifele Maya pot fi destul de bine citite pentru a descifra datele incrustate în cite o stelă ceremonială, iar explicarea calendarului mayaș în comparație cu al nostru a fost de curînd dusă la bun sfîrșit de către experți. Astfel, putem spune cu destul de multă exactitate că cea mai veche stelă cunoscută astăzi și datată a fost dedicată la 9 aprilie 328 d.Hr. Cf. J. Eric S. Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization*, Norman, Okla., Oklahoma University Press, 1954, p. 53.

⁹⁶ S-a estimat că patruzeci și opt de zile de muncă pe an pot fi de ajuns astăzi pentru subzistența unei familii mayașe. În măsura în care tehnicile agricole din Yucatan (unde locuiesc populațiile maya moderne) s-au schimbat foarte puțin de-a lungul timpului, mayașii aveau probabil la fel de mult timp liber și atunci cînd s-au construit structurile ceremoniale ale templelor maya. Cf. G.H.S. Bushnell, *Peru*, p. 41.

unde au înflorit cele mai vechi culturi peruane. Aceste văi erau separate de zone eminamente deșertice, iar în amonte se întindea o regiune foarte variată topografic, unde văile montane și platourile înalte ofereau noi posibilități de dezvoltare a societăților civilizate. Geografia locului crease de asemenea mari diferențe între dezvoltarea civilizației maya și a celor peruane, căci agricultura peruană depindea de irigații, în timp ce culturile de porumb ale mayașilor erau udate de ploi. Peruani foloseau, de asemenea, alte resurse importante din zona montană, precum lama și cartoful, destul de puțin cunoscute în America Centrală.

În jurul anului 500 d.Hr., nu mai puțin de trei culturi majore au ajuns la o formă „clasică” în Peru: una în văile nordice ce coborau spre coastă, a doua în văile de coastă dinspre sud și a treia în podișul înalt de lângă lacul Titicaca. În crearea acestor culturi, vechii peruani au realizat adevărate opere hidrotehnice, construind terase la fel de elaborate ca în orice altă zonă civilizată. Preoții nu aveau controlul absolut, căci în zona nordică de coastă (și probabil și în alte părți) războinicii jucau și ei un rol foarte important. Organizarea politică pare să fi fost foarte centralizată, cum era și normal într-o zonă în care viața depindea de resurse de apă destul de sărace ce trebuiau controlate, pentru ca fiecare solicitant să obțină o parte egală. Spre deosebire de mayași însă, peruani nu și-au dezvoltat nici un sistem de scriere, iar sculptura lor era mult mai primitivă și mai puțin abundentă decât cea mayașă. Astfel, în Peru nu există indicii asupra religiei și mitologiei asemeni celor furnizate de monumentele de piatră mayașe, deși ceramica ar putea fi un bun substitut.⁹⁷

În general, nivelul acestor civilizații americane în 600 d.Hr. era, în mare, comparabil cu cel al civilizațiilor din văile râurilor din vechea Mesopotamie, Egipt și Ind în jurul anului 3000 î.Hr. În 600 d.Hr., civilizația maya tocmai își începea perioada ei cea mai importantă de evoluție artistică și intelectuală. În Peru, unde cronologia e mai puțin certă, perioada clasică a început probabil cam la aceeași dată. Aceasta plasează apariția civilizațiilor americane cu 3000 de ani mai târziu față de evoluțiile comparabile din Lumea Veche — handicap pe care civilizațiile Lumii Noi nu l-au putut depăși niciodată. Pe de altă parte, anumite elemente-cheie din zona eurasiatică nu au apărut deloc în Lumea Nouă — de exemplu, animalele de povară, roata, metalurgia feroasă. Acestea îi plasează pe amerindieni într-un permanent dezavantaj față de contemporanii lor din zona eurasiatică. Oricare ar fi fost stimulii transoceanici care ar fi putut contribui la dezvoltarea culturilor Lumii Noi, e clar totuși că aceste culturi americane erau realizări complet independente și întârziate. Istoria amerindienilor nu a avut nici o relație vitală cu scena contemporană eurasiatică pînă în secolul al XVI-lea d.Hr., cînd spaniolii au invadat Lumea Nouă doar pentru a distruge aceste civilizații.

⁹⁷ Pe lângă cărțile citate separat, am consultat și Sylvanus G. Morley, *The Ancient Maya*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1946; Walter Krickeberg, *Alt mexikanische Kulturen*, Berlin, Safari Verlag, 1956; Hans Dietrich Disselhoff, *Geschichte der altamerikanischen Kulturen*, Munich, Verlag R. Oldenbourg, 1953.

Renașterea Orientului Mijlociu, 600-1000 d.Hr.

A. INTRODUCERE

Timp de șapte secole, deșertul sirian și Eufratul de Sus au separat Orientul Mijlociu de Imperiul Roman și de cel iranian și această frontieră s-a dovedit extrem de stabilă. În ciuda nenumăratelor războaie, nu s-au produs schimbări importante între 64 î.Hr., când Pompei a impus controlul roman asupra Palestinei, Siriei și Anatoliei, și 636 d.Hr., când Khalid ibn al-Walid a învins o armată bizantină la Yarmuk și a împins frontierele romane în Anatolia. La scurt timp după aceea, armatele arabe au atacat Mesopotamia (641), au pătruns în Egipt (642) și, până în 651, au cucerit Iranul și au răsturnat dinastia Sassanizilor.

Toate aceste victorii au fost obținute cu o viteză uimitoare, dar și mai uimitoare a fost realinierea continuă a granițelor culturale și regrouparea oamenilor din interiorul lor. Orientul Mijlociu antic, unde s-au maturizat primele civilizații umane, pentru ca apoi să fie cuprinse de valul de elenism și să fie scindate politic între Iran și Roma, a redevenit unit. În noul cadru politic, a prins formă curînd o sinteză culturală islamică, încorporînd elemente luate din toate civilizațiile care se întîlniseră și interferaseră la această răscruce a lumii civilizate timp de un mileniu. Diferențele regionale s-au păstrat, desigur, în noul imperiu musulman, mai ales cînd acesta s-a extins asupra unor regiuni îndepărtate ca Spania (în 711) și provincia indiană Sind (în 715). Dar în toată această zonă predominau totuși aceeași religie și aceeași limbă. Datorită rolului central jucat de religie în această sinteză culturală, civilizația rezultată ar putea fi numită pe drept cuvînt „islamică.” Totuși, reintegrarea politică și culturală a Orientului Mijlociu nu a reinstaurat și primatul civilizației din această zonă asupra întregii lumi. Cultura și societatea islamică nu erau atît de evident superioare încît să-i oblige pe reprezentanții altor civilizații să-și adapteze stilul de viață la modelul musulman. Între granițele lumii islamice nu a apărut, înainte de anul 1000 d.Hr., nimic de genul acelei combinații

de elemente provenind din regiuni foarte diverse, caracteristice artei din Gandhara sau budismului chinez. Indivizii și comunitățile fie acceptau islamul, fie îl respingeau *in toto*. Nu exista cale de mijloc — nici o șansă de a culege anumite elemente din tradiția islamică și de a le adapta la stiluri culturale locale. Motivul era desigur locul central și fundamental pe care organizarea religioasă îl ocupa nu numai în civilizația islamică, ci și în civilizațiile principalilor vecini ai Islamului, creștinătatea și Hindustanul. Civilizațiile dezvoltate în jurul unei religii evolute doctrinar impuneau ortodoxia și aceasta nu însemna doar acceptarea unui singur model cultural, ci și respingerea celorlalte ca eretice sau conducând la erezie.¹

Rolul central jucat de religie în viața Europei, Orientului Mijlociu și Indiei în primele secole ale erei musulmane a generat o rigiditate accentuată în relațiile dintre cele trei mari civilizații. Atita timp cit predomina rigoarea doctrinară, nici chiar contactele comerciale și militare îndelungate dintre oameni de diferite credințe nu influențau în nici un fel predilecțiile lor religioase. Mai mult decât oricând pînă atunci și de atunci înainte, civilizațiile eurasiatice trăiau separat, fiecare fiind convinsă că necredincioșii nu aveau de oferit nimic de valoare adepților adevăratei credințe. Abia după anul 1000 d.Hr. a reînceput un schimb cultural mai liber în lumea civilizată.

În Orientul Îndepărtat, pe de altă parte, a supraviețuit o tradiție culturală mai lejeră și mai puțin dogmatică. Sub dinastia T'ang (618-907 d.Hr.), China a ajuns probabil la cea mai viguroasă și variată înflorire culturală din lunga ei istorie. Budismul s-a adaptat complet în China în această perioadă și i-a stimulat pe susținătorii taoiști și confucianiști ai vechii ordini să reinterpreteze parțial și să reorganizeze înțelepciunea moștenită în lumina ideilor și practicilor budiste. Un al doilea stimul a venit de la populațiile din stepă, care nu mai erau formate din simpli barbari primitivi ci, datorită poziției lor geografice, au reușit să transmită în China elemente ale culturii preislamice iranene. Arta și literatura chineză au înflorit sub astfel de stimuli și influența chineză asupra Coreei, Japoniei, Yunnanului, Tibetului și regiunilor învecinate din stepă a devenit mai puternică decât oricînd. În multe feluri, înflorirea Chinei în perioada T'ang se aseamăna cu aceea a Indiei în perioada Gupta. Totuși, cultura T'ang nu s-a bucurat de o receptare în afara țării ca cea a culturii Gupta. Principalul motiv a fost, fără îndoială, acela că religiile dogmatice și bine articulate ale Asiei de Vest ridicau bariere psihologice impermeabile difuziunii spre vest a stilului de viață chinez. Un al doilea factor a fost reducerea circulației de-a lungul Drumului Mătăsii după ce producția bizantină de mătase s-a dezvoltat îndeajuns pentru a putea satisface cererea din Mediterana.² Cu toate acestea, contactele comerciale și militare au continuat între

¹ Religiile indiene erau desigur mai puțin definite din punct de vedere dogmatic și mult mai tolerante decât creștinismul sau islamul. Totuși, intoleranța unilaterală a Islamului, care considera, cel puțin în principiu, toate religiile indiene „idolatrie”, pare să-i fi izolat pe hinduși de civilizația islamică pînă cînd dominația politică musulmană a ajuns dincolo de Ind, în secolul al XI-lea.

² Cocoonii de viermi de mătase au fost aduși clandestin din China în Imperiul Bizantin între 552 și 554 și la sfîrșitul secolului industria mătăsii era deja bine dezvoltată. Cf. G.F. Hudson, *Europe and China*, London, Edward Arnold & Co., 1931, p. 120-122; R.S. Lopez, „Silk Industry in the Byzantine Empire”, in *Speculum*, XX, 1945, 1-42.

China și Asia Vestică și prejudecățile religioase nu au împiedicat difuziunea secretelor tehnologiei chineze, cum ar fi secretul fabricării hîrtiei, care a ajuns la arabi prin intermediul unor prizonieri de război capturați (în 751) în Asia Centrală.

Islamul nu a schimbat deci vechiul tip de echilibru eurasiatic, cu cele patru componente, deși a accentuat granițele dintre aceste componente și a mărit ponderea relativă a Orientului Mijlociu. Primele cuceriri arabe au constituit, de fapt, reafirmarea unor linii foarte vechi de demarcație culturală³ și a transformat echilibrul lumii civilizate în ceva cu totul nou și vechi în același timp. Un Orient Mijlociu renăscut nici nu putea fi altfel.

În primele secole ale erei musulmane, harta culturală eurasiatică a suferit o a doua mare schimbare. Vechiul proces al expansiunii civilizației a lărgit fișa destul de îngustă a comunităților civilizate, care la începutul primei perioade s-a extins — deși unele locuri au rămas inaccesibile — în toată zona eurasiatică, de la Atlantic la Pacific. În sud, Mahomed a adus Arabia în lumea civilizată pentru prima dată. În plus, statele de negri din vestul Sudanului, comunitățile musulmane de-a lungul coastei estice africane și noile sau de curînd puternicele state din Kașmir — Tibet, Birmania și Yunnan — au lărgit aria comunităților civilizate sau semicivilizate și au umplut toate interstițiile care înainte oprise oarecum contactele dintre marile civilizații eurasiatice. Cu excepția Arabiei și Tibetului însă, care s-au bucurat de cîte o scurtă, dar strălucită carieră imperială, aceste noi state din marginea sudică a lumii civilizate, împreună cu cele noi ca Etiopia, Nubia și regatele hinduse din sud-estul Asiei, au rămas pe planul doi ca importanță în echilibrul lumii.

În stepa nordică și în zona de pădure, pătrunderea civilizației a avut totuși un efect mai important și, pe termen lung, mai revoluționar. Stepele fuseseră multă vreme un izvor de barbarie militarizată și, încă din secolul al VIII-lea î.Hr., societățile civilizate simțiseră puterea popoarelor din stepă. Totuși, exigențele vieții pastorale împiedicau dezvoltarea unei unități politice stabile și diferențierea economică esențială pentru viața civilizată. Aceste condiții limitative nu au dispărut după anul 600 d.Hr., dar au fost îndeajuns modificate pentru a permite pătrunderea civilizației în stepă mult mai mult decît înainte. Federații tribale destul de mari și stabile ocupau aproape în întregime stepa: avari, bulgari, hazari sau uiguri, de exemplu. Printr-o combinație de jafuri, tribut și comerț pașnic bilateral, aceste popoare au reușit să achiziționeze tot mai multe bunuri ale civilizației. Astfel de venituri consolidau federațiile nomade, permițîndu-le conducătorilor să-și asigure loialitatea supușilor, prin daruri, și extindeau obiceiul folosirii bunurilor civilizației la un număr tot mai mare de nomazi.⁴

Comerțul deschidea adeseori o cale unei infiltrări mai subtile a civilizației în stepă. Mai ales ideile și instituțiile religioase tindeau să atragă atenția popoarelor din stepă. Au urmat nenumărate convertiri, chiar dacă nu la religia dominantă într-o anumită

³ Cu excepția Anatoliei, care fusese cîndva persană și rămăsese acum (deși precar) bizantină, prima expansiune musulmană a rămas aproape exact în teritoriile care au aparținut cîndva vechilor imperii ale Persiei și Cartaginei. Ostilitățile pe jumătate uitate împotriva elenismului, care dominase culturile mai vechi din regiune, au facilitat și au delimitat în același timp înaintarea inițială a musulmanilor.

⁴ Serviciul de mercenariat în armatele civilizate era un al doilea canal, adeseori important, de răspîndire a unor astfel de obiceiuri.

civilizație mai apropiată, căci aceasta ar fi putut implica o pierdere a independenței spirituale în prea mare măsură. Hazarii au trecut la iudaism, iar uigurii la maniheism,⁵ afirmîndu-și astfel independența față de comunitățile civilizate vecine și dobîndind și avantajele unor religii ale civilizației, adică învățătura și principiile legitimării politice, care au suplimentat și au depășit cu mult practica tribală tradițională.

În Occidentul Îndepărtat european, nici o fișie de pășune nu separa pădurile din nord de regiunea civilizată sau semicivilizată din sudul Dunării și vestul Rinului. Însă vitejia locuitorilor pădurilor europene era comparabilă cu aceea a popoarelor din stepele estice și ambele grupuri și-au cîștigat un loc la marginea economiilor civilizate prin intermediul aceluiași proces. Într-adevăr, jaful, tributul și comerțul, împreună cu puterea exemplului civilizației, i-a transformat pe scandinavi, germanici și slavi chiar mai mult decît i-au transformat ei pe turcii din stepă, căci agricultura era posibilă în zonele de pădure. O dată cu agricultura, întreaga panoplie a vieții civilizate s-a stabilit, a prins rădăcini și a început să prospere, după anul 1000 d.Hr., în pădurile cîndva barbare.

Astfel, extinderea civilizației în stepele și pădurile eurasiatice a deplasat treptat axa puterii militare și economice spre nord și a pus bazele expansiunii radicale, după 1000 d.Hr., a turcilor și a mongolilor, pe uscat, și a vest-europenilor, pe uscat și pe mare.

B. LUMEA MUSULMANĂ PÎNĂ ÎN ANUL 1000 d.Hr.

În jurul anului 613, un necunoscut din orașul comercial Mecca, numit Mahomed (cca 570-632 d.Hr.), s-a ridicat împotriva politeismului tribului său și a început să predice o nouă revelație. Cu aproximativ trei ani în urmă, Mahomed, care era pe atunci un om matur, de vreo patruzeci de ani, începuse să aibă viziuni stranie și greu de explicat. Un îndelungat exercițiu spiritual l-a convins că vocea pe care o auzea în viziunile sale era Arhanghelul Gabriel, care îl îndemna să facă cunoscută arabilor voința lui Allah. Printr-o serie de expresii poetice și inspirate, Mahomed și-a confirmat supunerea. Cîțiva dintre concitadinii săi au primit mesajul, dar mulți s-au îndoit și au cerut miracole pentru a dovedi autenticitatea misiunii Profetului.

Acestea au fost începuturile modeste ale islamului dar, în mai puțin de două decenii, Mahomed a unit întreaga Arabie într-o nouă comunitate politico-religioasă. Această unitate, depășind efectiv toate conflictele dintre triburi, le-a permis arabilor, la douăzeci de ani după moartea lui Mahomed, să cucerească cele mai bogate provincii ale Imperiului Bizantin și să distrugă definitiv statul sassanid. Nici un alt proces nu a mai avut un succes atît de rapid și niciodată activitatea unui singur om nu a mai transformat atît de radical cursul istoriei omenirii. Prin cuvintele sale inspirate, prin exemplul personal și cadrul organizațional pe care l-a stabilit pentru islam, Mahomed a pus bazele unui nou stil de viață care, pe parcursul a două secole, a atras o mare parte a umanității, iar astăzi cuprinde a șaptea parte a ei.

⁵ Religia lui Mahomed reprezintă o adaptare similară, dar mult mai semnificativă și mai originală, a religiei civilizate la nevoile locale.

Temele primelor predici ale lui Mahomed erau extrem de simple. El proclama existența unui singur Dumnezeu, Allah, o zi teribilă a Judecății lui Allah și datoria fiecărui om de a se supune voinței lui Allah, revelate de profetul său, Mahomed.

Allah era imaginat asemeni divinității revelate anterior prin intermediul lui Isus și al altor profeți iudei. În primii ani, Mahomed pare să fi presupus că adepții iudaismului și creștinismului îl vor recunoaște drept cel mai nou, ultimul și cel mai autentic mesager divin. Doar atunci când s-a mutat împreună cu adepții săi la Medina (622 d.Hr.) și a intrat în conflict cu triburile evreiești deja stabilite în acea oază, și-a dat seama de falsitatea presupunerii sale. Mahomed a sfârșit prin a considera că evreii și creștinii au corupt și au uitat într-o astfel de măsură revelația divină încât nu au mai recunoscut adevărul pur. Apoi s-a declarat exponentul adevăratei „religii a lui Avraam”, căruia îi atribuia înființarea vechiului sanctuar, Kaaba, ce constituia una din bazele importanței comerciale a Meccăi. Astfel, Mecca și Kaaba au constituit centrul revelației sale, în locul Ierusalimului, pe care în prima sa perioadă profetică îl recunoscuse drept cel mai sfânt loc de pe pământ.⁶

Allah era, după cum susținea Mahomed, atotputernic, creatorul și susținătorul lumii. Allah era, de asemenea, bun și binevoitor față de cei care-i recunoșteau prezența și puterea cu recunoștință și cu umilința potrivită, exprimată în rugăciune, caritate și purificarea sinelui. Ca și primii creștini, Mahomed predica o iminentă Zi a Judecății, când lumea va ajunge la un sfârșit, cei morți se vor ridica din gropile lor și toți oamenii se vor întâlni cu Dumnezeu, pentru a fi răsplătiți potrivit faptelor lor și trimiși în rai sau în iad.

În Mecca, Mahomed fusese doar o persoană particulară, protejată de șeful tribului său împotriva dușmanilor pe care îi crease prin predicile sale. Rolul profetului s-a schimbat însă fundamental după ce a plecat la Medina, în 622 d.Hr. Mahomed fusese invitat la Medina de agricultori arabi aflați în conflict, ce aveau nevoie de o autoritate din exterior care să le soluționeze disputele. Această călătorie de la Mecca la Medina — Hegira — a ajuns să fie considerată mai târziu începutul erei musulmane, căci din acel moment Mahomed a început să-și exercite public autoritatea. Comunitatea credincioșilor a devenit din acel moment o entitate politică distinctă și autonomă și a început să-și dovedească puterea de a transforma politica și cultura arabă mai întâi și apoi pe cea din Orientul Mijlociu în general.

În Medina, Profetul s-a confruntat cu noi probleme și revelațiile sale au început să ia tot mai mult forma legii. Treptat, a apărut un nou mod de viață centrat în jurul unei divinități — modul de viață al islamului.⁷ Esența disciplinei musulmane era rugăciunea, impusă de cinci ori pe zi. Aceasta presupunea o umilire rituală înaintea lui Dumnezeu, exprimată printr-o serie fixă de gesturi, culminând cu prosternări repetate, punctate de

⁶ Conținutul revelațiilor lui Mahomed dovedește că el cunoștea anumite povestiri biblice, pe care le auzise probabil la focurile de tabără ale caravelor, în timpul peregrinărilor sale din tinerețe, în călătoriile comerciale la granițele Palestinei și Siriei.

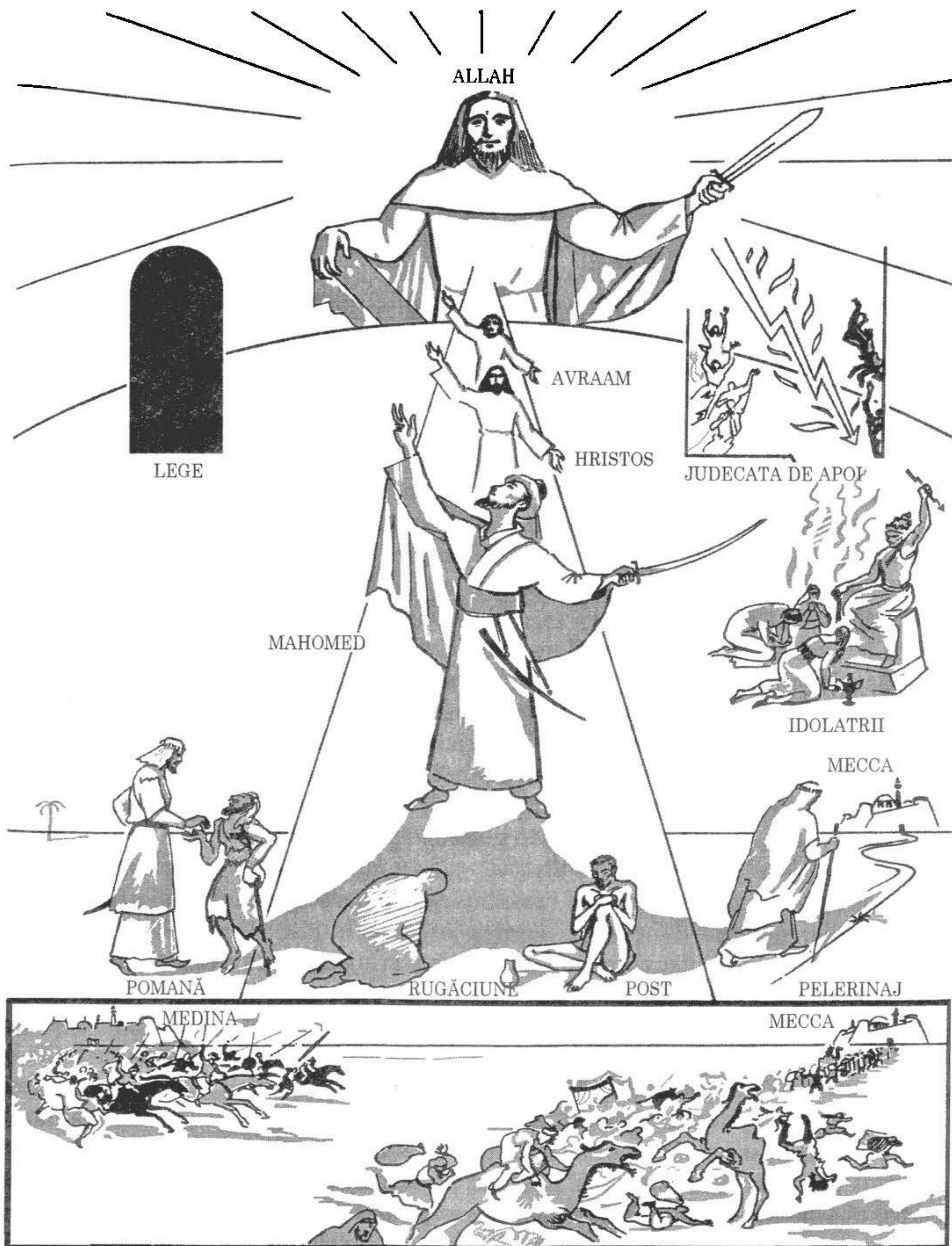
⁷ Termenul înseamnă „supunere” sau „resemnare” (față de voința lui Dumnezeu).

formule de laudă bine stabilite. În plus, Mahomed a proclamat datoria de a fi caritabil, de a posti din zori pînă la amurg în luna Ramadanului și (după întoarcerea sa la Mecca) de a merge în pelerinaj în acest oraș și la sanctuarul Kaaba. De asemenea, el a interzis consumarea vinului și a cărnii de porc. Toate acestea, împreună cu regulile referitoare la moștenire, căsătorie, împărțirea prăzii, soluționarea disputelor între credincioși și alte probleme practice de acest gen, au conferit micii comunități musulmane, aflate totuși în continuă creștere, un caracter și o disciplină internă unice în lume.

Țelul musulmanului era de a-l servi pe Allah așa cum acesta dorea să fie servit, pe deplin și fără rezerve. În practică, acest lucru însemna supunerea totală față de Mahomed, trimisul lui Allah. Succesul militar a făcut această supunere mai ușoară, căci comunitatea credincioșilor s-a dovedit curînd mult mai puternică decît orice comunitate arabă rivală. Ostilitatea neîmpăcată față de lumea exterioară asigura coeziunea internă a noii comunități religioase. Repulsia sacră față de idolatrie era desigur o componentă a acestei atitudini. Însă faptul că grupul de credincioși care pleaseră cu Mahomed din Mecca nu aveau nici un fel de mijloace economice de subzistență într-o oază deja aglomerată ca Medina a trasat desigur anumite limite sentimentelor lor religioase. Pomenile pioase ale neofitilor din Medina nu erau de ajuns pentru a-i întreține multă vreme pe nou-veniți, așa că Mahomed și-a trimis adepții în deșert pentru a intercepta caravanele în drum spre Mecca sau plecînd din Mecca. Deși furioși, locuitorii din Mecca, divizați în facțiuni rivale, nu au putut pune capăt acestor hărțuiri ale musulmanilor.

Cînd a fost clar că Mahomed nu poate cîștiga suportul comunității evreiești din Medina, el i-a îndemnat pe adepții săi să-i alunge pe evrei din oază și le-a împărțit credincioșilor pămînturile rămase. Comunitatea credincioșilor a crescut însă atît de repede prin sosirea unor noi aderenți încît alungarea evreilor nu pare să fi rezolvat deloc problema economică. Expansiunea teritorială dincolo de granițele oazei Medina era următorul pas. În consecință, adepții lui Mahomed au subjugat o altă oază întemeind o așezare evreiască, la cîtiva kilometri de Medina. De data asta însă, musulmanii victorioși nu i-au mai alungat pe evrei de pe pămînturile lor, ci le-au impus doar să plătească un tribut comunității musulmane, pe care Profetul îl distribuia apoi credincioșilor în funcție de nevoile și meritele lor. Acest incident a creat oarecum modelul relațiilor ulterioare dintre cuceritorii musulmani și supușii lor evrei sau creștini, care, fiind „popoare ale cărții sfinte”, puteau să-și păstreze religiile proprii, tradițiile și instituțiile atîta timp cît plăteau tribut.

Simplitatea teologică și specificul legal al mesajului lui Mahomed aveau o mare putere intrinsecă de convingere mai ales pentru acei arabi care renunțaseră la viața nomadă pentru a practica agricultura și comerțul și care aveau probleme în adaptarea tradițiilor vechi tribale la noul lor mod de viață. Iudaismul și, în mai mică măsură, creștinismul au început prin a se mișca în același tip de vid ca cel din comunitățile arabe, căci fiecare dintre aceste religii oferea un mod de viață și un cod de conduită foarte potrivite pentru necesitățile unei societăți sedentare. Dar mîndria arabă se

ISLAMUL

împotrivise acceptării unei religii străine. Revelația lui Mahomed, potrivit-se în mod special vieții urbane și adresîndu-se în mod specific arabilor și numai prin intermediul lor lumii largi, a venit în întîmpinarea necesităților unei părți mici, dar strategic situate a populației arabe.

Succesul prompt al noii credințe pe cîmpul de luptă reprezenta un mijloc diferit dar la fel de puternic de convingere pentru beduinii nomazi. Mesajul religios și moral al lui Mahomed nu era prea important pentru nomazi, dar ei doreau să participe la prăzile bogate pe care le aduceau atacurile victorioase în mod regulat. În plus, cum musulmanii înregistrau succes după succes, părea foarte probabil că Dumnezeu însuși susținea cauza lor. Drept rezultat, lui Mahomed și urmașilor lui le-a fost destul de ușor să atragă aproape întreaga Arabie în comunitatea lor — în unele cazuri prin acțiuni militare, dar mai ales prin negocieri, uneori susținute de amenințarea cu forța. În această manieră, Mecca a intrat în orbita musulmană fără o luptă finală (630 d.Hr.) și, după capitularea Meccai, restul Arabiei a urmat-o foarte repede.⁸

Moartea lui Mahomed în 632 d.Hr. a ridicat problema succesiunii. Atît cît a trăit Profetul, deciziile lui reflectau voia lui Allah, iar nesupunerea însemna impietate. Dar cum se mai putea menține conducerea divină a comunității fără Profetul care putea să facă legătura între Allah și credincioși? Din fericire, adepții lui Mahomed nu erau încă filozofi sau teologi și au rezolvat problema în mod practic mai mult decît teoretic, recunoscîndu-l drept calif („succesor“) pe unul dintre primii adepți și tovarăși apropiați ai lui Mahomed, Abu Bakr.⁹ În calitate de calif, Abu Bakr a preluat conducerea practică a comunității musulmane. Politica lui generală era să se călăuzească în toate situațiile după precedentele stabilite de Mahomed. Aceasta presupunea o continuă referire la cuvintele Profetului, mai ales la cele transmise de el însuși ca revelație. Doar amintirea corectă a spuselor Profetului putea ajuta la descoperirea precedentului unei situații particulare.

Multe dintre triburile arabe care s-au alăturat comunității musulmane considerau că moartea lui Mahomed îi eliberase de obligațiile pe care la aveau față de el. Pentru majoritatea conducătorilor nomazi, profesiunea de credință față de Allah și față de Profetul său Mahomed trebuie să fi fost un incident destul de puțin important printre negocierile diferitelor tratate. Totuși, retragerea, dacă rămînea nepedepsită, ar fi pus în primejdie existența comunității musulmane. Succesul continuu în războaie era vital pentru supraviețuirea a ceea ce era atunci doar o confederație precară de triburi, ale căror vechi conflicte nu fuseseră deloc uitate. Numai obținerea unor prăzi curente împreună cu elanul și disciplina campaniilor militare puteau opri reinstaurarea

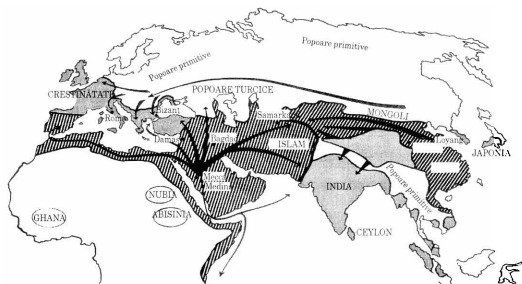
⁸ Remarcile mele cu privire la activitatea lui Mahomed se bazează pe următoarele cărți excelente: Tor Andrae, *Mohammed: The Man and His Faith*, New York, Barnes & Noble, 1957; W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford, Clarendon Press, 1953 și W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford, Clarendon Press, 1956.

⁹ Mahomed nu a avut fii care să-i supraviețuiască. Pretențiile de succesiune ereditară la conducerea comunității musulmane se bazau doar pe descendența din fiica sa, Fatima, soția lui Ali, vărul lui Mahomed și unul dintre primii săi adepți importanți. Astfel de pretenții au devenit mai importante abia mai tîrziu, cînd au pătruns în comunitatea musulmană ideile persane și bizantine de conducere ereditară. În Arabia preislamică, principiul ereditar nu era, de obicei, urmat. Conducerea tribului era prea importantă pentru a fi încredințată unui minor sau unui incompetent.

conflictelor între triburi, căci în ultimele zile ale lui Mahomed comunitatea islamică crescuse atât de repede încât abia un grup restrâns de credincioși au ajuns să dovedească o adevărată fervoare și convingere religioasă.

În toată această confuzie, adepții lui Mahomed din Medina și-au pus în cumpănă tot entuziasmul și convingerea lor. Acest nucleu mic, dar disciplinat, a fost încă o dată de ajuns pentru a înclina definitiv balanța în favoarea islamului. Două campanii grele au supus din nou triburile arabe rebele și tocmai când Arabia era din nou unită a murit Abu Bakr (634 d.Hr.).

Succesorul său, Omar, era un om a cărui vigoare fizică, entuziasm plin de pioșenie și spirit de conducere îl recomandau drept principala personalitate din comunitatea musulmană încă din timpul mai blîndului și bătrînului Abu Bakr. Sub conducerea lui au avut loc primele mari cuceriri musulmane în afara Arabiei. S-au pornit atacuri împotriva Palestinei și Siriei și în timpul lui Mahomed, dar nu au înregistrat nici un succes notabil. Totuși, exista un precedent și, cînd peninsula a fost din nou unită, Omar a convocat luptători din întreaga Arabie pentru a-i ataca pe necredincioșii bizantini și sassanizi în numele lui Allah. De data aceasta, succesele au venit unul după altul cu o uimitoare repeziciune. Ca niște fructe coapte, Siria (636), Irakul (637), Mesopotamia (641), Egiptul (642) și Iranul (651) au fost cucerite de armatele musulmane. Astfel de dovezi de netăgăduit i-au convins și pe cei mai neîncrăzători dintre arabi de măreția și puterea lui Allah.

ASCENSIUNEA ISLAMULUI CĂTRE 750 D.HR.

Vechile nemulțumiri împotriva taxelor impuse de persi sau bizantini în Irak, Siria și Egipt și rezistența față de doctrinele ortodoxe ale celor două mari imperii au ușurat desigur calea cuceririlor musulmane. Acestea nu explică însă cum triburile de beduini, conduse de arabii din orașe, au putut învinge armatele profesioniste ale Bizanțului și Persiei. Desigur că necesitățile financiare¹⁰ și oboseala față de orice acțiune războinică ajunseseră să predomine în cele două imperii, ca rezultat al unui război îndelungat și istovitor pentru ambele puteri (603-630), iar bizantinii duceau lupte grele, în același timp, și cu atacatorii avari la frontiera nordică. Totuși, rămîne un fapt de netăgăduit acela că forțele arabe slab echipate, deplasîndu-se pe distanțe mari și nu în număr foarte mare, au învins cele mai bune forțe profesioniste de cavalerie grea pe care le-au putut arunca în luptă grecii și persii. Mobilitatea și conducerea de rang superior ar fi putut avea un impact hotărîtor asupra rezultatului, dar factorii determinanți ai succesului arabilor au fost desigur disciplina și curajul inspirat soldaților de rînd de siguranța, confirmată cu fiecare victorie, că Allah luptă alături de ei.¹¹

Omar a fost asasinat în 644. Următorul calif a fost Othman, conducător al familiei Umayyazilor, aflată multă vreme în centrul afacerilor din Mecca. El pare să fi fost ales pentru că era cel mai slab sau măcar cel mai puțin primejdios dintre sfetnicii care s-au adunat după moartea lui Omar pentru a decide cine trebuie să fie succesorul. Conform obiceiurilor arabe, Othman și-a folosit puterea pentru a susține interesele familiei sale, numîndu-și rudele în cele mai bune posturi din noul imperiu. Însă Othman a fost și el asasinat în 656 și Ali, vărul și ginerele lui Mahomed, și-a afirmat atunci pretențiile la califat. Au urmat cinci ani de dezordine generală, pentru că alegerea lui Ali nu a fost acceptată pretutindeni ca legitimă. Principalul său rival era guvernatorul ummayad al Siriei, Muawiya, a cărui putere depindea de loialitatea garnizoanei arabe din acea provincie. Suportul principal al lui Ali venea în primul rînd din Irak, dar

¹⁰ Tensiunile interne dintre aristocrație, poporul de rînd și monarh în Persia erau desigur acute, cum o demonstrează și mișcarea religioasă revoluționară cunoscută sub numele de mazdakism. Un factor care a ascuțit și mai mult aceste antagonisme și a golit visteria regală a fost decăderea comerțului cu mătase după sfîrșitul secolului al VI-lea, cînd coconii viermilor de mătase crescuți local de bizantini au făcut inutil importul de mătase din China. Persii mijlociseră dintotdeauna acest comerț și orașele Persiei sassanide precum și visteria regală obținuseră avantaje considerabile. Într-adevăr, atacul fără precedent al persilor asupra Romei, în lungul război din 606-630, ar fi putut fi și un efort disperat al persilor de a obține din prăzile de război bogăția pe care nu o mai puteau obține din taxele impuse caravanelor ce transportau mătasea în Siria. Fără acești bani, regele nu mai era capabil probabil să mențină o armată suficient de puternică pentru a ține în frîu aristocrația rebelă a Iranului. Absența documentelor sassanide face însă ca orice astfel de estimare în legătură cu poziția monarhiei să fie pură speculație, dar o oarecare slăbiciune trebuie să fi apărut pentru a explica cuceririle musulmane.

¹¹ Informațiile în legătură cu armamentul, numărul, tactica și alte detalii ale primelor campanii arabe sînt foarte puține. Cf. Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957, p. 407-445; Friedrich W. Schwartzlose, *Die Waffen der alten Araber*, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1886; *Encyclopedia of Islam*, „Yarmuk”, „Nehawand”, „Al-Kadisiya.”

Merită să precizăm că rugăciunile zilnice aveau probabil același efect psihologic asupra unei armate sau campanii cum au și exercițiile moderne în cadetă. Gesturile precise și rostirea de rugăciuni la unison, de cinci ori pe zi, le creau probabil sentimente de solidaritate soldaților și asigurau obediența față de conducători, care la început conduceau și momentele de rugăciune. Aceste exerciții au avut desigur o contribuție importantă în depășirea slăbiciunilor tipice oricărei confederații nomade și mai ales a insubordonării generate de rivalitățile tribale și personale. Convingerea că moartea pentru cauza lui Allah asigură accesul imediat în paradis îi dădea un plus de îndrăzneală fiecărui luptător.

MOSCHEE VECHE

Domul Pietrei din Ierusalim se află pe locul vechiului Templu al lui Solomon. Omar a construit o simplă moschee de lemn pe acest loc imediat după cucerirea orașului, dar liniile de bază ale clădirii existente, fotografiate aici, sînt ale construcției comandate de califul Abdul-Malik (685-705). Este evidentă inspirația din arhitectura religioasă bizantină, deși forma octogonală a planului exterior este neobișnuită, dacă nu chiar unică. Clădirea a fost totuși restaurată în repetate rînduri. Plăcile decorative exterioare, de ceramică, au fost adăugate în secolul al XVI-lea, iar domul a fost reconstruit, după un incendiu, în secolul al XV-lea. Astfel, doar planul central al clădirii ummayade s-a păstrat.

arabii din cele două tabere nu păreau prea dornici să lupte unii împotriva altora. Disputa s-a încheiat deci numai atunci cînd unul dintre foștii susținători ai lui Ali l-a asasinat în 661.¹² Muawiya, ca singur supraviețuitor dintre cei doi pretendenți, a putut să stabilească atunci capitala noului imperiu musulman la Damasc, în Siria, de unde califii din dinastia ummayadă au continuat să guverneze pînă în 750 d.Hr.

Expansiunea militară musulmană a continuat pînă în 715, deși într-un ritm mai lent decît în timpul lui Omar. Cu timpul, neofitii berberi și persani s-au adăugat la armatele arabe și au extins puterea musulmană pînă în Spania, în vest, și în, la fel de depărtată, Transoxiana și în Sind, în est. Apoi au urmat o serie de blocaje. În 715, intervenția turcilor în regiunea Oxus i-a forțat pe musulmani să plece din zonă pentru mai mult de două decade. În 733, conducătorul francilor, Charles Martel, a respins un atac musulman lingă Tours și forțele musulmane au fost silit să se retragă în Pirinei. Mult mai semnificativ însă decît oricare dintre aceste mici eșecuri a fost acela suferit în timpul asediului Bizanțului. Principalele forțe ummayade reușiseră să izoleze orașul dinspre uscat timp de un an, în 717-718, și amenințau cu distrugerea întregului stat, dar Bizanțul a supraviețuit totuși, asediul a trebuit ridicat și musulmanii au suferit prima lor mare înfrîngere.

Războaiele victorioase, cu prăzi abundente și tribut uriaș, plătit de populațiile învinse, păstrasera pînă atunci rivalitățile tribale și personale ale arabilor între niște limite, căci cei ce nu mai dețineau puterea în Damasc își puteau satisface ambițiile în provinciile de la frontieră. Cînd expansiunea a scăzut însă, echilibrul dinamic ce-i menținea uniți pe musulmani, încă din perioada în care Mahomed predica la Medina, s-a prăbușit. Luptele între diferite facțiuni, triburi și regiuni, complicate și otrăvite de tot mai multe diferențe doctrinare și sectare, au izbucnit cu o violență nemaiîntîlnită. Rezultatul a fost răsturnarea dinastiei Ummayazilor și stabilirea califatului Abbasizilor în locul ei (750).

Două rivalități evidente au exacerbat tulburările existente în lumea musulmană după 715. Mai întîi, e vorba de gelozia dintre Siria și Irak, care pretindeau fiecare înțietatea în cadrul statului. Apoi, erau fricțiunile dintre arabi și neofitii recrutați din rîndurile altor populații ale imperiului. Mai subtil și mai complex, dar nu mai puțin important, a fost fermentul religios care se concentra asupra modului în care trebuia condusă comunitatea credincioșilor și a principiilor de guvernare. Scurtele comentarii asupra fiecăreia dintre aceste probleme ar putea probabil scoate la iveală liniile principale ale evoluției politicii musulmane sub Ummayazi.

1) Omar a fost primul care a stabilit regulile conform cărora soldații victorioși ai Islamului își primeau răsplata. În loc să le ofere pămînturi indivizilor, ca majoritatea celorlalți conducători din Orientul Mijlociu, Omar le plătea soldaților salarii în bani și îi încartirua în garnizoane plasate în orașe. Cele mai importante dintre acestea se

¹² Pietatea musulmană ulterioară a țesut multe legende în jurul lui Ali și a fiului său Husain, care a fost ucis în lupta contra Ummayazilor, în 680. Cu timpul, principala diviziune din cadrul Islamului, aceea dintre sunniți și šiiti, s-a referit la întrebarea dacă descendenților lui Ali li se cuvenea sau nu califatul. Imediat după moartea lui Ali însă, aderenții săi par să fi fost foarte puțini.

aflau la marginea deșertului, fie în localități noi, precum Kufa în Irak sau Kairawan în nordul Africii, fie în cele vechi, precum Damascul în Siria și Basra în Irak. Această politică avea avantaje evidente: se conforma precedentului stabilit de Mahomed în împărțirea prăzilor și a tributului printre adepții săi; păstra autoritatea puterii centrale asupra trupelor, căci salariile puteau fi oricând tăiate; menținea comunitatea musulmană unită — o insulă de sfințenie în marea necredincioșilor.

Banii necesari lui Omar pentru plata soldaților săi proveneau din taxe, la început colectate conform vechilor metode bizantine și persane și, în general, de către același personal ca și mai înainte. Într-adevăr, până aproape de sfârșitul secolului al VII-lea, arabii nici nu au început măcar să se ocupe de administrația guvernamentală și chiar atunci când, în perioada califului Abdalmalik (685-705), araba a devenit limba oficială a administrației, majoritatea demnitarilor au continuat să aparțină uneia sau alteia dintre naționalitățile supuse și deseori erau chiar creștini sau mozaici. Aceste fapte demonstrează că vechea linie de demarcație dintre Siria romană și Irakul persan a supraviețuit cuceririi musulmane. Un puternic sentiment al diferenței dintre cele două provincii, în general, demonstrat de diferențele de administrație, se îmbina cu vechile rivalități dintre diferitele triburi arabe, observabile acum la nivelul garnizoanelor din orașele celor două regiuni. Acestea s-au materializat în neîncetatele revolte din Irak sub administrația, centrată în Siria, a Ummayazilor.¹³

2) Politica lui Omar de a-i separa pe cuceritorii arabi plasându-i în garnizoanele din anumite orașe a mărit și mai mult diferența dintre arabi și non-arabi. În plus, o dată ce luptătorii dintr-un anumit trib luptau de obicei ca un grup unitar, sub propriul lor șef și staționau la un loc în aceeași garnizoană, această concentrare a lor în câteva centre a ajutat la menținerea vechilor grupări tribale. Într-adevăr, structura puterii califatului ummayad se baza la fel de mult pe confederația neoficială a triburilor arabe, ale căror șefi îl recunoșteau pe calif ca pe primul dintre egali, ca și pe burocrăția moștenită de la bizantini și de la perși. Succesele extraordinare ale arabilor le-au exacerbat desigur mândria, deja de mult cultivată prin genealogiile tribale. Drept rezultat, Ummayazii nu au făcut nici un efort să-i convertească pe creștinii, pe evreii sau pe zoroastrienii din imperiu. Dimpotrivă, când numărul de populații aderente la Islam a crescut, arabilor nu le-a plăcut deloc acest lucru. Astfel de neofiți nu mai erau obligați să plătească taxele impuse necredincioșilor și acest lucru se reflecta negativ asupra veniturilor necesare pentru întreținerea garnizoanelor. În plus, atâta timp cât sistemul tribal arab constituia cadrul politic pentru comunitatea musulmană, prozelitii din afara comunității nu-și puteau găsi locul. Ei puteau fi admiși sub protecția unui trib și li se acorda statutul de oameni liberi sau „călători“, dar drepturile depline nu puteau fi obținute decât prin naștere. Totuși, Islamul accentua egalitatea tuturor credincioșilor o dată ce toți oamenii erau egali înaintea lui Allah și aveau aceleași îndatoriri față de el.

¹³ Faptul că Ali se stabilise în Irak a ridicat pretențiile țării și a transformat-o într-un teren fertil pentru sectele sustinatoare ale lui Ali.

Aici a apărut o puternică tensiune între principiile tribale și islamice. În mod natural, neofiii încercau, în numele noii credințe adoptate, să obțină drepturi depline, pe care tradițiile tribale arabe nu li le acordau. Atîta timp cît puterea Ummayazilor depindea de sprijinul șefilor de trib, care comandau forțele din garnizoanele imperiului, califul nu putea satisface cererile neofitilor. Dimpotrivă, guvernarea făcea efortul de a preveni erodarea fondurilor statului prin astfel de convertiri și, ca ultim resort, chiar îi obliga pe musulmanii convertiți să plătească taxe. Rezultatul era că majoritatea neofitilor sprijineau mișcările revoluționare, care le ofereau egalitatea cu membrii triburilor arabe, în numele unei aderențe mai stricte la principiile profetului.

3) Aceasta și era dorința susținătorilor unui islam mai strict și mai pur. O comunitate supusă lui Allah, ca aceea existentă în Medina în timpul Profetului, era idealul. Dar nu era ușor de hotărît cum se puteau atinge aceste principii cînd puterea musulmană se răspîndise atît de mult. Un pas evident era constituit de studii și respectul față de toate cuvintele autentice ale Profetului. Astfel, în timpul lui Othman, acestea au fost adunate într-o colecție specială, Coranul. Rostirile separate ale lui Mahomed au fost aranjate în funcție de lungimea lor, astfel ascunzînd dezvoltarea revelației Profetului și producînd un text care se citește într-un mod foarte fragmentar.¹⁴ În plus, faptele Profetului și discuțiile sale neoficiale, transmise printr-un lanț de martori de încredere, chiar și faptele sau cuvintele cercului său intim de adepți, au ajuns curînd să fie considerate și ele o cheie pentru comportamentul în acord cu voința divină. Această înțelepciune, a cărei autenticitate era cu grijă urmărită și interpretată pentru a se putea aplica la toate circumstanțele, oricît de variate, cu care se puteau confrunta credincioșii musulmani, a devenit cu timpul fundamentul *Shariei* — *Legea Sacră* a islamului.¹⁵ În curînd s-a dezvoltat, mai întîi în Medina, un corp de juriști specializați, *ulema*, care erau gata să hotărască asupra legii potrivite în cazurile deosebit de dificile ce le erau înaintate de musulmanii mai puțin pregătiți.

Grija credincioșilor de a-și transforma propria viață și pe aceea a întregii comunități musulmane într-o imagine perfectă a voinței divine avea efecte importante asupra vieții publice. Cei interesați de sfîntenie nu puteau evita însă vechea problemă

¹⁴ Coranul a fost tradus de multe ori, dar foarte puțin din forța sa literară originală s-a păstrat în engleză. Din punctul de vedere literar, cea mai bună traducere în engleză este cea a lui A.J. Arberry, *The Holy Koran*, London, Allen & Unwin Ltd., 1953.

¹⁵ Nu trebuie să ne surprindă că pînă și interpretările ingenioase ale Coranului și ale tradiției s-au dovedit insuficiente pentru a-i ghida pe oameni în toate cazurile. Astfel, juriștii musulmani au ajuns să admită consensul comunității credincioșilor ca o sursă suplimentară a legii, conform principiului că Allah n-ar putea lăsa o întreagă comunitate să greșască. În plus, erau admise analogiile legale pentru a extinde sfera problemelor ce puteau fi rezolvate prin *Legea Sacră*. Aceste două principii suplimentare au introdus o oarecare ambiguitate și flexibilitate la care nu s-ar fi putut ajunge altfel în legea musulmană. Un alt element de flexibilitate a fost dat de interpretarea tradițiilor.

În acest fel, un corp de legi lucrativ, acoperînd aproape toate situațiile posibile ale vieții în societatea complexă, urbanizată a Orientului Mijlociu musulman, s-a dezvoltat în primele două secole ale Islamului. Patru școli ortodoxe de jurisprudență au introdus unele variațiuni minore, dar acestea nu contracară faptul că, o dată ce o regulă își găsea locul în *Legea Sacră*, nu mai putea fi abrogată sau modificată — lucru ce s-a dovedit a fi un handicap serios pentru societatea musulmană, introducînd aici o mult mai mare rigiditate decît s-ar fi putut întîlni în sistemele legale occidentale.

a succesorilor Profetului și nici nu se puteau baza doar pe conveniențe practice ca în perioada în care Abu Bakr și Omar erau califi. O comunitate a lui Allah avea nevoie de un conducător cu atribute divine și era clar că un simplu șef de trib, asemeni conducătorilor Ummayazi, nu se putea potrivi acestor exigențe. Una din școlile musulmane susținea că numai descendenții fiicei lui Mahomed, Fatima, soția lui Ali, dețineau iluminarea divină necesară pentru a conduce comunitatea musulmană. Alții susțineau că numai descendenții lui Ali, fie de la Fatima, fie de la oricare alta din soțiile lui, puteau pretinde respectiva demnitate. Alții susțineau, dimpotrivă, că numai prin consensul întregii comunități musulmane se putea alege conducătorul cel mai pios și legitim. Existau și multe idei adiționale, uneori anarhiste, în cercurile pioase mai radicale. Aproape singurul punct asupra căruia erau de acord toate aceste grupuri era faptul că Ummayazii erau niște uzurpatori, bazându-se pe forța armată și pe principiul succesiunii ereditare, pe care nici pietatea, nici tradițiile tribale nu-l susțineau.

O pietate atât de subversivă față de guvernarea stabilită era desigur foarte importantă pentru toate grupurile de nemulțumiți din statul ummayad. Autoritățile nu puteau interzice aceste critici fără a jigni sentimentele religioase ale musulmanilor. Astfel, Ummayazii erau obligați să suporte agitația disidenților religioși pînă cînd, în 744, o disputată succesiune la tron a încheiat o epocă de revoluții și război civil. Învîgătorul aparținea unui alt clan important din Mecca, Abbasizii,¹⁶ și el a pretins titlul de calif la fel de arbitrar ca și primul dintre Ummayazi. Totuși, Abbasizii au reușit să înlăture unele dintre sursele nemulțumirilor care alimentaseră opoziția față de predecesorii lor.

În primul rînd, Abbasizii au pus capăt diferenței dintre musulmanii arabi și cei non-arabi. Triburile arabe își pierdeau poziția privilegiată de soldați retribuiți dacă erau învinse în războaie. Principalul sprijin militar al califilor Abbasizi venea din rîndurile perșilor convertiți la Islam din estul Iranului, care își apărau vechea lor reputație de războinici în atacurile împotriva garnizoanelor din Irak și Siria. Musulmanii persani tindeau să ia drept normă vechile modele politice sassanide și, încă de la început, califii Abbasizi i-au imitat în mod conștient pe predecesorii lor, Sassanizii. Capitala musulmană s-a mutat la Bagdad, pe Tigru, și pompa de la curte și ceremonialul, precum și izolarea constantă a califului de lumea exterioară, au înlocuit manierele tipice din cortul unui șeic — maniere standard pentru eticheta ummayadă.

Efectul a fost aducerea tuturor musulmanilor sub stăpînirea unui suveran absolut. Deja în timpul ultimilor Ummayazi, începuse să se renunțe la separarea arabilor în orașe-garnizoană și mulți dintre ei depășiseră relațiile tribale obținînd proprietăți și devenind potențați locali. Acest proces de asimilare a fost accentuat sub Abbasizi, astfel încît comunitatea întotdeauna mică a cuceritorilor arabi era repede absorbită printre numeroasele populații de prin orașele imperiului. În aceste condiții, s-au destrămat

¹⁶ Vestul îndepărtat al lumii musulmane, Spania, nu a recunoscut niciodată autoritatea politică a Abbasizilor, deși descendenții casei Ummayazilor, care au guvernat acolo din 756, nu au pretins titlul de calif decît în secolul al X-lea.

rapid loialitățile tribale ale arabilor, cu excepția deșerturilor Arabiei, unde vechiul mod de viață al beduinilor a continuat ca și pînă atunci. În noile regiuni civilizate ale lumii musulmane, afilierea tribală nu mai avea nici un rol politic și fricțiunile dintre triburi, care limitaseră întotdeauna puterea Umayyazilor, încetaseră să mai conteze. Guvernarea Abbasizilor se baza pe birocrație și pe armata regală, recrutată la început mai ales dintre aristocrații iranieni războinici. Arabii și-au pierdut desigur din privilegiul sub noul regim, dar musulmanii non-arabi au obținut tot ce și-au dorit.

Triumful inițial al Abbasizilor s-a datorat mult sprijinului partizanilor descendenților lui Ali — *șiiții*.¹⁷ Totuși, conform standardelor musulmane stricte, califul Abbasid nu era cu nimic mai legitim decît cel Umayyad și al doilea calif Abbasid, al-Mansur (754-775) a fost obligat să înăbușe o puternică revoltă a *șiiților*. Succesorul său, al-Mahdi (775-785) a fost apoi capabil să ajungă la un *modus vivendi* cu majoritatea radicalilor pioși. Drept efect, al-Mahdi a recunoscut jurisdicția *ulemei* asupra majorității aspectelor vieții obișnuite. În aceste condiții, *ulema* a acceptat doctrina tentantă că are sarcina de a conduce efortul continuu de modelare a comunității umane conform voinței divine. Aflați în piața publică în calitate de persoane private, dar înzestrate cu autoritate,enerate pentru pietatea și erudiția lor de către restul comunității, membrii *ulemei* erau cei care explicau Legea Sacră și o aplicau în cazurile particulare. Ei au devenit și conducătorii rugăciunilor publice și educatorii celor tineri. În scurt timp, ei au ajuns moștenitorii adevărați ai Profetului. Prin comparație, rolul califului însuși, al tuturor soldaților săi și al colectoarelor de taxe era neînsemnat. Problema de a decide ce persoane anume trebuiau să administreze guvernarea și să protejeze comunitatea putea fi deci foarte bine lăsată pe seama conveniențelor practice.

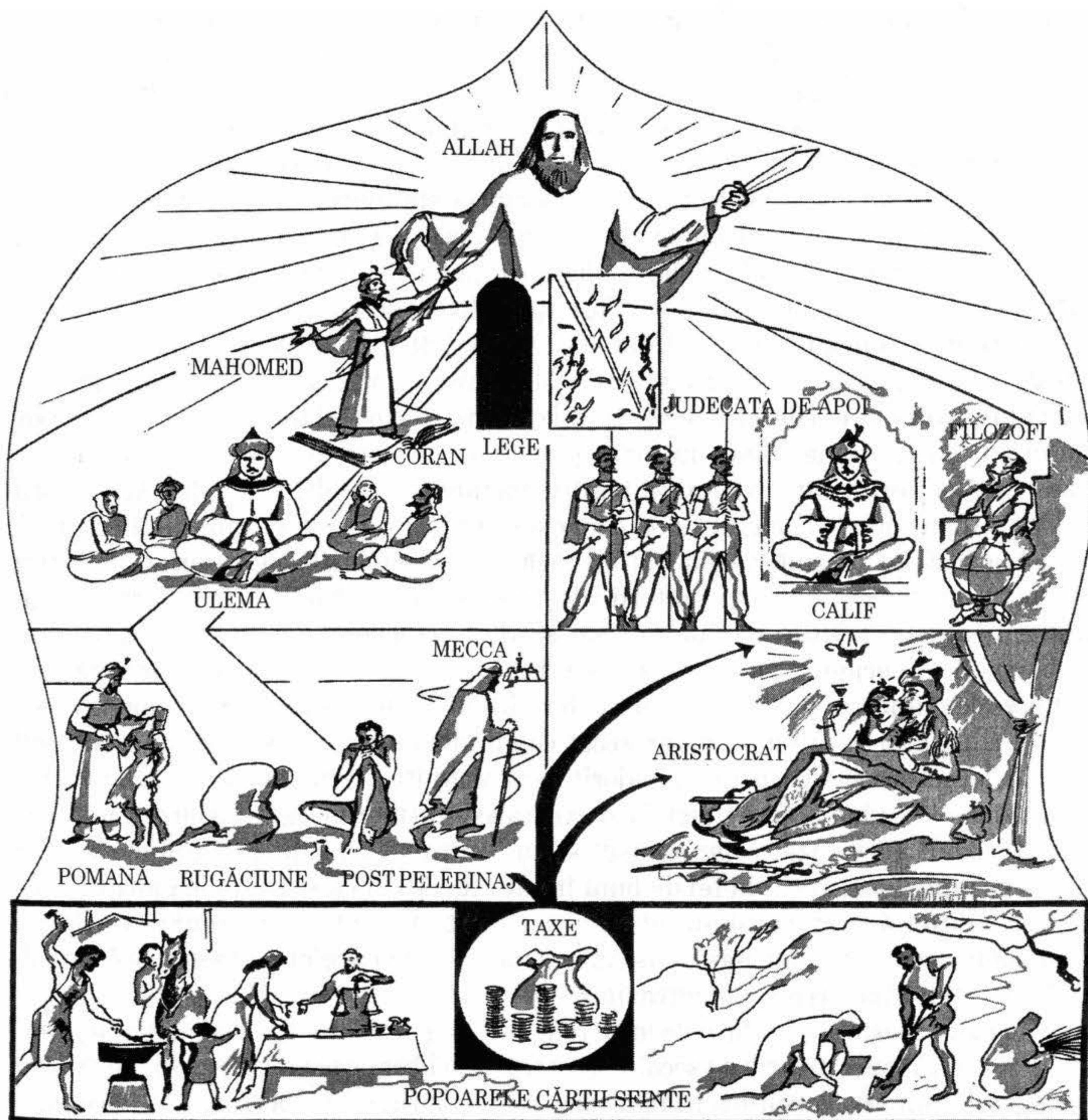
Musulmanii care au acceptat acest compromis au ajuns să fie cunoscuți sub numele de sunniți și au constituit majoritatea comunității musulmane încă de atunci. Totuși, ei au abandonat, fără îndoială, o parte a aspirațiilor în legătură cu comunitatea perfectă. Unii au refuzat compromisul și au continuat să aspire la o lume în care califul și supușii săi vor fi la fel de buni în fața lui Allah ca și în zilele glorioase din Medina. Astfel de sectari și-au pus tot mai mult speranțele în vreuna din liniile descendenților lui Ali și li s-au opus Abbasizilor pe baza aceluiași motive folosite de predecesorii lor împotriva Umayyazilor.

Cu toate acestea, echilibrul de forțe religioase și politice care s-a stabilit sub primii Abbasizi a durat aproximativ un secol. Amestecul mai liber de populații de origini diferite a provocat o înflorire a culturii islamice mai ales în jurul curții califilor din Bagdad. O puternică dezvoltare economică a însoțit un nivel destul de ridicat de pace și ordine. Negustorii și meșteșugarii serveau gusturile rafinate ale celor bogați acasă și dezvoltau comerțul cu majoritatea zonelor eurasiatice, în exterior.¹⁸ Negustorii musulmani au ajuns

¹⁷ Abbasizii erau colateral înrudiți cu Ali și au folosit mult acest fapt în propaganda lor.

¹⁸ În secolul al XVIII-lea, un sistem bancar, condus de evrei, permitea transferul de fonduri prin scrisori de credit la distanțe mari, iar cerințele financiare ale califilor erau satisfăcute prin împrumuturi de la marile bănci din Bagdad sub garanția veniturilor așteptate din provincii. Cf. Walter Fischel, „The Origin of Banking in Medieval Islam”, în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1933, p. 339-352, 569-604.

COMPROMISUL ABBASIZILOR

în India și China și au pătruns adînc în stepă și în zonele împădurite din nord. Creștinătatea a intrat și ea în cercul comerțului musulman, mai ales prin intermediari evrei, care erau în stare să mențină legăturile de ambele părți ale graniței religioase.

* * *

Efortul de a remodela viața umană după voința lui Allah, care a avut efecte atît de importante în politică, a fost la fel de semnificativ în sfera culturală. În forma ei extremă, pietatea radicală prezenta suspiciuni față de orice activitate ce nu servea direct unor scopuri religioase. Adevărul și dreptatea se aflau în Coran și orice altceva, fiind numai uman, îi distrăgea pe credincioși de la căutarea sfînteniei. Aceasta presupunea respingerea tuturor realizărilor culturale dinainte de Mahomed, printre care și scripturile evreiești și creștine, care, în viziunea musulmană, conțineau versiuni imperfecte ale adevăratei revelații. Astfel, scopul culturii musulmane ortodoxe rămînea extrem de îngust: studiul Coranului, al tradițiilor legate de Mahomed și adepții lui și al arabei, limba Coranului, acestea devenind singurele activități intelectuale legitime.

Totuși, trecutul nu putea fi șters atît de complet cum cerea pietatea. Cuceritorii arabi au continuat să prețuiască poezia arabă înaltă, stilizată, care provenea din timpurile păgîne și se concentra în jurul laudelor aduse faptelor și descendenței diferiților aristocrați. În perioada abbasidă, idealul nomad, esențial aristocratic, se exprima într-o astfel de poezie, combinată cu tradiția de curte persană, pentru a produce un stil de viață laică, aristocratică și, în general, războinică, aflate în opoziție totală cu zelul puritan al pietății radicale. Ceva cunoștințe științifice și de filozofie greacă s-au păstrat, de asemenea, dar marginal, în cercurile strict profesionale. Cu toate acestea, interesul grecilor — păgîni sau creștini — față de argumentarea logică și raționamentul silogistic constituiau o provocare continuă față de o credință bazată doar pe Coran și pe tradiție. În cele din urmă, pietatea mai puțin ortodoxă și misticismul s-au adăugat și ele într-o măsură considerabilă la discrepanțele din cultura islamică.

În perioada Ummayazilor, musulmanii pioși, păstrînd viziunea unei societăți perfecte, aflate sub stăpînirea divină, au reușit să se izoleze de celelalte tradiții ale Orientului Mijlociu. Un mic grup de erudiți determinaseră principiile Legii Sacre prin simple discuții între ei, mai ales la Medina. Discipolii și adepții lor din întreaga țară n-au făcut decît să proclame idealul astfel definit, cu intransigentă și completă ignoranță față de sistemele intelectuale și morale rivale. Toată această situație s-a schimbat sub Abbasizi. Cînd majoritatea *ulemei* a ajuns la o înțelegere cu califul și a acceptat marea responsabilitate de a coordona viața în interiorul acestuia, ei nu au mai putut ignora moștenirea culturală greacă și persană. Totuși, pietatea radicală nu a făcut prea multe concesii rivalilor săi. În timpul primului secol al guvernării abbaside, cele patru sisteme canonice ale Legii Sacre, ușor diferite în cîteva puncte minore, dar toate recunoscute drept ortodoxe, au fost consemnate într-o formă permanentă, în scris. Această codificare a Legii Sacre a creat o oarecare rigiditate programului pios al vieții

umane în chiar momentul în care oamenii erudiți și pioși au fost obligați, pentru prima dată, să ia în serios logica și argumentul abstract al grecilor și când compromisul politic cu Abbasizii a făcut imposibilă denunțarea membrilor cercului rafinat și filopersan de la curte drept trădători ai islamului.

Cei pioși nu au renunțat la idealul omului total, dar în practică se prefera ca indivizii ce urmau fie idealul aristocratic, fie cel filozofic-raționalist să ocupe anumite segmente rezervate numai lor în societate, în care erau liberi să-și riște sufletele nemuritoare. Curtea califului și înalta societate, care se adaptase atmosferei de aici, au devenit mediile principale ale tuturor tradițiilor discordante. În rest, cu excepția superstițiilor și rămășițelor vechilor credințe, păstrate la un nivel subliterar, pietatea musulmană și Legea Sacră predominau.

Aristocraților musulmani nu le-a fost greu să reconcilieze elementele păgine și islamice ale idelaului lor cultural. Cultivarea nuanțelor și subtilităților limbii arabe constituia centrul educației lor, dar o bună cunoaștere a Coranului și a Legii Sacre erau și ele considerate realizări importante. O astfel de pregătire era diferită doar în accentele sale de idealul pioșeniei, căci membrii educați ai *ulemei* erau obligați și ei să studieze gramatica și vocabularul limbii arabe pentru a înțelege corect Coranul. Cultivarea aristocratică a unui stil literar elegant, incluzând referințe potrivite la un corpus de cunoștințe istorice, geografice, de științele naturii și, mai presus de toate, de poezie arabă, încuraja totuși un spirit foarte diferit de cel ce predomina în cadrul *ulemei*. Viața de lux accesibilă marilor proprietari și curtenilor îi putea îndepărta de idelaul sfînteniei, deși ascetismul, pe care Mahomed îl repudiasse explicit, nu era inclus în idealul musulman. Din acest punct de vedere, standardele pioase și cele mondene nu se confundau, ci erau mai degrabă tangențiale.

Situația era diferită în cazul „filozofilor”, dintre care unii păstrau o atitudine evidentă de rezervă față de religia revelată, considerînd că Mahomed a degradat pur și simplu adevărul și a îmbrăcat metafizica în zdrențe de împrumut pentru a obține sprijinul ignorantilor. Credincioșii răspundeau la astfel de atitudini printr-o totală neîncredere față de rațiunea filozofilor, dar în practică recunoșteau că astfel de oameni aveau și ei rolul lor, ca astrologi și vindecători. În acest sens, chiar și musulmanii suspecti din punct de vedere religios, ca să nu mai vorbim de creștini și evrei, își găseau protecție în suita potențailor imperiului și, din astfel de poziții avantajate, își adăugau gîndirea speculativă și studiile practice la curentul general al culturii musulmane.

Totuși, impactul destabilizator al moștenirii culturale grecești¹⁹ nu putea fi astfel limitat și făcut inofensiv. Asemeni primilor creștini, musulmanii au fost și ei tentați să-și apere credința cu ajutorul rațiunii. În islamul timpuriu a început deci să se dezvolte o teologie oarecum sistematică, chiar dacă ea nu a ajuns niciodată la preeminența obținută în cazul încercărilor intelectuale creștine. Majoritatea musulmanilor preferau

¹⁹ Această moștenire a fost mijlocită de teologia creștină și de polemica împotriva islamului, precum și de filozofia păgînă. Cf. Louis Gardet și M.M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane, essai de théologie comparée*, Paris, Librairie Philosophique, 1948, p. 37 ff.

să-și întemeieze credința direct pe înțelesul literal al Coranului și pe tradiție, neavînd încredere în formulările teologice care mergeau dincolo de litera textelor sacre și de prevederentele stabilite de Mahomed.²⁰

Un paradox aparent se află în faptul că întreaga cultură islamică a fost efectiv izolată, înainte de anul 1000 d.Hr., față de civilizațiile vecine, în ciuda contactelor curente și destul de strînse cu acestea. Totuși, paradoxul are o explicație simplă. În provincii predomina *ulema* și accentul pus pe Legea Sacră, Coran și tradiție nu putea să-i tenteze pe cei ce nu erau musulmani sau gata să devină musulmani. Prin contrast, lumea cultivată a literaților și a filozofilor se limita la cercul restrîns de la curte, mai întîi în Bagdad și mai tîrziu, cînd califatul a început să se destrame (aproximativ după 861), la un număr de curți locale, ai căror conducători își creaseră anturajul după exemplul califului.²¹ Dar înainte de anul 1000 d.Hr., astfel de cercuri strălucitoare dar, totuși, limitate, nu au avut prea mare influență asupra lumii musulmane și cu atît mai puțin asupra lumii creștine, Hindustanului sau Chinei. Islamul oferea lumii din afară doar un sistem teologico-legal de neclintit, din care nu se putea extrage nici o parte fără a afecta întregul în totalitatea lui.

În ciuda acestor limite, eleganța rafinată a poeziei arabe de curte și a prozei ritmate, precum și voluminoasele tratate științifice și filozofice scrise de „filozofii” de la curțile musulmane dețin un loc important în istoria lumii cu atît mai mult cu cît nicăieri în lumea secolelor al IX-lea și al X-lea d.Hr. nu se mai păstra viu spiritul (și o mare parte din cunoștințele detaliate) științei și filozofiei elenistice.

Din nefericire, literatura arabă, ca și Coranul, pierde foarte mult din cauza traducerii. Convențiile poetice preislamice erau foarte rigide și Mahomed nu îi privea cu prea multă îngăduință pe poeții păgîni. De aceea nici cuceririle musulmane nu și-au găsit ecoul epic pe care îl meritau. Mai tîrziu, în luxul de la curtea califului, poezia a fost din nou prețuită. Vechile convenții poetice au fost modificate și versurile pline de grație, preamărind dragostea și vinul, reflectau cercul lejer, luxos pentru care era compusă o astfel de poezie. În secolul al X-lea, acest „nou” stil devenise însă extrem de elaborat și povestiri ritmate, eseuri și panegirice începeau să înlocuiască poezia ca mediu preferat de creație.²²

²⁰ Principala problemă doctrinară în perioada Abbasizilor se referea la întrebarea dacă era sau nu Coranul cuvîntul necreat al lui Dumnezeu și astfel o parte integrală a esenței divine sau dacă avea origini temporale și era doar o creație a lui Dumnezeu și nu o parte a esenței sale. Pînă la mijlocul secolului al IX-lea, califi au susținut a doua versiune, dar pietatea populară, exprimată cu ocazia revoltelor de stradă din Bagdad, a cîștigat și poziția extremă, conform căreia Coranul era parte integrală a esenței divine, a devenit ulterior oficială.

²¹ Într-o anumită măsură, această transformare doctrinară a reprezentat o înfrîngere pentru teologia mai raționalistă din perioadele anterioare, care încercase, de exemplu, să explice necesitatea excluderii pasajelor antropomorfizante din Coran conform principiului că Dumnezeu, fiind unul, etern și transcendent nu putea avea, din punct de vedere logic, nici un fel de trăsături umane. Gardet și Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, p. 47-60.

²² Dependența literaturii populare, a filozofiei și a științei de patronajul curții poate explica distribuția destul de ciudată în teritoriu a erudiției și literaturii arabe. Începînd cu secolul al X-lea, ambele tindeau să se concentreze la extremitățile lumii musulmane, în Iranul de Est și în Spania. Acestea erau regiunile unde curțile independente și patronajul local au apărut de timpuriu și au rămas stabile.

²³ Cf. H.A.R. Gibb, *Arabic Literature, an Introduction*, London, Oxford University Press, 1926, p. 14-81;

Din arta ummayadă și abbasidă s-a păstrat foarte puțin, căci majoritatea orașelor din acea perioadă au fost continuu locuite, frecvent distruse și reconstruite. E clar totuși că stilurile bizantin și sassanid au continuat să domine arhitectura și decorațiunile palatelor musulmane și chiar a moscheelor. Mozaicuri și fresce, care ar fi putut fi luate cu ușurință drept opere elenistice, au fost găsite în palatele Ummayazilor din Siria și Irak. Interzicerea artelor reprezentării nu era în acea perioadă decît un program pios, nu un principiu imuabil. Abia în secolul al X-lea figurile umane au început să dispară din arta musulmană; în 1000 d.Hr., triumful unui stil artistic specific musulman era încă de domeniul viitorului.²³

Știința și filozofia arabă derivau direct din cea greacă, cu un oarecare amestec de idei indiene. Pînă spre sfîrșitul secolului al IX-lea, sarcina principală a erudiților arabi era să adapteze moștenirea culturală elenistică. Patronajul oficial a sprijinit mult aceste eforturi. Califul al-Mamun (813-833) a înființat, de exemplu, o „casă a înțelepciunii” la Bagdad și a încurajat traduceri masive din greacă, persană (pahlavi) și sanscrită în arabă. Această activitate a continuat pînă cînd multe dintre tratatele de știință și filozofie greacă, precum și unele texte importante sanscrite și siriene au fost traduse în arabă. Noile compoziții se limitau inițial la comentarii asupra scrierilor celebre ale lui Aristotel, Galenus sau Ptolemeu și la compilații enciclopedice de informații științifice.

Spre sfîrșitul secolului al IX-lea, totuși, erudiții au început să scrie opere originale în spirit elenistic. Combinația de idei elenistice, indiene și poate babiloniene²⁴ a stimulat noi descoperiri și dezvoltarea unor aparate științifice importante cum ar fi cîntarul precis, astrolabul sau alambicul. Matematicianul al-Khwarizmi, la începutul secolului al IX-lea, a fost primul care au folosit numerele indiene (sau „arabe”)²⁵ pentru a dezvolta noi forme de calcul. Medicul al-Razi (m. cca 925), care a scris o vastă enciclopedie și multe alte opere minore, a condus experimente medicale remarcabile prin eliberarea de toate prejudecățile alchimice obișnuite în epocă. Și mai surprinzătoare au fost ideile radicale ale eruditului al-Farabi (m. 952), care a respins orice formă de religie revelată și a făcut din reconcilierea filozofiei aristotelice cu cea platonice scopul operei sale de o viață.

Geografia și istoria erau mai puțin suspecte decît știința sau filozofia în ochii musulmanilor pioși și în secolul al X-lea amîndouă atinseseră un înalt nivel de

R.A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930. O antologie de traduceri engleze remarcabile se poate găsi în Eric Schroeder, *Muhammad's People*, Portland, Me., Bond Wheelwright Co., 1955 și ne putem face astfel o impresie despre caracterul și varietatea vechii literaturi arabe și a societății musulmane de asemenea.

²³ Cf. George Marcais, *L'Art de l'Islam*, Paris, Larousse, 1946, p. 19-60; M.S. Dimand, *A Handbook of Muhammadan Art*, 2d ed., New York, Metropolitan Museum of Art, 1944, p. 7-25, 85-91, 132-135; Ernst Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, Berlin, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1917, p. 7-70.

²⁴ O comunitate de erudiți păgîni a supraviețuit în perioada musulmană la Harran, în nordul Mesopotamiei, și i-a transmis științei musulmane o tradiție matematică ce provenea din vechea învățătură babiloniană. Cf. A. Miel, *La Science arabe*, Leiden, E.J. Brill, 1938, p. 84-85.

²⁵ Aceste numerele au fost menționate încă din 662 de un episcop creștin sirian și o traducere a Siddhantei sanscrite în arabă, din timpul califului al-Mansur (754-775), adusesse metoda hindusă de notație aritmetică în atenția musulmanilor cu o generație înainte ca al-Khwarizmi să folosească aceste numerele. Cf. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, Washington, Carnegie Institute of Washington, 1927, 493-530.

complexitate. Principalul geograf al timpului era al-Masudi (m. 957), care se baza pe numeroasele sale călătorii ca și pe informațiile culese de la alții pentru a scrie o geografie descriptivă a lumii. Istoria universală a lui al-Tabari (m. 923) încerca să cuprindă întreaga lume de la Creație pînă în 915 d.Hr. Spre încîntarea cercetătorilor moderni, pietatea religioasă l-a obligat pe al-Tabari să păstreze toate tradițiile rivale cu privire la începuturile islamului.

Astfel, un compromis teoretic inexplicabil dar practic eficient dintre *ulema* ortodoxă, cu Legea ei Sacră, aristocrații rafinați, cu literatura lor elegantă, și filozofi, cu toată curiozitatea lor raționalistă, au creat cadrul primei mari înfloriri a culturii arabe, sub Abbasizi. Totuși, cum vechea aspirație pentru o viață total dedicată lui Dumnezeu se degradase într-o simplă aplicare de către om a Legii Sacre la diversitatea problemelor zilnice, cei ce căutau în continuare puterea divină nu puteau decît să se întoarcă spre alte canale. Mahomed respinsese deschis monasticismul ca posibilă cale spre Dumnezeu, astfel încît iIslamului timpuriu îi lipsea orice fel de cadru instituțional pentru adepții fervenți care refuzau să trăiască doar în funcție de lege. Pe de altă parte, idealul ascetic cultivat de călugării creștini și budiști a rămas o forță autentică în Orientul Mijlociu mult timp după cucerirea musulmană și au început curînd să se afirme mișcări similare și în cadrul Islamului. Formele de organizare s-au dezvoltat însă foarte încet, deși misticii apăruseră individual încă din perioada Umayyazilor. Misticii au devenit mult mai proeminenți sub Abbasizi și au început să introducă o temă nouă în pietatea musulmană — sentimentul personal și imediat al iubirii divine. În Coran, Allah era splendid, înfricoșător, măreț, dar rareori privit ca obiect al iubirii umane sau ca iubitor al omenirii. Drept rezultat, primii mistici musulmani s-au aflat întotdeauna la granița dintre erezie și ortodoxie, pretinzînd, pe baza experiențelor lor mistice, o intimitate cu Allah ce depășea mult prescripțiile Coranului.

Cu toate acestea, practicile religioase mistice — sau sufismul, cum au fost ele numite în Islam — corespundeau unor nevoi psihologice adînci și au cîștigat tot mai multă forță pe măsură ce ortodoxia se închidea tot mai mult într-un sistem al legii și erudiției. Misticii individuali și-au cîștigat grupuri de discipoli și reputație de „sfîinți“, care merg alături de Dumnezeu, în popor. Unii erau venerați după moarte, astfel încît mormintele sfinților au devenit curînd la fel de importante în Islam cum erau și în lumea creștină.²⁶ Abia în secolul al XII-lea s-au mai atenuat tensiunile dintre sufism și ortodoxie în lumea musulmană prin elaborarea unei teologii în care își găsea locul și apropierea individuală, mistică de Dumnezeu ca un supliment la calea obișnuită oferită de Coran, tradiție și Legea Sacră.

A suspecta ortodoxia vechiului misticism însemna o asociere a maestrilor sufiți cu sectele heterodoxe ale islamului. În ciuda unei tendințe puternice de sciziune, aceste secte au ajuns la o organizare destul de coerentă în a doua jumătate a secolului al VIII-lea. Entuziaștii și rebelii, care respingeau compromisul Abbasizilor, au dezvoltat treptat

²⁶ Asupra sufismului, cf. A.J. Arberry, *Sufism: An Account of the Mystics of Islam*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1950.

ideea că, în fiecare generație, o autoritate supranaturală descindea asupra unui anumit membru al casei lui Ali. Deținătorul acestei autorități — „imamul” — era unicul conducător legitim al comunității musulmane. Au început însă imediat neînțelegerile asupra identității adevăratului imam și numeroase secte šiite, care au luat naștere după 765, se distingeau una de alta prin recunoașterea diferiților pretendenți la această demnitate.

Un grup šiit extremist, ismaeliții, permiteau o interpretare alegorică a Coranului și deschideau astfel larg porțile la tot felul de abateri de la calea ortodoxiei. Grupul ismaeliților a devenit secret și și-a dezvoltat un sistem de inițiere în misterele credinței. Cercul mai înalte ale sectei recunoșteau atît creștinismul, cît și iudaismul ca revelații valide ale adevărului divin, iar cercurile cele mai secrete par să fi propovăduit imperfecțiunile fiecăreia dintre religiile revelate. Misionarii ismaeliți au devenit extrem de activi în toate părțile lumii musulmane. Ei profitau de nemulțumirile sociale și etnice și au devenit curînd o adevărată amenințare pentru ordinea stabilită. La sfîrșitul secolului al IX-lea, cîțiva conducători ismaeliți au ajuns la putere în diferite regiuni ale imperiului și neîncetatele revolte ismaelite, concentrîndu-se aparent mai ales în mediul meșteșugarilor urbani, au afectat și Mesopotamia și Siria.²⁷ Fatimizii din nordul Africii (909-972) și Egipt (968-1171) erau dintre ismaeliții cu cel mai mult succes și au fost primii care au distrus teoretica unitate politico-religioasă a Islamului, nerecunoscînd autoritatea califului din Bagdad și pretinzînd, în 909 d.Hr., că titlul lui le aparține.²⁸

Celălalt grup mare de šiiti pretindea că o altă linie de descendență a lui Ali era aceea a adevăraților imami și se îndepărtase și mai mult de doctrina ortodoxă. Însă ei nu au ridicat niciodată armele într-o revoltă deschisă. Cînd ultimul lor imam a murit fără moștenitori, în 873, acești „doisprezeciști”²⁹ s-au mulțumit ulterior să deplîngă corupția timpului, care nu-i permitea unui conducător legitim al comunității musulmane să rămînă pe pămînt.³⁰

Aceste mișcări sectare au slăbit desigur poziția Abbasizilor. În plus, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea, rebeli bine înarmați, din regiunile periferice, au început să instituie unele guvernări independente, cel puțin în fapt, dacă nu și la nivel teritorial. Zona siriano-irakiană a imperiului a rămas oarecum supusă Bagdadului pînă în 945 d.Hr., dar Bagdadul însuși era controlat de soldați-sclavi turci care, din timpul califului

²⁷ Răspîndirea rapidă a unor anumite tipuri de bresle meșteșugărești care, în anumite ocazii, au devenit foarte importante politic în lumea musulmană, începînd cu secolul al X-lea, ar putea fi luată drept un indiciu al răspîndirii mișcărilor șitice. Cf. Bernard Lewis, „The Islamic Guilds”, în *Economic History Review*, VIII, 1937, 22-26. Istoria obscură a mișcărilor religioase revoluționare sassanide — maniheismul și mazdakismul — trebuie amintită ca un fel de fundal pentru apariția acestor secte islamice.

²⁸ Familia fatimizilor pretindea că descinde din Fatima, fiica lui Mahomed și soția lui Ali și, pe baza acestei descendențe, se pretindeau imami ai adevăratei credințe. În momentul ridicării lor la putere în nordul Africii, întreaga sectă a ismaeliților recunoștea conducerea fatimizilor. Mai tîrziu, cînd responsabilitățile impuse celor aflați la putere au dus la compromisuri pentru a contracara antinomiile din învățătura ismaeliților, purității s-au scindat. Asupra ismaeliților în general, cf. Bernard Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge, Heffer & Sons, 1940.

²⁹ Numiți așa pentru că-i recunoșteau pe cei doisprezece imami după Ali.

³⁰ Pîngerile rituale pentru fiul lui Ali, Husain, care murise în 680 într-o revoltă împotriva regimului Umayyazilor, au devenit fundamentale pentru pietatea doisprezeciștilor. Detaliile se asemănau îndeaproape cu forme mai vechi ale religiei Orientului Mijlociu, în care era deplîns un zeu mort și reînviat al vegetației.

Mutasim (833-842), au devenit stâlpii autorității califului. O astfel de guvernare nu-i putea forța pe sectari să revină la ortodoxie și nici pe rebeli să se supună. În cele din urmă, decăderea guvernării centrale le-a permis mai întâi aventurierilor perși (945) și apoi celor turci (1055) să cîștige autoritatea în Bagdad, în timp ce zeci de alte state, divizate de antipatii religioase și etnice, își disputau moștenirea imperială abbasidă.

Dezintegrarea politică nu a întrerupt totuși dezvoltarea culturii islamice. Mai degrabă, stabilirea unei multitudini de centre de cultură la diferite curți a mărit posibilitățile de patronaj oferite oamenilor de litere și învățaților, în timp ce descentralizarea erudiției și renunțarea la închiderea ei în zone privilegiate, asemeni palatului califului, a dus la un efort de a armoniza filozofia, știința și literatura cu teologia, legea și misticismul. Simultan, infiltrarea triburilor turcești dinspre stepa nordică i-a conferit Islamului o nouă energie militară, care s-a manifestat curînd de-a lungul frontierelor ce despărțeau lumea musulmană de cea creștină și de Hindustan. Astfel, atît în sens cultural-religios, cît și militar-politic, Islamul a intrat într-o nouă fază de dezvoltare în jurul anului 1000 d. Hr.³¹

C. LUMEA CREȘTINĂ

În timpul primelor șase secole ale existenței sale, creștinismul s-a răspîndit aproape în cercuri concentrice, din ținuturile unde a apărut, în Palestina. Expansiunea spre vest, în Europa și nordul Africii, a fost însoțită de o expansiune ceva mai mare, spre est, în Mesopotamia, Armenia și Caucaz și spre sud, în Nubia și Abisinia. Ridicarea islamului, urmată destul de curînd de conversiuni de la creștinism la mahomedanism, a schimbat complet această distribuție geografică și amenința să restrîngă zonele creștine la simple refugii aflate la marginea lumii musulmane. Creștinismul s-a retras într-adevăr din vechile sale centre, căci numai la marginile Levantului — în zonele muntoase din Abisinia și din Caucaz — au supraviețuit societățile creștine omogene în fața cuceririi

³¹ Pe lîngă cărțile citate separat, am mai consultat următoarele opere asupra istoriei timpurii a Islamului: H.A.R. Gibb, *Mohammedanism: An Historical Survey*, New York, Mentor Books, 1953; H.A.R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London, Royal Asiatic Society, 1923; Bernard Lewis, *The Arabs in History*, 2d ed., London, Hutchinson, 1954; Alfred Guillaume, *Islam*, Harmondsworth, Penguin Books, 1954; Ignac Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, 2d ed., Heidelberg, Carl Winter, 1925; Gustave E. von Grunebaum, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*, 2d ed., Chicago, University of Chicago Press, 1953; G. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, University of Chicago Press, 1955; G. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* („American Anthropological Association Memoirs", Nr. 81 [aprilie, 1955]); Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1947; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1956; T.W. Arnold, *The Preaching of Islam*, 2d ed., London, Constable & Co., 1913; T.W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, Oxford University Press, 1924; Berthold Spuler, *Iran in früh-Islamischer Zeit*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1952; A.J. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge, Cambridge University Press, 1932; Maurice Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1950; M. Gaudefroy-Demombynes, *Le Monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades*, Paris, E. de Boccard, 1931; Louis Gardet, *La cité musulmane, vie sociale et politique*, Paris, J. Vrin, 1954. În primul rînd însă, m-am inspirat dintr-un *Manual de Civilizație Islamică*, încă nepublicat, pregătît de Marshall G.S. Hodgson pentru cursul „Introducere în Civilizația Islamică", la Universitatea din Chicago.

musulmane.³² Dacă ar fi căzut Constantinopolul în fața armatelor musulmane, cum a fost de două ori pe punctul s-o facă,³³ creștinătatea europeană ar fi fost drastic dispersată. Alungate din Mediterana, societățile creștine omogene ar fi putut supraviețui doar în pădurile îndepărtate și în câmpiile răzlețe din nord-vestul Europei. Totuși, zidurile capitalei lui Constantin, de pe Bosfor, au rezistat. În consecință, a rezistat și lumea creștină, ca un rival semnificativ din punct de vedere geografic și cultural pentru Islam.

Totuși, asaltul musulman a provocat reasezări importante. Până în punctul critic din 817-818, bizantinii luptaseră pe viață și pe moarte împotriva califilor pentru controlul asupra mării. Trei încercări din ce în ce mai puternice ale musulmanilor de a-și câștiga suveranitatea în Mediterana au eșuat. Apoi, o dată cu transferarea capitalei musulmane la Bagdad, califii abbasizi au renunțat la orice eforturi de cucerire pe mare. Într-un timp, totuși, musulmanii intraseră în Mediterana vestică, îi scosese pe bizantini din ultimul lor refugiu din nordul Africii (698) și cuceriseră cea mai mare parte a Spaniei și a regiunii Narbone din Galia (717).

În timp ce creștinătatea se opunea astfel musulmanilor, cu mari dificultăți și succes parțial, un nou val de migratori venea amenințător din nord. Formarea confederației turcești în Mongolia și în regiunea Uralilor Altaici, între 552 și 565, a împins o hoardă masivă de refugiați, cunoscuți în istoria europeană drept avari, în sudul Rusiei, unde și-au unit forțele cu locuitorii anteriori ai regiunii. În 567, avarii au invadat câmpia ungară, au anihilat un trib germanic stabilit aici — gepizii — și l-au forțat pe altul — lombarzii — să pornească spre sud. În secolul următor, călăreții avari au creat mari tulburări în Balcani și au ajuns de multe ori chiar sub zidurile Constantinopolului. Aceste atacuri au produs două mari schimbări etnice: ocuparea Italiei de către lombarzii (568) care, la rîndul lor, i-au alungat pe bizantini din peninsula, și retragerea populațiilor rurale greco-romane din Peninsula Balcanică în refugii din munți și de pe coastă. Slavii și-au luat și ei locul, întreținându-se printr-un tip primitiv de agricultură, nu prea diferit tehnic de stilul de viață adus de doriene în Grecia cu aproximativ 1500 de ani în urmă.³⁴

³² Desigur, creștinii au continuat să existe în număr semnificativ în teritoriile cucerite de Islam. Totuși, în timpul Abbasizilor, ei au devenit o minoritate, restrînsă la anumite ocupații și supusă unor numeroase restricții sociale. Deși preeminența comercială și intelectuală a minorității creștine a fost de multe ori disproporționată față de numărul membrilor săi, astfel de comunități creștine supuse au supraviețuit nu ca societăți integrale, ci ca simple secte în cadrul societății islamice.

³³ Între 673 și 680, flota califului a blocat Constantinopolul din largul Mării Marmara. Doar folosirea „focului grecesc” (un combustibil compus, a cărui compoziție chimică nu se mai cunoaște astăzi și care probabil era abia inventat la acea dată) a obligat flota musulmană să se retragă. După cum am văzut deja, în 717-718 musulmanii au instituit din nou blocada asupra Constantinopolului, de data asta și pe mare și pe uscat. Orașul a fost salvat numai după ce convulsiile interne au adus un general foarte capabil, Leon cel Mare pe tronul imperial.

³⁴ Cît de complet au înlocuit slavii vechile populații balcanice continuă să rămînă o problemă nesoluționată de cercetători. J.P. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart, J.G. Cotta, 1830 susține că a fost vorba de o slavizare completă a peninsulei. Cf. rezumatul argumentelor pro și contra în A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, new ed., Madison, Wis., University of Wisconsin Press, 1958, I, 176-79.

În general, e adevărat că ori de cîte ori slavii au pătruns în zonele mediteraneene, elenismul (sau, pe coastele Adriaticii, latinitatea) s-au retras rapid. Aceasta se datora probabil faptului că unitatea socială specifică slavilor primitivi, *zadruga*, nu se adaptase nici măcar pentru un stil semicomercial de agricultură, asemănător celui ce

Conflictele interne, alimentate de diplomația chineză, au dus la o dezmembrare a marii confederații turcești la scurt timp după 630. Însă unele din componentele ei vestice au stabilit cu promptitudine structuri politice mai mici, dar la fel de formidabile în regiunea dintre Caucaz și Volga inferioară. Confederația bulgarilor și cea a hazarilor — ambele dominate de triburi turcești, deși includeau desigur și alte grupuri etnice — erau cele mai importante dintre aceste state. Cîndva, la mijlocul secolului al VII-lea, hazarii par să-i fi învins pe bulgari, forțându-i pe unii să se supună stăpînirii hazare și pe alții să fugă spre vest, pe cursul inferior al Dunării, unde au apărut în 679. Timp de aproximativ un secol după aceea stepa vestică s-a bucurat de o oarecare stabilitate.³⁵

Diplomația bizantină a făcut tot posibilul ca să-i folosească pe hazari în contrapondere față de bulgari și musulmani. Împărații încurajau relațiile comerciale cu hazarii și nu refuzau nici alianțele matrimoniale cu prințese hazare. Totuși, bizantinii nu au reușit să-i împiedice pe bulgarii din vest să creeze un stat puternic în noua lor patrie din cîmpia Dunării de Jos. Cu timpul, au început să apară căsătoriile între bulgari și slavii învinși și a fost adoptată limba slavă. Efectul a fost că triburile răzlete de slavi din estul și centrul Balcanilor au căpătat o astfel de structură politico-militară centralizată cum nu au mai avut niciodată. Forța militară destul de mare existentă astfel în statul bulgar l-au transformat pe acesta în rivalul cel mai puternic al Bizanțului, în secolele al IX-lea și al X-lea.

Între timp, o mișcare comparabilă, dar mai puțin drastică de popoare a avut loc în Europa de Vest. Regatul franc fondat de Clovis (m. 511) a continuat să fie condus de descendenții lui pînă în 751 dar, de fapt, după 638, regii din dinastia Merovingiană nu mai erau nimic altceva decît niște nulițăți. Regatul era divizat între cele două ramuri ale familiei regale, dar puterea reală se afla în mîinile unei nobilimi locale răzvrătite. Principala miză politică era funcția de mareșal al palatului, căci acesta deținea toate drepturile regale pe care nobilimea nu le uzurpase încă. În 687, Pepin de Herstal și-a afirmat dorința de a fi numit mareșal al palatului pentru ambele ramuri dinastice și astfel a reunit statul franc. Mai mult, el a confiscat domeniile oponentilor săi, care se

predomina în regiunile cultivatoare de viță-de-vie și mășline din Balcani. *Zadruga* presupunea împărțirea cheltuielilor și ciștișurilor între membrii ei, adică între cîteva familii mici, unite de obicei printr-o descendență comună. Acest tip de unitate socială crea probabil avantaje reale în cazul agriculturii de subzistență, în condiții de anarhie aproape, cînd însăși viața membrilor comunității era amenințată. Într-o astfel de perioadă, o fermă a unei singure familii, des înfrîntă, conform legii romane, printre vechile populații balcanice, putea fi ușor distrusă prin pierderea unui singur bărbat din familie. O pierdere similară într-o familie din *zadruga* nu ar fi însemnat un dezastru atît de mare, o dată ce ceilalți membri din *zadruga* susțineau și protejau văduvele și copiii din principiu.

Pentru mai multe detalii în ce privește *zadruga*, cf. Philip E. Mosley, „The Peasant Family: The Zadruga or Communal Joint Family in the Balkans, and Its Recent Evolution”, în Caroline F. Ware (ed.), *The Cultural Approach to History*, New York, Columbia University Press, 1940, p. 95-108.

³⁵ Hazarii se opuneau cu hotărîre musulmanilor și, pentru scurtă vreme, hanul lor a fost chiar obligat să devină musulman (737), după o grea înfrîngere. Tulburările generate de revoluția Abbasizilor (744-751) însemnau o slăbire a presiunii musulmane și în această perioadă cerurile puterii hazare par să fi trecut la iudaism, afirmîndu-și independența spirituală atît față de lumea creștină cît și față de cea musulmană.

Remarcele mele cu privire la istoria stepii vestice din această perioadă se bazează pe René Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, Payot, 1939, p. 124-142, 226-238; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1954, p. 141-170.

amau mai ales în vechea provincie romană Galia, și le-a distribuit propriilor săi susținători din ținuturile de pe Rin. Aceasta a fost ca un fel de a doua invazie germanică, căci vechii stăpini din Galia erau deja, la acea dată, cel puțin parțial latinizați.³⁶

În timp ce francii încercau, cu succes relativ, să mențină tradițiile romane administrative și culturale în Galia și să dezvolte o societate civilizată în regiunea Rinului, o remarcabilă activitate de conversiune și aculturație avea loc în Insulele Britanice. Cultura celtică creștină din Irlanda și-a atins apogeul în secolele al VI-lea și al VII-lea. Activitățile misionare reușite din Scoția și nordul Angliei au fost extinse pe continent de către Sf. Columban (m. 615), care a pus bazele a trei mănăstiri bine cunoscute și influente: Luxeuil în Burgundia, St. Gall în sudul lacului Constance și Bobbio în Italia. O a doua misiune a ajuns în Insulele Britanice venind de la Roma, în 597, când papa Grigore cel Mare l-a trimis pe Augustin în Kent. Drept rezultat, două forme oarecum divergente de creștinism, una pornind din Roma, alta din Irlanda, își disputau înțietatea în Britania. La Sinodul de la Whitby, din 644, Biserica Engleză a decis în favoarea versiunii romane. După aceea, regatele anglo-saxone și mai ales Northumbria, unde influența irlandeză fusese mai puternică, au asimilat rapid tradițiile culturale ale creștinismului latin.³⁷ Astfel, în secolul al VIII-lea, erudiția și pietatea anglo-saxonă le depășiseră cu mult pe cele din Galia.

* * *

După 750, lumea creștină s-a putut bucura de un răgaz în ce privește atacurile și invaziile. În est, bizantinii își foloseau puterea maritimă pentru a întrerupe contactele comerciale ale Siriei și Egiptului, cucerite de musulmani, cu restul Mediteranei. În consecință, rutele comerciale s-au deplasat spre nord. Porturile bizantine din Crimeea au devenit centre importante pentru comerțul ce mergea spre nord, de-a lungul riurilor, în pădurea rusă, și spre est, prin stepa deschisă, spre Volga și chiar mai departe.

³⁶ În 732, Charles Martel, fiul și succesorul lui Pepin, a considerat nimerit să extindă confiscările începute de tatăl său la terenurile Bisericii din Galia. Din pietate însă, el l-a permis totuși prelaților să păstreze dreptul de proprietate, cel puțin cu numele, cerându-le doar să ofere veniturile acestor pământuri războinicilor merituosi. Oamenii îmbogățiți din astfel de beneficii erau datori să răspundă convocărilor lui Charles, echipați cu armuri grele și cu cai. În acest mod, a fost creată pentru prima dată la franci o forță redutabilă de catafractari sau, pentru a le da numele obișnuit în Europa, cavaleri.

Avantajul tehnic asupra vechii infanterii germanice a fost enorm. Trupele călare se bucurau de o mult mai mare mobilitate atât pe cîmpul de luptă, cât și în drum spre el. Acesta a și fost întotdeauna cazul mereu de când au început oamenii să călărească. Și mai semnificativă a fost noua putere de șoc care a apărut o dată cu folosirea pîntenilor și a tehnicii de atac cu ajutorul unei lînci fixe. Aceasta plasa întreaga greutate a calului și călărețului în sprijinul lîncii în atac. Numai un cavalerist la fel echipat, atîrînd în direcția opusă, i se putea opune cu succes. Singura problemă era că această tactică necesita un antrenament îndelungat și un echipament costisitor. De aceea fusese nevoie de confiscările întreprinse de Charles Martel. Cf. Lynn White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, Clarendon Press, 1962, 1-38, care rezumă și îmbogățește mult această discuție.

³⁷ Teodor din Tars, Arhiepiscop de Canterbury (669-690), a avut o mare contribuție în aducerea bisericii engleze în interiorul tradiției romane. Activitatea lui, începută în locul de naștere al Sf. Pavel, în Asia Mică, și continuată mai tîrziu la Roma și apoi la Canterbury, ilustrează adesea unitatea creștinimii în această epocă în ciuda fragmentării politice.

Trebizond, pe malurile sudice ale Mării Negre, a devenit portul autorizat pentru intrări de bunuri provenind din Bagdad sau venind pe acea rută din porturile Golfului Persic. Califii abbasizi nu se opuneau acestor aranjamente, căci noile reguli comerciale bizantine măreau importanța și prosperitatea Irakului, reducând-o pe aceea a regiunilor ummayade, ca Siria și Egiptul.³⁸

În lumea creștină din vest, victoria lui Pepin de Heristal asupra rivalilor săi a dus curînd la apariția Imperiului Carolingian. Nepotul său, Pepin cel Scurt, a oficializat, în primul rînd, puterea deținută de predecesorii săi luîndu-și titlul de rege în 751. Fiul și succesorul său, Carol cel Mare (768-814), a dus armata francilor mai departe decît au putut ei ajunge vreodată. În zilele lui Carol cel Mare, armata francilor, compusă din țărani infanteriști și o forță profesionistă de cavalerie, pornea în campanie militară cam în fiecare an. Ea i-a supus pe saxoni în nord-vestul Germaniei, a intrat, dincolo de Elba, în teritoriul slavilor și chiar a distrus aproape tabăra avarilor din Ungaria. În sud, francii au anexat regatul lombard din Italia și i-au împins pe musulmani dincolo de Pirinei. Aceste succese militare l-au făcut pe Carol cel Mare să concureze pentru prerogativele imperiale ale Constantinopolului, acceptînd să fie încoronat ca „împărat al romanilor” de către papă, în ziua de Crăciun a anului 800 d.Hr.

Carol cel Mare și predecesorii săi au adus toate popoarele germanice ale Europei (cu excepția Scandinaviei) în rîndurile lumii creștine. Săbiile francilor i-au convertit pe îndărătnicii saxoni și misiunile pașnice ale unor oameni ca Sf. Wilibrord (m. 738) și Sf. Bonifaciu (m. 754) au dus la instituirea cultului creștin și a organizării creștine bisericești printre friziani, bavarezi și turingieni. Conducătorii franci au susținut puternic aceste încercări, încredințînd, de exemplu, terenuri întinse mănăstirilor și episcopiilor de curînd înființate. Credința creștină, alături de accentuarea diferențierilor sociale, a avut deci tendința de a asimila treptat triburile germanice în societatea latinizată a regiunilor din sud.³⁹

Astfel, putem vedea cum siguranța relativă a lumii creștine față de atacurile din exterior, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea, le-a permis atît bizantinilor, cît și francilor să înainteze considerabil în Europa continentală. Bizantinii au pătruns departe mai ales prin intermediul comerțului, iar francii prin cuceriri militare și conversiuni

³⁸ Archibald Lewis, în *Naval Power and Trade in the Mediterranean 500-1100*, p. 89-131, susține că războiul economic bizantin, inițiat în 693, dar devenit eficient doar după 718, cînd flotele bizantine au putut patrula mările din nou, a fost cel care a tăiat legăturile economice dintre franci și Levant. Aceste legături au fost menținute în toată perioada merovingiană pe baza unui schimb de sclavi și produse din lemn cu produse meșteșugărești din est. Bizanțul avea și sclavi și produse din lemn din belșug în nordul Mării Negre și nu avea nevoie de nimic din Galia. De aceea, puterea maritimă a bizantinilor s-a dovedit dăunătoare pentru economia francilor dar și pentru aceea a sirienilor. În plus, rivalitatea politică dintre franci și bizantini în Italia nu era deloc un stimul pentru autoritățile bizantine să încurajeze comerțul, care ar fi întărit statul carolingian, oferindu-le francilor o sursă suplimentară de venit.

Astfel, Lewis răstoarnă complet teza lui Pirenne, considerînd că, pentru degradarea comerțului între Siria și Franca nu erau de vină cuceririle arabe, ci politica mercantilă a Bizanțului. Cf. Henri Pirenne, *Mohamet et Charlemagne* (7th ed., Paris, Félix Alcan, 1937); Robert S. Lopez, „East and West in the Early Middle Ages: Economic Relations”, în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, Florence, G.C. Senisoni, 1956, 113-163; Bryce Lyon, „L'Œuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans”, în *Le Moyen Age*, 1960, 437-493.

³⁹ Creștinismul a accelerat procesul de diferențiere socială din societatea germanică, căci doctrina creștină susținea puterea sacrosanctă a regelui și, în virtutea principiului ierarhiei ecleziastice, a introdus un concept nou, nontribal și autoritarist al organizării sociale în acele regiuni îndepărtate.

religioase. Atît în est, cît și în vest, baza geografică și ponderea socială a creștinismului au fost considerabil lărgite.

Totuși, din punctul de vedere al creștinismului în totalitatea sa, această realizare a fost contrabalansată de izbucnirea unor conflicte acute între cele două jumătăți ale lumii creștine: cea latină și cea greacă. Împăratul bizantin Leon al III-lea Isaurianul (717-741) a accentuat controversa în 726 interzicînd folosirea icoanelor lui Hristos, ale Fecioarei și ale sfinților în bisericile creștine. Această opoziție față de o tradiție deja îndelung stabilită și răspîdită a provocat rezistență acasă, mai ales din partea cercurilor monastice și, de asemenea, în afară, din partea creștinătății de limbă latină. Totuși, guvernarea bizantină a menținut această prohibiție pînă în 787, cînd un conciliu al bisericii a reinstaurat folosirea icoanelor. Apoi, în 815, împărații au susținut din nou iconoclasmul, pînă cînd disputa s-a încheiat definitiv cu o nouă răsturnare a politicii imperiale în 843.⁴⁰

Iconoclasmul a produs o schimbare majoră a relațiilor papale cu Bizanțul. După căderea Imperiului Roman de Apus, papii au avut în repetate rînduri nevoie de sprijin militar și diplomatic din Constantinopol împotriva ostrogotilor arieni și a lombarzilor barbari. Acest lucru a limitat drastic independența papală. În secolul al VIII-lea, totuși, prezența unei puternice monarhii a francilor în nordul Alpilor le-a creat papilor un cîmp de manevră între cele două mari state creștine. Papa Ștefan al II-lea a profitat de această situație în 754, făcînd o călătorie la curtea lui Pepin cel Scurt și ungîndu-l rege al francilor, legitimînd astfel titlul uzurpat de Pepin cu trei ani în urmă. Pepin i-a întors serviciul făcut invadînd Italia, învingîndu-i pe inamicii lombarzi ai Papei și favorizînd extinderea puterii papale pe întregul teritoriu dintre Ravenna și Campania. Cînd această alianță dintre monarhia franceză și papalitate a culminat prin încoronarea de către papa Leon a lui Carol cel Mare ca împărat roman (800), bizantinii, deși afectați, nu au putut face nimic.⁴¹

* * *

Curînd după moartea lui Carol cel Mare, ruptura dintre est și vest a fost totuși estompată de noile atacuri masive asupra ambelor jumătăți ale lumii creștine. În primul rînd, regiunea sudică a creștinismului a devenit dintr-o dată vulnerabilă atunci cînd bizantinii

⁴⁰ Nu este prea clar care sînt forțele aflate în spatele iconoclasmului. Leon al III-lea era militar de profesie, născut în Asia Mică și venit la putere în timpul crizei provocate de marele asediu ummayad al Constantinopolului (717-718). Iconoclasmul lui ar fi putut fi inspirat de convingeri religioase personale sau de dorința de a pune capăt criticii musulmanilor față de „idolatria” creștină. El ar fi putut încerca să menajeze sentimentele puritane ale celor din estul Asiei Mici, de unde se recrutau cei mai buni luptători din armatele bizantine sau ar fi putut, de asemenea, să încerce să submineze puterea și bogăția mănăstirilor. A existat sigur și oarecare sprijin popular pentru politica imperială, mai ales în rîndurile armatei, dar dovezile au fost atît de bine distruse de iconodulii învingători încît reconstruirea motivelor și argumentelor iconoclasmului este aproape imposibilă. Cf. A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, I, 251-58, 263-64; P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1958, 111-25; 214-25.

⁴¹ În 812, în schimbul cedării unui teritoriu destul de mare de-a lungul coastelor nord-estice ale Adriaticii, împăratul din Est a recunoscut și legitimat, din acel moment, titlul lui Carol cel Mare.

și-au pierdut controlul asupra mărilor în fața nou-apărutelor state musulmane din Africa. Acest lucru a devenit evident în 827, când unii dintre corsarii musulmani au cucerit Creta, iar alții au invadat Sicilia bizantină. O generație mai târziu, luptători și comercianți scandinavi au ajuns să navigheze pe râurile rusești pentru a lupta împotriva supremației maritime bizantine în Marea Neagră și, în 860, au atacat efectiv Constantinopolul. Flota slăbită a bizantinilor nu a reușit să le facă față scandinavilor și nici să-i oprească pe piratii și aventurierii musulmani de a ataca întreaga coastă a Mediteranei.⁴²

Acțiunile musulmanilor au făcut ca restricțiile bizantinilor să fie inutile și au stimulat dezvoltarea rapidă și prosperitatea întregii coaste nord-africane. Comerțul de dincolo de Sahara a adus aur și sclavi pe litoralul mediteranean și a stimulat apariția primelor state ale negrilor din regiunile subsahariene. Spania musulmană a intrat și ea în epoca ei de glorie după ce a încetat dominația bizantină în Mediterana.

Faptul că încă de la începutul secolului al IX-lea, atât statul bizantin, cât și cel franc erau puternic angajate în lupte de graniță ar putea explica aceste succese musulmane pe mare. Încetarea presiunilor Ummayazilor asupra hazarilor după 744 i-a permis confederației acestora să se extindă în toate direcțiile. Ei au început să atace în sudul Caucazului, cucerind o zonă largă, deși nedefinită, din sudul Rusiei, și au pornit un nou val de migrații spre vest. Probabil, în 893, hazarii, cu ajutorul aliaților lor din Siberia, i-au înfrânt pe pecenegi, care ocupau teritoriul dintre Volga și Ural. Pecenegii au fugit spre vest, venind asupra maghiarilor, o confederație mixtă fino-ugrico-turcă, confederație care, ca aliată și supusă a hazarilor, deținea atunci o mare parte din stepa rusească. Maghiarii au pornit spre vest și, în 895, au ajuns la extremitatea stepei europene — Cîmpia Ungară. Pecenegii nu i-au urmat, ci au rămas în regiunile dintre Dunărea de Jos și Nipru.⁴³ Acești noi vecini ai lumii creștine au început și unii și alții să jefuiască în lung și-n lat, deși câteodată bizantinii reușeau să-i folosească pe pecenegii barbari împotriva bulgarilor semicivilizați, care profitau de decăderea puterii militare bizantine pentru a-și reînnoi atacurile asupra Constantinopolului (913-924).

În timp ce hazarii se mișcau astfel în sus și în jos pe tot cuprinsul stepei, spre disperarea unei creștinătăți slab apărate, un al doilea puternic centru al unor astfel de tulburări a

⁴² În 904, al doilea oraș important din Imperiul Bizantin, Salonicul, a fost cucerit și jefuit de pirai musulmani. Numai cucerirea Constantinopolului însuși ar fi putut oferi o demonstrație mai dramatică a erodării puterii maritime bizantine.

A. Lewis, în *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, p. 120-131, a avansat numeroase motive pentru această decădere a flotei bizantine. El o atribuie în primul rând politicii comerciale restrictive adoptate de imperiu la începutul secolului al VIII-lea, politică ce a defavorizat activitatea maritimă grecească, pe lângă paralizarea comerțului sirian și egiptean. O dată ce flota comercială grecească a început să decadă, lăsând locul activităților semipirateresti ale „contrabandiștilor” din nordul Africii și din Italia, care nu mai puteau fi adecvat controlați din Constantinopol, baza materială și umană a puterii maritime bizantine a decăzut treptat pînă cînd acest proces lent a devenit evident în mod dramatic prin schimbarea echilibrului naval din Mediterana în 827. Această teză interesantă ar putea fi însă prea mult în acord cu principiile comerciale și adevărurile comerțului liberal modern.

⁴³ Detaliile geografice sînt destul de neclare. Dar cf. D.M. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, p. 196-204; C.A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930; George Vernadsky și Michael de Ferdinandy, *Studien zur ungarischen Frühgeschichte*, Munich, Verlag R. Oldenbourg, 1957.

apărut în Scandinavia. Începând cu sfârșitul secolului al VIII-lea, dar dobândind mai multă putere în cel de al IX-lea și apoi al X-lea, corăbiile vikingilor au pornit din fiordurile Peninsulei Scandinavice cu foc și jaf asupra întregii lumi creștine din vest. Pescajul mic al vaselor lor le permitea vikingilor să navigheze pînă departe în susul râurilor din cîmpiile Europei de Nord, astfel încît chiar și regiunile din interiorul continentului erau expuse atacurilor lor. Spre est, râurile rusești ofereau chiar mai bune posibilități și pirajii scandinavi ai râurilor au obținut curînd controlul apelor din zona rusă.⁴⁴ Puterea în expansiune a scandinavilor s-a ciocnit curînd de cea a hazarilor din sud-est și a cîștigat, în cele din urmă. După un secol, în care și-au stabilit nucleul puterii militare și comerciale pe Niprul mijlociu (862), ei au ajuns să atace capitala hazarilor de pe Volga (965). Hazarii nu și-au mai redobîndit niciodată vechea putere după această lovitură probabil mai ales din cauză că o mare parte din comerțul între regiunile nordice împădurite și lumea civilizată din sud trecuse deja din mîinile hazarilor în acelea ale scandinavilor.⁴⁵

Statul carolingian s-a dezmembrat și el sub atacurile vikingilor, maghiarilor și arabilor, dar Bizanțul a supraviețuit parțial datorită diplomației inteligente, care de multe ori reușea să-i ridice pe dușmani unul împotriva altuia, parțial datorită unei puteri financiare obținute prin comerț și parțial datorită forțelor umane păstrate ca rezervă în Asia Mică. Renașterea șanselor Bizanțului a devenit evidentă după 867, cînd un general capabil a urcat pe tron și, sub numele de Vasile I, a pus bazele dinastiei Macedonenilor.

Un fapt și mai semnificativ pentru creștinismul din est a fost convertirea slavilor. În 863, Sf. Chiril și Sf. Metodieu s-au aventurat departe, în Europa Centrală, pentru a predica creștinismul în Boemia și Moravia.⁴⁶ Pentru a-și ușura sarcina, Sf. Chiril a

⁴⁴ Monedele sassanide, ummayade și abbaside din Scandinavia demonstrează existența unui comerț important între Orientul Mijlociu și Scandinavia din timpuri foarte vechi. Pătrunderea scandinavilor în apele rusești a început probabil la sfîrșitul secolului al VIII-lea, dar se pare că, în jurul anului 840, băștinașii au reușit să-i alunge de acolo pentru a-i rechema o generație mai tîrziu (862), cînd au avut nevoie de curajul și vitejia nordicilor pentru a-i proteja de hazarii în plină expansiune. Sau poate că puterea maghiară aliată hazarilor se făcuse și ea simțită. Cf. George Vernadsky, *A History of Russia*, new. Rev. ed., New Haven, Conn., Yale University Press, 1944, p. 19-30; Archibald R. Lewis, *The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe, 300-1100 d.Hr.*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1958, p. 270-274; S. F. Cross, „The Scandinavian Infiltration into Russia”, în *Speculum*, XXI, 1946, p. 505-514; F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London, Polish Research Center, 1949, p. 5, 61-64.

⁴⁵ Succesul scandinavilor se baza în primul rînd pe forța oamenilor, căci războinicii scandinavi s-au integrat foarte repede, ca și bulgarii mai înainte lor, în comunitatea slavă pe care o conduceau. Statul scandinav era deci susținut de forța unei numeroase populații agricole, în timp ce hazarii se bazau pe populații nomade, desigur mult mai restrînse ca număr.

Tactica și strategia comerțului și războiului pe râurile ruse au rămas total necunoscute. Dacă predominau lupta corp la corp și tactica de abordaj, atunci superioritatea războinicilor nomazi față de cei sedentari era nesemnificativă în lupta pentru controlul apelor cîrgătoare și al comerțului. Călăreții nomazi puteau hărțui o mică flotilă trăgînd cu arcul de pe maluri, dar nu puteau opri navigația prin astfel de tactici dacă nu existau cascade care să facă navigația continuă imposibilă sau dacă nu era necesară trecerea de la un bazin hidrografic la altul. Astfel de situații se întîlneau însă în zonele de pădure, lîngă izvoarele râurilor, dincolo de posibilitățile de control ale nomazilor. Căderile de apă, asemănătoare acelor de pe Nipru, lîngă actualul Dnepropetrovsk, constituiau deci puncte strategice critice, unde dominația nomadă din stepele deschise și controlul râurilor de către scandinavi se confruntau direct.

⁴⁶ Matthew Spinka, *A History of Christianity in the Balkans: A Study in the Spread of Byzantine Culture among the Slavs*, Chicago, American Society of Church History, 1953, p. 22-56.

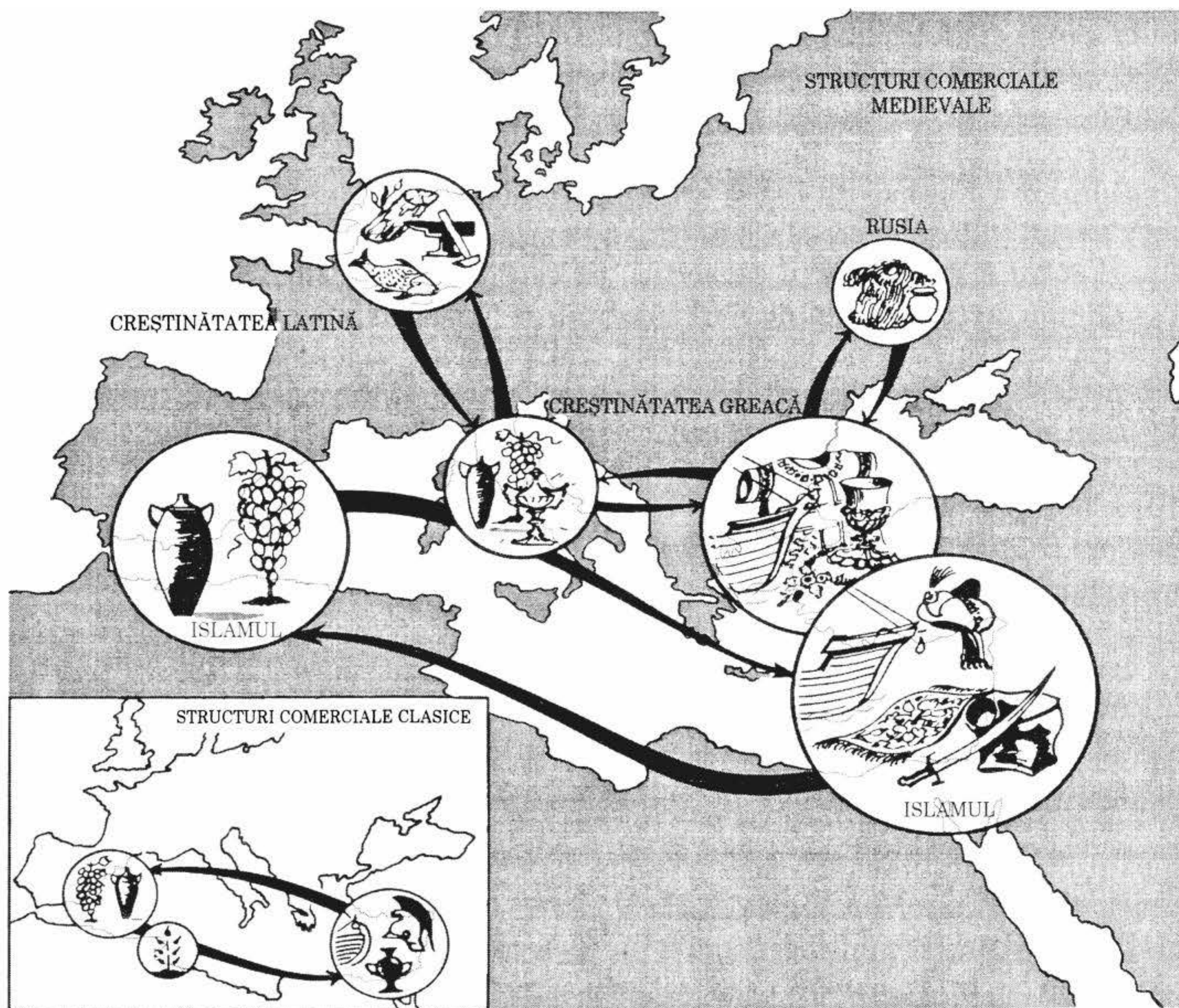
adaptat alfabetul grec la specificul graiului local și a pus bazele scrierii slave. Spre deosebire de biserica romană, care făcuse din latină singura limbă liturgică și administrativă, ierarhia bizantină era pregătită să accepte folosirea limbilor autohtone în scopuri ecleziastice. Astfel, când Bulgaria a fost convertită la creștinism (după 865), aducând un număr masiv de slavi în lumea creștină, o nouă limbă literară, slavona bisericească veche, bazându-se direct pe vorbirea uzuală bulgară, s-a dezvoltat pentru ca ei să o poată folosi. La sfârșitul secolului al IX-lea deci, creștinismul grec devenise dual, combinând populații grecești și slavone, așa cum și vestul creștin se sprijinise multă vreme pe dualitatea populațiilor latine și germanice. În secolul următor, convertirea slavilor din Rusia (989) a extins lumea creștină până la zona nordică împădurită a Europei de Est și a mărit considerabil ponderea elementului slav în amalgamul cultural greco-slavonic care devenise creștinismul estic.

Pentru o vreme, slavii convertiți, păreau gata să cucerească Bizanțul însuși. Acceptarea creștinismului nu i-a împiedicat pe monarhii bulgari să aspire la tronul imperial din Constantinopol; dimpotrivă, familiarizându-se cu rafinamentul civilizației bizantine, bulgarii au devenit din ce în ce mai ambițioși. În consecință, în secolele al IX-lea și al X-lea, cele două imperii au fost implicate în războaie din ce în ce mai violente, culminând cu cucerirea și anexarea Bulgariei de către împăratul Vasile al II-lea, în 1014. În timpul secolului al X-lea, armatele bizantine au reușit să recucerească Siria de Nord (968) și Armenia (1020) de la musulmani, deși aceste succese se datorau poate mai mult tulburărilor politice din interiorul Islamului decât unei creșteri a puterii bizantine. O restaurare limitată a puterii navale bizantine a permis, de asemenea, recucerirea Ciprului și a Cretei, deși piratii și negustorii musulmani și (totodată) italieni nu au recunoscut niciodată supremația militară bizantină.

Europa de Vest și-a revenit mai greu în urma atacurilor barbare și musulmane din secolul al IX-lea. Totuși, în a doua jumătate a secolului al X-lea, recuperarea ei era deja evidentă. Atacurile vikingilor s-au diminuat o dată cu regatele regulat constituite în Scandinavia. Aceste regate au fost și ele creștinate și, măcar parțial, civilizate la sfârșitul secolului al X-lea și începutul celui de-al XI-lea. În același timp, maghiarii au suferit o înfrângere gravă în fața armatelor lui Otto cel Mare al Germaniei (955) și în cursul următoarei generații au acceptat să fie creștinați (1000). Această expansiune a creștinătății latine, însoțită de o expansiune similară a creștinătății ortodoxe, în Balcani și în Rusia, însemna că în anul 1000 cea mai mare parte a Europei se afla, cel puțin la prima vedere, în cercul culturii creștine. Rămăsese păgână doar o arie relativ mică din sudul Mării Baltice, unde un stil de viață mai simplu, tribal s-a menținut până în secolul al XIII-lea.

Am putea spune deci că, sub presiunea musulmanilor, creștinismul european s-a retras din Mediterana între 800 și 1000 d.Hr. Marea, în jurul căreia se concentrase civilizația clasică, a devenit un ținut al nimănui, unde musulmanii și creștinii (pentru a nu-i mai aminti pe mauri și egipteni, franci și greci) jefuiau și făceau comerț și astfel culturile lor atât de diferite au început să se întrepătrundă. Renunțând însă la dominația

STRUCTURI COMERCIALE CLASICE ȘI MEDIEVALE PÎNĂ ÎN ANUL 1000 d.Hr.

asupra Mediteranei, creștinismul a găsit un nou teren pentru viitoarea sa dezvoltare în nord, câștig care, în timp, s-a dovedit a compensa pierderile din sud.

Pînă în anul 1000 d.Hr., pierderea influenței creștinismului în Mediterana a fost mai puțin vizibilă în est, căci bizantinii nu pierduseră complet contactul cu marea. Totuși, sub dinastia macedoneană (867-1054), puterea socială și militară a fost decisiv transferată dinspre platformele marine spre regiunile interioare ale Anatoliei și ale Balcanilor. Au apărut marii proprietari de pămînturi — mai ales în Asia Mică — a căror obediență față de guvernarea centrală era cel puțin precară. Ei aveau propria lor

suită și armată, echipată și antrenată după cele mai bune tehnici ale momentului, adică ale cavaleriei grele. Drept rezultat, împărații macedoneni au fost în stare să-și apere și să-și extindă frontierele de uscat așa cum Iustinian nu a reușit niciodată. Dar prețul acestor succese, ca și mai devreme în statul parților și al Sassanizilor, a fost un insuficient control imperial asupra resurselor armate ale societății în totalitate. În tinerețea sa, de exemplu, Vasile al II-lea, „ucigașul bulgarilor”, a fost de două ori pe punctul de a fi răsturnat de la putere de rebeliuni armate organizate de potențaii din Anatolia, iar, după moartea sa (1052), erodarea puterii centrale a fost dureros demonstrată în cursul unei ciocniri puternice dintre aristocrația rurală și cea urbană, căci fiecare dintre acestea dorea să controleze guvernarea imperială.

Astfel, sub împărații macedoneni, structura societății bizantine a ajuns să se aseмене mult cu aceea a Iranului sassanid. Orașele și economia monetară nu au dispărut de pe scena bizantină, dar elementul urban a suferit o oarecare regresie o dată cu decăderea puterii navale, în timp ce dispersarea forțelor terestre în zonele rurale a mărit puterea aristocrației rurale. Astfel, paza frontierelor, mult îmbunătățită, care a permis expansiuni teritoriale uimitoare sub dinastia macedoneană a depins de transformările structurale din societatea bizantină, care s-a dovedit, în cele din urmă, fatală pentru puterea birocratică imperială.

Transformările geografice și sociale din cadrul creștinătății latine au fost și mai radicale. În secolul al VIII-lea, litoralul Mării Nordului și al Mării Mincei au înlocuit regiunea mediteraneană ca centre active în vestul latin, atât din punct de vedere politic, cât și cultural. Convertirea Angliei, apariția statului franc și întreruperea legăturilor comerciale cu Levantul au contribuit cu toate la acest rezultat. În plus, îmbunătățirile notabile în construcția de corăbii din Europa (de exemplu, cirna la pupa)⁴⁷ le-a permis navigatorilor să depășească treptat teroarea vântului și a valurilor, care îngreunaseră atât de mult navigația în mările nordice, în perioada romană. Din acel moment, partea nordică și vestică a Europei a început să se bucure de avantaje comparabile cu acelea oferite de Marea Mediterană regiunilor din sud. Comerțul și contactul între regiuni îndepărtate a devenit simplu și ieftin. Într-adevăr, numărul mare al râurilor navigabile aflate în nord, în Cîmpia Europeană, a extins ponderea comerțului marin în zonele din interiorul continentului în comparație cu posibilitățile avute cîndva de regiunile mediteraneene, unde doar Nilul și râurile rusești ofereau rute de acces în interior comparabile.

Înainte de anul 1000, totuși, aceste avantaje geografice erau încă potențiale. Viața economică în Europa Nordică a rămas primitivă și produsele diferitelor regiuni difereau prea puțin unele de altele pentru a oferi vreun stimulent pentru comerț. În plus, primul rezultat al acestor îmbunătățiri în domeniul navigației a fost o înrăutățire a situației datorită pirateriei, în care vikingii aveau rolul principal. Totuși, exact în această perioadă de stagnare culturală, dezintegrare politică și regres economic, au fost create tehnici și instituții care au produs în timp o dezvoltare extraordinară a

⁴⁷ Lynn White, „Technology and Invention in the Middle Ages”, în *Speculum*, XV, 1940.

Europei medievale și i-au conferit vestului latin caracteristici foarte diferite de celea ale societății clasice sau bizantine. Există trei fațete ale acestei ordini sociale în plină dezvoltare care merită atenție: 1) dezvoltarea agriculturii; 2) dezvoltarea militară; 3) rolul special al comerțului pirateresc.

1) În perioada romană, mlaștinile și pădurile acopereau o mare parte din Cîmpia Europei Nordice și agricultorii se mărgineau să cultive pantele bine asanate și mai ales solurile permeabile. Umezeala climatului din zona Atlanticului și cîmpiile joase, greu de asanat, făceau ca apa să bălțească aproape tot timpul anului. Astfel, metodele de cultivare a solurilor uscate din Orientul Mijlociu și din regiunea mediteraneană erau impracticabile, cu excepția cîtorva soluri favorabile precum calcarul și loessul. Problema asanării terenurilor a fost rezolvată prin introducerea unui plug special, cu cormană grea care, întorcînd brazda, crea șanțuri și scobituri artificiale chiar și în cel mai neted cîmp și în care se scurgea surplusul de apă de pe altfel terenuri de nefolosit. Cîțiva dintre germani au folosit probabil aceste pluguri încă din perioada romană, dar plugurile cu cormană grea nu au fost folosite pe scară largă decît în secolul al V-lea și nu au devenit baza generală a agriculturii vest-europene decît în secolul al X-lea.⁴⁸

Îndelunga aminare a folosirii acestui tip de plug, în ciuda avantajelor evidente în cazul solurilor umede și argiloase, care erau predominante în cîmpia Europei Nordice, se datora faptului că era nevoie de patru (sau mai mulți) boi pentru a-l trage. Mai mult, plugul cu cormană grea nu putea fi folosit eficient pe terenurile mici, folosite în vechile zone agricole ale Europei. Puțini țărani își puteau permite această tehnică în totalitatea ei și numai adunarea la un loc a animalelor de povară necesare (combinată uneori cu schimbarea formei și mărimii terenurilor și a drepturilor de proprietate) putea susține noul tip, îmbunătățit, de agricultură. Doar în niște timpuri de nesiguranță și jaf, care distruseseră relațiile îndelung stabilite în legătură cu pămînturile, au ajuns deci oamenii să-și unească resursele și să redistribuie drepturile asupra pămîntului în funcție de noile structuri. În astfel de condiții, introducerea plugului mai eficient și a cultivării prin cooperare aveau toate șansele de a fi acceptate. Astfel, în secolele al IX-lea și al X-lea, cînd Europa de Nord-Est era cel mai puternic hărțuită de atacurile vikingilor și ale maghiarilor, s-a creat aici baza tehnică pentru tipul de agricultură „seniorial”, care le-a permis țăranilor europeni să producă un surplus considerabil de cereale pe terenuri anterior necultivabile.⁴⁹ Ocuparea Cîmpiei Nord-Europene de către țărani agricultori a

⁴⁸ Principala dovadă pentru aceste afirmații este dată de studiul formelor terenurilor, căci plugul cu cormană grea era greu de întors și nu putea fi folosit decît pe terenuri care foloseau „pogonul lung.” Pentru detalii, cf. Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, A. Colin, 1952; Lynn White, „Technology and Invention in the Middle Ages”, 141-59; *Cambridge Economic History of Europe*, I, 127-32; Charles Singer (ed.), *A History of Technology*, II, 86-93.

⁴⁹ Faptul că istoria seniorială a fost deja studiată din punct de vedere legal a făcut să fie trecută cu vederea schimbarea tehnică fundamentală care a apărut în agricultura europeană în secolele al IX-lea și al X-lea. Relațiile de dependență față de un proprietar de pămînturi proveneau din perioada romanilor și au fost păstrate în noua ordine, dar în locul cultivării unor terenuri mici de către țărani independenți sau al exploatarea zonelor mai mari de către grupuri de sclavi, stilul seniorial medieval avea o bază tehnică complet diferită, reprezentată de plugul cu cormană grea, a cărui folosire presupunea folosirea în comun a mai multor animale de povară și cultivarea unor fișii lungi și înguste de teren în cîmp deschis. Punctul meu de vedere asupra bazei tehnice a sistemului agricol seniorial din Evul

fost astfel asigurată și Europa medievală a obținut o bază agricolă destul de largă pentru a susține o aristocrație militară numeroasă și o viață urbană viguroasă.⁵⁰

Cucerirea cîmpiei nord-europene, ca și a mărilor nordului, a pus bazele economice ale ridicării Europei Nord-Vestice la un nivel de bogăție, putere și cultură ce depășea orice realizare a vechilor centre mediteraneene de civilizație. Deplasarea spre nord a nucleului politic și cultural din vest s-a dovedit astfel a nu fi doar un simplu accident de geografie politică din secolele VII-X, ci o trăsătură permanentă a societății europene.

2) Dezvoltarea militară din nord-vestul Europei în secolele al IX-lea și al X-lea depindea direct de surplusul agricol pe care noul sistem agricol seniorial îl făcea posibil. Astfel, taxele și chirii plătite de țărani au susținut apariția unei clase profesioniste de luptători, echipați și antrenați după ultimele tehnici ale vremii, adică acelea ale cavaleriei grele. Avînd în vedere că gusturile acestei clase erau destul de simple la început și noul tip de agricultură era extrem de productiv, chiar și o Europă mai puțin populată și primitivă comercial ar fi fost capabilă să susțină un număr destul de mare de cavaleri.

Acest model social nu era deloc nou în lume: Iranul dezvoltase un sistem similar de apărare locală împotriva atacatorilor din stepă cu aproape o mie de ani în urmă și tocmai am văzut că, sub dinastia macedoneană, Bizanțul contemporan se mișca în aceeași direcție. Totuși, apariția cavaleriei a schimbat profund poziția creștinătății latine față de vecinii săi. Cînd o pătură puternică de cavaleri profesioniști se formase în virful comunității agricole din nord-vestul Europei, năvălitorii de orice fel și piratii și-au pierdut curînd superioritatea lor obișnuită. Atacurile lor au slăbit și curînd au încetat. Desigur, grupurile de cavaleri își jefuiau uneori terenurile unul altuia și acest soi de război local a devenit endemic cînd sistemul feudal s-a răspîndit în Europa de Vest din locul său de origine din nordul Franței.⁵¹ Chiar și așa însă, astfel de dezordini

Mediu este derivat în mare parte din comentariile extrem de inteligente aflate în C.S. Orwin, *The Open Fields*, Oxford, Clarendon Press, 1938. Cf. și Lynn White, *Medieval Technology and Social Change*, p. 39 ff.

⁵⁰ Clima moderată și verile umede din nord-vestul Europei — datorate curenților Golfului — permiteau plantarea grînelor atît primăvara, cît și toamna. Aceasta însemna că aspectul sezonier al cultivării cerealelor în zonele mediteraneene putea fi atenuat. Un agricultor mediteranean nu poate ara decît trei-patru luni pe an. Un plugar medieval din nord-vestul Europei putea ara mai tot timpul anului, oprindu-se doar iarna, cînd lipsa furajelor potrivite pentru animalele sale le făcea pe acestea prea slabe pentru muncile grele și solul înghețat împiedica munca la cîmp. Vara, cînd alte terenuri erau cultivate, ploaia trebuia arată pentru a o pregăti pentru semănarea grîului de iarnă. Toamna și primăvara devreme, terenurile pentru cereale cultivate primăvara necesitau aceeași atenție.

Rezultatul era mărirea suprafeței pe care o familie obișnuită o putea lucra, de la cinci - zece pogoane, cît se estima, în medie, pentru o familie atenuată din secolul al V-lea î.Hr., pînă la fișa de treizeci de pogoane în Anglia medievală. În plus, o dată ce munca se putea desfășura mai echilibrat pe tot parcursul anului, o singură familie de țărani putea produce un surplus mult mai mare de cereale decît s-ar fi putut obține în perioada clasică. Furnizarea grîului pentru zonele urbane fusese întotdeauna o problemă pentru grecii antici și pentru romani. În Europa medievală însă, doar în cazul unor recolte proaste aprovizionarea cu grîne a orașelor putea fi o problemă. Aceasta a permis o urbanizare mult mai accentuată decît ar fi fost posibil în perioada clasică.

⁵¹ Decăderea autorității regale în această regiune în secolul al IX-lea a facilitat dezvoltarea unor sisteme locale de apărare. Ierarhia mai mult sau mai puțin fictivă dintre suzeran și vasal, descinzînd de la regele însuși, a oferit o aparență legală unor realități foarte crude ale acelor timpuri. Un alt motiv pentru dezvoltarea feudalismului în nordul Franței a fost acela că țărani de aici descindeau din colonii romani și își pierduseră de mult capacitatea de a se apăra; ei pierduseră orice fel de solidaritate tribală care să oprească acceptarea drept stăpîn a unui războinic bine înarmat și deseori autonom.

locale erau mult mai puțin distructive decât atacurile barbare și nu după multă vreme membrii mai turbulenți ai cavaleriei au găsit un nou mod de a-și demonstra curajul în cuceriri și aventuri externe. Expansiunea Europei a avut astfel o bază foarte eficientă în dezvoltarea tehnologiei militare, căci cavalerii europeni s-au dovedit superiori oricăror forțe din societățile vecine.⁵²

3) Cum era și normal, pirateria și-a pierdut tot farmecul când presupusele victime și-au dezvoltat mijloace de a rezista sau chiar de a-l înfringe pe atacator. Însă atunci când nu mai era destul de convenabil să se obțină bunuri valoroase cu forța, comerțul oferea o altă posibilitate, în locul pirateriei, de obținere a acestora. Oscilarea între comerț și piraterie a apărut în repetate rânduri în istorie,⁵³ desigur, și era modalitatea cea mai ușoară pentru că și cei mai vestiți pirați puteau avea probleme în găsirea unei prăzi care să se conformeze necesităților lor și comercializau, de obicei, surplusul din pradă în schimbul armelor și hranei.⁵⁴

Astfel, o dată cu dezvoltarea unui sistem eficient de apărare în Europa de Vest, corăbiile piratilor și grupurile de năvălitori au făcut loc corăbiilor comerciale și convoaielor de mărfuri. Punctul important aici este însă continuitatea etosului năvălitorilor și piratilor din secolul al IX-lea la negustorii europeni din secolul al X-lea. Desigur, pirații-comercianți treceau adeseori de la un rol la altul după cum evoluau circumstanțele. Dar chiar și atunci când comerțul a devenit oarecum prudent în tot mai multe situații, grupurile de negustori ambulanți se așteptau încă, asemeni înaintașilor lor pirați, că va fi necesar să-și rezolve singuri propriile afaceri și să se apere singuri. De asemenea, aveau tendința de a-i trata pe țăranii din diferite locuri, ca și pe stăpînii lor, ca pe niște străini — victime potențiale ale șireteniei lor, dacă nu și ale sabiei lor.

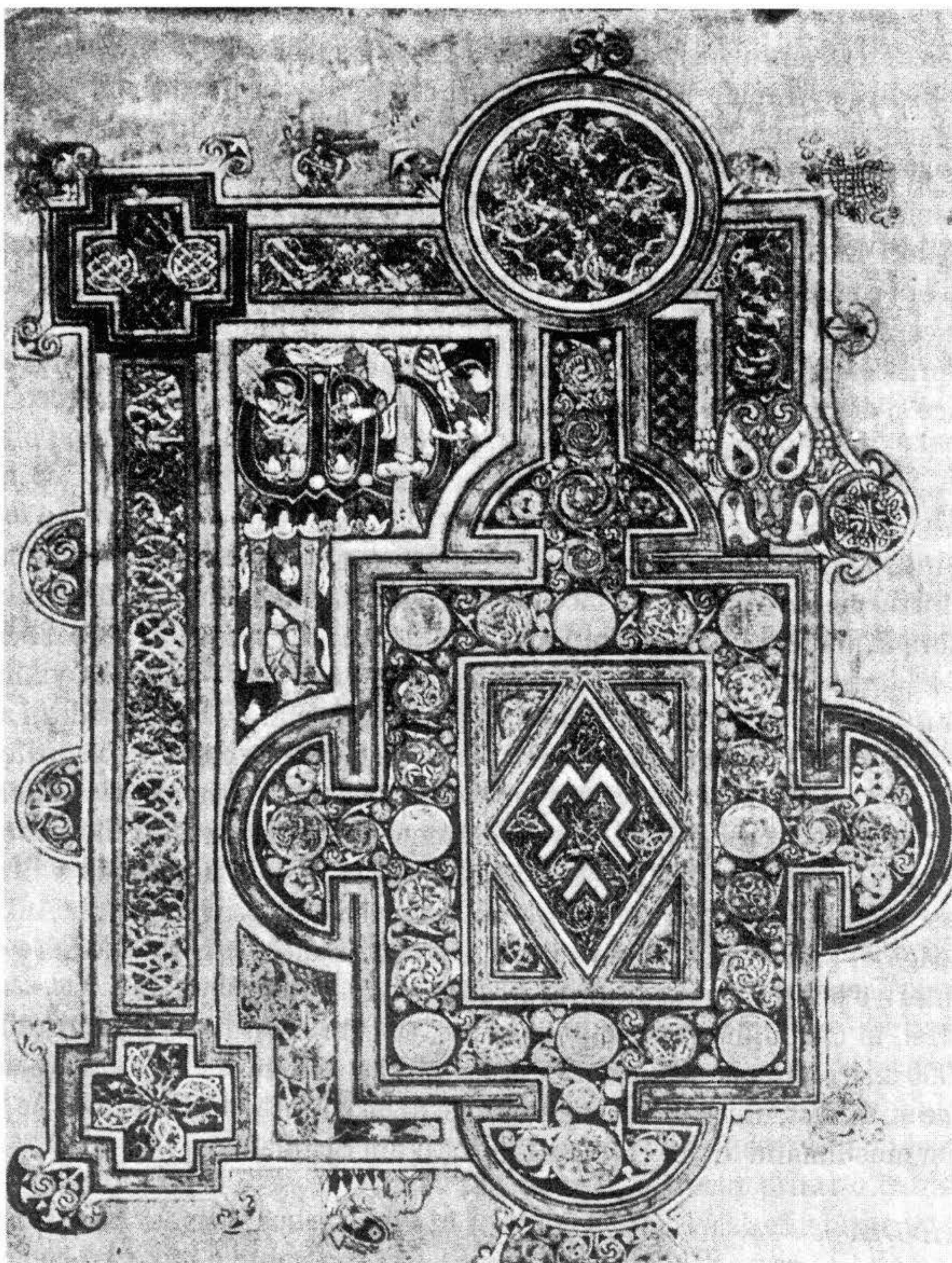
Eventual, astfel de comunități de negustori au început să se stabilească în mod permanent într-un anumit loc convenabil — fie el un scaun episcopal, fie, mai rar, o mănăstire sau un castel feudal. Din astfel de nuclee au luat naștere orașele Europei Nordice, mai ales după anul 1000. Însă formele psihologice și instituționale centrale și esențiale ale vieții urbane din nordul Europei au apărut în epoca haotică în care pirateria s-a transformat în comerț.

În regiunile germanice din vest, se menținea destul de clar solidaritatea tribală, membrii comunității nu se mulțumeau prea ușor cu un statut de dependență și subordonare. Era deci destul de greu pentru regii germani să găsească mijloacele de a întreține un corp numeros de cavalerie. Însă infanteria formată din țăranii, de tipul celei existente și în armata lui Carol cel Mare, nu era de mare folos în fața unor puternice forțe mobile — călăreții maghiari, navigatorii vikingi sau chiar cavalerii de tipul celor francezi. De aceea armatele „demodate” ale împăraților saxoni (919-1024) au lăsat treptat locul cavaleriei. Dar răspîndirea feudalismului în Germania presupunea și dispariția unei mari părți a puterii efective a regatului german, cum se întimplase mai înainte și în Franța.

⁵² Această superioritate se datora modului unic în care europenii foloseau potențialul de șoc al pîntenilor și lancei, deprețuind arcurile, care încă reprezentau în alte părți principalele arme ale cavaleriei. Cf. Lynn White, *Medieval Technology and Social Change*, 1-38. Preferința francilor pentru loviturile de lance și pentru lupta corp la corp a continuat, în Evul Mediu, acea tendință antică a războiului european, provenind cel puțin de la micenieni. Necesitatea de a lupta într-un teren în care copacii erau atât de numeroși încît săgețile deveneau inefficiente ar putea explica acest dispreț altfel inexplicabil al europenilor pentru orice fel de proiectile. Vezi mai sus, p. 106, 232.

⁵³ Drept exemplu pentru o mișcare contrară, cf. activitatea primilor adepți ai lui Mahomed, recrutați de la marginea unui oraș comercial, care porneau la atac și cuceriri cu un succes evident.

⁵⁴ Pentru remarci instructive cu privire la comerțul viking, cf. A.R. Lewis, *The Northern Seas*, p. 282-286 ff.

Board of Trinity College, Dublin. Photo by Green Studios, Ltd.

O EVANGHELIE IRLANDEZĂ

Aceasta este pagina de titlu a Evangheliei după Luca, aparținând Cărții din Kells, lucrată în secolul al VIII-lea în Irlanda. Pare să aparțină unui moment în care cultura creștină irlandeză ajungea la gradul cel mai ridicat de elaborare, înainte de atacurile vikinge care au distrus aproape toate realizările mănăstirilor irlandeze. Minunata precizie geometrică și complexitatea desenului de pe această pagină, atât de abundentă încât pare a trece dincolo de marginile grele, exterioare printr-o serie de spirale și înflorituri, sugerează precocitatea delicată a civilizației irlandeze între secolele V-IX î.Hr.

În Bizanț, Orientul Mijlociu, India și China, etosul orașenilor era complet diferit de cel al piraiților transformați în negustori din nord-vestul Europei. Negustorii și meșteșugarii altor civilizații eurasiatice erau în primul rând furnizori în funcție de gusturile elitelor: demnitari, proprietari de pământuri, conducători. Ei erau obișnuiți cu regulamente și taxe impuse de sus în jos. În schimb, se puteau baza pe protecția autorităților. Etosul agresiv, aspru, bazându-se pe sine însuși al negustorilor est-europeni era complet diferit. Caracteristicile istoriei occidentale ulterioare au apărut mai ales ca urmare a acestui fapt, căci în Europa, ca oriunde altundeva, orașele au devenit principalele centre de cultură, o dată ce au fost rezolvate toate problemele economice și de rezistență militară.

* * *

Înainte de anul 1000 d.Hr., cultura creștină, ca și societatea creștină în totalitatea ei, erau într-o mișcare defensivă, încercând să păstreze fragmente ale trecutului fără a se aventura în nimic nou, distinct sau capabil de a atrage atenția altor popoare civilizate. Cultura irlandeză a fost probabil o excepție, căci, înainte ca atacurile vikingilor să distrugă mănăstirile din insulă, în secolele al VIII-lea și al IX-lea, irlandezii au reușit efectiv să combine tradiția orală celtică cu erudiția latină și chiar greacă. La fel, poezia eroică scandinavă din perioada vikingilor și echivalentele ei creștine, *cîntecele de gestă*, au demonstrat o vigoare frustă extrem de tentantă pentru gustul modern. Acestea erau totuși marginale pentru creștinismul european. Erudiția paseistă a Bizanțului, ce-și fixase atenția asupra părinților bisericii, aruncând doar priviri furie la Antichitatea clasică păgînă, și povestirile naiv-miraculoase ale Papei Grigore cel Mare sînt mai reprezentative pentru viața culturală creștină în ansamblu.

Astfel, în ciuda unor scipiri fulgurante, cultura creștină se afla în reflux între 600 și 1000 d.Hr., aproape complet izolată de lumea musulmană din cauza prejudecăților religioase și, în vest, din cauza diferențelor de nivel cultural dintre francii pe jumătate barbari și musulmanii din ce în ce mai rafinați din Spania.

D. INDIA

Explozia musulmană din secolele VII-VIII a înconjurat și a izolat lumea indiană, dar a anexat numai provincia marginală a Sindului de pe cursul inferior al Indului. O victorie musulmană asupra chinezilor la riul Talus (751) a înglobat oazele din Asia Centrală, din nordul Hinducșului, în sfera Islamului, ce se interpunea astfel ca o barieră aproape de netrecut pe rutele dintre India și China. Navigația musulmană a cîștigat, de asemenea, o poziție importantă în Oceanul Indian (în secolul al VIII-lea)⁵⁵ și a limitat drastic contactele Indiei cu zona colonială indo-budistă din sud-estul Asiei

⁵⁵ Cf. George Fadlo Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1951, p. 51-84.

și cu China. Însă chiar dacă Islamul a circumscris astfel Hindustanul, pe mare și pe uscat, zonele marginale din nord, spre Himalaia, au rămas neatinsse de musulmani. Aici a continuat neîntrerupt expansiunea indiană. Kașmirul și Bengalul au devenit state puternice curînd după 600 d.Hr., religia și cultura lor înaltă provenind din India. În plus, după ce rebelii chinezi au masacrat comunitatea musulmană din Canton în 879, dominația musulmană în regiunile sudice a început să decadă. Navigația indiană și-a revenit, în consecință, dar în această perioadă culturile din sud-estul Asiei ajunseseră deja la un grad de independență care oprea asimilarea modelelor indiene.

Consolidarea unor state puternice de-a lungul granițelor nordice a conferit un nou caracter politicii indiene. Nici unul nu era însă destul de puternic pentru a uni întreaga cîmpie din nord. Totuși, fiecare era capabil de a-l împiedica pe celălalt să o facă. Acest echilibru de forțe a dat naștere unui caleidoscop politic extrem de confuz. Apărarea granițelor împotriva musulmanilor nu prezenta nici un fel de probleme o dată ce se încheiasse cucerirea inițială a Sindului (712), astfel încît conducătorii indieni au continuat să se ocupe de propriile lor conflicte fără prea multe griji în legătură cu un atac din afară.

Datorită rădăcinilor atît de superficiale ale statelor indiene, fragmentarea politică și conflictele continue aveau destul de puține efecte asupra populației. Orașele înfloreau și cultura indiană a continuat să se dezvolte conform liniilor tarasate în perioada dinastiei Gupta. A continuat revenirea hinduismului. Mulți dintre poeții tamil, care au contribuit atît de mult la revigorarea vechiului cult hinduist, au început să activeze abia după anul 600 d.Hr., iar canonul operelor lor, adaptat în scopuri liturgice pentru ceremoniile din templu, nu a fost compilat decît la sfîrșitul secolului al X-lea.⁵⁶

Instituțional, hinduismul s-a organizat tot mai mult în jurul templelor, ce ofereau o variantă mai accesibilă, mai populară decît mănăstirile, care fuseseră principalele centre ale budismului. Templele au devenit nuclee ale celor mai diverse aspecte ale activității culturale. Nu numai preoții, arhitecții și meșteșugarii, ci și dansatorii, cîntăreții, învățătorii și scriitorii tindeau să se adune în incinta templului. Curțile regale par să fi jucat doar un rol cultural secundar după apariția templelor Indiei hinduse. Cultura Gupta, concentrată în jurul curții, a trecut printr-o transformare corespunzătoare: religia și zeii au ajuns în prim-plan, în timp ce activitățile intelectuale nonreligioase, precum matematica și astronomia, care debutaseră atît de promițător sub dinastia Gupta, și-au pierdut mult din vigoare.⁵⁷ În secolul al IX-lea, unele dintre temple au căpătat dimensiuni foarte mari și au devenit extrem de decorate. Trăsătura lor caracteristică era un turn foarte elaborat decorat, ridicîndu-se asupra lăcașului sînt ce conținea imaginea zeului, dar clădirile adiacente, curțile și incintele împrejmuite de ziduri extindeau complexul templului și ponderea decorațiunilor extrem de bogate.

⁵⁶ K.A. Nilakanta Sastri, *A History of South India from Prehistoric Times to the Fall of Vijayanagar*, Madras, Oxford University Press, 1955, p. 361-363.

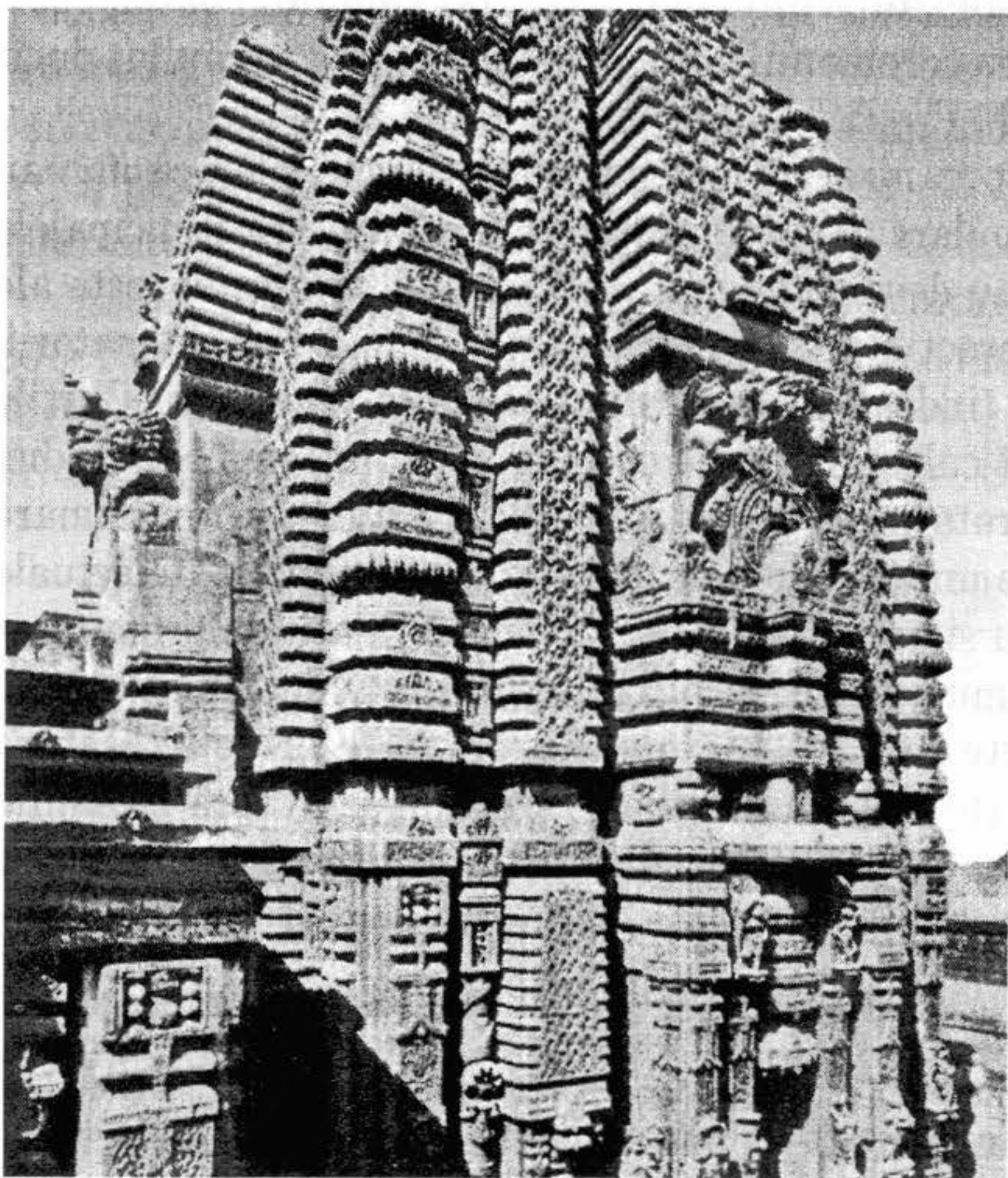
⁵⁷ Nu există dovezi ale unor conflicte între curte și templu. Marile temple erau ctitorii regale, sprijinite prin donații generoase de terenuri sau alte surse de venit și construite probabil pentru a exprima gloria zeilor, dar și a conducătorului, în egală măsură.

Eliot Elisofon and Life Magazine.
Atlantis Verlag, Zurich.

TEMPLE HINDUISTE

Templul de sus a fost ridicat în jurul anului 1000 d.Hr., când simplitatea vechilor structuri (p. 369) fusese copleșită de ornamentele exterioare, mai ales de construirea unui turn masiv deasupra camerei centrale, întunecate, unde se afla imaginea zeului. Bogăția extraordinară a detaliului se poate observa în fotografia de mai jos, care reprezintă turnul unui alt templu, ridicat puțin mai devreme.

Apariția templelor ca nuclee importante de exprimare a culturii hinduiste a fost probabil o asimilare de atitudini și idealuri preariene în cultura înaltă a Indiei. Rolul acestor temple se aseamăna, cu siguranță, presupusului rol al unor instituții similare în societatea Indului, pentru a nu mai menționa întreaga organizare din jurul templelor sumeriene, care se afla, în cele din urmă, la baza ambelor.⁵⁸ În domeniul doctrinei, apariția tantrismului pare destul de atavică, reprezentând ridicarea unor superstiții rurale imemorale la rangul de cultură literară, în timp ce practicile sexuale și magice ale tantrismului proveneau probabil direct din riturile de fertilitate neolitice. Teoriile complicate pe care hinduismul și budismul le-au construit chiar în jurul celor mai primitive practici, pentru a le integra în economia mîntuirii, demonstrează extraordinara universalitate a religiei indiene.⁵⁹

Ideile tantrismului au început să devină tot mai proeminente în secolul al V-lea d.Hr., dar s-au dezvoltat complet abia în secolele VII-VIII. În acel moment, o multitudine de farmece, vrăji, ritualuri destinate să controleze atât corpul uman, cât și lumea psihică și să producă, în cele din urmă, identificarea personală cu divinitatea, au devenit aspectul cel mai proeminent al pietății indiene. Într-un anumit sens, aceste practici tantrice au trivializat vechile practici religioase, promițind oamenilor obișnuiți puterile miraculoase pe care asceții indieni le căutasera îndelung. Dar, la fel ca democratizarea imortalității în religia egipteană, cu cîteva secole înainte, atracția unor astfel de idei era irezistibilă și, o dată cu răspîndirea lor, monasticismul și vechea viață ascetică și-au pierdut rațiunea de a fi.

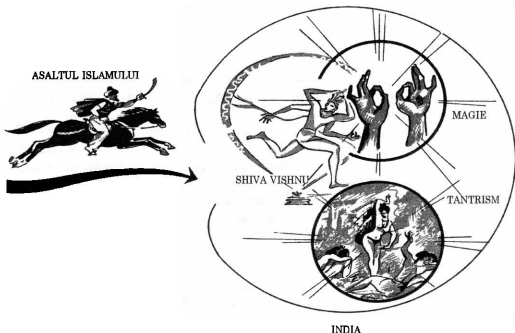
Pe măsură ce vechiul hinduism încerca să înglobeze în cadrul său deja extrem de divers mentalitatea însetată de magic a celor mai primitivi dintre săteni, elaborarea teologiei filozofice îmbogățea și, într-o oarecare măsură, stabiliza aspectele sale teoretice. Cel mai faimos și mai influent filozof hinduist a fost Shankara (cca 800). El s-a inspirat în primul rînd din *Upanișade*, a încercat să le includă într-un sistem intelectual unitar și să impună acest sistem asupra multiplicității formelor pietății populare a timpului său. Baza filozofiei sale a fost un monism de neclintit, care reducea schimbarea și multiplicitatea la statutul de simplă iluzie. Cultele populare erau aspecte ale acestei iluzii, justificabile doar în măsura în care puteau ajuta un intelect mai umil să recunoască

⁵⁸ După K. A. Nilakanta Sastri, *A History of Southern India*, p. 57-59, dravidienii veniseră în India din regiunea caspico-iraniană, din care veniseră probabil și sumerienii. Asupra probabelilor legături dintre Mesopotamia și civilizația Indului, vezi supra, p. 84.

Pietatea rurală și practicile cultice ar fi putut păstra elemente ale civilizației Indului sau alte tradiții extrem de vechi — precum prostituția în temple, de exemplu, chiar dacă la scară foarte redusă. Templele de lemn nu au lăsat nici un fel de urme pentru arheologi, dar ele ar fi putut furniza modelul social — nu arhitectural — pentru templele hinduiste din secolul al VI-lea și din următoarele.

⁵⁹ Vrăjitoria europeană prezintă unele asemănări interesante cu tantrismul și cele două ar putea avea un fond comun în religia neolitică. Cf. Henry T.F. Rhodes, *The Satanic Mass: A Sociological and Criminological Study*, London, Rider and Co., 1954; Margaret A. Murray, *The Witch Cult in Western Europe*, Oxford, Oxford University Press, 1921; Elliot Rose, *A Razor for a Goat: A Discussion of Certain Problems in the History of Witchcraft and Diabolism*, Toronto, University of Toronto Press, 1962. Doctrina tantrică a fost puțin investigată în ciuda (sau poate tocmai datorită) volumului mare de scrieri existente. Cel puțin pînă de curînd, sentimentele morale europene au respins riturile tantrice și chiar unii erudiți indieni se simt jenați în fața manifestărilor sale extreme. Pentru un rezumat al doctrinei tantrice, cf. Mircea Eliade, *Le Yoga*, Paris, Payot, 1954, p. 205-273; Edward Conze, *Buddhism*, p. 174-199.

INDIA ȘI ISLAMUL PÎNĂ ÎN 1000 D.HR.

Absolutul de dincolo de aparențe. Alte școli ale filozofiei hinduiste intrau în competiție cu aceea condusă și favorizată de prezența lui Shankara, dar curentul principal al gândirii speculative hinduiste a continuat în aceeași direcție trasată de el.⁶⁰

Rezultatul net al dezvoltării tantrismului și filozofiei hinduiste a fost subminarea budismului în India. Faptul că tantrismul a înflorit atât în cadrul budismului, cât și al hinduismului a avut drept efect estomparea diferenței dintre ele. În plus, viața monastică și-a cam pierdut sensul într-o societate în care căile tantrice spre supranatural cîștigaseră acceptul general⁶¹ și în care figura venerată a lui Buddha fusese deja de multă vreme admisă în panteonul hinduist ca încarnare a lui Vishnu. Budismul s-a contopit astfel

⁶⁰ Cf. Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1951, I, 429-39.

⁶¹ Au fost desigur indivizi care au respins totuși calea mai ușoară și e interesant de observat că Shankara a subminat budismul nu numai prin sinteza sa intelectuală de tradiție hinduistă, ci și prin introducerea monasticismului hinduist. Învățăturile brahmane anterioare susțineau că numai la bătrînețe, după îndeplinirea obligațiilor familiale, ar fi trebuit omul să se dedice căutării sfințeniei. Acest lucru aducea probabil cel puțin cîțiva tineri nerăbdători, fervenți religioși în mănăstirile budiste. Shankara le-a oferit unor astfel de indivizi un refugiu instituțional în hinduism, fondînd nu mai puțin de trei mănăstiri hinduiste. Totuși, monasticismul nu a devenit niciodată un factor important în hinduism.

cu mediul mai larg al religiozității indiene din care se ridicase și a supraviețuit ca doctrină și organizare distinctă numai la periferia lumii indiene, în Ceylon, Birmania și Tibet.⁶² În India însăși, budismul devenise însă o scoică goală la sfârșitul secolului al X-lea și, atunci când cuceritorii musulmani au jefuit mănăstirile rămase, nimeni n-a mai făcut efortul să le reconstruiască. Musulmanii au eradicat deci definitiv budismul din țara sa de origine.⁶³

Evoluția religiei și culturii indiene, în ansamblu, în secolele al VII-lea și al VIII-lea, a întărit sistematic opoziția hinduismului față de islam. Desigur, inițiativa venise din partea musulmanilor, care atacaseră India și cu armele și cu cuvîntul în numele unei religii intolerante, care respingea cu oroare orice fel de idolatrie indiană. În consecință, intoleranța musulmanilor i-a provocat pe indieni să privească tot ce venea din afară drept ostil. Dar cultura musulmană includea aceleași elemente iranene și grecești care, într-o epocă anterioară, stimulasera atât de mult arta și literatura indiană. Reacția hinduistă a fost defensivă: o întoarcere la tradiția autohtonă și o respingere a acelor aspecte din cultura indiană care erau în cea mai mare măsură afectate de influențele străine. Aceasta însemna practic păstrarea multor aspecte primitive și străvechi în cultura literară. Însemna, de asemenea, că hinduismul ajunsese să prezinte o imagine mai unitară a lumii exterioare decât înainte, o dată ce și cel mai umil sătean și cel mai erudit brahman puteau să-și găsească acum locul, cu toate mentalitățile lor diferite, în moștenirea hinduistă atât de complexă.⁶⁴

După marea epocă de expansiune care crease India dinastiei Gupta și comunitatea civilizată a epocii, societatea indiană s-a întors, în general, asupra ei înseși, menținîndu-se cu un conservatorism îndărătnic în limitele sintezei hinduiste, apărute în secolul al IX-lea. Tehnica artistică înaltă, erudiția subtilă și sentimentul religios profund au continuat cu toate să înflorească, susținute de o economie bogată și complexă. Totuși, slaba organizare politică a Indiei a făcut subcontinentul o pradă ușoară pentru cuceririle stăine. Astfel, în secolele ulterioare, supunerea politică, mai întii față de conducătorii musulmani și apoi față de cei europeni, a confirmat această atitudine de introspecție culturală conservatoare și a transformat India hinduistă într-o regiune pasivă în echilibrul general al lumii, care a rămas astfel pînă aproape de zilele noastre.⁶⁵

⁶² În sud-estul Asiei, budismul a supraviețuit alături de hinduism mai mult decît în India însăși. Cf. G. Coëdes, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris, E. de Boccard, 1948, p. 205-207. Ca și în Tibet, importante elemente autohtone au conferit un caracter oarecum individual atât hinduismului, cît și budismului. Cf. H.G. Quaritch-Wales, *The Making of Greater India*, London, Bernard Quaritch Ltd., 1951, care accentuează exact acele elemente trecute cu vederea de Coëdes.

⁶³ Jainiștii din India au rezistat în mare parte tantrismului și astfel și-au păstrat identitatea, dar numai ca sectă, ai cărei membri se limitau la ocupații speciale și erau concentrați mai ales în sudul și vestul Indiei. Un grup și mai distinct erau parsii, adepți ai lui Zoroastru, care veniseră în India ca refugiați din fața cuceririlor musulmane, între secolele VIII-X. Ei au supraviețuit ca o comunitate distinctă pînă astăzi, mai ales în regiunea din jurul Bombayului.

⁶⁴ Puterea combinației unice care a fost hinduismul, înglobînd atât emoția atavică ritualizată, cît și cele mai rarefiate subtilități metafizice, e bine redată în partea finală a romanului *Passage to India* (London: Edward Arnold & Co., 1924) de E.M. Forster.

⁶⁵ Cf. evoluția analoagă a civilizației egiptene începînd cu 1100 î.Hr. și pînă în perioada romană.

Influența exercitată de populațiile primitive din interior a întărit presiunile musulmane asupra civilizației Indiei, din exterior. Un trib ce locuia în păduri devenea foarte ușor o castă dacă membrii săi se mutau într-o societate mai largă, a unui sat sau a unui oraș. În timp ce alte civilizații asimilau regulat astfel de comunități primitive, hinduismul le modifica, dar nu le distrugea. Rezultatul a fost perpetuarea unei imense varietăți de modalități populare divergente, lejer unite prin sistemul castelor și prin religia hinduistă. Fără îndoială, sistemul castelor din societatea indiană a permis supraviețuirea îndelungată și eventuala renaștere a noțiunilor religioase ataviste, care și-au găsit expresia în tantrism. Același principiu, de a impune schimbări minime ale obiceiurilor locale, a facilitat înglobarea Indiei sudice și a zonelor de graniță din Himalaia în societatea hinduistă, așa cum, mai înainte, permisesse expansiunea stilurilor culturale indiene din Asia de Sud-Est.

Totuși, în competiția cu alte civilizații eurasiatice, India se afla într-un dezavantaj evident. Lipsa de coeziune socială internă limita drastic proporția de energii și resurse care puteau fi folosite cu un scop anume. De aici provenea și slaba organizare politico-militară a Indiei. În fața provocărilor din afară, atitudinea psihologică, strâns legată de această structură socială specifică, a fost o atitudine predominant pasivă, interiorizată, similară cu aceea a popoarelor primitive de pretutindeni când se aflau aruncate deodată în cercul deconcertant al civilizației.

E. CHINA ȘI ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT

Dobândind aspectele exterioare ale civilizației chineze, invadatorii turci și mongoli din nordul Chinei și-au păstrat totuși tendințele războinice. Astfel, după reunificarea Chinei, în 589, sub o nouă dinastie — Sui — forța militară a Chinei s-a dovedit curînd mult mai mare decît în oricare dintre cele șase secole precedente. O birocrație ce colecta taxele, creată după modelul confucianist, susținînd o organizare militară în spiritul și cu tehnicile de luptă din stepă, s-a dovedit într-adevăr formidabilă și a dus armatele chineze repede spre vest pînă cînd, la începutul secolului al VIII-lea, supușii Fiului Cerului s-au ciocnit cu adepții lui Mahomed în regiunea de la est de Oxus.

Dianstia Sui, care unificase China, nu a reușit să culeagă fructele acestui mare succes, căci al doilea împărat Sui a fost și ultimul. Nemulțumirea țăranilor față de munca forțată în interes public, impusă de o guvernare foarte aspră, împreună cu un război fără succes împotriva Coreei (612-614) au contribuit la căderea dinastiei. Revoltele au izbucnit în multe părți ale țării, dar în 618 unul dintre conducătorii rebeli a obținut supremația asupra întregii țări și a fondat dinastia T'ang. Următorul împărat T'ang, T'ai Tsung (627-649), a fost primul care a dus puterea chineză de curînd întemeiată pînă departe în Asia. În 630, confederația turcă din est i-a recunoscut suzeranitatea și la fel au făcut, doisprezece ani mai tîrziu, majoritatea triburilor din estul Mării Caspice. Curînd după aceea, T'ai Tsung a obținut controlul asupra oazelor din centrul Asiei și, în 688, moștenitorii săi au reușit, în cele din urmă, să cucerească și Coreea.

În următoarele câteva decade, o serie de lovituri de palat au coincis cu revoltele turcilor și cu ascensiunea neașteptată a unei noi puteri militare în Tibet și au cauzat tulburări temporare în rîndurile puterii chineze. Însă după 715, stabilizarea regimului Tang sub împăratul Hsuan Tsung (712-756) a ajutat China, prin aliații săi turci, să obțină victorii importante împotriva musulmanilor din Transoxiana.⁶⁶ Între 747 și 749, trupele chineze s-au aflat în campanie militară la granițele Indiei, pretinzînd supremația atît în Kabul, cît și în Kașmir. Apoi, după 751, după ce musulmanii au anihilat forțele chineze într-o bătălie de pe riul Talas, controlul dinastiei Tang în Asia Centrală a luat sfîrșit. În același an, o invazie chineză a Yunnanului a eșuat și o nouă confederație războinică — Kitai — a învins și o a treia armată imperială la frontiera nord-estică. Aceste evenimente au pregătit scena pentru o mare rebeliune militară, care a izbucnit în 755 și a paralizat China timp de opt ani.⁶⁷

Dinastia Tang a supraviețuit, dar a datorat acest lucru intervenției forțelor turcești (uiguri).⁶⁸ Împărații Tang care au urmat au rămas oarecum dependenți politic de bunul-plac al uigurilor. Ei au renunțat la eforturile de a domina zonele de graniță ale Chinei prin forța militară și, în loc de asta, i-au ținut pe nomazi liniștiți prin tributuri și diplomatie. Această politică semnifica poate o atitudine mai puțin războinică din partea Chinei, o dată ce descendenții vechilor cuceritori nomazi au trecut printr-un puternic proces de aculturație. Ea reflecta desigur și slăbiciunea internă a politicii ultimilor împărați Tang, căci, în timpul marii rebeliuni din 755-763 și după aceea, guvernarea centrală și-a pierdut autoritatea asupra provinciilor. Diferiți războinici locali s-au ridicat la putere, au început să se lupte între ei și să-și conducă domeniile ținînd doar ocazional cont de dorințele împăraților.

Dispariția, în cele din urmă, a dinastiei Tang în 907 a avut doar o importanță simbolică, căci puterea imperială efectivă dispăruse cu mult timp înainte. Noile invazii din nordul Chinei, dintre 936 și 960, au repetat la scară mai mică dezordinile care au urmat căderii dinastiei Han, dar primejdia reînnoită a cuceririlor barbare a facilitat probabil unificarea sudului și centrului Chinei de către dinastia Sung, după 960. Printr-o regenerare morală a birocrăției, primii împărați Sung au reușit să-și asigure supuși credincioși, care au pus capăt stăpînirii războinicilor rămași din timpul dinastiei Tang. Dinastia Sung nu a reușit totuși să recucerească provinciile nordice, care au rămas în stăpînirea barbarilor pînă în timpul dinastiei Ming (1368-1644).

* * *

Schimbări importante în economia chineză au contribuit la succesele militare ale primilor împărați Tang și au susținut luxul orbitor al culturii Tang. În secolele anterioare,

⁶⁶ Chinezii nu și-au angajat propriile forțe împotriva musulmanilor înainte de 751. În 715 ei s-au mulțumit să-și încurajeze aliații turci din stepa centrală să-i susțină pe prinții locali, revoltați împotriva arabilor.

⁶⁷ Pentru o analiză convingătoare a forțelor sociale care au generat această rebeliune, cf. Edwin G. Pulleyblank, *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*, London, Oxford University Press, 1955.

⁶⁸ În urma unui conflict de proporții din 743-744, un trib cunoscut sub numele de uigur a venit la conducerea confederației turcești din est, în locul conducerii vechi, dar popoarele care aparțineau acestei noi confederații erau aceleași cu ale celei vechi.

Valea Fluviului Galben (împreună cu câțiva afluenți) constituia cel mai important centru al culturii chineze. Vegetația abundentă și climatul umed din sud constituiau obstacole serioase pentru agricultorii chinezi, obișnuiți cu loessul din nord. Astfel, chiar după extinderea conducerii imperiale în sudul Chinei în timpul dinastiei Han, bogăția potențială a regiunii a rămas neexploată. În perioada tulbure dintre 200 și 600 d.Hr. însă, refugiații din regiunile nordice, mult mai expuse, au migrat spre sud în număr considerabil și, treptat, au reușit să defrișeze jungla luxuriantă și să construiască șanțurile de drenaj și irigare necesare. Orezăriile au început să se întindă ca niște covoare pe malurile lacurilor și riurilor, unde s-au concentrat pentru prima dată, pînă spre începutul secolului al VII-lea, cînd Valea Fluviului Yangtze a reușit să susțină o populație numeroasă și, pe deasupra, să producă și un surplus considerabil de hrană.

O activitate similară de ameliorări funciare fusese întreprinsă, cu aproape o mie de ani în urmă, în Valea Fluviului Galben însuși, prin unirea terenurilor fertile separate într-un teren unic, irigat pretutindeni și neîntrerupt. Truda răbdătoare a țăranilor chienzi le-a oferit conducătorilor Ch'in și Han baza agricolă, rațiunea de a fi a imperiilor lor, căci era nevoie de o administrație centrală unică pentru a organiza lucrările de irigație pe tot cuprinsul văii. Conducătorii Sui și T'ang se deosebeau de predecesorii lor imperiali prin faptul că aveau o bază dublă — una în Valea Fluviului Galben și a doua, chiar mai productivă, în valea fluviului Yangtze.

Folosirea eficientă a noului surplus din sud presupunea un sistem bine dezvoltat de transport intern. În consecință, împărații Sui și T'ang au construit multe canale mari, dintre care cel mai important a fost Marele Canal care lega fluviul Yangtze de Fluviul Galben. Această mare operă hidrotehnică a fost încheiată în 611 prin munca forțată a milioane de țărani. Canalul făcea posibil transportul a mari cantități de orez și alte mărfuri din sud spre capitalele imperiale Chang'an și Loyang, din nord. Depozitele de cereale erau construite în locuri potrivite pentru păstrarea și livrarea grînelor și a celorlalte bunuri puse astfel la dispoziția guvernării. Organizarea colectării, transportului și distribuției unor astfel de bunuri a devenit funcția principală a birocrăției imperiale. Această vastă rețea de circulație a bogăției imperiale a ajuns la eficiența maximă în secolul al VIII-lea.⁶⁹

Într-un an cu recolte normale, curtea imperială putea obține mult mai multe cereale și hrană, în general, decît avea nevoie. Pe la mijlocul secolului al VIII-lea totuși, demnitarii oficiali au început să ofere cereale în schimbul unor produse de lux,⁷⁰ pentru care capacitatea de consum a curții era virtual nelimitată. Efectul a fost crearea sau extinderea unei piețe speciale pentru mărfurile celor mai talentați artizani — mătăsuri fine, porțelanuri, lacuri și altele de acest fel — în toate regiunile Chinei. Demnitarii din

⁶⁹ Asupra dezvoltării Chinei de Sud și a sistemului de canale, cf. Ch'ao-ting Chi, *Key Economic Areas in Chinese History*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1936, p. 123-130 și *passim*; Pulleyblank, *Background of the Rebellion*, p. 27-28, 32-38; Hans Bielenstein, „The Census of China during the Period 2-742 d.Hr.”, *Museum of Far Eastern Antiquities*, Stockholm, *Bulletin*, XIX, 1947, 125-162, și mai ales hărțile populației atașate acestui articol.

⁷⁰ *Old Tang History* (Chiu Tang Shu, 84.1.b) ne informează, de exemplu, că în 742 comanditarul pentru transport pe uscat și pe apă a ordonat ca „grîul brut din depozitele publice ale prefecturilor și comitatelor să fie vîndut pentru a se obține produse de lux”. Citat din Pulleyblank, *Background of the Rebellion*, p. 36.

provincii, avînd surplusul de cereale la dispoziție, erau nerăbdători să-l ofere în schimbul produselor artizanilor locali, care erau și mai ușor de transportat și mai bine primite la curte decît produsele agricole. Clasa artizanilor și cea a meșteșugarilor au devenit deci mult mai numeroase. Orașele chineze (cu excepția capitalelor imperiale) nu par să fi fost prea importante anterior. Însă perioada T'ang s-a caracterizat printr-o dezvoltare puternică a vieții urbane datorită surplusului de hrană din sud și circulației bunurilor, organizată la nivel oficial și imperial.

Extinderea economiei monetare a mers în paralel cu dezvoltarea orașelor provinciale. Deși banii erau cunoscuți de secole în China, ei au început să fie folosiți curent abia după convertirea venitului obținut din taxe într-o măsură de valoare standard și ușor de transportat. Cifrele oficiale demonstrează, de exemplu, că în anul 749 doar 3,9 % din venitul total al guvernării era în bani, în timp ce în 1065 această cifră se ridica la 51,6 % dintr-un venit total mult mai mare.⁷¹

Transportul mult mai ușor și economia monetară au promovat desigur specializarea regională, conform distribuției materiilor prime sau a diferitelor meșteșuguri. Negustorii au căpătat un nou avînt, ca intermediari între curte și producătorii reali de bunuri, și, cu timpul, au suplimetat circulația oficială de bunuri cu o rețea comercială privată extinsă.⁷² Distrugerea parțială a birocrăției centralizate T'ang în perioada tîrzie a acestei dinastii a lăsat și mai mult loc inițiativei private și stabilirea de capitale provinciale de către marii războinici T'ang a accelerat dezvoltarea orașelor provinciale, care se puteau compara cu capitalele imperiale.

Schimbările petrecute în zonele agricole sînt mai puțin cunoscute, dar au fost probabil de mare importanță. În perioada T'ang timpurie se pare că o mare parte dintre țărani își aveau propriile terenuri, mai ales în provinciile nordice, unde se așezaseră foarte mulți barbari în secolele anterioare. Armata primilor cuceritori T'ang era compusă mai ales din țărani, suplimentată de mercenari turci și comandată de ofițeri profesioniști. Dar țăranii liberi militarizați de la începutul perioadei T'ang par să-și fi pierdut treptat pămînturile, poate din cauza datoriilor. În orice caz, în 737, împăratul și-a transformat armata într-o forță profesionistă, recrutată mai ales dintre barbari și comandată de ei.

⁷¹ Edward A. Kracke, *Civil Service in Early Sung China, 960-1067*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1953, p. 13.

⁷² Asupra apariției comerțului în orașe, cf. Stefan Balazs, „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang Zeit“, în *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, XXXIV, 1931, 21-25; XXXV, 1932, 37-73. Rolul mănăstirilor budiste în dezvoltarea unei economii monetare și a comerțului neoficial a fost foarte mare. Aceste instituții au acumulat averi considerabile din donațiile celor pioși și au început să imite, la o scară mai mică, acțiunile curții însăși, căutînd obiecte de lux pentru cult (și pentru propriul folos al călugărilor) acolo unde puteau fi găsite. Împrumutul cu bani a devenit de asemenea o activitate monastică importantă. Cf. *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, XXV, 1932, 15-21; Jacques Gernet, *Les Aspects économiques du Bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle*, Saigon, École Française d'Extrême-Orient, 1956, p. 149-184.

Budismul, desigur, pătrunsese în China prin intermediul orașelor comerciale din oazele Asiei Centrale. De aceea activitățile financiare și comerciale ale mănăstirilor budiste au adus, într-un sens, în China, structuri de schimb economic care erau de mult obișnuite în zona eurasiatică vestică și au transformat ulterior aceste structuri în funcție de organizarea instituțională chineză. Vezi și modul în care stilurile artei budiste s-au adaptat sensibilității chineze. Contribuția economică a budismului în viața chineză ar fi putut fi la fel de importantă ca și contribuția sa la arta chineză.

Marea revoltă din 755-763, pornită de un general de la frontieră, aflat în fruntea unui corp de armată compus din barbari, loiali numai lui, a demonstrat curînd subrezenia unui astfel de sistem. Revolta a fost înfrîntă doar prin aducerea unor alte armate barbare, și mai feroce, de la granițele lumi chineze, care de atunci înainte le-au impus o răscumpărare serioasă împăraților T'ang. Spre sfîrșitul dinastiei T'ang, cînd s-au adăugat dezordini militare curente la pretențiile proprietarilor locali de pămînturi și ale cămătarilor, disperarea țăranilor a fost demonstrată de numeroase răscoale (mai ales în 874-883). Totuși, dezordinea militară și politică de la începutul secolului al X-lea nu pare să fi scăzut influența aristocraților proprietari de pămînturi asupra țăranilor chinezi. Cînd dinastia Sung a reinstaurat oarecum pacea în centrul și sudul Chinei, după 960, țăranii au rămas definitiv sub dominația claselor sociale superioare.⁷³

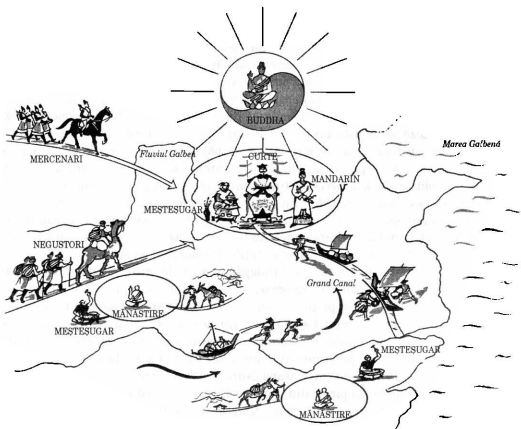
* * *

În anul 1000, societatea chineză a ajuns la ceea ce s-ar putea numi forma ei „modernă.” Pînă în secolul al XX-lea, dezvoltările ulterioare au mărit ponderea fenomenelor, dar liniile importante ale structurii sociale deja existente nu s-au schimbat. Acest lucru i-a conferit civilizației chineze un avantaj asupra zonelor din vestul îndepărtat, după cum o demonstrează și uimirea lui Marco Polo în fața minunilor din Cathay. Pe termen lung, defectele sistemului chinez i-au permis totuși Europei să o ia înaintea Orientului Îndepărtat. O scurtă comparație cu Europa medievală va evidenția limitările ordinii „moderne” din societatea chineză.

În primul rînd, în anul 1000 d.Hr., agricultura europeană ajunsese să depindă de concentrări destul de mari de animale de povară, a căror forță era necesară pentru a trage plugul cu cormană grea în cazul unor soluri umede și argiloase. Folosirea în așa mare măsură a forței animalelor necesita un stil relativ extensiv de cultivare și-i permitea unui singur cultivator să producă un surplus de hrană relativ mare. Prin contrast, cultivarea de către chinezi a terenurilor umede din valea lui Yangtze a lăsat povara muncii cîmpului în seama oamenilor. Agricultura chineză trebuia să susțină populații mult mai dense și să asigure mult mai multe calorii la pogonul cultivat decît cea europeană, iar ea avea și o productivitate mai mică pe cap de om, căci agricultorii chinezi trebuiau să se descurce fără forța animalelor, ce sprijinea eforturile țăranilor europeni.⁷⁴ Tipul european de agricultură implica posibilitatea (nu neapărat realizată)

⁷³ Cf. Pulleyblank, *Background of the Rebellion*, p. 27-29, 61-74; J. Gernet, *Aspects économiques du Bouddhisme*, p. 126-138; S. Balasz, „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang Zeit”, XXXIV, 1931, 61-92; Denis Twitchett, „Lands Under State Cultivation under Tang”, in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, II, 1959, 162-204.

⁷⁴ Diferențele dintre agricultura europeană și cea chineză nu erau atît de mari în perioada T'ang, cum se va întîmpla mai tîrziu. Orezul tocmai devenea mai important decît celelalte cereale din China și numai cultivarea orezului putea ajunge la maximul de productivitate prin practicarea stilului intensiv de agricultură. Totuși, în 624, norma oficială pentru proprietatea unui țăran chinez era de douăsprezece pogoane, mai puțin de jumătate din cele treizeci de pogoane ale proprietății europene. Statisticile arată că proprietățile reale nu variau foarte mult față de aceste norme. Cf. S. Balasz, „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang Zeit”, XXXIV, 1931, 44-52.

STRUCTURA SOCIETĂȚII T'ANG

a unui nivel de trai mai înalt pentru oamenii de rînd, căci raportul dintre simpla subzistență și producția pe cap de agricultor era mai mare în Europa decît în China.⁷⁵

În al doilea rînd, nivelul relativ scăzut al consumului țăranilor chinezi tindea să restrîngă piața produselor meșteșugărești la clasele superioare. Rolul important al guvernării și al curții, în sistemul de organizare și transport și în comenzile pentru anumite tipuri de meșteșugari, a accentuat această tendință și a concentrat tehnicile meșteșugărești asupra produselor de lux, pe care le doreau persoanele suspuse. Într-un contrast evident cu această situație, meșteșugurile din Europa se concentraseră asupra

⁷⁵ Clima era un alt factor foarte important în diferențierea standardelor de viață din agricultura europeană și cea chineză. Expansiunea agriculturii europene în Evul Mediu timpuriu în nord-vest a adus o regiune cu temperaturi relativ scăzute în cadrul civilizației. Simpla supraviețuire biologică în asemenea regiuni necesita un consum mai mare de hrană, case și haine mai călduroase decît în climatul mai cald. Expansiunea agriculturii chineze în aceeași perioadă a evoluat invers, dinspre o climă mai rece spre una mai caldă, unde nu era nevoie decît de un consum redus de hrană și de puține haine și adăposturi pentru a supraviețui.

produselor de rutină, precum țesăturile de lână, scrumbiile afumate și uneltele sau armele de fier și oțel,⁷⁶ destinate unei piețe mult mai largi din punct de vedere social.

În al treilea rând, astfel de negustori nu erau prea apreciați în China. Confucius îi plasase în poziția cea mai de jos pe scara socială, împreună cu soldații și alte categorii ocupaționale practic necesare, dar din punct de vedere ideal inutile. Faptul că la început majoritatea negustorilor din China erau străini — sogdieni, persani, arabi, uiguri — reflecta și confirma această judecată tradițională. În plus, caracterul economiei chineze tindea să-i limiteze pe negustori la poziția de furnizori în funcție de gusturile celor de la curte, ale demnitarilor și ale proprietarilor de pământuri, căci aceste grupuri erau singurele ce dețineau o putere de cumpărare autentică. În aceste condiții, nu e de mirare că în politica oficială rareori se ținea cont de interesele negustorilor și negustorii care aveau succes tindeau apoi să-și investească în pământ capitalul mai degrabă decât în activitatea meșteșugărească, încercând astfel să se integreze printre micii proprietari. Toate acestea au frinat dezvoltarea unei capitale comerciale cu adevărat semnificative și au distras atenția chinezilor de la activitățile de comerț exterior.⁷⁷

Esența diferenței dintre Orientul Îndepărtat și Occidentul Îndepărtat se află în faptul că, în ciuda dezvoltării marilor orașe, a unei specializări regionale semnificative și a unei clase meșteșugărești pline de talent, aceste caracteristici ale vieții „moderne” erau închistate în vechi relații sociale de tip agricol. Clasele comercianților și meșteșugarilor din China nu și-au dezvoltat niciodată o voință și o încredere de sine care să poată concura cu prestigiul și valorile birocrăției sau ale proprietarilor de pământuri. Pe de altă parte, în Europa Nord-Vestică, evoluția comunităților de negustori din grupurile de pirați din secolele IX-X le-a oferit acestora din start un sentiment al independenței de — sau chiar al ostilității față de — aristocrației proprietari de pământuri din zonele rurale. Negustorii europeni nu erau furnizorii tuturor, ei încercau să obțină puterea, ceea ce au și reșit destul de curînd. În secolul al XIII-lea, în Italia, și în secolul al XVI-lea în alte centre din Europa Nordică, negustorii au obținut puterea în stat și au folosit-o în propriul lor interes într-un grad efectiv de neconceput în China confucianistă.

Efectul net al slăbiciunii clasei negustorilor din China a fost să micșoreze (sau să controleze) impactul social și politic al unui număr important de dezvoltări tehnologice în care China excela pînă în anul 1000 d.Hr. Invenții ca hirtia și porțelanul, tiparul și praful de pușcă nu rămăseseră întru totul fără efect în societatea chineză,⁷⁸ dar

⁷⁶ Din nou, o diferență geografică între China și Europa Vestică a accentuat contrastul, căci China pare să fi suferit dintotdeauna din cauza lipsei de metal (mai ales de fier) în comparație cu abundența de fier și alte metale din Europa Vestică. Cf. S. Balasz, „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang Zeit”, XXXV, 1932, 23-25.

⁷⁷ Cf. Ping-ti Ho, „Salt Merchants of Yang-chou: A Study of Commercial Capitalism in 18th Century China”, în *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XVII, 1954, 130-68.

⁷⁸ Hirtia a fost pentru prima dată produsă în perioada Han, tehnica fabricării porțelanului a ajuns la maturitate în perioada Tang, folosirea tiparului în China a început în 756, iar explozivii chimici folosiți în scopuri militare au fost pentru prima dată înregistrați în 1000 d.Hr. Cf. T. F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, 2d ed., New York, Ronald Press, 1955, p. 82-85; L. Carrington Goodrich și Feng chia-sheng, „The early Development of Firearms in China”, în *Isis*, XXXVI, 1946, 114-23.

exploatarea completă, fără rezerve a acestor invenții era rezervată societății mai lejere, mai puțin ordonate din vestul Europei, unde nici o birocrație atotputernică și nici o ierarhie socială de neatins nu le frînau aplicarea în practică.

* * *

Cum era și normal, structura societății chineze a afectat profund caracterul culturii chineze sub dinastia T'ang. Împăratul și curtea sa au fost dintotdeauna principalii patroni ai artelor. În plus, mănăstirile budiste și taoiste și aristocrații înșiși aveau adeseori mijloacele și înclinația de a patrona sau de a fi ei înșiși autorii unor acte de pietate, opere intelectuale și artistice. Majoritatea artei și literaturii ce s-a păstrat din acea perioadă provenea din una sau mai multe dintre aceste surse și se adresa gustului rafinat al claselor educate și bogate. Înainte de 1000 d.Hr., numai începuturile timide ale unei literaturi mai populare, urbane, a clasei de mijloc au început să se facă simțite în cadrul mării moșteniri literare chineze.

Politica religioasă a primilor împărați T'ang a fost una destul de tolerantă. Patronajul imperial a fost rezervat budiștilor, taoiștilor și confucianiștilor, dar manihei, nestorienii, creștinii, zoroastrienii și musulmanii se amestecau cu toții în comunitățile negustorești ale marilor capitale imperiale, Chang'an și Loyang. Prezența unor astfel de străini a contribuit fără îndoială la o tensiune continuă, chiar dacă stăpinită, între școlile de gândire chineze și noile religii ale mîntuirii. Dar în perioada T'ang, tendința generală era de interacțiune liberă între taoism, confucianism și budism pentru a-l face pe fiecare să se asemene cu celelalte mai mult decît înainte.

Pînă aproape de mijlocul secolului al VII-lea, traducerea textelor indiene în chineză a continuat. Apoi, o dată cu decăderea budismului în India, budiștii chinezi au ajuns să se bazeze tot mai mult pe propriile lor resurse teologice. Cea mai semnificativă expresie a emancipării budismului chinezesc față de influența indiană a fost dezvoltarea sectei Ch'an (în japoneză Zen) în cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea. Budiștii Ch'an respingeau speculația metafizică elaborată a altor școli și insistau că mîntuirea venea printr-o instantanee iluminare sau nu venea deloc. Cel puțin unii dintre practicanți adoptaseră un mod deliberat paradoxal de expresie și un fel de antiintelectualism.⁷⁹

În timp ce budismul din mediul chinez renunța treptat la haina lui străină, atât confucianismul, cît și taoismul, în moduri diferite, au încorporat elemente ale gândirii budiste. Taoiștii și-au dezvoltat o organizare monastică și au compilat textele sacre, prin care să poată rivaliza cu budiștii. Confucianismul nu avea nevoie de astfel de aranjamente instituționale, el era deja sigur de puterea sa asupra segmentului oficial printr-un sistem revigorat de examinare. Însă sofisticarea argumentării budiste și a

⁷⁹ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 385-406. Popularitatea budismului Ch'an reflectă poate o nepotrivire fundamentală între abstracțiunile speculației indiene și temperamentul chinez sau japonez. Temperamentul intelectual chinez și cel japonez s-ar fi putut forma, probabil cu timpul, din referințele concrete mereu implicite în scrierea ideografică.

metodelor alegorice budiste, în găsirea sensului ascuns al unui text, aveau multe de oferit cuiva care studia cărțile clasice ale confucianismului, pe care încerca să le facă relevante pentru perioada T'ang. Astfel, pionierii neoconfucianismului, care au apărut în jurul anului 800, au împrumutat liber tehnici de interpretare a textului, precum și anumite poziții doctrinare de la budiști. Apoi, la începutul perioadei Sung, când mișcarea neoconfucianistă a pierdut teren în mod considerabil, o infuzie puternică de doctrine taoiste au penetrat în confucianism prin aplicarea unor metode, originar budiste, de interpretare a vechilor texte confucianiste.⁶⁰

Astfel de combinații și împrumuturi între cele trei mari tradiții intelectuale ale Chinei nu au dus la nici o apropiere între aderenții lor. Dimpotrivă, neoconfucianismul reinterpretaseră textele vechi confucianiste tocmai pentru a-i combate mai bine pe budiști, iar taoiștii își dezvoltaseră formele lor instituționale cu un scop similar. Spiritul mai agresiv al confucianismului și al taoismului remodelat⁶¹ avea desigur tendința de a slăbi influența budismului chinezesc, care în secolele al VI-lea și al VII-lea era pe punctul de a deveni religie de stat. Au mai fost și alți factori care au subminat budismul: secularismul crescând de la curte și din anumite mănăstiri budiste, de asemenea, sau puternica xenofobie care prindea putere pe măsură ce forța militară chineză ceda tot mai mult în fața barbarilor, după 755. Într-adevăr, însuși succesul budismului în procesul transformării dintr-o religie a celor săraci și umili într-una semioficială, primind terenuri în proprietate și privilegii oficiale, a contribuit la tăierea rădăcinilor sale populare.⁶²

Rezultatul acestor schimbări a fost izbucnirea unor persecuții religioase în China între 843 și 846, precipitate de căderea statului uigur în 840, sub atacul barbarilor din exterior. Grupurile conducătoare ale uigurilor erau musulmane încă din 762 și și-au folosit puterea militară pentru a-i proteja pe manihei din China, primindu-și, în același timp, tributul de la chinezi. Când a căzut deja statul uigur, reacția chinezilor a fost să scape de manihai, care erau negustori de origine uigură sau oricum străină ce trăiseră bine pînă atunci sub protecția protectorilor străini. Alte religii precum cea nestoriană, zoroastriană și musulmană au suferit și ele persecuții similare și, în 845, bogatele mănăstiri budiste au fost și ele distruse poate mai mult din motive fiscale decît din simplă xenofobie, ca în primele cazuri. Analele oficiale relevă faptul că nu mai puțin de 44 600 așezăminte religioase budiste au fost distruse, 260 500 de călugări și călugărițe forțați să plătească din nou taxe și 150 000 dintre ei au devenit sclavi.⁶³ Budismul chinezesc nu și-a mai revenit niciodată în urma acestei lovituri. Pierzîndu-și o mare parte din puterea sa asupra poporului prin acumularea de bogății și pierzîndu-le apoi,

⁶⁰ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 407-33.

⁶¹ Linia principală de atac la adresa budismului a fost bine exprimată într-o încercare literară a lui Han Yu (768-824): „Ca fiu, ei nu-și tratează tatăl ca pe un tată, iar ca supuși, nu-și tratează conducătorul ca pe un conducător... Ei pun legile barbarilor deasupra învățăturilor vechilor regi, devenind ei înșiși la fel ca barbarii.” Citat din Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 410.

⁶² J. Gernet, în *Les Aspects économiques du Bouddhisme*, p. 240-298, descrie rolul social schimbător al budismului într-o manieră penetrantă și convingătoare. O decădere similară slăbise budismul indian cu cîteva secole în urmă. Vezi mai sus, p. 372.

⁶³ O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 498. Aceste statistici ar putea fi totuși exagerate.

cînd guvernarea a hotărît să le retragă, budismul s-a trezit deodată lipsit total de importanță. Riturile și binecuvîntările destinate a-i proteja pe cei umili de spiritele rele au devenit principala ocupație a budiștilor — un serviciu public pentru care taoiștii erau oricum mai bine pregătiți. Budismul chinezesc a rezistat mai bine în forma sa numită Ch'an, mai ales în provinciile îndepărtate și în afara statului chinez, în Japonia și Coreea.⁶⁴ Gîndirea speculativă indiană a dispărut complet și budismul a încetat să mai fie un element important în religia înaltă a Chinei.

Astfel, după 845, nici o religie străină nu a mai concurat confucianismul și taoismul în China, iar în perioada dinastiei Sung (după 960) neoconfucianismul absorbise atît de mult din limbajul taoist încît vechea opoziție dintre cele două tradiții s-a mai estompat. Astfel, așa cum confucianismul înglobase cu succes școala legalistă, moștă și alte școli rivale în perioada Han, la fel, în ultima perioadă Sung, adică după anul 1000 d.Hr., neoconfucianismul, după absorbirea unor elemente importante ale taoismului și budismului, a devenit sistemul intelectual oficial și de necontestat din China. Aceasta a fost o victorie a micilor proprietari împotriva negustorilor și noilor atacatori, o victorie a tradiției chineze autohtone împotriva religiilor metafizice ale mîntuirii, din vestul Asiei. Respingerea budismului, cu aspectele sale străine de neșters, a asigurat civilizației chineze un anumit grad de continuitate și coerență neegalate de nici o altă civilizație eurasiatică. Totuși, natura monolitică a sintezei neoconfucianiste tindea să traseze limite mai înguste evoluției viitoare a culturii chineze decît oricare dintre celelalte tradiții intelectuale moștenite din lumea creștină sau musulmană.⁶⁵

În China, științele naturii, mai ales astronomia, matematica și medicina, par să fi rămas perfect imune la influențele străine din perioada Tang, chiar dacă se cunoșteau lucrările științifice indiene și cîțiva astronomi indieni aveau poziții înalte în serviciul imperial. Astronomii chinezi au făcut diferite observații subtile în această perioadă, precum și îmbunătățiri notabile ale instrumentelor de măsurare a mișcării corpurilor cerești. Însă legătura strînsă dintre astronomie și divinație — astronomii aveau funcția oficială de a interpreta voința Cerului, manifestată în eclipse și alte apariții neobișnuite — a fost de ajuns poate pentru a păstra metodele tradiționale și a le feri de noțiuni subversive din afară.⁶⁶

⁶⁴ Maniheismul a mai rezistat cîteva secole printre uiguri, care au reușit să-și creeze un stat în bazinul Tarim, după ce au fost alungați din steпа înaltă. (Acesta a fost și momentul în care limba turcă a înlocuit vechile limbi indoeuropene din oazele Asiei Centrale.) Zoroastrismul a dispărut pur și simplu, iar nestorianismul s-a mai păstrat doar ca o credință minoră în oazele Asiei Centrale. Religia lui Mahomed avea să se extindă însă în Asia Centrală.

⁶⁵ Dacă dezvoltarea culturală indiană din această perioadă poate fi descrisă ca fiind dominată de atavism, ca o întoarcere spre rădăcinile preariene și precivilizate, consolidarea unui confucianism modificat în China ar putea fi considerată un atavism mai puțin drastic, dar nu total diferit, îndreptat nu spre un stadiu anterior civilizației, ci spre o perioadă mai „pură” din trecut. Concentrarea deliberată a tradiției culturale chineze într-o renaștere a confucianismului a devenit și mai clară în secolele următoare, cînd erudiții chinezi au renunțat la multe dintre reinterpretările neoconfucianiste ale cărților clasice chineze. Consecințele, ciudat de contrare, ale Renașterii și Reformei din Europa, ele însele o formă de atavism, vor fi discutate într-un alt capitol.

⁶⁶ Un astronom indian, care fusese numit astronom șef al împăratului în prima jumătate a secolului al VIII-lea, a tradus texte indiene în care principiul notației zecimală, tabelele sinusurilor și alte aspecte auxiliare ale astronomiei matematice indiene erau explicate. Însă aceste noutăți nu i-au interesat pe chinezi. Cf. Kiyoshi Yabuuchi, „The Development of the Sciences in China from the Fourth to the End of the Twelfth Century”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, IV, 1958, 337-39.

UN BODDHISATVA CHINEZ

Această statuie, creată între 550 și 577 d.Hr., demonstrează apropierea efectivă a stimulului budist străin de către sculptorii chinezi. Prototipurile indiene și din centrul Asiei pentru reprezentarea părului și a hainelor, cât și pentru poza statuii, sînt de neconfundat. O comparație cu o statuie similară, creată cu un secol mai devreme (p.326), arată cît de tipic chinezească a devenit a doua operă, nu numai prin schimbările expresiei feței și ale proporțiilor, ci și prin reprezentarea pliurilor hainelor. Ceea ce fusese o convenție decorativă naturalistă, greșit înțeleasă, în cazul statuii anterioare, devenise acum un model deliberat stilizat ce sugerează soliditate monumentală în spatele materialului subțire.

University Museum, University of Pennsylvania.

Evoluția artelor frumoase în China între 600 și 1000 este similară evoluției intelectuale și religioase din epocă. La începuturile dinastiei T'ang, sculptura și pictura chineză se călăuzeau încă după prototipuri indiene și central-asiatice.⁸⁷ În secolul al VIII-lea, totuși, au apărut stiluri chinezești distincte de artă budistă și unele statui din această perioadă reflectă clar o scădere a entuziasmului religios și apariția unui spirit mai laic. După 845, arta budistă a mai supraviețuit doar în regiuni periferice ale Chinei, unde persecuțiile religioase fuseseră mai puțin severe.⁸⁸

Încheierea bruscă a producției artistice budiste, rezultată din distrugerea mănăstirilor în 845, nu a reprezentat și o încheiere a influenței budiste în arta chineză. Dimpotrivă, exact la fel cum neoconfucianismul și-a câștigat eventuala victorie numai după adoptarea anumitor trăsături budiste, tot astfel și arta chineză laică și-a căpătat forma definitivă după adoptarea unor prototipuri budiste. Acest lucru a fost în mod special evident în pictură, cea mai avansată artă⁸⁹ a civilizației chineze ulterioare. În contrast cu trăsăturile fantastice, semigeometrice ale stilului chinez timpuriu, pictura budistă a încercat să reprezinte figurile umane și peisajul într-o manieră vizuală lipsită de ambiguitate și să spună o poveste ce putea fi „citită” chiar și de cei neînvațați. Problemele tehnice generate de acest lucru au fost, în general, satisfăcător rezolvate în secolul al VIII-lea, când au trăit primii maeștrii ai picturii chineze. În secolele IX-X, pictorii chinezi învățaseră deja să reprezinte spațiul ca pe un tot unitar și unificator, deși nu prin mijloacele perspectivei liniare — soluția europeană din secolul al XV-lea la o problemă comparabilă. Peisajele chinezești erau proiectate însă dintr-o perspectivă aeriană schimbătoare, creînd impresia unui spațiu vast și sugerînd în același timp o stare de spirit, delectînd ochiul cu o suprafață elegant decorată. Acest stil extrem de sofisticat, delicat și sugestiv s-a păstrat și ulterior în pictura chineză, deși artiștii au continuat să modifice detaliile.⁹⁰

În domeniul literaturii și muzicii, formele clasice de compoziție, modelate după precedentele Han, au fost suplimentate prin inovații de anvergură în timpul perioadei T'ang timpurii. Deși natura unică a literaturii chineze și barierele lingvistice normale au făcut această literatură imună la orice fel de influențe străine, istoriile de curte menționează cîntece și dansuri învățate de la invadatorii din stepă în decursul secolelor anterioare.⁹¹ În plus, cîntecele și povestirile populare și cele ale străzii, la început disprețuite, au constituit inspirația mai multor poeți inovatori. Li Po (701-762) și Tu

⁸⁷ Cunoscutul pelerin chinez Hsuan-tsang a adus din India, în 645, nu numai texte sanscrite, ci și imagini „autentice” ale lui Buddha. Stilurile sassanide, adoptate în oazele Asiei Centrale, au lăsat, de asemenea, urme clare asupra unor opere budiste chineze.

⁸⁸ Cf. Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art*, New York, Pantheon, 1946, p. 63-80; Lawrence Sickman și Alexander Soper, *The Art and Architecture of China*, Harmondsworth, Penguin Books, 1956, p. 53-77.

⁸⁹ Poate că principalul motiv al acestui fapt a fost acela că pictura era îndeaproape legată de calligrafie, amîndouă fiind executate cu pensula. Un învățat putea deveni și pictor fără să-și piardă din demnitate. Un pictor mare era o persoană foarte respectată. Începînd cu 500 d. Hr., o literatură cultă, referindu-se la viețile și faptele pictorilor celebri, a fixat arta picturii în tradiția literară confucianistă.

⁹⁰ Cf. Osvald Siren, *Chinese Painting*, New York, Ronald Press, 1956-1958.

⁹¹ E.D. Edwards, *Chinese Prose Literature of the Tang Period*, London, Arthur Probsthain, 1937, I, 30-40, 60-72.

POMPA ȘI ELEGANȚA CHINEI IMPERIALE

Statueta de sus, datînd din timpul dinastiei Sui (581-618 d.Hr.) și pictura murală dintr-o peșteră din vestul Chinei, datînd din perioada tîrzie T'ang (618-912 d.Hr.), din fotografia de mai jos, sînt dovezi ale demnității și rafinamentului vieții de curte din China. Semeția, grația, haina elegantă și senzualitatea statuetei revelează ceea ce paravanul închis al picturii ascundea de ochii vulgari: afectarea unei frumuseți de la curte. Pictura reprezintă o procesiune, în care personaje principale sînt guverantul local și soția sa, în mijlocul unui grup de jongleri, dansatori și călăreți, pentru a sugera pompa ce înconjură o astfel de funcție. Budiștii au adus mai întîi în China ideea folosirii artei pentru a spune o poveste în acest fel (încă alte două panouri, nereproduse aici, completează procesiunea), dar subiectul laic și veselia picturii demonstrează cît de complet au modificat chinezii această influență străină specifică perioadei T'ang.

Fu (712-770) au fost printre primii poeți culti care s-au inspirat din aceste surse populare pentru arta lor autentică, uneori chiar manieristă.

Printr-un suprem paradox, convențiile literare impuse de cei doi poeți sau de alții au devenit sterile datorită faptului că, după secolul al X-lea, orice om educat devenea automat și poet. Atunci când serviciile imperiale ajungeau să ceară compunerea unui poem conform unor reguli stricte și cu un subiect dat, poezia devenise atât de manieristă încât nu mai putea evolua, deși nenumărate versuri extrem de subtile au continuat să fie produse. Lirismul, care timp de câteva secole trecuse peste vechile convenții pentru a atinge o notă foarte personală, chiar autobiografică,⁹² a fost recâștigat de tradiția confucianistă cultă.

Alte forme literare s-au păstrat în producții artistice integrale, chiar dacă nu întotdeauna inspirate. Istoriile, eseurile, colecțiile de informații diverse și comentariile textelor clasice produse de literați constituie încă un număr formidabil de creații, chiar dacă multe au dispărut de-a lungul secolelor.⁹³

O altă dimensiune importantă a culturii T'ang și Sung timpurii era eleganta ei viață de noapte. Actorii, muzicienii și dansatorii constituiau distracția curții și a aristocrației și, la un nivel mai primitiv, îi distrau și pe negustori sau alte grupuri mai puțin respectabile. Figurinele de ceramică reprezentând frumusețile de la curte ne mai pot încă sugera eleganta nopților petrecute în ritm rafinat de melopee. Poezia populară și poveștile de dragoste, avînd drept subiect general dragostea extravagantă a unui aristocrat pentru o cîntăreață de condiție umilă, ne sugerează aceeași imagine de lux, rafinement și delicatețe aproape decadente.

Bogăția și rafinamentul civilizației chineze în perioadele T'ang și Sung erau semnele unei epoci de aur din lunga istorie a Chinei, deși continuitatea și conservatorismul general al tradiției chineze nu lasă nici o șansă de afirmare specială acestei epoci. În plus, impermeabilitatea dogmatică a Islamului la orice fel de relizări ale culturilor străine a împiedicat orice fel de influență a culturii T'ang asupra contemporanilor săi eurasiatici civilizați, spre deosebire de cazul influenței elenismului, de exemplu, asupra dinastiei Gupta. Drept rezultat, puternica atracție a culturii chineze mature nu a depășit cercul strîmt al Orientului Îndepărtat pînă cînd cucerirea mongolă din secolul al XIII-lea a adus unele din realizările Chinei în atenția întregii lumi civilizate.

Influența Chinei asupra Coreei, Japoniei și a barbarilor de la graniță nu reprezenta nimic nou și, între 600 și 1000, expansiunea chineză în aceste zone a continuat ca și înainte. Principala zonă adăugată sferei culturii chineze a fost Yunnanul, unde un stat

⁹² Cf. biografia lui Li Po, bazată în mare măsură pe poemele sale și pe concluziile trase din ele de către Arthur Waley, *The Poetry and Career of Li Po*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1950.

⁹³ Remarcile mele asupra dezvoltării literaturii chineze se bazează pe următoarele publicații: E.D. Edwards, *Chinese Prose Literature of the Tang Period*; James R. Hightower, *Topics in Chinese Literature*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950; Herbert A. Giles, *A History of Chinese Literature*, New York, D. Appleton & Co., 1901.

independent a rezistat cu succes armatelor, dar s-a supus vrăjii culturii chineze.⁹⁴ În aceeași perioadă, statele indianizate din sud-estul Asiei s-au extins dinspre zonele de coastă și văile râurilor, unde apăruseră inițial, spre interiorul continentului.⁹⁵ Astfel, pe cursul inferior al fluviului Mekong se afla un centru din care un stat întins și-a tot împins frontiera spre nord, spre Yunnan, la sfârșitul secolului al IX-lea. Astfel, o cultură indiană satelit a intrat în contact direct cu un stat ce tocmai căzuse sub influența chineză.⁹⁶ Contacte similare apăruseră și mai înainte spre vest, de-a lungul coastei Indochinei, și spre vest, de-a lungul graniței dintre Birmania și Yunnan. Rezultatul a fost apariția unei frontiere mai mult sau mai puțin continue între zonele periferice ale celor două mari civilizații din sud-estul Asiei. Viața primitivă s-a menținut, desigur, în insule interstițiale ale unei rețele tot mai mari de societăți civilizate și semicivilizate.

De-a lungul frontierei nordice a Chinei, totuși, expansiunea civilizației a depășit tot mai mult granițele geografice dintre stepă și zona cultivată, care limitase multă vreme civilizația chineză la zonele irigabile. Confederațiile turcești de la granița nordică a Chinei — mai ales statul uigur, care s-a menținut între 745 și 840 — nu mai erau simple grupuri barbare. Ca și hazarii, corespondenții lor din cealaltă parte a lumii turcești, uigurii au împrumutat multe din trăsăturile civilizației, printre care și cultura scrisă, o religie superioară și o birocratie administrativă destul de stabilă. Ca și hazarii, ei au combinat creșterea animalelor, ocupația nomadică tradițională, cu comerțul de-a lungul râurilor sau prin intermediul caravanelor. Un astfel de comerț nu numai că traversa stepa în direcția est-vest, dar se deplasa și pe direcția nord-sud pentru a face legătura dintre zonele de pădure din nordul eurasiatic și centrele civilizate din sud. Desigur, condițiile climatice mai severe din stepele estice au făcut civilizația mai fragilă acolo decât în mediul mai favorabil din sud-estul Europei în aceeași perioadă. Totuși, influența culturală mai mare a Chinei și a populațiilor din oazele Asiei Centrale asupra pădurilor și stepelor din Mancuria și Siberia Estică era inconfundabilă.

Dezvoltări analoage au adus Tibetul în cercul vieții semicivilizate, începând mai degrabă abrupt, la începutul secolului al VII-lea, cu unificarea teritorială într-un formidabil regat militarizat. Când puterea chineză din Asia Centrală a decăzut, la mijlocul secolului al VIII-lea, războinicii tibetani își disputau prăzile din orașele din oaze cu musulmanii din Iranul Estic. Succesul tibetanilor a fost atât de mare încât ei au construit curînd un imperiu întinzîndu-se de la gurile Gangelui și ale Indului de Sus, spre nord, pînă la lacul Balhaș, și spre est, pînă la marele ciot al Fluviului Galben. În 860, regiunile periferice ale acestui imperiu se dezmembrasera deja, dar nucleul statului tibetan s-a păstrat.

În mare parte, tibetanii și-au împrumutat religia din India, cultura seculară din China și le-au dat amîndurora culoarea propriei lor tradiții. Sub auspiciile budismului,

⁹⁴ O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 448-51, 501-4. Yunnan a rămas independent politic pînă în secolul al XIII-lea.

⁹⁵ Temple mari și alte structuri religioase au fost construite, unele dintre ele decorate impresionant cu sculpturi în stil indian, dar sistemul social ce susținea această artă înaltă era comparativ fragil. Cf. G. Coëdes, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, p. 202-209.

⁹⁶ Cf. G. Coëdes, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, p. 167-178, 188-201.

Începând cu anul 632, când regele Tibetului și-a trimis reprezentanții în India pentru a crea sau găsi o scriere potrivită pentru limba tibetană, s-au depus eforturi sistematice de traducere a unor cunoștințe folositoare din sanscrită în tibetană. „Reacția autohtonă” dintre 836 și 842 amenința să smulgă din rădăcini budismul din Tibet, dar la mijlocul secolului al X-lea, s-a putut ajunge la o sinteză destul de stabilă între budism și religia autohtonă bon. Acest amalgam este cunoscut de obicei sub numele de lamaism.⁹⁷ Într-o poziție cultural-intermediară între India și China și apărat de munții săi înalți, Tibetul a reușit cu ușurință să-și păstreze independența politică.

În nord-est, influența chineză nu era deloc concurată de tradiții culturale indiene sau iraniene. Astfel, în timp ce anumite elemente autohtone — mai ales limba — nu au fost niciodată eliminate, civilizațiile din Coreea și Japonia au ajuns să poarte o marcă și mai puternică a celei chineze decât era cazul la celelalte granițe ale Chinei.

Coreea intrase marginal în cercul culturii chineze încă din perioada dinaintea de dinastia Han și servise multă vreme ca zonă intermediară între China și Japonia. Migrațiile dinspre nord — asemănătoare cu acelea care au adus în nordul Chinei diferite populații barbare între secolele al III-lea și al VI-lea d.Hr. — au dus la apariția unui stat puternic și războinic în nordul Coreei. După ce țara rezistase eroic invaziei împăraților Sui, anumite facțiuni interne au condus la recunoașterea de către Coreea a suzeranității chineze în 688, dar împărații T'ang, în mare parte a lor, s-au mulțumit cu o autoritate mai mult sau mai puțin fictivă.

Diferența radicală dintre limba chineză și cea coreeană a fost un motiv important pentru păstrarea unei identități culturale coreene. Deși literele chineze, ca și notația noastră numerică, sînt ideograme ce pot fi citite în orice limbă, în secolul al VII-lea, erudiții coreeni au considerat necesar să inventeze simboluri suplimentare, reprezentînd inflexiuni și conectori tipic coreeni.⁹⁸ Folosite mai întîi ca simple însemnări pe marginile textelor chinezești, aceste simboluri s-au dezvoltat eventual într-o scriere coreeană independentă. Acest lucru i-a asigurat Coreei o tradiție literară distinctă.

Dezordinile politice din Coreea au grăbit sfîrșitul dinastiei T'ang în China. Totuși, în 935, o nouă dinastie coreeană unise deja întreaga peninsulă și, cînd China s-a ridicat din nou ca un stat puternic sub dinastia Sung (960), cele două țări și-au reînnoit relațiile politico-culturale. Coreea era însă mult mai puțin dependentă de China de astă dată, în comparație cu perioada T'ang. Nevoia de a concilia statul kitan, ce se învecina în nord atît cu China, cit și cu Coreea, i-a împiedicat pe împărații din dinastia Sung de a-și exercita suveranitatea politică asupra Coreei. În plus, budismul propovăduit de noua dinastie coreeană avea rolul de a accentua autonomia culturală locală și a protejat Coreea împotriva influențelor

⁹⁷ Cf. Helmut Hoffmann, „Tibets Eintritt in die Universalgeschichte”, în *Saeculum*, I, 1950, 258-79.

⁹⁸ Chinezii nu are particule gramaticale și nici desinente, dar aceste elemente erau foarte importante în Coreea și Japonia. De aici venea nevoia unei notații suplimentare, din care s-au dezvoltat cu timpul notații silabice sau alfabetic. Dezvoltarea unei scrieri alfabetică în Coreea a fost facilitată și poate chiar cauzată de studiile de sanscrită ale budiștilor, care încercau să stăpînească sursa însăși a religiei lor.

neoconfucianismului din perioada Sung cam în aceeași manieră în care maniheismul îi protejase anterior pe uiguri în fața superiorității culturale nete a Chinei.⁹⁹

Japonia pare să-și fi primit primele impulsuri spre civilizație din contactele cu Coreea. Un moment important a fost adoptarea budismului în 552, dar noua religie nu a obținut un statut sigur în Japonia până în 587. Din acest moment, consolidarea autorității centrale și apropierea civilizației chineze au mers mână în mână. Relațiile directe dintre curtea chineză și cea japoneză au fost instituite pentru prima oară în 607 și după aceea Japonia a continuat să trimită solii în China la intervale regulate. Artizanii și meșteșugarii, precum și scribii, interpreții și diplomații însoțeau aceste solii și aduceau acasă toate aspectele culturii chineze pe care le considerau de oarecare interes.

Drept rezultat, în perioada Nara (646-794),¹⁰⁰ Japonia și-a dezvoltat o cultură de curte timpurie. Poezia și pictura în stil chinez a înflorit la fel ca în China însăși. Administrația, rangurile la curte și protocolul imperial erau modelate după exemple Tang. În secolul al X-lea, totuși, o versiune mai distinct japoneză a acestei culturi a început să prindă formă. O simplificare silabică a scrierii chineze a permis scrierea fonetică a limbii japoneze pentru prima dată¹⁰¹ și autoritatea curții imperiale japoneze a început să cedeze în fața forței aristocraților din zonele de graniță, care participau doar parțial la cultura filochineză a curții. Cel mai remarcabil monument al emancipării culturale japoneze față de modelele chineze a fost *Povestiri despre Genji*,¹⁰² o povestire romantică scrisă de doamna Murasaki, o doamnă de onoare de la curtea imperială, de la începutul secolului al XI-lea. Scrise în japoneză, cu doar câteva cuvinte chinezești introduse ici și colo, *Povestirile despre Genji* constituie o capodoperă a literaturii universale: o vie poveste de dragoste, prezentând sensibilitatea elegantă a cercurilor de la curte. Însă puterea imperială a decăzut curând după aceea și doamna Murasaki nu a avut nici un succesor de valoare printre curteni după ce curtea însăși a rămas doar o colivie aurită.¹⁰³

* * *

Rezultatul net al expansiunii sferei culturale chineze în perioadele Tang și Sung, împreună cu expansiunea simultană a civilizațiilor indiană și musulmană,¹⁰⁴ a fost de a umple toate golurile care separaseră înainte marile civilizații ale Asiei una de alta. Zonele de graniță au ajuns să fie pline de populații și state, doar semiindependente

⁹⁹ M. Frederick Nelson, *Korea and the Old Order in Eastern Asia*, Baton Rouge, La., Louisiana State University Press, 1945, p. 28-57; Homer B. Hulbert, *The History of Korea*, 2 vols.; Seoul, Methodist Publishing House, 1905.

¹⁰⁰ Numită așa pentru că la Nara se afla atunci capitala imperială.

¹⁰¹ Japonezii foloseau scrierea chineză încă din secolul al V-lea, cu echivalențe bazate pe identitatea de semnificație. Acest sistem nu era totuși cu nimic mai potrivit japonezei decât coreenei.

¹⁰² Volum tradus în engleză de Arthur Waley, *The Tale of Genji*, Boston, New York, Houghton Mifflin Co., 1935.

¹⁰³ Aceste remarci sumare despre Japonia se bazează pe cartea lui J.B. Sansom, *Japan: A Short Cultural History*, rev. ed., New York: Appleton-Century, 1943, p. 64-255.

¹⁰⁴ Pătrunderea musulmanilor în stea vestică și centrală va fi descrisă în capitolul următor. Ea a început înainte de anul 1000, dar consecințele ei majore s-au făcut simțite abia după acea dată.

cultural față de marile civilizații de pe continent. În mod caracteristic, aceste popoare — uiguri, hazari, tibetani, coreeni și alții — au folosit erudiția, religia și organizarea politico-militară, pe care o împrumutaseră, pentru a rezista asimilării în corpul politic al oricărui mare stat vecin.¹⁰⁵ În timp ce, în perioadele anterioare, absorbția culturală era soarta obișnuită a barbarilor de la frontiere, acum curente distincte ale diverselor civilizații eurasiatice erau destul de puternice pentru a le oferi popoarelor barbare posibilitatea de a alege între stiluri de viață variate. Posibilitatea acestei alegeri a provocat o tot mai mare rezistență a barbarilor la asimilarea completă în cadrul unei civilizații unice. Această situație i-a creat zonei eurasiatice o imagine culturală destul de nouă, comparabilă în mare cu situația complexă creată de apariția culturilor semisatelite în jurul Mesopotamiei și Egiptului în mileniul al doilea î.Hr.

F. REGIUNILE PERIFERICE

Extinderea regiunii civilizate eurasiatice între secolele al VII-lea și al X-lea d.Hr. a adus în sfera civilizațiilor Lumii Vechi o serie neîntreruptă de teritorii — de la Atlantic la Pacific și de la Oceanul Indian la zonele de pădure din nord. În 1000 d.Hr., doar populațiile puțin numeroase și dispersate de vânători și crescători de reni din extremul nord eurasiatic rămăseseră încă neafectate de extinderea agriculturii și comerțului, care au adus stepa și o mare parte a pădurii eurasiatice în contact cu unul sau mai multe stiluri de viață civilizată.

În aceleași secole, negustorii au trecut efectiv de bariera Saharei spre sud. Folosirea tot mai mult a cămilelor, introduse în Africa de Nord încă din timpul Imperiului Roman, a permis extinderea comerțului caravanelor. Conducătorii de caravane erau atrași să riște traversarea deșertului de aurul și sclavii pe care îi puteau obține. Circulația mai intensă în Sahara a stimulat elaborarea unor societăți mai complexe ale negrilor. Șefii de trib și reprezentanții lor încercau să monopolizeze rezervele de aur și de sclavi și, în acest proces, au încercat să organizeze furnizarea ambelor bunuri într-un mod mai sistematic și mai amplu. Ghana, cel mai vechi stat organizat conform acestui plan, pare să fi ajuns sub controlul unei noi dinastii în secolul al VIII-lea, eveniment ce ar putea marca transferul de autoritate de la conducătorii berberi la cei negri. Simultan, în alte zone învecinate din vestul Africii, comunitățile rurale au început să sprijine alte nuclee ale puterii politice și comerciale. Astfel de state ofereau posibilități mai mari pentru minerit, pentru armată și pentru meșteșugari, inaugurând astfel un fel de protocivilizație, care se extindea pe un teritoriu mult mai mare decât a putut vreodată Ghana controla.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Imperiul kitan, care controla provinciile nordice ale Chinei începând cu 907, ne oferă un exemplu de urmărire conștientă a acestei politici. Dualismul intern al acestui stat, care pare deliberat plănuț pentru a le permite kitanilor să-și păstreze identitatea socială și culturală față de chinezi, a fost în detaliu analizat de Karl A. Wittfogel și Feng Chia-sheng, în *History of Chinese Society, Liao, 907-1125*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1949.

¹⁰⁶ Cf. E.W. Bovill, *Caravans of the Old Sahara: An Introduction to the History of Western Sudan*, London, Oxford University Press, 1933, p. 43-47, 59-63; Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas, Staatenbildungen südlich der Sahara*, Cologne, Greven Verlag, 1952, p. 72-76; J.D. Fage, *An Introduction to the History of West Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1955; George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, New York,

De asemenea, în estul Africii, perioada musulmană a cunoscut o substanțială expansiune geografică a activităților negustorești civilizate. În secolul al VIII-lea d.Hr., navigația arabă înlocuise vechiul trafic de-a lungul coastelor africane și o serie de așezări, întinzându-se în sud pînă la Sofala, au luat foarte repede un aspect musulman. În aceste regiuni de coastă, negustorii arabi în cooperare cu conducătorii autohtoni aduceau aur, sclavi și fildeș din interiorul continentului pentru a fi transportat în anumite porturi ale Oceanului Indian. Totuși, cu excepția îndoielnică a statului Zimbabwe,¹⁰⁷ acest comerț nu pare să fi dus la apariția unor noi state sau la alte modificări ale organizării sociale tradiționale în regiunile muntoase din estul Africii.¹⁰⁸

Pînă după 1000 d.Hr., pădurea ecuatorială centrală din Africa și sudul semiarid au rămas aproape neafectate de progresul civilizațiilor. Desigur, triburile bantu, care practicau o agricultură primitivă de tipul „taie și arde”, au continuat să-și construiască așezări prin pădurile din bazinul Congo. Însă mai departe, spre sud și est, vînătorii primitivi au continuat să-și colinde ținuturile asemeni strămoșilor lor ce trăiseră cu multe milenii în urmă. Același conservatorism a predominat și în altă zonă de refugiu a Lumii Vechi, Australia.

În timpul acelorasi secole, Pacificul a devenit scena uneia dintre cele mai mari răspîndiri umane din întreaga istorie. Recifurile îndepărtate de corali sau munții vulcanici îndepărtați, uneori separați de zona de uscat cea mai apropiată de sute de kilometri de ocean, au ajuns să fie și ele locuite de oameni. În unele cazuri, chiar cele mai îndepărtate insule au susținut societăți extrem de complexe. Astfel de comunități se propagau de la un arhipelag la altul prin călătorii accidental deviate. Dacă o furtună sau altă problemă împiedica echipajul unei corăbii să ajungă la destinație, valurile și vînturile puteau purta vasul cu ușurință sute sau chiar mii de kilometri mai departe. Multe echipaje erau probabil exclusiv masculine și nu puteau fonda o nouă așezare care să dureze. Cînd se întîmpla însă să fie și femei la bord, puteau apărea și chiar apăreau noi comunități insulare printr-un proces destul de asemănător împrăstierii pufului de pădăie în vînt. Diversitatea uimitoare a așezărilor microneziene și melaneziene a apărut dintr-o astfel de răspîndire, începută cu mult înainte de 600 d.Hr. Însă cea mai spectaculoasă și amplă migrație, aceea a polinezienilor, pare să fi avut loc între 600 și 1000 d.Hr.¹⁰⁹

McGraw Hill, 1959, p. 72-73; J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, London, Oxford University Press, 1962, p. 20-22.

¹⁰⁷ Data ce s-ar putea stabili pentru structurile extinse, de piatră, din Rhodesia, din care au rămas ruine în cîteva locuri diferite e încă în dezbateri. G.P. Murdock, în *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, p. 209-211, afirmă că vestigiile din Zimbabwe datează din secolul al VII-lea d.Hr. G. Canton Thompson, în *The Zimbabwe Culture*, (Oxford, Clarendon Press, 1931) susține ca dată aproximativă secolele al IX-lea-al X-lea. D. Westermann, în *Geschichte Afrikas*, p. 412-416, și H.A. Wierschoff, în *The Zimbabwe-Monomotapa Culture in Southeast Africa* (Menosha, George Banta, 1941) consideră că aceste structuri au fost construite în secolul al XIV-lea. Toți sînt de acord că minereurile aurifere au constituit baza economică a dezvoltării acestor centre urbane și semiurbane.

¹⁰⁸ Asupra propagării inițiale a civilizației în estul Africii, cf. R. Coupland, *East Africa and Its Invaders*, Oxford, Clarendon Press, 1938, p. 1-41; Zoë Marsh and G.W. Kingsnorth, *Introduction to the History of East Africa* Cambridge, Cambridge University Press, 1957, p. 1-12.

¹⁰⁹ Ne-am putea aventura să credem că dezvoltarea ambarcațiunilor cu furchețe detașabile a făcut posibile extraordinarele călătorii ale polinezienilor. O astfel de ambarcațiune, bine aprovizionată și condusă, putea rezista și celei mai puternice furtuni continuînd să plutească în derivă o perioadă indefinită de timp.

Polinezienii nu au pornit probabil niciodată deliberat în călătorii de mai mult de 200 sau 300 de mile, căci metodele lor de navigație erau prea primitive pentru a le da o cît de mică șansă de a ajunge cu succes la o destinație mai îndepărtată. Însă faptul însuși că erau întreprinse călătorii măcar la distanța menționată însemna că altele mult mai lungi puteau să apară în mod accidental atunci cînd o ambarcațiune se rătăcea. Se putea întîmpla să apară contacte cu America sau cu Asia, de asemenea, tot ca un simplu accident, astfel încît polinezienii au realizat un fel de continuum cultural în întregul Pacific. Cazurile în care astfel de voaje accidentale au avut consecințe mai importante erau destul de rare. Numai atunci cînd șansa aducea echipajul unei corăbii pe un teren fertil, într-o insulă nelocuită sau îi arunca pe naufragiați pe un mal unde populația băstinașă dorea și era capabilă să obțină anumite valori culturale de la nou-veniți, puteau astfel de călători să lase urme mai importante. Cel mai obișnuit schimb cultural apărea cînd o canoe din vreun loc îndepărtat ducea cu sine vreun tip de plantă sau animal neobișnuit prin partea locului ca parte a proviziilor sale de hrană. Distribuția neregulată și complexă a plantelor cultivate și a animalelor în insulele din Pacific ne oferă deci un indiciu în legătură cu diversitatea contactelor sporadice care legau coastele și insulele Pacificului înainte ca europenii să fi ajuns acolo și să complice și mai mult sistemele ecologice prin introducerea de noi plante și animale.¹¹⁰

În Lumea Nouă, așa-numita perioadă „clasică” a civilizațiilor amerindiene a continuat să înflorească timp de cîteva secole după anul 600 d.Hr. În Guatemala și în zonele învecinate din Mexico, a crescut numărul și complexitatea centrelor clasice mayașe de cult. Apoi, spre mijlocul secolului al IX-lea, templele mayașe au început să fie abandonate unul cîte unul și jungla a cuprins treptat curțile interioare, drumurile și piramidele în trepte. Nu avem însă nici un motiv să presupunem că populațiile mayașe ar fi părăsit regiunea. Poate că atacurile dinspre nord au făcut să scadă prestigiul zeilor, care nu reușiseră să-și protejeze poporul de inamicii săi umani. Sau poate că invadatorii¹¹¹ i-au capturat și i-au sacrificat pe cei ce știau riturile, oprind astfel elaborarea în continuare a vechilor culte, chiar dacă oamenii de rînd credeau încă în ele. Avînd în vedere însă că nu există nici un fel de semne de violență în locurile părăsite, e posibil ca preoții să nu fi reușit să oprească răspîndirea unei religii noi, mai populare, care le permitea agricultorilor să-și asigure fertilitatea cîmpurilor de porumb prin ceremonii private potrivite. Serviciile, destul de costisitoare, ale preoților deveniseră astfel inutile. În secolul al XVI-lea, europenii au găsit un astfel de cult privat la mayași, care (oricînd ar fi fost el introdus) făcea inutile și templele bogate ale unei epoci anterioare.

¹¹⁰ Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific* (Wellington, N.Z., Polynesian Society, 1956) a analizat neînțelegerea cu privire la caracterul și amploarea navigației polineziene. Un număr impresionant de date în legătură cu voaje accidentale care au apărut în primele decade ale prezenței europene în mările sudice dovedește suficient punctul lui de vedere: voiajele deliberate erau întotdeauna scurte, dar ofereau posibilitatea unor voaje lungi, în urma unei întîmplări, care și explică viața în zonă a polinezienilor. Thor Heyerdahl, *American Indians in the Pacific*, Stockholm, Bokförlaget Forum AB, 1952, oricît de incitant, rămîne printre cei definitiv combătuți de Sharp. Totuși, cf. părerile modificate ale lui Heyerdahl din *Aku-Aku*, Chicago, Rand McNally, 1958, p. 371-377.

Pentru răspîndirea plantelor și enigmatice pe care acestea le creează botaniștilor, cf. George F. Carter, „Plants across the Pacific” (*Society for American Archaeology Memoirs*), Nr. 9 [1953], p. 62-72.

¹¹¹ Există urme ale unor motive străine, „mexicane”, în ultimele sculpturi maya.

Mai spre nord, cursul evenimentelor e mai puțin clar. Platoul mexican și unele zone de coastă au fost martorele ascensiunii și decăderii unor centre de cult monumental care erau probabil contemporane cu templele mayașe. Aproape sigur, năvălirea unor triburi barbare, războinice, din nord, a distrus templele mexicane. În orice caz, așezările ulterioare conțin palate care rivalizează cu templele ca structuri monumentale și sculptura păstrată demonstrează că un cult mult mai singeros i-a luat locul celui vechi, orientat spre astronomie și fertilitate vegetală. Spre sfârșitul secolului al X-lea, o derivație a acestui stil de civilizație mexican a pătruns în regiunea maya și a stabilit un important centru religios și politic la Chichen-Itza, în Yucatan. Vechile motive artistice mayașe s-au amestecat cu cele noi, mexicane, în cazul monumentelor de la Chichen-Itza dar, în comparație cu stilul clasic maya, atât precizia sculpturii în piatră, cât și exactitatea cunoștințelor astronomice erau în declin.

În Peru, cronologia e foarte incertă. Cîndva, între 500 și 1000 d.Hr.,¹¹² un stil asociat cu Tiahuanaco, un mare centru de cult din Anzi, s-a răspîndit în cea mai mare parte a regiunii peruane. Nu se poate ști dacă acest lucru atestă vreo cucerire politică și stabilire a vreunui mare imperiu sau vreo mișcare religioasă care a tulburat vechea pietate. O creștere a spiritului războinic pare să fi apărut și aici și nivelul artistic a scăzut în comparație cu realizările trecute.¹¹³

La fel ca în Lumea Veche, realizările culturale ale societăților peruane și mexicane au afectat popoare mai înapoiate din apropierea zonelor civilizate. Toate detaliile acestei răspîndiri a culturii sînt însă neclare. Totuși, satele se aflau, mai mult sau mai puțin în aceleași locuri, răspîndite pe zone întinse atât în America de Nord, cât și de Sud. Începuturi modeste ale unor centre de cult asemănătoare celor din Mexico au ajuns să se facă simțite, probabil în jurul anului 1000 d.Hr., în regiuni îndepărtate ca sud-estul Statele Unite de astăzi.

¹¹² Există experți care susțin ambele date.

¹¹³ Gordon R. Wiley, „The Prehistoric Civilizations of Nuclear America”, în *American Anthropologist*, LVII, 1955, 571-93; J. Alden Mason, *The Ancient Civilizations of Peru*, Harmondsworth, Penguin Books, 1957, p. 12-107; Wendell C. Bennett și Junius B. Bird, *Andean Culture History*, New York, American Museum of Natural History, 1949, p. 153-201; G.H.S. Bushnell, *Peru*, London, Thames & Hudson, 1956, p. 65-102; Walter Krickeberg, *Alt mexikanische Kulturen*, Berlin, Safari Verlag, 1956, p. 283-487; J. Eric S. Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization*, Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1954, p. 56-118; G.C. Vaillant, *The Aztecs of Mexico*, Harmondsworth, Penguin Books, 1950, p. 65-82.

Paralele posibile între evoluțiile din America Centrală și America de Sud ar putea fi atribuite unor contacte directe (pe mare?) sau indirecte. Însă asemănarea uimitoare dintre civilizațiile americane și cele ale Mesopotamiei antice ridică întrebări mult mai profunde. Militarizarea și regresul intelectual-artistice al civilizațiilor amerindiene între 600 și 1000 d.Hr. ne amintesc de o perioadă a istoriei mesopotamiene, inaugurată de Sargon din Akkad, iar paralela devine și mai remarcabilă dacă cineva acceptă ipoteza conform căreia năvălirea barbarilor de la periferie în vechile centre civilizate a precedat respectivele perioade „imperialiste.” Sînt aceste paralele oare de ajuns pentru a defini o lege generală a succesiunii ecologice în istoria structurilor sociale ale civilizației umane?

Cuceritorii din stepă și Occidentul european, 1000-1500 d.Hr.

A. INTRODUCERE

Două evenimente majore au afectat cu siguranță echilibrul lumii civilizate în prima jumătate a mileniului al doilea d.Hr. Unul a fost migrația popoarelor turce, mongole și tunguse din stepa eurasiatică, ajungând la un punct culminant în secolul al XIII-lea, o dată cu cuceririle lui Genghis Han și ale succesorilor săi. Al doilea a fost ascensiunea unei civilizații puternice în vestul Europei.

Din cele două, năvălirile popoarelor din stepă au constituit, desigur, evenimentul care a atras cel mai mult atenția. Cuceririle de proporții ale acestor barbari au afectat aproape întreaga lume civilizată. Doar regiunile de la periferia lumii civilizate — Japonia, o parte a Asiei Sud-Estice, sudul extrem al Indiei și Occidentul Îndepărtat european — au reușit să scape de dominația războinicilor veniți, direct sau indirect, din stepă. Ca extensiune geografică, doar cuceririle războinicilor cu care de luptă din secolele XVIII-XV î.Hr. se mai puteau compara cu aceste invazii.¹ Astfel, barbarii indo-europeni, de la începuturile istoriei stepei, și barbarii din Altai, de la sfârșitul ei, se puteau mândri cu faima lor de cuceritori, ale căror victorii s-au făcut simțite în întreaga regiune eurasiatică.

Invaziile mongolilor, din China pînă în Europa Estică și de la marginile pădurii siberiene pînă în Jawa, Birmania și Punjab, au făcut să se întrepătrundă elemente ale tuturor marilor civilizații ale Lumii Vechi mai mult decît oricînd. Cu mult înaintea acestui punct culminant, războinicii turci, infiltrîndu-se mai întîi în centrul Islamului și deplasîndu-se de acolo spre teritorii creștine și indiene, au facilitat interacțiunile

¹ Migrațiile din secolele III-VI î.Hr. nu au afectat prea mult India, iar invaziile din epoca fierului, din secolele al XI-lea-al IX-lea î.Hr., nu au lăsat urme clare nici în India, nici în China. Aceste mișcări, comparabile ca amploare, nu au avut totuși o influență generală, pretutindeni în zona eurasiatică.

dintre cele trei civilizații eurasiatice. Când mongolii au adăugat elemente chineze la acest amestec, „polenizarea încrucișată” a marilor culturi din Lumea Veche a ajuns la limitele ei geografice.

Amestecul și împrumuturile culturale pe tot cuprinsul lumii civilizate nu au fost, totuși, cele mai importante consecințe ale cuceririlor turcești și mongole. Structurile străvechi, masive și profund impresionante ale civilizațiilor islamice, indiene și chineze nu au fost influențate în prea mare măsură de aceste adăugiri. Numai în zona eurasiatică din occidentul îndepărtat, unde creștinătatea latină nu-și stabilise încă definitiv toate modelele existențiale, oamenii mai erau destul de maleabili psihologic pentru a adopta tehnici provenind din îndepărtata Chină și a le combina cu împrumuturile și mai masive de la vecinii lor musulmani și bizantini pentru a crea un amalgam de o importanță fundamentală pentru evoluția ulterioară a civilizației lor. Aceasta a fost șansa Europei. Vest-europenii adoptau cu ușurință inovații din exterior — ceea ce vechile civilizații asiatice (sau din sud-estul Europei), îndelung stabilite, nu mai puteau face. Totuși, nici printre civilizațiile mai vechi, reacțiile față de noile cuceriri barbare nu au fost deloc uniforme. Pe scurt, Islamul i-a civilizat pe noii stăpâni ai Orientului Mijlociu; China și Rusia i-au suportat o vreme pe conducătorii lor străini, după care i-au alungat, sub protecția psihologică a „reacției autohtone;” în timpul acesta, India și creștinismul bizantin, incapabile de a-i alunga, au trebuit să se adapteze conducerii turcilor islamizați.

Astfel, printr-o răsturnare a rolurilor, deloc nouă în istorie, civilizația islamică, ce suferise cel mai mult din cauza invaziilor și cuceririlor nomade, a reușit să profite cel mai mult de resuscitarea vechilor relații, generată de invaziile popoarelor din stepă. Desigur, a fost necesară o amplă transformare interioară a civilizației islamice înainte să se poată stabili un *modus vivendi* mai mult sau mai puțin satisfăcător între noii conducători turci (sau mongoli) și vechile civilizații ale Orientului Mijlociu. Totuși, când acest lucru s-a realizat, curajul popoarelor din stepă, de curînd convertite la islam, precum și noua energie misionară, generată de mișcarea sufită, au condus la una din cele mai remarcabile expansiuni teritoriale, ce a dus islamul, dincolo de granițele sale clasice, în Asia Mică, Europa Estică, Africa subsahariană, mare parte a Indiei, Asia Sud-Estică și Centrală și chiar în anumite zone din China.

Sintem atât de obișnuiți să privim istoria din punctul de vedere european încît scăpăm uneori din vedere amploarea și forța extraordinară a expansiunii Islamului, care a prefigurat și s-a suprapus oarecum cu expansiunea ulterioară a Europei de Vest. Totuși, un observator inteligent și bine informat din secolul al XV-lea nu putea să nu ajungă la concluzia că Islamul, mai mult decît societatea deocamdată incomplet dezvoltată a Occidentului European Îndepărtat, era destinat să domine lumea în secolele următoare. Creștinătatea latină se limita la o mică porțiune a globului în secolul al XV-lea, puterea sa de expansiune fusese demonstrată doar intermitent, iar artele și cultura sa abia ajungeau la rafinamentul și subtilitatea, de mult obișnuite în civilizațiile asiatice. Și totuși, observatorul nostru imaginar s-ar fi înșelat profund. Nu Islamul, ci Europa Vestică pare să fi fost agentul care a tulburat vechiul echilibru dintre cele

patru mari civilizații ale lumii și a adus Americile, sudul Africii și Australia în rîndul civilizațiilor Lumii Vechi.

Pus în fața faptului împlinit, istoricul nu poate deci decît să încerce să detecteze cîteva caracteristici ale civilizației vest-europene care au făcut posibilă extraordinara ei evoluție. Europa medievală merită, desigur, o mare atenție, ea fiind leagănul civilizației moderne chiar dacă în acea vreme Europa nu-și revelase toate posibilitățile sale ascunse. Totuși, dezvoltarea pe vechile teritorii barbare a unei civilizații comparabile cu oricare dintre cele apărute pînă atunci, constituia în sine însăși o schimbare a echilibrului lumii civilizate. Astfel, ascensiunea Europei Vestice trebuie amintită, alături de migrațiile din stepă, ca un important factor ce a modificat echilibrul cultural eurasiatic între 1000 și 1500 d.Hr.

B. INFILTRARE ȘI CUCERIRE DINSPRE STEPĂ

În 1000 d.Hr., migrațiile din stepă se desfășurau deja de treisprezece sau paisprezece secole, împingînd un trib sau altul să se deplaseze spre vest, în căutare de pășuni mai bune. Efectul a fost o continuă schimbare lingvistică în Asia, pe măsură ce indo-europenii, apoi turcii și ulterior mongolii migrau spre vest. Totuși, în timp ce limbile se schimbau, toate structurile esențiale — economice, politice și militare — ale vieții nomazilor veniți călare din stepă variau foarte puțin.

Cu toate acestea, modalitățile de viață civilizată s-au afirmat cu o mare intensitate în triburile din stepă cu cîteva secole înainte de anul 1000 d.Hr. Simbioza cu populațiile agricole și urbane constituise dintotdeauna o atracție pentru popoarele nomade, căci cerealele, textilele, metalele și tot felul de mărunțișuri ofereau o suplimentare a resurselor sărace ale vieții pastorale și de vînătoare. Astfel, cum contactele comerciale frecvente și activitatea de mercenari în armatele civilizate² îi făceau conștienți pe nomazii din stepă de bogăția și realizările minunate ale civilizațiilor din sud, „atracția gravitațională” exercitată de China, Orientul Mijlociu și Bizanț asupra formidabililor călăreți din stepă a crescut inevitabil.

Infiltrarea grupurilor nomade în așezările sedentare era mai simplă în Orientul Mijlociu, unde terenurile agricole din estul Iranului se pierdeau gradat în zonele de stepă. Acolo, nomazii puteau să-și continue modul de viață tradițional la marginea

² O caracteristică uimitoare a societății islamice a fost larga folosire a sclavilor ca soldați în sprijinul puterii personale a unui conducător. Germenele întregii instituții se afla în conceptul unei curți private, pline de sclavi. Un conducător, al cărui control asupra statului era amenințat de proprietarii de pămînturi răzvrățiți sau de alte elemente din societate, putea fi tentat să-și mărească și să-și înarmeze curtea pînă cînd sclavii săi personali deveneau o armată în toată regula. Primul care pare să fi luat această hotărîre a fost califul Mutasim (833-842), care a considerat că proprietarii de pămînturi din Corasan, de unde predecesorii săi Abbasizi își selecționau străjerii, nu mai erau destul de obedienți și i-a substituit cu sclavi turci. Cf. Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957, p. 417-418. Acești sclavi turci proveneau probabil din războaiele intertribale din stepă, captivii din aceste războaie fiind vînduți de cuceritori negustorilor musulmani. Nimic de acest gen nu exista în China, unde activitatea de mercenar în slujba guvernului nu implica indivizi, ci triburi întregi sau chiar uniuni de triburi și unde noțiunea de soldați sclavi nici nu era cunoscută măcar.

societății civilizate, să-și lase animalele să pască paiele rămase după seceriș și să se bucure, în același timp, de luxul obținut prin comerț sau tribut de la populațiile rurale sau urbane. De asemenea, centrele urbane sau protourbane se înmulțeau tot mai mult în stepă, dezvoltându-se în jurul centrelor comerciale unde nomazii veneau să ofere blănuri, animale și sclavi în schimbul produselor civilizației. Astfel se estompa tot mai mult granița dintre stepă și zonele agricole și, de-a lungul timpului, grupuri de turci s-au amestecat tot mai mult printre populațiile iraniene, împingând limitele zonei în care se vorbea limba turcă până în sudul Lacului Aral și al Mării Caspice. Turcii au devenit musulmani și au adoptat și unele maniere islamice, dar nu s-au confundat total cu lumea musulmană. Un sentiment de superioritate, bazat pe mândria față de curajul lor în luptă, i-a împiedicat să se asimileze total. Ei și-au păstrat limba și o mare parte a etosului specific stepei.³

Doi factori întâmplători au facilitat asimilarea turcilor în lumea musulmană, ca popor distinct, dar nu chiar străin, și au contribuit hotărâtor la succesul lor militar și politic în Orientul Mijlociu. Unul a fost faptul că în momentul în care turcii s-au ridicat pentru prima dată ca element important în corpul politic islamic, conducătorii šiiti erau la putere aproape pretutindeni. În consecință, când turcii au trecut la islamism, ei au fost tentați să adopte varianta sunnită, afirmându-și astfel independența față de autoritățile civilizate. Însă doctrina sunnită fusese cea ortodoxă în zilele califatului timpuriu și era încă credința majorității musulmanilor. Astfel, supunându-se conducerii turcești, mulți musulmani considerau că astfel înving erezia și se întorc spre gloria trecută.⁴

Al doilea factor întâmplător a fost conceptul islamic al „războiului sfânt” dus de *ghazi*, adică susținători ai credinței, al căror curaj în luptă constituia o formă de sfințenie. Războiul continuu la granițele Islamului le-a oferit deci turcilor barbari un rol extrem de onorabil, perfect croit parcă pentru tradițiile lor războinice. Și dacă jaful și propria glorie jucau un rol mai mare în mintea majorității turcilor decât pietatea și supunerea

³ Cf. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, 2d. ed., London, Oxford University Press, 1928, p. 235-258, 391-393; W. Barthold, *Histoire de Turcs d'Asie centrale*, Paris, Maisonneuve, 1945, p. 47-124.

Permeabilitatea graniței iraniene dinspre stepă în secolul al X-lea și în următoarele se află în puternic contrast cu succesul partilor și al Sasanizilor de a păstra frontierele închise, în epocile mai vechi. Nici o schimbare de tehnică militară nu explică această diferență: cavaleria grea încă își păstra avantajele asupra arcașilor din stepă. Ceea ce pare să se fi întâmplat a fost faptul că aristocrații din zonele rurale de la frontiera Iranului, a căror putere ținuse populațiile din stepă în frâu în primele secole creștine, își pierduseră forța militară. Dezvoltarea orașelor în Corasan și Transoxiana fusese o caracteristică evidentă a perioadei musulmane. Poate că mulți nobili se mutaseră la oraș pentru a se bucura de confortul și de viața culturală din orașe. Astfel, ei și-au pierdut deprinderile militare ale înaintașilor lor și nu mai puteau lupta cu aceeași eficacitate împotriva turcilor. Noul etos al nobilimii iraniene ne-a fost făcut cunoscut de poezia persană a secolului al X-lea și a celor ce au urmat, o poezie elegantă și rafinată, lipsită însă de orice forță marțială. Vezi și transformarea similară a nobililor celti din Galia, din războinici în aristocrați romani, pe măsură ce viața urbană se răspindea în provincia lor, între secolele al II-lea î.Hr. și al II-lea d.Hr. După cum susține Barthold, factorii economici și politici, împovărându-i pe proprietarii de pământuri cu datorii sau făcând deținerea de pământuri dificilă sau neprofitabilă, astfel încât negustorii din Corasan sau Transoxiana au început să aibă rolul dominant, au grăbit probabil decăderea aristocraților proprietari de pământuri din Iran. Cf. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Conquest*, p. 307-308. În plus, pietatea musulmană impunea urbanizarea, căci îndatoririle religioase nu puteau fi îndeplinite adecvat de oameni ce trăiau în căsuțe îndepărtate la sate, departe de moschei și de expertii în Legea Sacră.

⁴ Cf. avantajele analoage ale francilor asupra triburilor germanice care adoptaseră arianismul.

față de Allah — căci turcii nu luau prea tare în serios idealul construirii unei societăți în acord cu voința divină — același lucru se putea spune și despre mulți dintre luptătorii cei mai buni ai lui Omar. În general, baza nomadă a turcilor se asemana foarte mult cu a arabilor. Acest lucru făcea posibilă găsirea unui rol onorific pentru astfel de luptători barbari și curajoși în cadrul Islamului și le permitea musulmanilor civilizați să lase greul luptei, împotriva vecinilor lor creștini și hinduși, pe seama turcilor.⁵

Rezultatul net al acestor condiții geografice, religioase și culturale a fost astfel încorporarea masivă a societății turcești în Islam. Începând din secolul al XI-lea, majoritatea conducătorilor și soldaților musulmani erau turci și constituiau pivoții înaintării musulmane în teritoriile creștine și în Hindustan.⁶

În China, această infiltrare gradată a populațiilor barbare în lumea civilizată și acapărarea ulterioară a puterii, din interior, care a apărut în lumea islamică după secolul al X-lea, era practic imposibilă. Nici tradiția confucianistă, nici cea budistă nu permiteau atribuirea unui rol prea înalt soldaților, iar budismul tibetan, pe care mongolii au încercat să-l adopte încă din perioada lui Genghis Han (m. 1227) și pe care l-au și adoptat definitiv în secolul al XVI-lea,⁷ nu putea apela la nici un grup religios chinez pentru a reinstaura vechea ortodoxie și gloria apusă. În plus, Deșertul Gobi se interpunea între Mongolia exterioară și zonele agricole chineze. Aceasta avea tendința să limiteze întrepătrunderile pașnice între chinezi și mongoli în Mongolia interioară, în timp ce, în Mongolia exterioară, unde se afla o populație din stepă mult mai numeroasă, climatul sever impunea o viață aproape exclusiv nomadă, susținută de vânătoare. Astfel de populații au rămas complet străine de civilizația chineză, chiar dacă erau conștiente de atracțiile ei.⁸ Politica fiecărei guvernări chineze, în limitele puterii sale, a fost să-i țină la îndemână pe acești barbari. Triburile nomade se puteau adapta la structurile birocratice ale societății chineze doar ca niște supuși obedienți și îndepărtați și orice grup care refuza să accepte acest statut subordonat nu putea intra în lumea chineză decât prin forța armelor.⁹

Impermeabilitatea relativă a frontierei chineze a făcut atacurile nomade asupra Chinei foarte diferite de infiltrarea turcilor în Iran. Înainte ca o confederație nomadă să-și dezvolte o astfel de putere încât să învingă apărarea chineză, trebuia mai întâi să

⁵ Pentru importanța tradiției „războiului sfânt” în perioada timpurie de înflorire a Imperiului Otoman, cf. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, Royal Asiatic Society, 1938, p. 42-43.

⁶ Cf. relația dintre barbarii germanici și creștinii latini din secolul al IV-lea.

⁷ Cf. René Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, Payot, 1939, p. 592-593.

⁸ Cf. B. Vladimirtsov, *Le Régime social des Mongols*, Paris, Maisonneuve, 1948, p. 39-56. Spre nord-est nu exista Deșertul Gobi care să blocheze pătrunderea influenței chineze și, începând cu secolul al X-lea, o întrepătrundere sistematică a populațiilor nomade și a celor sedentare a apărut în Manciuria. Cf. Karl A. Wittfogel și Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society: Liao, 907-1125*, New York, Macmillan Co., 1940, p. 53-58, 115-125. Adincimea și caracterul socio-economic al acestei pătrunderi în zona manciuriană par foarte asemănătoare cu acelea care au apărut în zona graniței iraniano-turce în timpul aceluiași secolu.

⁹ Relațiile Bizanțului cu nomazii din sudul Rusiei și din cîmpia Dunării se asemănau mai mult cu modelul chinez decât cu cel iranian, dar o dată ce nu a avut loc nici un atac nomad masiv care să învingă apărarea bizantină, după secolul al IX-lea — datorită probabil deplasării spre sud, în teritoriile islamice, a traseelor migrațiilor din stepă — putem neglija confruntările bizantinilor cu pecenegii, cumanii și alții. Pentru detalii interesante în legătură cu această istorie a frontierelor, cf. F. Dvornik, „Byzantium and the North”, în Michael Huxley (ed.), *The Root of Europe: Studies in the Diffusion of Greek Cultures*, London, The Geographical Magazine, 1952.

ajungă la un grad înalt de organizare internă și disciplină. Când o astfel de confederație a reușit într-adevăr să cîștige teren în China, conducătorii nomazi aveau toate motivele să încerce să mențină instrumentele cuceririlor lor. Puterea lor depindea de forța militară a unei confederații tribale și o asimilare prea entuziastă a modului chinez de viață ar fi distrus baza însăși a guvernării nomade. De aceea un șir lung de cuceritori străini au făcut eforturi importante pentru a menține modul de viață nomad și cel chinez complet izolate chiar și atunci cînd cele două se întrepătrundeau din punct de vedere geografic. Eforturile chinezilor de a-i izola pe nomazi au fost pe măsura eforturilor nomazilor cuceritori de a se izola de chinezi.¹⁰

Un astfel de efort de a rezista atracțiilor culturii chineze era împotriva naturii umane, dar trebuie să fi fost vital, deoarece propria politică „autohtonă” a conducătorului implica păstrarea unei administrații chineze subordonate pentru a governa și exploata populația chineză în beneficiul cuceritorilor. Acest lucru însemna, în schimb, că instrumentul puterii pentru reafirmarea unei guvernări și societăți chineze aproape „pure” se afla întotdeauna la îndemînă. Viața ușoară și bogăția însemna o scădere inevitabilă a curajului în luptă și a coeziunii politice a cuceritorilor. Când o astfel de degradare ajungea destul de departe, era destul de ușor de organizat „reacția autohtonă” sub comandă chineză, inspirată de ura populației supuse pentru stăpînii străini. Așa a apărut dinastia Mîng (1368-1644), care a pus capăt stăpînirii mongole în China. Alungîndu-i pe cuceritorii atît de mult urîți de populație, împărații Mîng au reușit să elimine, sistematic și cu succes, aproape orice urmă a prezenței, timp de o mie de ani, a mongolilor în mijlocul societății chineze.

Dominația turcă în Orientul Mijlociu a avut efecte mult mai fundamentale și mai permanente. Înainte ca turcii să obțină puterea politică, ei trăiseră mulți ani la periferia Islamului și trecuseră la religia musulmană. Astfel, ei nu le erau atît de străini supușilor lor, pe cît erau cuceritorii mongoli ai Chinei față de populația autohtonă, și nici nu puteau fi alungați atît de ușor. În statele islamice nu exista nici un sistem al puterii, pe lîngă cel al invadatorilor turci, comparabil cu birocrăția chineză¹¹ și orice scădere a forței militare a unui grup de conducători deschidea, pur și simplu, calea pentru noi grupuri turce, venite de curînd din stepă, pentru a se ridica la putere.

* * *

Ritmul evenimentelor poate fi perceput dacă distingem trei faze ale expansiunii nomade: 1) ascensiunea turcilor la dominația politică asupra lumii islamice, însoțită

¹⁰ Wittfogel și Feng, *History of Chinese Society: Liao, 907-1125*, prezintă diferențele de grad în care elementele chineze și nomade erau menținute separate de conducătorii succesivi. Astfel, conducătorii jurcheni (1115-1234) au permis o încălcare mai mare a liniilor de demarcație între chinezi și barbari decît cei kitani (907-1125), care îi precedaseră în nordul Chinei. Manciuriienii (1616-1912) erau și ei mai deschiși spre adoptarea modului de viață chinez decît mongolii (1206-1368). Aceste diferențe modifică dar nu invalidează generalizările din text.

¹¹ În lumea musulmană, mișcările de rezistență subterane au luat forma unor secte religioase (șiiite). Astfel, asasinii, care au exercitat o stranie și secretă putere de stat în stat, din 1090 pînă în 1256, au făcut tot ce le-a stat în putere să răstoarne puterea selgiucilor. Ei apelau probabil chiar și la sentimentele antiturcești și antisunnite din regiune. Cf. Marshall G.S. Hodgson, *The Order of Assassins*, Gravenhage, Mouton, 1955.

de atacurile asupra Hindustanului și creștinătății (1000-1200 d.Hr.); 2) cuceririle mongole, inițiate de Genghis Han (1206-1227), care au cuprins aproape toată zona eurasiatică și au oprit temporar expansiunea musulmană; 3) revenirea dominației turcești și a expansiunii Islamului în India și Europa (1300-1500).

1) Diferitele state turcești apărute pe teren mongol în secolele al XI-lea și al XII-lea au fost în majoritatea lor efemere. Unul dintre cele mai stabile, sultanatul selgiucid, și-a păstrat coeziunea doar pentru o jumătate de secol (1037-1092) înainte de a se dezmembra în zeci de facțiuni războinice. Mai mult succes a avut consolidarea Egiptului, Siriei și Irakului sub Saladin (1169-1193), sprijinită de reacția musulmanilor față de victoriile francezilor în timpul primei cruciade (1097-1199). Eșecul celei de-a treia cruciade (1189-1192) a demonstrat eficacitatea lui Saladin și, după ce ultimul conducător din dinastia lui a murit, în 1250, soldații turci din Egipt, cunoscuți sub numele de mameluci,¹² au stabilit un regim oligarhic remarcabil, care a reușit să păstreze controlul asupra imperiului lui Saladin până în 1517.

Momentul cel mai important al expansiunii turcești împotriva creștinismului a fost bătălia de la Manzikert (1071), în care selgiucizii i-au învins definitiv pe bizantini și și-au consolidat puterea în platoul anatolian central.¹³ La cealaltă margine a Islamului, fiul unui războinic turc, Mahmud din Ghazni, a atacat Punjabul în lung și-n lat precum și valea Gangelui, pe cursul superior al râului (998-1030), pornind de la o bază aflată în Afganistanul de azi. Succesul lui a ușurat calea pentru ocuparea Indiei de Nord de către musulmani. Puterea exercitată de diferiți parveniți și aventurieri musulmani în sudul Himalaiei nu a ajuns totuși la nici un fel de stabilitate până în 1206, când primul dintr-o linie de regi turci proveniți din războinici a urcat pe tronul din Delhi și a inaugurat un regim asemănător aceluia stabilit mai târziu în Levant de către mameluci.¹⁴

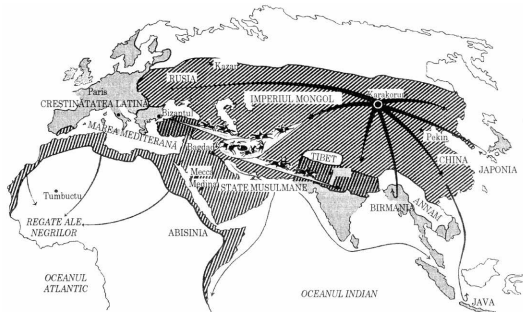
2) Conflictele militare din cea mai mare parte a regiunii eurasiatice, în secolul al XIII-lea, pornind din stepa înaltă a Mongoliei exterioare au constituit un al doilea val de invazii nomade. Acesta a avut un caracter complet diferit față de infiltrarea anterioară a turcilor în Orientul Mijlociu, căci mongolii au venit ca o hoardă de războinici barbari și cruzi, gata să-și trateze victimele umane ca pe animalele prinse în marile lor vânători anuale, domesticindu-le sau ucigându-le în funcție de circumstanțe.

Cariera marelui conducător mongol Genghis Han (1206-27) este cel mai dramatic exemplu din istorie asupra potențialului de luptă al nomazilor. Pribeag în tinerețe sa și chiar închis la un moment dat de dușmanii săi, prin marele său curaj, prin voință și cu multă șansă, el a reușit să creeze o mare uniune tribală și să impună o disciplină riguroasă

¹² A.N. Poliak, în „Le Caractère colonial de l'état mamelouke dans ses rapports avec la Horde d'Or”, în *Revue des études islamiques*, IX, 1935, 231-248, avansează ipoteza interesantă conform căreia regimul mameluc a fost, de fapt, un imperiu colonial de peste mări al negustorilor circaziene și turci și al războinicilor din nordul Mării Negre, ce a înlocuit în Levant un regim colonial asemănător al francilor.

¹³ Claude Cohen „Le Problème ethnique en Anatolie”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, II, 1954-1955, 347-362, subliniază că turcii se infiltraseră în Anatolia înainte de Manzikert, astfel încât bătălia, departe de a deschide un nou drum în expansiunea turcească, nu a făcut decât să consfințească un fapt împlinit.

¹⁴ Printr-o interesantă coincidență, doar aceste două comunități dintre statele musulmane au rezistat atacului mongolilor în lumea musulmană din secolul al XIII-lea.

EXPANSIUNEA MONGOLĂ PÎNĂ LA 1300 D.HR.

războinicilor de sub comanda sa.¹⁵ Victoriile timpurii i-au permis să-și aducă vechii dușmani alături de forțele sale și, atîta timp cît au avut succes, luptătorii dornici de pradă din stepă nu aveau nici un motiv să se revolte împotriva disciplinei severe pe care le-o impunea. Destul de repede, armatele lui Genghis Han au atacat puternic acele părți din China, Orientul Mijlociu și Europa care se aflau la granița cu stepa. Generalii cu o strategie superioară, mobilitatea trupelor și ceea ce s-ar putea numi astăzi o intențentă bine organizată le confereau mongolilor superioritatea asupra oricărui inamic. În consecință, cînd a murit Genghis Han, în 1227, armatele lui erau de neînvins și întreaga stepă, de la Volga la Amur, era cuprinsă într-o mare confederație militară.¹⁶

¹⁵ B. Vladimirtsov, în *Le Régime social des Mongols*, p. 56-158, susține că mongolii se aflau într-un proces de tranziție de la un clan și o societate tribală spre ceea ce el numește un sistem „feudal”, în care bogăția și conducerea se bazau mai puțin pe principiul ereditar și mai mult pe numirile și legăturile de rudenie ale casei conducătoare. Evident, numai prin ruperea legăturilor vechilor clanuri și organizarea armatelor sale după un principiu ierarhic, Genghis Han și-a putut crea instrumentul cuceririlor sale. Însă termenul „feudal” nu pare prea potrivit pentru a descrie relațiile politice mongole. Pe lîngă tradițiile autohtone, modelele birocratice uigure (adică sassanide în ultimă instanță) și chineze l-au inspirat pe Genghis Han în administrația sa militară și teritorială. Cf. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Conquest*, p. 386-393; George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1953, p. 92-137.

¹⁶ Nici un fel de îmbunătățire tehnică a armamentului nu s-a asociat cuceririlor mongole. Totuși, armatele lui Genghis Han erau dispuse să folosească orice armă nouă, oriunde ar fi găsit-o. Astfel, catapultele construite de meșteșugarii musulmani au distrus zidurile orașelor chineze aflate înaintea soldaților mongoli, iar praful de pușcă inventat de chinezi a fost probabil folosit în Ungaria.

Sub succesorii lui Genghis Han, atacurile de simplu jaf au lăsat treptat locul unei exploatare regulate a regiunilor cucerite. Dar cuceririle au continuat: din 1241, Europa de est a început să plătească tribut; din 1258, Persia, Irakul și Anatolia și, din 1279, întreaga Chină. După aceea, elanul militar al mongolilor a mai scăzut. În 1260, mamelucii din Egipt au învins o forță siriană sub conducere mongolă. În 1281, eșecul încercării de invadare a Japoniei a oprit înaintarea spre est a mongolilor iar, între 1285 și 1303, sultanii din Delhi au respins o serie de atacuri mongole din India, deși nu fără a renunța la controlul unei părți din Punjab. În 1292, o expediție mongolă în Jawa a avut un succes temporar și, în 1297, o armată mongolă a invadat Birmania, dar puterea mongolă în aceste regiuni îndepărtate nu a durat mult și nu a lăsat urme prea adânci.

3) Cei trei fii mai mari ai lui Genghis Han s-au confruntat cu sarcina de a conduce mari porțiuni din imperiul tatălui lor fără suportul armatei mongole, care se afla sub comanda fratelui lor mai mic.¹⁷ În consecință, în toate zonele vestice ale imperiului mongol, s-au ridicat din nou populațiile turce. Turcii din stepă fuseseră de la bun început cuprinși în sistemul militar mongol și numărul lor mare a dus la o decădere rapidă a limbii mongole printre grupurile conducătoare în toate ținuturile din vestul Mongoliei. Această transformare lingvistică era paralelă unui proces mai larg de aculturație căci, o dată trecută furtuna devastărilor mongole inițiale, vechiul proces de asimilare dintre societatea islamică și conducătorii nomazi a reînceput. Deja în 1257, hanul Hoardei de Aur de pe Volga a început să prefere Islamul și s-a aliat cu mamelucii din Egipt împotriva hanului mongol din Persia.¹⁸ În 1295, hanii Persiei au trecut la credința musulmană și în secolul următor islamul a devenit dominant în vechile oaze din bazinul Tarim, ajungând și în

Principala forță de atac a mongolilor a fost cavaleria, dar cavaleria ușoară, tipică pentru mongoli, a fost curind suplimentată de cavaleria grea, în armură, combinându-se astfel puterea armelor și șocul cavaleriei grele. Tactica obișnuită era încercuirea, la fel ca în vinătoarea anuală, caracteristică vieții triburilor mongole. În această vinătoare, toți bărbații mergeau călare, formând un cerc uriaș, pe care îl închideau și îl strângeau treptat, transformând vinătoarea într-un adevărat „cîmp de luptă” unde animalele puteau fi ucise pentru a se asigura proviziile de hrană pentru iarnă. Pentru această tehnică era nevoie de coordonarea mișcărilor pe distanțe lungi fără a pierde contactul sau controlul și constituia cel mai bun antrenament de război pentru comandanții și soldații mongoli, căci vânătorii erau și soldați, desigur.

În general, superioritatea mongolilor asupra armatelor civilizate nu stătea nici în număr (erau de multe ori inferiori din acest punct de vedere), nici în armament, ci în mobilitate și coordonare a mișcărilor pe distanțe lungi. Mongolii se puteau deplasa în coloane destul de dispersate pe tot felul de terenuri și puteau menține continuu comunicarea dintre coloane, astfel încât să asigure întâlnirea la un loc și moment stabilit. Subotai, generalul responsabil cu atacurile din Europa, în 1241, a reușit să stabilească coordonarea între armatele operând în Polonia și cele operând în Ungaria în ciuda obstacolului reprezentat de Munții Carpați. O astfel de performanță în coordonare, în ciuda distanțelor uriașe, nu a fost atinsă de armatele europene decât la sfârșitul secolului al XIX-lea. Ceea ce a făcut posibilă această coordonare a fost sistemul excelent de curieri, înaintarea bine elaborată, cu cercetași în flancuri, și extraordinara duritate a oamenilor și cailor, crescuți în condițiile aspre din stepa mongolă. Pentru un bun rezumat al organizării și tacticii militare mongole, vezi H. Desmond Martin, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1950, p. 11-47.

¹⁷ Conform unui istoric musulman, fiecareia dintre fiii mai mari ai lui Genghis Han nu i s-a acordat mai mult de 4000 de oameni. Prin contrast, fiul mai mic conducea 129 000 de oameni. Barthold, *Turkistan down to the Mongol Conquest*, p. 404. Această inegală distribuție a autorității avea totuși partea bună de a menține o unitate efectivă, chiar dacă destul de slabă, a întregului imperiu pînă în 1294, cînd Kubilai Han, nepotul lui Genghis Han a murit.

¹⁸ Hanul Hoardei de Aur intrase în conflict cu hanul Persiei din cauza posesiunilor din Azerbaidjan și din Caucaz. Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 475-476; B. Grekov și A. Iskubovski, *La Horde d'Or*, Paris, Payot, 1939, p. 76-82.

stepa centrală. În aceste condiții, luptele crâncene care au răsturnat dinastia mongolă din Persia (1349) și au ridicat o serie de succesori turci și turco-mongoli la o putere efemeră nu mai aveau prea mare importanță. Procesele politice haotice care au susținut expansiunea musulmanilor împotriva Europei creștine și a Indiei hinduiste, cu riscul unei continue dezordini în zonele centrale ale Islamului, s-au reafirmat.

În stepa centrală, în Orientul Mijlociu și în nordul Indiei, noi state islamice apăreau și dispăreau cu o rapiditate caleidoscopică, depinzând de succesul unuia sau altuia dintre comandanții militari. Cel mai remarcabil dintre aceștia a fost Timur Lenk (1360-1404), un turc musulman care se considera succesorul lui Genghis Han și care urma o politică de imitare deliberată a cruzimii mongolilor. Numai Imperiul Mameluc din Egipt și Siria (ai cărui conducători au fost recrutați după 1382 dintre circazienii și nu dintre sclavii luați de turci) și statul turc otoman (1284-1921) au reușit însă să-și mențină stabilitatea internă și coeziunea.

Viața culturală și economică au suferit desigur anumite căderi din cauza dezordinii politice din zonele centrale ale puterii musulmane, dar aceasta nu a oprit expansiunea Islamului, ci dimpotrivă. Războiul neîncetat din zonele musulmane a produs un flux continuu de soldați bine antrenați care, după luptele grele din Iran și Asia Centrală, erau nerăbdători să-și încerce șansa ca luptători pentru cauza credinței în Hindustan și în lumea creștină. Astfel, dezordinea politică din centrul Islamului a acționat ca o vînturătoare de grîu, adunînd grupuri și indivizi războinici din stepă în zonele musulmane centrale și aruncînd apoi supraviețuitorii, claie peste grămadă, la periferie.

Principalii beneficiari ai acestei migrații militare erau conducătorii musulmani din India și sultanii otomani. În 1500, cea mai mare parte a Indiei se supusese deja conducerii musulmane.¹⁹ La aceeași dată, otomanii unificaseră Asia Mică și Peninsula Balcanică, în sudul liniei Sava-Dunăre, cu excepția cîtorva zone mai puternice localizate în Venetia, pe coastele Adriaticii și în Pelopones. Totuși, în 1500, popoarele din stepă au început să piardă teren din punct de vedere militar. Armele de foc deveniseră decisive în luptă și, datorită dorinței și capacității lor de a folosi aceste noi arme, armatele otomane au reușit să obțină cele mai mari victorii în a doua jumătate a secolului al XV-lea.²⁰ Însă, atunci cînd armele de foc au ajuns decisive pe cîmpul de luptă, popoarele din stepă s-au găsit deodată într-un mare dezavantaj. Astfel de arme complicate puteau fi produse doar de comunitățile civilizate, cu acces la combustibili, metale, substanțe chimice și aptitudini meșteșugărești, pe care nomazii nu le-ar fi putut obține niciodată. În plus, secolele de folosire a arcului și săgeților îi făcuseră pe cei din stepă foarte reticenți față de experimentele cu arme noi chiar și atunci cînd negustorii civilizați le ofereau aceste arme — la prețuri exorbitante, desigur. Reticența lor a fost accentuată

¹⁹ Ultimul dintre statele indiene puternice militar, Vijayanagar, fondat în 1335, nu a fost distrus decît în 1565.

²⁰ Faimoasele corpuri de ieniceri, recrutați, după 1438, mai ales dintre supușii creștini ai sultanului otoman, au fost echipate cu muschete din 1500. Otomanii aveau o artilerie puternică încă din perioada asediului Constantinopolului, în 1453. Cf. David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, London, Vallentine, Mitchell, 1956, Appendix II. Asupra armelor din India cf. Sayed Abu Zafar Navdi, „The Use of Cannon in Muslim India”, in *Islamic Culture, The Hyderabad Quarterly Review*, XII, 1938, 405-418.

de faptul că inventarea armelor de foc a răsturnat îndelungatul echilibru de forțe dintre cavalerie și infanterie.²¹ Cu timpul, când infanteria din zonele civilizate, echipată cu arme de foc, a ajuns capabilă să lupte de pe poziții egale cu cei mai cruzi și mai disciplinați călăreți din stepă, importanța istorică și militară a nomazilor a luat sfârșit.²²

C. REACȚIA ISLAMULUI LA PRESIUNEA STEPEI

1. POLITICĂ ȘI SOCIALĂ

Infiltrarea turcilor în lumea musulmană, împreună cu cuceririle mongole catastrofice au pus capăt compromisului, la care se ajunsese în timpul Abbasizilor, între idealul religios al unei comunități sfinte aflate sub puterea divină și cerințele practice în legătură cu guvernarea unui imperiu. Când mongolii au răsturnat califul din Bagdad (1258), a dispărut chiar și pretenția unității politice.²³ În plus, hărțuierile și violențele caracteristice aventurierilor turci și aversiunea față de Islam a primilor conducători mongoli făceau inutil orice efort de a aduce relitățile politice de zi cu zi în armonie cu principiile religioase. Guvernarea efectivă din cadrul noilor state a derivat parțial din vechile modele persane, din organizarea tribală din stepă și din suspiciunea teribilă a aventurierilor greu încercați, care nu aveau încredere în nimeni într-o lume în care nici un fel de obligații morale nu atenaua cât de puțin lupta crâncenă pentru putere.

²¹ Până la sfârșitul secolului al șaispezecelea, armele erau prea grele și greu de mînuit de către cavalerie. Chiar și atunci când au apărut pistoalele, ele rămneau inefficiente în comparație cu muschetele.

Ca o ironie, cele mai mari victorii ale stepei din întreaga istorie, cuceririle mongolilor, au grăbit probabil începutul epocii prafului de pușcă. Experimentele chineze cu explozivi și tunuri primitive precedaseră experimentele similare din Europa și din alte părți și e posibil ca ceva cunoștințe despre succesele chinezilor să-i fi împins pe armurierii și artileristii europeni spre o carieră și mai strălucită. Totuși, fără imperiul mongol din Asia, un astfel de stimul ar fi putut avea efecte mult întîrziate sau deloc.

Pentru încercările timpurii ale chinezilor în domeniul armelor de foc, vezi L. Carrington Goodrich și Feng Chia-sheng, „The Early Developments of Firearms in China”, în *Isis*, XXXVI, 1946, 114-23; Wang Ling, „On the Invention and Use of Gunpowder in China”, în *Isis*, XXXVII, 1947, 160-78. Wang aduce dovezi în sprijinul ideii că invazia mongolă din Europa estică, în 1240-1241, ar fi putut introduce praful de pușcă în Europa, sub forma grenadelor explozive aruncate de catapulte. Aparenta identitate dintre formele primelor tunuri descrise în Europa (vezi, de exemplu, Charles Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Vol. II, Boston and New York, Houghton Mifflin Co., n.d., Pl. XXIX) și armele chinezești din 1221, „turnate din fier în bare, în formă de tîgvă, de cinci centimetri grosime” (Goodrich și Feng, p. 117) sugerează desigur că meșteșugarii europeni învățaseră oarecum celelalte foloase pe care chinezii le dădeau prafului de pușcă în decadele care au urmat marilor cuceriri mongole, cînd, așa cum demonstrează *Călătoriile* lui Marco Polo, călătoriile în zona eurasiatică se făceau destul de ușor.

²² În timp ce drama centrală a istoriei lumii se concentra acum asupra faptelor spectaculoase ale turcilor și mongolilor, o dramă analogă se desfășura în nordul Africii și în Spania, unde un șir de cuceritori barbari de la marginile Saharei au dominat și reorganizat sistemul politic al vestului musulman. Însă aceste triburi berbere erau în contact cu o singură civilizație și nu puteau duce mai departe influențele culturale primite, așa cum se întîmpla în cazul turcilor și mongolilor din zona eurasiatică. Doar în relație cu comunitățile de culoare din vestul Sudanului a fost violența berberilor oarecum atenuată de civilizație.

Cf. Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, Franz Rosenthal (trad.), 3 vols., New York, Pantheon, 1958, unde el atribuie decadența Africii de Nord din timpul său (secolul al XIV-lea) unui șir de cuceriri nomade.

²³ Un urmaș al casei Abbasizilor a fugit în Egipt și a fost recunoscut drept calif de către conducătorii mameluci din regiune, dar acest „calif” nu a fost niciodată recunoscut și în celelalte state musulmane. Cf. T.W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, Clarendon Press, 1924, p. 87-120.

Totuși, vechiul ideal al comunității divine se păstrase și bîntuia ca un duh inimile musulmanilor. În diferite ocazii, reformatorii și profeții înarmați, precum conducătorii Almoravizi (1056-1147) și Almohazi (1130-1269) din nordul Africii și din Spania musulmană au încercat să pună în practică aspirațiile pioase ale adeptilor lor. Însă astfel de eforturi de a readuce spiritul vechii comunități musulmane au eșuat de fiecare dată. Fervoarea religioasă s-a stins pe măsură ce necesitatea consolidării autorității politice i-a obligat pe conducători să-și încalce principiile religioase. Totuși, la nivel sub-politic, comunitatea musulmană rezista și înflorea, în ciuda profundelor dezamăgiri politice.

Chiar și cel mai puțin religios dintre conducători le acorda importanță învățătorilor și administratorilor Legii Sacre islamice. Nici un alt sistem legal pentru rezolvarea disputelor personale nu mai exista în cadrul comunității musulmane.²⁴ Astfel, studiul Legii Sacre a continuat în ciuda vicisitudinilor politice și un expert în Lege se putea aștepta la o poziție socială onorabilă și chiar la un post înalt, sub orice conducător musulman.²⁵ Pelerinajul la Mecca și prestigiul studiului la Medina îi aducea pe maestrii și discipolii din fiecare colț al Islamului în strînsă legătură unii cu alții și menținea astfel un corp transguvernamental de juriști și teologi, care uneau cu adevărat întreaga lume musulmană.

Totuși, pe măsură ce Legea Sacră devenea o colecție complicată de reguli pentru viața de zi cu zi, persoanele religioase începeau să respingă o disciplină religioasă atît de mecanic concepută. Calea sufită a comuniunii mistice cu Dumnezeu tindea să înlocuiască eforturile anterioare de a regulariza fiecare detaliu al activității zilnice în funcție de instrucțiunile divine. În ciuda caracterului inerent privat al acestei experiențe, ordinele sufiților — derviși și fahiri — au instituționalizat cu succes efortul mistic și l-au canalizat spre forme congregaționale. Un mare ascet, cîțiva discipoli entuziaști, un ritual și un mod de viață mai mult sau mai puțin distinct erau de ajuns pentru apariția unui ordin sufist. Astfel de ordine proliferau în toată lumea musulmană din secolele al XI-lea și al XII-lea, deși puține dintre ele ajungeau să aibă o viață lungă sau o mai mare întindere geografică.

Breslele sau alte „frății” urbane făceau adeseori din exercițiile sufite actul central al asocierii lor. Astfel de grupuri reușeau cîteodată să ridice populația locală împotriva vreunui mic tiran, adus la conducerea comunității de succesul său în război. Însă acest tip de contrapondere politică la superioritatea militară a armatelor turce nu ajungea să se dezvolte într-o formă stabilă de guvernămînt a orașelor. Cîteva orașe anatoliene

²⁴ Chiar și în zilele lor budist-șamaniste, conducătorii mongoli ai Iranului le permiteau juriștilor din Islam să judece și să conducă afacerile comunității musulmane. Cf. Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Berlin, Akademie Verlag, 1955, p. 375-376.

²⁵ Cariera renumitului călător Ibn Batuta (1304-1369?) ilustrează caracterul internațional al erudiției și jurisprudenței musulmane. Născut în Maroc, el a avut funcții judecătorești în regiuni îndepărtate ca India și insulele Maldive și a obținut aceleași demnități și la întoarcerea în Marocul său natal, la sfîrșitul vieții. În ciuda varietății guvernărilor și obiceiurilor, aceeași Lege Sacră, cel puțin în principiu, se aplica în toată lumea islamică și un expert în domeniul legal era calificat astfel pentru a-și îndeplini funcția oriunde. Cf. Ibn Batuta, *Travels in Asia and Africa*, H.A.R. Gibb (trad.), London, George Routledge & Sons, 1929.

și iraniene din secolul al XIV-lea par să fi ajuns la o autonomie apropiindu-se de aceea a orașelor libere din Europa din aceeași perioadă, dar astfel de situații rămăneau excepționale. Niște structuri permanente ale puterii cu greu se puteau baza pe aceste grupuri, dedicate în primul rând comuniunii extatice cu divinitatea. O dată cu trecerea cîte unei crize temporare, adepții sufismului se întorceau în mod natural la preocuparea lor față de scopul suprem al oricărui efort uman — cultivarea viziunii mistice — neglijînd administrația obișnuită și autoapărarea. Astfel, guvernarea era lăsată în seama minorității înarmate. Breslele, frățiile și ordinele dervişilor acționau doar ca un control intermitent, uneori eficient, asupra puterii arbitrare.²⁶

Lipsa unor studii de specialitate face ca orice afirmație generală asupra condițiilor economice din lumea islamică înainte de 1500 d.Hr. să fie imposibilă.²⁷ Violența și comerțul interferau. Multe orașe mari și bogate erau jefuite și unele chiar distruse complet. În plus, navigația musulmană a pierdut controlul Mediteranei în fața orașelor italiene, în plină ascensiune după secolul al X-lea. Cu toate acestea, viața urbană în lumea islamică a continuat foarte puternic. Pierderile într-o anumită zonă erau compensate de apariția unor noi capitale, îmbogățite cu obiectele jefuite din alte părți și împodobite de meșteșugari transferați din localitățile lor de bastină la cererea vreunui mare și efemer cuceritor. O dezordine prelungită, ca în cazul Egiptului sub regimul mameluc din secolul al XV-lea, producea desigur regres economic, dar, pe de altă parte, apariția unor state noi, relativ stabile, precum Imperiul Otoman, încuraja probabil comerțul și aducea noi bogății.

Avînd în vedere aceste contradicții, nu e posibilă nici o generalizare cu privire la situația economică a Islamului între 1000 și 1500 d.Hr. Se pare totuși că Irakul și Siria, centrele economice și politice ale Islamului timpuriu, au pierdut teren relativ sau poate chiar absolut, în timp ce Iranul și Anatolia au căpătat mult mai mare importanță decît înainte. Mai ales sistemul de irigații din Mesopotamia s-a degradat foarte mult atunci cînd parveniți și aventurieri turci au început să-și dispute supremația politică în vechile cîmpii aluvionare. Incapacitatea de a menține sistemul canalelor de irigație a fost un dezastru. Mlaștini și cavități din care se evaporase apa sărată, zone de deșert și de ierburi sălbatice se întindeau acum pe locul vechilor terenuri cultivate cu un secol sau două înainte de cucerirea mongolă (1258).²⁸ Un astfel de declin al

²⁶ Cf. Franz Taeschner, „Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14-15 Jht)”, în *Islamica*, IV, 1929, 1-47; Bernard Lewis, „The Islamic Guilds”, în *Economic History Review*, VII, 1937, 20-37.

²⁷ Cf. Claude Cohen, „L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval”, în *Studia Islamica*, III, 1955, 93-115.

²⁸ Cf. Thorkild Jacobsen și Robert M. Adams, „Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, în *Science*, CXXVIII, 1958, 1257. Problema critică era ridicarea terenurilor deasupra nivelului canalelor din cauza nămolului adunat acolo de secole. Incapacitatea de a reface canalele la intervale regulate putea produce și ea mari pagube, dar această amenințare fusese prezentă încă de la începuturile lucrărilor de irigații în Mesopotamia și totul se putea repara, prin muncă susținută, într-un singur sezon. Mult mai gravă era însă problema ridicării nivelului cîmpurilor, care putea fi rezolvată doar prin noi și vaste construcții de canale, pe o scară și cu o complexitate tehnică pe care numai o administrație centrală o putea duce la îndeplinire. Irakul modern abia acum, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, începe să întreprindă acele lucrări de îmbunătățire necesare pentru restabilirea agriculturii la scara atinsă pe acele pămînturi străvechi la începutul erei creștine.

vechiului centru, chiar dacă era compensat de prosperitatea din Anatolia și din Balcani, după consolidarea Imperiului Otoman, era rău prevestitor pentru sănătatea socio-economică a Islamului, în totalitate.²⁹

* * *

O dată ce fragmentarea politică a devenit ceva normal în Islam și conformitatea cu o Lege Sacră definită în detaliu încetase să mai fie semnul distinctiv al unui credincios, limitele ortodoxiei s-au extins pentru a admite mult mai multe variații doctrinare decît înainte. Sufismul era tot mai puternic și încorporase multe trăsături derivind direct din creștinism, zoroastrism, hinduism și din cultele șamanice. Numai prin ascensiunea sufismului și a cultului sfinților legat de el, Islamul a ajuns în final să-i cuprindă pe aproape toți creștinii din Orientul Mijlociu. Sufismul lega, de fapt, pentru prima dată, zonele rurale de islam pentru că el reprezenta, printre altele, o adaptare, în cadrul a ceea ce fusese înainte o religie urbană distinctă, la ideile și aspirațiile oamenilor de rînd. În același timp, atracția misionară a islamului dincolo de granițele sale clasice a crescut mult atunci cînd nu conformitatea cu o Lege Sacră riguroasă, ci simplul respect față de sfinți, care mergeau alături de Dumnezeu, a devenit primul și cel mai important pas în convertirea la credința lui Mahomed.

Cum islamul își dobîndea noi adepți și sufismul amplificase varietatea internă a credinței, divergențele importante, de la regiune la regiune, au început să fie tot mai evidente. Se ajunsese la infinite variații de detaliu. Marile succese ale misionarilor sufiți au creat o sarcină și mai dificilă pentru *ulema* — experții în teologie și în lege — care încercau să pună în ordine gîndurile și obiceiurile neofitilor în funcție de definiția legală, clasică a islamului. Legea Sacră și-a croit drum foarte încet printre nenumăratele obiceiuri locale și practici legale; ea și-a făcut totuși loc atunci cînd indivizii din diferite comunități au modificat obiceiurile locale pentru a le aduce în conformitate cu Legea Sacră. Drept rezultat, islamul a fost, în totalitate, capabil să mențină un oarecare echilibru între tendințele antinomice ale misticismului sufit și vechiul legalism al *ulemei*.

În mijlocul curenților religioase și al fragmentării politice, caracteristice pentru islam, stabilitatea și stăpînirea întinsă a statului otoman constituia o excepție clară. Din nefericire, originile acestui stat sînt destul de obscure. Ridicîndu-se la frontiera dintre islam și creștinismul bizantin, el pare să se fi bazat la început mai mult pe forța acelor *ghazi* de la frontiere. Recruții turci pătrundeau continuu în această zonă de frontieră dinspre est, împînși înainte de guvernări deja stabilite, doritoare să scape de orice sursă de conflict într-un mod atît de ieftin. În plus, un număr mare de creștini treceau la musulmani, găsind mai multe în comun cu ei decît cu îndepărtatele oficialități bizantine. Sfinții sufiți și frățiile lor jucau, ca de obicei, un rol foarte important în

²⁹ Lumea clasică greco-latină a avut o evoluție similară, în care decăderea economică a vechilor centre a coincis cu ascensiunea regiunilor anterior periferice la o nouă prosperitate. Istoria plantațiilor de zahăr din Caraibe a urmat ulterior același model. Totuși, factorii tehnici din aceste trei situații nu par să fi avut nimic în comun.

aceste conversiuni,³⁰ și la fel de important era și egalitarismul tradiției *ghazi* și al confreriilor și breslelor, destul de importante în societatea otomană.

Cînd, totuși, statul otoman a devenit un imperiu important din punct de vedere teritorial, conducătorul luptătorilor *ghazi*, sau sultanul, s-a văzut confruntat cu problema de a-și păstra toate cuceririle la un loc. Soldații săi erau supuși destul de neascultători, care puteau fi opriți de a face rău acasă doar prin campaniile anuale din exterior, împotriva creștinătății. Sultanii s-au întors deci la vechea instituție musulmană a sclaviei pentru a asigura liniile de forță ale guvernării regularizate, dar ei au reconciliat foarte bine acest instrument al autocrației cu tradiția *ghazi*, transformînd sclavia într-o vastă instituție educațională pentru convertirea băieților creștini în susținători ai islamului. Sistemul nu pare să fi dobîndit o formă regulată înainte de 1430. După aceea, sultanii otomani aveau în sclavii lor contraponderea necesară la neascultarea supușilor lor musulmani liberi.

Încet-încet, importanța piraiților *ghazi* a scăzut în timp ce aceea a sclavilor a crescut. Totuși, pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cavaleria musulmană, greu încercată, trăind pe propriile domenii iarna și însoțindu-l pe sultan în campaniile sale din fiecare vară, a ajuns să fie cel mai numeros element din armatele otomane.³¹ Atîta timp cît clasa de luptători musulmani și sclavii sultanului erau două forțe ce contrabalansau, statul otoman a înaintat din succes în succes. Succesiunea la tron era totdeauna un motiv de criză, dar o linie de conducători viguroși din casa lui Osman s-a dovedit capabilă să mențină un oarecare echilibru între cele două componente ale puterii lor militare și să rămînă suverani în fapt și nu numai cu numele.

Încercînd să convertească un principat al piraiților de frontieră într-un mare imperiu musulman, primii sultani otomani au solicitat și ajutorul *ulemei*.³² Acest lucru a avut două efecte ciudate. Pe de o parte, accentuînd rolul Legii Sacre în viața otomanilor, *ulema* a adîncit diferențele între modul de viață musulman și cel creștin — diferențe care fuseseră minime la începutul expansiunii otomane. În al doilea rînd, însăși Legea Sacră presupunea toleranță față de popoarele Cărții Sfinte și interzicea folosirea forței împotriva religiei creștine sau a celei mozaice, opunîndu-se astfel atacurilor luptătorilor

³⁰ Ordinul de dervishi Bektashi, care a ajuns să fie îndeaproape asociat cu armatele otomane de ieniceri, era remarcabil chiar și printr-o ordine sufletească pentru doctrinele sale tolerante. Bektashi susțineau că islamul, creștinismul și celelalte religii erau esențial asemănătoare — toate fiind doar eforturi imperfecte de a exprima și de a închieta experiența mistică a zeului suprem. Astfel de doctrine facilitau, desigur, convertirea la islam, o dată ce nu era repudiat creștinismul, ci pretențiile sale la adevărul exclusiv. Cf. J.K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Hartford, Conn., Hartford Seminary Press, 1937; F. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultan*, Oxford, Clarendon Press, 1929, I, 159-66.

³¹ Războinicii creștini, folosiți ca forțe auxiliare și luptînd sub comanda propriilor lor prinți, au jucat de asemenea un rol important în primele armate otomane. Provinciile românești au rămas definitiv sub un astfel de regim, dar în alte părți sultanii și-au impus propria administrație turcească și le-au oferit domenii, în noile provincii, războinicilor musulmani, care i-au înlocuit astfel pe predecesorii lor creștini. În consecință, după 1450, forțele creștine auxiliare nu mai aveau un rol prea mare în armatele turcești.

³² În Brusa și Niceea, primele orașe importante capturate de turcii otomani (1326 și 1331), au fost stabilite instituții de învățămînt religios superior imediat după cucerire pentru a furniza un număr adecvat de judecători și învățători pentru noul stat. Cf. Abdulhak Adnan, *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris, Maisonneuve, 1939, p. 9-11.

ghazi asupra tuturor necredincioșilor. Astfel, avînd în vedere că războinicii primitivi de la frontieră, din istoria otomană timpurie, au pierdut teren în favoarea sclavilor sultanului, pe de o parte, și a *ulemei* ortodoxe a islamului sunnit, pe de altă parte, convertirile supușilor creștini au încetat aproape, cu excepția canalului limitat oferit de sclavii sultanului.³³ Doar în regiuni muntoase și îndepărtate ca Bosnia, de exemplu, unde predominanța bogomilismului a facilitat probabil receptarea islamului, sau în Albania, unde războiul local continuu crease un spirit asemănător aceluia al vechilor *ghazi*, au mai apărut convertiri în masă de la creștinism la islam în adoua jumătate a secolului al XIV-lea.

Cînd Mahomed al II-lea Cuceritorul a învins Constantinopolul în 1453, el a instituit un dublu regim, conferind patriarhului ortodox putere judecătorească (și nu numai) asupra supușilor săi creștini. Clerul creștin a devenit o imagine în oglindă a *ulemei*, avînd asupra creștinilor o autoritate comparabilă cu aceea exercitată de experții în lege ai islamului asupra musulmanilor. În același timp, sultanii au adoptat principii creștine organizînd o ierarhie riguroasă în rîndurile *ulemei* și supunînd-o controlului statului mai mult decît orice alți conducători anteriori.

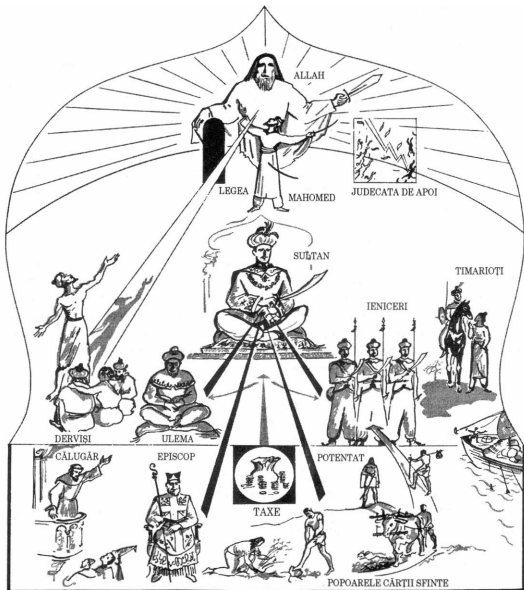
Nici un alt stat musulman nu a avut atît de mult succes ca statul otoman. În Spania, musulmanii din Andaluzia s-au dovedit incapabili să oprească ofensiva creștină dinspre nord și și-au pierdut ultimul centru important, din Granada, în 1492, într-un moment în care puterea otomană se apropia de apogeul ei. În Asia Centrală, Iran și India, un lung șir de acțiuni militare a fost, de asemenea, incapabil să stabilească state durabile — poate în lipsa sprijinului unei tradiții *ghazi*, care se aflase la baza regimului otoman timpuriu și care a continuat să constituie un element semnificativ în structura sa de maturitate, chiar și după 1500 d.Hr.³⁴

2. CULTURALA

Fragmentarea politică și stăpînirea turcească nu au schimbat instantaneu climatul intelectual și artistic al lumii musulmane. Pînă aproape de sfîrșitul secolului al XI-lea, diviziunea tripartită a științelor sacre ale islamului, filozofia raționalistă și științele grecilor precum și literatura curtenilor cultivați au continuat la fel ca înainte. Chiar și conducători aspri precum Mahmud din Ghazni, prădătorul Indiei, patronau oameni de litere și erudiți la scară largă, ajungînd chiar să răpească învățați vestiți de la alte curți. Violența prelungită și revoltele nu împiedicau prea mult învățătura. Fragmentarea politică furniza un număr mai mare de conducători ambițioși care să patroneze erudiți celebri. Cele trei mari personalități ale științei musulmane și filozofiei au trăit în mijlocul acestor frămîntări

³³ O revigorare importantă a creștinismului ortodox a redus, de asemenea, interesul pentru sufism al creștinilor din Balcani. Vezi mai jos, p. 510.

³⁴ Remarcile mele asupra societății otomane se datorează mai ales unei mici cărți elegante scrisă de Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, Royal Asiatic Society, 1957. Cf. și A.H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1913; Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, Munich, F. Bruckmann, 1953.

STRUCTURA IMPERIULUI OTOMAN

politice. Doctorul și teologul Ibn Sina (Avicenna, 980-1037) și-a petrecut o mare parte a vieții sale în Iranul de Est, unde presiunea turcă era maximă. La fel s-a întâmplat și cu eruditul, cunoscător al gândirii indiene, al-Biruni (Alberuni, 973-1046). La celălalt capăt al lumii musulmane, Ibn Ruḥd (Averroes, 1126-1189) a supraviețuit cuceririi Spaniei de către fanaticii Almohazi. Opera acestora și a altor zeci de erudiți mai mărunți a adus corpusul cunoștințelor moștenite la un nivel de complexitate și coeziune sistematică egal sau chiar superior celui din Alexandria elenistică.

În general vorbind, în secolul al XII-lea d.Hr., savanții musulmani ajunseseră să stăpânească toate cunoștințele predecesorilor lor greci și indieni, adăugaseră un corp de noi cunoștințe la vechiul cadru, mai ales în domeniile matematicii, medicinei, chimiei și opticii, și adaptaseră totul, în oarecare măsură, la doctrina musulmană. Marii gânditori ce sistematizaseră cunoașterea în Grecia — Aristotel, Galenus, Euclid, Ptolemeu — asigurau cadrul de bază pentru investigațiile musulmanilor, dar numeroase detalii și citeva principii ale științei musulmane mergeau mult mai departe decît ceea ce afirmaseră acești vechi măestri.³⁵

Probabil că tensiunile dintre gîndirea raționalistă și știința sacră a islamului nu puteau să reziste la infinit, o dată ce asupra unui anumit număr de puncte — de exemplu, dacă lumea este creată sau eternă — argumentele filozofilor și dogma religioasă intrau în conflict direct. În mod logic, o abordare a adevărului sau alta trebuia să cedeze și aceasta s-a și întâmplat. Gîndirea raționalistă a cedat în fața dogmei, dar nu fără luptă și nu înainte ca știința sacră a teologiei să fi preluat multe din armele logicii filozofilor pentru a demonstra deșertăciunea rațiunii umane. Elementul decisiv în triumful științelor sacre a fost alianța lor cu sentimentele religioase populare, manifestate în mișcarea sufită. Această alianță a fost pecetluită de viața și opera unuia dintre cei mai mari și mai influenți teologi ai Islamului, al-Ghazali (1058-1111).

Sub Abbasizi, multimele furioase din Bagdad și juriștii neîncrezători se uniseră pentru a învinge primul efort musulman de a construi o teologie musulmană argumentată rațional. Totuși, în tinerețea lui al-Ghazali, nevoia de a lupta împotriva logicii filozofice îi împinsese pînă și pe experții conservatori ai Legii Sacre pe terenul alunecos al controverselor teologice. La ei, logica aristotelică servea pentru a demonstra inadecvarea rațiunii umane, incapabile să descopere adevărul teologic. Al-Ghazali a fost educat în această tradiție dar, în mijlocul unei cariere strălucite de profesor de teologie la Bagdad, el a trecut printr-o puternică criză personală și a început să se îndoiască de totul. Cu timpul, și-a găsit salvarea într-o experiență mistică: s-a retras din postul său de la Bagdad și a devenit un simplu sufit, cultivînd stările extatice și absorbția propriei persoane în Dumnezeu. Spre sfîrșitul vieții sale, al-Ghazali a început din nou să predea și să scrie, convins că omul poate ajunge la o oarecare cunoaștere a divinității. Argumentul teologic, considera el acum, era doar un instrument folositor pentru

³⁵ Cf. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Washington, Carnegie Institution, 1931, I, II; Aldo Mieli, *La Science arabe*, Leiden, E.J. Brill, 1939, 90-216.

a-i îndruma pe oameni pe calea mistică, arătându-le erorile filozofilor și ale altor învățători nereligioși.³⁶

Neîncrederea totală a lui al-Ghazali în rațiunea umană a devenit o regulă a întregii teologii musulmane de mai târziu. Antiintellectualismul sistematic a conferit amploare misticismului sufist și i-a permis *ulemei* să folosească sprijinul popular în lupta împotriva gândirii libere raționaliste. Într-un astfel de climat neospitalier, gândirea ridică la o Ibn Ruchd, ce a reînviat și revizuit aristotelismul, a fost practic neglijată în lumea musulmană.³⁷ Istoria științei și filozofiei musulmane din secolul al XII-lea până într-al XV-lea poate fi rezumată în titlurile a trei cărți: *Distrugerea filozofiei* a lui al-Ghazali, *Distrugerea distrugerii* a lui Ibn Ruchd, în care el căuta să impună o mai largă aplicare rațiunii umane, și o operă mult inferioară primelor două, *Distrugerea distrugerii distrugerii*, scrisă de un oarecare Hogeza Zada (m. 1487 sau 1488) la comanda sultanului Mahomed al II-lea, care-și instruisese supusul să rezolve argumentul în favoarea lui al-Ghazali.

Rezultatul net al acestei evoluții intelectuale a fost desigur înăbușirea oricărei inovații în știință și filozofia musulmană. Nevoia de a pregăti doctori și astrologi, care în perioada Abbasizilor stimulase încorporarea moștenirii intelectuale grecești și, ulterior, indiene în corpusul erudiției musulmane, nu mai era o problemă. Manuale complete, cu autoritate, erau gata pregătite și însumau toate cunoștințele de care avea nevoie un om de o anumită profesie. Cu *Canonul* de medicină al lui Ibn Sina la îndemână, ce și-ar mai fi putut dori un doctor? Până la urmă, atunci când experiența mistică a fost considerată superioară tuturor celorlalte, simpla rațiune umană a încetat să mai aibă vreo importanță. O dată ce nimic important nu mai rămânea de descoperit, modificarea absurdă a adevărilor stabilite și a doctrinelor acceptate nu putea decât să justifice neîncrederea cu care teologia oficială deja trata știința și filozofia.³⁸

Astfel, printr-o coincidență curioasă, gândirea musulmană a înghețat într-o formă fixă tocmai într-un moment în care curiozitatea intelectuală se trezea în Europa Vestică

³⁶ Al-Ghazali a scris o scurtă autobiografie, tradusă în engleză de W. Montgomery Watt, *The Faith and Practice of al-Ghazali*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1953, p. 19-85. Cf. și Louis Gardet și M.M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, Paris: J. Vrin, 1948, p. 67-76; A.J. Wensinck, *La Pensée de Ghazzali*, Paris, Maisonneuve, 1940. Maniera în care papa Inocențiu al III-lea a reușit să folosească entuziasmul mișcării franciscane în folosul ierarhiei oficiale a Bisericii Romano-Catolice, cu aproape un secol mai târziu, se constituie ca o interesantă paralelă a operei lui al-Ghazali, deși ar trebui poate să ne gândim mai degrabă la Sf. Bonaventura, teologul mistic al franciscanilor, ca un corespondent creștin al lui al-Ghazali.

³⁷ Importanța lui Averroes pentru întreaga istorie a ideilor stă în efectul stimulator pe care l-a avut asupra teologilor creștini latini, care îl considerau un gânditor fascinant și eretic, imposibil de neglijat. Opera lui Aristotel fusese dintotdeauna cunoscută filozofilor musulmani, dar doctrina lui fusese, începând cu Antichitatea latină, mascată în mod curios de aparențe neoplatonice. Marea realizare intelectuală a lui Averroes a fost să separe gândirea aristotelică de această haină străină ei, permițându-le astfel teologilor de la Paris să înceapă revoluționarea filozofiei creștine de la o bază aristotelică mai mult sau mai puțin autentică.

³⁸ Totuși, nici chiar în tradiția sufistă nu se putea evita cu totul folosirea rațiunii. S-a încercat realizarea unor expuneri sistematice ale doctrinei și ale pașilor și stadiilor căii mistice, folosindu-se în mare măsură limbajul și metaforele neoplatonice și, în unele cazuri, adoptând o formă abstractă, extrem de intelectualizată. Cf. Reynold Alleyne Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1921, p. 77-142; A.J. Arberry, *Sufism*, London, George Allen, 1950, p. 93-105.

Valul de misticism din societatea islamică poate fi comparat cu curente intelectuale din India, în secolele VII-VI î.Hr., și din lumea romană, în primele secole creștine. Oricare dintre cei ce nu sînt ei înșiși mistici încearcă să

— secolele al XII-lea și al XIII-lea d.Hr. Memorarea mecanică și recitarea congregațională a textelor cu autoritate, ce predominau în instituțiile musulmane de învățămînt superior, *madrassa*,³⁹ se aflau într-un remarcabil contrast cu universitățile Europei de Vest. Existența a sute de *madrassa*, uneori destul de liberale, cu profesori excelenți, accentuau uneori și mai mult puterea autorității asupra gîndirii musulmanilor. Doar în domenii îndepărtate de științele sacre — mai ales istoria și geografia — a supraviețuit ceva din vechea strălucire a culturii musulmane, fapt atestat de scrierile lui Ibn Battuta (m. 1369 ?) și Ibn Khaldun (m. 1406).

Desigur, gîndirea speculativă teozofică a continuat în cercurile sufite, în afara și uneori chiar în opoziție cu învățătura ortodoxă din *madrassa*. Ar fi poate mai corect să spunem că, după secolul al XII-lea, energiile intelectuale ale Islamului se împărțeau între scolasticismul rigid al erudiției oficiale și o tradiție mistică amorfă, indefinită, dar încă evoluind. Această tradiție și-a găsit însă o expresie mai potrivită și mai impresionantă în poezie decît în formele de discurs mai banale. Poate că din acest motiv poezia și literatura în general au continuat să înflorească în Islam mult după ce știința și filozofia s-au stins.

Inspirația sufită a fost fructificată mai mult în poezia persană decît în cea arabă, dar și literatura arabă a continuat să fie extrem de viguroasă. De exemplu, în Andaluzia au apărut în secolul al XI-lea noi forme poetice bazate pe strofe cu rimă, care s-au răspîndit ulterior și în alte regiuni ale lumii arabe. Începînd cu secolul al XIII-lea, povestirile populare circulînd prin bazarurile și caravanseraiurile lumii musulmane, au căpătat demnitatea unor forme literare în colecții de tipul celor *O mie și una de nopți*, relatînd peripețiile vagabonzilor și negustorilor, prinților și prințeselor, într-un spirit esențial secular.⁴⁰

Cu adevărat valoroasă, în literatura musulmană, a fost însă poezia persană. Persana a început să devină limbă literară în secolele IX-X, pornind de la o tradiție orală

găsească o explicație pentru un astfel de fenomen în vreun tip de frustrare, în legătură cu însăși supraviețuirea ființei umane în lume. Ar fi tentant să atribuim această profundă transformare a gîndirii islamice eșecului marelui ideal original al existenței unei societăți complet conduse de divinitate pe acest pămînt. Cînd realitățile politice au făcut imposibilă chiar și pretenția de a trăi într-o astfel de societate, construită conform ordonanțelor divine, musulmanii au refuzat să cadă într-o mentalitate complet laică, așa cum aveau să facă mai tîrziu mulți dintre conducătorii Europei de Vest, și s-au refugiat într-un misticism esențial personal și privat.

Dificultățile vieții în mediul urban, cînd nesiguranta generală a relațiilor de piață a fost exacerbată de intervenția inopinantă, violentă a forțelor militare, ar putea, de asemenea, explica atracția psihologică a căii mistice. Dacă, începînd cu secolul al XI-lea, prosperitatea urbană a intrat în declin în zone largi ale lumii musulmane, suferințele economice și dezamăgirile ar fi putut întreține flacăra misticismului. Informațiile despre istoria economică musulmană sînt totuși prea puține pentru ca o astfel de explicație să aibă o bază suficient de sigură.

³⁹ Aceste instituții au fost pentru prima dată introduse în Iran și Irak în secolul al XI-lea, suplimentînd și instituționalizînd școlile informale de drept și teologie, care se formaseră anterior în jurul cite unui mare erudit. Se pare, totuși, că astfel de instituții aveau o istorie anterioară în Orientul musulman — fapt ce ar ajuta la valorificarea intelectuală a unor orașe ca Buhara. După W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie centrale* (Paris, Maisonneuve, 1945), p. 48, *madrassa* era o adaptare la obiceiurile musulmane a instituțiilor de învățămînt budiste, ce înfloriseră probabil între secolele al II-lea și al VIII-lea în Transoxiana. În spatele acestui budism transoxianian se aflau școlile indiene, ce proveneau, în ultimă instanță, din refugiiile din păduri ale *Upanisadelor*.

⁴⁰ H.A.R. Gibb, *Arabic Literature*, p. 60-114. Cf. aparența paralelă a genului european „fabliaux” și a povestirilor urbane ale „clasei de mijloc”, sub dinastia Sung, în China.

neîntreruptă și de la operele scrise în vechea scriere pahlavi. Primul mare poet persan a fost Firdousi (m. 1020), a cărui operă principală a fost un lung poem epic în onoarea eroilor persani, din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea musulmană. Poezia lui Firdousi era mai mult patriotică decît pioasă, dar succesorii săi și-au concentrat versurile extrem de rafinate în jurul unei elaborate comparații ambigue între dragostea umană și divină. Poemele lor pot fi deci interpretate ca alegorii ale experienței mistice sufite sau ca glorificări hedoniste ale plăcerilor carnale. În unele cazuri, intenția religioasă e clară, ca în poemele lui Rumi (m. 1273), fondatorul unuia dintre cele mai importante ordine de derviși din Anatolia. În alte cazuri, hedonismul e explicit și cu greu poate fi dat deoparte, ca în cazul versurilor atribuite lui Omar Khayyam (m. 1123).⁴¹ Între aceste extreme se pot aminti poemele lui Saadi (m. 1291) și Hafiz (m. 1390), al doilea fiind în mod special apreciat datorită ambiguităților persistente în lauda adusă dragostei.

Nici o parafrază analitică nu poate reda importanța poeziei persane în lumea musulmană. Realizările poetilor persani au detronat araba din poziția de limbă a poeziei prin excelență. Sub stăpînirea turcă, araba a ajuns să se limiteze tot mai mult la științele sacre, turca era rezervată administrației și războiului, iar persana devenise limba literară și de curte. Idealul aristocratic al societății musulmane anterioare a fost remodelat în noua formă persană, întrepătrunzîndu-se cu misticismul sufit și atenuat de deliciile dragostei carnale și spirituale.

Într-un sens, deci, cultura musulmană din secolele XI-XIII a sintetizat cu succes tradițiile separate și conflictuale din anii anteriori, căci calea mistică a ascetilor sufiți a triumfat asupra științelor sacre ale *ulemei*, a spiritualizat manierele aristocratice și a depășit raționalismul filozofilor. Lumea politicii a rămas separată. Totuși, chiar și acolo, sufismul a exaltat spiritul *ghazi* și a susținut frățiile urbane, care au jucat un rol central în construirea unei structuri atît de importante ca Imperiul Otoman.

Dar atunci cînd puterea otomană și-a cîștigat supremația în Orientul Mijlociu, chiar și spiritul sufit a început să apună și lumea musulmană în totalitatea ei a început să trăiască pe seama capitalului cultural din trecut. Căile labirintice ale misticismului au fost duse poate pînă la limită sau poate că vulgarizarea experienței mistice în exerciții congregaționale și adorarea sfinților au privat calea sufită de noutatea ei intelectuală anterioară. Poate că presiunile politice și sociale pentru conformarea la regulile exterioare și convențiile islamului au subminat vitalitatea mișcării sufite sau poate că o restaurare a prosperității urbane sub pacea otomană a eliminat un stimul important al eforturilor mistice — acela de a transcende dezamăgirile lumii cotidiene. Oricare ar fi adevărul, e clar că în momentul în care Europa de Vest își începea marea aventură, islamul a rămas închis în două mausolee — structura oficială a Legii Sacre, cu toate disciplinele ei secundare, și tradiția sufită paraoficială. Nici una, nici alta nu dovedeau

⁴¹ Omar Khayyam era matematician și astronom, bine cunoscut pentru o reformă extrem de corectă a calendarului, sub sultanul selgiuc Malik Shah (1072-1092). S-ar putea ca el să fi scris și versuri, dar se pare că acea colecție a fost atașată numelui său datorită reputației lui de liber cugetător într-o perioadă în care astfel de puncte de vedere erau tot mai mult atacate. Cf. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1956, II, 246-59.

prea multă vitalitate intelectuală, iar dimensiunile lor impresionante și complexitatea infinită inhiba orice nou început. Articularea celor două aspecte era atât de perfectă încât orice schimbare amenința să distrugă întreaga structură. Repudierea ei în totalitate era de negândit, căci ar fi însemnat apostazie totală și pierderea identității culturale. Astfel, însuși succesul misticilor sufiți din secolele XI-XIII în sintetizarea unor elemente discordante din moștenirea culturală musulmană a indus o imobilitate dezastruoasă, care a caracterizat gândirea islamică până aproape de prezent.

* * *

Artele vizuale au fost perfect ferite de această paralizie. Atât în arhitectură, cât și în pictură, inovația plină de succes a continuat până în 1500. În loc să negligeze influențele străine, așa cum aveau să facă erudiții, artiștii musulmani s-au dovedit plini de agerime și gata oricând să adapteze aspecte ale picturii chineze și europene la propriul lor specific. Arhitecții, pe de altă parte, au găsit multe de împrumutat de la predecesorii lor bizantini și indieni.

Istoria arhitecturii musulmane e complicată și destul de neclară. Majoritatea clădirilor vechi au dispărut o dată cu distrugerea și reconstrucția majorității orașelor Islamului. Mulți aventurieri militari musulmani din secolele X-XV erau mari constructori și acolo unde s-a păstrat un număr considerabil de moschei, ca în Cairo, de exemplu, valoarea artistică și măiestria tehnică a construcțiilor au devenit tot mai pronunțate chiar și după 1500.⁴² Arhitectura otomană, persană și indiană musulmană au demonstrat o vigoare similară și o mare varietate stilistică până în secolul al XVII-lea.⁴³

Arhitectura a fost marea artă publică a Islamului chiar și pentru faptul că moscheile, instituțiile educaționale *madrasa*, palatele și fortificațiile erau de o importanță vitală atât în viața religioasă, cât și în cea seculară a societății musulmane. Sculptura și pictura, atât de proeminente în tradiția artistică vestică, ocupau un loc foarte diferit, căci amândouă erau vizate de prohibiția imaginilor de către Mahomed. Sculptura era, într-adevăr, identificată cu idolatria și a fost prea puțin practică în țările musulmane. Pictura a supraviețuit în ciuda suspiciunilor religioase, dar numai ca un viciu semisecret, patronat de câțiva conducători și curteni bogați în intimitatea birourilor și băilor lor. Astfel, pictura islamică se înscrie mai degrabă printre artele domestice, alături de confecționarea de mobilă, ceramică, țesutul covoarelor și al pânzei. Toate acestea au ajuns la un mare rafinament între 1000 și 1500⁴⁴ și multe piese desăvârșite au fost produse și după cea de-a doua dată.

Frescele musulmane au fost distruse aproape toate o dată cu palatele ale căror ziduri le împodobeau, dar s-au păstrat destul de multe ilustrații în diferite manuscrise

⁴² Cf. R.H.C. Davis, *The Mosques of Cairo*, Cairo, Middle East Publications, n.d.

⁴³ Cf., de exemplu, Georges Marcais, *L'Art de l'Islam*, Paris, Larousse, 1946; p. 109-189; Percy Brown, *Indian Architecture: Islamic Period*, Bombay, D.B. Taraporevala Sons, 1942; Ernst Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, 2d ed., Berlin, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1917, p. 71-185.

⁴⁴ Un rezumat folositor poate fi găsit în M.S. Dimand, *A Handbook of Muhammedan Art*, 2d ed., New York: Metropolitan Museum of Art, 1944.

Lehnert & Landrock. Succ. K. Lambelet, Cairo.

DOMUL MOSCHEII DIN CAIRO

Acest dom elaborat decorat a fost ridicat pentru a adăposti mormântul unui important sultan mameluc al Egiptului, Kait Bey (1472-1474). Continuitatea cu structura de bază a Domului Pietrei (p. 418) este evidentă și demonstrează conservatorismul musulman după ce Legea Sacră a fost pentru totdeauna codificată. Totuși, structurile precise, extrem de interesante ale arabescurilor sculptate, care decorează domul, sugerează un înalt nivel de energie cultivată, nici prea elaborată pentru a permite descifrarea modelului de la distanță, nici atât de simplă încât să devină evidentă fără o privire mai atentă.

pentru a ne face o părere măcar parțială despre evoluția picturii islamice. Cea mai importantă tradiție a fost cea persană, bazată direct pe precedente sassanide, maniheiste și budiste. Artiștii persani imitau și stiluri chinezești, după cucerirea mongolă din secolul al XIII-lea, și experimentau tot felul de tehnici noi ale Renașterii europene precum perspectiva, de exemplu. În secolul al XIV-lea, ei și-au format o sinteză stilistică proprie, care a ajuns la apogeu în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Culoarele strălucitoare, liniile clare, bine trasate, și incredibila complexitate a miniaturilor persane le înscriseră printre cele mai mari realizări artistice din lume. Asemenea picturi ilustrau de obicei cărți de poezie persană și pătrundeau astfel în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii musulmane, unde acea poezie era apreciată.⁴⁵

D. INDIENI, CREȘTINI ȘI EVREI SUB DOMINAȚIA MUSULMANĂ

1. ZONELE MUSULMANE CENTRALE

În ciuda atracției religioase a islamului și a avantajelor practice pe care la putea aduce convertirea la credința dominantă, toleranța prescrisă de Coran pentru „popoarele Cărtii Sfinte” le-a permis atât creștinilor, cât și evreilor să supraviețuiască în Orientul Mijlociu secole de-a rândul după cucerirea musulmană. Nici chiar cruciadele, al căror succes inițial (1099) a zdruncinat supremația militară musulmană și a ascuțit conflictul dintre cele două credințe în Levant, nu au generat persecuții masive ale creștinilor în statele musulmane. Totuși, în secolul al XIII-lea, repercusiunile invaziei mongole au tulburat echilibrul de multă vreme stabilit între comunitățile religioase din Orientul Mijlociu.

Înainte să întâlnească islamul, mongolii întâlneau budismul și creștinismul nestorian printre uiguri și alte populații turce din est. Prea puțin impresionați de pretențiile acestor religii civilizate, șefii de trib mongoli înregistrau doar serviciile religioase ale budiștilor și creștinilor pentru a suplimenta riturile lor șamanice strămoșești. Drept rezultat, când au devenit conducători în Orientul Mijlociu, mongolii i-au favorizat întâi pe creștini împotriva majorității islamice. Această politică părea desigur una înțeleaptă, căci musulmanii își respingeau stăpînii necredincioși, iar loialitatea creștinilor recunoscători constituia un capital politic important.⁴⁶

⁴⁵ India musulmană a fost în mod deosebit influențată de pictura persană și și-a dezvoltat chiar o școală proprie de pictură, imitând-o pe cea persană. Cf. T.W. Arnold, *Painting in Islam*, Oxford, Clarendon Press, 1928; Laurence Binyon, *The Spirit of Man in Asian Art*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1936, p. 105-143; Arthur Upham Pope, *A Survey of Persian Art*, London, Oxford University Press, 1958.

⁴⁶ Când primele spaima stîrnite de incursiunile mongolilor în Europa Centrală (1241) s-au stins, creștinătatea latină spera să obțină multe avantaje de pe urma înclinației mongolilor spre lumea creștină. Vesticii au făcut oarecare eforturi misionare pentru a-l converti pe marele han. Înregistrări ale acestor călătorii misionare s-au păstrat și constituie una din sursele majore ale istoriei Asiei în secolul al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Cf. W.W. Rockhill (ed. și trad.), *The Journey of William of Rubruck... with Two Accounts of the Journey of John of Pian de Carpine*, London, Hakluyt Society, 1900; Christopher Dawson (ed.), *The Mongol Mission*, London & New York, Sheed & Ward, 1955; Leonard Olshchik, *Marco Polo's Precursors*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1943.

Convertirea hanilor Persiei la Islam (1295) a dezlănțuit deci îndelung înăbușita indignare și amărăciune a musulmanilor împotriva minorității creștine. Au avut loc expulzări masive, masacre și convertiri forțate în urma cărora comunitățile creștine din Irak și Siria și-au pierdut considerabil din importanță. După 1300, mai rămăseseră doar câteva zone din munți unde se refugiaseră ultimele comunități creștine.⁴⁷ În Egipt, care a scăpat de cucerirea mongolă, și în Anatolia, unde politica mongolilor nu a creat ostilități religioase grave, creștinii au rămas o minoritate importantă până astăzi, dar în zona Siriei și a Mesopotamiei, în centrul lumii musulmane, comunitățile creștine au încetat să mai fie semnificative numeric după 1300.⁴⁸

Evreii din lumea musulmană au supraviețuit cu mai mult succes decât creștinii, deși au suferit și ei din cauza persecuțiilor și a violențelor multitudini în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Până în perioada mongolă, Mesopotamia rămăsese cel mai important centru intelectual, religios și economic al evreilor, la fel ca în perioada sassanidă. După aceea nu a mai existat nici un centru predominant chiar dacă diferitele comunități evreiești au menținut legături dincolo de granițele politice, ca și mai înainte.

Coptii, iacobiții, nestorienii și alte secte creștine din Levant își respectau tradițiile atât de exclusivist încât ajungeau să disprețuiască orice curent de gândire sau sentiment care predomina în societatea musulmană. Evreii însă nu procedau astfel. Deși ei continuau să-și elaboreze moștenirea lor unică — Legea, așa cum fusese ea aplicată și interpretată de generații întregi de rabini erudiți⁴⁹ — acest lucru nu-l împiedica pe un gânditor ca Moise Maimonide (1135-1204) să aducă noi curente doctrinare în înțelepciunea rabinică puțin cam prăfuită. Maimonide era doctor de profesie și scria tratate de medicină, dar el a devenit vestit mai ales prin opera sa de teolog și filozof, prin care a încercat să reconcilieze raționalismul aristotelic cu revelația religioasă. Opera sa se aseamănă uimitor, în acest sens, cu aceea a contemporanului său musulman, provenind tot din Andaluzia, Ibn Ruchd (m. 1198). În timp ce teologii musulmani de mai târziu nu au acceptat raționalismul lui Ibn Ruchd, *Ghidul nedumeritului*, al lui Moise Maimonide, a jucat un rol important în gândirea evreiască (și latino-creștină) ulterioară.

În ciuda strinselor legături cu lumea musulmană din afară, iudaismul s-a dovedit capabil să-și păstreze o existență socială, intelectuală și literară separată. Vechea

⁴⁷ Motivele economice au jucat probabil un rol în aceste persecuții religioase, căci creștinii se specializaseră ca negustori și cămătari. Aceasta li expunea desigur ostilității celor săraci și a țăranilor. Vezi rolul tradițional al evreilor în societatea europeană! În plus, dacă presupunem că toate conflictele militare din secolul al XIII-lea și din cele următoare au dus la grave dislocări economice, crește desigur probabilitatea unei motivații economice a atacurilor împotriva creștinilor.

⁴⁸ Cf. Pierre Rondot, *Les Chrétiens d'Orient*, Paris, J. Peyronnet, n.d., p. 78-79, 144-145, 154-155; William H. Shedd, *Islam and the Oriental Churches*, Philadelphia, Presbyterian Board of Publications, 1904, p. 196-204 și *passim*.

⁴⁹ Asemănarea dintre caracterul și telul general al Legii Sacre musulmane și al celei evreiești le-ar fi putut ușura gânditorilor evrei participarea la viața intelectuală a lumii islamice. Asupra asemănării dintre Legea Sacră musulmană și cea evreiască, cf. S.D. Goitein, *Jews and Arabs*, New York, Schocken Books, 1955, p. 59-61; Abraham I. Katsh, *Judaism and Islam: Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and its Commentaries*, New York, New York University Press, 1954.

limbă ebraică a rămas vie, ca mediu al filozofiei și literaturii,⁵⁰ dînd naștere și unei poezii destul de valoroase. În plus, comunitățile evreiești se întindeau mult dincolo de limitele Islamului, în lumea creștină și în cel puțin cîteva avanposturi în China și India. Negustorii și erudiții evrei reușeau să comunice continuu dincolo de granițele musulmano-creștine, astfel că ei se aflau într-o poziție strategică, de a media pătrunderea anumitor aspecte ale civilizației musulmane în Europa Vestică atunci cînd aceasta era gata să le primească.

2. INDIA

Uniformitatea religioasă crescîndă a zonelor centrale musulmane era perfect contrabalansată de noile comunități pe care expansiunea militară rapidă le-a adus sub dominația musulmană. În Europa de Est, relația dintre stăpînii musulmani și noii lor supuși creștini se conforma unor structuri bine stabilite, dar India era diferită. În legea musulmană, hindușii nu erau „popoare ale Cărtii Sfinte”, ci idolatri și din această cauză se aflau în afara limitelor tradiționale ale toleranței. În plus, unele temple și mănăstiri din India acumulasera comori uriașe, care le transformau în adevărate obiective ale jafului musulmanilor. Pătrunderea acestora în India a luat mai întîi forma războiului sfînt, în care oroarea de idolatrie îi motiva pe musulmanii victorioși să distrugă și să jefuiască principalele centre religioase din nordul Indiei.⁵¹ După cum am văzut, budismul a dispărut ca urmare a acestui atac, dar hinduismul, puternic înrădăcinat în pietatea și practica de zi cu zi a populației indiene, a supraviețuit distrugerii templelor sale și persecuțiilor musulmane sporadice.

Au trecut aproape două secole între cuceririle lui Mahmud din Ghazni (998-1030) și stabilirea unui stat musulman mai mult sau mai puțin stabil în nordul Indiei, ca urmare a marilor victorii cîștigate de Mahomed din Ghur (1175-1206). După aceea, musulmanii au avansat rapid pînă cînd, în 1313, apăruseră state musulmane pretutindeni în India. În 1335, o „reacție autohtonă” s-a concretizat politic în regatul hindus Vijayanagar, care a împins înapoi puterea musulmană spre sud. Dar tot centrul și nordul Indiei au rămas supuse unei întregi constelații de conducători musulmani.

Totuși, era evident nevoie de o oarecare modificare a concepției musulmane asupra „idolatriei” pentru o cît de elementară conviețuire între cuceritori și supușii lor hinduși. În practică, musulmanii au fost la fel de toleranți față de indieni ca și față de creștinii, evreii sau zoroastrienii din alte state musulmane. În plus, o dată ce conducătorii musulmani erau întotdeauna puțini la număr în comparație cu supușii lor, un număr mare de proprietari de pămînturi hinduși au putut să-și păstreze posesiunile, iar unii dintre ei au ajuns chiar să lupte în armatele musulmane. Pe de altă parte, regii hinduși

⁵⁰ Maimonide însuși a scris în limba arabă, dar opera lui a fost tradusă aproape imediat în ebraică și s-a răspîndit mai ales în această limbă.

⁵¹ Atitudinile și comportamentul musulmanilor recapitulau reacția ariană față de riturile religioase ale civilizației Indului. Vezi supra, p. 86-88.

din Vijayanagar aveau un corp de mercenari musulmani și aveau și aliați și inamici printre conducătorii musulmani din nord.⁵²

În timpul primelor secole ale conducerii lor în India, musulmanii au influențat extrem de puțin tradițiile culturale ale supușilor lor. Probabil, majoritatea populației indiene i-a tratat pe musulmani ca pe încă o castă și a neglijat, pur și simplu, amenințarea pe care o constituia islamul la adresa sistemului ei religios și social.⁵³ Totuși, conducerea străină a făcut unele schimbări în lumea indiană. De exemplu, distrugerea templelor din nordul Indiei a controlat tendința hinduismului de a se cristaliza în jurul cultului, al ceremonialului. Aceasta a ușurat calea unor pietăți sectare mai simple, organizate în jurul unor personalități sfinte, charismatice și bintuite de zelul divin. Astfel de grupuri au început curînd să predomine în nordul Indiei, cu un fel de devoțiune extatică față de o divinitate personalizată, care se afirmase deja la populația tamil din sudul Indiei încă înainte de anul 1000 d.Hr. O mișcare paralelă în filozofie, al cărei reprezentant important a fost Ramanuja (cca 1100), s-a opus impersonalității abstracte a monismului metafizic al lui Shankara oferind argumente elaborate în favoarea unui univers teist. Această alternativă a continuat și mai târziu să rivalizeze cu punctul de vedere al lui Shankara, în cadrul școlii filozofice indiene Vedanta.⁵⁴

Conducătorii musulmani nu erau în general prea interesați în a-i converti pe supușii lor la islam chiar pentru simplul motiv că aceasta însemna scăderea numărului de plătitori de taxe. Oricum, cu timpul, ascetii sufiți au convins destul de mulți indieni să treacă la credința musulmană. Mai ales clasele urbane sărace erau predispuse la aceste convertiri. În cazul lor, tradițiile și relațiile rurale slăbiseră într-atît încît doctrina hinduistă, care îi condamna la apartenența la castele de jos, nu putea concura prea ușor cu o credință care declara în mod oficial că toți oamenii sînt egali înaintea lui Dumnezeu. Islamul a cîștigat numeroși neofiti în Bengal, unde populațiile primitive, pe punctul de a intra în lumea culturii indiene, preferau de multe ori religia lui Mahomed decît sistemul hinduist, care îi plasa în partea de jos a ierarhiei castelor.

Astfel de neofiti tindeau, desigur să-și mențină vechiul mod de viață chiar și după ce intrau în comunitatea islamică. Astfel, eforturile de a impune respectarea Legii Sacre a avut prea puțin succes chiar printre sunniții ortodocși din India. În același timp, sectele šiite eretice, datorită tradiției lor mistice și antinomice, se puteau acomoda neașteptat de mult la obiceiurile și ideile indiene. O ramură indiană a ismaeliților, de exemplu, susținea că Ali era o reîncarnare a lui Vishnu.⁵⁵ Ordinele indiene sufite au preluat multe din caracteristicile ascetismului hinduist și au dat naștere unui grup de asceti care străbăteau țara fără a fi constrînși de vreo disciplină sau ordine regulat constituită.

⁵² B.A. Saletore, *Social and Political Life in the Vijayanagara Empire*, Madras, B.G. Paul & Co., 1934, I, 395-414.

⁵³ Cf. A.B.M. Habibullah, *The Foundation of Moslem Rule in India*, Lahore, S. Muhammed Ashraf, 1945, p. 272-308.

⁵⁴ Cf. M. Hiriyanna, *The Essentials of Indian Philosophy*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1949, p. 175-199; S. Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1956.

⁵⁵ Marshall G.S. Hodgson, *The Order of the Assassins*, p. 277-278; J.N. Hollister, *The Shi'a of India*, London, Luzac & Co., 1953, p. 356-357.

Cum islamul pătrundea tot mai mult în textura societății indiene, hinduiștilor le era din ce în ce mai greu să ignore amenințarea pe care o constituia credința musulmană: repudierea idolatriei și a distincțiilor impuse de sistemul castelor.⁵⁶ Începând cu secolul al XV-lea, un număr de gânditori religioși indieni au încercat să purifice hinduismul de aceste defecte și să găsească un teren comun diferitelor religii rivale. Primul mare reformator în acest sens a fost Ramananda (cca 1400), un predicator popular, care a renunțat la înregimentarea hinduismului în tradiția limbii sanscrite și a folosit dialectul popular hindi. El era, de asemenea, împotriva regulilor castelor și a făcut din zeul Rama un obiect al devoțiunii personale. Un și mai vestit gânditor religios a fost Kabir (mijlocul secolului al XV-lea), care ar fi putut fi unul din discipolii lui Ramananda. Kabir a mers chiar mai departe decât Ramananda în respingerea tradiției indiene. El nega reîncarnarea și critica toate formele exterioare de religiozitate — fie circumciziunea mozaică, fie adorarea idolilor hindusă. El declara că hindușii și musulmanii se rugau aceluiași Dumnezeu și a reușit să-și atragă mulți adepți din ambele comunități, în nordul Indiei. Secta sikh își are originea în aceste doctrine ale lui Kabir, deși organizarea sa religioasă distinctă și doctrina definitivă s-au dezvoltat doar două sau trei generații mai târziu, sub conducerea lui Nanak (m. 1538).⁵⁷ Continuitatea istorică dintre Kabir și Nanak nu poate fi reconstruită și totuși secta sikh se putea pretinde moștenitoarea ideilor lui Kabir, căci membrii ei, ca și Kabir, încercau să-i unească pe musulmani și hinduși într-o comunitate religioasă unică.

Însă tradițiile religioase indiene erau prea puternic înrădăcinate în obiceiurile cotidiene ale populației pentru a putea fi atât de ușor schimbate. În cele din urmă, eforturile de unire a hinduismului și islamului au rămas fără efect. Proliferarea de secte și divinități hinduiste a continuat în ciuda distrugerii templelor din nordul Indiei și eforturile de a face față amenințării intelectuale și religioase a islamului au dat, pur și simplu, naștere noii secte sikh.

3. LUMEA CREȘTINĂ ORTODOXĂ

În primele două decade ale secolului, începând cu perioada lui Iustinian, creștinătatea ortodoxă părea să fie într-o poziție mai bună decât oricând. Bizanțul, după ce respinsese atacul musulman dinspre uscat, a lansat chiar o contraofensivă modestă în nordul Siriei și în Armenia. În 989, convertirea prințului rus al Kievului la creștinism a deschis întinsele teritorii din nordul Mării Negre pătrunderii civilizației bizantine, iar în 1018, împăratul Vasile al II-lea a reușit să învingă imperiul rival al bulgarilor, unindu-i astfel pe grecii și slavii din Peninsula Balcanică într-o structură imperială impunătoare. Aceste realizări, împreună cu fragmentarea

⁵⁶ Monoteismul islamic, opus politeismului hindus, nu era o mare problemă o dată ce filozofia indiană redusese deja multiplicitatea panteonului său tradițional la simple aspecte ale unui realități ultime — doctrină care nu era prea diferită de versiunea sufită a islamului.

⁵⁷ Citeva alte grupuri religioase, unele musulmane, altele hinduse pretindeau, de asemenea, că fondatorul lor era Kabir. Cf. Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism*, London, Edward Arnold & Co., 1921, II, 262-66.

SHIVA DANSÎND

În secolele al XII-lea și al XIII-lea, cînd această statuie a lui Shiva a fost creată, iconografia hindusă ajunsese la formele ei tradiționale. (Compară cu neîndemînarea din planșa de la p. 369 [centru].) Contururile bine modelate ale torsului demonstrează proveniența din arta Gupta (p. 369 [stînga]) și poate chiar din tradițiile artistice ale Indului (p. 87 [stînga]). O astfel de rezonanță la trecutul indian sugerează cît de mult succes a avut răspunsul indian la amenințarea musulmană. Chiar după repudierea a tot ce părea străin vechilor tradiții culturale indiene, rămînea un reziduu substanțial, reprezentat aici în bronz.

politică a lumii musulmane și rămânerea în urmă a creștinătății latine păreau să asigure securitatea statului bizantin din toate părțile.

Totuși, cele patru secole care au urmat morții lui Vasile al II-lea (1025) au adus o lungă serie de dezastre. Tocmai am văzut cum lumea musulmană a dobândit noi energii militare înglobându-i pe turci și pe mongoli, iar creștinătatea ortodoxă a fost una din principalele victime ale acestui al doilea mare val al expansiunii musulmane. Nu mai puțin primejdioasă pentru ortodoxie a fost ascensiunea rapidă a lumii creștine latine după 1000 d.Hr. „Francii” — pentru a folosi termenul aplicat de bizantini tuturor creștinilor latini — erau inamici chiar mai urți decât musulmanii pentru că ei insistau ca ortodocșii să-și schimbe propriile rituri și credințe cu ale lor, în timp ce musulmanii lăsa Biserica Ortodoxă să-și vadă de propriile treburi, cu condiția doar să plătească taxele și să recunoască supremația politică a musulmanilor.⁵⁸ În aceste condiții, ori de câte ori creștinii ortodocși aveau de ales între dominația turcească și (în Rusia, Mongolia) cea occidentală, majoritatea covârșitoare opta împotriva francilor, fapt care a asigurat într-adevăr succesul turcilor în Balcani și a ajutat la stabilizarea puterii mongole asupra principatelor ruse.⁵⁹

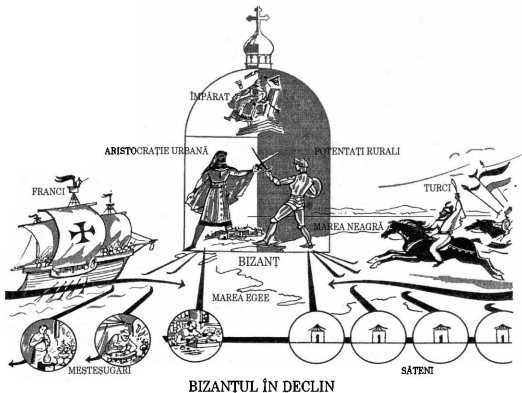
Declinul Bizanțului și al Rusiei kievene a fost o consecință a slăbiciunii interne, dar și a forței turcilor, mongolilor sau francilor. Dezintegrarea statului kievean în mai mult de zece principate rivale, în secolul al XI-lea, le-a ușurat nomazilor din regiunile Mării Caspice și ale Volgăi, pătrunderea în stepa Mării Negre și alungarea rușilor înapoi în pădurile nordice. Când ultimul conducător puternic din Kiev a murit, în 1054, suveranitatea efectivă a stepelor ucrainiene a revenit grupurilor de turci kipceak (cumanii). Aceasta a tăiat legăturile principatelor ruse rămase cu Bizanțul și a împărțit lumea ortodoxă în două.⁶⁰ O generație mai târziu, creștinătatea ortodoxă a suferit o lovitură și mai puternică atunci când Bizanțul a pierdut controlul asupra platoului anatolian în fața altui grup turc, selgiucizii.

⁵⁸ Ioan Damaschinul (m. cca 752), principalul apologet creștin al timpului său, el însuși un supus al califatului, clasifică islamul ca erezie creștină și aceasta a rămas atitudinea standard a Bisericii Ortodoxe. Astfel, dintr-un punct de vedere strict doctrinar, nu era mare diferență între un musulman eretic și un schismatic latin. Ambii deformau adevărul și, dacă doctrina *filioque* din creștinismul latin era mai puțin evidentă decât Coranul, aceasta făcea doar ca eroarea latină să fie mai insidioasă și deci mult mai periculoasă.

⁵⁹ Occidentalii răspundeau uneori cu aceeași amărăciune a unei certe în familie. Petrarca, de exemplu, scria: „Turcii ne sînt dușmani, dar grecii sînt schismatici și mai rău decât dușmanii.” Citat din A.A. Vasilev, *A History of the Byzantine Empire*, ed. nouă; Madison, Wis., University of Wisconsin Press, 1952, p. 671.

⁶⁰ Turcii kipceak erau numiți polovți de către ruși, cumani de către bizantini și ei înșiși se numeau kipceak. Ulterior au fost înglobați în statul mongol (Horda de Aur) și în această calitate au devenit cunoscuți sub numele de tătari. Cf. R. Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 242.

Invasia cumanilor în stepa rusă ar trebui comparată cu invazia maghiară în Ungaria, în secolul al IX-lea, care a tăiat legăturile Bizanțului cu slavii din vest și a făcut inutile eforturile sfinților Chiril și Metodiu în Moravia. Stabilirea cumanilor în Ucraina a împins înaintea alte grupuri de nomazi în cîmpile de pe Dunărea de Jos (pecenegi, guzi și alții). Aceste migrații au ridicat astfel o barieră de netrecut între centrul creștinătății ortodoxe și regiunile sale „coloniale” din nord. Nou-veniții păgini ar fi putut fi curînd integrați în lumea ortodoxă, prin creștinarea lor treptată dacă n-ar fi intervenit cucerirea mongolă, cu islamizarea ce a urmat, căci unii șefi de trib cumani trecuseră deja la creștinism înainte de venirea mongolilor. Ca parte a Hordei de Aur, cumanii au devenit însă musulmani în secolul al XIV-lea. Acest fapt a separat definitiv creștinătatea ortodoxă în două părți: Bizanțul și Rusia.

Forțele turcești din nordul și din sudul Mării Negre țineau astfel Bizanțul ca într-un clește și, în secolul al XI-lea, au fost dublate de ofensiva altor două forțe dinspre vest. Vikingii au cîștigat posesiunile bizantinilor din Italia între 1042 și 1071,⁶¹ și au luat apoi Sicilia de la musulmani (1090), lansîndu-se ulterior și într-un atac puternic asupra Peninsulei Balcanice (1081-1085). În același timp, venețienii au început să domine comerțul bizantin, prin talentul lor comercial, dar și prin forța politică și navală. În schimbul ajutorului navelor venețiene împotriva vikingilor, împărații bizantini le-au garantat, în 1082, negustorilor venețieni privilegii comerciale deosebite, incluzînd și scutirea de taxe. Astfel, supușii bizantini nu mai puteau concura cu italienii astfel privilegiați și încercările ulterioare de a micșora influența venețienilor prin garantarea unor privilegii similare Genovei (1155) și altor orașe italiene nu au făcut decît să transforme Bizanțul într-un pion al imperialismelor comerciale rivale italiene.⁶²

⁶¹ Patronajul papal asupra vikingilor, ca un supliment împotriva împăraților germani și bizantini, a dus la definitivarea schismei din 1054, dintre papalitate și patriarhatul ecumenic. Schismele anterioare dintre Roma și Bizanț, fuseseră carecum rezolvate, dar toate eforturile de a închide disputa teologică asupra expresiei *filioque* din crezul latin au eșuat. Faptul că împăratul bizantin nu mai deținea nici un teritoriu în Italia însemna că papalitatea nu avea prea mult de cîștigat în urma unui compromis. Toate concesiile trebuiau să vină deci din partea ortodoxiei — situație care a făcut orice formulă acceptabilă pentru Papă aproape automat inacceptabilă pentru majoritatea creștinilor.

⁶² Cf. Peter Charanis, „Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire”, în *Journal of Economic History*, XIII, 1953, 412-24.

O astfel de slăbiciune din punct de vedere militar se afla într-un puternic contrast cu succesele bizantinilor din secolul precedent. O sursă a acestei slăbiciuni a fost desigur apariția domeniilor întinse, ce se bucurau de scutiri parțiale sau complete de taxe.⁶³ Mai ales în Asia Mică, proprietarii unor astfel de domenii formaseră o aristocrație semimilitarizată, cu armată proprie, care le sprijinea continua insubordonare față de guvernarea centrală. Astfel, Imperiul Bizantin, în secolul al XI-lea, era amenințat de același tip de dezintegrare politică care survenise în califatul abbasid din secolul al X-lea.⁶⁴ Pe măsură ce se dezvoltau marile domenii, micii proprietari militarizați, care constituiseră coloana vertebrală a armatelor bizantine sub împărații macedoneni, au dispărut ori au devenit loiali potențailor locali. Guvernarea centrală a fost deci obligată să se bazeze tot mai mult pe mercenari.

Acest lucru n-ar fi fost, în sine, un dezastru dacă împărații ar fi reușit să-și asigure venituri suficiente din taxe pentru a menține o flotă și o armată puternice. Însă nu acesta era cazul în secolul al XI-lea. Mai e nevoie de studii adecvate ale istoriei urbane bizantine, dar pare plauzibil ca schimbările importante ale caracterului vieții urbane să fi fost cauza incapacității meșteșugarilor și negustorilor de a susține fiscal imperial cu fondurile necesare menținerii unui imperiu puternic. Chiar și în Constantinopol, o aristocrație urbană, datorându-și veniturile mai mult funcțiilor publice decât taxelor pe pământ, ajunsese să domine scena politică și unii istorici susțin că loviturile de palat care desfigurau istoria Bizanțului după moartea lui Vasile al II-lea (1025), reflectau lupta pentru putere dintre proprietarii de pământuri rurale, semimilitarizați, din Asia Mică, și demnitarii urbani și rentierii din Constantinopol.⁶⁵

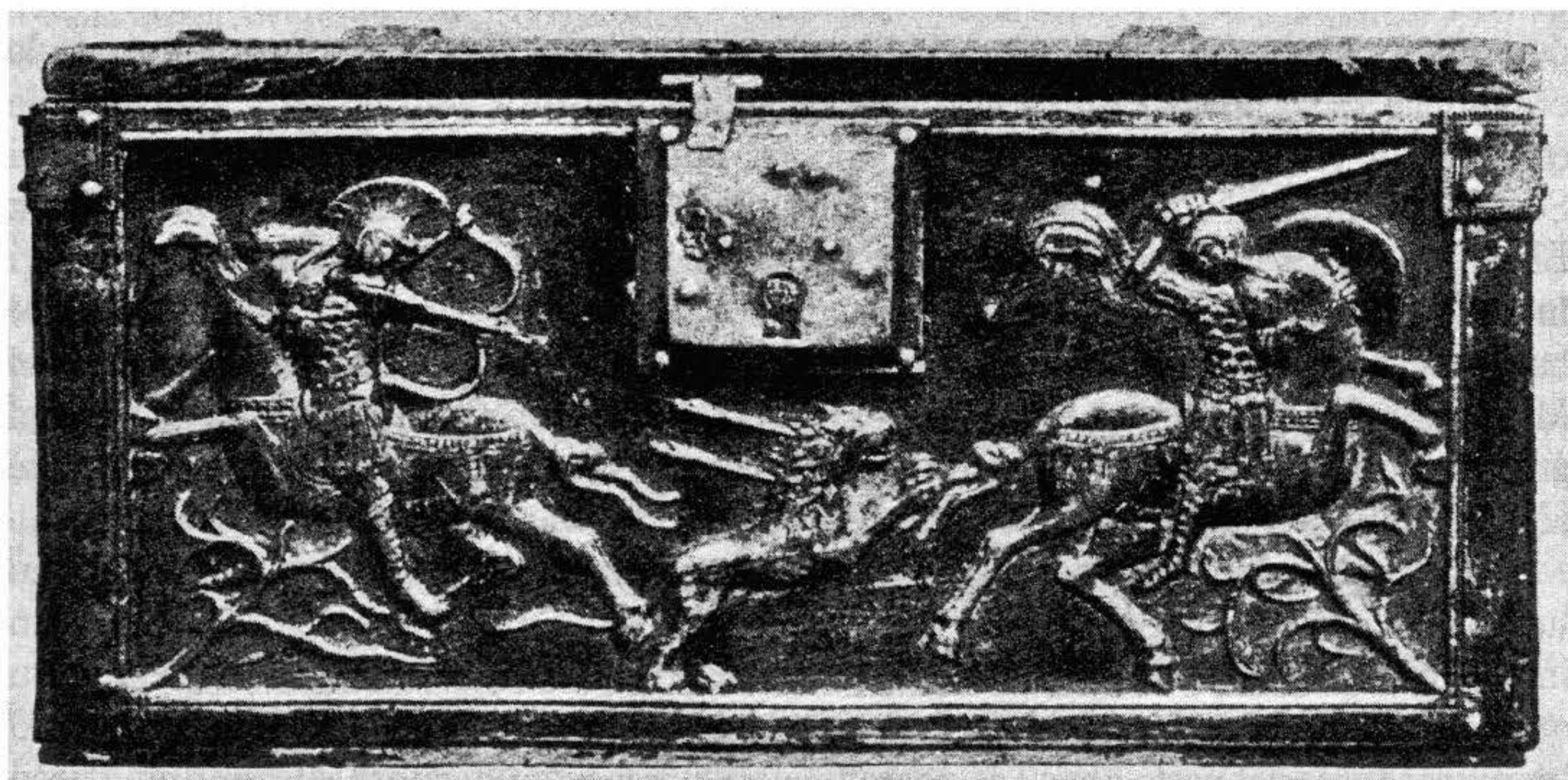
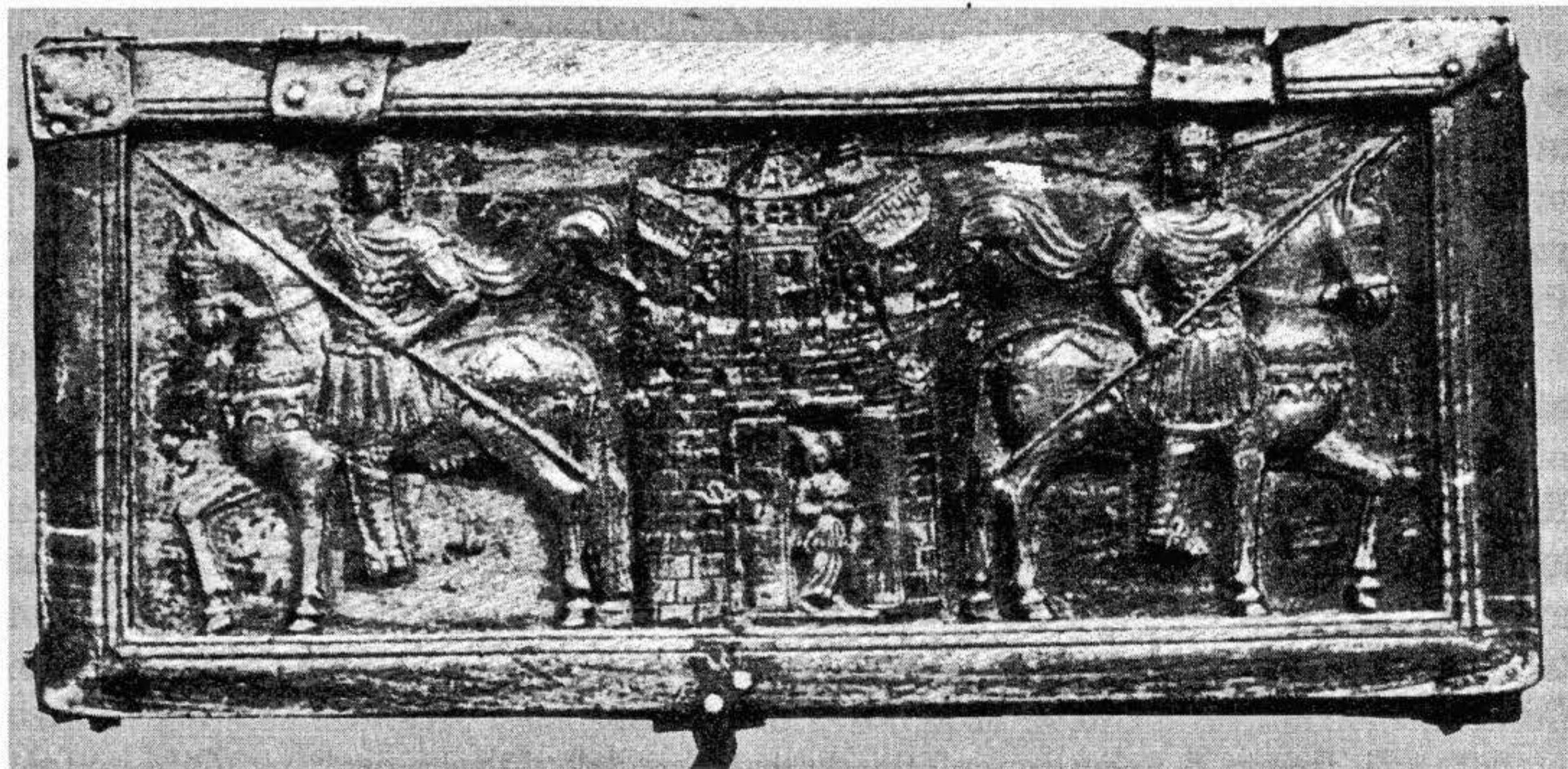
Activitățile comerciale și meșteșugărești nu aveau cum să înflorească probabil în comunități dominate de rentieri și demnitari cel puțin datorită faptului că negustorii și meșteșugarii cu succes erau tentați să se retragă din aceste activități riscante și să-și cumpere o funcție oficială sau să investească în proprietăți aducătoare de o rentă considerabilă. În cazuri extreme, cînd fiscalitatea nu mai putea fi controlată, speculațiile puteau aduce venituri mult mai mari prin cumpărarea unei funcții în guvernare decât prin orice activitate productivă. Totuși, astfel de funcții puteau fi folosite numai în măsura în care le permiteau deținătorilor lor să se folosească de banii și bunurile publice la scară largă. Guvernarea concentra astfel mari bogății în mâinile unui grup restrîns de privilegiați, al căror lux cultivat masca rapacitatea regimului care-i susținea. Taxarea devenea cu ușurință confiscare și colecții de taxe începeau să semene cu niște jefuituri. Decăderea economiei și comerțului erau probabil rezultate involuntare ale acestei situații.

Nu se poate spune în ce măsură un astfel de ciclu parazitar a început să opereze în Bizanț după anul 1000 d.Hr. dar e clar totuși că italienii au ajuns să domine activitatea

⁶³ Cf. George Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, L'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 1954.

⁶⁴ Cf. evoluții similare în cadrul monarhiilor partilor, sassanizilor, carolingienilor.

⁶⁵ Cf. Richard Bush-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft, und Siedlung in Südosteuropa*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1938, p. 60-61; George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, Basil Blackwell, 1956, p. 280-333; A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, p. 351-354.

O.M. Dalton, Early Christian Art.

RĂZBOINICI BIZANTINI

Aceste două basoreliefuri împodobesc partea din față și capacul unei cutii de fildeș. Sculptate în Bizanț, în secolul al XI-lea, au fost probabil prădate de franci în timpul celei de-a patra cruciade și duse în Franța, unde se află acum printre comorile catedralei din Troyes. Trebuie notați pintenii și armura completă a catafractarilor (cf. p. 233, 386) și tipurile alternative de armament: lance, sabie și arc. Cel mai șocant este totuși arhaismul deliberat al acestor basoreliefuri. Nu numai că motivul vânătorii de lei e o pură convenție artistică, provenind din perioada asiriană, când regii chiar vînau lei, dar și casca arcașului e creată după modelul grec, în timp ce toate cele patru armuri sînt tipic romane. Ca și restul societății bizantine, artistului i s-a părut mult mai important să păstreze (chiar să reînvie) gloria trecută decît să înregistreze o scenă contemporană lui.

comercială, mai întâi în Marea Egee și apoi în Marea Neagră, în timpul secolelor al XI-lea și al XII-lea. Dincolo de pierderea veniturilor provenite din taxe și devierea profiturilor intermediarilor spre Italia, această schimbare a structurilor comerciale a însemnat declinul iremediabil al puterii maritime bizantine, căci marina comercială era baza flotei. Astfel, cu mult înaintea momentului în care cruciații latini au cucerit Constantinopolul, în 1204, Imperiul Bizantin ajunsese să fie dependent economic de Occident.

În desfășurarea acestor procese, împărații bizantini au pierdut în primul rând o armată supusă și de încredere în zonele rurale și apoi veniturile necesare pentru menținerea unei armate de mercenari care să o înlocuiască pe cea de țărani pierdută. Rezultatele obținute au fost degradarea monedelor și falsele negocieri cu conducătorii creștinătății latine, destinate asigurării de ajutor militar din acea parte a lumii. Dar ajutorul din vest era cu două tăisuri: putea într-adevăr împinge frontiera cu musulmanii înapoi în Asia Mică și Levant, ca în prima cruciadă (1097-1099), dar putea și să amenințe Constantinopolul însuși, ca în 1204.

Totuși, Imperiul Bizantin s-a stins lent. Perioadele de revenire parțială, asemenea aceleia din 1081-1180, sub energicii împărați Comneni, s-au asemănat celorlalte perioade de revenire spectaculoasă din istoria bizantină anterioară. Totuși, cu timpul, procesele economice și sociale ce subminau guvernarea centralizată s-au dovedit imposibil de contracarat chiar și de către cei mai hotărâți împărați. În secolul al XI-lea, mai întâi Serbia (din 1167) și apoi Bulgaria (din 1187) au încetat să mai recunoască suveranitatea Bizanțului. Un și mai mare dezastru a fost capturarea Constantinopolului de către cruciați în 1204. Francii au păstrat orașul pînă în 1261 și și-au înjghebat ducate din cele mai bogate teritorii europene ale Bizanțului, deși nu au reușit să cucerească nord-vestul Asiei Mici, unde conducerea greacă și titlul imperial s-au păstrat. Chiar și după ce împăratul grec și-a redobîndit capitala, teritoriile guvernate de el erau doar fragmente dispersate ale vechiului imperiu, păstrînd loialitatea față de Constantinopol mai mult cu numele.

În secolul al XIV-lea, slăbiciunea politică a statului bizantin, la care se adăugau luptele religioase și sociale,⁶⁶ erau bine cunoscute deja. Singura întrebare era dacă un imperiu sîrb, bazat pe o aristocrație rurală și deschis influențelor latine, sau un imperiu otoman, trăgîndu-și forțele dintr-o tradiție urbană, primitiv egalitaristă și privind încruntat spre vest peste abisul de necredincioși, vor moșteni teritoriile bizantine. Turcii au răspuns la această întrebare în 1389, cînd au învins cavaleria sîrbă la Kossovo. Iar țăraniile greci, sîrbi și bulgari i-au întîmpinat bucuroși pe cuceritorii turci, care i-au

⁶⁶ Semnele de conflict între clasele superioare și inferioare din statul bizantin nu lipsesc deloc începînd cu secolul al XII-lea. La început, conflictul a luat o formă ecleziastică — disputele între „zeloți” și „politicieni” în cadrul bisericii. Zeloții erau conduși de călugări ce voiau să mențină biserica în afara oricărui control secular; politicienii, controlați de prelați cultivați și de demnitari aparținînd claselor superioare urbane, preferau subordonarea tradițională a bisericii față de stat. Unii dintre ei erau chiar pregătiți să ajungă la o înțelegere cu papalitatea pentru a-și asigura sprijinul militar și diplomatic al Occidentului. Problemele de doctrină teologică — isihasmul — au ajuns să fie asociate ulterior cu acest conflict și, în secolul al XIV-lea, o adevărată revoluție socială a izbucnit în cîteva orașe, și mai ales în Salonic, unde între 1342 și 1349 a existat o republică democratică a zeloților, ce sfida Constantinopolul. La numai unsprezece ani de la înfrîngerea acestei mișcări revoluționare, Salonicul a fost cucerit de turci. Cf. Vasilev, *History of the Byzantine Empire*, p. 659-684.

scăpat de asuprirea aristocraților creștini din zonele rurale.⁶⁷ Acest lucru a făcut victoriile turcești definitive cu schimbări de situații numai temporare. Cucerirea Constantinopolului în 1453 a avut repercusiuni psihologice și simbolice importante, dar cu mult înainte de asta, puterea turcă domina deja Balcanii.

În satele din Balcani, rezultatul imediat al cuceririlor otomane a fost substituirea vechilor clase aristocratice cu războinici turci. Pretențiile turcilor erau inițial mult mai puțin împovărătoare pentru țărani decât fuseseră acelea ale stăpînilor creștini. Cavaleria turcă nu trăia doar din chirii, ci și din jaf, fiind în general în campanii militare în timpul lunilor de vară și lăsându-i pe țărani în pace în aceste perioade.⁶⁸ Populația orașelor a crescut sensibil, căci consolidarea statului musulman pare să fi provocat o creștere a activității comerciale și manufacturiere cel puțin datorită faptului că a adus pacea în sate și a pus capăt tutelei economice exercitate anterior de italieni.⁶⁹

Populațiile creștine din Balcani au aprobat tacit conducerea turcă, preferînd-o se pare singurei alternative, după înfrîngerea Serbiei, subordonării față de vestul latin. Mahomed Cuceritorul a ieșit în întîmpinarea dorințelor supușilor săi ortodocși, acordînd o putere considerabilă Bisericii Ortodoxe care, după ce respinsese orice formă de compromis cu romano-catolicii, ajunsese principala reprezentantă a conștiinței de sine ortodoxe.⁷⁰

* * *

Celălalt segment important al creștinismului ortodox, Rusia, a decăzut politic în secolul al XIII-lea datorită atacurilor mongole, dar s-a reafirmat în secolul al XV-lea, ca o societate puternică, unită și stabilă economic, tocmai în momentul în care statul bizantin își trăia ultimele clipe de agonie.

Cînd, în secolul al XIII-lea, principatele ortodoxe ale Rusiei s-au văzut prinse între forțele în plină expansiune ale Occidentului latin, reprezentate de cavalerii teutoni,⁷¹ și năvălirile mongole, majoritatea prinților ruși i-au preferat pe mongoli.⁷² Ei

⁶⁷ Cf. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, A. Colin, 1949, p. 509-511.

⁶⁸ Richard Bush-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft, und Siedlung in Südosteuropa*, p. 63.

⁶⁹ Cf. Omer Lufti Barkan, „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles”, în *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1958, 9-36.

Migrația considerabilă a evreilor din Spania și din alte părți ale Europei în Imperiul Otoman a fost un semn și o cauză a prosperității urbane. Evreii de limbă spaniolă au devenit foarte proeminenți în activitatea comercială a Imperiului Otoman în secolul al XVI-lea. Cf. I.S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Paris, Librairie Lipschutz, 1935; M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, Librairie A. Durlacher, 1897.

⁷⁰ Sub turci, Biserica Ortodoxă se bucura de o autonomie mai mare și mult mai multă pace internă decât sub ultimii împărați bizantini care, din 1274 înainte, au încercat în mod repetat să forțeze acordul religios cu Roma în speranța unei salvări de ultim moment venite din vest.

⁷¹ Ordin cruciat stabilit pe coastele Mării Baltice în 1229.

⁷² Aleksandr Nevski (m. 1263), care și-a câștigat porecla după ce i-a învins pe invadatorii occidentali într-o serie de acțiuni militare, între 1237 și 1242, dar care s-a supus mongolilor, reprezenta acest punct de vedere. Mai târziu, în timpul secolului al XIV-lea și al XV-lea, curentul a avut tendința de a-și schimba direcția, căci, o dată cu expansiunea Lituaniei și Poloniei în regiunile vestice rusești, mulți oameni au optat pentru lumea occidentală devenind catolici.

aveau și motive întemeiate pentru această alegere. În contrast cu intoleranța religioasă a cavalerilor teutoni, mongolii îi permiteau Bisericii Ortodoxe o deplină libertate doctrinară și-i scutea pe prelați și terenurile Bisericii de taxe. În plus, hanii garantau puterea prinților — atâta timp cât aceștia rămăneau supuși suzeranului lor mongol — atât împotriva nobililor, cât și a oamenilor de rând, care-și împărțeau autoritatea politică în Rusia kieveană.

Rușii au avansat mult în perioada mongolă. Inițial, conducătorii mongoli (sau tătari)⁷³ își colectau taxele prin intermediul propriilor lor agenți, dar la începutul secolului al XIV-lea ei au început să încredințeze această sarcină prinților ruși, care și-au dezvoltat propriul lor aparat administrativ în subordinea mongolilor. A început o operă constantă de tăiere a pădurilor și de pregătire a terenului pentru agricultură astfel încât populația Rusiei a încetat să mai fie concentrată pe malurile râurilor, ca în Rusia kieveană, cu terenurile din interior lăsate la bunul-plac al vânătorilor și furnizorilor de blănuri. La fel, deși primul efect al cuceririlor mongole a fost să aducă multe orașe rusești în ruină și să transfere comerțul fluvial din Rusia spre negustorii musulmani din Asia Centrală, negustorii ruși și-au reînceput curînd activitatea și, la sfîrșitul secolului al XIV-lea, controlau din nou comerțul pe Volga.⁷⁴ Astfel, cînd Hoarda de Aur a început să se dezintegreze (după 1419), fragmentele sale dispersate s-au confruntat cu un număr de principate rusești bine consolidate, conduse de Marele Ducat al Moscovei.

În 1480, cînd Ivan al III-lea al Moscovei (1462-1505) a renunțat formal la supunerea față de marea putere tătară, a învins principatele rusești rivale și și-a luat titlul de țar, rușii schimbaseră deja echilibrul de forțe dintre zonele de pădure și de stepă în Europa de Est. Un stat unificat și centralizat, o populație agricolă numeroasă, un comerț puternic și meșteșugari capabili să confecționeze arme de foc le-au permis moscoviților să-și extindă puterea adînc în stepă și în întreaga Siberie într-un timp extrem de scurt.⁷⁵

⁷³ Tătari este numele dat în general populațiilor turco-mongole ale Hoardei de Aur, una din cele patru subdiviziuni ale Imperiului Mongol, împărțit la cei patru fii ai lui Genghis Han. În secolul al IV-lea, a continuat să existe o cooperare relativ bună între marele han al Chinei și conducătorii Hoardei de Aur, ca rezultat al dușmăniei comune față de conducătorii porțiunilor centrale ale marelui teritoriu mongol. Trupele rusești de recruți erau folosite cauzant pentru a suplimenta forțele marelui han și o referință întâmplătoare din 1332 demonstrează existența unui detașament ruseesc special la curtea din Pekin. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p. 87. Asupra Hoardei de Aur, vezi și B. Grekov și A. Jakoubovski, *La Horde d'Or*, Paris, Payot, 1939.

⁷⁴ Cf. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p. 343.

⁷⁵ Folosirea armelor de foc în Rusia a fost pentru prima dată înregistrată în 1376. În acel an, o armată moscovită s-a confruntat cu noile arme în atacul orașului Bolgar. Patru ani mai tîrziu, Moscova însăși era apărată de tunuri, importate probabil din Boemia. În 1450, existau arsenale cu echipamentul necesar în fabricarea tunurilor și a armelor mai mici atât în Moscova, cât și în Tver. După Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p. 278, faptul că Timur Lenk a statat teritoriile Hoardei de Aur între 1391 și 1395, a distrus principalele orașe, i-a împrăștiat pe meșteșugarii care locuiau acolo, i-a dezavantajat puternic pe tătari cînd a fost nevoie să folosească armele de foc. Meșteșugarii de care era nevoie pentru confecționarea armelor pleaseră spre Samarkand sau spre alte direcții tocmai cînd era mai multă nevoie de ei, în timp ce comunitățile meșteșugărești moscovite au rămas neatînse. Această situație a provocat probabil răsturnarea raporturilor dintre statele turcești și tătare. Un alt element din această răsturnare a fost introducerea armelor de foc mai mici, care au făcut infanteria să completeze cavaleria nomadă a tătarilor și a ajutat efectivele superioare ale societății agricole rusești să reziste unui număr limitat de călăreți tătari. Cf. învingerea carelor de luptă din epoca bronzului de către infanteria epocii fierului, discutată mai sus, p. 117-118.

Rușii s-au menținut pe poziții cu mare dificultate împotriva atacurilor reînnoite ale vest-europenilor, reprezentate în secolele al XV-lea-al XVI-lea de Suedia și de statul aristocratic lituaniano-polonez.

Viața religioasă din Rusia fusese multă vreme legată de Bizanț prin subordonarea ierarhiei bisericești rusești față de Patriarhul Constantinopolului. Însă prelații ruși au refuzat să accepte concesiile făcute de patriarh în tratatul său de uniune cu Roma în 1439. Biserica rusă a devenit astfel autocefală. Curînd după aceea, Constantinopolul a fost cucerit de turci. Pietatea populară rusă a văzut în acest eveniment judecata divină împotriva grecilor, care trădaseră ortodoxia în speranța deșartă de a obține ajutor de la vestul schismatic. Treptat, s-a încetățenit ideea că Moscova, singura susținătoare a ortodoxiei, a moștenit mantia imperiului creștin din Noua Romă a lui Constantin, de pe Bosfor. În consecință, în 1492, mitropolitul Zosima a numit public, pentru prima dată, Moscova „A Treia Romă.”⁷⁶

* * *

Pretențiile Moscovei de a fi considerată o „A Treia Romă” erau extrem de cutezătoare avînd în vedere faptul că viața primitivă a orașelor rusești avea prea puține în comun cu strălucirea cultivată a Constantinopolului. Cînd Imperiul Bizantin a început să decadă, viața intelectuală și artistică a capitalei a cunoscut o înflorire mai mare decît oricînd. Poate că aceasta rezulta din concentrarea bogăției și puterii în mîinile demnitarilor și rentierilor din oraș, în rîndul cărora a prins rădăcini sentimentul unei puternice legături cu trecutul clasic. În orice caz, arta și literatura bizantină au trecut printr-o perioadă de puternică renaștere a elenismului în secolul al XI-lea.

Studiul istoriei, inspirat de Herodot și Tucidide, a fost probabil rezultatul cel mai admirabil al acestei renașteri a clasicismului,⁷⁷ dar operele filologice și o mare varietate de poezie și proză au izvorît, de asemenea, din pana claselor educate bizantine. Eforturile de a compune în limba anticilor și o strălucitoare expunere de aluzii erudite la literatura clasică fac dificilă aprecierea acestor încercări literare de către receptorul modern. Ele s-au asemănat mult cu eforturile umaniștilor italieni din secolele al XIV-lea și al XV-lea pe care le-au și stimulat, de altfel.

În toată această activitate literară erudită era și un pronunțat element de artificialitate. Mult diferită era însă epopeea populară *Digenes Akritas*, compusă (sau compilată) probabil în secolul al XI-lea pe baza baladelor create în cinstea celor ce luptaseră împotriva musulmanilor la graniță. Acest poem reproduce cu fidelitate etosul soldaților de la frontieră, care reprezentau baza însăși a armatei imperiale în perioada împăraților macedoneni.⁷⁸

⁷⁶ Faptul că Ivan al III-lea s-a căsătorit cu nepoata ultimului împărat al Constantinopolului a dat relief pretenției că Moscova era, într-adevăr, urmașa Bizanțului căzut. Cf. V.O. Kluhevsky, *A History of Russia*, London, J.M. Dent & Sons, 1912, II, 16-23; William K. Medlin, *Moscow and East Rome*, Geneva, E. Droz, 1952, p. 78-80.

⁷⁷ Cf. Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, Munich, Carl Beck Verlag, 1891, p. 78-107.

⁷⁸ Pentru o bună trecere în revistă a literaturii bizantine, vezi Norman F. Baynes și H.St.L.B. Moss, *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, Clarendon Press, 1948, p. 221-252.

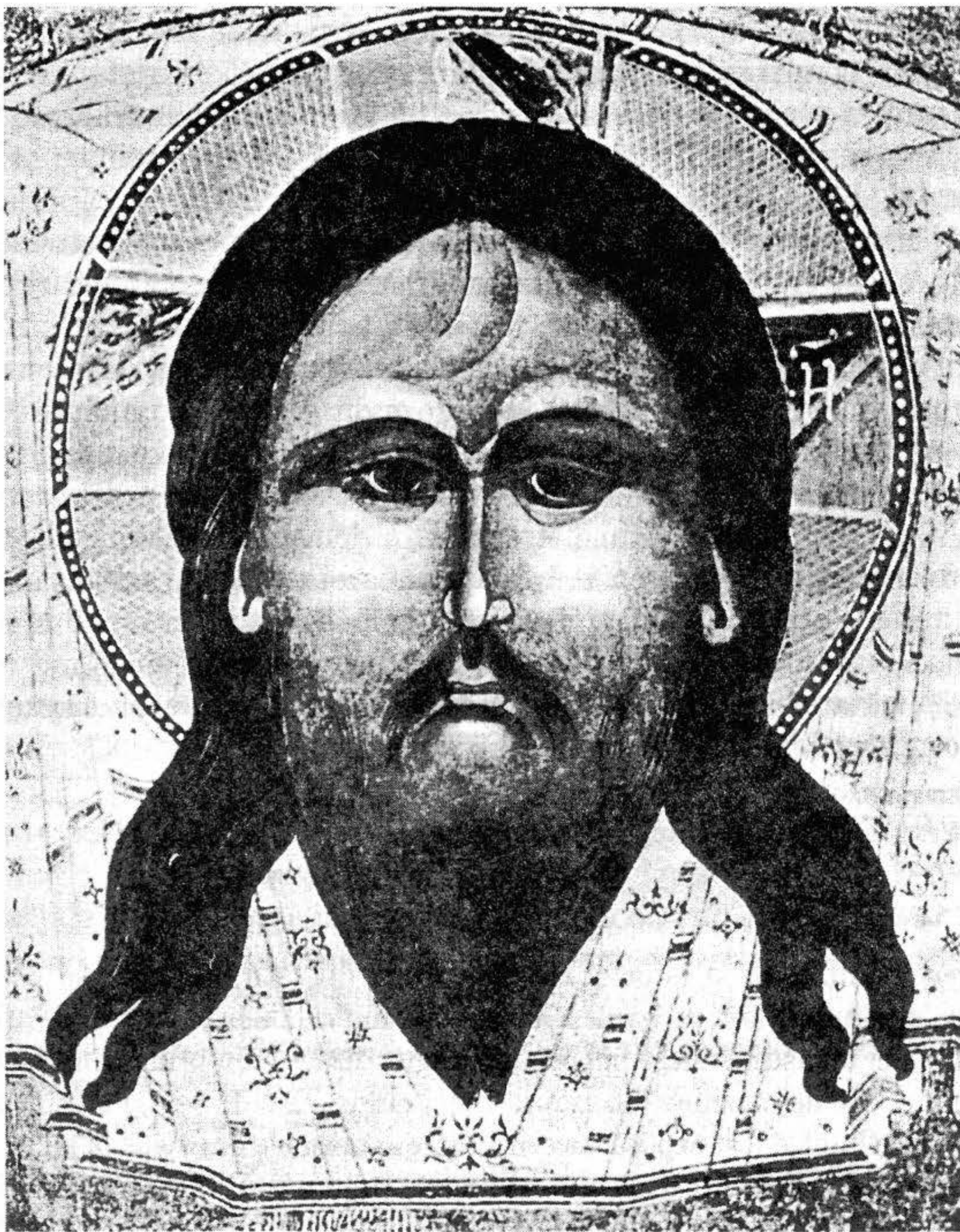
Dacă *Digenes Akritas* era scris în spiritul popular al regiunilor de frontieră, disputele teologice exprimau problemele populațiilor locuind în centrul imperiului. Călugării erau purtătorii de cuvânt ai omului de pe stradă. Mulți erau de origine umilă și fără prea multă educație, dar ei erau totuși capabili să găsească siguranța mîntuirii în religia mistică și în noua disciplină ascetică, răspîdită printre călugării de la Muntele Athos și din alte părți în secolul al XIV-lea. O parte a noii elite educate din societatea bizantină a aderat și ea la noua pietate. Astfel, Sf. Grigorie Palamas (m. 1360) a susținut autenticitatea viziunilor călugărilor cu mare erudiție și subtilitate dialectică. El a scris cu energia convingerii personale, căci el însuși practica exercițiile de respirație și alte discipline ascetice, trăind el însuși experiența viziunii inefabile a lui Dumnezeu. Inspirat și complet edificat de aceste experiențe, Palamas și alții ca el au întreprins o reformare remarcabilă a teologiei ortodoxe și drastică a ierarhiei Bisericii Ortodoxe.⁷⁹

Succesul obținut de acest curent mistic a dus la o identificare a ierarhiei Bisericii Ortodoxe cu sentimentul popular mult mai eficient decît înainte, cînd prelați cultivați, membri ai aristocrației cu funcții oficiale în Constantinopol, conduceau și Biserica și statul. În plus, viziunea mistică a lui Dumnezeu, trăită de mii de oameni, i-a conferit ortodoxiei o putere emoțională capabilă de a-i susține pe credincioși în orice fel de criză personală. Această popularizare a credinței ortodoxe ar putea explica faptul că un număr foarte mic de creștini mai erau atrași de islam în provinciile europene ale Turciei în timp ce, cu puțin timp în urmă, conversiunile în masă erau ceva obișnuit în Anatolia.⁸⁰

Arta, mai mult decît literatura, reflecta interacțiunea dintre culturile bizantină, italiană, armeană și persană. În secolul al XI-lea, în plină renaștere a elenismului în literatură, a apărut un stil naturalist remarcabil în pictură, atestînd forța încă vie a modelelor clasice. După aceea au apărut un număr considerabil de școli regionale, printre care se pot număra cele de pictură pre-renascentistă de la Veneția și Siena.

⁷⁹ O consecință durabilă a controversei isihaste, cum s-a numit lupta dintre misticismul monastic și prelații orientați politic, a fost numirea călugărilor în funcțiile ecclesiastice cele mai înalte, inclusiv cea de patriarh. Pînă în secolul al XIV-lea era ceva obișnuit pentru clerul secular (sau chiar, în ocazii speciale, pentru un laic consacrat în mare grabă) să ajungă la demnitatea de episcop sau chiar de patriarh. După ce controversa isihastă a fost însă cîștigată de partea călugărilor mistici, înaltele demnități bisericești au fost rezervate călugărilor și aceasta a fost încă o trăsătură distinctivă între bisericile ortodoxă și latină. Cf. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, p. 650-676; Baynes și Moss, *Byzantium*, p. 114-116.

⁸⁰ În Asia Mică, nemulțumirile populare au fost canalizate spre mișcarea sufită de către ascetii musulmani. În Europa, călugării creștini au avut un rol similar, anticipînd misticismul musulman doar cu cîteva decade, căci călugării de la Muntele Athos, sprijiniți de mulțimea din capitală, au cîștigat victoria asupra partidei politicienilor și controlul asupra patriarhatului tocmai cînd turcii, care profitaseră și ei de nemulțumirile populare împotriva clasei proprietarilor de pămînt și a demnitarilor din Bizanț, își stabileau dominația în regiunea europeană. În plus, existau legături importante între misticismul creștin și cel musulman. Misticii bizantini par să fi folosit anumite tehnici — controlul respirației și rostirea repetată a numelui divin — care caracterizaseră anterior sufismul și, înaintea lui, ascetismul indian. Mai mult, asocierea laicilor la mișcarea isihastă se aseamănă mult cu suitele de laici ale derişilor din Anatolia. Cf. L. Gardet, „Un problème de mystique comparée: la mention du Nom divin — dhikr — dans la mystique musulmane”, *Revue Thomiste*, 1952, p. 642-679; 1953, p. 197-216; G.G. Arnakis, „Gregory Palamas among the Turks”, în *Speculum*, XXVI, 1951, 104-16; Jean Meyendorff, *St. Gregoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris, Éditions du Seuil, 1959, p. 64, 85, 108-109, și *passim*. Fundalul social și economic din care a provenit mișcarea mistică ortodoxă rămîne totuși la fel de obscur ca și acela al mișcării sufitice. Problemele economice, mai ales ale claselor urbane sărace au avut probabil o influență considerabilă în ambele cazuri.

Paul Hamlyn Publishers, Ltd.

DOMNUL ȘI MÎNTUITORUL NOSTRU, ISUS HRISTOS

Această icoană, pictată la Novgorod, Rusia, în preajma anului 1500, pare să cuprindă oarecum aspirația mistică dominantă în Biserica Ortodoxă începînd cu secolul al XV-lea. Ecourile Antichității păgîne, ușor de detectat în planșa anterioară (p. 505), nu-l mai interesează pe artist. Totuși, principiul că arta imită vechile modele nu a fost abandonat. Modelul preferat a fost pur și simplu transferat din mozaicurile create în secolele anterioare, aparținînd artei creștine bizantine. Totuși, folosirea umbrelor în jurul ochilor și al nasului pentru a sugera tridimensionalitatea trădează influența modelelor artistice ale Renașterii italiene. În această icoană vedem deci Sfînta Rusie jucîndu-se deja cu tehnicile occidentale tocmai pentru a-și afirma și mai emfatic diferența față de Occident.

Pictura icoanelor în Rusia și Creta, frescele din biserici din Serbia, Macedonia și Italia, precum și unele picturi și mozaicuri laice, au conferit forță și varietate artei orodoxe. Cucerirea turcă a pus capăt unor astfel de activități în zonele centrale ale Imperiului Bizantin, dar la periferie, în Creta venețiană⁸¹ și în Rusia, ele au continuat să se dezvolte pînă în secolul al XVI-lea.⁸²

Și mai bruscă a fost lovitura de grație dată de cucerirea turcă activității literare bizantine și controverselor religioase. Demnitarii educați și suitele lor, care constituiau clasa de literați a Constantinopolului, au dispărut cu totul. A rămas doar Biserica și aceasta era destul de mulțumită de situația ei. Energia mistică s-a stins și mai repede decît apăruse atunci cînd comunitățile ortodoxe din Balcani au ajuns sub stăpînire otomană. Iar rușii, în efortul de a construi și apăra un stat extrem de mare, nu mai aveau energie nici pentru creațiile literare sau intelectuale, nici pentru controversele religioase. Cu excepția unei ultime străluciri în domeniul artistic, cultura înaltă a creștinătății ortodoxe s-a stins treptat în fața viguroasei ascensiuni a civilizației europene vestice. Puterea statelor otoman și moscovit a impus respect în vest dar, după 1500, cultura lumii ortodoxe, care în Evul Mediu timpuriu o depășise cu mult pe aceea a regiunii pe jumătate barbare a creștinismului latin, nu a mai reușit să exercite nici o influență considerabilă asupra vecinilor săi din vest.

E. ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT

1. CHINA

Organizarea tradițională a istoriei chineze, după dinastii, nu prea se potrivește cu periodizarea acestui capitol, căci anii 1000 și 1500 din calendarul creștin se află ambii în mijlocul cîte unei dinastii chineze importante. Sigur că unul din principalii factori care au creat acea impresie de coeziune din istoria zonei eurasiatice de vest a afectat și Orientul Îndepărtat, căci China a fost expusă cuceririi turce și mongole din stepă la fel ca și Islamul, creștinătatea ortodoxă și (într-o măsură mai mică) Hindustanul. Dar China fusese expusă la primejdii asemănătoare încă din perioada celei de-a patra dinastii î.Hr. și fluctuațiile dintre dinastiile locale și cele din stepă în perioada 1000-1500 s-au înscris în rîndul unor revolte dinastice începute în perioada dinastiei Han și continuate pînă în secolul al XX-lea.

Totuși, anul 1000 d.Hr. simbolizează foarte bine o schimbare semnificativă în istoria socială chineză. În acea perioadă, cînd a început să se manifeste pe deplin organizarea birocratică a primilor conducători din dinastia Sung, structura socială și economică a Chinei a ajuns la un nou și, aparent, durabil echilibru între elementele urbane și rurale — adică între demnitari, proprietari de pămînturi și țărani, pe de o parte, și negustori și artizani, pe de altă parte.

⁸¹ Domenicos Theotocopoulos (El Greco, m. 1614) a fost cea mai remarcabilă personalitate formată la școala cretană.

⁸² Cf. O.M. Dalton, *East Christian Art*, Oxford, Clarendon Press, 1925, p. 234-247 și *passim*; N.P. Kondakov, *The Russian Icon*, Oxford, Clarendon Press, 1927.

Dezvoltarea societății chineze în următoarele secole poate fi considerată un fel de cursă între interesele proprietarilor de pământuri, pe de o parte, și cele urbane, pe de altă parte. Orașele s-au dezvoltat mult în ultima perioadă a dinastiei T'ang, când guvernarea centrală era din ce în ce mai dezorganizată. Dar întreaga tradiție imperială chineză favoriza clasa proprietarilor de pământuri și, după 960, renașterea guvernării centralizate din timpul dinastiei Sung a întărit și mai mult importanța acestui segment. Totuși, abia atunci când dinastia Ming s-a stabilit definitiv în întreaga Chină (cca 1450) a fost restabilită și o birocratie centralizată, confucianistă, recrutată mai ales dintre proprietarii de pământuri. Între 1000 și 1450, structura socială a Chinei se afla pe marginea unei schimbări fundamentale, analoagă apariției burgheziei în Europa medievală și modernă. Totuși, această transformare nu s-a materializat cu adevărat și, în cele din urmă, ordinea socială ce asigura rolul cel mai important clasei proprietarilor și a demnitarilor, organizată de dinastia Sung și reorganizată de dinastia Ming, a devenit sistemul modern al societății chineze, păstrat pînă în secolul al XX-lea.

Prima perturbare notabilă a echilibrului dintre interesele comercianților și ale proprietarilor de pământuri din China a apărut după ce împărații Sung au pierdut nordul Chinei în fața invadatorilor jurcheni (1127). Obligată să se bazeze doar pe tradițiile și resursele din sud, China din perioada tîrzie Sung a cunoscut o dezvoltare importantă a comerțului maritim și riveran. Au apărut mari orașe pe coasta de sud a Chinei și de-a lungul fluviului Yangtze și un număr crescînd de vase comerciale au început să navigheze spre Asia de Sud-Est și Oceanul Indian.⁸³ Dezvoltarea comerțului maritim a provocat și a fost, la rîndul său, provocată de îmbunătățiri semnificative în arhitectura navală — pinze de bumbac în locul velelor de bambus, chilă centrată adaptată, o creștere notabilă a mărimii vaselor precum și inventarea busolei.⁸⁴

Aceste îmbunătățiri au micșorat riscul călătoriilor pe ocean chiar și pe vreme nefavorabilă și le-au permis vaselor chinezești să le înlocuiască treptat pe cele musulmane, care dominaseră multă vreme comerțul din oceanele sudice. În timpul campaniilor lor din sudul Chinei, mongolii (dinastia Yuan, 1260-1371) au ajuns să aprecieze potențialul naval al chinezilor, după cum au demonstrat și încercările lor de a invada Japonia și Jawa. În plus, statutul destul de înalt al negustorilor în societatea mongolă i-a încurajat pe proprietarii de vase din sudul Chinei să dezvolte un comerț înfloritor cu Asia de Sud-Est și cu India. Eforturile oficiale de a restrînge acest comerț

⁸³ Cf. Jung-pang Lo, „China as a Sea Power”, *Far Eastern Quarterly*, XIV, 1955, 489-503. Dezvoltarea navigației chineze între secolele al XII-lea și al XV-lea se baza probabil pe tradiții maritime prechineze de pe coasta sudică a Chinei. În acest caz, ascensiunea puterii maritime chineze poate fi privită ca o afirmare nereușită, în cele din urmă, a tradiției sudice indigene împotriva tradiției terestre, mai specifice Chinei, din nord.

⁸⁴ Busola este menționată pentru prima dată în sursele chineze la sfîrșitul secolului al XI-lea. Nu numai că au fost descoperite proprietățile de indicare a direcției ale unui ac magnetic, ci s-au găsit și diferite suporturi — de la un suport plutitor într-un vas cu apă pînă la busola pivotată fixată pe un cadran. Cf. Li Shu-hua, „The South-Pointing Carriage and the Mariner's Compass”, în *Tsing-hua Journal of Chinese Studies*, n.s., I, 1956, 63-113. Pentru cadranele de busolă chineze, cf. W.Z. Mulder, „The Wu Pei Chih Charts”, în *T'oung Pao*, XXXVII, 1944, 1-14.

pe motiv că scotea prea multe monede afară din țară au fost destul de sporadice, se pare, și destul de puțin eficiente.⁶⁵

Dinastia Ming (1368-1663) a stabilit un control mult mai puternic al statului asupra comerțului pe mare. Între 1405 și 1433, o serie de mari expediții maritime, conduse de la curtea eunucului Cheng-ho, au stabilit hegemonia chineză asupra principalelor centre comerciale din Oceanul Indian — Strâmtoarea Malacca, Ceylon, Calcutta — și o suzeranitate mai puțin definită asupra Hormuzului, la intrarea în Golful Persic. Flota chineză a ajuns și pe coastele Africii de Est.⁶⁶ În jur de 250 de vase și mii de oameni au participat la aceste expediții — o amploare cu adevărat imperială a operațiunilor, care a eclipsat total primele încercări ale europenilor în America și în Indii, un secol mai târziu. Totuși, în ciuda succesului expedițiilor lui Cheng-ho de a aduce acasă girafe și alte minuni similare și de a-i forța pe conducătorii Ceylonului și ai altor regiuni să-i plătească tribut, împăratul a ordonat brusc în 1424 încetarea unor astfel de întreprinderi.⁶⁷ Ulterior, aparent ca urmare a unor intrigi de curte, s-a șters chiar și amintirea acestor expediții. Guvernarea a mers atât de departe încât să interzică construcția de nave maritime, probabil din cauză că multe dintre ele erau folosite pentru piraterie sau contrabandă și nu puteau fi eficient controlate de oficialitățile de pe uscat. Drept rezultat, coastele chineze au fost lăsate la bunul-plac al piratilor japonezi și malaezieni care, începând cu secolul al XV-lea au făcut apele Mării Chinei extrem de nesigure pentru comerțul pașnic.

Chinezii aveau desigur resursele tehnice⁶⁸ pentru a anticipa călătoriile portughezilor în Oceanul Indian. Istoria lumii ar fi fost desigur complet diferită dacă Vasco da Gama ar fi descoperit un puternic imperiu naval al chinezilor, deținând principalele porturi și puncte strategice din Oceanul Indian în 1498. Dacă ar fi fost lăsate comunitățile de negustori din sudul Chinei să se dezvolte independent sau dacă, mai mult, guvernarea imperială le-ar fi încurajat și sprijinit activitățile, un astfel de imperiu naval s-ar fi putut opune poate exploratorului portughez. Însă curtea dinastiei Ming era departe de coastele sudice ale Chinei, unde navigau flotele militare din secolul al XV-lea, și era mult mai preocupată de posibilitatea unui nou atac mongol la frontiera nord-vestică decât de orice posibile avantaje obținute dintr-o bună exploatare a noilor tehnici navale.⁶⁹ În momentul critic deci, guvernarea chineză nu numai că a renunțat la susținerea activității navale, ci a și interzis voiajele private pe mare.

⁶⁵ W. W. Rockhill, „Notes on the Relations and Trade of China with the Eastern Archipelago and the Coasts of the Indian Ocean during the Fourteenth Century”, in *T'oung Pao*, XIV, 1913, 473-75; XV, 1914, 419-47; Jung Pang-lo, „China as a Sea Power”. Apariția comunităților de negustori și meșteșugari din sud-estul Asiei datează din perioada mongolilor.

⁶⁶ J. J. L. Duyvendak, „The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century”, in *T'oung Pao*, XXXIV, 1938, 341-412.

⁶⁷ Acest ordin a fost modificat ulterior pentru a permite un ultim voiaj. J. J. L. Duyvendak, „The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions”, p. 388-390.

⁶⁸ În 1393, printr-un ordin imperial, fiecare corabie era obligată să poarte patru arme de foc cu „țeava de mărimea unui castron pentru orez”, douăzeci de arme de calibru mai mic, zece ghiulele, douăzeci de proiectile și o mie de gloanțe. Jung Pang-lo, „China as a Sea Power”, p. 501.

⁶⁹ Duyvendak, in „The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions”, p. 395-399, atribuie eșecul unui proiect de a relua călătoriile în Oceanul Indian, avansat cîndva între 1465 și 1487, ostilității mandarinilor de la curte

O altă dimensiune a evoluției sociale a Chinei în timpul acestor secole ar putea explica modul în care valorile tradiționale și cadrul social fundamental agricol s-au dovedit destul de puternice în perioada Ming pentru a predomina covârșitor asupra intereselor mercantile și urbane, căci agricultura a dobândit și ea resurse noi începând cu secolul al XI-lea. Țărani necunoscuți au descoperit noi varietăți de orez, care se cocea în șizeci de zile sau mai puțin, permițând strângerea a două recolte în același sezon de pe același teren. În plus, aceste noi varietăți de orez aveau nevoie de mai puțină apă decât celălalt, astfel încât pantele terasate ale dealurilor, unde irigațiile erau posibile numai primăvara, puteau fi transformate acum în orezării. Aceasta a permis o mare extindere a terenurilor intensiv cultivate, mai ales pe dealurile din sudul Chinei.⁹⁰ Rezultatul a fost creșterea de câteva ori a capacității producției de hrană chineze, permițând și o creștere substanțială a populației rurale și o creștere corespunzătoare a numărului proprietarilor de pământuri, capabili astfel să-și mențină sau chiar să-și extindă influența în societatea chineză.

Această accentuare a interesului pentru pământ însemna că micii proprietari, care erau încă din perioada Han principalii reprezentanți ai tradiției confucianiste și susținătorii oricărei tradiții tipic chineze, erau perfect capabili să-și mențină sau chiar să-și extindă influența, față de negustori sau alte tipuri de parveniți. Criza a apărut în timpul mongolilor care, ca orice populație nomadă, confereau un rol important în societate negustorilor. Genghis Han și succesorii lui acordau ușor privilegii speciale și funcții oficiale negustorilor străini, cum a fost și cazul lui Marco Polo. Mulți dintre acești străini combinau activitatea comercială cu operațiunile fiscale, prin acestea devenind destul de antipatici populației chineze în general. Astfel, când mongolii au fost alungați din China în 1368, demnitarii numiți din rândurile micilor proprietari au fost puternic susținuți în eforturile lor de a reafirma principiile confucianiste, care îi clasificau pe negustori printre răurile necesare din societate. În practică, aceasta însemna supravegherea îndeaproape și controlul de către oficialități a activităților comerciale — după cum o dovedesc expedițiile navale ale lui Cheng-ho în Oceanul Indian — precum subordonarea intereselor negustorilor față de

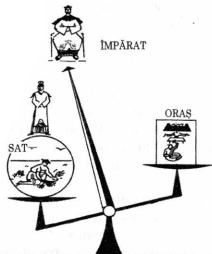
împotriva eunucilor care, datorită acțiunilor lui Cheng-ho, erau identificați cu o politică de expansiune maritimă. Cf. Jung-pang Lo, „The Decline of the Early Ming Navy”, în *Oriens Extremus*, V, 1958, 149-68.

Rivalitățile dintre diferitele grupuri ar fi putut determina în mod hotărâtor politica imperială, dar decizia nu a fost totuși una irațională, căci mandarinii aveau motive serioase de a se împotrivi disipării resurselor imperiale în activități de navigație. În 1421, capitala dinastiei Ming a fost mutată în nordul Pekin-ului, iar guvernul a lansat o serie de campanii în Mongolia pentru a împiedica apariția unei noi confederații mongole. Totuși, în 1449, mongolii l-au capturat pe împăratul însuși. Reinvierea epocii lui Genghis Han părea iminentă. În fața unor astfel de pericole, cum s-ar fi putut risipi resursele pentru aventuri nenecesare pe mare? Pentru evenimentele de la granița chinezo-mongolă, vezi D. Pokotilov, *History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty from 1269 to 1634*, Rudolf Loewenthal (trad.), Chengtu, Chinese Cultural Studies Research Institute, 1947.

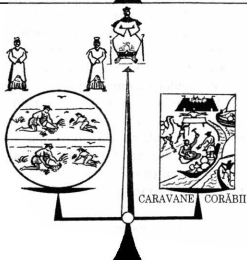
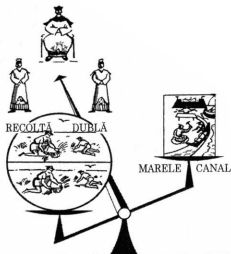
⁹⁰ Ping-ti Ho, „Early Ripening Rice in Chinese History”, în *Economic History Review*, IX, 1956-1957, 200-218. Noile varietăți erau aparent rezultatul încrucișărilor cu orez adus din Indochina, datorită rezistenței acestuia la secetă. Acest orez străin a fost observat mai întâi de scriitorii chinezi în 1012, când a fost introdus în valea fluviului Yangtze, pe cursul inferior al acesteia, din Fukien. După aceea, acest orez și noile varietăți care se coceau mai repede au derivat din răspindirea sa treptată în întreaga Chină.

ECHILIBRUL INSTABIL AL SOCIETĂȚII CHINEZE

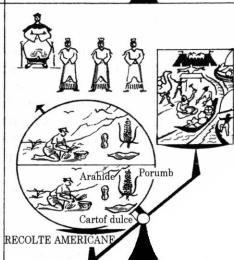
DINASTIA HAN — 202 Î.H.R. - 225 D.H.R.

DINASTIA SUNG — 960 - 1279

MONGOLI 1280-1365

DINASTIA MING — 1365 - 1649

presupusele interese ale statului — cum o dovedește întreruperea bruscă a activităților de navigație după 1438.

Victoria intereselor proprietarilor de pământ și ale demnitarilor în China a fost pecetluită de slăbiciunea morală persistentă a clasei negustorilor care nu avea nici un fel de argumente pe care să le opună acuzațiilor confucianiste de parazitism social. Și mai insidios era principiul confucianist care făcea conducerea societății să depindă de erudiție și performanță morală, căci aceasta deschidea larg porțile oricărui om cu o bună educație. Familiile negustorilor cu succes în afaceri tindeau deci să cumpere pământ, să abandoneze comerțul pentru o viață de rentier și să folosească timpul liber rămas pentru studierea cărților clasice ale confucianismului. În această manieră, familiile ale căror vecini le consideraseră complet parazite anterior puteau deveni respectabile, ajungând să facă parte din mica nobilime în decursul unei singure generații. Tendința de a urma o astfel de evoluție era extrem de puternică, desigur, și mii de familii urcau această scară confucianistă a succesului.⁹¹ Însă deschiderea însăși a societății chineze la vîrf tindea să decapiteze comunitățile negustorești și frîna efectiv dezvoltarea comerțului și a meșteșugurilor pe o scară largă, pentru care, în 1000 d.Hr., China era mult mai bine pregătită decît oricare altă parte a lumii civilizate.⁹²

* * *

La nivel politic și cultural, un atac similar la adresa vechii tradiții chineze și-a atins punctul culminant sub mongoli și a încetat sub dinastia Mîng. Mongolii au întărit legăturile Chinei cu zona eurasiatică vestică. În primele secole ale guvernării lor, marii hani au recrutat o mulțime de populații străine din Asia Centrală, Orientul Mijlociu, Rusia și chiar din Europa de Vest pentru servicii în China. Atîta timp cît capitala a rămas la Karakorum, în Mongolia, nordul Chinei era împărțit între căpitani mongoli merituosi, care-și conduceau noile domenii așa cum considerau potrivit. O dată ce potențaii mongoli erau obligați la serviciu militar aproape continuu, nu-și puteau administra singuri domeniile. Ei lăsau această sarcină în seama unor corporații de negustori din Asia Centrală (uiguri și alții), care plăteau sume mari de bani pentru dreptul de a percepe taxe și chirii de la chinezi.⁹³ Însă, după 1264, cînd capitala a fost transferată la Pekin, Kubilai Han a decis să reinstaureze vechiul aparat fiscal chinez.⁹⁴ Aceasta implica restabilirea unei birocratii imperiale centralizate și recrutarea demnitarilor chinezi în vechea manieră, prin examinări bazate pe cărțile clasice

⁹¹ Edward A. Kracke, „Sung Society: Change within Tradition”, în *Far Eastern Quarterly*, XIV, 1955, 479-88; Ping-ti Ho, *The Ladder of Success in Imperial China*, New York, Columbia University Press, 1962.

⁹² Vezi contrastul cu exclusivismul social al aristocrațiilor europeană și japoneză, a căror poziție socială depindea de o presupusă superioritate ereditară. Cum a subliniat cu elocvență Toynbee, minoritățile mai puțin influente social, precum populațiile urbane din Europa medievală și modernă, căpătau uneori cîte o răsplată neașteptată.

⁹³ Cf. rolul negustorilor musulmani din Asia Vestică în calitate de colectori de taxe și comercianți în Rusia în timpul primelor decade ale conducerii mongole acolo.

⁹⁴ Herbert Franz Schurmann, *Economic Structure of the Yüan Dynasty*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1956, p. 2-8.

confuciene. Chinezii rămăneau însă în poziții subordonate, în timp ce parveniți și străini asemeni lui Marco Polo, avînd cele mai diferite origini, continuau să dețină cele mai importante funcții în guvernare. E clar că împărații mongoli nu aveau încredere deplină în supușii lor chinezi dar, în practică, majoritatea populației autohtone, avînd de-a face cu funcționari oficiali mărunți, era condusă tot de chinezi, în maniera chinezească.

Pentru milioane de chinezi, reconstituirea birocratiei în nordul Chinei și extinderea administrației mongole în sudul Chinei, după 1279, însemna doar că viața și-a reluat cursul ei normal. O dată ce numărul mongolilor și al altor străini⁹⁵ era întotdeauna mic în comparație cu milioanele de chinezi și o dată ce majoritatea acestor străini le erau cultural inferiori chinezilor, societatea și cultura chineză au fost surprinzător de puțin transformate ca urmare a regimului mongol. Cînd cuceritorii și-au pierdut spiritul războinic, după aproximativ trei generații de huzur pe seama bogățiilor Chinei, o revoltă autohtonă a stabilit o nouă dinastie chineză, Ming. Din acel moment, chinezii au repudiat deliberat orice imixtiuni străine și numai în zone periferice ca Yunnan, care nu fuseseră niciodată complet înglobate societății chineze, au supraviețuit urme ale influențelor străine.⁹⁶

Adevărata importanță a unor comunicații mai bine stabilite în Asia, datorate mongolilor, se afla deci nu în efectele lor asupra Chinei, ci în pătrunderea în zonele musulmane și creștine a unor elemente-cheie ale tehnologiei chineze — mai ales praful de pușcă, busola și tiparul.⁹⁷ Acestea au avut o importanță majoră în istoria Europei,

⁹⁵ În 1270, cînd cucerirea Chinei era aproape completă și cînd numărul de invadatori era maxim probabil (adică înainte ca posibilitatea unor căsătorii mixte să fi diluat oarecum caracterul străin al regimului militar), existau în jur de 390 000 de familii de „militari” în China. Aceasta însemna 3 % din populația totală a Chinei, conform primului recensămint din timpul mongolilor, în 1290, care a înregistrat nu mai puțin de 13 000 000 de contribuabili. Cf. Herbert Franke, *Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1949, p. 128-129.

⁹⁶ Regatul independent Nan Chao, din Yunnan, a fost cucerit de mongoli în 1253 și încorporat cu timpul în statul lor chinez. Din 1274-1279, Kubilai i-a încredințat această zonă unui guvernator musulman, care pare să fi instituit aici islamul. Cf. Marshall Broomhall, *Islam in China*, London, Morgan & Scott, 1910, p. 123-125. Instituirea islamului și în Bengalul de Est, la periferia lumii indiene, a avut loc în aceeași secole și ambele zone au rămas de atunci complet distincte de lumea culturală chineză și indiană dimprejur.

⁹⁷ Nici o dovadă documentată asupra transmisiei acestor invenții dinspre China nu a fost descoperită și nici nu va fi probabil, o dată ce artizanii și negustorii nu scriau, în mod normal, cărți. Dacă Marco Polo n-ar fi fost luat prizonier de genezezi și nu și-ar fi folosit timpul din închisoare pentru a-și dicta povestea carierei sale la curtea lui Kubilai Han, nu ne-ar fi rămas nici o informație despre aventurile sale extraordinare. Totuși, înainte și după el, mii de meșteșugari și negustori circulau în regiunile stăpînite de mongoli și povestirile unora dintre cei ce se întorceau cuprindeau probabil indicii folosite sau chiar informații precise în legătură cu tehnicile chinezilor.

Cazul răspîndirii destul de rapide a prafului de pușcă și a busolei din China în lumea islamică și în cea creștină e destul de clar. Atît musulmanii, cît și creștinii produceau și foloseau praful de pușcă în prima jumătate a secolului al XIV-lea, iar busola a ajuns în Mediterana cu aproape un secol înainte, venind din oceanele sudice și nu pe rute terestre, ca praful de pușcă.

Cazul tiparului e mai dificil. Nu numai că invenția a fost mult anterioară în China (xilografia în secolul al VIII-lea sau al IX-lea, tiparul mobil în secolul al XI-lea), dar receptarea sa în lumea creștină a fost întîrziată pînă în secolul al XV-lea, iar în Islam (unde existau prejudecăți ale erudiților împotriva reproducerii prin tipărire) pînă în secolul al XVIII-lea. Cheia acestei întîrzieri nu pare să fie ignoranța — musulmanii știau de tipar cu secole înainte să-l accepte și creștinii au avut și ei șanse multiple de a afla despre el înainte ca Gutenberg să-și fi tipărit cunoscuta Biblie în 1456. Întîrzierea a fost mai degrabă cauzată de incetinirea cu care s-au răspîndit cunoștințele despre modalitățile de fabricare a hîrtiei din China, prin lumea musulmană, în Europa Vestică. Înainte de a avea la dispoziție un material ieftin pe care să se poată reproduce textul tipărit, tiparul era foarte puțin sau deloc avantajos față de

dar în China impactul lor a fost destul de modest. Tiparul a susținut înflorirea literaturii în ultima perioadă a dinastiei T'ang și în timpul dinastiei Sung și a facilitat ridicarea unor forme literare precum drama și romanul la rangul de literatură scrisă (tipărită). Totuși, structura societății chineze era destul de stabilă pentru a inhiba răspîndirea oricăror noi forme de expresie, cum ar fi acelea care au început să ia formă tipărită în Europa începînd cu secolul al XVI-lea. Tiparul în China răspîndea doar, într-o măsură mai mare, vechi idei și accentua și mai mult moștenirea culturală chineză în societate prin lărgirea cercului celor ce puteau participa la activitatea literară.

Nici praful de pușcă nu a reușit să revoluționeze viața din China. Dimpotrivă, cînd praful de pușcă i-a oferit împăratului posibilitatea de a dărîma orice fel de fortificații într-o perioadă destul de scurtă de timp, ascensiunea războinicilor locali, ca aceia din ultima perioadă a dinastiei T'ang, a devenit mai dificilă și idealul antic al unui stat unit sub un singur conducător a devenit mult mai ușor de realizat. Efectul noilor arme a fost deci acela de a susține idealul antic în loc de a aduce ceva nou.⁹⁸ Așa cum am văzut deja, busola și celelalte îmbunătățiri ale tehnicii navale nu au reușit să transforme legăturile Chinei cu restul lumii într-un mod decisiv, în ciuda episodului extraordinar al voiajelor lui Cheng-ho în Oceanul Indian.

* * *

Incapacitatea îmbunătățirilor tehnologice și a contactelor externe de a produce altceva decît o tulburare superficială a apelor în viața Chinei, între 1000 și 1500 d.Hr., a fost parțial consecința obiceiului chinezilor de a-i clasifica pe toți străinii drept barbari. De asemenea, ea reflecta, parțial, superioritatea reală a chinezilor în ce privea densitatea populației, bogăția și tehnicile de orice fel asupra oricărei alte părți a globului. La fel, tradiția literară și intelectuală a Chinei era tot atît de impresionantă — și, conform vechimii sale, desigur superioară — față de orice se putea găsi în alte civilizații. Astfel, evoluția culturală chineză și-a urmat liniștită propriile căi, neinteresată de lumea din afară.

Elaborarea filozofiei neoconfucianiste, care începuse înainte de anul 1000, a fost încheiată în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Filozofii discutau probleme metafizice precum relația dintre formă și materie, mișcare și nemișcare, dar în prim-planul gîndirii chineze s-a aflat întotdeauna problema practică a unei vieți bune și înțelepte — problemă ridicată de Confucius însuși, care numai rareori și temporar ajungea să fie discutată într-un mod abstract. Motivele budiste și taoiste proeminente în stadiile anterioare ale neoconfucianismului au rămas în plan secund atunci cînd filozofi de genul lui Chu Hsi

copierea de mină. S-a calculat, de exemplu, că pentru fiecare copie a Bibliei lui Gutenberg, tipărită pe pergament, era nevoie de pieile de la 300 de oi. Thomas Francis Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, New York, Columbia University Press, 1925, p. 204. Secretele confecționării hirtiei nu ajunseseră însă în Valea Rinului înainte de secolul al XIV-lea. *Ibid.*, p. 85.

⁹⁸ Din perioada mongolilor pînă în secolul al XX-lea, China și-a păstrat unitatea politică și a evitat anarhia locală prelungită, specifică secolelor anterioare. Aceasta a fost o realizare extraordinară într-o țară atît de mare și diversă cum e China și a fost făcută posibilă de confucianism și de armele de foc.

禮部侍郎致仕王溪九十歲

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

ÎNȚELEPȚI CHINEZI

Personajul în vîrstă din stînga, aparținînd înaltei societăți chineze, politicos și deferent față de superiorii săi și așteptînd și el deferență de la inferiorii săi, e în puternic contrast cu spiritul liber reprezentat în dreapta, a cărui comuniune cu natura este încîntătoare pentru că îl eliberează de obligațiile față de societate. Ambele picturi datează din secolul al XI-lea. Ele sugerează polaritatea complementară dintre confucianism și taoism, care a dominat viața intelectuală chineză din secolul al IX-lea pînă în cel de-al XIX-lea. Caligrafia din dreapta, parte integrantă a operei de artă, ne spune funcția, numele și vîrsta omului reprezentat.

Konchi. Kyoto, Japan.

(1130-1200), steaua cea mai strălucitoare de pe firmamentul neoconfucianismului din epocă, a dezvoltat un ideal de viață rațional, capabil să concureze, atât intelectual, cât și emoțional cu miturile și metafizica budistă sau taoistă.⁹⁹

Literatura chineză în perioada Sung și în cea mongolă a fost îmbogățită de apariția dramei¹⁰⁰ și a romanului, scrise în limbajul curent și reflectând, în oarecare măsură, realitatea și freământul vieții urbane. Aceste forme literare „populare” au ajuns însă curând să fie dominate de literați formați în tradiția confucianistă, iar preceptele acesteia au limitat considerabil sentimentele și ideile comunicate de piesele și romanele chinezești.¹⁰¹

Artele plastice nu au cunoscut nici o extindere comparabilă a temelor și motivelor. Pictura a rămas apanajul oamenilor aleși, privilegiul unei categorii restrinse. Practica imitării vechilor modele Tang și Sung asigura o perfectă continuitate a stilului, astfel încât cercetătorii de azi au deseori dificultăți în a distinge picturile originale timpurii de copiile ulterioare.¹⁰² Rafinamentul, eleganța și specializarea (unii artiști nu pictau decât pe bete de bambus) erau caracteristicile școlilor secundare și ale artiștilor individuali din perioada mongolă și din perioada dinastiei Ming. Însă toți erau mulțumiți să păstreze convențiile stabilite de antici, reflectând cu fidelitate punctul de vedere dominant în întreaga clasă a erudiților chinezi.

Atita timp cât acea clasă a rămas foarte importantă în societatea chineză, nu se puteau aștepta schimbări majore. În ciuda breșelor create, în perioada mongolă, barierele geografice, care împiedicaseră mai înainte orice contact mai îndelungat cu alte mari civilizații eurasiatice, China a rămas, conform propriei ei alegeri, o lume aparte.

2. PERIFERILE CHINEI

Amploarea și grandoarea civilizației chineze a provocat, vreme îndelungată, atât admirația, cât și imitația din partea vecinilor Chinei. Între 1000 și 1500, Coreea și Manciuria Centrală, precum și Annamul și Yunnanul au întreținut relații din ce în ce mai strinse cu cultura chineză centrală. Aceste regiuni nu și-au pierdut totuși identitatea specifică. Începând cu perioada mongolă, Manciuria și Yunnanul au fost administrate ca părți integrale ale Chinei, dar regimul militar special din Manciuria, unde se amestecau chinezi, mongoli și tunguși,¹⁰³ și prevalența musulmanilor în Yunnan au separat aceste zone de societatea chineză. Coreea a rămas un regat supus, acceptând

⁹⁹ Fung Yu-lan, *History of Chinese Philosophy*, II; J. Percy Bruce, *Chu Hsi and His Masters*, London, Arthur Probsthain, 1923.

¹⁰⁰ Piesele chineze erau cîntate și se asemănau mai mult cu opera europeană decât cu drama.

¹⁰¹ Cf. Herbert A. Giles, *A History of Chinese Literature*, New York, D. Appleton & Co., 1901, p. 256-291; J.R. Hightower, *Topics in Chinese Literature*, p. 84-102; Adolf Zucker, *The Chinese Theater*, Boston, Little, Brown, 1925, p. 3-42.

¹⁰² Spiritul dominant a fost exprimat într-un colofon scris de Chao Meng-fu (1254-1322), un demnitar important al lui Kubilai Han și al celor patru succesori ai săi: „Cea mai importantă calitate într-o pictură este spiritul antic. Dacă acesta nu e prezent, opera nu valorează prea mult, chiar dacă e perfect reușită din punct de vedere tehnic... Picturile mele ar putea părea simple și neglijent executate, dar adevărații cunoscători vor observa că ele sînt foarte aproape de vechile modele și ar putea fi astfel considerate bune. Toate acestea se adresează adevăraților cunoscători și nu ignoranților.” Citat de Osvald Siren, *Chinese Painting*, New York, Ronald Press, 1958, IV, 19.

¹⁰³ Franz Michael, *The Origin of Manchu Rule in China*, Baltimore, Md., Johns Hopkins Press, 1942, p. 12-58.

orice dinastie din nordul Chinei și doar limba a mai rămas ca o barieră a totalei asimilări culturale a Coreei în China. Însă clasele superioare coreene făceau toate eforturile de a depăși acest obstacol prin imitarea tuturor modalităților de exprimare și rafinamentului de la curtea chineză.¹⁰⁴ Annamul, în sud, a fost mai recalcitrant și nu s-a supus decât atunci când mongolii și dinastia Ming se aflau la apogeul puterii lor. Cu toate acestea, modelele culturale chineze dominau și aici chiar și în perioadele de independență politică a Annamului.

Condiții geografice dificile au făcut imposibilă orice alternativă în afară de simpla provincializare a Mongoliei și Tibetului. Aceasta și dorința de a rămâne spiritual independente de China explică penetrarea foarte limitată a stilului de viață chinez în aceste zone. Lamaiștii din Tibet, de exemplu, au fost întotdeauna conștienți de originile indiene ale credinței lor, opunându-se influenței chineze prin apelul la o altă mare civilizație rivală. Energia morală a lamaismului a crescut în secolul al XIV-lea, când o mișcare reformatoare a cuprins majoritatea mănăstirilor țării și a instituit o disciplină ascetică și intelectuală mai riguroasă printre călugări. Această „Biserică Galbenă” reformată — numită așa după culoarea veșmintelor preoțești — a devenit dominantă în istoria ulterioară a Tibetului.¹⁰⁵

Din punct de vedere geografic, Japonia a oferit un teren mult mai bun pentru construirea unei civilizații, așa cum a dovedit-o transplantarea cu succes a modelelor vieții de curte chineze în aceste insule, în timpul dinastiei Nara (646-794). Totuși, japonezii nu s-au mulțumit multă vreme doar să împrumute modele chineze. În loc să se grăbească, așa cum au făcut coreenii, să adopte cele mai recente nuanțe ale stilului chinez, între 1000 și 1500, japonezii și-au creat o cultură și societate proprie. Nemaifiind doar o copie provincială a splendorii imperiale a Chinei, noua civilizație a Japoniei a rămas totuși strâns legată și derivată din cea chineză.

Între secolele al IX-lea și al XII-lea, guvernul imperial birocratic al Japoniei, creat după modelul instituțiilor din China dinastiei Tang, a lăsat locul unui regim militar, în care puterea depindea de drepturile asupra pământului și de loialitățile personale dintre suverani și vasali. Situația era destul de asemănătoare cu aceea a feudalismului european. O clasă de războinici profesioniști, *samuraii*, a ajuns să domine Japonia și și-a dezvoltat un cod al onoarei, impus uneori cu sabia în cazurile ce depășeau autoritatea curții suzeranului. Aderența la acest cod i-a separat pe *samurai* de restul populației. Pe plan local, s-a instituit violența, punctată uneori de conflicte largi între coaliții de suverani și vasali. Într-un astfel de mediu, viața militară a ajuns să se bucure de un înalt prestigiu, în contrast cu disprețul chinezilor pentru militari.

¹⁰⁴ M.F. Nelson, *Korea and the Old Order in Eastern Asia*, Baton rouge, La., Louisiana State University Press, 1945.

¹⁰⁵ Kublai Han susținea forma tibetană de budism și lamaismul a rămas religia mongolă oficială în China atât cât a rezistat dinastia sa. Totuși, când mongolii au fost alungați din China, religia marelui han pare să fi pierdut tot caracterul oficial în Mongolia și a fost reintrodusă doar în secolul al XVI-lea, la inițiativa prinților mongoli, care încercau atunci să-și centralizeze și să-și consolideze puterea asupra șefilor de trib nesupuși. Cf. D. Pokotilov, *History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty*, Chengtu, Chinese Cultural Research Institute, 1947, p. 135-137. Asupra budismului tibetan, cf. L. Austine Waddell, *The Buddhism of Tibet*, London, W.H. Allen, 1895, p. 5-76.

În secolul al XIV-lea, orașele deveniseră elemente importante ale societății japoneze. Pe lângă meșteșugari, care deserveau piața locală, orașele atrăgeau și un număr mare de *samurai* scăpătați care, după ce-și pierduseră pământurile în luptele din zonele rurale, se îndreptau spre mare pentru a deveni pirați sau negustori. Evident că niște orașe ce adăposteau întreprinzători de acest gen nu puteau fi decât foarte diferite de orașele civilizate și supuse ale Chinei, Indiei sau Orientului Mijlociu. Doar în Occidentul Îndepărtat se mai puteau întâlni orașeni atât de primitivi și siguri de sine.¹⁰⁶

Mănăstirile budiste, mai ales cele zen, constituiau o legătură specială între populația urbană și *samuraii* din zonele rurale. Călugării participau și ei la militarismul din epocă, folosind ei înșiși armele cîteodată. Avînd pămînturi întinse în proprietate, mănăstirile erau continuu implicate în lupte politico-militare între nobilimea feudală. Aceste mănăstiri aveau însă și un rol de pionierat în organizarea primelor călătorii ale japonezilor pe mare și ofereau adăpost *samurailor* învinși ori bătrîni, reprezentînd o poziție mai onorabilă pentru aceștia decît orice ocupație deschisă unui războinic în mediul urban. Pe plan intelectual, doctrina Zen le oferea *samurailor* sancțiunea supranaturală necesară și suplimentul pentru prescripțiile morale cam sălbatice ale codului lor de onoare.

O societate atât de diferită de cea chineză nu putea nicidecum să asimileze formele de expresie culturală împrumutate din China și și-a dezvoltat curînd propriile forme. Totuși, japonezii nu și-au pierdut niciodată admirația pentru modelele culturale chineze. De aici s-a dezvoltat un fel de dualitate în interiorul culturii japoneze. Mici cercuri din centrele metropolitane și de la curtea imperială au continuat să cultive arte specific chineze ca poezia și pictura, în timp ce *samuraii* provinciali, dominanți politic, și orașenii oscilau între disprețul față de o astfel de sensibilitate afectată și supunera față de farmecul ei. În secolul al XV-lea, ascensiunea orașelor de provincie i-au conferit activității culturale o bază socială mai largă. În mediul urban, stilurile japoneze și cele chineze, importate, se succedau cu mai multă eficiență decît s-ar fi putut înaintea, cînd astfel de întrepătrunderi de stiluri erau posibile doar la curtea imperială. Rezultatul a fost maturizarea picturii și dramei japoneze. Prima a rămas puternic influențată de stilurile tipice în timpul dinastiei Sung, deși artiștii și-au dezvoltat anumite caracteristici tipic japoneze. Drama, pe de altă parte, era destul de independentă de prototipurile chineze, alegîndu-și teme din legende și poveștile despre eroi japonezi — *samurai* — și convențiile din dansurile rituale autohtone și din poezia populară.

Evoluția religioasă a Japoniei reflecta același amestec. Diferitele secte de budism japonez derivau din cele chineze analoage, dar, în condițiile specifice Japoniei, ele și-au dezvoltat caracteristici proprii. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, au apărut un număr de mari conducători religioși care predica un budism reformat sau al Tărîmului Pur, ce renunța la medierea preoților și chiar critica mănăstirile ca pe un obstacol în calea mîntuirii. Sectele Tărîmului Pur erau organizate după un model congregațional și erau destinate în primul rînd celor săraci și umili. Uneori, acești sectanți intrau în conflicte

¹⁰⁶ Orașenii europeni din secolul al XIV-lea erau diferiți de contemporanii lor japonezi, deoarece lăsaseră pirateria în urmă deja de cîteva secole.

puternice cu vechile mănăstiri budiste, iar în secolul al XV-lea au stimulat întinse revolte populare, care timp de câteva decade au amenințat chiar supremația *samurailor*.

Budismul zen, stabilit în Japonia imediat după 1200, avea și el unele din caracteristicile sectelor Tărlmului Pur, în măsura în care respingea și el amănuntele erudiției monastice și ale ritualului. Însă zen era diferit de sectele populare prin faptul că insista asupra „iluminării instantanee” și a experienței mistice precum și prin preferința pentru individ decât pentru disciplina și devoțiunea congregațională. Emoționalitatea adunărilor congregaționale era complet diferită de tradiția zen, care s-a identificat cu clasa *samurailor*.

Budismul, sub aceste forme, a avut doar o legătură îndepărtată cu prototipurile chineze și japoneze, chiar și acolo unde se puteau găsi afiliere doctrinare. Unicitatea vieții religioase japoneze a fost și mai bine ilustrată de supraviețuirea cultului autohton Shinto, al zeiței soarelui. După o lungă perioadă în care aproape căzuse în uitare,¹⁰⁷ shintoismul și-a recăpătat din nou importanța în secolul al XV-lea, când preoții de la templul principal al zeiței au pus bazele unei interpretări panteiste a mitologiei tradiționale și aceasta a prevăzut shintoismul cu un conținut doctrinar comparabil ca sofisticare cu teologia sectelor budiste. În loc să rămână un rit imperial îngust, limitat la persoana împăratului și a câtorva apropiați ai săi, ca în secolele anterioare, shinto a ajuns acum să apeleze la cercuri mai largi ale populației. În plus, accentuând unicitatea Japoniei, favorita zeiței soarelui, și primul tărîm creat, shintoismul popular resuscita un sentiment tot mai puternic al identității japoneze naționale.¹⁰⁸

Astfel, în viața religioasă, ca și în alte domenii ale expresiei culturale, Japonia a devenit independentă de China în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Din acest moment, două civilizații separate, chiar dacă strîns legate, existau în Orientul Mijlociu, iar China nu mai era centrul nedisputat și izvorul culturii înalte în Asia Estică. Aceasta a marcat o schimbare fundamentală în fizionomia lumii civilizate eurasiatice, o schimbare comparabilă, la scară mai redusă, cu apariția unei civilizații independente și perfect individualizate la cealaltă margine a lumii civilizate eurasiatice, în Europa Vestică.

F. OCCIDENTUL ÎNDEPĂRTAT

1. INTRODUCERE

În comparație cu societățile civilizate din Asia, civilizația europeană demonstrează o instabilitate pronunțată. Ridicîndu-se la culmi extraordinare în perioada clasică, ea a cunoscut și o degingoladă la fel de extraordinară după căderea Imperiului Roman în

¹⁰⁷ Faptul că împăratul era considerat un descendent al zeiței soarelui și că el era obligat, în spiritul pietății filiale chineze, să mențină cultul înaintașei sale divine a fost probabil principala modalitate de supraviețuire a shintoismului în fața fluxului de idei chinezești.

¹⁰⁸ Aceste remarci asupra culturii japoneze se bazează mult pe cartea lui G.B. Sansom, *Japan: A Short Cultural History*, New York, Appleton Century, 1943, p. 256-400.

vest. Prin contrast, istoria chineză, indiană și chiar din Orientul Mijlociu prezintă o curbă mult mai lină. În ciuda schimbărilor puternice ale modalităților de expresie religioasă, artistică și intelectuală, popoarele civilizate din Asia au menținut întotdeauna o bază instituțională destul de stabilă la nivel local. Structuri sociale complexe, presupunând atât specializare culturală, cât și economică, au rezistat la tot felul de tulburări de-a lungul timpului, începând cu mileniul al doilea î.Hr. (și cu al treilea în Orientul Mijlociu). Cu excepția probabil a părții estice a platoului iranian, astfel de societăți complexe nu s-au retras niciodată pentru multă vreme din nici o zonă geografică extinsă. Dimpotrivă, baza geografică și sociologică a civilizațiilor asiatice avea tendința persistentă de expansiune, dar în ritmuri diferite.

Totuși, în Europa, expansiunea largă a civilizației elenistice a fost urmată de o puternică retragere, astfel că în secolele al VIII-lea și al IX-lea d.Hr., structurile sociale civilizate se limitau la o suprafață doar cu puțin mai mică decât aceea din Marea Egee, care fusese leagănul civilizației grecești, cu 1400 de ani înainte. După acest moment de involuție, împărații macedoneni au reinstaurat puterea militară bizantină și, așa cum am văzut, a urmat și renașterea culturală. Astfel, viața culturală a Bizanțului a cunoscut o perioadă de înflorire în ciuda dezastrelor militare și politice, pînă cînd turcii au luat Constantinopolul în 1453. Însă bogăția însăși a moștenirii creștine și clasice a Bizanțului constituia o povară grea și reprimă orice creație nouă. Datorită cunoștințelor și respectului față de cei vechi, atât păgîni, cât și creștini, scriitorii bizantini și artiștii s-au dovedit incapabili de a atinge proșpețimea, vigoarea și elanul care li caracterizaseră înainte pe greci și, de asemenea, vestul latin în secolele de după anul 1000 d.Hr.

Prin comparație, „vestul sălbatic” european din secolul al XI-lea se afla într-o poziție extrem de avantajoasă. În timp ce multiple elemente ale civilizației clasice, bizantine și musulmane se aflau la îndemînă, populațiile din Europa Vestică au moștenit direct o societate în care toată încărcătura instituțională a civilizației s-a dezmembrat lăsînd locul simplității unei societăți agricole. Europeanii au putut construi deci totul din temelii, folosind elemente din diferite tradiții culturale ale vecinilor lor, în funcție de propria alegere. În plus, pretențiile universale ale Bisericii Romano-Catolice, împreună cu succesul militar al armatelor francilor la toate frontierele, le-au creat curînd europenilor un sentiment al superiorității, care excludea atât imitația servilă a vecinilor lor mai civilizați, cât și teama că orice fel de împrumut ar fi o primejdie pentru independența lor spirituală. O societate deschisă spre inovație a apărut astfel — sigură de ea, interesată de minunile lumii civilizate și gata oricînd să caute bogăție, faimă și erudiție oriunde puteau fi găsite. Drept rezultat, într-o perioadă de două sau trei secole, Europa s-a ridicat la un nivel de civilizație comparabil cu acelea din oricare altă parte a lumii.

Europa de Vest s-a bucurat, de asemenea, de importante avantaje geografice pe care dezvoltările tehnice ale așa-numitului ev întunecat (500-900 d.Hr.) le-au pus în valoare pentru prima dată. Cîmpiile largi și fertile, cultivate cu ajutorul plugului cu cormană grea, o linie de coastă cu multe intrinduri, numeroasele riuri navigabile străbătute de ambarcațiuni capabile ulterior să reziste pericolelor valurilor și mareei

din Atlantic și o abundență de metale — mai ales de fier — și de lemn, au contribuit toate la ascensiunea rapidă a Europei de Vest.

Moștenirea barbară — atât din timpul vechilor invazii din epoca bronzului, în mileniul al doilea î.Hr., cât și din perioada mai recentelor invazii germanice, scandinave și din stepă, în primul mileniu d.Hr. — a făcut societatea europeană mai războinică decât orice altă societate civilizată de pe glob, cu excepția celei japoneze. Totuși, moștenirea greco-romană și cea iudeo-creștină, oricât de atenuate de „evul întunecat”, au fost cele care au asigurat cadrul fundamental pentru elaborarea culturii central-medievale și moderne a civilizației europene. Această moștenire era însă plină de contradicții. Europeanii se confruntau cu tensiuni nerezolvate și nerezolvabile între primatul statului teritorial ca unitate „naturală” a societății umane și pretenția Bisericii de a governa sufletele umane; tensiuni între credință și rațiune, fiecare pretinzând a fi calea cea mai bună spre adevăr, tensiuni între naturalism și simbolism metafizic ca ideal în artă. Componenta barbară a tradiției europene a mai introdus și alte contradicții — violență vs. lege, limbi vernaculare vs. limba latină, națiune vs. comunitatea creștină. Totuși, aceste antiteze erau incluse în însuși fundamentul societății europene și niciodată nu au putut fi rezolvate.

E posibil ca civilizația occidentală să fi încorporat în structura sa o mai mare varietate de elemente incompatibile decât oricare altă civilizație a lumii și e posibil ca evoluția continuă și prelungită a Occidentului, ce-și respingea mereu formulările potențial „clasice”, să se fi datorat contradicțiilor inerente structurii sale. Apărind târziu pe scena istoriei și moștenind astfel de incompatibilități, civilizația înaltă a Occidentului Îndepărtat nu a ajuns încă într-un punct de echilibru, ci s-a revoluționat pe sine însăși de trei ori deja. Nici o altă societate civilizată nu a ajuns încă la o astfel de instabilitate și nici nu a avut o influență atât de puternică asupra altor civilizații ale lumii. Și în aceasta se află, dincolo de orice expresie intelectuală, instituțională sau tehnologică pe care Europa de Vest a adoptat-o din cînd în cînd, adevărata unicitate a civilizației occidentale.

2. LUPTA PENTRU ORGANIZARE POLITICĂ

În secolul al X-lea, Europa Vestică a reușit să întoarcă valul invaziilor barbare care îi tulburase viața politică și economică timp de mai mult de cinci sute de ani. În anul 1000, expansiunea era fără îndoială încheiată, dar inversarea balanței puterii dintre creștinătatea latină și popoarele musulmane, ortodoxe și barbare de la granițele ei nu a adus pace și ordine în societatea europeană. Într-adevăr, remediul pentru invaziile barbare — apărarea locală condusă de cavaleri bine înarmați, dar adeseori nesupuși¹⁰⁹ — nu era cu mult mai suportabil decât boala însăși. Încetarea presiunilor exterioare le-a creat pur

¹⁰⁹ Pentru secolul al X-lea, această descriere se aplică mai ales nordului Franței. Abia în secolul următor a devenit cavaleria o instituție importantă în țările din jur: Anglia, Germania și Spania. Regiuni ca Scandinavia, marginea celtică a Marii Britanii și litoralul mediteranean nu au văzut niciodată această instituție cu adevărat înflorind, căci aceste zone erau mult prea dominate de o varietate de alte instituții sociale, politice, militare.

și simplu suzeranilor locali posibilitatea de a se ataca unii pe alții cu toată energia sălbatică pe care au folosit-o cândva în respingerea asalturilor barbare.

Analiza ciocnirilor confuze și aproape neîncetate ale secolelor următoare revelează o luptă între niveluri incompatibile ale integrării politice, dintre care fiecare adera la tradițiile totalitare ale ordinii politice grecești pretinzând întreaga loialitate a locuitorilor unui teritoriu mai mult sau mai puțin definit. La o extremă se afla 1) idealul creștinătății, însemnând practic doar creștinătatea latină, condusă de un împărat „roman” și/ sau de un papă roman. Opuse unui astfel de universalism erau 2) monarhiile naționale, 3) principatele feudale, atât laice, cât și clericale și 4) orașele-state. La fiecare nivel, fiecare unitate politică lupta să-și mărească puterea și cele mai variate alianțe și alinieri dintre ele produceau un echilibru în continuă transformare și extrem de complex.

Pînă în 1059, axa principală a acestui echilibru a fost alianța dintre împăratul „roman” — adică cel mai puternic dintre prinții Europei — și prelații germani și (sporadic) italieni. Această alianță era îndreptată împotriva aristocrației germane laice¹¹⁰ și împotriva puterii bizantine în Italia. O zonă de penumbră — nordul Spaniei, Franța, Anglia, Scandinavia, Polonia și Ungaria — a fost doar marginal legată de acest sistem politic. Aceste țări au evoluat mai mult separat, dar în direcții contrare. În Franța și nordul Spaniei, predomina degradarea politică, deoarece aristocrații locali consolidaseră din învâlmășeala de lupte locale noi principatități pentru ele însele.¹¹¹ În regiunile mai îndepărtate, Anglia, Danemarca, Norvegia, Suedia, Polonia și Ungaria au cunoscut, totuși, o consolidare politică gradată, ca state tribale și confederații unite în noi monarhii naționale.¹¹²

Schimbarea acestei constelații politice a Europei a început cînd o mișcare reformatoare puternică din cadrul Bisericii, generată de mănăstirile aflate în Congregația de la Cluny (fondată în 910) a cuprins papalitatea. Ideea centrală a reformatorilor era că Biserica trebuie să-și cîștige independența față de controlul laic pentru a-și îndeplini corect funcția spirituală. În consecință, în 1075, papa Grigore al VII-lea a amenințat direct baza puterii imperiale în Germania cerînd ca împăratul să renunțe la dreptul său tradițional de a numi episcopi. Pentru a impune un astfel de program, papalitatea trebuia să se alieze cu nobilimea feudală germană și cu statele italiene locale,¹¹³ căci și una și celelalte erau profund nemulțumite de tendințele imperiale

¹¹⁰ În timpul unui conflict, aristocrații germani erau obligați să adere la standardele imperiale, căci societatea feudală era măcinată de tot felul de rivalități. Într-o astfel de confuzie generală, puterea împăratului de a numi înalți demnitari ai bisericii era calculată să asigure loialitatea episcopilor și stareților pentru cauza imperială, făcîndu-l pe împărat, în majoritatea ocaziilor, mai mult decît un simplu rival pentru vasalii săi laici nesupuși.

¹¹¹ Regalitatea franceză, descinzînd din Carol cel Mare, a supraviețuit în teritoriu, dar, din 987, cînd primii Capetieni au urcat pe tron, regele Franței a devenit, pur și simplu, unul dintre conducătorii locali, ale căruia pretenții la suzeranitatea asupra întregii Franțe erau respectate doar cînd se potriveau conveniențelor locale. În Spania, pe de altă parte, nici o coroană nu a supraviețuit cuceririi musulmane, astfel că dispersarea suveranității a fost teoretică, dar și practică.

¹¹² Un tip de imperiu cu totul opus Sfîntului Imperiu Roman, cu bază teritorială, a fost efemerul imperiu maritim cu centrul în Danemarca, ce s-a dezintegrat, după moartea regelui Canute (1035), în regatele separate ale Angliei, Danemarcei și Norvegiei, precum și în cîteva regiuni mai mici de pe coastele Mării Baltice.

¹¹³ În nordul Italiei, papalitatea a devenit susținătoarea orașelor-state atât împotriva rivalilor lor imperiali, cât și a celor feudali. În sudul Italiei, un regat normand puternic centralizat apăruse în urma atacurilor reușite ale lui Robert

de consolidare și de centralizare. În ciuda eforturilor îndărătnice ale unui lung șir de împărați de a-și menține sau chiar extinde puterea, pe la mijlocul secolului al XIII-lea, administrația imperială era complet distrusă, iar papalitatea se afirma ca singur exponent al idealului politic al unei creștinătăți unite.

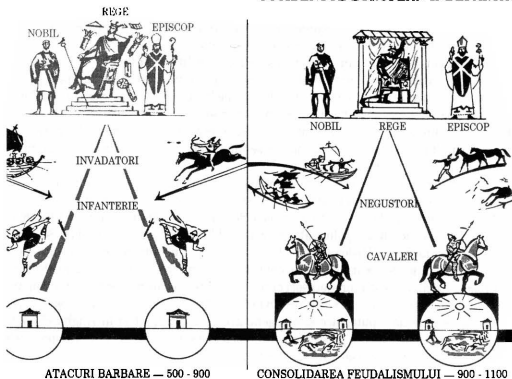
Guvernarea papală nu avea totuși o forță militară suficient de puternică. Sancțiunile supranaturale erau desigur foarte importante și mulți ezitau probabil să încalce un ordin al papei de teama chinurilor eterne la care și-ar fi putut expune sufletul. Totuși, teroarea interdicțiilor și a excomunicărilor se dovedea un slab substitut al forței fizice când ordinele papale se confruntau cu interesele politice ale monarhiilor naționale, care erau mult mai puternic înrădăcinate în sentimentele locale decât un imperiu „roman” condus de regi germani.

Conflictele deschise între papi și monarhiile naționale au fost amânate pînă în 1296, în parte pentru că regi extrem de pioși conduceau atît Franța, cît și Anglia la mijlocul secolului al XIII-lea. Totuși, primele decade ale secolului au adus o schimbare fundamentală în echilibrul politic al Europei, cînd Filip August al Franței (1180-1223) și fiul său Ludovic al VIII-lea (1223-1226) au preluat cinci dintre cele mai puternice principate feudale ale regatului și a început să le administreze direct. Cel mai afectat a fost regele Angliei, ai cărui predecesori obținuseră, mai ales prin alianțe matrimoniale, titluri de proprietate asupra a jumătate din fiefurile din Franța. Rezultatul a fost crearea unor regate naționale puternice și omogene atît în Franța, cît și în Anglia chiar în momentul în care decăderea puterii imperiale în Italia și Germania a redus respectivele țări la un grup de mici orașe-state teritoriale.

Cînd regii Franței și Angliei au început să colecteze noi taxe de la clerul de pe domeniile lor, un conflict direct de interese a apărut între papalitate și monarhiile naționale de curînd consolidate. Încercarea papei Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303) de a interzice astfel de încălcări ale imunității clerului nu a avut nici un succes, iar din 1305 papalitatea însăși, transferîndu-și sediul de la Roma la Avignon, a renunțat la pretențiile sale de jurisdicție independentă, colaborînd deschis cu monarhia franceză.

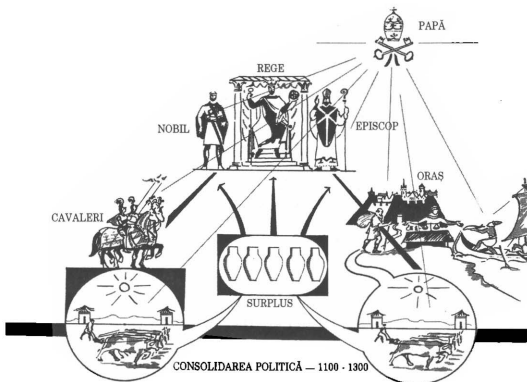
Secretul noii puteri a monarhilor francezi și englezi se afla mai ales în alianța lor neoficială cu orașenii din regat, care acceptaseră să plătească taxe în favoarea finanțelor regale în schimbul garantării libertăților lor și protecției împotriva nobililor feudali. Protecția regală, chiar atunci cînd presupunea un anumit grad de control asupra vieții orașelor, le părea totuși orașenilor englezi și francezi mult preferabilă anarhiei locale, predominante în regiuni întinse din Italia și Germania. Anarhia avea și ea compensațiile ei, căci decăderea autorității centrale în Italia și Germania le permitea orașelor din acea regiune să se considere entități complet suverane. În Scandinavia, Polonia și Ungaria, unde viața urbană era mai puțin dezvoltată, monarhiile naționale erau corespunzător mai slabe. Totuși, predomina și acolo aceeași alianță politică dintre rege

Guiscard și ale fiilor săi. Papii s-au aliat cu această guvernare, la fel cum, mai de mult, papa Ștefan al II-lea se aliase cu Carolingienii. Cucerirea normandă din sudul Italiei nu numai că le-a oferit papilor o contragreutate față de armatele germane invadatoare din nord. În același timp, ea a exclus orice posibilitate a vreunei intervenții bizantine în Italia, astfel eliberîndu-i pe papi de dependența lor anterioară față de împărații germani, ca supliment împotriva Constantinopolului.

și orășeni. Spania era un caz special. Lungul război împotriva musulmanilor din sudul Spaniei, încheindu-se abia în 1492, a susținut o mai mare solidaritate între monarhi și nobilimea feudală decât oriunde altundeva în Europa. Puținele orașe spaniole importante tindeau să se opună și regilor și nobililor deopotrivă, luptând pentru autonomie completă, după modelul italian. Când alianțele matrimoniale regale au favorizat unirea tuturor statelor peninsulei, cu excepția Portugaliei, sub o singură dinastie, Spania a ajuns și ea o monarhie națională puternică, dar una în care fricțiunile dintre orășeni și monarh erau mult mai frecvente decât cooperarea.

Statele naționale care au apărut astfel în anumite părți ale Europei, în secolul al XV-lea, aveau un viitor lung și strălucit înainte. Totuși, orașele-stați care se stabiliseră între timp în nordul Italiei, sudul și vestul Germaniei, de-a lungul coastelor Mării Nordului și ale Mării Baltice erau principalele sedii ale conducerii culturale și economice în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Chiar și în război sau politică, unde mărimea conta pur și simplu, ligile federale ale orașelor libere, precum Liga Lombardă și Liga Hanseatică, și structurile federale modificate, precum cantoanele elvețiene și republica olandeză, de mai târziu, puteau avea relații de la egal la egal chiar și cu statele naționale. Drept rezultat, între 1300 și 1494, când francezii au invadat Italia și și-au demonstrat

superioritatea militară asupra orașelor-state italiene, echilibrul politic al Europei se stabilise între statele economice cu performanțe economice scăzute de la periferie și constelația micilor dar puternicelor orașe-state din diferitele ligi, din zonele centrale ale creștinătății vestice.

Deși varietatea și instabilitatea politică a Europei de Vest a generat continuu războaie, acestea nu au împiedicat creșterile economice și culturale rapide.¹¹⁴ Dimpotrivă, războaiele au constituit chiar factori de dezvoltare. O nesfârșită competiție între societățile rivale a menținut fluiditatea socială și a încurajat inovația și orice nouă modalitate de exercitare a puterii. Într-adevăr, dacă s-ar fi instituit pacea și ordinea în Europa medievală fie de către un împărat puternic, fie de către un papă victorios, e greu de crezut că evoluția civilizației europene nu ar fi fost atenuată de către limitarea impusă de un cadru general sau altul. Războiul neîncetat, generat de multiplicitatea politică persistentă, a fost unul dintre izvoarele dureroase, dar extrem de puternice ale vitalității Vestului.

¹¹⁴ Alte societăți au cunoscut și ele o astfel de primă înflorire în plin război: de exemplu, orașele sumeriene, la începutul celui de-al treilea mileniu î.Hr., statele chineze, aflate în război, din secolele VIII-III î.Hr., orașele-state grecești din secolele VI-IV î.Hr.

3. EXPANSIUNEA EUROPEI DE VEST

În secolele al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea, a început în mod pașnic marea acțiune a reșezărilor interne din Europa Vestică. Cîmpurile fertile au înlocuit pădurile și mlaștinile, au apărut noi orașe, populația a crescut rapid. Organizarea bisericească în parohii, relațiile de piață și o varietate de sisteme juridice adeseori în competiție — seniorial, princiar, regal, ecleziastic — afectau o parte și mai mare a populației și un spectru și mai larg al activităților zilnice. Această dezvoltare internă a creat o rețea din ce în ce mai complexă de relații care uneau întreaga societate vestică într-un tot cu interacțiuni complexe, ce i-a permis creștinătății latine să mobilizeze energii din ce în ce mai mari — fie în forma avuțiilor și a forței de muncă, fie în formele mai subtile ale creativității intelectuale și artistice — pentru scopuri curențe.

Această consolidare internă a societății vest-europene a susținut o importantă expansiune teritorială. Între secolele al XI-lea și al XIV-lea, convertirea Ungariei, Poloniei, Danemarcei, Norvegiei, Suediei și Lituaniei la creștinism i-a adus acestuia noi teritorii, în flancul nordic și în cel estic al Germaniei. În aceste regiuni, stabilirea unei ierarhii eceziastice după modelul roman însemna atât o deschidere pentru cultura

POLITICA LUMII CREȘTINE OCCIDENTALE

vest-europeană, cât și o întărire a prerogativelor regale prin introducerea conceptului de suveranitate din dreptul roman. A urmat desigur dezvoltarea comerțului, căci regii lipsiți de resurse căutau să obțină ei fondurile câștigate de prinții din vest de pe urma taxelor impuse orașelor și le ofereau negustorilor și meșteșugarilor (mai ales germani) termeni favorabili pentru a-i convinge să se stabilească pe teritoriile lor.¹¹⁵

În Ungaria, Polonia și Lituania, acceptarea civilizației vestice a fost stimulată de un amestec de frică și de admirație a virtuților militare ale prinților occidentali care, din perioada lui Carol cel Mare, au menținut o presiune intermitentă asupra granițelor slave de dincolo de Elba. Ultima zonă de păgînism slav, dintre Polonia și Saxonia, a dispărut la trecerea cavalerilor germani în secolul al XII-lea. Din 1229, cînd Ordinul Teutonic a renunțat la cruciada împotriva Islamului în favoarea unei cruciade împotriva păgînismului baltic, expansiunea spre est a creștinătății latine a devenit o întreprindere susținută, organizată și deliberată. În 1285, cavalerii teutoni îi exterminaseră aproape pe prusacii păgîni și aduseseră coloniști și orașeni germani care să le ia locul. După 1237, cavalerii teutoni, amestecîndu-se cu cavalerii spadei, și-au extins activitatea în Livonia și au început să supună regiunea creștinilor cu forța, fără a extermina însă complet populația băștinașă. Încercarea lor de a pătrunde în Rusia a fost totuși respinsă de Aleksandr Nevski în 1240-1242.

Cel mai dramatic și, pentru cultura vestică, cel mai important aspect al expansiunii Occidentului a fost pătrunderea în zona mediteraneană. În Peninsula Iberică, înaintarea înceată a principatelor creștine împotriva puterii musulmane se aseamăna celei germane de dincolo de Elba. Lupta se dădea mai ales pe uscat și nici corăbiile, nici orașele nu au avut o importanță anume în victoriile creștine de aici. Același lucru se putea spune și despre cucerirea de către normanzi a sudului Italiei (1041-1071) și chiar despre prima cruciadă (1096-1099), care a cucerit coasta levantină de la musulmani, după un lung și istovitor marș. Totuși, într-un moment critic din timpul asediului Antiohiei, corăbiile italiene au venit în ajutorul cruciaților și italienii au avut imediat grijă să obțină concesiile comerciale importante de la ceilalți creștini victorioși.

De atunci pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea, cînd turcii otomani au început să-și construiască propria flotă, navele italiene au dominat Mediterana. Forțele cruciate de mai tîrziu, începînd cu cea de a treia cruciadă (1189-1192), călătoreau dinspre Italia spre Levant pe mare și cînd un grup de cruciați au capturat chiar și Constantinopolul, în 1204, operațiunile militare și comerciale italiene au ajuns și în Marea Neagră. Prosperitatea Venetiei și a Genovei, precum și a altor orașe italiene și chiar transalpine, se baza în mare parte pe comerțul cu Levantul. Fără susținerea economică și fără stimulii intelectuali generați de acest comerț, înflorirea culturii orașelor-state în Italia, pe care o numim Renaștere, nu ar fi putut avea loc.

¹¹⁵ Orașele scandinave erau oarecum indigene și, în Polonia, conflictele militare cu prinții germani, care cucerau terenurile slave la est de Elba, îi făceau pe orașenii germani mai mult sau mai puțin suspecti. Astfel se poate explica primirea călduroasă făcută imigranților evrei, care aduceau tehnicile cunoscute în orașe și ceva cultură germană, dar care nu puteau fi suspectați, după pogromurile care desfiguraseră mișcările cruciate din Germania, de vreo susținere a conducerii politice germane.

Totuși, mai vechile popoare civilizate din Mediterana estică, fie ele musulmane, fie ortodoxe, respingeau cu hotărîre dominația francilor și aceste resentimente au contribuit la succesul statului otoman în unirea Anatoliei și Balcanilor împotriva vestului latin. Atunci cînd turcii au capturat Constantinopolul în 1453, orașele italiene își pierduseră pretutindeni în Levant statutul privilegiat, cu excepția citorva insule deținute încă de forțele francilor. Cîrînd după aceea, bătăliile navale între turci și venețieni, din 1464-1479, s-au încheiat cu pierderea majorității teritoriilor venețiene din Marea Egee.¹¹⁶ Competiția locală, atît comercială, cît și navală, a renăscut atunci cînd jugul italian a fost ridicat. Cu mult înainte de asta chiar, pirații musulmani, operînd pe coastele Africii de Nord, amenințau controlul italian asupra Mediteranei.

Astfel, primul imperiu maritim al Europei Occidentale¹¹⁷ a căzut în fața amenințării turce.

4. EVOLUȚIA CULTURALĂ: EVUL MEDIU CENTRAL

Energia de neîngrădit a acțiunilor militare, economice și politice s-a manifestat și în gîndire sau artă. Absorbția cu aviditate a acelor aspecte ale culturii musulmane și bizantine care erau de interes pentru occidentali a fost doar preludiul unei extraordinare creativități, însufletite de toată prospețimea tinereții unei civilizații. Spiritul de aventură al temerarilor războinici vest-europeni era dublat de nu mai puțin temerarele aventuri spirituale ale Sf. Anselm (m. 1109) sau Abelard (m. 1142), iar înălțimea ameteitoare a catedralelor gotice constituie expresia virtuală a aceluiași elan și spirit de aventură în construcția boltilor.

Se pot distinge trei faze în evoluția culturală a Europei de Vest între secolele al XI-lea și al XV-lea. Mai întîi, a existat o perioadă cînd energiile confluente ale bisericii și ale orașelor care se ridicau creau o bază pentru apropierea sistematică a elementelor potrivite din înaltele civilizații ale Islamului și Bizanțului, precum și adaptarea acestei moșteniri la condițiile și interesele speciale ale Vestului. Această perioadă a ajuns la un moment culminant și de criză în secolul al XIII-lea, între pontificatul lui Inocențiu al III-lea (1198-1216) și al lui Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303). A urmat apoi o perioadă în care tensiunile dintre prelați și orășeni au înlocuit vechea armonie, cînd eforturile Bisericii de a controla activitatea culturală au devenit mai degrabă o frînă decît un

¹¹⁶ Diplomația venețiană a reușit să obțină ceva chiar și din această înfrîngere, căci turcii confirmau dreptul venețienilor de a face comerț în Levant. Cf. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1885, II, 324-26.

¹¹⁷ Această frază trece cu vederea imperiul viking din mările nordice, care nu se limita doar la Scandinavia, Insulele Britanice, Normandia și bazinul hidrografic rus, ci își întinsese tentaculele în Atlantic pînă în Islanda (colonizată în cca 874) și America de Nord (descoperită în anul 1000). Însă vikingii nu pot fi cu adevărat considerați ca participanți la civilizația vestică în momentul stabilirii imperiului lor, iar atunci cînd Scandinavia a intrat în cercul creștinătății latine, toată această energie a vikingilor s-a evaporat rapid. Totuși, Islanda și Groenlanda au devenit creștine și așezările din Groenlanda au dăinuit, chiar dacă aceasta s-a întîmplat într-un stat nesigur și sărac, pînă în secolul al XV-lea. Mici grupuri de aventurieri norvegieni par să fi pătruns în America de Nord pînă la Marile Lacuri, dar în acest fel au pierdut contactul cu societatea europeană și nu par să fi lăsat vreo urmă importantă asupra locuitorilor indieni de pe continentul american.

stimul al acesteia și când un spirit laic mai pronunțat a început să-și găsească expresia în cercurile orășenești. În nordul Alpilor, această perioadă de tensiune și tranziție a durat pe parcursul întregului secol al XV-lea, dar în Italia, o a treia fază de dezvoltare a devenit evidentă mult mai devreme. Orașele italiene erau mai puternice și întrețineau contacte neîntrerupte cu lumea noncreștină, spre deosebire de orașele din nordul Alpilor. Astfel, nu trebuie să ne surprindă că un stil de viață laic, pentru care doctrina creștină a devenit tot mai puțin relevantă, a început să predomină în Italia mult înainte să pătrundă în regiunile mai nordice ale Europei. La sfârșitul secolului al XV-lea, această cultură „renascentistă” pătrunsese în cercurile interioare ale papalității însăși și începuse să influențeze curțile și capitalele Europei de Nord.

În prima fază a acestei evoluții culturale totul părea posibil și centrul principal al energiilor culturale se afla în nordul Franței unde nu numai feudalismul european, ci și filozofia scolastică și arhitectura gotică au prins formă pentru prima dată.

Sărăcia „evului întunecat” frînase dezvoltarea arhitecturii în piatră, dar, o dată cu secolul al XI-lea, primele biserici mănăstirești și apoi catedralele au început să apară în întreaga Europă de Vest, ca simboluri evidente ale reformei și renașterii Bisericii. Modelul bisericilor de tip bizantin, cu dom central, fusese adoptat în vestul Europei încă din perioada carolingiană, dar în secolul al XI-lea, s-a renunțat la acest model în favoarea vechiului tip de bazilică romană, a cărei principală caracteristică era incinta lungă, cu coloane. Adăugarea unui transept la acest tip de bazilică a creat un plan în formă de cruce care, împreună cu coloanele și sculpturile ce împodobeau fațada, au dat naștere stilului romanic.

Principiile structurale ale stilului romanic impuneau limite clare lărgimii și înălțimii navei centrale, căci orice creștere a greutateii acoperișului și a suprastructurii impunea o creștere a grosimii zidurilor sau adăugarea unor rânduri de coloane. În plus, atita timp cât pereții susțineau singuri acoperișul, ferestrele nu puteau fi destul de largi încât să permită pătrunderea de mai multă lumină. Stilul gotic, apărut în nordul Franței în secolul al XII-lea, a rezolvat ambele probleme, concentrând greutatea acoperișului și a suprastructurii în anumite puncte, din care coloanele și contraforții purtau presiunea axială spre pământ. Structura boltei gotice, care conducea presiunea exercitată de greutatea acoperișului spre coloane, se prezenta și ca un model decorativ, cu atât mai evident cu cât ferestrele mărite, în conformitate cu aceste principii structurale, permiteau iluminarea detaliilor interioare.

Arhitectura gotică s-a răspândit rapid în Anglia, Germania, în regiunile slave învecinate și, în mai mică măsură, în Italia și Spania. Orașele se întreceau în construcția de biserici în noul stil, din ce în ce mai impozante și cu acoperișuri din ce în ce mai înalte. Majoritatea marilor catedrale europene au fost începute în secolele al XII-lea și al XIII-lea, dar multe au fost terminate abia mai târziu, când gustul ornamentelor încărcate a început să ascundă simplitatea originală a structurii sub decorațiunile goticului târziu.

Cealaltă mare realizare a epocii a fost filozofia scolastică — o încercare de a defini și explica doctrina creștină. Pionierii unor astfel de eforturi — oameni ca Sf. Anselm și

Abelard — s-au inspirat din tradiția intelectuală latină, văzută prin filtrul Bisericii de început. La aceasta s-a adăugat, într-o manieră îndrăzneată, chiar radicală, folosirea propriei lor rațiuni. O astfel de abordare a problemelor teologice și metafizice a devenit extrem de interesantă pentru acele minți curioase și neîncătușate ale celor ce studiau la Paris sau în alte centre ale instrucției și dezbaterilor scolastice.

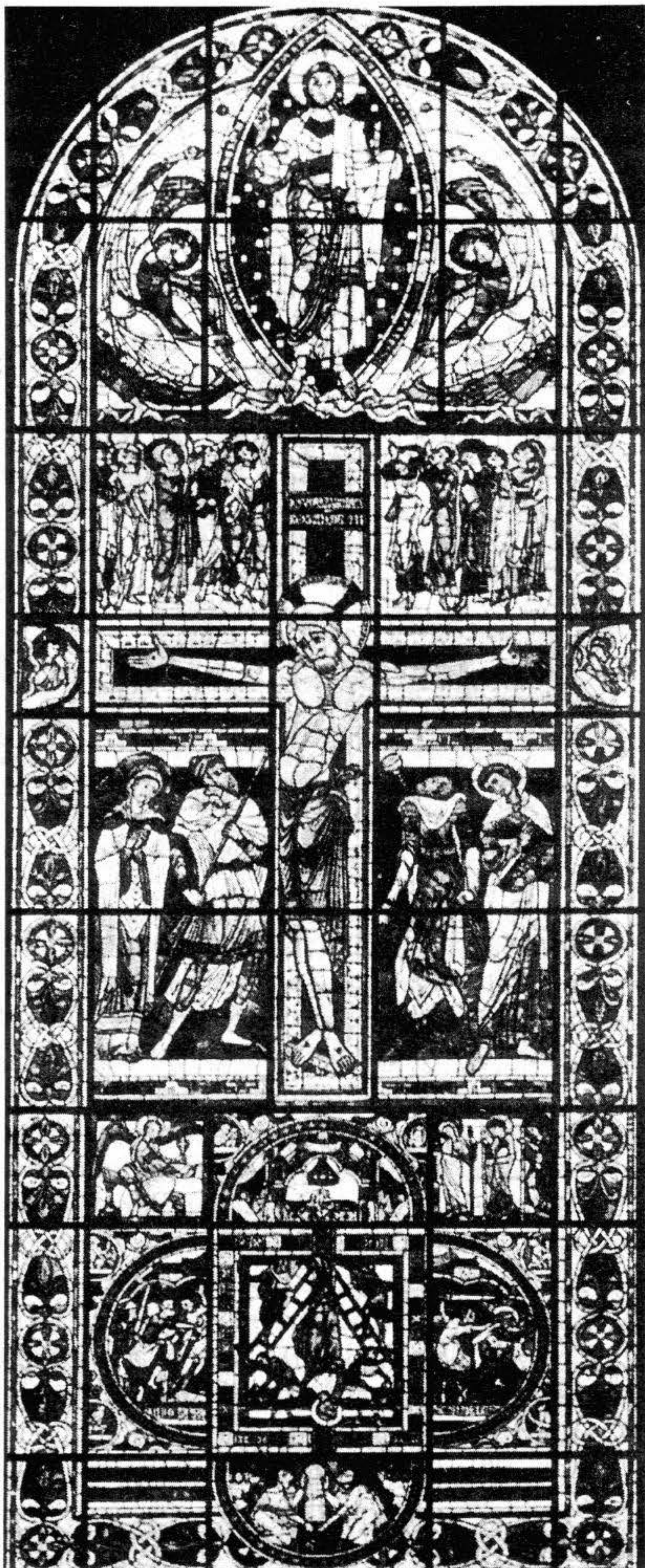
Fiindu-le astfel stîrnită curiozitatea intelectuală, vest-europenii au descoperit că musulmanii posedau o subtilitate intelectuală și o erudiție atît de bogată încît depășeau toate cunoștințele accesibile în latină. Astfel, numeroase școli de traducători au pornit la lucru încercînd să transmită comorile erudiției arabe în lumea latină. Toledo a devenit principalul centru al acestei activități, dar se făceau eforturi și în Sicilia și, în mai mică măsură, în Salerno, Salamanca și Veneția. Traducătorii erau interesați de cunoștințele utile, acordînd foarte puțină atenție literaturii. Astfel, ei s-au concentrat asupra unor lucrări de medicină, matematică, astronomie, optică, filozofie și asupra colecțiilor enciclopedice de informații despre lumea naturală și supranaturală.

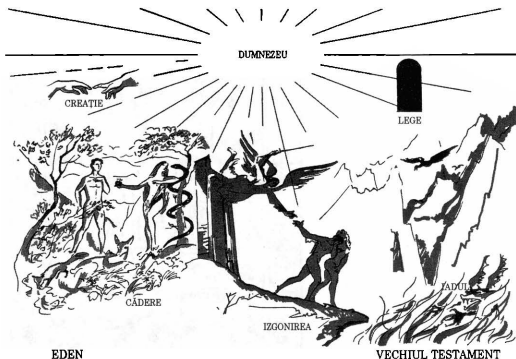
În secolul al XII-lea, Ibn Ruchd (Averroes) și Maimonide au reafirmat filozofia aristotelică. Erudiții islamului, care își urmau propriile modele de gîndire îndelung încercate și respectau autoritatea altor surse, nu le-au acordat prea multă atenție, dar în vestul latin, unde abia începeau să fie explorate subtilitățile și complexitățile vieții intelectuale, metoda logică și raționalismul sistematic al filozofiei aristotelice au avut forța unei adevărate revelații. Aristotel oferea o concepție despre lume care rivaliza cu concepția creștină tradițională (pentru vestul latin, mai ales augustiniană). Era o filozofie păgînă, desigur, dar una atît de impresionantă, de fascinantă și de tentantă pentru puterile rațiunii încît nu putea fi, pur și simplu, ignorată. Unii prelați s-au temut de noul curent de gîndire și au încercat să interzică studiarea scrierilor lui Aristotel. Însă nici chiar interdicțiile papale nu au putut opri curiozitatea vie și dorința descătușată de cunoaștere ce se născuse în universități.

Două tradiții intelectuale, în mod conștient rivale, au apărut în secolul al XIII-lea ca rezultat al infiltrării aristotelismului în gîndirea occidentală. Una adapta filozofia aristotelică la doctrina creștină afirmînd superioritatea adevărului revelat asupra rațiunii umane — păstrînd astfel doctrinele creștine centrale, ce nu puteau fi demonstrate — dar avînd încredere deplină în rațiune în măsura în care nu contrazicea adevărurile creștine. Călugării dominicani, Albert cel Mare (m. 1280) și Sf. Toma din Aquino (m. 1274), erau cei mai importanți exponenți ai acestei școli de gîndire. Alții — mai ales călugării franciscani — păstrau cu mai multă fidelitate tradiția intelectuală aristotelică și chiar platonice a Bisericii. Neavînd încredere în gîndirea silogistică abstractă a aristotelismului, franciscanii preferau certitudinea lucrurilor divine obținută prin contemplație și experiență mistică și cunoașterea mai umilă, dar folositoare a lumii perceptibile, mai ușor de obținut prin experiment și observație decît prin raționamente abstracte. Sf. Bonaventura (m. 1274) a accentuat trăsăturile mistice ale neîncrederii franciscanilor în aristotelism. Robert Grosseteste, episcop de Lincoln (m. 1253) și Roger Bacon (m. cca 1292) erau reprezentanți ai neîncrederii celor ce

SFÎNTA BISERICĂ CATOLICĂ

Registrul de sus al acestui vitraliu din catedrala de la Poitiers îl reprezintă pe Hristos înviat, în ceruri, înconjurat de îngeri și adorat de sfinți. În centru, dominând întreaga compoziție, este răstignirea lui Isus, iar în partea de jos — martiriul Sf. Petru, marele apostol și fondatorul Sf. Biserici Catolice. Astfel, artistul a reușit să prezinte doctrinele fundamentale ale bisericii medievale în cadrul unei singure ferestre.

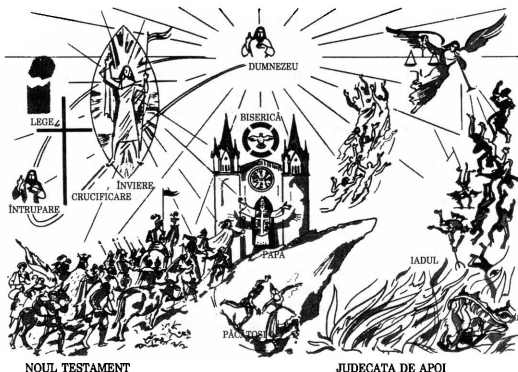

preferau experimentul lungilor raționamente silogistice, construite cu atita încredere de admiratorii dominicani ai lui Aristotel.

În monumentală sa *Summa Theologica*, Sf. Toma din Aquino a furnizat o multitudine de opinii cu autoritate și răspunsuri bine cîntărite la probleme de morală și credință. În scurtă vreme, această carte a ajuns la un statut semioficial de autoritate supremă în ce privește teologia creștină. Succesul remarcabil al lui Toma din Aquino în folosirea logicii și terminologiei aristotelice pentru dezvoltarea doctrinei creștine nu l-a mai lăsat prea multe de făcut adepților săi, cu excepția admirației pentru erudiția sa și pentru eleganța demonstrațiilor sale.¹¹⁸ Cei ce au atacat aristotelismul s-au dovedit însă a fi puternici și foarte diferiți. Franciscanii ca Duns Scotus (m. 1308) și William Ockham (m. cca 1349) au păstrat vie controversa religioasă în secolul al XIV-lea. Totuși, încă din timpul lor, elaborarea riguroasă și subtilitatea problemelor discutate pregătea drumul pentru caricatura ostilă făcută de umaniști scolasticismului, considerat verbozitate falsă și banalitate fără rost.

¹¹⁸ În acestea, Toma din Aquino se aseamăna foarte mult cu Aristotel însuși, a cărui completitudine a sistemului i-a persecutat pe discipolii săi tocmai prin această perfecțiune.

Sinteza medievală a credinței și rațiunii începea să se destrame în secolul al XIV-lea și extravagantele verbale ale filozofiei scolastice târzii — „Câți îngeri pot dansa pe gămălia unui ac?” — se aseamăna cu decorațiunile încărcate ale goticului târziu într-un sens mai mult decât metaforic. În ambele cazuri, liniile structurale și scopul central se estompau sub fațada de ornament excesiv și virtuozitate exhibiționistă. Totuși, în timp ce două principale forme de exprimare ale culturii creștine degenerau astfel în banalitate și exces, tensiunile anterior ascunse între sacru și secular — între idealul creștin ecleziastic și la început neformatul interes pentru această lume — a început să se afirme clar în literaturile vernaculare și în religia populară.

* * *

Această tensiune a fost evidentă chiar și în cazul superbelor artificii tehnice ale legii. Dreptul roman, al cărui cod în latină a fost compilat în timpul lui Iustinian, nu a fost niciodată uitat cu adevărat în vest, dar el a căpătat o nouă importanță la începutul secolului al XII-lea, când Irnerius (m. cca 1130) a inaugurat studiul sistematic al codului lui Iustinian la Bologna. Dreptul roman oferea principii de jurisprudență rațională și consistente logic, precum și clasificări gata făcute ale relațiilor sociale și ale regulilor

pentru rezolvarea disputelor. Acest lucru se potrivea perfect unei societăți în proces de tranziție rapidă spre o bază mai impersonală. Fără îndoială, preexistența acestui sistem de legi, mult superior hățișului de legi ale dreptului cutumiar local, care se dezvoltase pretutindeni în Europa, a facilitat și a grăbit cu mult instaurarea complexităților civilizației în viața vest-europeană.

Dreptul roman a avut și alte funcții în Europa medievală. În primul rând, ca sistem de legi, considerat a întrupa principiile universale ale legii naturale și ale celei divine, el a devenit cel mai eficient instrument al centralizării politice. Papalitatea a fost prima care a exploatat această posibilitate dezvoltând un sistem de drept canonic, realizat după modelul codului roman, și o ierarhie a curților ecleziastice pentru aplicarea sa. Jurisdicția dreptului canonic nu se limita la membrii clerului. Pentru cazuri de credință și morală, în general, precum și pentru disputele apărute în legătură cu proprietățile ecleziastice se aplica tot dreptul canonic. Ascensiunea puterii papale între secolele al XI-lea și al XIII-lea s-a bazat în mare parte pe dreptul canonic, care aducea mii de situații ale vieții publice sau private din întreaga Europă sub jurisdicția ecleziastică.

Însă dreptul rațional și sistematic era o armă cu două tălșuri. Guvernarea seculară o putea folosi de asemenea pentru a-și extinde puterea asupra supușilor. Ciocnirile cu curțile ecleziastice deveneau astfel inevitabile și chiar dacă papalitatea era capabilă să înfrângă încercările împăraților germani de a se folosi de puterea de centralizare a dreptului roman, jurisdicția papală nu putea să predomine și asupra noilor sisteme legale și administrative ale monarhiilor franceză și engleză. Totuși, chiar și după ce papa Bonifaciu al VIII-lea a fost umilit de regele Franței (1302), sistemul legal și administrativ al Bisericii nu s-a dizolvat. Mai degrabă, regii și papii au căzut de acord să-și împartă între ei jurisdicția asupra clerului și laicilor, unindu-și în același timp forțele pentru a domina jurisdicția feudală și municipală. Acest compromis între sacru și secular în aplicarea legii a durat pînă în perioada Reformei.

Literatura vernaculară, prin însăși natura ei, reflecta problemele unei părți mai mari a populației decît ar fi putut să o facă erudiția latină a Bisericii și universitățile. Epopeile nordice și anglo-saxone, precum și cîntecele de gestă franceze exprimau idealurile eroice ale clasei războinicilor, iar primele dintre ele conțineau foarte puține urme de idealuri creștine. Însă poezia eroică a lăsat loc povestirilor de aventuri și de dragoste, în care cavalerii erau creștinați și forța brutală a războinicilor era învăluită sub aparența manierelor curtenitoare. Totuși, în același timp, o tradiție rivală, exprimată în cîntecele trubadurilor, păstra într-o formă nouă vechea antiteză dintre idealurile păgîne și creștine prin lauda adulterului, a frumoaselor doamne și a atitudinilor hedoniste ale curteanului.

Orășenii și-au găsit și ei curînd o formă de expresie în literatura vernaculară. Multe dintre *fabliaux*, de exemplu, laudau inteligența oamenilor de rînd și deseori chiar îi ridiculizau pe preoți. Totuși, orășenii nu rămîneau insensibili la idealurile creștinismului și unele dintre miracole — piese destinate publicului urban — exprimau o pietate simplă, de necontestat. Prin Dante (m. 1321), orășenii și-au găsit o voce literară care s-a ridicat mult deasupra unor simple *fabliaux* și a naivității miracolelor. Sonetele

italiene ale lui Dante constituie o versiune creștină a dragostei de curte a trubadurilor, iar marele lui poem epic, *Divina Comedie*, prezintă paradoxul unui poem puternic anticlerical dar totuși adînc creștin și extrem de erudit.

Mișcările religioase populare ilustrau tensiunea dintre cler și orășeni în sensul cel mai clar și mai direct. La sfîrșitul secolului al XII-lea, mai multe erezii s-au răspîndit în nordul Italiei și în sudul Franței, găsindu-și adepți în primul rînd printre țesători și alte grupuri meșteșugărești. Cei mai proeminenți dintre acești eretici erau catarii,¹¹⁹ rigoriști religioși, practicînd un ascetism foarte strict și o pietate puternic congregațională. Cînd disputele și predicile îndreptate împotriva lor au dat greș, catarii au fost distruși cu brutalitate de așa-numitele cruciade ale Albigenzilor (1208-1229).

Forța singură nu era însă de ajuns pentru a face față amenințării constituite de sectele eretice. Călugării dominicani și franciscani și-au luat deci sarcina menținerii unui spirit creștin și catolic printre orășenii din Europa. Prin predicile, caritatea și exemplul lor pios, călugării s-au străduit să le comunice orășenilor o înțelegere mai bună a credinței și comportamentului creștin. Papa Inocențiu al III-lea a ezitat îndelung pînă să legitimeze fraternitatea laică din jurul Sf. Francisc din Assisi (m. 1226), căci viziunile mistice, puterile făcătoare de minuni și sfidarea convențiilor sociale, îngăduite sfîntului — el însuși un laic — depășeau toate canalele sacramentale obișnuite ale grației și autoritatea ierarhiei apostolice oficiale. În plus, stilul de viață al călugărilor franciscani cerșetori, provoca, dacă nu direct cel puțin implicit, stilul de viață princiar abordat de înalții prelați ai Bisericii. Totuși, în final, papa a binecuvîntat noul ordin și a cîștigat pentru Biserică fluxul de entuziasm religios generat de Sf. Francisc și de ordinul său.

Însăși intensitatea religiozității franciscane a creat constant probleme pentru demnitarii unei Biserici ale cărei multe compromisuri cu lumea îi ofensau profund pe rigoriști asemeni franciscanilor așa-numiți „spiritualiști” din secolul al XIV-lea. Principala problemă care îi separa pe acești călugări de ierarhia bisericească era încărcată de implicații emoționale explozive, căci „spiritualii”, afirmînd explicit ceea ce apăruse doar implicit în mișcarea franciscană, susțineau că deținerea de proprietăți era incompatibilă cu exemplul dat de Hristos și de apostolii săi, ai căror succesori se considerau episcopii. Această doctrină constituia un asalt direct asupra bogăției lumesti și puterii practice a Bisericii, punînd sub semnul întrebării întreaga instituție ecleziastică. Cum ar mai fi putut inspira încredere niște oameni care se îndepărtaseră atît de mult de exemplul apostolic? Biserica a anatemizat deci doctrina sărăciei apostolice, dar unii extremiști au refuzat cu încăpăținare autoritatea judecătorilor lor și unii nu au fost reduși la tăcere decît prin execuție. Dar nici persecuțiile severe nu au putut opri criticile la adresa bogăției și caracterului lumesc al clerului, deși au pus capăt rigorismului religios al spiritualiștilor (ca și al catarilor mai înainte), acesta reapărînd cu aceeași putere numai o dată cu Reforma.

¹¹⁹ Catarji (cunoscuți și sub denumirea de Albigenzi în sudul Franței) par să-și fi împrumutat doctrinele de la bogomilii din Balcani și, în ultimă instanță, de la manihеism, care supraviețuise, în ciuda persecuțiilor repetate, în Irak și în regiunile înconjurătoare încă din perioada sassanidă.

Chiar mai subversiv pentru religia oficială decât erezia a fost spiritul indiferenței religioase sau scepticismul, care a apărut în unele medii urbane începând cu secolul al XIII-lea. Scepticii nu-și afirmău, de obicei, deschiș lipsa de convingeri religioase și nu provocau direct Biserica. Ei se dedicau însă „lucrurilor mai plăcute ale vieții”, fie că acestea erau definite în termeni de bogăție, putere sau frumusețe. O dată ce astfel de atitudini au câștigat teren, mai ales în Italia, înalții prelați erau de multe ori tentați de bunuri lumești — uneori cu mare entuziasm — reducându-și religia la simple gesturi rituale și fraze obișnuite rostite fără convingere. Acest declin interior al bisericii italiene, juxtapus vitalității continue a rigorismului religios din nordul Europei, a pregătit scena apariției Reformei în secolul al XVI-lea.

Înainte de această drastică și dramatică ruptură a unității religioase europene, spiritul laic al orașenilor italieni a descoperit un stil foarte atrăgător de exprimare în cultura Renașterii. Începând cu secolul al XIV-lea, citiva literați au început să se străduiască să reînvie latina clasică în toată puritatea ei ciceroniană. Accentul pus de ei pe evoluția limbii a scos din centrul atenției operele arabe și clasice didactice, care îi interesau atât de mult pe erudiții europeni în secolele al XII-lea și al XIII-lea, și a adus literatura în prim-plan. Astfel de interese i-au adus pe umaniștii italieni, așa cum s-au numit ei înșiși, în strînsă armonie cu cercurile literare bizantine contemporane, a căror preocupare pentru literatura clasică proprie a atras atenția unora dintre italieni asupra bogățiilor moștenirii literare grecești — moștenire care fusese deja uitată în Europa Vestică încă din secolul al IV-lea. Însă literatura greacă și latină a deschis viziunea unei vieți neîmpovărate de religia revelată. Înainte de sfîrșitul secolului al XV-lea, unii dintre umaniștii mai îndrăzneți deja rupseseră în mod conștient legăturile cu religia creștină. Cîțiva, ca Niccolo Machiavelli (m. 1527) făceau paradă de ireligiozitatea lor. Alții, ca Pico della Mirandola (m. 1494) au încercat să-și păstreze credința modificînd dogma creștină tradițională într-o direcție panteistă.

Incapacitatea de a se abține de la aluzii clasice și de la alte dovezi de erudiție literară face scrierile majorității umaniștilor complet neatrăgătoare pentru gustul contemporan. Artele vizuale nu au fost însă atacate de nici o astfel de boală. Nu existau modele clasice de pictură, iar în sculptură și arhitectură, artiștii Renașterii și-au depășit cu mult modelele clasice (majoritatea de mîna a doua). Efortul inițial al pictorilor italieni s-a îndreptat în direcția unui naturalism perfect. Masaccio (m. 1428) a introdus umbrele — elaborate ulterior în tehnica perspectivei — pentru a sugera tridimensionalitatea. În jurul anului 1435, Leon Battista Alberti (m. 1472) a inventat o metodă geometrică pentru calcularea perspectivei liniare. Aceasta le permitea pictorilor să-și organizeze figurile într-un spațiu virtual, care se retrăgea treptat pînă dispărea. La sfîrșitul secolului al XV-lea, ambele tehnici produseseeră transformări considerabile, iar artiștii depășiseră deja tendințele naturaliste, mergînd spre exagerări și deformări dramatice, care anunțau barocul.

Această definire cu adevărat remarcabilă a unui nou și distinct stil occidental de pictură presupunea o matematizare a spațiului și o reorganizare intelectuală a

experienței optice intuitive. Pictura italiană a stimulat astfel dezvoltarea matematică a științelor naturale, care s-a desăvârșit abia în secolul al XVII-lea.

Arta și interesul pentru lumea exterioară din Italia renascentistă, sugerînd noi aventuri în necunoscut, și-au găsit ecoul în nordul Alpilor înainte de 1500 mai ales în cercurile de la curte. Dar, în general, Europa Nord-Vestică era cumva prinsă la mijloc. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, oamenii din Franța, Anglia și Germania se revoltau din ce în ce mai mult împotriva rigidității cadrului instituțional și intelectual creat de înaintașii lor cu atîta strălucire în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Ei nu erau însă capabili să depășească limitele acestei moșteniri sau să o nege cu totul. Într-adevăr, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, civilizația europeană medievală părea să promită o nouă stabilizare în zonele sale centrale, din nordul Alpilor. Totuși, această definiție potențial „clasică” a societății și culturii europene nici nu începuse să apară că forțele revoluționare combinate ale Renașterii și Reformei au tulburat-o complet.

Înainte de aceasta totuși, anumite aspecte ale societății transalpine sugerează că întregul sistem medieval al societății europene intra într-o fază finală. Dezvoltarea orașelor, de exemplu, a fost frînată parțial din cauza ravagiilor făcute de ciumă (1348-1350)¹²⁰ și de războiul de o sută de ani (1337-1453) dar și de alți factori. Majoritatea orașelor din nord-vestul Europei căzuseră sub dominația unor oligarhii strîns unite, trăind de pe urma unor monopoluri tradiționale și chirii și deloc înclinate să pornească noi aventuri de orice fel: economice, culturale sau politice. Doar spre periferia lumii creștine latine, de-a lungul coastelor Mării Baltice și în regiunile mai slab dezvoltate anterior, asemeni sudului Germaniei, a continuat expansiunea viguroasă a vieții urbane în secolele al XIV-lea și al XV-lea.

Nemulțumirea față de limitările acestui sistem social a fost exprimată în variate modalități. Revoltele țăranilor au fost însoțite și de ridicări ale populației sărace din orașe, dar toate aceste mișcări au eșuat cel puțin din cauză că răsculații nu aveau nici un program clar de reformă. Alienarea psihologică față de ordinea stabilită se poate observa în erezia lollarzilor din Anglia, inspirată de criticile lui John Wyclif (m. 1384) la adresa practicilor religioase, și în mișcarea husită din Boemia. Povestea lui *Piers Plowman* (cca 1370) are ceva din același spirit. Chiar expresiile deschise de pietate mistică, ca acelea ale Fraților Vieții Comune din Țările de Jos, reflectă nemulțumirea în fața lumii și neîncrederea în religia formală și în instituțiile ecleziastice.

Ar fi totuși greșit să sugerăm că Europa transalpină a intrat într-o stare de decădere culturală după 1300. Multe dintre catedralele începute anterior erau deja

¹²⁰ Efectele demografice grave ale ciumei merită accentuate. Un studiu recent estimează pierderi ale populației de nu mai puțin de 50 % în Provence, revenirea la normal durînd pînă în 1470. Cf. Edouard Baratier, *La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle, avec chiffres de comparaison pour le XVIIIe siècle*, Paris, S.E.V.P.D.H.R., 1961. Cf. și Josiah Cox Russell, „Late Medieval Population Patterns”, în *Speculum*, XX, 1945, 157-71.

Ciuma are aceleași relații cronologice cu dezvoltarea unor posibilități crescînde de comunicație mai simplă și mai frecventă în regiunile civilizate eurasiatice, datorită cuceririlor mongole din secolul al XIII-lea, ca și marile epidemii din secolul al II-lea d.Hr. cu „delimitarea regiunii civilizate”, discutate mai sus în capitolul al VII-lea. Probabil că stabilizarea și refacerea populației europene după ravagiile ciumei a fost posibilă tocmai datorită expunerii ei anterioare la boli care cauzaseră epidemiile din secolul al II-lea.

terminate în secolele al XIV-lea și al XV-lea, logica scolastică și pietatea mistică erau într-o competiție continuă, revoltele populare clocoteau gata să izbucnească. În același timp, spiritul cavaleresc înfloritor de la curtea lui Filip cel Bun (m. 1467) al Burgundiei sau eleganța liniștită a orașenilor flamanzi, reprezentată în picturile lui Van Eyck, nu erau deloc nedemne de o comparație cu strălucirea și îndrăzneala culturii italiene contemporane. Și totuși, cu excepția Italiei, aceste secole nu se pot număra printre cele mai mari epoci europene.

5. CARACTERISTICI UNICE ALE CIVILIZAȚIEI EUROPEI OCCIDENTALE

Avînd în vedere rolul revoluționar jucat de civilizația europeană la nivel mondial după 1500, merită să ne întrebăm prin ce era diferită Europa medievală de alte regiuni contemporane. Două observații se impun de la sine.

În primul rînd, începînd cu secolul al XI-lea, vest-europenii au luat contact cu moștenirea lumii clasice, musulmane și bizantine relativ fără inhibiții generate de propriul lor trecut. Ușurința și rapiditatea cu care ei și-au apropiat aceste tradiții străine nu are poate nici un echivalent în întreaga istorie a civilizației, cu excepția poate a asimilării de către greci a civilizației orientale în secolul al VI-lea î.Hr. Viteza și hotărîrea cu care au învățat ceea ce se putea învăța de la civilizațiile mai vechi le-a permis poate novicilor europeni să ducă mai departe decît contemporanii lor asiatici încercarea de raționalizare a eforturilor umane — încercare la care îi predispunea moștenirea greacă a civilizației lor. Dreptul roman, știința și filozofia greacă și încurajarea ecleziastică de a studia în mod rațional doctrina religioasă și lumea au stimulat cu toatele această dezvoltare. Simboluri importante ale noilor posibilități pe care le deschidea o astfel de atitudine pentru europeni erau matematizarea spațiului în arta renașcentistă și a timpului o dată cu inventarea ceasului mecanic (secolul al XIII-lea). Nici o altă civilizație nu a obținut astfel de unelte precise pentru coordonarea sensibilității și efortului uman.

În al doilea rînd, participarea populară la viața economică, culturală, politică a fost mult mai mare în vestul Europei decît în cazul altor civilizații ale lumii. Principalele atracții ale comerțului european nu erau produsele de lux, destinate pentru cei bogați și puțini, cum se întîmpla în civilizațiile asiatice, ci produsele comune ca cerealele și scrumbiile, lîna și pînza aspră, metalul și lemnul — toate destinate unei clase mai largi de consumatori. Din punct de vedere cultural, aspirațiile unei mari varietăți de grupuri sociale — cler, nobile, orașeni și, într-o anumită măsură, chiar țărani — și-au găsit expresia literară în societatea europeană medievală, în timp ce numai crizele trecătoare puteau aduce la suprafață astfel de situații în alte civilizații eurasiatice. În ciuda dominației aristocrației în regiunile rurale europene și a oligarhiei în orașe, o mai mare proporție din populația totală participa la războaiele și la politica Europei medievale decît în oricare din societățile asiatice, cu o posibilă excepție în Japonia contemporană. Astfel, de exemplu, minerii recrutați din orașele Italiei de Nord și, ulterior, din orașele elvețiene, amenințau supremația militară a cavalerilor aristocrați

Trustees, the National Gallery, London.

UN ORĂȘEAN FLAMAND

Încrederea în sine, luxul și ostentația tăcută a acestor reprezentanți ai clasei de mijloc indică una din diferențele-cheie dintre Vestul Îndepărtat și celelalte civilizații ale lumii. Jan van Eyck a pictat acest portret al lui Jan Arnolfini și al soției sale în 1434. În același an, el a devenit pictorul de curte al lui Filip cel Bun al Burgundiei. Faptul că un negustor putea deveni comanditarul unui artist pe care îl angaja însuși Filip al Burgundiei sugerează statutul extrem de înalt al negustorilor europeni în acea perioadă.

începînd cu secolul al XII-lea, iar în secolul al XIV-lea, spuma cavaleriei franceze nu-i mai putea înfrînge pe arcașii englezi, recrutați inițial din teritoriile galeze de graniță, extrem de sărace. În ce privește politica, astfel de instituții reprezentative precum Parlamentul englez, Statele Generale franceze sau consiliile ecumenice ale Bisericii, toate au adus diferite grupuri sociale pe cele mai importante arene ale procesului politic.

Rezultatul a fost mobilizarea în cadrul societății europene a unor resurse umane superioare celor posibile în societățile mai rigid ierarhice ale altor regiuni civilizate. Cetatea democratică greacă din epoca clasică demonstrase pentru o scurtă perioadă potențialitățile unei comunități mici de oameni liberi și cetățeni. Europa Vestică nu era nici la fel de liberă, nici la fel de creatoare, dar și acolo putem detecta totuși efectul stimulator al circumstanțelor care generau energii conflictuale ale unei proporții mai mari din totalul populației decît s-ar fi putut afla într-o societate dominată doar de cîțiva indivizi cu puncte de vedere mai rafinate poate dar și mai omogene.

G. PERIFERIILE CIVILIZAȚIEI

În anul 1000 d.Hr., cea mai mare parte a regiunii eurasiatice nordice și centrale era cuprinsă în sfera comercială a civilizației. Numai tundra arctică, ținutul nomazilor crescători de reni, al vînașilor și pescarilor rămăsese neatinsă. În următoarele cinci secole, ocuparea zonelor de pădure de către culturile agricole din nordul Europei a înaintat semnificativ, mai ales în Rusia. O expansiune a agriculturii analoagă, deși mai puțin masivă, în zona pădurilor nordice a apărut de asemenea în Orientul Îndepărtat, în Manciuria, în valea Amurului și în nordul Japoniei. În aceeași perioadă, așa cum am încercat să arăt în acest capitol, barbaria din stepă, strîns legată de societățile civilizate din sud prin relații comerciale și militare, a jucat un rol extrem de important în istoria întregii Asii și a Europei de Est.

La periferia sudică a civilizațiilor eurasiatice, o mare porțiune de teritoriu a rămas mult mai puțin afectată sau chiar neatinsă de influențele civilizației pînă în jurul anului 1000 d.Hr. Acest lucru se verifica și în cazul sudului Africii și al Asiei Australe. Zone limitate ale vieții primitive s-au păstrat în pădurile ecuatoriale de pe Mekong și din văile riurilor învecinate. Asia Australă a continuat să fie o lume aparte, dar în Africa și Asia de Sud-Est, pătrunderea armatelor și comerțului civilizației a transformat definitiv harta culturală a zonei între 1000 și 1500. Islamul a fost principalul agent al acestei transformări — consecință a faptului că musulmanii controlau comerțul în Oceanul Indian și în Sahara între 1000 și 1500 d.Hr.

În sud-estul Asiei, statele civilizate existaseră încă de la începutul erei creștine. În 1000 d.Hr., trei state indianizate, imperiile maritime Srivijaya (Sumatra) și Majapahit (Jawa) precum și imperiul riveran al khmerilor (pe Mekongul inferior) își împărțeau scena politică cu statul Annam, supus Chinei. Temple enorme și magnifice, decorate cu sculpturi elaborate și uneori extrem de frumoase au rămas mărturie despre bogăția, tehnicile desăvîrșite și pietatea popoarelor acestor state. Totuși, în secolul al XIII-lea,

membrii triburilor barbare thai au distrus imperiul khmerilor și, simultan, călugării budiști din Ceylon și misionarii musulmani din India au început să submineze vechile sisteme religioase. În general, budistii au avut succes în interiorul continentului și au convertit populația thai la versiunea lor de cultură indiană (secolul al XIV-lea), în timp ce islamul predomina pe coastă și în insule, ajungând pînă la Mindanao, în Filipine (secolele XIV-XV).¹²¹

Trei mari transformări au avut loc în Africa între 1000 și 1500 d.Hr. Mai întîi, în Africa Vestică, statele musulmane au înlocuit vechiul regat negru al Ghanei, după jefuirea aceluia regat de către almoravizi (1076) — o sectă islamică puritană. Succesorul cel mai important al Ghanei a fost Mali, un regat musulman al negrilor, care a ajuns într-o perioadă de maximă înflorire în secolul al XIV-lea și a dispărut (1488) înainte ca alți cuceritori musulmani să-și formeze, de data asta, o bază în Maroc. Agricultură era baza economică a societății negre din savana vest-africană, iar legăturile comerciale, prin Sahara, cu coasta nord-africană au rămas totdeauna importante. Mineritul organizat a produs cantități mari de praf de aur — atît de mult încît atunci cînd un conducător din Mali a făcut un pelerinaj la Mecca în 1324, aurul adus de el pare să fi scăzut valoarea acestui metal în Arabia pe parcursul întregii decade ce a urmat.

A doua transformare a scenei africane a fost migrația populațiilor pastorale bantu spre sud, de-a lungul lanțului muntos est-african și în pădurile ecuatoriale din vestul și centrul Africii. Această mișcare a început înainte de 1500 d.Hr. și a fost probabil accentuată de migrația triburilor ce fugeau de pericolul musulman din nord-vest. Procesul se aseamăna expansiunii anterioare a nomazilor crescători de vite și cai în stepa eurasiatică (bantu nu aveau totuși cai) și ar fi putut rezulta în urma unui stimul asemănător, adică tehnici mai bune de creștere a animalelor, obținute de la vecinii lor mai civilizați (poate din Nubia), urmate de dezvoltarea unui etos războinic în acord cu noul mod de viață pastorală. În orice caz, bantu s-au bucurat de supremație militară asupra locuitorilor anteriori ai Africii Central-Estice, ajungînd la fluviul Zambezi pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea. În același timp, alte populații de culoare au pătruns pe coastele din Guinea și Dahomey, unde au pus bazele cîtorva state mici. Comerțul arab din interiorul continentului, pornind din porturile de pe coastele est-africane a decăzut, căci bantu, prin curajul lor războinic, s-au dovedit mai greu de exploatat din punct de vedere comercial decît celelalte populații africane dinainte.¹²²

Al treilea moment important în istoria culturală africană a fost consolidarea Islamului în nord-est. Evenimentul crucial în acest proces a fost cucerirea și convertirea de către musulmani a regatului creștin al Nubiei, la începutul secolului

¹²¹ Ascensiunea Islamului în Asia de Sud-Est era în legătură cu trecerea puterii maritime și a dominației comerciale asupra unui nou stat, Malacca, fondat probabil în secolul al XIV-lea și convertit la islam în cel de al XV-lea. Cf. D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, New York, St. Martin's Press, 1955, p. 37-186; J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society*, The Hague, W. van Hoeve, 1955, p. 44-117; G. Coëdes, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris, E. de Boccard, 1948.

¹²² Abandonarea orașelor și minelor din Zimbabwe a fost probabil cauzată de cucerirea bantu, deși unii cercetători cred că sosirea lor în Rhodesia a pus bazele mineritului la scară largă. Vezi mai sus, p. 470.

al XV-lea. Musulmanii au obținut, de asemenea, controlul asupra coastelor Mării Roșii, îngrădindu-i pe creștini în zonele muntoase ale Etiopiei. Totuși, însuși efortul necesar pentru a le rezista musulmanilor și pentru a scăpa de soarta nubienilor a generat o „epocă de aur” a Etiopiei, între sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XVI-lea, când literatura amharică și artele frumoase au cunoscut o înflorire nemaiîntâlnită în acea societate izolată.

Astfel, atunci când europenii au ajuns să exploreze coastele Africii, o mare parte din acel continent era deja sub influența transformatoare a civilizației. Vestul Africii era o provincie marginală a Islamului, barbaria oarecum evoluată a triburilor bantu ocupa zona centrală, iar în nord-est, statele islamice își împărțeau teritoriile cu Etiopia creștină. Doar în sudul îndepărtat și în anumite părți ale pădurii ecuatoriale din Congo s-au mai păstrat populații cu adevărat primitive.¹²³

* * *

În cele două Americi, cea mai importantă schimbare din istoria Mexicului, a Americii Centrale și a Peru-ului, între 1000 și 1500, a fost dezvoltarea unor mari aglomerări urbane în jurul vechilor centre de cult. Totuși, structurile socio-economice ale civilizațiilor amerindiene erau mult diferite de cele ale Lumii Vechi. Relațiile de piață erau slab dezvoltate. În imperiul incas, de exemplu, schimbul de bunuri era controlat politic, demnitarii stringeau produse alimentare și de lux de la producători și le distribuiau, drept compensație, în schimbul unor servicii militare, administrative sau în schimbul muncii fizice. Există și schimbul în natură între meșteșugari și țărani, dar în Lumea Nouă nu s-a dezvoltat nici o clasă socială analoagă negustorilor de profesie din cadrul civilizațiilor eurasiatice.

Din punct de vedere politic, istoria Lumii Noi ne apare însă pentru prima dată destul de clar. În Mexico apăruseră o serie de „orașe-state” războinice și rivale, ca urmașe ale statului toltec al preoților. Unul dintre acestea, Tenochtitlan, în alianță cu alte două orașe mai mici, a obținut predominanță militară la începutul secolului al XV-lea. În decadele care au urmat, prin expediții militare anuale, destinate parțial jafului și acaparării de noi teritorii, dar justificate teoretic prin necesitatea de a le dărui zeilor inimile umane cerute, acest oraș aztec a reușit să-și impună puterea asupra unor teritorii destul de întinse din centrul Mexicului. Aztecii nu au distrus, totuși, organizarea locală tribală sau a orașelor-state și forța imperială a luptătorilor din Tenochtitlan era de fapt destul de nesigură atunci când Cortès invadat teritoriile, în 1519.

În epoca mayașă, fragmentarea politică înlocuise vechea unitate. Supremația politică exercitată de Chichen-Itza, stabilită la scurt timp după anul 1000, fusese răsturnată în jurul anului 1200 pentru a fi înlocuită de o hegemonie asemănătoare a

¹²³ C.W. Bovill, *Caravans of the Old Sahara*, London, Oxford University Press, 1933, p. 4-183; Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas*, Cologne, Greven Verlag, 1952, p. 356-362, 382, 390-391 și *passim*; A.H.M. Jones și Elizabeth Munroe, *A History of Ethiopia*, Oxford, Clarendon Press, 1955, p. 44-79; J.C. de Graft-Johnson, *African Glory*, London, Watt & Co., 1954, p. 68-126; R. Coupland, *East Africa and Its Invaders*, Oxford, Clarendon Press, 1938, p. 2-43; G.P. Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, New York, McGraw-Hill, 1959.

orașului rival Mayapan. Această nouă hegemonie s-a dizolvat, la rîndul ei, în jurul anului 1450, lăsînd Yucatanul și regiunile mayașe din Guatemala divizate politic, între mici state rivale, atunci cînd au apărut spaniolii în zonă.

Peru a fost sediul singurului stat destul de extins și cu adevărat consolidat, ce li s-a opus spaniolilor în Lumea Nouă. Acolo, în secolul al XV-lea, incașii învinseseră orașele-state inițial independente și alte mici unități teritoriale pentru a crea un imperiu centralizat. Ei au impus o administrație extrem de sistematică asupra teritoriilor cucerite, concentrînd întreaga autoritate în jurul Marelui Inca și a rudelor sale apropiate. Lucrări tehnice impresionante — mai ales drumuri — demonstrau capacitatea regimului de a organiza și controla forța de muncă a supușilor, dar sistemul a început să se clatine în 1527, cînd o succesiune disputată a paralizat întregul aparat administrativ. Din întîmplare,¹²⁴ acesta a fost și anul în care expediția lui Pizarro a ajuns în Peru.

Nici în artă, nici în tehnologie — singurele aspecte ale civilizațiilor amerindiene accesibile nouă astăzi — nu a apărut vreo urmă notabilă de progres între 1000 și 1500. Majoritatea cercetătorilor detectează, dimpotrivă, un declin al performanței artistice atunci cînd conducerea militară a înlocuit vechea dominație a preoților în societate. Desigur că nici una din civilizațiile Lumii Noi nu se afla într-o situație politică favorabilă în momentul în care au ajuns spaniolii acolo și puterea potențială a popoarelor amerindiene nu a fost niciodată integral folosită împotriva grupului restrîns de invadatori europeni. De asemenea, nu sînt semne că viața culturală a civilizațiilor amerindiene era extrem de înfloritoare sau avea vreo influență majoră asupra oamenilor de rînd. Succesul remarcabil de rapid al misiunilor spaniole în convertirea amerindienilor, cel puțin sub aspectele superficiale ale credinței creștine, nu ar fi existat dacă majoritatea populației băștinașe ar fi fost atașată tradițiilor sacerdotale și imperiale autohtone. Pierderile pentru cultura mondială, generate de distrugerea civilizațiilor amerindiene de către spanioli, nu par a fi deci foarte mari. Cine poate spune cum s-ar fi putut dezvolta peste secole și milenii? Dar în 1500 d.Hr., realizările Lumii Noi erau neînsemnate în comparație cu cele ale Lumii Vechi.¹²⁵

¹²⁴ Sau poate că nu. O epidemie de vărsat, rezultat al sosirii spaniolilor în Lumea Nouă, i-a distrus probabil pe incași și a creat și criza dinastică ce l-a ajutat atît de mult pe Pizarro.

¹²⁵ G.C. Vaillant, *The Aztecs of Mexico*, Harmondsworth, Pelican, 1950; Walter Krickeberg, *Alt mexikanische Kulturen*, Berlin, Safari Verlag, 1956; J. Eric Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization*, Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1954, p. 84-130; J. Alden Mason, *The Ancient Civilizations of Peru*, Harmondsworth, Pelikan Books, 1957, p. 93-230; Hans Dietrich Diesselhoff, *Geschichte der Altamerikanischen Kulturen*, München, Verlag R. Oldenberg, 1953, p. 76-201, 303-348.

**Epoca dominației
occidentale
de la 1500 d.Hr.
până în prezent**

Introducere generală

Anul 1500 d.Hr. simbolizează cu adevărat începutul erei moderne în Europa și în întreaga lume. Cu puțin înainte de această dată, îmbunătățirile tehnice aduse în navigație de portughezi, sub prințul Henric Navigatorul (m. 1460) au redus la proporții suportabile primejdiile furtunilor și mareelor din Atlanticul de Nord. O dată stăpnite aceste ape periculoase, marinarilor europeni nu li s-au mai părut impenetrabile nici un fel de mări și nici un fel de coaste, cu excepția celor înghețate. Unul după altul, căpitani curajoși au navigat pe mări îndepărtate, pînă atunci necunoscute — Columb (1492), Vasco da Gama (1498) și Magellan (1519-1522) nu sînt decît cei mai vestiți. Drept rezultat, coastele europene ale Atlanticului au fost legate de multe alte țărmuri ale Pămîntului. Ceea ce înainte fusese limita extremă eurasiatică a devenit, în mai puțin de o generație, un punct nodal al căilor maritime mondiale, influențînd și fiind influențată de orice societate umană cu acces la mare. Astfel, echilibrul milenar, stabilit pe uscat, între civilizațiile eurasiatice, a fost deodată pus sub semnul întrebării și, timp de trei secole, total schimbat. Bariera de siguranță a oceanului, dintre cele două Americi și restul lumii, a fost brusc distrusă și comerțul cu sclavi a adus cea mai mare parte a Africii în penumbra civilizației. Doar Australia și insulele mai mici din Pacific au mai rămas o vreme imune, dar, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, au început și ele să simtă presiunea navigației și civilizației europene.

Europa de Vest a cîștigat desigur cel mai mult din această extraordinară revoluție a relațiilor mondiale, atît material, cît și într-un sens mai larg, căci ea devenise acum punctul în care se întîlneau toate noutățile de orice fel. Aceasta le permitea europenilor să adopte tot ce doreau din „trusele de unelte“ ale altor națiuni și îi stimula să reconsidere, recombine și reinventeze în cadrul propriei lor moșteniri culturale lăr-

gite. Civilizațiile amerindiene din Mexic și Peru au fost victimele cele mai evidente ale noului echilibru al lumii, fiind reduse curînd la nivelul unor simple comunități rurale, după ce clasele lor conducătoare fuseseră distruse sau complet paralizate de spanioli. În Lumea Veche, musulmanii și-au pierdut poziția culturală în cadrul lumii civilizate atunci cînd rutele oceanice le-au înlocuit pe cele terestre. Doar în Orientul Îndepărtat, efectele noilor relații la nivel mondial au rămas la început total lipsite de importanță. Din punctul de vedere al chinezilor, nu avea nici o importanță dacă făceau comerț exterior, în maniera lor tradițională, cu musulmanii sau cu europenii. Însă atunci cînd forța de expansiune a europenilor le-a amenințat propria integritate politică, mai întîi Japonia și pe urmă China i-au expulzat pe cei ce generau conflicte și și-au închis granițele în fața unor noi tulburări. Totuși, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, nici chiar această izolare deliberată nu a mai putut fi continuată și civilizațiile din Orientul Îndepărtat, împreună cu culturile primitive din Africa Centrală, au început să se clatine sub impactul vestului european (și noneuropean) de curînd industrializat.

Cheia istoriei lumii după 1500 este dominația politică crescîndă a Europei Vestice mai întîi, apoi a unui tip mai cuprinzător de societate europeană, cu rădăcinile în Atlanticul de Nord și extinzîndu-se spre est pînă în Siberia. Totuși, pînă în 1700, vechile frontiere de uscat ale civilizațiilor asiatice și-au păstrat încă rostul și semnificația. Atît India (din 1526), cît și China (în 1644 aproximativ) au suferit însă încă o cucerire a acestor frontiere, iar Imperiul Otoman nu și-a istovit forța de expansiune pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Doar în America Centrală și în cea de Sud-Vest au reușit europenii să-și stabilească mari imperii peste mări în această perioadă. Astfel, anii 1500-1700 pot fi considerați ca ani de tranziție între relațiile vechi, de uscat, și cele noi, maritime, în cadrul lumii civilizate — o perioadă în care activitățile europenilor au modificat dar nu au schimbat încă radical echilibrul dintre cele patru componente culturale ale Lumii Vechi.

Următoarea perioadă, 1700-1850, a cunoscut schimbări majore ale acestui echilibru în favoarea Europei, dacă lăsăm deoparte Orientul Îndepărtat. Două mari regiuni auxiliare fuseseră adăugate lumii occidentale prin convertirea Rusiei și prin colonizarea Americii de Nord. Prelungiri mai puțin extinse ale civilizației europene au apărut simultan în sudul extrem al Africii, în pampasul sud-american și în Australia. India a fost supusă conducerii europene. Orientul Mijlociu musulman a scăpat de o soartă similară numai datorită rivalităților interne europene, iar barbarii din steпа eurasiană și-au pierdut ultimele urme de semnificație militară și culturală o dată cu începutul cuceririlor și colonizărilor întreprinse de Rusia și China.

După 1850, dezvoltarea rapidă a unei industrii mecanice a susținut foarte mult dominația occidentală politică și culturală. La începutul acestei perioade, citadela Orientului Îndepărtat a căzut în fața navelor de război occidentale și cîteva din națiunile europene și-au extins și consolidat imperiile coloniale în Asia și Africa. Deși imperiile europene decăzuseră din 1945 și statele naționale europene erau total eclipsate, ca centre de putere politică, datorită amestecului de popoare și națiuni existente sub egi-

da guvernării americane dar și rusești, e adevărat totuși că, de la cel de-al doilea război mondial încoace, încercările de a imita și apropria știința, tehnologia și alte aspecte ale culturii occidentale au fost enorm accelerate pretutindeni în lume. Astfel, detronarea Europei Occidentale, după scurta ei dominație asupra întregii lumi, a coincis cu (și a fost cauzată de) o occidentalizare rapidă, fără precedent, a tuturor popoarelor lumii. Ascensiunea Occidentului pare să nu fi ajuns încă la apogeul ei nici chiar în zilele noastre. Nu există semne clare, nici chiar în sens restrâns, politic, că epoca dominației occidentale a trecut. Prelungirile americană și rusă ale civilizației europene rămân, din punct de vedere militar, mult mai puternice decât alte state ale lumii, în timp ce puterea Europei Occidentale, reorganizate după principii federale, e potențial superioară ambelor sale prelungiri și rămâne practic inferioară doar din cauza dificultăților de articulare a unor politici comune tuturor națiunilor, prinse încă în capcana propriei lor suveranități decadente.

* * *

Din perspectiva mijlocului de secol al XX-lea, evoluția civilizației occidentale, începînd cu 1500, apare ca o mare explozie, mai mare ca oricare alt fenomen comparabil din trecut, atît din punct de vedere al expansiunii geografice, cît și al adîncimii sociale. Transformarea continuă și accelerată a mulțimii de idei conflictuale, instituții, aspirații și invenții e una din caracteristicile importante ale istoriei europene moderne, iar, o dată cu recenta instituționalizare a inovațiilor sub forma laboratoarelor de cercetare industrială, a universităților, a personalului militar și a comisiilor de planificare de orice fel, un ritm accelerat de transformare tehnică și socială pare să rămînă caracteristica principală a civilizației occidentale.

Această capacitate de schimbare îi conferă istoriei europene și occidentale a secolelor recente un caracter fascinant, dar și confuz. Faptul că noi sîntem moștenitorii, dar și prizonierii trecutului Occidentului, prinși în mijlocul unui flux extrem de rapid și de imprevizibil, nu ne face să discernem mai ușor momentele importante din prezent decât am face-o în legătură cu epoci de mult apuse și civilizații complet străine de a noastră.

Trebuie totuși făcută încercarea de a reprezenta istoria europeană și mondială în epoca modernă cu aceeași pensulă amplă folosită pînă acum în această carte, dacă nu vrem să pierdem proporțiile artistice ale întregii încercări. Din fericire, o mulțime de istorici excelenți au studiat deja aceste aspecte, astfel încît nu e dificil de împărțit istoria Occidentului în perioade distincte și nici de caracterizat aceste perioade într-un mod destul de plauzibil. Mai neplăcut este faptul că periodizarea istoriei occidentale nu coincide întotdeauna cu marile momente ale istoriei moderne mondiale. Acest lucru nu trebuie să ne surprindă, căci Europa a trebuit să recunoască mai întîi propriul nivel diferit înainte ca efectele puterii sale tot mai mari să se poată manifesta semnificativ și în afară. Ne putem aștepta deci la întîrzieri în manifestarea la nivel mondial a auto-transformărilor succesive din societatea europeană.

Am împărțit deci următoarele capitole conform periodizărilor mai potrivite pentru istoria lumii, dar fiecare capitol se va întoarce în timp pentru a trece în revistă și unele transformări ale vieții europene, care au precedat și au provocat fiecare nouă fază din dezvoltarea umanității. Astfel, capitolul referitor la perioada 1500-1700 va studia evenimentele europene doar până în 1650, an în care Europa depășise cu adevărat lumea medievală. Capitolul referitor la perioada 1700-1850 la nivel mondial va studia Occidentul european și extra-european sub vechiul regim între 1650 și 1789, iar capitolul final, referitor la evenimentele dintre anii 1850 și 1950, va studia Occidentul din 1789 până în 1917. În concluzie vom discuta apoi transformările cele mai importante ale societății occidentale din 1917 înainte și ne vom permite câteva speculații asupra unor viitoare consecințe ale evenimentelor de până acum pentru istoria lumii.

O posibilă compensație a schemei destul de neobișnuite a lucrării ar putea fi modul în care ea accentuează dinamica centrală a istoriei lumii.

Provocarea Occidentului adresată întregii lumi, 1500-1700 d.Hr.

A. MARILE EXPLORĂRI EUROPENE ȘI CONSECINȚELE LOR MONDIALE

Europeenii din zona platformei Atlanticului dețineau, în 1500, trei talismane ale puterii, care le-au asigurat dominația în toate oceanele și mările lumii timp de o jumătate de secol și au permis subjugarea celor mai dezvoltate regiuni din America într-o singură generație. Acestea erau: 1) o adânc înrădăcinată combativitate și îndrăzneală susținute de 2) o tehnologie militară complexă, mai ales în domeniul naval, și de 3) o populație imunizată la o mare varietate de boli, multă vreme curenți în regiunile civilizate ale Lumii Vechi.

Rădăcinile barbare, din epoca bronzului, ale combativității europene și păstrarea obiceiurilor războinice medievale printre negustorii Europei de Vest, precum și printre aristocrații și stăpînii diferitelor domenii de mai mică importanță, au fost deja observate în această carte. Totuși, numai atunci cînd ne amintim curajul, îndrăzneala și brutalitatea lui Cortés sau a lui Pizarro în America, cînd reflectăm asupra agresiunii extrem de crude a lui Almeida și Albuquerque în Oceanul Indian sau cînd descoperim disprețul cu care pînă și un european cultivat ca Matteo Ricci privea amabilitatea chinezilor,¹ putem înțelege cu adevărat adevăratele dimensiuni ale spiritului războinic european, în comparație cu atitudinile și aptitudinile altor mari civilizații. Numai musulmanii și japonezii se puteau compara cu europenii în ce privește onoarea acordată

¹ „Fuga nu înseamnă ceva rușinos pentru ei [soldații chinezi]; ei nu știu ce este o insultă și, dacă se ceartă, se poartă ca femeile, se iau de păr și cînd se plictisesc redevin buni prieteni, fără răni și fără vărsare de sînge.” Dintr-o scrisoare, scrisă în 1584 și citată de G.F. Hudson în *Europe and China*, London, Edward Arnold & Co., 1931, p. 248.

virtuților militare. Însă negustorii musulmani deveneau umili în fața violenței admirate de conducătorii lor și rareori îndrăzneau sau doreau să o imite. De aceea, activitățile comerciale ale musulmanilor nu aveau acea forță crudă, bine organizată și larg răspândită, specifică negustorilor europeni din secolul al XVI-lea. Japonezii se puteau, într-adevăr, compara cu europenii, dar stilizarea în funcție de codul cavaleresc a războiului purtat de ei împreună cu rezervele reduse de fier făceau ca nici *samuraii* nici pirații de pe mări să nu ajungă totuși la nivelul europenilor.

Supremația pe mare a conferit o mare amploare spiritului războinic european după 1500, dar ea însăși era rezultatul unei combinații de știință și practică, începând în orașele comerciale italiene și ajungând la apogeu în Portugalia prin eforturile prințului Henric Navigatorul și ale succesorilor săi. O dată cu introducerea busolei (în secolul al XIII-lea), navigația în larg a devenit o practică obișnuită în Mediterana și hărțile navigatorilor, necesare pentru astfel de călătorii, furnizau informații cu privire la coaste, porturi, balize și coordonate ale busolei între porturile principale. Deși erau desenate cu mîna liberă, fără prea mare precizie matematică, hărțile mențineau totuși proporțiile dintre distanțe destul de corect. Metode similare se puteau aplica și în cazul unor distanțe mai mari, în navigația din Atlantic, dacă se găseau modalități de a localiza corect anumite puncte cheie de pe coastă. Pentru a rezolva această problemă, prințul Henric a adus în Portugalia pe unii dintre cei mai mari matematicieni și astronomi ai Europei, care au creat instrumente astronomice simple și tabele trigonometrice, prin care căpitanii de corăbii puteau măsura latitudinea nou-descoperitelor țărmuri de-a lungul coastei africane. Calculul longitudinii a fost mai dificil și, pînă la inventarea sextantului în secolul al XVIII-lea, longitudinea se aproxima doar prin simple supoziții. Totuși, noile metode inventate la curtea prințului Henric le dădeau căpitanilor portughezi posibilitatea să navigheze în larg timp de săptămîni și chiar luni întregi, știind că pot oricînd să-și tragă corabia la țărmul dorit.²

Curtea portugheză acumulase și informații sistematice despre vînturile și curenții oceanici, dar aceste date erau considerate secrete, ca o problemă de politică înaltă, astfel încît cercetătorii de astăzi nu pot ști sigur pînă unde mergeau cunoștințele primilor navigatori portughezi. În același timp, experții portughezi au încercat să îmbunătățească și construcțiile navale. Ei lucrau rudimentar, dar experimentele

² Cea mai uimitoare aplicație a noilor tehnici de navigație științifică a fost traseul ales de Vasco da Gama pentru călătoria sa în India din 1497. El a navigat departe, în largul Atlanticului (și trebuie să se fi apropiat de coastele Braziliei) înainte de a vira spre vest la latitudinea potrivită și a se îndrepta spre Capul Bunei Speranțe, descoperit de Bartolomeo Diaz cu numai unsprezece ani mai înainte. Acest traseu trecea prin zona primejdiioaselor furtuni de la tropice pe calea cea mai scurtă, departe de țărmuri, unde curenții de coastă sau marea puteau fi periculoase pentru corăbii ce luptau să ajungă în ape mai calme. Traseul folosea, de asemenea, avantajele vînturilor dinspre vest, din sudul Atlanticului, pentru înaintarea spre est. Flota lui da Gama s-a aflat în larg pentru 96 de zile și a parcurs 4500 de mile — mult mai mult decît Columb, care parcursese 2600 de mile în 36 de zile fără să vadă pămîntul. În plus, da Gama a ajuns pe coastele Africii după aproximativ 130 de mile de la Capul Bunei Speranțe — o navigație extrem de precisă dacă e să luăm în considerație dificultatea măsurătorilor în funcție de soare, de pe corabie, cu instrumentele primitive ale epocii. Cf. K.G. Jayne, *Vasco da Gama and His Successors, 1460-1580*, London, Methuen & Co., 1910, p. 40; Boies Penrose, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955, p. 50-51; Henry H. Hart, *Sea Road to the Indies*, New York, Macmillan Co., 1950, p. 128-129.

continue, sistematice au făcut să crească repede siguranța, capacitatea de manevră și viteza navelor portugheze și, de fapt (avind în vedere că îmbunătățirile arhitecturii navale nu puteau fi ținute secrete), și ale navelor europene. Cele mai importante transformări au fost: reducerea lățimii carenei în comparație cu lungimea, introducerea mai multor catarge (de obicei, trei sau patru) și înlocuirea pânzei unice de la fiecare catarg cu mai multe pânze mici, ușor de mînuit. Aceste inovații îi permiteau echipajului să strîngă cu ușurință pânzele pentru a se adapta la diferite condiții ale vînturilor și mării, ajutînd astfel la manevrarea și protejarea vasului de dezastrele cauzate de rafale puternice și bruste de vînt.³

O dată cu aceste îmbunătățiri tehnice, s-au putut construi și corăbii mai mari, iar mărimea și trăinicia⁴ lor a făcut posibilă instalarea de tunuri grele pe punți. Astfel, pînă în 1509, cînd portughezii au dat lupta decisivă, pentru controlul Mării Arabiei, din portul indian Diu, corăbiile lor ajunseseră la un nivel pe care musulmanii nu-l putuseră atinge. În aceste condiții, superioritatea numerică a flotei rivale nu a făcut decît să le furnizeze portughezilor mai multe ținte pentru tunurile lor. Vechile tactici de luptă pe mare — abordajul cu pintenul etravei, fixarea în cîngi și invadarea navei rivale — erau aproape inutile în fața tunurilor, eficiente și cînd se aflau la aproximativ două sute de metri.⁵

A treia armă din panoplia europenilor — bolile — era la fel de importantă ca și combativitatea și cantitatea de metal. Bolile europene curențe, ca vîrsatul și pojarul, au devenit arme letale pentru populațiile amerindiene, care nu erau imune ereditar sau în urma contractării acestor boli. Milioane de oameni au murit din cauza acestora sau a altor boli europene. Epidemia de vîrsat ce a izbucnit în Tenochtitlan cînd Cortés și oamenii lui au fost expulzați din citadelă, în 1520, a dus mai mult la decăderea puterii aztece decît operațiunile militare. Imperiul incaș ar fi putut fi, de asemenea, slăbit de o epidemie similară înainte ca Pizzaro să ajungă vreodată în Peru.⁶

³ Cf. Charles Singer *et al.*, *A History of Technology*, Oxford University Press, 1958, III, 471-93.

⁴ În secolul al XVI-lea, corăbiile europene erau construite din stejar, cu pereți groși de mai mult de o jumătate de metru și cu fund dublu, de o parte și de alta a scheletului din birne.

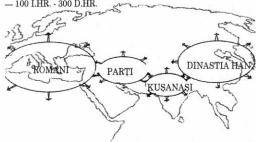
⁵ Construcția de corăbii în Oceanul Indian ajunsesese destul de sofisticată în anul 1500. Vasele ușoare, din birne fixate cu ajutorul fibrelor vegetale, se dovedeau extrem de potrivite pentru vînturile și condițiile climatice regulate din mările sudice — ușor manevrabile, rapide și ușor de ancorat în porturi mici etc. — astfel încît ele au fost menținute pentru pescuit și pentru mici voiaje de-a lungul coastei pînă în zilele noastre. Totuși, ca vase de luptă, ele erau complet neajutorate în fața navelor portugheze, construite pentru a înfrunța primejiile Atlanticului de Nord. Diferențele radicale de construcție și dificultățile de a furniza cantitățile de metal necesare pentru construcția navală europeană au inhibat activitatea constructorilor musulmani de corăbii, care încercau să-i imite pe europeni, în ciuda eforturilor făcute pentru astfel de imitații destul de timpuriu, înainte ca portughezii să controleze în mod definitiv Oceanul Indian. Cf. W.H. Moreland, „Ships of the Arabian Sea c. 1500”, în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1939, p. 63-74, 173-192. Navele chineze erau mult mai mari și mai puternice decît cele musulmane din Oceanul Indian și ar fi putut constitui o adevărată amenințare pentru construcția de nave europene dacă lipsa de metal și profunda indiferență — ca și nu spunem ostilitate — a autorităților politice chineze și japoneze față de activitățile navale nu ar fi împiedicat o astfel de situație. Chiar și așa însă, micile flote-pirat private din sudul Mării Chinei au rivalizat multă vreme cu activitățile tot piraticești, dar organizate public, ale primelor nave europene din acele ape.

⁶ P.M. Ashburn, *The Ranks of Death: A Medical History of the Conquest of America*, New York, Coward McCann, 1947, p. 82-87.

Pe de altă parte, boli ca frigurile galbene și malarie au ucis mulți europeni în Africa și India.⁷ Condițiile climaterice au împiedicat, în general, pătrunderea bolilor tropicale în Europa. Acelea ce puteau apărea în climatul temperat, ca tifosul, holera și ciuma bubonică, erau deja cunoscute de mult în lumea civilizată și se presupunea că populațiile europene aveau deja o oarecare rezistență față de ele. Desigur, frecvența contactelor pe mare cu regiuni îndepărtate avea repercusiuni medicale importante și asupra europenilor, cum au și dovedit-o epidemiile pentru care London și Lisabona au devenit vestite. Însă, treptat, bolile care apăruseră cu câteva secole înainte, ca epidemii sporadice, au devenit tot mai obișnuite, pe măsură ce populația expusă la ele a început să se imunizeze. Înainte de 1700, populațiile europene amortizaseră deci orice șoc datorat intensificării circulației bolilor datorită călătoriilor pe mare. Epidemiile au încetat astfel

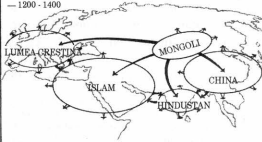
PRIMA DELIMITARE A PERIMETRULUI LUMII CIVILIZATE

— 100 î.Hr. - 300 d.Hr.

A DOUA DELIMITARE A PERIMETRULUI LUMII CIVILIZATE

— 1200 - 1400

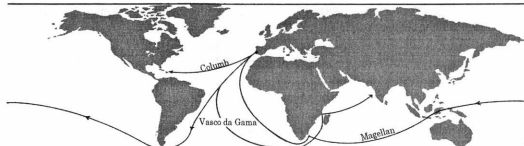
CONSECINȚE DEMOGRAFICE ALE

⁷ Acestea și alte boli din Lumea Veche, de la tropice, au făcut ravagii în rindurile populațiilor amerindiene, când au fost aduse peste Atlantic de corăbiile cu sclavi, și par să fi făcut anumite regiuni, ca bazinul Amazonului și cîmpiile caraibiene, aproape de nelocuit. Sifilisul a constituit probabil o oarecare răzbunare a indienilor amerindieni asupra cuceritorilor lor europeni, dar opiniile medicilor sînt împărțite în legătură cu originile sifilisului în America sau în altă parte. P.M. Ashburn, *The Ranks of Death*, p. 98-140, 175-190.

să mai fie demografic semnificative.⁸ Drept rezultat, din 1650 (sau chiar mai devreme) populația Europei a început să crească tot mai rapid. Atât cât ne pot îngădui datele incomplete să apreciem, între 1550 și 1650, densitatea populației a început să crească și în China, India și Orientul Mijlociu.⁹ O astfel de accelerare a creșterilor de populație în toate marile civilizații ale Lumii Vechi nu poate fi o simplă coincidență. Probabil că

 DELIMITAREA PERIMETRULUI LUMII CIVILIZATE LA NIVEL GLOBAL — 1500-1650

 SCHIMBĂRII STRUCTURILOR DE COMUNICARE

⁸ Roger Molls, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe à XVIIIe siècle*, Louvain, Publications universitaires de Louvain, 1955, II, 452. Ultima mare epidemie în Europa Vestică a avut loc între anii 1663-1684. Au mai urmat izbucniri de epidemii ulterioare în Europa de Est și o epidemie locală în sudul Franței, în 1724. Cf. Georg Sticker, *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Band I, Erster Teil: *Die Geschichte der Pest*, Giessen, Alfred Töpelmann, 1908, p. 175-236.

⁹ L. Carrington Goodrich, in *A Short History of the Chinese People*, 3d ed., New York, Harper & Bros., 1959, p. 198-199, datează creșterile populației în China în 1570. G. Findlay Shirras, in „The Population Problem in India”, in *Economic Journal*, XLIII, 1933, p. 61, estimează populația Indiei la 80 de milioane în 1650 și la 130 de milioane în 1750. Fernand Braudel, in *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, A. Colin, 1949, p. 353-357, consideră că aceste creșteri rapide ale populației au legătură cu stăpânirea otomană din secolul al XVI-lea. Populația Anatoliei, de exemplu, a crescut cu 41 % între 1528 și 1580, după Omer Lufti Barkan, „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles”, in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1958, 30.

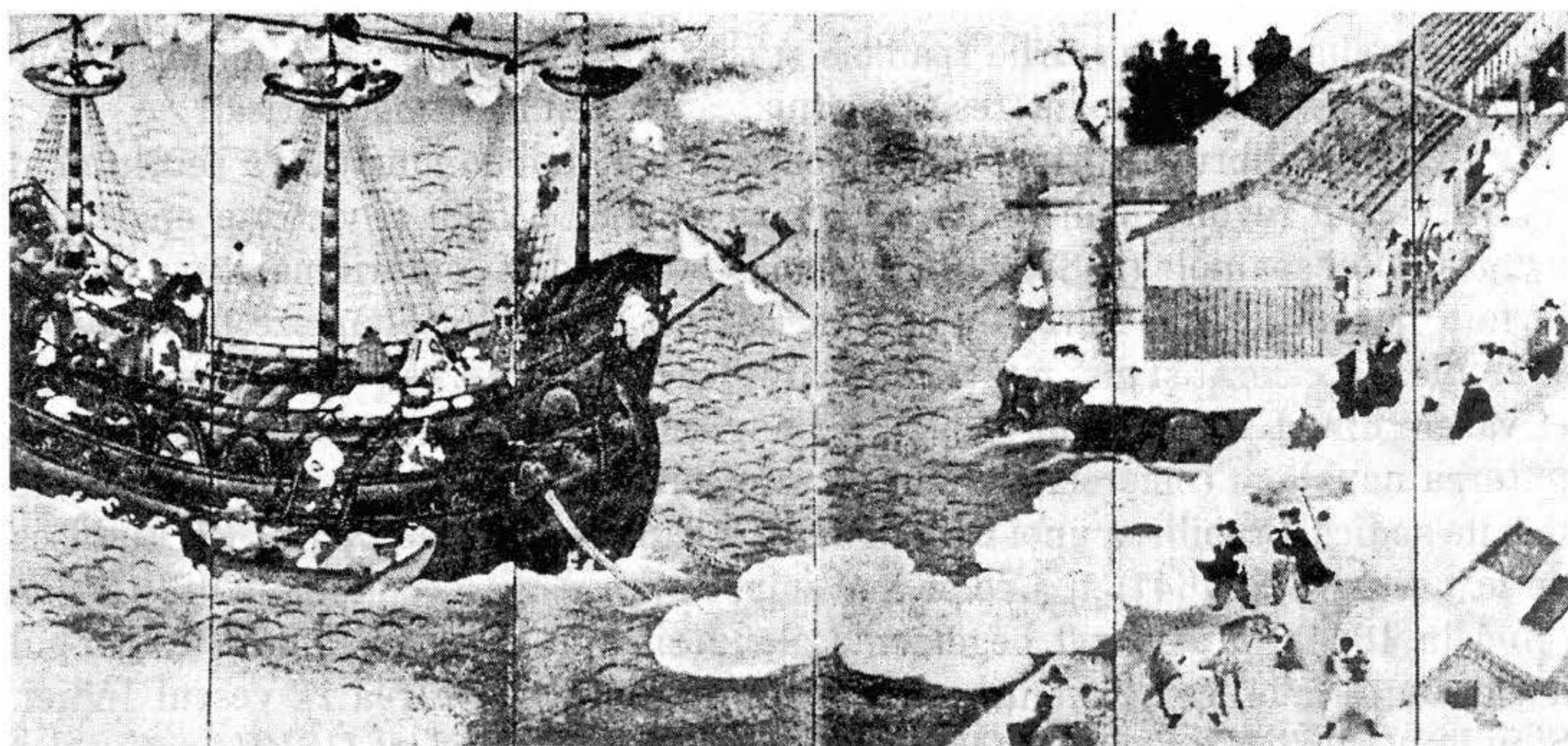
aceleași procese ecologice aveau loc în toate părțile lumii civilizate atunci când vechea amenințare a epidemiilor a încetat să mai exercite un control serios al creșterilor populației, devenind doar o problemă locală, de uzură.¹⁰

Formidabila combinație de spirit războinic european, tehnică navală și nivel destul de ridicat de rezistență la boli a transformat fundamental echilibrul cultural al lumii într-o perioadă relativ scurtă de timp. Columb a stabilit contactul dintre America și Europa în 1492, iar spaniolii au început să exploreze, să cucerească și să colonizeze Lumea Nouă cu o extraordinară energie și cruzime; precum și cu un intens idealism misionar. Cortés a distrus statul aztec între 1519-1521, Pizzaro a devenit stăpînul imperiului incaș între 1531 și 1535. Din generațiile următoare, conchistadori mai puțin vestiți dar nicidecum mai blînzi au fondat colonii spaniole pe coastele din Chile și Argentina, au ajuns în zonele muntoase din Ecuador, Columbia, Venezuela și în America Centrală, explorînd și bazinul Amazonului și sudul Statelor Unite de azi. Deja, în 1571, puterea spaniolă se întindea, dincolo de Pacific, pînă în Filipine, unde s-a ciocnit cu imperiul maritim construit între timp de vecinii lor iberici, portughezii, în Africa și în mările sudice ale emisferei estice.

Expansiunea portughezilor în Oceanul Indian a fost și mai rapidă. Nu au trecut decît zece ani între încheierea primei călătorii a lui Vasco da Gama în India (1497-1499) și victoria navală portugheză decisivă de la Diu (1509). Portughezii au exploatat rapid acest succes capturînd Goa (1510) și Malacca (1511). Acestea, împreună cu Ormuz, în Golful Persic (ocupat permanent începînd din 1515), le ofereau baza necesară pentru a domina întregul comerț din Oceanul Indian. Însă ei nu s-au mulțumit cu aceste succese. Navele portugheze au urmărit fără întîrziere prețioasele mirodenii pînă la sursă, în Moluca (1511-1512), și un negustor-explorator portughez a vizitat Cantonul încă din 1513-1514. În 1557 exista deja o colonie portugheză la Macao, pe coasta sudică a Chinei, iar în anii 1540 a început și comerțul și activitatea de misionariat portughez în Japonia. De cealaltă parte a lumii, portughezii au descoperit Brazilia în 1500 și au început să o

¹⁰ Estimările populației pentru epocile trecute sînt extrem de imprecise. Totuși, demografii par să fie de acord că creșterile remarcabile ale populației lumii, aflate încă în progres, datează din 1650. Această opinie poate reflecta începutul a ceea ce s-ar putea numi statistică a populației în acea perioadă, în unele orașe europene. Cf. Walter F. Willcox, „Population of the World and Its Modern Increase”, in *Studies in American Demography*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1940, p. 22-52; United Nations Population Division, *The Past and Future Population of the World and Its Continents*, World Population Conference, lucrarea Nr. 243, 1954.

Totuși, dacă aceste calcule se apropie cit de cit de adevăr, creșterile moderne ale populației au fost anterioare cu mult oricărei evoluții importante în medicină. Aceste creșteri nu pot fi deci puse pe seama controlului științific al bolilor. Creșterea producției de hrană, datorită introducerii unor produse americane, ca porumbul, cartoful și cartoful dulce, în Lumea Veche, era destul de importantă în anumite zone și pacea încheiată în alte zone ar fi putut și ea favoriza creșterile populației. Totuși, nici una dintre aceste explicații nu este de ajuns pentru ceea ce pare a fi fost un fenomen mondial. Nu am găsit nici un demograf care să atribuie creșterea populației unui nivel mai ridicat al imunității la boli printre populațiile civilizate, rezultînd din contactele mai strînse între diferitele regiuni ale lumii civilizate. Cf. Raymond Pearl, *The Natural History of Population*, New York, Oxford University Press, 1939; A. M. Carr-Saunders, *World Population*, Oxford, Clarendon Press, 1936; Marcel R. Reinhard, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948*, Paris, Editions Domat-Montchrestien, 1949. Totuși, cercetările amănunțite ale lui Roger Mols, în *Introduction à la démographie historique*, II, 426-59, nu lasă nici un fel de îndoială în legătură cu controlul exercitat de epidemii asupra populației europene înainte de 1700.

Museum of Fine Arts. Boston.

PORTUGHEZI ÎN JAPONIA

Acest frumos panou multicolor înregistrează impresiile lăsate de o navă portugheză asupra unui artist japonez din secolul al XVII-lea. Nava este arătată sosind, cu unii marinari încă agitându-se să strângă velele, în timp ce alții se pregătesc să coboare pe țărm. În fundal, demnitarii japonezi ce-i așteaptă pe nou-veniții sînt învăluiți aproape într-un nor de fum, rezultatul neîndoielnic al unei salve de tun trase în semn de salut. Acești nori de fum, cuprinzînd țărmul, porniți din tunurile de pe puntea corabiei europene, simbolizează perfect faza inițială a impactului europenilor asupra restului lumii în epoca marilor descoperiri geografice.

colonizeze după 1530. Mici localități de coastă, atât în estul, cât și în vestul Africii, au fost stabilite între 1471 și 1507 și au completat lanțul de porturi care mențineau coeziunea imperiului portughez.

Nici o altă națiune europeană nu a egalat succesul spaniolilor și portughezilor peste mări.¹¹ Totuși, cele două națiuni iberice nu s-au bucurat prea multă vreme netulburate de bogățiile acumulate în urma acțiunilor lor. Încă de la început, spaniolilor le-a fost destul de greu să-și protejeze navele împotriva piraților francezi și portughezi. În plus, pirații englezi au constituit și ei o formidabilă amenințare după 1568, când au avut loc primele conflicte deschise între aceștia și autoritățile spaniole din Caraibe. Între 1516 și 1568, celălalt mare popor maritim, olandezii, erau supuși acelorași monarhi Habsburgi care guvernau Spania și se bucurau, în consecință, de un statut privilegiat, de intermediari între porturile spaniole și cele nord-europene. Deci, inițial, navele olandeze nu aveau nici un interes să hărțuiască puterea maritimă iberică.

Acest echilibru maritim s-a schimbat brusc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când revolta olandezilor împotriva Spaniei (1568) și victoria englezilor asupra flotei spaniole (1588) au fost semnale ale scăderii puterii maritime iberice în fața națiunilor din Europa de Nord. Hărțuirea navelor olandeze în porturile spaniole a accelerat și mai mult schimbarea, căci olandezii au răspuns trimițându-și vasele direct spre Orient (1594), iar englezii i-au urmat curînd. După aceea, puterea navală și comercială olandeză a înlocuit-o curînd pe cea portugheză¹² în mările sudice. Stabilirea unei baze în Jawa (1618), capturarea Peninsulei Malacca de la portughezi (1641) și a celor mai importante puncte comerciale din Ceylon (pînă în 1644) au asigurat hegemonia olandezilor în Oceanul Indian. În timpul acelorași decade, comercianții englezi și-au asigurat intrarea în vestul Indiei. Simultan, colonizarea engleză (1607), franceză (1608) și olandeză (1613) a regiunilor nord-americane și capturarea insulelor mai mici din Caraibe de către aceleași trei națiuni amenințau monopolul Spaniei în Lumea Nouă, dar nu au reușit să scoată puterea spaniolă din nici o zonă unde era deja stabilită.

* * *

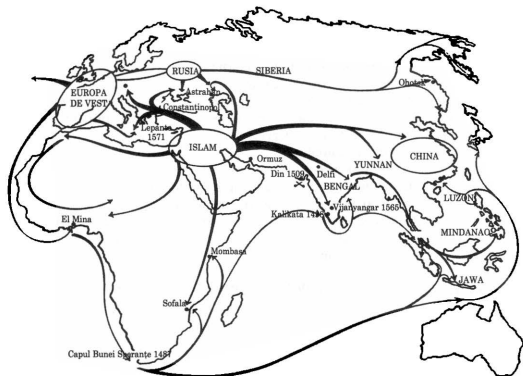
Elanul extraordinar al primelor cuceriri iberice și nu mai puțin remarcabila acțiune de misionariat care le-a urmat îndeaproape marchează desigur o nouă eră în istoria comunității umane. Totuși, vechile puncte importante ale acestei istorii nu au dispărut deodată. Au continuat migrațiile, importante din punct de vedere politic, dinspre stepa eurasiatică — de exemplu, cucerirea uzbekă a Transoxiane (1507-

¹¹ Atît expedițiile engleze, cît și cele franceze au explorat în van tărîmuri pustii de pe coastele nord-americane în speranța de a descoperi o trecere nord-vestică spre bogățiile Orientului. Eforturile similare de a găsi o trecere spre nord-est au dus la deschiderea relațiilor comerciale între Anglia și Rusia în 1553 *via* Arhanghelsk (pe atunci Novoholmogorî — n. ed.). Comercianții englezi navigau pe Volga și în Marea Caspică pînă în Persia.

¹² Portugalia a fost condusă de suverani spanioli între 1582 și 1640, fapt ce a expus posesiunile imperiale portugheze la un dublu pericol, încălcările drepturilor lor de către spanioli nefiind cu nimic mai puțin agresive decît acelea ale olandezilor, francezilor și englezilor, inamicii spaniolilor.

1512) și urmarea ei, cucerirea mongolă a Indiei (1526-1688) precum și cucerirea manciuriană a Chinei (1621-1683).

Civilizația chineză a fost, într-adevăr, doar ușor afectată de noul regim maritim, iar expansiunea musulmană, care fusese o caracteristică dominantă a istoriei lumii în secolele premergătoare anului 1500, nu a încetat sau slăbit cel puțin pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Cucerind mările, vest-europenii au depășit într-adevăr lumea musulmană în India și sud-estul Asiei, în timp ce, pătrunzînd în pădurile siberiene, rușii i-au depășit pe musulmani și în nord. Totuși, aceste extensii ale puterii europene sau paraeuropene au fost destul de slabe pînă în secolul al XVII-lea. Departe de a fi zdrobiți ca într-un clește de europeni, musulmanii au continuat să cîștige victorii importante și să pătrundă în noi teritorii în sud-estul Europei, India, Africa și sud-estul Asiei. Doar în steпа vestică și centrală a suferit Islamul înfrîngerii importante înainte de 1700.

Astfel, numai două arii întinse de pe glob au fost fundamental transformate în cele două secole de expansiune europeană peste mări: regiunile culturii amerindiene și Europa Vestică însăși. Activitatea navală europeană a mărit amplitudinea contactelor dintre diferite popoare ale lumii civilizate și a adus noi populații în contact cu influențele social disruptive ale înaltei civilizații. Totuși, lumea chineză, cea musulmană și cea chineză nu au fost obligate să-și schimbe linia anterioară de dezvoltare și porțiuni destul de mari de pe glob — Australia și Oceania, pădurile ecuatoriale din America de Sud, mare parte din America de Nord și nord-estul Asiei — au rămas aproape neafectate de realizările europenilor.

Și totuși, o nouă dimensiune s-a adăugat istoriei lumii. Frontiera oceanului, unde marinari și soldați, negustori, misionari și coloniști europeni se întâlneau cu oameni aparținând diferitelor popoare ale lumii, civilizate și necivilizate, a început să pună în umbră superioritatea vechii frontiere terestre eurasiatice, unde nomazii din stepă supuseseră la grele încercări și tulburaseră viața populațiilor agricole civilizate. Vechile structuri sociale au început să se transforme atunci când coastele Europei, Asiei și Americii au devenit scena unor interacțiuni și inovații sociale din ce în ce mai importante. Bolile, argintul și aurul, precum și câteva importante plante de cultură au început primele să circule prin noile canale de comunicație deschise peste ocean. Fiecare dintre acestea a avut consecințe importante și îndelungate pentru asiatici, europeni și americani. Însă înainte de 1700 doar câteva împrumuturi izolate de tehnici sau idei tainice au trecut prin canalele maritime de comunicație ce legau acum cele patru mari civilizații ale Lumii Vechi. În astfel de schimburi, Europa a primit mai mult decât a dat, căci popoarele europene dovedeau o mare curiozitate, lăcomie și un neînfricat spirit de aventură, în profund contrast cu conservatorismul încăpăținat al conducătorilor spirituali chinezi, musulmani și hinduși.

Parțial datorită stimulilor ce pătrunseseră în Europa de peste mări, dar mai ales datorită tensiunilor interne provenite din propria moștenire culturală atât de eterogenă, Europa a intrat într-o etapă de veritabilă explozie socială în perioada 1500-1650 — experiență dureroasă în sine, dar care a mărit și mai mult puterea europeană și le-a conferit pentru prima dată o oarecare superioritate europenilor față de alte mari civilizații ale lumii.

B. TRANSFORMAREA EUROPEI, 1500-1650 D.HR.

1. POLITICA

O veche tendință a civilizației europene, provenind cel puțin din Grecia clasică, prefera organizarea teritorială în state față de alte tipuri de asociere umană. Poate că din acest motiv este destul de ușor de înțeles aspectul politic al transformării civilizației europene din secolele XVI-XVII, când localismul orașelor și al domeniilor feudale, împreună cu universalismul imperiului și al papalității, s-au destrămat în fața termenului mediu al ierarhiei politice feudale, statul teritorial — și, în cazurile cele mai fericite, național.

Consolidarea unor mari state teritoriale s-a realizat prin importul în Europa Vestică și de Nord a unor tehnici administrative și atitudini morale care se dezvoltaseră mai întâi în micile orașe-state italiene, între secolele al XIII-lea și al XV-lea. Dincolo de rolul lor exemplar în detaliile strîngerii taxelor, procedurilor juridice etc., orașele italiene au demonstrat că era posibil să unești aristocrația rurală cu burghesia urbană într-o comunitate teritorial-politică efectivă, unită, pe de o parte, de sentimente patriotice și, pe de altă parte, de o birocrație de profesie. În Europa Nordică, satul și orașul au rămas în general separate înainte de 1500. Orașenii, nobilii și țăranii se disprețuiau și nu aveau încredere unii în alții, iar legătura de unire furnizată de guvernarea imperială și regală era prea slabă pentru a reuși să umple golurile. Însă, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, guvernările teritoriale și-au mărit considerabil autoritatea în cea mai mare parte a Europei, subminînd particularismul orașelor și obiceiurile violente ale nobililor. Conducătorii laici și-au subsumat, în același timp, administrația ecleziastică și au făcut și țăranimea să simtă legea regală, aplicată de o birocrație profesionistă. Pe scurt, statele Europei moderne au unit domeniile medievale pentru a crea națiuni, în nordul și în vestul continentului, și imperii dinastice în centru și est. O dată ce un cadru politic mai organizat s-a impus în labirintul medieval al jurisdicțiilor private și publice, guvernările rivale ale Europei au reușit să concentreze și mai multă forță de muncă și bogăție atît pentru război, cît și (mai puțin spectaculos) pentru activități pașnice. Rezultatul a fost o mare creștere a puterii europene, mai ales militare.

Apariția unui număr limitat de suveranități destul de bine definite în Europa presupunea și mai multă, dar și mai puțină varietate socială. Multiplicitatea de obiceiuri, legi și instituții locale, care dominase viața majorității europenilor în Evul Mediu, avea tendința de a dezvolta anumite norme comune în cadrul fiecărui stat teritorial. În acest sens, varietatea s-a redus. Dar slăbirea simultană a papalității și a imperiului a însemnat și o diferențiere accentuată de la o regiune la alta și de la un stat la altul. Diferite state au reușit să atingă diferite forme de echilibru între clasele și grupurile de interes aflate în competiție. Fiecare astfel de echilibru, înrădăcinat în instituții naționale și teritoriale, tindea să separe și să divizeze populațiile Europei mai mult decît în Evul Mediu. Încetarea folosirii latinei ca *lingua franca* și folosirea, în schimb, a limbilor vernaculare pentru scopuri tot mai variate a grăbit diferențierea, dar mai ales varietatea religioasă, introdusă de Reformă și accentuată de divizările ulterioare din cadrul protestantismului însuși, a sprijinit împărțirea populației corpului politic european în segmente distincte, aflate în competiție.

Începînd cu secolul al XVI-lea, cele mai influente și mai evolute state ale Europei au apărut de-a lungul coastelor Atlanticului. Prima mare putere a Europei moderne a fost Spania, unde Ferdinand de Aragon (1479-1516) s-a folosit de căsătoria sa cu Isabella de Castilia pentru a uni cele două regate într-o nouă și formidabilă putere. Cel mai eficient instrument al lui Ferdinand în obținerea ascultării celor două regate separate a fost Inchiziția spaniolă. Aceasta era un sistem de curți ecleziastice destinat să suprimе erezia și imputernicită, în acest sens, să anuleze orice fel de imunități locale

sau privilegii speciale. O dată ce opoziția față de voința regală putea, de asemenea, să indice tendințe heterodoxe, o închiziție cu adevărat riguroasă era obligată să aresteze și să interogheze orice astfel de suspecți. Dacă opiniile lor religioase se dovedeau a fi deasupra oricărei bănuieli, ei erau desigur eliberați, dar perspectiva câtorva zile, săptămîni și, cîteodată, ani în mîinile Inchiiziției îi înspăimînta cu adevărat pe toți opozanții lui Ferdinand din interiorul țării.

Alianța atât de strînsă cu Biserica Catolică nu a fost singura sursă a măreției puterii spaniole. Comorile aduse din America precum și soldații aspri și bine antrenați contribuiau, de asemenea, la forța Spaniei. Totuși, această forță nu a fost suficientă pentru a purta povara ambițiilor dinastice și a hazardului. Căci atunci cînd tînărul Carol de Habsburg și-a afirmat pretențiile de succesiune la tronul Spaniei (1516), ce-i aparținuse unchiului său, Ferdinand, el a adus cu sine și proprietățile Habsburgilor din Germania și moștenirile burgunde din Țările de Jos și a adăugat pretențiile și aspirațiile la titlul de sfînt împărat roman (1519) la celelalte demnități ale sale. Astfel, politica națională spaniolă a devenit inseparabilă de interesele dinastice paneuropene ale Habsburgilor și s-a raliat la strălucitorul dar și morbidul ideal imperial. Fervoarea catolică, sîngele spaniol și argintul american nu erau de ajuns pentru a susține o astfel de povară. Chiar și după ce Carol al V-lea a abdicat (1556) și titlul imperial a fost moștenit de fratele său din Austria, lăsîndu-l astfel pe fiul său, Filip al II-lea (m. 1598) liber să folosească puterea Spaniei pentru susținerea unei singure instituții universale a trecutului medieval — papalitatea — spaniolii s-au dovedit incapabili să depășească hărțuierile olandezilor (din 1568) și ale englezilor.

Cu toate acestea, cruciada spaniolă a reputerat un mare succes în Italia, unde a subminat Reforma Bisericii Catolice, anunțînd astfel Contrareforma.¹³ Cauza imperiului medieval era definitiv pierdută, degenerînd, în jurul anului 1648, și ajungînd doar un *Hausmacht* al ramurii austriece a Habsburgilor. Însă papalitatea și catolicismul au depășit spectaculos slăbiciunea politică și religioasă de la începutul secolului al XVI-lea mai ales datorită politicii și religiozității spaniole. Eliminînd aproape protestantismul din Europa de Sud și de Est și controlîndu-i evoluția în Europa Centrală, puterea papală spaniolohabsburgă a lăsat urme durabile asupra hărții religioase și culturale a continentului.

* * *

Conducerea Europei s-a mutat spre nord, în Franța, Anglia și Olanda în secolul al XVII-lea. În Franța, Henric al IV-lea (1589-1610) a reinstaurat autoritatea monarhiei după un îndelungat război civil și religios. Statul a rămas în mod oficial catolic, dar interesele naționale ale Franței era tratate cu grijă separat de cauza papalității sau a catolicismului internațional. Controlul regal efectiv al Bisericii în Franța se instituisese

¹³ Dominația spaniolă în Italia nu a fost ușor cîștigată. Unii papi au rezistat chiar ridicînd armele, deși fără nici un rezultat, în cele din urmă. Totuși, chiar la apogeul influenței spaniole, papalitatea nu a ajuns niciodată să stea în umbra Habsburgilor și întotdeauna a deținut puteri inaccesibile vreunui conducător laic.

în secolul al XIV-lea și a fost viguros și cu succes menținut împotriva unei papalități revenite la putere în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.¹⁴ Astfel, Richelieu, primul-ministru al regelui Franței și cardinal al Bisericii Catolice, nu a ezitat să intervină în favoarea protestanților în războiul de treizeci de ani când aceasta a servit interesele Franței.

În timpul guvernării lui Ludovic al XIII-lea (1610-1643), Richelieu a folosit armatele regelui pentru a distruge castele și a supune orașe care se opuneau administrației centralizate. Puterea regală a devenit astfel recunoscută pretutindeni în Franța pentru prima dată. Însă numai după eșecul revoltei destul de confuze cunoscute sub numele de Fronde (1648-1653), a apărut adevăratul stil francez de monarhie absolută, ca model predominant al guvernării Europei, în totalitate.

În vremea aceea, puterea franceză se baza pe o birocrație profesionistă, recrutată mai ales din rindurile claselor de mijloc, și pe o armată puternică. Aceste instrumente bine cunoscute au permis guvernării franceze să exercite un control strict asupra unei populații mai largi și mai bogate decât ar fi putut să supravegheze orice alt guvern european. În plus, unificarea administrativă a țării a fost susținută de mândria, larg răspândită printre francezi, de a aparține regatului celui mai puternic și mai civilizat al Europei. Totuși, atașamentul poporului față de regim se baza și pe echilibrul destul de subtil dintre prerogativele regale, teoretic absolute, și privilegiile tradiționale ale nobilimii, interesele orașenilor și drepturile țăranilor.

Se întâmpla rar ca regele să suprimе vechile instituții politice. În general, el le lăsa să se stingă cu grație, pînă la ceremonialul și pompa lipsite de conținut, în timp ce adevărata sarcină a guvernării aparținea unor noi canale administrative, create în mod expres pentru a se suprapune tradițiilor și legilor locale, de neînlocuit. Această politică prudentă crea uneori impresia de confuzie administrativă, dar atîta timp cît regii Franței au fost serviți de demnitari energici și capabili, sistemul a funcționat perfect în ciuda (sau chiar datorită) reminiscentelor unor obiceiuri ilogice din trecutul medieval.

Olanda, cu forma ei federală de guvernare, derivînd dintr-o ligă de orașe medievale autonome, și stilul englezesc parlamentar de guvernare, nu mai puțin arhaic, erau ambele destul de excentrice față de dezvoltarea politică generală din Europa. Totuși, în ciuda arhaismului exterior, ambele guvernări confereau o mai mare importanță claselor de mijloc decât monarhia franceză. În Olanda, orașenii bogați tindeau să domine noile conduceri orașenești și, prin ele, întregul stat. În Anglia, aristocrații proprietari de pămînturi au contrabalansat întotdeauna și au depășit chiar interesele urbane reprezentate în parlament, dar și reprezentarea orașelor și a districtelor era într-un contact destul de puternic cu realitățile puterii din cadrul societății engleze pentru ca parla-

¹⁴ Într-adevăr, existența anterioară a ceva ce se aseamăna cu o biserică franceză națională, în cadrul celei catolice, a fost probabil motivul principal pentru eșecul protestantismului, în cele din urmă, în Franța. Pe măsură ce mișcarea protestantă tindea să se identifice cu nobilimea turbulentă și cu orașenii încăpățînați, gata să-și apere drepturile și imunitățile împotriva guvernării centrale prin forța armelor, nu numai ponderea autorității regale, ci și presiunea sentimentului național al francezilor și dorința generală de pace și ordine s-au întors împotriva protestanților. Henric al IV-lea, care își începuse cariera ca susținător al protestantismului, a simțit această situație generală și a considerat necesar, din punct de vedere politic, să-și schimbe religia.

mentul să devină un element extrem de important în toate afacerile interne. Victoria în războaiele civile engleze (1640-1649)¹⁵ împotriva aspirațiilor de absolutism regal, i-a permis parlamentului să pună în aplicare dreptul său de a supraveghea finanțele guvernării și prin aceasta parlamentul a putut controla administrația în general. Astfel, micii proprietari și negustorii englezi au obținut un rol mai activ și mai direct în hotărârile politice importante ale țării decât cei din Franța sub monarhia absolută.

Diferențierea guvernelor englez și olandez față de celelalte din vestul Europei a avut o paralelă în centrul Europei prin liga federală a cantoanelor urbane și rurale elvețiene, care combinau de asemenea arhaismul exterior cu o neobișnuită flexibilitate interioară. În Europa de Est, republica aristocratică poloneză s-a îndepărtat de modelele franceze de guvernare modernă, slăbind puterea monarhiei cu fiecare nouă alegere la tron. Printr-o alegere a sorții, vecinul estic al Poloniei, Moscova, s-a îndepărtat și ea foarte mult de norma europeană, mergând în sensul invers. Acolo, autocrația țarilor a eclipsat drepturile oricărei alte clase sociale și sub Ivan cel Groaznic (1533-1584) s-au arătat semnele unui fel de revoluție socială pornită de sus.¹⁶

În ciuda acestor anomalii și a multor altora precum și a specificului local sau a confuziei războaielor și diplomației — în mare parte datorită necesităților militare — consolidarea administrativă a continuat în aproape toate statele Europei. Aceasta însemna că puterea sistemului statal european a avansat, în general, rapid față de restul lumii, unde sistemele politice tradiționale se confruntau cu presiuni mult mai puțin riguroase. Cele mai clare manifestări ale noii puteri statale europene erau cele militare. Armatele europene erau antrenate prin exerciții mecanice și manevre de masă, toate bine gândite pentru a mări forța armelor de foc chiar și în confuzia de pe câmpul de luptă. Principii similare, aplicate războiului naval, le permiteau flotelor să opereze ca unități eficiente care puteau adăuga și mai multă greutate la efectele deja formidabile ale canonadelor cîte unei singure corăbii. Om cu om, armatele și flotele europene au devenit într-adevăr instrumente formidabile ale violenței mai puternice decât oricare dintre cele posedate de alte civilizații, cu excepția japonezilor poate.

Aceste dezvoltări ale organizării și controlului militar făceau și ele parte din creșterea generală a eficacității administrației politice. Pe măsură ce armamentul european devenea mai elaborat și mai costisitor, monarhii puteau monopoliza mai ușor violența organizată din cadrul statelor lor, consolidându-și astfel suveranitatea. Totuși, chiar și atunci cînd se simțeau în siguranță în propriile state, conducătorii nu aveau motive de a opri eforturile

¹⁵ Dictatura lui Cromwell s-a dovedit doar un interludiu în istoria Angliei, principalul ei efect fiind antipatia creată față de guvernarea militară — chiar dacă sau mai ales pentru că această guvernare era una a „sfinților.” În contextul istoriei viitoare a Europei totuși, guvernarea lui Cromwell are o importanță deosebită, căci a fost primul exemplu, la scară națională, de dictatură a unei „partide”, urmînd unei revoluții sociale și mobilizînd energii neegalate pentru războaiele externe. Regimul anterior, al piraților mării, din provinciile olandeze și viitoarele revoluții franceză și rusă ne oferă paralele interesante în ciuda marilor diferențe dintre idealurile revoluționare succesive. Cf. Crane Brinton, *Anatomy of Revolution*, New York, W.W. Norton, 1932.

¹⁶ Rusia nu trebuie considerată o participantă reală la civilizația europeană înainte de domnia lui Petru cel Mare. Remarcări asupra dezvoltărilor din Rusia între 1500 și urcarea lui Petru cel Mare pe tron vor urma într-o secțiune viitoare a acestei cărți.

inovatoare, căci rivalii din exterior, ajungând la putere prin aceleași mijloace, amenințau continuu chiar și cele mai puternice state, determinându-le să-și îmbunătățească tehnologia militară, de care depindea, evident, puterea și siguranța lor.

2. ECONOMIE

Dezvoltarea economică a Europei mergea în paralel cu consolidarea și diferențierea politică. O dată cu apariția unor suveranități mai ample și cu supunerea regulamentelor municipale și de breaslă față de reglementările statului, activitățile economice se puteau desfășura mai liber pe teritorii mai întinse. Astfel, negustorii, meșteșugarii și minerii puteau deseori să-și extindă aria geografică a activităților lor fără a se lovi de discriminările locale împotriva străinilor sau a se încurca în sisteme legale contradictorii. În plus, accentul pus de majoritatea guvernărilor europene pe interesele comerciale și financiare și inițiativa multor guverne de a susține noi tehnici și meșteșuguri pe teritoriile lor au accelerat considerabil dezvoltarea economică. Desigur, politicile economice guvernamentale erau adeseori adoptate în vederea unor scopuri fiscale și militare, iar războiul, ca întotdeauna, avea efecte distructive asupra economiei. Totuși, în secolul al XVII-lea, oamenii de stat europeni înțeleseseră, în general, că înflorirea meșteșugurilor și comerțului reprezenta o reală valoare pentru stat. Eforturile oficiale de încurajare a comerțului și manufacturilor nu aveau întotdeauna efectele scontate, dar politica contrară, de descurajare a activității comerciale de către guvernare — politică urmată constatnt de China contemporană — devenise cu totul neobișnuită în Europa.

Guvernările din alte părți ale lumii civilizate nu demonstau deloc o solitudine comparabilă pentru prosperitatea populațiilor urbane, probabil din cauza prăpastiei sociale dintre grupurile conducătoare și clasa meșteșugarilor și a comercianților. Diferențele erau foarte pronunțate și în Europa, dar nu de netrecut, ca în alte părți. Orășenii europeni aveau în urma lor o tradiție de autoguvernare locală și de autoafirmare efectivă împotriva tuturor nou-veniților. Chiar și incluși în cadrul mai larg al statului național sau dinastic, orășenii din Europa își păstrau o mare parte a influenței lor politice anterioare. Într-adevăr, în acele state care se bucurau de cel mai mare succes politic în secolul al XVII-lea, clasele de mijloc aveau o poziție fermă în cadrul aparatului guvernării și exercitau presiuni directe asupra deciziilor politice importante. Fiii negustorilor intrau adeseori în serviciul regelui și ajungeau în poziții înalte și mulți nobili săraci treceau peste mîndrie și se căsătoreau cu fata cîte unui bancher bogat, ce le aducea o zestre considerabilă. În felul acesta, marea diferență dintre aristocrați și negustori se micșora și, în ciuda faptului că noua birocrație uzurpa multe dintre libertățile și drepturile exercitate cu mîndrie cîndva doar de nobili și de orășeni, ambele clase și-au găsit propriul loc, mai mult sau mai puțin satisfăcător în corpul politic astfel transformat.

Deși majoritatea guvernelor încercau din răspuțeri să controleze fluxul comercial, economia de schimb europeană nu a fost niciodată îngrădită în compartimente separate ale jurisdicțiilor politice rivale. Comerțul european interregional s-a intensificat în

secolele al XVI-lea și al XVII-lea și a fost suplimentat de un volum crescând al comerțului transoceanic. La început, principalele produse comercializate au continuat să fie produse de mare valoare față de volumul lor. Transportul pe uscat din nordul Italiei până în antrepozitele din sudul Germaniei nu constituia un obstacol de netrecut pentru un astfel de comerț, dintotdeauna important în Europa. În consecință, profiturile s-au acumulat în Italia și sudul Germaniei astfel încât, atunci când împrumuturile de bani au devenit o ocupație acceptabilă,¹⁷ firmele internaționale de bancheri, ce au jucat un rol important în dezvoltarea mineritului european și a altor activități economice, aveau tendința de a-și stabili sediile în orașe aflate pe această rută — de exemplu, în Florența, Genova, Veneția, Augsburg și Ulm.

Această structură a comerțului și finanțelor a fost suplimentată și, în secolul al XVII-lea, eclipsată de schimburile internaționale ale Țărilor de Jos. Bunurile cu volum mare, transportate pe mare, asemenea cerealelor, scrumbiilor, codului, lemnului, metalelor, lînii, cărbunului etc. constituiau o parte mult mai importantă a acestui comerț nordic decât comerțul cu mirodenii, deși aceste principale produse ale vechiului comerț treceau tot prin mîinile olandezilor și flamanzilor.

Chiar și în Evul Mediu, linia crestată a coastei și rîurile navigabile din nord-vestul Europei au permis o dezvoltare considerabilă a comerțului la distanță cu produse de volum mare, dar din punct de vedere financiar predominau produsele de lux, al căror comerț își avea centrul în Italia. Totuși, în secolul al XVII-lea, comerțul ieftin cu produse de volum mare a depășit vechiul stil comercial, iar economia europeană de schimb a căpătat un adevărat caracter popular, care o deosebea de structurile comerciale existente în alte părți ale lumii. Pe de o parte, acest lucru însemna că, în comparație cu restul lumii civilizate, un segment mult mai larg de populație a pătruns în activitățile de piață, cumpărînd bunuri provenite de la mari distanțe. Corolarul unei astfel de participări largi la relațiile de piață a fost că schimbările de prețuri au început să afecteze un segment tot mai larg al activității zilnice, impunîndu-le europenilor să extindă unele ocupații tradiționale și să le restrîngă pe altele precum și să lanseze activități cu totul noi. O raționalizare destul de radicală a fost deci introdusă în economia europeană. Cum oamenii transferau resursele dintr-un domeniu de activitate în altul, în funcție de cerințele pieței, a devenit posibilă mobilizarea bogăției și efortului pentru proiecte de o importanță specială — de exemplu, comerțul cu India — mai rapid și mai masiv decât ar fi putut să o facă orice altă comunitate civilizată. Creșterea avuției și puterii europene a fost deci și mai mult accelerată.

Agricultura reflecta și ea expansiunea și intensificarea economiei comerciale. În cele mai active centre europene, calculele de preț și profit au început să introducă modificări în rotația culturilor, în metodele de lucrare a pămîntului precum și în proporția acordată

¹⁷ Cazuistica ingenioasă a atenuat treptat oprobiul ecleziastic față de camătă, bazat în primul rînd pe interdicția Vechiului Testament de a împrumuta bani astfel și destul de greu de eliminat. Doar atunci cînd principiile creștine au încetat să mai aibă o forță atît de mare în cadrul comunității a devenit posibilă o profesiune bazată deschis pe camătă.

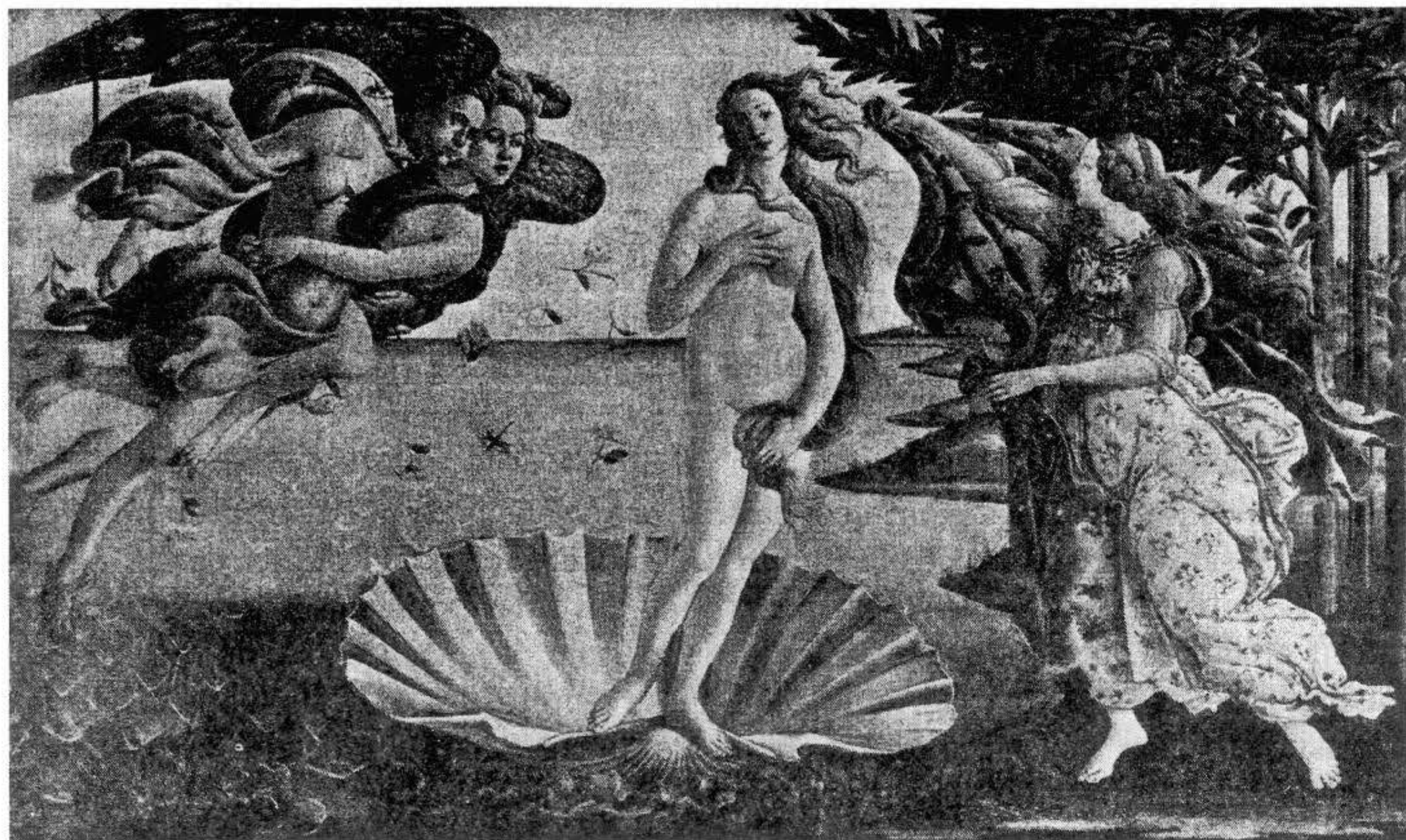
creșterii animalelor (mai ales oi) față de cultivarea plantelor. Chiar pământul și chiriiile au început să fie tratate ca niște bunuri comerciale negociabile. Drept rezultat, pentru prima dată probabil în istoria civilizației, majoritatea absolută a populației a încetat să-și orienteze viața în funcție de activități agricole tradiționale imemorabile. Ei au început să se confrunte cu creșterile și descreșterile neprevăzute ale economiei de piață în care unii începuseră să se îmbogățească, alții să prospere, iar majoritatea devenea tot mai săracă, atît bogații, cît și săracii fiind totuși deopotrivă amenințați de un viitor nesigur. Costurile erau ridicate, mai ales pentru săraci, dar economia de piață europeană, tot mai complexă, susținută de transportul ieftin, pe apă, al bunurilor cu volum mare, a constituit o pirghie importantă a creșterii puterii și bogăției europene deasupra nivelurilor atinse în alte părți. Progresul tehnic în minerit, manufacturi și transport aduceau, în general, cîștiguri financiare, astfel încît speranța de profit contrabalansa și chiar învingea uneori rezistența tradițională față de schimbare, iar piața europeană de masă îi conferea economiei de schimb un impuls, o flexibilitate și o amploare neegale nicăieri.

În cele din urmă, o creștere rapidă a prețurilor, accentuată de influxul de aur și argint provenite din America, a acționat ca un solvent puternic al tuturor relațiilor economice și sociale tradiționale. Cînd prețurile au crescut de două, de trei și chiar de patru ori într-un secol, rentierii și cei ce trăiau din salarii, precum și guvernările, au suferit erodări serioase ale veniturilor reale în timp ce antreprenorii de orice fel au beneficiat de această situație. Această „revoluție a prețurilor” ne ajută să ne explicăm ascensiunea clasei mijlocii la un rol politic mai important în nord-estul Europei, deși evenimentele contrare din Spania demonstrează că simpla creștere a prețurilor nu duce automat la un astfel de rezultat. În plus, revoluția prețurilor a introdus o distorsionare sistematică a relațiilor sociale și a restrîns așteptările tradiționale ale oricărei clase sociale. Nemulțumirea și nesiguranța care au început să-i macine pe oameni, într-o epocă în care nimic nu mai părea sigur, poate explica deci violența caracteristică tuturor controverselor religioase și politice din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

3. CULTURA

Renașterea și Reforma au pus capăt fuziunii fundamentale dintre elementele grecești și iudeo-creștine din moștenirea culturală a Europei. Susținătorii fervenți ai fiecăroră dintre acestea, insistînd asupra validității unice a punctului lor de vedere, au respins compromisul dintre această lume și cealaltă, dintre rațiune și credință, dintre plăcerile simțurilor și cultivarea spiritului, la care ajunseseră gînditorii și artiștii din Evul Mediu central.¹⁸ Totuși, relația dintre aceste două mișcări a fost extrem de complexă și de multe ori paradoxală. Reformatorii protestanți au început prin a căuta o sanctificare a tuturor activităților umane înaintea lui Dumnezeu dar, după cîteva generații, au provocat, în anumite părți ale Europei, o orientare disciplinată spre activități destinate cîștigului de cît mai mulți bani, așa cum lumea nu mai întîlnise pînă atunci, în timp ce

¹⁸ Cf. Ernst Troeltsch, „Renaissance and Reformation”, *Historische Zeitschrift*, CX, 1913, 519-56.

Uffizi Gallery, Florence.

RENAȘTEREA ȘI REFORMA

Aceste trei picturi sugerează legăturile și tensiunile extrem de puternice care uneau Reforma și Renașterea europeană. „Nașterea lui Venus” de Botticelli este conștient păgînă și clasică, portretele celor patru evangheliști pictate de Dürer se întorc la fel de conștient la vechiul timp biblic. Toate picturile împărtășesc idealul artei naturaliste și folosesc tehnica perspectivei pentru a crea iluzia celei de-a treia dimensiuni, în care figurile par să se poată mișca de jur împrejur. Totuși, Venus a lui Botticelli nu e total nestînjenită de lipsa hainelor, așa cum ar trebui să fie o zeiță păgînă a dragostei, iar evangheliștii lui Dürer, oricît de serioși, concentrați și spiritualizați, nu au acea viziune transcendentă și acea siguranță a lucrurilor divine, ce caracteriza icoanele rusești contemporane (p. 511). Astfel, incertitudinile extrem de fertile ale culturii europene din secolul al XVI-lea se evidențiază în aceste trei opere de artă.

Original in the possession of the Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Munich.

iezuizii, care porniseră să cîştige suflete pentru Hristos și pentru papă, au găsit în erudiția păgînă a umaniștilor una din cele mai eficiente instrumente de educație.

Într-o astfel de confuzie și contrarietate, tot ce se poate spune probabil, ca o generalizare și însumare, este că atît religia, cît și cultura laică au căpătat noi energii în urma ciocnirii lor. Într-o lume plină de noutăți intelectuale și de pasiuni religioase aprinse, susținerea sau repudierea doar de formă a creștinismului devenise la fel de dificilă ca și convingerea dogmatică a adevărului doctrinei creștine la funcția de călăuză a omului în orice ocazie.

Cînd pasiunile s-au mai stins, după 1648, noutățile intelectuale au rămas totuși, dar, la fel, a rămas și devotamentul popular adînc față de o formă sau alta de ortodoxie creștină, devotament susținut de sistemul educațional mult extins și aflat sub control ecleziastic. Noul curent de opinie ce se manifesta, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în centrele cele mai active ale culturii europene, le permitea rațiunii și simțirii să pornească pe drumuri divergente. Ambiția de a descoperi și impune un adevăr total, chiar și cu forța, și-a pierdut din forța anterioară și a încetat să fie o problemă importantă a guvernării. În aceste condiții, o autonomie crescîndă a diferitelor discipline intelectuale tindea să detroneze teologia din poziția ei favorizată printre arte și științe, dar fără a amenința vreun moment prerogativele tradiționale ale religiei.

Izbucnirea conflictelor tumultuoase din secolele al XVI-lea și al XVII-lea era evident contrară intenției tuturor celor care au luat parte la ele. Eșecul europenilor de a cădea de acord asupra adevărurilor religiei, în cadrul granițelor statale și în afara lor, a deschis porțile instrucției laice și științei moderne. În statele în care aspirațiile religioase ale Reformei au avut mai mult succes, adică acolo unde forțele laice și ecleziastice s-au unit pentru a impune o conformare aproape perfectă la principiile religioase, a apărut un fel de stagnare intelectuală, întreruptă uneori doar de anumite capodopere artistice. Astfel, diversitatea politică a Europei s-a opus dorințelor celor mai profunde ale majorității oamenilor sensibili ai vremii,¹⁹ făcînd imposibilă crearea unei codificări unice, definitive și (așa cum dorea majoritatea) obligatorii a Adevărului.

Ca o ironie, eșecul de a crea o viziune despre lume care să se bucure de asentimentul general a fost marea realizare a epocii. Europeanii au moștenit din conflictele pline de pasiune și de teamă ale secolului al XVI-lea o mare seriozitate în căutarea atît a cunoașterii, cît și a mîntuirii. Ei au moștenit, de asemenea, o serie de probleme nerezolvate și noi întrebări care au asigurat continuarea dezvoltării intelectuale și artistice rapide. Nici diletantismul intelectual spre care se îndrepta Renașterea italiană în secolul al XV-lea, nici dogmatismul vulcanic al Reformei, în secolul al XVI-lea, nu au reușit să rezolve problemele pe care și le-au pus una altelei. Ciocnirea și interacțiunea dintre Renaștere și Reformă, prin adîncirea tensiunilor dintre aspecte

¹⁹ Raționaliștii interesați de matematică, asemeni lui Descartes, căutau cu aceeași hotărîre ca și teologii un adevăr absolut, de necontestat. O dată ce ei erau doar o minoritate, nu cred însă ca vreunul dintre ei să fi sugerat totuși impunerea adevărului său prin intermediul autorităților statului.

incompatibile dar și inseparabile, aflate în centrul culturii europene — moștenirea greacă păgînă și cea iudeo-creștină — au mărit varietatea, au multiplicat potențialul și au ridicat energiile intelectuale și morale ale Europei la un nivel tot mai înalt.

* * *

Sînt mai ușor de înțeles decît de împărtășit pasiunile teologice ale Reformei. Cînd activitățile umane se conformează mai mult sau mai puțin așteptărilor, ipotezele intelectuale și noile doctrine pot atrage atenția unui cerc restrîns de profesioniști, dar trec aproape neobservate de majoritatea populației. Acesta fusese cazul în secolele al XIV-lea și al XV-lea, cînd programele de reformă ecleziastică uniformă obținuseră adepți doar pe plan local, cînd noțiunile eretice cu privire la nașura lui Dumnezeu și a omului fuseseră frecvent dezbătute în cercurile intelectuale italiene și cînd erudiții umaniști priveau cu tot mai mare dispreț teologia și filozofia scolastică. Această situație s-a schimbat brusc după 1517, cînd un călugăr obscur, dintr-un îndepărtat orașel universitar german, a afișat nouăzeci și cinci de teze pe ușa bisericii castelului Wittenberg, în cea mai bună tradiție a controverselor scolastice medievale. Din acel moment, întreaga Germanie a luat foc. Cu o viteză uimitoare, predicatorii și tipograful au răspîndit ideile tot mai radicale ale lui Martin Luther pînă cînd nu numai Germania, ci și întregul nord al Europei a fost prins în această acerbă controversă religioasă. A fost nevoie de o generație întreagă pentru ca Biserica Catolică din Roma să ajungă să ia în seamă amenințarea Reformei, dar o dată reorganizată biserica, devotamentul tuturor slujitorilor săi, mai ales al iezuiților, a egalat fervoarea religioasă și a întrecut disciplina și organizarea protestanților. În 1648, după un secol de lupte destul de ciudate, continentul a fost împărțit pentru totdeauna între statele catolice și protestante. Cea mai mare parte a statelor germanice au devenit protestante, în timp ce cea mai mare parte a statelor latine, împreună cu periferia slavă, maghiară și irlandeză a creștinătății medievale, au rămas loiale Romei.

Complexele diferențe doctrinare între protestanți și catolici, precum și între diferitele biserici protestante au ieșit la iveală cu ocazia mișcării luterane. Nuanțe precum definiția precisă a esenței și accidentelor euharistiei, precum și dovezile abaterii de la credință, păreau absolut vitale în acel moment, chiar dacă ulterior ele nu au mai atras atît de mult atenția. Totuși, diferența fundamentală dintre protestanți și catolici, problema naturii și surselor autorității religioase rămîne crucială. Luther, Calvin și adepții lor au susținut că toți credincioșii pot fi preoți, ajungînd astfel la toate funcțiile și puterile religioase creștine rezervate de teologia medievală doar pentru casta profesională a clericilor hirotonisiți. Reformatorii susțineau că funcția preotească implica îndatoriri și responsabilități speciale, dar nu conferea puteri speciale prin care preoții se puteau lipsi de grația divină mîntuitoare sau o puteau reține. Grația provenea direct de la Dumnezeu, coborîndu-se asupra acelor pe care el hotăra să-i mîntuiască de la damnarea pe care o meritau, iar propriul cuvînt al lui Dumnezeu, păstrat în Biblie, era singura autoritate în

materie de religie. Sarcina clerului era de a explica cuvîntul lui Dumnezeu, de a atrage credința laicilor și de a aștepta cu speranță miracolul gloriei divine.

În mod sigur, pe măsură ce au apărut biserici luterane și calviniste, consecințele practice ale acestor credințe au încetat să mai apară. Doctrinile și ceremonialul derivate de luterani și calviști direct din Biblie erau în oarecare măsură diferite de crezul și liturghia Bisericii Romano-Catolice. Totuși, acestea toate erau doctrine explicate dogmatic de oameni care nu-și îngăduiau nici un fel de îndoieli în problemele teologice și care erau pregătiți să-și impună punctul de vedere cu forța atunci cînd circumstanțele politice o permiteau. Totuși, negînd monopolul puterilor supranaturale clerului de profesie, teologii protestanți s-au aflat într-o poziție dificilă atunci cînd alții au tras concluzii diferite din scrierile sfînte. Astfel s-au multiplicat sectele și a apărut schisma — caracteristici pronunțate ale protestantismului încă de la început. Și atunci cînd cîteva minți strălucite s-au retras din lupta căutării adevărului religios absolut, preferînd să studieze lumea și minunile ei fără presupoziiții teologice limitative, clerul protestant putea să tune și să fulgere din amvon împotriva unor astfel de abateri de la țelul etern al ființei umane, dar, în cele din urmă, cel puțin din punct de vedere logic, în termenii propriei definiții a puterilor clerului, nu aveau nici un drept să le interzică.

Însumînd toate acestea, confruntarea anarhică, personală și privată a credinciosului cu Dumnezeu, care se află în însuși centrul mișcării protestante, la începuturile ei (1517-1525) a fost curînd depășită de fondarea bisericilor protestante ortodoxe, avînd o autoritate la fel de mare ca și ierarhia catolică și fiind, în unele cazuri, chiar mai totalitare în cerințele impuse credincioșilor. Totuși, o slăbiciune a individualismului a rămas ascunsă sub această suprafață a instituțiilor bisericii protestante și devenea evidentă atunci cînd minorități protestante sfidau autoritatea religioasă constituită pe baza aceleiași Biblii la care apelau cu toții. Dificultatea stabilirii consensului față de învățăturile Bibliei tindea să mărească deci toleranța religioasă în cadrul statelor protestante. Aceasta era evident mai mică în regiunile catolice tocmai pentru că autoritățile religioase supreme — papa și dreptul canonic — erau mai puțin ambigue decît Sfînta Scriptură a protestanților.²⁰

Reforma a generat varietate intelectuală și toleranță religioasă în cadrul statelor protestante și nu e nici o îndoială că, împărțind Europa în tabere opuse, protestan-

²⁰ Afinitatea dintre protestantismul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, liberalism și individualism, așa cum s-au dezvoltat ele în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, e ușor de exagerat. Statele protestante germane au rămas rigid ortodoxe atunci cînd Anglia și Olanda admiteau opinii divergente. De asemenea, Franța, cu tot catolicismul ei, a fost locul unei mari varietăți intelectuale și religioase în secolul al XVII-lea și mai tîrziu. Numai acolo unde i s-a acordat cale liberă influenței spaniole și iezuite a Contrareformei, ca în Italia, Austria și Polonia, a devenit catolicismul cu adevărat rigid, așa cum sugerează textul meu.

În general, regiunile unde clasele de mijloc urbane cîștigaseră mai multă pondere în societate au devenit cele mai diverse din punct de vedere religios și intelectual și astfel se poate explica probabil evoluția Olandei, Angliei și Franței mai mult decît prin opțiunile religioase ale guvernelor lor. Chiar și cazul Italiei, care pare cel mai potrivit pentru a demonstra puterea de blocaj a Contrareformei asupra aventurii libere intelectuale, poate fi explicat în termenii decăderii anterioare a activităților urbane.

Pe de altă parte, conform tezei bine cunoscute a lui Max Weber, ascensiunea politică și socială a claselor de mijloc în Europa transalpină s-a datorat disciplinei morale a calvinismului.

tismul a promovat varietatea religioasă și în cadrul civilizației europene în ansamblu. O astfel de varietate a accentuat îndoielile cu privire la adecvarea oricărui sistem religios sau intelectual, situație mult mai tentantă pentru viitoare controverse decât oricare alta din perioada în care Biserica era încă nescindată.

În sfera politică, atât reformele protestante, cât și cele catolice au contribuit direct la evoluția puterii seculare în defavoarea papalității și imperiului. Conducătorii protestanți au confiscat o mare parte a proprietăților ecleziastice și i-au adus de multe ori pe membrii clerului la statutul de salariați ai statului. Chiar și în țările catolice, unde Biserica și-a păstrat majoritatea posesiunilor, papalitatea a fost forțată să cedeze o mare parte a puterii sale conducătorilor locali în ce privește numirile de preoți, taxele asupra proprietății ecleziastice și autoritatea judiciară asupra clerului. Drept rezultat, au început să se formeze biserici naționale sau de stat chiar și în cadrul universal al catolicismului. Deși organizațiile internaționale, ca Ordinul Iezuit, de exemplu, încercau să prevină fragmentarea Bisericii după principii naționale, chiar și iezuiții trebuiau să ajungă la o anumită învoială cu conducătorii seculari și, în mod deliberat, chiar au obținut unele dintre cele mai strălucite succese ale lor când au reușit să câștige încrederea diferiților regi.

Protestantismul a fost și un strigăt de revoltă al prinților germani care făceau mari eforturi să reziste încercărilor împăraților Habsburgi de a domina Germania. Afiliere strict religioase au afectat, dar nu au reușit să guverneze alianțele politice care au urmat ambițiilor imperiale, după războiul de treizeci de ani (1618-1648). Astfel, Franța catolică s-a aliat cu ereticii și turcii când opoziția comună față de Habsburgi a dictat o astfel de mișcare, iar prinții protestanți din Germania au ales mai mult decât o dată tabăra Habsburgilor din motive personale. La sfârșitul războiului, prinții germani deveniseră deja suverani asupra teritoriilor lor nu neapărat datorită puterii locale, cât datorită intervenției Suediei, Franței și altor puteri străine ce luptau împotriva Habsburgilor. Astfel, sfârșitul definitiv al idealului medieval al unității imperiale (și frustrările naționalismului german incipient) poate fi atribuit Reformei în Germania la fel de mult ca și dezmembrarea Bisericii universale.

* * *

Vocile sonore ale Reformei și Contrareformei sînt în contrast puternic cu cîntecul de sirenă al Renașterii, dar și acesta din urmă a fost destul de pătrunzător. Chiar și în mijlocul pasiunilor vulcanice și al revoltelor violente provocate de conflictele religioase, acest cîntec se putea încă auzi, tentîndu-i pe cei pe care nu-i cucerise deja. Frumusețea creată de imaginația și talentul uman doar pentru sine însăși și adevărul căutat de rațiunea umană liberă de orice autoritate exterioară împrăstiau un farmec deosebit chiar și asupra acelor ce căutau cu disperare certitudinea religioasă și morală. O dată ce aceste idealuri își găsiseră expresia clară și de neclintit, ca în Italia secolului al XV-lea și în nordul Europei, la începutul secolului al XVI-lea, ele nu au mai putut fi eliminate. Indivizii aveau de ales între astfel de preocupări și

pretențiile religiei, uneori într-un mod dureros, ca în cazul lui Erasmus (m. 1536), Pascal (m. 1662) sau Milton (m. 1674), alteleori cu un sentiment de eliberare, ca în cazul lui Ignățiu de Loyola (m. 1556), Calvin (m. 1564) și Descartes (m. 1650), iar alteleori aparent fără nici o luptă interioară, ca în cazul lui Shakespeare (m. 1616), Cervantes (m. 1616) și Francis Bacon (m. 1626).

Poate din cauză că atât de multe aspecte fundamentale ale vechii societăți europene intrau în discuție, epoca era extrem de fertilă pentru literatură și artă și a facilitat și apariția științelor naturale. Nici o altă perioadă nu a fost mai revoluționară și nu a mai ridicat astfel cultura europeană la un nou nivel.

Evoluția culturală s-a desfășurat în două direcții aparent contradictorii. Artă și literatura tindeau să se diferențieze, în școli naționale, în timp ce știința și artele practice au rămas paneuropene și au manifestat o independență profesională și autonomie intelectuală crescândă. Ambele direcții au avut drept efect izolarea conducătorilor culturali ai Europei de orice concepții generale filozofico-teologice, făcând astfel explicite nenumăratele discrepanțe din cadrul moștenirii culturale și realizărilor europene.

Limbile vernaculare din Spania, Portugalia, Franța, Anglia și Germania și-au găsit o definire literară durabilă în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Cervantes (m. 1616) și Lope de Vega (m. 1635) în Spania, Camoëns (m. 1580) în Portugalia, Rabelais (m. 1553) și Montaigne (m. 1592) în Franța, Luther (m. 1546) în Germania, Shakespeare (m. 1616), Milton (m. 1674) și traducătorii versiunii King James a Bibliei (1611) au conferit cu toții formă literară limbilor lor. În Italia, unde limba vernaculară ajunsese deja la o formă literară, aceste secole au avut o importanță secundară, în timp ce în Europa Centrală și Estică, scrierile literare în limba vernaculară au dispărut când Contrareforma a adus întreaga literatură latină, germană și italiană împotriva mlădițelor încă tinere apărute în diferitele limbi slave.

În artele vizuale, nu operau nici un fel de bariere lingvistice care să separe școlile naționale una de alta și exemplul convingător al stilurilor italiene în pictură și arhitectură a avut o mare influență dincolo de Alpi. Totuși și aici, pictorii din Olanda, Germania și Spania au format școli naționale distincte, deși astfel de tehnici magistrale ca perspectiva matematică și aeriană, clarobscurul și ideea că arta trebuie să imite într-atât realitatea încât să sugereze iluzia unei experiențe optice — tehnici și idei care își aveau originea sau își găsiseră maxima împlinire în Italia secolelor al XV-lea și al XVI-lea — au creat o coerență generală a tuturor acestor școli naționale ale picturii europene. Arhitectura din nordul Europei a fost mai conservatoare. Barocul italian s-a limitat, în general, la regiunile catolice, iar variațiile de gotic timpuriu din țările protestante au persistat pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Evoluția științei, tehnologiei și a artelor practice în Europa a continuat, nu prin diferențieri regionale sau naționale, ci printr-un proces de diferențiere în subiecte și tehnici de studiu. Totuși, erau posibile împrumuturile și stimularea reciprocă între specialitățile ce evoluau. Matematica mai ales era pe punctul de a deveni regina tuturor științelor, loc ocupat cîndva de logica aristotelică. Astfel, geografia matematică și

cartografia, fizica matematică, astronomia matematică și (o dată cu Descartes) filozofia matematică au apărut în această perioadă. Latina a continuat să fie limba obișnuită a erudiților, astfel încât aceștia se concentrau mai ales în Italia, dar cu un puternic centru secundar în Olanda, depășind astfel barierele lingvistice naționale și locale.

Cheia progresului rapid al științelor naturale în Europa se afla în general în obiceiul de a testa teoriile prin măsurări atente, observație și, în limita posibilului, experiment. Astfel de proceduri implicau lipsă de respect față de autoritatea învățăturii moștenite și unele dintre manifestările noului spirit — de exemplu, disecția cadavrelor și experimentele practice în fizică și optică — sfidau, de asemenea, vechile prejudecăți ale învățaților de a nu-și murdări mâinile cu altceva în afară de cerneală.²¹

Într-o epocă în care metoda experimentală a ajuns la demnitatea de dogmă merită să accentuăm faptul că astronomii și fizicienii întreprindeau observații mai îndepărate și măsurători mai exacte doar după ce Copernic (m. 1543) a oferit o alternativă la teoriile ptolemeice și aristotelice, iar Copernic a făcut acest lucru nu pe baza observațiilor și măsurătorilor, ci pe baza simplității logice și a simetriei estetice. Ipoteza sa heliocentrică pare să-i fi fost sugerată, pe de o parte, de explicațiile pe care unii dintre antici — și mai ales Aristarh — le-au susținut în ce privește mișcările corpurilor cerești și, pe de altă parte, de interesul pentru misticismul numeric pitagoreic și de „cultul soarelui”, ce erau dominante în cercurile intelectuale italiene în zilele studenției sale la Padova.

Afinitățile intelectuale ale lui Copernic nu erau doar excentricități individuale, căci tradiția pitagoreico-platonică i-a influențat pe mulți, poate chiar pe majoritatea pionierilor matematicii moderne cel puțin pînă la Newton (m. 1727). Într-adevăr, nu ar fi o exagerare să afirmăm că ceea ce a deschis drumul măsurătorilor detaliate și al observației fenomenelor naturale în Europa secolului al XVII-lea au fost fricțiunile dintre ortodoxia scolastică a fizicii aristotelice și heterodoxia unui misticism matematic pitagoreico-platonician reînviat. În cazul unor ipoteze alternative, măsurarea atentă a mișcărilor planetare și calculele matematice elaborate bazate pe astfel de observații erau mijloace de a decide între teoriile rivale. În plus, avînd în vedere că susținătorii ideilor pitagoreico-platoniciene voiau să răstoarne un întreg corp de doctrine științifice, ei au luat conducerea în adunarea de noi date. Johannes Kepler (m. 1630), de exemplu, a fost inspirat de-a lungul unei vieți de calcule laborioase de speranța în reușita exprimării muzicii sferelor în formule matematice. Printr-o șansă extraordinară, el a găsit o parte din ceea ce căuta în eleganța simplă a legilor sale în legătură cu mișcările planetare, deși nu a reușit să descopere ceea ce căuta în primul rînd: raporturile armonice dintre orbitele planetare.

Totuși, măsurătorile și observația nu au intrat cu totul prin ușa din spate. Progresul activităților practice — minerit, hidrotehnică, construcții navale, tipărit, confec-

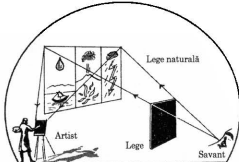
²¹ Observațiile corecte și experimentele ingenioase îi puteau convinge și pe oamenii învățați și pe cei de rînd, neinstruiți. Erau totuși minți riguroase care rezistau cu încăpăținare concluziilor bazate doar pe impresiile simțurilor, motivînd că astfel de concluzii nu puteau avea certitudinea logică a teoriilor deduse cu atenție din primele principii, de la sine evidente. În caz de conflict, era clar ce fel de argument preferau ei. Astronomii italieni, care au refuzat să-și întunece mințile privind prin telescopul lui Galileo, nu erau deci iraționali, ci numai logic riguroși.

MOȘTENIRE CREȘTINĂ

MOȘTENIRE ELENICĂ
EVUL MEDIU

MOȘTENIRE ELENICĂ

MOȘTENIRE CREȘTINĂ
RENAȘTERE

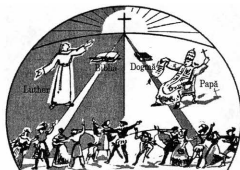

CULTURA EUROPEANĂ,

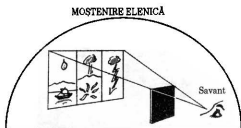
ționarea armelor, a sticlei etc.; descoperirile geografice, aducând noi plante și animale în atenția europenilor și sosirea în Europa a unor produse ciudate, datorate unor tehnici străine, ca porțelanul chinezesc sau bumbacul indian, i-au sugerat lui Francis Bacon (m. 1626), de pildă, că natura mai avea încă secrete, ce s-ar putea descoperi prin observarea, înregistrarea și compararea faptelor din natură. Un astfel de empirism optimist a găsit un teren favorabil și în medicină, unde observația anatomică și clinică elementară a contrazis un număr de idei moștenite despre fiziologie și tratamentul bolilor sau al rănilor. Totuși, chiar și în medicină, stilul bombastic al lui Paracelsus (m. 1541), inspirat de misticismul neoplatonic și de o vanitate prețioasă, a ajutat la deschiderea drumurilor pentru munca minuțioasă a lui Vesalius (m. 1564) în ce privește anatomia umană și a lui William Harvey (m. 1657) în fiziologie. Punând sub semnul întrebării prestigiul de secole al lui Galenus, Paracelsus a adus o teorie alternativă, așa cum făcuse și contemporanul său Copernic în astronomie.

O a doua cheie a succesului în științele exacte a fost evoluția rapidă a instrumentelor care au ajutat puterea naturală a ochiului uman și a altor simțuri. Astfel de dispozitive precum telescopul (inventat în cca 1608), microscopul (inventat în cca 1590), termometrul (inventat în cca 1592), barometrul (inventat în cca 1643) și ceasornicul cu pendul (inventat în cca 1592) au conferit mai multă precizie observației și măsurării

MOȘTENIRE CREȘTINĂ

MOȘTENIRE ELENICĂ REFORMAT

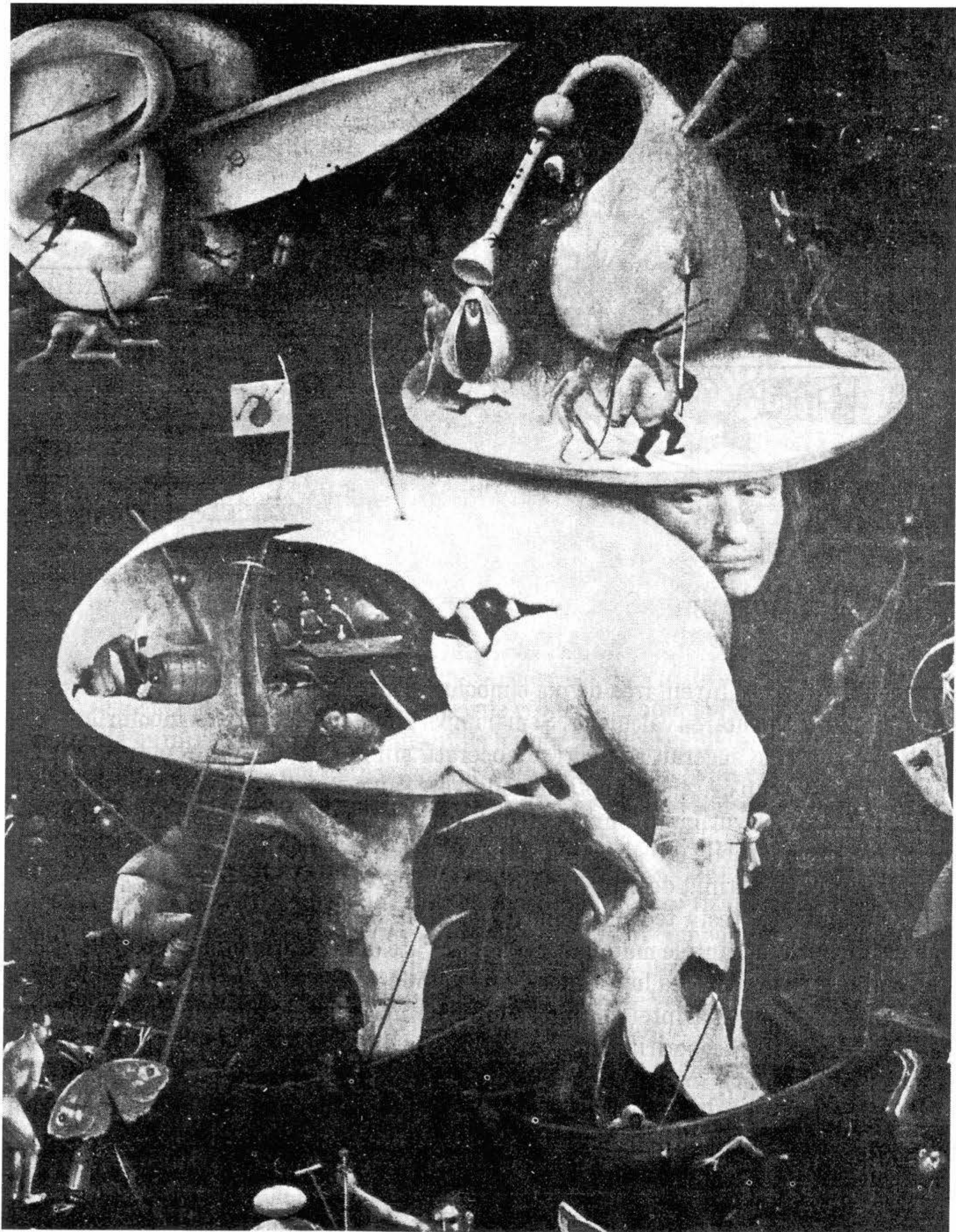
MOȘTENIRE CREȘTINĂ VECHIUL REGIM

1000 - 1700 D.HR.

fenomenelor fizice.²² Inventarea de noi simboluri pentru notația matematică a avut un efect similar în facilitarea calculelor. Și mai important a fost faptul că simbolurile din ce în ce mai generale sugerau adeseori noi operații și noi relații care nu putuseră fi observate anterior din cauza unei notații inadecvate sau a metodelor complicate de calcul. La fel, folosirea gravurilor în lemn pentru a ilustra tratatele de botanică, geografie, medicină etc. făcea posibilă înregistrarea și transmiterea observațiilor unui singur om cu o acuratețe greu de obținut doar prin cuvinte.

Obiceiul de a testa teoriile empiric, folosirea (și inventarea) unor instrumente îmbunătățite și tendințele matematizante derivate din tradiția pitagoreico-platonică s-au contopit în activitatea lui Galileo Galilei (1564-1642), care mai mult decît oricine merită să fie numit părintele științei europene moderne. Legile lui Galileo asupra mișcării terestre, descoperirile uimitoare făcute cu ajutorul telescopului (petele solare, sateliții lui Jupiter), experimentele ingenioase și măsurătorile atente, precum și explicațiile teoretice (uneori greșite, totuși) a ceea ce descoperise, au lansat fizica europeană pe calea unor descoperiri ce mai continuă pînă în zilele noastre. În ciuda condamnării astronomiei sale de către Inchiziție, lumea intelectuală europeană a fost

²² Cf. A. Wolf, *A History of Science, Technology, and Philosophy in the 16th and 17th Centuries*, New York, Macmillan Co., 1935, p. 71-120.

Museo del Prado. Madrid.

Archivio Mas, Barcelona.

NOI ÎNĂLȚIMI ȘI ADÎNCIMI

Detaliul dintr-o reprezentare a Infernului de către Hieronymus Bosch (m. 1516), din stînga, și capul lui Ioan Botezătorul de El Greco (m. 1614), din dreapta, sugerează aspecte contrastante ale căutării certitudinii de către europeni în fața unor revoluții sociale și culturale fără precedent, care au adus cu ele epoca modernă. Bosch reprezintă aici păcatele simțurilor cu repulsie dar și cu un fel de fascinație. O astfel de pictură revelează adîncimile subconștientului uman, adîncimi ce au ajuns neașteptat de aproape de exprimarea lor deschisă în perioada trecerii Europei de la structurile sale medievale la cele moderne. Portretul lui El Greco, pe de altă parte, reprezintă fuziunea de splendoare lumească și aspirație spre lumea de dincolo, care apăruse în Europa catolică a secolului al XVII-lea. El Greco folosește aici tehnica desăvîrșită a Renașterii italiene pentru a exprima viziunea religioasă reînnoită a Reformei. El ajunge la efectul scontat renunțînd la idealul exactității optice, lungind figurile, mărindu-le ochii și creînd o imagine asemănătoare aceloră din arta cretano-bizantină, pe care o cunoscuse în tinerețe. O astfel de combinație de manierism grec, tehnici italiene și religiozitate spaniolă exemplifică admirabil deschiderea culturală a Europei de Vest — deschidere în care stă atît secretul, cît și măsura forței sale extraordinare la începutul epocii moderne.

definitiv transformată de opera sa și nu în ultimul rând datorită măiestriei literare și polemice cu care și-a prezentat ideile.

În perioada lui Galileo, ierarhia medievală a științelor, integrată prin logică și teologie într-o imagine coerentă despre lume, fusese dizolvată de investigațiile continue ale specialiștilor. Nu a mai apărut nici o nouă sinteză, deși legile lui Newton au fost aproape de aceasta în domeniul fizicii și al astronomiei. Spre deosebire de înaintașii lor medievali, oamenii de știință și tehnicienii secolelor al XVI-lea și al XVII-lea erau mulțumiți să înțeleagă doar un mic segment al realității într-un anumit moment, lăsând deoparte marile întrebări ale religiei și filozofiei. Informațiile ce se răspindeau rapid, derivate din observații și experimente, puneau continuu sub semnul întrebării adecvarea vechilor concepte și provocau apariția unora noi. Astfel, un cerc ce se autosusținea, de activități profesionale tot mai izolate, s-a stabilit în cazul a cinci sau mai multe științe separate. În aceste condiții, toate eforturile de a limita teoria științifică la un cadru general cu autoritate sau altul erau sortite eșecului, chiar și atunci când erau susținute de procedurile auguste ale autorității ecleziastice, de cele mai puternice apeluri la adevărul Scripturii sau de disciplina austeră și radicală a îndoielii carteziene și a deducției *a priori*.

* * *

Magnitudinea realizărilor culturale europene în secolele XVI-XVII, împreună cu violența și cu amploarea schimbărilor religioase, politice, economice și sociale din epocă, au creat un sentiment de uimire și încântare. Vechile relații umane, vechile moduri de gândire precum și de sensibilitate și pietate și-au pierdut rigiditatea normală și geniul individual a căpătat o importanță mai mare decât oricând pînă atunci în istoria civilizației. În orice situație particulară, obiceiurile și deprinderile și-au pierdut vechea acuratețe în a defini ce trebuia gândit și ce trebuia făcut. Indivizii și grupurile trebuiau să aleagă și rezultatul a fost aducerea în prim-plan a o mulțime de potențialități umane. Înălțimile și adîncimile spiritului uman și-au găsit expresii neobișnuit de variate când capacitățile umane normale s-au confruntat cu incertitudini de nedepășit. Totuși, europenii aduceau toate avantajele unei moșteniri culturale bogate, o tehnologie elaborată și stimulul unor contacte noi pretutindeni în lume pentru soluționarea problemelor create prin dezintegrarea rapidă a cadrului social și cultural al trecutului lor medieval.

În lumea antică, civilizația Imperiului Roman și a Chinei din timpul dinastiei Han, confruntate cu dezordinile din societatea tradițională, au răspuns prin revoluții religioase — de exemplu, apariția creștinismului. În secolul al XVI-lea, India hindusă și Europa au răspuns amîndouă prin reacții în sfera religioasă la distrugerea lumilor lor culturale — în India printr-un hinduism reînnoit emoțional și popular, în Europa prin Reformă și Contrareformă. Totuși, Europa a răspuns la distrugerea ordinii sale medievale și prin crearea științelor exacte și a literaturii laice, a artei baroce și a filozofiei raționaliste și aici se aflau germenii saltului spre laicizare, ce avea să devină o caracteristică dominantă a istoriei europene viitoare.

Dualitatea fundamentală a moștenirii culturale europene ajută la explicarea diversității reacțiilor la criza socială și culturală a Europei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Însă o astfel de dualitate nu era unică. China se caracteriza și ea printr-o moștenire culturală duală după succesul avut de budism și întrepătrunderile dintre confucianism și budism au constituit desigur un stimulent al dezvoltărilor ulterioare ale culturii chineze. Lumea musulmană a demonstrat și ea de la bun început o dualitate culturală între moștenirea elenistică și cea orientală. Totuși, interacțiunea dintre cele două curente culturale divergente, în China și în Orientul Mijlociu, s-a limitat în general la cercurile restrinse de intelectuali. Ea a rămas în limitele debaterilor civilizate, neajungând la pasiunea și violența, la extremismul și curajul nelimitat ale aventurii europene. Fără îndoială că structura în general stabilă a societății chineze și a aceleia din Orientul Mijlociu, bazată întotdeauna pe polaritatea dintre proprietarii de pământuri și țărani și cuprinzând populații urbane destul de supuse, ne ajută să ne explicăm acest contrast.

Totuși, toate aceste explicații lasă deoparte factorul numit geniu individual și rolul de catalizator pe care personalitățile individuale îl pot juca în situații critice. Reforma fără Luther, iezuitii fără Ignățiu de Loyola sau știința modernă fără Galileo nici nu pot fi concepute. Este o greșeală a eseurilor istorice asemeni celui de față faptul că ele fac ca o carieră individuală unică sau un moment strategic de gândire și acțiune personală să poată fi estomate sub greutatea generalizărilor inexacte.

Cînd toate circumstanțele și condițiile au fost luate în considerație, rămîne totuși un element incalculabil, de surpriză, în afacerile umane. Acest element devine deosebit de important în situații asemenea aceloră cu care s-au confruntat europenii în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, cînd măreția dar și nimicnicia umană se dezvoltă în incertitudine morală. Mirarea și încîntarea față de astfel de demonstrații ale multitudinii de potențialități umane constituie recunoașterea limitelor personale și colective între care oamenii trebuie să trăiască. Noi și întreaga lume a secolului al XX-lea sîntem creațiile și moștenitorii cîtorva genii ale Europei moderne, căci aceștia au definit tendințele distincte ale Europei moderne, ale civilizației occidentale și, acum, într-un anumit sens, chiar mondiale.

C. PRELUNGIRILE EUROPEI: CELE DOUĂ AMERICI ȘI RUSIA, 1500-1650 D.HR.

1. CELE DOUĂ AMERICI

Interacțiunile dintre civilizația europeană și cea amerindiană în secolele al XVI-lea și al XVII-lea au fost extrem de unidirecționale. Spaniolii n-au găsit prea multe de admirat la culturile amerindiene băștinașe și, cu excepția plantelor comestibile ca porumbul, tutunul și cartoful,²³ ei au împrumutat foarte puțin de la popoarele pe care le-au supus.

²³ Chiar și aceste culturi au devenit importante în Europa abia după 1650.

Din punctul de vedere al amerindienilor, totuși, superioritatea militară a cuceritorilor a fost mult accentuată de decăderea morală a conducătorilor autohtoni, care au considerat instituțiile și tehnicile lor complet inadecvate pentru a face față ideilor spaniole, bolilor spaniole și puterii spaniole. De aceea organizarea politică și culturală înaltă a imperiului aztec și încaș a dispărut peste noapte când preoții și războinicii care susținuseră aceste structuri și-au pierdut credința în sistemul lor social și cultural moștenit. În loc să păstreze cu încăpăținare ideile și instituțiile familiare, indienii s-au lăsat manevrați fără împotrivire de misionarii și demnitarii spanioli. Ei s-au dovedit atât de docili încât creștinismul a fost introdus în Mexic și Peru în doar ceva mai mult decît o generație.

Misionarii au devenit pionierii Americii Latine cînd febra aurului ce-i cuprinsese pe conchistadori a mai scăzut. O dată ce ei erau în căutare de suflete și nu de aur, iezuiții, franciscanii și dominicanii erau nerăbdători să ajungă și în zone primitive precum Paraguay și valea fluviului Orinoco, unde și-au stabilit o serie de puncte de misionariat remarcabile. Caracterul impresionant al tehnologiei europene²⁴ și al ritualului și doctrinei catolice, energia plină de devotament (dar și de interese personale) a mii de preoți și călugări, precum și flexibilitatea remarcabilă a mentalității amerindiene în fața unei distrugerii aproape totale a vechiului lor sistem social au contribuit împreună la succesul misiunilor spaniole. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, mai rămăseseră foarte puține zone necreștinate în regiunea controlată de spanioli și acestea erau foarte îndepărtate. În fiecare oraș mai important se înălțau biserici mari, arhitectural impresionante, iar indienii nu mai păstrasera decît rămășițe ale fostelor lor religii, ascunse uneori conștient sub o aparență creștină.²⁵

Stabilirea instituțiilor și culturii spaniole a mers mîna în mîna cu răspîndirea creștinismului. Relațiile legale și politice la nivel urban se desfășurau după modele spaniole, iar în satele indiene mai accesibile, noi structuri economice, impuse de spanioli, au modificat curînd simpla agricultură de subzistență. Munca semiobligatorie, pentru stăpînii spanioli, în mine și la ferme, folosea o bună parte a forței de muncă din sate, astfel încît la sfîrșitul secolului al XVII-lea, satele autonome de tip precolumbian se păstrasera doar în regiuni izolate din munți, deșert sau junglă.²⁶

Guvernarea spaniolă de acasă și mulți misionari de la fața locului încercau totuși să protejeze drepturile indienilor. Întreprinzătorii spanioli erau însă mai puțin scrupuloși și găseau modalități de a folosi munca indienilor în minerit și agricultură cu sau fără autorizație oficială legală. Condiții de lucru foarte grele uneori duceau la moartea multora dintre acești indieni, dar ravagiile continue ale bolilor europene erau mult mai grave. Ca

²⁴ Cf. Alfred Métaux, „The Revolution of the Ax”, în *Diogenes*, Nr. 25, Spring, 1959, p. 30-31, pentru rolul interesant jucat de unelte și armele din metal în reușita misiunilor spaniole.

²⁵ Succesul preoților creștini ar fi putut fi o reminiscență a vremurilor precolumbiene în măsura în care populația indiană a transferat asupra noilor îndrumători spirituali în probleme supranaturale obediența avută cîndva față de preoții incași, azteci sau de altă etnie. În acest sens indirect, reminiscențele păgine erau extrem de importante în formarea structurilor sociale ale Americii Latine.

²⁶ Charles Gibson, „The Transformation of the Indian Community of New Spain, 1500-1810”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, II, 1954-1955, 581-607.

o ironie, încercarea de a spori forța de muncă prin importul de sclavi negri din Africa a complicat și mai mult problema introducând și boli africane pe deasupra. Rezultatul a fost o depopulare radicală. După unele calcule, o populație de aproximativ unsprezece milioane, în centrul Mexicului, în 1519, se redusese la 2,5 milioane în 1600 și depopularea a continuat până la un minimum de 1,5 milioane în 1650.²⁷ Astfel de cifre, dacă sînt corecte, pot foarte bine explica dezorganizarea băștinașilor și ușurința cu care o minoritate spaniolă²⁸ și-a impus formele economice și culturale asupra lor.

La frontiera imperiului spaniol cu Lumea Nouă, societatea indiană a suferit distrugeri mai puțin și mai puțin bruște. În Chile, araucanii au rezistat douăzeci de ani presiunilor militare spaniole înainte de a pieri și triburile războinice din nordul Mexicului le mai creau cîteodată probleme spaniolilor pe parcursul secolului al XVII-lea. Comunități și mai izolate, ca puebllos, în New Mexico, nu au suferit schimbări importante ale modului lor de viață nici chiar atunci cînd au intrat în umbra autorității spaniole.

Pe marile cîmpii din America de Nord, totuși, acolo unde puterea spaniolă nu s-a impus niciodată, răspîndirea creșterii cailor a produs transformări sociale rapide. Triburile ce locuiseră pe sau lingă pășuni au început să vinăze bizoni din goana cailor, adunînd astfel mult mai multe provizii de hrană în comparație cu cei ce vînaseră pe jos. Acesta a fost doar începutul unor reasezări culturale importante, căci triburile care au migrat spre cîmpii și au adoptat viața călare au fost nevoite să-și modifice și un mare număr de obiceiuri pentru a se adapta la un stil de viață războinic, seminomad.²⁹

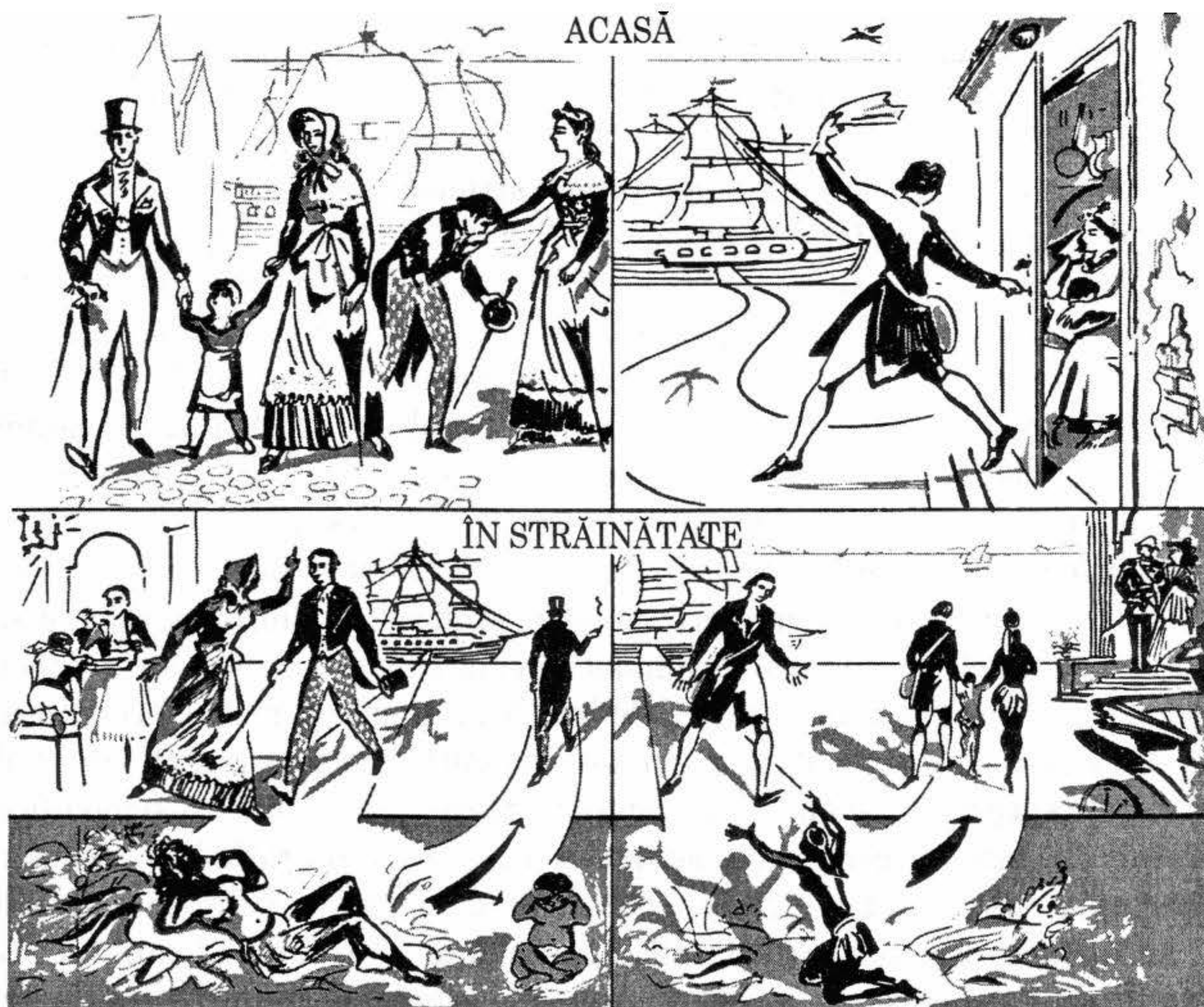
Cînd așezările franceze, engleze și olandeze au început să înflorească de-a lungul coastei nord-americane dinspre Atlantic, în secolul al XVII-lea, indienii din pădurile estice au început să fie expuși la aceleași boli și la aceeași degradare care-i loviseră și pe cei din America Latină. Francezii, ca și spaniolii, au făcut mari eforturi misionare printre indienii din Canada, în timp ce olandezii și englezii au lăsat astfel de activități pe seama unor indivizi excentrici și i-au tratat în general pe indieni fie ca pe niște

²⁷ S.F. Cook și L.B. Stephens, „The Population of Central Mexico in the 16th Century”, în *Ibero-Americana*, XXXI, 1946, 1-48. Estimările anterioare referitoare la numărul populației și la declinul ei nu erau la fel de mari. Cf. Angel Rosenblat, *La Población Indígena de América desde 1492 hasta la Actualidad*, Buenos Aires, Institución Cultural Española, 1945, p. 57, 92, pentru Mexic și tabelul rezumativ pentru întreaga lume, p. 109.

²⁸ Populația spaniolă (incluzîndu-i pe metiși) era estimată la 114 000 în Mexicul Central, în 1646, de către Woodrow Borah, „New Spain's Century of Depression”, *Ibero-Americana* XXXV, 1951, p. 18. Borah subliniază că, pe măsură ce se micșora comunitatea indiană, creștea populația spaniolă și metisă, care era destul de puțin afectată de molimele ce distrugeau populația indiană. Aceasta înseamnă și o exploatare tot mai intensă a muncii indienilor, astfel încît demnitarii, prelații, proprietari de pămînturi și conducători minelor, de origine spaniolă, să-și continue viața confortabilă, scutită de muncă fizică, așa cum o instituiseră primii coloniști. Aceasta presupunea distrugerea comunităților rurale și a organizării orașelor — politică a guvernului spaniol menținută în primele decade ale conducerii din Mexico. Latifundiile, lucrate de peoni, și minele, ce presupuneau și ele muncă forțată, au devenit principalele organizații sociale și economice, în timp ce chiar și clasele dominante din orașe au sărăcit din ce în ce mai mult. Asemănările cu transformările din societatea romană tîrzie sînt uimitoare și pot reprezenta un răspuns comun la declinul populației, rezultînd în ambele cazuri în urma impactului devastator al noilor boli.

²⁹ Ce o ironie, imaginea populară a vieții indiene, care predomină în Statele Unite și în mare parte din lumea contemporană, este o caricatură a culturii indienilor din cîmpie, care se aflau ei înșiși în procesul adaptării la noua lor viață cînd cowboy-ii, cu un acces mai mare la civilizația vestică, au intervenit în viața lor, distrugînd-o.

Una dintre cele mai interesante caracteristici ale răspîndirii folosirii cailor printre indienii din cîmpie este felul în care ea a recapitulat dezvoltarea vieții nomade călare din regiunea eurasiatică. Vezi supra, p. 231-235.

STRUCTURI FAMILIALE ȘI AMESTECURI RASIALE

dușmani, fie ca pe niște parteneri de afaceri pe care îi puteau păcăli. Astfel, francezii par să fi avut relații mai bune cu indienii decât rivalii lor englezi. Însă bolile aduse de francezi nu erau mai puțin distrugătoare din cauză că erau transmise de oameni care nu le voiau răul indienilor. Băuturile alcoolice s-au adăugat și ele printre influențele distructive ale înfrîngerii militare, exploatării economice și bolilor. În consecință, organizarea socială indiană a căzut într-o apatie mohorâtă, punctată din cînd în cînd de revolte sporadice și inutile atît de-a lungul liniilor de frontieră ale așezărilor franceze, cît și ale celor engleze.

Societățile mixte din punct de vedere rasial au început să apară în cea mai mare parte a regiunilor americane, spaniole și portugheze, cuprinzînd în diferite proporții europeni, indieni și negri. Eliberările de sclavi, la care se recurgea frecvent, ușurau mult viața acestora în respectivele zone, iar Biserica Catolică încuraja întotdeauna căsătoriile dintre imigranți și femeile indiene ca un remediu împotriva imoralității. Totuși, în coloniile engleze din sud și în majoritatea insulelor din Caraibe, importul de sclavi negri a creat o societate birasială mult mai puternic polarizată. Puternicele sentimente rasiste și statutul umil al majorității negrilor interziceau căsătoriile mixte, cel puțin practic dacă nu și legal. Astfel de discriminări nu au împiedicat încrucișările

rasiale, dar copiilor cu origine mixtă li se atribuia statutul mamelor lor. Mulatrii și cei cu sînge indian erau deci excluși din comunitatea albilor. În teritoriile spaniole (și, cu unele diferențe, portugheze) principiile diferențelor rasiale erau mai complexe și mai puțin oprimante. Cei născuți în țara de origine pretindeau prestigiu social absolut, apoi urmau cei de origine europeană pură, iar sub nivelul lor se înșiruiau cei de diferite combinații rasiale, formînd o piramidă socială ale cărei numeroase distincții rasiale demonștrau că nici un fel de barieră nu putea deveni atît de teribilă și impenetrabilă ca aceea dintre albi și negri în coloniile engleze, olandeze și franceze.³⁰

În Argentina și în coloniile franceze și engleze dinspre nord, indienii erau prea puțini și prea înepoiati pentru a furniza o sursă semnificativă de forță de muncă, iar agricultura în plantații, bazată pe munca sclavilor negri, nu era practică. Astfel, în Noua Anglie și în coloniile din zona mediană a Atlanticului, munca grea de defrișare a pădurilor și aratul pămîntului trebuiau făcute de coloniștii înșiși. La fel, în Argentina, munca, mai ușoară de data aceasta, de la fermele din pampas cădea tot în sarcina imigranților europeni. Societăți europene puternice s-au dezvoltat deci în aceste regiuni, asemănîndu-se mult cu cele din Lumea Veche din punct de vedere al instituțiilor de bază și al valorilor. Cea mai clară diferență dintre aceste societăți din Lumea Nouă și cele din Lumea Veche a fost lipsa sau slăbiciunea clasei aristocraților în America, cu excepția societăților sclavagiste din anumite regiuni. Nu mai puțin importantă era structura religioasă mai variată din Lumea Nouă, căci guvernul englez permitea minorităților religioase să emigreze în colonii. Totuși, francezii, ca și spaniolii, limitau imigrația la catolicii verificați și controlau riguros conformitatea cu preceptele religioase în colonii.

Guvernul francez și cel spaniol și-au păstrat coloniile într-o dependență strictă de țara de origine, atît din punct de vedere politic, cît și economic. Dimpotrivă, autoritățile engleze au permis autoguvernarea colonială, probabil datorită dificultăților constituționale și războaielor civile din Anglia mijlocului de secol al XVII-lea, care

³⁰ Contrastul dintre atitudinile iberice și cele engleze față de amestecul rasial a fost probabil oarecum generat de divergențele de moștenire legală și religioasă, dar un factor mult mai important a fost raportul dintre femeile albe și bărbații albi. Avînd în vedere că tradițiile spaniole și portugheze presupuneau supravegherea rigidă a fetelor necăsătorite, prea puține femei emigray în colonii. În Anglia, pe de altă parte, tradițiile familiale mult mai lejere de acasă le permiteau femeilor necăsătorite să-i urmeze pe primii pionieri în colonii într-un număr suficient pentru a pune în practică principiul că un bărbat alb poate contracta o căsătorie onorabilă doar cu o femeie albă. Faptul că femeile albe erau întotdeauna puține însemna totuși că penalitățile grave, sub forma dezaprobării și ostracizării sociale, trebuiau invocate întotdeauna pentru a opri tendința mereu prezentă a bărbaților, aflați în număr mai mare, de a se căsători cu femei indiene sau negre. Rezultatul a fost diferența destul de clară de culoare și prejudecățile rasiale extrem de încărcate emoțional în privința relațiilor dintre sexe, care caracterizau sudul Statelor Unite și alte colonii engleze ce dețineau sclavi.

Istoria diferențelor de culoare în India ne oferă un bun caz pentru comparație. Înainte ca femeile britanice să meargă în India într-un număr mai mare, nu existau diferențele de culoare acolo. Însă soțiile britanice din India au creat o puternică conștiință a acestor diferențe de culoare și au dat tonul unei strîmte discriminări sociale în rîndurile comunității britanice din India. Întreaga rațiune de a fi a femeilor albe, aduse cu mari eforturi financiare din Anglia pentru a duce o viață leneșă într-o țară îndepărtată și străină, depindea tocmai de stabilirea unor astfel de diferențe și de imposibilitatea de a accepta femei băștinase drept soții.

Oricine i-a observat pe soldații americani sau britanici în străinătate nu poate crede cu ușurință că ar exista ceva în cultura, legile sau prejudecățile anglo-saxone care să creeze astfel de discriminări rasiale în materie de relații între sexe care să afecteze în mod fundamental comportamentul — în absența femeilor albe.

distrăgeau atenția de la problemele americane. În absența unei supravegheri și a unui control riguros de acasă, tendința spre o structură socială egalitaristă, latentă în orice societate în care oamenii sînt puțini și pămîntul din belșug, a ieșit la suprafață, conferind guvernării colonilor engleze un caracter democratic specific.

Pe termen lung, structurile mai lejere, mai haotice și mai democratice ale coloniilor engleze au oferit posibilități mai mari de dezvoltare. Cu toate acestea, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, solicitudinea autorităților spaniole pentru posesiunile lor americane a adus recompense frumoase. Viața primitivă din Noua Anglie nu se putea compara cu splendoarea unor orașe ca Lima sau Mexico. Rafinamentul curților viceregelor din Mexic și Peru, splendoarea bisericilor baroce din provinciile mexicane și activitățile educaționale și caritabile întreprinse de misiunile spaniole nu se puteau compara cu ceea ce se întimpla în pădurile din Massachusetts. Totuși, aceste realizări își aveau prețul lor. Pe termen scurt, decăderea demografică și economică au afectat viața grandioasă a coloniilor spaniole și revirimentul economic din secolele ulterioare nu a fost de ajuns pentru a redresa situația. Închisă, înșelată și limitată de către preoți, demnitari, judecători și proprietari de terenuri, manevrată întotdeauna de la Madrid, unde se trăgeau toate sforile, societatea latino-americană a intrat într-o perioadă de conflicte interne grave, în care reprezentanți autonomiți ai comunității hispano-indiano-neagră a Americii au început să se certe între ei, iar clasele supuse au încetat să mai accepte tutela cu aceeași obediență din primele două secole.³¹

2. RUSIA

Explorările și descoperirile europene din secolele al XVI-lea și al XVII-lea nu se limitau la cele maritime. În aceeași perioadă în care exploratorii spanioli scoteau parcă din cețurile Atlanticului o adevărată Lume Nouă, italienii, germanii, olandezii și englezii s-au angajat într-o aventură de proporții comparabile — aceea de a descoperi Rusia pentru Europa de Vest. Deși principatele ortodoxe ruse se învecinau cu creștinătatea latină încă din secolul al XIII-lea, și comercianții din Liga Hanseatică păstrasera legături constante cu Novgorodul și cu alte câteva orașe rusești încă din secolele al XIV-lea și al XV-lea, aceste contacte fuseseră destul de limitate și rareori se pătrunsese adînc, pînă în centrul Rusiei. Însă atunci cînd Moscova a devenit centrul politic al unui stat extrem de întins geografic, blănurile și produsele forestiere rusești au început să atragă negustori și aventurieri din Occident, la fel cum bogățiile minerale ale Lumii Noi îi atrăseseră pe exploratorii spanioli.

³¹ Pe lângă cărțile citate separat, le-am consultat și pe următoarele pentru istoria Americii latine: C.H. Haring, *Trade and Navigation between Spain and the Indies in the Time of the Hapsburgs*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1918; C.H. Haring, *The Spanish Empire in America*, New York, Oxford University Press, 1947; Julian H. Steward și Louis Faron, *Native Peoples of South America*, New York, McGraw-Hill, 1959; William Lyle Schurz, *This New World: The Civilization of Latin America*, New York, E.P. Dutton, 1954; Philip Ainsworth Means, *Fall of the Inca Empire and the Spanish Rule in Peru, 1530-1780*, New York, Scribner's Sons, 1932; Herbert Ingram Priestley, *The Coming of the White Man*, New York, Macmillan Co., 1929; John Collier, *The Indians of the Americas*, New York, W.W. Norton, 1947; H.A. Wyndham, *The Atlantic and Slavery*, London, Oxford University Press, 1935.

Desigur că rușii nu dovedeau aceeași slăbiciune față de vest-europeni ca și amerindienii. Instituțiile și cultura autohtonă s-au menținut chiar și după cucerirea Moscovei de către invadatorii polonezi în 1610, în timp ce civilizația aztecilor și a incașilor a fost complet distrusă de conchistadorii spanioli. În ciuda acestor diferențe, Rusia, ca și America, a devenit o prelungire a Europei de Vest începând cu secolul al XVI-lea, nu numai din punct de vedere geografic, cât mai ales datorită faptului că problemele cele mai importante cu care se confrunta societatea rusă se refereau la modalitățile de a-i înfrunta pe intrușii europeni și civilizația lor.

Suveranii Moscovei i-au primit cu bunăvoință, la început, pe negustorii și aventurierii occidentali, apreciind cunoștințele tehnice aduse de aceștia. Totuși, încă de la început au existat sentimente și gânduri rusești secrete care respingeau cu toată forța orice influență străină în numele ortodoxiei și al autocrației. Pe măsură ce superioritatea lor față de civilizația rusă era tot mai evidentă, o ambivalentă dureroasă a început să caracterizeze atitudinile rușilor față de națiunile occidentale. Atitudini antagoniste se luptau deseori în fiecare individ, astfel încât nici promisiunea făcută Occidentului nu era pe deplin garantată și orice repudiare a influenței occidentale era explicabilă. În secolul al XVI-lea, când contactele cu Europa de Vest erau încă restrânse și înainte ca amenințarea Occidentului față de societatea și cultura ortodoxă să devină evidentă, rușii păreau destul de dornici să învețe orice tehnici noi și cunoștințe superioare celor autohtone, pe când în secolul al XVII-lea, după ce atacul polonezilor revelase primejdiile care puteau veni dinspre vest, reacția împotriva vestului a început să se manifeste puternic și rușii au început să se retragă tot mai mult în respectul față de propriul lor trecut.

Ca o profundă ironie, generată de necesitățile militare, eforturile rușilor de a-și apropia tehnicile occidentale au fost deseori sortite eșecului. Guvernarea rusă nu putea neglija amenințarea constituită de tehnica de luptă occidentală, în continuă schimbare. Totuși, eforturile de a adopta întreaga panoplie a armamentului occidental necesita transformări rapide ale relațiilor și practicilor sociale rusești. Aceasta presupunea, dacă nu chiar impunea, recursul la forța coercitivă a legii pentru a-i sili pe oameni să facă în cel mai scurt timp ceea ce considerau necesar conducătorii lor. Totuși, în timp ce micșora diferențele tehnice dintre societatea rusă și cea occidentală, folosirea masivă a forței pentru a impune anumite măsuri populației a mărit diferențele dintre instituțiile sociale rusești și cele occidentale. Astfel, eforturile disperate ale Rusiei de a adopta tehnologia occidentală au făcut imposibilă asimilarea culturii occidentale în totalitatea ei. În plus, folosirea forței legii de către guvernanti în scopuri total neînțelese de țărănimea rusă a generat un puternic curent anarhist în cadrul maselor largi ale populației ruse care, chiar dacă era fizic constrinsă să se supună, nu se putea împăca niciodată cu sclavia impusă de aparatul de stat.

Dilemele au început să apară mai ales în timpul domniei lui Ivan al III-lea (1462-1505), care a stabilit relații diplomatice cu mai multe puteri străine și a urmărit o politică de angajare a artiștilor și arhitecților străini (mai ales din Venetia) pentru a înfrumuseța Moscova cu palate din piatră și biserici. Ivan al IV-lea, cel Groaznic (1533-

1584), i-a primit cu bunăvoință pe negustorii englezi care au sosit prin Arhanghelsk și le-a oferit numeroase privilegii comerciale. Chiar și în secolul al XVII-lea, când reacția împotriva Occidentului era mai puternică decât oricând, primul țar din dinastia Romanovilor, Mihail I (1613-1645) a invitat un olandez să înceapă lucrări de îmbunătățire a armamentului în Tula pentru a asigura o mai bună înzestrare cu arme a trupelor sale.

Totuși, avînd în vedere că tehnicile superioare ale occidentalilor nu puteau fi trecute cu vederea, era în general adevărat că artiștii și antreprenorii străini angajați de ruși și admiși pe teritoriul lor erau obligați să servească scopuri specific rusești. Reușita de a-i ține pe occidentali sub observație depindea de două instituții rusești centrale: Biserica Ortodoxă și autocrația moscovită. Totuși, forța necesară a acestora nu era ușor de menținut în fața unei amenințări occidentale tot mai mari. Atît biserica, cît și statul rus trebuiau să facă astfel eforturi majore de adaptare la presiunile Occidentului și din această cauză erau supuse la numeroase lupte interne.

* * *

Biserica rusă era sfîșiată de puternice controverse la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea. Cei ce apărau și cele mai mici detalii ale ritualului ortodox rus și ale credinței se ciocneau puternic cu cei ce doreau reforme radicale. La început, reformatorii au acționat oarecum în secret și au fost stigmatizați de oponenții lor drept „iudaști”, mai mult ca o ocară, decât ca un adevăr. Abia au fost anatemizate însă doctrinele lor că o altă controversă a și apărut în legătură cu posibilitatea ca bisericile și mănăstirile să dețină pămînturi în mod legitim.³² În această problemă, conducătorii Moscovei au avut o poziție destul de ambiguă, căci ei se vedeau prinși între ideea atrăgătoare de a confisca proprietățile Bisericii, așa cum propuneau radicalii, și glorificarea puterii princiare, care era unul dintre punctele principale ale taberei conservatoare. Această controversă a scos la iveală idei diametral opuse asupra funcției Bisericii. Criticii ierarhiei ortodoxe își doreau un cler dedicat imitației lui Hristos și a apostolilor, trăind umil și în sărăcie, aproape de popor, în timp ce oponenții lor își doreau o Biserică în care prelați pioși și competenți ar fi educat clerul de rînd, transformînd Biserica în linia întîi de apărare împotriva ereziei și erorilor străinilor. În cele din urmă, Vasile al III-lea (1505-1533) a fost de partea conservatorilor, cerîndu-le soldaților și demnitarilor săi să îi prindă și să îi suprimă pe critici, radicali și reformatori.

Totuși, această politică avea și ea neajunsurile ei. Cărțile și practicile liturgice rusești variau considerabil de la un loc la altul, căci de-a lungul secolelor erorile numeroșilor traducători și copiști se strecuraseră deja în manualele bisericești. Standardizarea era o necesitate, dar standardul autentic nu putea fi descoperit fără erudiție, fără studiul critic al textelor, de care clerul rus nu era pe atunci capabil. Era

³² Cf. politica contemporană a protestanților de a confisca proprietățile Bisericii și criza provocată de franciscanii „spiritualiști” cu două secole înainte. Relațiile dintre reformatorii ruși și protestantismul german, dacă au existat, au rămas totuși obscure.

nevoie deci de învățați din afară, dar acest lucru era împotriva convingerii adânci, susținută încă de la căderea Constantinopolului (1453), că Rusia singură păstrase credința ortodoxă în toată puritatea ei. Astfel, când un grup din rîndurile Bisericii a invitat un erudit ce învățase prin școli italiene, cunoscut sub numele de Maxim Grecul, să vină în Rusia pentru a aduce manualele liturgice rusești în acord cu originalele grecești, a început o nouă furtună și nefericitul învățat și-a sfîrșit zilele (1556) ca prizonier într-o mănăstire îndepărtată.

Problema a devenit acută după 1568, când iezuiții, înarmați cu resursele de erudiție ale Contrareforme, au început să activeze în Polonia și Lituania. Ei au avut un succes rapid împotriva protestanților polonezi și apoi și-au îndreptat atenția asupra Bisericii Ortodoxe. Erudiția și pietatea ierarhiei ortodoxe din Ucraina (pe atunci în mare parte atașată la statul lituaniano-polonez) erau destul de puțin evolute. Drept rezultat, clerul ortodox era destul de puțin capabil să răspundă eficient la provocarea iezuiților, susținută de întreaga putere a coroanei și nobilimii poloneze. În consecință, în 1595, majoritatea episcopilor ortodocși ai Ucrainei și Lituaniei au acceptat unirea cu Roma cu condiția de a li se îngădui păstrarea ritualului slavon. Așa-numita biserică „uniată” a luat astfel ființă, creînd temeri și ostilități intense în rîndurile clerului rus ortodox, care privea compromisul ucrainenilor cu papalitatea ca pe o reînnoire a apostaziei (Uniunea de la Florența, din 1439, care dusesse la căderea Constantinopolului).

Totuși, argumentele și erudiția romano-catolicilor nu puteau fi respinse atît de ușor, mai ales cînd se puteau observa erori textuale clare în manualele liturgice oficiale rusești. Ortodoxia avea însă o mare resursă care părea să rămînă neatinsă de atacurile latinilor: vechimea creștinismului de sorginte greacă. Era necesară deci reluarea eforturilor de reorganizare a practicilor ecleziastice ruse și manualelor liturgice în acord cu modelele grecești și, în 1653, patriarhul Nikon³³ a lansat oficial un astfel de program de reformă. Scopul lui Nikon de a-i înfrunța pe iezuiți îi impunea să „fure aurul egiptenilor” și să folosească metodele de critică a textului, pentru care erau vestiți romano-catolicii. Cel mai rău lucru, în ochii oponentilor săi ortodocși, era că cei ce erau capabili să aplice aceste tehnici fuseseră toți educați, la Kiev sau în altă parte, în medii „alterate” de contactele frecvente cu Occidentul eretic.

A rezultat o schismă îndelungată a ortodoxiei ruse, căci personalitatea domitoare a lui Nikon și spiritele la fel de încăpățînate și fanatice ale rivalilor³⁴ săi nu au ajuns niciodată la un compromis. Chiar după ce a avut loc o ceartă între Nikon și țar și patriarhul a fost destituit, politica sa a fost păstrată de către Biserică și stat. Fuga și exilul, generate de persecuțiile „Vechilor credincioși” (credincioși de rit vechi), cum

³³ Mitropolit al Moscovei, fusese înălțat la demnitatea de patriarh după negocierile (1588-1590) cu cele patru vechi patriarhate ortodoxe din Constantinopol, Antiohia, Alexandria și Ierusalim.

³⁴ Cf. autobiografia edificatoare a arhiepiscopului Avvakum care a devenit conducătorul „Vechilor Credincioși”, *The Life of the Archpriest Avvakum by Himself*, trad. engl. Jane Harrison și Hope Mirrlees, London, Leonard & Virginia Woolf, 1924. După James H. Billington (o conversație din 1962), contagiunea din partea comunităților evreiești din Rusia, unde pretențiile lui Sabbatai Sevi de a fi considerat Mesia au creat mari mișcări în 1666-1667, a fost o sursă importantă de mesianism printre Vechii Credincioși. Asupra lui Sabbatai Sevi, vezi infra, p. 626.

erau în mod obișnuit numiți cei ce respinseseră inovațiile lui Nikon, au răspândit schisma pe tot cuprinsul Rusiei. Sectele „Vechilor Credincioși“ acționau în secret, opunându-se cu încăpăținare opresorilor lor, pe care îi considerau agenți sau chiar întrupări ale lui Anticrist. Astfel, Biserica Ortodoxă rusă a rezistat atacurilor occidentalilor doar cu prețul unei puternice schisme, provocate de efortul de a asimila dintr-o dată învățătura acumulată treptat în Occident, de-a lungul a patru sau cinci secole.

* * *

Ca și biserica, statul rus a suferit presiuni serioase în încercarea de a face față atacurilor din exterior și anarhiei din interior. În 1564, țarul Ivan al IV-lea³⁵ a pornit o revoluție a terorii împotriva aristocraților ruși, le-a confiscat proprietățile și a garantat domenii întinse celor care serveau în armată sau în alte funcții publice. În acest fel, țarul a încercat să-și creeze o armată și o administrație capabile de a face față inamicilor săi străini. În est, el a avut mult succes: forțele rusești au început să ocupe Siberia și să pună bazele comerțului rusesc pe Volga prin cucerirea hanatelor Kazan și Astrahan (1552, 1558). Împotriva polonezilor și a suedezilor însă, rușii au câștigat doar victorii ocazionale și în timpul domniei lui Ivan al IV-lea au și pierdut unele teritorii în fața vecinilor lor dinspre vest.

După moartea lui Ivan, un fiu incompetent și o serie de uzurpatori au adus o perioadă de tulburări cunoscută în mod tradițional în istoria Rusiei drept „vremuri de restriște“ (1584-1613). Nobilimea era prinsă într-o rețea nesfârșită de intrigi, cazacii prădau în dreapta și-n stînga, mînia oarbă a țăranimii oprimată³⁶ se dezlănțuia și, pe deasupra, rușii încercau să apeleze la trecutul lor ortodox împotriva invadatorilor polonezi catolici. Patriarhul Moscovei, Filaret, și fiul său, Mihail Romanov, au fost principalii beneficiari ai acestei reacții publice, care l-a adus pe Mihail pe tronul Rusiei (1613-1645) și a restabilit autocrația precum și nobilimea din serviciile țarului la conducerea statului rus.

În secolul al XVI-lea, conducătorii ruși au experimentat guvernele locale semiautonome și întâlnirile naționale ale consilierilor, reprezentanți ai demnitarilor, nobililor, orășenilor și clerului, dar aceste instituții au dispărut toate sub primii Romanovi. Întîriri analoage din Franța, adunările provinciale și stările generale,

³⁵ Ivan al IV-lea a fost primul care și-a luat oficial titlul de țar, deși fusese folosit și înainte, dar în mod neoficial. Titlul provenea desigur din latinul „Cezar“ și sugera că Moscova era succesoarea Romei și a Constantinopolului.

³⁶ Un corolar al eforturilor lui Ivan de a mobiliza forțe maxime împotriva inamicilor săi externi au fost restricțiile referitoare la dreptul țăranilor de a se muta dintr-o parte în alta a țării. Pămîntul oferit noilor nobili pentru „serviciile“ lor era complet nefolositor fără țăranimea care să-l lucreze și guvernarea încerca să forțeze țăranii să lucreze pentru noii lor stăpîni. Acest lucru se obținea printr-un mijloc legal sau altul — definirea mai strictă a datoriei lor sau contractelor de muncă, impunerea responsabilității colective a sătenilor pentru taxe, edictele prin care nobilii nu aveau voie să-și ia unul altuia familiile de țărani care le lucrau pămînturile etc. La mijlocul secolului al XVII-lea, cînd aceste evoluții au ajuns la punctul lor culminant, o înrobire oprîmăntă, foarte aproape de sclavie le fusese impusă majorității țăranilor ruși. Severitatea legilor fusese provocată tocmai de ușurința cu care țăranii nemulțumiți puteau trece granițele unui stat rus și reîncepea viața, în condiții de pionierat, în pădurile siberiene sau în stepile din sud, unde bandele de cazaci abia așteptau să-i aibă recruți în rîndurile lor.

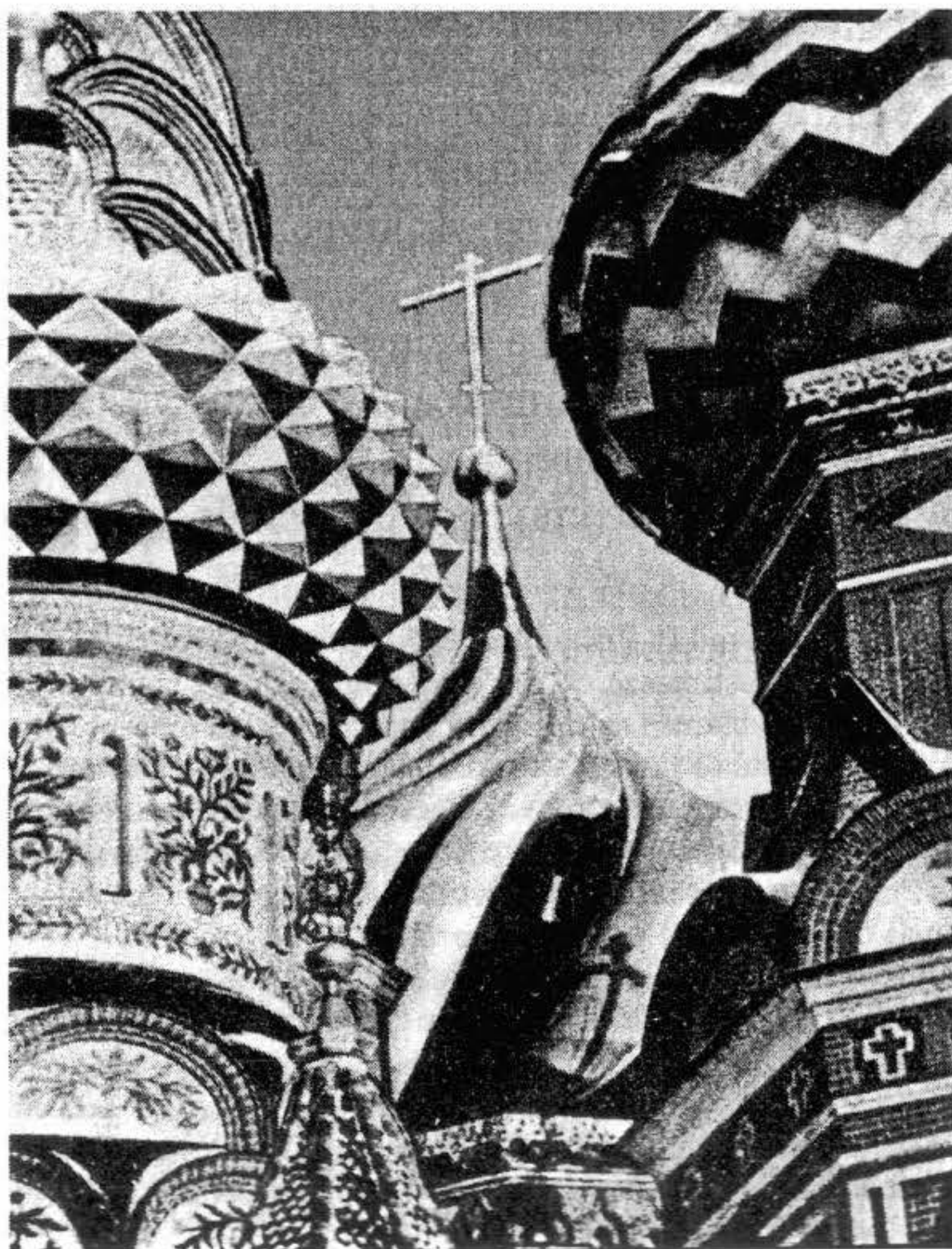

Department of Art, University of Chicago.

Magnum-Brian Brake.

DOUĂ IMAGINI ALE CATEDRALEI SF. VASILE DIN MOSCOVA

Ivan al IV-lea cel Groaznic (1533-1584) a construit această biserică în amintirea cuceririi hanatelor Kazan și Astrahan. Vechea Moscova se află astfel în fața noastră: biserica și statul unite în concepția unei catedrale construite de un autocrat în cinstea unui succes militar. Tradițiile arhitecturale bizantine, persane, italiene și rusești medievale au contribuit cu toatele la rezultatul multicolor, dar de o extraordinară unitate și concordanță. Acest tur de forță arhitectural exprimă, în cărămidă și mortar, nu mai puțin extraordinarul tur de forță politic prin care Ivan și predecesorii săi imediați i-au obligat pe tătari și pe europeni să le servească interesele și au folosit tehnicile acestora pentru a susține și extinde autocrația Moscovei.

lăsau loc și ele puterii centralizate a monarhiei absolute și birocratice. Astfel, în forme exterioare, dezvoltarea politică a Rusiei se aseamăna cu aceea a celei mai avansate țări din Europa de Vest. Însă în locul echilibrului complex dintre coroană, nobilime și burghezie, aflat în spatele absolutismului francez, autocrația rusă se ridicase pe seama unei țărănime oprimată, servile și, în general, nemulțumite, trecând peste interesele orașenilor și ale prelaților. Doar clasa creată de autocrație, nobili din serviciul țarului, avea puterea de a-și face dorința simțită în stat, dar chiar și acest grup, oricât de indispensabil i-ar fi fost guvernării, putea fi făcut să „danseze așa cum îi cînta” un conducător puternic. Astfel, în ciuda asemănărilor, autocrația rusă și absolutismul francez erau de fapt foarte diferite.

Sub primii Romanovi, Rusia a încercat să excludă orice influență străină atît cît era posibil. Deși străinii erau necesari uneori pentru exerciții militare și pentru confecționarea de armament sau în comerțul cu blănuri, care aducea vistieriei venituri considerabile,³⁷ în general, ei erau totuși ținuți la cea mai mare distanță posibilă. Închiși în ghetouri speciale din Moscova și alte orașe, ei erau tratați în general cu suspiciune, ca niște eretici primejdioși. Curiozitatea vie și favorurile acordate, mai mult din capriciu, de Ivan al IV-lea primului englez venit în Rusia dispăruseră cu totul. Totuși, frontiera de uscat destul de lungă și expusă a Rusiei cu Occidentul făcea imposibilă excluderea completă a pericolului străinilor, așa cum s-a reușit în cazul Japoniei, de pildă. În ciuda tuturor eforturilor sale, Rusia s-a văzut iremediabil prinsă în mrejele unei civilizații vest-europene în plină expansiune, primejdioasă și extrem de atrăgătoare.

În același timp, autocrația militarizată din Rusia se afla într-o poziție foarte favorizată la frontiera sudică și estică, deoarece eforturile necesare pentru a respinge atacurile din Occident confereau aparatului politic și militar al statului o superioritate netă asupra tuturor rivalilor din Siberia, permițînd Moscovei să anexeze o mare parte a Ucrainei de la statul polonez, ce se dezintegra, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.³⁸ Relația ambiguă și dureroasă a Rusiei cu Europa de Vest era compensată totuși de-a lungul altor frontiere și a transformat într-adevăr Rusia într-un stat cvasioccidental, față de populațiile înapoiate din zonele de pădure și de stepă din nordul Asiei.³⁹

³⁷ Raymond H. Fisher, în *The Russian Fur Trade, 1550-1700*, Berkeley, Calif., University of California Press, 1943, p. 122, estimează că profiturile obținute din comerțul de stat cu blănuri și din taxele impuse negustorilor particulari de blănuri se ridicau la aproximativ 10 procente din venitul total al statului în secolul al XVII-lea.

³⁸ Faptul că majoritatea cazacilor erau ortodocși și nu agreeau politica Bisericii Catolice a polonezilor era un element important în aducerea Ucrainei în tabăra moscovită. Dacă niște comunități libere de cazaci nu puteau rezista ca grupuri suverane — și atracția statutului de proprietari de pămînturi oferită conducătorilor cazacilor atît de Polonia, cît și de Rusia au făcut acest lucru impracticabil —, atunci majoritatea cazacilor preferau asocierea cu Rusia ortodoxă decît cu Polonia catolică.

³⁹ M-am bazat mai ales pe Michael T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation*, New York, Macmillan Co., 1955, vol. I, pentru aceste remarci asupra dezvoltării Rusiei. Pe lângă cărțile citate separat, am consultat și: S. Platonov, *Histoire de la Russie*, Paris, Payot, 1929, p. 167-487; W.E.D. Allen, *The Ukraine: A History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1940; Gunter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums*, Munich, Isar Verlag, 1953; Frederick C. Conybeare, *Russian Dissenters*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1921; James Mavor, *An Economic History of Russia*, 2d ed., London și Toronto, J.M. Dent & Sons, 1925, vol. I; Serge Bolshakoff, *Russian Nonconformity*, Philadelphia, Westminster Press, 1950.

D. ECHILIBRUL FLUCTUANT AL CIVILIZAȚIEI, 1500-1700 D.HR.

1. LUMEA MUSULMANĂ

La sfârșitul secolului al XV-lea, luptătorii islamizați din stepă, ajutați de misionarii și negustorii musulmani sau de neofiti de curînd convertiți la islam înconjuraseră regiunile centrale ale creștinătății ortodoxe, ajunseseră în India și stabiliseră credința și cultura musulmană în unele provincii periferice ale Chinei. Chiar și în Africa subsahariană și în sud-estul Asiei, în afara bății săgeții luptătorilor din stepă, negustorii și misionarii convertiseră multe popoare la islam pînă în 1500. Expansiunea musulmană nu a luat sfîrșit atunci cînd cîțiva europeni au înconjurat Africa afirmîndu-și dominația navală în Oceanul Indian. Luptătorii și negustorii musulmani împreună cu ascetii sufiți și cu membrii erudiți ai *ulemei* au continuat, ca și în secolele dinainte de 1500, să cîștige noi teritorii și noi adepți în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Chiar dacă victoriile musulmanilor s-au împuținat după 1700, propaganda pașnică și conversiunile nu au încetat nici în prezent.

În plus, instrumentele sociale care au susținut expansiunea musulmană înainte de 1500 au continuat să opereze aproape nemodificate încă două secole după acea dată. Astfel, între 1507 și 1515, nomazii de origine uzbekă, veniți din stepa central-asiatică, au atacat orașele din Transoxiana, cum făcuseră și multe alte confederații tribale înainte de asta. Supraviețuitorii conducerii anterioare a regiunii — turcii cu influențe persane, cîntîndu-se pentru moștenirea lui Timur Lenk — au fugit spre sud, în cîmpiile din nordul Indiei, unde au stabilit imperiul mogulilor.⁴⁰ Aproape simultan, în 1565, o coaliție de conducători musulmani din sudul Indiei, care își recrutau o mare parte din forțele de luptă din Iran și Turkestan, s-au unit pentru a distruge Vijayanagar, ultimul stat hindus puternic. Prestigiul islamului victorios a fost simțit și în Jawa unde, cîndva între 1513 și 1526, o coaliție de state musulmane de coastă a răsturnat monarhia hinduizată din interior și a început să-și impună propria credință în interiorul țării. Alte insule și coaste ale Asiei Sud-Estice, mai ales acelea unde comerțul era activ, au intrat, la fel, în cercul islamului la date diferite între secolele al XIV-lea și al XVIII-lea.⁴¹

Un proces de activitate misionară asemănător a apărut și în Sudanul Vest-African, unde negustori itineranți și ascetii, sprijiniți de o serie de state musulmane imperiale

⁴⁰ Apariția unui puternic stat persan a fost de asemenea provocată parțial de primejdia uzbekă. Toate acestea erau în acord cu precedente foarte vechi, dar se distingeau prin faptul că erau ultimele momente din istorie cînd popoarele din stepa Asiei Vestice au reușit să învingă guvernări civilizate și să pornească reacția în lanț de apariție a unor state în India și în Orientul Mijlociu. În stepa estică, cucerirea Chinei de către manciurieni, în secolul următor, avea aceleași caracteristici.

⁴¹ Malacca era principala țintă a activității misionare și comerciale înainte de 1511, cînd portughezii au cucerit acel loc. Multiple centre secundare au devenit propice implantării islamului după acea dată. Cf. D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, New York, St. Martin's Press, 1965, p. 176-185; G. Coëdes, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris, E. de Boccard, 1948, p. 382-386, 398-411. Aceste realizări ale musulmanilor în fondarea unor state mercantile-misionare în sud-estul Asiei se asemănau mult cu activitățile anterioare ale hinduștilor și budiștilor din aceeași zonă. Aria geografică musulmană era mai mare, ajungînd pînă în Borneo și Mindanao, dar misiunile musulmane se vedeau și ele contracarate de misiunile creștine din Japonia și Luzon.

— Timbuctu, Kano, Bornu, Maroc — au îmbogățit sporadic lumea musulmană cu noi teritorii, chiar dacă se luptau între ele.⁴² În Africa de Est, orașele comerciale musulmane s-au supus în general dominației portughezilor după 1500, dar nomazii musulmani au continuat să pătrundă în interiorul continentului (mai ales în nord), în ciuda controlului coastelor de către creștini.⁴³

Chiar și în Europa creștină, unde atât rezistența culturală, cât și cea militară la islam a fost mult mai puternică decât în Asia și Africa, statul otoman s-a tot extins, în defavoarea creștinătății, până în 1700. Armatele otomane au cucerit o mare parte din Ungaria între 1526 și 1543 și au stabilit un șir de state supuse în jurul Mării Negre. După o perioadă de restrîns (1579-1623), cînd slăbiciunea sistemului otoman în determinarea succesiunii la tron a provocat paralizia centrului însuși al statului, un nou sultan (1623-1640) a ieșit învingător — dar de data asta împotriva unei puteri imperiale musulmane rivale cu baza în Persia. După o a doua perioadă de conducere nevolnică, un mare vizir extrem de puternic și de violent, Mahomed Köprülü, a inițiat (1656) ultima fază a expansiunii militare otomane în Europa, care și-a atins punctul culminant în 1683 cu un al doilea asediu al Vienei.⁴⁴ O astfel de istorie părea să continue procesul expansiunii musulmane în defavoarea creștinătății, care începuse o dată cu începuturile islamului. Nici un bun musulman nu avea motive de îndoială, cel puțin înainte de victoria austriacă de la Zenta, din 1697, că luptele de frontieră între creștini și musulmani, ce durau de o mie de ani, tindeau să se încheie încă în favoarea musulmanilor.

Totuși, în ciuda acestei continuități impresionante a unei situații din secolele anterioare, musulmanii au suferit trei înfrîngerii importante la începutul secolului al XVI-lea, de pe urma cărora nu și-au mai revenit niciodată. Acestea erau a) cruciada iberică împotriva Islamului în Mediterana, Atlantic și Oceanul Indian, b) consolidarea administrativă a Moscovei, avînd drept rezultat faptul că hanatele musulmane din stepa vestică nu au mai putut rezista forței militare ruse și c) ruptura violentă dintre sectele musulmane sunnite și šiite, ca a urmat cuceririlor imperiale ale șahului Ismail Safavi.

Ultima dintre acestea pare să fi constituit aspectul cel mai critic pentru musulmanii contemporani și transformările ce au urmat în cadrul Islamului, pe care conflictul dintre sunniți și šiiti le-a provocat sau doar le-a accentuat, pot dovedi această afirmație. Războaiele cu spaniolii și portughezii angajau o parte semnificativă a forțelor otomane, dar la sfîrșitul secolului al XVI-lea turcii se puteau lăuda cu un succes deplin în eliminarea amenințării iberice. Între timp, musulmanii din Oceanul Indian — nu fără ajutor otoman — au redus efectiv amenințarea portughezilor la simpla poziție politică și comercială a acestora în

⁴² J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, London, Oxford University Press, 1962, p. 93-103, 121-47.

⁴³ George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and their Culture History*, New York, McGraw-Hill, 1959, p. 138-141, 320-324.

⁴⁴ Această revenire a puterii otomane sub marele vizir Mahomed Köprülü nu numai că a asigurat suveranitatea sultanilor în Creta (1669) și Podolia (1676), ci a și impus noilor state tributare — Transilvania (din 1661), Moldova și Valahia (din 1658-1659) — supunerea față de turci. Eforturile austrieilor de a contracara pierderea influenței Habsburgilor în Transilvania au dus doar la un război neconcludent, în 1661-1664, care s-a încheiat în favoarea turcilor. Eforturile polonezilor de a opri înaintarea otomană s-au încheiat cu pierderea Podoliei în fața turcilor.

sudul Asiei. Împotriva rușilor, totuși, lumea islamică nu a reușit să organizeze o ripostă adecvată. Prosperitatea islamului în stepa vestică era definitiv legată de soarta călăreților turci, a căror veche superioritate militară față de populațiile sedentare a dispărut o dată cu introducerea armelor de foc. Până în 1676, totuși, cînd rușii au avut pentru prima dată o frontieră comună cu otomanii, rămășițele vechilor imperii ale stepei au creat o largă zonă tampon între centrul puterii musulmane și cel rusesc. Astfel, pentru moment, marile imperii islamice au reușit să-i ignore pe noii, dar încă îndepărtații rivali din nord.

CRUCIADA IBERICĂ ȘI RĂSPUNSUL MUSULMAN. Cruciadele au început mai devreme și au durat mai mult în Spania decît în orice altă parte a Europei și chiar înainte ca ultimul stat musulman al peninsulei să fie distrus, în 1492, atît spaniolii, cît și portughezii luptaseră în afara țărilor lor, în Africa. Portughezii își stabiliseră un punct strategic lângă Gibraltar încă din 1425 și au continuat să dețină regiuni însemnate pe coastele Africii pînă în 1578. Un țel important al acțiunilor portughezilor în Africa era de a-i învinge pe musulmani și de a face legătura între Europa creștină și regatul legendar al preotului Ioan. Deși acest regat se redusese la proporțiile dezamăgitoare ale unei Etiopii pe jumătate barbare (vizitată de solii portugheze încă din 1493, pe uscat, și din 1520, pe mare, dinspre sud), succesul naval al portughezilor în apele Oceanului Indian le-a permis să creeze probleme serioase comerțului musulman în apele sudice. Simultan, spaniolii și-au reluat acțiunile împotriva musulmanilor, cucerind mai întîi Granada (1492) și ducînd războiul apoi în nordul Africii (1509-1511). Cînd Carol al V-lea a adăugat tărîmurile spaniole la moștenirea sa habsburgică din Germania și Țările de Jos, Spania a devenit indirect implicată, pe un al treilea front, în lupta împotriva musulmanilor — de data aceasta pe Dunăre.

Imperiul Otoman a răspuns în forță amenințării Habsburgilor. Pe uscat, Soliman Legiutorul (1520-1566) a împins frontiera otomană pînă la Carpați. În Mediterana, o lungă și indecisă bătălie a luat sfîrșit în 1578, cînd pacea dintre spanioli și turci, inițial ca o simplă pauză de respirație, a devenit un *modus vivendi* permanent, datorită lipsurilor financiare și implicării Spaniei pe alte fronturi. În ciuda victoriei creștinilor la Lepanto (1571), turcii puteau considera că au avut, în general, succes, căci și-au păstrat controlul, cel puțin cu numele, în Tunis și Algeria, precum și dominația în estul Mediteranei, cîștigată în fața venețienilor în secolul al XV-lea.

Islamul nu a avut nici un succes de proporții comparabile în Oceanul Indian. Deși amiralii otomani au depășit obstacole geografice⁴⁶ serioase pentru a porni trei expediții masive împotriva portughezilor (1536, 1554-1556, 1585-1589), ei nu au reușit să pună capăt supremației portugheze în oceanele sudice.⁴⁶

⁴⁶ Construcția de corăbii în Marea Roșie era împiedicată de lipsa lemnului. Astfel, vasele turcești trebuiau construite cu materiale transportate pe uscat prin Egipt, Asia Mică sau Siria.

⁴⁶ Ultima dintre aceste expediții acționa de-a lungul coastelor Africii de Est, unde îi respingea constant pe portughezi din partea nordică a coastei. Distrugerea finală a flotei otomane (lângă Mombasa) a fost și rezultatul unei revolte a băștinașilor, nu numai al forței navale a portughezilor. Cf. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, p. 1019. Cartea lui Braudel e un ghid fundamental pentru luptele iberico-musulmane, mai ales în ultima lor jumătate de secol.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, totuși, spiritul de inițiativă al navigatorilor musulmani a readus comerțul musulman aproape de proporțiile anterioare în sudul Asiei. Evitând porturile aflate sub control portughez și ducând cu ele destul armament pentru a descuraja orice atac, vasele musulmane treceau destul de ușor de patrulele portugheze. Din punctul de vedere al musulmanilor, deci, eforturile portughezilor de a-și impune supremația navală s-au redus la proporțiile unei simple piraterii. Musulmanii le scăpau atât de ușor de sub control încât, înainte de sfârșitul secolului, portughezii și-au deschis porturile pentru navele musulmane, considerând taxele portuare mai rentabile decât pirateria și războiul.⁴⁷

Atât în Mediterana, cât și în Oceanul Indian, olandezii, francezii și englezii au subminat treptat hegemonia flotelor iberice. Aceste puteri din nord își datorau succesul în mare parte eforturilor oficiale ale conducătorilor musulmani, care le considerau rivale importante ale spaniolilor și portughezilor. În 1536, de exemplu, francezii au obținut concesiile comerciale în Imperiul Otoman datorită alianței militare dintre ei și otomani împotriva Habsburgilor, încheiate în acel an. Compania Engleză a Levantului a obținut privilegiile asemănătoare în 1580, iar olandezii au apărut în Mediterana de Est în 1597 (sub steag francez până în 1612) și au devenit curând rivali comerciali puternici atât ai francezilor, cât și ai englezilor.⁴⁸ La fel, comerțul olandez și cel englez au pătruns în India sub egida tratatelor cu împărații moguli și cu alți conducători musulmani. Mai mult, având în vedere dependența inițială de bunăvoința musulmanilor, puterile protestante evitau deliberat acțiunile de misionariat, care fuseseră o trăsătură proeminentă a expansiunii iberice.⁴⁹

Totuși, activitatea comercială franceză, olandeză și engleză din ținuturile musulmane, deși aflată în general la bunul-plac al conducătorilor locali, a pus bazele dominației europene ulterioare. Aceasta a fost desigur situația în India și în Indiile de Est unde, chiar și în secolul al XVII-lea, comerțul englez și olandez a început să opereze schimbări importante în economiile popoarelor asiatice. Marile companii comerciale olandeze și engleze cultivau cu asiduitate cererile europene de produse indiene, cum ar fi indigoul, bumbacul și salpetrul, de tehnici, ceai și porțelan chinezesc, de cafea arabică și de covoare persane, iar piața tot mai mare a acestor bunuri în Europa a avut curând un efect semnificativ asupra structurilor de producție asiatice.

Comercianții olandezi și englezi nu se mulțumeau să se limiteze la comerțul dintre Europa și Asia, ci căutau continuu să dezvolte un comerț și o industrie a „Indiilor.” Țelul era câștigul obținut din comerțul local și din interiorul Asiei, căci companiile europene aveau mare nevoie de profituri în Asia pentru a limita scurgerea

⁴⁷ B. Schrieke, *Indonesian Sociological Studies*, The Hague, W. von Hoeve, 1955, I, 45.

⁴⁸ Braudel, *La Méditerranée*, p. 483-502; Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, Hachette, 1896, p. xi-xxciii.

⁴⁹ Era ceva simptomatic pentru relațiile simbiotice inițiale dintre companiile de comerț protestante și conducătorii musulmani faptul că olandezii au capturat Malacca de la portughezi în 1641 doar cu ajutorul forțelor de uscat furnizate de sultanul din Johore. Pe de altă parte, în Jawa și în alte insule din estul Indiei, unde olandezii și-au obținut suveranitatea, ei au provocat o „contracruadă” ineficientă, dar aspră din partea musulmanilor. Cf. D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, p. 252-282.

aurului și argintului din Europa, privită cu tot mai mare îngrijorare de guvernele de acasă. Fluxul de bani proveniți din Europa nu putea fi oprit (decît prin oprirea importului noilor produse orientale) înainte ca asiaticii să-și dezvolte gustul pentru produsele europene. Însă, pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, produsele europene nu prea erau bine primite pe piețele asiatice și păreau deseori primitive sau grosolane în comparație cu cele locale. Chiar și după ce meșteșugarii europeni au început să imite unele din tehnicile asiatice și au inventat metode mai bune de producție, piața asiatică a rămas foarte limitată pentru bunurile europene, astfel încît presiunea exercitată asupra companiilor comerciale de a cîștiga bani în Asia a rămas foarte puternică.

Consecințele pentru economiile asiatice erau adeseori spectaculoase. Olandezii au raționalizat, de exemplu, la scară largă, agricultura din Jawa și din insulele învecinate, îndemnîndu-i pe tărani autohtoni să cultive ceai și trestie de zahăr precum și condimente. La fel, englezii au stabilit un oarecare control managerial asupra lucrătorilor textiliști din vestul Indiei. După ce le oferiseră sume mari de bani țesătorilor, agenții englezi erau cei ce puteau hotărî tipul de bunuri care trebuia produs, iar împrumuturile au reușit curînd să regleze cantitățile de pînză scoase pe piață. Mărfurile produse astfel erau apoi oferite intermediarilor europeni spre vînzare, nu doar în Europa, ci și de-a lungul coastelor africane și sud-asiatice, ca și în Japonia și China — pe scurt, pe toate piețele profitabile ce puteau fi descoperite. Regiunile anterior înapoiate, ca Filipinele și tărurile estice ale Golfului Bengal, au început să se dezvolte rapid sub acest regim economic. Pretutindeni, comercianții europeni, organizați în companii puternice, au obținut tot mai mult controlul comerțului la scară largă, în timp ce activitățile autohtone erau reduse treptat la micul trafic local.⁵⁰

Dominația economică europeană în Imperiul Otoman s-a produs mult mai încet. Totuși, și aici, spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, vasele franceze, olandeze și engleze monopolizaseră cea mai mare parte a comerțului pe distanțe lungi din porturile otomane. Structura schimburilor — materii prime otomane în schimbul produselor finite europene — tindea să reducă Levantul la o totală pasivitate economică. Statutul social nefavorabil al populațiilor comerciale din Imperiul Otoman, supuse unei clase a militarilor și demnitarilor, de obicei ostili intereselor lor, făceau dificil și, în cele din urmă, chiar imposibil pentru supușii sultanului să susțină o activitate comercială la scară largă, în competiție cu comercianții europeni. Profiturile intermediarilor la produsele asiatice fuseseră drastic reduse datorită cuceririi oceanelor de către europeni și, după această decădere a poziției economice tradiționale a Orientului Mijlociu în cadrul lumii civilizate, producția indigenă și activitățile comerciale s-au dovedit inadecvate pentru a susține o poziție importantă în comerțul mondial. Totuși, pînă în 1700, negustorii europeni nu au mers cu mult mai departe de porturile otomane, schimburile interne au rămas în

⁵⁰ Cf. W.H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History*, London, Macmillan & Co., 1923; Bal Krishna, *Commercial Relations between Indian and England, 1601-1757*, London, George Routledge & Sons, 1924; J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society*, The Hague, W. van Hoeve, 1955, p. 159-245.

mfinile negustorilor locali și, după 1592, comerțul din Marea Neagră a ajuns să fie monopolul turcilor.⁵¹

În 1700, nimeni n-ar fi putut prevedea consecințele ultime ale puterii comerciale europene. Cruciada iberică fusese respinsă în Mediterana și anihilată în Oceanul Indian, iar implicațiile pătrunderii francezilor, olandezilor și englezilor în regiunile islamice nu se puteau observa încă. Musulmanii aveau aparent toate motivele să creadă că închiderea lor în cadrul structurilor ancestrale va fi benefică în viitor cum fusese și până atunci. Asaltul Europei de Vest asupra Islamului părea să fi eșuat — la fel ca și cruciadele din Evul Mediu. Nu părea să existe nici un motiv de îngrijorare sau de reformă, nici o bază pentru îndoilele cu privire la superioritatea esențială a modalităților musulmane de viață.

ASCENSIUNEA RUSIEI ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU ISLAM. Cînd Ivan al III-lea al Moscovei și-a afirmat independența politică față de Hoarda de Aur, în 1480, tătarii erau atît de slăbiți de luptele interne încît au fost incapabili să răspundă prin altceva decît printr-o demonstrație militară fără nici un rezultat. Prin urmare, pînă în 1517, Moscova și Polonia-Lituania își împărtășiseră toate principatele ruse anterior supuse tătarilor și ambele puteri au început să se extindă rapid în stepă.

În secolul al XVI-lea, comunitățile independente de cazaci din sudul stepelor au organizat republici destul de slab organizate care au reușit pentru scurtă vreme să formeze centre de putere rivalizînd cu Varșovia și cu Moscova.⁵² Însă în secolul al XVII-lea, înaintarea rușilor, polonezilor și turcilor în stepă a făcut independența cazacilor tot mai nesigură. Conducătorii hoardelor cazace au considerat avantajos să se alieze cu una sau alta din aceste guvernări învecinate, primind în schimb subsidii pentru serviciile lor militare și asigurîndu-și din partea polonezilor și a rușilor (dar nu și a turcilor) recunoașterea ca stăpîni ai popoarelor lor. După cîteva manevre destul de complicate printre forțele rusești, poloneze și turcești, comunitățile cazacilor au optat definitiv pentru cele rusești în 1681 și după această dată „cazacii înregistrați”, adică înscrîși în registre

⁵¹ Nu am reușit să descopăr nici o istorie economică mulțumitoare a Imperiului Otoman sau a Imperiului Safavi. Însă cf. Paul Masson, *Histoire du commerce français*; A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, Oxford University Press, 1935; H.A.R. Gibb și Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London, Oxford University Press, 1950, vol. I, Part I, p. 294-313. Braudel, în *La Méditerranée*, p. 616-643, sugerează că o „reacție seniorială” s-a extins în Mediterana, din Spania, prin Italia, pînă în Turcia și vorbește despre „trădarea burgheziei”, care a preferat să se investească în pămînturi decît să se supună nesiguranței comerțului și meșteșugurilor. Traian Stoianovich, în „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, în *Journal of Economic History*, XX, 1960, 234-62, pe de altă parte, găsește dovezi ale unor energii comerciale în plină evoluție printre supușii otomani din secolele XIV-XVIII.

Pînă cînd nu se vor scrie noi istorii economice ale Imperiului Otoman, ar fi prematur să ne hazardăm în afirmații definitive în legătură cu transformările sociale și economice din Orientul Mijlociu, care ar fi putut genera declinul comerțului său față de cel european în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Totuși, asemănările dintre poziția „colonială” a Bizanțului, după secolul al XII-lea, în relația sa cu orașele comerciale italiene și relațiile economice ale regiunilor otomane cu nord-vestul Europei, după ultimele decade ale secolului al XVII-lea, sînt evidente.

⁵² Hoardele cazacilor constituiau echivalentul pe uscat ale comunităților de pirați stabilite, în aceeași perioadă, în Indiile de Vest, Marea Chinei de Sud și de-a lungul coastelor „barbare” ale Africii. Ca și taberele cazacilor, cuiburile de pirați erau plasate acolo unde puterea guvernării organizate nu reușea să ajungă. Dependența cazacilor de provizii (arme și praf de pușcă) venite din comunitățile agricole sedentare era analoagă dependenței piraților de aceleași produse, achiziționate în porturile civilizate.

militare speciale, au format o forță auxiliară importantă a armatei ruse. Trădați de propriii lor conducători, restul cazacilor au fost ulterior înrobiți. Astfel, egalitarismul și nesupunerea față de legi, specifice primelor comunități cazace, au rămas latente pentru a reapărea sub forma violentelor răscoale țărănești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Cu mult înainte de a-și consolida puterea în Ucraina, rușii au învins hanatele Kazan (1552) și Astrahan (1556), deschizând întreaga regiune a Volgăi pentru așezările ruse și pentru comerț. La scurtă vreme după aceea, aventurierii și negustorii au trecut Munții Ural și au început să consolideze puterea rusă pe cursul superior al fluviului Obi (1579-1587). Conflictele fratricide din cadrul hanatului musulman al Siberiei au făcut victoria rușilor destul de ușoară. Dincolo de aceste teritorii se întindeau doar pădurile și tundra, locuite de populații primitive pașnice, dar și de hermine și alte animale cu blănuri scumpe. Trimișilor ruși nu le-a fost greu să-i oblige pe localnici să strângă blănuri și să le ofere rușilor ca tribut. Astfel, imediat ce au învățat cum să treacă cu săniile peste râurile înghețate și au găsit mijloace de transport pe uscat, între văile diferitelor râuri, aventurierii ruși nu au mai întâmpinat nici un obstacol în călătoriile lor până la Ohotsk, pe coasta Pacificului, unde au ajuns în 1638.⁵³

Aceste succese rusești din stepa vestică și din pădurile siberiene, împreună cu dezvoltarea lamaismului în stepa centrală⁵⁴ și estică, au împins mult înapoi frontiera nordică a Islamului în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Marea putere musulmană nu a făcut nici un efort să oprească acest curs al evenimentelor.⁵⁵ Persia, străjerul natural al porților spre stepa centrală, era angajată în lupte grele împotriva otomanilor și nu mai avea energie pentru nimic altceva. Imperiul uzbek din Buhara, adoptând o ortodoxie sunnită rigidă, reprima toate eforturile misionare sufite, care avuseseră mare succes în secolele anterioare printre popoarele din stepă. Stepă însăși era săracă și lipsită de perspective mai ales după ce drumurile caravanelor din Asia își pierduseră mare parte din importanța lor datorită noilor rute maritime și fluviale, ce ajungeau până în sudul și în nordul Asiei Centrale. Musulmanii civilizați nu mai aveau deci prea multe ocazii de a pătrunde în sălbăticia stepei. Vidul cultural și religios astfel creat a fost umplut oarecum de lamaismul tibetan.

În stepele Europei de Est și ale Asiei Centrale a suferit deci Islamul primele înfringeri cu adevărat puternice, într-o perioadă când, în regiunile expuse direct atacurilor Occidentului, musulmanii erau încă victorioși și în continuă expansiune.

⁵³ John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China*, 2 vols., London, Macmillan & Co., 1919, I, lxxix, lxxiii; Robert J. Kerner, *The Urge to the Sea: The Course of Russian History*, Berkeley and Los Angeles, Calif., University of California Press, 1946, p. 66-88; Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550-1700*, Berkeley and Los Angeles, Calif., University of California Press, 1943.

⁵⁴ E vorba aici de un mare eșec al activităților misionare musulmane. Regiunea dimprejurul fluviului Ili, unde se concentra puterea kalmucă, fusese cindva musulmană, dar Islamul s-a retras cind triburile uzbekilor au înaintat spre sud și spre vest în Transoxiana, lăsându-le locul kalmucilor încă păgini.

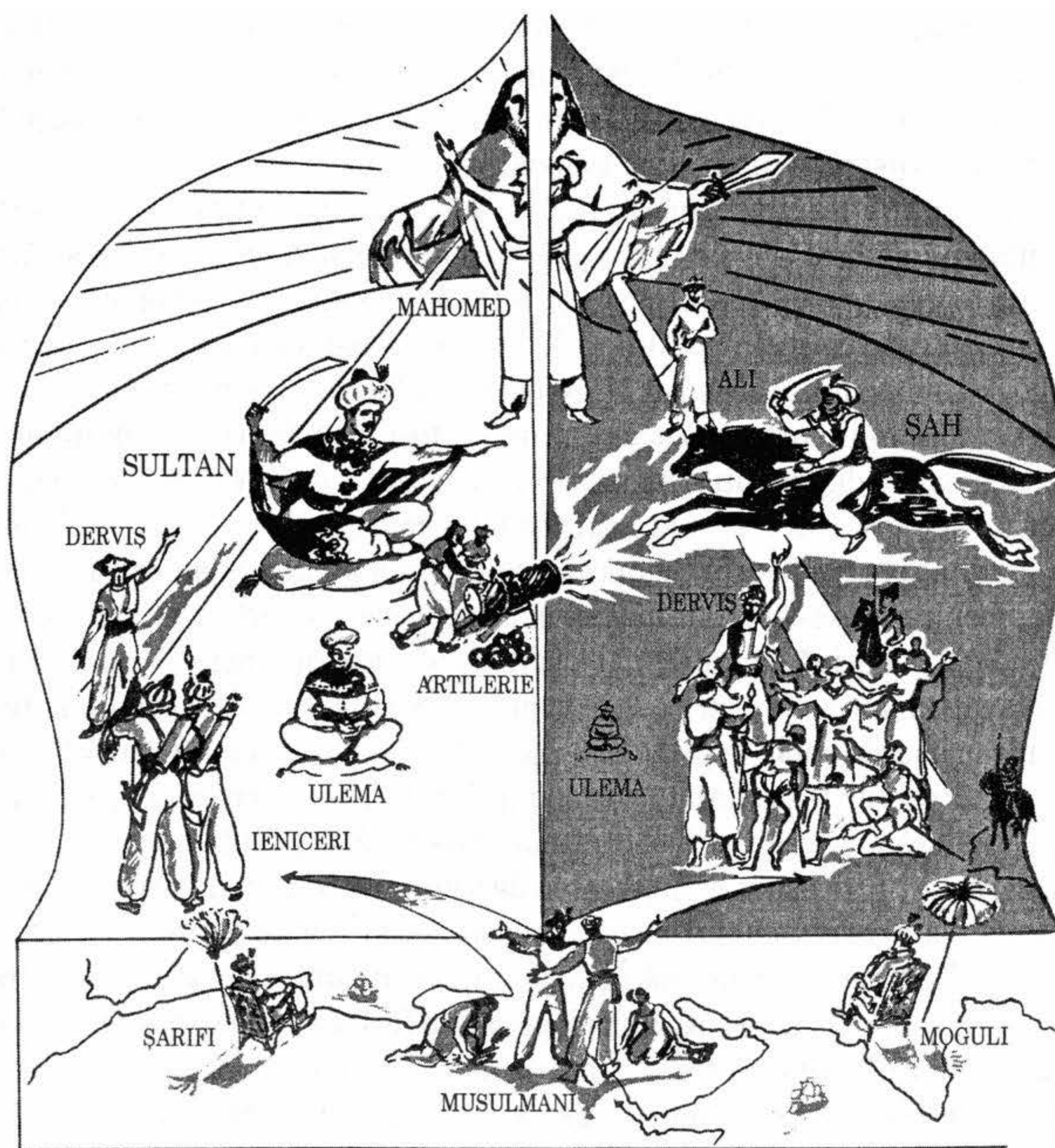
⁵⁵ Otomanii au trimis o expediție în 1659 cu scopul de a-i alunga pe ruși de pe cursul inferior al Volgăi și de a-și uni forțele cu hanatele central-asiatice pentru a ataca din spate statul persan șiiit. Totuși, o răscoală a ienicerilor și disputele cu hanul Crimeei, care își vedea probabil autonomia pusă în primejdie dacă otomanii se stabileau la granițele sale, i-au făcut pe otomani să abandoneze aceste încercări. Pentru comentarii interesante asupra importanței acestui efort parțial și a eșecului său, cf. A.J. Toynbee, *A Study of History*, VIII, 225-27.

CONFLICTUL DINTRE ȘIIȚI ȘI SUNNIȚI ȘI CONSECINȚELE SALE PENTRU ISLAM. Sectele musulmane în continuu conflict, erau diferențiate de erudiții musulmani oarecum arbitrar, în cadrul comunității credincioșilor, în funcție de atitudinea față de vechea problemă a succesiunii legitime a profetului, în două mari grupări: șiiții, care pretindeau că succesiunea provenea legitim numai de la ginerele lui Mahomed, Ali, și sunniții, care recunoșteau legitimitatea succesiunii lui Abu Bakr, Omar, Othman și ale urmașilor lor în demnitatea de califi. O dată cu apariția numeroaselor ordine sufite, frății și alte congregații religioase, această diviziune fundamentală a loialităților s-a complicat foarte mult. Liniile de demarcație s-au estompat o dată cu proliferarea grupurilor religioase heterodoxe, care împrumutau elemente de pietate șiiită, dar rămăneau sunnite prin faptul că acceptau legitimitatea primilor trei califi. Confuziile se datorau faptului că, deși șiiții au rămas o minoritate în majoritatea regiunilor lumii musulmane, practica lor de a simula ortodoxia sunnită în timp ce revelau adevărurile accesibile numai inițiaților, a făcut posibilă răspîndirea multor grupuri șiiite în lumea musulmană. Pe această bază, un echilibru șubred între secte a persistat multă vreme, supus tulburărilor locale ori de cîte ori cîte un ascet își cîștiga un număr considerabil de adepți sau un conducător fanatic începea să predice damnarea tuturor celor care nu se supuneau principiilor sale teologice.

Instabilitatea politică a teritoriilor musulmane după secolul al X-lea și puterea adeseori trecătoare a războinicilor turci, care își împărțeau suveranitatea asupra ținuturilor Islamului a contribuit la menținerea acestui echilibru religios precar, o dată ce prea puțini conducători își dădeau silința sau riscău să insiste asupra conformității cu preceptele religioase de teama revoltelor. Statul otoman nu era o excepție. Deși sultanii sprijineau ortodoxia sunnită, decretînd-o religie de stat în secolul al XV-lea, ei nu rupseseră orice legătură cu comunitățile heterodoxe de derviși, al căror entuziasm religios a contribuit atît de mult la expansiunea otomană inițială.

Echilibrul religios și politic al Islamului s-a clătinat considerabil cînd, în 1499, o sectă șiiită fanatică, ai cărui conducători se aflaseră pentru cîteva secole în sudul Mării Caspice, a început să cîștige victorie după victorie. Începînd doar cu cîteva grupuri dispersate de adepți fervenți, conducătorul sectei, Ismail Safavi, și-a creat rapid o armată formidabilă de fanatici religioși, încă din tinerețea sa, și într-un singur an a cucerit Tabrizul încoronîndu-se acolo șah (1500). A urmat victorie după victorie pînă cînd, în 1506, întregul platou iranian era unit sub noul conducător. În 1508, Ismail și-a afirmat puterea asupra Bagdadului și a unei mari părți din Irak, iar în 1510 i-a învins definitiv pe uzbekii din Transoxiana, asigurîndu-și astfel frontiera estică.

Secretul acestor succese a fost fanatismul religios al soldaților lui Ismail, pe care îl accentuaseră cîteva generații de propagandă șiiită secretă, la care se adăugau propriile lor viziuni spectaculoase. În acord cu marea energie a propriilor sale sentimente șiiite, Ismail îi persecuta pe toți musulmanii sunniți care îi cădeau în mînă și sprijinea o puternică propagandă șiiită atît în interiorul, cît și în afara granițelor noului său stat. În plus, victoriile lui Ismail le-au dat curaj multor susținători ai idealurilor șiiite să

ŞIITİ ŞI SUNNİTİ — SCINDAREA DIN INTERIORUL ISLAMULUI

acționeze deschis în diferite părți ale lumii musulmane, mai ales în estul Anatoliei, unde ei constituiau un pericol pe care sultanul otoman nu-l putea trece cu vederea. Într-adevăr, în 1514, când a izbucnit o puternică revoltă a šiitilor împotriva otomanilor în Anatolia, sultanul a avut nevoie de toată forța armatelor sale pentru a o suprima. După ce i-au învins pe eretici acasă, forțele otomane au avansat spre est împotriva sursei însăși a revoltei. La Chalderan, lângă Tabriz, artileria otomană a înfrînt fanatismul ostașilor lui Safavi (1514), dar revoltele ienicerilor l-au obligat pe sultan să se retragă fără a-l distruge complet pe Ismail.⁵⁶

În secolul al XVI-lea, imperiul lui Safavi a rămas o forță profund distructivă în lumea musulmană, dedicată apărării și propagării doctrinelor šiite acasă și în străinătate. Această politică presupunea o ostilitate clară între acest imperiu și cel otoman, punctată de scurte perioade de pace. În secolul al XVII-lea, totuși, când imperiul lui Safavi a ajuns la apogeu sub șahul Abbas cel Mare (1587-1629), fanatismul revoluției šiite se mai stinsese, cel puțin la curte, și o pace durabilă a fost încheiată cu otomanii în 1639.⁵⁷

Conflictul violent dintre šiiti și sunniți, care a divizat regiunile centrale ale Islamului mai mult de un secol, a avut ecouri în întreaga lume musulmană și a devenit o problemă politică de neevitat pentru fiecare conducător musulman. Simbioza anterioară a sectelor musulmane amenința să se destrame în orice moment, generînd războaie civile, căci opiniile religioase tindeau să devină un criteriu al loialității politice. În general, manifestările mai extreme ale fanatismului šiit aveau loc în regiunile conduse de Safavi, în timp ce în regiunile otomane contramăsurile hotărîte și eficiente ale sultanilor au oprit erezia šiită înainte de a deveni relevantă politic. Însă dincolo de zona influențată de otomani, la periferia lumii musulmane, conducătorii locali oscilau continuu între tabăra sunnită și cea šiită.

După ce, în 1514, au eșuat în încercarea de a elimina izvorul însuși al tulburărilor, sultanii otomani au pornit mai întii să cucerească regatul mameluc din Egipt și Siria. Selim cel Cumplit a reușit să obțină victoria într-o singură campanie, în 1516-1517, datorită aceleiași superiorități a artileriei, pe care o folosisese și în cazul șahului Ismail. Victoria sa a generat o alianță între șahul Ismail și mameluci. Ea le-a asigurat însă otomanilor controlul asupra orașelor sfinte Mecca și Medina, care depinseseră multă vreme de puterea mamelucilor.

În al doilea rînd, Selim și-a extins influența de-a lungul coastelor nord-africane pentru a contracara, pe de o parte, amenințarea spaniolă asupra Africii de Nord

⁵⁶ Corpul de ieniceri era strîns legat de ordinul de derviși bektashi și e posibil ca simpatia lor față de această comunitate heterodoxă cripto-șiită să-i fi făcut să se împotrivească unei victorii sunnite zdrobitoare. Nu am nici un fel de dovezi în sprijinul unei astfel de idei, dar, în general, universalismul doctrinar al ordinului bektashi îi predispunea pe inițiatorii săi la simpatia pentru cei ce-l căutau cu stăruință pe Allah pe orice cale posibilă. Cf. John K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Hartford, Conn., Hartford Seminary Press, 1937.

⁵⁷ Lupta dintre otomani și Safavi a avut o mare semnificație pentru Europa. Din 1606 pînă în 1639, otomanii s-au concentrat asupra războiului lor cu perșii și au slăbit presiunile exercitate asupra Europei creștine — permițînd astfel izbucnirea războiului de treizeci de ani. De comun acord parcă, Habsburgii și otomanii și-au întors reciproc spatele pentru a se concentra asupra eforturilor, dovedite zadarnice, de a pune capăt ereziilor din propriile comunități religioase. Fiecare parte era atît de istovită de aceste eforturi încît războaiele dintre musulmani și creștini din regiunea Dunării nu au luat sfîrșit pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea cînd, în 1683, turcii au asediat pentru a doua oară Viena.

musulmane și, pe de altă parte, pentru a opri expansiunea unei a doua forțe insurgente șuite, șariffii Saadi din Maroc. Șariffii organizaseră, pînă în 1511, un stat puternic printre populațiile urbane și tribale din zonele musulmane de la periferie bazîndu-se pe o propagandă religioasă asemănătoare cu cea care avea atît de mult succes, în aceeași perioadă, în Persia și Irak.⁵⁶ În același an, escadrele navale otomane au devenit active mai întîi pe coasta algeriană — provocînd astfel războaie cu Spania care au durat de lungul întregului secol al XVI-lea.

Conflictul, niciodată spiononat, cu Spania nu i-a împiedicat pe turci să-și atingă scopul: să îi alunge pe spanioli și pe marocani din Algeria.⁵⁷ Ura comună față de creștinii din Peninsula Iberică a împiedicat o ciocnire directă dintre statul otoman și cel marocan, iar cînd presiunea iberică a încetat (după 1578), ambițiile marocanilor s-au întors spre sud, împotriva regatului negrilor din Timbuctu (capturat în 1591), în timp ce forțele otomane au continuat să fie complet angajate pe alte fronturi.⁶⁰

Revoluția condusă de Safavi a produs complicate schimbări politice în estul musulman. Noua putere uzbecă a susținut, în mod natural, ortodoxia sunnită împotriva ereticilor safavizi, în timp ce în India împărații moguli au oscilat între sunniți și šiiti pînă în perioada lui Aurangzeb (1659-1707). În momentele de declin ale carierei lor furtunoase, atît Babur (m. 1525), fondatorul statului mogulilor, cît și fiul său Humayun au susținut public credința šiită pentru a-și asigura sprijinul lui Safavi, dar, atunci cînd s-a ivit ocazia, fiecare și-a afirmat independența politică confirmîndu-se la formele de pietate sunnite. Totuși, nici acest lucru nu era de ajuns, căci sultanii otomani încercau să impună o conducere prost organizată asupra întregii comunități sunnite pentru a contracara susținerea šiitilor de către Safavi.⁶¹

Astfel, o familie descinzînd din Genghis Han și Timur Lenk și considerîndu-i atît pe otomani, cît și pe safavizi simpli parveniți, nu se putea simți la largul ei nici în tabăra šiită, nici în cea sunnită. Îndată ce împăratul Akbar (1556-1605) a asigurat puterea mogulilor prin stabilirea unei administrații ferme și eficiente în nordul Indiei,

⁵⁶ Războiul sînt împotriva influențelor spaniole și portugheze de pe coastele Africii a stimulat foarte mult mișcarea šiită, care nu mai avea nevoie de nici un indemn din partea safavizilor. Totuși, din punctul de vedere al otomanilor, apariția simultană a unor state šiite în est și în vest, într-un moment cînd susținătorii šiitilor din interiorul granițelor Imperiului Otoman se îndreptau spre o rebeliune clară, era cel puțin de rău augur. Asupra acestui pasaj din istoria marocană, din nefericire privit separat de contextul musulman mai larg, cf. Coissac de Chavrebière, *Histoire du Maroc*, Paris, Payot, 1931, p. 268-294.

⁵⁷ Turcii pretindeau și suzeranitatea asupra Marocului, dar aceasta era mai mult o acțiune de viitor decît o realitate. Cf. Braudel, *La Méditerranée*, p. 995.

⁵⁸ Alphonse Gouilly, *L'Islam dans l'Afrique occidentale française*, Paris, Larousse, 1952, p. 62-63.

⁶⁰ Titlul de „calif” sau „succesor” al profetului, conducătorul celor credincioși pe pămînt, își pierduse deja sensul originar în secolul al XVI-lea. Juriștii sunniți erau de părere că adevăratul calif a dispărut în secolul al XIII-lea, cînd mongolii au distrus rămășițele statului abbasid. De aceea apariția sporadică a titlului de „calif” printre alte titluri oficiale ale sultanilor otomani nu are prea mare importanță; alți conducători au continuat să fie numiți astfel. Cu toate acestea, teoria politică musulmană, fie ea sunnită sau šiită, invita la unirea credincioșilor într-o singură comunitate politică și orice conducător ce pretindea legitimitatea politică, cum o făceau și otomanii, era obligat să întînească spre dominația universală a Islamului, oricît de vag ar fi fost ea concepută. Asupra califatului și a relației sale cu sultanii otomani, vezi H.A.R. Gibb și Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. I, Part I, p. 26-38; T.W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, Clarendon Press, 1924, cap. XI.

el însuși a pretins autoritate religioasă în mod independent.⁶² Fiul lui Akbar, Jahangir, nu a fost însă interesat de probleme religioase și a avut relații mult mai bune cu erudiții Islamului decât tatăl său. Totuși, conformitatea exterioară cu ortodoxia sunnită nu împiedica politica guvernamentală de a rămâne echidistantă față de pretențiile sunniților și šiitilor până când împăratul Aurangzeb (1659-1707) a început să militeze pentru cauza sunniților. Armatele sale i-au învins pe conducătorii šiiti din sudul Indiei, ducând imperiul mogulilor la cea mai mare expansiune teritorială a sa. Totuși, cu timpul, entuziasmul religios al lui Aurangzeb a slăbit imperiul, căci atacurile sale împotriva idolatriei hinduiste au generat lupte serioase în centrul Indiei, iar comunitatea musulmană a devenit atât de puternic divizată între sunniți și šiiti încât nu mai putea acționa unitar împotriva amenințării hinduismului.⁶³

Azerbaidjanul, Persia și Irakul au fost cel mai puternic afectate de revoluția šiită, căci în aceste regiuni Ismail și adepții săi au făcut eforturi serioase de a remodela societatea în funcție de principiile lor religioase. Dificultățile au început să apară când au început să-și organizeze propriul regim, căci, la fel ca mulți alți revoluționari, safavizii au descoperit că simplul entuziasm religios nu era o bază adecvată pentru guvernare. Ismail a adunat deci juriști specializați în legea šiită din toate colțurile lumii musulmane, pe unde-și găsiseră refugiul fiecare, și a început să-i angajeze (la fel cum sultanii otomani angajaseră juriști sunniți, în circumstanțe asemănătoare, cu două secole în urmă) pentru a defini legile conform cărora adepții și supușii săi trebuiau să trăiască. Rivalii religioși, printre care și frățiile sufite, ordinele dervișilor și, desigur, toate instituțiile religioase sunnite, au fost în mod sistematic eliminați — acțiune la fel de severă ca și suprimarea, aproape simultană, a mănăstirilor în Europa protestantă. Nu e de mirare că a fost mai ușor pentru curte și pentru juriștii šiiti să cadă de acord asupra instituțiilor care trebuiau suprimate decât asupra detaliilor propriei doctrine. Șahii nu acceptau să renunțe la nici unele dintre prerogativele lor,

⁶² Natura exactă a politicii religioase a lui Akbar și motivele sale sînt încă în dezbatere. Personal, Akbar pare să fi fost un căutător, cu o minte deschisă, al adevărului religios, care îi asculta cu interes pe susținătorii oricărei credințe ce îi apăreau în față, fără a fi complet convins de dreptatea vreunuia dintre ei. În grupul său de apropiați, el experimentase rituri și reguli obținute din diverse surse. Akbar considera acest grup al său ca pe un fel de ordin sufit, al cărui fondator și ghid era el. Astfel de practici eclectice și semisecrete i-au scandalizat pe musulmanii riguroși și i-au nemulțumit pe misionarii creștini, dar le-ar fi părut perfect naturale hinduștilor. Cf. F.W. Buckle, „A New Interpretation of Akbar's 'Infallibility Decree' of 1579”, in *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1924, p. 590-608; M.L. Roychoudhuri, *The State and Religion in Mughal India*, Calcutta, Indian Publicity Society, 1951, p. 67-118 și passim; Sri Ram Sharma, *The Religious Policy of the Mughal Emperors*, Oxford University Press, 1940, p. 15-69; Arnulf Camps, *Jerome Xavier S.J. and the Muslims of the Mogul Empire*, Schöneck-Beckenried, Switzerland, *Nouvelle Revue de Science Missionnaire*, 1957, p. 51-91; Aziz Ahmad, „Akbar, Hérétique ou Apostat?”, in *Journal Asiatique*, CCXLIX, 1961, 21-35.

⁶³ Credința religioasă personală ar fi putut contribui, ca în cazul lui Akbar, la politica religioasă atât de hotărâtă a lui Aurangzeb. Merită totuși observat că, atunci când a ajuns pe tronul Indiei, puterea otomană era destul de slăbită, astfel încât Aurangzeb putea spera să-l înlocuiască pe sultan, însăși căpetenia comunității sunnite. Cuceririle lui Aurangzeb din sudul Indiei, printre necredincioși și eretici, îl recomandau desigur pentru rolul de calif și conducător al celor credincioși și fuseseră probabil făcute în acest scop. Lui i s-a acordat, de fapt, acest titlu de către juriști erudiți chiar din afara stăpînirii sale. H.A.R. Gibb și Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. I, partea I, p. 35. Cf. și excelentul și pătrunzătorul eseu al lui Aziz Ahmad, „Moghulindien und Dar-al-Islam”, in *Saeculum*, XII, 1961, 266-90; John Norman Hollister, *The Sh'ia of India*, London, Luzac & Co., 1953, p. 126-140.

nici chiar în fața oficialităților religioase, iar puriștii šiiti nu puteau ierta imperfecțiunile ce persistau chiar și în cadrul regimului celui mai devotat lor. Conflictele între ei și curtea șahului nu făceau decât să sporească energia cu care šiitii „doisprezeciști“ încercau să îndoctrineze populația cu principiile credinței lor.⁶⁴ Căpătînd reputația de vindecători miraculoși și de tîlmaci ai voinței divine, erudiții šiiti au devenit foarte influenți asupra oamenilor de rînd, în general, pînă cînd opiniile lor au ajuns să fie un adevărat obstacol în calea șahului însuși.⁶⁵

Administrația laică și organizarea militară au evoluat mai lent. Abia în vremea șahului Abbas cel Mare, baza tribală a armatei⁶⁶ lui Ismail și a guvernării a fost suplimentată și contrabalansată de crearea unei armate active, recrutate dintre neofiții georgieni și armeni, după modelul trupurilor de ieniceri.⁶⁷

Reformele drastice întreprinse de safaviți nu au fost egale în Imperiul Otoman și nici în cel Mogul. Ortodoxia sunnită se împacăse de mult cu heterodoxia religioasă și nici o mișcare populară sunnită fanatică, asemenea aceleia care a transformat scena politică persană în secolul al XVI-lea, nu a apărut pentru a susține revoluția religioasă. Ordinele heterodoxe de derviși erau prea adînc implicate în structura statului otoman pentru a putea fi suprimate cu ușurință.⁶⁸ După revolta și masacrele din 1514, šiitii care au supraviețuit în teritoriile otomane și-au găsit refugiul lor tradițional în conformarea formală la regulile sunnite. Provocarea deschisă fiind astfel înlăturată în cadrul comunității sunnite, destul de tolerante, apariția unei Contrareforme drastice, asemeni celei din Europa catolică, era exclusă. Sultanii otomani s-au mulțumit cu măsuri administrative. Soliman Legiuitorul (1520-1566) a perfecționat și extins organizarea ierarhică a *ulemei*, a finanțat instituțiile de învățămînt sunnite și a susținut, în general, o mai strictă ortodoxie sunnită folosind întreaga forță a guvernării sale. Ca rezultat al legislației sale, instituțiile politice și religioase ale Imperiului Otoman au ajuns la o formă rămasă apoi neschimbată pentru mai mult de două secole.⁶⁹

⁶⁴ Manualele simplificate ale doctrinei au jucat rolul „catehismelor scurte“ din bisericile creștine ale Europei Occidentale. Pentru o trecere în revistă a literaturii teologice šiite și explicarea unui manual tipic al doctrinei, cf. E.G. Browne, *History of Persian Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 1920, IV, 368-411.

⁶⁵ Dacă acceptăm limbajul acestor poeme turcești, Ismail pare să fi pretins că este — ceea ce și triburile turcești care i se alăturaseră credeau — Dumnezeu însuși intrupat. Aceasta nu era totuși o opinie oficială a „doisprezeciștilor“, care considerau că safavizii erau descendenții celui de-al șaptelea dintre cei doisprezece imami legitimi și a putea fi considerat astfel ceva mai aproape de Dumnezeu decât oamenii obișnuiți. Cf. Hans Robert Roemer, „Die Safawiden“, în *Saeculum*, IV, 1953, 31-33.

⁶⁶ Șapte triburi turcești din Azerbaidjan au constituit nucleul forțelor originare.

⁶⁷ Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, 2d ed., London, Macmillan & Co., 1921, II, 175-76; Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958, p. 18-22. Pînă în perioada lui Abbas, persii nu au avut artilerie și nici arme de foc pentru infanterie. Abbas le-a obținut prin intermediul negustorilor și aventurierilor europeni, mai ales datorită englezilor Robert și Anthony Sherley.

⁶⁸ Ienicerii, de exemplu, puteau fi folosiți pentru apărarea îndrumătorilor lor spirituali, dervișii bektashi, iar alte ordine de derviși aveau și ele afiliații strategice similare printre breslele urbane din capitală și din comunitățile regionale, mai ales din Anatolia.

⁶⁹ A.H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1913. În ciuda titlului, H.A.R. Gibb și Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, ne oferă cea mai bună analiză a politicii religioase otomane din această perioadă din cîte cunosc.

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

ISLAMUL ÎN SECOLUL AL XVII-lea

Aceste miniaturi au fost pictate la curtea împăratului mogul Jahangir (1605-1627). În stînga, Jahangir este reprezentat îmbrățișîndu-l pe șahul safavid, iar sub picioarele lor un leu și un miel stau alături. Artistul sugerează astfel reconcilierea politică dintre rivalii sunniți și šiiti, indieni și iranieni. În dreapta, împăratul e reprezentat șezînd pe tronul său, primind o carte (Coranul?) de la un om religios în prezența a doi europeni și un hindus. Atitudinea rugătoare a europeanului cu barbă neagră indică probabil că el a venit să ceară permisiunea de a face comerț (sau vreun favor) de la marele conducător musulman al Indiei.

Instituțiile Imperiului Mogulilor au ajuns, de asemenea, să fie la fel definite de către împăratul Akbar (1556-1605). Akbar și-a organizat curtea și administrația centrală după modelul persan, dar a permis menținerea tradițiilor locale în orașe și sate, astfel încât anumiți conducători ai clanurilor și teritoriilor hinduse au putut să exercite jurisdicția locală, dar musulmanii au rămas preponderenți în administrația superioară. Diversitatea religioasă din cadrul imperiului a rămas o problemă delicată. În secolul al XVII-lea, misticismul sufit și diferitele forme de sincretism între hinduism și islam au căpătat influență asupra claselor mai sărace, care căutau în astfel de credințe scăparea de statutul social dezavantajos atribuit lor de doctrina hindusă. Diferențele enorme dintre această pătură săracă a musulmanilor și clasa, redusă numeric, a demnitarilor și soldaților din jurul împăraților ne ajută să înțelegem eșecul eforturilor lui Aurangzeb de a limita islamul la un model sunnit oficial.⁷⁰

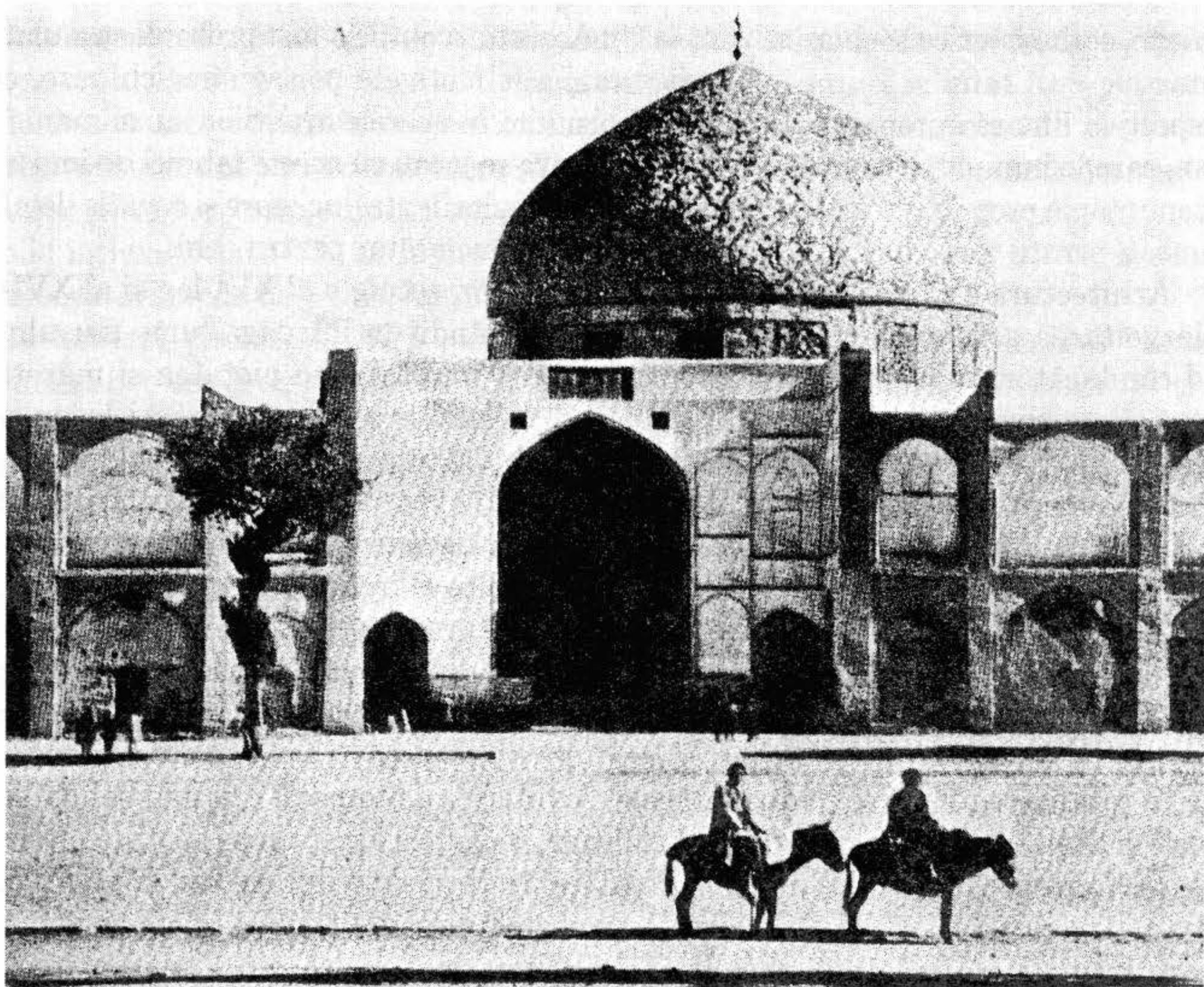
Transformările religioase și politice ale islamului ce au urmat revoltei šiite au generat schimbări importante și în cultură. În literatură, poezia persană și-a pierdut sursa de inspirație, căci fanatismul intolerant nu se putea împăca deloc cu senzualitatea delicată și ambiguitatea religioasă a poeziei persane clasice. Cunoașterea marilor poeți persani și imitarea stilului lor a rămas un ingredient esențial al fiecărui om educat din imperiul otomanilor sau din cel al mogulilor. Când era vorba însă de compoziții originale, poeții minori de la curte își permiteau să înlocuiască subtilitatea autentică a modelelor cu cea verbală, generatoare doar de clișee.

Declinul literaturii persane a fost compensat în oarecare măsură de evoluția limbilor turcă (atât în formă otomană, cât și central-asiatică) și urdu (o combinație de persană și hindi folosită la curtea mogulilor). Ca instrumente ale poeziei, aceste noi limbi literare erau puternic influențate de prototipurile persane, dar o parte a prozei turce, cum ar fi de exemplu încântătoarele amintiri ale lui Babur, vine ca o adiere de aer proaspăt printre pinzele de păianjen ale verbozității convenționale.⁷¹

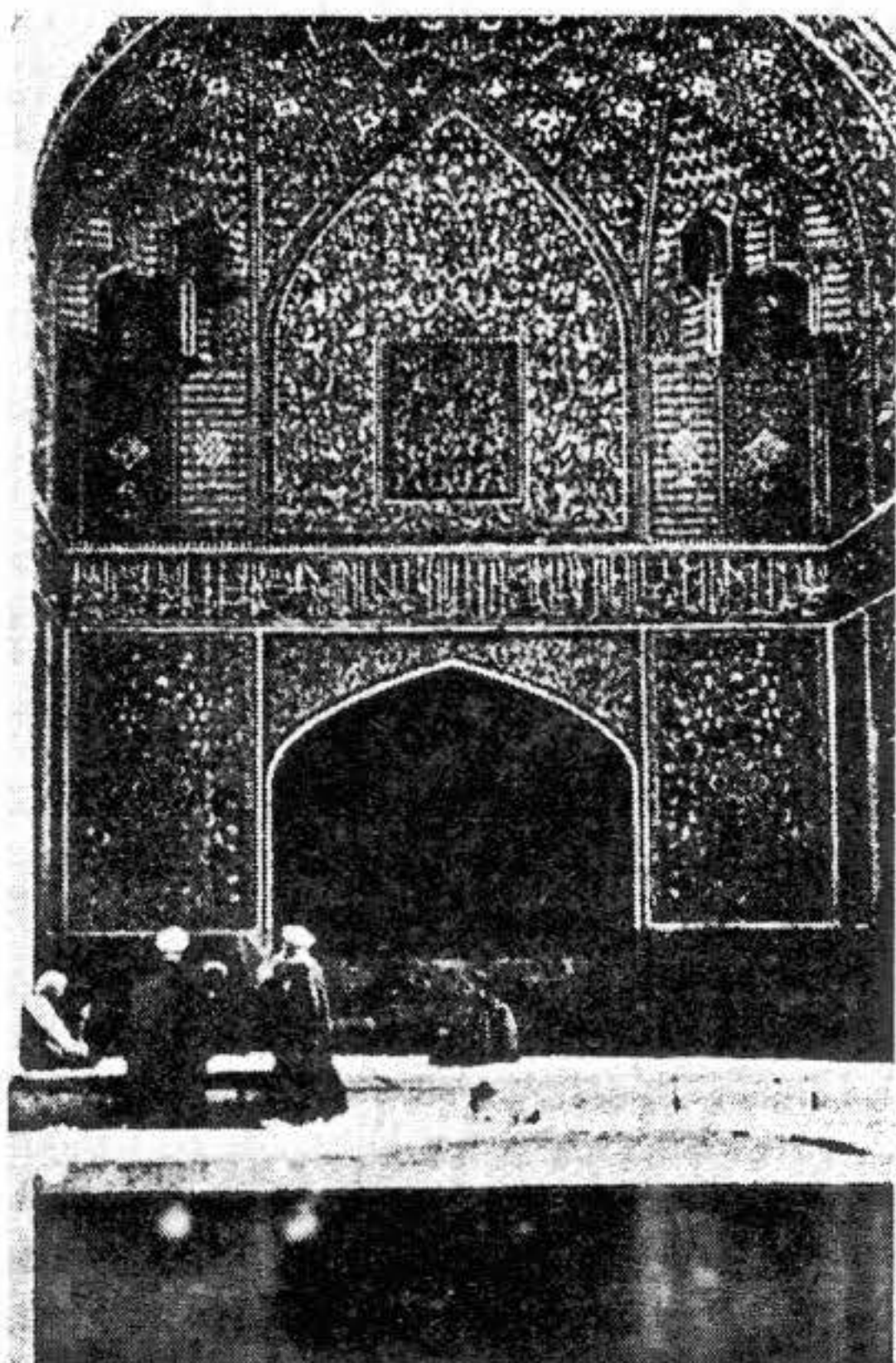
Apariția unor importante curți imperiale musulmane în Turcia, Persia și India presupunea un patronaj mai stabil și mai generos pentru arhitecți și pentru meșteșugarii de lux de toate felurile: pictori, caligrafi, țesători de covoare etc. Deși mare parte din produsele acestei ultime perioade a măreției artistice a Islamului au dispărut, a rămas destul pentru a ne crea o impresie covârșitoare a splendorii și eleganței lor, a calității tehnice și a culorilor minunate. Pictura era desigur suspectă din punctul de vedere al religiei și considerată o artă minoră de către musulmani, dar în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, pictorii de la curțile din Persia și India tindeau să se emancipeze, depășindu-și vechile roluri de ilustratori de manuscrise și de decoratori de băi și începând să picteze

⁷⁰ Cf. Jadunath Sarkar, *Mughal Administration*, Calcutta, M.C. Sarkar & Sons, 1920; W.H. Moreland, *India at the Death of Akbar*, London, Macmillan & Co., 1920; R.C. Majumdar et al., *Advanced History of India*, London, Macmillan & Co., 1958, p. 554-565; N.J. Hollister, *The Shi'a of India, passim*.

⁷¹ Aceste amintiri sînt traduse în engleză de Annette S. Beveridge, 4 vols., London, Luzac & Co., 1912-21. Asupra literaturilor turcă și urdu, cf. descrierile poate prea entuziaste și traduceri din E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, II, III, London, Luzac & Co., 1902, 1904; Ram Babu Saksena, *A History of Urdu Literature*, Allahabad, Ram Narain Lal, 1940.

A.U. Pope, Introduction to Persian Art. London: Peter Davies Ltd., 1930.

Magnum-Inge Morath.

O MOSCHEE PERSANĂ ȘI O MADRASA

Aceste două clădiri se află în Isfahan, capitala safavizilor. Moscheea de sus a fost ridicată în 1621 de șahul Abbas cel Mare, madrasa din stînga a fost ridicată în 1710, ca dovadă a vitalității continue a artei persane pînă destul de curînd. Cadrul exterior al ambelor clădiri este o parte importantă a întregului ansamblu. Isfahanul însuși este, într-adevăr, o mare grădină creată pentru plăcerea șahului. Numeroase havuzuri asemeni celui din dreapta, din fundal, și piețe largi pentru polo și ceremonii publice, ca aceea din fața moscheii, atestă atît tehnica desăvîrșită a artiștilor, cît și autocrația șahului, care reușise astfel să comande apariția unui nou oraș.

portrete, scene istorice și chiar religioase (!). Această evoluție a fost probabil stimulată de contactele cu China și Europa. În orice caz, atît motivele peisagistice chineze, cît și perspectiva liniară europeană au devenit obișnuite în operele artiștilor musulmani de la curte, care le imitau tot mai des. Însă pictorii care se jucau cu aceste tehnici de import nu au renunțat la propria integritate stilistică, în care culorile strălucitoare și bogăția detaliilor se uneau pentru a produce un rezultat minunat și încîntător pentru ochi.

Arhitectura a rămas marea artă a Islamului în secolele al XVI-lea și al XVII-lea și dezvoltarea activităților de construcții s-a răspîndit în întreaga lume musulmană cînd conducătorii noilor imperii au început să-și immortalizeze pietatea și măreția în piatră. Construcțiile persane și din imperiul mogulilor ajungeau uneori la un mare rafinament și o mare frumusețe, atît în detalii, cît și în plan general. Taj Mahal-ul, în India, construit pentru împăratul Jahan, între 1632 și 1635, și moscheea din Isfahan, construită pentru șahul Abbas cel Mare, cu două decade mai devreme, sînt exemple cunoscute în lumea întreagă ale tehnicii desăvîrșite și bunului-gust al arhitecților și meșteșugarilor invitați de acești conducători la curtea lor. Construcțiile persane și indiene erau adeseori plasate în interiorul unor grădini minunate, cu havuzuri limpezi, cu flori multicolore și chiparoși. Astfel de grădini erau insule de răcoare, culoare și eleganță în acele ținuturi fierbînti și prăfuite și erau părți integrante ale operei de artă în totalitatea ei ca și clădirile însele. Arhitectura otomană era mai solidă și mai severă și păstra tradițiile structurale bizantine. Se pune accentul pe spațiile interioare închise, fie pentru moschei, fie pentru palate, în timp ce stilul persan și mai ales cel indian tindeau să se concentreze asupra efectelor dramatice și decorative ale exteriorului și ale mediului înconjurător. Clima mai aspră din Constantinopol și severitatea ortodoxiei sunnite păreau să determine deopotrivă o arhitectură monumentală și masivă în regiunile otomane, care contrasta puternic cu minunata eleganță, mai efeminată, a construcțiilor din Persia și din Imperiul Mogulilor.⁷²

Cei obișnuiți cu arta musulmană din secolele al XVI-lea și al XVII-lea pot reflecta asupra varietății ogîndite de fiecare stil de curte și pot recunoaște atît întrepătrunderea de elemente persane, turcești, arabe, hinduse, chinezești sau europene, cît și sinteza perfectă a acestor stiluri artistice atît de diferite. Aceștia nu pot crede nicidecum că civilizația și cultura musumană se aflau într-o perioadă de declin începînd din 1500. Literatura musulmană, dominată de admirația pentru jocurile de cuvinte și saturată de înțelepciunea teologică și juridică, înviorată doar din cînd în cînd de invectivele pe care și le adresau reciproc erudiții sunniți și șiiți, nu prea este pe placul publicului occidental, dar și aici afirmarea limbilor și literaturilor vernaculare poate fi probabil considerată un semn al capacității continue de dezvoltare.

⁷² Pentru arta musulmană din această perioadă, am consultat: E.B. Havell, *Indian Architecture from the First Mohammedan Invasion to the Present Day*, London, John Murray, 1913; Heinrich Glück și Ernst Diez, *Die Kunst der Islam*, Berlin, Propyläen-Verlag, 1925; Arthur Upham Pope, *An Introduction to Persian Art*, London, Peter Davies, 1930; Arthur U. Pope (ed.), *A Survey of Persian Art*, 6 vols., London, Oxford University Press, 1938-1939; Sir Thomas W. Arnold, *Painting in Islam*, Oxford, Clarendon Press, 1928; Percy Brown, *Indian Painting under the Mughals*, Oxford, Clarendon Press, 1924; L.A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Geneva, Albert Kundig, 1956; Hermann Goetz, *Bilderatlas zur Kulturgeschichte Indiens in der Grossmogulzeit*, Berlin, Dietrich Reimer & Ernst Vohsen, 1930.

Într-adevăr, după toate standardele, cu excepția singurului care conta — acela impus de evoluția contemporană a civilizației europene — Islamul se afla într-o perioadă de înflorire. O dată ce acuitatea conflictelor religioase s-a mai diminuat în secolul al XVII-lea, musulmanii puteau considera că au depășit cu bine furtunile care, la începutul secolului al XVI-lea, le amenințau societatea din interior și din afară. Rezultatul a fost o teribilă inflexibilitate față de lumea necredincioșilor, europeni sau de alte origini, și un conservatorism de neclintit, hotărît se respingă orice nouate.

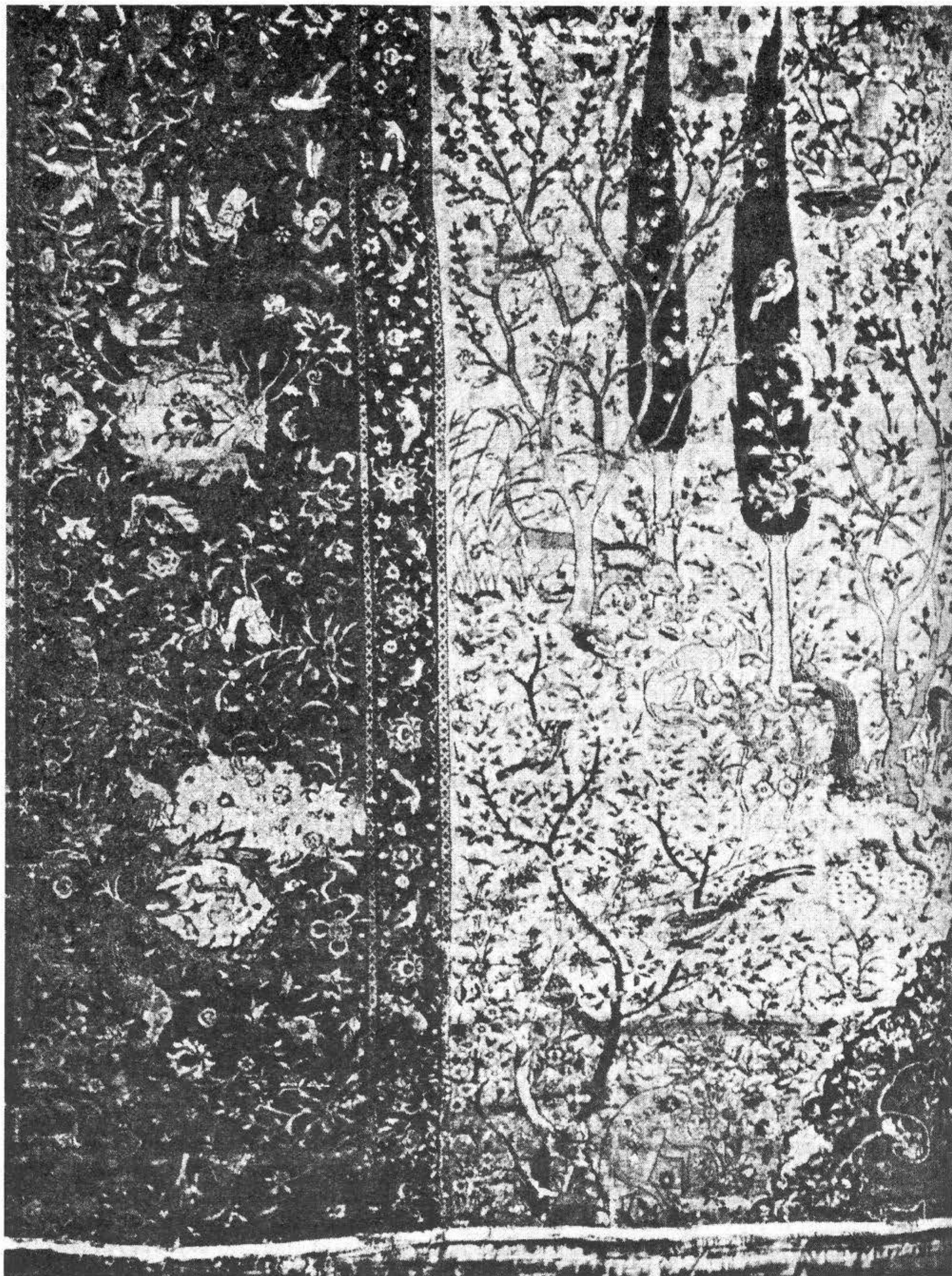
Caracterul paseist al legii și pietății islamice predispuceau desigur lumea musulmană la o astfel de rigiditate. Totuși, e posibil ca puternic conflict dintre șiiți și sunniți din secolul al XVI-lea să-i fi legat și mai mult pe musulmani de vechile formule ale adevărului și să fi încurajat ignorarea acelor elemente ale moștenirii intelectuale musulmane care le-ar fi putut permite să țină ritmul cu extraordinara serie de revoluții culturale și economice din Europa.⁷³ Ceva asemănător spiritului Renașterii italiene apăruse și la curtea lui Mahomed Cuceritorul⁷⁴ și a lui Akbar, dar Selim cel Groaznic și Soliman Legiuitorul au hotărît să suprimе ideile primejdioase din Imperiul Otoman, iar Aurangzeb a încercat același lucru în India. Soliman a reușit în asemenea măsură încît în Imperiul Otoman (sau în orice alt stat musulman) nu a apărut niciodată spiritul inovator, plin de curiozitate care, în Europa secolului al XVII-lea a dat naștere literaturii și științei moderne. De aici provine deci, mai mult decît din pierderile intermediarilor în comerțul cu mirodenii, eșecul Islamului în timpurile moderne.

Structura socială a lumii islamice a contribuit puternic la acest rezultat. Noțiunile noi nu au găsit teren propice în state construite pe baza unei clase restrînse de militari și demnitari aflați mult deasupra unei țărâni împovărate de taxe. Servilismul orașenilor față de demnitari și proprietari de pămînt fusese o trăsătură puternică a societății din Orientul Mijlociu încă din mileniul al doilea î.Hr., iar imperiile otomanilor și mogulilor, prin însăși perfecțiunea organizării lor imperiale, au confirmat acest model social. Numai în imperiul safavizilor, unde propaganda șiiită a introdus un element popular limitat în echilibrul politic și unde supraviețuirea tribalismului turc a contracarat birocrăția regală, a ajuns politica să aibă o bază socială mai largă.

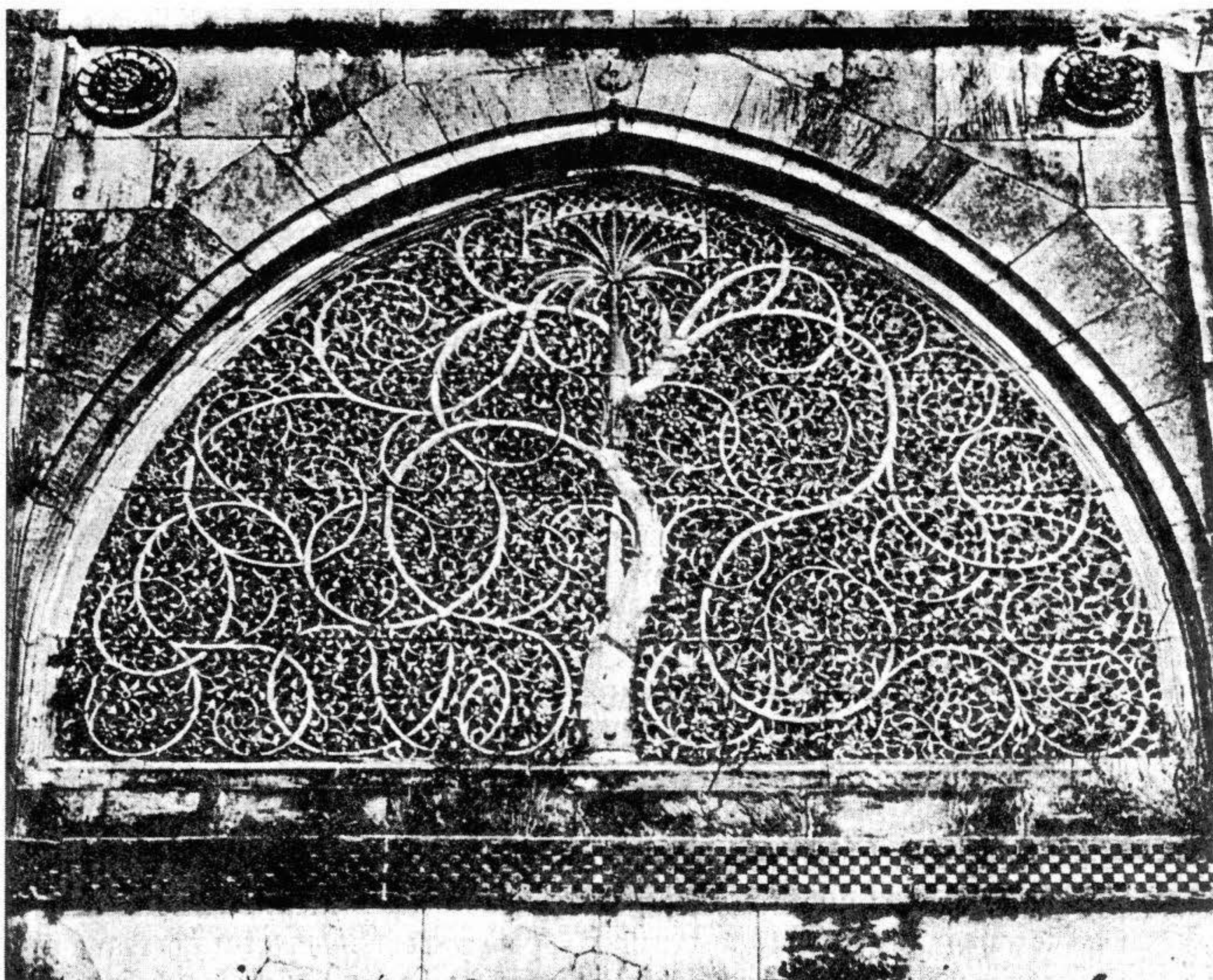
Scindarea religioasă a islamului în șiiți și sunniți, din secolul al XVI-lea, nu a determinat acest caracter sociologic dominant al islamului. Totuși, impunîndu-le sultanilor să susțină mai mult ortodoxia sunnită, a contribuit probabil la mărirea diferențelor dintre

⁷³ Abisul de incertitudine religioasă, cu care se confruntase anterior comunitatea sunnită, a fost depășit prin inventivitate instituțională mai mult decît intelectuală. De cîte ori apăreau semne de erezie, ele erau contracarate prin simpla reafirmare a trecutului, a precedentului paralizant pentru orice răspuns mai constructiv față de provocările intelectuale viitoare. În plus, majoritatea musulmanilor sunniți pioși și educați au ajuns să creadă că acceptarea necritică a adevărului religios era singura atitudine intelectuală corectă — cu cît mai necritică, cu atît mai bine. Însă în absența controverșelor, întreaga forță intelectuală s-a stins rapid în Imperiul Otoman, iar erudiții din *ulema* au ajuns să nu mai stăpînească cu adevărat nici măcar propria lor moștenire intelectuală. O astfel de inerție morală a fost preț plătit pentru protejarea ortodoxiei sunnite împotriva amenințării ereziei. Interesant este că energia intelectuală musulmană a rămas mult mai mare în Persia și India, și mai ales în India, unde controverșele religioase au rămas destul de puternice.

⁷⁴ Cf. Abdulah Adnan-Adwar, „Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey”, în T. Cuyler Young (ed.), *Near Eastern Culture and Society*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1951, p. 121-122.

Musée des Arts Décoratifs. Paris.

Secretary of State for Commonwealth Relations (India Office Library), London, and R.B. Fleming & Co., Ltd., London.

UN COVOR PERSAN ȘI O FEREASTRĂ INDIANĂ

Structura delicată și decorația impecabilă a acestor două exemple de artă musulmană din secolul al XVI-lea demonstrează un rafinament uimitor, produsul a secole de muncă și de perfecționare a tehnicilor. Europa secolelor al XVI-lea și al XVII-lea se afla cu mult în urma acestui nivel de eleganță.

conducători și orășeni. Oricum, în Imperiul Otoman, meșteșugarii și negustorii s-au orientat spre diferite forme heterodoxe în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, iar ordinele de derviși, separate de instituțiile de învățămînt susținute de stat și de înalta erudiție musulmană, au devenit tot mai mult dominate de superstiții populare și taumaturgie.⁷⁵

La acest rezultat a contribuit și reprimarea revoluției šiite care a creat ruptura dintre instituțiile sunnite și orășenii de rînd. În acest sens, ca și în consecințele sale politice și culturale imediate, ruptura dintre sunniți și šiiti a constituit trăsătura principală a istoriei islamului în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În comparație cu aceasta, conflictul cu Europa a rămas unul marginal.

2. COMUNITĂȚILE RELIGIOASE SUPUSE DIN LUMEA MUSULMANĂ

INDIA HINDUSĂ ȘI ASIA SUD-ESTICĂ BUDISTĂ. În ciuda eclipsei politice a hinduismului în secolul al XVI-lea, majoritatea covârșitoare a hindușilor au rămas credincioși religiei și modului lor de viață strămoșesc. Orășenii și sătenii obișnuiți nu au fost prea mult afectați de cuceririle mogulilor și i-au tratat pe musulmani ca și cum ar fi fost doar o nouă castă. Colectarea taxelor — principalul punct de contact al guvernării imperiale cu populația — se făcea prin intermediul hindușilor, singurii obișnuiți cu amănuntele legate de sistemul funciar tradițional și cu registrele de taxe. În plus, în multe regiuni, aristocrația hindusă și-a păstrat proprietățile și, așa cum am văzut, împăratul Akbar i-a admis pe indieni chiar și în ierarhia sa oficială administrativă și militară. Astfel, dominația politică musulmană a Indiei nu a împiedicat continuarea vieții normale a hindușilor, conform vechilor ei tradiții.

Totuși, transferul de putere politică asupra unui grup religios străin a avut tendința de a sărăci înalta cultură indiană. Construcția templelor hinduse, de exemplu, fusese finanțată de către stat și a luat astfel sfîrșit în momentul în care guvernarea a fost preluată de musulmani. Doar în sudul îndepărtat, unde controlul politic musulman nu a fost niciodată mai mult decît formal, au continuat unele activități de construcții. În plus, clasele superioare hinduse încercau să capete o spoială de cultură persană de la conducătorii musulmani, chiar dacă rămîneau credincioase propriei religii. Pictura rajput a fost exemplul cel mai bun al acestei combinații culturale, căci tehnicile artistice persane aplicate în portretizarea zeilor și eroilor hinduși au produs curînd o artă diferită stilistic de prototipul său și înzestrată cu un farmec propriu.

Cum am văzut deja, sincretismul religios dintre tradiția hindusă și cea musulmană a precedat cu mult cuceririle mogulilor. Secta sikh, cea care a încercat să unească cele două tradiții religioase într-o revelație mai înaltă, a trecut printr-o transformare remarcabilă în secolul al XVII-lea. Canonul lor de scrieri sacre a fost stabilit oficial în 1604. Curînd după aceea, conducătorii sikhi au intrat în dizgrația mogulilor și au ridicat armele cu atîta forță încît, atunci cînd imperiul s-a dezintegrat în secolul al XVIII-lea, comunitatea sikh a ajuns moștenitoarea cea mai importantă a mogulilor în Punjab.

⁷⁵ Gibb and Bowen, *Islamic Society*, I, partea a II-a, 179-206.

Totuși, acest succes a fost scump plătit, căci transformarea comunității sikhi într-un stat războinic a însemnat renunțarea la ambițiile universaliste ale primilor ei învățați. Pietatea multiformă a tradiției hinduse și prescripțiile legale atât de elaborate ale islamului nu puteau fi reduse la obediența față de diferiți *guru sikhi*, oricât de puternic ar fi fost validată învățătura lor de către succesul în luptă.

Mult mai semnificative pentru comunitatea hindusă în general au fost mișcările religioase și literare populare care nu puteau fi definite doctrinar, dar creau o mare exaltare emoțională printre aderenții lor. Înainte de 1500, marea majoritate a diferitelor reguli hinduse locale se aflau mai ales la un nivel cutumier, prea puțin definite din punct de vedere al expresiei literare formale. Vechea erudiție a brahmanilor, deși niciodată abandonată, nu însemna prea mult pentru cei needucați, care nu înțelegeau limba sanscrită. Pretensiile la privilegii sociale ale brahmanilor, bazate pe tradiția sanscrită, nu erau nici ele întotdeauna recunoscute cu ușurință de castele inferioare. Totuși, în secolul al XVI-lea, hinduismul a trecut printr-o reformă importantă. Asceții și poeții nu numai că au relocalizat punctele centrale ale pietății populare, dar au și adus limbile populare din nordul Indiei la o expresie literară mai elevată și le-au folosit ca mijloace de expresie ale unor aspirații religioase intense. Hinduismul și-a asigurat deci o forță emoțională datorită căreia a continuat să se bucure de loialitatea majorității indienilor până în prezent.

În toată această evoluție s-au remarcat în mod special trei oameni: ascetul Chaitanya (m. 1534) și poeții Tulsi Das (m. 1627) și Sur Das (m. 1563). Scrierile acestor poeți și secta formată în jurul figurii charismatice a lui Chaitanya au concentrat cu toatele o devoțiune extrem de încărcată emoțional în jurul unei anumite întrupări divine, deși alegerile lor difereau cu privire la respectiva întrupare asupra căreia se orientau, dintre miile cunoscute de mitologia hindusă tradițională.

Chaitanya era o figură neobișnuită chiar și în contextul tradiției ascetice hinduse. În floarea vârstei, sub presiunea experienței personale a puterii și gloriei lui Krishna, el a renunțat la viața brahmanică, pentru care se născuse, și a devenit un ascet rătăcitor. Extazul său și abandonarea propriei ființe în voia emoțiilor, exprimate prin contorsiuni fizice violente și laude nenumărate aduse divinității, le dădeau motive criticilor săi să-l considere nebun, dar mulțimile pe care reușea să le adune îl considerau un om ce reușea cu adevărat să întrupeze divinitatea căreia i se ruga. Zeul întrupat nu era un lucru obișnuit nici chiar în India și entuziasmul religios generat printre adepții lui Chaitanya a șters distincțiile sociale de castă și au creat sentimentul apropierii de divinitate.⁷⁶

⁷⁶ Chaitanya a fost activ mai ales în Bengal, unde în perioada sa diferite populații anterior primitive se aflau în procesul de integrare în societatea indiană. Astfel de triburi erau de obicei plasate la nivelul inferior al ierarhiei castelor hinduse, unele tradiții ale lor fiind impure din punct de vedere ritual. Acest lucru a făcut posibil succesul islamului în Bengal înainte de perioada lui Chaitanya, dar mișcarea creată în jurul lui a oprit brusc înaintarea islamului în acea zonă. Cei ce avuseseră cîndva experiența unor trăiri paroxistice în masă în fața divinității intrupate considerau ritualul și credința musulmană, chiar în formele ei sufite, un simplu substitut, palid și insuficient. Avînd în vedere că diferențele de castă erau drastic repudiate printre adepții lui Chaitanya în primele faze ale mișcării, unul din motivele principale pentru care oamenii se îndreptau spre Islam a fost astfel înlăturat.

Cf. maniera în care victoria pietății monastice și populare în controversa isihastă din lumea creștină ortodoxă a oprit înaintarea Islamului în Balcani, discutată mai sus, p. 510.

Poetul Tulsi Das, pe de altă parte, și-a îndreptat întreaga devoțiune spre o altă intrupare divină, Rama, scriind pe larg despre faptele de glorie ale eroului său. Deși cea mai mare parte a materialului folosit de el provenea din *Ramayana*, poemele sale erau mult mai mult decât simple traduceri din sanscrită în hindi. El a editat și elaborat episoadele selectate, încercând întotdeauna să evidențieze elementul divin în Dumnezeu-om glorificat. Poemele lui Tulsi Das au devenit foarte populare și de o mare importanță pentru educația morală și religioasă a generațiilor ulterioare de hinduși.

Într-o manieră similară, Sur Das a folosit miturile copilăriei lui Krishna și mai ales poveștile sale de dragoste din tinerețe, transformându-le în alegorii ale dragostei divine față de umanitate. Mai tirziu, în timpul vieții sale, Sur Das a fost acceptat la curtea lui Akbar, iar ideile și sentimentele sale religioase au început să semene foarte mult cu interpretările ambigue ale dragostei divine și carnale, predominante în poezia persană și în misticismul sufist. Probabil datorită acestor nuanțe străine, influența sa asupra sensibilității religioase hinduse ulterioare a fost mai puțin importantă decât aceea a lui Tulsi Das.

Conform tradiției hinduse, atât Rama, cât și Krishna erau *avatari* ai lui Vishnu, iar Chaitanya era considerat de adepții săi drept o nouă încarnare a aceleiași zeități. Astfel, grupurile apărute sub influența lui Chaitanya și a celor doi mari poeți hinduși erau compatibile doctrinar, căci ei puteau afirma că, de fapt, adorau cu toții aceeași realitate divină în manifestări diferite. Totuși, fiecare grup, concentrându-se aproape exclusiv asupra formei divine alese, a creat câte o sectă distinctă, cu serviciu religios și literatură proprie, ce punea în umbră alte dimensiuni ale moștenirii hinduse atât de variate. Shiva și-a pierdut din adepți, iar diferitele formule magice tantrice și modalități de a conjura divinitățile tindeau să se topească în focul alb al devoțiunii personale față de și identificării cu o ființă umană dar și divină în același timp, fie ea invocată sub numele de Rama, Krishna sau Chaitanya.

Pentru oricare dintre aceste secte, erudiția sau pietatea brahmanică erau irelevante. Totuși, vechea tradiție sanscrită s-a menținut și a fost extrem de respectată de către toți, cu excepția adepților lui Chaitanya, iar brahmanii erau încă solicitați pentru ceremonii familiale la naștere, căsătorie, moarte sau în orice moment de criză al vieții. Totuși, o dată ce comorile de înțelepciune sanscrită erau în general inaccesibile mării majorități, hinduismul ca sistem religios a ajuns să se concentreze asupra noii literaturi devoționale populare și asupra ceremoniilor familiale, procesiunilor publice și a altor manifestări festive de devoțiune religioasă.⁷⁷

Această evoluție a ținut hinduismul departe de tentațiile și criticile islamului. Căldura și culoarea unei religii create în jurul unui Dumnezeu-om cu care, în momentele de extaz religios, cei săraci și neînsemnați precum și cei bogați și puternici se puteau identifica, nu mai avea nevoie de nici o teologie formală. Experiența personală vie a

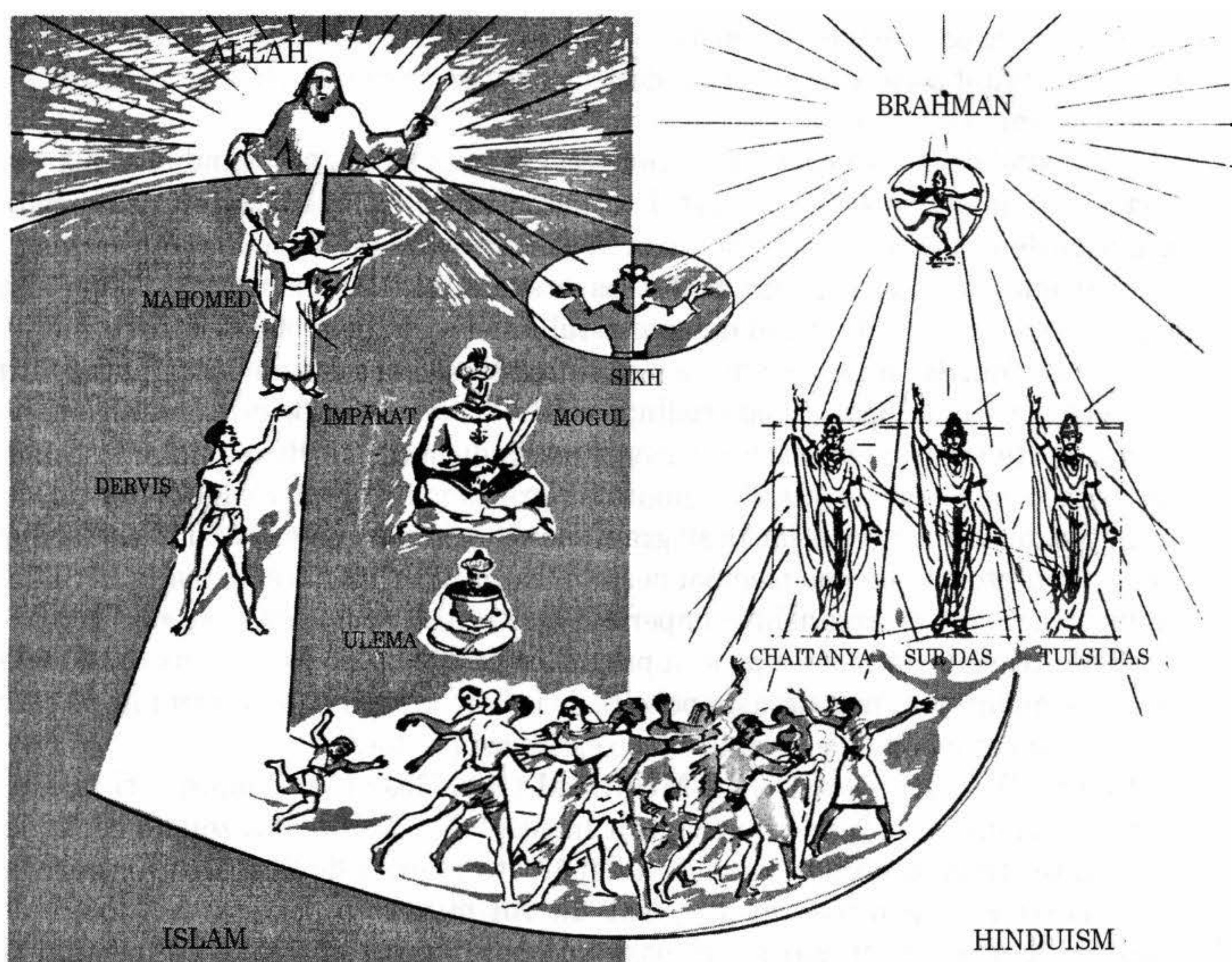
⁷⁷ Cf. K.B. Jindal, *A History of Hindi Literature*, Allahabad, Kitab Mahal, 1955, p. 52-155; Dinesh Chandra Sen, *History of Bengali Language and Literature*, Calcutta, University of Calcutta, 1911, p. 398-565; F.E. Keay, *A History of Hindi Literature*, Calcutta, Association Press, 1920, p. 19-72; Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1922-1955, IV, 384-95; Melville T. Kennedy, *The Chaitanya Movement*, Calcutta, Association Press, 1925.

milioanelor de oameni, susținută și generată de vaste ceremonii publice, ținute de obicei în aer liber, avea o vitalitate proprie. Nici rigiditatea înțelepciunii brahmanice, nici rutina ritualurilor din temple nu mai limitau în nici un fel hinduismul. Pietatea populară scăpase de trivialitatea ocazională a manifestărilor sale tantrice. Oamenii care trăiseră experiențe directe ale zeului viu al hinduismului, sub oricare din formele sale, erau imuni apoi față de propaganda religioasă musulmană, creștină sau de orice altă natură. Hinduismul a evitat astfel degradarea și destrămarea budismului indian cu aproximativ cinci sute de ani mai devreme.

Nici o astfel de transformare nu a revigorat hinduismul în afara Indiei și islamul a înlocuit cultele shivaite din sud-estul Asiei, cu excepția îndepărtatei insule Bali. Budismul, pe de altă parte, a supraviețuit în Ceylon, Birmania și Siam. Încă din vechime, în Ceylon se aflase un mormint sfânt budist foarte special și rolul conducător al templului de la Candy în cadrul budismului din sud-estul Asiei a ajutat probabil la menținerea credinței în Ceylon. Și mai important a fost faptul că budismul a devenit scutul identității culturale ceyloneze, în opoziție cu credința hinduistă a intrușilor tamil, veniți de pe continent. Forțe similare au asigurat păstrarea budismului în Birmania și în Siam, căci acele popoare erau legate de religia lor prin simplul fapt că îi diferenția de comunitățile musulmane ce le încălcau granițele. Apariția negustorilor și misionarilor europeni a reprezentat un nou element destabilizator în Birmania și mai ales în Siam. Însă după o perioadă de expansiune imperială și rivalitate reciprocă în secolul al XVI-lea, ambele țări s-au concentrat asupra propriilor probleme, și-au restrâns contactele cu străinii și au încercat prin această politică de izolare să micșoreze presiunile pe care musulmanii și europenii începuseră să le exercite asupra lor.⁷⁸

CREȘTINII SUB STĂPÎNIRE MUSULMANĂ. Doar mici comunități izolate de creștini sirieni și copti au supraviețuit în secolul al XVI-lea în zonele centrale ale Islamului. Ducând o viață rurală în depărtate regiuni de deal sau limitați la anumite cartiere din orașe, ei au jucat un rol minor în societatea otomană. Comunități creștine mult mai numeroase au supraviețuit în Georgia, Armenia și Peninsula Balcanică. Georgia și-a menținut autonomia politică sub prinții autohtoni, care oscilau între suzeranitatea otomană și cea persană. Până în cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Transilvania și principatele Moldovei și Valahiei au rămas doar cu numele supuse controlului otoman. Însă armenii din Anatolia, ca și grecii și slavii din Balcani, se supuseseră administrației oficiale otomane. Aceasta nu presupunea totuși pierderea totală a autonomiei, căci prelații bisericilor

⁷⁸ Siamul s-a retras din lume numai după un episod extraordinar în care a cochetat cu francezii. Un aventurier grec, numit Phaulcon, a jucat rolul principal în această afacere. Născut în Cephalonia, el plecase în Orient ca angajat al Companiei Briatnice a Indiilor de Est, dar a trecut curând de partea francezilor și s-a convertit la catolicism. În Siam, a câștigat încrederea regelui și a controlat timp de câțiva ani politica externă siameză. El și-a folosit poziția pentru a aduce aici armate și misionari francezi, astfel încât au existat speranțe, pentru o vreme, la curtea lui Ludovic al XIV-lea, în legătură cu o posibilă convertire la creștinism a întregului regat al Siamului. O lovitură de palat l-a costat însă viața pe Phaulcon, în 1688, și curând după aceea francezii s-au retras. Cf. W.A.R. Wood, *A History of Siam*, London, T. Fisher-Unwin, 1926, p. 189-216; D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, p. 297-315.

RENAȘTEREA HINDUISMULUI

grecești, sîrbești și armene îndeplineau multe dintre funcțiile rezervate în Europa de Vest guvernanților. Ei rezolvau disputele apărute între coreligionarii lor cînd dreptul cutumier rural se dovedea inefficient și serveau ca intermediari între comunitățile creștine și autoritățile otomane. Perceptorii impozitelor reprezentau o a doua legătură majoră între demnitarii otomani și populația creștină supusă.

Agricultura comercială a devenit din ce în ce mai importantă în Balcani în timpul secolului al XVII-lea. Bumbacul, tutunul, grîul și porumbul erau principalele plante de cultură, iar structurile tradiționale ale agriculturii țărănești au fost modificate cu forța, mai ales în cîmpiile fertile din jumătatea estică a Balcanilor, de către întreprinzători interesați în maximizarea veniturilor obținute. În general, agricultura comercială pare

să fi crescut substanțial partea ce revenea proprietarilor pământului din recolta totală și să fi lovit puternic interesele țăranilor.⁷⁹

O a doua mare schimbare pentru țăranimea creștină a fost, după 1638, încetarea practicii otomane a recrutării băieților creștini ca sclavi ce urmau să servească în casa sultanului și în armata sa. Acesta a fost sfârșitul unei forme de tribut pe care familiile țăranilor o respingeau destul de des. Pentru lumea otomană în ansamblu a însemnat însă o dezastruoasă pierdere a mobilității sociale. În consecință, diferențele dintre creștini și musulmani, proprietari de pământuri și țărani, sat și oraș s-au adâncit mult în secolul al XVII-lea și după aceea. Atâta timp cât toți demnitarii Imperiului Otoman erau oameni care își petrecuseră doisprezece sau douăzeci de ani în satele creștine și care păstrau o oarecare simpatie pentru națiunea și religia⁸⁰ din care proveneau, politica administrativă nu putea reflecta doar interesele proprietarilor musulmani și ale grupurilor sociale urbane. Când, dimpotrivă, forțele armate și demnitarii au fost recrutați dintre musulmani și mai ales dintre fiii acelora deja cuprinși în ierarhia administrativă sau militară, nu s-au mai aplicat astfel de restricții. Țăranimea creștină a devenit o pradă ușoară pentru opresorii săi, în cadrul și în afara legii. Copiii mai energici și neastâmpărați de țărani, care înainte ar fi ajuns la poziții înalte în stat, deveneau acum simpli răufăcători și o ostilitate crescândă, reprimată, între țăranul creștin și stăpînul musulman, evident absentă din istoria anterioară a Imperiului Otoman, a început să divizeze și să slăbească societatea în ansamblu. Aceasta, mai mult decât oricare alt factor, a subminat și eventual distrus societatea otomană, dar efectele ei au început să apară abia în secolul al XVII-lea.

Creativitatea culturală a scăzut printre creștinii din Imperiul Otoman în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Marii prelați, împreună cu o mînă de negustori, bancheri și percepatori, care constituiau conducătorii populațiilor creștine, se mulțumeau, în general, cu privilegiile obținute de la regimul otoman. Ei se întreceau de multe ori cu proprietarii și demnitarii turci în asuprirea coreligionarilor lor creștini. Ecourile controverselor religioase, care tulburau creștinătatea occidentală în perioada Reformei, abia se făceau simțite printre ortodocși, iar vechile prejudecăți populare împotriva latinilor eretici au accentuat indiferența intelectuală a intrigantilor corupți ce dominau ierarhia oficială a Bisericii Ortodoxe într-o epocă în care pozițiile înalte se cumpărau de la sultan și de la marele vizir. Astfel, eforturile patriarhului Chiril Lucaris de a lupta mai bine împotriva catolicismului reformînd

⁷⁹ Schimbarea a însemnat o degradare serioasă a sistemului prin care militarii dețineau o mare parte din pământuri și o micșorare a efectivelor cavaleriei turcești din armatele otomane. Noii proprietari de pământuri erau musulmani, majoritatea provenind din orașe, care își datorau proprietățile, în mod tipic, legăturilor personale cu vreunul din demnitarii turci aflați în poziții-cheie. Legalitatea multor titluri era extrem de suspectă. Cf. Richard Bush-Zantner, *Agraverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Sudosteuropa*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1938, p. 63; Jovan Cvijic, *La Péninsule balkanique: géographie humaine*, Paris, A. Colin, 1918; L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, Rinehart, 1958, p. 138-342; Traian Stoianovich, „Land Tenure and related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, în *Journal of Economic History*, XIII, 1953, 399-411.

⁸⁰ Marele vizir Mahomed Sokolli, care a guvernat Imperiul Otoman din 1560 pînă în 1579, și-a folosit autoritatea pentru a restabili patriarhatul sîrb de la Ipek, numindu-l pe fratele său ca prim ocupant al acestei demnități.

ortodoxia într-o direcție calvinistă au fost contracarate de oponenții săi, care l-au convins pe sultan să-l execute, sub o acuzație fictivă (1638). După aceea, conducătorii Bisericii Grecești au încercat continuu să câștige favorurile autorităților otomane etichetând tot ce venea din vest drept erezii.

Totuși, în timp ce tradițiile culturale urbane ale creștinilor din Balcani stagnau într-o astfel de manieră, o cultură țărănească viguroasă a înflorit în munții sălbatici din vestul Peninsulei Balcanice, unde cicluri de balade eroice povesteau despre înfrângerea armatelor sîrbești la Kosovo (1389) și despre faptele haiducilor. Însă creștinii din Balcani nu au produs nimic la un nivel mai sofisticat — nici literatură, nici artă, nici erudiție. Doar cîteva mănăstiri au mai păstrat urme ale splendorilor bizantine, sîrbești și bulgărești de altădată, sub forma unor librării uitate și a unor biserici gata să se dărîme.⁸¹

EVREII DIN ZONA MUSULMANĂ. Secolul al XVI-lea pare să fi fost un fel de epocă de aur pentru evreii din Imperiul Otoman. Mulți evrei și-au găsit refugiul în Imperiul Otoman, fugind de persecuțiile spaniolilor și portughezilor. Aducînd cu ei nu numai capital, ci și relații comerciale și spirit de inițiativă, ei au obținut curînd un rol proeminent în viața economică otomană. Unul dintre ei, Iosif Nasi, a câștigat încrederea sultanului și a jucat un rol important în finanțele și diplomația guvernării otomane pentru mai mult de două decade (1553-1574).⁸²

Secolul al XVII-lea a adus totuși o serioasă mișcare de recul, căci evreii au fost mai afectați decît alte comunități de decăderea prosperității comerciale otomane. Dificultățile economice au stat la baza carierei extraordinare a lui Sabbatai Sevi, a cărui pretenție, anunțată în 1666, de a fi îndelung așteptatul Mesia, a stîrnit entuziasmul evreilor din Imperiul Otoman și ale celor aflați dincolo de granițele acestuia. Efectul a fost discreditarea evreilor în fața sultanului, care nu mai avea încredere în loialitatea lor politică. Aceasta le-a permis grecilor și armenilor să preia funcții strategice în societatea otomană anterior exercitate doar de evrei. În particular, creștinii au devenit finanțatorii regimului otoman, furnizînd fondurile cerute de pașalele turcești pentru a obține anumite posturi și asigurîndu-și o bună răsplată sub forma diferitelor interese, favoruri oficiale și contracte profitabile în stringerea impozitelor. Grecii au devenit și ei principalii interpreți și intermediari ai turcilor în relațiile lor cu supușii creștini dar și cu vest-europenii. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mare parte din comunitatea evreiască a ajuns să fie compusă din negustori și meșteșugari scăpătați, bancheri fără credibilitate și tîlmaci lipsiți de angajamente. Prea puțin mai rămăsese din poziția privilegiată de care se bucuraseră înaintașii lor.⁸³

⁸¹ Turcii erau în mod deosebit ostili arhitecturii creștine și nu permiteau, de regulă, construirea de noi biserici. Ei obstrucționau și repararea vechilor structuri, impunînd obținerea unor permise pentru aceasta.

⁸² Cf. Cecil Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1949.

⁸³ Traian Stoianovich, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, în *Journal of Economic History*, XX, 1960, 244-48.

3. ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT

CHINA. Dintr-un punct strategic ca Pekinul, „barbarii europeni din mările de sud“, apărui sporadic în porturile din sudul Chinei, începînd cu 1513, și care și-au stabilit o bază permanentă la Macao în 1557, constituiau una dintre ultimele preocupări ale imperiului Ming, căci guvernarea centrală a pierdut treptat controlul țării înainte de a fi complet înlocuită, în decursul a șaizeci de ani (1621-1683), de un conducător barbar venit din pădurile și stepele manciuriene din nord-est. Astfel de răsturnări nu erau ceva nou în istoria Chinei. Cuceritorii manciurieni din secolul al XVII-lea erau poate chiar mai familiarizați cu civilizația chineză decît majoritatea predecesorilor lor barbari. În consecință, viața și instituțiile chineze au fost mai puțin afectate decît în perioadele anterioare de către invazia barbarilor.

Totuși, în ciuda continuității civilizației chineze, noul regim al mărilor, anunțat de prima sosire a negustorilor portughezi la Canton, în 1513, a avut într-adevăr repercusiuni importante asupra societății chineze și, înainte de sfîrșitul secolului al XVII-lea, noile contacte maritime introduseseră noi influențe asupra modului de viață chinez, care începeau să erodeze considerabil structurile tradiționale. Însă acest lucru nu se vedea încă. Dimpotrivă, China în 1700 era din nou puternică și prosperă, vechile instituții, arte și obiceiuri funcționînd normal.

Tranziția de la conducerea dinastiei Ming la aceea a dinastiei manciuriene nu era una fără precedent, căci aceleași probleme ale tuturor dinastiilor de mult stabilite au subminat progresiv și autoritatea dinastiei Ming. Taxele mari și inechitabil distribuite se combinau cu temerile și ambițiile demnitarilor care nu mai aveau trecere la curte pentru a provoca revolte în provincii, iar armata imperială, întotdeauna numeroasă și puternică, își pierduse coeziunea cînd conducătorii săi au fost prinși în mlaștina intrigilor de curte.⁶⁴

Ca un corolar natural al unei astfel de slăbiciuni interne, atacurile barbare au devenit tot mai puternice. La vechii dușmani ai Chinei, triburile mongole și manciuriene din nord-est, se adăugau acum piratii europeni și japonezi și, adeseori, rebelii chinezi. La sfîrșitul secolului al XVI-lea, slăbiciunea Chinei i-a tentat pe japonezi, de curînd uniți sub conducătorul războinic Hideyoshi, să urmeze piratilor locali invadînd continentul, dar după șapte ani de operațiuni militare neconcludente în Coreea, moartea lui Hideyoshi (1598) i-a făcut pe japonezi să se retragă. Nici o astfel de întimplare neașteptată nu a împiedicat însă înaintarea manciurienilor. Uniți într-o confederație puternică după 1615, ei au pornit să cucerească așezările chineze din sudul Mancuriiei (1621) și au invadat Pekinul, cu ajutor din interior, în 1644. Armatele manciuriene intraseră în Pekin ca aliate ale unui general „loial“ dinastiei Ming dar, o dată aflați în capitală, ei au refuzat să recunoască guvernarea dinastiei Ming și au proclamat o nouă dinastie, Ch'ing. Abia în 1683 însă au fost distruși sau obligați să se predea ultimii

⁶⁴ Pentru o povestire uimitoare a unui comandant navigator de succes, care reușise să restabilească autoritatea chineză în apele de coastă și care și-a pierdut poziția și chiar viața în urma unei astfel de intrigi, vezi C.R. Boxer, *South China in the 16th Century, Being the Narratives of Galeote Peireira, Fr. Gaspar de Cruz, Fr. Martin de Rada (1550-77)*, London, Hakluyt Society, 1953, p. xxvi-xxix.

susținători ai dinastiei Ming. După aceea China s-a bucurat din nou de pace și ordine și a urmat o perioadă de prosperitate, securitate și stabilitate. Mancuriyenii au restabilit administrația chineză în scopuri civile, dar și-au păstrat conducerea armatei. Unități ale acesteia din teritoriu erau plasate în diferite puncte strategice ale imperiului și, în timp ce soldații manciurieni erau suplimentați de trupe mongole și chineze, comandanții erau cu toții manciurieni. Se făceau eforturi pentru a păstra tradițiile, îmbrăcăminte și comportamentul soldaților manciurieni distincte de cele chineze și, timp de câteva generații, vigoarea barbară și disciplina militară a noilor stăpîni ai Chinei le-a permis acestora să impună teamă și respect Mongoliei și Tibetului, dacă nu și ascultare.

Toate acestea nu erau lipsite de un precedent. Fiecare nouă dinastie chineză încercase să supravegheze regiunile de graniță dinspre vest și nord și toți cuceritorii barbari recunoscuseră, mai devreme sau mai târziu, avantajele restabilirii administrației chineze. Un simptom al slăbirii puterii stepei față de armatele organizate ale civilizației era totuși acela că manciurienii se confruntau cu niște rivali noi în ce privea influența asupra nomazilor din stepă și aceștia erau rușii. Cazacii extinseseră tentaculele puterii statului rus în pădurile siberiene încă de la începutul secolului al XVII-lea și au încercat apoi, nu fără succes, să-și extindă influența spre sud, în ținuturile de stepă din centrul și estul Asiei. Însă centrele puterii rusești se aflau la mare distanță, iar armatele rusești erau complet angajate în vest. Astfel, după o perioadă de conflicte între cele două imperii, ele au fost de acord, conform tratatului de la Nercinsk (1689), să-și delimiteze zonele de influență în Orientul Îndepărtat și să regularizeze comerțul caravanelor între Siberia și Pekin. Prin acest acord, Mongolia exterioară și stepa centrală au rămas un tărîm al nimănui. Armatele chineze au pătruns deci adînc în Asia Centrală după aceea și, prin Tratatul de la Kiakhta (1727), rușii erau obligați să recunoască jurisdicția Pekinului asupra acestor regiuni importante ale puterii politice nomade.⁸⁵ Nici o altă dinastie chineză anterioară nu a reușit să apere atît de bine frontiera chineză dinspre stepă.

Însă aderarea strictă la metodele tradiționale nu mai era de ajuns pentru a apăra coastele chineze. Pirateria japoneză și forțele navale europene erau mult mai puternice decît cele cu care se confruntaseră guvernările chineze anterioare și un imperiu maritim ca acela creat în sudul coastelor Chinei de regele pirat Koxinga⁸⁶ reprezenta o amenințare pe care forțele armate tradiționale ale Chinei nu o puteau înfrunta cu ușurință.⁸⁷

⁸⁵ Cf. John F. Baddeley, *Russia, Mongolia and China*; Michael N. Pavlovsky, *Chinese-Russian Relations*, New York, Philosophical Library, 1949, p. 4-41.

⁸⁶ Koxinga este Cheng Ch'eng Kung (m. 1662) transliterat în portugheză. El s-a considerat susținătorul cauzei dinastiei Ming și fondatorul statului „pirat” din insulele și golfulurile coastei chineze sudice (mai ales Fukien) și, după 1662, din Formosa, pe care a cucerit-o de la olandezi chiar înainte să moară. Despre Koxinga, vezi Arthur W. Hummel (ed.), *Eminent Chinese of the Ch'ing Period*, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1943-1944, s.v.; Henri Cordier, *Histoire générale de la Chine*, Paris, Paul Genthner, 1920, III, 262-65.

⁸⁷ Puterea navală chineză era în mod sporadic eficientă, iar vasele de luptă chineze au reușit chiar să câștige cite o luptă împotriva celor portugheze, de exemplu în 1520-1522. Însă curtea, definitiv orientată spre interesele ei de uscat, nu a susținut niciodată eforturile navale pentru multă vreme, iar o marină nesupravegheată oferea inevitabil amatori pentru piraterie, confirmînd astfel cele mai negre suspiciuni ale curții. Cf. P. A. Tschepe, *Japans Beziehungen zu China seit den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1600*, Jentschouff, Verlag der katholischen Mission, 1907, p. 216-307.

„Dezbină și stăpânește” a fost totuși unul din principiile de bază ale diplomației chineze și relațiile cordiale stabilite cu negustorii europeni inoportuni, veniți în porturile chineze, atât de dinastia Ming, cât și de cea manciuriană au asigurat o contrapondere navală pentru forțele piraților locali.⁸⁸ Mult mai importantă în reducerea pericolului venit dinspre mare a fost politica guvernării japoneze, care a devenit tot mai ostilă piraților, ce transformaseră numele japonezilor într-o teroare în apele Chinei. În 1638, această schimbare politică a fost încununată de un decret care le interzicea formal japonezilor să-și mai părăsească insulele de baștină și interzicea și construirea de corăbii. Principala sursă a forței umane și a proviziilor pentru pirateria locală a dispărut astfel și chinezii au scăpat de necesitatea adaptării armamentului lor tradițional pentru a face față unor atacuri pentru care erau total nepregătiți datorită secolelor de concentrare asupra apărării frontierei de uscat împotriva nomazilor călare.

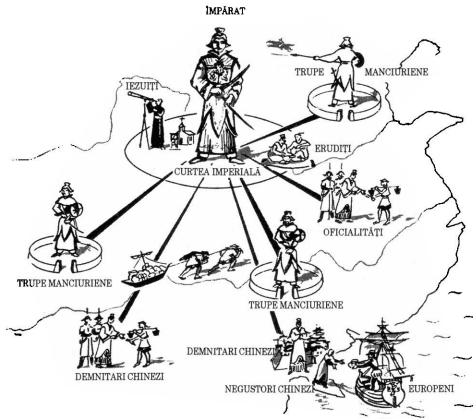
Astfel, datorită unei simple întîmplări — căci decizia japonezilor de a opri pirateria apăruse ca urmare a circumstanțelor politicii lor interne — și, parțial, datorită talentului diplomatic, guvernarea chineză a fost capabilă să reducă simțitor amenințarea venită dinspre mare. După 1683, cînd nepotul lui Koxinga a predat Formosa manciurienilor, eliminînd astfel ultimul aderent al dinastiei Ming, atacurile sporadice ale piraților și ale negustorilor-pirați europeni puteau fi tratate ca afaceri locale pe coasta sudică a Chinei. Pînă în 1759, principalele forțe militare au continuat să fie orientate spre granițele vestice, unde sarcina tradițională de a supune și civiliza societățile nomade era urmărită conform modalităților tradiționale, dar cu mult mai mult succes.

Spre deosebire de mongolii lui Genghis Han, manciurienii nu suferiseră și influențele altor civilizații decît ale celei chineze. Astfel, cînd au cucerit China, ei și-au asumat cu minime diferențe întreaga cultură chineză. Totuși, sub suprafața aparent neșifonată, schimbări lente și aproape imperceptibile, generate de comerțul și descoperirile europene, au început să se petreacă în cadrul corpului politic chinez. Mult după 1700, aceste schimbări au început să se adapteze la structura civilizației chineze și, departe de a-l slăbi, au întărit imperiul. Noutățile europene ce nu erau în acord cu tradiția chineză au fost respinse pur și simplu ca și cînd nu ar fi meritat nici o atenție.

Cea mai importantă transformare ce se putea atribui cuceririi europene a oceanelor a fost introducerea plantelor de cultură americane în China. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, cartoful dulce, ușor de cultivat în orice fel de sol, chiar într-unul mai sărac, și extrem de productiv, cînd era cultivat intensiv, a făcut posibilă extinderea culturilor

⁸⁸ Macao pare să fi fost înființat printr-un acord între demnitarii chinezi locali și portughezi, prin care aceștia din urmă au acceptat să-și folosească navele împotriva piraților locali. Cf. Boxer, *Soth China in the 16th Century*, p. xxxv-xxxvi; Tien-tse Chang, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644*, Leyden, E.J. Brill, 1934, p. 86-93.

Merită observat că acordul chinezilor cu rușii, consfințit printr-un tratat semnat în 1689, și acordurile locale, mai puțin formale, din sudul Chinei, cu negustorii portughezi, olandezi și britanici se conformau, în general, aceluiași model. În ambele cazuri, chinezii hotărâseră să ajungă la un acord cu o putere mai îndepărtată pentru a contracara și controla amenințările mai apropiate. Din punctul de vedere al chinezilor, capătul de pod stabilit de europeni pe coastele din sudul Chinei nu reprezenta nimic mai mult decît o aplicație standard a vechilor metode ale diplomației chineze la problema perenă a apărării frontierelor.

CHINA SUB MANCIURIENI

sus, pe dealuri, și în alte zone marginale, unde nu se putea cultiva orezul.⁸⁹ Efectul social al acestei extinderi, împreună cu introducerea altor plante noi, mai puțin valoroase (porumb, arahide, tutun, cartoful „irlandez” și altele), a fost similar cu acela al introducerii culturilor duble de orez, în secolele al XI-XIII. Suprafețe largi din sudul Chinei, mai ales, puteau fi acum cultivate la parametri optimi. Acest lucru a susținut interesul pentru pământ în societatea chineză — o problemă extrem de importantă într-o epocă în care activitățile meșteșugărești și comerciale erau și ele în creștere.

O a doua transformare majoră ce a apărut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost creșterea populației. Resursele de hrană create de plantele americane, pacea adusă Chinei de victoriile manciurienilor și, probabil, imunitatea la diferite boli infecțioase, au contribuit desigur la această creștere. În 1600, populația Chinei ajunsese la aproximativ 150 de milioane, de două ori și jumătate mai mare decât la începutul perioadei Ming (1368). Deși tulburările politice prelungite și războaiele din secolul al

⁸⁹ Cf. Ping-ti Ho, „The Introduction of American Food Plants into China”, in *American Anthropologist*, LVII, 1955, 191-201.

XVII-lea au dus la scăderea populației, majoritatea pierderilor au fost compensate până în 1700, când populația totală a Chinei se ridica din nou la 150 de milioane.⁹⁰

Comerțul și meșteșugurile s-au extins și ele în China secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Chinezii au început să-și găsească noi piețe de desfacere pentru export în Europa și în America (prin Filipine) și au început să organizeze un fel de producție de masă pentru piețele străine cel puțin în câteva domenii, cum ar fi producerea porțelanului. Argintul adus din Mexic a rezolvat lipsa de metale pentru monezi în China. Aceste evoluții i-au îmbogățit pe unii negustori chinezi și au dezvoltat probabil și clasa artizanilor, dar statutul social al celor două grupuri nu s-a modificat totuși prea mult. Atita timp cit agricultura evolua în același ritm cu urbanizarea, se menținea vechea subordonare a negustorilor și meșteșugarilor față de proprietarii de pământuri și de demnitari și întreaga tradiție chineză, politica guvernării și chiar valorile de bază ale orașenilor înșiși tindeau să susțină această ierarhie socială.

Activitatea culturală chineză a oglindit perfect puternica stabilitate a societății chineze în ansamblu. Noutățile, atita timp cit se potriveau structurilor de gândire și sensibilitate existente, erau binevenite, fie că veneau de pe străzile orașelor, asemeni povestirilor picarești apărute în literatura chineză a secolului al XVII-lea, fie de la barbarii europeni, asemeni interesantelor informații matematice, astronomice și geografice. Unii pictori chinezi experimentau perspectiva liniară și clarobscurul, iar curtenii aveau o mare admirație pentru orologiile muzicale și jucăriile mecanice aduse în dar la Pekin de către misionarii iezuiți.

Totuși acest interes pentru lucruri străine a rămas cu totul steril. Ideile și tehnicile străine au rămas simple curiozități, incapabile de a tulbura mulțumirea de sine cu care chinezii educați priveau moștenirea lor culturală. Cea mai importantă îndatorire a chinezilor era aceea de a-și susține moștenirea culturală prin aderența la vechile modele, fie în artă, fie în știință. Neoconfucianismul a rămas doctrina oficială în stat și deși literații propuneau interpretări foarte diferite ale confucianismului, toți erau de acord că cel mai important lucru era să se încerce apropierea de „cărțile clasice din perioada dinastiei Han” prin înlăturarea adăugirilor budiste și taoiste. Un astfel de arhaism conștient⁹¹ era aproape întru totul în spiritul idealului neoconfucianist; el limita doar

⁹⁰ Astfel de estimări sînt departe de a fi perfect corecte și cercetătorii au ajuns la concluzii extrem de diferite uneori. Eu am adoptat punctul de vedere al lui Ping-ti Ho, din *Studies on the Population of China, 1368-1953*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1959, p. 10, 264-266.

⁹¹ Energia cu care erudiții chinezi din perioada Ch'ing (manciuriană) au încercat să purifice vechile învățături ar putea fi parțial motivată de reacția psihologică față de noile idei ale erudiției și științei europene. O reacție de apărare identică, încercînd să repare defectele platoșei culturale locale printr-un apel la vechile tradiții, a avut loc și în Rusia în timpul patriarhatului Nikon exact în aceeași perioadă, iar Siamul, Birmania și Japonia au reacționat și ele față de presiunea europeană într-o manieră similară — prin reafirmarea valorii culturii lor antice. Chinezii au fost însă singurii care au obținut un cîștig clar dintr-o astfel de atitudine negativistă și retracții prin perfecționarea instrumentelor erudiției literare pînă la un nivel cu greu atins de cei mai buni filologi europeni.

cutezanță interpretărilor anterioare ale cărților clasice concentrându-și atenția asupra analizei atente a cuvintelor și sensurilor lor.⁹²

Deci, pînă în 1700, presiunile comerciale, militare și misionare europene asupra stilului de viață chinez tradițional fuseseră înglobate cu succes în structura imperială refăcută a Regatului de Mijloc. Provocările intelectuale inerente noului avînt al lumii civilizate fuseseră deja depășite, problemele politice ale Chinei fuseseră deja rezolvate conform tiparelor tradiționale, iar schimbările economice păreau doar să fi consolidat societatea chineză.

JAPONIA. În ciuda păstrării spiritului autorității imperiale, în 1500, Japonia era împărțită în numeroase jurisdicții feudale, iar războiul civil nu era departe. Comunitățile războinice de călugări amenințau puterea clanurilor de războinici și, sub conducerea sectelor budiste, chiar și țărani de rînd ridicau uneori armele. Pirateria, organizată de stăpînii principatelor de coastă și de grupuri de aventurieri de prin orașe, a fost corespondentul pe mare al acestor dezordini domestice. Bandele de pirăți răspindeau teroarea în China, ajungînd chiar să navigheze în amonte pe fluviul Yangtze pentru a asedia Nankinul în 1559, iar navele japoneze pătrundeau uneori ocazional în Oceanul Indian. În secolul al XVI-lea, alianțele tot mai elaborate între clanurile *desamurai* au mărit numărul conflictelor și, datorită tehnicii și organizării lor superioare, acești războinici i-au învins curînd pe călugării budiști și armatele lor de țărani. Însă consolidarea⁹³ militară nu a încetat o dată cu victoria *samurailor* căci, pînă în 1590, clanurile războinice au fost cu toate obligate să accepte conducerea unui conducător

⁹² J.R. Hightower, *Topics in Chinese Literature*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950, p. 68-70; Fung Yu-lan, *History of Chinese Philosophy*, II, 592-672; Osvald Siren, *A History of Later Chinese Painting*, London, The Medici Society, 1938, II, 70-77 și *passim*; Cyrus H. Peake, „Some Aspects of the Introduction of Modern Science into China”, în *Isis*, XXII, 1934-1935, 173-77. Rolul misiunii ieziute, care a pătruns în China în 1528 și și-a stabilit sediul chiar la curte, în 1601, e greu de apreciat. Pe de o parte, membrii misiunii dețineau ranguri înalte în ierarhia oficială, iar Adam von Schall, care a condus misiunea între 1640 și 1664, a exercitat o remarcabilă influență personală asupra primului împărat manciurian, ce a moștenit tronul pe cînd nu era decît un băiețel și a găsit în persoana ieziutului alît un prieten, cit și un mentor. Alfons Văth, în *Johann Adam Schall von Bell, S.J., Missionar in China, Kaiserlicher Astronom und Ratgeber am Hofe von Peking, 1592-1666: Ein Lebens und Zeitbild*, Cologne, J.P. Bachem, 1933, p. 192, sugerează chiar că von Schall a fost adevăratul conducător al Chinei între 1651 și 1660, căci împăratului prea puțin îi păsă de conducerea statului.

Totuși, cu toată prezența lor la curte, cu importanța lor ca astronomi și matematicieni, cu predicarea doctrinei creștine și cu eforturile de a adapta practicile creștine la obiceiurile chineze, ideile și tehnicile ieziuților par să fi rămas doar o curiozitate exotică pentru chinezii cultivați și nu au prins niciodată rădăcini în afara unui cerc restrîns. Poate că educația tradițională era alît de bine organizată încît oamenii de rînd nu aveau timp pentru noutăți, ce nu-i puteau ajuta la examenele imperiale. Cf. Arnold Rowbotham, *Missionary and Mandarin: The Jesuits at the Court of China*, Berkeley and Los Angeles, Calif., University of California Press, 1942. Capacitățile critice ale ieziuților au ajutat poate la stimularea „școlii învățăturii Han” în atacul său asupra adăugirilor budiste din doctrina confucianistă. Cf. Herlee G. Creel, *Confucius, the Man and the Myth*, New York, John Day Co., 1949, p. 258-259. Însă relația ar fi putut fi mai degrabă inversă — misionarii ieziuiți ar fi putut profita de atacurile erudiților chinezi la adresa elementelor budiste din confucianism ca de o armă folositoare pentru ei înșiși împotriva aspectelor opuse creștinismului din cultura chineză tradițională. Cf. Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China*, New York, Macmillan Co., 1929, p. 196-197.

⁹³ Introducerea armelor de foc de tip european a contribuit mult la victoria autorității centrale în Japonia pentru că erau mult mai ușor de monopolizat rezervele de mușchete și de tunuri decît cele de săbii. Cf. Delmer M. Brown, „The Impact of Firearms on Japanese Warfare”, în *Far Eastern Quarterly*, VII, 1948, 236-53.

războinic unic, Hideyoshi (m. 1598). După un scurt interludiu, în care Hideyoshi s-a încapăținat; fără rezultat, să extindă într-atît activitățile pirateresti japoneze pînă la a cucerii China, succesorii lui, shogunii Tokugawa, au eliminat singura posibilitate de a obține putere militară în mod independent prin interzicerea călătoriilor pe mare și a construirii de corăbii (1626-1628).

În Japonia s-a restabilit astfel pacea și ordinea. A urmat o perioadă de mare prosperitate economică, perioadă care, ca o ironie, le-a permis negustorilor să recîștige aproape tot ce pierduseră din cauza războaielor. *Samurail*, rămași fără ocupație datorită perioadei de pace, au început să ducă o viață extravagantă făcînd datorii peste datorii. Financiarii și negustorii și-au folosit propria bogăție pentru a susține o cultură a clasei de mijloc, viguroasă și sensibilă, în opoziție deliberată cu codul auster al *samurailor*. Din acel moment, orașele au preluat funcția culturală deținută anterior de curtea imperială — ele au creat o alternativă a modului de viață respectat, chiar dacă nu și aplicat mereu în viața de zi cu zi de aristocrația militară.

O evoluție atît de rapidă a societății japoneze nu a fost lipsită de răsturnări de situații și efecte secundare, iar diferitele tipuri de personalități care preluau succesiv conducerea apăreau întotdeauna în funcție de cursul evenimentelor. Hideyoshi, care fusese un ajutor la grajduri și ajunsese un conducător războinic și despot al întregii Japonii, a dus o politică agresivă toată viața sa. Ieyasu, strămoșul shogunilor Tokugawa, era un om complet diferit, iar politica sa nu era deloc la fel de grandioasă ca a prietenului și predecesorului său. Preocuparea lui și a urmașilor lui a fost de a-și asigura puterea acasă împotriva oricărui rival posibil mai degrabă decît de a răspîndi gloria Japoniei pretutindeni. Hideyoshi încercase să combine tradiția *samurailor* cu tradiția la fel de sîngeroasă a piratilor; Ieyasu a preferat să-și folosească puterea asupra *samurailor*, pe care îi investise cu dreptul de a colecta impozite mari de la țărani, pentru a contracara acțiunile piratilor și ale oricăror altor aventurieri războinici. Astfel, încrederea în sine și spiritul expansiv al perioadei lui Hideyoshi s-au restrîns, orientîndu-se asupra încercării celor aflați la putere să-și păstreze poziția împotriva tuturor rivalilor. Această transformare s-a produs în timp. Abia în 1636-1638 a ajuns politica shogunilor Tokugawa la concluzia ei logică, atunci cînd al treilea shogun a închis Japonia pentru lumea exterioară și le-a interzis marinarilor japonezi să iasă din apele teritoriale sau să construiască corăbii pentru a ieși în larg.⁹⁴

Activitățile misionarilor creștini au contribuit la instituirea acestei politici de închidere. Aventurierii portughezi au ajuns pentru prima dată în Japonia în 1542 sau 1543, iar activitatea misionară a început o dată cu sosirea lui St. Francis Xavier în 1549. Personalitatea puternică, de sfînt, a lui Xavier, curajul, erudiția și perseverența

⁹⁴ Cf. reprimarea activităților vikingilor de către monarhiile scandinave în ascensiune din secolul al XI-lea. În ambele societăți, un pirat cu mare succes devenea automat un rival primejdios pentru autoritățile centrale. Faptul că Japonia avea prea mulți războinici față de fiefurile existente dădea un sens și mai adînc politicii shogunului, căci războinicii fără pămînt erau desigur predispuși la ostilitate împotriva regimului și își puteau împlini ambițiile în activități pirateresti în afara hotarelor țării. Astfel, măsurile extreme împotriva pirateriei erau importante pentru cei aflați în posesia fiefurilor mult rîvnite.

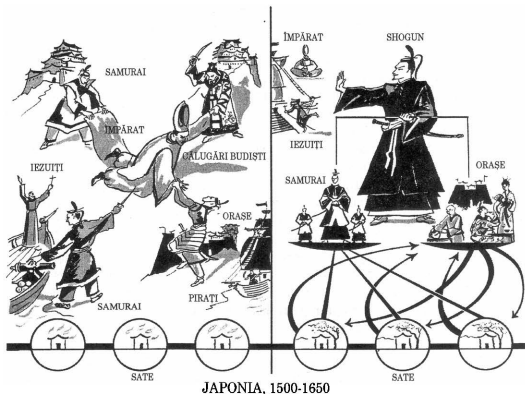
tovarășilor săi ieziuiți precum și atractivitatea ritualului creștin și a doctrinei pot explica succesul propagandei misionarilor creștini. Totuși, în alte părți ale Asiei civilizate, misiuni asemănătoare nu prea au făcut impresie. Deci succesul deosebit al misiunii creștine precum și distrugerea sa ulterioară trebuie puse pe seama condițiilor particulare locale.

Haosul politic și suveranitățile multiple existente în Japonia când au ajuns ieziuiții acolo erau în favoarea eforturilor lor. Dacă un nobil respingea încercările misionarilor, vecinii lui erau automat în favoarea lor, cu atât mai mult cu cât întrezăreau posibilitatea de a obține arme mai bune sau alte avantaje din comerțul cu portughezii. Spre deosebire de chinezi, japonezii au apreciat imediat superioritatea tehnică a războiului european și admirația lor față de tunuri și muschete s-a extins curînd asupra altor aspecte ale civilizației portugheze. Astfel, moda hainelor europene s-a alăturat „modei” ca japonezii să se boteze și, timp de cîteva decade, ieziuiții din Japonia se puteau felicita pentru ceea ce părea a fi o evanghelizare a întregii națiuni.

Apariția unei autorități centrale în Japonia nu părea să aducă, la început, vreun prejudiciu eforturilor misionarilor creștini. Nobunaga (m. 1582), care a început, și Hideyoshi, care a continuat unificarea țării, au fost amîndoi foarte binevoitori față de misionari datorită antipatiei comune față de călugării budiști, care constituiau un obstacol la fel de puternic pentru politica războinicilor japonezi ca și pentru aspirațiile ieziuiților. Totuși, Hideyoshi era un sceptic religios și nu avea încredere în creștini, considerîndu-i agenți reali sau potențiali ai unei puteri străine. De aceea, în 1587, el a dat un decret prin care le interzicea misionarilor străini să mai vină în Japonia, dar ulterior el s-a răzgîndit în legătură cu aplicarea acestui decret, probabil din cauză că dorea să mențină comerțul cu portughezii neîntrerupt.⁹⁵

Spre deosebire de Hideyoshi, Ieyasu era budist practicant și împărtășea neîncrederea predecesorului său în afilierea politică a misionarilor creștini. În plus, apariția olandezilor în apele japoneze după 1609 a oferit o nouă sursă de arme și alte bunuri occidentale, făcînd înțelegerile cu portughezii nenecesare. Drept rezultat, au început persecuțiile sporadice împotriva comunităților creștine. Majoritatea nobililor japonezi proprietari de pămînturi, care se botezaseră, au renunțat la credința creștină. Cîțiva și-au pierdut pămînturile. Însă au existat și oameni, din clasele inferioare, care au rămas creștini și neclintîți în fața persecuțiilor tot mai mari. O astfel de încăpăținare a sîrșit prin a isca marile temeri ale celui de-al treilea shogun Tokugawa, care a interpretat fervoarea religioasă a japonezilor creștini drept o sfidare deschisă la adresa autorității sale. În 1637 a izbucnit o revoltă în Kyushu și această confirmare a bănuielilor

⁹⁵ Negustorii portughezi activînd în Macao aveau o poziție strategică în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Relațiile oficiale dintre Japonia și China erau întrerupte din cauza atacurilor piratilor japonezi asupra coastelor chineze, iar comerțul pașnic între cele două țări era — cel puțin oficial — imposibil. Totuși, mătururile chinezești și alte produse de lux erau indispensabile aristocrației japoneze, iar argintul japonez era întotdeauna binevenit în China. Portughezii au devenit astfel intermediari în acest proces, transportînd bunurile între cele două națiuni și cîștigînd profituri frumoase de pe urma acestei intermediari. Cf. C.R. Boxer, *Fidalgos in the Far East, 1550-1770*, The Hague, M. Nijhoff, 1948.

shogunului a pecetluit soarta creștinismului în Japonia. Totuși, a mai trecut un an pînă cînd forțele shogunului au reușit să captureze ultimele bastioane ale creștinismului. Lupta a fost însoțită de masacre și de hărțuirea sistematică a creștinilor în întreaga Japonie. Misionarii străini au fost torturați și executați alături de neofiii lor japonezi și relațiile cu portughezii au fost complet întrerupte. Comerțul exterior a fost astfel redus la minimum și pus sub o supraveghere rigidă pentru a preveni orice posibilă repetare a tulburărilor produse de europeni și mai ales de romano-catolici în cadrul închipuitei ordini politice a guvernării Tokugawa.

Cultura japoneză din secolele al XVI-lea și al XVII-lea a trecut prin transformări la fel de dramatice ca și societatea. Marii conducători războinici care uniseră Japonia erau, din punct de vedere social, niște parveniți, ce nu dovedeau prea multă apreciere față de tradiția rafinată, de inspirație chineză, a artei de curte. Hideyoshi era un mare constructor și clădirile ridicate în timpul lui se disting prin dimensiunile uriașe și bogăția decorativă. În perioada shogunilor Tokugawa s-a reafirmat însă vechea sobrietate stilistică japoneză. *Bushido*, codul etic al luptătorului, a fost formal definit prin edictul din 1615 și un canon estetic a apărut curînd pentru a îmbrăca acțiunile *samurailor* într-o eleganță specifică. Ritualuri precum „ceremonialul ceaiului” — în centrul căruia

se afla prezentarea și aprecierea vechilor și frumoaselor vase folosite în prepararea și servirea ceaiului — sau drama stilizată „No“ au dat tonul noii estetici a *samurailor*.

Totuși, caracterul popular al epocii lui Hideyoshi s-a menținut în centrele urbane, unde gheșele, păpușarii, mimii teatrului „Kabuki“, acrobații etc. încercau să satisfacă toate gusturile orașenilor bogați. Poezia, proza, drama și pictura au luat forme noi, reflectând luxul și viața ușoară din orașele în plină dezvoltare. Standardele morale tradiționale erau rareori respinse explicit; totuși, această artă și literatură reprezentau un spirit ireverențios, vesel și, ocazional sau tendențios sexual, care nu se potriveau deloc cu bună-cuviința stăpinită a vechii Japonii aristocratice. Astfel de plăceri îi seduceau pe *samurai*, îndepărtându-i de disciplina austeră potrivită unor oameni a căror profesiune era violența.

Guvernarea shogunului nu avea încredere în aceste noutăți și lupta prin regulamente și cenzură să interzică expresiile mai flagrante ale noului spirit. Guvernarea patrona studiile neoconfucianiste și un număr de erudiți au încercat — și nu fără succes — să popularizeze ideile confucianiste. Budismul, distrus politic în războaiele din secolul al XVI-lea, a devenit inert și din punct de vedere cultural, în timp ce shintoismul, vechiul cult al zeiței soarelui a ajuns un teren comun al erudiților heterodocși, care respingeau doctrinele neoconfucianiste oficial acreditate. O dată ce shintoismul tindea să susțină prerogativele descendentului imperial al zeiței soarelui împotriva autorității shogunului, astfel de idei nu aveau cum să nu fie în mod oficial respinse. Totuși, ele erau de obicei avansate cu o astfel de erudiție secretă și cu atîta precauție încît persecuțiile violente nu mai erau necesare.

Astfel, după excluderea europenilor și suprimarea creștinismului, Japonia a ajuns la o ciudată dualitate culturală. Lumea oficială a codului *Bushido*, neoconfucianismul și stilul artistic inspirat de cel chinez se confruntau cu o cultură urbană inovatoare și nerezgăsită, a cărei senzualitate neînhibată și vigoare spontană se aflau în opoziție clară cu bună-cuviința și sobrietatea oficial aprobate. Totuși, astfel de discrepante nu au împiedicat echilibrul societății și culturii japoneze, stabilit de primii shoguni Tokugawa, să se mențină intact pentru următoarele trei secole.

TIBETUL, MONGOLIA ȘI STEPĂ CENTRAL-ASIATICĂ. În timp ce Japonia își urma propria evoluție în mod independent, cu marea interpunându-se între ea și China, o transformare interesantă și obscură a societății tibetane și mongole începuse și ea să se producă. Fenomenul cel mai important a fost expansiunea activităților de misionariat ale lamaismului reformat al „Bisericii Galbene“ printre majoritatea populațiilor mongole. Biserica Galbenă apăruse în secolul al XIV-lea și se caracteriza prin insistența asupra celibatului și asupra unei discipline monastice mai stricte. La începutul secolului al XVI-lea, Biserica Galbenă a cîștigat controlul asupra guvernării tibetane cînd conducătorul ei, marele Lama din Lhasa, a devenit un fel de mareșal al curții, cu autoritate politică, dar și religioasă în teritoriu.

Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, diferite triburi mongole au început să recunoască autoritatea Bisericii Galbene și, pînă în secolul al XVII-lea, majoritatea au trecut de

partea ei. Guvernarea chineză a încercat să-și stabilească influența diplomatică asupra conducătorilor acestei biserici, dar nu se știe sigur cât de mult succes au avut. Ierarhia religioasă a lamaismului, de exemplu, ar fi putut contribui la consolidarea formidabilei confederații a kalmucilor care, de la cartierul general de pe fluviul Ili, zădărnicea cele mai importante eforturi militare ale guvernării chineze până în 1757, când o epidemie de vărsat a încheiat ceea ce începuseră armatele chineze și a pus capăt carierei politice a îndărătnicilor nomazi. După aceea, tibetanii înșiși au renunțat la poziția ambiguă din decadele precedente și s-au supus chinezilor victorioși.

Oricare ar fi fost rolul politic al lamaismului în cadrul comunităților nomade din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, religia pare să fi servit pentru a-i proteja pe călăreții din stepă de dominația spirituală a vecinilor lor mai civilizați chiar și într-o epocă în care dezvoltarea tehnologiei militare îi priva pe nomazii din Asia de locul important jucat până atunci în istoria lumii.⁹⁶

4. AFRICA

Până în 1500, Africa subsahariană avea contacte cu lumea civilizată doar prin intermediul musulmanilor, căci statele creștine izolate din Etiopia și Nubia nu erau capabile de a se opune presiunii musulmane asupra granițelor lor și nu puteau rivaliza cu influența Islamului în Africa, în general. Această situație s-a schimbat după ce portughezii au înconjurat capul Bunei Speranțe și au stabilit puncte comerciale și maritime pe coastele africane. După aceea africanii s-au văzut prinși între lumea musulmană și cea europeană; uneori ei erau capabili să aleagă între cele două. Atît creștinii, cît și musulmanii participau activ la comerțul cu sclavi și de multe ori activitatea negustorilor de sclavi anula toată munca misionarilor printre triburile și regatele africane. Astfel, păgînismul s-a menținut și de multe ori chiar a revenit după o perioadă de convertire oficială la creștinism sau islamism.

Chiar și după 1700, pătrunderea europenilor în Africa a rămas foarte superficială. În Africa de Vest, unde Islamul era de multă vreme stabilit și unde statele și imperiile locale existau de secole, europenii n-au reușit decît să ocupe cîteva puncte de coastă, de unde puteau continua comerțul cu sclavi. Mai departe, spre sud, portughezii au descoperit regate întinse, în bazinul Congo și între fluviile Zambezi și Limpopo, din estul Africii. Însă aceste state erau destul de slabe și chiar convertirea conducătorilor pare să fi avut consecințe ne semnificative. În orice caz, atît regatul Congo, cît și imperiul Monomatapa din estul Africii s-au dezintegrat s-au și-au pierdut importanța aproape integral în secolul al XVII-lea în ciuda (sau tocmai din cauza) sprijinului portughezilor.

Africa a trecut prin două transformări economice importante în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. În primul rînd, creșterea animalelor și viața nomadă s-au răspîndit în multe părți ale continentului, unde lipsiseră sau fuseseră neimportante înainte. În părțile nordice ale Sudanului, din Africa de Est pînă pe coasta marocană, triburile

⁹⁶ Cf. John F. Baddeley, *Russia, Mongolia and China*, I, lxxiv-lxxxiii. Maniheismul printre uiguri și iudaismul printre hazari avuseseră cîndva aceeași funcție.

nomade și-au extins habitatul uneori în defavoarea comunităților agricole sedentare. Deși se aflau la un nivel destul de primitiv, acești nomazi erau musulmani și expansiunea lor semnifica pătrunderea Islamului adînc în Africa. În plus, triburile păgîne bantău au continuat să-și urmeze cirezile spre sud, prin regiunile muntoase est-africane, spre Capul Bunei Speranțe. Înaintarea lor îi împingea pe vînătorii primitivi — boșimani și hotentoti — în zone de refugiu și, spre deosebire de expansiunea nomazilor spre nord, a reprezentat un cîștig clar în exploatarea tehnică a mediului.

În al doilea rînd, un număr de plante americane au fost introduse în Africa prin intermediul corăbiilor care veneau să transporte sclavi, probabil. Porumbul, maniocul, cartoful dulce, arahidele, dovleacul și arborele de cacao au fost curînd aclimatizate în agricultura vest-africană, iar primele trei s-au răspîndit foarte repede pe mari întinderi în întregul continent. Probabil că asemănarea climatului african cu cel din America Centrală și de Sud a facilitat acceptarea rapidă a acestor plante noi, avînd în vedere că tipul de agricultură „de grădină” era predominant în Africa și nici o rotație a terenurilor sau vreun obicei agricol rigid nu împiedica experimentarea unor plante noi.

Apariția unor mari state teritoriale în Africa Centrală și de Est, răspîndirea nomazilor crescători de vite și a seminomazilor pe suprafețe întinse ale continentului și aclimatizarea plantelor comestibile americane semnificau incorporarea treptată a Africii în lumea civilizată. Legătura a asigurat-o în primul rînd comerțul cu sclavi, care a luat proporții și mai mari după ce plantațiile și minele americane, care își epuizaseră forța de muncă amerindiană, au găsit un substitut în sclavii africani. Însă negustorii de sclavi musulmani și europeni pătrunseseră adînc în continentul african, intervenind brutal în viața izolată a satelor și triburilor băstinașe pentru a captura sute de mii de victime lipsite de apărare. Operația era extrem de sălbatică și totuși fără aceste cruzimi cumplite societatea africană nu ar fi fost atît de repede trezită din amorteala ei primitivă. Capacitatea africanilor de a rezista impactului dominației europene politice și economice din secolul al XIX-lea se baza pe faptul că strămoșii lor supraviețuiseră deja distrugerii violente a structurilor sociale autohtone de către negustorii de sclavi.⁹⁷

E. CONCLUZIE

Între 1500 și 1700, regiunea civilizată eurasiatică s-a extins, cuprinzînd părți din America, din Africa subsahariană și din nordul Asiei. În plus, în Lumea Veche, Europa de Vest a început să-și depășească toți rivalii, fiind cel mai activ centru de expansiune geografică și de inovație culturală. Într-adevăr, autorevoluționarea Europei a transformat cadrul medieval al civilizației occidentale într-o organizare socială nouă, mult mai vastă. Totuși, ținuturile musulmane, hinduse și chineze nu erau încă serios

⁹⁷ G.P. Murdock, *Africa*, p. 284-327, 364-368, 392-405, 410-421, și *passim*; D. Westermann, *Geschichte Afrikas*, p. 94-208, 211-275, 288-292, 390-397, 412-416 și *passim*; J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Afrika*, 141-47 și *passim*.

afectate de noi energii emanând din Europa. Până în 1700, istoria acestor regiuni a continuat să se concentreze asupra vechilor tradiții și problemelor familiare.

În mare parte, restul lumii, în lipsa autosuficienței tipice islamului, hinduismului și civilizației chineze, a fost mai acut afectat de contactul cu europenii. În Lumea Nouă, aceste contacte au decapitat mai întâi și apoi au decimat societățile amerindiene, dar în alte regiuni, unde puterea locală de rezistență era mai mare, s-a manifestat o reacție puternică. În regiuni atât de diverse ca Japonia, Birmania, Siam, Rusia și anumite părți ale Africii, la interesul inițial de a accepta tehnicile, ideile, religia și moda europeană s-a adăugat, în secolul al XVII-lea, politica de retragere și izolare deliberată de presiunile europene. Reînvierea hinduismului în India și reforma lamaismului în Tibet și Mongolia au avut un spirit similar pentru că amândouă protejau valorile culturale locale împotriva presiunilor străine, deși, în aceste cazuri, presiunile erau mai degrabă musulmane și chineze decât europene.

Citeva zone periferice ale lumii au rămas totuși neatinse încă de forțele civilizației. Până în 1700 însă, singurele mari suprafețe locuibile din afara lumii civilizate erau Australia, jungla amazoniană și nord-vestul Americii de Nord, iar ultimele două simțiseră deja zguduirile sociale ce anunțau apropierea civilizației.

În nici o perioadă anterioară din istoria lumii nu mai fuseseră transformările sociale atât de rapide. Contactele tot mai dese și mai intime peste oceanele Pământului au asigurat o continuă stimulare reciprocă a culturilor majore ale omenirii. Eforturile de a restrânge contactele cu străinii și de a se retrage din relațiile incomode cu aceștia — mai ales cu occidentalii atât de agresivi — erau sortite eșecului datorită faptului că autotransformările succesive ale civilizației vest-europene și mai ales ale tehnologiei vest-europene, au crescut rapid presiunile pe care occidentalii erau capabili să le exercite asupra altor populații ale Pământului. Într-adevăr, istoria lumii începând cu anul 1500 poate fi considerată o cursă între puterea crescândă a Occidentului de a hărțui restul regiunilor lumii și eforturile tot mai disperate ale celorlalte popoare de a-i ține la distanță pe europeni, fie agățându-se mai puternic decât înainte de propriile lor moșteniri culturale sau, atunci când această metodă nu mai funcționa, prin apropierea unor aspecte ale civilizației occidentale — mai ales a tehnologiei — în speranța găsirii mijloacelor de a-și păstra autonomia locală.

Instabilitatea mondială, 1700-1850 d.Hr.

A. INTRODUCERE

Pînă în 1700, bogăția și puterea Europei o depășea pe aceea a oricărei altei comunități civilizate de pe glob, iar societatea europeană ajunsese la un anumit echilibru, bazat atît pe intensificarea, cît și pe extinderea diferitelor activități acasă și peste hotare. Lumea Nouă oferea cele mai mari șanse pentru expansiunea europeană, deși nici o parte a globului nu era complet neglijată. Între 1700 și 1850, regiuni întinse ca nordul Asiei, Australia, Africa de Sud, India și Levantul au devenit, în grade diferite, sateliți ai sistemului politico-economic european. Doar în Orientul Îndepărtat societățile civilizate și-au păstrat complet autonomia, dar chiar și acolo, la scurt timp după 1850, China și Japonia au început să se resimtă de pe urma unor crize interne care pregăteau căderea definitivă a ordinii sociale tradiționale în Orientul Îndepărtat.

Echilibrul milenar al lumii civilizate, între Orientul Mijlociu, India, China și Europa s-a mai menținut pînă aproape de mijlocul secolului al XIX-lea. La acea dată, cînd o nouă forță, generată de revoluția industrială, s-a adăugat Occidentului, pe lîngă vechile energii ale expansiunii europene, conducătorii altor popoare și civilizații ale lumii au început să simtă că existau niște lipsuri grave în trecutul lor. Înainte de asta, totuși, musulmanii și hindușii puteau crede, și chiar credeau, cu cîteva excepții, că tradițiile valoroase ale propriilor lor civilizații trebuiau păstrate intacte pînă și în fața superiorității militare și economice evidente a europenilor, în timp ce în Orientul Îndepărtat problema reacției celei mai indicate față de Occident nu era încă presantă. Politica de a-i ține pe europeni la o oarecare distanță părea să funcționeze destul de bine, și chinezii sau japonezii n-au simțit nevoia de a-și modifica instituțiile tradiționale pentru a face față Occidentului. Perioada 1700-1850 poate fi deci considerată un stadiu mediu în ascensiunea Occidentului, în care europenii au început să domine fizic, dar nu încă și mental majoritatea populației globului.

Această fază din istoria lumii s-a suprapus revoluției industriale și democratice¹ din istoria Europei. Aceste două mișcări sociale au zguduit puternic Vechiul Regim al Europei, inaugurând un proces de autotransformare a civilizației occidentale care se aseamăna cu transformarea anterioară a instituțiilor Europei medievale de către mișcările gemene ale Renașterii și Reformei. Desigur că atât revoluția industrială, cât și cea democratică începuseră deja înainte de 1850 să producă schimbări în cadrul societății occidentale, iar bogăția și puterea pe care ele au conferit-o europenilor începuseră deja să afecteze restul lumii. Totuși, aceste lucruri erau doar slabe anticipări ale viitorului. Până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, influența europenilor asupra altor popoare ale lumii a fost, în general, o urmărire a Vechiului Regim. Căile ferate și alte descoperiri tehnice folosind forța mecanică au început să transforme societatea europeană numai după 1850, iar noile idei ale loialității și responsabilității politice proclamate în 1776 și 1789 de către revoluția americană și de către cea franceză au pătruns în lumea occidentală și mai lent.

Astfel, în acest capitol, ca și în cel precedent, Europa și prelungirile ei vor fi studiate într-o perioadă de timp anterioară celei din restul capitolului. O trecere în revistă a expansiunii societăților de tip european în regiuni noi precum și o analiză a Vechiului Regim european (1650-1789) vor preceda discutarea impactului Vechiului Regim european asupra musulmanilor, hindușilor și civilizațiilor din Orientul Îndepărtat (1700-1850).

B. VECHIUL REGIM EUROPEAN, 1650-1789 D.HR.

Pacea din Westfalia, care a pus capăt războiului de treizeci de ani (1648) și urmările sale, Pacea din Pirinei, între Franța și Spania (1659) și Restauratia monarhiei și a casei Stuart în Anglia (1660), au marcat o nouă etapă în istoria Europei. În cea de-a doua parte a secolului al XVII-lea, religia a devenit în mai mare măsură o problemă privată, iar conducerea statului a început să se ocupe mai mult de luptele mai deschise, dar și mai moderate, pentru bogăție și putere. O serie de compromisuri tacite au amortizat sau mascat vechile confruntări de principii, iar instituțiile noi sau de curând consolidate au echilibrat, adjucecat sau reprimat conflictele de interese încă destul de puternice în corpul politic european.

Această nouă atmosferă a fost o victorie a simțului comun și a sleirii morale în fața varietății exagerate și inegalităților peisajului cultural european. Era posibilă, în schimb, slăbirea efortului de a căuta și impune adevărata doctrină, probabil datorită faptului că europenii își puteau direcționa o parte din energie spre exterior. Spre est și spre vest, pe uscat și pe mare, frontierele erau deschise. Peste tot exista șansa obținerii

¹ Termenul e împrumutat din R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1959, pentru a descrie transformările ideilor și practicilor politice care au apărut în lumea occidentală la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Revoluția Franceză și cea americană sînt desigur cele mai bine cunoscute, dar nu și singurele expresii ale acestor transformări.

unor averi fabuloase, a colonizării de noi teritorii, a trăirii unor noi aventuri. Europa avea astfel o supapă de siguranță la îndemână. Spiritele neliniștite puteau scăpa din plasa vieții lor banale aventurându-se în depărtări și o curbă în general crescătoare a prosperității însemna că incertitudinile rezultate din fluctuațiile pieței erau tolerabile, chiar dacă nu chiar confortabile, pentru cei ce stăteau acasă.

În aceste condiții, căutarea adevărului absolut, atât de pasionată și larg răspândită în secolul al XVI-lea și la începutul celui de al XVII-lea, a încetat să mai tulbure ordinea publică și a devenit încă o dată preocuparea intelectualilor de profesie. Diferențele de abordare și interes dintre teologi și oameni de știință erau astfel estompeate nu printr-o sistematizare logică generală, ci prin atribuirea unui loc potrivit din punct de vedere instituțional, în societate, fiecărei profesii și prin posibilitatea acordată indivizilor de a discuta mai liber despre diferențele dintre ei. Instituțiile bisericești, intolerante față de erezie, existau în fiecare stat european și cenzura oficială a publicațiilor se păstra chiar și în Franța. Totuși, legea și faptele concrete tindeau să fie tot mai divergente, în ciuda unei recrudescențe provocate de persecuțiile religioase, asemeni acelor care au însoțit revocarea de către Ludovic al XIV-lea a Edictului de la Nantes (1685).

Compromisuri la fel de logice, dar eficiente, între monarhie, aristocrație, clasele comerciale și poporul de rînd s-au concretizat în instituții politice stabile în toate statele Europei în timp ce, în economie, activitatea inovatoare și raționalizantă a deținătorilor de capital și a companiilor autorizate s-a întrepătruns cu vechile forme de organizare ale breslelor fără a provoca reacții violente. Astfel, lipsa de ordine și de logică a Vechiului Regim, atât de mult disprețuită de generațiile următoare de raționaliști și specialiști în teoria socială, a apărut în mod pașnic și neplanificat și s-a dovedit extrem de eficientă în sistemul social.

Dovada cea mai clară a eficienței Vechiului Regim a fost succesul său în lumea noneuropeană. O dată ce instituțiile și ideile europene au ajuns la un oarecare echilibru, guvernele erau mai puțin ocupate acasă, iar cele aflate mai aproape de periferia Europei au devenit mai libere să-și concentreze atenția asupra expansiunii frontierelor și a celei coloniale. Acest fapt, la rîndul lui, a dezlănțuit puterea noilor forme de organizare economică și militară, dezvoltate de europeni în secolul al XVI-lea și la începutul celui de al XVII-lea — mai ales companiile asociative pe acțiuni și armatele sau flotele curente. Cu astfel de organizații-pionier, europenii au pătruns adînc în structurile societăților mai slabe din majoritatea părților lumii.

Expansiunea în afară a însoțit și a susținut, probabil, o oarecare stabilitate în Europa, iar stabilitatea de acasă reînnoia expansiunea. Rezultatul acestui proces circular a fost transformarea Europei spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea într-o societate uriașă, străbătînd Atlanticul, pătrunzînd adînc în stepa eurasiatică și ajungînd pînă la antipozii. Această Europă în plină expansiune a devenit centrul unui vast sistem al puterii politico-economice, cuprinzînd mare parte a lumii musulmane și a celei hinduse și ajungînd pînă la marginile citadelei Orientului îndepărtat. Pe scurt, Europa a devenit Occidentul.

Singurul eveniment comparabil de-a lungul istoriei a fost apariția unei societăți cosmopolite în Orientul Mijlociu între 1500 și 500 î.Hr., când expansiunea Mesopotamiei a adus civilizațiile și culturile anterior independente într-un uriaș creuzet, în care s-au contopit. Atunci, Egiptul, Anatolia, Iranul și regiunile periferice ale lumii grecești și ale celei indiene își pierduseră autonomia și fuseseră înglobate în societatea cosmopolită mesopotamiană. Totuși, nu se poate stabili o analogie perfectă. Expansiunea europeană nu a fost realizată de o suită de cuceritori imperiali; folosind mai multe căi, pornind de la un centru divizat politic, acțiunile europenilor se repercutau asupra unor regiuni anterior slab populate și organizate, permițând migrații și colonizări masive care încorporau astfel zone vaste și uneori îndepărtate într-un corp politic „occidental” largit. Colonizarea feniciană și greacă a Mediteranei antice ne oferă o evoluție paralelă în miniatură. Totuși, cu excepția Siciliei, superioritatea fenicienilor și a grecilor asupra populațiilor autohtone nu a fost niciodată atât de mare încât să se ajungă la distrugerea societăților gazdă. Prin contrast, colonizarea europeană a dus de multe ori la un astfel de rezultat mai curînd datorită efectului devastator al unor boli neobișnuite pentru băștinașii primitivi decît al unei politici deliberate.

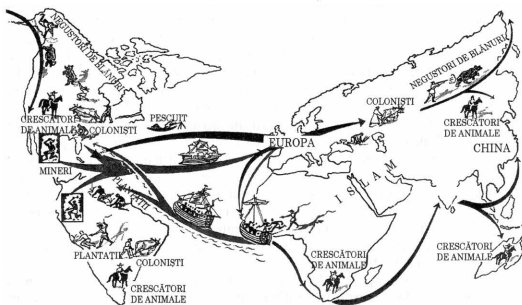
Pentru mai multă claritate e mai bine să tratăm succesiv 1) expansiunea europeană spre noi teritorii; 2) intensificarea influenței europene în prelungirile americană și rusă ale civilizației europene și 3) compromisurile Vechiului Regim acasă. O astfel de tratare separată e desigur artificială. Cititorul nu trebuie să uite strînsa interdependență dintre expansiunea în exterior și echilibrul precar din centrul civilizației.

1. EXPANSIUNEA EUROPEANĂ SPRE NOI TERITORII

Aspectele multiple ale expansiunii europene în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea ar putea fi reduse, fără a schematiza prea mult, la trei tipuri de exploatare a pămînturilor și popoarelor cu care veneau în contact europenii. În primul rînd și în cea mai mare măsură, europenii pătrundeau în zone în care puteau găsi produse ușor accesibile și valoroase pe piața europeană sau alte piețe civilizate. Blănurile din regiunile înghețate ale Asiei și Americii sau aurul și diamantele din jungla braziliană erau cele mai importante produse de acest tip în perioada 1650-1789. În al doilea rînd, în anumite zone tropicale și subtropicale, mai ales în Indiile de Est și de Vest, europenii au reorganizat economiile locale pentru a produce bunuri cerute pe piața mondială. Aceasta presupunea o transformare radicală a relațiilor sociale preexistente, căci activitățile europenilor se bazau pe sclavie sau alte forme de muncă forțată și presupuneau uneori transferuri masive de populație. În al treilea rînd, în regiunile temperate, mai ales în America de Nord și de Sud și în zonele vestice ale stepei eurasiatice, coloniile europene s-au dezvoltat de la începuturile primitive în adevărate transplantări ale stilului de societate europeană, chiar dacă erau despărțite de mii de kilometri de continentul european.

EXPLORARE, COMERT ȘI RIVALITĂȚI NAȚIONALE. În 1650, explorările oceanice încetaseră aproape, în ciuda faptului că mari întinderi ale Pacificului rămăseseră încă necercetate. La acea dată, mai întîi popoarele iberice și mai apoi

EXPANSIUNEA EUROPEI, 1500-1850

olandezii și englezii exploraseră cele mai bogate și mai profitabile părți ale lumii din punct de vedere comercial. Călătoriile de probă de-a lungul coastei Americii de Nord sau în direcția Australiei scoteau la iveală numai regiuni subdezvoltate, în care nu se putea face nici un fel de comerț profitabil. Corăbiile puteau fi deci folosite mai bine de-a lungul rutelor comerciale deja stabilite decât să risce călătorii neprofitabile în necunoscut. În plus, navigația europeană din secolul al XVII-lea se desfășura pe fondul unor limitări tehnice importante. Absența oricărei metode de a determina corect longitudinea însemna că atunci când o corabie se abătea din drum și ajungea pe țărmuri noi — cum se întâmpla probabil mult mai des decât o arată înregistrările păstrate — nu exista nici o cale sigură de a regăsi drumul parcurs de ea prima dată. Având în vedere că voiajele lungi presupuneau apariția scorbutului — rezultatul unui deficit de vitamine în hrana marinarilor — navigația pe mari întinderi ale oceanului, ca în Pacific, era o activitate foarte riscantă, justificată doar de siguranța obținerii unor profituri considerabile din comerț.

Pe uscat, totuși, căutarea blănurilor a împins rapid înaintea punctele comerciale rusești, franceze și (după 1670, când a fost fondată Compania Golfului Hudson) engleze. De la cartierul lor general din Quebec, francezii au pătruns în zona Marilor Lacuri și apoi s-au îndreptat spre vestul Lacului Superior, în inima continentului nord-american (Radisson și Groseilliers, 1658-1659) și spre sud, coborând pe fluviul Mississippi (La Salle, 1679-1683). Britanicii, încă neobișnuiți cu tehnicile călătoriei și supraviețuirii în

nordul arctic neospitalier, au fost la început mulțumiți să rămână în preajma Golfului Hudson. Dimpotrivă, expansiunea rușilor se desfășura într-un ritm chiar mai rapid decât a francezilor. După ce au ajuns la Ohotsk, pe țărmul Pacificului, în 1639, următoarele expediții rusești au mers spre sud, pînă la gurile Amurului (1649-1653) și apoi au coborît Munții Kolima spre Arctica, de unde au navigat în Marea Siberiei spre Kamceatka (1648-1656).² După aceea a existat o pauză destul de lungă în activitatea de explorare pentru că aventurierii care porniseră astfel de ieșiri în necunoscut aveau nevoie de timp pentru a organiza colectarea de blănuri de la băștinași și pentru a depăși marile dificultăți ridicate de transportul acestora.

O nouă pătrundere, la fel de rapidă, în centrul Braziliei a fost motivată de prezența aurului, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. La început, bande de metiși au intrat în junglă căutînd sclavi, dar descoperirea aurului și diamantelor (1695) a generat un fel de „goană după aur” în jungla amazoniană. Brazilia a ajuns astfel unul din marii furnizori de aur ai lumii în secolul al XVIII-lea și grupuri de exploratori străbăteau interiorul țării, dar și Anzii, căutînd noi terenuri aurifere și stabilind mici așezări de-a lungul numeroșilor afluenți ai Amazonului, chiar și acolo unde nu găseau aur.³

În cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea, îmbunătățirile aduse navigației și rivalitățile naționale între marile puteri europene au dus la o nouă afluență de exploratori. Explorarea a devenit o problemă de politică guvernamentală mai degrabă decât o întreprindere individuală sau o improvizație la fața locului, cum se întîmplase înainte. Reprezentanți oficiali ai guvernelor rus, britanic și francez, susținuți de resursele navale ale țărilor lor și tentați, pe de o parte, de curiozitatea științifică, iar, pe de altă parte, de dorința de a achiziționa noi teritorii pentru suveranii lor, au reînceput explorările pe mare. Căpitanul Vitus Bering din marina rusă a fost primul astfel de explorator oficial (1728, 1741), iar căpitanul James Cook din marina britanică a fost cel care a avut cel mai mare succes și a ajuns cel mai departe în aceste activități de explorare (1768-1779). Călătoriile lui Cook au avut o semnificație aparte și pentru două descoperiri deosebite: el a pus capăt scorbutului hrănindu-și marinarii cu varză acră⁴ și, în al doilea voiaj, a testat primul dispozitiv suficient de exact pentru măsurarea cu precizie a longitudinii. Prin urmare, hărțile coastelor și insulelor din nordul și sudul Pacificului realizate de Cook erau mult mai fidele decât ale predecesorilor săi, făcînd ușor accesibile navigatorilor europeni chiar micile insule din mările sudice.

² Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade*, Berkeley și Los Angeles, Calif., University of California Press, 1943, p. 43-45. Nu e sigur dacă această ultimă expediție a avut loc pe uscat sau pe mare. În cazul al doilea, ar fi trebuit descoperită Strîmtoarea Bering — chiar dacă nu a fost recunoscută ca o strîmtoare — cu trei sferturi de secol înainte de prima călătorie a lui Bering.

³ Rivalitățile naționale între portughezi și spanioli în sud și între portughezi și francezi în nord i-au împins de asemenea pe portughezi să-și extindă așezările braziliene de coastă. Cf. Bailey W. Diffie, *Latin-American Civilization: Colonial Period*, Harrisburg, Pa., Stackpole Sons, 1945, p. 652-681; Felix Reichwein, *Sugar, Gold, and Coffee: Essays on the History of Brazil*, Ithaca, N.Y., Cornell University Library, 1959, p. 88-117.

⁴ Cf. Christopher Lloyd, *Captain Cook*, New York, Roy Publishers, n.d., p. 93-95, 120. Căpitanul Cook a recurs de mai multe ori la „pisica cu nouă cozi” [bicuil] pentru a-i obliga pe marinarii săi să consume o astfel de ciudățenie. Mult mai eficientul suc de lămție a intrat în uz în marina britanică abia în generația următoare.

Rivalitățile naționale au stimulat noi explorări și pe uscat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Comercianții ruși de blănuri au urmat foarte repede descoperirile lui Bering în Alaska, stabilind puncte comerciale mai întâi în Insulele Aleutine și apoi pe continent. Vestile despre înaintarea rușilor i-au împins pe comercianții de blănuri cu sediul în Montreal să pornească ei înșiși explorările și să-și extindă astfel influența în nord-vestul canadian (călătoria lui Alexander Mackenzie în Arctica, 1789). Aceleași vești i-au făcut și pe spanioli să pună bazele unor noi așezări, pornind din Mexic spre nord, de-a lungul coastei Pacificului, în California (San Francisco a fost fondat în 1775) și British Columbia (Nootka a fost fondat în 1789). Astfel, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, comercianții de blănuri și exploratorii ruși, ce călătoreau spre est, s-au întâlnit cu comercianții de blănuri englezi (urmași ai francezilor în Canada după 1763) în zona Munților Stincoși canadieni. Și unii și alții ajunseseră în Arctica și înglobaseră zonele de tundră și taiga de dincolo de cercul polar în circuitul comerțului civilizat. În același timp, spaniolii și rușii făcuseră același lucru cu întreaga coastă americană a Pacificului.

Pînă în 1800 deci, cînd expedițiile organizate ale flotelor europene au reușit să descopere principalele caracteristici ale oceanelor lumii, cu excepția porțiunilor înghețate de la poli, numai interiorul Africii subsahariene și al Australiei mai rămăseseră necunoscute pentru europeni. În circuitul tot mai mare al lumii cunoscute, negustorii și marinarii europeni distrugau și tulburau pretutindeni societățile primitive cu bolile și produsele civilizației.

PLANTAȚIILE ȘI TRANSFORMAREA CONȘTIENȚĂ A ECONOMIILOR TROPICALE ȘI SUBTROPICALE. Oricît de puternic ar fi fost impactul europenilor asupra vînașilor din nordul arctic sau al vînașilor și agricultorilor din Oceania, el a fost într-un anumit sens mai mult accidental. Intrușii erau interesați numai în colectarea blănurilor sau în reprovizionarea navelor și revigorarea echipajelor după lungi călătorii pe ocean, nu în transformarea economiei și culturii populațiilor localnice.

Nu acesta a fost însă cazul în alte părți ale lumii. Olandezii din Indiile de Est au fost probabil primii care au folosit munca băștinașilor pentru a pune bazele unei agriculturi raționale, cultivînd plante specifice piețelor transoceanice și adaptînd periodic scara producției pentru a maximiza profiturile.⁵ Însă plantarea de mirodenii în scopuri comerciale era deja cunoscută cu mult înaintea sosirii olandezilor pentru prima dată în Indiile de Est, astfel încît eforturile lor de a raționaliza și monopoliza comerțul nu presupuneau deci o ruptură radicală cu trecutul local. În Lumea Nouă, dimpotrivă, agricultura nu se putea baza pe nici o forță de muncă sau tehnică prestabilită. Plantatorii

⁵ Banda, Amboina și Ternate, principalele producătoare de cuișoare din Indiile de Est, au fost cucerite de olandezi între 1621 și 1657 și atunci cînd Macassar a devenit un rival periculos, a fost de asemenea cucerit în 1669. Locuitorii insulelor erau obligați să producă numai atîtea cuișoare cîte puteau absorbi piețele din Europa, India și China — politică ce presupunea expansiunea și restrîngerea alternativă a plantațiilor. Cf. J.H. Parry, *Europe and the Wider World, 1415-1715*, New York, Hutchinson's University Library, 1949, p. 154-156; B.H.M. Vlekke, *Nusantara: A History of the East Indian Archipelago*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1943, p. 138-139, 145.

de trestie de zahăr portughezi, emigrând din Madeira⁶ în Brazilia, au adus pentru prima dată trestia în America în 1520 și planta a evoluat atât de bine aici încât spaniolii le-au urmat imediat exemplul în zonele de coastă ale Mării Caraibelor. Însă aceste începuturi erau aproape uitate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea datorită dezvoltării rapide a plantațiilor de trestie de zahăr în insulele din Marea Caraibelor, unde englezii mai întâi, apoi francezii și, în mai mică măsură, olandezii, au stabilit o agricultură comercială riguros organizată, bazată pe munca sclavilor negri.

Dezvoltarea producției de zahăr în Caraibe a creat un comerț transatlantic extrem de profitabil, căci vasele puteau să transporte materiale textile ieftine și alte produse manufacturiere din Europa pe coastele Africii, să le ofere în schimbul sclavilor negri, care aduceau un profit considerabil în Caraibe sau pe continent, și apoi să se întoarcă acasă cu o încărcătură de zahăr american sau de rom pentru a le vinde pe piața europeană. Bumbacul și indigoul din Indiile de Vest nu erau la fel de valoroase, dar reprezentau totuși elemente importante în acest tip de comerț în triunghi. În plus, codul din Newfoundland și lemnul sau cerealele din New England și din coloniile din zona mediană a Atlanticului și-au găsit piețe importante în insulele din Marea Caraibelor, unde agricultura a devenit rapid atât de specializată încât plantele comestibile elementare erau complet neglijate. Astfel, cele două țărmuri ale Atlanticului erau legate de un comerț viguros, concentrat în jurul micilor insule Leeward și Windward din Marea Caraibelor.⁷

Plantații mai puțin profitabile, dar totuși importante, dependente de munca sclavilor negri s-au extins în coloniile engleze sudice de pe continentul american și de pe coastele Braziliei. De cealaltă parte a globului, începând cu secolul al XVIII-lea, olandezii din Indiile de Est au pus tot mai mult accent pe agricultură, ca supliment al activităților lor comerciale. Produsele noi — mai ales cafeaua — constituiau baza acestei agriculturi, uneori supravegheată de plantatorii olandezi, alteleori de emigranți chinezi, dar în cele mai multe cazuri de principii autohtoni mărunți, cărora li se cereau cantități fixe de cafea sau alte produse ca un fel de tribut pentru olandezi. Munca în Indiile de Est nu se baza în mod formal doar pe sclavi, dar „regenții” locali din Jawa foloseau

⁶ Trestia de zahăr a devenit o plantă de cultură importantă în Madeira în perioada medievală târzie, intrând în atenția europenilor prin intermediul musulmanilor din zona Oceanului Indian.

⁷ Importanța economică, în secolul al XVIII-lea, a acestor mici petice de pământ, era uimitoare. În 1773, documentele oficiale arătau cum comerțul britanic cu Indiile de Vest era mai valoros decât comerțul cu coloniile de pe continentul nord-american; întregul comerț din Orientul Îndepărtat se afla și el în urma valorii comerțului din aceleași mici insule. Cf. tabelele furnizate de Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Chapel Hill, N.C., University of North Carolina Press, 1944, p. 225-226.

Cultivarea trestiei de zahăr, așa cum se făcea în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, a subminat fertilitatea solului astfel încât insulele care au cultivat primele trestii de zahăr au constatat curând că nu mai pot produce la fel de ieftin ca noile insule ce adoptaseră această cultură. Aceasta a fost cauza mai slabelor performanțe ale insulelor britanice cultivate de trestie de zahăr față de ale celor franceze, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, urmate în secolul al XIX-lea de eclipsarea insulelor franceze (și foste franceze, în Haiti) de către Cuba și Puerto Rico, care rămăseseră spaniole. Astfel, trestia de zahăr a circulat în întregul lanț de insule din Marea Caraibelor, ca o epidemie de aur, lăsând în urmă pământul secătuit, populația săracă și societatea destul de dezbinată. Abolirea sclaviei în secolul al XIX-lea nu a reușit să rezolve problemele sociale create de acest proces.

deseori constrângerea pentru a-și forța supușii să cultive arborele de cafea și alte plante cerute drept tribut.⁸

EXTINDEREA COLONIILOR EUROPENE. În diferite părți ale lumii, coloniștii europeni au produs o serie de mutații ale structurilor sociale autohtone. Sclavia riguroasă din plantațiile de trestie de zahăr din Indiile de Vest și egalitarismul primitiv al comunității de frontieră din New England reprezintă extreme ale unui spectru social în care se puteau întâlni și multe alte forme intermediare. Sclavia aspră din Barbados lăsa loc unor condiții mai puțin dure în plantațiile spaniole sau portugheze din America Centrală sau Brazilia. Iobăgia din estul Europei și munca forțată a indienilor din America Latină erau forme mai blinde, cel puțin conform legii, dacă nu și în practică. Cazul Americii Latine era mai blind pentru că guvernarea spaniolă susținea drepturile indienilor. Lucrătorii cu contract pe termen de câțiva ani — o practică obișnuită în Virginia — și răufăcătorii transportați în Australia sau Siberia ocupau o poziție de mijloc în acest spectru social. În cele din urmă, colonistul liber, stabilit pe o proprietate a unui anumit nobil și plătindu-i acestuia chirie, sau micul fermier din New England, plătind doar taxe pentru pământul său, se bucurau de o libertate dincolo de care nu mai putea fi decât anarhia diferitelor tipuri de americani de la frontieră, negustori de blănuri canadieni sau ruși, bandiera brazilieni, gaucho din pampasul argentinian, cazaci ucrainieni sau corsari spanioli.

La orice frontieră în continuă expansiune, lipsa de forță de muncă este întotdeauna o problemă majoră și există soluții diametral opuse: folosirea forței pentru a menține stratificarea socială sau libertatea prin care se ajunge la un fel de neobarbarie egalitaristă. Fiecare dintre aceste politici își are avantajele și dezavantajele ei. Poate fi nevoie de forță coercitivă pentru a susține specialiștii de care e nevoie, pentru ca societatea însăși să poată exista. Altfel, fără antreprenori economici extrem de duri, plantațiile nici nu ar fi putut apărea, iar fără o armată profesionistă așezările agricole din părțile vestice ale stepei eurasiatice nu ar fi putut fi apărate. În plus, o clasă superioară susținută de munca forțată poate ajunge destul de curînd la un înalt nivel de cultură și-i poate conferi societății în ansamblu ei o aparență de eleganță altfel de neatîns. Astfel de realizări sînt cu ușurință desconsiderate într-o epocă democratică, cînd oamenii sînt mai degrabă de partea sclavului sau a țaranului înrobît decît a stăpînului. Totuși, civilizația a apărut pentru prima dată datorită muncii unui grup social în favoarea altuia și, printr-un proces similar, societățile civilizate au fost capabile în repetate rînduri să depășească orice barieră geografică — fie cu mult timp în urmă în Asia Mică hitită, fie în Galia romană, fie mai recent în America Latină și în Ucraina rusă. Totuși, problemele ridicate de o astfel de propagare forțată a civilizației sînt întotdeauna serioase, căci o cultură care exclude astfel majoritatea populației nu poate decît să rămînă destul de precară.

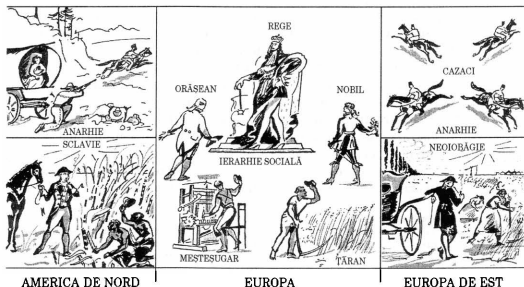
E mult mai probabil că vom admira celălalt aspect al societăților de frontieră: egalitarismul. Totuși, violența primitivă a unor astfel de societăți, îndreptată împotriva

⁸ B.H.M. Vlekke, *Nusantara*, p. 179-185.

nativilor neajutorați și chiar a coloniștilor înșiși, însemna o degradare a populațiilor civilizate pînă la cea mai curată barbarie. Deși înarmați cu arme produse în atelierele societăților civilizate, coloniștii europeni treceau peste orice urmă legală sau culturală a civilizației. Desigur, civilizația se ridica apoi încet, în urma pionierilor primitivi prin diferențiere socială, educație și progres tehnic. În plus, acest proces, se desfășura mai rapid și mai regulat decît procesul comparabil, de filtrare culturală, provenind de la o aristocrație cultivată. În aceasta consta autentică superioritate a libertății anarhice a frontierei față de folosirea forței coercitive. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea însă, avantajele evoluției anarhice au rămas mai mult potențiale, în timp ce micile progrese ale forței coercitive erau evidente și de netăgăduit. În mod sigur, eleganța cultivată a Virginiei aristocratice, a Noii Spanii, a Ungariei și Rusiei — bazată în fiecare caz pe munca forțată — au depășit cu mult începuturile modeste ale civilizației de-a lungul platformei maritime din New England.

Totuși, coloniile americane din New England și din zona mediană a Atlanticului își compensau înapoierea culturală prin numărul mare de europeni (sau ex-europeni, mai degrabă) pe care îi primeau. Nicăieri în lume nu s-au mai ridicat comunități agricole de asemenea dimensiuni. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea a avut loc o creștere substanțială a populației spaniole din regiunea argentiniană La Plata, iar în sudul Braziliei coloniștii portughezi dominau teritorii extrem de întinse. Însă în aceste regiuni, fermele de animale erau mai importante decît agricultura și astfel colonizarea a rămas relativ redusă. În Canada, fermierii francezi nu s-au îndepărtat prea mult de malurile

ALTERNATIVE ALE FRONTIEREI

lui St. Lawrence, iar defrișarea pădurilor pentru agricultură a început abia pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai ales datorită inițiativei refugiaților tory ai Revoluției Americane. În Africa de Sud, coloniștii olandezi au debarcat la Capetown în 1652. Cînd britanicii au preluat colonia în 1795, fermierii olandezi pătrunseseră mult în interiorul teritoriului și chiar lângă Capetown exista o comunitate agricolă considerabilă. În 1789, au apărut și primii coloniști englezi în Australia. Astfel, cu excepția Noii Zeelande, colonizate abia în 1840, toate centrele importante ale populației europene de peste mări și-au început dezvoltarea pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Migrația coloniștilor europeni străbătînd oceanele lumii era spectaculoasă și importantă pentru viitor, dar colonizarea simultană a stepler eurasiatice a presupus probabil o migrație și mai masivă și nu mai puțin semnificativă în ce privește schimbarea echilibrului cultural al lumii. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, milioane de pionieri au început să destelenească cu plugurile stepele nesfîrșite aflate între Ungaria Centrală și vestul Siberiei. La limitele extreme ale acestei migrații spre est, au apărut condiții anarhice de frontieră comparabile cu cele din Lumea Nouă. Coloniștii ruși din Siberia, de pildă, scăpați de sub orice control, trăiau o viață dură de vînători, pescari sau agricultori, asemănătoare cu aceea a coloniștilor americani. Acest lucru era totuși atipic. În steпа vestică, o colonizare europeană masivă a apărut numai după ce armatele austriece și rusești i-au alungat pe păstorii și războinicii musulmani din zonă. Acest lucru s-a întîmplat în Ungaria după 1699, dar din regiunea Ucrainei a putut fi eliminată puterea statală musulmană numai după anexarea Crimeei la Rusia, în 1783.

După victoriile lor asupra musulmanilor din steпа vestică, austriecii și rușii erau liberi să-și împartă teritoriile de curînd cucerite și puțin locuite în orice manieră doreau. Colonizarea stepei vestice a luat trei forme. În cea mai mare parte a Ungariei și în Ucraina, mari porțiuni de pămînt au fost dăruite nobililor importanți, cu influență la curte, care își puteau popula noile domenii cel puțin parțial cu țărani robi de pe alte domenii ale lor, suprapopulate. De-a lungul granițelor otomane și persane, totuși, atît austriecii, cît și rușii au preferat comunitățile militarizate de țărani liberi, aflate sub jurisdicție imperială specială. Aceste populații își puteau apăra proprietățile împotriva atacurilor de la frontieră și, oricum, nici cazacii ruși, nici „grenzerii” austrieci, obișnuiți să lupte împotriva tătarilor și otomanilor de la frontieră, nu puteau fi reduși la statutul de șerbi. Astfel, sîrbii, croații, românii și alții care populau frontiera austriacă, precum și cazacii „înregistrați” din sudul Rusiei, au continuat să se bucure de libertate în schimbul serviciului militar obligatoriu în regimente speciale.⁹ O a treia alternativă era aceea de a atrage coloniști din străinătate oferindu-le terenuri în termeni extrem de avantajoși. Austriecii au adoptat această tactică în Banat, iar rușii în cîteva regiuni

⁹ Britanicii au combinat aceste modalități pentru a-i îmblînzii pe scoțienii din munți după revolta din 1745. Ca și contemporanii lor din nobilimea ungară și rusă, șefii clanurilor scoțiene au primit domenii întinse și orice alte pretenții ale „băstinașilor” asupra pămîntului erau eliminate de legea engleză. În același timp, membrii clanurilor erau înrolați în regimente speciale, folosite, desigur, nu pentru paza locală, ca în cazul austriecilor și rușilor, ci în scopuri imperialiste britanice, pretutindeni în lume. Însă, o dată ce cazacii și grenzerii luptau și în afara țărilor lor uneori, diferențele erau, de fapt, destul de mici.

din Ucraina. O dată ce terenurile libere au fost distribuite, atât așezările militarizate, cât și comunitățile de țărani liberi, aflate inițial sub auspicii imperiale, tindeau să cadă sub controlul proprietarilor aristocrați de pământuri. În unele cazuri, diferențierea internă între coloniștii înșiși a dus la acest rezultat, cum s-a întâmplat cu cazacii. Alteori, garanțiile formale ale guvernării lăsa o comunitate, anterior liberă, la bunul-plac al vreunui favorit de la curte.¹⁰

Într-un caz anume, totuși, colonizarea europeană nu a reușit să-și asigure succesul. Colonizarea Irlandei de către Cromwell și predecesorii săi nu a reușit să extindă civilizația engleză dincolo de Canalul Sf. George. Irlandezii săraci, obligați să trăiască numai din cultura cartofului, puteau lucra mult mai ieftin pentru noii lor stăpâni decât coloniștii englezi sau scoțieni. Astfel, ei au ajuns dominanți din punct de vedere demografic, dar cu prețul unei sclavii economice față de o aristocrație străină din punct de vedere cultural.¹¹ Deși formele legale erau diferite, structurile sociale ale Irlandei secolului al XVIII-lea se asemănau cu acelea din estul Europei și din coloniile sudice din America de Nord, fiind puternic polarizate între corpul privilegiat al proprietarilor de pământuri, care făceau parte din civilizația europeană, și masa lucrătorilor agricoli, psihologic și cultural străină.

2. ACULTURATIA LA VECHILE GRANITE ALE EUROPEI: AMERICA ȘI RUSIA

Expansiunea civilizației europene după 1648 a continuat nu numai prin ocuparea de noi pământuri, ci și prin adoptarea stilurilor europene de viață în regiunile periferice, aflate deja în sfera de influență a Europei. Până în 1789, acest proces a adus părți considerabile ale Rusiei și ale Lumii Noi în interiorul a ceea ce se putea numi, mai specific, civilizație occidentală, nu europeană. Această adăugare a Americii și Rusiei la corpul politic centrat în Europa de Vest a făcut să crească varietatea și a diluat sau chiar a degradat calitativ civilizația occidentală. Totuși, în ciuda diferențelor persistente dintre vechile centre ale civilizației europene și cele mai noi, periferice, o comunitate culturală fundamentală una tot mai mult popoarele din America, Europa de Vest și Rusia, plasându-le înaintea altor comunități civilizate ale lumii.

Aculturația din Rusia și America în funcție de stilul civilizației europene s-a desfășurat pe multe căi. Rușii au fost nevoiți să renunțe la o mare parte a moștenirii lor culturale — un proces violent și dureros — înainte de a adopta aspecte ale culturii occidentale. Prin contrast, descendenții americani ai emigranților europeni încercau să redobândească ceea ce înaintașii lor pierduseră prin supunerea la condițiile primitive ale vieții de la frontieră și nici un fel de tensiuni psihologice grave nu mai erau implicate în această readaptare la civilizația europeană.

¹⁰ Cf. Henry Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1910, p. 46-61; W.E.D. Allen, *The Ukraine*, Cambridge, Cambridge University Press, 1940, p. 206-232; Boris Nolde, *La Formation de l'empire russe*, 2 vols., Paris, Institut d'études slaves, 1952-1953 și *passim*; Konrad Schünemann, *Oesterreichs Bevölkerungs-Politik unter Maria Theresia*, Berlin, 1935.

¹¹ Cf. W.H. McNeill, „The Influence of the Potato in Irish History” (teză de doctorat nepublicată, Cornell University, 1947).

În Rusia și America, aculturația s-a datorat unor grupuri minoritare. Însă în America, respectivii conducători cultivați se bucurau de sprijinul voit — sau, cel puțin, de acceptarea pasivă — a restului populației, în timp ce în Rusia, impunerea tehnologiei, artei și obiceiurilor europene se izbeau de opoziția și resentimentele majorității, care înțelegea foarte puțin sau nimic din noua lume culturală în care se mișcau stăpîni săi. În plus, aculturația în America a evoluat fără un plan inițial, conștient, ci prin acțiunea spontană a indivizilor și grupurilor care erau stimulate și îmbogățite de participarea mai deplină la civilizația europeană, în timp ce în Rusia, acest proces a luat forma unei campanii conștient organizate de guvernanți și care ținea inițial spre întărirea puterii militare.

Rezultatele au fost la fel de diferite ca și metodele aculturației. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Europa se confrunta cu noi culmi de libertate și, respectiv, despotism în America și Rusia. Fiecare extremă amenința compromisul aflat în chiar centrul Vechiului Regim european și, în feluri diferite, au contribuit amîndouă la răsturnarea sa.

COLONIILE SPANIOLE DIN AMERICA. Decăderea hegemoniei spaniole dintre marile puteri europene a fost semnificată de reafirmarea cu succes a independenței naționale a Portugaliei după 1640 și de termenii nefavorabili ai Păcii din Pirinei, încheiată în 1659. Totuși, imperiul spaniol din Europa s-a menținut pînă în 1713-1714, iar cel de peste mări a rămas aproape intact pînă în secolul al XIX-lea. Hazardul dinastic și acțiunea conservatoare a unei diplomații ce încerca să mențină echilibrul puterii s-au combinat cu puterea inherentă și tradiția imperială a Spaniei pentru a asigura acest rezultat.

Instituțiile gemene ale ierarhiei bisericești și birocrăției centralizate, ambele conduse de personalități numite de coroana spaniolă, au menținut societatea hispano-americană între limite stricte și tradiționale pînă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Populațiile amerindiene au rămas supuse, lipsindu-le conducătorii culturali sau politici care să se poată împotrivi puterii spaniole.¹² Totuși, chiar și în interiorul acestei societăți ținute sub control și aparent imobile, se petreceau schimbări importante. În primul rînd, faptul cel mai important era că declinul paralizant al populațiilor indiene nu mai submina prosperitatea din Mexic și, probabil, nici din Peru, după 1650. Probabil că pînă la această dată amerindienii se mai imunizaseră față de bolile europene și africane și crescuse numărul metişilor rezistenți la boli, pînă cînd ei au ajuns să constituie principalul element al populației totale. Reversul a fost lent la început, dar în ultimele decade ale secolului al XVIII-lea începuse să se facă simțită o creștere rapidă a populației. Aceasta a susținut și o evoluție economică remarcabilă: minele au devenit mai profitabile decît oricînd și atît agricultura, cît și comerțul au început să înflorească.¹³

¹² Acest lucru pare, în general, adevărat, în ciuda faptului că mai izbucneau din cînd în cînd revolte ale indienilor. Cea mai importantă a avut loc în Peru, în 1780-1781, condusă de un băstinaș ce se pretindea descendent al familiei imperiale incase. Triburile mai primitive, adunate într-o „misiune”, încercau și ele adeseori să se elibereze, dar reprezentanții puterii spaniole reușeau, de obicei, să-i oblige să se întoarcă fără a exercita prea mult forță.

¹³ Cf. statisticile oferite de Bailey W. Diffie, *Latin American Civilization, Colonial Period*, Harrisburg, Pa., Stackpole Sons, 1945, p. 381, 439-440, 450-455, și *passim*; R.A. Humphreys, „The Fall of the Spanish American Empire”, în *History*, XXXVII, 1952, 213-27.

Expansiunea economică a fost facilitată de reformele administrative extinse, inițiate în secolul al XVIII-lea de noua casă regală a Spaniei, dinastia de Bourbon,¹⁴ și mai ales de liberalizarea regulamentelor comerciale. În 1774, coloniile spaniole puteau întreprinde activități comerciale între ele în mod liber pentru prima oară. Patru ani mai târziu, decrete suplimentare au permis la douăzeci și patru de porturi din colonii să facă comerț cu oricare port spaniol, punând capăt drepturilor exclusive deținute de Cádiz, în Spania, și de Cartagena, Porto Bello și Veracruz, în America, de a intermedia pentru navele ce transportau bunuri între colonii și țara de baștină.

Comerțul liber și evoluția economică din coloniile spaniole însemnau că o clasă puternică de meșteșugari, mici negustori și alte tipuri de lucrători specializați a început să se dezvolte mai mult decât oricând. Această dezvoltare a clasei de mijloc a creat aspecte noi în viața intelectuală și culturală a coloniilor. În ciuda faptului că existau instituții de învățământ bine stabilite în coloniile spaniole în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și unele dintre ele introduseseră programe de studiu moderne, incluzând autori ca Descartes, Leibniz și Newton,¹⁵ învățământul rămăsese steril, limitat doar la câțiva savanți. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, totuși, cercurile largi ale societății hispano-americane începuseră să se intereseze de noile idei europene și, ca pretutindeni, negustorii și meșteșugarii au deschis drumul spre studiul noutăților aduse de Iluminism. Aceste preocupări intelectuale i-au făcut pe acești oameni tot mai critici la adresa societății în care trăiau. Ei respingeau, în primul rând, discriminările sistematice ale guvernării spaniole în acordarea funcțiilor de demnitate numai celor provenind direct din Peninsula Iberică.

O dată cu dezvoltarea clasei de mijloc și cu debutul unei puternice efervescențe intelectuale, extinsă dincolo de cercul erudiților, coloniile spaniole au devenit tot mai europenizate. Retragera continuă a culturilor indiene în fața activității de misionariat a bisericii a contribuit la același rezultat. Pluralitatea rasială marca totuși diferențele noii societăți față de modelul european. Domeniile întinse predominante, folosirea în mare măsură a muncii forțate — fie că era vorba de peoni sau de sclavi, pur și simplu — și extraordinara importanță economică¹⁶ și culturală a bisericii au continuat să distingă coloniile spaniole de anumite regiuni din Europa, dar aceste trăsături ale societății din America se asemănau cu condiții tipice pentru Spania însăși și cu celălalt flanc al civilizației occidentale — Europa de Est.

BRAZILIA ȘI AMERICA DE NORD. Brazilia portugheză și colonile britanice din America de Nord aveau mai multe puncte comune, care le distingueau de imperiul spaniol

¹⁴ Pentru un studiu detaliat și foarte interesant asupra modului în care inițiativa guvernamentală din Spania afecta mineritul mexican, cf. Clement G. Motten, *Mexican Silver and the Enlightenment*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1950.

¹⁵ C.H. Haring, *The Spanish Empire in America*, p. 235 ff.

¹⁶ Biserica deținea terenuri și uneori chiar oferea împrumuturi proprietarilor de pământuri. Drept rezultat, conform unor estimări, patru cincimi din pământ, în partea centrală a Noii Spanii, era deținut sau oferit drept zălog Bisericii. C.H. Haring, *The Spanish Empire in America*, New York, Oxford University Press, 1952, p. 190-191. În plus, astfel de organizații ca cea a iezuitilor, de exemplu, deveniseră foarte proeminente în domeniul economic și comercial, căci trebuiau să se ocupe de bunurile misiunilor indiene, dintre care unele, ca în Paraguay, deveniseră societăți înfloritoare și foarte numeroase.

din Lumea Nouă. Din punct de vedere politic, și unele și altele erau necentralizate și problemele interne din țările de origine (războiul civil din Anglia din 1642-1649 și revolta portugheză din Spania din 1640-1659) i-au lăsat pe coloniști să se descurce singuri pe la mijlocul secolului al XVII-lea.¹⁷ Economia plantațiilor, bazată pe munca sclavilor, era dominantă în Brazilia ca și în coloniile engleze din sud și, în ambele regiuni, cei ce trăiau viața aspră de la frontieră acceptau uneori și sfidau alteorii autoritatea politică a plantatorilor de pe coastă.

Totuși, în general, asemănările dintre cele două societăți erau mai mult iluzorii decât reale. Aristocrația braziliană, mândră de forța ei militară și de energia ei sexuală, disprețuind munca grea (soarta sclavilor) și eforturile de a se cultiva (menirea preoților), era complet diferită de proprietarii de pământuri din Virginia sau Carolina de Sud. În ciuda reformelor guvernamentale inițiate la sfârșitul secolului al XVIII-lea de către un ministru despot, dar luminat portughez, marchizul de Pombal, și în ciuda unei creșteri economice substanțiale, Brazilia a rămas pînă la sfârșitul secolului foarte diferită de alte societăți. În mod special, atât cultura indiană, cît și cea a negrilor, deși întrepătrunzîndu-se cu tradițiile portugheze, rămăseseră mult mai puternice decât în alte părți ale Lumii Noi.¹⁸

Chiar și la sfârșitul secolului al XVIII-lea, coloniile engleze, foste engleze și franceze erau mult în urma celor spaniole. Orașul Mexico, cu cei 112 926 locuitori ai săi în 1793,¹⁹ eclipsa orice alt oraș aflat mai la nord și depășea în mărime chiar și orașele din Franța și Anglia contemporană, cu excepția Parisului sau a Londrei. Într-adevăr, populația din Mexico o depășea cu mult pe cea a celor treisprezece colonii engleze la un loc, iar splendoarea, eleganța și cultura claselor superioare din coloniile spaniole era cu mult deasupra oricăror realizări de pe coasta nord-americană a Atlanticului.

Totuși, coloniile rămase în urmă din punct de vedere cultural, din New England și din zona mediană a Atlanticului, reprezentau cea mai perfectă transpunere a societății de tip european pe un teren nou din întreaga lume. Aceste colonii engleze s-au dezvoltat rapid, pornind de la așezările mici și izolate de pe coastă, de la începutul secolului al XVII-lea, într-un șir mai mult sau mai puțin continuu de așezări, întinzîndu-se din New Hampshire pînă în Georgia, iar în perioada Revoluției Americane s-au extins pînă în Munții Apalași. Populația creștea aici foarte repede, oarecum datorită imigrației, dar mai ales în mod natural. Pînă în 1790, cînd s-a făcut primul recensămint în Statele Unite, populația se ridica la patru milioane, deja aproximativ jumătate din populația Marii Britanii.

¹⁷ Brazilienii, de exemplu, i-au alungat pe olandezi din țara lor după lupte îndelungate, între 1643-1654. La început, insurgenții brazilieni s-au opus hotărîrilor guvernului portughez de acasă, care în 1641 recunoscuse posesiunile olandezilor în Brazilia pentru a se asigura de ajutorul acestora împotriva Spaniei. Cf. C.R. Boxer, *The Dutch in Brazil, 1623-1654*, Oxford, Clarendon Press, 1957.

¹⁸ Asupra Braziliei, am consultat Diffie, *Latin-American Civilization*, p. 653-753; Gilberto Freyre, *The Masters and the Slaves: A Study in the Development of Brazilian Civilization*, New York, Alfred A. Kopf, Inc., 1946; Lawrence F. Hill, *Brazil*, Berkeley and Los Angeles, Calif., University of California Press, 1947; Gilberto Freyre, *Brazil: An Interpretation*, New York, Alfred A. Kopf, Inc., 1947.

¹⁹ Diffie, *Latin-American Civilization*, p. 453.

O dată cu creșterea populației, au început să se dezvolte condiții asemănătoare cu cele ale vieții politice europene și mai ales engleze. Desigur, New England nu avea aristocrație și puterea regală era prea departe și de obicei ineficientă. În plus, o frontieră accesibilă și continuu deschisă făcea ca pământul să se poată obține ușor și menținea condiții egale în comunitățile de fermieri. Însă în vechile așezări, și mai ales în porturi, o oligarhie de negustori plini de succes și de proprietari a început să se dezvolte, în secolul al XVIII-lea, foarte mult în stilul englez. Obiceiul de a face afaceri a fost puternic implantat în New England și în regiunea mediană a Atlanticului, pornind în general din același mediu puritan care a dat cei mai valoroși antreprenori ai Angliei. Mai ales navigația din New England a început să pătrundă în mările îndepărtate. Lemnul ieftin și aflat din abundență în zonă și echipajele disciplinate, obișnuite cu viața și munca grea, datorită doctrinei calviniste și terenurilor întelenite, au permis marinei comerciale yankee să învingă orice rival. Dezvoltarea industrială, pe de altă parte, a rămas rudimentară chiar și după Revoluția Americană.

Mobilitatea socială și libertatea politică predominau în coloniile engleze într-un grad neobișnuit de înalt. Un om inteligent și energic putea ajunge repede departe, așa cum o demonstra și cariera lui Benjamin Franklin (1706-1790). Chiar și în sud, economia bazată pe plantațiile ce exploatau munca sclavilor era cumva contrabalansată de comunități agricole mai înapoiate, asemănătoare așezărilor de frontieră din New England sub toate aspectele, cu excepția disciplinei religioase calviniste. Coloniile engleze păreau să fi luat ce era mai bun din fiecare dintre cele două lumi, căci aristocratul cultivat din Virginia, cunoscător al dreptului și al scrierilor lui John Locke sau ale autorilor francezi, făcând afaceri în regiunile occidentale, activând în guvernul local și folosindu-și întreaga energie pentru a-și administra plantația cât mai bine, constituia un conducător complex pentru regiunile mai puțin dezvoltate, ce nu domina scena politică atât de mult încât să impună o conducere oligarhică asupra comunității. Într-o manieră similară, negustorii, proprietarii de corăbii și oamenii de afaceri din coloniile nordice își puteau păstra conducerea politică numai atâta timp cât regiunile rurale mai slab dezvoltate îi susțineau. Un vot destul de larg permitea unui segment extins — o majoritate absolută în unele colonii — din populația masculină adultă să-și exprime voința politică. Acest lucru a creat o atmosferă extrem de diferită față de supunerea pasivă a latino-americanilor și francezilor de rînd din colonii față de conducerea birocratică, oligarhică și ecleziastică.

Varietatea religioasă a constituit un solvent puternic pentru rigiditatea ecleziastică și teologică. Diversitatea instituțiilor religioase de la o colonie la alta era considerată naturală și nimeni nu s-ar fi gândit să impună o singură credință asupra întregii Americi de Nord britanice. Mai mult, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în fiecare comunitate religioasă, indivizii au început să se îndepărteze de entuziasmul religios al înaintașilor lor, chiar și în puritanul Massachusetts și au adoptat secularizarea opiniilor, care transforma concomitent și Europa. Aceasta nu-i împiedica pe anumiți predicatori zeloși să genereze extreme ale emoției religioase. Totuși, deși

și liber-cugetători, anglicani, congregaționaliști, presbiterieni, quakeri, romano-catolici, metodisti, baptiști (pentru a nu mai aminti grupurile venite din afara tradiției engleze precum menonitii și reformații olandezi) erau nevoiți să se obișnuiască într-un fel sau altul să conviețuiască. Din acel moment, societatea colonială s-a desprins de dominația unei singure biserici sau doctrine.

Atâta timp cât coloniile engleze se învecinau la nord și la vest cu francezii și cu aliații lor indieni și erau expuse atacurilor corăbiilor franceze de război sau private, protecția marinei britanice și uneori chiar a trupelor regulate era esențială. Însă atunci când britanicii au anexat Canada, după victoria din războiul de șapte ani (1756-1763), amenințarea franceză a devenit nesemnificativă și relația coloniilor cu țara de baștină s-a schimbat și ea. Încercarea guvernului britanic de a colecta taxe adiționale, de a aduce trupe în colonii, de a regulariza comerțul din New England și de a restrînge puterea legislaturilor coloniale a generat o opoziție extrem de puternică. S-a făcut apel la libertățile englezilor pentru a justifica rezistența coloniilor la decretele parlamentului britanic. Sfidarea organizată a legilor și autorităților britanice a precipitat totuși izbucnirea revoltei populare, legitimate nu atât de drepturile englezilor, cât ale omului în general, conform celor mai radicale teorii ale vremii. Totuși, izbucnirile ocazionale de violență ale mulțimii împotriva partidului tory nu a împiedicat mișcarea revoluționară să urmeze, în general, o cale legală, căci partidul patriotic a rescris legile diferitelor colonii și a experimentat, fără prea mult succes la început, uniunea federală. Când trupele britanice au încercat să pună capăt dezordinii și neascultării, acțiunile lor au provocat o opoziție și mai puternică și, în 1775, relațiile dintre colonii și guvernul britanic degeneraseră deja și izbucnise războiul. După multe vicisitudini, cauza revoluției a triumfat în 1783 mai mult datorită facțiunilor opuse din guvernul britanic și a intervenției francezilor (care au declarat război Marii Britanii în 1778) decât datorită victoriilor câștigate de armatele pestrițe ale lui George Washington.

Revoluția Americană și-a atins astfel scopul în contextul păienjenishului politic și militar european, în timp ce conducătorii revoluționari și-au justificat acțiunile prin ideile politice radicale, care începuseră de curînd să circule în Europa. Aceleași idei radicale, temperate de experiență, i-au inspirat pe cei ce au întocmit Constituția Statelor Unite. Principiile teoretice ale diviziunii puterilor legislativă, executivă și judiciară ale guvernării și ale distribuirii funcțiilor guvernamentale între autoritățile locale și feudale, au fost reduse la o constituție lucrativă și principiile libertății individuale și guvernării cu asentimentul celor guvernați au fost trimbițate cu mîndrie în întreaga lume.

Aceasta era o adevărată amenințare pentru Vechiul Regim al Europei. Americanii par să fi șters cu totul vechile instituții pentru a construi un sistem rațional de guvernare. Deși unii se puteau îndoi de stabilitatea sau puteau nega principiile noului regim, experimentul american nu putea fi nicăieri privit cu indiferență. Astfel, vechile colonii engleze, oricît ar fi rămas în urma celor spaniole și oricît de primitivă le-ar fi fost viața în comparație cu aceea a aristocraților europeni, au pătruns cu forța în centrul gîndirii și acțiunii europenilor. Într-adevăr, exemplul

revoluției americane a fost un factor important în stimularea Revoluției Franceze, care a pus capăt Vechiului Regim al Europei.²⁰

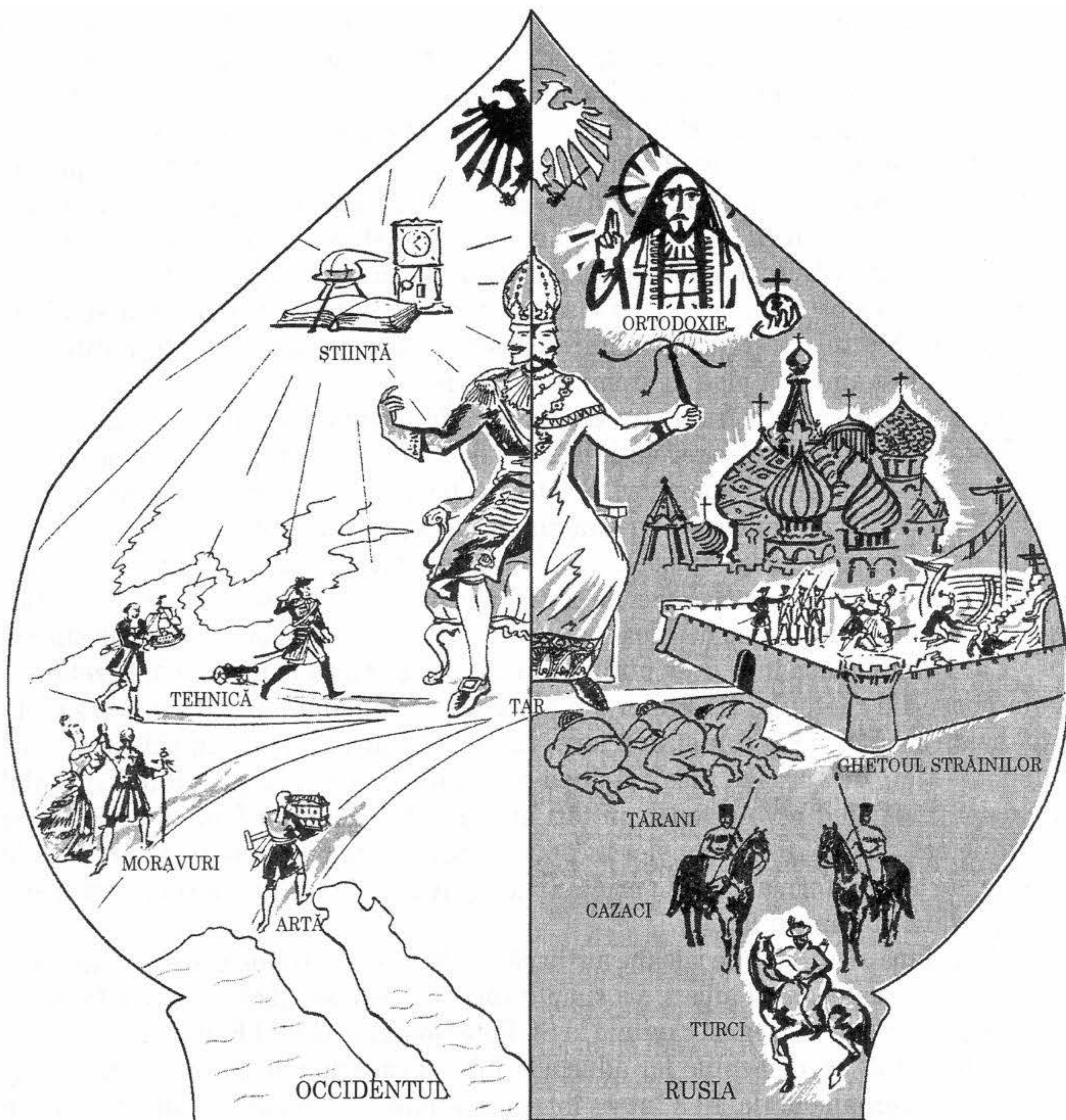
RUSIA. Consolidarea unui guvern militarizat, modern și autocratic în Rusia presupunea o amenințare complet diferită pentru Vechiul Regim al Europei, mai puțin drastică și rapidă decât amenințarea ideologică a Revoluției Americane. Totuși, apariția unui nou imperiu militar important, dispunând de teritorii vaste și populație numeroasă și (cel puțin în principiu) canalizând toate resursele umane și materiale în serviciul statului, amenința desigur vechea Europă fragmentată politic și divizată social. Doar găsind noi resurse și noi baze de putere, printr-o continuă autotransformare, puteau pimegi a Franța sau Britania să înfrunte noul stat gigant de pe poziții de egalitate. Faptul că în secolul al XIX-lea revoluția democratică și cea industrială au creat noi baze ale puterii în Europa de Vest, lăsând Rusia în urmă cu mai mult de un secol, tindea să ascundă natura amenințării ruse, așa cum s-a prezentat ea la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Efectul a fost că amenințarea Rusiei la adresa multiplicității tradiționale a Europei a fost aminată până în vremurile noastre.

Până în 1698, când tânărul Petru cel Mare s-a întors din vestitul său tur în Europa Occidentală pentru a începe o revoluție de sus în jos, Rusia s-a menținut în liniile politice și sociale trasate de primii Romanovi. Se făceau eforturi de a menține moștenirea rusă tradițională, reducând contactele cu străinii. Această politică a funcționat în secolul al XVII-lea. De exemplu, rolul Rusiei de susținătoare a ortodoxiei i-a ajutat pe țări să-și asigure autoritatea asupra Ucrainei de Est (1667), după un lung război cu Polonia, căci cazacii au preferat un stăpîn ortodox unuia catolic, dacă tot trebuia să existe un stăpîn.

Lui Petru îi păsa însă puțin de ortodoxie și găsea manierele necizelate și zgomotoase ale ghetoului străinilor din Moscova mult mai pe gustul său decât viața ritualizată a curții ruse. Totuși, asocierea lui cu străinii a rămas o simplă ciudătenie personală timp de aproape zece ani după ce el a devenit conducătorul indisputabil al Rusiei. Însă când revolta unei unități militare din Moscova (1698) a precipitat acțiunile revoluționare, Petru și-a început eforturile, în care a perseverat până la moarte, de a transforma clica de prieteni de chefuri și de aventurieri din jurul său în adevărații stăpîni ai Rusiei.

Unul după altul, vechile jaloane au dispărut: bărbile și caftanele au fost interzise, a fost introdus calendarul iulian, s-a simplificat alfabetul, s-a abolit izolarea femeilor la curte și s-a construit o nouă capitală la St. Petersburg, în Golful Finic. Petru i-a luat pe nobilii ruși de pe domeniile lor aducându-i fie în cazarma militară, fie în spatele birourilor guvernamentale. El a întors întreaga administrație rusă cu susul în jos, în efortul de a o adapta la modelele suedeze, și a îndrăznit chiar să supună Sfînta Biserică Ortodoxă unui procurator laic. În toate domeniile, energia nestăpînită și capricioasă a țarului conducea poporul său îndărătnic pe căi noi. Ca și în cazul lui Ivan cel Groaznic,

²⁰ Relația dintre cele două revoluții este în mod curios simbolizată de o coincidență cronologică: George Washington a fost legitimat ca prim președinte al Statelor Unite la 30 aprilie 1789, a doua zi după convocarea Stărilor Generale la Versailles.

RUSIA SUB PETRU CEL MARE

Înainte de el, sau al lui Stalin, după aceea, voința individuală a lui Petru cel Mare a transformat efectiv societatea rusă și instituțiile în numai un sfert de secol.

Teroarea și violența generalizată precum și vicisitudinile unui lung și dificil război cu Suedia (1700-1721) au fixat reformele lui Petru pentru totdeauna în corpul politic al societății ruse. Totuși, Petru și amicii săi n-ar fi putut încălca astfel tradițiile și sfida instituțiile ruse dacă loialitatea față de vechea Rusie n-ar fi fost deja foarte slăbită. Expunerea limitată, dar prelungită la manifestările concrete ale superiorității civilizației europene submina încrederea incontestabilă în vechile tradiții, iar biserica oficială era profund zguduită de secesiunea vechilor credincioși. Doar autocrația se mai păstrase și când aceasta a fost folosită de un spirit revoluționar, care disprețuia trecutul Rusiei și hotărîse să imite aspecte ale civilizației europene, nu a mai rămas nici o legătură cu trecutul.

În centrul tuturor activităților tumultuoase ale lui Petru s-a aflat tendința remarcabil de puternică de a crea o forță militară autentică. Reformele sale guvernamentale erau dominate de țelul recrutării, echipării și menținerii unei armate și unei flote egale cu cele mai bune forțe occidentale. Pentru aceasta era nevoie nu numai de oameni și bani, ci și de întreprinderi industriale și șantiere navale, aptitudini matematice și practice, învățătura și folosirea forței coercitive în susul și în josul scării sociale. Petru îi înrola pe țărani iobagi în armată, îi ducea să lucreze pentru noile sale fabrici de armament din Ural și pentru construirea St. Petersburgului. El îi înrola și pe nobili, la fel de hotărît, să lupte acolo unde era nevoie, și le chema fiii în regimentul său de Gărzi Imperiale. În plus, le cerea negustorilor să-și transfere toate activitățile din Arhanghelsk în noul său oraș, St. Petersburg, numea prizonieri suedezi de război în funcții administrative în provinciile rusești și aducea sute de artiști olandezi și de alte naționalități pentru a-i învăța pe ruși tehnici noi. Petru însuși, condus de o neliniște aproape demonică, își împărțea timpul între atenția trecătoare față de vreun detaliu oarecare, hotărîri drastice și bruște, beții sălbătice și furii violente, iraționale.

Reformele administrative ale lui Petru au rămas haotice și rezistența deschisă față de multe din inovațiile sale, la toate nivelurile societății, a dus la dejucarea planurilor sale. Și totuși Petru a recreat Rusia. A cîștigat războiul împotriva suedezilor cu tot curajul inamicului său, Carol al XII-lea, și a anexat o fișie destul de mare de teritoriu din Golful Finic — faimoasa lui „ferastră spre Occident.” În războaiele cu turcii nu a mai avut însă la fel de mult succes. Victoria din 1696 i-a asigurat accesul la Marea Azov, dar această victorie a fost anulată în 1711, când o a doua expediție s-a încheiat cu un dezastru, forțându-l pe țar să renunțe la tot ce cîștigase în bătălia anterioară. Ca o compensație parțială, chiar la sfîrșitul domniei sale, armatele lui Petru au cîștigat un război împotriva Persiei și au împins frontiera rusă pînă în punctul cel mai sudic al malurilor Mării Caspice.

Talentele extraordinare ale lui Petru și personalitatea sa instabilă au făcut opera sa posibilă. Secretul succesului său extraordinar stă în faptul că a organizat un sistem de pregătire neoficial, dar eficient, pentru a-i forma pe tinerii care să servească scopurilor

sale revoluționare. Instituțiile educative ale lui Petru erau regimentele Gărzilor Imperiale, conduse de un grup de camarazi de-ai săi din copilărie, pe care îi introdusese în formațiile militare. Când revoluția sa de sus în jos a început, țarul și-a ales dintre Gărzile Imperiale ofițerii, administratorii, diplomații și toți demnitarii de care avea nevoie pentru a-l ajuta. El a mărit apoi efectivele foarte scăzute ale regimentelor, impunându-le nobililor ruși să-și trimită fiii să servească pe lângă țar. Petru a creat astfel destul de repede un grup conducător care a fost lejer, dar efectiv, unit de experiența comună a perioadei în care serviseră în rândurile Gărzilor Imperiale. În plus, faptul că noii stăpîni ai Rusiei, după ce respinseseră cu dispreț o mare parte a trecutului țării, au fost la început asemenea unei mici garnizoane într-o țară necunoscută, le dădea toate motivele să prevină posibilitatea ca atașamentul popular față de vechea Rusie, dinainte de Petru cel Mare, să capete vreo expresie politică, ce ar fi putut să le pună în primejdie propria putere. Astfel, certurile teribile din rândurile grupului conducător, din secolul al XVIII-lea, se opreau cu puțin înainte de a deveni adevărate lovituri de stat. Orice fel de exagerare a unor astfel de fragmentări ale puterii ar fi putut deschide drum unei reacții violente de masă împotriva tuturor acelor care trădaseră vechile tradiții rusești.²¹

După moartea lui Petru, istoria Rusiei a devenit istoria acoliților săi revoluționari din regimentul Gărzilor Imperiale. Conflictele și alianțele din cadrul acestui grup conducător s-au materializat într-o serie remarcabilă de lovituri de palat, căci un autocrat îi urma altuia fără a se stabili nici o linie clară de succesiune sau principiu al legitimării. Cea mai puternică lovitură de stat a fost aceea care l-a detronat pe Petru al II-lea, în 1762, și a adus-o pe soția sa, o obscură prințesă germană pe tron. Totuși, uzurpatoarea, Ecaterina a II-a, și-a menținut poziția imperială pînă la moartea ei, în 1796, și a ridicat puterea rusă la înălțimi pînă atunci neatinse.

Ecaterina și-a păstrat tronul menținînd Gărzile Imperiale și încercînd să-i mulțumească pe nobili în general. Chiar și înainte ca ea să urce pe tron, amoralismul frust, caracteristic acoliților lui Petru cel Mare, începuse oarecum să fie controlat de guvernantele franțuzoaice și profesorii germani aduși în casele nobililor pentru a-i învăța pe copii limbile și manierele aristocrației europene.²² Însă pe măsură ce se familiarizau cu viața aristocratică europeană, nobilii ruși începeau să pretindă statutul

²¹ Asemănarea uimitoare dintre Gărzile Imperiale și familia de sclavi a sultanului otoman nu pare să fi fost prea mult cercetată de istorici. Chiar dacă gărzile nu erau sclavi în mod legal, ei erau supuși aceluiași regim ca și ienicerii otomani sau personalul palatului în perioada de vîrf a Imperiului Otoman. În plus, transformarea minții, manierelor și moravurilor, pe care o presupunea părăsirea unui domeniu din zonele rurale ale Rusiei și venirea în capitală pentru a servi în regimentul gărzilor, era aproape la fel de mare ca și transformarea unui băiat creștin de la țară într-un pașă. Ca și turcii, Petru le permitea unor oameni din cele mai diferite medii să intre în regimentele sale, dar predominanți erau străinii și fiii nobililor ruși. Puțini țărani ar fi mers să-l slujească pe „Antihrist”, chiar dacă acest lucru ar fi însemnat să scape de stăpînii lor. Partidul comunist din Rusia de astăzi se aseamănă mult cu aceste două vechi instituții.

²² Cf. Émile Haumont, *La Culture française en Russie, 1700-1900*, Paris, Hachette, 1913, p. 85-90. Școlile regulate s-au stabilit destul de lent, cea mai importantă fiind Corpul de Paji (stabiliți în 1731), care le permiteau tinerilor nobili să se califice pentru intrarea ulterioară în armată (sau în guvern) fără a mai servi în corpul de gardă, ca în timpul lui Petru.

și privilegiile nobililor din Occident. În mod special, voiau să fie scutiți de obligativitatea serviciului guvernamental. Soțul nevolnic al Ecaterinei le garantase acest privilegiu în 1762 și din acel moment mii de nobili părăsiseră armata și administrația pentru a se reîntoarce pe domeniile lor. Ecaterina a îmbunătățit această decizie oferind garanții legale împotriva confiscării proprietăților nobililor și a altor forme arbitrare de pedeapsă. Ea a confirmat și drepturile nobilimii asupra robilor lor și i-a autorizat pe nobilii provinciali să formeze uniuni în scopuri specifice și limitate.

Ecaterina și-a putut permite să micșoreze presiunile stabilite asupra nobilimii pentru că acum Rusia avea deja un număr convenabil de persoane destul de bine pregătite care doreau și erau chiar nerăbdătoare să ocupe posturi guvernamentale și în armată. Dezvoltarea economică ajunsese la un punct în care autocrația dispunea de suficiente venituri din taxe pentru a-și plăti demnitarii, astfel încât vechea formă de plată prin oferirea unor pământuri în dar nu mai era necesară.²³ Serviciul în guvern era o scară pentru a avansa în societate, căci, prin definiție, obținerea unui post în guvern sau armată presupunea înnobilarea, cu toate privilegiile legale de rigoare.

Însă, în partea inferioară a scării sociale, țăranii robi nu au simțit nici o îmbunătățire a condiției lor, ci au început să trăiască și mai greu decât înainte. După ce nobilii au fost scutiți de obligația lor de a servi statului, țăranii s-au gândit, natural, că și ei ar trebui eliberați de obligațiile de a-i servi pe nobili. O mare răscoală țărănească a izbucnit în sudul Rusiei exprimând această convingere (1773-1775) dar a fost brutal suprimată de autorități. După aceea, nemulțumirile țăranilor nu s-au mai exprimat direct, ci au luat forma sectarismului hiliast și a beției răspindite pretutindeni. Rusia s-a împărțit astfel în două comunități mai puternic separate decât oricând. Nobilimea privilegiată, ai cărei membri se adaptaseră perfect la gândirea și manierele saloanelor franțuzești, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, trăia într-o lume total separată de ignoranța și viața primitivă a țăranilor. Cu cât deveneau aristocrații ruși mai civilizați și mai cultivați, cu atât se depărtau mai mult de țăranimea lor.

Aceasta era desigur o sursă importantă a slăbiciunii viitoare dar, în secolul al XVIII-lea, ruptura dintre aristocrație și oamenii de rând din societatea occidentală era aproape la fel de mare și, pentru moment, structura socială a Rusiei nu constituia un handicap față de puterile occidentale. În plus, dimensiunile sale uriașe erau în favoarea Rusiei. Ecaterina nu numai că a anexat aproape jumătate din Polonia prin trei scindări succesive ale acelei nefericite țări (1772-1795), dar a și împins frontiera rusă spre Marea Neagră, unde a obținut dreptul de navigație și de trecere liberă prin strâmtoarea (1774, 1783) pentru corăbiile rusești în ceea ce fusese înainte un simplu lac, total închis,

²³ Dezvoltarea economică sub Ecaterina a II-a a fost fenomenală. Populația urbană s-a ridicat de la aproximativ 300 000, la sfârșitul domniei lui Petru, la o cifră cuprinsă între 1,3 și 2,3 milioane la moartea Ecaterinei. Micile meșteșuguri precum și marile manufacturi s-au multiplicat și exporturile au crescut de la 30 de milioane de ruble în 1773 la peste 81 de milioane de ruble la moartea Ecaterinei. Aceste cifre sînt preluate din Michael T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation*, New York, Macmillan Co., 1955, p. 561-564. Pentru o imagine generală asupra dezvoltării economice din sudul Rusiei și din zonele învecinate, Cf. Traian Stoianovich, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, in *Journal of Economic History*, XX, 1960, 234-313.

al otomanilor. Visele de a distruge complet Imperiul Otoman și de a reinstaura un imperiu grec în Bosfor au rămas însă neîmplinite. Totuși, puterea militară inerentă într-un stat atât de mare ca Rusia fusese demonstrată fără îndoială. Rusia se anunța ca o mare putere sub Petru I și așa a și ajuns sub Ecaterina a II-a.

3. COMPROMISURILE VECHIULUI REGIM ÎN EUROPA

Franța a ieșit victorioasă din războiul de treizeci de ani și a ajuns rapid să conducă întreaga Europă. Pompa de la curtea lui Ludovic al XIV-lea (1643-1715) era un semn de putere și bogăție, rafinament și eleganță. Aristocrații, împlinziți de viața de la curte, renunțaseră la vechile obiceiuri violente. Zonele rurale din Franța se bucurau deci și ele de o perioadă de pace, în timp ce armatele regelui mășăluiau dincolo de granițele Franței, unde le dădeau ocazia diplomaților să extindă aceste granițe dincolo de Rin. Principii germani, în măsura în care își puteau permite, și Carol al II-lea al Angliei (1660-1685), în măsura în care îndrăznea, încercau să imite victoriile regelui Franței, iar dacă armatele lui Ludovic al XIV-lea erau greu de egalat, fiind atât de costisitoare, cel puțin se puteau găsi rivali în dragoste pentru amantele sale. Desigur că puterea militară franceză a decăzut după 1715, pe măsură ce Anglia, pe de o parte, și Austria, pe de altă parte, se dezvoltau tot mai mult. Însă gândirea și literatura franceză, deja impresionantă în secolul al XVII-lea, au căpătat în secolul al XVIII-lea un prestigiu ce depășea orice graniță politică sau lingvistică și se răspindea în întreaga Europă, precum și în America și Rusia.

De la scindarea creștinătății latine nu se mai ajunsese la o coeziune socială și culturală atât de pronunțată în Europa. Contradicțiile moștenirii europene, atât de puternice în secolul al XVI-lea, au fost reconciliate în cel de al XVII-lea printr-o serie de compromisuri destul de ilogice, dar totuși eficiente, extinzându-se de la politică și societate la gândire și, mai puțin distinct, la artă. Echilibrul rezultat a continuat să se afle într-o continuă schimbare, variind de la un moment la altul, de la o regiune la alta și, în plus, el conținea încă de la început germenii propriei sale disoluții din secolul al XIX-lea. Totuși, există posibilitatea de a caracteriza unele dintre liniile principale ale Vechiului Regim din Europa.

COMPROMISURI POLITICE ȘI SOCIALE. Vechiul Regim al Europei s-a format pe baza unei multiplicități de state teritoriale care își apărau fiecare puternic suveranitatea. Neacceptând nici un fel de superioritate din afară, conducătorii acestor state nu recunoșteau nici vreo posibilă limitare a autorității lor în cadrul propriului teritoriu. Totuși, în practică, chiar și un monarh absolut era obligat să-și adapteze conduita în funcție de interesele orașelor, provinciilor, asociațiilor, breslelor, Bisericii și ale altor uniuni privilegiate de acasă, în timp ce echilibrul de forțe le limita acțiunile și în exterior foarte mult.

Suveranitatea era și ea delimitată de convenții și de o decentă elementară. Eliberați de nebunia războaielor religioase, conducătorii Europei repudiau orice apel direct

la izvoarele mai adânci ale acțiunii umane și considerau entuziasmul doctrinar, inspirat de viziunea unui adevăr religios sau de orice altă natură, complet ridicol, naiv și de-a dreptul primejdios. Conducătorii considerau, în schimb, mai înțelept să extindă ponderea activităților specializate, care funcționau cu moderație, dar eficient, în cadrul structurilor bine cunoscute. Avocații, doctorii, negustorii, curtenii, proprietarii de pământuri, birocrații, ofițerii și, în secolul al XVIII-lea, chiar și scriitorii, specializați în tehnicile și conformându-se la convențiile proprii lor profesii, au remodelat viața Europei bucată cu bucată pe măsură ce timpul trecea și au făcut acest lucru apelând foarte rar la adâncimile pasiunilor umane sau la înălțimile aspirațiilor. Chiar și un conducător teoretic absolut, energic și ambițios ca Ludovic al XIV-lea era limitat nu numai de alianțele puterilor externe, care puneau capăt războaielor sale atât de dure, ci și de alianțele mai puțin formale, dar mai durabile ale grupurilor autonome sau semiautonomie de specialiști și uniuni privilegiate din Franța. Fiecare dintre acestea apărându-și drepturile, procedurile și acțiunile rutiniere cu încăpăținare, acționa ca un factor stabilizator în societate. Convențiile și buna-cuviință, susținute de instituții puternice, îi împiedicau chiar și pe monarhii absoluți nu numai să revoluționeze societatea, ci chiar și să se gîndească la această posibilitate. Suveranitatea absolută rămînea astfel doar teoretică.

Războaiele la nivel internațional și diplomația ilustrau foarte bine obstacolele în calea suveranității din Vechiul Regim. Pentru o scurtă perioadă, la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, puterea franceză a depășit-o pe aceea a rivalilor săi de pe continent, dar echilibrul a fost reinstaurat cînd Anglia s-a alăturat Marii Alianțe împotriva Franței, în 1689. După aceea, chiar și operațiuni extreme ca dezmembrarea imperiului spaniol în Europa (1700-1714), eliberarea regiunilor baltice de sub puterea imperiului suedez (1700-1721) sau scindarea Poloniei (1772-1795) au avut loc ținîndu-se cont de echilibrul de forțe dintre statele importante ale Europei.

În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, acest echilibru s-a menținut printr-un proces paralel de expansiune. În Occident, Franța și Marea Britanie se bazau pe comerț și explorări maritime în timp ce în Europa de Est, Austria, Prusia și Rusia au devenit tot mai puternice înglobînd regiuni slab organizate și parțial nepopulate de la granița de uscat a societății europene. În cele din urmă, mai avantajate au fost acele puteri aflate cît mai departe de centrul civilizației europene. Astfel, Britania insulară a cîștigat o victorie decisivă în războiul de șapte ani (1756-1763) și a cîștigat imperiul francez din India și America. În est, Austria s-a bucurat de același avantaj la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, cînd armatele habsburgice au pătruns în Ungaria (1683-1699) și în Balcani (1714-1718) și au deschis extremitatea vestică a stepei eurasiatice pentru colonizarea ei de către supuși austrieci. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, totuși, Rusia a înlocuit Austria, ca mare cîștigătoare de pe urma procesului de expansiune continuă de-a lungul frontierelor de uscat ale Europei.

Totuși, puterile de la periferia Europei aveau și ele slăbiciunile lor. Supunerea, colonizarea și civilizarea regiunilor de graniță presupuneau un efort serios diplomatic

și financiar pentru guvernele centrale îndepărtate și însăși extinderea imperiilor britanic, austriac și rus, cu varietatea lor de popoare și tradiții, crea presiuni puternice asupra centrului. Rebeliunile scoțienilor (1715, 1745), Revoluția Americană (1775-1783), răscoalele din Ungaria (1703-1711, 1789) și protestele armate conduse de Stenka Razin (1670-1671) și Emilian Pugaciov (1773-1775) din Rusia au ilustrat dificultățile și lipsurile activității guvernelor englez, austriac și rus la granițele respective.

În cadrul fiecărui stat european, ponderea diferitelor elemente în sistemul de echilibru varia din cînd în cînd. În Franța secolului al XVII-lea, presiunea raționalizantă, centralizatoare, a birocrățiilor militare și civile tîdea să se răsfrîngă asupra altor elemente din societatea franceză. Mai ales aristocrația își simțea independența subminată în egală măsură de distribuirea pensiilor și favorurilor regale și de uzurparea directă a drepturilor nobilimii. Mai tîrziu, în secolul al XVIII-lea, aristocrația încerca să-și impună autonomia — dar o făcea cu pana în mînă, nu cu sabia, prin argumente legale (*parlamentele*) și dizertații teoretice (de exemplu, Montesquieu).

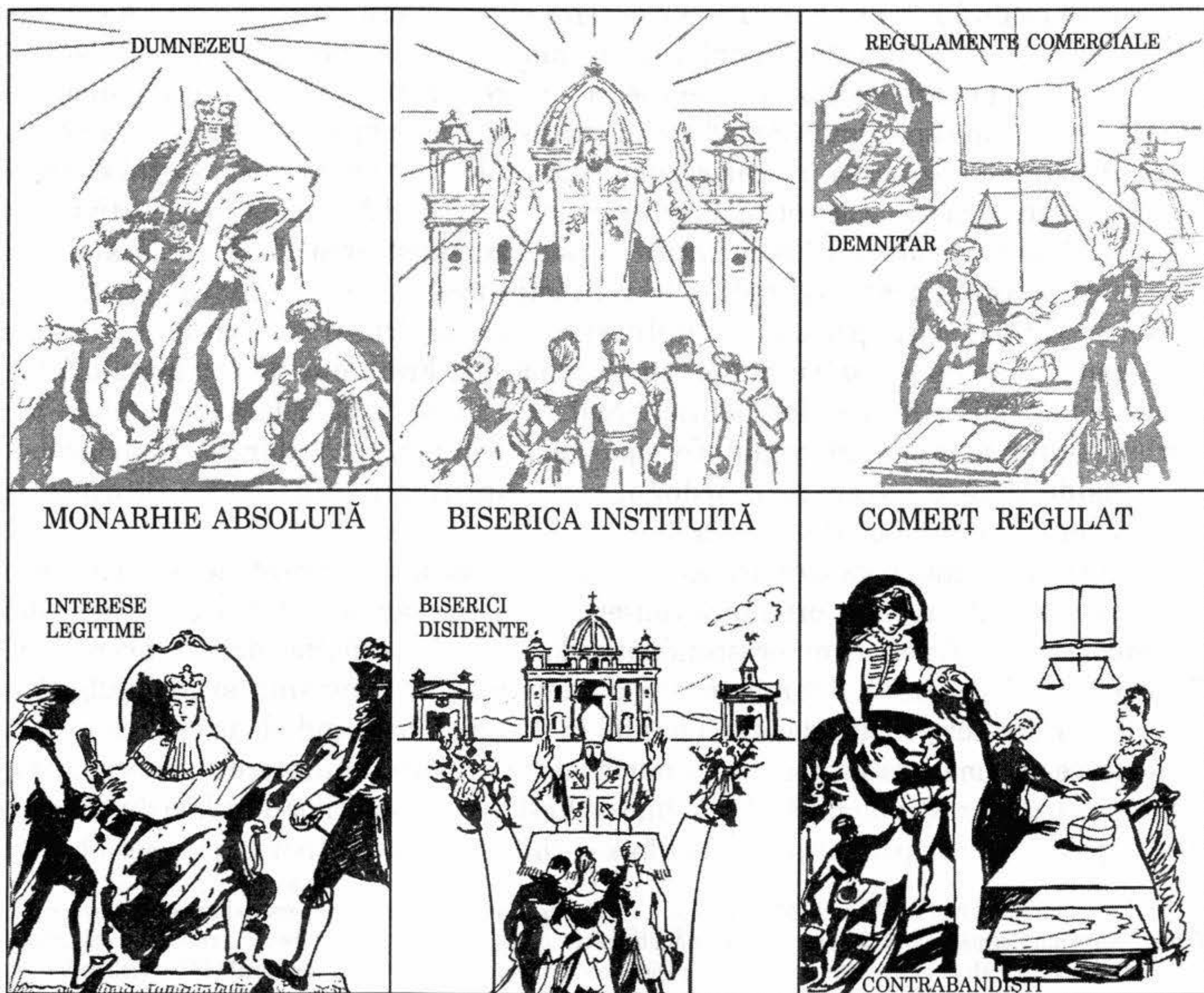
În Austria, dimpotrivă, Biserica și-a păstrat mai multă independență și o autoritate mai cuprinzătoare decît în Franța. Clasele de mijloc erau desigur mai slabe și domeniile separate ale coroanei au rămas entități distincte, unite doar de loialitatea față de monarhia habsburgică. Centralizarea administrativă, care fusese realizată atît de bine în Franța secolului al XVII-lea, a devenit principalul țel al birocrăției austriece din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, zădărnicit doar cu puțin înainte de realizarea sa perfectă de către Revoluția Franceză. Spania și Portugalia au ajuns cam la același ritm de dezvoltare cu Austria habsburgică, încercînd, de fapt, să împrumute tehnicile franceze ale puterii politice și militare la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Suedia și Polonia, mari puteri în secolul al XVII-lea, și-au pierdut acest statut în secolul al XVIII-lea datorită incapacității de a stabili acel tip de concentrare administrativă și echilibru social la care ajunseseră Franța în secolul al XVII-lea dar și datorită limitelor inerente ale resurselor lor umane și naturale.²⁴ Olanda a intrat și ea într-o perioadă de declin politic în secolul al XVIII-lea. Aflată în chiar inima civilizației europene, resursele sale naturale sărace și populația relativ redusă nu puteau susține statutul de mare putere. Pozițiile ocupate cîndva în războaiele europene și în diplomatie de Suedia, Polonia și Olanda au fost preluate de Britania și Prusia, care evoluau divergent față de normele Vechiului Regim. Printr-o coincidență remarcabilă, anii 1640-1688, care fuseseră martorii unei revoluții de sus în jos în Prusia și de jos în sus în Britania, au fost decisivi în definirea echilibrului social și constituțional al fiecăreia.

În 1640, cînd Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, Marele Elector, a venit la putere în Brandenburg, Prusia era o provincie săracă și îndepărtată pe care el o deținea de la coroana poloneză, în timp ce alte teritorii ale sale erau răsbindite în întreaga Germanie.

²⁴ Suedia, deși slab populată, își dezvoltase un imperiu baltic extins în *potentia* la sfîrșitul războiului de treizeci de ani. Nobilimea suedeză a preferat totuși libertatea de acasă, după modelul polonez, în timp ce forțele protecționiste ale regelui, birocrăției și claselor de mijloc nu erau adecvate pentru a opri erodarea puterii statului. În 1772, o lovitură de stat a salvat Suedia în ultimul moment de a deveni, ca și Polonia, un pion neajutorat al Rusiei și/ sau al Prusiei.

Însă atunci când Marele Elector a murit, în 1688, Prusia devenise un stat-garnizoană, în care toate resursele erau concentrate pentru susținerea unei armate numeroase și eficiente. Frederic-Wilhelm și demnitarii săi nu au lăsat să le stea nimic în drum. Privilegiile nobililor, imunitățile provinciale și orășenești, tradițiile de breaslă și chiar rurale erau cu toate coordonate, adaptate și chiar suprimate la nevoie pentru a susține o forță militară cât mai mare. Drept rezultat, teritoriile sărace, slabe și dispartate s-au contopit într-o unitate administrativă capabilă nu numai să se apere, ci și să constituie baza efectivă a autorității casei Hohenzollern, ce urma să se extindă ulterior în noi perioade.²⁵

VECHIUL REGIM ÎN TEORIE ȘI PRACTICĂ

²⁵ Faptul că Brandenburgul a fost în mod repetat devastat în timpul războiului de treizeci de ani și că populația din majoritatea teritoriilor Marelui Elector suferise de pe urma suedezilor și a altor invadatori o îndelungată perioadă de timp, a facilitat desigur eliminarea tuturor obstacolelor din calea autorității centralizatoare. Orașele erau încă mici și puține la număr, astfel că nu exista structura multiplă a societății franceze, care să se opună revoluției de sus în jos. În plus, orice politică, oricât de radicală, care își propunea evitarea în viitor a experiențelor războiului de treizeci de ani, nu putea să nu se bucure de acordul general.

Succesorii Marelui Elector au fost conducători capabili și s-au dovedit extrem de hotărâți în dezvoltarea puterii și extinderea teritoriilor statului. În timpul lui Frederic al II-lea (1740-1786), Prusia devenise egala Franței pe cîmpul de luptă, rivala Austriei în ținuturile germanice și partenera Rusiei și Austriei în secesiunea Poloniei. Succesul în luptă a mai îmblinzit rigoarea spartană a societății prusace și o oarecare prosperitate, urmărită cu mare grijă de un guvern conștient că armatele se întrețineau din taxe, a adus complexitate urbană și grupuri ocupaționale privilegiate în societatea prusacă. Drept rezultat, la sfîrșitul domniei lui Frederic, Prusia se diferenția mult mai puțin de celelalte state ale Europei continentale decît înainte.

Dezvoltarea Angliei a fost diferită. Revoluția engleză (1640-1688) a stabilit autoritatea parlamentului chiar și asupra coroanei și a impus națiunii un guvern oligarhic. Dezvoltările ulterioare, cum ar fi apariția guvernării ministeriale, au mărit și mai mult diferența dintre instituțiile britanice și cele continentale. În secolul al XVII-lea, parlamentul avea un aspect arhaic, de rămășiță din perioada medievală, provocînd scandaluri în țară datorită numeroaselor sale facțiuni și dovedindu-se o adevărată piedică în calea guvernării moderne, eficiente prin zgîrcenia sa. La mijlocul secolului al XVIII-lea, totuși, noul guvern ministerial al Marii Britanii, obligat să răspundă în fața parlamentului, începuse să-i impresioneze chiar și pe observatorii săi continentali prin capacitatea de a duce cu succes războaie în afara țării și de a păstra libertatea și ordinea acasă în același timp. Mai mult decît orice, parlamentul britanic simboliza faptul că cei ce dețineau proprietăți aveau dreptul de a participa la activitatea legislativă, la formularea politicii guvernului și la administrarea afacerilor locale. Unii dintre aristocrații francezi, reduși la o funcție mai mult decorativă la curte, și comercianții sau alți specialiști din diferite domenii, iritați uneori de rigiditatea regulamentelor regale, au început să simtă că măreția Franței se datora faptului că ei renunțaseră la libertățile lor politice. Mai ales după hotărîrile atît de abile ale parlamentului în timpul războiului de șapte ani (1756-1763), mulți francezi au început să considere că o oarecare reordonare a propriilor lor instituții în direcția parlamentarismului englez ar fi avantajoasă.

Guvernul britanic, ca și cel francez, se baza pe o rețea de corporații legale și asocieri mai puțin oficiale, a căror orientare conservatoare limitau activitatea parlamentului aproape la fel de eficient cum corespondentele lor din Franța limitau activitatea regelui. Totuși, sistemul parlamentar permitea o adaptare mai constantă și mai subtilă a intereselor acestor grupuri decît era posibil în sistemul mai rigid al guvernării regale, birocratice. Pe măsură ce bogăția și numărul lor creștea, noi interese ca acelea ale plantatorilor de trestie de zahăr din Indiile de Vest, ale negustorilor de sclavi din Bristol, ale proprietarilor de pămînturi din Norfolk și chiar ale parveniților ce puseseră bazele

Totuși, ca și în cazul lui Petru cel Mare al Rusiei, nu putem să nu ținem cont și de personalitatea conducătorului. O mare parte din Germania suferise devastări asemănătoare cu acelea de pe terenurile Hohenzollernilor și viața urbană era, de asemenea, alab dezvoltată în majoritatea regiunilor germane. Însă numai pe teritoriile Hohenzollernilor au provocat aceste condiții o militarizare radicală a societății și guvernului. Voința și judecata Marelui Elector, avînd la bază tradițiile militare ale cavalerilor teutoni și ale întregului *Drang und Osten* german, au determinat acest rezultat.

manufacturilor de bumbac din Manchester, se puteau impune în parlament. Astfel de grupuri erau deci în măsură să controleze politica guvernului pentru a o face să le servească interesele, în limitele trasate de interesele celorlalți din parlament. Pe de altă parte, regulamentele franceze, austriece și prusace, adoptate în cadrul unei guvernări birocratice, erau mult mai puțin flexibile în funcție de interesele economice schimbătoare și tindeau să rămână în forță chiar după ce condițiile ce le generaseră dispăreau. Rezultatul era întârzierea sau chiar blocarea inovațiilor economice și tehnice, cărora sistemul britanic, mai flexibil, le lăsa un spațiu larg de manevră.

Probabil că diferența fundamentală dintre structurile sociale din Marea Britanie și cele de pe continent (cu excepția Olandei și a câtorva orașe libere elvețiene și germane) a constat în prestigiul și autonomia mai mare de care se bucurau negustorii și financiarii. În Franța și pe continent, în general, un om de afaceri de succes încerca să-și lase cât mai repede trecutul mercantil în urmă, fie prin cumpărarea unui titlu nobiliar, fie prin trimiterea fiilor săi în serviciul guvernului, unde puteau spera că vor câștiga sau cumpăra înobilarea, ce venea o dată cu poziția înaltă câștigată. Aceasta presupunea retragerea din asocierile degradante ale pieței. În Anglia însă, nobilii înșiși se coborau la nivelul pieței, investind uneori în întreprinderi comerciale, iar comercianții de succes, ce-și cumpărau domenii la țară și se considerau deja aristocrați, nu-și abandonau în mod necesar activitățile mercantile, deși tindeau să devină mai degrabă financiar decât întreprinzători activi. În aceste condiții, obiceiurile costisitoare ale unei nobilimi leneșe tindeau, în Franța și în alte părți, să disperseze capitalul comercial mai mult decât în Anglia. Astfel, existența unui capital destul de mare la cerere, care rezulta din această întrepătrundere dintre nobilimea deținătoare de pământuri și clasa negustorilor, a facilitat mult creșterea economică remarcabilă a Marii Britanii în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Toleranța față de libertatea religioasă a contribuit și ea la dezvoltarea economică a Angliei. După 1689, puritanii și aderenții unor secte religioase mai radicale se bucurau de oarecare drepturi limitate, printre care și acela de a porni o afacere, chiar dacă nu aveau dreptul de a fi aleși în parlament sau de a frecventa cursurile unei universități și de a-și face o profesie în cultură. Comunitatea protestantă, cu un etos modelat de religia evanghelică și de incapacitățile sale legale, a devenit o pepinieră a celor mai puternici întreprinzători englezi și membrii ei au fost adeseori deschizători de drumuri în ce privește inovația economică. În Franța, dimpotrivă, hotărîrea lui Ludovic al XIV-lea de a pune capăt ereziei din regatul său a distrus comunitatea negustorilor și meșteșugarilor hughenoti, care aveau un rol economic asemănător. Din această cauză, industria și comerțul francez au avut de suferit, iar refugiații hughenoti au îmbogățit țări străine ca Anglia și Prusia, unde au fost bineveniți.

George al III-lea (1760-1820) a fost ultimul rege englez care a sfidat oarecum parlamentul încercînd să-și afirme autoritatea asupra acestuia. Regele „patriot” a profitat de propria putere pentru a numi demnitari care să constituie un grup puternic de adepți ai regelui în parlament, sperînd astfel să depășească nesfîrșitele certuri între

The Pierpoint Morgan Library, New York.

ÎNALTA SOCIETATE ȘI CLASELE DE JOS ÎN VECHIUL REGIM

Portretul onorabilei Frances Duncombe, de Thomas Gainsborough, cu reminiscențe clasiciste și cu decor rural, este în profund contrast cu schița lui William Hogarth, înfățișând o stradă din Londra. Înainte de revoluția industrială, întreaga civilizație se construise pe substituirea culturală dintre bogați și săraci, cultivați și necultivați, stăpîni și slugi. Totuși, recunoașterea acestor diferențe și sentimentul nedreptății lor, ce se poate observa în desenul lui Hogarth, nu a mai fost întîlnită în altă parte sau mai înainte. Schimbarea Vechiului Regim, dezvoltarea cîtorva orașe cu adevărat mari și trecerea de la relațiile sociale ierarhice la cele de piață au pus capăt, probabil, modelelor obișnuite de deferență și i-au făcut pe oamenii aflați la orice nivel al ierarhiei sociale mai conștienți de terenul mișcător de sub picioarele lor decît ar fi putut ei să fie într-o societate pur agrară. Paralela elenistică de mai sus (p. 287) a apărut într-un cadru social asemănător.

diferitele facțiuni, ce constituiau însăși viața și esența metodei parlamentare de a îmbina și adapta interesele complexe ce reprezentau societatea britanică. Încercarea regelui a eșuat, discreditată fiind de succesul Revoluției Americane (1775-1783) și de atacurile sale intermitente de nebunie (după 1788). Înainte de Revoluția Franceză deci, supremația parlamentului, guvernarea ministerială responsabilă și dominația oligarhiei erau ferm implantate în Marea Britanie. Libertățile englezilor, exprimate în efervescenta cronică a dezbaterilor parlamentare și extraparlamentare și confirmate de succesul economic și imperialist, era într-un contrast clar cu obediența plină de deferență pe care monarhiile absolute de pe continent o așteptau de la supușii lor loiali.

În majoritatea statelor teritoriale mai mari ale Europei, Vechiul Regim susținea autoritatea centrală, fie a parlamentului sau a monarhiei, cu instrumente mult mai formidabile ale puterii economice și militare decât înainte. Bogăția Europei a crescut în general pînă la un punct în care veniturile obținute din taxe puteau plăti și echipa armate și flote destul de mari și puternice. Instituții financiare noi sau de curînd extinse, ca împrumuturile britanice de stat sau Banca Angliei (1694), permiteau mobilizarea pe o scară nouă a resurselor economice prin folosirea capitalului privat în interesul statului. Astfel de instituții, împreună cu asociațiile dintre diferite companii, introduse deja la începutul secolului al XVII-lea, le-au oferit europenilor mijloacele unei expansiuni economice continue și le-au mărit puterea militară pretutindeni.

Deși cei săraci și lipsiți de proprietate nu profitau prea mult de noua putere și prosperitate a Europei, indivizii energici și abili puteau deseori să urce pe scara socială și supraviețuirea era ceva mai ușoară chiar și în cazul păturilor celor mai sărace. Profesionalismul a mai diminuat ravagiile produse de războaie. Noi plante (mai ales cartofi și porumb), aratul mai bun al pămîntului și îmbunătățirea transportului au pus capăt foametei. Chiar și bolile au încetat să mai fie o plagă extrem de primejdioasă o dată ce imunitatea cîștigată sau îmbunătățirea diagnosticului medical și a tratamentului făceau vindecările mai frecvente decât înainte. Drept rezultat, populația Europei a crescut. În ciuda condițiilor îngrozitoare de viață în mari orașe ca Londra, unde ginul ieftin a înlocuit, pentru o vreme, epidemiile ca prim distrugător al vieții umane, clasele sărace ale Europei, ca și cele de mijloc sau de sus prosperau cum nu o făcuseră niciodată sub compromisurile politice și sociale ale Vechiului Regim.

COMPROMISURI INTELECTUALE. Antagonismul dintre rațiunea laică și credința religioasă, atît de vehement exprimat în idealurile Renașterii și Reformei, a găsit o rezolvare practică, dacă nu și teoretică în Vechiul Regim. Efectul a fost că s-a renunțat la efortul de a ajunge la consistență logică în societate. Din ce în ce mai mult, statele Europei au lăsat ca vechile legi, ce presupuneau conformitatea cu principiile religioase, să cadă în uitare și le-au permis indivizilor să-și urmeze propriile înclinații religioase. Se impunea o minimă decență și un respect față de convenții. Blasfemia și manifestările sectare extreme au rămas în afara legii în toate statele europene. Însă nota de disperare atît de proeminentă în lupta, din secolul al XVI-lea, pentru certitudine teologică și metafizică, împreună cu cerința

neîndurătoare de ortodoxie în cuvînt, gînd și faptă au dispărut rapid după încheierea războiului de treizeci de ani. Pînă în secolul al XVIII-lea, conducătorii intelectuali ai Europei tindeau să-și concentreze atenția asupra științei și filozofiei raționaliste mai mult decît asupra teologiei și nu se mai străduiau atît de mult să ajungă la concluzii conforme cu doctrina creștină.

Succesul fenomenal al gîndirii raționaliste și al științelor naturale în secolul al XVII-lea explică parțial acest climat intelectual schimbat. René Descartes (m. 1650) și-a propus sarcina îndrăzneată de a deduce o știință completă numai din primele principii, de la sine evidente, pentru a explica realitatea metafizică, fizică, biologică și psihologică cu toată certitudinea demonstrației geometrice. Contemporanii săi, Baruch Spinoza (m. 1677) și Thomas Hobbes (m. 1679), au fost de asemenea fascinați de aparenta certitudine și precizie a raționamentului matematic și, asemeni lui Descartes, au încercat să aplice metodele matematicii la lucrurile umane și divine. Gottfried Wilhelm Leibniz (m. 1716) a făcut același lucru o generație mai tîrziu. În ciuda concluziilor atît de divergente la care i-a condus raționamentul matematic, aceștia și alți gînditori din secolul al XVII-lea au fost de acord să extindă domeniul legii și al regularității la numeroasele fenomene noi și să reducă sau să elimine cu totul capriciul, accidentul, șansa și miracolul. De exemplu, atît Descartes, cît și Hobbes au afirmat că animalele sînt mecanisme guvernate de legi bine definite, iar Descartes a schițat principiile unui mecanism al lumii care puteau explica toate fenomenele din cer și de pe pămînt. Raționamentele lui Spinoza și Leibniz erau mai profunde, dar și ei susțineau viziunea unei lumi supuse legilor și regulilor care puteau fi înțelese și explicate de puterea rațiunii umane fără nici un ajutor divin.

Descartes și-a atras mai mulți adepți poate din cauză că teoriile sale erau mai cuprinzătoare și mai ușor de înțeles decît ale altora. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, filozofia carteziană a ajuns la modă în cercurile intelectuale franceze și și-a cîștigat mulți aderenți și în alte țări. Totuși, această modă nu a durat, căci cartezianismul nu putea supraviețui prea mult eșecului fizicii lui Descartes, confruntate cu elegantele demonstrații ale lui Sir Isaac Newton din *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (1687). Marea forță a teoriei lui Newton stătea în validitatea ei empirică și în simplitatea cu care reducea mișcările lunii și ale altor planete la formule matematice, care, spre marea uimire a tuturor, descriau și comportamentul obiectelor aflate în mișcare pe pămînt. O astfel de simplificare radicală a aparentei diversități a fenomenelor naturale nu putea decît să exalte spiritul. Ceea ce încercau de mult filozofii să dovedească părea acum verificat dincolo de orice îndoială: legea, simplă, clară și frumoasă în precizia ei matematică, guverna cu adevărat universul — o lege atît de universală și de ineluctabilă încît controla atît mișcările viitoare ale corpurilor cerești, cît și pe cele ale unor ghiulele de tun. La început, unii critici au șovăit în fața naturii oculte a forței gravitaționale acționînd la distanță, dar îndoielile s-au pierdut curînd în corul admiratorilor cînd alte observații noi au confirmat acuratețea expresiei matematice newtoniene a legilor mișcării.

Matematica fusese într-adevăr reabilitată. Era ușor să presupui că Dumnezeu însuși, arhitectul întregului univers, ale cărui legi nu fuseseră încă descoperite, era un matematician, care își putea demonstra înțelepciunea și perfecțiunea creației sale numai încetînd să supravegheze activ mecanismul lumii pe care a creat-o. Intervenția în ordinea naturală a evenimentelor ar fi negat legile divine și le-ar fi demonstrat inadecvarea. Ființa care a creat o mașinărie atît de complexă și totuși minunat de simplă nu putea să-și strice propria creație prin intervenția arbitrară în numele unor simple ființe umane. Astfel de idei despre natură, Dumnezeu și om se aflau în opoziție radicală cu doctrina creștină. Nu mai exista loc pentru grația divină, pentru providență sau păcat originar. În universul newtonian era de asemenea dificil de găsit un loc pentru rai și pentru iad, așa cum erau ele tradițional concepute. În plus, era logic de presupus că Dumnezeu crease legi și pentru comportamentul uman, care, în cazul în care se ținea cont de ele, puteau stabili între oameni o armonie asemănătoare armoniei din lumea fizică. Un alt Newton, care ar fi putut descurca întreaga confuzie a fenomenelor umane și descoperi legea naturală a societății, ar fi putut fi așteptat să ridice pămîntul spre cer și să aducă cerul pe pămînt, așa cum fizica newtoniană făcuse deja în lumea obiectelor neanimată.

O astfel de speranță putea duce la o radicală secularizare a escatologiei creștine. În loc să aștepte a doua venire a lui Hristos, rațiunea își propunea sarcina de a salva omenirea de toate nefericirile, delictele și nebuniile trecutului. În ciuda lipsei persistente de claritate a detaliilor referitoare la perfecțiunea umană în această lume, primii pași pe drumul progresului păreau acum asigurați o dată ce umanitatea ieșise în sfîrșit din copilăria ei și se trezise la glasul rațiunii.

În ciuda plauzibilității unor astfel de viziuni „deiste“, majoritatea europenilor au continuat să adere la creștinismul tradițional. Aceasta se datora în mare parte inerteiei conservatoare, dar punctul de vedere deist avea și un defect grav care a contribuit mult la întărirea ortodoxiei. Dumnezeu ceasornicarul sau matematicianul nu putea pătrunde pînă la inimile oamenilor și nu oferea nici un ajutor în vremuri grele. Destui oameni inteligenți și subtili se cutremurau la ideea unui univers mecanic al spațiilor infinite și al legii naturale. Cel mai vestit dintre aceștia a fost Blaise Pascal (m. 1662), care a afirmat cu toată convingerea importanța vitală a confruntării personale și a comuniunii cu Dumnezeu.

Poate tocmai pentru că în golul tăcut al spațiului infinit newtonian o planetă atît de mică și neînsemnată ca Pămîntul se putea pierde, secolele al XVII-lea și al XVIII-lea erau în mod deosebit prolifică în privința noilor mișcări religioase și secte, toate accentuînd o experiență directă, încărcată emoțional a prezenței divinității. În cadrul tradiției protestante, quakerii și metodistii din Anglia și pietiștii din Germania au avut un foarte mare succes. În țările catolice, jansenismul și quietismul ar fi ajuns și ele la mari proporții, probabil din aceleași motive, dacă nu ar fi fost suprimate amîndouă în urma condamnării papale.

Ceea ce era remarcabil în societatea europeană din secolul al XVIII-lea era faptul că astfel de idei total opuse puteau exista alături mai mult sau mai puțin pașnic, atrăgînd

loialitatea unor grupuri diferite, alături de instituțiile religioase oficiale, de multe ori somnolente. Susținătorii ortodoxiei religioase, ca episcopul Bossuet (m. 1704), în Franța, de exemplu, își exprimau public neîncrederea în noua știință. Însă alții, ca episcopul Sprat (m. 1713), în Anglia, au susținut cu entuziasm spiritul științific. În general, teologii și oamenii de știință tindeau să meargă fiecare pe drumul său separat, aderind la standardele și convențiile tradițiilor lor intelectuale din ce în ce mai divergente. Multe persoane, ca și Newton însuși, au combinat noua știință cu vechea credință, fie stabilind criterii separate de adevăr pentru religie și pentru știință, fie prin diferite și ingenioase scheme destinate să facă loc cosmologiei biblice în noua lume a științei sau pentru noul univers științific în vechile cosmologii creștine.

Nu numai cei specializați în științe naturale, dar și avocații, doctorii, scriitorii, filozofii, muzicienii, pictorii și savanții de orice fel erau liberi acum să elaboreze tehnici și tradiții ale profesiei alese de fiecare, fără a ține prea mult seama de ortodoxia religioasă a rezultatelor lor. Astfel a început perioada pluralismului intelectual. Noi instituții, precum Academia Franceză (fondată în 1635) sau Societatea Regală din Anglia (fondată în 1660), stimulau și adăposteau activitățile intelectuale și literare, iar jurnalele erudite de specialitate și cărțile sau pamfletele de popularizare a descoperirilor științifice comunicau noi idei și date celor interesați. Grupuri mai puțin formale, precum obișnuții cafenelei preferate a lui Samuel Johnson din Londra sau vizitatorii saloanelor mondene din Paris, aveau un rol important în stimularea și susținerea varietății și vigoriei vieții intelectuale și artistice europene.

De atunci încolo, lumea occidentală, în totalitatea ei, nu a mai încercat niciodată să stabilească un adevăr sau o doctrină singulară, atotcuprinzătoare în afară de anumite segmente ale sale — Rusia comunistă, Germania nazistă sau Italia fascistă. Amintirea luptei sîngeroase și inutile a predecesorilor lor pentru impunerea unui adevăr universal a jucat un rol important în împăcarea oamenilor cu multitudinea adevărilor, oricît de illogică. Mai puternică și mai permanentă a fost autonomia diferitelor profesii și asociații care susțineau gânduri și credințe diferite. În cele din urmă, ceea ce era mai vital, probabil, era faptul că prosperitatea generală și succesul societății europene sub compromisurile politice și sociale ale Vechiului Regim ușurau mult posibilitatea ca diferențele să fie tolerate chiar și în privința unor lucruri importante.

În aceste condiții, gîndirea europeană a devenit extrem de fertilă și variată. Cu un șir nesfîrșit de date ce tot apăreau, fie ca urmare a unei observări mai atente, a unor instrumente mai bune sau a unei analize mai elaborate, fie din pătrunderea în noi regiuni ale lumii, conducătorii intelectuali ai Europei s-au văzut confrunțați cu o sarcină extrem de importantă în încercarea lor de a valida, cataloga și ordona din ce în ce mai multe cunoștințe. Acestea au fost, de fapt, marile îndatoriri ale științelor naturale în secolul al XVIII-lea. În fizică, astronomul Pierre Simon Laplace (m. 1827) și artileristii francezi au dus mai departe munca lui Newton aplicînd mecanica sa cerească și terestră la noile fenomene. În botanică și zoologie, suedezul Linnaeus (m. 1778) și francezul George Louis Leclerc de Buffon (m. 1788) au început să clasifice formele vieții vegetale

și animale din întreaga lume. Însă numai în chimie au apărut noutăți teoretice cu adevărat revoluționare în secolul al XVIII-lea, când Joseph Priestley (m. 1804) și Antoine Lavoisier (m. 1794) au elaborat o nouă teorie a combustiei, iar Lavoisier a formulat principiul conservării masei în reacțiile chimice.

Nu mai e nevoie să amintim că aplicarea rațiunii în problemele umane nu a avut prea mare succes. Totuși, efortul a fost îndrăzneț și nu total lipsit de victorii. Empirismul și raționalismul s-au combinat strălucit în studiul istoriei, de exemplu. În secolul al XVII-lea, învățații abia reușeau să reconstituie cadrul cronologic al trecutului clasic și medieval al Europei din confuzia de date vechi și sisteme calendaristice. Călugărul benedictin Jean Mabillon (m. 1681) a fost cel care a dezvoltat tehnici sofisticate de validare și datare a vechilor manuscrise. Rezultatul unor astfel de eforturi și al altora similare, din secolul al XVIII-lea, a fost crearea de narațiuni istorice monumentale cum era *Declinul și căderea Imperiului Roman*, de Edward Gibbon, pe baza studiilor critice și detaliate a sute de erudiți.

Pe când studiul istoriei ajungea astfel la un nou nivel de acuratețe și la interpretări și sinteze curajoase, metafizica era într-o perioadă de decădere evidentă. În *Eseu asupra cunoașterii umane* (1690), John Locke își exprima îndoiala cu privire la posibilitatea obținerii cunoașterii universal valide. Episcopul George Berkeley (m. 1753) și David Hume (m. 1776) au preluat problemele epistemologice ridicate de Locke și au subliniat noi dificultăți în obținerea certitudinii. Immanuel Kant (m. 1804) a salvat totuși filozofia, din impasul în care critica lui Hume o lăsase, acceptând imposibilitatea cunoașterii lucrurilor în sine, dar afirmând că examinarea atentă a structurii intelectului uman însuși oferea adevăruri universale valabile în legătură cu toate obiectele posibile ale experienței umane. La rîndul său, Kant a deschis drumul renașterii, în Germania secolului al XVIII-lea, a filozofiei sistematice grandioase, bazate pe efortul plin de încredere de a anatomiza spiritul, al cărui rol activ în definirea realității îl evidențiasă atât de impresionant.

Problemele epistemologice și metafizice nu i-au împiedicat pe publiciștii și așazișii filozofi ai secolului al XVIII-lea de a critica societatea existentă în numele rațiunii. În general, practicile tradiționale și instituțiile stabilite erau puse într-o lumină destul de proastă de această privire critică. În Franța, Voltaire (m. 1778) ridiculiza superstițiile și bigotismul religiei organizate. În Scoția, Adam Smith susținea, în *Bogăția națiunilor* (1776), că producția economică și schimbul ar ajunge automat la formele lor cele mai eficiente dacă natura umană, inspirată de interesul propriu, rațional, ar fi lăsată să acționeze fără nici un fel de constrîngerii. Din acest punct de vedere, intervenția statului în procesele economice, practică în Vechiul Regim, era doar un impediment pentru bogăția generală.

Baza autorității politice trebuia desigur reconsiderată de către oameni care nu mai credeau că Dumnezeu intervine personal în problemele personale. Fără providența divină, monarhia de drept divin nu era nimic mai mult decît uzurpare. O bază alternativă de legitimare a guvernării se putea găsi în noțiunea de contract social, dar termenii

unui asemenea contract constituiau subiectul unor formulări extrem de diferite. Thomas Hobbes (m. 1679) a folosit noțiunea de contract social pentru a susține necesitatea monarhiei absolute, în timp ce John Locke (m. 1704) și Jean-Jacques Rousseau (m. 1778) au justificat amândoi revoluția prin redefinirea termenilor contractului. *Contractul social* al lui Rousseau a fost într-adevăr o carte revoluționară, căci afirma o teorie democratică a suveranității și susținea că revolta era justificată ori de câte ori guvernarea nu mai reușea să mulțumească poporul pe care îl guverna. Astfel de teorii, presupunând schimbarea instituțiilor stabilite cu o ordine raționalizată a societății umane, erau efectiv subversive față de Vechiul Regim și față de toate compromisurile sale.

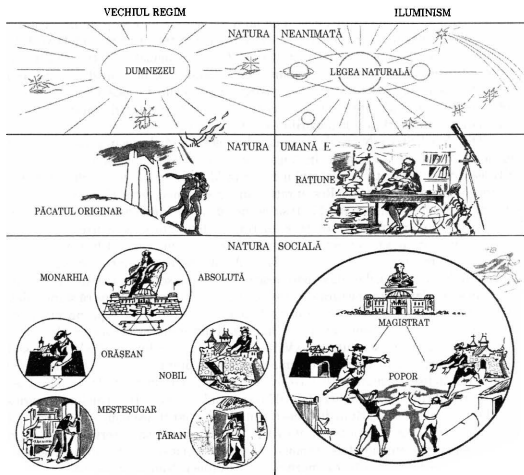
Totuși, criticii care își luau principiile atât de tare în serios încât repudiau structurile existente erau doar o minoritate neînsemnată. Chiar dacă încrederea în rațiune și progres, credința vagă în bunătatea esențială a naturii umane și punctul de vedere laicizant au pătruns în straturi destul de largi ale populației europene în secolul al XVIII-lea, a rămas un lucru cert totuși că marea majoritate a rămas fidelă vechilor structuri ale credinței și conduitei. Oricare ar fi fost incompatibilitățile descoperite între creștinism și noile noțiuni, cei mai mulți dintre oameni se abțineau de la cercetarea unor astfel de incompatibilități până la găsirea unei concluzii logice, în cuvânt sau în faptă. Astfel, iraționalitatea instituțională care i-a ofensat atât de mult pe criticii iluminiști se putea întâlni și la majoritatea criticilor înșiși.

COMPROMISURI ÎN ARTĂ. Pluralismul societății și gândirii europene din Vechiul Regim s-a manifestat și în artă. În Anglia, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, înalta seriozitate a poemului lui John Milton *Paradisul pierdut* (1667) se alătura obsenităților comediei *Restaurației*, iar, un secol mai târziu, eleganța elaborată a prozei lui Samuel Johnson (m. 1784) se ciocnea de rusticitatea artistică a lui Robert Burns (m. 1796). Se obișnuiește să se distingă o tendință clasică urmată de una romantică în literatură europeană, iar istoricii de artă recunosc trei stiluri succesive în arhitectură și pictură: baroc, rococo și clasic. Aceste calificări sînt folositoare, atîta timp cît nu le exagerăm, dar ele se potrivesc cu greu unui scriitor ca Daniel Defoe (m. 1731) sau școlii olandeze de pictură și ar trebui să ne amintim întotdeauna că standardele schimbătoare ale modei și gustului nu l-au înlăturat niciodată pe un clasic ca Shakespeare de pe scena engleză și nici Biblia lui Luther din casele germanilor.

Aparent, sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea sînt caracterizate printr-o remarcabilă coeziune artistică și literară, căci prestigiul culturii franceze răspîndise „clasicismul” în întreaga Europă. Marii dramaturgi clasici ai Franței, Pierre Corneille (m. 1684), Molière (m. 1673) și Jean Racine (m. 1699) au luat în serios regulile creației artistice atât în dicțiune (urmînd dicționarul Academiei Franceze), cît și în compoziție („regula celor trei unități”). În decadele următoare, scriitori mai puțin valoroși le-au urmat cu asiduitate exemplul atât în Franța, cît și peste hotare, iar franceza a devenit limba literaturii într-o mare parte a Europei. Numai literatura engleză a rămas complet independentă, chiar dacă scriitori ca Joseph Addison (m. 1719) și Alexander Pope (m. 1744) s-au supus normelor clasice de moderație, eleganță, precizie

și spirit înalt. A existat totuși o mare varietate în cadrul acestei culturi literare înalte, cosmopolite, conștiente de sine — pornind de la viziunile febrile ale lui George Fox (m. 1691), fondatorul quakerismului, și ajungând la erudiția și echilibrul juristului german Samuel Pufendorf (m. 1694).

Idealul clasic francez a început să-și piardă considerabil din forță în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Mai ales în Anglia și Germania, scriitorii se îndepărtau de modelele franceze și își căutau inspirația mai degrabă în moștenirea clasică greacă sau în propriul lor trecut național medieval. Colecția de balade populare ale episcopului Percy *Relicve ale vechii poezii engleze* (1765) și insistențele lui Johann Gottfried

PROVOCĂRI INTELECTUALE FATĂ DE VECHIUL REGIM

Herder (m. 1803) în legătură cu necesitatea unei poezii germane autentice, inspirate din limba și sentimentele oamenilor de rând, erau jaloane ale acestei evoluții. Romantismul a proclamat exprimarea spontană a sentimentelor ca fiind unica sursă a literaturii și a evidențiat importanța geniului național, local și personal. Astfel de idei au stimulat (sau au coincis doar cu ?) o puternică înflorire a literaturii germane. Friedrich von Schiller (m. 1804) și Johann Wolfgang von Goethe (m. 1832) erau cele două figuri centrale ale renașterii literaturii germane deși, mai ales în cazul lui Goethe, termenul romantism nu e destul de larg pentru a cuprinde întreaga varietate a operei sale.

În arhitectură, la fel, afirmarea succesivă, în teorie, a modei stilurilor baroc, rococo și clasic nu a împiedicat largi variațiuni în practică. Într-adevăr, barocul și rococo-ul luptau conștient pentru efecte noi și neașteptate, astfel încât fiecare termen presupunea o mare varietate de structuri. Stilurile arhitecturale exotice erau adeseori juxtapuse deliberat în secolul al XVIII-lea. Astfel, o casă englezească de la țară, de exemplu, pe jumătate confecționată din lemn, se putea vedea înconjurată de ruine „gotice” (construite la dorința proprietarului, o dată ce nici un castel autentic nu era prin preajmă) și situată pe o pajiște verde în preajma unei grote, al cărei exterior grosolan ascundea un interior rococo. La aceste detalii se puteau adăuga o casă „chinezească” de ceași sau o pagodă indiană, în timp ce în satul din apropiere, casele acoperite cu stuf sau cu țiglă păstrau cu sfințenie vechea tradiție locală de construcție.

Pictura reflecta mai puțin varietatea și neliniștea culturii europene. Tehnicile au rămas în mod esențial acelea ale Renașterii italiene, iar subiectele obișnuite, fie portrete ale aristocraților, alegorii clasice sau povestiri religioase, rămăneau și ele subiectele vechii tradiții. Totuși, peisajele, în care silueta umană se micșora sau dispărea cu totul, s-au dovedit o adăugire semnificativă la repertoriul picturii europene.

În muzică, europenii au intrat în posesia unei game largi de instrumente noi sau de curînd perfecționate, la începutul secolului al XVIII-lea, căci relația dintre undele sonore și tonurile muzicale era acum mai bine înțeleasă. Clavecinul bine temperat al lui Johann Sebastian Bach (m. 1750) — instrument cu clape și coarde, la care se putea cînta în mai multe chei — și vioara modernă, perfecționată de lutieri vestiți ca Antonio Stradivari (m. 1737) erau cele mai bine cunoscute dintre numeroasele adăugiri la resursele muzicale ale Europei. Rezultatul a fost deschiderea unei noi lumi a muzicii, în care vechile principii ale armoniei puteau fi extinse și aplicate astfel încît să țină cont de diferențele de ton și timbru ale diferitelor instrumente. Încercarea de a materializa posibilitățile inerente ale acestei noi complexități și de a combina instrumentele cu muzica vocală i-a preocupat pe muzicienii europeni pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. Bach, Christoph Willibald Gluck (m. 1787), Wolfgang Amadeus Mozart (m. 1791) și Franz Joseph Haydn (m. 1809) au compus în limitele unor reguli bine definite, ca și scriitorii clasici contemporani. Însă regulile armoniei nu erau totuși fixe, cum tindeau să fie cele literare. Mai degrabă, ele îi ghidau pe compozitori și pe public în energica lor explorare a posibilităților inerente noilor instrumente și diferitelor lor combinații. Rezultatul a fost una din marile epoci ale muzicii europene.

ELEMENTE DE INSTABILITATE ÎN VECHIUL REGIM. Pe măsură ce se stingea amintirea războaielor religioase și creștea încrederea în rațiune și progres, creștea și neliniștea față de diferitele inegalități ale societății europene. Nobilii francezi erau atât de nemulțumiți de lipsa lor de putere politică încât în decadele ce au precedat izbucnirea Revoluției Franceze ei au devenit conducătorii revoltelor împotriva absolutismului monarhic. Nemulțumirile lor și-au găsit ecoul și în rîndul claselor profesionale și de afaceri, care s-au convins repede că merită mai multă importanță politică și socială. Ideile noi despre libertate, drepturile omului, demnitatea individului și chiar suveranitatea poporului au facilitat nemulțumirea față de starea de lucruri existentă. Totuși, interesele legitime implicate făceau schimbarea destul de dificilă și chiar primejdioasă, cum au și descoperit, de altfel, personalități atât de diferite ca reformatorul radical Iosif al II-lea al Austriei (1780-1790) și juristul englez Jeremy Bentham (m. 1833).

Ideile nu constituiau însă unicul sau cel mai important solvent al Vechiului Regim. Evoluția tehnologiei, care a prins tot mai mult avînt în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, juca un rol mai direct și mai tangibil în remodelarea societății. Tehnologia a remodelat viețile oamenilor puțin cîte puțin, fără un plan general sau scop deliberat de reordonare a societății. Totuși, unii gînditori au proclamat o credință fermă în efectele benefice ale acestor pașnice transformări tehnice. Tradiția empiristă engleză s-a dovedit foarte deschisă unui astfel de punct de vedere, căci oameni ca Francis Bacon (m. 1626) și fondatorii Societății Regale (1660) așteptau cu deplină încredere beneficiile ce puteau proveni din îmbunătățirile tehnice realizate prin observație atentă și experiment. De fapt, totuși, teoria științifică a ajuns destul de încet să influențeze procesul de producție economică. Pînă cînd chimia nu a ajuns la gradul de precizie care-i lipsea în secolul al XVIII-lea, știința abstractă a contribuit destul de puțin la scară industrială. Însă nu era atât de multă nevoie de teorie. Empirismul gata constituit, găsindu-și expresia în dorința generală de a reconsidera practicile tradiționale, de a se interesa de noi dispozitive și de a încerca noi proceduri, materiale sau instrumente, era de ajuns pentru a produce schimbări extrem de importante în tehnologia europeană, iar ritmul acestui progres era mult accelerat de noul obicei de a înregistra, măsura, compara și publica rezultatele obținute în jurnalele de specialitate.

Activitatea economică de bază era agricultura și aici astfel de proceduri ca selecția sistematică a semințelor, îmbunătățirea raselor de animale cu o atenție deosebită pentru anumite trăsături specifice și introducerea sau răspîndirea unor plante noi ca trifoiul, napii, cartofii, porumbul și bumbacul au produs creșteri enorme ale productivității terenurilor. Testele făcute pentru a descoperi cele mai bune forme de plug și alte dispozitive au mărit eficiența culturilor. Fermierii explorau sistematic și plini de entuziasm beneficiile aratului succesiv, eliminării buruienilor, asanărilor și aplicării gunoii de grajd și al fertilizatorilor. Anglia a luat conducerea în această evoluție, căci proprietarii englezi erau capabili să impună noi metode lucrătorilor de la ferme, în timp ce în alte părți ale Europei o țărînimă legată de rutina ei obișnuită a continuat să adere la vechile metode, adoptînd destul de lent noile tehnici agricole.

Construcția de drumuri și canale s-a îmbunătățit mult prin această metodă de încercări succesive, deși aici inițiativa guvernamentală a fost mult mai importantă decât dezvoltarea agriculturii. Franța a fost prima care a început să construiască drumuri accesibile pe orice vreme și un sistem de canale care unea marile râuri ale țării într-o structură hidrografică navigabilă. Anglia a urmat-o spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în timp ce restul Europei (cu excepția Olandei) rămăsese destul de mult în urmă. S-au îmbunătățit considerabil construcția navelor, căruțelor și trăsurilor și vagoanele de cale ferată, trase de oameni sau cai, au început să fie folosite curent pentru mărfuri grele sau voluminoase transportate pe distanțe scurte.

Ca și în perioadele anterioare, mineritul a cunoscut o evoluție majoră din punctul de vedere al tehnologiei. În secolul al XVIII-lea, minele englezești de cărbune au preluat conducerea deținută anterior de germani. Pe măsură ce minele erau mai adânci și mineritul se extindea, nevoia de utilaj greu pentru lifturi și pentru pompele de apă, care trebuiau să ferească minele de inundații, au pus tot mai mult la încercare ingeniozitatea tehnică a oamenilor. Necesitatea găsirii unei forțe motrice a generat experimentele pentru motoarele cu aburi. Drept rezultat, motorul lui Thomas Newcomen (1712) a dus la prima folosire practică a cărbunelui pentru a pune în mișcare sistemul de pompe al minelor. În timpul următoarelor decade, aceste motoare au devenit tot mai folosite o dată cu perfecționarea detaliilor de construcție și cu creșterea rapidă a dimensiunilor și puterii lor. Apoi, în 1760, James Watt a revoluționat respectivul motor datorită unui piston acționat de presiunea aburilor.²⁶ El și-a patentat invenția în 1769 dar, în decadele următoare, diversificările structurale, precum și adaptările motorului la alte întrebări decât pomparea apei din mine, au crescut mult valoarea sa.

Succesul practic al motoarelor cu abur depindea de tehnicile prelucrării metalului astfel ca pistonul și pereții cilindrului să se potrivească perfect pentru a preveni scăderea presiunii. Aceste probleme tehnice au fost rezolvate practic și nu teoretic de către un grup mic de meșteșugari și mecanici fără o pregătire de specialitate. Totuși, însăși rutina atelierului constituia un tip de pregătire și coordonarea activității umane, necesară în producția la scară largă a unei mașinării atât de complexe ca motorul cu aburi, era cel puțin la fel de semnificativă ca și detaliile tehnologice ale noii invenții. Zeci și, în curând, sute de oameni trebuiau să fie pregătiți pentru a confecționa o mare varietate de piese metalice, care să fie asamblate pentru a crea motorul. Aceasta presupunea măsurări precise în fiecare stadiu de lucru și folosirea cu îndemnare a pilelor și șublerelor pînă se ajungea la dimensiunile corecte. Vechile aptitudini meșteșugărești ale mîinii și ochiului erau astfel combinate pentru a produce un rezultat finit pe care nici un om de unul singur nu l-ar fi putut atinge decât cu un extraordinar consum de timp. Această legătură a fost ea însăși creată printr-o extrem de precisă și abstractă specificare a dimensiunilor pieselor separate — supape și scaune de supape, pistoane, cilindri, tije și rulmenți — care, o dată asamblate, făceau motorul cu aburi să funcționeze.

²⁶ În loc să folosească, la fel ca Newcomen, presiunea atmosferică pentru a împinge pistonul în vidul parțial creat prin condensarea aburului într-un cilindru.

Metalurgia s-a dezvoltat și ea fundamental, din nou în Anglia pentru prima dată, unde lipsa de lemn pentru obținerea mangalului blocase multă vreme producerea oțelului. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, folosirea cocsului ca substitut pentru mangal, pe post de combustibil, a rezolvat această problemă a industriei oțelului. Alte îmbunătățiri tehnice au permis uniformizarea calității produselor și au făcut să crească producția. Pe măsură ce oțelul a devenit mai ieftin, a început să fie folosit în construcția de poduri și alte structuri precum și în producerea de diferite mecanisme. Astfel, Anglia și Scoția avansaseră deja considerabil spre epoca fierului și a cărbunelui când a început Revoluția Franceză.

Cea mai spectaculoasă evoluție tehnică a fost totuși înregistrată în industria textilă, unde o serie de invenții, începând cu suveica mobilă a lui John Kay (1733) și pînă la mașina automată de tors a lui Samuel Crompton (1774), au făcut posibilă mecanizarea torsului firelor și a țesutului, mărind foarte mult ritmul producției și făcînd pînza mai ieftină, în același timp. Industria bumbacului, complet nouă în Anglia și astfel neînhibată de vechi tradiții meșteșugărești, a adoptat rapid aceste noi procedee. Drept rezultat, în ultimele decade ale secolului al XVIII-lea, pînza de bumbac englezească a început să se vîndă mai bine decît produsele războiului de țesut indian chiar și în India.

Anglia și Scoția au început să depășească astfel cu mult restul Europei în ramuri importante ale tehnologiei. Revoluția Industrială, care avea să schimbe fața Europei și a lumii, începuse. Înainte de 1789, totuși, morile zgomotoase și minele pline de lucrători abia începeau să-și arate puterea de a transforma societatea umană. Europa, în ansamblu, a rămas predominant rurală și chiar în Marea Britanie preponderența agriculturii era de necontestat.

* * *

Nici progresul revoluției industriale, nici persistența ideilor politice radicale, ci Revoluția Franceză a pus capăt Vechiului Regim european, iar cauzele Revoluției Franceze erau multe și complexe, ca și societatea pe care a cuprins-o în convulsiunile ei. Totuși, revoluția și războaiele ce au izbucnit nu ar fi luat forme atît de drastice dacă nu ar fi fost inspirate de ideile radicale, ce deveniseră ceva obișnuit în ultimele decade ale Vechiului Regim. De asemenea, revoluția nu ar fi putut avea efecte atît de permanente dacă legile, războaiele și schimburile de proprietate implicate nu ar fi ajutat la eliberarea puterii mașinii. Evenimentele politice ale revoluției (împreună cu revoluția anterioară din America) au servit ca un catalizator, activînd elementele de instabilitate din Vechiul Regim și mărindu-le efectul astfel încît să transforme societatea europeană. Fără toate detaliile caleidoscopului politic în plină mișcare din Franța — nehotărîrea lui Ludovic al XVI-lea, rigiditatea sistemului de taxe francez, insubordonarea aristocraților, nemulțumirea populară — nici ideile radicale, nici procesele tehnice nu ar fi putut transforma societatea europeană atît de rapid și de fundamental. Astfel, chiar și în agonie, Vechiul Regim și-a ilustrat multiplicitatea complexă și subtilă.

C. DECLINUL LUMII MUSULMANE, 1700-1850 D.HR.

Tratatul de la Carlowitz din 1699, prin care Imperiul Otoman ceda Austriei o mare parte a Ungariei, a marcat un punct important pentru schimbarea echilibrului militar dintre lumea islamică și Europa. Cu numai șaisprezece ani mai devreme, în 1683, turcii uimiseră și îngroziseră Occidentul asediind Viena. După Carlowitz, statul otoman a intrat în mod regulat în defensivă, nemaifiind capabil să facă față puterii armate a imperiilor europene vecine. Dezordini interne din ce în ce mai grave au accentuat această slăbiciune militară, căci guvernatorii locali nesocoteau autoritatea sultanului și bande de hoți hărțuiau populația rurală. În aceeași perioadă, celelalte două mari imperii musulmane intraseră și ele în declin. Moartea lui Aurangzeb, în 1707, a lăsat India într-o teribilă agitație, căci forțele hinduse, sikh, musulmane, franceze și britanice se luptau să obțină cît mai mult din corpul ce se dezmembra al statului mogulilor, cîndva atît de mîndru și de formidabil. Numai după doi ani, în 1709, imperiul safavid a fost și el zguduit de o revoltă afgană și, în următoarele două decade, s-a aflat într-o deplină confuzie, căci turcii, rușii, afganii și uzbekii încercau să-și împartă și ei teritoriul fostului imperiu.

Dezordinea politică din cadrul lumii musulmane a avut probabil și consecințe nefaste asupra prosperității economice. În plus, schimbarea structurilor comerciale — mai ales creșterea vânzărilor de produse textile și, în general, manufacturiere europene — tindeau să distrugă industriile manuale tradiționale ale orașelor musulmane. Superioritatea economică europeană zdrobitoare, obținută datorită bunurilor ieftine produse cu ajutorul mașinilor, s-a manifestat mai ales începînd cu secolul al XI-lea și a devenit definitivă în jurul anului 1830. Numai după această dată s-a destrămat structura tradițională a vieții urbane musulmane. Însă și pe parcursul secolului al XVIII-lea, economia musulmană (cu excepția zonelor periferice din Africa și a insulelor din sud-estul Asiei), ca și societatea musulmană, se restrîngea și se destrăma în fața asaltului europenilor.

Nici un semn din trecut nu-i pregătise pe musulmani pentru un astfel de dezastru. Pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, conflictele de secole dintre islam și creștinătate păreau să se încheie, în general, în favoarea islamului. Nici nu se putea aștepta altceva de la adepții lui Allah, al cărui Profet declarase că victoria în luptă împotriva necredincioșilor e un semn clar și distinct al favorului divin. Astfel, reversul brusc al acestei evoluții istorice, impunîndu-se atît de puternic la începutul secolului al XVIII-lea, era o enigmă teribilă și insolubilă. Îi părăsise Allah? De ce? Și, oricare ar fi fost defectele comunității credincioșilor, cum era posibil ca Allah să-i favorizeze pe cîinii de creștini necredincioși?

Istoria musulmanilor nu fusese total ferită de dezastre politice înainte de 1699, dar acestea fuseseră întotdeauna trecătoare. Chiar și invazia mogulilor în Irak și distrugerea califatului abbasid fusese urmată curînd de convertirea hanilor la adevărata credință și de o reluare a expansiunii musulmane pe toate fronturile. Astfel, reacția predominantă a musulmanilor la dezastrele din secolul al XVIII-lea era de a aștepta cu

răbdare să treacă furtuna, rămânând între timp credincioși trecutului, în măsura în care acest lucru era posibil.

Cînd a fost clar că furtuna nu va trece, au început totuși să capete importanță în lumea musulmană două forme opuse de răspuns. Pe de o parte, reformatorii susțineau că islamismul fusese corupt de-a lungul secolelor. În primul rînd, monoteismul fusese umbrit de adorarea și respectul acordat sfinților, introduse în credința tradițională de sufism. Ideea era deci că numai reîntoarcerea hotărîtă și riguroasă la adevărurile pure ale religiei, așa cum Mahomed însuși le predicase, ar fi putut recîstiga favorurile lui Allah și readuce lumea la cursul ei normal. Cea mai semnificativă mișcare de acest tip apăruse în centrul Arabiei, o dată cu predicile lui Mahomed ibn Abdul Wahhab (1703-1792). Influența statului lui Wahhab s-a simțit doar gradat dincolo de Deșertul Arabiei, dar a rămas pînă azi o linie importantă a reacției musulmane față de dilema ridicată de ultimele două secole pentru credincioșii pioși.

O a doua formă de răspuns a fost încercarea de a adopta acele aspecte ale civilizației europene care păreau să fi asigurat succesul europenilor. Cel mai evident aspect a fost tehnologia militară și, din 1716, demnitarii otomani au început să facă eforturi sporadice de a dezvolta forțele armate turcești după modelul european. Însă, timp de mai mult de un secol, conservatorismul ienicerilor și al *ulemei* a zădărnicit toate aceste eforturi. După schimbările inițiate de un sultan sau ministru reformator se revenea continuu la starea dinainte datorită revoltelor populare din capitală, susținute de răscoale ale ienicerilor. Chiar și după 1826, cînd sultanul a angajat artileriști antrenați în stilul european pentru a-i distruge pe ienicerii nesupuși din Constantinopol, rezistența la reforme a rămas puternică și adînc înrădăcinată în Imperiul Otoman. Complicațiile continue din exterior, la care se adăugau rebeliunile de acasă și repetatele războaie pierdute împotriva puterilor europene îi împiedicau pe sultani să-și întărească armatele. Nici o mare personalitate nu a ajuns la tronul Imperiului Otoman în aceste momente pentru a iniția o revoluție de sus în jos și în acest fel nu a putut apărea nici o reformă. În ce privește imperiul mogulilor din India, conducătorii săi abia făceau încercarea de a se salva imitînd metodele militare ale europenilor, în timp ce diferiții uzurpatori ce-i înlocuiau pe Safavizi în Persia erau obligați tocmai de lipsa lor de legitimitate să mențină un sistem social și politic conservator. Chiar și în Imperiul Otoman reforma avea un caracter foarte restrîns. Marea majoritate a musulmanilor se aflau într-o stare de inerție, incapabili de a face față intelectual sau practic la noile condiții impuse de superioritatea militară și culturală europeană. Un conservatorism orb, agățîndu-se de ultimele rămășițe ale unei ordini sociale pe cale de dispariție, a dominat lumea musulmană chiar și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

1. REFORMĂ MUSULMANĂ ȘI REBELIUNE CRETINĂ

Numeroasele fisuri ale societății otomane complica și mai mult orice încercare de reformă. În provinciile europene ale imperiului, o mare parte a populației era creștină

și se opunea mai mult sau mai puțin conștient stăpînilor turci. Arabii, constituind un bloc masiv în zona asiatică a imperiului, se diferențiau de turci prin limbă și, într-o oarecare măsură, și prin cultură. De asemenea, existau mari diferențe între sat și oraș și între acele sate aflate sub stăpînirea unui proprietar de pămînturi și satele libere din zonele de munte sau mai îndepărtate. În cele din urmă, populația pastorală constituia un segment important atît în provinciile europene, cît și în cele asiatice ale imperiului. Uneori organizate din punct de vedere tribal, uneori operînd din sate mai mult sau mai puțin stabile, astfel de populații erau întotdeauna mai libere față de controlul oficial decît ar fi putut spera cultivatorii cîmpurilor să fie.

Populațiile pastorale și semipastorale constituiau o forță de muncă gata oricînd să se angajeze în jafuri și atacuri. Dacă exista o cauză care să facă hoția respectabilă și conducători care să știe să combine predica cu jaful, acesta se putea dezvolta extrem de repede într-o formidabilă revoltă militară. Primul imperiu al lui Wahhab din Arabia a apărut în această manieră la mijlocul secolului al XVIII-lea, crescînd rapid pînă cînd o forță expediționară bine echipată din Egipt i-a pus capăt în 1818.²⁷ Grupuri similare din Balcani — păstori, conducători de catîri, munteni — au jucat de asemenea un rol foarte important în revoltele sîrbe (1803-1813) și grecești (1821-1830), căci conducerea militară și cei mai buni luptători ai ambelor mișcări proveneau din bandele de tîlhari organizate pentru a servi noul ideal naționalist. Cei ce predicau acest ideal nu erau, ca în cazul adepților lui Wahhab, radicali reacționari, ci revoluționari conștienți într-un fel sau altul de valorile Occidentului, pe care le admirau. Pe termen scurt, acest lucru a fost un obstacol pentru sîrbi și greci, despărțindu-i pe conducători de luptătorii lor. Însă pe termen lung, inocularea ideilor occidentale a conferit o mai mare viabilitate politică acțiunilor naționaliste ale creștinilor din Balcani decît ar fi putut să o facă orice apel reacționar la moștenirea ortodoxă, analog cu mișcarea lui Wahhab în cadrul islamului.

Totuși, interesul față de tîlhăria cu aparență de război sînt nu era, nici pe departe, singura cauză a revoltelor creștine și arabe împotriva stăpînilor otomani. De fapt, mișcarea lui Wahhab și-a cîștigat aderenți printre intelectuali și orășeni tocmai după ce a renunțat la jaf și tîlhărie și wahhabismul a devenit cu adevărat o forță dincolo de granițele Arabiei numai după ce a fost învins din punct de vedere militar.²⁸ Neastîmpărul creștinilor din Imperiul Otoman avea origini mult mai complexe. Pur și simplu, datorită religiei lor, ei erau mult mai deschiși ideilor europene decît ar fi putut fi arabii și turcii, mai ales după ce Rusia ortodoxă a început să amenințe Imperiul Otoman în zona Mării

²⁷ Cf. H.St.J.B. Philby, *Arabia*, Londra, Ernest Benn, Ltd., 1930, p. 8-102. Exact același mecanism social a operat în formarea imperiului lui Mahomed ca și în dezvoltarea statului lui Wahhab. Diferența majoră se află în separarea rolului profetic de cel politic în mișcarea condusă de Wahhab, căci această renaștere religioasă a fost susținută de prinții din casa Saud. Rezultatul militar diferit a apărut din faptul că, în secolul al XIX-lea, luptătorii arabi nomazi trebuiau să lupte împotriva artileriei și muschetelor și nu a cavaleriei grele destul de slăbite cu care se confruntaseră succesori imediați ai lui Mahomed.

²⁸ Repudierea de către intelectuali a sintezei dintre misticismul sufit și legalismul sunnit, care căpătase un oarecare caracter oficial în cadrul Imperiului Otoman, a alimentat mișcarea lui Wahhab, ca și accentuarea rivalității etnice dintre arabi și turci, de altfel. Cf. analiza pătrunzătoare a lui A. Hourani, „The Changing face of the Fertile Crescent in the XVIII Century”, în *Studia Islamica*, VIII, 1957, 89-122.

Negre. Autorevoluționarea reușită de Rusia făcea să pară posibilă o astfel de renaștere și în cadrul comunităților creștine din Balcani, iar de la începutul secolului al XVIII-lea, agenții ruși au început, sporadic dar eficient, să creeze visul unei renașteri a unui imperiu creștin în Balcani sub auspiciile Rusiei. Când o flotă rusească a apărut în Mediterana în 1770 și sfârșitul supremației turcilor părea iminent, a izbucnit, într-adevăr, o revoltă în Pelopones, dar a fost curînd suprimată.

Schimbările interne din comunitățile creștine din Balcani s-au adăugat la incitățile din exterior, care adînceau nemulțumirile creștinilor. În secolul al XVIII-lea, comunitățile de negustori au început să fie tot mai înfloritoare în Spania și Grecia. Inițial, conducătorii de catiri din Munții Balcani cîștigau destul de bine aprovizionînd satele de curînd înființate în cîmpiile din Ungaria, România și Ucraina cu diferite bunuri. Acest gen de transport, asemenea caravelor, s-a dezvoltat pe măsură ce exportul de cereale din aceste regiuni, potențial foarte productive, a început să fie mai bine organizat. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, totuși, navigația comercială depășise cu mult comerțul pe uscat ca importanță. Prin tratatul de la Kuciuk Kainardji (1774), turcii le-au permis pentru prima dată corăbiilor comerciale rusești să navigheze în Marea Neagră și să treacă prin strîmtori. Lipsa totală, inițial, a corăbiilor și echipajelor rusești din aceste ape a fost compensată de consulii ruși din Balcani, care le acordau grecilor și altor creștini dreptul de a arbora steagul rus. Drept rezultat, transporturile comerciale din estul Mediteranei, Marea Egee și Marea Neagră se aflau curînd în mîinile grecilor.²⁹ Acești negustori, împreună cu grupuri restrînse de specialiști, intrau inevitabil în contact cu idei occidentale și constituiau o curea de transmisie destul de eficientă a acestor idei spre societatea ortodoxă din Balcani. Ei, mai mult decît oricare alții, au furnizat idealurile și devizele revoltelor sîrbești și grecești.³⁰

Totuși, creștinii din Imperiul Otoman nu erau uniți în opoziția lor față de stăpînii musulmani. De la sfîrșitul secolului al XVII-lea, grecii fanarioți³¹ cîștigaseră poziții importante în administrația otomană, acționînd ca interpreți și intermediari pentru turci atît în relațiile cu puterile europene, cît și în cele cu supușii creștini ai imperiului. Puterea fanarioților era financiară — bancherii fanarioți finanțau deseori pașalele turcești pentru a-și cumpăra posturi înalte și obțineau favoruri importante în schimbul acestor bani, cum ar fi contracte avantajoase pentru strîngerea impozitelor. În plus, familiile fanariote controlau Patriarhatul Ortodox din Constantinopol și se străduiau să-și extindă jurisdicția asupra bisericilor sîrbă și bulgară, anterior autocefale, la mijlocul secolului al XVIII-lea.³² În cele din urmă, începînd cu 1711, turcii au lăsat guvernarea provinciilor românești în seama fanarioților, care au transformat curțile

²⁹ Cf. Traian Stoianovich, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, în *Journal of Economic History*, XX, 1960, 234-313.

³⁰ Cf. L.S. Stavrianos, „Antecedents to the Balkan Revolutions of the Nineteenth Century”, în *Journal of Modern History*, XXIX, 1957, 335-48.

³¹ Numiți așa pentru că locuiau într-un cartier al Constantinopolului de lîngă far, sau fanar.

³² Cf. Ladislav Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination Turque* (Paris: Presses universitaires, 1947).

de la București și Iași după modelul, pe jumătate uitat, al etichetei imperiale bizantine și visau în taină la o reinstaurare a puterii grecești în Bosfor.³³ Totuși, deținând o astfel de poziție importantă în cadrul regimului otoman, fanarioții se gîndeau de două ori înainte de a și-o periclita definitiv. Unii îi susțineau pe negustorii aflați în negocieri prudente cu Rusia, cochetau cu ideile Iluminismului francez³⁴ și visau să reinvie gloria Bizanțului antic, dar majoritatea aveau o atitudine reținută. Totuși, ei și-au pierdut puterea în 1821, cînd Eteria i-au făcut pe turci să-și piardă încrederea în loialitatea tuturor grecilor.³⁵

Alungarea fanarioților (1821-1830) a deschis drumul unui grup mic de turci occidentalizați pentru a prelua unele funcții oficiale exercitate anterior de greci.³⁶ Reformatorii musulmani puteau spera să pătrundă în cele mai ascunse unghere ale societății musulmane, acolo unde necredincioșii nu puteau spera să ajungă și, cînd Rașid Pașa, în 1839, a proclamat reforme politice și sociale generale, după modelul european, turcii cu tendințe occidentale păreau să fi ajuns într-adevăr la putere. Însă promisiunile lui Rașid au rămas neîmplinite, căci prea puțini demnitari otomani erau pregătiți să creadă în înțelepciunea sau necesitatea de a implementa astfel de schimbări radicale față de tradițiile otomane și musulmane. Pînă după războiul Crimeei (1853-1856), neîncrederea sau chiar ostilitatea cu care turcii priveau orice fel de schimbare au anulat aproape toate reformele inițiate de sultan.

Despoții locali insubordonați aveau de multe ori mai mult succes în a străpunge platoșa tradiției, atît de puternică în societatea otomană. Prin metode foarte brutale, destinate mării puterii lor militare, astfel de conducători războinici erau de multe ori agenți mult mai eficienți ai europenizării decît sultanul și guvernarea centrală. Cel mai vestit dintre acești aventurieri a fost Mehmet Ali (m. 1849) din Egipt. Un albanez ajuns prin intrigi, fără scrupule, guvernator al Egiptului, Mehmet Ali a masacrat, în 1811, garnizoana militară a mamelucilor și a ajuns stăpînul absolut al țării, deși a rămas, cu numele, supus al Constantinopolului. El a început să-și reorganizeze armata după modelul european, să reformeze administrația și să pună bazele unei economii comerciale în Egipt. A angajat numeroși europeni (mai ales francezi) în serviciul său și i-a exploatat fără milă pe egipteni. Însă ambițiile lui nu s-au oprit la frontierele Egiptului; el și-a extins controlul în Arabia (războiul condus de Wahhab, 1811-1818), Sudan (1820-1822), Creta (1823) și Grecia (1825-1828). Forțele navale britanice, franceze și rusești

³³ Cf. L. Săineanu, „La régime et la société en Roumanie pendant le règne des Phanariotes, 1711-1821”, *Revue internationale de sociologie*, X (1902), 717-48, pentru o trecere în revistă foarte interesantă a relațiilor dintre bizantini și otomani la curțile fanariote.

³⁴ Cf. Nicolae Iorga, „Le despotisme éclairé dans les pays Roumains au XVIIIe siècle”, *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX (1937), 110-15.

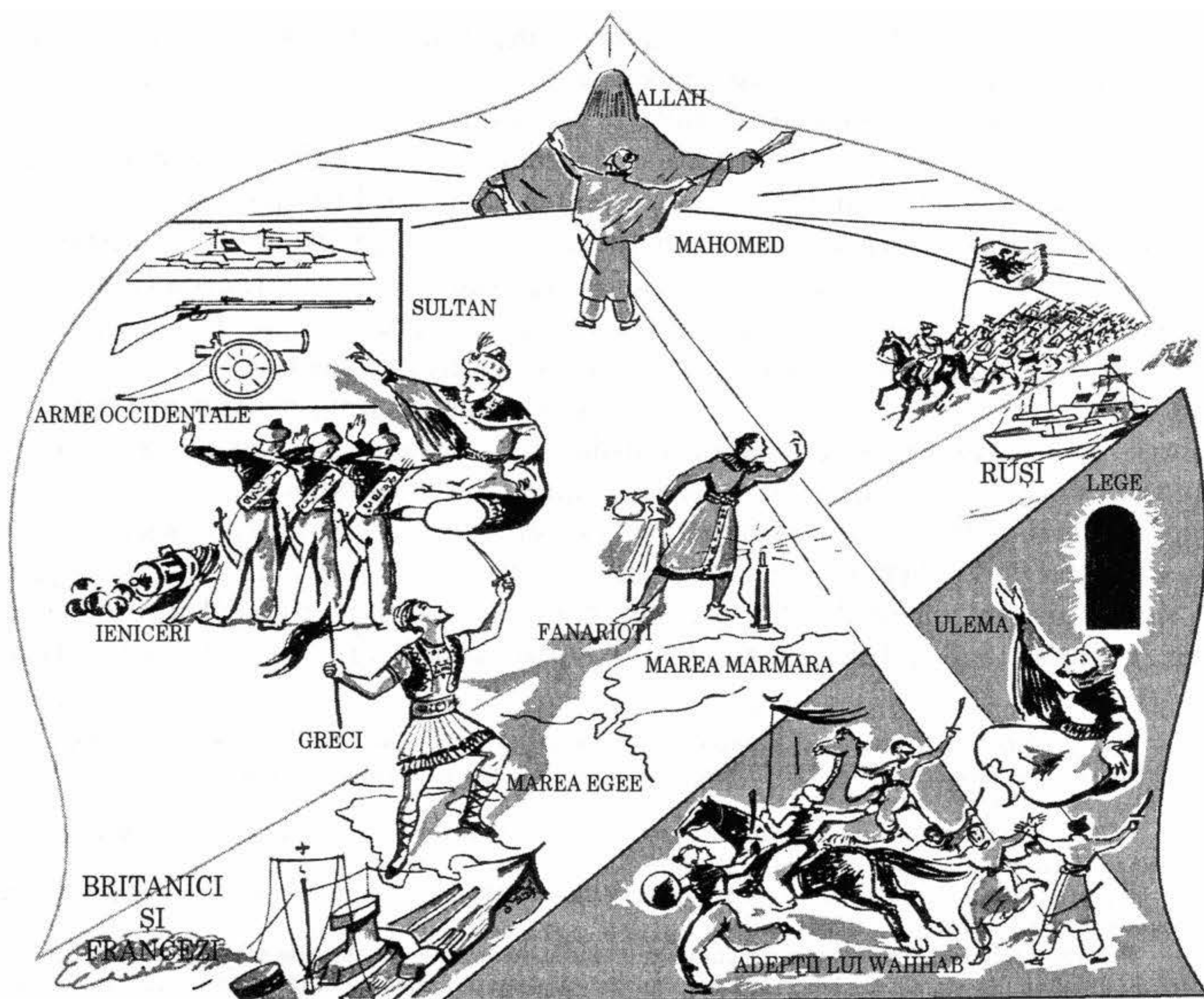
³⁵ Cf. dezastrul asemănător care a afectat comunitățile evreiești din Imperiul Otoman după apariția pretențiilor mesianice ale lui Sabbatai Sevi (1666).

³⁶ Turcii studiaseră foarte puțin societatea și tehnicile occidentale (în afară de tehnica militară) înainte de 1792, cînd sultanul a stabilit pentru prima dată misiuni diplomatice regulate în cîteva din principalele capitale europene. Cf. Bernard Lewis, „The Impact of the French Revolution on Turkey”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1953, 111-12.

combinate au pus capăt construirii acestui imperiu distrugând flota lui Mehmet Ali în portul Navarino (1827), iar diplomații occidentali l-au obligat apoi să părăsească Grecia, asigurând astfel succesul războiului grec de independență. Când el a luat Siria de la otomani, în 1832-1833, puterile europene s-au folosit încă o dată de victoria lui, forțându-l să accepte domnia ereditară în Egipt și Sudan.³⁷

Acțiunile împotriva lui Mehmet Ali au atins apogeul intervențiilor europenilor în afacerile interne ale Imperiului Otoman, căci marile puteri ale Europei ajunseseră să considere păstrarea Imperiului Otoman esențială pentru păstrarea echilibrului puterii. Într-un sens, sprijinul acordat de europeni regimului otoman pregătea calea pentru reforme interne mai complete și mai eficiente în a doua jumătate a secolului al

³⁷ Henry Hubert Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Mohammed Ali*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931. Alți conducători războinici au avut cariere asemănătoare, chiar dacă mai puțin spectaculoase, cum ar fi cazul lui Ali Pașa din Janina (m. 1822) sau Ahmed Jezzar (m. 1804) din Acra. Pentru un rezumat al istoriei politice agitate a provinciilor arabe din Imperiul Otoman și pentru observațiile pătrunzătoare despre efectele sociale ale armatelor private de mercenari de care depindea puterea războinicilor locali, cf. R.A. Gibb și Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. I partea I, p. 200-234.

DESTRĂMAREA IMPERIULUI OTOMAN

XIX-lea. Totuși, numai faptul că sultanul depindea de sprijinul diplomatic și militar străin tindea să micșoreze entuziasmul musulmanilor pentru programele de reformă, care păreau să supună și mai mult comunitatea credincioșilor puterii europene.³⁸

Având în vedere circumstanțele politice nefavorabile ale Imperiului Otoman, nu trebuie să ne surprindă că supușii sultanului nu erau creativi din punct de vedere cultural. Au apărut totuși schimbări importante în limbă și literatură căci, printr-o ciudată coincidență, turcii, grecii și sîrbii și-au dezvoltat cu toții noi limbi literare între 1750 și 1850. În secolul al XVIII-lea, poezia turcă s-a emancipat față de modelele persane, chiar dacă acest proces a însemnat o sărăcire și vulgarizare a ei. Proza turcă și-a găsit un vocabular și un stil mai nou și mai simplu o dată cu opera lui Akif Pașa (1787-1847).³⁹ Limba turcă literară s-a bazat de atunci încolo pe reforma limbii realizată de Akif.

Limba sîrbă și cea greacă au trecut prin transformări asemănătoare și chiar mai conștiente. Dositei Obradovici (m. 1811) și Vuk Karadžici (m. 1864) au folosit dialectul țăranilor din Hertegovina⁴⁰ ca bază a limbii sîrbe literare, iar la mijlocul secolului al XIX-lea creația lor înlocuise mai vechile standarde literare bazate pe slavona bisericească. La fel, Adamantios Korais (m. 1833) a creat un nou mediu literar grec, prevăzută pentru a accentua conexiunile cu limba clasică și a purifica vorbirea comună de infiltrarea cuvintelor italiene și turcești. Aceste eforturi nu s-au materializat pînă în 1850. Noile limbi literare nu erau modelate în funcție de aspecte autohtone ale culturii sîrbe și grecești, ci de idei filologice și naționale dezvoltate în Europa de Vest și mai ales în Germania. Astfel, apariția noilor limbi la începutul secolului al XIX-lea a fost mai mult un manifest pentru viitor decît indicația unei realizări culturale locale.

Totuși, vechea structură a societății otomane, cu elaborata ei articulare dintre grupurile religioase, ocupaționale și locale autonome, a fost definitiv distrusă în 1850. Faptul că turcii, arabii și creștinii erau cu toții nemulțumiți de confuzia rezultată garanta apariția unor noi revolte.

2. IRAN ȘI TURKESTAN

Cînd dinastia safavizilor a fost în final înlăturată, în 1736, un nou conducător, Nadir Șah (1736-1747), i-a înlocuit pe urmașii lui Ismail. Nadir fusese puterea din umbră a

³⁸ În 1841, Imperiul Otoman pierduse deja Algeria în fața francezilor, coastele Mării Negre pînă la Prut în fața rușilor, și partea sudică a Peninsulei Balcanice în fața regatului independent al Greciei, care se bucura de protecția Marii Britanii, a Franței și a Rusiei. În plus, Serbia era un principat autonom, Egiptul era independent, chiar dacă nu și oficial, provinciile românești deveniseră principate autonome sub protecție rusă, iar în est Irakul, Kurdistanul și Arabia erau destul de imperfect controlate de Constantinopol. Totuși, vechiul centru al imperiului din Europa și Asia Mică, cu o prelungire în Siria, fusese readus sub administrația Constantinopolului prin eliminarea unui număr mare de pașale insubordonate și războinici locali. În acest sens, reformele otomane au avut un succes real în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

³⁹ Cf. E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Londra, Luzac & Co., 1902-1905, IV, 3-14 și *passim*.

⁴⁰ Alegerea Hertegovinei urmarea o mai ușoară apropiere a limbilor sîrbă și croată, deschizînd astfel Serbia spre legăturile cu Occidentul, de care se bucurau de multă vreme croații. Spre deosebire de multe astfel de scheme, aceasta chiar funcționa și făcea posibilă apariția Iugoslaviei moderne. Alegerea unui alt dialect — de exemplu, cel macedonean, comun sîrbilor și bulgarilor — ar fi produs o configurație națională și culturală complet diferită printre slavii din Balcani.

monarhiei persane timp de zece ani înainte să urce pe tron și în tot acest timp victoriile sale au scăpat Persia de afgani. După războaie neconcludente cu turcii, Nadir a pornit o invazie spectaculoasă a Indiei (1738-1739), a învins armata mogulilor și a ocupat Delhi. Apoi, o dată cu încălzirea vremii, el l-a repus în drepturi pe neașteptate pe împăratul mogul și s-a reîntors în nord după ce a pretins cedarea tuturor teritoriilor aflate la nordul și vestul Indului. Campaniile victorioase din Transoxiana, în 1740, au constituit zenitul carierei lui Nadir, dar revoltele și noile războaie cu turcii au început curînd să tulbure noul imperiu. La asasinarea lui Nadir în 1747, imperiul s-a scindat definitiv⁴¹ în fragmente ce au fost reunite curînd de un cuceritor afgan, Ahmed Șah Durrani (1747-1773). Imperiul lui Ahmed Șah se întindea de la lacul Aral spre sud pînă în India, dar s-a dezintegrat și el curînd după moartea fondatorului său. Totuși, cariera lui Ahmed Șah a avut o importanță destul de mare în politica indiană, căci bătălia sa de la Panipat, din 1761, împotriva confederației Maratha a slăbit armatele hinduse pentru totdeauna și a lăsat India mult mai vulnerabilă decît era la venirea englezilor.⁴²

Guvernările instabile și războiul continuu între facțiunile formate în jurul conflictelor etnice dintre afgani, perși și turci au continuat să tulbure pacea Iranului și a Asiei Centrale chiar și după dispariția acestor doi mari conducători. Această luptă perenă a facilitat invaziile chinezilor în Turkestanul de Est, în secolul al XVIII-lea și persistența dezordinii politice a provocat atacuri rusești destul de puternice în zona Mării Caspice și a Munților Caucaz în secolul al XIX-lea. În 1835, șahul însuși a intrat în relații strînse cu Rusia, spre nemulțumirea britanicilor, care își simțeau astfel amenințată poziția în India. Pentru a-i opri pe ruși, forțele britanice au invadat Afganistanul (1839) doar pentru a fi alungați într-un mod rușinos cînd li s-au terminat proviziile. O a doua expediție de acest gen a dat foc capitalei afgane (1842) și apoi s-a retras.

În general, tradiția războinică a Iranului și Turkestanului a continuat aproape neschimbată pînă în 1850. Însă călăreții sălbatici, oricît de puternici și curajoși, nu puteau face față armatelor organizate și înarmate în stil european sau chinez. În consecință, China dinspre est, Rusia dinspre nord și Britania dinspre sud au limitat drastic vechea capacitate de acțiune a cavaleriei musulmane. Subsidile și cantitățile de praf de pușcă și de gloanțe deținute erau de ajuns pentru a instala sau detrona orice prinț local și o dată ce manufacturile locale au căpătat o piață mai largă, clasele meșteșugarilor și comercianților indigeni au pierdut teren considerabil. Această decădere

⁴¹ Politica religioasă a lui Nadir Șah a fost destul de curioasă. La urcarea sa pe tron, el a repudiat doctrina șiiită, care pătrunsese adine în viața Persiei începînd cu 1500. Mai tîrziu, el a încercat o asimilare forțată a șiiților în cadrul islamului sunnit, convingîndu-i sau obligîndu-i pe erudiții sunniți să accepte doctrina șiiită ca un al cincilea sistem al legii ortodoxe. Această politică a fost un eșec total, căci nici șiiții, nici sunniții nu ar fi putut accepta o astfel de anulare a diferențelor dintre ei.

Nadir își dorea probabil un imperiu panislamic, sperînd să unească Turcia și India într-un califat unic, renăscut și a considera probabil necesară reconcilierea celor două facțiuni ostile ale islamului ca o pregătire esențială pentru realizarea idealului său. În viața personală, el pare să fi fost complet și aproape naiv nereligios. Cf. L. Lockhart, *Nadir Shah*, Londra, Luzac & Co., 1938, p. 99-100, 278-279.

⁴² Cf. W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, Londra, Oxford University Press, 1950, p. 60-69.

economică a redus corespunzător orice posibilitate de a crea un regim politic stabil pe baza resurselor locale. Astfel, vechea societate din Iran și Turkestan, în ciuda izolării ei față de Europa, nu a reușit să facă față puterii militare și economice europene așa cum o făcea Imperiul Otoman, mult mai expus din punct de vedere geografic. Stagnarea culturală sau regresul clar însoțeau și ele o astfel de slăbiciune politică și economică.⁴³

3. DEZINTEGRAREA IMPERIULUI MOGULILOR ÎN INDIA

Revolte cronice au început să submineze puterea mogulilor chiar sub împăratul Aurangzeb (1658-1707). Din ținuturile înalte din sud-estul Bombayului, un grup de maratha, condus de Shivaji (m. 1680) a început o carieră de jaf și războaie de hărțuire pe care armatele împăratului s-au dovedit incapabile să le prevină. Susținând cauza hinduismului împotriva islamului, maratha au atras în rândurile lor mulți aventurieri hinduși și au pus bazele unui stat propriu. La mijlocul secolului al XVIII-lea, ei își stabiliseră hegemonia în centrul Indiei și ajunseseră principalii aspiranți la succesiunea tot mai slăbitului imperiu al mogulilor.

După moartea lui Aurangzeb (1707), membrii sectei sikh din Punjab au scăpat și ei de sub controlul mogulilor și musulmanilor și și-au creat propriul stat. În plus, guvernării moguli rebeli au format o multitudine de principate în diferite părți ale Indiei. Cel mai stabil dintre ele era Hyderabad, în Deccan, care și-a dezvoltat o foarte eficientă disciplină din nevoia de a se apăra continuu împotriva vecinilor săi maratha. În cele din urmă, o serie de invadatori din Iran și Afganistan, împreună cu atacatorii gurmukha din Nepal, au sporit și mai mult confuzia politică din India. Imperiul mogulilor s-a mai menținut doar cu numele pînă în 1858, dar o serie de împărați slabi și corupți au transformat autoritatea imperială într-o simplă ficțiune chiar și în imediata vecinătate a palatului.

Aceste condiții politice au forțat companiile comerciale europene din India să se bazeze tot mai mult pe propriile resurse. Ca și demnitarii din provinciile imperiului mogulilor însuși, agenții companiilor locale și-au asigurat treptat suveranitatea, fără a mai fi practic controlate de la Paris sau de la Londra. De problemele comerciale, dar și de cele militare se ocupau angajații companiilor, căci atacurile și jafurile războinicilor indieni făceau necesară ridicarea de forturi și o întărire a garnizoanelor ce apărau așezările europene. Avînd în vedere că nativii indieni puteau fi plătiți mult mai puțin decît europenii, agenții companiilor își formau armatele de apărare din recruți autohtoni, care serveau însă sub comandă europeană. În secolul al XVIII-lea, chiar și corpurile puțin numeroase de „sipai“, antrenate și echipate în stil european, erau capabile să

⁴³ Cf. W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris, Maisonneuve, 1945, p.188-197; Mary Holdsworth, „Turkestan in the Nineteenth Century“ (mimeografie; Central Asian Research Center, Oxford, 1959); Lockhart, *Nadir Shah*, p. 276-278. O renaștere simțitoare a studiilor islamice în Buhara, cu tendințe fundamentaliste în stilul lui Wahhab, a apărut pe la mijlocul secolului al XIX-lea, chiar înainte de cucerirea regiunii de către ruși. În plus, la periferia nord-vestică a Islamului, musulmanii chinezi au pornit o greșit înțeleasă mișcare religioasă — o „Nouă Învățătură“ — care a atras atenția oficialităților chineze pentru prima dată în 1762 și a dus la o revoltă deschisă împotriva autorității chineze în 1781 și 1783. Cf. H. M. G. D'Ollone, *Recherches sur les Musulmans chinois*, Paris, Leroux, 1911.

depășească forțele indiene, mult mai numeroase.⁴⁴ Același lucru era valabil și în cazul conducătorilor indieni locali, care au început să angajeze aventurieri europeni în speranța de a-și forma armate la fel de puternice. Din punctul de vedere al europenilor, acest lucru le oferea motivele necesare pentru a interveni în politica locală indiană, căci era de așteptat ca un francez aflat la comanda armatelor unui prinț indian să favorizeze companiile franceze, iar un englez să le favorizeze pe cele engleze.

Nici companiile franceze, nici cele franceze de acasă n erau interesate de astfel de aventuri, căci profiturile aveau de suferit de pe urma unei politici militare prea ambițioase. Soluția evidentă era de a face operațiunile militare profitabile prin cucerirea de noi teritorii și folosirea veniturilor obținute din taxele locale pentru cheltuielile militare. Francezii, sub conducerea marchizului Joseph François Dupleix, au fost pionierii acestei politici în 1749 când, în schimbul intervenției într-o luptă locală, ei au obținut teritorii destul de extinse lângă Pondicherry. Englezii au urmat curînd exemplul francez și izbucnirea războiului între cele două națiuni în 1756 a dat un nou impuls competiției dintre ei. Englezii aveau un avantaj decisiv împotriva francezilor, căci flota britanică deținea controlul pe mare și putea oricînd să-și sporească forțele sau să le transporte dintr-un loc în altul și să-i împiedice pe francezi să facă același lucru. O astfel de mobilitate strategică, complet exploatată de Robert Clive, le-a permis britanicilor să-și alunge rivalii din majoritatea regiunilor din sudul Indiei și din Bengal pînă în 1757.⁴⁵ Tratatul care a pus capăt războiului de șapte ani, în 1763, a consfințit și înfrîngerea francezilor în India, la fel ca în Europa și America.

Această victorie a britanicilor în India a coincis aproape cu bătălia de la Panipat (1761) cînd, așa cum am văzut, populația maratha a suferit o înfrîngere gravă din partea invadatorilor afgani. Căderea lor bruscă a avut drept efect un vid militar și politic în India. Nici o forță autohtonă nu se putea opune trupelor Companiei Indiilor de Est și erau ușor de găsit pretexte pentru a interveni în politica internă a Indiei. Într-adevăr, o dată ce compania a obținut suveranitate teritorială în India, problemele siguranței granițelor și nevoia de a contracara acțiunile prinților vecini inamici se asociau cu lăcomia angajaților companiei pentru a extinde foarte repede zonele indiene aflate sub control britanic.

Directorii Companiei Indiilor de Est au continuat să reziste anexării continue de noi teritorii și criticile publice aduse rapacității angajaților companiei în India au întîrziat probabil uneori înaintarea britanicilor. Însă nici obiecțiile parlamentarilor, nici o serie de reforme administrative care restrîngeau posibilitățile indivizilor de a se îmbogăți în India nu au putut preveni implicarea sporadică a forțelor britanice în afacerile interne ale

⁴⁴ Trupele mogulilor își pierduseră și mobilitatea și disciplina și chiar și războinicii maratha începuseră să sufere de aceeași slăbiciune, căci viața luxoasă și certurile dintre diferitele facțiuni existente în rîndurile stăpînitorilor lor le-au subminat calitățile militare. Iranienii și afganii erau mult mai puternici, cum au arătat și succesele lor în nordul Indiei, dar situația politică instabilă din regiunile lor de baștină i-a împiedicat să ocupe India în mod definitiv.

⁴⁵ Efectivele reduse ale unităților europene care au luptat și cîștigat confruntări decisive în aceste lupte erau cu adevărat uimitoare. Clive avea doar o armată de 200 de europeni și de 300 de sipai în atacul asupra Arcotului în 1751, care a distrus pozițiile francezilor în zona Madras-Pondicherry. În mod similar, conform standardelor războiului din secolul al XVIII-lea, în Europa, bătălia de la Plassey (1757), care a însemnat începutul stăpînirii britanicilor în Bengal nu a fost nimic mai mult decît o ambuscadă.

diferitelor state indiene. Cu excepția regiunilor nord-estice, unde afganii și alte triburi războinice opuneau o rezistență îndărătnică, intervențiile militare britanice nu au întâlnit o opoziție prea puternică pînă în 1818, cînd triburile maratha au fost în sfîrșit învinse și Compania Indiilor de Est a cîștigat supremația definitivă asupra întregului subcontinent. Totuși, chiar și în acest ritm, funcționarii oficiali ai firmei administrau direct doar o mică parte a Indiei. Restul era controlat prin alianțe cu prinții locali, ale căror politici erau ținute sub observație de către britanicii rezidenți la curțile lor.

Două fapte pot explica ușurința cuceririlor britanice. Mai întîi, conducătorii musulmani ai Indiei nu au fost capabili niciodată să se unească împotriva englezilor. Amenințați de atacurile afganilor din afară și de revoltele hinduse din interior, mulți dintre ei considerau protecția englezilor destul de profitabilă. În al doilea rînd, conducătorii musulmani nu se bucurau de sprijinul supușilor lor, în mare majoritate hinduși. Nici chiar clasele inferioare musulmane nu demonstau vreo loialitate specială față de stăpînii lor și au contribuit foarte puțin la lupta împotriva europenilor.

Musulmanii indieni erau nemulțumiți din cauza lipsei de putere și de statut social. Aceste nemulțumiri și-au găsit expresia într-un islamism reformat și revitalizat, apropiindu-se de modelul lui Wahhab,⁴⁶ care s-a bucurat de multă influență și a pregătit calea pentru exprimarea lor deschisă în răscoala sipailor din 1857. Răscoala a clătinat temporar pozițiile britanicilor în India, dar s-a încheiat cu învingerea răsculaților și abolirea simultană a imperiului mogulilor, dar și a moștenitoarei sale, Compania Indiilor de Est.⁴⁷

4. ISLAMUL ÎN AFRICA ȘI ÎN ASIA SUD-ESTICĂ

Dezordinile din vechile centre ale civilizației musulmane nu au întrerupt progresul islamului în Africa. Dimpotrivă, ritmul convertirilor la islam a crescut, mai ales în secolul al XIX-lea. Acestea se datorau negustorilor și ascetilor, pe de o parte, și conducătorilor ce-și construiau statele în jurul instituțiilor islamice, pe de altă parte. De asemenea, destrămarea progresivă a obiceiurilor tribale, datorită comerțului cu sclavi, a deschis o poartă islamului în regiuni anterior păgîne, căci indivizii, privați de vechile tradiții culturale, găseau adesea în cadrul islamului o reordonare atrăgătoare a universului lor moral și mental. Mai ales în estul Africii, efortul teribil pentru a ajunge la puritatea religioasă, caracteristic mișcării lui Wahhab, din Arabia, a avut ecouri puternice printre populațiile pastorale și semipastorale. În alte părți se evidențiau forme mai slabe ale credinței, admitînd adorarea sfinților și multe compromisuri cu obiceiurile păgîne.⁴⁸

⁴⁶ Cf. Murray T. Titus, *Indian Islam*, Londra, Oxford University Press, 1930, p. 178-193.

⁴⁷ Remarcele asupra căderii stăpînirii musulmane în India se bazează pe *Cambridge History of India*, Cambridge, Cambridge University Press, 1929, IV, V; R. C. Majumdar et al., *An Advanced History of India*, Londra, Macmillan & Co., 1958, p. 645-783; *Oxford University of India*, Oxford, Clarendon Press, 1958, p. 455-672; Holden Furber, *John Company at Work*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1948.

⁴⁸ Cf. John Spencer Trimingham, *Islam in the Sudan*, Londra, Oxford University Press, 1949, p. 102-104; *Islam in Ethiopia*, Londra, Oxford University Press, 1952, p. 104-117; *History of Islam in West Africa*, Londra, Oxford University Press, 1962, p. 155 ff.; J. N. D. Anderson, „Tropical Africa: Infiltration and Expanding Horizon”, în Gustav E. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, University of Chicago Press, 1955, p. 261-283.

În sud-estul Asiei, de asemenea, o afirmare mai puternică din punct de vedere doctrinar a principiilor islamice s-a făcut simțită. Deși ciocnirile cu englezii, olandezii și spaniolii i-au costat pe musulmani câteva înfringeri,⁴⁹ un proces treptat de convertire a populațiilor din regiunile muntoase și din insulele mai îndepărtate a continuat să extindă aria geografică a islamului în acea parte a lumii.

D. ASIA HINDUSĂ ȘI BUDISTĂ, 1700-1850 D.HR.

Începînd cu secolul al unsprezecelea, militantismul și extinderea islamului în India și sud-estul Asiei precum și xenofobia neoconfucianistilor din China și Japonia puseseră culturile hinduistă și budistă în defensivă. Astfel, hindușii și budiștii aveau deja o experiență îndelungată în rezistența față de presiuni politice și culturale înaintea ca puterea europeanilor să se manifeste în Asia. Aceste precedente au rămas extrem de puternice în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Hindușii au păstrat ceva din flexibilitatea mentală și vigoarea emoțională evidențiate în primul rînd de răspunsul lor față de presiunile musulmane în secolul al XVI-lea. Budiștii, dimpotrivă, s-au retras dincolo de siguranța unor ritualuri sacre, încercînd să minimalizeze orice contact destabilizator cu străinii.

Politica struțului practică de budiști pretutindeni putea cel puțin să oprească declinul. În Orientul Îndepărtat, izolarea crescîndă dincolo de pereții mănăstirilor, a făcut să scadă treptat importanța budismului chinezesc,⁵⁰ în timp ce budismul japonez a intrat și el într-un declin rapid. În sud-estul Asiei, problemele erau mai complexe. Acolo budismul devenise scutul de apărare al identității etnice birmaneze și siameze astfel încît soarta religiei se întrepătrundea inexorabil cu soarta celor două națiuni. Ambițiile imperiale birmaneze au provocat un îndelungat și amar război cu Siamul, care a durat pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Cu excepția unei intervenții episodice a Chinei în nordul Birmaniei (1765-1770), aceste lupte nu au atras totuși prea mult atenția în afară. Politica adoptată pentru prima dată în secolul al XVII-lea, de restrîngere a contactelor cu străinii, i-a ținut pe europeni la o distanță considerabilă — o realizare nu prea mare în momentul în care toate energiile și resursele europeanilor erau folosite pentru a supune India.

Totuși, în secolul al XIX-lea, o dată cu creșterea importanței Companiei Indiilor de Est, relațiile Marii Britanii cu vecinii budiști ai Indiei au căpătat un nou aspect. În

⁴⁹ Două revolte musulmane, inspirate de mișcări de resuscitare fanatice, au apărut în Indiile de Est — una în 1750 în Jawa și alta în 1820 în Sumatra. Ambele au fost înfrînte de olandezi, nu fără dificultate. Mișcări comparabile în Africa nu au fost oprite deloc de armatele europene pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, iar succesul mai mare al islamului în Africa are desigur legătură cu acest fapt. Asupra mișcărilor musulmane din Indiile de Est, cf. B.H.M. Vlekke, *Nusantara*, p. 201, 263; G. W. J. Drewes, „Indonesia: Mysticism and Activism”, în G.E. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization*, p. 284-310.

⁵⁰ O excepție parțială la această afirmație trebuie făcută pentru un număr de societăți secrete, unele din ele influențate de idei budiste (și taoiste), care au început să manifeste revolte populare active și uneori destul de puternice la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Cf. B. Favre, *Les Sociétés secrètes en Chine*, Paris, Maisonneuve, 1933, p. 89 ff.

Ceylon, fricțiunile cu britanicii⁵¹ au dus la distrugerea regatului budist Candy în 1815. Între 1768 și 1824, britanicii au amenințat și suveranitatea Siamului, stabilind un cap de pod în Malaya prin tratatele cu principii musulmani locali.⁵² Chiar și Birmania imperială și-a pierdut regiuni însemnate de coastă în fața aceluiași inamic, în urma unui război din 1824-1825. Totuși, aceste demonstrații ale puterii engleze nu i-au făcut pe conducătorii budiști sau pe cei religioși din sud-estul Asiei să încerce o reformulare a modului lor de viață tradițional. Contactele cu europenii erau încă prea noi, iar tradițiile culturale budiste prea rigide pentru a permite o astfel de reacție. Ca și musulmanii, budiștii au rămas distruși fizic dar mental aproape neatinși de expansiunea europeană pînă în 1850.⁵³

* * *

Comunitățile hinduse din India și mai ales din Bengal s-au dovedit a rezista mai bine la presiunile europene. Desigur, marea masă a populației a fost prea puțin preocupată de trecerea de la stăpînirea musulmană la cea creștină chiar și în acele regiuni aflate direct sub administrație britanică. Devoțiunea teistă, care a găsit o expresie atît de puternică în secolul al XVI-lea, a rămas caracteristică majorității hindușilor, iar sistemul de caste le-a permis chiar și celor mai pioși sau scrupuloși să se acomodeze ușor cu prezența europenilor în India. Purificarea rituală după contactul cu un european, prescrisă de obiceiuri străvechi, era de ajuns pentru a face loc unei comunități străine în plus, pe lângă nenumăratele caste hinduse.

Pînă la începutul secolului al XIX-lea, aceste metode verificate în timp de a trata cu străinii i-au ajutat mult pe hiduși. O dată cu căderea puterii turcești-persane, s-a ridicat aceea a englezilor și francezilor. Din punctul de vedere al hindușilor, un străin îl înlocuia pe altul, așa cum se mai întîmplase deseori și înainte. Pînă în 1818 sau chiar mai tîrziu, părea ca și cum influența europeană asupra Indiei se putea restrînge la nivelurile comparativ superficiale atinse de invadatorii anteriori.⁵⁴

După înfrîngerea definitivă a puterii maratha de către britanici în 1818, a dispărut orice șansă de dezvoltare a unui stat hindus puternic și a unei culturi hinduse coerente din ruinele Imperiului Mogulilor. Oficialitățile britanice se confruntau cu

⁵¹ Cînd francezii au învins Olanda în timpul războaielor revoluționare, britanicii au preluat posesiunile olandezilor din Ceylon și din India. Tratatul de pace din 1815 au retrocedat numai al doilea teritoriu olandezilor.

⁵² Cînd Franța a anexat Olanda în timpul războaielor napoleoniene, britanicii au ocupat Indiile de Est pentru a-i opri pe francezi. Sir Thomas Stamford Raffles a activat ca guvernator general în Jawa și în coloniile sale între 1811 și 1816, unde el a introdus reforme extrem de liberale, sperînd să cîștige atașamentul populației din Jawa față de imperiul britanic. Acțiunile sale ulterioare în Malaya au fost un fel de substitut pentru India, care fusese restituită olandezilor în 1816.

⁵³ Aceste remarcări asupra budismului în Asia de Sud-Est se bazează pe D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, New York, St. Martin's Press, 1955, p. 316-460; John F. Cady, *A History of Modern Burma*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1958, p. 3-86; Lennox A. Mills, *Ceylon under British Rule, 1795-1932*, Oxford, Oxford University Press, 1933, p. 1-205.

⁵⁴ Cf. *Cambridge History of India*, IV, 426-27. Apariția unor state hinduse puternice și independente, ca acela creat de maratha, în spațiile rămase între puterea mogulilor și cea europeană, nu par să fi reușit să aibă vreo influență specială asupra culturii hinduse. În afacerile laice, conducătorii maratha erau de obicei mulțumiți să imite luxul și formulele administrative ale altor predecesori moguli, în timp ce se conformau ritualului hindus tradițional în materie de religie.

sarcina de a conduce un imperiu extrem de întins și de variat în India. Cea mai mare parte a lor erau convinse că o mină de britanici ar putea controla vastul subcontinent numai respectând tradițiile și instituțiile hinduse și musulmane. Alții considerau, dimpotrivă, că stăpînirea britanică putea fi confirmată numai prin reforme liberale, destinate să cîștige simpatia oamenilor de rînd, oferindu-le un nivel mai înalt de justiție decît cel atins deja de ei. Politica conservatoare de a menține intacte obiceiurile autohtone se potrivea cu voința majorității covârșitoare a indienilor și atîta timp cît stăpînirea britanică în India a fost nesigură, această politică a fost dominantă pentru consiliile britanice, fiind supusă numai modificărilor dictate de probleme militare sau financiare urgente.

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un număr mic de englezi, dintre care cel mai bine cunoscut era Sir William Jones (m. 1794), a început să investigheze limbile și literaturile indiene. La începutul secolului următor, autoritățile britanice au început să aloce fonduri în mod oficial pentru astfel de cercetări precum și pentru educarea indienilor atît în instituții hinduiste, cît și musulmane. Totuși, chiar încercînd să păstreze cunoștințele native, grupul de străini educați în tradițiile europene nu a putut evita transformarea multor aspecte importante. De exemplu, cercetătorii europeni s-au concentrat curînd asupra aspectelor timpurii ale culturii hinduse mai ales pentru că filologia din acea perioadă încerca să determine formele originale ale limbilor europene din studiul sanscritei. Astfel de investigații au scos însă la iveală nenumărate discrepante între credințele și practicile religioase vedice și contemporane. Hindușii cu înclinații intelectuale nu puteau să nu se întrebe deci cum puteau reconcilia pietatea populară și superstițiile cu aparenta lor bază vedică.⁵⁵

Astfel, ideea că hinduismul trebuia reformat cîștiga argumente credibile chiar din efortul de a-i afla rădăcinile. Acest punct de vedere se potrivea și cu principiile liberalilor englezi, care cereau modificări în sens umanitar ale instituțiilor și tradițiilor indiene. Un nou impuls către reformă a fost dat de misionarii creștini, care au devenit extrem de numeroși în India după 1813, cînd parlamentul a reinnoit drepturile de funcționare ale Companiei Indiilor de Est, cerînd admiterea lor liberă în țară.⁵⁶ Puțini dintre indieni au trecut vreodată la creștinism, dar misionarii au jucat un rol important în stimularea reacțiilor indienilor față de civilizația occidentală. Misionarii au fost primii europeni care au predat, susținut și publicat opere literare populare indiene. Ei au creat școli în care materiile laice se adăugau la instrucția religioasă și astfel au adus nu numai idei sau cunoștințe specific creștine, ci și general europene în atenția publicului cultivat indian.

⁵⁵ E posibil ca eforturile hinduse de a afla originile religiei lor să fi avut rădăcini noneuropene. Arhaismul este, în general, o reacție normală a oricărei culturi amenințată și e interesant de observat că o reacție asemănătoare a apărut și la musulmanii indieni, pentru care efortul de a se întoarce la religia pură a Coranului a însemnat un atac împotriva practicilor sufite și hinduse. Musulmanii nu aveau nevoie aici de nici un stimul european. Adepții lui Wahhab din Arabia întîlniți de pelerinii ce se îndreptau spre Mecca, ajunseseră la această epurare fără să mai aștepte intervenția cercetătorilor occidentali.

⁵⁶ Compania Indiilor de Est, stabilită la început în India printr-o înțelegere cu autoritățile Imperiului Mogulilor, a adoptat inițial o politică strictă de interzicere a activităților de misionariat sub ega companiei. Totuși, o dată cu renașterea evanghelismului în Anglia, misionarii au început să pătrundă în India, în ultimele decade ale secolului al XVIII-lea, acționînd mai întîi clandestin și apoi sub protecția punctelor comerciale daneze.

Deci în primele decade ale secolului al XIX-lea, grupurile britanice liberale și de misionari au căzut de acord în a ataca diferitele fațete ale tradițiilor hinduse și au cerut interzicerea unor practici cum ar fi aceea de a arde văduvele pe același rug funerar cu soțul decedat. Problema nu se datora totuși în întregime britanicilor. Un grup mic dar influent de hinduși, mai ales din Calcutta, începuseră de asemenea să militeze pentru reforme ale legii și obiceiurilor hinduse și abia după ce aceste idei radicale au început să fie exprimate și de hinduși, politica liberală, reformatoare a început să predomine în cercurile oficiale britanice.

Cel mai distins dintre radicalii indieni a fost un brahman bengalez, Ram Mohan Roy (m. 1833). Educat atât în tradiția hindusă, cât și în cea indiană,⁵⁷ el a ajuns ulterior să cunoască foarte bine și engleza și măcar superficial greaca, latina și ebraica.⁵⁸ O astfel de pregătire lingvistică l-a ajutat să depășească diferențele culturale ce separau civilizația indiană de cea europeană cum numai câțiva orientaliști europeni mai reușiseră să o facă. După ce a renunțat în tinerețe la o carieră oficială în serviciul englezilor, Ram Mohan Roy și-a dedicat eforturile problemelor religioase. După investigarea creștinismului, hinduismului și islamismului, a ajuns la concluzia că toate cele trei credințe purtau în mod esențial același mesaj — un monoteism etic, urmaș al unitarianismului britanic și american din secolul al XIX-lea. Conform ideilor sale foarte largi, detaliile ritualului și divergențele doctrinare erau neesențiale.

O astfel de reinterpretare atât de radicală a religiei amenința atât tradiția creștină, cât și pe cea hindusă. Ram Mohan Roy s-a angajat deci în polemici atât împotriva misionarilor creștini, cât și a conservatorilor hinduși. El și-a stabilit în cele din urmă o societate religioasă proprie, *Brahma Samaj*, prin care spera să-și poată propaga ideile. Deși nu avea prea mulți adepți, influența lui Roy a stimulat reformarea legilor și instituțiilor hinduse. El a pornit o campanie literară împotriva obiceiului de a fi arse de vii soțiile pe același rug funerar cu soțul decedat și a îndemnat autoritățile britanice să interzică acest obicei cu mult înainte ca acestea să o facă efectiv (1829). De asemenea, el le solicita britanicilor să construiască școli pentru indieni în care aceștia să poată lua contact cu erudiția și știința europeană. Însă el nu s-a mulțumit să aștepte măsurile legale, ci a început cu propriile sale resurse materiale să înființeze școli pentru propagarea ideilor sale.

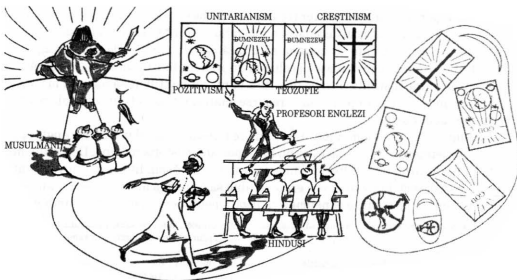
Într-un sens, Ram Mohan Roy a fost un predecesor izolat al indienilor anglicizați din înalta societate, care aveau să joace un rol important în istoria indiană. Deși influența directă a organizațiilor stabilite de el nu a fost prea larg răspândită, unii dintre adepții săi aveau poziții sociale strategice și erau capabili să convingă autoritățile britanice că au datoria morală de a aduce beneficiile civilizației europene la cunoștința indienilor.

⁵⁷ Pînă în 1835, britanicii au continuat să folosească limba mogulilor, adică persana, în administrație. Orice indian ce aspira la o carieră oficială trebuia să învețe deci persana și prin intermediul limbii era expus și la cultura musulmană în general.

⁵⁸ Limba sa natală era bengali și scrierile polemice ale lui Ram Mohan Roy în această limbă constituie un moment important în dezvoltarea literaturii bengaleze. El a fost primul care a scris proză autentică în bengali și i-a dat limbii o formă acceptată în general de scriitorii de mai târziu. Cf. J.C. Ghosh, *Bengali Literature*, Londra, Oxford University Press, 1948, p. 98-115.

Marele rezultat al acestor eforturi a fost decizia britanicilor (1835) de a înființa școli guvernamentale cu programă europeană și în limba engleză pentru elevii indieni. Înființarea unor astfel de școli și, după 1857, de universități în stil european, a asigurat educația unor indieni care reușeau să combine, ca și Ram Mohan Roy, cunoașterea tradițiilor culturale indiene cu a celor europene. Importanța și atractivitatea unei astfel de educații a crescut foarte mult după 1844, când engleza a devenit limba administrației astfel încât orice tânăr indian ce spera un post în guvern trebuia să învețe engleza.

Repercusiunile unei astfel de politici s-au făcut simțite mai ales după 1850. Înainte de această dată nu existau decât bazele unor interacțiuni pe scară largă între cultura europeană și cea hindusă. Marea majoritate a indienilor rămăseseră închiști în propriile lor tradiții, loiali vechilor credințe și prea puțin înclinați să privească dincolo de castele lor ereditare.⁵⁹

CONCEPȚIA INDIANĂ DESPRE LUME ÎN JURUL ANULUI 1850

⁵⁹ Cf. R.C. Majumdar, *Advanced History of India*, p. 612-826; Upendra Nath Ball, *Rammohun Roy: A Study of His Life, Works, and Thoughts*, Calcutta, U. Ray & Sons, 1933; Sophia Dobson Collet, *The Life and Letters of Raja Rammohun Roy*, Londra, H. Collet, 1900; Sahitya Akademi, *Contemporary Indian Literature*, 2d ed., Calcutta, Ministry of Information and Broadcasting, 1959; J.N. Farquhar, *Modern Religious Movements in India*, New York, Macmillan Co., 1915, p. 1-45.

E. EXTINDEREA CRIZEI ÎN ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT, 1700-1850 D.HR.

1. CHINA

Privit din punct de vedere tradițional, secolul al XVIII-lea a constituit una dintre epocile cele mai importante ale Chinei. Stabilitatea politică acasă și expansiunea imperială din zonele de graniță a fost marcată de o creștere uimitoare a agriculturii, comerțului și populației. Pacea și prosperitatea au susținut eforturile masive ale erudiților și artiștilor și au conferit greutate impactului cultural extraordinar al Chinei asupra unor barbari îndepărtați, cum erau considerați europenii. Doar marile epoci imperiale Han și Tang se puteau compara cu aceste realizări ale manciurienilor.

Totuși, însuși succesul cu care politica manciuriană a reprodus realizările predecesorilor săi din Antichitate conținea germeii unei adevărate disoluții a regimului social și politic chinez, cînd instituțiile și atitudinile care ridicaseră China deasupra nivelului barbarilor dimprejur în epocile anterioare și-au pierdut brusc eficacitatea, în secolul al XIX-lea, împotriva europenilor. Totuși, pînă în 1850, criza societății chineze a rămas mai ales internă și, ca toate aspectele societății manciuriene, s-a conformat întru totul modelelor antice. Numai după ce procesul lent al creșterii corupției birocratice, revoltele țărănești și slăbiciunea militară dusese la decăderea societății tradiționale au început să simtă chinezii efectele disolutive ale civilizației europene. Pînă atunci, istoria Chinei a continuat să fie doar marginal afectată de contactul cu europenii.

Împăratul K'ang Hsi a consolidat strălucit conducerea manciuriană în China în timpul lungii sale domnii (1662-1722). Marea sarcină a succesorilor săi a fost de a-i pedepsi și aduce la ordine pe barbarii din afară. Astfel, printr-o lungă serie de campanii dificile, administrația chineză a fost extinsă în Tibet, Mongolia și Turkestanul chinez între 1688 și 1757. După ultima victorie importantă a chinezilor în Asia Centrală — distrugerea confederației kalmucilor (1757) — guvernul manciurian a adoptat politica închiderii frontierei de nord-vest, recurgînd chiar la măsura extremă de a îndepărta populația de lîngă frontieră.⁶⁰ Celelalte frontiere politice ale Chinei erau mult mai puțin semnificative din punct de vedere militar. Rareori a fost nevoie să fie susținută diplomația prin acțiuni militare (ca în Birmania, 1765-1770) pentru a opri amenințările venite din sud-estul Asiei sau Coreea, și majoritatea acestor state au continuat să fie tributare Chinei printr-o recunoaștere oficială a dependenței lor.⁶¹

⁶⁰ China a intrerupt, de asemenea, de multe ori comerțul rusesc, în ciuda prevederilor Tratatului de la Kiakhta (1727), care accepta de trei ori pe an cîte o caravană rusească la Pekin și comerțul regulat în orașul de graniță Kiakhta însuși. După 1762, caravanele rusești au încetat să mai vină la Pekin și pînă în 1792, cînd relații regulate și mai amicale au fost din nou stabilite, chiar și granița comercială a fost în mod repetat suspendată de către chinezi. Asupra relațiilor dintre chinezi și ruși și a politicii chineze în Asia Centrală, vezi Michael N. Pavlovsky, *Chinese-Russian Relations*, New York, Philosophical Library, 1949, p. 18-40.

⁶¹ O dată ce protocolul chinez clasifica orice relații diplomatice sau comerciale drept „tribut”, termenul era foarte elastic. Birmania a continuat să fie oficial considerată tributară în ciuda înfrîngerii militare a chinezilor din 1769, iar Britania intra în aceeași categorie. Numai rușii, moștenitori ai fostelor imperii de la frontiera de nord a Chinei, cu care chinezii fuseseră obligați să trateze de pe poziții de egalitate, scăpau de această clasificare. Ca un corolar al acestui statut unic, rușii singuri au avut dreptul să mențină o misiune diplomatică și comercială permanentă în Pekin începînd cu 1727.

La frontiera dinspre mare, activitățile europenilor erau restrânse de către regulamente care limitau contactul direct dintre chinezi și străini și fixau responsabilitățile pentru orice consecințe ale prezenței europenilor asupra unor persoane complet dependente de demnitarilor locali. Într-adevăr, curtea de la Pekin privea relațiile cu negustorii europeni ca pe ceva prea neînsemnat pentru a fi consfințit prin tratate formale și, în consecință, le permitea demnitarilor locali să decidă ei asupra relațiilor cu străinii. În plus, o dată ce implicarea directă în problemele comerciale era considerată degradantă pentru un mandarin confucianist, demnitarilor locali înșiși ridicau o barieră între ei și europeni. Aceasta a luat forma unei bresle negustorești chineze, care din 1720 a avut responsabilitatea de a trata cu toate corăbiile europene ce soseau în Canton. În 1757, împăratul a declarat Cantonul drept singurul port destinat acestui fel de comerț, confirmând oficial un monopol de care orașul se bucura practic de ceva vreme.⁶²

Pînă în 1834, cînd parlamentul britanic a retras drepturile exclusive ale Companiei Indiilor de Est pentru comerțul dintre Anglia și China, aceste aranjamente au funcționat destul de bine, căci atît compania, cît și breasla negustorilor din Canton au profitat de propriile lor monopoluri. Desigur, monopolul chinezilor era mult mai sigur decît al companiei, căci existau și alți aventurieri europeni, nu numai cei britanici, care concureau pentru comerțul din Canton. Cu diferite ocazii, europenii au încercat să obțină termeni comerciali mai favorabili, mărin lanțul comercial din Canton sau distrugînd monopolul, dar aceste eforturi au eșuat cu toate. Negustorii europeni au recurs deci la contrabandă pentru a contracara avantajele monopolului chinez. După 1800, cînd guvernul chinez a interzis importul opiului, dar s-a dovedit incapabil să impună aplicarea decretului, acest comerț ilegal a devenit o afacere foarte profitabilă. Drept rezultat, comerțul din Canton din secolul al XIX-lea a pierdut caracterul legal și bine controlat pe care autoritățile chineze îl impuseseră în secolul al XVIII-lea, iar structurile neregulate și uneori violente, tipice pentru primele operațiuni mercantile de pe coasta chineză, au reapărut.

Importanța comerțului exterior din Canton pentru economia chineză în totalitatea ei este imposibil de estimat și ea a crescut oricum rapid. Ceaiul a devenit cel mai important produs de export chinezesc, dar mătasea, lacurile, porțelanul și multe alte curiozități erau de asemenea foarte apreciate în Europa. Pinza de bumbac din India era principalul produs de import al chinezilor, pînă cînd a prins și în China obiceiul de a fuma opiu, în secolul al XVIII-lea.⁶³ Produs mai ales în India,

⁶² Compania Britanică a Indiilor de Est i-a deschis Cantonului posibilitățile comerciale în 1699, ca un supliment la nucleul european mai vechi din Macao. Bazîndu-se mai ales pe vinderea bunurilor indiene și sud-est asiatice în China, comerțul englez s-a extins rapid ulterior, eclipsîndu-i pe mai vechii rivali portughezi și pe mai noii rivali europeni. Corespunzător, Cantonul a depășit Macao ca prim loc al contactelor dintre chinezi și europeni.

⁶³ Opiul era de mult cunoscut în China și în alte părți, dar era folosit ca medicament, pe cale internă. În 1689, fumatul opiului a fost menționat de un olandez din Jawa, unde era amestecat cu tutun. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, fumatul opiului (omitînd tutunul) a devenit pretutindeni răspîndit în China. Mari cantități din acest drog erau produse chiar în China, în ciuda unui decret imperial din 1729, care interzicea vînzarea lui. Cerința de opiu a crescut atît de rapid încît importul drogului prin Canton s-a ridicat de la 5000 de lăzi în 1821 la 30 000 în 1839. Cf. L.C. Goodrich, *A Short History of the Chinese People*, 3d ed., New York, Harper & Bros., 1959, p. 222-223.

opiul constituia, pentru prima dată, pentru negustorii europeni un produs pe care chinezii doreau să-l cumpere în cantități mari. Astfel, fluxul de produse europene aduse în schimbul celor chinezești a scăzut constant pînă cînd balanța comercială a început să incline în favoarea europenilor și China a început să livreze tot mai mult argint. Pe măsură ce comerțul european a început să se bazeze pe opiu, orice efect stimulator pe care un export masiv de produse chinezești l-ar fi putut avea asupra comunităților de meșteșugari și artizani era contrabalansat de caracterul distructiv al obiceiului de a fuma opiu. În plus, se pare că au apărut diferite forme prin care profiturile din comerțul exterior erau „stoarse” de către demnitarii, întotdeauna capabili să-i țină pe negustorii din Canton și, prin ei, pe meșteșugarii ce furnizau produsele de export, sub un control ferm.

Misiunile creștine au constituit cealaltă armă a europenilor în China. Influența misiunilor a scăzut drastic în secolul al XVIII-lea mai ales datorită disputelor dintre misionari cu privire la traducerea termenilor teologici creștini în chineză și la măsura în care neofiii chinezi puteau să-și păstreze vechile obiceiuri. Încă de la începutul activității lor în China, iezuiții susținuseră că riturile de familie venerîndu-i pe străbuni și ceremoniile publice în cinstea lui Confucius erau ceremonii civile ce nu ajungeau neapărat în conflict cu credințele creștine. Alți misionari — mai ales dominicanii — considerau că acceptarea unor astfel de practici se abătea de la credința creștină. Conflictele naționale și personale au accentuat și mai mult această „controversă a riturilor”, iar ea a devenit și mai complexă cînd disputele au ajuns pînă la Papă și la împăratul chinez pentru a le rezolva. După ezitățile inițiale, papa a decis, în 1715, împotriva iezuiților, spre profunda indignare a Fiului Cerului, care îi susținea pe aceștia.⁶⁴

Această controversă a avut efecte importante atît în China, cît și în Europa. În 1708, împăratul Chinei a dat un decret ca toți misionarii să accepte punctul de vedere al iezuiților sau să plece din țară și atunci cînd bunii catolici nu au mai putut susține această poziție, misiunile creștine din China mai puteau acționa doar sfidînd legile țării. Misionarii au continuat, într-adevăr, să sosească în China și congregațiile lor nu au dispărut niciodată cu adevărat, dar creștinismul a fost redus la limitele unei societăți secrete.⁶⁵ În felul acesta, el îi atrăgea mai mult pe cei săraci sau deposedați de bunuri și era, în cel mai bun caz, ignorat de autorități, iar în cel mai rău suferea tot felul de persecuții.

Curtea imperială le-a permis iezuiților să rămînă în Pekin și împăratul Ch'ien Lung (1736-1795) îi angaja regulat pentru a-i proiecta palate și fîntîni, ceasuri sau alte dispozitive mecanice. Iezuiții dețineau, de asemenea, poziții oficiale ca astronomi și realizatori de calendare pînă cînd papa le-a dizolvat ordinul în 1773, după care Ordinul Lazarist a preluat aceste îndatoriri. Însă orice interes serios față de cunoștințele și

⁶⁴ Începînd deja cu 1628, această controversă nu a încetat, în cele din urmă, decît în 1742, cînd o bulă papală a interzis compromisurile iezuiților cu tradițiile chineze.

⁶⁵ Astfel de grupuri, care îmbrăcau, în mod caracteristic, nemulțumirile sociale în haina religiei, existau din abundență în societatea chineză.

civilizația europeană, destul de slab și în secolul al XVII-lea, a devenit tot mai nesemnificativ în secolul al XVIII-lea. Oamenii de cultură chinezi erau prea siguri de succesul instituțiilor chineze și prea convinși de autosuficiența lumii lor culturale pentru a-și pierde timpul și a concentra atenția asupra fleacurilor barbarilor.

Dimpotrivă, în Europa, controversa riturilor a provocat o curiozitate vie în legătură cu China în cercurile largi ale elitei intelectuale. Faptul că ieziuiții din Franța erau implicați într-o dispută cu jansenistii și galicanii a ascuțit dezbaterile în ce privește legitimitatea procedurilor ieziuiților în China. S-au căutat deci informații despre China nu doar din interesul față de ea, ci și pentru a furniza noi teme în controverse cu alte origini și scopuri. Totuși, cunoștințele despre China care s-au strecurat în Europa ca urmare a controverselor au avut efecte secundare semnificative. Entuziasmul pentru *chinezării* a condimentat stilul rococo, care s-a răspândit în Europa începând cu 1715. Imaginea înțelepților chinezi virtuosi, a căror moralitate nu depindea de religia revelată, era tentantă pentru dești și astfel de aspecte ale societății chineze precum bunele maniere (pe care le disprețuia, cu o generație mai înainte Ricci), absența unei aristocrații ereditare și principiul numirilor în funcții guvernamentale pe baza examinărilor publice, erau în acord cu mișcările intelectuale radicale care câștigaseră teren mai ales în Franța, în secolul al XVIII-lea. China a devenit pentru Voltaire și alți citivi *filozofi* un model pentru Europa. În fond, nu era oare Imperiul Cerului — al cărui confucianism putea fi considerat un posibil model de religie rațională — măreț, prosper și pașnic fără a beneficia de cler și de aristocrație ereditară?

O astfel de admirație partizană pentru China, deși provenea din dezvoltări intelectuale și artistice interne ale Europei, constituia totuși o diferențiere notabilă față de ura, teama și disprețul oamenilor provenind din civilizații diferite. Grupul restrâns de europeni, care explorau subtilitățile și eleganța civilizației chineze într-un spirit plin de înțelegere, în secolul al XVIII-lea, erau pionieri ai unui contact nou și tot mai deschis dintre diferite culturi. Atitudinea lor era într-un contrast izbitor cu sublimul dezinteres față de lucrurile străine care predomina în cercurile intelectuale chineze.⁶⁶

Totuși, însăși bogăția și varietatea moștenirii literare și artistice chineze, efortul de o viață necesar pentru a o înțelege și răsplata extraordinară a reușitei în examenele provinciale și imperiale explică adecvat indiferența chinezilor față de cunoștințele străine. Formele tradiționale de învățătură au continuat să înflorească sub manciurieni la scară largă. Se realizau compilații, sistematizări și rezumate ale cunoștințelor anterioare sub patronaj oficial. Textele editate cu grijă și comentariile recunoscute au cristalizat lunga tradiție a erudiției chineze și furnizează majoritatea materialelor fundamentale ale sinologiei moderne.

⁶⁶ Atracția lucrurilor de proveniență chineză s-a stins după 1770 aproape la fel de repede cum se și afirmase. La începutul secolului al XIX-lea, negustorii, soldații și misionarii de pe coastele chineze s-au întors la disprețul lor față de modul de viață „corupt” chinezesc, iar atitudinile lor s-au răspândit pretutindeni în Europa. Totuși, cînd admirația Europei pentru China a scăzut, India era cea care tinea să umple golul mai ales datorită tentantei descoperiri a relațiilor lingvistice indo-europene și a explorărilor inițiale ale vastității filozofiei și misticismului antic indian. Ce fusese China pentru *filozofi* secolului al XVIII-lea a devenit India pentru romanticii începutului de secol al XIX-lea. Astfel, curiozitatea și simpatia europenilor pentru civilizațiile străine și-a schimbat centrul de

Compoziția poetică și eseul rămăseseră o parte a examenelor oficiale și au continuat să fie cultivate cu asiduitate. Literatura de ficțiune în proză a constituit un gen mai puternic de literatură creștină, căci sub manciurieni romanele au atins o oarecare respectabilitate în ciuda originii lor populare. *Visul din pavilionul roșu*, scris la sfârșitul secolului al XVIII-lea, rămîne, printr-o înțelegere tacită, cel mai mare roman chinezesc,⁶⁷ deși a fost doar unul dintre multe altele.⁶⁸

Pictura chineză a rămas prolifică, cu o tehnică desăvîrșită și variată. Conform gustului chinezesc al vremii, pictorii erau prețuiți pentru fidelitatea față de vechii maestri, în timp ce erudiții moderni chinezi și occidentali tind să prețuiască accentele individuale și inovația stilistică. Și unii și alții ar avea ce admira în pictura chineză din secolul al XVIII-lea dar, destul de nerecunoscători, atît criticii chinezi, cît și cei occidentali din secolul al XX-lea par să fie de acord că adevărata măreție a artei chineze se află în trecut.⁶⁹

Astfel, după toate aparențele, civilizația chineză și statul chinez erau înfloritoare în secolul al XVIII-lea. Totuși, aceleași mecanisme care cauzaseră decăderea dinastiilor chineze anterior au funcționau încă și se manifestau în evenimentele publice din ultimul sfert al secolului. Problema principală era cea țărănească. Creșterea populației rurale a cauzat o subdiviziune excesivă a pămîntului pînă cînd fermele mici care rezultaseră nu au mai putut susține cîte o familie.⁷⁰ Datoriile fără speranță de rambursare ale țăranilor și privarea lor sporadică de dreptul de a mai achita o ipotecă era rezultatul inevitabil. Pămîntul se acumula deci în minile celor din clasele superioare care împrumutau bani și care scăpau deseori de plata taxelor pe pămînt, lăsînd o povară tot mai mare pe seama proprietăților țărănești rămase, cărora le revenea o parte tot mai mare din taxe. În același timp, corupția tot mai mare a birocrăției și decăderea forței

interes, dar nu a dispărut niciodată, începînd cu perioada cînd Ricci, în China, și mai puțin faimoșii misionari ieziuiți din India, ca Roberto de Nobile, s-au angajat pentru prima dată în aventura de a înțelege o altă tradiție civilizată în propriii ei termeni. E ciudat, dar nu și surprinzător probabil, că cel mai apropiat vecin și rival tradițional al Europei, Islamul, a fost ultimul care a fost studiat în mod serios și chiar astăzi istoricii tratează dezvoltarea ielamismului după 1256 mai ales în termenii relației sale cu creștinismul și cu Europa modernă. Cruciada și contracrucia dispar greu tocmai pentru că civilizațiile europeană și musulmană au atît de multe în comun.

⁶⁷ Lungimea romanului a descurajat încercările de traducere, dar cf. Tsao Chan, *Dream of the Red Chamber*, Chi-chen Wang (trad.) (New York, Twayne Publishers, 1958) pentru traducerea în limba engleză a primului capitol și un rezumat al celorlalte.

⁶⁸ Cf. Ou Itai, *Le Roman chinois*, Paris, Editions Vega, 1933.

⁶⁹ Cf. Osvald Siren, *A History of Later Chinese Painting*, II, 152-227; Lawrence Sickman și Alexander Soper, *The Art and Architecture of China*, p. 188-204. Slaba apreciere față de operele pictorilor mai recenti mi se pare a fi rezultatul idolatrizării exagerate a Antichității, care e totuși cunoscută sau dedusă mai mult pe baza copiilor moderne.

Pictura chineză, spre deosebire de literatura chineză a secolului al XVIII-lea, a reacționat ocazional la tehnicile occidentale, experimentîndu-le. În plus, anumiți europeni, ca ieziuitul Giuseppe Castiglione (m. 1766), de exemplu, au fost recunoscuți ca pictori excelenți de împăratul Chi'en Lung. Castiglione și-a cîștigat reputația introducînd un naturalism occidental în stilul chinez general de compoziție. Cîțiva chinezi i-au urmat exemplul, ilustrînd încă o dată ușurința cu care motivele și tehnicile artistice se pot transmite de la o cultură la alta, avînd în vedere că barierele lingvistice sînt, în general, irelevante.

⁷⁰ Ping-ti Ho, în *Studies on the Population of China*, 1368-1953, p. 170-178, estimează că populația Chinei, de aproximativ 150 de milioane în 1700, s-a ridicat la 313 milioane pînă în 1794 și la 450 de milioane în 1850, înainte de distructiva rebeliune Taiping. El sugerează că se ajunsese la anumite „condiții optime” ale tehnologiei timpului între 1750 și 1775, după care continua creștere a populației nu a mai dus decît la noi lipsuri și nemulțumiri.

militare a soldaților manciurieni, obișnuți cu o viață ușoară de garnizoană în orașele chineze, a slăbit regimul exact atunci când nemulțumirea și disperarea au crescut tot mai mult printre mulțimile de țărani.⁷¹

Fumatul opiuului și răscoalele țărănești erau cele două principale răspunsuri la circumstanțele nefavorabile. O răscoală larg răspândită în 1774 a declanșat o lungă serie de mișcări similare, care au culminat cu dezastruoasa rebeliune de la Taiping, din 1850-1864. Aceste violențe au înrăutățit starea economică a țării în ansamblu, forțând guvernul să folosească fonduri în plus pentru a riposta, ceea ce alimenta și mai mult nemulțumirea țăranilor.

Cercul vicios în care se învârtă guvernarea nu a trecut totuși neobservat. Decretele, bine intenționate, împotriva fumatului opiuului și îndemnulurile la o conduită corectă au rămas însă inefficiente. Totuși, efortul paralel de a controla ideile periculoase a avut probabil ceva mai mult succes. În orice caz, între 1772 și 1788, guvernarea a procedat la o epurare masivă a literaturii chineze, arzând cărțile ce conțineau remarci îndreptate împotriva manciurienilor și a strămoșilor lor. Unele din cărțile condamnate în timpul acestei „Inchiziții” par să fi dispărut cu totul.⁷²

O teamă similară față de gândirea independentă se află poate în spatele schimbărilor (1792) din examinările imperiale, care puneau accentul pe testele de memorie, caligrafie și pe capacitatea de a scrie cu ușurință eseuri și poeme pe o temă dată în funcție de anumite reguli. O dată ce pregătirea pentru examene domina cea mai mare parte a activității intelectuale chineze, aceste schimbări tindeau să creeze conducători ai societății chineze mult mai limitați, orientați numai asupra ideilor inofensive din punct de vedere politic.⁷³ Efortul a avut un mare succes, căci întreaga clasă educată a Chinei le-a rămas devotată manciurienilor chiar și în secolul al XX-lea.

Pînă în 1850, cînd revolta din Taiping a zguduit imperiul din rădăcini, contramăsurile guvernării păreau, în general, adecvate pentru a susține întreaga structură imperială împotriva pericolelor domestice. Nici o schimbare importantă nu părea necesară și se putea crede că accentul pus pe autoritatea vechilor precedente avea să prevină disoluția imperiului. Încrederea în propriile forțe a chinezilor a primit deci un șoc puternic între 1839 și 1842, cînd cîteva nave de război britanice și trupe ce au debarcat în China au fost în stare să le străpungă liniile de apărare după bunul lor plac.

Ocazia pentru această demonstrație a puterii militare engleze a fost o dispută în legătură cu o problemă juridică,⁷⁴ dar în spatele conflictului se aflau totuși discrepante

⁷¹ Chung-li Chang, *The Chinese Gentry: Study on Their Role in Nineteenth Century Chinese Society*, Seattle, Wash., University of Washington Press, 1955, p. 70-141, ne oferă date interesante asupra dezvoltării micii nobilimi în secolul al XIX-lea. Cf. și Wang Yu-Ch'uan, „The Rise of Land Tax and the Fall of Dynasties in Chinese History”, în *Pacific Affairs*, IX, 1936, 201-20; Maurice Meissner, „The Agrarian Economy of China in the Nineteenth Century” (teză de masterat nepublicată, Universitatea din Chicago, 1955).

⁷² Cf. L. C. Goodrich, *The Literary Inquisition of Ch'ien Lung*, Baltimore, Md., Waverly Press, 1955.

⁷³ Cf. Chung-li Chang, *The Chinese Gentry*, p. 174-82; David F. Nivison și A. F. Wright (eds.), *Confucianism in Action*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1959, p. 4-24.

⁷⁴ Un marinar britanic a comis o crimă și, cînd vinovatul nu a putut fi identificat, chinezii, conform practicilor lor de a considera comunitatea vinovată de infracțiuni ce periclitau ordinea și legalitatea, au pretins ca un englez —

O ARISTOCRATĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

Museum of Fine Arts, Boston.

Această aristocrată chinezoaică, contopindu-se cu natura în sunetul unui flaut, reprezenta un mod de viață mult mai vechi, mai adânc înrădăcinat și aparent mult mai sigur decât cel reprezentat de aristocrații europeni din aceeași epocă. Când a fost executată această pictură, armatele chineze câștigau victorii după victorii în Asia Centrală, unde nu mai pătrunseseră din perioada T'ang, iar efortul continuu de a rămâne credincioși în gând și cuvânt celor vechi părea să producă cele mai bune rezultate. Rafinamentul sensibilității, atins poate doar de o ușoară neliniște față de supunerea la politețea și măsura societății chineze, poate fi decodată din această pictură — o calitate pe care criticii răutăcioși o numesc decadentă. Decadent sau nu, artistul reflectă cu fidelitate delicatețea și conservatorismul culturii chineze sub manciurieni.

fundamentale de puncte de vedere ce dădeau naștere continuu la fricțiuni locale. În 1834, guvernul britanic îi retrăsese Companiei Indiilor de Est controlul anterior și responsabilitatea pentru comerțul chinezesc și, lăsându-le să funcționeze liber, încercase să aducă relațiile comerciale cu chinezii în cadrul legal normal dintre națiunile europene. Acest lucru impunea renunțarea la legile restrictive care, timp de mai mult de un secol, îngrădiseră activitățile comerciale dintre europeni și chinezi. Această schimbare a politicii britanice a apărut într-un moment în care chinezii erau însă hotărâți să restrângă și să controleze comerțul exterior chiar mai mult decît înainte. În 1839, un reprezentant imperial special a ajuns la Canton cu instrucțiuni de a opri comerțul cu opiu. Eforturile sale energice în această direcție au dus la confiscarea a nu mai puțin de 30 000 de lăzi conținînd respectivul drog de la comercianții britanici și europeni. Nemulțumirile de ambele părți au devenit acute și disputa asupra procedurilor legale corecte a creat doar ocazia izbucnirii războiului.

Ineficiența militară a chinezilor a obligat imperiul guvernamental să încheie pacea în favoarea britanicilor. Prin Tratatul de la Nankin, din 1842, au fost deschise patru porturi noi comerțului britanic și Hong Kong-ul a fost cedat învingătorilor. Alte națiuni europene și Statele Unite au semnat și ele rapid tratate militare, obținînd chiar termeni mai favorabili, față de cei britanici, asigurîndu-și scutirea de la acțiunile regulate ale jurisdicției chineze și garanția oficială a toleranței față de activitatea misionară creștină în „porturile cuprinse în tratat.”

Astfel de privilegii erau efectiv incompatibile cu atitudinile tradiționale ale chinezilor față de străini și de negustori. Situația nedemnă a chinezilor conform acestor tratate și slăbiciunea militară față de navele de război occidentale, pe care o confirmau, au discreditat desigur regimul manciurienilor în ochii chinezilor. Și totuși nu a apărut nici un curent semnificativ de opinie care să anunțe separarea de vechile tradiții. Chinezii educați nu puteau crede că Imperiul Ceresc ar fi putut învăța ceva de la barbari. Într-adevăr, succesele impresionante pe care le obținuse China de curînd în cadrul atît de conservator al politicii manciuriene făceau adaptarea la noile realități ale lumii aproape imposibile. Astfel, abia în secolul al XX-lea chinezii și-au asumat serios sarcina de a-și remodela societatea astfel încît să se adapteze la civilizația occidentală.⁷³

2. JAPONIA

Istoria Japoniei în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea e într-un puternic contrast cu cea a Chinei din aceeași perioadă. În timp ce armatele chineze au năvălit în Asia Centrală, Japonia traversa o perioadă de pace. În timp ce populația Chinei s-a dublat, aceea a Japoniei a rămas constantă sau a scăzut chiar, după 1730. Cea mai importantă deosebire era însă aceea că, în timp ce cultura chineză a rămas

oricare dintre ei — să le fie predat pentru a fi pedepsit. Nici nu se putea găsi o situație de conflict mai tipică între punctul de vedere european și cel chinez, căci ambele părți se considerau complet îndreptățite.

⁷³ Pe lângă cărțile citate separat, în legătură cu aceste remarci asupra Chinei trebuie să adaug: G.F. Hudson, *Europe and China*, p. 258-357; Henri Cordier, *Histoire générale de la Chine*, Paris, Librairie Paul Genthner, 1920-21,

virtual monolitică, închisă influențelor din afară, aceea a Japoniei era sfîșiată de tendințe incompatibile și a devenit tot mai receptivă la schimbările doctrinare venite de peste mări. Politica oficială prochineză căuta, nu fără succes, să-i transforme pe războinici în oameni aleși, dar nu a putut pune capăt licențiozității culturii populare. În același timp, un grup mic dar strategic plasat de intelectuali japonezi au explorat alternative ale ortodoxiei neoconfucianiste cum ar fi shintoismul autohton sau știința occidentală, în timp ce artiștii exprimau cu fidelitate tensiunile dintre stilurile divergente autohtone, occidentale și chineze.

Avînd în vedere cursul rapid schimbător al istoriei Japoniei atît înainte, cît și după perioada Tokugawa, politica de izolare riguroasă și de stabilizare internă pe care au menținut-o shogunii timp de mai mult de două sute de ani pare un remarcabil tur de forță. Forțe economice, politice și intelectuale puternice acționau în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în Japonia, subminînd sistemul politic fragil prin care primii shoguni Tokugawa au încercat să-și consolideze și să-și protejeze puterea. Totuși, sistemul a rămas intact pînă în 1835 și, chiar după ce întregul mecanism al guvernării shogunului a fost distrus de „reinstaurarea” împăratului în 1867, aristocrația militarizată care condusese Japonia sub shoguni a continuat să domine și să conducă națiunea.

Cele mai mari dificultăți ale shogunilor au apărut din discrepanța tot mai mare dintre diferitele poziții ale puterii politice și economice. *Samuraii*, dominanți politic, au devenit dependenți economic de negustori și cămătari, care se aflau în mod oficial în partea inferioară a ierarhiei sociale. Politica shogunilor de a le impune tuturor adepților lor și nobililor semiindependenți din afară să locuiască un timp în orașe a contribuit la această situație, căci, atunci cînd plecau de pe domeniile lor, chiar și marii magnati erau nevoiți să convertească orezul în bani, vînzînd negustorilor, și erau puternic tentați să se bucure cît mai mult de viața urbană extravagantă. În plus, însăși reușita shogunilor Tokugawa de a pune capăt războaielor externe și interne le dădea *samurailor* tot mai puține ocazii să-și schimbe viața leneșă și luxoasă cu exercitarea artelor militare.

Însă și stăpînii și țăranii sufereau de pe urma fluctuației prețurilor produselor agricole, generate de pătrunderea economiei banilor în zonele rurale, iar nemulțumirile

III, IV, și *passim*; Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China*, New York, Macmillan Co., 1929, p. 120-302; A.H. Rowbotham, *Missionary and Mandarin*, p. 119-301; Antonio Sisto Rosso, *Apostolic Legations to China of the Eighteenth Century*, South Pasadena, Calif., P.D. & Iona Perkins, 1948; H.B. Morse, *The Guilds of China, with an Account of the Gild Merchant or Co-Hong of Canton*, Shanghai, Kelly and Walsh, 1932; B. Favre, *Les Sociétés secrètes en Chine*, Paris, Maisonneuve, 1933; J.R. Hightower, *Topics in Chinese Literature*, p. 102-113; Ssu-yu Teng and John K. Fairbank, *China's Response to the West*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954, p. 1-45; John K. Fairbank, „Synarchy under the Treties”, p. 204-234, în John K. Fairbank (ed.), *Chinese Thought and Institutions*, Chicago, University of Chicago Press, 1957; L. Petech, *China and Tibet in the Early Eighteenth Century*, Leiden, E.J. Brill, 1950; Marshall Broomhall, *Islam in China*, p. 129-130, 147-151; Grace Fox, *British Admirals and Chinese Pirates, 1832-69*, Londra, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1940; Adolf Reichwein, *China and Europe: Intellectual and Artistic Contacts in the Eighteenth Century*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1925; Lewis A. Maverick, *China: A Model for Europe*, San Antonio, Texas, Paul Anderson Co., 1946; Donald F. Lach, *Contributions of China to German Civilization, 1648-1740*, Chicago, University of Chicago Press, 1944; Virgile Pinot, *La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France, 1640-1740*, Paris, Librairie Paul Genthner, 1932; Earl Pritchard, *Anglo-Chinese Relations during the 17th and 18th Centuries*, Urbana, Ill., University of Illinois Press, 1929.

creșteau o dată cu datoriile. Viața grea a țăranilor s-a soldat cu răscoale sporadice, care au început să fie tot mai frecvente începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea și au constituit dovezi semnificative ale creșterii instabilității sociale.⁷⁶ *Samurarii*, cu ajutorul guvernării Tokugawa, au făcut eforturi mai complexe, fără a avea cu mult mai mult succes, însă, de a scăpa de propriile datorii. Devalorizarea monedei, controlul prețurilor, indemnurile moralizatoare la cumpărare, legile somptuare,⁷⁷ nerecunoașterea datoriilor și, când era posibilă, chiar confiscarea averii negustorilor erau încercate pe rând.⁷⁷ Însă succesul unor astfel de măsuri nu putea fi decit temporar, căci aceleași forțe economice impersonale și neînțelese au adus curînd guvernarea și *samurarii* la dependența financiară față de disprețuita clasă a negustorilor.

Alte reacții față de dificultățile financiare ale clasei *samurailor* s-au dovedit însă și mai semnificative pentru viitor. Unii dintre proprietarii de pămînturi au promovat o agricultură intensivă pe terenurile lor și, în citeva cazuri, au pus bazele unor mine sau ale altor noi activități industriale. Sericultura, în special, s-a extins foarte mult astfel încît, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Japonia a încetat să mai depindă de importurile de mătase din China.⁷⁸ În al doilea rînd, familiile nobile scăpătate adoptau uneori pe fiul unui negustor, rezolvînd astfel problema finanțelor familiei și asigurîndu-i negustorului avantajele și prestigiul rangului de *samurai*. Astfel, distincția dintre *samurai* și oamenii de rînd, pe care se baza întreaga legislație Tokugawa, și-a mai pierdut din acuitate. O mare accelerare a acestor procese de expansiune economică și de estompare a distincțiilor dintre diferitele ranguri sociale se afla la baza schimbărilor sociale care au apărut în Japonia post-Tokugawa, dar care începuseră cu mult înainte.

Slăbiciunea inerentă unui regim ce se baza pe o clasă mîndră, dar săracă de războinici, pe o țăranime oprimată și nemulțumită și pe o oligarhie comercial-financiară bogată, dar nesigură, se datora acelorăși dezbinări politice care fuseseră doar acoperite de shogunii Tokugawa. Puternicii, „stăpîni din afară” au continuat să dețină regiuni întinse în Japonia și amintirea rivalităților dintre strămoșii lor și familia victorioasă Tokugawa nu a dispărut niciodată. Pe măsură ce prestigiul și morala administrației Tokugawa au decăzut, acești

⁷⁶ Infanticidul larg răspîndit, deși dezaprobat oficial, a păstrat populația Japoniei mai mult sau mai puțin stabilă și a salvat țăranimea japoneză de la extincția totală. Cf. Ryoichi Ishii, *Population Pressure and Economic Life in Japan*, Chicago, University of Chicago Press, n.d., p. 3-16.

⁷⁷ Legi prin care în vechea Romă se interziceau cheltuielile exagerate, luxul și risipa (n. tr.).

⁷⁸ Cf. George Sansom, *The Western World and Japan*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1950, p. 144-195. Planurile guvernamentale pentru un „grînar mereu normal” aveau scopul de a reduce fluctuațiile de prețuri, dar nici onestitatea demnitarilor, nici nevoia de aptitudini comerciale, necesare pentru un astfel de plan, nu puteau fi găsite, astfel încît întregul program a fost sortit eșecului. Reglementarea prețurilor prin ordonanțe sau manipularea lichidităților monetare au fost, de asemenea, teoretic discutate, dar fără a avea succes în practică. Restrîngerea exportului metalelor, mai ales argint și cupru, impusă mai ales între 1715 și 1742, a reușit totuși să reducă comerțul între olandezi și chinezi la proporții minore, așa cum se intenționase. Cf. Takao Tsuchiya, *An Economic History of Japan*, Tokyo, Asiatic Society of Japan, 1937, p. 206-207.

⁷⁹ Îmbunătățirile realizate în irigații — roți de ocnă și pompe olandeze pentru ridicarea apei — și citeva metode noi de cultivare, decorticare și măcinare a orezului au fost introduse. Plante noi ca trestia de zahăr, cartoful dulce, cartoful, arahidele, porumbul și unele legume europene s-au adăugat, de asemenea, la economia japoneză. De asemenea, sub influența unei remisii speciale de taxe, oferite de guvern, întinderi considerabile de teren nou au început să fie cultivate. Cf. Takao Tsuchiya, *An Economic History of Japan*, p. 154-157.

„stăpîni din afară“ au devenit posibile nuclee de opoziție militară puternică față de regim. Probleme referitoare la relațiile cu străinii au început și ele să se accentueze în secolul al XIX-lea, atunci cînd corăbiile rusești, britanice, franceze și americane au început să apară tot mai des pe coastele Japoniei. Aceste corăbii sfidau legea, intrînd în porturile japoneze sub pretextul sau motivul autentic al vreunui pericol ce le amenința și apoi obțineau ceea ce doreau prin amenințări și recurgere la forță.

Grupuri mici, dar importante de intelectuali japonezi erau extrem de conștienți de slăbiciunea țării lor și luptau în moduri diferite și chiar opuse pentru a elabora programe care să rezolve dificultățile detectate. Ideologii neoconfucianiști oficiali ai regimului au încercat să inducă loialitatea și obediența la nivelul tuturor rangurilor sociale. Muștrarea moralizatoare și legile somptuare erau răspunsurile pe care ei le-au găsit imediat ca mijloace pentru îndreptarea răului din epocă, dar chiar și neoconfucianismul lor oficial avea capcane necunoscute pentru regimul Tokugawa. Dacă loialitatea față de superiori era virtutea supremă, cum se putea justifica felul în care shogunii se comportau față de împărat? Investigare istorică, lansată sub auspicii oficiale într-un spirit confucianist, a dus la întrebări și mai supărătoare, căci, oricum s-ar fi modificat documentele, puterea shogunului rămînea pură uzurpare. Astfel, au apărut grupuri de buni confucianiști care au amenințat regimul pe baza propriilor sale principii.

Mai importante pe termen lung au fost acele grupuri care au refuzat confucianismul și politica oficială chineză integral. Oamenii incluși în aceste grupuri erau de două feluri: cei atașați de tradițiile japoneze autohtone, pe care încercau să le reînvie și să le purifice, și cei care admirau civilizația occidentală și susțineau adoptarea cunoștințelor și tehnicilor occidentale. În ciuda conflictului aparent dintre cele două puncte de vedere, cei aflați în cele două tabere au găsit multe posibilități de a coopera, căci și unii și alții aveau același obstacol de întîmpinat: instituțiile oficiale și forța tradiției chineze. În fond, medicina occidentală, geografia, astronomia și matematica nu erau bine primite doar pentru ele însele, ci și ca dovezi ale unor deficiențe neașteptate din gîndirea chineză.

Printre tradiționaliștii neoconfucieni, cercetările istorice ale trecutului Japoniei încă din Antichitate au constituit materialul de bază pentru definirea și transformarea vechiului cult shintoist într-o religie care se putea compara cu orice altceva derivat din China sau chiar din Occident.⁷⁹ Avînd în vedere că familia imperială, descendentă a zeiței soarelui, era foarte importantă pentru cultul shintoist, acest cult i-a îndepărtat inevitabil pe oameni de loialitatea față de shogun și protejării săi orientîndu-i spre persoana izolată a împăratului. Nu rămăseseră totuși prea mulți adepți ai cultului shinto înainte de 1850, chiar dacă la acea dată doctrina și ritualurile sale fuseseră complet redefinite. Shintoismul era deci gata să-și ia zborul, să înlocuiască neoconfucianismul ca religie principală în stat cînd a dispărut regimul Tokugawa.

⁷⁹ Chiar și în cazul pietății naționale secrete japoneze, legătura dintre patriotism și occidentalizare a operat probabil, căci cel care a remodelat doctrinele shintoiste pare să fi împrumutat idei ale organizării ecleziastice și alte noțiuni din creștinism. Cf. Donald Keene, *The Japanese Discovery of Europe*, New York, Grove Press, 1954, p. 110-111.

Eforturile energice ale unui grup restrâns de oameni de a pătrunde secretele cunoștințelor europene au fost și mai impresionante și s-au dovedit chiar mai importante pentru viitor. Dificultățile lingvistice și posibilitățile limitate de a întâlni europeni educați au îngreunat mult această sarcină. Totuși, ea a fost urmărită cu o hotărâre nestrămutată și cu mult entuziasm. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, câțiva japonezi nu numai că ajunseseră să cunoască olandeza, prin intermediul căreia se familiarizaseră cu erudiția europeană, ci și publicaseră în japoneză cărți în care se refereau la idei occidentale din domeniul medicinei, anatomiei și geografiei.⁹⁰ Unii dintre japonezi au înțeles și superioritatea tehnologiei militare occidentale. Când, în 1842, britanicii au înfrânt mândria chinezilor, astfel de oameni au tras învățămintele evidente, nu cu uimirea și panica shogunului și a oamenilor săi, ci cu sentimentul că au fost răzbunați. Ei credeau de multă vreme că Japonia nu-și putea permite să ignore cunoștințele și artele barbarilor „cu părul roșu.” Evenimentele dovedeau acum că auvseseră dreptate.

Noțiuni atât de subversive față de ordinea stabilită provocau în mod natural reacții. În 1790, de exemplu, guvernarea shogunului a interzis predarea a orice altceva în afară de filozofia neoconfucianistă oficial aprobată și a întemnițat sau executat câțiva indivizi pentru încălcarea acestei legi sau a altora similare. Totuși, astfel de măsuri nu s-au dovedit mai eficiente decât acelea destinate a controla procesele economice. Persoane private, uneori protejate de unul din „stăpînii din afară” semiindependenți, au continuat să studieze tot ceea ce era interzis, să se opună regimului și să elaboreze politici alternative pentru Japonia, pe care le considerau mai potrivite pentru realitățile timpului lor. Astfel, în 1853, când shogunul a acceptat împotriva voinței sale să deschidă granița Japoniei pentru comerțul occidental, un grup de japonezi, mic, dar aflat într-o poziție strategică, își dezvoltase deja idei destul de definitive pentru reordonarea necesară a societății japoneze.

Bogăția și varietatea activității artistice și literare japoneze în secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea era pe măsura complexității acestor curenți diverse. Stilurile picturale derivate din cele chinezești — din diferite perioade — au continuat să coexiste și chiar să se întrepătrundă cu stiluri autohtone și occidentale. Stampele colorate, de obicei cu calități naturaliste stilizate, erau cea mai nouă descoperire a artei japoneze din această perioadă. Un tip ironic, colocvial și adeseori obscen de poezie a înflorit, de asemenea, ca și teatrul și romanul. Ca și în secolul al XVII-lea, actorii și gheșele au continuat să fie motive de inspirație în artă și poezie, în competiție cu modalitățile oficiale mai severe și mai tradiționale, care se inspirau din China. Așa cum barierele sociale din Japonia shogunilor Tokugawa păreau să se estompeze, în secolul al XIX-lea, la fel și în artă, distincțiile stilistice de la începutul secolului al XVIII-lea începuseră și ele să se estompeze. Artiștii combinau elemente din tradiția populară și cea cultă, a canoanelor oficiale de gust, și chiar experimentau tehnici occidentale, cum ar fi pictura în ulei.

⁹⁰ „Erudiția olandeză” din Japonia în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea era probabil la fel de atrăgătoare ca și sinologia în Franța, la începutul secolului al XVIII-lea. În ambele cazuri, studiarea unei lumi îndepărtate și străine crea posibilitatea exprimării indirecte a opiniilor critice față de propria societate, care s-ar fi putut dovedi primejdioase dacă ar fi fost exprimate direct. Cf. remarcile lui Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise, 1868-1880*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1955, p. 2.

Arta ca și gândirea au reflectat astfel cu fidelitate confuzia socială și tensiunile care existau dincolo de aparenta imobilitate a regimului Tokugawa. În aceste condiții, pare de mirare că regimul a rezistat atât de mult și nu că a decăzut. Desigur, țărănimea a rămas un element masiv și stabil în societatea japoneză, aflată la marginea subzistenței, respectând clasele sociale superioare și fără nici un acces la ideile noi. Însă poziția precară a shogunilor pe plan intern a fost demonstrată de rapiditatea și amploarea schimbărilor apărute în Japonia imediat ce țara a fost deschisă străinilor. Presiunile străine nu au făcut decât să declanșeze însă forțele interne care au precipitat reorganizarea revoluționară a societății japoneze după 1853.⁸¹

F. RETRAGEREA BARBARIEI, 1700-1850 D.HR.

Expansiunea rapidă a civilizației, mai ales a celei occidentale, își avea corolarul în diminuarea întinderii geografice și a importanței politice a societăților mai simple. În Lumea Veche, secolul al XVIII-lea a însemnat pierderea definitivă a puterii politice de către popoarele din stepă. Rusia și China își împărțeau stepa între ele, China deținând partea estică și Rusia pe cea vestică, mai bogată, cu cîmpia ungară coborînd spre Austria. Victoria chinezilor asupra confederației kalmucilor, în 1757, a marcat finalul unei epoci din istoria lumii — a fost ultima dată cînd armatele civilizate s-au confruntat cu un rival serios din stepă.⁸²

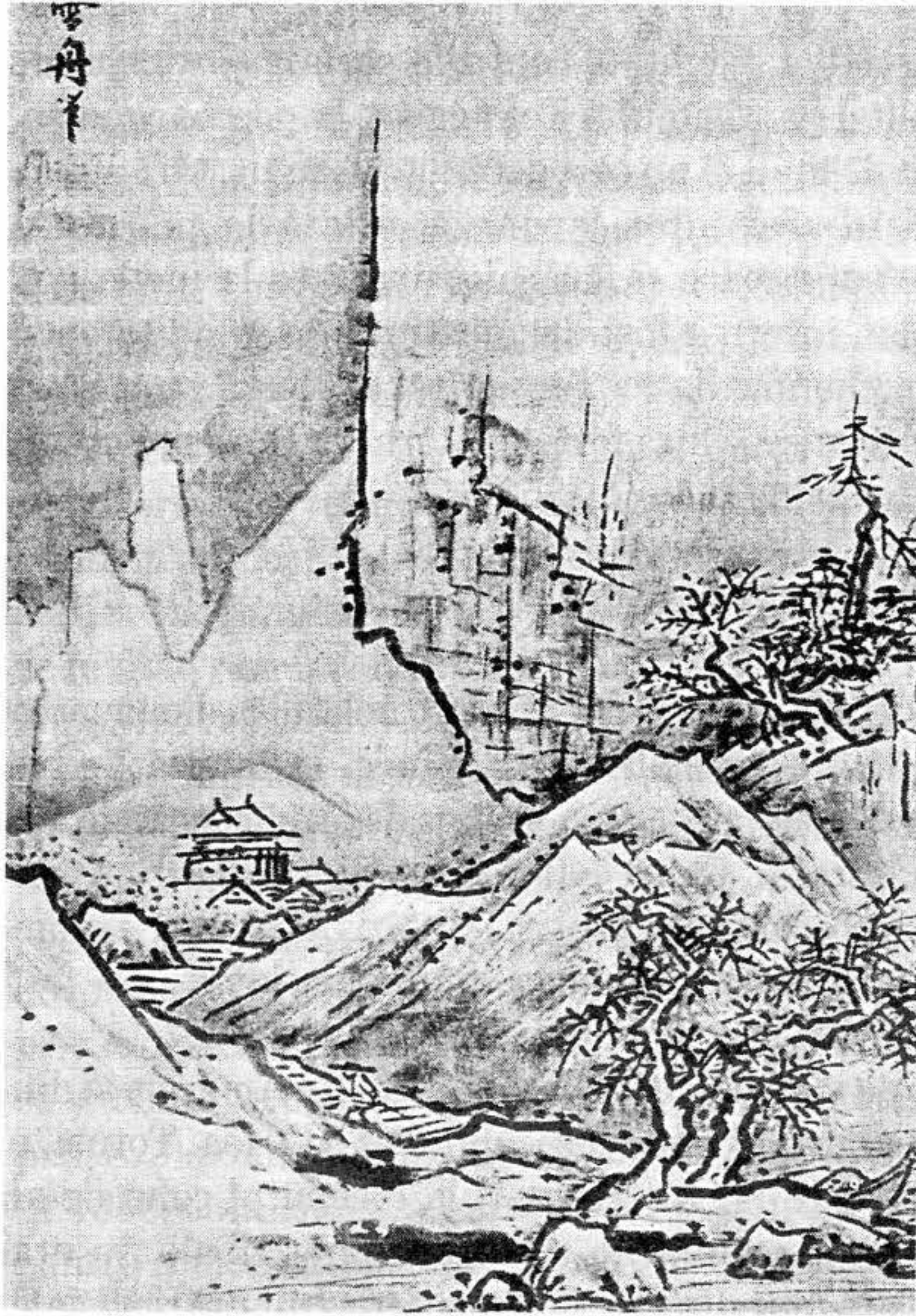
Distrugerea definitivă a stilurilor de viață barbare și sălbatice din America și din Oceania s-a petrecut numai în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Totuși, o dată cu expansiunea occidentalilor în secolul al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, distrugerea finală a societăților amerindiene și australiene tribale nu era decât o problemă de timp. Chiar și insulele mici din Pacific au suferit tulburări sociale datorită vînturilor de balene, negustorilor de copra⁸³ și misionarilor. Jungla tropicală din America de Sud, sud-estul Asiei și insulele mai mari din sud-vestul Pacificului ofereau refugii mai întinse geografic pentru societățile primitive, dar chiar și acestea

⁸¹ Pe lângă cărțile citate separat, le-am consultat și pe următoarele în legătură cu această secțiune despre Japonia: George B. Sansom, *Japan: A Short Cultural History*, p. 441-524; E. Herbert Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York, Institute of Pacific Relations, 1940, p. 3-35; C.R. Boxer, *Jan Campaignie in Japan, 1600-1817*, The Hague, Martin Nijhoff, 1936; George Alexander Lensen, *The Russian Push towards Japan: Russo-Japanese Relations, 1697-1875*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1959, p. 9-306; Masaharu Anesaki, *Religious Life of the Japanese People*, Tokyo, Kokusai Bunka Sinkokai, 1938; Noritake Tsuda, *Handbook of Japanese Art*, Tokyo, Sansendo Co., 1936, p. 218-280; Peter C. Swann, *An Introduction to the Arts of Japan*, Oxford, Bruno Cassirer, 1958, p. 159-213; D.C. Holm, *The National Faith of Japan: A Study in Modern Shinto*, Londra, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1938, p. 44-52; Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion*, Glencoe, Ill., Free Press, 1957.

⁸² Anexarea Ucrainei de către Rusia, pe Volga de Jos, a fost deja notată. Mai spre est, suzeranitatea rușilor asupra kazahilor a fost afirmată printr-o serie de tratate semnate la date diferite, între 1730 și 1819, cu cele patru hoarde în care se împărțise acea națiune. Nu au avut loc lupte importante. Scarta kalmucilor i-a convins pe kazahi că e bine să se aște în relații bune cu unul dintre marile imperii agrare ale Asiei și Rusia era cel mai apropiat dintre cele două. Cf. E.B. Bekmakhanov, *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii*, (Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk, 1957), citată pentru mine de George W. Smalley.

Distrugerea confederației kalmuce a mai avut și efectul de a-i convinge pe mongoli și tibetani să înceteze lungile intrigi destinate să-i elibereze de sub controlul chinezilor. Cf. supra, p. 650.

⁸³ Miez uscat al nucii de cocos (n.tr.).

Charles P. Swann, *An Introduction to the Arts of Japan*, Frederick A. Praeger, Publisher.

Tokyo National Museum.

Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden.

TREI PICTURI JAPONEZE

Varietatea stilistică a picturii japoneze moderne e sugerată de contrastele acute dintre cele trei picturi. În stînga sus, o scenă de iarnă de Sesshu (1420-1506) reproduce un peisaj chinez într-un stil pe de-a-ntregul chinez, deși experții pot detecta trăsături distinctive ale pensulei care conferă individualitate picturii. Portretul destul de primitiv al unui țaran, de mai jos, datează din secolul al XVIII-lea și este datorat unui artist „popular” umil. Vigoarea lui sugerează energia țăranimii japoneze. În dreapta, ingenioasa iluzie creată de Hiroshige (1797-1858), reprezentînd o maimuță pescuind imaginea lunii din mare, ne oferă o caricatură veselă a propriei tendințe a Japoniei de a-și întinde un braț lung pînă la două civilizații îndepărtate — mai întîi a Chinei și apoi a Occidentului.

erau precare, căci căutătorii de aur și vânătorii de sclavi din lumea civilizată pătrunseseră liber, dacă nu și frecvent, și în aceste zone îndepărtate.

În 1850, Africa subsahariană a constituit de departe cel mai mare și unicul refugiu al barbariei rămas în lume. Totuși, și aici, societățile civilizate și semicivilizate stabileau rapid contacte. Păstorii și războinicii musulmani au continuat sporadic să-și extindă controlul politic asupra regiunilor din nordul Sudanului, din Niger pînă la Nil, și spre sud, dincolo de cornul Africii de Est. În același timp, regatele semicivilizate ale negrilor din jungla vest-africană și-au extins și consolidat puterea, mai ales din comerțul cu sclavi și alte forme de comerț cu negustorii europeni de pe coastă. Controlul politic european începuse, din 1850, să se extindă de-a lungul coastei și în interiorul continentului, de-a lungul râurilor, dar aceste regiuni erau extrem de restrînse în comparație cu vastele întinderi ale continentului african.⁸³

În Africa de Est, puterea portugheză din nordul Mozambicului dispăruse în 1699, datorită unei combinații de revoltă locală și intervenție armată venită din Oman, din sudul Arabiei. În secolul al XVIII-lea, o nouă putere comercială, cu baza în Oman și în colonia sa Zanzibar, domina comerțul în Africa de Est. Sclavii prinși în interiorul continentului, împreună cu fildesul și cuișoarele din Zanzibar, au devenit produsele de export ale acestui stat comercial. După 1822, totuși, superioritatea navală britanică din Oceanul Indian l-a forțat pe sultanul din Zanzibar să accepte limitări diferite și din ce în ce mai severe ale comerțului cu sclavi, astfel încît această putere a încetat să mai fie complet autonomă.⁸⁴

În partea sudică a continentului african, confederațiile războinice bantu, ca cea zulușă (din 1818), de exemplu, și matabele (din 1835), își disputau pășunile cu pionierii de limbă olandeză (burii). Căutînd noi pășuni pentru animalele lor și libertatea față de controlul administrativ britanic, olandezii au început în 1835 o migrație masivă spre nord, în stepă, unde au ocupat aproape tot pămîntul cu fermele lor și, prin forța lor militară, și-au asigurat un număr considerabil de sclavi negri drept forță de muncă.⁸⁵

Astfel, fermierii și păstorii din interiorul continentului păreau să aibă interese comune. Din toate direcțiile, comunități musulmane, africane și europene, deținînd fie o organizare politico-militară superioară, fie tehnologie superioară, fie pe amîndouă, îi presau din exterior. Vechiul primitivism nu mai avea nici o șansă împotriva lor. Numai obstacolele geografice și bolile tropicale africane sau rivalitățile politice dintre puterile europene au mai păstrat un anumit grad de autonomie și independență culturală pentru comunitățile africane barbare și sălbatice, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

⁸³ Efortul de a opri comerțul cu sclavi a fost unul dintre cele mai importante impulsuri care i-au călăuzit pe europeni în Africa de Vest. Activitățile de misionariat, legate și de mișcarea umanitaristă antislavagistă, au fost de asemenea un factor important. Cf. J.D. Fage, *An Introduction to the History of West Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1959, p. 98-133.

⁸⁴ Cf. Zoe Marsh și G.W. Kingsnorth, *An Introduction to the History of East Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957, p. 16-24.

⁸⁵ Cf. Leo Marquard, *The Story of South Africa*, Londra, Faber & Faber, 1955, p. 74-155.

Ascensiunea Occidentului: cosmopolitismul la nivel global, 1850-1950 d.Hr.

A. INTRODUCERE

Patru evenimente ce au survenit la mijlocul secolului al XIX-lea simbolizează foarte bine degradarea iremediabilă a ordinii tradiționale a fiecăreia din marile civilizații asiatice. În China, a izbucnit în 1850 rebeliunea din Taiping, care a continuat în următorii paisprezece ani influențând puternic societatea în structurile sale de profunzime. Astfel, întoarcerea la politica imperială anterioară, de izolare deliberată față de lumea exterioară, a devenit tot mai nepractică. În același timp, Japonia lăsa în urmă rigiditatea socială a shogunatului Tokugawa printr-o revoluție mai puțin violentă, dar nu mai puțin drastică, de sus în jos, începută în 1854 cu deschiderea Japoniei către un comerț exterior deocamdată limitat. În India, revolta din 1857-1858 a subminat definitiv vechea ordine socială. Chiar după ce revolta a fost înăbușită, școlile și căile ferate făceau ca indienii să fie din ce în ce mai puțin capabili să-i perceapă pe occidentali ca pe încă o castă de cuceritori, ce trebuia suportată doar pînă cînd era dată la o parte de o alta asemenea ei, și tot mai mulți indieni au început să renunțe treptat la multe din tradițiile lor moștenite. În cele din urmă, războiul din Crimeea (1853-1856), în care turcii, cu ajutorul substanțial al francezilor și englezilor, i-au învins pe ruși, s-a dovedit a fi mult mai grav pentru instituțiile otomane decît înfrîngerile anterioare. Imperiul sultanului nu și-a mai revenit niciodată de pe urma unor situații generate de războaie cum ar fi datoria publică față de investitorii europeni și față de inginerii europeni, pentru căile ferate construite, ca să nu mai amintim garanția formală de acordare a unor libertăți egale tuturor supușilor Imperiului Otoman, promulgată în 1856, la cererea ambasadurilor Marii Britanii, Franței și Austriei.

Astfel, în fiecare dintre marile civilizații asiatice, revolta, fie de sus, fie de jos, a discreditat destul de repede vechile tipare și valori și în fiecare caz aceste influențe disolutive erau stimulate de contactele și ciocnirile cu Occidentul industrializat. Într-adevăr, nu exagerăm dacă spunem că, în decada 1850-1860, echilibrul cu patru componente al lumii civilizate, care rezistase tuturor loviturilor primite de-a lungul a două mii de ani, a luat în cele din urmă sfârșit. În loc de patru (sau, cu Japonia, cinci) civilizații autonome, dar totuși aflate în legătură unele cu altele, un cosmopolitism pe jumătate inform, supus acțiunii a tot felul de fermenti, a început să se facă simțit la nivel global, ca realitate dominantă a comunității umane.

Remarcabilele coincidențe care au concentrat o asemenea mare schimbare din istoria lumii în numai zece ani nu au fost cu totul accidentale. Japonezii, care au devenit deschiși contactelor cu străinii, cunoșteau dificultățile prin care trecea China, iar soldații indieni rebeli erau și ei conștienți de implicarea britanicilor în războiul din Crimeea. Din punctul de vedere al europenilor, politica chineză din anii 1858-1860 a fost o transpunere în Orientul Îndepărtat a colaborării anglo-franceze testate în Crimeea. În general, densitatea, viteza și regularitatea transporturilor la nivel mondial ajunseseră la un asemenea nivel pe la mijlocul secolului al XIX-lea încât nici o parte a lumii nu mai era izolată de oricare alta de o distanță mai mare de câteva săptămâni de drum. Comunicațiile instantanee prin intermediul telegrafului, deși au devenit intercontinentale numai după apariția cablurilor oceanice (1867), erau și ele o realitate în 1850 în cea mai mare parte a Europei și a Americii de Nord. Răspîndirea căilor ferate, care impuneau cheltuieli inițiale mult mai mari, a rămas în urma telegrafului, dar numai cu vreo zece ani. Pe oceane, vapoarele cu aburi au înlocuit corăbiile cu pînze pentru transporturile standard dintre 1870 și 1890.

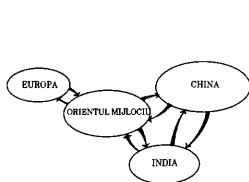
Aceste îmbunătățiri revoluționare ale transporturilor și comunicațiilor făceau parte din întregul complex al tehnologiei occidentale, aflate într-un proces evolutiv rapid, iar în secolul al XIX-lea, tehnologia, la rîndul ei, a intrat într-o relație extrem de fecundă cu știința teoretică, care evolua ea însăși într-un ritm nemaîntîlnit. În plus, așa cum revoluția din comunicații, care a schimbat atît de drastic relațiile dintre marile civilizații ale lumii, se baza pe o matrice de tehnologie avansată, iar tehnologia se baza pe știință, toate trei depindeau de climatul favorabil oferit de anumite instituții și atitudini europene, fără de care comunicațiile, tehnologia și știința nu și-ar fi cîștigat forța de a transforma lumea. Schimbarea tehnologică a schimbat însă vechile relații sociale în moduri neprevăzute și imprevizibile și pare adevărat, într-un anumit sens, faptul că, în primele decade ale secolului al XX-lea, efectele secundare ale succesului enorm al tehnologiei moderne (care la scară largă nu are mai mult de un secol de existență, chiar într-o țară pilot ca Marea Britanie) au dizolvat vechile tradiții ale civilizației în Occident la fel cum le dizolvaseră și în civilizațiile asiatice, cu șaizeci sau șaptezeci de ani în urmă.

Ne putem îndoi că legătura dintre știință și tehnologie a schimbat toate civilizațiile care constituiau peisajul social al secolelor anterioare, substituind o cultură veche, locală și lipsită de orizont, articulată cu două sute de ani în urmă, cu una nouă și

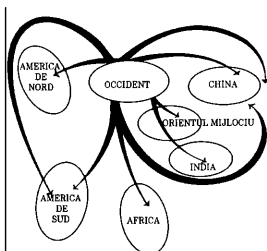
cosmopolită. Într-adevăr, avînd în vedere enormele schimbări ale vieții de zi cu zi și ale mentalităților generate de o simplă diferență de o generație, în secolul al XX-lea, continuitățile ce unesc viața maselor din marile metropole ale timpului nostru cu comunitățile rurale izolate din trecutul nostru recent par destul de fragile. Totuși, din alt punct de vedere, „disoluția” produsă de civilizația occidentală, perceptibilă în prima parte a secolului al XX-lea, nu a fost, de fapt, disoluție, ci doar un nou stadiu al propriei evoluții interioare. De-a lungul istoriei, o puternică instabilitate a diferențiat Occidentul îndepărtat de alte civilizații eurasiatice și am putea privi istoria recentă a lumii ca pe încă un exemplu al acestei predispoziții față de reorganizările revoluționare, în care nu numai Occidentul, dar și, de data aceasta, întreaga lume a fost cuprinsă.

Pentru cei ce se consideră urmașii civilizației occidentale, alegerea între aceste interpretări alternative ale istoriei trecutului recent depinde în mare de gustul personal și de temperament, în timp ce moștenitorii altor tradiții culturale preferă în general opinia că civilizația „modernă” e diferită de toate vechile stiluri de viață sub aspecte mai importante decît cele care ar putea indica anumite asemănări. Nu ne putem aștepta însă la un acord general în această privință, și omului din secolul al XX-lea îi lipsește desigur perspectiva temporală necesară pentru a avea o opinie emoțional neutră și

ASCENSIUNEA OCCIDENTULUI

500 î.HR. - 1850 D.HR.

DUPĂ 1850

perspicace. Faptul că întreaga varietate culturală a omenirii este acum înglobată într-un tot cu interacțiuni continue ar putea avea consecințe imprevizibile și chiar cei mai subtili observatori ai secolului al XX-lea s-ar putea dovedi la fel de limitați în intuițiile lor asupra lumii înconjurătoare ca și greco-romanii cultivați din secolul I d.Hr., care au rămas total insensibili față de micile comunități creștine ale timpului lor. Însă acestea sînt limite inerente condiției umane, pe care le avem noi, ca și înaintășii sau urmașii noștri, precum le-au avut și generațiile anterioare.

Operînd deci cît se poate de optimist în limitele impuse de timp, mediu și temperament, putem observa două teme de mare importanță în istoria secolului trecut: 1) creșterea controlului uman asupra formelor de energie inanimate și 2) tendința tot mai mare de a transforma instituțiile și tradițiile sociale în speranța obținerii țelurilor dorite. În termeni mai familiari istoricilor, aceste dezvoltări se reduc la revoluțiile industriale și politico-sociale în timp ce, în termenii filozofiei sociale (demodate poate), cele două teme ar putea fi subsumate unei singure idei: progresul rațiunii umane aplicate omului și naturii. Progresul a existat desigur în știință și tehnologie, precum și, după părerea mea, în multe alte aspecte ale relațiilor umane. Și totuși ironiile supreme ale timpului nostru, în care raționamentele filozofilor au scos la iveală imposibilitatea cunoașterii, raționamentele psihologilor au descoperit iraționalitatea ființei umane și raționamentele antropologilor, sociologilor, economiștilor și ale altor cercetători ai societății au observat incomensurabilitatea fenomenelor sociale față de posibilitățile umane de calcul — pentru a nu mai aminti mulțimea de gînditori întrebînd cu toții de unde și înspre ce țeluri, conform căror valori și în ce direcție se îndreaptă întreaga agitație contemporană a umanității —, toate aceste ironii nu ar trebui să ne aducă în mod necesar la disperare. Oricît de subțire ar fi trestia, rațiunea umană încă o poate susține și peste cîteva secole dilemele intelectuale ale timpului nostru vor fi poate la fel de interesante, dar și la fel de irelevante ca și polemicile teologice din Europa secolului al XVI-lea pentru noi, cei de astăzi.

Dacă se fac progrese în manipularea deliberată a energiilor 1) inanimate și 2) sociale, ca teme fundamentale ale istoriei recente, Europa și Occidentul în general sînt aduse în centrul atenției chiar mai mult decît înainte, o dată ce toate inovațiile importante din tehnologie și din organizarea socială, care au menținut o stare de dezordine continuă în secolul al XIX-lea și la începutul celui de al XX-lea, au apărut în contextul occidental și, în unele cazuri, specific european.

Ca și în capitolele precedente, pare mai înțelept să alăturăm dezvoltările europene anterioare și pe acelea mondiale petrecute cu cîteva decade mai tîrziu. „Noul Regim“, care s-a afirmat tumultuos în Europa după 1789, compus din experimente politice franceze și industriale engleze, a conferit o formă și un ton cu totul nou expansiunii occidentale. Însă această expansiune a precipitat prăbușirea decisivă a vechilor stiluri de viață civilizată în Asia, pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Timp de o sută de ani după aceea, lumea non-occidentală s-a străduit să adapteze moștenirile culturale locale, în toată varietatea și bogăția lor, la idei și tehnici din secolul al XIX-lea european. Noile dileme intelectuale și

morale, provenind din tipuri noi de manipulare socială și politică, împreună cu lumea minunată a electronicii, energiei atomice și a rachetelor, de la mijlocul secolului al XX-lea, au fost mult mai rar întâlnite dincolo de frontierele lumii occidentale. Aceasta nu înseamnă că alte popoare nu au fost afectate de astfel de schimbări, ci că indienii, chinezii sau musulmanii din Orientul Mijlociu, de exemplu — alături de marea majoritate a lumii occidentale — nu au participat activ la înnoirile care promiteau să confere celei de a doua jumătăți a secolului al XX-lea caracterul său istoric specific.

Prin urmare, acest capitol va analiza dezvoltările europene și occidentale din 1879 pînă în 1917, rezervînd cîteva observații, în treacă, asupra istoriei mai recente a Occidentului, pentru concluzie. Se va face totodată efortul de a discerne momentele importante de interacțiune culturală între lumea occidentală și restul lumii pînă în 1950. Anul 1950 nu are totuși nici o semnificație specială. A fost ales ca limită temporală mai mult din rațiuni aritmetice. Viitorii istorici ar putea prefera 1945 sau alt an din viitor pentru o mai bună periodizare a secolului al XX-lea.

B. EXPLOZIA OCCIDENTALĂ, 1789-1917 D.HR.

1. EXPANSIUNE TERITORIALĂ

În momentul izbucnirii Revoluției Franceze, în 1789, limitele geografice ale civilizației occidentale se puteau încă defini cu oarecare precizie. Situația nu mai era însă aceeași cînd a izbucnit revoluția rusă din 1917. Istoria Occidentului se contopise cu istoria lumii și, simultan și prin definiție, toate celelalte civilizații, sălbăticiile și barbarii din întreaga lume au început să se supună unei soarte comune.

În tot acest amalgam, popoarele din Occident aveau un avantaj clar asupra celorlalte. Credința fermă în valoarea propriilor lor instituții moștenite, precum și creșterea populației, armele cele mai puternice din lume, ca și cea mai eficientă rețea de transport și comunicații le-au permis occidentalilor să înlăture orice formă de opoziție ridicată de activitățile lor în rîndurile altor popoare.

În consecință, în numai cîteva decade, coloniștii de origine europeană au reușit să ocupe centrul și vestul Americii de Nord, pampasul și regiunile sale învecinate din America de Sud și părți considerabile din Australia, Noua Zeelandă și Africa de Sud. La fel, frontiera așezărilor rusești din Siberia, Asia Centrală și Caucaz a continuat și ea să înainteze pe parcursul secolului al XIX-lea. Însă politica și economia occidentală s-au extins mult dincolo de regiunile cu așezări de tip european. În 1914, aproape întreaga Africă, sud-estul Asiei și Oceania se aflau deja sub controlul politic european. Mine și plantații s-au deschis în multe părți ale lumii, în locuri foarte îndepărtate de civilizația europeană sau de oricare alta. Produse noi, precum ceaiul și cauciucul, nichelul și petrolul, împreună cu cele vechi, precum aurul, erau căutate pretutindeni în jungle, deșerturi și păduri arctice, ca și în regiuni mai ospitaliere ale Pămîntului. Chiar și negustorii de blănuri din secolul al XVIII-lea și-au găsit corespondenții în vînătorii de balene din secolul al XIX-lea, care străbăteau mările și hărțuiau populațiile primitive

din insulele oceanice cu bolile și zorzoanele lor la fel cum negustorii de blănuri hărțuiseră și vinaseră tot ce le stătuse în cale, oameni și animale, dincolo de Cercul Polar.

Această mișcare continuă de oameni și produse a schimbat foarte mult vechea distribuție a populațiilor și culturilor lumii. Nici obstacolele naturale și nici cele ridicate de om nu mai erau acum de ajuns pentru a stăvilă răspîndirea tehnologiei și ideilor occidentale în toate zonele locuibile ale globului. Totuși, în ciuda semnificației ei pentru istoria lumii, expansiunea geografică a civilizației occidentale în secolul al XIX-lea nu pare să fi avut vreo importanță pentru dezvoltarea istorică a Europei însăși. Istoria Europei între 1789 și 1917 a fost dominată de industrializare, bazată pe folosirea forțelor inanimate, și de revoluții politice, bazate pe o reevaluare a drepturilor și îndatoririlor omului. Ambele aspecte erau adînc înrădăcinate în trecutul Europei și nu au avut decît o legătură tangențială cu lumea exterioară, de la începuturile lor și pînă în 1917.

Pînă de curînd — și chiar astăzi poate — schimburile culturale generate de amestecul cosmopolit de oameni din cele mai diverse regiuni ale pămîntului au avut tendința de a se dezvolta puternic într-o anumită direcție: dinspre Occident spre lumea exterioară lui. Drept rezultat, cultura și gîndirea contemporană nu datorează prea mult tradițiilor nonoccidentale. Pe măsură ce convingerea în legătură cu superioritatea civilizației lor s-a definitivat în rîndurile occidentalilor — convingere puternic susținută uneori de armele și navele de război occidentale —, europenii educați au devenit mai puțin deschiși față de influențele culturale străine și mai limitați decît antecesorii lor din secolul al XVIII-lea.¹

2. INDUSTRIALIZARE

În secolul al XIX-lea, industria a trecut prin două faze distincte, avînd ca limită aproximativă anul 1870. Fiecare a avut o tehnologie distinctă, forme organizaționale și idealuri distincte. Prima fază a avut, evident, ca centru Marea Britanie; a doua a fost mai difuză, atît Statele Unite, cît și Germania, dar mai ales cea de a doua, servind drept pionieri și exemple.

PRIMA FAZĂ (SAU BRITANICĂ). Aspectul tehnic al primei faze a industrializării moderne se poate rezuma în două cuvinte: cărbune și fier. Acest stil de tehnologie a ajuns la maturitate la jumătatea secolului al XIX-lea, cînd căile ferate, filaturile de bumbac și sute de alte mecanisme și dispozitive au început să funcționeze la scară largă. Marea Expoziție din London, din 1851, a prezentat și simbolizat perfect transformările tehnologice care se petreceau în Anglia la acea dată.

Folosirea cărbunelui și a fierului în scopuri industriale dar și în gospodărie nu era ceva nou în Africa secolului al XIX-lea. Thomas Newcomen folosisese cărbunele pentru un motor cu aburi încă din 1712, iar fierul era materialul obișnuit pentru confecționarea

¹ Chiar studierea sistematică a popoarelor primitive și a altor civilizații, care i-a atras întotdeauna pe cercetători, avea tendința de a deveni o investigație de specimene sociale, în care pînă și cel mai înțelegător observator, înarmat cu toată curiozitatea sa științifică, rămînea doar un străin. O astfel de distanță socială științifică bloca interacțiunile culturale obișnuite mult mai eficient decît o făcuse dogma religioasă mai înainte.

uneltelor de mai mult de trei sute de ani. Noutatea în secolul al XIX-lea consta în amploarea cu care erau folosite aceste materiale de bază. Găsindu-se nenumărate aplicații noi pentru motorul cu aburi, modificările ponderii acestuia erau mult mai importante decât modificările tehnice propriu-zise. Miile de dispozitive ale războaielor de țesut acționate de forța aburilor, concentrate în filaturile de bumbac victoriene, nu se mai asemănau deloc cu războaiele de țesut din lemn și roțile de tors, acționate de forța mușchilor umani și încă folosite prin gospodăriile de la sate, iar prețul scăzut, uniformitatea și, mai ales, cantitatea produselor depășea cu mult tot ce s-ar fi putut realiza manual. Schimbări aproape la fel de radicale și în alte meserii tradiționale, ca metalurgia sau tiparul și apariția unor noi ocupații ca ingineria și construcția de căi ferate, a introdus noua tehnologie în profunzimile societății britanice, în jurul anului 1850.

În acel moment, câteva minți imaginative (Henri Saint-Simon, m. 1825; Auguste Comte, m. 1857; Robert Owen, m. 1858) au întrezărit posibilitatea unei viitoare dezvoltări economice, în care folosirea masivă a forței inanimate în procesele industriale ar fi putut pune capăt lipsurilor umane. Opinia majorității era însă în continuare că sărăcia nu putea fi eradicată și că orice spor de produse ar fi absorbit de o creștere numerică a populației. Desigur, populația a crescut spectaculos în secolul al XIX-lea în Marea Britanie, procentul creșterii fiind de 34 % în cei douăzeci de ani dintre 1801 și 1821. Pe parcursul întregului secol, populația britanică s-a ridicat de la 10 milioane în 1801 la 37 de milioane în 1901.²

Din perspectiva anilor 1960, pare ca și cum transformările industriale, care începuseră în Anglia cu aproximativ două sute de ani în urmă și ajunseseră la proporții considerabile cam cu un secol în urmă, au constituit, în viața economică și socială a lumii, o mutație comparabilă în magnitudine cu tranziția neolitică de la vânătoare la agricultură. În neolitic, tehnicile necesare agricultorilor pentru a remodela mediul natural au multiplicat resursele de hrană și putere ale omenirii de câteva ori, au susținut creșterea populației și concentrarea de populații destul de masive în orașe, unde specializarea ocupațiilor putea dezvolta tehnicile și subtilitățile vieții civilizate. De-a lungul istoriei (chiar și în prezent), majoritatea oamenilor își trăiau întreaga viață în cadrul stabilit de obiceiurile zilnice și anuale ale aratului, supuși capriciilor vremii, războiului, molimelor și disciplinați de relația evidentă dintre recoltă și munca grea la câmp.

Industria modernă ar putea stabili totuși un cadru social diferit, la fel de important, în care vor trăi majoritatea oamenilor într-un viitor necunoscut, dar posibilitățile sociale, politice și culturale inerente unei astfel de schimbări a ritmurilor elementare și a rutinelor vieții umane nu au fost decât parțial și superficial explorate. Consecințele istorice ale muncii de pionierat a unui grup mic de inventatori, ingineri și întreprinzători din orașele britanice, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, nu pot fi, astfel, în nici un fel diminuate.

Era totuși destul de simplu, și încă mai este, să se exagereze importanța cadrului instituțional și intelectual în limitele căruia a avut loc industrializarea modernă a

² Datele sînt convenabil adunate în „Report of the Royal Comission on Population”, Cmd. 7695, 1949, Table III.

Marii Britanii. Astfel de entități metafizice ca, de exemplu, „etica protestantă“, „conștiința nonconformistă“ sau „spiritul capitalist“ erau ingrediente vitale și necesare ale începuturilor industrializării, deși e bine de observat că într-o țară ca Ungaria, nici calvinismul, nici refuzul de a se conforma preceptelor oficiale nu au avut consecințe industriale. Desigur, Marea Britanie a fost favorizată de zăcămintele de cărbune și de minereu de fier, o forță de muncă ce putea fi constrinsă să accepte noi rutine de muncă și o clasă de inovatori și întreprinzători doritori să-și dezvolte idei noi și să obțină banii sau creditele necesare pentru a cumpăra noi mașini și dispozitive.

O oarecare lejeritate specifică structurilor sociale britanice a stimulat probabil inventivitatea și a asigurat rolul conducător al Marii Britanii față de celelalte națiuni, în prima fază a industrializării moderne. Această relativă libertate se datora probabil luptei parlamentului britanic împotriva tendințelor absolutiste ale primilor monarhi din dinastia Stuart, la mijlocul secolului al XVII-lea. Însă între 1756 și 1815, arhaismul parlamentar al Vechiului Regim englez a fost destul de puternic zguduit de greutățile create de războiul cu Franța.³ Schimbările bruște în structurile comerțului exterior, depinzând de situația de moment a forțelor navale, schimbările la fel de abrupte ale ordinelor guvernamentale în cazul unor războaie din ce în ce mai extinse și mai complicate,⁴ și fluctuațiile drastice ale rezervelor pecuniare și ale prețurilor au slăbit rezistența tradițională față de inovația economică. În aceste condiții, rezistența financiară a unui întreprinzător priceput sau norocos era atât de evidentă încât îi încuraja pe mulți alți indivizi ambițioși și lacomi să încerce să-l imite.⁵ E posibil ca într-o societate mai bine organizată, un control oficial mai energic al inițiativei individuale și al profiturilor obținute de pe urma războiului, să fi împiedicat transformarea rapidă și industrializarea specifică Marii Britanii, cum s-a și întâmplat la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea.

Dar nici un catalog al condițiilor generale nu poate explica o schimbare atât de masivă a activității umane. Persoanele individuale, inspirate de diverse motive, luau hotărâri și acționau în moduri care, în totalitatea lor, au transformat Anglia. Mândria stăpînirii tehnicilor superioare și dorința de a cuceri respectul celor care se ocupau tot cu mecanica a fost probabil, în unele cazuri, un stimul la fel de puternic pentru invenții ca și banii, în alte cazuri. Cel ce bătea metalul pentru a-i da forma potrivită, folosind pentru aceasta metodele tradiționale, ochiul și mina, era la fel de necesar pentru succesul noilor mecanisme ca și capitalistul ce comanda confecționarea diferitelor motoare și plătea diferiți supraveghetori să se ocupe de ele, în timp ce un inventator, ca James Watt, atât mecanic, cât și capitalist el însuși, depindea de cooperarea ambelor categorii înainte ca ideea sa să prindă formă.

³ Din 1756 până în 1815, Marea Britanie s-a aflat în război cu Franța (și cu multe alte state) de-a lungul a 37 de ani, integral sau parțial, perioadele de pace însumând doar 22 de ani.

⁴ Conform unor calcule, Marea Britanie avea 1 062 000 de oameni la arme în 1814, dacă se numărau și forțele milițieneste și voluntarii, nu numai forțele active. Chiar și un echipament minim pentru un astfel de număr presupunea un mare efort pentru o țară de aproximativ 12 milioane de locuitori. Cf. W.W. Rostow, *British Economy of the Nineteenth Century*, Oxford, Clarendon Press, 1948, p. 13.

⁵ Cf. Robert Owen, *The Life of Robert Owen*, 2 vols., London, E. Wilson, 1857-58, pentru reitarea modalităților în care un om energic și norocos putea da lovitură în industria bumbacului în primele decade ale secolului al XIX-lea.

Lucrul important ce trebuie remarcat în studierea cadrului instituțional al industrializării timpurii este acela că vechiul cadru al societății britanice, deși supus la presiuni și extins de inovațiile tehnice care veneau tot mai rapid în prima jumătate a secolului al nouăsprezecelea, nu a dispărut dintr-o dată.⁶ Totuși, această stare de lucruri nu era nici necesară, nici definitivă. Faptul că industrializarea a apărut și a înflorit într-un cadru instituțional atît comercial, cît și rural nu înseamnă automat că instituțiile de acest tip au vreo afinitate inerentă, pe termen lung, cu industrializarea. Presupunerea unei conexiuni necesare între dezvoltarea industrializării și instituțiile sau atitudinile specific britanice (și oarecum ale Europei de Vest și Americii de Nord în general) este o eroare intelectuală a marxștilor dogmatici, a liberalilor din secolul al XIX-lea și a conservatorilor din secolul al XX-lea.

Totuși, această presupunere era plauzibilă pînă după 1870, cînd conducerea industrială a lumii a început să treacă din Marea Britanie în Germania și în Statele Unite. Adam Smith (m. 1790) și filozofii de aceeași orientare ca și el au creat o teorie economică impresionantă, demonstrînd că acțiunea rațională a fiecărui individ, de vînzare și cumpărare, poate produce maxima satisfacere a nevoilor umane. Avînd în vedere că instituțiile britanice permiteau în mai mare măsură această urmărire a intereselor personale ale fiecărui individ, concluzia evidentă părea a fi că industrializarea Marii Britanii se datora raționalismului legilor britanice, ce nu limitau acțiunea independentă a indivizilor pe piață. Această filozofie *laissez-faire* a devenit articolul fundamental al doctrinei liberale la mijlocul secolului al XIX-lea și în multe țări europene s-a dovedit un adevărat strigăt de luptă al acelor ce atacau obstacolele legale și de altă natură ce blocau dezvoltarea industrială locală.

Totuși, chiar și în secolul al XIX-lea, faptele erau altele. Tehnologia a depășit curînd instituțiile liberale și s-a dezvoltat rapid și în societăți de o factură foarte diferită. Industrializarea Japoniei a fost exemplul cel mai uimitor al acestui fenomen, dar chiar și în lumea occidentală, apariția industrializării în Germania, după 1870, și în Rusia, după două sau trei decade, a introdus întreaga panoplie a tehnologiei industriale în societăți în care tradiția liberală era slabă sau neglijabilă din punct de vedere politic. Totuși, industria a înflorit sub protecția guvernelor și oficialităților diferitelor corporații, a căror miză în succesul unei astfel de întreprinderi, dacă luăm în considerare profitul personal obținut în urma acestor activități, era de multe ori foarte mică sau chiar absentă.

În plus, în timp ce industria avansa rapid în Germania și Rusia, pionierii britanici ai industriei tindeau să se mulțumească cu propriii lauri cîștigați. Fiii unor puternici industriași erau puternic atrași de viața cultivată și leneșă, predominantă printre proprietarii de pămînturi. Proprietarii cu un astfel de stil de viață se împotriveau de multe ori cheltuirii unor sume mari de bani pentru investiții — de ce să schimbe o

⁶ Romanele lui Jane Austen ne reamintesc cît de puțin se face simțit ecoul războaielor și revoluțiilor — industriale sau de altă natură — în societatea rurală. Iar Marea Britanie rurală, pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a rămas preponderent numeric, prosperă și importantă atît din punct de vedere social, cît și politic.

situație plăcută? În plus, idealurile aristocratice impuneau retragerea din conducerea activă, zilnică a unei filaturi sau a unei fabrici — o casă în oraș, la Londra sau măcar la Manchester și, dacă era posibil, un loc la țară, departe de zgomotosul și murdaru proces industrial. Toate acestea, au mărit inevitabil diferențele dintre conducerea fabricii și muncitori. O bună relație, fecundă din punct de vedere tehnologic între un întreprinzător și lucrătorii săi, ce existase în atelierele mai modeste din trecut, tindea deci să dispară. Mecanici ingenioși mai existau încă, dar puțini dintre ei mai erau înclinați să-și folosească imaginația pentru a-i îmbogăți pe capitalști, mai ales cind asta putea însemna și concedierea unor colegi de-ai lor.

Un al doilea motiv pentru pierderea rolului de conducător în dezvoltarea industrială de către Marea Britanie era lipsa unei legături deliberate și sistematice între știința teoretică și invențiile tehnologice.⁷ Desigur, industriașii se consultau uneori cu oamenii de știință cind apăreau dificultăți deosebite. Astfel, proprietarii de mine l-au angajat pe Sir Humphrey Davy în 1815 să proiecteze o lampă de siguranță pentru a o folosi în minele de cărbuni și un profesor de filozofie naturală, Charles Wheatstone, a devenit asociat la prima companie de succes a telegrafului britanic (1837), pentru că întreprinzătorii aveau nevoie de cunoștințele sale în legătură cu electromagnetismul în timpul primelor experimente.⁸ În generația următoare, lordul Kelvin, un profesor din Glasgow, a rezolvat cîteva dificultăți ce împiedicau transmiterea transoceanică a mesajelor telegrafice și a proiectat și o busolă care să funcționeze pe noile vase de metal, produse în șantierele maritime de la Glasgow.⁹ Însă astfel de confruntări între teoria științifică și practica tehnologică erau doar întîmplătoare și sporadice; ele apăreau mai degrabă într-o situație de urgență și dispăreau prin acordul părților implicate imediat ce problema era rezolvată.

Așteptările fundamentale ale oamenilor angajați în procesul industrial au rămas statice. Lucrătorii și patronii deopotrivă tindeau să presupună că, o dată ce o tehnică nouă a fost încercată — mecanisme construite, tehnicile de lucru învățate și piața pentru produsul finit asigurată —, procesul trebuie să continue la infinit, fără prea multe schimbări importante. Desigur, faptele se conformau rareori acestui ideal. La început, cînd costurile inițiale de capital erau destul de mici, un rival deținînd noi patente de mecanisme mai performante putea foarte bine îngreuna funcționarea unui concern prin costuri și prețuri mai scăzute și însuși ciclul afacerilor elimina întreprinderile inefficiente și tehnic depășite.

Totuși, în ciuda tuturor experiențelor contrare, industriașii și lucrătorii britanici așteptau sau sperau stabilitatea întreprinderilor lor. O dată ce creșterea complexității aparatului și elaborarea proceselor manufacturiere au generat o creștere a capitalului inițial, competiția întreprinderilor din țară a mai scăzut, dar competiția din exterior nu

⁷ Cf. Sir Eric Ashby, *Technology and the Academics: An Essay on Universities and the Scientific Revolution*, London, Macmillan & Co., 1958, p. 1-49 și *passim*.

⁸ Cf. Charles Singer et al., *A History of Technology*, Oxford, Oxford University Press, 1958, IV, 95-96, 656-657.

⁹ *Encyclopaedia Britannica*, s.v. „Kelvin.”

s-a dovedit deloc mai puțin primejdioasă.¹⁰ Ideea că progresul tehnic e un proces nesfârșit nu a stimulat deloc simțul practic britanic înainte de 1914. Britanicilor le venea greu să creadă că niște mecanisme bune puteau ajunge învechite, deși erau încă în perfectă stare de funcționare. Ideea paradoxală că o firmă ar trebui să-și mărească cheltuielile finanțând cercetarea tocmai pentru a depăși procesele industriale din propriile sale combinate a fost cu greu admisă și numai în câteva industrii britanice înainte de primul război mondial.

Puterea și avuția națională britanică au avut probabil de suferit din cauza unor astfel de obstacole sociale și moral-intelectuale aflate în calea progresului tehnologic. Totuși, dintr-un alt punct de vedere, această stabilizare incipientă (și eșuată) a industrializării a dovedit vigoarea și adaptabilitatea vechilor structuri ale societății britanice. Capitaliștii și oamenii de știință de succes au adoptat concepțiile și manierele claselor superioare tradiționale în timp ce, la celălalt capăt al spectrului social, muncitorii industriali britanici au dovedit mai multă originalitate construind un univers moral tolerabil pentru ei înșiși în jurul unor noi instituții precum circiurile, syndicatele și capelele metodiste.

Dacă Marea Britanie ar fi fost lăsată să evolueze izolat, extraordinara explozie de inventivitate și transformări tehnologice din prima jumătate a secolului al XIX-lea ar fi dispărut probabil, și un ritm mult mai lent al evoluției tehnice i-ar fi luat locul. Însă Marea Britanie nu a evoluat izolat. Dimpotrivă, industrializarea, în fața unor atitudini și instituții divergente din alte regiuni, a căpătat un nou impuls, chiar mai puternic decât primul, și britanicii, ca orice alt popor, au trebuit să se adapteze.

A DOUA FAZĂ (SAU GERMANĂ ȘI AMERICANĂ, PÎNĂ ÎN 1917). Tehnologia celei de a doua faze a industrializării moderne a cuprins o mai mare varietate de materiale și a încercat noi surse și forme de energie. Însă predominanța cărbunelui și fierului nu a fost cu adevărat întreruptă înainte de primul război mondial. Diversificarea inerentă, generată de dezvoltarea industriilor electrică, chimică, a petrolului și a metalelor ușoare, cu produse derivate asemeni automobilelor, radiourilor, avioanelor și a materialelor textile sintetice, abia începuse. Totuși, cărbunele și fierul, cei doi regi ai tehnologiei anterioare din secolul al XIX-lea, fuseseră transformați în mod semnificativ. Cărbunelui i-au fost găsite și alte întrebuințări decât aceea de combustibil. Gudronul obținut din prelucrarea sa era transformat prin anumite procedee chimice în diverse alte produse cum ar fi aspirina, vopselele, explozivii. Fierul, de asemenea, a suportat diversificări chimice notabile după ce inventarea convertorului Bessemer (1856) a permis producerea în masă a oțelului. Oțelul însuși, fiind un amestec chimic de fier cu carbon și cu alte elemente, era capabil de variații

¹⁰ Istoria industriei vopselelor bazate pe anilină este un caz concludent. După un început strălucit în Marea Britanie, în anii 1850, industria a fost preluată ulterior de Germania în anii 1860. Strînsa legătură dintre cercetarea chimică germană, vopsele și industria chimică era într-un puternic contrast cu atitudinea firmelor britanice care, aflate în siguranță datorită unui patent, încercau doar să exploateze ceea ce deja aveau bun. Acest contrast, mai mult decât orice altceva, a generat predominanța Germaniei în industria vopselelor înainte de primul război mondial. Pentru începuturile britanice ale industriei vopselelor bazate pe anilină, cf. Singer et al., *A History of Technology*, V, 269-274 și 281.

nelimitate. Chimistii și metalurgiștii au învățat să standardizeze și să diversifice produsul lor printr-un control mai exact al componentelor sale și au descoperit că variațiile subtile ale ingredientelor și proporțiilor produceau oțeluri de calitate foarte diferite în ce privea duritatea, flexibilitatea, rezistența la rugină și la tracțiune. Termenul „oțel” a ajuns astfel să acopere o multime de tipuri de metal potrivite pentru diferite utilizări. Astfel, deși cărbunele și fierul aveau încă o mare importanță printre celelalte materii prime industriale între 1870 și 1917, în realitate, la sfârșitul acestei perioade, chimistii și metalurgiștii transformaseră vechii regi ai industrializării timpurii într-o multime extrem de complexă de substanțe complet noi.

Dezvoltarea oțelurilor speciale și a derivatelor gudronului a exemplificat o tendință generală în tehnologie, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Noile utilizări ale cărbunelui și fierului au profitat de proprietățile dezvoltate prin modificările deliberate survenite la nivel molecular și submolecular. Într-adevăr, cum chimistii se aflau acum în fruntea progresului tehnologic și deveniseră profesorii multora dintre inginerii din industrie,¹¹ ponderea vechii tehnologii, concentrate asupra manipulărilor macromateriale, realizate cu ajutorul diferitelor mașini și dispozitive din fier, s-a extins foarte mult printr-o minimalizare drastică a forțelor naturale presupuse de procesele industriale. Manipularea deliberată a particulelor, forțelor și proprietăților moleculare, atomice și (în electricitate) subatomice a conferit o nouă amploare, o mai mare flexibilitate și o precizie fără egal controlului uman al materiei și energiei. Un simplu întrerupător a înlocuit încălcarea boilerelor cu cărbuni ca modalitate de a face să funcționeze furnizorii de energie locali și electricitatea s-a dovedit capabilă să alimenteze o mare varietate de mecanisme, pe care roțile nici măcar nu le puteau acționa. Dacă motorul cu aburi staționar, cu barele sale culisante, cu pistonul care urca și cobora, cu bîzîitul axului central și norii de abur și fum, a fost arhetipul mecanic al primei faze a industrializării moderne, „mașinăria” în care mișcările perceptibile de către simțurile umane fuseseră depășite — un radio, un transformator, un vas de electroliză, o placă fotografică sau un furnal electric — constituia un simbol potrivit pentru cea de a doua fază a industrializării.

Noua tehnologie nu a înlocuit-o pe cea veche cu totul, la fel cum inventarea motorului cu abur nu cauzase renunțarea totală la forța animalelor și a apei. Însă noile dezvoltări față de stilul vechii tehnologii erau uneori de o mare importanță. Dimensiunile tot mai mari ale furnalelor, locomotivelor, vaselor cu aburi, preselor tipografice etc. au adus economii importante, iar inventarea automobilului și a avionului au generat transformări ale societății umane comparabile cu acelea produse anterior de calea ferată. Totuși aceste îmbunătățiri, oricît de evidente și impresionante pentru oamenii din epocă, au împlinit mai degrabă promisiunile primei epoci a industrializării decît au încurajat apariția celei de a doua — fază din care tocmai am ieșit noi acum, în anii 1960.

¹¹ Cariera lui Justus von Liebig, profesor de chimie la Giessen și München (1824-1873) simbolizează perfect legătura dintre chimia teoretică și tehnologie. Dincolo de propriile sale descoperiri, dintre care cea mai vestită a fost măsurarea și analiza cerințelor chimice ale dezvoltării combinatei, Liebig a fost profesorul unui număr impresionant de chimiști din industrie și comerț, la mijlocul secolului al XIX-lea.

Organizarea socială și idealurile de bază ale organizării industriale din Statele Unite înainte de primul război mondial se asemănau mult cu acelea din Anglia. Statele Unite împărtășeau sau chiar exagerau multe dintre caracteristicile societății britanice, fiind chiar mai insulare, încredințându-le funcționarilor publici funcții economice și sociale minimale și neavînd, cel puțin în nord, o diferențiere clară a claselor sociale. Cu mult înaintea Revoluției Americane, calculele pecuniare și prospectarea pieței fuseseră adînc implantate în societatea din New England și din regiunea mediană a Atlanticului, iar ingeniozitatea mecanică a yancheilor se putea măsura cu oricare alta din lume. Într-o astfel de comunitate, industrializarea modernă a prins rădăcini foarte ușor, mai ales cînd căile ferate și navigația fluvială făceau accesibile rezervele de fier și cărbune din Pennsylvania și din alte regiuni din interiorul continentului. Enorme resurse naturale ale Statelor Unite și populația redusă, dar în creștere rapidă, făceau ca înainte de primul război mondial și chiar după aceea Statele Unite să păstreze acea atmosferă de înflorire, care predominase și în cercurile industriei britanice între 1790 și 1850. În plus, idealismul și practicile competitive ale industriașilor americani aveau aproape aceeași textură ca și cele care acoperiseră cu un văl de decentă aparentă începuturile brutale ale industriei victoriene. Carierele unor inventatori și întreprinzători ca Thomas Edison (m. 1931) și Henry Ford (m. 1947) au recapitulat realizările anterioare ale unor oameni ca Richard Arkwright (m. 1792) și James Watt (m. 1819), la un nivel financiar mult mai înalt, potrivit cu dimensiunile peisajului american și ale pieței interne.

Industrializarea Statelor Unite a fost mult accelerată de imigrația masivă și atît de variată. În 1914, americanii deveniseră deja o adevărată ligă a națiunilor celor mai diferite, cu elemente europene predominante, dar și cu o minoritate neagră substanțială și cu reprezentări cel puțin simbolice ale tuturor celorlalte ramuri ale umanității. Pluralitatea culturală rezultată din acest amestec a adăugat o notă distinctivă la tensiunile psihologice și sociale inerente trecerii de la viața rurală la cea urbană datorită industrializării. Soluția americană a fost aceea de a accentua moștenirea culturală europeană și precedentul politic, ascunzînd astfel, cel puțin pentru cîteva decade, diversitatea adusă de imigranți și în țară și asigurînd un teren comun destul de flexibil datorită căruia discrepanțele culturale dintre diferitele segmente ale populației puteau interacționa.

Industrializarea Statelor Unite era diferită totuși de prototipul său britanic prin faptul că diferitele corporații au devenit repede forma de organizare normală a întreprinderilor americane. Tendința corporațiilor de a deveni birocrații private, în care puterea depindea mai mult de funcție decît de proprietate, se diferenția clar de individualismul britanic din prima fază a industrializării. Reglementarea publică a afacerilor private a demonstrat de asemenea faptul că anumite companii private, ca Standard Oil a lui John Rockefeller, se dezvoltau, chiar și în Statele Unite, dincolo de limitele suveranității strict private. Însă aceste tendințe s-au dezvoltat mai mult în Germania, unde tradițiile guvernării prusace au încurajat acțiuni largi în domeniul

economic, ca și în alte domenii, și unde demnitarii nu erau percepuți de poporul de rînd ca niște profitori, folosind cu lăcomie banii din taxele plătite de cetățenii onști, ci ca reprezentanți autentici ai acelei entități transcendente, statul, în care — cel puțin în principiu, dacă nu și în fapt — interesele personale, aflate în conflict erau sublimite în ideea binelui comun.

* * *

Dezvoltarea industrială a Germaniei se producea simultan cu aceea a Statelor Unite, pe de o parte pentru că ambele țări aveau nevoie de căi ferate pentru a avea acces la bogățiile minerale din interiorul continentului, imposibil de atins înainte datorită dificultăților transportului. Însă sistemul social relativ rigid din Germania, mai ales din est, puternica mistică populară a statului, armatei și birocrăției, excelenta educație germană și larga distribuție a aptitudinilor tehnice și a breslelor — toate făceau ca industria modernă din Germania să aibă un caracter social și moral diferit de acela din Anglia și Statele Unite.

Cea mai importantă inovație a germanilor a fost aceea de a extinde ponderea managementului deliberat, conștient în procesul industrial. Acest lucru s-a făcut în funcție de mai multe direcții care s-ar putea numi: 1) tehnică, 2) financiară și 3) a resurselor umane.

1) În sfera tehnică, germanii organizau invențiile, făcându-le să fie evenimente deliberate, așteptate, normale. Faptul că industria germană la scară largă a apărut în scenă tocmai cînd chimiștii ajunseseră să dobîndească o înțelegere teoretică adecvată a subiectului lor, a ajutat, fără îndoială, la stabilirea ideii că tehnica era supusă unor infinite îmbunătățiri. În orice caz, companiile germane chimice și electrice au promovat pentru prima oară înființarea de laboratoare de cercetare industrială, cu chimiști și fizicieni cu pregătire universitară, ale căror investigații și experimente au fost concepute nu ca simple auxiliare pentru cazuri de urgență față de activitățile curente, ci ca o parte integrantă și permanentă a întregii întreprinderi. Astfel, cîteva corporații germane au instituționalizat invenția tehnică prin stabilirea unei puternice legături între înaltele teorii ale cercetării științifice și rutina practicilor din fabrică. Rezultatul a fost spectaculos, căci la sfîrșitul secolului industria chimică și cea electrică germană erau cele mai dezvoltate din întreaga lume.

2) În domeniul finanțelor, guvernul german a extins zona managementului deliberat prin abrogarea sau controlul pieței libere, care, cel puțin în teorie, îndrumase deciziile industriașilor britanici. Astfel, tarifele și ratele căilor ferate, minuțios calculate, erau folosite pentru a încuraja întreprinderile și industriile particulare necesare apărării naționale. Înainte și cu atît mai mult după 1866, cînd prusacii demonstraseră cum se poate surprinde adversarul în mod strategic prin transportarea trupelor cu trenul, căile ferate erau construite întotdeauna și în vederea unei posibile întrebunțări militare. Nevoia de a transporta rapid trupe spre frontiera amenințată

a devenit mai importantă decât orice profit posibil, dictînd natura și localizarea noilor construcții de căi ferate. Totuși, abrogînd astfel orice considerații ale pieței, Germania a obținut totuși nu numai un semnificativ avantaj militar, ci și o rețea de transport extrem de coerentă și de eficientă — mai ales după 1879, cînd statul a început să cumpere căile ferate aflate în proprietatea privată.

Agenții guvernamentali nu erau singurii funcționari ce trebuiau să controleze dezvoltarea industriei germane. Sub umbrela activităților statului, s-au ridicat cinci-șase birourile „private”, care aveau o influență extraordinară asupra dezvoltării economiei germane. Aceste ierarhii „private” se numeau bănci. Puterea lor stătea în faptul că finanțau industria germană cu împrumuturi generoase pe termen lung, la o scară pe care banchierii englezi, nevrînd să blocheze prea mulți bani în mașinării și clădiri aflate sub controlul altcuiva, refuzau să le ofere. Astfel de credite ușor accesibile au accelerat mult dezvoltarea industriei germane după 1870, dar exista și reversul monedei, căci băncile insistau să aibă un cuvînt de spus în conducerea firmelor pe care le finanțau cu atîta generozitate. Acest lucru s-a realizat mai ales prin insinuarea unor reprezentanți ai băncilor în consiliile de conducere. Cînd o singură bancă intra în legături atît de strînse cu cîteva industrii și cu numeroase întreprinderi, independența firmelor separate devenea ceva fictiv. Punctul de vedere al unui bancher, național sau chiar internațional în amploarea sa, și cu un unghi de vedere asumat pecuniar, tindea să domine deciziile manageriale.

Cartelul a devenit expresia caracteristică a coeziunii managementului industrial german, realizat datorită rolului coordonator al marilor bănci. Scopul general al unui cartel era acela de a controla livrarea și prețurile de vînzare ale unui anumit grup de produse, într-o manieră care să maximizeze profitul industrial general și să micșoreze fluctuațiile în fluxul de produse și de servicii prin instituționalizarea industriei. Acordurile dintre toți membrii unui cartel în legătură cu participarea la profit a fiecăruia într-o proporție negociată erau destul de dese, prețurile erau în general continuu ajustate și de multe ori același produs era oferit diferitelor clase de cumpărători la diferite prețuri. Detaliile variau de la o industrie la alta și, în cazul produselor ce nu puteau fi standardizate cu ușurință, principiile cartelului se dovedeau, în general, ineficiente. Însă în industria cărbunelui și în cea a oțelului, cartelul s-a dovedit un real succes.

Prin carteluri, managerii financiari și industriali germani controlau piața (cu anumite limite) în loc să fie controlați de ea. În timpul primei faze a industrializării, oamenii presupuneau pur și simplu că fluctuațiile de prețuri de pe piața liberă erau naturale și ei își adaptau cum puteau activitățile la structurile recurente de înflorire sau stagnare, la fel cum agricultorii se adaptaseră, de-a lungul secolelor, la capriciile vremii. Cartelurile germane n-au scăpat nici ele complet de fluctuațiile piețelor internaționale dinainte de primul război mondial,¹² dar prin introducerea producției planificate și a prețurilor fixe ele au reușit să controleze climatul financiar mai mult chiar decât era de așteptat.

¹² Prin cooperarea francezilor, olandezilor și englezilor, precum și a altor banchieri și industriași, principiul cartelului a fost extins dincolo de granițele naționale pentru a regulariza oferta anumitor bunuri pe plan mondial înainte de primul război mondial.

3) Chiar și în Germania, progresul resurselor umane a fost inegal înainte de 1914. Totuși, școlile comerciale și tehnice germane pregăteau absolvenți pentru activități specifice mai eficiente decât oricare altele în lume și legile de asigurări sociale ale lui Bismarck au introdus și ele un nou element de management conștient în viețile a milioane de oameni. La fel, manipulările dosnice ale presei de către Bismarck au constituit un pas preliminar spre tipul de control al gândirii maselor, practicat pretutindeni în prezent.

Mai importantă decât aceste începuturi timide la scară națională a fost maniera în care antreprenorii-proprietari individuali au lăsat rapid locul unor manageri de profesie, care conduceau întreprinderile, firmele, cartelele și băncile cu o eficiență exemplară, dar își și impuneau propriile condiții, creînd o elită managerială, extrem de disciplinată și cu un *esprit de corps*^{*} foarte diferit de etosul individualist și predominant mercantil al oamenilor de afaceri britanici de la începutul secolului al XIX-lea. Membrii elitei industriale și comerciale germane erau cuprinși în ierarhii birocratice și erau răsplătiți pentru succese și pentru respectarea etosului de grup prin promovarea într-un post mai înalt, ce presupunea și mai multă autoritate. Bani în sine — răsplata și măsura succesului pe piață — erau de multe ori de mai mică importanță pentru astfel de oameni decât prestigiul rangului lor în comunitatea oamenilor de afaceri.

Desigur, această oligarhie destul de limitată, recrutîndu-și membrii prin cooptarea candidaților celor mai eficienți și mai disciplinați pentru promovare, după o viață de supraveghere riguroasă, se aseamăna cu piramida birocrăției guvernamentale și, de fapt, birocrăția industrială și cea guvernamentală se suprapuneau în mare măsură. Funcționarii publici se ocupau de căi ferate, mine, telegraf și servicii telefonice în statele germane, în timp ce bunăvoința stăruitoare, chiar dacă puțin cam străină a majorității funcționarilor guvernamentali față de corporațiile private, a atins punctul culminant în colaborarea activă și strînsă dintre furnizorii industriali importanți și Statul-Major prusac.

Într-adevăr, realizările impresionante ale resurselor umane s-au concentrat mai ales în sfera militară în secolul al XIX-lea și aici poziția dominantă a Germaniei era evidentă. În perioada postnapoleoniană, Prusia a fost primul stat european care a instituit pregătirea militară în mod universal (cel puțin teoretic) și în timp de pace și succesul cetățenilor-soldati ai Prusiei, luptînd după un plan bine stabilit dinainte de către ofițeri, buni cunoscători ai strategiei militare, a uimit întreaga Europă. După victoriile Prusiei împotriva Austriei, în 1866, și împotriva Franței în 1870-1871, toate puterile continentale ale Europei s-au grăbit să urmeze exemplul prusac. Drept rezultat, primele săptămîni ale primului război mondial au prezentat spectacolul uriaș al unor mecanisme umane, avînd chiar și piese de schimb, operînd într-o manieră complet inumană și mișcîndu-se cel puțin aproximativ conform unor planuri predeterminate și ireversibile. Milioanele de indivizi ce compuneau aceste mașini de război rivale se comportau de parcă și-ar fi pierdut voința și inteligența individuală. Drept rezultat, în august 1914, zeci de mii de ființe umane și-au găsit moartea bucurîndu-se de automatismul unui eroism somnambul.

^{*} În franceză: spirit de echipă (n. tr.).

Anii de război ce au urmat au determinat o combinație a tuturor elementelor ce puteau fi găsite în societatea germană, care își extindea viguros limitele controlului conștient asupra acțiunilor sociale. În 1917, după trei ani de război, diferitele grupuri și ierarhii birocratice, care operaseră oarecum independent unele de altele în timp de pace (găsindu-și uneori și țeluri comune), erau subordonate uneia dintre cele mai eficiente dintre ele: Statul-Major. Ofițerii îi controlau pe funcționarii guvernamentali civili, pe cei din bănci, carteluri, firme, fabrici, pe ingineri și oameni de știință, pe muncitori și țărani — aproape fiecare element din societatea germană — și toate eforturile se îndreptau teoretic și, în mare măsură, chiar și practic spre susținerea războiului.

În 1917, raționalizarea și prioritățile înlocuiseră prețurile pieței ca factori reglatori ai distribuției bunurilor importante. Calcularea capacităților de muncă, a materiilor prime existente, a puterii și transportului deveniseră mai importante decât controalele și calculele financiare. Talentul științific fusese mobilizat pentru programe de urgență, cum ar fi captarea nitrogenului din atmosferă, fără de care Germania ar fi rămas fără

REVOLUȚIA INDUSTRIALĂ

CERCETARE

BĂNCI

STAT

STILUL BRITANIC DE INDUSTRIALIZARE

INDUSTRIE

STILUL GERMAN DE INDUSTRIALIZARE

FIER

CĂRBUNE

OTELURI SPECIALE

DERIVATAI AI
CĂRBUNELUI

explozibil, dar și fără îngrășăminte chimice. Organizarea războinică a Germaniei imperiale s-a extins și asupra teritoriilor învecinate, aliate cu sau cucerite de armatele germane. Concentrarea națională de putere în scopuri naționale a devenit astfel, în limitele stabilite de acea *Schlemperei* austriacă, de stilul posac al belgienilor sau de înapoierea Balcanilor, un totalitarism transnațional. În timpul primului război mondial, germanii au reușit să ajungă la o mai bună concentrare și coordonare a resurselor umane și mecanice pentru război, mai repede și pe o durată mai lungă decât oricare altă națiune. Înfrișgerea din 1918 a însemnat dezmembrarea mașinii de război și administrative, aflate în centrul întregului complex al puterii. Totuși, revelarea posibilităților existente atunci când oameni hotărâți, nemiloși și inteligenți, inspirați de un puternic *esprit de corps* și organizați într-o ierarhie clară a autorităților, pornesc să concentreze energiile și resursele unei întregi națiuni pentru atingerea unor scopuri stabilite de clasa conducătoare, a continuat să dea de gândit unora, să incite ambițiile altora și să anunțe începutul unei noi epoci în istoria omenirii.¹³

Fiecare națiune occidentală și-a avut propriile nuanțe de stil în industrializare ca și în orice altceva și, așa cum modelele și precedentele briatnice fuseseră preluate pe continent cu anumite diferențe, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, la fel și modelul german din cea de a doua jumătate a secolului s-a combinat în diferite moduri cu tradițiile locale, cu tehnicile și resursele existente și a intrat în competiție cu modelele oferite de Marea Britanie și Franța pentru a iniția industrializarea Europei Estice și de Sud. Însă în 1917, industrializarea abia începea să depășească granițele Europei Vestice și ale nord-estului Statelor Unite. În ciuda impactului important asupra popoarelor globului, industrializarea era încă ceva exotic și local când primul război mondial a zguduit Noul Regim al Europei.

3. REVOLUȚIA DEMOCRATICĂ

În 1789, Stările Generale franceze, transformate în Adunare Națională, au proclamat Drepturile Omului și au hotărât să le materializeze într-o nouă constituție. Astfel, revoluția democratică, ce a izbucnit pentru prima dată în coloniile britanice din America de Nord, a fost transferată peste Atlantic și plantată, cu fanfară și pană, în chiar inima Europei. Fanfara din primele zile a fost însă urmată de mai mult de douăzeci de ani de artificii, în decursul cărora ideile revoluției s-au răspândit în toată Europa și chiar în America de Sud. Apoi, pînă la primul război mondial, scopul principal al politicienilor europeni a fost acela de a adapta specificul politic local la adevărurile eterne de curînd descoperite în Franța, adică de a seculariza, raționaliza și reforma instituțiile existente în lumina principiilor democratice.¹⁴

¹³ Thorstein Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, New York, Macmillan Co., 1915, m-a ajutat mai mult decât oricare altă carte probabil în formarea unei concepții în legătură cu eventualele caracteristici ale industrializării Germaniei. Anumite date din J. H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1951, mi-au fost, de asemenea, de ajutor.

¹⁴ Emoțiile și faptele violente precipitate de Revoluția Franceză, împreună cu poziția, puterea și importanța Franței în lumea occidentală în general tindeau să pună în umbră influența exemplului anterior nord-american după

Revoluția Franceză însăși a fost un ghem de contradicții. Dincolo de compromisurile de neevitat ale practicii, teoria revoluționară, rezumată în deviza „Libertate, Egalitate, Fraternitate”, era dominată de nenumărate ambiguități. Ambiguitatea este însă esența oricărei bune devise politice, căci le permite unor oameni cu păreri diferite să se asocieze într-o acțiune comună în ciuda diferențelor lor de opinii. Din acest punct de vedere, mișcarea revoluționară din Franța a pornit de la motive umane la fel de variate ca și oricare mare revoltă anterioară din istoria Europei, chiar și Reforma.

„Libertatea” ar putea însemna dreptul majorității de a înlătura obstacolele din calea voinței sale. Printr-un paradox simplu, libertatea ar putea însemna și dreptul unui anumit grup de a-i învăța pe ceilalți, folosind persuasiunea și amenințarea în general dar, în caz de necesitate, recurgând la violență pentru a-i convinge pe cei ce se îndoiu și a-i împiedica pe dușmanii poporului de a răspîndi otrava deziluziei. Însă libertatea putea însemna și ceva total opus: dreptul indivizilor de a face orice doreau, în limite practic foarte largi, chiar atunci cînd comportamentul lor era neplăcut sau ofensator pentru majoritate. Pe scurt, libertatea putea însemna fie o extindere radicală, fie o restrîngere riguroasă a autorității guvernamentale și cuvîntul era invocat pentru a justifica ambele politici.

„Egalitatea” și „Fraternitatea” presupuneau contradicții la fel de puternice. Era oare vorba de egalitate în fața legii, astfel încît toți să plătească aceleași taxe, să se conformeze aceluiași restricții și să se bucure de aceleași libertăți? În acest caz, era un om bogat cu adevărat egal cu un biet muritor de foame, gata de a-și vinde dreptul de primogenitură pentru o masă potrivită? Sau pentru adevărata egalitate era nevoie de egalarea statutului economic și de redistribuirea proprietății? În cel de al doilea caz se mai putea spune că cei bogați erau egali înaintea legii sau că erau dușmani ai poporului, ce trebuiau supuși unei legislații punitive speciale? În ce privește fraternitatea, erau toți oamenii frați sau numai francezii între ei? Sau poate că toți cei învățați erau frați și erau înconjurați de inamici neînvățați și rău intenționați. Sau poate că numai cîțiva francezi învățați și virtuosi erau cu adevărat frați, în timp ce alții, aparținînd altor națiuni mai puțin importante, chiar atunci cînd gîndeau bine, nu le puteau fi frați cu adevărat. Aceste înțelesuri opuse erau implicite revoluției încă de la începuturile ei și au devenit mai mult sau mai puțin explicite pe măsură ce diferitele facțiuni revoluționare au început să se separe.

Nu mai e nevoie să recapitulăm aici complexitatea luptelor partizane și constelațiile schimbătoare ale puterii în Franța și dincolo de granițele Franței în timpul revoluției.

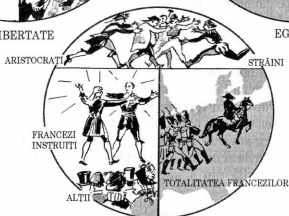
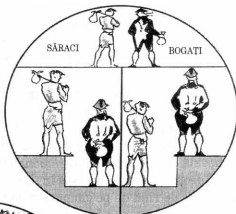
1879. Din acest motiv, cel mai bun lucru ar fi să ne concentrăm aici numai asupra Franței și să renunțăm la studierea vicisitudinilor și triumfurilor idealului democratic în Statele Unite. În secolul al XIX-lea, dezvoltarea Statelor Unite a fost una marcată *sui generis* datorită poziției sale la frontiera lumii civilizate. Experiența americană a rămas una limitată, așa cum fusese și în secolul al XVII-lea, dar nu și în al XVIII-lea și nici în al XX-lea.

Chiar și războiul civil american din 1861-65 a avut efecte minore dincolo de granițele americane. Slavia fusese deja abolită în alte părți ale lumii occidentale mai devreme decît în Statele Unite, cu câteva excepții precum Cuba sau Brazilia, iar tehnologia militară folosită în războiul civil, care a anticipat ceva din trăsăturile primului război mondial, a rămas aproape neobservată. La cinci ani după încheierea războiului american, prusacii au demonstrat de două ori cum se poate câștiga un război într-o singură campanie bine planificată. Avînd modelele prusace în fața ochilor, militarii de profesie din Europa și din restul lumii nu mai aveau nici un motiv pentru a studia marea cîmpieală a civililor americani în uniformă.

E de ajuns să spunem că, după ieșirea din funcțiune a constituției întocmite de Adunarea Națională și după izbucnirea ostilităților dintre Franța revoluționară și Prusia sau Austria, cunoscute drept țări conservatoare (1792), evenimentele se îndreptau vertiginos spre un moment de criză. Până în 1794, succesele militare fuseseră Republica Franceză de dușmanii săi străini, dar succesul militar, adăugându-se la o stare de confuzie tot mai accentuată și la controversele ideologice interne, a deschis drumul ambiției lui Napoleon Bonaparte, care a preluat puterea în 1799 și a condus Franța tot mai autocratic până când o coaliție europeană l-a învins și detronat în 1814-1815.

Astfel, revoluția nu a dus la un guvern popular și republican, ci la o dictatură militară, urmată de restaurarea monarhiei. Totuși, deși așteptările revoluționarilor au fost înșelate de evenimente, s-a și realizat mult datorită revoluției. Anularea completă a drepturilor senioriale și redefinirea proprietății asupra pământului prin confiscarea

AMBIGUITĂȚILE REVOLUȚIEI FRANCEZE

FRATERNITATE

și revinderea proprietăților nobililor și ale Bisericii, au făcut din Franța secolului al XIX-lea o națiune de fermieri țărani. Reorganizarea proprietății asupra pământului era fundamentală pentru că stabiliza societatea franceză și făcea revoluția ireversibilă. Însă țăranul împroprietărit,¹⁵ stăpîn al pământului, nevastei și copiilor, preocupat de probleme practice cum ar fi prețul grîului sau zestrea cuvenită fiicei sale, era doar o mică parte a reazășărilor postrevoluționare. Viața orașelor s-a schimbat și ea o dată cu suprimarea breslelor și a altor corporații și monopoliuri mai vechi. Însă transformarea guvernării și a relației sale cu populația a dominat atît viața citadină, cît și pe cea rurală și poate fi considerată realizarea cea mai importantă a Revoluției Franceze.

Schimbările din domeniul politic erau în centrul aspirațiilor cele mai importante ale revoluționarilor. Era nevoie de o guvernare potrivită unui popor mare și liber și pentru aceasta luptaseră milioane de oameni și muriseră sute de mii, iar jongleriile constituționale care au punctat istoria Franței din 1790 pînă în 1815 au dovedit practic și dincolo de orice îndoială ceea ce fusese cîndva doar o teorie radicală: guvernele nu erau creații ale lui Dumnezeu, nici ale naturii, ci ale oamenilor. Desigur, conservatorii și liberalii aveau opinii diferite referitoare la posibilitatea ca experimentele constituționale ale revoluționarilor să-i servească pe oameni mai bine decît Vechiul Regim. Însă era un lucru de netăgăduit că francezii reușiseră, mai întîi în timpul republicii și apoi al lui Napoleon, să mobilizeze energii nebănuite și să le canalizeze în serviciul statului național. Acest aspect al Revoluției Franceze a îngemănat-o cu revoluția industrială în măsura în care fiecare a mărit puterea de care dispuneau efectiv popoarele și guvernele occidentale.

Văzută în această lumină, Revoluția Franceză poate fi suspectată de o renaștere a tendințelor centralizatoare și de consolidare tipice monarhiei franceze încă din perioada medievală. Însă revoluționarii acționau în numele unui monarh absolut: poporul. Teoria care îl declara suveran pe papă în timp ce promitea să confere noi drepturi și demnități oamenilor de rînd de pe cîmpuri și de pe străzi — și uneori chiar o făcea — făcea ca poporul suveran să-i fie mai ușor să pretindă, prin agenții săi oficiali, noi servicii și sacrificii mai mari din partea poporului de rînd, căci poporul — cetățeni și stăpîni cu drepturi depline și nu supuși sau servitori ai regilor și nobililor — era acum direct responsabil de soarta națiunii. Celor slabi și înceți trebuia să li se amintească ce îndatoriri au și oamenii trebuiau chiar forțați să fie liberi.

Astfel, guvernul revoluționar francez, înarmat cu teoria democratică și împins de nevoia urgentă de oameni, bani și bunuri, încălca uneori restricțiile cutumiare și lupta împotriva puterilor adverse, care susținuseră monarhia franceză în Vechiul Regim. Privilegiile, drepturile și imunitățile anterior incontestabile au fost complet încălcate în noaptea teribilă din 4 august 1789 și nu au mai fost niciodată reinstaurate. Curînd după aceea, orașele oligarhice și guvernele provinciale

¹⁵ Previzunile economice și prescripțiile egalitariste ale codului lui Napoleon i-au făcut pe țăranii francezi extrem de reticenți în a se confrunta cu necesitatea divizării pământului între numeroșii lor copii și ei și-au micșorat curînd familiile. Un ritm destul de lent al creșterilor populației, micșorînd și ritmul relativ rapid al industrializării în Franța, a fost deci consecința pe termen lung a schimbărilor legale și de proprietate generate de Revoluția Franceză.

aristocratice, împreună cu o adevărată încurcătură de grupuri paraguvernamentale, s-au dezintegrat de bună voie și au fost înlocuite, mai întâi, de numeroase comitete de urgență și apoi de o administrație birocratică bine orânduită, uniformă, rațională și mai ales centralizată.

Din toate corporațiile și grupurile privilegiate care mediaseră între autoritatea centrală și supușii individuali sub Vechiul Regim, numai Biserica s-a opus efectiv uzurpărilor întreprinse de către guvernul revoluționar. Biserica și-a pierdut domeniile (1790) și clerul a început să primească salariu de la stat. Însă aceasta nu a transformat Biserica într-o ramură a birocrăției guvernamentale, căci autoritatea preoților și a episcopilor nu provenea din suveranitatea populară și nici de la stat, ci din pretențiile lor de succesiune apostolică. Încercările radicale de a înlocui creștinismul printr-o religie rațională care să se potrivească guvernului revoluționar rațional au eșuat complet și efortul de a democratiza conducerea bisericească făcând numirile ecleziastice să depindă de voința oamenilor, exprimată prin alegeri libere, nu a avut prea mult succes. Într-adevăr, constituția civilă a clerului, devenită lege a pământului în 1790, a creat o ruptură puternică în societatea franceză, care nu s-a mai vindecat nici pînă azi. Cei ce repudiau și cei ce susțineau eforturile de a face Biserica să se conformeze principiilor democrației nu aveau cum să cadă de acord. Fiecare parte era condusă de emoții puternice, justificate de teorii care, fiind elborări coerente logic ale unor premise contradictorii, erau efectiv incompatibile.

Înțelegerea din 1801, prin care Napoleon a făcut pace cu papalitatea, a ascuns, dar nu a astupat fisura. În perioada postnapoleoniană, Biserica Romano-Catolică a fost pretutindeni un stîlp al reacțiunii, rivalizînd, în conservatorismul ei de neclintit, doar cu bisericile protestante ale statului. Totuși, o dată cu trecerea timpului, revoluția democratică a ajuns la un fel de victorie cu dublu înțeles chiar și printre reacționarii din rîndurile clerului. În cea mai mare parte a Europei catolice, înainte ca secolul al XIX-lea să se fi încheiat, apărarea pretențiilor și prerogativelor Bisericii nu se datora doar prelaților și monarhilor ce se temeau de revoluție. O mult mai mare contribuție în acest sens au avut partidele politice și asociațiile laice — sindicatele catolice, de exemplu — care încercau să obțină sprijinul maselor și participau, în multe cazuri, la activitățile parlamentare.

În zorii mișcării revoluționare, o astfel de rezolvare ilogică, oricît de eficientă practic, a conflictului dintre doctrina catolică și cea democratică amintea prea mult de iraționalitatea Vechiului Regim pentru a fi măcar de conceput. În loc de asta, toate loviturile revoluției tindeau să distrugă rețeaua de asociații legale ce interveneau între cetățeanul individual și statul „său” național. Aceste corporații mediate erau ceea ce revoluționarii numeau în general „privilegii.” Distrugînd deci privilegiile, revoluția a polarizat societatea franceză mult mai mult între o birocrăție centralizată, care deținea toată puterea și funcțiile arogate de către statul național, și milioanele de cetățeni francezi liberi, egali și presupus înfrățiți.

Serviciul militar obligatoriu impus tuturor cetățenilor de guvernul Revoluției Franceze a fost cea mai mare încălcare a ceea ce reprezentase mai înainte „libertatea”

unui supus liber. Această *levée en masse* a fost prima dată decretată ca o măsură de urgență în 1793, când revoluția era în primejdie. Mobilizarea a fost din nou organizată de prefectii de poliție ai lui Napoleon pînă cînd Franța a fost aproape secătuită de forța ei militară în timpul ultimelor campanii dezastruoase ale împăratului. Ceea ce apăruse ca o ultimă salvare posibilă, bazată pe apelul frenetic la sentimentele populației, a devenit astfel o mașinărie infernală, făcîndu-i pe cetățeni să intre, cu sau fără voia lor, în rîndurile armatei franceze într-o astfel de măsură încît această armată devenise teroarea Europei timp de mai mult de două decade.

Totuși, milioane de francezi se înrolau de bună voie sub steagurile victorioase ale lui Napoleon și ale mareșalilor săi și majoritatea se simțeau mîndri de a aparține marii națiuni care ținea sub călcîi întreaga Europă, ca un colos, de la Campo Formio (1797) la Waterloo (1815). Astfel, cînd încercările constituționale ale lui Napoleon reduseseră mașinăria legislativă a guvernării la neputință și obediență — blocînd astfel calea prin care, conform teoriei democratice, voința populară trebuia să-și găsească expresia —, francezilor nu le-a lipsit prea mult ceea ce prea puțini dintre ei admirau. Legislatorii aleși, în timpul scurtelor perioade în care își puteau exprima liber gîndurile, făcuseră vocea libetății să sune mai mult ca o ceartă ascuțită și iresponsabilă între niște băieți de școală decît ca vocea solemnă a poporului suveran, atît de încrezător anticipată de adepții lui Rousseau.

Totuși, nici forțele polițienești sau prefecturile napoleoniene, nici cele din timpul succesurului său Bourbon nu au putut repune relația dintre guvernare și popor pe bazele sale prerevoluționare. Milioanelor de francezi li se spusese că guvernarea le aparține lor și ei au crezut destul de mult în acest lucru pentru a face imposibilă desconsiderarea opiniilor lor. Desigur, conducătorii au fost întotdeauna nevoiți să țină cont oarecum de voința și dorințele supușilor lor. Însă în majoritatea locurilor și timpurilor, definiții convenționale destul de precise ale rolului conducătorului și ale celor conduși le permitea și unora și altora să se ignore reciproc, atîta timp cît formalitățile necesare posibilelor întîlniri erau respectate — plata tradițională a taxelor, respectul față de ceremonii, generozitatea regală etc.

Chiar și în Vechiul Regim, definițiile obișnuite ale rolurilor politice slăbiseră. Regii și miniștrii lor dovediseră ceea ce omologii lor din alte timpuri și locuri ar fi considerat un interes bizar în astfel de activități degradante ca industria și comerțul, în timp ce negustorii și ceilalți oameni de rînd se interesau probabil de afacerile guvernării și uneori chiar influențau politica oficială. Totuși, cu toată confuzia ce cuprinsese relațiile tradiționale din timpul Vechiului Regim, monarhul a rămas încă monarh prin grația divină, iar supușii săi au rămas supuși ai voinței divine.

Demonstrînd că oamenii pot influența conștient ordinea politică, Revoluția Franceză a zguduit iremediabil această bază convențională a guvernării. Cînd oamenii și nu Dumnezeu erau făcuți responsabili de relațiile politice, conducătorii nu se mai puteau baza pe acceptarea automată a statutului lor tradițional. Ei trebuiau să-și justifice continuu față de populație principiile, programele și promisiunile. Totuși,

această politică avea și ea riscurile ei, căci promisiunile neîndeplinite și principiile trădate îi hăituiău pe cei aflați la putere datorită unor cuvinte nu îndeajuns cugetate. Pe de altă parte, conducătorii conservatori, care refuzau să ia în considerație noile noțiuni ale colaborării mai îndeaproape a poporului cu guvernarea, le permiteau altora să-și câștige adepți cu riscul de a genera o revoltă, cum au arătat evenimentele din 1830 și 1848. Singurii conducători de succes erau cei ce reușeau să-și asigure loialități puternice, sprijin entuziast și sacrificii voluntar de la un număr substanțial de oameni, prin metode parlamentare, plebiscitare sau charismatice. Fără o reciprocitate clară între guvernare și public, administrația stabilă devenea ceva foarte dificil de obținut și cu ajutorul ei guvernele europene ar fi putut comanda în mai mare măsură energiile populației decât înainte.¹⁶

O legătură mai strinsă între populație și guvernare a fost adevăratul secret al Revoluției Franceze. Doar atunci cînd monarhii Europei învățaseră de la această revoluție cum să-și atragă sentimentele populației de partea lor au fost ei în stare să adune forțele necesare pentru a-l răsturna pe Napoleon. Oricît ar fi încercat să se disocieze de apropierea jenantă față de masele populare, regii și miniștrii Europei nu mai puteau nega această nouă dimensiune a conducerii statului.

Guvernele erau, totuși, fie consolidate, fie slăbite datorită inoculării, în secolul al XIX-lea, a principiilor și pretențiilor democratice. Pe de o parte, un guvern putea fi pe jumătate paralizat de anumite facțiuni populare incontrolabile, cum s-a întîmplat în Austro-Ungaria. Pe de altă parte, un ministru sau monarh se putea juca atît de bine cu sentimentele populare încît să stimuleze un efort extraordinar, așa cum Bismarck a reușit uneori să facă. Mai ales în Europa Nord-Vestică s-au putut consolida astfel guvernele. În est și în sud, ideile democratice s-au dovedit a dezbiina și slăbi relativ, dacă nu și absolut puterea marilor imperii ale Austriei și Rusiei, ridicate la frontierele de uscat ale Europei în secolul al XVIII-lea.¹⁷

Motivul pentru care imperiile est-europene nu au reușit să folosească noile energii ale popoarelor lor, în timp ce statele Europei de Vest au reușit acest lucru în mod remarcabil, se află mai ales în activitățile și atitudinile clasei de mijloc urbane, mai bine dezvoltate în nord-vestul Europei decît oriunde altundeva. Lucrătorii specializați, negustorii, financiarii, proprietarii de fabrici și rentierii din mica nobilime acționau ca o curea de transmisie între guvern și publicul larg interesat de disputele oficiale. Acolo unde astfel de grupuri erau numeroase, bogate și pline de încredere în forțele proprii, ele reușeau să stabilească o reală relație de parteneriat între forțele de la guvernare și

¹⁶ Cîteva state din Antichitatea clasică și de la sfîrșitul Evului Mediu ajunseseră la un grad de integrare între popor și oameni superioară față de tot ceea ce realizaseră statele naționale europene din secolul al XIX-lea. E de notat că unii conducători ai Revoluției Franceze, idolatrizînd virtuțile republicii, lăudate în paginile istoricilor latini, încercaseră să modeleze Franța după orașul-stat al Romei antice.

¹⁷ Aceasta, împreună cu incidența geografică a industrialismului modern, a schimbat pentru un secol sau chiar mai mult balanța puterii dintre statele Europei Vestice și Estice — balanță care, în ultimele decade ale Vechiului Regim, cînd Rusia s-a apropiat de organizarea politică a celorlalte state europene, părea să incline decisiv spre est. Războiul din Crimeea (1853-1856), în care forțele de expediție franceze și britanice i-au înfrînt pe ruși la ei acasă, a făcut și mai dramatică această răsturnare.

popor — adică, practic, ele însele — pe tot parcursul secolului al XIX-lea. Acolo unde astfel de grupuri erau slabe și timorate în fața claselor sociale mai înalte nu a putut apărea un astfel de parteneriat. Dimpotrivă, demnitarii și aristocrații continuau să-și exercite puterea chiar și atunci când în Austria, după 1867, sau în Rusia, după 1906, se impunea autoritatea parlamentului în statul birocratic. Astfel de jumătăți de măsură nu reușeau să stabilească o cooperare efectivă între conducători și conduși în Imperiile Austriac, Rus și Otoman. În loc de asta, în numele naționalismului lingvistic, mișcările politice populare au dus la dezagregarea structurii sociale și politice din Europa de Est în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea.¹⁸

* * *

După 1870, Noul Regim, inaugurat de Revoluția Franceză și de cea industrială, a început să semene tot mai mult cu Vechiul Regim pe care îl înlocuise. În Europa de Vest, clasa de mijloc a ocupat prim-planul societății și politicii, împărțind puterea cu oficialitățile (recrutate în mare parte din rândurile clasei de mijloc) și conferind, din deferență, un rol decorativ rămășițelor clasei aristocratice. Separările ideologice ale Revoluției Franceze au fost pretutindeni contracarate de compromisuri din necesități practice. Corpurile parlamentare au ajuns să cuprindă și partide politice catolice, formate cu aprobarea Papei, și chiar unii aristocrați imperioși și conservatori, precum Bismarck, au învățat să joace jocul parlamentar. Extremele sociale care păreau cîndva ireconciliabile au găsit astfel un teren comun.

Simultan, un nou grup de corporații privilegiate au început să se dezvolte în companii pe acțiuni cu răspundere limitată. Puterea unor astfel de corporații era enormă uneori și cele mai mari au devenit cu timpul un fel de state în stat. Sindicatele au început, de asemenea, să-și exercite sau măcar să aspire la o autoritate semisuverană asupra membrilor lor și unele dintre partidele politice puternice ideologic — mai ales social-democrații germani — au transformat organizarea într-un mod de viață. O astfel de multiplicare a organizațiilor oarecum autonome în cadrul statului național a facilitat exercitarea suveranității politice. Seria de compromisuri pragmatice și ideologice dintre interesele și ideologiile rivale a devenit atât de complexă încît orice schimbare amenința

¹⁸ Guvernul liber și democratic nu impune în mod necesar ca frontierele lingvistice, patriotice și administrative să coincidă, așa cum francezii de limbă germană din Alsacia și belgienii sau elvețienii de limbă franceză o pot dovedi. Totuși, în Europa Centrală și de Est, acolo unde întrepătrunderile geografice ale diferitelor grupuri lingvistice erau deosebit de complexe, ideea că frontierele lingvistice și politice ar trebui să coincidă a cîștigat un sprijin deosebit.

Incertitudinea generată de dispariția vechilor obiceiuri rurale imemorabile — datorată în mare parte răspîndirii industrializării — conferea o intensitate emoțională specială naționalismului din secolul al XIX-lea, de comparat cu forța unor relații cutumiere, de asemenea tulburate, în perioada Reformei. Naționaliștii fervenți din Europa de Est încercau să-și proiecteze amintirile idealizate ale vieții rurale perfect compacte asupra cite unei întregi națiuni. Eșecul total al autodeterminării naționale de a concretiza o astfel de situație idilică, după primul război mondial, și depășirea fazei inițiale de adaptare la lumea industrializată ar putea explica remarcabila decădere a naționalismului lingvistic ca problemă stringentă a politicii europene după cel de al doilea război mondial. Naționalismul violent și adeseori destabilizator din punct de vedere politic din Asia și Africa, după 1945, pare să recapituleze, în acest sens, experiența europeană anterioară.

să distrugă întreaga structură. Aceasta s-a și întâmplat în Vechiul Regim cu diferitele idei și interese apărute deodată. În plus, sub amenințarea primului război mondial și a revoluției ruse, aceste compromisuri au încetat să mai funcționeze la fel cum echilibrul Vechiului Regim european fusese distrus de Revoluția Franceză cândva și, încă mai demult, cadrul social al Europei medievale fusese distrus de Reformă.¹⁹

Privind retrospectiv, ne e ușor să detectăm acum momentele critice ale echilibrului politic ce părea să apară în Europa între 1870 și 1914 căci, în ciuda tuturor contrabalansărilor de interese politice și a compromisurilor de principiu, două grupuri plasate strategic au rămas pe dinafară. Cea mai mică, dar mai bine articulată dintre ele, era minoritatea educată din Europa de Est care, după ce prinsese gustul erudiției și gândirii speculative occidentale, se simțea complet străină de universul social în care se născuse. Ideile sociale extreme și uimitor de variate, induse de sentimentul izolării și al frustrării simțite de astfel de oameni, au făcut ca flacăra revoluționară să continue să ardă mocnit în toate imperiile est-europene și mai ales în Rusia.

În același timp, în țările mai industrializate ale Europei de Vest, muncitorii din fabrici nu erau întotdeauna dispuși să accepte conducerea politică a claselor de mijloc. De la mijlocul secolului al XIX-lea, marxistii și alte grupări au început să ofere clasei muncitoare o viziune socială construită după propria imagine și în acord cu propriile interese. Astfel, nu trebuie să ne surprindă faptul că, începând din 1870, ideile socialiste au început să cîștige un public numeros, mai ales în Germania. Totuși, oricît tunau și fulgerau marxistii împotriva capitalismului și guvernului burghez, într-un sens fundamental, ei încă mai aveau la valorile și structurile statului național democratic, al compromisului și al idealurilor publice, care apăruse din fuziunea tradițiilor Revoluției Franceze cu vechile tradiții politice. Unanimitatea cu care toți socialiștii, în afară de cei ruși, au pornit la război în 1914 stă mărturie pentru acest raționament.

Totuși, o coincidență a sortii a separat evoluția politică a Rusiei de aceea a altor teritorii aflate mai spre vest. În anii 1890, extremismul ideologic tipic rusesc și-a găsit expresia perfectă în doctrina marxistă. Simultan, distrugerea obiceiurilor rurale străvechi și începutul industriei moderne au modificat imobilismul masiv al țăranimii ruse, ce trezise disperarea atîtor spirite sensibile și educate la începutul secolului al XIX-lea. Inițiativă forurilor oficiale de a abolii iobăgia și de a construi căi ferate și inițiativa proprietarilor de pămînturi, ce au introdus tot felul de invenții tehnice în agricultură, s-au combinat cu o presiune crescîndă a populației în Rusia rurală și au pus satele în mișcare. Cînd aceste lucruri s-au întîmplat, intelectualii, de atîta vreme frustrați de existența unei țăranimii „întunecate și surde“, s-au confruntat deodată cu un uriaș orb și furios, disperat să ajungă la lumină. Condițiile urbane erau de asemenea problematice și regimul țarist, care nu se împăcase niciodată nici măcar cu idealurile Revoluției Franceze, s-a văzut deodată confruntat atît cu nemulțumirile liberalilor, cît și cu ale socialiștilor, atît în orașe, cît și în sate. Războiul pierdut, mai întîi cu Japonia

¹⁹ Poate că Bertrand de Jouvenel, *Du Pouvoir : histoire naturelle de sa croissance* (Genève, Éditions du cheval ailé, 1945) a contribuit mai mult la această analiză a Revoluției Franceze și a urmărilor sale decît oricare altă operă.

și apoi, pe scară mult mai mare, cu Puterile Centrale, a accentuat aceste tensiuni din societatea rusă, aducându-le la suprafață în revoluția din 1905-1906 și în cea mult mai puternică din 1917-1922.

4. ASPECTE ARTISTICE ȘI INTELLECTUALE

Activitatea artistică și intelectuală în Occident între 1789 și 1917 e impresionantă, coplesitoare prin volumul și varietatea ei. Punând sub semnul întrebării adevăruri pînă atunci necontestate și căutînd noi certitudini doar pentru a descoperi noi ipoteze de lucru, europenii au slăbit sau chiar distrus multe dintre vechile structuri coerente ce le organizaseră arta și gîndirea timp de secole. Sau așa pare acum, din perspectiva anilor 1960.

Pe de altă parte, coerența culturală a unor epoci îndepărtate ar putea fi iluzorie. Varietatea și confuzia au fost uitate, căci supraviețuirea artei și gîndirii e supusă totdeauna filtrărilor gustului generațiilor următoare. În plus și chiar mai semnificativ, perspectiva temporală îndelungată reduce adeseori conflictele ireconciliabile ale unei epoci la simple aspecte ale unei continuități mai ample, la fel cum imaginea dintr-un aeroplan, estompînd detaliile, poate revela caracteristicile cartografice ale unui peisaj. Astfel, după cîteva secole, poate că liniile principale ale dezvoltării artistice și intelectuale din secolele al XIX-lea și al XX-lea ar putea apărea la fel de clare ca și acelea ale oricărei altei epoci.

Lipsindu-ne o astfel de perspectivă, ne e mai ușor să detectăm distrugerea coeziunii și valorilor familiare decît să înțelegem apariția unora noi — dacă acestea într-adevăr apar. Desigur, dezagregarea sau eliberarea de trecut este destul de evidentă în Occident. Pînă în 1917, pictorii respinseseră perspectiva, în cadrul căreia viziunea artistică europeană opera încă din secolul al XV-lea. Fizicienii modificaseră legile newtoniene ale mișcării, care se aflaseră la baza gîndirii științifice europene încă din secolul al XVII-lea. Chiar și amprenta specială a realizărilor intelectuale din secolul al XIX-lea — concepția evoluționistă — părea, prin subminarea tuturor standardelor morale și estetice, să reducă gîndirea europeană la nivelul unei hiene rănite, mușcînd din propriile măruntaie dezagreabil expuse. Totuși, energiile explozive generate de această distrugere erau și eliberatoare, deși rămîne de văzut dacă și cînd vor apărea stilurile artistice, științifice și filozofice comparabile ca forță și putere de convingere cu cele respinse în secolul al XX-lea.

Bustul lui Georges Clemenceau de Rodin (creat în 1911, cu puțin înaintea izbucnirii primului război mondial) sugerează o și mai mare incertitudine și neliniște. Formele sculpturale neșlefuite, „neterminate“ sînt folosite aici pentru a sugera o infinită oboseală a spiritului, care a apărut cînd adevărurile revoluționare de altădată — „Libertate, Egalitate, Fraternitate“ — și-au pierdut forța și claritatea.

* * *

În pictură, tehnicile perspectivei aeriene și liniare pentru crearea iluziei tridimensionalității fuseseră explorate cu mult înainte de 1789 și prea puține creații vitale sau impresionante — cel puțin pentru gustul modern — au mai apărut din penelul

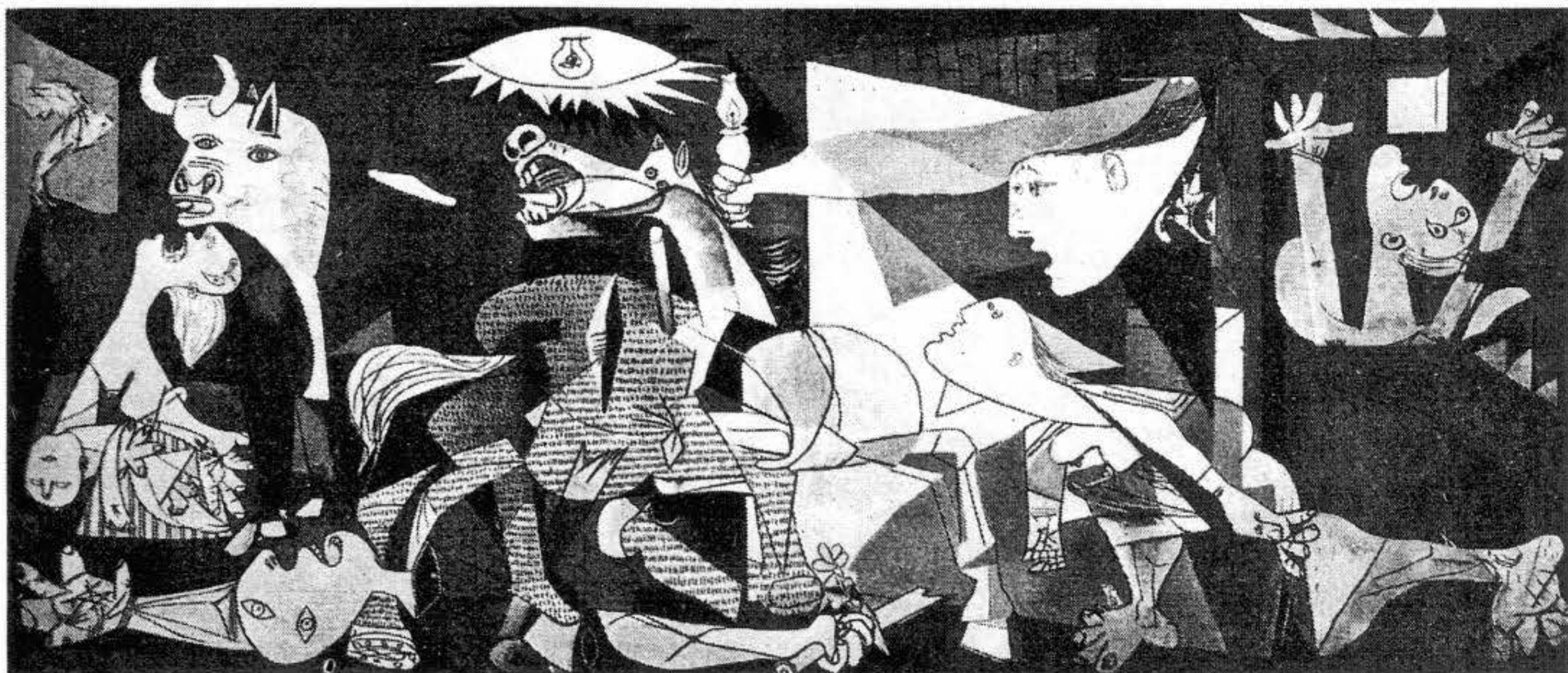
Art Institute of Chicago. Helen Birch Bartlett Memorial Collection.

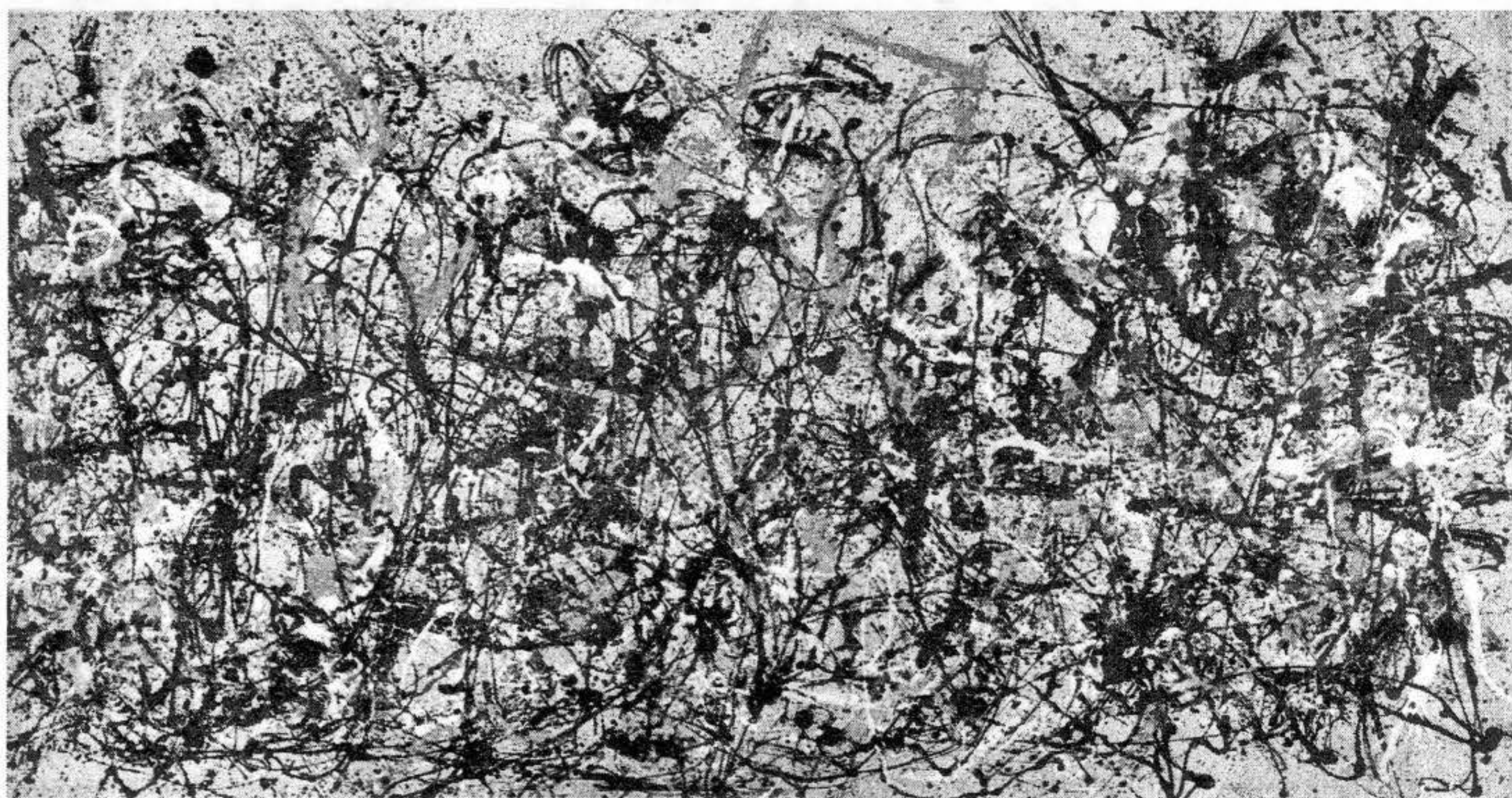
Rodin (Phaidon edition).

NOUL REGIM EUROPEAN

Idila urbană a lui Georges Seurat (pictată în 1884-1886), de sus, oglindește apogeul ascensiunii Noului Regim european, când clasele mijlocii din Franța și din restul Europei își puteau permite să se bucure de răgazul unei zile de duminică, mîndre și mulțumite de civilizația de neegalat pe care o vedeau dezvoltîndu-se în jurul lor. Tehnica lui Seurat de a crea forme din nenumărate puncte multicolore era considerată un experiment științific, bazat pe noile teorii ale formării imaginii și ale naturii luminii și culorii. Abandonînd însă precizia optică a vechii tradiții europene, Seurat a lăsat loc și unui sentiment de neliniște crescîndă în cadrul formelor artistice tradiționale.

Museum of Modern Art.

Metropolitan Museum of Art, George A. Hearn Fund, 1957.

NESIGURANȚĂ ȘI MÎNIE ÎN SECOLUL AL XX-LEA

Caricatura dezmembrată a experienței optice, creată de Picasso, și mîzgălelele abstracte ale lui Jackson Pollock se aseamănă în repudierea emfatică a tehnicilor și convențiilor artei europene și împărtășesc aceeași stare de spirit violentă, egalată în trecut poate numai de fanteziile teribile ale unui Hieronymus Bosch (p. 584). Experiențele secolului al XVI-lea, cînd Occidentul European Îndepărtat evolua în mod dureros spre modernitate, au constituit cel mai puternic șoc pentru ordinea culturală a Europei înainte ca gîndurile și faptele specifice secolului al XX-lea să dizolve atît de multe vechi certitudini într-o rețea încurcată de îndoieli și temeri, exprimate vizual de aceste imagini.

celor ce au continuat să susțină aceste convenții. Experimentele de lumină și culoare le-au oferit un nou stil tehnic impresionistilor de la mijlocul secolului al XIX-lea, dar numai în decursul generației următoare, Vincent van Gogh (m. 1890), Paul Gauguin (m. 1903) sau Paul Cézanne (m. 1906) au depășit definitiv restricțiile impuse de regulile perspectivei și ale coloritului naturalist. Respingerea deplină și explicită a tehnicilor renașcentiste de producere a iluziei tridimensionalității a apărut abia în generația următoare, chiar înainte de primul război mondial, când câțiva avangardiști din Paris au abandonat convențiile vizuale publice și bine stabilite în favoarea unor noi unghiuri de vedere, personale și semiinteligibile chiar și pentru inițiați și care nu depindeau adeseori decît de starea de moment sau de un experiment făcut în joacă.

Totuși, așa cum se întîmplă de obicei probabil în cazul marii arte, pictura din decada precedentă primului război mondial și-a creat un simbolism vizual remarcabil al tendințelor aflate în centrul universului cultural al omului occidental. Cazul cel mai clar e oferit de un grup restrîns de pictori care, în decada dinainte de 1914, au extras în mod arbitrar fragmente de experiențe vizuale din contextele familiare și le-au recompus după modele noi, fără nici o asemănare cu vreo realitate exterioară. Însă o astfel de fragmentare a experiențelor familiare ordonate, rezultînd într-o juxtapunere arbitrară, adeseori nepotrivită, de părți componente, era exact ceea ce se întîplase în viețile a milioane de oameni în timpul primului război mondial și după aceea. E ca și cum cîteva spirite de o sensibilitate neobișnuită ar fi simțit în avans apropiata dezmembrare a Noului Regim, ce nu mai era atît de nou de fapt, din civilizația occidentală și au reprezentat viitorul în arta lor.

Privind retrospectiv, pare evident acum că întregul cadru instituțional al societății occidentale, nu îndeajuns adaptat în secolul al XIX-lea la industrializarea modernă și la noțiunile democratice, începuse să se fisureze încă înainte de 1914. Războiul din 1914-1918 a lăsat să plutească în derivă mari părți ale vechilor obiceiuri și tradiții asemeni banchizelor din oceanul arctic primăvara: fiecare entitate fiind delimitată și recognoscibilă în sine, asemeni sticlelor de vin și chitarelor lui Picasso și totuși fiecare deplasîndu-se în derivă — ca aceleași sticle de vin și chitare — în juxtapuneri extraordinare cu alte fragmente desprinse din trecutul dezintegrat. Nu începuse încă un nou îngheț și nici nu părea să urmeze curînd și eforturile dictaturilor totalitare de a reorganiza un univers cultural prin forță arbitrară și ordine deliberate nu au avut prea mult succes. Eforturile arbitrare și deliberate ale pictorilor din secolul al XX-lea de a reorganiza realitatea vizuală, deși urmărite cu mare insistență, nu par nici ele să se fi bucurat de vreun succes stilistic durabil — poate și prin asta menținîndu-se fidele societății pe care o oglindeau într-un mod atît de misterios.

Muzica se afla la polul opus printre arte și totuși dezvoltarea ei între 1789 și 1917 se asemena izbitor cu istoria picturii. La începutul perioadei, muzicienii nu-și epuizaseră posibilitățile armonice ale gamei cu opt note aplicate la extrem de variate instrumente, ce puteau cînta împreună într-un număr infinit de combinații și se puteau, în același timp, dezvolta fiecare rapid. Ludwig van Beethoven (m. 1827), Johannes Brahms (m.

1897) și Richard Wagner (m. 1883), precum și multe alte nume mai puțin faimoase au exploatat toate aceste posibilități la maximum. Totuși, cu puțin înainte de primul război mondial, câțiva compozitori europeni obscuri au început să experimenteze în domeniul tonalităților și armoniei dincolo de domeniul convențiilor păstrate. În același timp, în obscure bordeluri americane, alte experimente muzicale, combinând ritmuri africane și modalități occidentale de producere a sunetului, au constituit o ruptură la fel de drastică, dar mai puțin deliberată, cu tradiția clasică a muzicii occidentale. Atonalitatea și jazzul, deși generate de extremele muzicale, aflate la poli opuși, ale intelctului și senzualității, tindeau totuși (ca și cele două capete ale unei linii drepte, extinse la infinit în spațiul neeuclidian) să se întâlnească, în opoziție polară cu regulile armoniei și ritmului, definite în Europa la începutul secolului al XVIII-lea.

Diferitele ramuri ale literaturii și ale unor arte majore ca sculptura și arhitectura au rămas cumva între extremele unui entuziasm precoce cu care pictorii abandonau vechile reguli ale artei lor și ale unei înalte lipse de interes cu care majoritatea muzicienilor europeni au privit experimentele atonalității și jazzului înaintea primului război mondial. Pionierii schimbărilor radicale nu sînt dificil de găsit. E de ajuns să ne gîndim la capodopere literare ca romanele lui Marcel Proust (m. 1922), piesele lui Arthur Schnitzler (m. 1932) și poemele lui Aleksandr Blok (m. 1921) sau la sculpturile neșlefuite ale lui Auguste Rodin (m. 1917) și la formele drastic simplificate din sculptura timpurie a lui Constantin Brîncuși (m. 1957). La fel, în arhitectură, curbele fanteziste ale cimentului turnat, la Antonio Gaudí (m. 1926), sau înălțimile avîntate ale zgîrie-norilor cu structură din oțel ai lui Louis Sullivan (m. 1926), deși în moduri foarte diferite, respingeau limitele tradiționale impuse, pe de o parte, de gust și, pe de altă parte, de natura tehnică a materialelor de construcție și a metodelor mai vechi. Însă pînă după primul război mondial, acești oameni erau doar niște excepții. În regiunile vest-europene, literatura, sculptura și arhitectura au continuat, în general, să meargă pe făgașul bine cunoscut, datînd încă din secolele al XV-lea-al XVI-lea, cînd limbile literare naționale și repertoriul temelor sculpturii și arhitecturii renascentiste au fost fixate pentru prima dată.

Totuși, în Rusia, o literatură foarte puternică, al cărei prim reprezentant important a fost Aleksandr Pușkin (m. 1837), a ajuns la maturitate în secolul al XIX-lea. Majoritatea marilor scriitori ruși au dovedit o atitudine profund ambivalentă față de tradițiile Europei de Vest.²⁰ Faptul că mulți occidentali au început, din 1917, să simtă ambiguități asemănătoare față de propria moștenire culturală înseamnă că scriitorii ruși din secolul al XIX-lea (ca Tucidide în Atena secolului al V-lea î.Hr.) aveau un ton foarte contemporan. Fiodor Dostoievski (m. 1881), de exemplu, a anticipat majoritatea tendințelor literare ale secolului al XX-lea. Acest lucru nu trebuie să ne surprindă totuși, căci pierderea autonomiei culturale de către Rusia, rezultată din (sau exprimată de) reformele revoluționare ale lui Petru cel Mare, i-a adus pe ruși înaintea națiunilor occidentale contemporane, ale căror certitudini culturale au durat mai mult. Astfel,

²⁰ Același lucru era adevărat, deși în forme mai puțin acute, și în cazul unor scriitori americani, cum ar fi Mark Twain (m. 1910).

Într-un moment în care puțini vest-europeni se îndoiau de superioritatea intrinsecă a moștenirii lor culturale, generația de intelectuali ruși a lui Dostoievski considera că nici un univers cultural nu poate fi adoptat cu ușurință și în mod automat. Dostoievski și mulți alții ca el doreau să respingă civilizația occidentală și totuși să o înglobeze, în același timp prețuind dar și disprețuind acele caracteristici care deosebeau Rusia de Occident. Astfel de tensiuni puteau înceta doar în urma unor eforturi conștiente de a pune la un loc un univers cultural mai mult sau mai puțin arbitrar. Însă afirmația deliberată, după o alegere agonizantă — în cel mai bun caz, un surrogat psihologic pentru credința incontestabilă în transmisia fără probleme a culturii — ar putea fi extrem de fertilă pentru arta înaltă și gândirea adâncă. Literatura rusă din secolul al XIX-lea a reflectat avantajele și dezavantajele unei astfel de poziții și, datorită acestor similitudină ale poziției lor culturale cu a noastră, a anticipat multe din caracteristicile literaturii occidentale din secolul al XX-lea.

* * *

Știința occidentală era cuprinsă de transformări la fel de mari ca și arta occidentală. Între Revoluția Franceză și cea rusă, fizicienii și asociații lor științifice au elaborat o concepție despre lume extrem de puternică, de o mare frumusețe și simplitate — concepție ce combina amploarea cu precizia detaliului și care era, în plus, validată de experiment și ratificată de tehnologii tot mai noi. Liniile principale ale acestui sistem științific fuseseră trasate în secolul al XVII-lea, când fizica modernă, centrându-se în jurul măsurătorilor atente ale materiei în mișcare, și-a căpătat forma ei clasică. Însă în timpul secolului al XIX-lea ponderea și puterea acestui sistem teoretic au fost atât de mult dezvoltate încât oamenii visau să transforme întreaga cunoaștere după modelul său.

Cunoașterea științifică se dezvoltă în două direcții: 1) prin recunoașterea unor „legi” noi care făceau evenimentele anterior considerate fără legătură să fie cazuri speciale ale unei uniformități mai largi; 2) prin aplicarea legilor deja cunoscute ale fizicii la noi clase de fenomene. În prima direcție se pot aminti realizările generate de descoperirea echivalenței dintre căldură și lucru mecanic de către James Joule (m. 1889) și generalizările matematice ale lui James Clerk Maxwell (m. 1879), care a unit diferitele forme de energie radiantă cunoscute atunci (lumină, căldură etc.) într-un continuum de radiație electromagnetică. În a doua trebuie să menționăm aplicarea metodelor și conceptelor fizicii experimentale la diverse alte științe precum chimia, astronomia, biologia, genetica și geologia — în fiecare caz succesul fiind evident și convingător.

Aceste realizări tindeau să reducă evenimentele la apariții cuantificate într-un univers matematic construit, definit de patru termeni de bază: materie, energie, spațiu și timp. Până la publicarea primei lucrări a lui Albert Einstein (m. 1955) asupra relativității, în 1905, spațiul și timpul erau entitățile matematic uniforme și absolute presupuse de Galileo și definite de Newton. Conceptul de materie, pe de altă parte, a trecut printr-o elaborare notabilă până când, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, a început

să-și piardă treptat consistența. La începutul secolului al XIX-lea, chimiștii distingeau moleculele de atomi și, începînd cu mijlocul secolului, au învățat cum să analizeze structura atomică a moleculelor cu tot mai mare precizie. Spre sfîrșitul secolului, fizicienii și chimiștii și-au unit forțele pentru a pătrunde în tainele atomului, care fusese pînă atunci definit ca un constituent unic, impenetrabil al materiei. În prima decadă a secolului al XX-lea, electronii (descoperiți în 1897 de John Joseph Thompson [m. 1940]) au înlocuit atomii ca ultime cuante de materie, în timp ce atomii „solizi” au devenit sisteme solare în miniatură, cu electronii gravitînd asemeni unor planete în jurul unui nucleu „solid” (sau cel puțin îndeajuns de dens).

Maniera în care oamenii de știință din secolul al XIX-lea au pulverizat materia concretă, solidă, universal acceptată, în particule din ce în ce mai mici și mai dispersate se combina perfect cu maniera în care ei făceau energia tot mai solidă. Termenul „energie” însuși a căpătat noi înțelesuri. Măsurările atente²¹ au stabilit echivalențe ale energiei între astfel de evenimente aparent diverse ca reacțiile chimice, mișcările corpurilor, mișcările moleculelor și electronilor, căldurii, sunetului, luminii, magnetismului și nou descoperitelor tipuri de radiație precum undele radio și razele X. Principiul conservării energiei în toate stările fizice posibile a fost avansat cu caracter speculativ de Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz (m. 1894) încă din 1847. Fiecare descoperire din următorii cincizeci de ani părea să confirme și să aducă nuanțe noi acestui principiu.

Transmutațiile materiei indestructibile, pe care chimiștii învățaseră atît de bine să le controleze păreau să însoțească transmutațiile acelui ceva indestructibil fizic numit energie, care devenise principalul punct de interes al fizicienilor. Interacțiunile materiei și energiei în spațiu și în timp constituiau însăși lumea fizică a științei secolului al XIX-lea. Era o lume confortabilă din punct de vedere intelectual chiar dacă puțin cam rece și lipsită de emoții. Termenii atent definiți și măsurătorile atent întreprinse, raționamentul matematic și verificarea ipotezelor matematice erau toate elegant articulate într-un sistem închis și consistent logic care explica adecvat toate evenimentele fizice — cu numai cîteva excepții, într-adevăr ciudate.

Totuși, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, aceste excepții au început să se multiplice și înseși categoriile de bază ale conceptelor fizicii clasice au început să devină mai puțin clare. Energia apărea în anumite contexte mai mult ca o emisie de particule, în „cuante” fixe — noțiune propusă de Max Planck (m. 1947) în 1900. S-a descoperit că materia se putea dezintegra spontan în cazuri speciale și, în acest proces, emitea radiații puternice — fenomen observat pentru prima dată de Antoine Henri Becquerel (m. 1908) în 1896. Și mai dificil de înțeles pentru profani și chiar pentru unii fizicieni a fost legătura dintre spațiu și timp într-un continuum spațio-temporal. Aceasta a fost propusă pentru prima dată de Albert Einstein (m. 1955) în teoria relativității (1905) pentru a explica (printre altele) viteza constantă cu care lumina părea să circule în orice direcție,

²¹ Plus unele invenții pur metafizice, ca energia „potențială” pe care o poate avea, de exemplu, o carte așezată întimplător pe polița unui șemineu pentru a avea ceva care să echilibreze ecuațiile energiei în cazul că ar cădea cartea.

fie ea măsurată de pe o platformă mobilă de observare, cu viteză foarte mare, ca un punct pe suprafața pământului aflat în mișcare de rotație. Această viteză constantă a fost observată încă din 1887 de Albert Michelson (m. 1931) și de colegul său Edward Williams Morley (m. 1923). Ea părea fundamental incompatibilă cu concepțiile newtoniene ale timpului și spațiului absolut, căci, conform logicii obișnuite, razele de lumină lansate de pe pământ în aceeași direcție de mișcare cu pământul ar trebui să aibă o viteză mai mare în spațiu decât razele ce merg în direcție opusă, întrucât viteza pământului ar trebui adunată la sau scăzută din viteza absolută a razelor.

Rezultatul neașteptat al acestor discrepante a fost dizolvarea elegantei clarități a fizicii secolului al XIX-lea. Materia, energia, timpul și spațiul, cei patru termeni pe care se baza întreaga structură, nu mai păreau capabili să ducă povara lăsată asupra lor de fizica clasică. Drept rezultat, când a izbucnit primul război mondial în Europa un sistem masă-energie imperfect înțeles părea misterios implicat în oricare (sau, de ce nu, în mai mult decât una?) dintre cele câteva coordonate spațio-temporale — euclidiană, hiperbolică și sferică.

În plus, statutul ontologic al masei-energie eră destul de neclar. Electronul, descoperit de știință în 1897, a deschis calea cercetării multor altor particule subatomice. Cuantele de energie ale lui Planck erau la fel de prolifiche și cele două s-au contopit în particule unde sau unde particule într-un mod imposibil de imaginat într-un sistem tridimensional. Și mai îndoielnică era aplicabilitatea la universul real a rețelelor de coordonate destinate să măsoare timpul și spațiul, o dată ce modalitățile de măsurare păreau să afecteze *a priori* (poate chiar să inventeze) ceea ce era măsurat.

Pentru un profan era deci ca și cum metafizica și misticismul, mutându-se din chilii în laboratoare, și-ar fi reafirmat vechea stăpânire asupra matematicii. Totuși, ceea ce profanilor le putea părea o aiureală cabalistică, contrazicând tot ce știau intuitiv despre lumea materială, continua să producă minuni tehnologice. Aici magia își unea forțele cu matematica, căci ce magie mai mare decât aceasta s-ar putea concepe: ca universul să urmeze regulile gândirii umane, disciplinat de rigoarea logicii matematice?²²

O revoluție și mai extraordinară a gândirii, trecând de la finalitățile mai degrabă inflexibile din fizica de la sfârșitul secolului al XIX-lea la incertitudinile și confuzia din secolul al XX-lea, ar fi putut fi cu greu imaginată chiar dacă noile drumuri deschise de fizicieni, în prima decadă a secolului al XX-lea, nu au răsturnat cu totul teoria clasică, ci au transformat-o într-un caz special, aplicabil numai în anumite condiții.

²² Ideea comună în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea, că percepțiile (cu o acuitate mai mare datorată instrumentelor de măsurare, măsurare sau sensibilizare de orice fel a capacităților senzoriale umane) constituiau o formă de control a teoriilor științifice și făceau legătura dintre teorie și lumea reală, pare tot mai puțin aplicabilă cercetării științifice recente. Experimentele ce încearcă să pătrundă în domeniul sensibilului și suprasensibilului fizicii atomice și astronomiei aduc în atenția simțurilor umane fenomene doar de departe legate de ceea ce se poate întâmpla la nivelurile de care știința e interesată. Un lung și fragil lanț de ipoteze și inferențe se află între o urmă pe placa fotografică, de exemplu, și oricare eveniment subatomic „real” care poate fi considerat a fi fost înregistrat pe ea. Mai concret, ceea ce „vede” omul de știință pe placa sa fotografică este predeterminat de așteptările sale matematice calculate, pe care le are deja — așteptări derivate dintr-un corp teoretic care se apropie tot mai mult de definiția biblică a credinței creștine: „Încredințarea celor nădăjduite, dovedirea lucrurilor celor nevăzute” (Evrei 11:1).

Fizica nu a fost singura ramură activă a activității intelectuale între 1789 și 1917. Într-un anumit sens, stilul de gândire al fizicii matematice era un anacronism neobișnuit în secolul al XIX-lea, căci presuposițiile aflate în spatele căutării de legi universale și eterne de către oamenii de știință se deosebeau fundamental de ideile naive din matematica secolului al XVII-lea. În plus, astfel de presuposiții erau greu compatibile cu viziunea unică a realității, care a început să se afirme pentru prima dată în secolul al XIX-lea și considera că totul — fie că erau legi ale fizicii sau ale societății umane — participă la un proces continuu de dezvoltare. Totuși, ideea dezvoltării îi stimula atât pe filozofi, cât și pe istorici să caute în secvențele și succesiunile temporale o frumusețe intelectuală, mai puțin conturată decât simpla simetrie a fizicii, dar și mai puțin austeră și, pentru unii, cu atât mai fermecătoare datorită neașteptatelor iregularități, disjunctii și continuități.

Istoria era desigur o ramură recunoscută a științelor umaniste europene încă din vremea lui Herodot. Însă istoria fusese în mod tradițional interesată de problemele oamenilor și majoritatea istoricilor se limitaseră la acțiuni militare și politice. Înainte de secolul al XIX-lea, oamenii nu prea luaseră în serios presupunerea că toate lucrurile din univers și universul însuși își au propria istorie. Însă la începutul secolului al XIX-lea, s-a renunțat total la această limitare tradițională a domeniului istoriei. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (m. 1831) și alți filozofi au ridicat la nivelul unui principiu cosmic noțiunea că dezvoltarea temporală este unică, făcând anumite lucruri posibile într-un anumit moment, mai înainte imposibil și de asemenea (sau nu) imposibil și în viitor. Aceasta le-a oferit istoricilor o nouă agendă de lucru — nu numai de a înregistra evenimentul neobișnuit, opus evoluției fundamental neschimbate a legilor umane și naturale, cum a făcut Gibbon de exemplu, ci și de a încerca să înțeleagă întreaga evoluție a gândirii și societății umane, căutând chiar să detecteze noile potențialități așa cum au apărut ele de-a lungul timpului.

Karl Marx (m. 1883) a fost cel mai influent teoretician al orînduirii sociale care, profitînd de provocarea filozofiei hegeliene, a avansat o schematizare simplă, dar plauzibilă a istoriei și destinului uman. Viziunea lui Marx în legătură cu stadiile trecutului și viitorului uman — de la sclavagism la iobăgie, apoi la exploatarea financiară pe piața liberă și, în fine, la libertatea perfectă a societății socialiste și comuniste — era tentantă atât pentru dorința de dreptate a lucrătorilor industriali, cât și pentru idealismul rebel al intelectualilor care au considerat confuzia lucrurilor, în stadiul în care se aflau, greu de suportat. Marxismul a ajuns astfel destul de repede o adevărată religie, care avea cea mai mare influență asupra populațiilor ce se ridicau anevoios din rutine agrare străvechi spre incertitudinile vieții urbane și industriale.

Punctul de vedere istoric avea și el implicații importante cînd era aplicat la religia tradițională. Juxtapus religiilor misterelor din Imperiul Roman, creștinismul și-a pierdut, în oarecare măsură, unicitatea și Biblia, în cazul în care era supusă acelorași canoane critice pe care istoricii le aplicau liber la alte texte, a încetat să mai fie cuvîntul lui Dumnezeu, dictat credincioșilor, și a devenit un produs uman, plin de erori textuale. Acuratețea și adevăratea doctrinei creștine a fost de multe ori negată în istoria Europei; deci acest lucru nu constituia nimic nou. Abandonînd însă domeniul înalt filozofic și concentrîndu-se asupra

detaliilor textuale și a evenimentelor istorice specifice, noua „critică mai înaltă” constituia un antagonism chiar mai teribil decât cel cu care s-au confruntat vreodată teologii creștini. „Modernismul” religios, care considera înțelegerea de către om a divinității și revelația divină procese complementare, progresive în timp, reprezenta reacția extremă față de noul spirit al epocii. Respingerea emfatică a rezultatelor „criticii mai înalte” și reafirmarea autorității plenare a dogmei tradiționale reprezenta și ea o altă reacție.

Fertilitatea punctului de vedere al evoluției istorice nu se limita totuși la științele umne și sociale. Biologia a fost revoluționată când Charles Darwin (m. 1882) a adunat mărturiile împrăștiate pretutindeni despre evoluția biologică, pe care el și alți naturaliști le acumulaseră, și a tras concluzii importante din tot materialul adunat în cunoscuta sa carte, *Originea speciilor* (1859). Teoriile lui Darwin includeau toate ființele vii într-un singur proces evolutiv. Evoluția organică presupunea desigur perioade uriașe de timp, dar geologii presupuneau deja o scară temporală enormă la nivel terestru pentru a explica apariția rocilor sedimentare, iar paleontologii începuseră, atât înainte, cât și după publicarea cărții lui Darwin, să umple golurile temporale enorme ale timpului terestru, care se deschidea astfel amenințător ca o prăpastie pentru umanitate. Viața și istoria umană erau reduse la dimensiuni infime de imensitatea timpului biologic și geologic, dar nu această restrângere dramatică a universului uman a provocat controversa asupra evoluției darwiniste, ci faptul că, în imaginea evoluției biologice a speciilor, omul nu făcea nici o excepție.²³ Aducând ființa umană la nivelul animalului, supunând-o acelorași legi ale selecției naturale și luptei pentru supraviețuire, Darwin pare să fi subminat nu numai fundamentul religiei însăși și al ordinii sociale, ci și întregul rafinament al culturii umane. Nu au lipsit discipolii care să tragă concluzii de la care Darwin însuși s-a abținut și să folosească principiile selecției naturale și luptei pentru supraviețuire a celor mai puternici pentru a justifica individualismul economic acasă și imperialismul peste hotare.

Istoria s-a orientat mai întâi asupra omului și operelor sale, apoi s-a extins la toate ființele vii și la pământul însuși, aducând probleme tulburătoare în centrul atenției publice. Efortul de a aplica același punct de vedere la nivelul cosmosului — efort început mai ales după 1917 — a avut o forță comparabilă cu aceea a revoluției coperniciene, căci astronomii încercau să înțeleagă evoluția universului, presupuneau că nenumărate stele se sting și se aprind și că există nenumărate replici ale sistemului nostru solar, aflate în diferite stadii de formare și disoluție, afirmau, fără îndoială, reduplicarea indefinită a galaxiei și făceau tot felul de speculații cu privire la posibile supraordonări care puteau uni grupuri de galaxii sau grupuri de grupuri, într-un tot mult mai cuprinzător. O astfel de concepție evoluționistă reducea soarele, pământul, viața și omul — pentru a nu mai vorbi de viețile individuale — la proporții aproape extrem de reduse și crea tensiuni chiar și pentru cei obișnuiți deja cu scara coperniciano-newtoniană a ființei.²⁴ O astfel de schimbare de scară, impusă de munca comună a istoricilor și

²³ În *Evoluția omului*, publicată în 1872, Darwin a făcut explicit ceea ce fusese doar implicit în prima sa mare operă.

²⁴ G.J. Whitrow, *The Structure and Evolution of the Universe: An Introduction to Cosmology* (New York, Harper Torchbooks, 1959) stă la baza acestui paragraf.

arheologilor, care readuseseră la viață vechile civilizații ale Orientului Mijlociu, a biologilor, geologilor și paleontologilor, care plasaseră umanitatea pe fundalul unei panorame a evoluției biologice, și a astronomilor și matematicienilor, care sfidau toate limitele cunoașterii umane, a readus în centrul atenției vechile întrebări asupra valorii și semnificației acțiunilor umane sub stele atât de îndepărtate, pe un pământ atât de străvechi, printre oameni ai căror strămoși primitivi nu apăruseră cu mult în urmă.

Enormitatea macrocosmosului a reprezentat doar un aspect al crizei cu care se confrunta concepția evoluționistă spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Ca și fizica „clasică” contemporană, punctul de vedere evoluționist, propus cu atita încredere la începutul secolului, a început, cu puțin înainte de primul război mondial, să sufere o critică microcosmică aspră din partea filozofilor și psihologilor. Filozofilor le era din ce în ce mai greu să se convingă că Immanuel Kant stabilise în mod satisfăcător problema cunoașterii, dar eforturile de a îmbunătăți anatomia puterii și limitelor rațiunii, stabilite de el, nu au făcut decât să ducă la o obsesie tot mai mare pentru epistemologie și la tendința de a nega posibilitatea cunoașterii în general. Oamenii de știință și istoricii și-au continuat însă liniștiți drumul, astfel încât dilemele filozofilor epocii au rămas oarecum limitate la această profesie. Nu s-a întâmplat același lucru cu problemele ridicate de psihologi, care au folosit atât rațiunea, cât și imaginația poetică extravagantă pentru a pune sub semnul întrebării dominația rațiunii asupra facultăților umane. Sigmund Freud (m. 1939) a fost de departe cel mai influent dintre pionieri în acest sens. Din studiul comportamentului uman în timpul stărilor anormale, Freud a tras concluzia că energiile fundamentale ale umanității se află la nivelul inconștientului. Astfel, nivelul conștientului a devenit superficial, o oglindă ce modifică și e modificată de realitate, facultățile sale fiind folosite nu numai pentru a revela adevărul, ci și pentru a-l ascunde.

Astfel de concepții îl legau într-adevăr pe om de animal și de formele inferioare de viață, așa cum făcuse și Darwin. Ele contraziceau puternic estimările optimiste asupra naturii și raționalității umane pe care revoluția democratică o proclamase și o presupusese. Ele ridicau, de asemenea, dintr-un alt unghi, aceeași întrebare care îi preocupa și pe filozofi: cum poate omul cunoaște? Căci, dacă mintea e alimentată, forțată și modificată de tendințe instinctive, manifestate sporadic, ca niște impulsuri incontrolabile, ce mai rămâne din capacitatea de a percepe realitatea externă și de a o reține?

Freud n-a fost nicidecum singurul care a contribuit la detronarea rațiunii. Teoria socială, reprezentată de erudiți complet diferiți ca Friedrich Nietzsche (m. 1900), Georges Sorel (m. 1922) sau Vilfredo Pareto (m. 1923), a ajuns independent la aceeași denigrare a raționalității. Iar conducătorii popoarelor — și ai tuturor ofițerilor armatelor europene mai eficiente — au știut dintotdeauna că domnia rațiunii avea o pondere foarte redusă când era vorba de acțiuni umane de masă. Pictorii, de asemenea, respingând convențiile artei lor, respingeau un sistem rațional remarcabil pentru a reduce cele trei dimensiuni la două, iar tehnicile și convențiile noi, impuse de ei, sugerau aceleași adâncimi ale inconștientului pe care Freud încerca să le sondeze, pe care politicienii și soldații le exploatau de multă vreme și pe care teoria socială abia începuse să le recunoască în

calitatea lor de ceva mai mult decât simple reminiscențe păgâne sau trăsături primitive, ce trebuiau depășite prin progresul civilizației.

* * *

O astfel de trecere în revistă tinde întotdeauna să subestimeze continuitățile și stabilitatea scenei sociale și să accentueze elementele de noutate și disoluție. Totuși, chiar și după ce înțelegem această tendință și, ținând cont de milioanele de persoane ale căror vieți rămăseseră neinfluențate de tehnică și știință și ale căror minți nu erau atât de frământate de gânduri, amintindu-ne de asemenea de mulțimile care nici nu știau și nici nu le păsa ce lucra un grup restrâns de artiști la Paris sau în alte mari orașe, amintindu-ne capacitatea instituțiilor și obiceiurilor de a supraviețui separării de cadrul social și intelectual în care se născuseră și chiar de a rezista într-un mediu străin și ostil — nu ne înșelăm totuși dacă vom considera că civilizația occidentală ajunsese la un important punct critic în prima decadă a secolului al XX-lea, exact înainte de a cădea în abisul războiului și al revoluției. Când arta și gândirea, economia și politica acționau simultan împotriva vechilor forme familiare, domeniul posibilului devenise mult mai extins decât înainte. Inerția milioaneilor de oameni care trăiau o viață de rutină limita desigur virtuozitatea ambițiilor economice și politice, dar atunci când cei ce conduceau din punct de vedere cultural civilizația occidentală s-au desprins pretutindeni de vechile tradiții, învingerea inerției maselor și direcționarea energiilor lor într-o altă direcție a fost doar o problemă de timp. Primul război mondial și revoluția rusă au accelerat probabil criza, dar nu ele au creat-o. „Noul Regim“ creat de Revoluția Franceză se învechise și el cu adevărat. Rămânea însă de văzut ce fel de reordonare a societății și culturii occidentale (sau, mai plauzibil, mondiale) ar fi trebuit să apară sau dacă incertitudinea și confuzia aveau să predomine pentru totdeauna.

C. LUMEA NONOCCIDENTALĂ, 1850-1950 D.HR.

Disoluția stilurilor tradiționale de viață a apărut aproape simultan în lumea musulmană, indiană, chineză și japoneză la mijlocul secolului al XIX-lea. În acest sens, Africa subsahariană și Occidentul însuși se aflau cam cu o jumătate de secol în urma popoarelor asiatice, căci nici stilul de viață tribal african și nici cel al clasei de mijloc occidentale nu s-au confruntat cu un moment de criză înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea. În sens propriu cel puțin, disoluția inițială a fiecăreia dintre culturile nonoccidentale s-a datorat în mare parte tehnologiei occidentale. Doar atunci când învelișul semipermeabil al tradițiilor a fost distrus, astfel încât asiaticii și africanii au devenit sensibili la noile doctrine, au început ideile occidentale să rivalizeze cu tehnologia și să transforme scena culturală locală.

Instituțiile, fiind concretizări și cristalizări ale tradițiilor, erau fortărețe de conservatorism și coloane ale stabilității cât de cât existente în peisajul social destul de

tulbure de pretutindeni. Însă instituțiile erau întotdeauna locale, astfel încât interacțiunile lor cu noutățile cosmopolite ale trecutului recent trebuiesc studiate regiune cu regiune. Înainte de asta însă, ar fi mai bine să ne oprim puțin asupra factorilor care au afectat toată (sau aproape toată) lumea, constituind rețeaua prin care culturile primitive și civilizațiile antice s-au găsit prinse în cosmopolitismul general din anii 1850-1950.

1. SCHIMBAREA FORMEI ȘI STILULUI CIVILIZAȚIEI

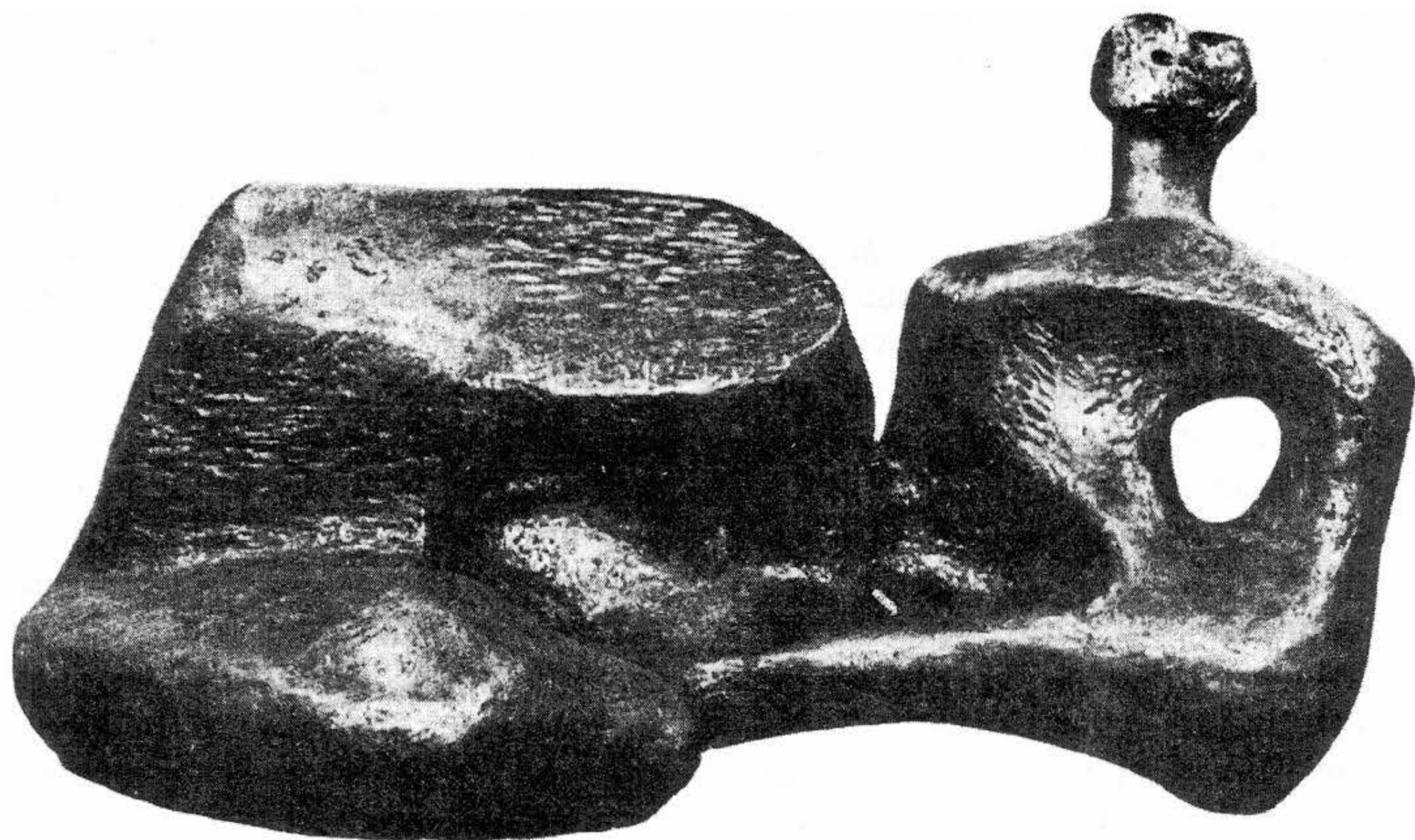
Între 1850 și 1950, evoluția mijloacelor de transport a transformat efectiv lumea civilizată. Distanțele s-au micșorat, s-au schimbat traseele călătoriilor și comunicațiilor și centrele puterii reale sau potențiale s-au schimbat și ele. Acesta a fost desigur doar un aspect al revoluției tehnologice generale din trecutul recent, dar era totuși de o importanță specială. Stabilind cine cu cine se învecina, transporturile și comunicațiile au oferit întotdeauna cadrul de bază pentru existența societăților umane. Deci numai amploarea evenimentelor era mai mare. Însă aceasta poate fi extrem de importantă, căci o dată cu transportul mecanizat extrem de dezvoltat și cu comunicațiile rapide s-au creat necesitatea precum și posibilitatea cosmopolitismului global.

Orice îmbunătățire a transportului mecanizat însemna reducerea importanței distanțelor dintre diferitele părți ale globului și redistribuia regiunile strategice cultural (și militar). Astfel, apariția vapoarelor cu aburi, construite mai întâi din fier și apoi din oțel, a accentuat importanța transportului pe mare, mai ieftin și mai flexibil decât înainte. Marile canale interoceanice din isticurile Suez (1869) și Panama (1914) aveau aceeași funcție, dar canalele au sporit din nou și importanța vechilor rute de călătorie.²⁵ Canalul Suez mai ales, redând Orientului Mijlociu o mare parte din vechea sa importanță, de punct nodal al emisferei estice, a schimbat considerabil situația geopolitică din Lumea Veche. Canalul Panama a afectat de asemenea echilibrul lumii, deși într-un mod mai puțin spectaculos, întărind poziția militară a Statelor Unite.

Transportul pe mare cu ajutorul vaselor cu aburi a devenit o realitate globală după 1870, dar chiar și înainte de acest moment au început să apară posibilitățile unui transport mecanizat și pe uscat, la distanțe mari. Fabricile care produceau tabla pentru vapoare au furnizat materiale și pentru construirea „cailor de fier”, ce au început să străbată drumurile unor întregi continente începând cu 1869. Însă trenurile nu erau singurele mecanisme noi: comunicațiile telegrafice s-au asociat căilor ferate numai după o decadă sau două în majoritatea părților lumii și, după prima dezvoltare masivă a căilor ferate, în anii 1850, îmbunătățirile continue ale transporturilor și comunicațiilor deveneau tot mai substanțiale și mai rapide: automobilele, vagoanele de marfă, conductele de petrol, precum și telefonul, radioul și televiziunea.

Pe termen scurt, îmbunătățirile aduse transportului pe uscat au accentuat rolul dominant al Europei Occidentale în cadrul lumii civilizate. Majoritatea noilor invenții

²⁵ Pentru toate scopurile normale, administratorii coloniali spanioli preferaseră transportul pe mări, trecând isticurile, în locul lungilor călătorii în jurul Capului Horn, la fel cum drumul caravanelor din Orientul Mijlociu lega Oceanul Indian de Mediterana cu mult înainte ca rutele din Oceanul Atlantic, în jurul Africii, să fi fost descoperite.

Art Institute of Chicago. Gift of Mr. and Mrs. Arnold H. Maremont.

FEMEIA PRIMORDIALĂ

Această statuie în poziție șezînd, sculptată de Henri Moore (n. 1898) în 1957 conferă formă vizuală dimensiunilor primordiale, primitive ale feminității umane. Artistul a încercat probabil să pătrundă dincolo de aparențele optice pentru a obține o imagine capabilă să rezoneze în subconștientul privitorilor. Universalitatea artistică pare astfel ușor de atins, căci fiecare om păstrează probabil un simbul, comun tuturor celorlalți, de propensiuni subconștiente. Un astfel de țel presupune desigur emanciparea sculptorului față de tradițiile artistice occidentale și de orice alt fel. El aduce — sau încearcă să aducă — cea mai mare subtilitate intelectuală în contact direct cu izvoarele ascunse și întunecate ale vieții umane, aflate la baza întregii varietăți culturale a umanității istorice. Într-o astfel de statuie se manifestă deci concis emanciparea noastră științifică, din secolul al XX-lea, față de limitările culturale ale trecutului. .

proveneau din Eüropa, unde se concentra și capacitatea tehnică și financiară de a le construi și manevra. Primii care au folosit noile mijloace de transport și comunicații, chiar și în regiunile extraeuropene ale lumii, erau deci adeseori europenii. Occidentalii au căpătat astfel un nou și puternic instrument de a pătrunde în interiorul continentelor pornind de pe coastele și din porturile unde fostele lor contacte cu alte popoare se concentraseră de obicei.

Pe termen lung totuși, deschiderea drumurilor spre interiorul continentelor prin intermediul transportului rapid, ieftin și flexibil tindea clar să detroneze Europa Occidentală, ca regiune dominantă în lume. Ridicarea puterii americane și a celei ruse la dimensiunile lor de astăzi ar fi fost de neconceput fără o integrare a unor largi arii continentale datorate rețelei de transporturi mecanizate de uscat. Sud-americanii, africanii și asiaticii nu aveau însă o rețea de transporturi continentale. Obstacole politice, financiare și geografice stăteau în calea unor astfel de realizări, chiar dacă posibilitatea tehnică exista acum. Dacă ea s-ar fi materializat totuși, dominația Europei asupra întregii lumi și a traficului oceanic ar fi putut părea la fel de imposibile, retrospectiv, cum ar fi părut și unui om din Evul Mediu.

Transporturile aeriene, care au fost instituite la nivel global numai după îmbunătățirile aduse aparatelor de zbor în timpul celui de-al doilea război mondial, pot oferi în viitor o a treia alternativă față de lumea civilizată cu centrul pe uscat și cea cu centrul pe mare, din trecut. Ușurința cu care aeroplanelle depășesc obstacolele de la suprafața pământului le oferă acestora o importanță globală, nu numai oceanică. În plus, o dată ce cea mai mare parte a omenirii locuiește în emisfera nordică, toate centrele majore ale populației și puterii de pe Pământ sînt legate acum de alte astfel de centre din cele mai îndepărtate colțuri ale lumii prin rute aeriene transarctice. Rezultatul a fost migrația zonelor strategice ale lumii spre nord. Arctica ar putea deveni deci ceea ce Orientul Mijlociu fusese cîndva — punctul nodal al tuturor rutelor lumii.

Transformările rutelor de transport și ale centrelor strategice erau însă mai puțin importante probabil decît „reducerea dimensiunilor” globului, unde toate popoarele au început să devină vecine. Desigur, au rămas zone interstițiale libere, de refugiu, neinfluențate de actualele condiții de transport, dar nici jungla din Noua Guinee, nici deșertul din sud-vestul Africii, din pădurea ecuatorială sau de pe cursul superior al Amazonului, nici tundra și nici coastele înghețate ale Arcticii nu par să fi fost capabile de a susține o cultură considerabilă. Și dacă astfel de regiuni izolate și îndepărtate vor deveni vreodată, în viitor, centre ale unei evoluții semnificative pentru lumea exterioară, atunci tentaculele transportului modern și ale comunicațiilor se vor întinde pînă acolo, înglobîndu-le iremediabil în cosmopolitismul epocii.

Un al doilea efect important al tehnologiei moderne a fost accelerarea creșterii populației în aproape toate părțile lumii. Decăderea numerică a populațiilor primitive și semiprimitive, expuse armelor, germenilor și disoluției social-psihologice aduse de popoarele civilizate, a fost trecătoare. Astfel de popoare fie că au dispărut în scurt timp, fie că au început să-și revină după diferite perioade de readaptări biologice și

culturale. În plus, acele popoare ce au supraviețuit au avut sau și-au dezvoltat un sistem al familiei potrivit sau adaptat pentru a compensa pierderile masive cauzate de contactul inițial cu civilizația. Astfel, cînd aceste comunități au beneficiat de un minimum de salubritate și medicină preventivă, au urmat creșteri rapide ale populației. Drept rezultat, așteptăm noi recruți ai civilizației precum africanii, amerindienii și triburile maori par să-și fi sporit numărul într-un ritm superior celui din vechile centre ale civilizației. Totuși, la scară absolută, creșterile cu adevărat masive ale populației se concentrau încă în Asia, Europa și Occidentul extraeuropean, pentru că populațiile acestor regiuni și-au început creșterea modernă pornind de la o bază mult mai mare și nu au încetat nicicînd să-și mărească numărul, cu excepția unor circumstanțe locale și momentane, începînd cu secolul al XVII-lea și chiar mai demult.

Cauzele exploziei populației pretutindeni în lume nu sînt încă perfect înțelese și diferă probabil, în detalii, de la o comunitate la alta. Totuși, sînt necesari factori generali pentru a explica universalitatea fenomenului. Probabil că aplicarea tehnologiei medicale moderne a fost un ingredient important al exploziei populației, cît și, să sperăm, al controlului ei în viitor. Creșterea cantităților de hrană prin aplicarea tehnologiei moderne, ameliorarea foamei pe plan local datorită transportului modern și eficacitatea ajutorului guvernamental în zone calamitate, nivelul destul de ridicat de pace în interiorul țărilor din majoritatea regiunilor lumii în prezent și pierderile de vieți omenești mai reduse din ultimele războaie²⁶ au contribuit cu toate la creșterea exagerată a populației.

O dată ce populația tinde să crească în proporție geometrică, dacă nimic nu intervine pentru a controla această creștere, umanitatea se confruntă cu posibilitatea unei multiplicări a populației complet scăpate de sub control. Această posibilitate a atras mult atenția și a produs îngrijorare în ultimul timp. Simpla proiectare a ratei de creștere în viitor nu face decît să demonstreze că prezenta distrugere a fostului echilibru ecologic nu poate continua foarte mult fără a ajunge la limite spațiale inexorabile, dincolo de limitele sociale și economice, care se vor simți cel mai curînd.²⁷ Orice ar aduce viitorul, creșterea populației tinde să reafirme pierderea importanței distanțelor prin popularea zonelor mai slab populate anterior, care izolau cîndva societățile între ele.

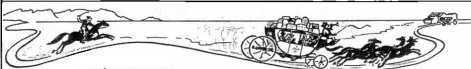
Aceste aspecte ale tehnologiei moderne și ale ecologiei umane împreună cu circulația evidentă și tot mai importantă a bunurilor produse în serie în zone extinse ale lumii uneau și mai mult anumite segmente ale umanității între ele.

²⁶ Numărul morților în primul și al doilea război mondial a fost mare, desigur, dar în comparație cu numărul celor angajați în luptă și cu numărul potențial de victime din cadrul populației civile, el ajunge să pară destul de modest.

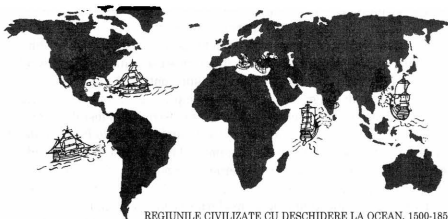
²⁷ Consecințele demografice și ecologice ale introducerii agriculturii în neolitic ne oferă o oarecare perspectivă a recențelor creșteri ale populației. Multiplicarea numărului de oameni de atunci a fost mult mai mare proporțional decît creșterile curente ale densității populației în zonele agricole din trecutul nostru recent. Ratele inițiale foarte înalte de creștere în regiunile rurale au mai scăzut după cîteva secole, cînd cantitatea de teren agricol neocupat și ușor de cultivat a început să scadă. Războaiele și infanticidul împreună cu limitări tradiționale mai puțin violente ale procreării au început apoi să opereze, în limitele absolute stabilite de foamete și boli, pentru a menține un oarecare echilibru între populație și mijloacele de subsistență existente.

REGIUNILE CIVILIZATE PE USCAT ÎNAINTE DE 1500 D.HR.

O SUTĂ DE MILE PE ZI

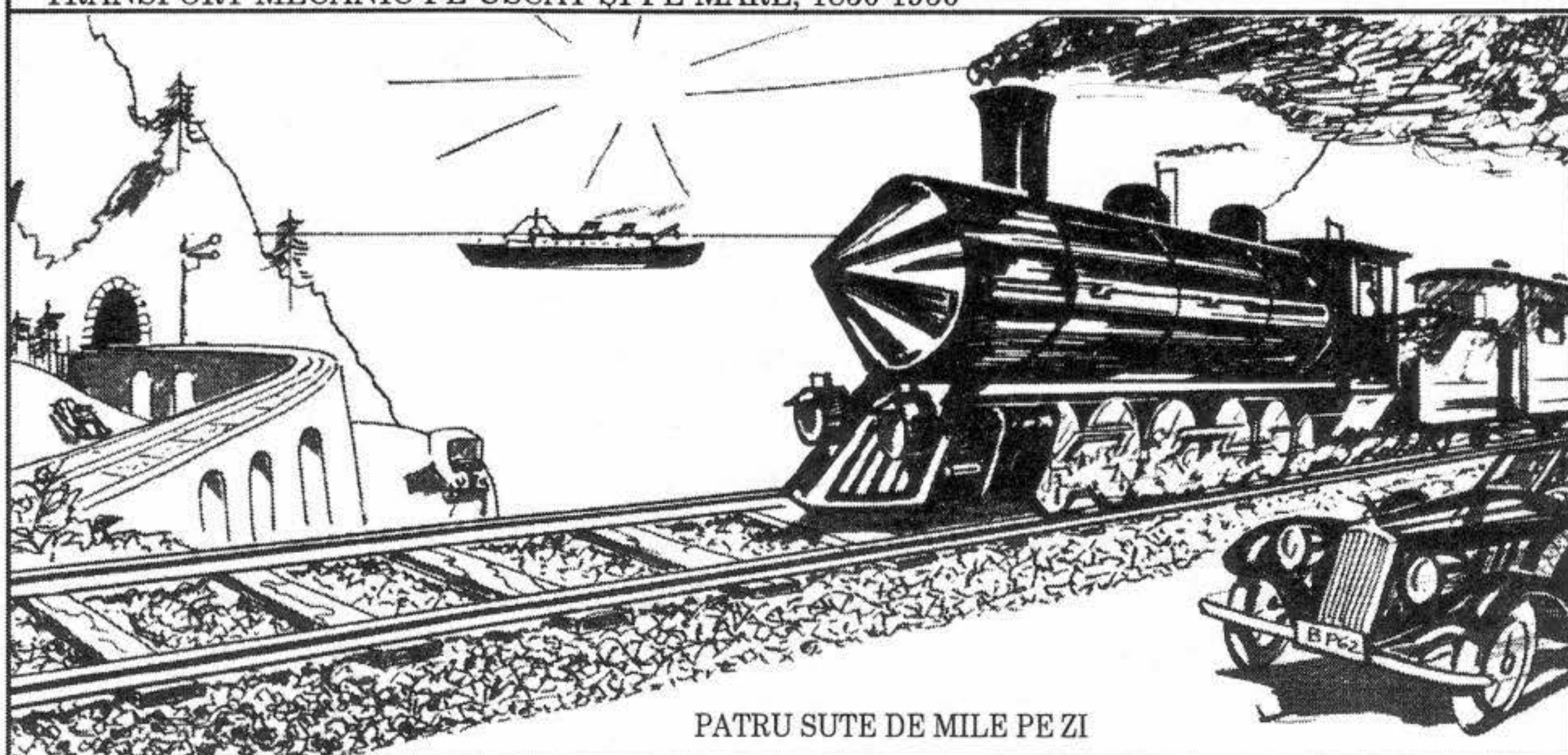
REGIUNILE CIVILIZATE CU DESCHIDERE LA OCEAN, 1500-1850

O SUTĂ DE MILE PE ZI

LUMEA SE MICȘOREAZĂ

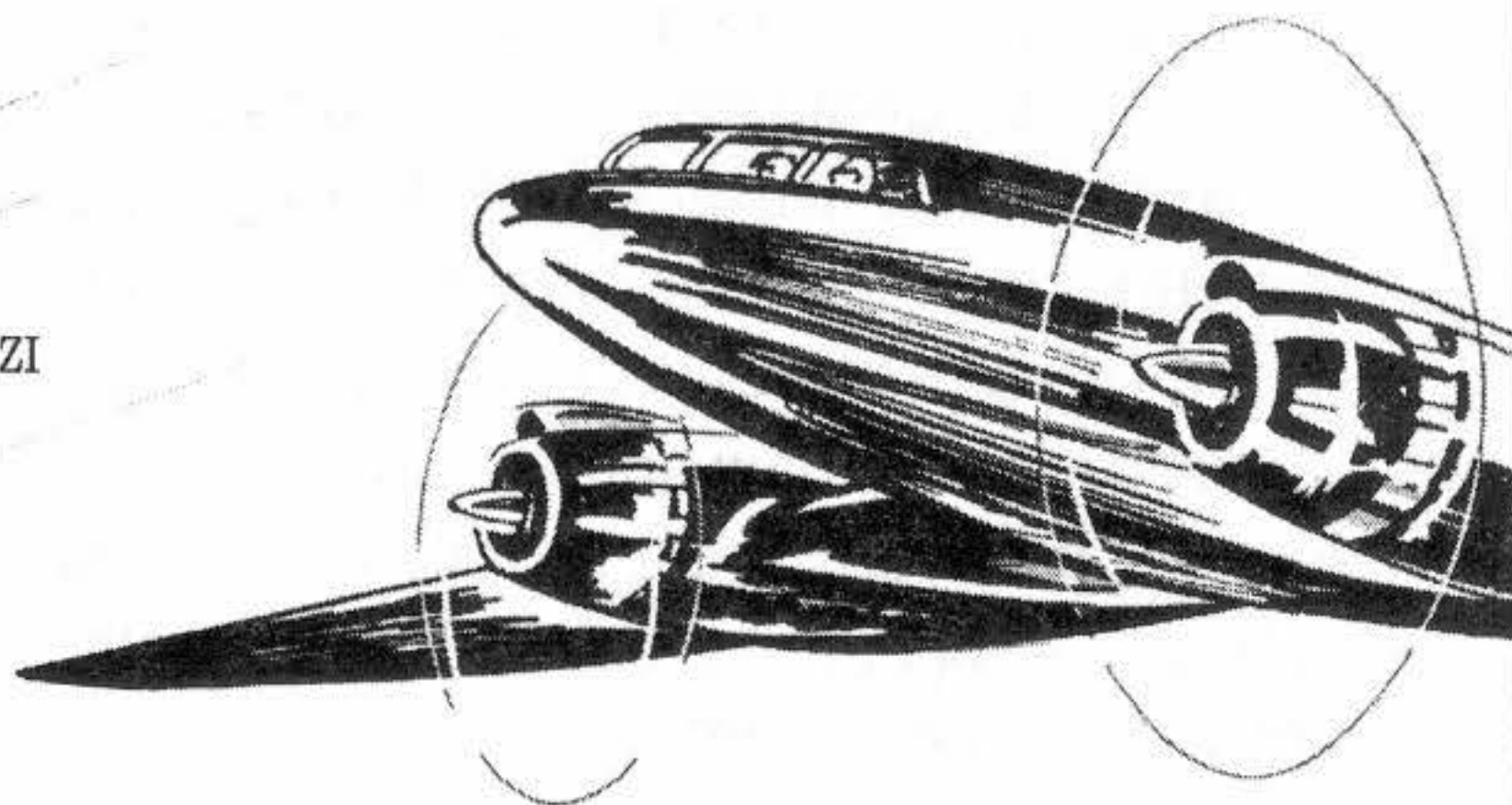
TRANSPORT MECANIC PE USCAT ȘI PE MARE, 1850-1950

PATRU SUTE DE MILE PE ZI

REGIUNILE CIVILIZATE CENTRATE ÎN JURUL POLULUI — 1950

DOUĂ MII DE MILE PE ZI

LUMEA SE MICȘOREAZĂ

Ideile s-au răspândit și ele în întreaga lume cu viteză și volum tot mai mare pe măsură ce evoluau comunicațiile. Desigur, barierele politice și lingvistice au oprit uneori circulația ideilor. Legămintele religioase sau sectare opreau de asemenea pătrunderea ideilor în anumite grupuri și diferențele de obiceiuri locale, de clasă, de tradiții culturale strămoșești sau de gust personal afectau deopotrivă transmiterea ideilor în lume și uneori chiar dădeau naștere la neînțelegeri sau exagerări grotesti.²⁸ Totuși anumite domenii ale gândirii (mai ales științele naturale) și ale artelor practice (mai ales ingineria) erau uneori practicate de oameni cu o bază culturală și cu predilecții personale foarte diferite.

O altă problemă ar putea sta în faptul că mulți dintre cei mai bine educați și subtili oameni de pe pământ nu mai pot avea siguranța de altădată, căci poartă în ei mai multe universuri de sensuri și valori speciale și nu pot fi niciodată siguri care dintre acestea va ieși în evidență în momentele dificile. În mod caracteristic, copiii sînt educați conform unei anumite structuri tradiționale — musulmană, hindusă, confucianistă sau creștină, după cum e cazul — pentru ca ulterior, în viață, să întâlnească elementele raționaliste, laicizante, critice, relativiste din gândirea recentă. Acestea ajung să le devină o a doua natură și, la maturitate, le vine greu să le repudieze pe oricare dintre ele dar și să reconcilieze cele două faze ale experienței lor.

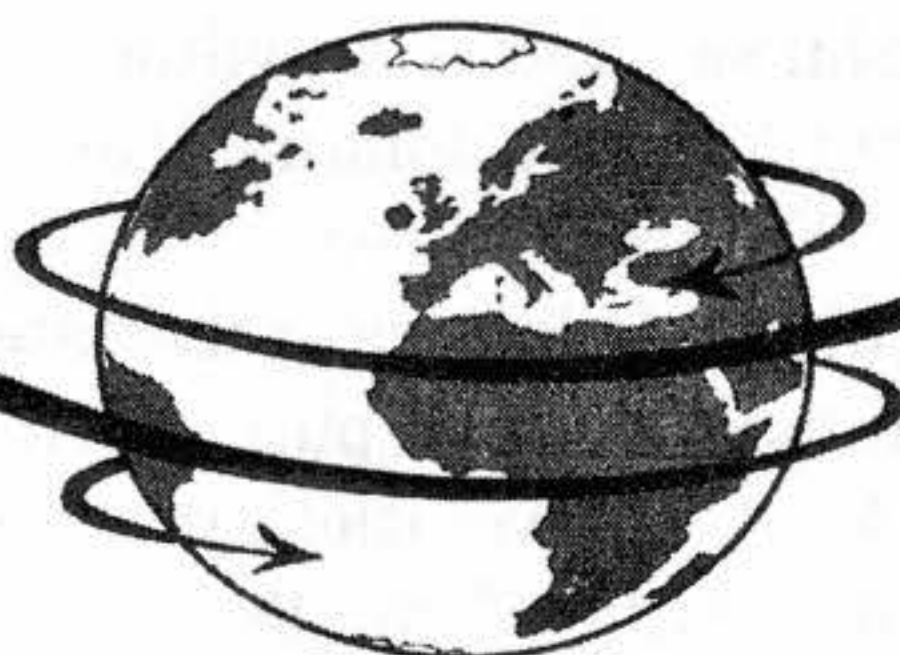
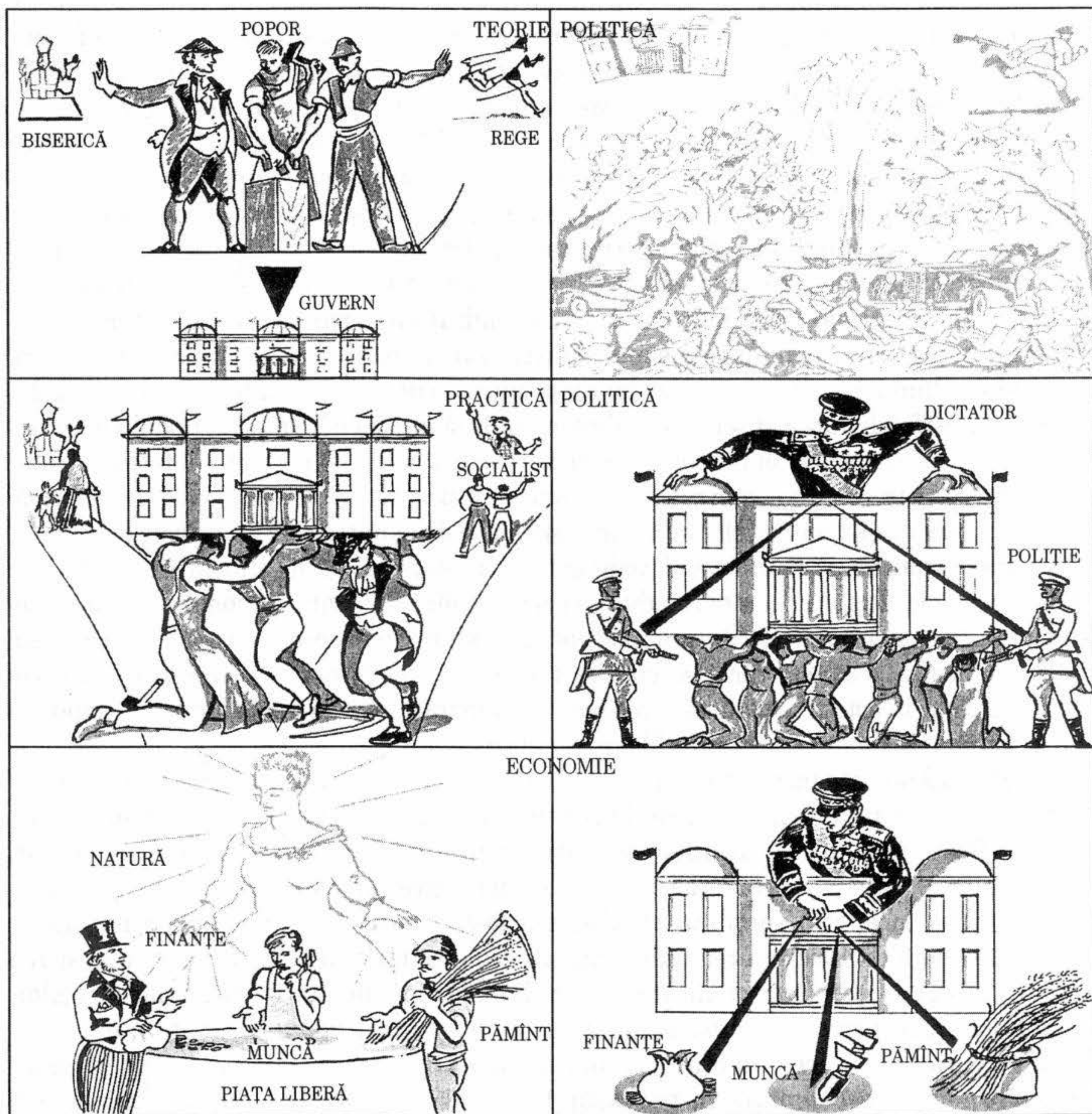
Aceasta nu e în mod necesar o stare mentală nefericită sau dezavantajoasă. Un om poate purta în sine două universuri culturale separate atîta vreme cît poate trage o linie clară de demarcație între situațiile în care un set de idei și modele comportamentale este aplicabil și acelea în care trebuie folosit celălalt. O discriminare clară nu este însă totdeauna posibilă. Într-adevăr, imperativele unui sistem ar putea intra în conflict, în anumite circumstanțe, cu imperativele celuilalt și ar putea produce schimbări comportamentale bruște, cu consecințe incalculabile și uneori șocante pentru toți cei implicați.²⁹ Un astfel de comportament individual instabil poate avea rezonanțe nebănuite în mijlocul unei mulțimi agitate și poate produce izbucniri oarbe de violență.

Totuși situația nu e chiar atît de gravă cum ar părea să sugereze cuvintele mele. Speranțele laicizante și teoriile din Occident care au cîștigat o oarecare influență asupra oamenilor de pretutindeni sînt extrem de generoase. Ca și idealurile religiilor anterioare, ele își pot demonstra puterea chiar și în fața dezamăgirilor și eșecurilor repetate. Cel puțin, e clar că oamenii din majoritatea națiunilor, aflînd la un moment dat despre noțiunile de libertate, egalitate și fraternitate, în oricare din versiunile și cu oricare dintre accentele ce s-au pus asupra acestor idealuri, nu vor mai putea ulterior să le ignore. Nu poate să nu fie atractivă pentru oricine imaginea unei ființe umane libere, bine hrănite, bine îmbrăcate, cu un adăpost bun și bine educate, membră a unei societăți

²⁸ Ar fi ciudat dacă nu s-ar întîmpla așa. Chiar și în Europa de Vest, diferențele lingvistice fac o traducere perfectă imposibilă. Într-adevăr, oricine a citit recenzii ale propriilor cărți va ajunge la concluzia că o comunicare normală este rareori posibilă chiar și între oameni de aceeași profesie și vorbind aceeași limbă.

²⁹ Cf. subtilul studiu al acestui fenomen în E.M. Forster, *A Passage to India*.

DEMOCRAȚIE ȘI COMUNISM

libere și pașnice, exercitându-și partea de influență pentru a determina o politică blindă și echitabilă a guvernului, „său” și contribuind la bogăția generală cit mai mult. Această imagine mai are și avantajul că poate fi popularizată sau specificată în orice formă pentru a prescrie aproape orice linie de conduită și a se adresa oricărui tip de public.

Cei ce preferă imaginea unei viitoare perfectibilități a umanității se găsesc, plini de entuziasm, aruncați într-o luptă continuă între idealul teribil de îndepărtat și realitate. Diferențele sînt atît de mari încît acțiunea practică în lumea factuală imperfectă ar putea părea fără speranță sau ar putea impune o acțiune violentă împotriva intereselor legitime, întorcînd țelul bun într-o perpetuare a răului. Totuși, pentru că nu e ușor de obținut, imaginea laicizată a unui viitor rai pe pămînt nu își pierde neapărat forța și vibrația. Dimpotrivă, un ideal prea ușor de realizat și-ar pierde curînd puterea de a determina acțiunea, în timp ce o aspirație irealizabilă, pentru care oamenii trebuie să lupte și vor lupta, își afirmă și chiar își consolidează puterea în brutalitatea bătăliei. În focul unei astfel de lupte, discrepanța dintre țeluri și mijloace îi va preocupa doar pe cei foarte critici și nici chiar ei nu pot fi siguri că țelul nu justifică „ceea ce s-a făcut.”

Chiar și o trecere rapidă în revistă a războaielor și revoluțiilor, a mișcărilor de reformă politică și socială și a multelor acrivități caritabile, de ajutor social, de misionariat, după 1850, vor demonstra că mulți s-au dovedit gata, chiar nerăbdători de a lucra, de a suferi și, dacă era nevoie, de a muri pentru a aduce cerul pe pămînt. Liberalii, naționaliștii, socialiștii și comuniștii și-au urmărit fiecare propria versiune a idealului pe scena politică și nenumărați alții și-au dedicat toate eforturile sarcinii de a remodela un colț sau altul al scenei sociale cu speranța că, prin acțiunile voluntare ale unor nenumărați indivizi, s-ar ajunge cu timpul la o mai bună aproximare a societății libere, egalitariste, frățești.

Sfîrșitul nu este încă și nici nu poate fi prevăzut. Oamenii vor ajunge cu timpul să urmărească și alte țeluri, dar între timp, oricît de imperfect s-ar fi reflectat sau urma să se reflecte idealul laic al unei societăți fericite în societățile umane, e adevărat totuși că universalitatea și puterea acestei viziuni printre oamenii de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea a fost o caracteristică a epocii inițiale a cosmopolitismului. Răspîndirea industrializării și efectele transportului mecanic și ale comunicațiilor asupra lumii civilizate erau mult mai palpabile; totuși, schimbarea ideilor oamenilor în ce privește industrialismul și felul în care trebuiau folosite puterea și bogăția pe care le aducea nu erau mai puțin importante. Astfel, forțele îngemănate ce dominau istoria occidentală în perioada 1789-1917 — revoluția industrială și cea democratică — luptau de asemenea pentru a cîștiga devotamentul întregii lumi între 1850 și 1950, continuînd probabil să o facă și în viitor.

Din 1917, lumea occidentală a fost dominată de tensiuni și contradicții între mișcările lansate de Revoluția Franceză și cea rusă. Situația nu era aceeași în alte părți sau cel puțin nu încă. Acolo unde lozinca „Libertate, Egalitate, Fraternitate” nu s-a manifestat în instituții mai mult sau mai puțin eficiente, rămînînd doar o agendă de luptă, reformularea rusă a lozincii Revoluției Franceze — „Pace, Pămînt, Pîine” — suna mai mult ca o simplă glosă la vechea formulă decît o contradicție și o provocare la

adresa ei. Dilemele libertății, atât de dificile pentru occidentali, care moșteneau principiile Revoluției Franceze și erau sceptici față de principiile celei ruse, păreau mult mai puțin tensionate pentru cei ce mai aveau încă multe progrese de făcut spre transformările sociale generate de cele două revoluții moderne ale Europei.

Cel puțin pînă la mijlocul secolului al XX-lea, curentele revoluționare din lumea nonoccidentală au constituit o singură forță intelectuală, oricît de diferențiată ar fi fost ea. Pretutindeni, programele de acțiune derivate din aspirațiile revoluționare franceze și rusești intrau în conflict cu vechile principii ale ierarhiei sociale și cu vechile idei asupra naturii și destinului vieții umane. Indivizii adoptau adeseori puncte de vedere divergente, oscilînd între atitudini extreme de-a lungul unei singure vieți. Drept rezultat, societăți de pe tot globul își pierdeau acuitatea identității lor culturale și instituționale anterioare. În fiecare colț al globului — printre care și Europa — reacțiile puteau fi: 1) reafirmarea emfatică, chiar isterică a vechilor coduri de conduită și a certitudinilor revelate; 2) eforturile susținute de a reforma prezentul recurgînd la o puritate a gîndirii, activităților și instituțiilor mai mult sau mai puțin primitivă; 3) pasivitatea în fața paraliziei dureroase a voinței, punctate uneori de izbucniri de hiperactivitate; 4) conspirația frenetică sub forma unor secte, aflate într-o simbioză perfectă cu poliția secretă; 5) urmărirea fără scrupule a puterii sau bogăției personale de către anumiți indivizi; 6) devotamentul față de o cauză, neglijînd orice fel de avantaje. Sfinții, ticăloșii, lași și eroi precum și oamenii obișnuiei, în toată varietatea lor temperamentală, se confruntau cu o multitudine de stimuli fără a ajunge la vreo reacție coerentă. Rezultatul a fost că generalizările referitoare la arii întinse ale lumii erau adeseori nesatisfăcătoare. De aceea, e mai bine ca remarcile următoare să fie cît mai limitate.

2. LUMEA MUSULMANĂ

Fluxul istoric ce supusese credința și răbdarea bunilor musulmani la atât de grele încercări în secolul al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, a continuat după 1850 să fie contrar așteptărilor celor pioși. Necredincioșii creștini, nerespectîndu-și nici măcar propria religie, continuau să uimească lumea cu bogăția lor în continuă creștere. În același timp, puterea islamului față de creștinism a continuat să scadă pînă cînd unele state musulmane au renunțat la precedentul musulman pentru a prelua tehnici politice și economice de la necredincioșii occidentali.

Retragerea teritorială a suveranității politice islamice a continuat pînă după primul război mondial. Întreaga porțiune de est a lumii musulmane era prinsă între presiunea puterii britanice, extinzîndu-se spre nord, din India, și forțele ruse, venind spre sud din stepa centrală.³⁰ În 1907, cînd cele două puteri au ajuns la o înțelegere, toate teritoriile

³⁰ Comunitățile musulmane din China au suferit și ele distrugerii serioase cînd revoltele din Yunnan, Turkestan și Kansu au fost violent suprimate de autoritățile imperiale chineze în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Masacrele sistematice, mai ales în Yunnan, au redus drastic probabil numărul musulmanilor în China. Cf. Martin Hartmann, *Zur Geschichte des Islams in China*, Leipzig, Wilhelm Heims, 1921; G. Cordier, *Les Musulmans du Yunnan*, Hanoi, Imprimerie Tonkinoise, 1927.

musulmane aflate la estul frontierei musulmane erau fie supuse unei administrații străine, fie împărțite în sfere de influență ce le permiteau extrem de puțină autoritate reală șahilor din Afganistan și Persia. Regiunile vestice ale lumii musulmane au suferit o soartă asemănătoare la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, când puterile europene au încheiat împărțirea Africii în colonii și protectorate. Cu mult înaintea acestei date, însuși Imperiul Otoman — scutul tradițional al lumii musulmane împotriva creștinătății — devenise o minoritate față de marile puteri europene. Primul război mondial i-a dat imperiului lovitură de grație. Încurajată de britanici, o revoltă arabă a izbucnit împotriva turcilor și, după 1918, turcii înșiși au repudiat idealul otoman și imperial în favoarea unui naționalism strict turcesc.

O modestă revenire politică a avut loc după primul război mondial. Turcia naționalistă și Arabia Saudită și-au câștigat independența în anii 1919-1925, sfidând politica imperială britanică. Persia și Afganistanul și-au extins și ele independența, eliberându-se atât de influențele rusești, cât și de cele britanice. În anii 1930, retragerea limitată a autorității europene din țările arabe a continuat, dar numai după cel de-al doilea război mondial țări ca Maroc, Tunisia, Egipt, Pakistan și Indonezia și-au obținut formal independența.³¹

Reafirmarea independenței politice a musulmanilor reflecta creșteri reale în eficiența organizării politice musulmane. Birocrațiile moderne, armatele moderne și sentimentele moderne referitoare la dreptul popoarelor la autoguvernare au început să fie introduse în regiunile musulmane. Voința politică a arabilor, turcilor și a altor populații musulmane devenise un factor de care trebuia să se țină cont în politica musulmană internă și externă. Totuși, aparențele statului modern erau mai mult ornamente de împrumut, destul de nepotrivite cu corpul politic islamic, și impuneau în majoritatea statelor o loialitate atinsă de profunde nostalgii pentru un trecut de neregăsit.

Drept rezultat, popoarele musulmane au fost expuse simultan, în ultimii o sută de ani, la forța revoluțiilor democratice și industriale și la revoluția nu mai puțin drastică semnificată în istoria europeană de către Renaștere și Reformă. Acest lucru nu se întâmpla în mod accidental. La începutul epocii moderne în Europa, musulmanii se fereau de orice inovație și erezie, preferând adăpostul doctrinei pline de autoritate și al ierarhiei stabilite. Când, în secolul al XIX-lea, instituțiile prevăzute pentru apărarea ortodoxiei și-au pierdut eficacitatea — adică atunci când statul otoman și cel persan precum și *ulema* sunnită și cea šiită și-au pierdut autoritatea asupra spiritelor și corpurilor oamenilor — musulmanii au trebuit să plătească pentru abdicarea lor morală și intelectuală, confruntându-se într-un singur secol cu tot complexul de tehnici și idei pe care Europa le dezvoltase în decursul a patru sute de ani. Nu e de mirare deci că atât în afacerile publice, cât și în cele private, domnea confuzia.

Islamul însemna, în primul rând, respectarea Legii Sacre, care era considerată singurul instrument autentic pentru reglarea afacerilor umane în acord cu voința divină. Însă un cod de legi și conduită rigid și perimat nu putea fi cu ușurință reconciliat cu o ordine socială

³¹ În 1962, când a luat sfârșit regimul francez în Algeria, numai rușii și chinezii din Asia Centrală își mai păstrau imperiile asupra unor largi populații musulmane.

în continuă schimbare datorită influenței tehnologiei occidentale și nici nu putea rezista în fața secularizării gândirii din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Însăși energia și perspicacitatea devotate de doctorii islamului elaborării Legii Sacre au privat generațiile moderne de musulmani de ambiguitățile de care ar fi avut atîta nevoie pentru reinterpretarea și aplicarea diferită a unui cod care nu mai trebuia acceptat în fiecare detaliu al său.³² Puțini erau aceia care renegau religia care le conferea identitate culturală, dar cei educați nu se mai simțeau totuși în largul lor în cadrul rigid al islamului tradițional.³³

La un nivel personal, reacția obișnuită față de incompatibilitatea dintre islamismul ortodox și gândirea modernă a fost o compartimentare riguroasă a gândirii.³⁴ Aderența lipsită de convingere la islam și la idealul occidental al guvernării democratice s-a combinat cu eșecul sistematic de a se conforma la vreunul dintre ele și a reprezentat, în domeniul public, echivalentul dualității intelectuale pe care o moșteniseră majoritatea musulmanilor educați. Au fost făcute, într-adevăr, eforturi de a scăpa de o postură intrinsec jenantă. Secularizarea radicală a statului în Turcia și în regiunile rusești din Asia Centrală a apărut o dată cu revoluția lui Kemal (1919-1923) și cu cea bolșevică (1917-1922). Persia a adoptat și ea o politică mai puțin doctrinară și, desigur, laică, după venirea la putere a lui Reza Șah, în 1925. La cealaltă extremă, puritanii conduși de Wahhab, ce aspirau la o islamizare radicală a tuturor afacerilor umane prin întoarcerea la structurile primitive ale comunității musulmane, au venit la putere în cea mai mare parte a Arabiei, o dată cu victoriile lui Abd al-Aziz Ibn Saud (1919-1925).

Rezultatele acestor experimente rămăneau de văzut. Reacția din Turcia împotriva lui Mustafa Kemal s-a manifestat în anii 1950, dar în cazul comunităților musulmane din China, informațiile sînt prea puține pentru a ne permite să înțelegem ce se întîmpla acolo, de fapt. La fel, ardoarea religioasă a mișcării conduse de Wahhab în Arabia Saudită începuse să ardă mocnit încă din 1930, pierzîndu-și strălucirea dinainte. Cel mai interesant este probabil cazul Pakistanului. Această țară a luat ființă în 1947, ca un stat musulman

³² S-a încercat desigur o reinterpretare, dar fără o acceptare sau angajare generală. Teologii sau juriștii „moderniști”, dintre care Mahomed Abduh (m. 1905) din Egipt a fost cel mai proeminent, sau filozofii radicali ce reformulau adevăratul sens al islamului, asemeni gânditorului indian Mahomed Iqbal (m. 1938) și-au făcut totuși apariția, oferind o alternativă la conservatorismul rigid al tradiției ortodoxe islamice ortodoxe. Cf. Mahomed Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Oxford, Oxford University Press, 1934, scrisă în limba engleză. G.E. von Grunebaum, „Attempts at Self-Interpretation in Contemporary Islam”, în *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, American Anthropological Association, Memoir Nr. 81 (April, 1955), p. 185-236 oferă o analiză folositoare a acestor eforturi de a reorganiza vechile concepții ale religiei și societății islamice. Cf. și Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, New York, Mentor Books, 1957.

³³ Nu se poate spune că a putut coborî pe scara socială această slăbire a convingerilor islamice dar, *a priori*, pare mai sigur că tărani din Turcia, Iran și țările arabe au păstrat mai mult timp vechile formule pietiste decît contemporanii lor urbani și decît populația educată de la sate.

La periferia lumii musulmane, mai ales în Africa dar și în sud-estul Asiei, în același grad, islamul și-a păstrat aplombul obișnuit. În aceste regiuni, islamul le-a oferit oamenilor provenind din societăți tribale, strict locale, un mod de viață adaptat la civilizație, de două ori mai tentant o dată ce se opunea creștinismului conducătorilor lor europeni. Cf. eseurile asupra Africii tropicale și Indoneziei din Gustave E. von Grunebaum, *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, University of Chicago Press, 1955, p. 261-310; Jean-Paul Roux, *L'Islam en Asie*, Paris, Payot, 1958, p. 251-274; Alphonse Gouilly, *L'Islam dans l'Afrique occidentale française*, Paris, Larousse, 1952, p. 267-292.

³⁴ Sistemul educației formale din Egipt reflecta acest compromis, încredințînd instrucția religioasă profesorilor pregătiți la vechea universitate musulmană el-Azhar și materiile „noi” altor profesori, pregătiți în colegii de tip occidental.

a cărui rațiune de a fi era credința musulmană a majorității cetățenilor săi. În plus, datorită școlilor și armatelor Indiei britanice, un număr considerabil de pakistanezi ajunseseră să cunoască mult mai bine cultura europeană decât musulmanii din alte zone. Dacă fuziunea dintre ideile și practicile occidentale și cele islamice era posibilă, aceasta nu se putea întâmpla decât aici. Succesul acestei operațiuni n-a fost însă evident. Pakistanul, ca și alte state musulmane ale lumii, pare să fi considerat deja Legea Sacră a islamului clasic atât indigestă, cât și imuabilă — cel puțin pentru moment.³⁵

Industrializarea a avut și mai puțină influență asupra lumii musulmane decât revoluția democratică. Bunurile occidentale produse în serie au creat probleme meșteșugurilor locale pretutindeni și antreprenorii occidentali au introdus câteva industrii extractive importante — mai ales în domeniul petrolului. Însă în absența unei conduceri politice musulmane stabile, persistente și perspicace în probleme economice și industriale, antreprenorii musulmani nu au reușit aproape deloc să pună bazele industriei moderne în teritoriile islamice înainte de 1950. Chiar și atunci când statul a procedat la o industrializare forțată, ca în Turcia lui Kemal, reușita era foarte lentă în cadrul unui popor care lăsase de multă vreme și în mod tradițional activitățile comerciale și administrația economică pe seama minorităților religioase disprețuite — evrei, armeni și greci.³⁶

3. INDIA HINDUSĂ

Acceptarea ideilor și practicilor occidentale s-a dovedit mult mai simplă pentru hinduși decât pentru musulmani. Nici un fel de ostilitate imemorială nu separa Hindustanul de Occident. Într-adevăr, majoritatea hindușilor erau destul de mulțumiți să vadă răsturnarea puterii islamului în India datorită forțelor militare britanice. Absența unei doctrine riguroase în religia lor a determinat o mai ușoară apreciere a culturii occidentale de către hinduși sau cel puțin să evite o ciocnire paralizantă, ca aceea apărută între conceptele occidentale și rigiditățile Legii Sacre islamice.³⁷ În plus, prezența

³⁵ Cf. Leonard Binder, *Religion and Politics in Pakistan*, Berkeley, Calif., University of California Press, 1961.

³⁶ Pe lângă cărțile citate separat, în legătură cu problemele musulmanilor, le-am consultat și pe următoarele: Wilfred Cantwell Smith, *Modern Islam in India: A Social Analysis*, London, Victor Gollancz, 1946; George E. Kirk, *A Short History of the Middle East*, London, Methuen & Co., 1948; George Antonius, *The Arab Awakening*, London, Hamish Hamilton, 1938; T. Cuyler Young (ed.), *Near Eastern Culture and Society: A Symposium on the Meeting of East and West*, Princeton, Princeton University Press, 1951; H.A.R. Gibb (ed.), *Whither Islam?*, London, Victor Gollancz, 1932; H.A.R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Chicago, University of Chicago Press, 1947; Richard N. Frye (ed.), *Islam and the West*, Gravenhage, Mouton, 1957; A.J. Arberry și Rom Landau, *Islam Today*, London, Faber & Faber, 1943; Alfred Bonne, *State and Economics in the Middle East*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1948; David S. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, London, Heinemann, 1958; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917*, Berkeley, Calif., University of California Press, 1960; Vincent Monteil, *Les Musulmans soviétiques*, Paris, Éditions du Seuil, 1957; Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, Macmillan & Co., 1953; Walter Z. Laquer, *Communism and Nationalism in the Middle East*, New York, Praeger, 1956.

³⁷ Diferențele obiceiuri și pietăți hinduse intrau, desigur, într-un puternic conflict cu punctele de vedere și atitudini occidentale. Totuși, studentul iconoclast care trăia o viață laicizată și semioccidentală, chiar dacă foarte săracă, în Calcutta sau Londra, avea posibilitatea de a se conforma din nou tradițiilor locale, familiale și de castă de cîte ori circumstanțele exterioare îl readuceau într-un mediu hindus. Dimpotrivă, legea hindusă presupunea validitate absolută și era deci independentă, cel puțin în teorie, de localizări și circumstanțe sociale ca acelea ce defineau riturile

occidentalilor în India a fost mult mai intensă și extinsă decât în orice altă parte a Asiei, căci în secolul al XIX-lea, India și-a însușit multe dintre trăsăturile sistemului educațional occidental contemporan, turnat în forme britanice, bine cunoscutul Serviciu Civil Indian, codurile legale moderne, armata, poliția, întreprinderile economice și comunicațiile. Astfel de instituții i-au ajutat pe indieni și pe europeni să învețe multe unii despre alții.

Simpla existență a puterii britanice în India a creat o inversiune importantă în societatea indiană deschizând în același timp drumul influențelor occidentale și accentuând valoarea lor. Britanicii i-au transformat din ce în ce mai mult pe conducătorii indieni în simple marionete sau i-au înlăturat cu totul. Autoritatea administrativă, sub supraveghere britanică, se baza, în schimb, pe oameni de tip nou, ce se ridicau datorită sistemului educațional britanic din medii sociale foarte diferite. Alți indieni erau recrutați în același fel pentru noile profesii impuse de conducerea particulară britanică mai ales în domeniul legal. Astfel de oameni, a căror activitate îi aducea frecvent în contact cu englezii și ale căror cariere depindeau de măsura în care reușeau să răspundă așteptărilor șefilor lor străini, aveau motive puternice, desigur, să adopte modul de viață occidental. În plus, o tot mai mare putere administrativă le era conferită acelor indieni care asimilau mai eficient manierele occidentale și acești oameni aveau o influență complet disproporționată față de numărul lor și față de importanța pe care ar fi avut-o ei în India dacă nu ar fi fost patronajul și sprijinul britanic.

Din aceste motive și, probabil și pentru altele, hinduismul, una din cele patru tradiții religioase civilizate majore ale lumii, cel mai scindat la începutul epocii moderne, s-a dovedit mult mai flexibil față de provocarea civilizației occidentale decât musulmanii (cel puțin, până în 1950) sau chinezii. Atât revoluția industrială, cât și cea democratică din Europa au avut analogii în India și, combinând trăsături britanice și autohtone, indiene, ambele au căpătat trăsături specific indiene.

* * *

Dezvoltarea industrială și economică a Indiei, între 1850 și 1950, a fost dominată de conflictul între practica și principiile politice. Practica politică era legată de marea autoritate și de prestigiul mecanismelor administrative britanice, manifestate în Serviciul Civil Indian și, o dată cu trecerea timpului, în cîteva servicii provinciale subordonate. Însă principiile politice britanice trasau limite destul de strîmte activității guvernamentale, subliniind păstrarea păcii și ordinii acasă și a apărării la hotare, lăsînd tot restul în seama inițiativei private. Desigur, o combinație de liberalism britanic din secolul al XIX-lea cu o birocrație eficientă, centralizată și fundamental autoritară, asemănătoare acelor dezvoltate de imperiile est-europene în secolul al XVIII-lea, presupunea, evident, unele anomalii și aici India nu putea face excepție.

hinduse. Islamul nu putea fi deci îmbrăcat și dezbrăcat ca o haină în timp ce hinduismul putea, fără cea mai mică inconsistență logică, să fie aplicat circumstanțelor sociale specifice și uneori ignorat, în locurile și momentele unde nu-și mai avea aplicabilitate tradițională.

În general, tendințele ultramoderne se alăturau celor arhaice, cu care guvernul modern nu voia, în principiu, să aibă de-a face. Acele dezvoltări economice și tehnologice, considerate a apărea în cadrul guvernului legitim, tindeau să fie introduse de timpuriu și sistematic, cu o amplexare și cu un grad de raționalitate ce depășea deseori ceea ce se realiza în Marea Britanie. Exemplul extraordinar al acestor tendințe ultramoderne a fost sistemul feroviar indian. Construcțiile feroviare masive se desfășurau în acord cu un plan general, aprobat de guvernatorul general în 1853. În ciuda tergiversărilor datorate conflictelor între proprietatea publică și cea privată și a introducerii, din păcate, a două tipuri de ecartament, supravegherea oficială a căilor ferate indiene a rămas foarte eficientă și a dus la realizarea unei rețele feroviare extrem de bine organizate. La sfârșitul secolului al XIX-lea, vreo 50 000 de mile de cale ferată făceau posibile conexiunile pe suprafața întregului subcontinent ca niciodată înainte.³⁸ Lucrările de irigații, mai ales în Punjab, au constituit celălalt domeniu în care administrația britanică se angajase în activități economice, în timp ce drumurile, instalațiile portuare și serviciile publice urbane rămăseseră oarecum în urmă.

Pe de altă parte, sectorul privat al economiei a rămas oarecum în urmă și el. Obiceiurile rurale îi împiedicau pe majoritatea indienilor de a exploata în totalitatea lor posibilitățile deschise de noul transport și de tehnologie. Lor le lipseau structurile mentale elementare presupuse de teoria liberală a administrației britanice. Chiar și clasele bogate și de negustori preferau cămăta clasică sau investițiile directe în pământuri aventurării în domeniul industrial, al unor forme neverificate de activitate economică. Drept rezultat, acele întreprinderi moderne care au apărut erau în mare parte controlate de europeni, parși sau alți străini. Principiile economice liberale, care funcționau foarte bine în Marea Britanie, unde exista o clasă economică cu rădăcini adinci, nu funcționau la fel de bine în India, unde o multiplicare galopantă a populației rurale tindea să țină pasul cu creșterile substanțiale ale productivității agricole sau chiar să le depășească. Cu toate acestea, fabricile și industria au apărut cu adevărat, chiar dacă modest, în India începând cu 1880. Industria textilă, bazată pe bumbac și iută, a fost prima industrie modernă, urmată în curând de metalurgie (oțelul din 1913, aluminiul din 1944) precum și de alte fabrici și filaturi.³⁹

Foamea și războiul au modificat antinomia dintre o birocrație eficientă care, în principiu, a lăsat toate activitățile economice pe seama persoanelor private și a unei populații letargice și indiferente care, cu excepția câtorva situații, nu acționa în cazul unor potențialități neverificate încă. Principiile umanitare îi făceau pe britanici să ia măsuri speciale împotriva pericolului recurent al foametei, ce devenea amenințător ori de câte ori un mason slab reducea cantitatea de precipitații sub nivelul normal. Un cod

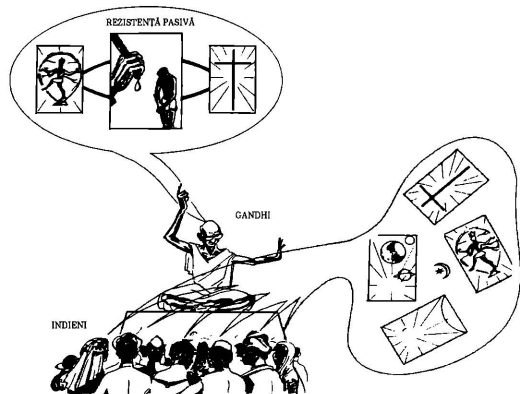
³⁸ Transferul capitalei de la Calcutta la New Delhi, în 1911, a fost un simbol al noii baze a puterii și al noului principiu al coeziunii economice și politice introduse de căile ferate. Porturile la mare precum Calcutta, Bombay, Madras nu mai păreau baze adecvate și comode ale guvernării vastului teritoriu indian.

³⁹ Adepți ai doctrinei lui Zoroastru în India (n.tr.).

⁴⁰ După unele calcule, India era una din cele șase mari state industriale din lume la sfârșitul războiului al doilea mondial. Vincent A. Smith, *The Oxford History of India*, Percival Spear (ed.), 3d ed., Oxford, Clarendon Press, 1958, p. 835.

de legi speciale în caz de foamete, instituit în 1853, prescria măsurile ce trebuiau luate pentru a preveni pierderile masive de vieți omenești în perioadele cu recolte proaste. Conform acestui cod, oficialitățile importau și distribuiau hrana în regiunile atinse de foamete și organizau proiecte de lucru care puteau justifica plata salariilor către populațiile amenințate de foamete. Astfel, s-a reușit ameliorarea cît de cît a foametei în India, în ciuda lipsei de pămînt arabil, din ce în ce mai evidentă din 1870 încolo.

Cele două războaie mondiale au presupus o diferențiere și mai semnificativă față de practicile guvernamentale tradiționale. Ambele conflicte au reafirmat vulnerabilitatea Indiei, căci o simplă întrerupere temporară a transportului normal de provizii din Anglia putea avea consecințe grave asupra armatei și guvernului indian. Oficialitățile au lansat deci programe de urgență pentru a dezvolta sau crește cantitățile de provizii locale pentru mii de articole necesare — pe o scurtă durată și fără prea mult succes în primul război mondial și mult mai sistematic și cu un mult mai mare succes

MESAJUL LUI GANDHI

în cel de al doilea. Pentru aceasta era nevoie de intervenția autorităților în vederea încurajării și indemnării chiar a persoanelor private să desfășoare linii noi de activitate economică, atunci când nu era ușor de înființat direct o întreprindere de stat.

La sfârșitul celui de al doilea război mondial, când India a devenit independentă politic, se renunțase, în general, la vechile restricții ale acțiunii guvernamentale din sfera economică în favoarea unui tip mixt de economie, în care atât întreprinderile de stat, cât și cele private funcționau în cadrul unui sistem de reglementări guvernamentale cu intenția de a facilita sau chiar obliga expansiunea economică și mai ales industrială. După ce s-a confruntat cu diferitele probleme urgente ale separării, noul guvern indian și-a propus să dezvolte și să revigoreze sistemul de stimulare și direcționare a creșterilor economice apărute în timpul războiului. Rămâne de văzut dacă o creștere masivă a populației nu va contracara eforturile Indiei de creștere a producției economice.

Englezii și parșii precum și un număr restrâns de greci și levantini au introdus industria modernă în India, dar bengalezii, urmați curînd de populațiile gujerati, maratha sau de alte populații din regiunea Bombay-ului, au preluat conducerea în introducerea revoluției democratice. După cum am văzut, Ram Mohan Roy (m. 1833) a fost un deschizător de drumuri la începutul secolului al XIX-lea. Consolidarea treptată a sistemului educațional după modelul englez, începînd cu 1835, a furnizat materialul uman, iar eșecul revoltei din 1857-1858 a discreditat ideile socio-politice mai vechi. A urmat apoi o generație pregătitoare și în timpul ei mii de indivizi au fost educați să accepte noțiunile europene ale drepturilor politice, înainte ca noile doctrine să-și găsească expresia organizată și deschisă în cadrul Congresului Național Indian (fondat în 1885) și a mai trecut încă o generație pînă cînd reproșurile politicoase, protestele și petițiile au ajuns să fie suplimentate de demonstrații de masă, entuziasm demagogic și terorism al organizațiilor secrete.

Totuși, organizațiile secrete, parolele și activitățile studenților revoluționari din Calcutta, din 1905-1907, ca și procedurile parlamentare ale Congresului Național Indian imitau exemple străine, fiind destul de puțin afectate de mediul indian autohton. Prima mișcare politică modernă și, în același timp, autentic indiană a apărut după primul război mondial, sub conducerea lui Mohandas Karamchand Gandhi (m. 1948). Îmbinarea charismatică de sfîntenie indiană și occidentală și de inteligență i-au adus lui Gandhi titlul de „Mahatma”, adică „suflet mare” iar agitațiile pe care le-a condus el, combinînd nesupunerea civilă cu accentele de nonviolență, au cîștigat independența Indiei în 1947.

Gîndirea și acțiunea lui Gandhi constituia o efectivă contopire a ascetismului hinduist cu pacifismul creștin și spiritul laic democratic. Puncte de vedere destul de diferite, uneori doar individuale, alteori reprezentînd grupuri mai mici sau mai mari, s-au unit pentru a forma mișcarea naționalistă indiană și Partidul Congresului. O astfel de combinație de idei și practici indiene autohtone și occidentale exotice era un fenomen cu totul nou. De asemenea, o mișcare de masă ce s-a bucurat de loialitatea mării majorități a indienilor de la orașe, din toate clasele sociale, și care i-a afectat

chiar și pe săteni, nu mai fusese niciodată capabilă să se mențină o perioadă atât de lungă și la un nivel emoțional atât de înalt dar încă bine controlat.

Aceste realizări au pus în practică teoria democratică conform căreia indivizi obișnuiți își puteau exprima opinia cu privire la afacerile publice. Totuși, adepții lui Gandhi erau mult mai uniți în opoziția lor față de guvernarea britanică decât în susținerea vreunei politici concrete, pozitive. Eforturile de a reinvia industria manufacturieră nu-i interesau prea mult pe cei ce planificau economia în noul guvern indian și, într-adevăr, privind lucrurile la rece, roata de tors a lui Gandhi nu putea oferi nici o soluție pentru sărăcia Indiei. Apoi, campania lui Gandhi împotriva intangibilității a stîrnit o mare opoziție în rândurile credincioșilor conservatori — opoziție pe care asasinarea lui de către un hinduist fanatic a redus-o la tăcere mai bine decât ar fi făcut-o orice alt sacrificiu dramatic. În plus, însuși caracterul de masă al mișcării lui Gandhi i-a speriat pe musulmanii indieni, provocînd cererea lor disperată și întîrziată, dar totuși reușită, de înființare a unui stat musulman separat, Pakistan.

Rămîne de văzut în ce fel idealurile generoase și umanitare ale mișcării lui Gandhi vor rezista timpului și cum se va potrivi cadrul democratic, parlamentar al guvernării indiene cu despotismul binevoitor al planificării birocratice, cu pasiunile provenind din diferențele religioase și lingvistice și cu dificultățile economice inerente disproporției dintre creșterea populației și dezvoltarea economică. Obstacolele viitoare sînt însă chiar mai dificile decât cele din trecutul recent, deja depășite de indieni. Într-o măsură atinsă doar de China, guvernul și societatea din India ne oferă un exemplu de reinterpretare a ideilor, tehnicilor și instituțiilor occidentale și autohtone. Numai timpul va revela adevărul, dar, din punctul de vedere al anilor 1960, elementele distinct occidentale par să cîștige teren în India. Începînd cu 1947, revoluția socială din secolul al XX-lea din Occident pare să se fi contopit cu revoluția „naționalistă” indiană, făcînd din India o provincie și un partener în același timp al unui proces social mondial și cosmopolit, cu centrul în Occident.

Intrarea Indiei ca partener în cosmopolitismul din secolul al XX-lea fusese anunțată de artă. Rabindranath Tagore (m. 1941), a cărui poezie îngloba forme și idei europene, sanscrite și bengaleze, a reușit să atingă o mare reputație pe plan internațional. Nu se poate spune însă dacă interesul pentru opera sa va scădea sau dacă reputația sa literară se va menține pe un termen nelimitat.⁴⁰

⁴⁰ Pe lângă cărțile citate separat, în legătură cu aceste remarci asupra istoriei recente a Indiei, am mai consultat și: Abdullah Yusuf Ali, *A Cultural History of India during British Rule*, Bombay, D.B. Taraporevala Sons, 1940; Nirad C. Chaudhuri, *The Autobiography of an Unknown Indian*, New York, Macmillan & Co., 1951; Romesh Chunder Dutt, *An Economic History of India in the Victorian Age*, 2d ed., London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1929; J.N. Farquhar, *Modern Religious Movements in India*, London, Macmillan & Co., 1929; Atulchandra Gupta, *Studies in the Bengal Renaissance*, Jadavpur, National Council of Education, Bengal, 1958; J.C. Ghosh, *Bengali Literature*, London, Oxford University Press, 1948; Percival Griffiths, *The British Impact on India*, London, Macdonald, 1952; Percival Griffiths, *Modern India*, London, Ernest Benn, Ltd., 1957; R.C. Majumdar et al., *An Advanced History of India*, p. 829-1004; Lewis S.S. O'Malley, *Modern India and the West*, London, Oxford University Press, 1941; K.M. Panikkar, *A Survey of Indian History*, 3d ed., Bombay, Calcutta, New Delhi, Madras: Asia Publishing House, 1956; William Theodore de Bary, *Sources of Indian Tradition*, New York, Columbia University Press, 1958.

4. CHINA

Evoluția Chinei de la izbucnirea revoltei din Taiping, în 1850, până la instituirea controlului comunist asupra țării, în 1949, se aseamăna tranzițiilor anterioare de la o dinastie imperială la alta. Multe dintre teritoriile mai îndepărtate ale imperiului manciurienilor s-au desprins de chinezi și o lungă serie de rebeliuni interne și agresiuni externe au convulsionat teritoriile centrale ale Chinei. Toate acestea nu se deosebeau însă de situațiile precedente. Politica externă a guvernelor comuniste, începând cu 1949, implicând reafirmarea influenței chineze asupra regiunilor periferice ca Tibetul, Coreea și Annam, adera la structurile imperiale familiare.

În plus, ierarhiile comuniste ale partidului și guvernului nu erau foarte diferite de vechile ierarhii confucianiste ale erudiților și demnitarilor nici chiar în felul în care ei colaborau în exercițiul puterii. Într-adevăr, socialismul statului totalitar, cum se manifesta el în țările europene începând cu anul 1917 sub stindarde marxiste sau naziste, se aseamăna foarte mult cu practicile, principiile și prejudecățile birocratice chineze. Practica acordării de puteri discreționare unei elite needucate, special selectate, principiul folosirii puterii statului în beneficiul poporului în general și de a justifica până și opresiunea gravă prin asta, împreună cu prejudecățile împotriva profitorilor, străinilor și superstițiilor religioase, erau comune bunilor confucianiști, comuniștilor supuși și naziștilor devotați.

O altă instituție importantă a societății chineze tradiționale, familia, a supraviețuit și ea în perioada 1850-1890, așa cum supraviețuise și în multe alte perioade de greutăți economice și revolte politice. Repudierea gălăgioasă a pietăților familiale confucianiste a devenit o caracteristică a scenei intelectuale chineze după 1917 și a creat comportamente nepotrivite față de familie în rîndul multor tineri educați din China. În unele regiuni, industrializarea incipientă a creat tensiuni mai mari, chiar dacă mai puțin vizibile asupra vechilor relații familiale.⁴¹ Totuși, atitudinile și obligațiile tradiționale, care au continuat să fie inoculate majorității covârșitoare a tinerilor chinezi, chiar și după 1917, erau extrem de puternice și elastice. Relațiile de familie se afirmau adeseori chiar în cazul celor care în tinerețe respinseseră în mod expres formularea confucianistă a pietății filiale.

Totuși, aceste continuități impresionante nu justifică afirmația că întreaga Chină a trecut doar printr-unul din ciclurile sale politice tradiționale în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Din 1917, minoritatea chineză educată a început să repudieze în unanimitate și cu emfază crescîndă întregul cadru confucianist al vieții, împreună cu definițiile sale mai vechi referitoare la bunele maniere, morală și politică. Pe termen lung, caracterul vieții chineze a fost în mod obligatoriu afectat de un transfer atât de drastic de loialități, cu atât mai mult cu cît elita intelectuală a fost capabilă să utilizeze instituțiile politice chineze antice pentru a-și urmări noile scopuri.

⁴¹ Cf. Hsiao-tung Fei, *Peasant Life in China: A Field Study of Country Life in the Yangtze Valley*, New York, Oxford University Press, 1946, p. 233-235 și *passim*; Chow Tse-tsung, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1960, p. 257-259.

Idealurile adoptate de clasa educată chineză în secolul al XX-lea proveneau cu toatele direct din cultura cosmopolită a Occidentului. Chiar și în secolul al XIX-lea, revolta din Taiping (1850-1864), care a scuturat imperiul manciurian din temelii, a proclamat un ideal al frăției creștine, deși elementele budiste și taoiste se amestecau cu cele creștine de la bun început și deveneau mult mai proeminente pe măsură ce rebeliunea înainta.⁴² După ce China a suferit înfringeri militare umiltoare datorate japonezilor, în 1895, o generație de conducători revoluționari, dintre care Sun Yat-sen (m. 1925) era cel mai important, a început o căutare aproape disperată de noi talismane ale puterii și salvării naționale. Modelele evidente erau marile puteri ale lumii, căci națiunile occidentale și acum japonezii reușiseră să-și organizeze propriile societăți mult mai bine decât chinezii. Astfel, Sun Yat-sen și alți revoluționari s-au orientat spre gândirea occidentală politică și economică (filtrată adeseori de japonezi) pentru a găsi idei potrivite. Ei au făcut acest lucru fără discriminări, cu o mare naivitate, demonstrând că nu stăpîneau nici tradiția culturală chineză clasică și nici pe cea occidentală. După 1917, revoluția rusă le-a oferit o altă sursă, foarte atrăgătoare⁴³ de inspirație străină și, încă din 1949, ideologia comunistă și-a afirmat monopolul intelectual și politic în China.

Totuși, această volatilitate ideologică a înflorit pe fundalul unor schimbări instituționale modeste. Pînă la sfîrșitul secolului, poziția guvernului și a micii nobilimi confucianiste, care avea rolul conducător în satele chinezești, a fost de minimalizare a oricăror schimbări pe care le-a impus prezența occidentală în China. După 1842, cînd navele britanice de război le-au impus autorităților chineze să se conformeze practicilor comerciale și diplomatice străine, și mai mult după 1856-1860, cînd noile intervenții occidentale și rusești din China au mărit privilegiile străine, conducătorii Chinei nu mai puteau nici măcar pretinde să-i mențină pe puternicii barbari la un statut tributar. Totuși, majoritatea mandarinilor au trecut cu vederea această încălcare serioasă a etichetei, căci universalitatea etnocentrică naivă a confucianismului interzicea recunoașterea oricărui sistem alternativ sau egal al vreunei societăți sau civilizații — de superior neputînd nici măcar fi vorba.

Rigorile opririi și apoi învingerii revoltei din Taiping au adus într-adevăr un grup de reformatori energici și cu vederi largi în poziții-cheie ale guvernării chineze. Unii dintre aceștia au încercat să-i ofere Chinei arsenalele, armatele și flotele care păreau să formeze baza puterii occidentale. Totuși, reformele oficiale au început să stagneze

⁴² Cf. Eugene Powers Boardman, *Christian Influence upon the Ideology of the Taiping Rebellion, 1851-64*, Madison, Wis., University of Wisconsin Press, 1952.

⁴³ Interesul stîrnit de doctrina marxist-leninistă în China era fundamental același cu interesul stîrnit de religiile heterodoxe anterioare popoarelor ce se îndreptau spre civilizație, aflate la periferia uneia sau alteia din marile culturi stabile ale lumii civilizate. Așa cum uigurii au preferat maniheișmul și hazarii iudaismul față de credințele ortodoxe ale vecinilor lor civilizați, tot astfel era de așteptat ca și chinezii sau alți neofiți ai cosmopolitismului contemporan, centrat în Occident, să prefere comunismul tuturor tendințelor ortodoxe din Occident. Numai în acest fel putea neofitul să-și înfrunte stăpînul, dar și să-i învețe toate tehnicile.

Pe măsură ce comunismul însuși devenea ortodoxie instituționalizată, mai întîi în Rusia și apoi în China, doctrina marxist-leninistă și-a mai pierdut desigur din avantaj, căci popoarele neangajate ale lumii nu erau deloc nerăbdătoare să fie prinse mai degrabă într-o rețea comunistă decît într-una liberal-capitalistă. Independența intelectuală, dar și politică, avea un efect special asupra popoarelor dezavantajate în vreun fel.

după încetarea rebeliunii din Taiping pe de o parte pentru că inovațiile erau întâmpinate cu suspiciune de persoanele mai conservatoare dar mai ales pentru că reformatorii înșiși își pierduseră din elan. Scopul lor era de a susține vechea ordine și atunci când inovația amenința ordinea, ei i se opuneau. A-i asigura Chinei armatele, armamentele, industriile și comunicațiile cu care să se poată apăra în mod adecvat ar fi presupus o modificare mai mare a structurii sociale chineze decât ar fi dorit reformatorii din 1860.⁴⁴

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, au început din nou să se precipite evenimentele care aveau să ducă la căderea regimului confucianist. Victoria japonezilor în 1895, urmată de războaiele boxerilor (1900-1901) și de impunerea unor umilinte în plus Chinei, i-au convins chiar și pe cei mai îndărătnici, când era vorba să abandoneze căile strămoșești, că era nevoie de o reformă radicală. Reforma a pornit în multe direcții. Schimbarea prelungită a mașinii administrative, atât înainte, cât și după abdicarea ultimului împărat manciurian, în 1912, a fost în general precipitată și, pentru mai mult de o jumătate de secol, nu a avut nici o putere de a întări statul chinez. În educație însă schimbarea a fost și rapidă și eficientă în transformarea întregului climat intelectual din țară. Abolirea examenelor imperiale, bazate pe textele clasice confucianiste, în 1905, a închis brusc calea prin care forța conducătoare a Chinei se reînnoia de mai mult de două milenii. Drept rezultat, tinerii ambițioși care, în perioada anterioară ar fi studiat textele clasice ale Chinei antice pentru tot restul vieții lor, s-au orientat în număr mare spre instituțiile de învățământ occidentale. Scandalurile ideologice și confuzia, nemaifiind contracarate de nici un fel de ancore tradiționale, au ajuns la proporții tot mai mari o dată ce mii de chinezi, a căror educație fusese tradițională, se aflau deodată prinși într-un vârtej de idei străine și numai pe jumătate înțelese.⁴⁵ Însă pentru cei conștienți de astfel de discrepante în tinerețe, orice legământ moral, politic sau intelectual de mai târziu avea o notă de straniețe și fragilitate. În consecință, chiar și convingerea emfatic exprimată putea ceda în fața unor noi curente doctrinare, dacă numai noutatea promitea mintuirea rapidă din torturile indeciziei, în gând, și ale ineficienței, în act. Valul de succese ale celor din Kuomintang în 1920 și consolidarea mai recentă a comunismului în China au fost posibile tocmai datorită acestei volatilități intelectuale.

Dar originea occidentală a multor idei influente ale intelectualilor și politicienilor din China, în secolul al XX-lea, ne face să uităm de impactul destul de slab al occidentalilor asupra Chinei înainte de 1950. Marea masă a țăranilor chinezi, aproximativ 80 % din întreaga populație, era ca un ocean nesfârșit, în care micile rîuri de bunuri și activități misionare occidentale se vărsau fără să-i modifice nivelul sau să-i influențeze valurile și marea. Succesul temporar al revoltei din Taiping și al altor revolte, slăbiciunea persistentă

⁴⁴ Cf. Mary Clabaugh Wright, *The Last Stand of Chinese Conservatism*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1957.

⁴⁵ După anumite calcule, 10 milioane de chinezi trecuseră printr-o formă educațională occidentală pînă în 1917. Cf. Chow Tse-tung, *The May Fourth Movement*, p. 379-380. E ciudat, dacă ne gândim că un om ca Mao Zedong (n. 1893) și-a început viața într-un climat complet confucianist și a adoptat doctrina marxistă numai la vârsta de douăzeci și șapte de ani. Alți conducători ai comuniștilor chinezi de asemenea încearcă să reducă, în viețile lor personale, diferențele dintre noile și vechile regimuri, fapt ce garantează împrumuturi masive din trecutul chinezesc în viitorul pe care îl va crea comunismul chinez.

a regimului manciurian, ridicarea și căderea Kuomintang-ului și succesul comuniștilor în anii 1930 și 1940 le-au creat un sentiment general de ură țăranilor împotriva superiorilor lor din punct de vedere social — colectorii de taxe, chirii și dobânzi, dintre care mulți locuiau în orașe pentru propria lor carieră și protecție.⁴⁶ Însă exact acest lucru se întâmplase și în istoria anterioară a Chinei spre sfârșitul fiecărei dinastii. Violența, foametea și bolile, ce secerau populația în regiuni rurale întinse ale Chinei în prima jumătate a secolului al XX-lea nu reprezentau nimic mai mult decât mijloacele tradiționale eficace, chiar dacă într-un mod brutal, de a redresa disproporțiile acumulate între pământuri, chirii, taxe și populație. Apariția bunurilor industriale confecționate de mașini, cum ar fi pînza de bumbac și kerosenul au accentuat probabil temerile țăranilor din anumite părți ale Chinei prin subminarea sau distrugerea meșteșugurilor locale. Micii meșteșugari din orașe au avut și ei de suferit probabil, căci gusturile celor bogați se orientau acum spre bunurile exotice, occidentale. Pe de altă parte, noi și extinse meserii cum ar fi producția de ulei de tung, wolfram, ceai și mătase pentru piețele occidentale și mondiale, tindeau să mărească posibilitățile de subzistență ale acestor clase sociale.

Industria modernă, bazată pe puterea mașinii, și-a făcut o primă apariție în China, în anii 1840, dar s-a dezvoltat simțitor abia după 1895, cînd, prin tratatul ce a încheiat războiul dintre China și Japonia, străinii aveau voie să ridice fabrici în China și să se bucure și de toate avantajele comerciale deja conferite pentru importul de bunuri din afară. Primul război mondial a întrerupt fluxul de provizii europene și a constituit un oarecare avantaj pentru manufacturile chineze și mai ales pentru țesătoriile de pînză de bumbac. Însă concurența japoneză sau instabilitatea financiară și de multe alte feluri din timpul războiului au fost obstacole serioase în calea dezvoltării industriei moderne în China. Marile orașe moderne ca Shanghai și Tientsin nu au devenit mari complexe industriale ci, în primul rînd, comerciale și financiare, dominate în mare parte de oameni de afaceri străini.

Transportul feroviar nu a avut un rol la fel de important în China cum a avut în India. Construcțiile de căi ferate la scară largă au început abia în prima decadă a secolului al XX-lea și nu a apărut nici un sistem coerent al transportului feroviar, care să cuprindă întreaga țară, în urma intrigilor dintre interesele financiare europene rivale, care au furnizat cea mai mare parte a capitalului necesar pentru astfel de construcții în China. Chiar acolo unde s-au construit căi ferate, acestea funcționau doar sporadic, datorită dezordinilor administrative, financiare și militare.⁴⁷

Un efort masiv și susținut de a crea industrie modernă și transport modern în China trebuia să aștepte apariția unui guvern destul de puternic pentru a impune pacea. Acest lucru părea gata să se întâmple în 1929, cînd cei din Kuomintang au ajuns la putere în China doar pentru a fi ulterior confrunțați cu un atac japonez (1931) și cu noi tulburări interne. Pacea s-a instituit din nou abia în 1949 și pînă atunci revoluția industrială ajunsese doar la periferiile Chinei. Structura vechilor relații economice atît la sat, cît și la

⁴⁶ Cf. eseurile emfatice și penetrante adunate în M.P. Redfield (ed.), *China's Gentry: Essays in Rural-Urban Relations* by Hsiao-tung Fei, Chicago, University of Chicago Press, 1953.

⁴⁷ Cf. E-tu Zen Sun, „The Pattern of Railway Development in China”, în *Far Eastern Quarterly*, XIV, 1955, 179-99.

oraș a rămas intactă. Prezența occidentală în China a provocat, într-adevăr, o efervescență neobișnuită în economia chineză, ca și aceea generată de mongoli în secolul al XIII-lea. În afară de toate acestea, nu a mai fost însă nici o altă transformare majoră.

Numai după ce China și-a completat ciclul tradițional al tranziției de la un regim politic la altul a putut cosmopolitismul occidental din secolul al XX-lea să se confrunte cu instituțiile tradiționale chineze pe scară largă. Atita timp cit disproporțiile sociale din cadrul societății chineze au continuat să provoace reacții tradiționaliste violente și dezordonate, pătrunderea economiei occidentale a fost oarecum oprită și nici o dezbaterie aprinsă din cadrul minorității educate — care adoptase pe deplin formele exterioare occidentale și era extrem de importantă pentru viitorul Chinei — nu avea o aplicabilitate practică imediată. Confruntarea directă și cu adevărat decisivă dintre civilizația chineză și cea occidentală va avea loc în viitor și ea promite să genereze cea mai importantă interacțiune culturală a secolului al XX-lea și poate chiar a celui de al XXI-lea.

Într-o epocă de astfel de vicisitudini accentuate, când se stabileau standardele morale, economice și politice, nu ne putem aștepta la o activitate culturală înaltă și senină. Se proiectau reforme importante, mai ales ale convențiilor literare — de exemplu, mișcarea lui Hu Shih (1919) de a substitui un limbaj mai aproape de cel popular ca standard al scrierii sau propunerea comunistă, mai recentă, de introducere a alfabetului în chineza scrisă. Tradiția intelectuală și erudită a țării a facilitat introducerea științei occidentale în China, pe de o parte prin eforturile misionarilor și pe de altă parte datorită studenților trimiși în străinătate să studieze în universitățile occidentale. Mai ales în domeniul sinologiei, stimulul primit de chinezi datorită metodelor și presupuzițiilor științei occidentale s-au dovedit foarte fertile. Totuși, comparativ cu măreția trecutului, secolul 1850-1950 nu reprezenta deloc o culme a realizărilor culturale chineze.⁴⁸

5. JAPONIA

Civilizația japoneză a demonstrat o mare dualitate în timpul shogunilor Tokugawa, oscilând destul de precar — unii ar putea spune chiar artificial — între două extreme. Astfel, idealul moral al războinicului, cu rigoarea sa spartană, se confrunta cu plăcerile

⁴⁸ Pe lângă cărțile citate separat, în legătură cu aceste remarci asupra Chinei am mai consultat și următoarele: George C. Allen și Audrey G. Donnithorne, *Western Enterprise in Far Eastern Economic Development: China and Japan*, London, Allen & Unwin, Ltd., 1954; G.E. Hubbard, *Eastern Industrialization and Its Effect on the West*, London, Oxford University Press, 1938; Kuo-heng Shih, *China Enters in the Machine Age*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1944; Li Chieng-nung, *The Political History of China, 1840-1928*, Princeton, N.J., Van Nostrand, 1956; E.R. Hughes, *The Invasion of China by the Western World*, London, Adam & Charles Black, 1937; Ssu-yu Teng, *New Light on the History of the Taiping Rebellion*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950; Siang-tseh Chiang, *The Nien Rebellion*, Seattle, Wash., University of Washington Press, 1954; Meribeth E. Cameron, *The Reform Movement in China, 1898-1912*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1931; Hu Shih, *The Chinese Renaissance*, Chicago, University of Chicago Press, 1934; F.F. Liu, *A Military History of Modern China, 1924-49*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1956; Etienne Balazs, „Les Aspects significatifs de la société chinoise”, *Asiatische Studien*, VI, 1952, 77-87; Franz H. Michael and George E. Taylor, *The Far East in the Modern World*, New York, Henry Holt & Co., 1956; Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China*, New York, Macmillan Co., 1929; Chiang Monlin, *Tides from the West: A Chinese Autobiography*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1947; Y. Chu Wang, „The Intelligentsia in Changing China”, in *Foreign Affairs*, 1958, 315-29.

senzuale ale „Lumii plutitoare” și nici un fel de *via media* nu exista între aceste două coduri morale. Japonia a fost în mod oficial închisă față de lumea exterioară. Totuși, o curiozitate vie pentru erudiția japoneză a depășit marile obstacole existente. Sau poate că legăturile personale, ereditare ale „feudalismului” japonez au mascat dar nu au reușit să ascundă total trăsăturile caracteristice ale administrației birocratice din fiecare dintre cele „șazeici” de fiefuri sau teritorii ale clanurilor, în care se împărțea Japonia. Și mai problematică a fost separarea dintre puterea politică și cea economică, permițându-le disprețuiților negustori să prospere, în timp ce țăranii și războinicii — superiorii lor pe scara socială tradițională — sufereau lipsuri curente. Astfel, relația tensionată dar bine definită dintre împărat și shogun simboliza foarte bine dualitatea întregii vieți japoneze. Un suveran sfânt, dar lipsit de putere, respectat ca izvor al autorității și prins în pinza de păianjen a ritualului, îi tolera pe și era tolerat de moștenitorii unui fanfaron de la începutul secolului al XVII-lea, shogunii Tokugawa, care au condus Japonia cu o mână de fier, prin corpul lor de demnitari, agenți secreți și soldați, asigurând cu grijă echilibrul între indivizi, clase și clanuri.

Numai un act de voință susținut, provenind de la palatul shogunului, era de ajuns pentru a se menține echilibrul dintre astfel de grupuri incompatibile. Când aceea voință nu a mai fost îndeajuns de puternică, așa cum s-a întâmplat în anii 1850, datorită conflictelor dintre grupurile rivale în legătură cu succesiunea unui conducător fără descendenți, chiar și o situație de o importanță oarecum redusă, creată de apariția „corăbiilor negre” ale comodului Perry (1853-1854), a generat transformări profunde în societatea și civilizația japoneză.

Până la cel de al doilea război mondial, reorganizarea politică și economică a Japoniei a demonstrat o reacție de un succes neegalat față de stimulii creați de civilizația occidentală — succes în sensul capacității naționale de a rezista națiunilor occidentale care participaseră la căderea regimului shogunilor Tokugawa și apoi de a alunga aceste națiuni. Totuși, o politică ce adoptase tehnici occidentale atât de masiv și de rapid nu scăpa de contradicțiile interne și de tensiunile ascunse comparabile cu acelea care au caracterizat Japonia shogunilor Tokugawa. Dimpotrivă, succesul cu care japonezii au împrumutat aspecte ale civilizației occidentale — mai ales tehnicile de război — a depins de o lovitură de maestru, de echilibrare a vechilor și noilor elemente. Pe scurt, supraviețuirea aproape intactă a unei ierarhii sociale tipic japoneze, demodate și bine definite, cu structuri diferențiate pentru diferitele trepte sociale, i-a permis unui grup mic de conducători, dintr-o singură generație, să inițieze schimbări profunde ale instituțiilor militare și economice și să remodeleze sistemul politic japonez în conformitate cu liniile occidentale superficiale.⁴⁹

⁴⁹ Volatilitatea ideologică a Chinei față de mediul de stabilitate instituțională comparabil mare era deci antiteza situației din Japonia. Totuși, paradoxal, stabilitatea ideologică a Japoniei era păstrată doar de instabilitatea radicală a instituțiilor sale, care potențase apariția clasei puternice a *samurailor*. Reciproc, rapiditatea schimbărilor instituționale era ea însăși posibilă datorită faptului că valorile tradiționale, miturile și simbolurile reînviata și-au menținut disciplina socială.

Cf. revoluțiile radicale ale Europei în perioada Reformei, începute în numele reinstaurării vechii ortodoxii.

Tensiuni psihologice severe, determinînd uneori schimbări bruște de comportament, destul de greu de înțeles de către cineva din afară, erau adînc înrădăcinate în viața japoneză cu mult înainte de închiderea din 1854. Nerăbdarea cu care japonezii i-au primit, mai întîi, pe portughezi și apoi i-au alungat, entuziasmul, mult anterior, cu care curtea imperială japoneză a adoptat civilizația chineză în secolul al VI-lea d.Hr. și în următoarele și răsturnările neașteptate ale atitudinilor și acțiunilor japonezilor față de Statele Unite și alte națiuni străine în acest secol, par toate de același gen și sugerează că o capacitate de schimbare bruscă și radicală a comportamentului este de multă vreme o trăsătură latentă a psihologiei japoneze.⁵⁰

Dincolo de trăsăturile interne ale societății japoneze, faptul că Japonia împrumutase cea mai mare parte a culturii și tehnicilor sale din China de-a lungul a mai mult de o mie de ani a facilitat mult acceptarea ideilor și tehnicilor occidentale în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Strămoșii lor acceptaseră deja ideea superiorității străinilor în anumite domenii și descoperirea că europenii dețineau tehnici și cunoștințe superioare nu a fost un șoc prea puternic pentru mîndria națională a japonezilor. Conformitatea cu exemplele instituite de străbuni i-a făcut pe japonezii filochinezi să devină filooccidentali.

În cele din urmă, anumite congruențe între civilizația japoneză și cea occidentală au facilitat acceptarea modelelor occidentale în Japonia. În secolul al XIX-lea, spiritul războinic, aspru și barbar al japonezilor și occidentalilor deopotrivă era organizat (și în Japonia chair suprimat) de guvernări birocratice. Tipul războinicului japonez, cu sentimentul onoarei și al precedenței sociale, corespundea întru totul cu cel european. Factorul cu adevărat decisiv a fost însă acela că în ambele societăți valorile și atitudinile războinicilor erau admirate și chiar împărtășite de alte clase și ranguri sociale. Țăranii și orășenii din Japonia, ca și cei din Europa, erau mai degrabă tentați să-i urmeze pe războinici decît să li se opună.

Japonia ne oferă deci paradoxul interesant al unei țări în care conservatorismul ideologic (și emoțional) servea ca instrument principal în organizarea unor transformări instituționale radicale. Ca o consecință, revoluția industrială și cea democratică din timpurile moderne au avut grade diferite de succes acolo, căci, deși tehnologia japoneză

⁵⁰ Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword*, (Boston, Houghton Mifflin Co.: 1946) și Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan* (Glencoe, Ill., Free Press, 1947) sînt două eforturi interesante de a aplica diferite scheme teoretice pentru a elucida trăsăturile caracteristice ale vieții japoneze, ce ar putea explica bruștele schimbări din istoria Japoniei.

În istoria occidentală, obiceiurile duelului ne oferă asemănări uimitoare cu comportamentul național actual al japonezilor. Recunoașterea asemănărilor ar putea chiar face recente fluctuații ale comportamentului japonezilor față de alte națiuni mai înțeligibile. În cele din urmă, duelul de la începutul perioadei moderne se reducea la un cod de onoare nescris, dar imuabil pentru spadasiinii al căror rol în societate devenea tot mai anacronic. Arbitrii bunelor maniere ce creaseră Codul Duello au încercat să se adapteze — ei și luptătorii lor — la o lume tot mai străină, urbanizată și organizată, reducînd extremele emoționale ale situației lor la un ceremonial de luptă și reconciliere. Samurarii japonezi, spadasiini și ei, au trecut prin readaptări la fel de radicale în modul lor de viață în timpul secolului trecut. Spre deosebire de omologii lor europeni, ei au fost în stare să convingă întreaga națiune să adere la un echivalent japonez al Codului Duello. Poate că tocmai viteza cu care japonezii au ieșit dintr-un mediu „feudal” spre unul cosmopolit a făcut posibilă acțiunea samurailor, în timp ce o evoluție mai lentă, ca aceea europeană, ar fi putut scinda societatea japoneză astfel încît să împiedice recunoașterea codului samurailor de toate celelalte clase.

Începuse să se dezvolte rapid, din 1885, revoluția democratică nu a reușit să influențeze deloc ierarhiile tradiționale ale societății japoneze înainte de 1945, în ciuda formelor constituționale exterioare.

* * *

După un început puternic, în 1880, industria bazată pe puterea mecanică și transporturile au facilitat competiția bunurilor japoneze cu a celor europene sau americane în Orientul Îndepărtat, în perioada primului război mondial. Între războaie, Japonia și-a extins sfera operațiunilor comerciale și în anii 1930 și-a găsit piețe pretutindeni în lume. Mai concret, baza industrială necesară pentru armatele, flotele și forțele aeriene moderne s-a dezvoltat rapid nu numai în Japonia propriu-zisă, ci și în noul său imperiu, cîștigat în Coreea (1910) și Manciuria (1931-1932).

Industrializarea Japoniei nu a urmat modele europene. Statul a jucat un rol mult mai central și mai critic decît în Europa. Drept rezultat, deciziile întreprinzătorilor erau întotdeauna influențate de cerințele puterii militare naționale. În acest sens, industrializarea Japoniei părea să anunțe comunismul rusesc. Însă, spre deosebire de guvernele comuniste de mai târziu, japonezii au lăsat frîu liber unei multitudini de mici întreprinzători, care activau în cadrul relațiilor tradiționale și familiale. Au fost făcute două schimbări pentru a adapta aceste vechi structuri industriale la condițiile moderne. Mai întîi, uneltele acționate electric le-au înlocuit pe cele manuale și au dus la creșterea substanțială a producției. În al doilea rînd, activitățile de vînzare-cumpărare ale micilor ateliere meșteșugărești și ale fabricilor erau de obicei încredințate unor firme mai mari — sau, pentru a așeza altfel relația, mari întreprinderi comerciale scoteau pe piață majoritatea produselor obținute în micile ateliere.

Avînd nevoie de împrumuturi destul de mari pentru a face față perioadei dintre cumpărare și vînzare, astfel de organizații comerciale erau la rîndul lor prinse într-o rețea mult mai largă de întreprinderi economice la scară largă: băncile, industria grea, metalurgică, întreprinderile miniere, companiile navale și cîteva fabrici mai mari. Aceste instrumente ale modernității erau controlate de o oligarhie economică destul de restrînsă, ca o oglindă pentru oligarhia politică ce controla guvernul japonez. Relațiile între cei ce dețineau puterea economică și politică au rămas întotdeauna strînse și se făceau multe căsătorii între indivizi aparținînd celor două elite. Într-adevăr, marile familii de întreprinzători, ca Mitsui sau Mitsubishi, au devenit importante în a doua jumătate a secolului al XIX-lea preluînd conducerea întreprinderilor lansate prin activități oficiale. Statul percepea taxe extrem de mici, simbolice pentru combinatele foarte costisitor de construit, dar noii proprietari și-au menținut continuu un sentiment al responsabilității față de conducătorii politici ai națiunii și considerau de datoria lor să creeze noi întreprinderi necesare sau folositoare pentru stat.⁵¹ Drept rezultat,

⁵¹ Acest lucru a fost recunoscut în mod specific în regulile casei, stabilite de creatorul marii averi Mitsubishi. În art. 4 se poate citi: „Folosii toate întreprinderile avînd în vedere interesele naționale.” Cf. Bellah, *Tokugawa Religion*, p. 187.

consolidarea unei oligarhii economice puternice și bogate a redus necesitatea intervențiilor directe ale statului, deși anumite tipuri de armament și mai ales modelele noi, experimentale au continuat să fie produse în fabrici de armament deținute de stat.

Rezumînd, tehnicile de producere a utilajelor erau occidentale, iar organizarea socio-economică, care punea în funcțiune noua tehnologie, era aproape complet japoneză. Acest lucru însemna mai ales respectarea regulilor de probitate și moderație, între superior și inferior, în economie ca și în întreaga societate japoneză. Revoluția industrială a avut deci un caracter social distinct care, cel puțin pe termen scurt, a privat industrializarea modernă de ceea ce istoricii europeni ar considera un partener „normal”, revoluția democratică.⁵²

Supraviețuirea unei structuri sociale ierarhice în Japonia a facilitat acumularea de capital pentru investiții industriale. Guvernul însuși a finanțat primii pași ai modernizării industriale prin taxe, făcîndu-i astfel pe țărani să plătească pentru investiții care nu s-ar fi putut acumula altfel din sursele interne japoneze. Mai tîrziu, cînd oligarhia financiar-industrială a prins formă sub conducerea guvernului, prețurile monopoliste și oligopoliste în țară și în străinătate au concentrat resurse financiare substanțiale în mîinile unui grup extrem de restrîns. Aceștia erau întreprinzători cu adevărat energici, care trăiau totuși modest și-i încurajau și pe alții să se abțină de la consumuri exagerate, stimulînd astfel formarea capitalului în susul și în josul scării sociale.⁵³

* * *

O revoluție democratică în sens occidental nu a avut loc niciodată în Japonia. Aristocrații și războinicii care a răsturnat regimul Tokugawa, în 1867, și l-au repus în drepturi pe împăratul Meiji nu erau în nici un caz adepți ai guvernării populare. Chiar și atunci cînd, în 1889, japonezii au introdus o constituție scrisă, de tip european, completată de o dietă, în calitate de corp legislativ, un cabinet de miniștri și o putere judiciară independentă, ponderea politică a oamenilor de rînd a fost atent subminată de tot felul de limitări cu privire la puterile legale ale dietei. Într-adevăr, realitățile politice, întorcîndu-se asupra „clanului” și asupra altor modalități locale și tradiționale de solidaritate familială, au fost și mai mult îndepărtate de practicile democratice decît demonstau formele legale ale constituției lui Meiji.

O dată cu trecerea timpului, loialitatea față de clan a mai slăbit și ierarhia socială tradițională a Japoniei și-a mai pierdut din rigiditate. Astfel, deși constituția Meiji a rezistat pînă în 1945, realitățile interioare ale politicii japoneze deveneau gradat tot mai complexe. Votul universal pentru bărbați (1925) a extins electoratul

⁵² Cf. interesanta analiză din James C. Abegglen, *The Japanese Factory: Aspects of Its Social Organization*, Glencoe, Ill., Free Press, 1958.

⁵³ Principalele familii ale oligarhiei economice erau la origine *samurai* și aduceau cu ei în domeniul conducerii economice o doză substanțială de etică personală spartană, specifică pentru codul *samurailor*. A face bani ca scop în sine sau ca o formă care să permită risipa și consumul excesiv erau motive inacceptabile în Japonia. Consumurile colective impuse de război constituiau însă o problemă separată.

și le-a permis diferiților parveniți să rivalizeze cu vechile familii în lupta politică. Din 1930, grupurile militare au început să exercite o influență independentă asupra politicii guvernului. Totuși, în ciuda acestor provocări față de dominația lor tradițională, cercuri oligarhice destul de strimte au continuat să domine din umbră politica japoneză până în 1945.

După înfrângerea lor în cel de al doilea război mondial, japonezii au fost forțați pentru o vreme să se supună controlului forțelor americane de ocupație. Noua constituție japoneză, promulgată sub aceste auspicii în 1947, era complet democratică în stilul Statelor Unite. Totuși, rămâne de văzut dacă și concepțiile japoneze despre sine, societate, relații ierarhice și toate formulele de politețe necesare în comportamentul față de cei de alt rang social permit mai mult decât o simplă încuviințare formală a idealurilor politice egalitariste, individualiste și fundamental străine consfințite prin această constituție.⁵⁴

Deși nimic asemănător revoluției democratice nu a avut loc în Japonia, au avut totuși loc două schimbări semirevoluționare în forma guvernării. Prima, „reinstaurarea” împăratului, a fost evident o lovitură de stat reacționară, dusă la îndeplinire de un grup de tineri *samurai*, dintre care mulți duceau o viață destul de umilă și unii aveau ceva experiență în administrația locală înainte de a se afirma pe scena politică națională. Aceștia erau oamenii care, vrînd să-l repună în drepturi pe împărat și să-i alunge pe străini, au inițiat modernizarea industrială a Japoniei. Ei au inițiat și multe schimbări administrative, unind toate „fiefurile” din perioada Tokugawa sub autoritatea guvernului central și eliminînd baza legală a „feudalismului” prin cumpărarea drepturilor *samurailor* și ale proprietarilor de pămînturi prin posturi guvernamentale. Rezultatul logic și real a fost definitivarea centralizării birocratice pe care își construiseră primii shoguni Tokugawa puterea și pe care succesorii lor au păstrat-o timp de aproape două secole.

Reorganizarea radicală a instituțiilor militare japoneze a constituit un aspect foarte important al reinstaurării împăratului Meiji. *Samurail* trufași, tărani ne-ciopliți, negustorii umili și chiar vechii exilați din societatea japoneză erau cu toții înrolați într-o armată nouă, în stil european, unde erau obligați să-și trateze ofițerii cu toată deferența rezervată anterior superiorilor din punct de vedere ereditar. Acest transfer al deferenței de la o bază tradițională la una legată de funcția îndeplinită a avut un mare succes. Oricare i-ar fi fost originea socială, cel ce era numit ofițer al armatei imperiale își căpăta acel nimb al puterii, șlefuit de-a lungul secolelor de brutalitatea disciplinată exercitată de stăpîinii războinici asupra restului societății japoneze. Armata devenea astfel o modalitate ideală pentru a urca pe scara socială,

⁵⁴ O astfel de prezentare superficială a evoluției politice a Japoniei între 1850 și 1950 nu poate fi una adecvată fascinației sale complexități. Începînd cu 1870, au fost întotdeauna cîțiva japonezi care au susținut idei liberale occidentale. În prima decadă a existenței lor și din nou în anii 1920, oamenii cu astfel de vederi au jucat un rol oarecum important în afaceri — cel puțin de a-și stimula rivalii la acțiuni și mai drastice, energice, riscante. Marxismul, fie în varianta rusă comunistă sau occidentală socialistă, pare să fi avut același rol de *agent provocateur* după încheierea ocupației americane.

mai ales pentru fiii țăranilor, care prin realizările lor profesionale puteau obține acum un rang rezervat cîndva doar *samurailor*.⁵⁵

Un rezultat al acestei situații a fost acela că ofițerii mai tineri au devenit niște adevărați radicali, nemulțumiți de politica guvernului. Exprîmînd sentimentele unor largi segmente ale populației rurale japoneze, extremiștii din armată constituiau acel grup important, capabil să amenințe oligarhia ce controla politica partidelor și în acest sens ei au reprezentat un element democratic în politica japoneză. În plus, ei erau pregătiți să activeze în afara ierarhiilor sociale stabilite pentru a-și atinge scopurile. Opoziția acestei facțiuni militare, susținute de amenințarea unei răscoale populare și exprimate în asasinat și alte acte de violență similare, a restrîns libertatea de manevră a politicienilor japonezi la sfîrșitul anilor 1930 și a avut o mare influență în intrarea Japoniei în război împotriva Chinei și, ulterior, în cel de al doilea război mondial. La atît s-a redus însă revoluția democratică în Japonia înainte de cel de-al doilea război mondial.

Rezultatele celei de-a doua semirevoluții japoneze pornite de la vîrf, realizată între 1945 și 1952 de generalul Douglas MacArthur și acoliții săi nu pot fi încă prevăzute. Pare puțin probabil ca structura ierarhică a societății japoneze să dispară, chiar dacă ea s-a mai șifonat puțin în urma impactului cu experiențele războiului, cu discreditarea vechiului regim datorită înfrîngerilor militare și cu efectele disolutive ale exemplului american postbelic. De asemenea, nu e sigur dacă se va ajunge la un echilibru al combinației japoneze dintre tehnologia occidentală și structura socială aproape neschimbată sau dacă, în viitor, revoluția industrială va impune și o reorganizare drastică a societății japoneze. Problema este dacă revoluția industrială și cea democratică, în Europa secolelor al XIX-lea și al XX-lea, erau într-adevăr legate printr-o relație necesară sau dacă pot apărea și separat pentru o perioadă indefinită de timp, așa cum s-a întîmplat cu Japonia în cei șaiszeci de ani dinainte de 1945.

~ * * *

Obstacolele sociale și psihologice care au tulburat expresia culturală tradițională în cazul Chinei și al altor popoare neoccidentale opera mai puțin puternic în Japonia, pentru că japonezii se dovedeau capabili să-și mențină independența politică și spirituală față de Occident. Cea mai mare parte a producțiilor artistice și literare japoneze au continuat deci să se dezvolte, dar artele tradiționale japoneze aveau totuși tendința de a se fosiliza în rutine repetitive sau de a decădea pur și simplu fără ca noutățile importate în arhitectură, știință sau literatură să fi ajuns la o reală valoare, conform părerii generale de azi. Astfel, Japonia, ca și restul lumii, a trecut printr-o perioadă destul de nefavorabilă creativității culturale între 1850 și 1950. Într-adevăr, realizările japoneze par să fi fost diferite de situația culturală a popoarelor civilizate mai puțin favorabil

⁵⁵ Corpul de ofițeri ai marinei japoneze, prin contrast, a rămas aristocratic.

situate din Asia mai ales din punctul de vedere al democratizării culturii literare prin răspîndirea generală a științei de carte.⁵⁶

6. ALTE PĂRȚI ALE LUMII

Din cîteva mii de societăți umane distincte cultural, existente la mijlocul secolului al XIX-lea, destul de multe au fost deja distruse sau înglobate în grupări umane mai largi. Totuși, numărul total de societăți diferite a rămas destul de mare chiar și în mijlocul secolului al XX-lea și a îmbrăcat o mare varietate de instituții și atitudini. Fiecare societate, mică sau mare, a continuat, ca și în trecut, să răspundă în felul ei la noii stimuli, la șansele oferite și la pericole. Ceea ce a făcut perioada de după 1850 mai specială a fost o oarecare uniformitate a stimulilor exteriori primiți de fiecare societate, căci cosmopolitismul occidental, provenit din revoluția industrială și din cea democratică, nu a lăsat nici o regiune importantă a lumii neatinsă.

O mare multiplicitate, de ajuns pentru a-l încînta pe orice antropolog, continuă să caracterizeze umanitatea. Retragera imperiilor coloniale europene (și americane) după cel de al doilea război mondial a făcut varietatea condiției umane în societate și mai evidentă decît atunci cînd cadrul administrativ colonial dădea o aparență exterioară de uniformitate unor arii întinse de pe glob. Mișcările revoluționare din secolul al XX-lea din unele țări latino-americane au accentuat continuitatea amerindienilor ca entitate socială semnificativă. Într-adevăr, mișcarea artistică mexicană, stimulată de revoluția din 1911, a înglobat vechi motive amerindiene într-o pictură și arhitectură extrem de sofisticată și a reușit să introducă un primitivism al Lumii Noi în repertoriul artei contemporane cosmopolite.⁵⁷ Însă nici o altă contopire dintre arta sau gîndirea occidentală și cea locală nu pare să fi atras atenția încă sau să fi îmbogățit cosmopolitismul deja foarte încărcat al secolului al XX-lea.

⁵⁶ Pe lîngă cele deja citate separat, am mai consultat și următoarele cărți despre Japonia: Hugh Borton, *Japan's Modern Century*, New York, Ronald Press, 1955; George B. Sansom, *The Western World and Japan*; Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise, 1868-1880*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1955; William W. Lockwood, *The Economic Development of Japan: Growth and Structural Change, 1868-1938*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1954; E. Herbert Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York, Institute of Pacific Relations, 1940 și *Soldier and Peasant in Japan: The Origins of Conscription*, New York, Institute of Pacific Relations, 1943; Jerome B. Cohen, *Japanese Economy in War and Reconstruction*, Minneapolis, Minn., University of Minnesota Press, 1949; F. C. Jones, *Japan's New Order in East Asia: Its Rise and Fall, 1937-45*, London, Oxford University Press, 1954; Inazo Nitobe at al., *Western Influences in Modern Japan*, Chicago, University of Chicago Press, 1931; Fujii Jintaro, *Outline of Japanese History in the Meiji Era*, Tokyo, Obunsha, 1958; Charles David Sheldon, "Some Economic Reasons for the Marked Contrast in Japanese and Chinese Modernization", în *Kyoto University Economic Review*, XXIII, 1953, 30-60; Yukio Yashiro, *2000 Years of Japanese Art*, London, Thames & Hudson, 1958; George M. Beckmann, *The Making of the Meiji Constitution: The Oligarchs and the Constitutional Development of Japan, 1868-1891*, Lawrence, Kan., University of Kansas Press, 1957; Shibusawa Keizo, *Japanese Society in the Meiji Era*, Tokyo, Obunsha, 1958; Irene B. Taeuber, *The Population of Japan*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1958.

⁵⁷ José Orozco (m. 1949) și Diego Rivera (1880-1957) pretindeau cel puțin a fi moștenitorii trecutului aztec și toltec, nu numai ai celui european. Prin contrast, primitivismul din Lumea Veche, mai ales cel vest-african a fost „descoperit” de europeni chiar înainte de primul război mondial.

Concluzie

În primăvara lui 1917, Statele Unite au devenit forță beligerantă în primul război mondial. În toamna aceluiași an, bolșevicii au răsturnat guvernul țarist și Rusia a ieșit din război. Aceste evenimente fac anul 1917 un moment important în datarea unei noi faze a civilizației occidentale și mondiale, marcate de transformarea Rusiei într-o țară comunistă, de ridicarea Statelor Unite la rangul de mare putere, de scăderea ponderii Europei Occidentale ca centru și arbitru al civilizației occidentale și de progresele enorme în capacitatea oamenilor de a manipula atât energii umane, cât și inanimate.

Cele mai evidente și probabil și cele mai importante schimbări asociate cu acest moment au avut loc în 1) sistemul și 2) sfera politicii după 1917.

A. SISTEMUL POLITICII

Două supraputeri, măsurate după standardele statelor naționale vest-europene, s-au anunțat pe scena politică în 1917, sugerând panacee total diferite pentru bolile unei lumi corupte, imperialiste și sfîșiate de războaie, create de „Noul Regim” european, care nu mai era nici el chiar nou. În 1945, atât wilsonismul, cât și leninismul își pierduseră strălucirea de monedă nouă, de la început. Însă greutatea metalului, unde Statele Unite și Uniunea Sovietică își depășeau toți rivalii, compensa întru totul cocolașa ideologică adunată de-a lungul unei generații. La sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, numai acești doi giganti mai puteau susține panoplia atât de complexă a războiului modern pe baza resurselor proprii. Pe măsură ce armamentul devenea tot mai complex și mai scump, scădea și posibilitatea reafirmării vechilor suveranități ale diferitelor națiuni vest-europene sau a garantării suveranității țărilor mai mici.

Ridicarea Statelor Unite și a Uniunii Sovietice la poziții dominante în lume, după cel de-al doilea război mondial, nu a fost decât încă un exemplu al unui fenomen istoric familiar: migrația puterii politico-militare din regiuni mai civilizate dar mai puțin eficiente organizate spre regiunile de frontieră. Tehnologia mecanizată, care adusesese de curînd Europa în punctul maxim al dominației sale asupra întregii lumi, părea acum, ca Zeus din vechiul mit, să-și fi atacat fără milă propriul părinte. Din 1917 și mai ales din 1945, complexe extractive, de transporturi, de procesare și distribuție ale industrializării

moderne nu se mai puteau încadra în frontierele strîmte ale statelor naționale din Vechiul Regim. În 1945, jumătate din continent le oferea Rusiei și Statelor Unite o bază satisfăcătoare pentru puterea lor militară și totuși, chiar și acest sistem semicontinental putea deveni neadecvat dacă unul dintre centrele de putere reușea să unească eficient resursele din regiuni și mai întinse. Pe scurt, industrializarea modernă și transporturile începuseră să răsplătească în mod extravagant simpla întindere geografică.

Un punct final pentru această expansiune a sistemului politicii ar fi crearea unei singure suveranități mondiale. Orice război mondial viitor, în care vor fi implicate doar două supraputeri, ar putea duce la o astfel de situație.¹ Desigur, mijloacele tehnice pentru afirmarea unei suveranități mondiale se află la îndemînă. Monopolizarea unor arme „capitale”, extrem de puternice, de către o forță organizată, supusă unei autorități centrale strîns unite ar fi de ajuns pentru a pune capăt războiului organizat între suveranități politice separate. O astfel de evoluție pare o posibilitate distinctă, chiar și în viitorul apropiat.

Pe de altă parte, schimbările survenite în sistemul politicii, de la marile puteri de dimensiunile Franței, Marii Britanii, Germaniei la supraputeri de nivel semicontinental pot oferi baza pentru un viitor echilibru al puterii asemănător celui din Vechiul Regim. S-ar putea defini o nouă familie de mari puteri ale lumii, în care China, India și probabil Brazilia sau alte unități politice încă neformate, la nivel semicontinental (de exemplu, Europa Unită sau, mai puțin plauzibil Orientul Mijlociu unit sau Africa unită) vor împărți rolul conducător cu cele două supraputeri deja existente.

B. SFERA POLITICII

Schimbarea sferei politicii, care apăruse în urma celor două războaie mondiale, în urma revoluției comuniste și a altor revoluții totalitare din secolul al XX-lea, pare o caracteristică atît de clară și ireversibilă a peisajului social cum este și sistemul extins al politicii. Ceea ce Statul-Major german considera în 1917-1918 un răspuns de urgență la problemele multiple de aducere a tuturor resurselor în sprijinul războiului a devenit pentru comuniștii ruși o normă aplicabilă indiferent că era pace sau război. Revoluționarii care au venit la putere în Rusia în 1917 au preluat nu numai aparatul de stat tradițional — armată, poliție, birocrație — ci și-au extins controlul și asupra băncilor, fabricilor, fermelor și diferitelor medii de comunicație, precum și a sindicatelor,

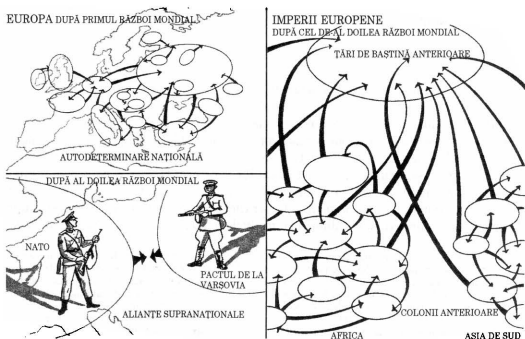
¹ Exterminarea completă a umanității și a celorlalte forme superioare de viață datorită poluării atmosferei cu substanțe radioactive începe să devină o posibilitate reală. Pe de altă parte, chiar și cele mai formidabile arme moderne, în ciuda puterii lor inimaginabile de distrugere, au și ele o oarecare vulnerabilitate. Cu cît sînt mai complexe, cu atît devine mai dificilă furnizarea lor și de asemenea controlul. Armate și națiuni întregi sînt expuse tot mai mult unei paralizii totale datorită unor probleme de cerere și ofertă. Cu alte cuvinte, transportul și comunicațiile sînt călcîiul lui Ahile pentru instituțiile militare moderne, iar victoria sau înfrîngerea pot să apară, cum s-a întîmplat și în al doilea război mondial, cu mult înainte ca populația sau fabricile părții învinse să fie complet distruse. Puterea armată modernă trebuie să plătească un preț mare de vulnerabilitate, la fel cum organismele mai evolute și aparatura mai complicată trebuie să-și plătească eficiența prin vulnerabilitate la tot felul de probleme ce nu afectează structurile mai simple, a căror funcționare nu depinde de o perfectă coordonare a atît de multor părți.

partidelor politice și asociațiilor de tot felul. Statul revoluționar a recurs chiar la munca forțată atunci când forța de muncă nu putea fi distribuită în mod adecvat prin simple indemnuri și salarii mai mari.

Economicul se dizolva astfel în politic, ce intra în contact cu viața însăși atîta timp cît, cel puțin în principiu, arta, literatura, gîndirea, distracția și viața de familie erau toate subsumate scopului comunist, definit pe parcursul unor timpuri și situații schimbătoare ca urmărire corectă și cu autoritate a „liniei de partid.”

Tările care nu au avut experiența unor revoluții comuniste nu au trăit o atît de mare expansiune a sferei politicii, deși la majoritatea națiunilor europene (și în Japonia), mișcările socialiste, naționaliste și fasciste au avansat rapid în această direcție în perioada interbelică. Germania hitleristă era doar cu puțin în urma Rusiei staliniste în ce privește subordonarea activităților umane la scopuri politice. În timpul celui de-al doilea război mondial, chiar și cele mai conservatoare democrații, unde scrupulele liberale se aflau în puterea statului pe timp de pace, considerau mai înțelept să subordoneze activitatea economică și socială eforturilor de război, adică unor scopuri

REALINIERI POLITICE, 1918-1950

politic definite, nu foarte diferite de cele ale naziștilor germani și ale comuniștilor ruși, care foloseau, ce-i drept mijloace mai violente, crude și totalitare.

Așa cum distincția dintre politic și economic, apărută în secolul al XIX-lea, dispăru-se în unele țări și se estompa în altele, la fel și distincția între război și pace începuse să piardă din claritate. Practicile și structurile organizaționale normale (adică din timp de pace și de război) dezvoltate de comuniștii ruși și de naziștii germani se asemănau destul de mult cu colaborarea anglo-americană economico-politico-militară din timpul celui de-al doilea război mondial. Planificarea strategică atentă era caracteristică tuturor celor trei sisteme de putere. Planificarea umană transforma indivizii și grupurile în simple automate (plutonul, divizia), în niște piese intersanjabile, în timp ce planificarea industrială producea tancuri și avioane, focaase cu rază scurtă de acțiune și atebină în funcție de priorități și de programele de producție, în acord cu un plan strategic general. În cele din urmă, o atmosferă generală de grabă, urgență și criză susținea un oarecare optimism și entuziasm printre cei ce manipulau noul izvor al puterii.²

Structurile din vreme de război ale organizării sociale nu erau, desigur, dominante în Statele Unite în 1945-1946, când mecanismele mobilizării fuseseră demontate. Totuși, experiența celui de-al doilea război mondial a lăsat desigur urme importante. Noțiuni de neacceptat cu o decadă în urmă au devenit acceptabile după ce războiul a devenit o stare normală. Astfel, responsabilitatea guvernului pentru a menține prosperitatea economică, pentru subsidiile asigurate cercetării științifice, pentru dezvoltarea tehnologiei atomice și pentru asigurarea inginerilor necesari era ceva de la sine înțeles. În fiecare din aceste cazuri și în multe altele, acțiunea guvernului, inspirată de considerații politico-militare, afecta sau chiar elimina vechea suveranitate a pieței libere, postulate de teoria economică liberală. O mare creștere a efectivelor militare ale Statelor Unite și o extraordinară complexitate a echipamentelor lor mergeau în aceeași direcție, căci, o dată cu dezvoltarea serviciilor armate, principiile ierarhiei militare și ale birocrăției fiscale au fost impuse unui segment important al populației și de asemenea al economiei.

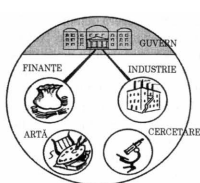
După cel de-al doilea război mondial, când chiar și o țară conservatoare ca Statele Unite și-a extins rapid sfera jurisdicției politico-militare asupra cetățenilor săi, dictatura comunistă din Uniunea Sovietică s-a îndepărtat mult de eforturile revoluționare de a înregimenta întreaga varietate a gândirii și acțiunii rușilor. Autonomia pentru specialiști, fiecare fiind liber în propriul său domeniu și datorind doar o adeziune formală la principiile marxist-leniniste, a început să se afirme în Uniunea Sovietică chiar și înainte

² Cf. remarcile mai extinse ale lui W.H. McNeill, *America, Britain and Russia: Their Cooperation and Conflict*, 1941-46, London, Oxford University Press, 1954, p. 747-768. Unele dintre aceste observații se pot referi și la Japonia, nu numai la Statele Unite, Rusia sau (poate în mai mică măsură) Germania și Marea Britanie. Oricum, planificările războaielor de către japonezi depindeau mai ales de pregătirile preliminare atente — formula prusacă a victoriei în 1866 și 1870 — și de o tenacitate de bulldog în păstrarea a ceea ce s-a obținut astfel. Problemele navale și alte lipsuri, după 1941, făceau chiar menținerea la parametri normali a industriei și forțelor armate dificilă, astfel încât planificatorii și administratorii japonezi nici nu aveau șansa, de fapt, să demonstreze ce pot. Planificarea germană a războiului demonstra același tip de conservatism, căci Statul-Major german conta pe un război scurt, ca cele din 1866 și 1870-1871, cu arma în mână la începutul fiecărei campanii noi. Astfel de decalaje ne oferă exemple interesante despre modul în care moștenitorii unui trecut măreț pot ezita și își pot schimba metodele de acomodare la condiții noi.

de moartea lui Stalin, în 1953. Din acel moment, s-au făcut unele gesturi pentru eliberarea scriitorilor și a altor artiști din cătușele liniei oficiale de partid. Dacă astfel de evoluții vor continua, după cum se poate aștepta din creșterea bogăției, complexității și subtilității societății ruse, cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea ar putea fi martora unor convergențe ale sistemelor sociale rus și american, ambele oscilând între cerințele opuse ale bunăstării și războiului.

O astfel de evoluție ar recapitula întrepătrunderea dintre Revoluția Franceză și Vechiul Regim european din secolul al XIX-lea. O slăbire gradată a rigorii doctrinare trebuie să fie soarta tuturor revoluțiilor, căci varietatea umană este întotdeauna nemăsurată în timp și în acord cu detaliile fiecărui ideal. Însă pare la fel de sigur că exportul unei revoluții de succes poate fi prevenit de cei care sînt în stare și sînt gata să împrumute de la revoluționari măcar unele secrete practice

GUVERN ȘI SOCIETATE ÎNCEPÎND CU 1917

SOCIETATEA LIBERALĂ

PRIMUL
RĂZBOI MONDIAL

SOCIETATEA COMUNISTĂ

DUPĂ AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

ale puterii lor. Aceasta a fost desigur istoria Europei în secolul al XIX-lea. Structura provocării revoluționare și a acomodării conservatoare pare să se repete în cercul mai larg al lumii occidentale din secolul al XX-lea.³

Există un al doilea sens în care revoluția rusă s-a asemănat cu cea franceză, ducându-i logica un pas mai departe. Esența Revoluției Franceze a fost spulberarea vechilor interese legitime și obstacole cumulate pentru a concentra puterea politică în mâinile poporului, a cărui maiestate amorfă delega exercitarea practică a autorității fie unui parlament, fie unui cabinet, comitet sau dictator. La fel, esența revoluției ruse, se pare, a fost tot spulberarea vechilor interese legitime și obstacole cumulate pentru concentrarea unei puteri mult mai complexe — politică, economică, morală — în mâinile acelei abstracțiuni, poporul suveran. La fel ca și înainte, poporul își delega puterea — sau așa declarau conducătorii săi autonomiți — unui corp ideologic și managerial de tehnicieni organizați într-un partid hieratic și ierarhic. Dacă Revoluția Franceză a dovedit că instituțiile și autoritățile politice erau cu adevărat creația omului, revoluția rusă pare să fi demonstrat, prin aceeași logică a practicii, că instituțiile sociale și economice erau în aceeași măsură creația omului ca și cele politice și puteau fi reconstruite complet și deliberat. În remodelarea societății rusești, comuniștii au călcat în picioare drepturile naturale din secolul al XVIII-lea asupra proprietății și au suprimat fără scrupule și libertățile civile din secolul al XIX-lea. Natura, în care teoria liberală își pusese cindva mari speranțe, accentuată de natura umană a zeci de milioane de ruși, a cedat totuși cu nepăsare în fața manipulărilor comuniste, așa cum și monarhia de drept divin se prăbușise în Franța revoluționară cu mai mult de un secol în urmă.

Evident, revoluția rusă a reușit să concentreze puterea la o scară politico-militară și economico-psihologică neașteptată, cum făcuse și Revoluția Franceză la timpul ei. În ambele cazuri puteau însă apărea neînțelegeri cu privire la întrebarea dacă noile condiții de viață sub influența unor instituții revoluționare, raționalizate și arbitrar create erau mai satisfăcătoare decât erau în timpul vechilor regimuri prerevoluționare, mai variate și idiosincratice. În ambele cazuri, din nou, vechile dileme morale au ajuns la o pregnantă neegalată pînă atunci, căci puterea omului de a dispune de soarta sa era mult mai mică și alternativele din care trebuia să aleagă erau mai puțin prezente.

C. DILEMELE PUTERII

Oamenii nu și-au putut controla niciodată guvernele decât în sensul slab și metaforic al cuvîntului în Statele Unite sau oriunde altundeva, chiar dacă în epoca lui Jefferson

³ Faptul că o convergență a ordinilor sociale interne ale protagoniștilor războiului rece de la mijlocul secolului nu poate apărea într-un vid, ci se va întîmpla, dacă se va întîmpla vreodată, în mijlocul unei lumi în care numeroși alți oameni luptă simultan pentru putere, bogăție, securitate și, în multe cazuri, chiar pentru viață, va complica, dar și grăbi procesul. Cei din afară, flămînzi și disperati, precum chinezii, de exemplu, ar putea arunca Uniunea Sovietică și Statele Unite una în brațele alteia, cum au făcut și germanii în cel de-al doilea război mondial. Aceasta ar crea o situație politică și mai explozivă, împărțind lumea în segmente rasial-culturale mult mai drastic decât polaritatea ideologică ruso-americană din anii '50.

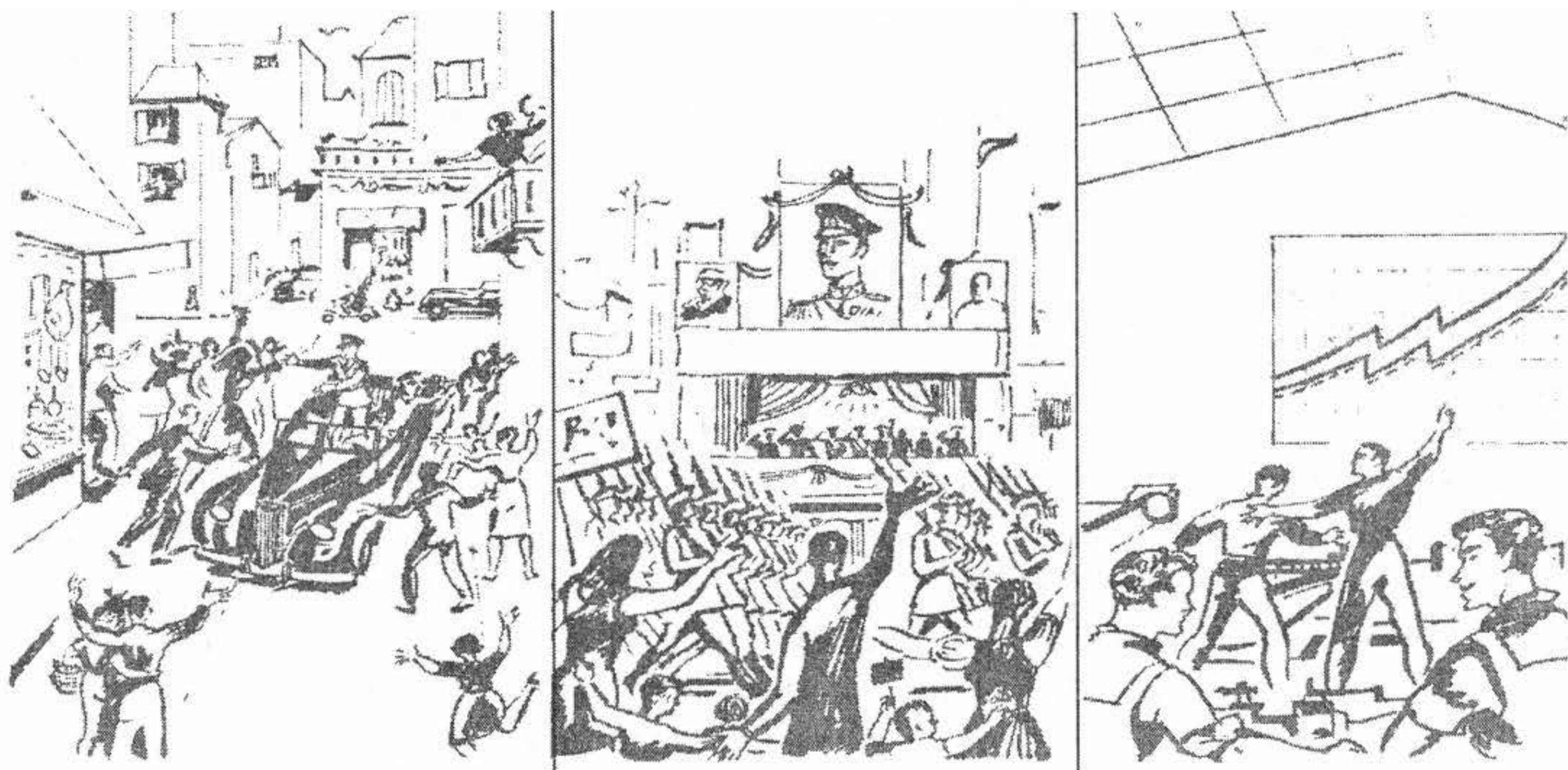
și a lui Jackson, puterile și îndatoririle oficiale erau limitate și alternativele politice recunoscute erau îngust definite de principiile liberale din secolul al XIX-lea. În ce-i privește pe Moloch-ii administrativi de la jumătatea secolului al XX-lea, ei pot fi controlați cu mare dificultate și doar de către specialiști cu normă întreagă. Chiar și în țările unde nu există monopolul guvernului asupra comunicațiilor publice, guvernul poate să-și convingă poporul să accepte anumite măsuri sau să-i trezească entuziasmul pentru anumite planuri și acțiuni oficiale.

Totuși, dependența guvernelor democratice actuale de manipularea specializată a opiniei publice creează limite reale și valoroase pentru exercitarea tiranică a autorității oficiale. Nu toată lumea poate fi, în fond, convinsă să se sinucidă. Letargia sau nesiguranța oficială susținute de ignoranța sau indiferența populației poate crea uneori încurcături serioase. Însă atunci când un guvern, ce se teme să nu atingă anumite interese speciale și să nu offenseze anumite grupuri de presiune, se abține de la tiranie, el va fi și destul de lent, în același timp, în stabilirea unui nou tip de acțiune. Orice lucru important care nu s-a făcut pînă într-un anumit moment offensează sigur pe cineva și poate provoca și contrapresiuni deschise. Gîndindu-se la alegerile următoare, politicienii înțeleg că nu trebuie încălcate drepturile nimănui, nici măcar ale unor minorități aparent neînsemnate. În aceste condiții, conducătorii politici democrați au tendința de a opune cît mai puțină rezistență, fie prin amînarea acțiunii sau prin compromis, chiar și illogic, între alternative incompatibile.

Alta timp cît instituțiile domestice funcționează bine, inactivitatea poate uneori să pară înțelepciune. Însă cînd se lărgeste criza cu adevărat, atunci amînările și fundăturile rezultate din tergiversările procesului democratic al guvernării, așa cum s-a dezvoltat el în Statele Unite și în unele societăți liberale, pot deveni de-a dreptul dezastruoase. Prea puțin și prea tîrziu sună ca un epitaf plin de regrete, dar oamenii pot spera totuși că tocmai încetineala și imprecizia cu care răspunde un popor, slab controlat și condus, la diferite circumstanțe sau la vocile oficiale, semioficiale și neoficiale, poate să păstreze niște resturi de flexibilitate și versatilitate în gînd și acțiune.

O altă dilemă a guvernelor democratice de astăzi se datorează faptului că tehnicile de influențare a nivelului subrațional și chiar subconștient al motivației umane se află încă la începuturi cînd sînt aplicate în politică. Teoria democratică liberală afirma raționalitatea ființei umane și disprețuia pasiunile, dar psihologii și sociologii nu mai cred astăzi că oamenii sînt conduși de rațiune, în timp ce specialiștii în reclame și militarii știu sigur acest lucru. Perspectiva unui drum regal spre putere prin exploatarea inteligentă și fără scrupule a elementelor neraționale ale naturii umane este mult prea tentantă pentru a ne permite să fim optimiști în legătură cu viitorul democrației.

Totuși, discrepanțele dintre teorie și fapt, ideal și realitate, apar și în regimurile comuniste și chiar în forme mai acute, probabil. Marx și Lenin presupuneau că, o dată ce revoluția a făcut să dispară proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, raționalitatea și bunăvoința umană vor învinge repede, doar după o scurtă perioadă de tranziție. Totuși, deși revoluția rusă se apropie de a cincizecea sa

TOȚI PENTRU UNUL ȘI UNUL PENTRU TOȚI

TEORIA ȘI PRACTICA DICTATURII MODERNE

aniversare, idilica viață comunistă nu prea se grăbește să apară. Guvernele comuniste au acționat de multe ori, în schimb, împotriva dorințelor individuale, au reprimat mișcări de masă și i-au oprit pe anumiți cetățeni, pretinzând că știu mai bine decît oamenii obișnuiți ceea ce e mai bine și mai corect și mai necesar. E probabil o problemă a comunismului faptul că textele marxist-leniniste exagerează în denunțarea opresiunii, incluzînd anticipări utopice ale unui viitor liber, fericit și bogat. Cunoșcînd realitățile aspre ale practicii comuniste inițiale — economii forțate și rate mari de investiții, impunînd o exploatare nemiloasă a țărănimii ca să se obțină capital pentru construcțiile industriale — discrepanțele între vis și realitatea crudă, între aspirația generoasă și practica neplăcută au devenit extrem de acute și greu de susținut pe o perioadă mai lungă de timp. Rușii simțeau deja aceste tensiuni. O revoluție matură și prosperă nu își poate explica la nesfîrșit eșecurile de a ajunge în „pămîntul făgăduinței” doar acuzîndu-i pe capitaliștii dîmprejur.

Astfel de dileme morale sînt aspecte ale întrebărilor de bază referitoare la ierarhia socială și la scopurile umane ce-i bîntuie pe toți oamenii într-o epocă în care instituțiile moștenite și relațiile obișnuite nu mai apar naturale, inevitabile, imuabile. Ierarhia și controlul rămîn la fel de importante ca oricînd sau poate chiar mai mult, căci complexa coordonare a eforturilor umane, necesară în industria modernă, de guvernare și de război impun ca un număr restrîns de oameni să planifice, să conducă și chiar să prevadă viitorul, în timp ce majoritatea trebuie să se supună, chiar dacă are dreptul de a critica sau aproba faptele superiorilor săi. Însă cine are dreptul de a-i conduce pe ceilalți? Și în ce direcție ar trebui canalizate capacitățile umane?

Cu cît e mai largă gama activităților umane aduse în sfera conducerii deliberate, cu atît sînt mai fatidice aceste întrebări. Sau poate că un critic intransigent al societății umane din secolul al XX-lea ar trebui să spună: cu cît e mai largă gama activităților umane aduse în sfera conducerii deliberate, cu atît sînt mai irelevante întrebările referitoare la ierarhia socială și la țelurile conducerii. Pe măsură ce elita managerială din orice țară obține mai multă experiență și devine mai specializată, aduce noi arii ale activității umane sub controlul său și integrează planuri parțiale într-un tot național (sau transnațional), iar aparatul birocratic, exercitînd astfel de puteri, devine tot mai automat, cu țelurile înglobate în propria structură. Aparatul administrativ, ca și alte instrumente specializate, nu poate face decît ce a fost programat să facă. Clasificarea științifică a personalului permite sau chiar impune interșanșabilitatea părților în cadrul birocrăției. Nimirile și concedierile diferiților indivizi nu aduc însă prea multe schimbări, atîta timp cît nu ating niste proporții scandaloase sau un ritm prea rapid. Totalitatea administrativă, structura și funcționarea lor generală și chiar liniile generale ale politicii sale rămîn aproape neafectate de schimbarea oficialităților. Nici chiar cei mai energici reformatori, aflați în funcții înalte și răspunzînd de o birocrăție vastă, nu pot nici ei să facă altceva decît să schimbe puțin direcția marșului.

O birocrăție cu adevărat masivă, asemeni acelor care constituie astăzi orice guvern modern major, devine un interes legitim mai mare și mai strategic plasat decît orice

interes legitim „privat“ din trecut. Astfel de grupări se caracterizează printr-un sentiment viu al intereselor comune, exprimate prin reguli, precedente și proceduri ce ajung să aibă un caracter parțial sacru, de ritualuri religioase. Toate acestea întăresc conservatorismul și rutina și fac birocrația modernă potențial capabilă de a înfrunta chiar și schimbările sociale și tehnice radicale, alimentate de știința modernă. În consecință, cum fiecare birocrație guvernamentală se dezvoltă și își adaptează acțiunile tot mai bine la acțiunile celorlalte, atât în interiorul statelor suverane, cât și în cadrul relațiilor dintre ele, obișnuința — așa cum s-a întâmplat „întotdeauna“ — ar putea deveni, puțin câte puțin, un surogat adecvat al teoriei sociale. Susținând o activitate neîntreruptă, rutina administrativă ar putea face definirea rațională a țelurilor acțiunii umane complet superflua.

Dacă și când posibilitatea războiului internațional încetează să îngrijoreze omenirea și nu-i mai împinge pe demnitarii din cadrul unor suveranități politice diferite de pe glob la eforturi și mai mari, ne putem aștepta ca o rutină birocratică extrem de puternică să cuprindă întreaga lume. Într-un timp destul de scurt, lozinca de nerostit, dar totuși foarte practică: „Birocrați ai lumii uniți-vă, nu aveți nimic de pierdut decât slujbele!“ ar putea frâna puternic schimbările amănitoare de astăzi. Principiul atât de prudent: „Orice e drept sau cel puțin convenabil“ și regula: „Această acțiune presupune un permis, deci completați în triplu exemplar formularele adecvate, iar permisul nu poate fi eliberat decât după ce cererea a fost aprobată de un comitet întrunit la nivelul ierarhic superior“, sînt întâlnite pretutindeni, fără a fi nevoie de legislație formală. Sub un astfel de regim, dilemele teoretice și problemele morale care tulbură secolul al XX-lea ar putea dispărea din mințile oamenilor ca pisica din Cheshire, în *Alice în Țara Minunilor*.

E important aici cît de repede — dacă vreodată — se va institui stabilitatea prin intermediul birocrației. Poate că următorul pas dincolo de planificarea umană și socială introdusă de revoluția rusă ar fi experimentele genetice cu plasma germinativă umană pentru a produce tipuri superumane și subumane specializate. Cunoștințele teoretice de astăzi vor permite poate și o astfel de organizare a evoluției umane. Rezultatele potențiale în ce privește eficiența și disciplina socială, crescînd posibilitățile de concentrare a puterii, par enorme. Orice revoluție care s-a afirmat printr-o raționalizare și accelerare a evoluției umane ar trebui deci, ca și cele dinainte, să-i oblige pe alții să imite măcar o parte din tehnicile ei. Dacă asta se va întâmpla, oamenii viitorului ar trebui să fie diferiți de cei de azi, la fel cum animalele domestice de azi diferă de strămoșii lor sălbatici și o astfel de populație postumană ar putea deveni specializată după funcția îndeplinită și ar fi de tipuri diferite, precum insectele cu aptitudini sociale de astăzi.

Să sperăm că ceva rămășițe de atitudini refractare ale naturii umane și societății vor face astfel de evoluții pentru totdeauna imposibile. Faptul că și cele mai bune planuri pentru conducerea activității umane încă mai dau greș ar putea fi un semn de grație salvatoare pentru umanitate. În același timp, perioada de grație s-ar putea dovedi doar tranzitorie, avînd în vedere că societățile umane evoluează de la starea de sălbăcie la cea domestică. Pînă cînd oamenii nu sînt cu toții îmblînziiți, nu putem

Photo by Louis Laniepce, Paris. Museum of Modern Art, New York, and Musée Nationale d'Art Moderne, Paris.

SFÎRȘITUL ȘI ÎNCEPUTUL

Spiritul neliniștit al acestei tăblii de pat dublu (sculptat în 1892 de Georges Lacombe) combină eforturile intelectuale europene extrem de sofisticate de a reprezenta subconștientul uman cu ecouri ale mitului creștin despre Grădina Edenului și despre păcatul originar. În același timp, artistul a hotărât să se inspire din arta africană primitivă. Totuși, această enigmă vizuală multiplă exprimă perfect o situație dificilă și importantă a lumii civilizate din secolul al XX-lea, căci șarpele cu un chip uman, ieșind din trupul său contorsionat și crispându-se de durere în timp ce-și mușcă propria coadă, se aseamănă în mod straniu cu intelectualii timpului nostru care, după ce și-au folosit facultățile conștiente și raționale pentru a descoperi întunecimile subconștientului — cele care îi leagă, fără voia lor cu primitivismul — nu mai pot avea încredere în rațiune și o fac să se hrănească din sine însăși când argumentează rațional lipsa de eficacitate a rațiunii.

ști totuși cu certitudine, căci nici un eșec în prima, a doua sau a mia încercare de rearanjare a plasmelor umane germinative nu poate demonstra că acțiunea e complet imposibilă. Această sabie a lui Damocles ar putea rămâne deasupra umanității pentru totdeauna. Ca orice alt exercițiu nou al puterii, ea ridică aceleași vechi întrebări: Cine? Pe cine? De unde? la o nouă magnitudine. Până la urmă, „Cine pe cine îmblânzește?” diferă de cunoscutul „Cine pe cine controlează?” doar în diferențele de intimitate a relației dintre cele două părți.

Natura dublă a puterii nu e ceva nou în viața oamenilor. Toate marile invenții i-au eliberat pe oameni de vechile lor slăbiciuni, pe de o parte, și i-au făcut sclavii unui nou regim, pe de altă parte. Vinătorul primitiv i-a disprețuit desigur pe primii agricultori, ce munceau câmpurile din greu și, de-a lungul secolelor, barbarii liberi au disprețuit și ei obiceiurile servile ale agricultorilor. Însă toate aceste sentimente de repulsie n-au putut sta în calea răspîndirii agriculturii și civilizației. Istoria civilizată, de asemenea, așa cum a încercat să arate această carte, poate fi înțeleasă ca o serie de deschideri spre o putere tot mai mare — incluzînd aici și puterea atît de delicată, dar reală a frumosului în artă și gîndire, precum și puterea brutală, crudă.

Indice de nume proprii

A

- Abbas cel Mare, 608, 611, 615, 617
Abbasizilor, dinastia, 422, 423, 424, 427, 429,
430, 432, 433, 483, 491
Abdalmalik, 420
Abduh, Mahomed, 761
Abegg, E., 343
Abegglen, J.C., 776
Abelard, Pierre, 534
Abisinia (*vezi și Etiopia*), 230, 416, 431, 480
Abraham, 134, 157
Abu Bakr, 415, 416, 422, 606
Abu Zafar Navdi, Syed, 482
Acton, 254
Adams, R.M., 352, 385
Adcock, F.E., 269
Addison, Joseph, 675
Aden, Strimtoarea, 291, 372, 402
Adnan-Adwar, A., 617
Adrianopole, 240
Adriatică, Marea, 432, 436, 482
Afganistan, afgani, 279, 313, 314, 324, 479,
681, 688, 689, 690, 691, 760
Africa, 130, 230, 231, 291, 320, 323, 372,
380, 382, 398, 402, 404, 437, 469, 470,
471, 472, 474, 484, 546, 547, 548, 554,
560, 562, 565, 589, 600, 604, 605, 606,
638, 639, 781
Agamemnon, 189, 190, 212
Agincourt, 317
Ahaia, ahei, 97, 192
Ahemenizi, 150, 152, 155, 234, 273, 279, 291,
297, 366, 391, 392, 393
Ahile, 196, 781
Ahmad, A., 610
Ahmed Șah Durrani, 688
Ahura Mazda, 152, 153, 154, 155, 156
Ajanta, 367
Akbar, 603, 609, 610, 614, 617, 620, 622
Akif Pașa, 687
Akkad, akkadieni, 37, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 51,
52, 53, 55, 56, 61, 81, 85, 113, 126, 136,
144, 145, 150, 311, 472
al-Farabi, 428
al-Ghazali, 490, 491
al-Khwarizmi, 428
al-Mahdi, 423
al-Mamun, 428
al-Mansur, 423, 428
al-Masudi, 429
al-Mina, 272
al-Razi, 428
al-Tabari, 429
Alaska, 646
Albania, 488
Albert cel Mare, 536
Alberti, Leon Battista, 542
Alberuni, 490
Albright, F.P., 93
Albright, W. F., 66, 105, 125, 146, 157, 158,
159, 161, 165
Albuquerque, Alfonso de, 557
Aleksandr Nevski, 507, 533
Alep, 126
Aleutine, 646
Alexander, P.J., 436
Alexandria, 273, 281, 283, 284, 285, 286, 288,
291, 335, 363, 397, 398, 490, 595
Alexandru cel Mare, 128, 268, 272, 276, 279,
299, 325, 347
Algeria, 601, 609, 687, 760
Ali, 415, 417, 419, 420, 422, 423, 430, 499,
606
Ali, A.Y., 767
Ali Pașa din Janina, 686
Alice în Țara Minunilor, 789
Alimen, H., 231
Allah, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 420, 421,
422, 423, 425, 429, 477, 608, 614, 681,
682
Allen, G.C., 772
Allen, W.E.D., 598, 651
Almeida, 557
Almohazi, 484, 490
almoravizi, 484, 547
Alpi, 309, 436, 535, 543, 580
Alsacia, 736
Altai, 104, 107, 234, 235, 236, 241, 316, 432, 473

- Altheim, 311
 Amazon, 560, 562, 645, 752
 Amboina, 646
 Amenhotep (*vezi și Ikhnaton*), 139, 143
 America (*vezi și America de Nord; America de Sud; Statele Unite*), 5, 6, 11, 13, 32, 38, 61, 102, 112, 179, 188, 192, 232, 235, 237, 238, 239, 240, 256, 281, 356, 404, 406, 407, 431, 438, 469, 471, 472, 514, 554, 557, 559, 560, 562, 566, 568, 573, 589, 591, 592, 593, 626, 630, 631, 638, 641, 643, 647, 648, 651, 652, 653, 662, 663, 681, 711, 729
 America de Nord (*vezi și America*), 13, 472, 534
 America de Sud (*vezi și America*), 566, 716
 amerindieni, 76, 220, 235, 238, 240, 353, 407, 549, 560, 588, 593, 652, 753, 779
 Ammonius Saccas, 372
 Amon, 79, 139, 140, 142
 amoriți, 51, 61
 Amos, 130, 146, 160
 Amur, 355, 480, 546, 645
 Anahita, 156
 Anatolia (*vezi și Asia Mică*), 12, 93, 97, 118, 123, 129, 133, 144, 145, 277, 278, 332, 344, 345, 389, 408, 441, 479, 481, 485, 486, 493, 497, 510, 608, 611, 623, 643
 Anawati, M.M., 426, 427, 491
 Anaximandru, 211
 Anaximene, 211
 Andaluzia, 488, 492, 497
 Anderson, E., 10
 Anderson, J.N.D., 691
 Andersson, J.G., 24, 216
 Andrae, T., 415
 Anesaki, M., 709
 Anglia, englezi, 7, 101, 174, 404, 443, 527, 528, 529, 535, 543, 546, 564, 568, 569, 570, 578, 580, 589, 590, 591, 592, 594, 602, 603, 604, 611, 641, 644, 646, 647, 650, 651, 654, 656, 662, 663, 667, 670, 672, 673, 675, 676, 678, 679, 680, 688, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 698, 712, 717, 718, 719, 724, 725, 726, 763, 765, 766
 Annam, 231, 247, 303, 371, 522, 523, 546, 768
 Anselm, Sf., 534, 536
 Antioh al III-lea, 278
 Antioh al IV-lea, 278, 281, 334
 Antiohia, 277, 281, 337, 398, 595
 Antonius, G., 762
 Anubis, 288
 Anyang, 107, 216, 218
 Anzi, 406, 472, 615
 Apalași, 654
 Apenini, 308
 Arabia, arabi, 4, 11, 18, 93, 102, 134, 172, 312, 318, 323, 366, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 419, 420, 422, 423, 425, 428, 438, 453, 458, 470, 477, 547, 682, 683, 685, 687, 691, 694, 711, 760, 761
 Aral, Lacul, 311, 380, 476, 688
 arameeni, 114, 125, 127, 146
 araucani, 589
 Arberry, 421, 429, 491, 762
 Arcadia, 250
 Arcot, 690
 Arctica, 645, 646, 752, 772
 Ardashir, 378, 379, 387, 393
 Ardrey, R., 4
 Argentina, 562, 591, 648
 Argos, 189, 265
 Arhanghelsk, 564, 594, 659
 Arhimede, 285
 arieni, 27, 86, 88, 89, 106, 108, 134, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 181, 358, 397, 402
 Aristarh, 286, 581
 Aristofan, 260
 Aristotel, 187, 253, 262, 263, 269, 428, 490, 491, 536, 538
 Arjuna, 362
 Arkwright, Richard, 724
 Armenia, armeni, 279, 315, 318, 338, 402, 431, 439, 500, 611, 623, 626, 762
 Arnakis, G.G., 510
 Arnold, T.W., 483, 496
 Artaxerxes, 155
 Aruni, 179
 Aryabhata, 366
 Asclepios, 260
 Ashburn, 559, 560
 Ashby, E., 721
 Ashoka, 23, 84, 102, 294, 295, 296, 297, 298, 306, 325

Ashvaghosa, 343
 Asia de Sud-Est, 134, 231, 238, 239, 371,
 452, 513, 693
 Asia Mică (*vezi și* Anatolia), 93, 94, 96, 102,
 107, 117, 152, 188, 200, 240, 252, 273,
 277, 278, 279, 281, 310, 336, 396, 398,
 434, 436, 438, 440, 474, 482, 504, 506,
 510, 601, 648, 687
 Asiria, asirieni, 48, 90, 127, 130, 196, 234,
 277, 386, 505
 Assam, 173
 Assur, 93, 133, 147, 148
 Assurbanipal, 138
 Astrahan, 596, 597, 605
 Atena, atenieni, 181, 187, 192, 193, 194, 197,
 198, 199, 201, 204, 206, 214, 251, 252,
 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260,
 263, 264, 265, 268, 271, 282, 283, 284,
 392, 395, 742
 Athos, Muntele, 510
 Atica, 191, 192, 199, 252, 253, 257, 264, 272
 Atlantic, 12, 18, 98, 100, 102, 103, 108, 133,
 231, 238, 239, 247, 310, 311, 381, 410,
 442, 469, 527, 534, 553, 554, 557, 558,
 559, 560, 567, 589, 591, 592, 600, 642,
 647, 649, 654, 655, 724, 729, 750
 Aton, 139, 140, 141, 142, 742
 Attila, 311, 380, 383, 384
 Augsburg, 572
 August, 319, 320, 322, 384, 388, 399
 Augustin din Canterbury, Sf., 396, 400, 434
 Augustin din Hippos, 396, 400
 Aurangzeb, 603, 609, 610, 614, 617, 681,
 689
 Aurelian, 379
 Austen, Jane, 720
 Australia, 230, 231, 248, 470, 475, 553, 554,
 566, 639, 640, 648, 650, 716
 Austria, austrieci, 568, 578, 600, 650, 662,
 663, 664, 709, 731, 736
 Avanti, 296
 avari, 382, 410, 417, 432, 435
 Averroes (*vezi și* Ibn Ruchd), 490, 491, 536
 Avicenna, 490
 Avignon, 529
 Avvakum, 595
 Ayalon, D., 482
 Azerbaidjan, 481, 610, 611

Azore, 238, 239
 Azov, 270, 659
 azteci, 239, 472, 548, 559, 562, 588, 593, 779

B

Baal, 145, 158, 160, 334
 Babilon, babilonieni, 40, 50, 51, 52, 54, 56, 57,
 58, 61, 62, 114, 123, 126, 128, 130, 133, 135,
 136, 137, 138, 144, 147, 148, 149, 161, 162,
 163, 164, 165, 171, 225, 276, 285, 286, 331,
 334, 335, 347, 367, 374, 392
 Babinger, F., 488
 Babur, 609, 614
 Bach, Johann Sebastian, 677
 Bachhofer, L., 215, 220, 222, 236, 325, 463
 Bacon, Francis, 580, 582, 678
 Bacon, Roger, 536
 Bactria, 278, 279, 294, 315, 316, 324, 325, 380,
 381, 387
 Baddeley, J. F., 605, 628, 637
 Bagdad, 422, 423, 427, 428, 430, 431, 432, 435,
 483, 490, 606
 Balasz, S., 455, 456, 458, 772
 Balcani, 187, 310, 380, 382, 389, 398, 400, 432, 433,
 438, 439, 440, 482, 486, 488, 500, 502, 503,
 507, 512, 534, 541, 621, 623, 624, 625, 626,
 663, 683, 684, 687, 729
 Balhaș, Lacul, 378, 466
 Bali, 623
 Balkh, 324
 Ball, U.N., 696
 Baltică, Marea 100, 379, 439, 507, 528, 530, 533,
 543, 663, 664
 Balucistan, 86
 Banat, 650
 Banda, 646
 Bandyopadhyaya, N., 170, 171, 173
 Banerjee, G.N., 342
 Banerjee, N.R., 102
 Banti, L., 230
 Bantu, 402, 470, 547, 711
 Baratier, E., 543
 Barbados, 648
 Barkan, O.L., 507, 561
 Barlaam, 342
 Barnaba, 337
 Baron, S.W., 281, 348, 392

- Barthold, W., 476, 480, 481, 492, 689
 basci, 103
 Basham, A. L., 294, 295, 296, 343, 357, 363, 364
 Basra, 420
 Baumann, H., 102
 bavarezi, 435
 Baynes, N.F., 509, 510
 Beckmann, G.M., 779
 Becquerel, Antoine H., 744
 Beethoven, Ludwig van, 741
 Behistun, 297
 Beirut, 145
 Bekmakhanov, E.B., 709
 belgieni, 729, 736
 Bellah, R.N., 709, 774, 775
 Beloch, J., 252
 Benedict din Nursia, 185, 401
 Benedict, R., 401
 Bengal, Golful, 108, 172, 246, 291, 357, 370, 447, 499, 518, 565, 603, 621, 690, 693
 Bennett, W. C., 472
 Bentham, Jeremy, 678
 Benz, E., 78, 373
 Beoția, 192
 berberi, 398, 419, 469, 483
 Bergman, F., 24, 107
 Bering, Strîmtoarea, 11, 645
 Bering, Vitus, 645, 646
 Berkeley, Bishop George, episcopul, 674
 Berossus, 347
 Beveridge, A.S., 614
 Bewer, J.A., 165
 Bhatti, 363
 Bielenstein, H., 353, 454
 Billington, J.H., 595
 Binder, L., 762
 Binyon, L., 375, 496
 Bird, J.B., 472
 Birge, J.K., 487, 608
 Birmania, 186, 231, 341, 370, 371, 410, 451, 466, 480, 481, 623, 631, 639, 692, 693, 697
 Bishop, C.W., 24, 27, 215, 224, 231
 Bismarck, Otto von, 727, 735, 736
 Bitinia, 270, 271, 279
 Bizanț, bizantini, 385, 387, 391, 409, 411, 417, 419, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 443, 446, 475, 477, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 509, 510, 512, 526, 534, 604, 685
 Blegen, C.W., 94
 Bloch, M., 442
 Blok, Aleksandr, 742
 Boardman, E.P., 769
 Bobbio, 434
 Bodde, D., 302, 304
 Boemia, 438, 508, 543
 Bolgar, 508
 Bologna, 539
 Bolshakoff, S., 598
 Bombay, 23, 85, 357, 451, 494, 689, 764, 766, 767
 Bonaventura, Sf., 491, 536
 Bonifaciu al VIII-lea, papă, 529, 534, 540
 Bonifaciu, Sf., 435
 Bonne, A., 762
 Bonnet, H., 105
 Borah, W., 589
 Borneo, 231, 371, 372, 599
 Bornu, 600
 Borovka, G., 220, 236, 241
 Borton, H., 779
 Bose, N.K., 183
 Bosfor, 270, 381, 432, 509, 662, 685
 Bosnia, 488
 Bossuet, Bishop Jacques, 673
 Bovill, E.W., 469, 548
 Bowen, H., 604, 609, 610, 611, 686
 Bowen, R. LeB., Jr., 93
 Boxer, C.R., 627, 629, 634, 654, 709
 Brahms, Johannes, 741
 Braidwood, 13
 Brandenburg, 664, 665
 Braudel, F., 507, 561, 601, 602, 604, 609
 Brazilia, 562, 645, 647, 648, 653, 654, 730, 781
 Brâncuși, Constantin, 742
 Breasted, J.H., 80
 Bréhier, É., 373
 Briffault, R., 19
 Brinton, C., 570
 Bristol, 666
 Britania (*vezi și* Anglia; Marea Britanie), xxvii, 100, 133, 190, 246, 310, 380, 381, 384,

- 404, 434, 527, 534, 591, 644, 645, 647,
650, 653, 654, 656, 657, 663, 664, 666,
667, 670, 680, 687, 688, 692, 697, 712,
713, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 729,
763, 764, 781
- Brockelmann, C., 431
- Broomhall, M., 518, 705
- Brown, D.M., 632
- Brown, P., 494, 616
- Browne, E.G., 431, 493, 611
- Bruce, G.P., 522
- Bruins, M.E.M., 62
- Brusa, 487
- Buckle, F.W., 610
- București, 685
- Buddha, 116, 167, 173, 175, 176, 177, 181,
182, 184, 185, 186, 211, 229, 261, 294,
295, 296, 324, 326, 327, 328, 338, 339,
340, 341, 342, 343, 361, 363, 367, 375,
450, 463
- Budge, E.W., 402
- Buffon, George de, 673
- Buhara, 492, 605, 689
- Bulgaria, bulgari, 269, 382, 410, 433, 437, 438,
439, 441, 500, 506, 687
- Burgundia, burgunzi, 381, 434, 544, 545, 568
- Burkitt, F.C., 394
- Burn, A.R., 190
- Burnet, J., 211
- Burns, Robert, 675
- Burton-Brown, T., 112
- Bush-Zantner, R., 504, 507, 625
- Bushnell, G.H.S., 406, 472
- C**
- Cádiz, 653
- Cady, J.F., 693
- Cairo, 494
- Calcedon, 398, 400
- Calcutta, 514, 695, 762, 764, 766
- caldeenii, 114, 125, 148
- California, 646
- Calvin, 577, 580
- Cambyes, 127, 128, 251
- Cameron, G.C., 66
- Cameron, M.E., 772
- Camoens, Luis de, 580
- Campania, 270, 436
- Campo Formio, 734
- Camps, A., 610
- Canaan, canaaniți, 93, 105, 111, 125, 145, 158,
159, 334
- Canada (*vezi* și America; America de Nord),
589, 646, 649, 656
- Canare, Insulele, 100, 238, 239
- Canberra, 85
- Candolle, A. de, 351
- Candy, 623, 693
- Canterbury, 434
- Canton, 447, 470, 562, 627, 698, 699, 704, 705
- Canute, 528
- Capetieni, 528
- Capetown, 650
- Cappadocia, 279
- Capul Bunei Speranțe, 558, 565, 637, 638
- Caraipe, 11, 486, 564, 590, 647
- Carlowitz, 681
- Carmel, Muntele, 5
- Caroe, O., 762
- Carol al II-lea, 662
- Carol al V-lea, 568, 601
- Carol al XII-lea, 659
- Carol cel Mare, 435, 436, 444, 528, 533
- Carolina de Sud, 654
- Carpați, 481, 601
- Carr-Saunders, A.M., 562
- Carrahae, 315
- Cartagena, 653
- Cartagina, cartaginezi, 270, 271, 309, 310
- Carter, G.F., 238, 471
- Carter, T.F., 458, 519
- Caspică, Marea, 279, 315, 564
- Casson, S., 269
- Castiglione, G., 701
- Cato, 309
- Caton-Thompson, G.,
- Catul, 348
- Caucaz, 102, 103, 104, 318, 384, 431, 433, 437,
481, 688, 716
- Cavaignac, E., 93
- cazaci, 596, 598, 604, 605, 628, 648, 649, 650,
651, 657, 658
- celți, 235, 309, 310, 404, 476

- Cephalonia, 623
 Cervantes, Miguel de, 580
 Ceylon, 186, 296, 341, 343, 361, 451, 514,
 547, 564, 623, 693
 Cézanne, Paul, 741
 Cezar, Iulius, 310, 319
 Chadwick, J., 97
 Chaitanya, 621, 622
 Chalcis, 196, 198
 Chalderan, 608
 Chandra-gupta I, 357
 Chandra-gupta al II-lea, 357, 358, 363
 Chandragupta, 171, 175, 294, 297
 Chandragupta Maurya, 293, 294, 297
 Chang, Chung-li, 702
 Chang, Tien-tse, 629
 Chang'an, 454, 459
 Chang k'ien, 290
 Chao Meng-fu, 522
 Charaka, 366
 Charanis, P., 503
 Charlemagne, 435
 Charles Martel, 419, 434
 Chauduri, N.C., 767
 Chavannes, É., 351
 Chavrebière, Coissac de, 609
 Cheng Ch'eng Kung, 628
 Cheng-ho, 514, 515, 519
 Cheng Te-k'un, 24, 107, 216, 217, 218, 224
 Cheshire, 789
 Chi, Ch'ao-ting, 454
 Chiang Monlin, 772
 Chiang, Siang-tseh, 772
 Chichen-Itza, 472, 548
 Ch'ien Lung, 699, 701
 Childe, V.G., 88, 102, 103, 117
 Chile, 562, 589
 Ch'in, 235, 301, 302, 303, 304, 308, 311, 317,
 350, 385, 454, 627, 628, 631
 China, 4, 17, 23, 24, 27, 107, 108, 116, 166,
 167, 168, 186, 212, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 222, 224, 225, 229, 230, 231,
 235, 236, 238, 241, 242, 246, 247, 248,
 250, 261, 290, 291, 292, 293, 299, 300,
 301, 302, 303, 304, 306, 311, 312, 313,
 314, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 324,
 326, 327, 329, 341, 343, 344, 347, 349,
 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357,
 365, 368, 371, 374, 375, 376, 378, 381,
 382, 383, 392, 409, 410, 417, 425, 446,
 447, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458,
 460, 461, 463, 464, 466, 467, 468, 473,
 474, 475, 477, 478, 480, 481, 483, 492,
 498, 512, 513, 514, 515, 517, 518, 519,
 522, 523, 524, 525, 554, 557, 561, 571,
 587, 603, 605, 616, 627, 628, 629, 630,
 631, 632, 633, 634, 636, 637, 640, 646,
 688, 692, 697, 698, 699, 700, 701, 702,
 704, 705, 706, 707, 708, 709, 712, 713,
 759, 761, 767, 768, 769, 770, 771, 772,
 774, 781
 Chiril, Sf., 438
 Chosroes I, 392
 Chou, dinastia, 27, 221, 222, 225, 228, 236,
 304, 317
 Chow Tse-tung, 768, 770
 Christensen, A., 393, 394, 385, 395
 Ch'u, 227
 Chu Hsi, 519, 522
 Cicero, 348
 cimerieni, 232, 234, 236
 Cipru, 188, 439
 Cyrus cel Mare, 113, 162
 Cyrus cel Tânăr, 255
 Clapham, J.H., 729
 Clark, J.D., 4
 Clark, J.G.D., 3, 6, 13, 16, 23
 Clark, W.E., 366
 Clarke, S., 76
 Claudius Gothicus, 379
 Clive, Robert, 690
 Clovis, 381, 384, 433
 Cluny, 528
 Cochín China, 231, 370
 Codrus, 192
 Coedès, G., 370
 Cohen, Claude, 479, 485
 Cohen, J.B., 779
 Cohen, M., 145
 Cole, S., 231
 Collet, S.D., 696
 Collier, J., 592
 Columb, Chr., 239, 553, 558, 561, 562
 Columban, Sf., 434

Columbanus, 404
 Columbia, 562, 646
 Comneni, 506
 Comte, Auguste, 718
 Confucius, 116, 167, 211, 221, 222, 227, 228,
 229, 260, 261, 299, 300, 302, 303, 305,
 317, 344, 458, 519, 632, 699
 Congo, 402, 470, 548, 637
 Constance, Lacul, 434
 Constantin, 380, 381, 388, 389, 390, 392, 393,
 397, 398, 509
 Constantinopol (*vezi și Bizanț*), 398, 400, 402,
 405, 432, 435, 436, 437, 439, 482, 488,
 504, 506, 507, 509, 510, 512, 526, 529,
 533, 534, 595, 616, 682, 684, 685, 687
 Contenau, G., 133
 Conybeare F.C., 598
 Conze, E., 343, 449
 Cook, James, 645
 Cook, S.F., 589
 Coomaraswamy, A.K., 325
 Coon, C.S., 5, 6, 7
 Copernic, 581, 582
 Cordier, G., 759
 Cordier, H., 628, 704
 Corint, 189, 198, 200, 204, 271, 284, 290,
 308, 309
 Cornille, Pierre, 675
 Cornford, F.M., 211, 264
 Cortès, Hernando, 557, 559, 562
 Cos, 347
 Cottrell, F., 216
 Coupland, R., 470, 548
 Crassus, 315
 Crawley, R., 255
 Crécy, 317
 Creel, H.G., 107, 216, 217, 218, 220, 221, 222,
 227, 228, 632
 creștinism, 184, 214, 215, 246, 332, 333, 334,
 335, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 344,
 345, 346, 348, 355, 361, 373, 384, 387,
 390, 392, 393, 395, 396, 397, 400, 401,
 402, 404, 409, 412, 413, 430, 431, 434,
 435, 436, 438, 439, 440, 446, 474, 479,
 486, 487, 488, 496, 500, 502, 507, 512,
 532, 540, 576, 586, 588, 595, 623, 632,
 635, 636, 637, 672, 675, 694, 695, 699,
 701, 707, 733, 746, 759, 761

Creta, 23, 51, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99,
 134, 138, 166, 187, 188, 190, 191, 193,
 208, 231, 437, 439, 512, 600, 685
 Crimeea, 271, 434, 712, 713, 735
 Croația, croați, 650, 687
 Crompton, Samuel, 680
 Cromwell, Oliver, 570, 651
 Cross, S.F., 438
 Croton, 213, 214
 Ctesiphon, 392
 Cuba, 647, 730
 Curnae, 270
 cumani, 477, 502
 Curwen, E. C., 25, 27
 Cvijic, J., 625
 Cirus cel Mare, 114, 116, 127, 128, 145, 150,
 155, 163, 234, 251
 Cirus cel Tânăr, 255, 256

D

da Gama, Vasco, 514, 553, 558, 561, 562
 Dahomey, 547
 Dalton, O.M., 392, 402, 512
 Damasc, 126, 133, 336, 419, 420, 502
 Danemarca, danezi, 27, 528
 Dante, 540, 541
 Dardanele, 190
 Darius, 127, 128, 134, 148, 153, 155, 234,
 240, 297
 Darius al III-lea, 273, 274
 Darwin, Charles, 3, 4, 8, 10, 747, 748
 Dasgupta, S., 450, 499, 622
 David, rege al Israelului, 125, 159, 160, 163,
 171, 186, 334, 342
 Davis, R.H.C., 494
 Davy, Humphrei, 721
 Dawson, C., 496
 Dayal, H., 343
 de Bary, W.T., 767
 Debevois, N.C., 281, 315
 Deccan, 102, 357, 689
 Decius, 379
 Deevey, E.S., 13
 Defoe, Daniel, 675
 de Graft-Johnson, J.C., 548
 Delahaye, H., 373

Delaporte, L., 66
 Delhi, 479, 481, 688
 Delos, 282
 Delphi, 42
 Demaratus, 254
 Demostene, 254, 256, 265
 Deonna, W., 207
 Descartes, René, 576, 580, 581, 653, 671
 Dhalla, M.N., 156
 Dhorme, E., 38
 Dhruva, K.H., 294
 Diaz, Bartolomeo, 558
 Diehl, C., 402
 Diez, E., 428, 494, 616
 Diffie, B.W., 645, 652, 654
 Dikshitar, V.R.R., 364
 Dimand, M.S., 428, 494
 Diocletian, 389
 Diodorus, Siculus, 297
 Dionysos, 256, 267
 Diringer, D., 76, 145, 220
 Disselhoff, H.D., 407
 Diu, 559, 562
 Dixon, P., 190
 Dnepropetrovsk, 438
 Dodwell, H.H., 686
 D'Ollone, H.M.G., 689
 Don, râul, 241, 380
 Dongson, 231, 238
 Donnithorne, A.G., 772
 Doresse, J., 373
 doriene, 114, 125, 191, 192, 432
 Dostoievski, Fiodor, 742, 743
 dravidieni, 331, 449
 Drewes, G.W.J., 692
 Dubs, H.H., 303, 318, 351, 352
 Duchesne-Guillemin, J., 348
 Dunărea, 27, 437, 502
 Dunlop, D.M., 437
 Duns Scotus, 538
 Dupleix, marchizul Joseph François, 690
 Dutt, N., 296, 343
 Dutt, N.K., 175
 Dutt, R.C., 767
 Duyvendak, J.J.L., 291, 514
 Dvornik, F., 438, 477

E

Eberhard, W., 24, 225, 231, 241, 300, 301, 318, 350, 381
 Ecaterina a II-a, 660, 661, 662
 Ecbatana, 133
 Ecuador, 562
 Edgerton, F., 362
 Edison, Thomas, 724
 Edwards, E.D., 463, 465
 Efes, 393
 Egipt, egipteni, 41, 51, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 94, 97, 106, 110, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 124, 126, 128, 129, 130, 134, 135, 138, 139, 142, 144, 145, 146, 150, 157, 158, 159, 161, 165, 168, 188, 190, 211, 213, 217, 220, 248, 251, 272, 273, 276, 277, 278, 281, 291, 297, 320, 323, 331, 347, 372, 373, 389, 397, 400, 406, 407, 408, 416, 417, 430, 434, 435, 469, 479, 481, 482, 483, 485, 495, 497, 601, 608, 643, 683, 685, 686, 687, 760, 761
 Eilers, W., 54
 Einstein, Albert, 743, 744
 El Greco, 512, 585
 Elam, elamiți, 66, 145
 Elba, 247, 435, 533
 Eleusis, 204
 Eliade, M., 373, 449
 Eliot, C., 88, 177, 180, 186, 500
 Emmanuel, I.S., 507
 Empedocle, 214
 Engberg, R.M., 112
 Engelbach, R., 76
 Engnell, I., 159
 Enisei, 107, 404
 Enlil, 40, 41
 Epir, 193, 255, 270, 279, 296, 308
 Erasmus, 580
 Eretria, 196, 198
 Erman, A., 78, 80, 119
 Escarra, J., 301
 Eschil, 276
 eschimoși, 239, 353
 Etiopia, 27, 338, 355, 356, 384, 402, 404, 410, 548, 601, 637, 691

etrusci, 230, 270
 Euclid, 490
 Eudoxos, 286
 Eufrat, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 43, 46, 48, 64,
 66, 71, 111, 113, 119, 133, 212, 281, 311,
 313, 408
 Euripide, 255, 257, 258, 259, 266, 269, 315
 Eusebius, 390, 398
 Evans, A., 94
 Evans, J.D., 98
 evrei, xxv, 114, 125, 128, 145, 155, 156, 157,
 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 281,
 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 343,
 347, 373, 392, 394, 412, 413, 420, 423,
 425, 426, 496, 497, 498, 507, 533, 595,
 626, 685, 745, 762
 Eyck, Jan van, 544, 545
 Ezechiel, 162, 163, 164
 Ezra, 164

F

Fa-hsien, 358, 360
 Fage, J.D., 469, 711
 Fairbank, J.K., 705
 Falkenstein, A., 33, 42, 46, 47, 52, 61, 136
 Fallmerayer, J.P., 432
 Faron, L., 592
 Farquhar, J.N., 696, 767
 Fatima, 415, 422, 430
 fatimizi, 430
 Favre, B., 692, 705
 Fei Hsiao-tung, 768, 771
 Feng Chia-sheng, 458, 469, 477, 478, 483
 Ferdinand al Aragonului, 19, 437, 567, 568, 744
 Ferdinandy, M. de, 437
 Fergana, 311, 316
 Fick, R., 173, 174, 175, 342
 Filaret, patriarhul, 596
 Filip al II-lea, 568
 Filip August al Franței, 529
 Filip cel Bun, 544
 Filip cel Bun al Burgundiei, 545
 Filipine, 246, 547, 562, 631
 Filliozat, J., 88, 366, 373
 Finegan, J., 150, 157, 182
 Finley, M.L., 191

Firdousi, 493
 Fischel, W., 423
 Fisher, R.H., 598, 605, 623, 645
 Fleure, H.J., 102, 103
 Florența, 572, 595
 Florinsky, M.T., 598, 661
 Forbes, R.J., 41, 103, 117
 Ford, C.D., 102, 724
 Ford, Henry, 724
 Formosa, 628, 629
 Forster, E.M., 451, 756
 Foucher, A., 325
 Fox, George, 676
 Fox, G., 705
 Franța, francezi, 8, 9, 444, 505, 528, 529, 543,
 568, 569, 570, 578, 579, 580, 589, 596,
 641, 642, 654, 657, 662, 663, 664, 666,
 667, 673, 674, 675, 679, 680, 690, 693,
 700, 708, 719, 729, 730, 731, 732, 734,
 735, 739, 785
 Francisc din Assisi, Sf., 519, 541, 580, 582, 678
 Franco, M., 507
 Frank, T., 90, 145, 147, 148, 218, 302, 303, 318,
 320, 327, 362, 375, 460, 466, 518, 655
 Franke, H., 518
 Franke, O., 218, 302, 303, 318, 327, 375,
 460, 466
 Frankfort, H., 36, 38, 40, 42, 52, 60, 78, 115,
 136, 145, 147, 148
 Franklin, Benjamin, 655
 Fraser-Tytler, W.K., 688
 Frederick II, cel Mare, 220, 598, 664, 665, 666
 Frederick Wilhelm, Marele Elector, 664, 665
 Free, J.P., 33, 134
 Freud, Sigmund, 748
 Freyre, G., 654
 Frye, R.N., 762
 Fukien, 515, 628
 Fung Yu-lan, 303, 305, 344, 459, 460, 522, 632
 Furber, 691
 Führer-Haimendorf, C. von, 102

G

Galatia, 279
 Galen, 348, 366, 428, 490, 582
 Galia, 310, 316, 323, 380, 381, 404, 432, 434,
 435, 476, 648

- Galileea, galileeni, 335, 336, 338, 347
 Galileo, 581, 583, 586, 587, 743
 Gandhara, 324, 325, 326, 327, 409
 Gandhi, Mohandas K., 176, 766, 767
 Gange, 170, 171, 173, 176, 181, 245, 293, 294, 341, 357, 466, 479
 Garbe, R., 373
 Gardafui, Capul, 231
 Gardet, L., 426, 427, 431, 491, 510
 Gardiner, E.A., 265
 Gaudefroy-Demombynes, M., 431
 Gaudí, Antonio, 742
 Gauguin, Paul, 741
 Gelb, I.J., 54, 76, 112, 145, 220
 Genova, genovezi, 503, 518, 533, 572
 Genghis Han, 473, 477, 479, 480, 481, 482, 508, 515, 609, 629
 George al III-lea al Angliei, 667
 Georgia, 623, 654
 gepizi, 432
 Germania, germani, 404, 444, 527, 528, 529, 533, 535, 543, 568, 577, 579, 580, 601, 666, 672, 673, 674, 676, 687, 717, 720, 722, 724, 725, 726, 727, 728, 737, 782, 783
 Gernet, J., 455, 456, 460
 Ghana, 402, 469, 547
 Ghirshman, R., 107, 279, 313, 343, 344, 351, 374, 377, 380, 382, 383
 Ghosh, J.C., 695, 767
 Gibb, E.J.W., 427, 431, 484, 492, 604, 609, 610, 611, 614, 620, 674, 686, 687, 746, 762
 Gibb, H.A.R., 427, 431, 484, 492, 604, 609, 610, 611, 686, 762
 Gibbon, Edward, 674, 746
 Gibraltar, 23, 601
 Gibson, C., 588
 Giessen, 723
 Giles, H.A., 465, 522
 Glanville, S.R.K., 146
 Glasenapp, H. von, 343
 Glasgow, 721
 Gluck, Christoph Willibald, 677
 Glück, H., 616
 Goa, 562
 Gobi, Desertul, 477
 Goblet d'Alviella, E.F.A., 342
 Goethe, Johann Wolfgang von, 677
 Goetz, H., 170, 616
 Gogh, Vincent van, 741
 Goitein, S.D., 497
 Goldziher, I., 431
 Golful Finic, 657, 659
 Gomme, A.W., 252
 Goodrich, L.C., 458, 483, 561, 698, 702
 Gordon, C.H., 145
 Gordon, D.H., 23, 85, 170
 Götze, A., 112, 124, 144
 goți, 379, 381, 384
 Gouilly, A., 609, 761
 Granada, 488, 601
 Granet, M., 300
 Granicus, 273
 Grant, R.M., 373
 Grecia, greci, 58, 107, 116, 118, 125, 135, 166, 167, 168, 187, 188, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 209, 212, 213, 230, 240, 254, 261, 266, 267, 268, 269, 271, 278, 279, 289, 304, 319, 323, 432, 490, 566, 684, 685, 686
 Grekov, B., 481, 508
 Grene, D., 260
 Griffith, G.T., 282
 Griffiths, P., 767
 Grigore al VII-lea, papă, 528
 Grigore cel Mare, papă, 434, 446
 Grigorie Palamas, Sf., 510
 Groenlanda, 239, 534
 Groseilliers, Médart C., 644
 Grosseteste, Bishop Robert, 536
 Grosse, R., 388
 Grousset, R., 236, 315, 329, 377, 382, 383, 404, 433, 477, 481, 502
 Grundy, G.B., 252
 Gsell, S., 271, 291
 Guatemala, 406, 471, 549
 Guillaume, A., 431
 Guineea, 372, 547
 Guiscard, Robert, 529
 Gupta, 767
 gurkha, 689
 Gurney, O.R., 93
 Gutenberg, 518, 519
 gutieni, 48
 Gutium, 53
 guzi, 502

H

- Habibulla, A.B.M., 499
 habsburgi, 270, 297, 568, 579, 600, 601, 602, 608
 Hadrian, 388
 Hadrovics, L., 684
 Hafiz, 493
 Hagen, B. von., 353
 Hahn, E., 25
 Haiti, 647
 Halicarnas, 263
 Hall, D.G.E., 231, 547, 599, 602, 623, 693
 Hamat, 126
 Hammurabi, 40, 44, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 58,
 60, 61, 62, 74, 82, 110, 113, 122, 123,
 124, 126, 129, 130, 135, 136, 137, 225
 Han, 167, 220, 229, 231, 300, 303, 304, 305,
 309, 310, 312, 314, 317, 318, 319, 320,
 323, 327, 330, 344, 350, 351, 353, 354,
 371, 374, 376, 385, 394, 453, 454, 458,
 460, 461, 463, 467, 512, 515
 Hannibal, 309
 Han Yü, 460
 Hančar, F., 104, 105, 232
 Harappa, 84, 85, 86, 87
 Haremhab, 119, 142
 Haring, C.H., 592, 653
 Haran, 157, 428
 Harsha, 377
 Hart, H.H., 558
 Hartmann, M., 759
 Harvey, William, 582
 Hasluck, F., 487
 Haudricourt, A.G., 11
 Haumont, E., 660
 Havell, E.B., 616
 Hawkes, C.F.C., 23, 97, 102, 103
 Haydn, 677
 Hayes, W.C., 79, 81
 Haywood, R.M., 320
 hazari, 410, 411, 433, 437, 438, 466, 469
 Hecateu, 209
 Hedin, L., 11
 heftaliți, 357, 358, 377, 380, 381, 382, 383, 387
 Hegel, Georg W.F., 746
 Heichelheim, F.M., 125
 Heine-Geldern, R., 102, 236, 238, 240
 Heliopolis, 78, 139
 Helmontz, Hermann L.F. von, 744
 Henric al VI-lea al Franței, 568, 569
 Henry Navigatorul, 366, 553, 558,
 Hertegovina, 687
 Heraclit, 210
 Heraclius, 389
 Herder, Johann Gottfried, 677
 Hermes, 266, 267
 Herodot, 77, 122, 133, 170, 197, 200, 234,
 241, 252, 254, 263, 264, 291, 316, 350,
 509, 746
 Hermann, A., 290
 Herzfeld, E., 103, 104, 156
 Hesiod, 58, 204, 208, 210
 Heussi, K., 373
 Heyd, W., 534
 Heyerdahl, T., 240, 471
 Hideyoshi, 627, 633, 634, 635, 636
 Hightower, J.R., 465, 522, 632, 705
 Hill, L.F., 654
 Himalaia, 170, 357, 447, 452
 Hinducuș, 240, 292, 294, 315, 322, 324, 356,
 383
 Hindustan, 409, 427, 431, 447, 477, 479, 482,
 512, 762
 Hipparchus, 286
 Hirianna, M., 499
 hitiți, 93, 94, 95, 99, 111, 113, 114, 115, 117,
 118, 123, 124, 126, 142, 144, 145, 187,
 188, 190, 220, 383
 Ho, Ping-ti, 458, 515, 517, 630, 631, 701
 Hobbes, Thomas, 671, 675
 Hodgson, M.G.S., 431, 478, 499
 Hodja Zada, 491
 Hoffman, H., 467
 Hohenzollerni, 664, 665, 666
 Holdsworth, M., 689
 Hollister, J.N., 499, 610, 614
 Holm, D.C., 709
 Homer, 58, 106, 107, 170, 191, 201, 204, 208,
 209, 210, 211, 212, 263, 265, 303, 318,
 351, 352, 362, 401
 Hong Kong, 704
 Horațiu, 289, 348
 Hormuz, 514
 Horn, Capul, 750

Hornell, J., 372
 Horus, 76, 77, 78, 79, 80, 141
 hotentoti, 638
 Hourani, A., 683
 Hourani, G.F., 446
 Howell, F.C., 3, 5
 Howells, W.W., 5
 Hsia, dinastia, 216
 Hsiao-tung Fei, 768, 771
 Hsio Yen Shih, 291
 Hsiung-nu, 303, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 319, 323, 329
 Hsuan-tsang, 463
 Hsuan Tsung, împărat, 453
 Hu Shih, 772
 Huart, C., 66
 Hubbard, G.E., 772
 Hubert, H., 235, 310, 686
 Hudson, G.F., 241, 291, 352, 409, 557, 704
 Hudson, Golful, 644, 645
 Hughes, C., 25, 772
 Hughes, E.R., 772
 Hulbert, H.B., 468
 Humayun, 609
 Hume, David, 674
 Hummel, A.W., 628
 Humphreys, R.A., 652
 Hunger, J., 122
 huni, 232, 311, 357, 358, 377, 380, 382, 383, 384
 Huntingford, G.W.B., 372
 huriți, 112
 Husain, 419, 430
 Hutton, J.H., 173, 174, 179
 Hyde, W.W., 291
 Hyderabad, 689
 hikoși, 81, 82, 89, 106, 110, 111, 112, 113, 119, 124, 138, 145, 188, 281
 Hypatia, 336

I

Iakoubovski, A., 481, 508
 Iberia, iberici, 190, 533, 562, 564, 591, 600, 601, 602, 604, 609, 643, 653
 Ibn Batuta, 483, 484, 490, 491, 492, 497, 536, 761

Ibn Khaldun, 483, 492
 Ibn Ruchd (*vezi și Averoes*), 490, 491, 497, 536
 Ibn Saud, Abd al-Aziz, 761
 Iehova, 126, 145, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164
 Ieremia, 146, 160
 Ierusalim, 159, 161, 162, 163, 164, 281, 335, 336, 337, 347, 412, 418, 595
 Ieyasu, 633, 634
 Ignățiu de Loyola, Sf., 580, 587
 Iknoton, 119, 139, 140, 141, 142, 143
 Ili, 314, 605, 637
 incași, 406, 548, 549
 Ind, 23, 28, 66, 68, 69, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 96, 97, 102, 106, 108, 134, 166, 168, 171, 172, 177, 220, 245, 248, 293, 294, 297, 310, 383, 407, 409, 446, 449, 466, 498, 501, 688
 India, indieni, 23, 51, 64, 68, 84, 85, 86, 88, 100, 102, 107, 108, 116, 134, 135, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 213, 214, 216, 230, 231, 240, 246, 248, 250, 261, 273, 278, 279, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 304, 313, 314, 315, 317, 322, 324, 325, 327, 328, 329, 331, 332, 338, 339, 342, 343, 347, 349, 351, 352, 354, 355, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 375, 377, 383, 392, 396, 425, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 459, 463, 466, 467, 471, 473, 474, 479, 481, 482, 484, 488, 491, 494, 496, 498, 499, 513, 514, 547, 554, 558, 560, 561, 562, 565, 572, 586, 588, 591, 592, 599, 602, 603, 609, 610, 614, 616, 617, 621, 622, 639, 640, 646, 663, 680, 681, 682, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 696, 698, 700, 701, 712, 756, 759, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 771, 781

Indiile de Est, 558, 592
 Indiile de Vest, 604, 647, 648, 666
 Indii (*vezi și* Indiile de Est și Indiile de Vest), 514
 Indian, Oceanul, xxiv, xxvi, 102, 173, 372, 446, 470, 513, 514, 515, 546, 557, 559, 562, 564, 599, 600, 601, 602, 604, 632, 647, 711, 750

- indieni (*vezi amerindieni*)
 Indochina, 247, 370, 371, 515
 Indonezia, 325, 372, 547, 602, 603, 692
 Indra, 88
 Ingholt, H., 325
 Inocențiu al III-lea, papă, 178, 491, 534, 541, 554
 Ioan, preotul, 601
 Ionia, ionieni, 148, 191, 192, 198, 211, 212, 213, 258, 262, 263, 352
 Iordan, 66
 Iorga, Nicolae, 685
 Iosua, 159
 Ipek, 625
 Iqbal, Mohammed, 761
 Iran, 23, 29, 30, 66, 103, 104, 107, 108, 114, 152, 156, 167, 170, 234, 272, 273, 277, 278, 279, 313, 314, 315, 316, 317, 329, 331, 343, 344, 348, 351, 352, 354, 355, 356, 368, 372, 374, 377, 378, 379, 385, 387, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 404, 408, 416, 417, 422, 427, 431, 441, 443, 466, 475, 476, 477, 482, 484, 485, 488, 490, 492, 599, 643, 687, 688, 689, 690, 761
 Iraq, 35, 39, 47, 416, 417, 419, 420, 422, 428, 435, 479, 481, 485, 492, 497, 541, 606, 609, 610, 681, 687
 Irlanda, 25, 238, 310, 355, 356, 404, 434, 445
 Imerius, 539
 Isabella de Castilia, 567
 Isaia, 146, 160, 162, 163, 164, 165
 Isfahan, 615, 616
 Ishii, R., 706
 Isin, 51, 52
 Isis, 80, 288, 334, 347, 458, 483, 632
 Islam (*vezi și musulmani*), 246, 279, 344, 351, 387, 396, 409, 410, 411, 412, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 439, 446, 447, 451, 465, 470, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 499, 500, 502, 510, 512, 518, 533, 534, 536, 546, 547, 548, 565, 599, 600, 601, 604, 605, 606, 608, 609, 610, 611, 614, 616, 617, 620, 621, 622, 623, 637, 638, 639, 681, 683, 686, 688, 689, 691, 692, 701, 705, 759, 760, 761, 762, 763
 Islanda, 238, 534
 Ismail Șah, 600, 606, 608, 610, 611, 687
 Isocrate, 265
 Israel, israeliți (*vezi și evrei*), 130, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 507
 Isus (*vezi și Hristos*), 334, 335, 336, 337, 338, 393, 394, 412, 537
 Isus Hristos, 337
 Italia, italieni, 213, 214, 245, 247, 258, 270, 271, 306, 308, 309, 310, 323, 379, 380, 381, 382, 399, 434, 435, 436, 437, 458, 503, 506, 512, 528, 529, 530, 533, 535, 542, 543, 568, 572, 578, 579, 580, 581, 604, 673
 Iuda, 159, 160, 161, 162, 164, 165
 Iudeea, 278, 347
 Iugoslavia, 687
 Iulian Apostolul, 390
 Iustinian, 355, 381, 382, 387, 388, 401, 402, 441, 500, 539
 Ivan al III-lea, 508, 509, 593, 604
 Ivan al IV-lea, cel Groaznic, 570, 593, 596, 597, 598, 657
- ## J
- Jackson, Andrew, 786
 Jacobsen, T., 26, 30, 32, 38, 40, 42, 43, 45, 47, 52, 53, 54, 60, 352, 385, 485
 Jahangir, 610, 613
 jainism, 180, 182, 183, 184, 186
 Janina, 686
 Japonia, japonezi, 134, 186, 246, 303, 308, 354, 355, 356, 376, 461, 467, 468, 473, 513, 523, 525, 544, 554, 562, 599, 603, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 639, 640, 692, 704, 705, 706, 708, 709, 712, 713, 737, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 782, 783
 Jawa, 473, 481, 513, 546, 564, 599, 602, 603, 647, 692, 693, 698
 Jaxartes, 66, 68, 107, 220, 279, 290, 308, 311
 Jayne, K.G., 558
 Jefferson, Thomas, 785
 Jettmar, K., 8, 18, 23, 104, 105, 107, 220, 232, 234, 235, 236, 241

Jezzar, Ahmed, 686
 Jindal, K.B., 622
 Jintaro, F., 779
 Johnson, Samuel, 673, 675
 Johore, 602
 Jonas, H., 373
 Jones, A.H.M., 255, 284, 353, 548, 694, 779
 Jones, F.C., 779
 Jones, W.H.C., 353, 694
 Joule, James, 743
 Jouvenel, Bertrand de, 737
 Juan-juan, 378, 381, 382
 Junker, H, 78
 jurcheni, 478, 513

K

Kaaba, 412, 413
 Kabir, 500
 Kabul, 453
 Kairawan, 420
 Kalikata, 565
 Kalidasa, 363, 367
 kalmuci, 190, 242, 605, 637, 697, 709
 Kamceatka, 645
 K'ang Hsi, 697
 Kanishka, 341, 343
 Kano, 600
 Kansu, 17, 221, 314, 759
 Kant, Immanuel, 674, 748
 Kantor H.J., 66, 188
 Kao-tsu, 302, 303, 304
 Kapelrud, G.A.S., 145
 Karadjici, Vuc, 687
 Karakorum, 517
 Karkemiş, 126, 133
 Karun, fluviul, 66
 Kaşmir, 410, 447, 453
 kasişi, 51, 93, 106, 110, 111, 113, 123, 135
 Katsh, A.I., 497
 Kautilya, 297
 Kay, John, 680
 Kaye, G.R., 366
 Kazahstan, kazahi, 23, 314, 709
 Kazan, 596, 597, 605
 Keay, F.E., 622
 Keene, D., 707

Kees, H., 71
 Keith, A.B., 119, 180, 297, 343, 360, 363, 364, 366, 368
 Keizo, S., 779
 Kelvin, lordul, 721
 Kemal, Mustafa, 761, 762
 Kendrick, T.D., 310
 Kennedy, M.T., 622
 Kent, 434
 Kenyon, K.M., 66
 Kepler, Johannes, 581
 Kerner, R.J., 605
 Khalid ibn al-Walid, 408
 Khayyam, Omar, 493
 khmeri, 546, 547
 Khurasan, 475, 476
 Kiakhta, 697
 Kiev, 500, 502, 595
 Kingsnorth, G.W., 470, 711
 kipceak, turci, 502
 Kirchner, H., 102
 Kirfel, W., 23
 Kirk, G.E., 762
 Kirsch, J.P., 338
 Kisselev, S.V., 107
 Kitai, 453
 Kiş, 42
 Klima, O., 395
 Kluchevsky, V.O., 509
 Kobad, 395
 Kolima, fluviul, 645
 Kondakov, N.P., 512
 Konow, S., 314
 Köprülü, Mohamed, 600
 Korais, Adamantios, 687
 Kosala, 171
 Kossovo, 506, 626
 Koxinga, 628, 629
 Kracke, E.A., 455, 517
 Kramer, S.N., 38, 61
 Kraus, F.R., 34, 46, 51, 52
 Krickeberg, W., 240, 407, 472, 549
 Krishna, 362, 603, 621, 622
 Krishna, B., 603
 Krumbacher, K., 509
 Kuban, valea, 103
 Kubilai, 481, 517, 523

Kuciuk Kainardji, 684
 Kufa, 420
 Kurdistan, kurzi, 687
 kuşanaşi, 289, 311, 313, 314, 315, 317, 324,
 325, 329, 341, 356, 374, 383, 392
 Kyushu, 634

L

Lach, D.F., 705
 Lagash, 33, 43, 53
 Landau, R., 762
 Landes, D.S., 762
 Landsberger, B., 45
 Langdon, S.H., 60
 Laplace, Pierre Simon, 673
 La Plata, fluviul, 649
 Laquer, W.Z., 762
 Larsa, 51
 La Salle, Sieur de, 644
 Latourette, K.S., 338, 632, 705, 772
 Lattimore, O., 312
 Laţium, 90, 270
 Laufer, B., 314, 317
 La Vallée Poussin, L., 313, 315
 Laviosa-Zambotii, P., 19
 Lavoisier, Antoine, 674
 Lawrence, Sf., 650
 Leakey, L.S.B., 4
 Le Coq, A. von, 374
 Leemans, W.F., 46, 56
 Leeward, Insulele, 647
 LeFèvre de Noëttes, R., 105
 Legge, J.H., 358
 Leibniz, Gottfried W., 653, 671
 Lenin, Vladimir I., 786
 Lensen, G.A., 709
 Lenzen, H.J., 38
 Leon cel Mare, papă, 398
 Leon al III-lea, Isaurianul, 384, 432, 436
 Lepanto, 601
 Leser, P., 25
 Leur, J.C. van, 547, 603
 Levant, 97, 247, 272, 435, 479, 496, 497, 506,
 533, 534, 602, 604
 Levi, S., 342
 Levy, G.R., 8, 19
 Levy, P., 343
 Levy, R., 417, 475
 Lewis, A.R., 353, 389, 430, 431, 435, 437
 Lewis, B., 430, 431, 485, 685
 Lhasa, 636
 Li Chi, 107, 216
 Li Chien-nung, 772
 Li Po, 463, 465
 Li Shu-hua, 513
 libieni, 69
 Liebig, Justus von, 723
 Lima, 592
 Limpopo, fluviul, 637
 Lincoln, 536
 Linnaeus, 673
 Lisabona, 85, 560
 Lituania, 509, 533, 595, 604
 Liu, E.F., 772
 Liviu, Tit, 348
 Livonia, 533
 Lloyd, C., 645
 Lo Jung-pang, 514, 515,
 Locke, John, 655, 674, 675
 Lockhart, L., 611, 688
 Lockwood, W.W., 779
 Lods, A., 165
 Loehr, M., 216, 217
 lombarzi, 382, 432, 434, 435, 436
 Londra, 654, 669, 670, 673, 683, 689, 691, 762
 Lope de Vega, 580
 Lopez, R.S., 409, 435
 Loyang, 221, 227, 454, 459
 Lubac, H. de, 373
 Lucaris, Chiril, patriarhul, 625
 Ludovic al VIII-lea al Franţiei, 529
 Ludovic al XIII-lea, 569
 Ludovic al XIV-lea, 623, 642, 662, 663, 667
 Ludovic al XVI-lea, 680
 Lucas, 257
 Lucreţiu, 348
 Lugalzaggisi, D.W., 44, 45, 53
 lumea creştină (vezi creştinism)
 Luther, Martin, 577, 580, 587, 675
 Luxeuil, 434
 Luzon, 599
 Lybyer, A.H., 488, 611
 Licurg, 196, 198
 Lydia, lydian, 130, 133, 199
 Lyon, B., 435

M

- Mabillon, Jean, 674
 Macao 562, 627, 629, 634
 MacArthur, Douglas, 778
 Macartney, C.A., 437
 macabei, 278, 281, 334
 MacCulloch, J.A., 310
 Macedonia, macedoneni, xxii, 116, 254, 255, 268, 269, 270, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 281, 289, 296, 504, 509, 512, 526
 macedoneană, dinastia, 344, 438, 440, 441, 443
 Machiavelli, 297, 542
 Mackenzie, Alexander, 646
 Madagascar, 402
 Madeira, 647
 Madras, 447, 499, 690, 764, 767
 Madrid, 592
 Magadha, 171, 293, 294, 297
 Magellan, 553
 maghiari (*vezi și* Ungaria), 437
 Mahavira, 182, 184, 186
 Mahmud din Ghazni, 479, 488, 498
 Maimonide, 497, 498, 536
 Maitreya, 342
 Majapahit, 546
 Majumdar, R.C., 88, 134, 169, 170, 171, 173, 174, 179, 181, 357, 360, 364, 365, 371, 614, 691, 696, 767
 Malabur, coasta, 176
 Malacca, 514, 547, 562, 564, 599, 602
 malgași, 402
 Malaya, 291, 370, 693
 Maldive, Insulele, 484
 Mali, 547
 Malik Șah, 493
 Malta, 98
 mameluci, 479, 481, 482, 483, 485, 495, 608, 685
 Manchester, 667, 721
 Manciuaria, manciurieni, 311, 378, 466, 477, 522, 546, 565, 629, 631, 632, 697
 Manetho, 347
 Mani, 387, 393, 394, 396
 Mantinea, 256
 Manzikert, 479
 Mao Zedong, 229, 770
 Marathas, 688, 689, 690, 691, 693, 766
 Marçais, G., 428, 494
 Marco Polo, 456, 483, 496, 515, 518
 Marc Aureliu, 370
 Marczali, H., 651
 Marduk, 40, 52, 58, 60, 61, 128, 136, 137, 147, 288, 347, 393
 Marile Lacuri, 534, 644
 Maria, fecioara, 393
 Marea Neagră, 90, 252, 379, 437, 506, 604, 661, 684
 Marea Roșie, 66, 68, 134, 372, 601
 Marea Britanie (*vezi și* Britania; Anglia), 190, 246, 310, 381, 384, 404, 434, 527, 534, 663, 666, 667, 670, 680, 692, 717, 718, 719, 720, 722, 764,
 Marea Chinei, 604
 Marea Mincii, 441
 Marea Marmara, 686
 Mark Twain, 742
 Maroc, 484, 547, 600, 609, 637, 760
 Marquard, L., 711
 Marsh, Z., 470, 711
 Martin, H.D., 353
 Marx, Karl, 306, 746, 786
 Masaccio, 542
 Mason, J.A., 472, 549
 Mason, P., 602, 604
 Maspero, H., 218, 225, 300, 301
 masageți, 316
 Massachusetts, 592, 655
 Masson-Oursel, P., 170, 343
 matabele, 711
 Mauriciu, împărat al Bizanțului, 388
 Maurya, 297, 313, 315, 357, 358
 Maverick, L.A., 705
 Mavor, J., 598
 Maxim Grecul, 595
 Maxwell, James Clerk, 743
 Maya, mayași, 406, 407, 472, 549
 Mayapan, 549
 Mayer, L.A., 616
 Mazdak, 387, 395, 396
 McGovern, W., 235, 311, 317
 McKeon, R., 296
 McNeill, W.H., 651, 783
 Means, P.A., 592

- Mecca, 411, 412, 413, 415, 417, 422, 484, 547, 608, 694
- Medina, 412, 413, 415, 416, 419, 421, 423, 425, 484, 608
- Mediterană, mediteranean, 112, 389, 435, 437
- Medlin, W.K., 509
- Megara, 198
- Megasthenes, 175
- Mehmet Ali, 685, 686
- Meiji, împăratul, 776, 777, 779
- Meissner, B., 42, 53, 122, 123, 127
- Meissner, M., 702
- Mekong, fluviul, 466, 546
- Melanezia, 470
- Memphis, 78, 80, 134, 142, 213
- Menandru, 342
- Menasce, P.J. de, 395
- Mencius, 305
- Menes, 69, 71, 73, 81
- Mercklin, E. von, 188
- Mesopotamia, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 61, 63, 71, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 97, 106, 110, 111, 112, 118, 128, 134, 144, 146, 150, 161, 165, 168, 217, 248, 277, 281, 315, 318, 331, 332, 338, 347, 352, 374, 379, 385, 387, 389, 391, 392, 402, 408, 416, 430, 431, 449, 485, 497
- Métaux, A., 588
- Metodiu, Sf., 438, 502
- Mexico, 406, 472, 548, 549, 589, 592, 654
- Meyendorff, J., 510
- Meyer, E., 152, 165
- mezi, 114, 148, 152, 155, 234
- mezolitic, 8, 10, 11, 15, 19
- Meyerovitch, E., 373
- Michael, F.H., 772
- Mihail I al Rusiei, 594, 596
- Michelson, Albert A., 745
- Micronezia, 470
- Mieli, A., 428, 490
- Milan, 398
- Milet, 198, 199, 210, 211, 212
- Milinda, 342
- Mills, L.A., 693
- Milton, John, 580, 675
- Milvius, Podul, 390
- Mindanao, 547
- Ming, dinastia, 453, 478, 513, 514, 515, 517, 518, 522, 523, 627, 628, 629, 630
- Ming-ti, 327
- Minns, E.H., 317
- Minos, minoic, 94, 97, 99, 134, 138, 166, 188, 208
- Minusinsk, 404
- Mississippi, fluviul, 644
- mitani, 105, 106, 111, 113, 115, 123, 124, 144, 188
- Mithra, 333, 342, 344, 396
- Mithridate al II-lea, 315
- Mitsubishi, 775
- Mitsui, 775
- Mode, H., 23, 84, 96
- moguli, 248, 610, 611, 614, 616, 693, 694
- Mahomed, 88, 246, 248, 261, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 452, 461, 488, 494, 499, 682, 683
- Mahomed ibn Abdul Wahhab, 682, 683
- Mahomed din Ghur, 498
- Mahomed al II-lea, Cuceritorul, 488
- Mohenjo-daro, 83, 84, 85, 86, 87, 298
- Moise, 157, 158, 159, 164
- Moldova, 600, 623
- Molière, 675
- Mols, R., 562
- Molue, 562
- Mombasa, 601
- Mongolia, mongoli, 235, 241, 311, 312, 313, 315, 318, 432, 477, 502, 515, 517, 523, 605, 628, 637, 639, 697
- Monomatapa, 637
- Monroe, E., 548
- Montaigne, Michel de, 580
- Monteil, V., 762
- Montesquieu, 664
- Montreal, 646
- Mookerji, R., 291
- Moortgat, A., 40, 43, 47, 52
- Moravia, 438, 502
- Moreland, W.H., 559, 603, 614
- Morison, S.E., 239
- Morley, Edward, W., 745
- Morley, S.G., 407

Morse, H.B., 705
 Moscati, S., 45
 Moscova, 508, 509, 570, 592, 593, 596, 598,
 604, 657, 709
 Mosley, P.E., 433
 Moss, H.St.L.B., 509, 510
 Motten, C.G., 653
 Moulton, J.H. Jr., 88, 150, 152, 157
 Movius, H.L., 6
 Mozambic, 711
 Mozart, Wolfgang Amadeus, 677
 Muawiya, 417, 419
 Mulder, W.Z., 513
 Müller, E.M., 342
 munda, 331
 München, 723
 Murasaki, 468
 Murdock, G.P., 231, 372, 402, 469, 470, 548,
 600, 638
 Murray, M.A., 449, 616
 musulmani, 22, 212, 246, 367, 371, 382, 395,
 410, 413, 415, 419, 421, 422, 423, 425,
 426, 427, 428, 429, 432, 433, 434, 435,
 436, 437, 439, 446, 447, 451, 453, 459,
 466, 468, 474, 475, 476, 477, 479, 480,
 482, 484, 486, 487, 488, 490, 491, 492,
 494, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502,
 503, 506, 508, 509, 510, 517, 518, 522,
 530, 533, 534, 546, 547, 548, 554, 558,
 559, 565, 566, 599, 600, 601, 602, 603,
 604, 605, 606, 607, 610, 614, 616, 617,
 620, 623, 625, 637, 638, 640, 641, 647,
 650, 681, 682, 684, 685, 687, 689, 691,
 692, 693, 694, 696, 711, 716, 759, 760,
 761, 762, 763, 767
 Mutasim, 431, 475
 Micene, micenieni, 107, 134, 169, 188, 189,
 190, 191, 193, 212

N

Nabucodonosor, 148
 Nabonidus, 138
 Nadir Şah, 687, 688, 689
 Nagarjuna, 343
 Nagasena, 342
 Nan Chao, 518

Nanak, 500
 Nankin, 632, 704
 Nantes, 642
 Napoleon, 731, 732, 733, 734, 735
 Nara, 468, 523
 Narain, A.K., 278, 279
 Naram Sin, 48, 49, 53, 105
 Narbada, riul, 85
 Narr, C.J., 14
 Nasi, Joseph, 626
 Nathan, profetul, 125
 Naucratis, 134
 Navarino, 686
 Nazaret, 334, 336
 Needham, J., 224, 304, 306, 349, 350, 351
 negri, 173, 547, 589, 590, 591, 609, 647, 654,
 711
 Neemia, 164
 Nelson, M.F., 468, 523
 Nepal, 689
 Nercinsk, 628
 Nestorius, patriarhul, 393
 Neugebauer, O., 20, 62, 288, 366, 367
 New Delhi, 764, 767
 New England, 647, 648, 649, 654, 655, 656,
 724
 New Hampshire, 654
 New Mexico, 589
 Newcomen, Thomas, 679, 717
 Newfoundland, 647
 Newton, Isaac, 581, 586, 653, 671, 672, 673,
 743
 Nicholson, R.A., 428, 491
 Nietzsche, Friederich, 748
 Niger, 711
 Nikam, N.A., 296
 Nikon, patriarhul, 595, 596, 631
 Nil, 28, 66, 68, 69, 71, 72, 76, 81, 82, 85, 89,
 96, 97, 102, 114, 120, 124, 134, 138, 441
 Nil, 138
 Nilsson, M.P., 191
 Ninive, 114, 133, 150, 207, 233
 Nippur, 41
 Nipru, 380, 437, 438
 Niş, 400
 Nitobe, I., 779
 Nobile, Roberto de, 701

Nobunaga, 634
 Nolde, B., 651
 Nootka, 646
 Norfolk, 666
 Norman, E.H., 709, 779
 Normandia, normanzi, 406, 472, 509, 528,
 529, 533, 534, 549
 Northumbria, 434
 Norvegia, 528, 532, 534
 Noua Guinee, 752
 Noua Spanie, 588, 589
 Noua Zeelandă, 650, 716
 Novgorod, 511, 592
 Nubia, nubieni, 72, 113, 124, 230, 410, 431,
 547, 637
 Nyberg, H.S., 156, 348, 387

O

Obi, fluviul, 605
 Obradovici, Dositei, 687
 Oceania, 239, 566, 646, 709, 716
 Oceanul, Atlantic, xxvii, 12, 18, 98, 100, 102,
 103, 108, 133, 231, 238, 239, 247, 310,
 311, 381, 410, 442, 469, 527, 534, 553,
 554, 557, 558, 559, 560, 567, 589, 591,
 592, 600, 642, 647, 649, 654, 655, 724,
 729, 750
 Oceanul, Indian, xxiv, xxvi, 102, 173, 291, 372,
 446, 469, 470, 513, 514, 515, 519, 546,
 557, 559, 562, 564, 599, 600, 601, 602,
 604, 632, 647, 711, 750
 Oceanul, Pacific, xxvii, 11, 100, 102, 108, 134,
 218, 220, 231, 236, 237, 238, 239, 240,
 279, 311, 406, 410, 469, 470, 471, 553,
 562, 605, 643, 644, 645, 646, 702, 709,
 779
 Ohotsk, 605, 645
 Olanda, olandezi, 568, 569, 578, 580, 581,
 664, 693
 Olimpia, 204, 265
 Olmstead, A.T., 48, 122, 127, 128, 130, 134,
 156, 165
 Olschki, L., 496
 Olimp, Muntele, 204, 209, 265
 O'Malley, L.S.S., 767
 Oman, 483, 711
 Oman, C., 483
 Omar, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 477,
 493, 606
 Oppenheim, A.L., 33
 Orfeu, 152
 Oriental Mijlociu, 5, 11, 12, 13, 14, 16, 18,
 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 64,
 66, 82, 91, 93, 100, 104, 105, 107, 110,
 111, 112, 113, 114, 117, 123, 125, 126,
 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
 146, 148, 150, 159, 166, 167, 168, 170,
 173, 175, 176, 181, 187, 188, 190, 192,
 196, 199, 200, 215, 216, 217, 220, 230,
 234, 235, 245, 246, 248, 290, 292, 293,
 298, 301, 308, 310, 313, 314, 331, 347,
 351, 352, 353, 356, 383, 384, 408, 412,
 419, 429, 438, 442, 446, 475, 476, 478,
 479, 480, 482, 486, 493, 496, 517, 525,
 526, 554, 561, 587, 599, 604, 617, 640,
 643, 714, 716, 750, 752, 781
 Origene, 373, 397
 Orinoco, 588
 Orozco, Jose, 779
 Orwin, C.S., 443
 Osea, 160
 Osiris, 76, 78, 79, 80, 288
 Ostrogorsky, G., 504
 ostrogoți, 380, 384, 436
 Othman, 417, 421, 606
 Otto cel Mare, 439
 otomani (*vezi și turci*; Turcia), 248, 482, 487,
 533, 601, 602, 604, 605, 608, 609, 610,
 611, 614, 617, 624, 650, 660, 662, 682,
 683, 685, 686
 Ou Itai, 701
 Owen Robert, 718, 719
 Oxus, 66, 68, 107, 114, 220, 279, 290, 308,
 380, 382, 383, 419, 452

P

Padova, 581
 Page, D.L., 191
 Pakistan, 279, 761, 762, 767
 Palestina, 5, 110, 112, 114, 119, 124, 125, 135,
 145, 146, 157, 158, 164, 190, 281, 332,
 334, 335, 336, 337, 347, 389, 408, 412,
 416, 431

- Pallottino, M., 230
 Palmer, R.R., 641
 Palmyra, 372
 Pan Ku, 291, 303, 318, 351
 Panama, 750
 Panikkar, K.M., 767
 Panini, 294, 295, 349, 365
 Panipat, 688, 690
 Papinian, 349
 Paracelsus, 582
 Paraguay, 588, 653
 Pareto, Vilfredo, 748
 Pargiter, F.E., 170
 Paris (Franța), 85, 491, 536, 654, 673, 689, 741, 749
 Paris (din Troia), 106
 Parke, H.W., 269, 273
 Parmenide, 258
 Parrot, A., 32, 38, 45
 Parry, J.H., 646
 Parția, parți, 281, 311, 315, 316, 317, 323, 329, 331, 343, 344, 378, 379, 385, 387
 Pascal, Blaise, 580, 672
 Pataliputra, 297
 Patrick, Sf., 404
 Pausanius, 251
 Pavlovsky, M.N., 628, 697
 Peake, G.H., 632
 Peake, H., 102, 103
 Pearl, R., 562
 pecenegi, 390, 437, 477, 502
 Peet, T.E., 81
 Pekin, 4, 508, 515, 517, 632
 Pelopones, 192, 254, 256, 482, 684
 Pelops, 188
 Pendlebury, J.D.S., 94
 Pennsylvania, 724
 Pepin de Heristal, 433, 435
 Pepin cel Scurt, 435, 436
 Percy, Bishop, 494
 Pericle, 254, 258, 283
 Perry, Matthew, comandorul, 773
 Persepolis, 133, 148, 207, 291, 297, 392
 Persia, persieni, 52, 88, 116, 150, 181, 270, 271, 273, 291, 297, 377, 383, 385, 389, 392, 393, 397, 401, 417, 431, 481, 482, 493, 564, 600, 605, 609, 610, 611, 614, 616, 617, 682, 688, 760, 761
 Persic, Golful, 31, 43, 66, 291, 372, 435, 514, 562
 Peru, 236, 238, 248, 356, 404, 406, 407, 472, 549, 554, 559, 588, 592, 652
 Petech, L., 705
 Petrarca, 502
 Petru, Sf., 537
 Petru al II-lea al Rusiei, 660
 Petru cel Mare, 570, 657, 659, 660, 666, 742
 Pettazzoni, R., 204
 Phaulcon, 623
 Philby, H.St.J.B., 683
 Philon din Alexandria, 335
 Phillips, E.D., 232
 Picasso, Pablo, 740, 741
 Pico della Mirandola, 542
 Pierce, R.A., 762
 Piggott, S.W., 23, 27, 84, 86
 Pingree, D., 366
 Ping-ti, 458, 515, 517, 630, 631, 701
 Pinot, V., 705
 Pirehne, H., 435
 Pisistrate, 201
 Pitagora, 213, 214
 Pittioni, M.R., 23
 Pizarro, Francisco, 549, 557, 559, 562
 Planck, Max, 744, 745
 Plassey, 690
 Platon, 181, 214, 228, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 286, 392
 Platonov, S., 598
 Plotin, 372
 Plutarh, 80, 315, 348
 Po, râul, 310
 Podolia, 600
 Pokotilov, D., 515, 523
 Polibius, 278
 Poliak, A.N., 479
 Polonia, polonezi, 481, 528, 529, 533, 578, 595, 598, 604, 657, 661, 664
 polovți, 502
 Polanyi, K., 33, 58
 Polinezia, polinezieni, 231, 239, 240, 353, 470, 471
 Pombal, marchizul de, 654
 Pompei, 408
 Pondicherry, 325, 373, 690

Pope, Alexander, 391, 496, 616, 675
 Porto Bello, 653
 Portugalia, portughezi, 514, 530, 533, 558,
 562, 563, 564, 580, 590, 591, 599, 600,
 601, 602, 603, 609, 626, 627, 628, 629,
 633, 634, 635, 637, 645, 647, 648, 649,
 652, 653, 654, 664, 698, 711, 774
 Powell, T.G.E., 310
 Prajapati, 178
 Praxiteles, 266, 267
 Priestley, Joseph, 674
 Priestley, H.I., 592
 Priscus, 384
 Pritchard, E., 60, 137, 140, 144, 145, 705
 Prichard, J.B.,
 Procopius, 388
 Protagoras, 259
 Proust, Marcel, 742
 Provence, 543
 Prusia, prusieni, 663, 664, 665, 666, 667, 727,
 731
 Prut, 687
 Ptah, 78
 Ptolemei, dinastia, 128, 276, 277, 278, 281,
 296, 297
 Ptolemeu al II-lea, Evergetul, 291
 Ptolemeu, astronomul, 348, 428, 490
 Puech, H.C., 394
 Puerto Rico, 647
 Pufendorf, Samuel, 676
 Pugaciov, Emilian, 664
 Pulleyblank, E.G., 453, 454, 456
 Punjab, 294, 473, 481, 620, 689, 764
 Punt, 72
 Puşkin, Aleksandr, 742

Q

Quaritch-Wales, H.G., 370, 451
 Quebec, 644
 Quintilian, 265
 Qumran, 335, 373

R

Rabelais, François, 580
 Racine, Jean, 675

Radhakrishnan, S., 180, 186
 Radisson, Pierre, 644
 Rafia, 281
 Raffles, Thomas Stanford, 693
 Ram Nohan Roy, 766
 Rama, 362, 500, 622
 Ramananda, 500
 Ramanuja, 499
 Ramses al II-lea, 142, 144
 Rathjens, C., 93
 Ravenna, 403, 436
 Ray, N., 297
 Raşid Paşa, 685
 Razin, Stenka, 664
 Redfield, M.P., 771
 Redfield, R., 91
 Reichwein, A., 705
 Reichwein, F., 645
 Reinhard, M.R., 562
 Renou, L., 88
 Reuther, O., 391
 Reza Şah, 761
 Rhodes, H.T.F., 449
 Rhodesia, 470, 547
 Rhys Davids, T.W., 170, 181
 Ricci, Matteo, 557, 700, 701
 Rice, E.P., 362
 Rice, T.T., 216, 316, 318
 Richelieu, cardinalul, 569
 Richter, G.A.M., 207, 271, 285
 Ridgeway, W., 232
 Riemschneider, M., 93, 144
 Riesenfeld, A., 102
 Rin, fluviul, 434, 662, 250, 384
 Rio del Oro, 231
 Rivera, Diego, 779
 Robin, L., 258
 Rockefeller, John D., 724
 Rockhill, W.W., 496, 514
 Rodin, Auguste, 742
 Roebuck, C., 192
 Roemer, H.R., 611
 Romanovi, dinastia, 594, 596, 598, 657
 Roma, romani, 192, 194, 240, 250, 270, 271,
 276, 278, 279, 281, 283, 290, 291, 295,
 304, 306, 308, 309, 310, 311, 313, 314,
 315, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325,

327, 329, 331, 332, 324, 337, 338, 343,
344, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353,
355, 368, 370, 371-74, 377, 380, 381,
383-385, 387-396, 398, 400, 402, 408,
434, 503, 577, 595
România, români, 684, 650
Rondot, P., 497
Rose, E., 449
Rosenblat, A., 589
Rosso, A.S., 705
Rostovtzeff, M.I., 234, 236, 272, 282, 315,
317, 329, 404
Rostow, W.W., 719
Roth, C., 626
Rousseau, Jean-Jacques, 675, 734
Roux, J.-P., 761
Rowbotham, A.H., 705
Rowland, B., 325, 367
Rowley, H.H., 159
Roy, Ram Mohan, 695, 696, 766
Roychourdouri, M.L., 610
Ruben, W., 171
Rumi, 493
Runciman, S., 388, 392, 398
Russell, J.C., 543
Rusia, ruși, 23, 89, 116, 234, 235, 236, 242,
246, 247, 269, 279, 311, 313, 315, 404,
406, 432, 437, 438, 439, 474, 477, 502,
507, 508, 509, 511, 512, 517, 533, 546,
554, 564, 570, 592, 593, 595, 596, 598,
605, 628, 631, 637, 639, 645, 649, 650,
651, 652, 657, 659, 660, 661, 662, 663,
664, 666, 673, 683, 684, 685, 687, 688,
709, 720, 735, 736, 737, 742, 743, 762,
769, 780, 781, 782, 783, 788

S

Sabbatai Sevi, 595, 626, 685
Saadi, 493, 609
Safavi, safavizi, 600, 604, 606, 608, 609, 610,
611, 617, 682, 687
Sahara 11, 98, 230, 239, 248, 402, 437, 469,
483, 546, 547, 548
Saint-Simon, Henri, 718
Saksena, R.B., 614
Saladin, 479

Salamanca, 536
Salerno, 536
Saletore, B.A., 499
Salonic, 398
Samarkand, 508
samniți, 308
Samos, 206, 286
Samothrace, 285, 287
Samudra-gupta, 357
San Francisco, 646
Sanchi, 325, 328, 367, 368, 369
Sankt Petersburg, 657, 659
Sansom, G.B., 525, 779
Sardinia, 97, 188
Sardis, 133
Sargon din Akkad, xxii, 37, 41, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 53, 55, 56, 81, 85, 90, 91, 112,
113, 121, 311, 472
Sarkar, I., 614
sarmați, 379
Sarnath, 298, 367
Sarton, G., 428, 490
Sassanizi, dinastia, 150, 317, 344, 408, 411,
416, 417, 422, 428, 430, 438, 441, 463,
476, 480, 496, 497, 504, 541
Sastri, N., 261, 291, 297, 342, 447, 449
Sauer, C.O., 11
Saul, rege al Israelului, 125, 158, 159, 178
Sava, fluviul, 482
Säve-Söderbergh, T., 112
saxoni, 435, 444, 533
Scandinavia, scandinavi, 231, 247, 404, 438,
439, 527, 528, 529, 534
Schall, Adam von, 632
Schiller, Friedrich von, 677
Schmidtke, F., 45
Schneider, A., 33
Schnitzler, Arthur, 742
Schraeder, H.H., 394
Schrieke, B., 602
Schroeder, E., 428
Schünemann, K., 651
Schurmann, H.F., 517
Schurz, W.L., 592
Schwartzlose, F.W., 417
Sciția, sciți, 315
Scoția, scoțieni, 239, 404, 434, 650, 651, 664,
674, 680

- Scylax, 134
 Seele, K.C., 119
 Seleucizi, 62, 276, 621
 Seleucus I, 294
 selgiucizi (*vezi și turci; otomani*), 478, 479, 502
 Selim cel Cumplit, 608, 617
 semiți, 32, 43, 111, 112
 Sen, D.C., 622
 Septimiu Sever, 319
 Serapis, 288, 289, 334, 347
 Serbia, sîrbi, 506, 507, 512, 687, 684
 Sfîntul Brendan, Insula, 238
 Sfîntul George, canalul, 651
 Shakespeare, William, 580, 675
 Shamasastri, R., 297
 Shamash, 60
 Shang, dinastia, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222,
 Shanghai, 771
 Shankara, 449, 450, 499
 Shantung, Peninsula, 226
 Shapur I, 380, 393, 394, 395
 Shapur al II-lea, 380
 Sharma, S.R., 610
 Sharp, A., 239, 240, 471
 Shedd, W.H., 497
 Sheldon, C.D., 779
 Sherley, R. și A., 611
 Shih Kuo-heng, 772
 Shih Huang-ti, 301, 302, 305, 311, 312, 319
 Shirras, G.F., 561
 Shiva, 83, 292, 333, 339, 340, 364, 365, 367, 371, 501, 622
 Shivaji, 689
 Shryock, J.K., 305, 344
 Siam, 186, 370, 623, 631, 639, 692, 693
 Siberia, 8, 14, 76, 404, 437, 466, 554, 596, 598, 628, 648, 650, 716
 Sickman, L., 463, 701
 Sicilia, 188, 213, 245, 255, 264, 270, 271, 437, 503, 536,
 Sicyon, 265
 Sidhanta, N.K., 170
 Sidon, 133, 147
 Siena, 510
 Sinai, 72, 82, 158
 Sind, 408, 446, 447
 Singer, C., 71, 106, 279, 317, 320, 351, 352, 442, 559, 721, 722
 Siracusa, 283, 285
 Siren, O., 220, 463, 522, 632, 701
 Siria, 23, 44, 72, 106, 112, 115, 119, 124, 125, 133, 135, 145, 146, 147, 277, 278, 281, 332, 389, 392, 393, 397, 400, 401, 402, 416, 417, 419, 420, 422, 428, 430, 435, 439, 482, 485, 497, 601, 608, 686, 687
 Sita, 362
 slavi, 312, 382, 383, 400, 411, 432, 435, 438, 439, 500, 502, 623, 687
 Smalley, G.W., 709
 Smith, Adam, 674, 720
 Smith, C., 117
 Smith, J.M.P., 165
 Smith, M.W., 240
 Smith, S., 45, 90
 Smith, T.C., 708, 779
 Smith, V.A., 764
 Smith, W.C., 761, 762
 Socrate, 260, 263
 Soden, W. von, 52, 61, 136
 Sofala, 470
 Sofocle, 257
 sogdieni, 458
 Sokolli, Mahomed, 625
 Soliman, Legiutorul, 601, 611, 617
 Solomon, 125, 126, 159, 418
 Solon, 197, 198, 209
 Soper, A., 463, 701
 Sorel, Georges, 748
 Spania, spanioli, 8, 190, 247, 323, 380, 381, 408, 419, 422, 427, 437, 446, 483, 484, 488, 507, 527, 528, 530, 535, 564, 567, 573, 580, 601, 604, 609, 641, 653, 654, 664, 684
 Sparta, spartani 187, 192, 197, 198, 200, 202, 251, 254, 255, 282, 284
 Speiser, E.A., 112
 Sphujidhvaja, 366
 Spiegel, J., 78, 80
 Spinka, M., 438
 Spinoza, Baruch, 671
 Sprat, Bishop, 673
 Sprockhoff, E., 102
 Spuler, B., 431, 484
 Srinivasan, K.P., 102
 Srivijaya, 546
 Ssu-ma Ch'ien, 350, 351

Stagira, 262
 Stalin, Iosif, 659, 784
 Statele Unite (*vezi și* America; America de Nord), 384, 472, 589, 654, 704, 720, 724, 725, 730, 774, 780, 783, 785, 786
 Stavrianos, L.S., 625, 684
 Steindorf, G., 119
 Stephens, L.B., 589
 Steward, J.H., 592
 Sticker, G., 353, 561
 Stîncuși, Munții, 646
 Stoianovich, T., 604, 625, 626, 661, 684
 Stökl, G., 598
 Stonehenge, 101, 103
 Stradivari, Antonio, 677
 Stuarți, dinastia, 86, 641, 719
 Subotai, 481
 Sudan, 230, 372, 402, 410, 469, 685, 686, 691
 Suedia, suedezi, 509, 528, 579, 596, 659, 663, 664, 665
 Suez, 750
 Sui, dinastia, 375, 381, 382, 452, 454, 464
 Sullivan, Louis, 742
 Sumatra, 371, 546, 692
 Sumer, sumerieni, 20, 25, 26, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 54, 56, 66, 68, 71, 72, 126, 136, 148, 152, 157, 159, 356
 Sun, E-tu Zen, 769, 771
 Sun Yat-sen, 769
 Sung, dinastia, 453, 456, 460, 461, 465, 467, 468, 492, 512, 513, 517, 519, 522, 524
 Superior, Lacul, 644
 Sur Das, 621, 622
 Susa, 133, 150, 273, 277
 Susruta, 366
 Svetaketu, 179
 Swann, P.C., 709
 Sykes, P., 611
 Szechuan, 236

T

Tabriz, 608
 Tacitus, 348, 379
 Taeschner, F., 485

Taeuber, I.B., 779
 Tagore, Rabindranath, 767
 T'ai Tsung, 452
 Talas, râul 453
 Timur Lenc, 482, 508, 599, 609
 tamilii, 352, 361, 364
 Tan, nobil Chou, 227, 228
 T'ang, dinastia, 377, 382, 409, 452, 453, 456, 459, 463, 467, 513, 519, 523
 Tar, deșertul, 11
 Tarim, bazinul, 108, 236, 374, 461, 481
 Tarn, W.W., 278, 279, 282, 316, 325
 Tars, 434
 Taylor, G.E., 772
 Tel Amarna, 142
 Teng Ssu-yu, 705, 772
 Tenochtitlan, 548, 559
 Ternate, 646
 Teseu, 192
 thai, 547
 Thesalia, 250
 Thales, 211
 Teba (Egipt), 79, 81, 89, 134, 139
 Teba (Grecia), 254, 269, 284
 Themistocle, 221
 Theodor din Tars, 112, 434, 767
 Theodosie, 398
 Theotocopoulos, D., 512
 Thomas, E.J., 343
 Thompson, E.A., 311, 384, 406, 472, 549, 744
 Thompson, E.J., 549
 Thompson, J.E.S., 406, 472
 Thomson, John Joseph, 744
 Tucidide, 260, 264
 Tiahuanaco, 472
 Tibru, 309
 Tibet, 186, 247, 410, 451, 453, 467, 523, 639, 697, 705
 Tientsin, 771
 Tiglath-Pileșar al III-lea, 126
 Tigru, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 43, 46, 48, 64, 66, 71, 90, 212, 392, 422
 Timbuctu, 600, 609
 Tirteu, 209
 Titicaca, Lacul, 407
 Titus, M.T., 691

Toba, 378, 381
 Tokugawa, 633, 634, 635, 636, 705, 706, 707,
 708, 709, 712, 772, 773, 774, 775, 776,
 777
 Toledo, 536
 Tolstov, S.P., 220
 tolteci, 548, 779
 Toma din Aquino, 536, 538
 Torriani, L., 100
 Tours, 419
 Toynbee, A.J., 45, 191, 231, 254, 256, 517, 605
 Tracia, traci, 116, 240, 255, 262, 270, 271
 Traian, 388,
 Transilvania, 600, 623
 Transoxiana, 419, 453, 476, 492, 599, 605,
 606, 688
 Trebizond, 435
 Trimingham, J.S., 470, 600, 638, 691
 Troia, troieni, 106, 190
 Troeltsch, E., 573
 Tsao Chan, 701
 Tschepe, P.A., 628
 Tsuchiya, T., 706
 Tsuda, N., 709
 Tudor, dinastia, 300
 Tu Fu, 463
 Tula, 594
 Tulsi Das, 621, 622
 Tung Chung-shu, 303
 tunguși, 375, 473, 522
 Tunis, 601
 Turcia, Republica, 503, 658
 turci (*vezi și otomani*), 383, 476, 481, 502,
 506, 510, 604, 609, 614, 626, 685, 688,
 760, 761, 762, 248, 313, 382, 383, 405,
 411, 419, 430, 431, 452, 453, 455, 473,
 474, 475, 476, 477, 478, 479, 482, 483,
 485, 486, 487, 502, 506, 507, 509, 510,
 526, 533, 534, 579, 599, 600, 601, 604,
 606, 608, 609, 625, 626, 659, 660, 681,
 683, 684, 685, 687, 688, 712, 760
 Turkestan, 107, 247, 476, 480, 481, 599, 687,
 689, 759
 turingieni, 435
 Tutankhamon, 141, 142,
 Tver, 508
 Tweed, 250

Twitchett, D., 456
 Twain Mark, 742
 Tyr, 126

T

Țările de Jos (*vezi și Olanda*), 543

U

Ucraina, 17, 24, 236, 502, 595, 605, 648, 650,
 651, 684
 Ugarit, 145
 Uguri, 410, 411, 453, 458, 460, 461, 466, 468,
 469, 496, 517
 Ulfilas, Bishop, 384
 Ulm, 572
 Ulpian, 349
 Umma, 43, 44, 45
 ummayazi, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 425,
 428, 429, 430, 437
 Ungaria (*vezi și maghiari*), 435, 480, 481, 502,
 528, 529, 533, 600, 650, 663, 664, 684,
 719
 Uniunea Sovietică (*vezi și Rusia*), 780, 783, 785
 Ur, 38, 50, 51, 52, 53, 59, 83, 93, 157, 216, 217
 Ural, râul, 8, 315, 437, 605
 Ural, Munții, 432, 605, 659
 Uria, 126
 Urukagina, 43, 53
 Urwick, E.J., 261
 uzbeki, 564, 599, 605, 606, 609, 681

V

Vaillant, G.C., 472, 549
 Valahia, 600
 van der Meer, P., 45
 Varșovia, 604
 Vasco, 514, 553, 558, 562
 Vasile al III-lea din Rusia, 594
 Vasiliev, A.A., 436, 502, 504
 Văth, A., 632
 Veblen, Thorstein, 729
 Veneția, venețieni, 268, 482, 510, 533, 536,
 572, 593, 503, 512, 534, 601
 Venezuela, 562

Ventris, M., 97
 Vera Cruz, 653
 Vergiliu, 348, 401
 Vernadsky, G., 241, 437, 438, 480, 508
 Versailles, 657
 Vesalius, 582
 Viena, 14, 270, 608, 681
 Vietnam, 231, 236
 Vijayanagar, 447, 482, 498, 499, 599
 vikingi, 112, 190, 231, 238, 404, 438, 439, 441,
 442, 444, 446, 503, 534, 633
 Virginia, 648, 654, 655
 Vishnu, 292, 333, 339, 340, 362, 364, 365,
 367, 369, 450, 499, 622
 vizigoti, 380
 Vladimirtsov, B., 477, 480
 Vlekke, B.H.M., 646, 648, 692
 Voegelin, E., 165
 Volga, 433, 434, 437, 438, 480, 481, 508, 564,
 596, 709
 Voltaire, 674, 700
 Volz, W., 5
 von Grunebaum, G.E., 431, 691, 692, 761

W

Waddell, L.A., 523
 Wadi Hammamat, 66
 Wagner, Richard, 742
 Waldschmidt, E., 185
 Wales, galezi, 370, 404, 451
 Waley A., 227, 465, 468
 Walz, R., 134
 Wang Ling, 483
 Wang Mang, 317, 350
 Wang, Y. Chu, 772
 Wang Yu-Ch'uan, 702
 Ware, C.F., 433
 Warmington, E.H., 231, 271, 291
 Washburn, S.L., 3
 Washington, D.C., 85, 628, 702
 Washington, George, 656, 657
 Waterloo, 734
 Watson, B., 351
 Watt, James, 415, 491, 679, 719, 724
 Watt, W.M.,
 Weber, M., 578
 Wei, dinastia, 378

Wei, riul, 221, 302
 Wensinck, A.J., 431, 491
 Westermann, D., 231, 402, 469, 470, 548, 638
 Westfalia, 641
 Wheatstone, Charles, 721
 Wheeler, R.E.M., 23, 84, 85, 86, 102, 291,
 325, 352
 Whitby, 434
 White, L., 317, 434, 441, 442, 443, 444
 Whitrow, G.J., 747
 Wieschoff, H.A., 470
 Wiesner, J., 105
 Willcox, W.F., 562
 Willey, G.R., 8, 406
 William din Ockham, 538
 Williams, E., 647
 Wilson, J.A., 69, 71, 78, 79, 80, 81, 120, 124,
 134, 140
 Windward, Insulele, 647
 Wintermitz, M., 178, 180, 182, 186, 360
 Wittek, P., 477, 488
 Wittfogel, K.A., 301, 469, 477, 478
 Wittenberg, P., 577
 Wolf, A., 583
 Wölfel, D.J., 100, 231, 239
 Wong, Chimin K., 353
 Wood, A.C., 604, 623
 Wood, W.A.R., 623
 Woolley, C.L., 38, 157
 Wright, A.F., 374, 375, 376, 770
 Wright, M.C., 770
 Wu Lien-teh, 353
 Wu-ti, 291, 303, 304, 316, 317
 Wyclif, John, 543
 Wyndham, H.A., 592

X

Xavier, Sf. Francis, 633
 Xenofan, 210
 Xenofon, 256, 260, 264
 Xerxes, 122, 128, 155, 170, 251, 254

Y

Yabuuchi K., 461
 Yangtze, 226, 318, 376, 385, 454, 456,
 513, 515, 632

Yarmuk, 408, 417
 Yashiro, Y., 779
 Yavanas, 342, 352
 Yetts, W.P., 316
 Young, T.C., 617, 762
 Yuan, dinastia, (*vezi și mongoli*), 513
 Yucatan, 406, 472
 Yueh-chi, 314
 Yunnan, 303, 410, 466, 518, 522, 759

Z

Zaehner, R.C., 156, 344, 348, 393, 394, 395
 Zagros, Munții, 12, 49, 90, 102

Zammit, T., 98
 Zambesi, 547, 637
 Zanzibar, 711
 Zenon, 258
 Zenta, 600
 Zeus, 209, 265, 288, 322, 780
 Zimbabwe, 470, 547
 Zimmer, H.R., 366
 Zoroastru, 156
 Zosima, 509
 Zucker A., 522
 zuluși, 711